

ДО ДЖЕРЕЛ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

AD FONTES

Studia in honorem
OLEH KUPCHYNS'KYI
septuagenario dedicata

Volumen II

KYIV – LVIV
2004

ДО ДЖЕРЕЛ

Збірник наукових праць на пошану
ОЛЕГА КУПЧИНСЬКОГО
з нагоди його 70-річчя

Том II

КИЇВ—ЛЬВІВ

2004

ББК 72.3 Г
255
УДК 082.2

Видання підготовлене з участю:

Наукового товариства ім. Шевченка

Львівського національного університету ім. І. Франка

Національного університету „Києво-Могилянська академія“

Українського Вільного Університету у Мюнхені

*Інституту української археографії та джерелознавства
ім М. Грушевського НАН України*

Редакційна колегія:

Ігор ГИРИЧ, Ярослав ГРИЦАК,

Микола КРИКУН, Леонід РУДНИЦЬКИЙ, Наталія ЯКОВЕНКО

Збірник видано завдяки фінансовій підтримці
Ганни та Володимира РАКІВ

з **0503020902** Без оголошення
2004

ISBN 966-02-32-32-2
ISBN 966-02-32-34-9 (Т. 2)

© **Редакційна колегія:**
Ігор Гирич, Ярослав Грицак,
Микола Крикун,
Леонід Рудницький,
Наталія Яковенко

Частина третя

*ІСТОРИЧНЕ ТА ФІЛОЛОГІЧНЕ
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО.
ІСТОРІОГРАФІЯ. ПЕРСОНАЛІЇ*

Володимир КОСИК

Інститут орієнтальних мов (Париж. Франція)

988 РІК — ХРЕЩЕННЯ РОСІЇ ЧИ УКРАЇНИ (або про один із найбільших обманів в історії людства)

Тема „988 рік — хрещення Росії чи України?“ може, на перший погляд, викликати здивування. Але для історика, який слідкує за термінологією західної науки та за інформаціями про розвиток української історії, котрі публікуються на Заході, таке запитання виникає автоматично. Бо ж відомо, що на Заході здебільшого вважають, що 988 р. відбулося хрещення Росії. Відомо також, що 1988 р. у Москві величаво відзначено тисячоліття християнства „в Росії“ у присутності офіційних делегацій численних держав світу, в тому числі й Ватикану.

Однак історія стверджує, що 14 серпня 988 р. за розпорядженням Володимира Великого було охрещене населення Києва. Про хрещення населення Москви не могло бути й мови, бо її збудовано щойно у 1147 р., тобто 159 років після хрещення населення Києва.

Французький католицький журнал „La Vie“ („Життя“) на початку 1988 р. опублікував інтерв'ю з російським істориком В. Водовим. На запитання „Чи можна все ж таки говорити про хрещення Росії?“ російський історик відповів: „Ні, це було хрещення мешканців Києва, і то тільки тих мешканців, які ще не були хрещені. Бо вже близько півстоліття існувала християнська громада в Києві“¹.

Крім цієї відповіді, редакція опублікувала його інтерв'ю під таким заголовком „Тисячу років тому народилася Свята Росія“, мабуть, взявши до уваги те, що російський історик висловив думку, що все ж таки це був початок християнізації Росії. В іншому місці він сказав: „Після смерті Володимира в 1015 році християнство поширилося поза Київ та довколишні князівства“.

Непрецизність В. Водова подібна до непрецизности Ватикану. У пастирському листі „Euntes in Mundum“ папа Іван Павло II писав, що через хрещення Києва із „християнської спадщини“ скористали „нації російська, українська і білоруська“. Далі у документі сказано: „Це є — і то в спеціальний спосіб — свято Російської православної Церкви, яка має свій центр у Москві і яку ми називаємо з радістю „Церквою-посестрою“. Це якраз вона прийняла у великій мірі спадщину давньої християнської Руси“². Очевидно, тут Ватикан ужив дипломатичної мови в рамках задумів екуменізму.

¹ Цит. за: L'Est Européen.— 1988.— Janvier—mars.— N 209.— P. 18.

² Там само.— Juillet—septembr.— N 211.— P. 13.

Після цього Іван Павло II звернувся до українців греко-католиків з документом „Magnum Baptisti Donum“, в якому підкреслив, що „український народ пов'язаний географічно й історично з містом Києвом, і тому він має окремі причини радіти цим тисячоліттям“. І якщо можна погодитися з тим, як мовиться далі у документі, що „прийняте тоді хрещення було вихідною точкою евангелізації східної частини європейського континенту аж до Уралу“, то совісному історикові трудно погодитися з твердженням, що хрещення Києва „було зародком не лише християнської, але й культурної ідентичності українського, російського й білоруського народів і тим самим їх історії“³. Бо на культурну ідентичність російського й білоруського народів вплинуло менше хрещення Києва, ніж інші важливі елементи розвитку цих народів. Це належить, зокрема, до Росії, бо на її історичну ідентичність, як і на всю її історію, діяли специфічні культурні та історичні обставини, у тому й монголо-татарське панування, яке тривало від 1238 р. до 1480 р. і під час якого формувалася політична ментальність російської провідної верстви і цілого народу.

Покликаючись на слова папи, парох катедрі св. Володимира Великого у Парижі, отець Ярослав Салевич наголосив по паризькому католицькому радіо Нотр-Дам 20 січня 1988 р., що „святійший Отець ствердив незаперечну історичну правду, говорячи про Русь, [...] яка знаходилася на території України, а не московської Росії [...] Спадщина Руси належить у першу чергу українському народові [...] Але ми читаємо (у пресі) багато заголовків: „хрещення Росії“, „хрещення святої Росії“, „хрещення Київської Росії“, „хрещення російського народу“, „хрещення православної Росії“. Все це не відповідає історичній правді, і ці твердження ранять наші серця, нас, українських християн [...] Якщо ми, християни, неспроможні визнати історичну правду, то хто це має зробити?“⁴

Охрестивши Київ і близькі міста та села, а потім західні землі теперішньої України, Володимир Великий вирішив поширити християнство на північні посілости. Населення Новгороду було охрещене силою 991 р. Але новгородці повстали проти заходів Києва і знищили церкву. Тисяцький Путята мусив поборювати повстання зброєю, а воевода Добриня казав підпалити будинки. Люди кинулися гасити свої доми, і так закінчилося повстання. У літописі записано приповідку новгородців: „Путята хрестив мечем, а Добриня вогнем“⁵.

У північних посіlostях Києва християнство ширилося поволі. Спротив йому був „особливо сильною на північно-східних землях, де побіч слов'янського населення жили угро-фінські народи“⁶. Два перші єпископи Ростова, центру цієї території, мусили втікати. У другій половині XI ст. ростовці повстали також і проти третього єпископа і вбили його. Щойно четвертий єпископ зумів з допомогою війська усунути язичників і спалити ідолів. На південний схід від Ростова збудовано тоді у 1024 р. Суздаль. Цього ж року, скориставшись голодом, спричиненим посухою,

³ L'Est Européen.— 1988.— Juillet—septembr.— N 211.— P. 14.

⁴ Там само.— Janvier—septembr.— N 209.— P. 19.

⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Москва, 1962.— Т. I, кн. I.— С. 186—187.

⁶ Церковь в истории России.— Москва, 1967.— С. 57.

вохви (жерці старої віри) підняли у Суздальській землі велике повстання проти християнства і влади Києва. Ярослав ходив походом на Суздальщину і придушив повстання⁷.

На Ростовській землі труднощі продовжувалися, населення відмовлялося прийняти християнство. Мешканці Мурому не впустили до себе князя Гліба, бо він був християнином. 1071 р. вибухнуло нове повстання на Ростовській землі⁸.

На північно-східних землях, як пригадує один російський історик, „християнство почало проникати щойно починаючи з другої половини XI ст., [...] тому говорити про християнство в Суздальській землі на початку XI ст. ледве чи правомірно“⁹. Слов'янських в'ятичів, жителів Вологодської землі, напевно до християнства у XII ст., інше населення далі на сході — у XIII ст.¹⁰

Отже, 988 р. не було жодного хрещення Росії. Помилки західної науки і преси походять від того, що історичну науку на Заході спрямовує Москва, російська історична наука. Це спрямування основане не на історичній, а на політичній інтерпретації історії Росії. Вона зводиться власне до ототожнювання двох різних (часово й істотно) історичних явищ: Русі і Росії. Тим самим назву „Русь“ перекладено у чужоземних мовах словом „Росія“. І не лише перекладено, але від минулого століття західні історики навчили якраз так розуміти історію Росії. Мовляв, історія Росії починається історією Русі, тобто Київ був першою столицею першої російської держави.

Щоб краще зрозуміти всю суть цього питання, треба зупинитися над тим, що це була за держава — Русь. Літопис подає, що на середньому Дніпрі жили „поляни, що їх тепер називають Русь“¹¹. Назва „Русь“, за визначенням М. Брайчевського, охоплює середню Наддніпрянщину з Києвом, Черніговом, Переяславом і землями, які належать до цих центрів¹². Це стверджують також російські історики. Наприклад, П. Третьяков писав: „[...] Руссю була лише Київська земля, де жили поляни, що нині називаються Русь“¹³.

В іншому місці він стверджував: „Східнослов'янська держава склалася тут далеко (на одне—два століття) *перед* [курсив наш.— В. К.] появою Рюриковичів у Києві. Вона виникла в тій частині Середньої Наддніпрянщини, яка називалася Руссю. І ще довгі роки аж до XII—XIII ст. тільки ця область носила назву Русь або Руська земля [...] Численні свідчення літописів доказують, що аж до XII—XIII ст. ні Новгородські, ні Смоленські, ні Ростово-Суздальські, ні Галицькі землі Руссю не називалися“¹⁴.

⁷ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Москва, 1962.— Т. I.— С. 147—148; Т. II.— Ч. 135; Церковь в истории России.— С. 45.

⁸ Церковь в истории России.— С. 45.

⁹ Фроялов И. Я. Волхвы и народные волнения в Суздальской земле 1024 г. // Духовная культура славянских народов.— Ленинград, 1983.— С. 33.

¹⁰ Людина і світ (Київ).— 1985.— № 4.— С. 31.

¹¹ ПСРЛ.— Т. II.— С. 18.

¹² Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 17, 35.

¹³ Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности.— Ленинград, 1970.— С. 73.

¹⁴ Там само.

Щодо Галицьких земель, то треба пригадати, що коли Київ утратив своє значення, центр Русі перейшов до Галицької землі, і тому літописець назвав Романа, „князя Галицького“ і творця об'єднаного Галицько-Волинського князівства, „самодержцем усієї Русі“¹⁵, тобто території властивої Русі, а не всіх територій колишньої великої держави (на відміну від митрополичого титулу „Київський й всієї Русі“, який означав „Киева та усіх колишніх посілостей Русі“, тобто Києва).

Отже, повторім: держава, яку розбудували київські князі від Олега до Ярослава Мудрого, називалася „Русь“, і так про неї написано у літописах, у яких ніколи не подано цю державу як „Київська Русь“, бо так вона не називалася. Але сьогодні в усіх підручниках історії цю державу подають як „Київська Русь“, немовби в той час існувала ще й інша Русь. Пригадаймо, що у цей час назва Русь на півночі взагалі не існувала, вона була перенесена туди набагато пізніше. Можна говорити про Київську державу (чи великодержаву), але не про Київську Русь, бо іншої Русі тоді не було. Таке відхилення від історичної термінології свідчить хіба що про слабкість, безпорадність української історичної науки, яка не може звільнитися від тиску російської історіографії.

Київська держава не могла бути і не була однонаціональною і одноцілою (централізованою) державою. Як інші держави Європи у цей час, вона була імперією, яка складалася з Русі та її посілостей, земель (тобто колоній). Це чітке визначення не нове, але його здебільшого обережно оминають.

Російський історик В. Пашуто називає цю державу „конфедерацією окремих земель“, але, як і інші російські історики, він вважає, що це було „древнерусское государство“, що для кожного чужинця означає „давньоросійська держава“. Він писав, що основою цієї держави була сама „Русская земля“, але ця держава володіла „широкою багатомовною сферою, тримаючи у різного роду васальній залежності території понад двадцяти народів“¹⁶. Російський академік Б. Рибаків також писав, що це була „ранньофеодальна імперія“¹⁷.

Набагато раніше російський історик М. Покровський, захочений, мабуть, тим, що колись Карл Маркс, коли згадував про Київську державу, вжив вислів „імперія Рюриковичів“, також використав цей вислів у своїй історії, яка появилася 1920 р. у Москві. У 1937 р., коли російська націоналістична „великодержавна“ тенденція остаточно перемогла в СРСР, проти цієї концепції виступив російський історик Б. Греков. Він писав: „Покровський не зрозумів Київської Русі. Не зрозумів він і подальшого розвитку Росії. Інакше не міг би твердити, що історія Московської держави та історія „імперії Рюриковичів“ — це два паралельні процеси, а не етапи розвитку цього самого процесу“¹⁸. Отже, Б. Греков вважає, що Київська держава і Московська держава — це два етапи процесу розвитку Російської держави.

Уже згадуваний В. Пашуто, хоч не вживає назви „імперія“, все ж таки твердить, що вивчення „Древнерусского государства“ „як якоїсь

¹⁵ ПСРА.— Т. II.— С. 715.

¹⁶ Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение.— Москва, 1965.— С. 15, 73.

¹⁷ Первые века русской истории.— Москва, 1964.— С. 149—150.

¹⁸ Греков Б. Д. Избранные труды.— Москва, 1959.— Т. II.— С. 446.

етнічної складної політичної єдності відкриває шлях до історичного порівняння цієї держави з Німецькою, Візантійською, Монгольською, Османською та іншими імперіями¹⁹. На нашу думку, не можна так порівнювати. Бо держава, збудована Києвом, була звичайною середньовічною імперією, подібною до інших середньовічних слов'янських держав: імперії Само, Болгарської та Моравської імперій. У всякому разі, прирівнювати її до Монгольської чи Османської імперій не доводиться.

Кожна імперія, як писав французький історик Ж. Б. Дюрозель, за-суджена на упадок, на загибель²⁰. Київська імперія також розпалася на окремі незалежні держави в 1123—1125 рр. Незалежними стали північні князівства — Новгородське і Володимиро-Суздальське. На території незалежного Володимиро-Суздальського князівства 1147 р. збудовано Москву. Довкола цього міста створилося удільне (тобто васальне, залежне не від Русі, а від Володимира на Клязьмі) Московське князівство. Це князівство стало незалежним під кінець XIII ст. (тобто близько три століття після хрещення Києва). Навіть деякі російські історики чесно стверджують, що колискою російського народу була „Ростово-Суздальська область, на ґрунті якої пізніше виникла Російська держава (Московська Русь)”²¹.

Тут пригадаймо, що через 40 років після заснування Москви на території Русі з'являється 1187 р. назва „Україна”, яку застосовано до тої самої території, котра мала назву Русь. Тому цілком справедливо говорити про хрещення України²².

Перенесення назви „Русь” на північ сталося тому, що 1299 р. київський митрополит, повний титул якого був „митрополит Київський і всієї Русі” (в розумінні всіх країн, які колись належали до Русі), переніс осідок митрополії з Києва за кордон, до чужої держави — до Володимира на Клязьмі. Володимир на Клязьмі був тоді значним релігійним і культурним центром. 1325 р. інший митрополит переніс осідок митрополії до Москви. Для греків це була Київська митрополія, і митрополит у Москві далі мав титул „митрополит київський і всея Русі” аж до 1458 р. (за іншими джерелами — до 1461 р.), у якому його змінено на „митрополит Московський і всея Русі”. Цей титул перейшов пізніше до московського патріарха, який його має і нині, хоч насправді на нього він не має ні історичних, ні моральних підстав.

Саме з часу перенесення осідку митрополії до Володимира і Москви почався довгий процес уживання назви „Русь” на півночі спочатку для потреб церкви, у церковних справах, а пізніше у політиці. Іншими сло-

¹⁹ Особенности структуры Древнерусского государства // Древнерусское государство... — С. 126.

²⁰ На цю тему див.: Duroselle J. B. Tout empire périt // Publications de la Sorbonne. — Paris, 1981. У цій теоретичній праці автор писав: „Якщо нова ідеологія не зарядить радянську систему якоюсь окремою „суттю”, то можна пророкувати, що радянська імперія також загине як імперія” (С. 347—348).

²¹ Иванесов Р. И. Вопросы истории русского языка // Вопросы формирования русской народности и нации. — Москва; Ленинград, 1958. — С. 176.

²² Відповідаючи на запитання кореспондента „Літературної України” про міжнародний конгрес у Равенні, П. Толочко відповів: „Конгрес був названий „Тисячоліття хрещення Русі-України”. Це вимагає певного коментаря. Справа в тому, що Київська Русь не тотожна Україні — це відомо, з неї вийшло три народи — український, російський, білоруський” (див.: Літературна Україна. — 1988. — 9 черв.).

вами, наслідуючи митрополитів, московські князі почали додавати до своїх титулів „і всея Руси“: „князь Московський і всея Руси“. Але претензії на спадщину Києва виразно проявилися щойно на початку XVI ст.

Тут треба пригадати позицію Михайла Грушевського. Він писав у 1903 р., що поєднання історії Київської держави з Володимиро-Московським князівством у XIII—XIV ст., яке нібито мало бути продовженням Київського князівства, треба вважати нераціональним. Московським книжникам досить було спиратися на генеалогічне пов'язання князів, щоб пов'язувати „київський період“ з „владимирським періодом“. М. Грушевський рішуче заперечив, що київський період перейшов у володимиро-московський, стверджуючи, що він перейшов у галицько-волинський період, а потім литовсько-польський. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської. Взаємовідносини Володимиро-Московської держави з Київською „можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її гальських (галійських) провінцій, а не переємства двох періодів у політичній і культурній житті Франції“²³. Тобто Франція (колишня колонія Риму під назвою Галія) починає свою історію не історією Римської держави, а історією Галії. З цього випливає, що Росія повинна розпочинати свою історію від історії території Володимиро-Суздальського князівства, а не історією Київської держави.

Цю історичну правду мало обговорювали у рік, який Україна недавно присвятила Михайлові Грушевському.

М. Грушевський цілком виразно звернув увагу також на те, що російська історіографія неправильно подає так звану „общерусскую историю“. Бо „общерусской“ історії не може бути, як нема „общерусской народности“. Додамо, що „общерусской народности“ чи „давньоруської народности“ ніколи не існувало. З метою легшої узурпації історії України на користь Росії російські історики вигадали тезу, згідно з якою у часи „Київської Русі“ (IX—XIII ст.) існував один народ — „давньоруський“, або „давньоруська народність“, яка пізніше поділилася на три гілки: росіян, українців і білорусів. Ця політична теорія, яка не має жодних історичних підстав, стала офіційною теорією російської імперської історіографії і Російської держави, її мета — покласти підґрунтя для загарбницької експансії Російської держави. Однак навіть російський історик П. Третьяков визнав, що „термин „древнерусская народность“, как и наименование Древняя Русь или Древнерусское государство, является „книжным“, введенным в обиход историками“²⁴. Очевидно, з політичною метою.

Не можна вважати правильним, коли Ватикан у своїй зовнішній політиці переймає імперські ідеї Російської держави та Російської Православної Церкви.

Треба також розглянути питання етнічної назви населення Русі. Вживані різні назви: русь, рус, руський, русич, але також *русин*, про що мало говориться. І так у міжнародних договорах Русі з Візантією 911 і

²³ Грушевський М. Звичайна схема „русской“ історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. Хрестоматія.— Львів, 1996.— С. 168.

²⁴ Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности.— С. 5.

944 рр. уживається часто етнонім „русин“: „якщо те саме вчинить грек русинові [...]“, або „а якщо уб'є християнин русина чи русин християнина [...]“, то він буде покараний так або так і т. д.²⁵ Правильно, на нашу думку, пише Євген Наконечний, що міжнародні угоди вимагали точної етнічної назви²⁶. Звідси важливість етнічної назви „русин“. Перший митрополит не грек названий у літописі під 1051 р. „Іларіон русин“²⁷. Дещо пізніше митрополитом був Кирило, теж „русин“.

Врешті, спинімося на тому, як перекладали чужинці назви Русь, русин? По-різному. Найчастіше назву Русь у латинській мові передавали термінами *Ruscia* і *Ruthenia*. У зв'язку з вінчанням дочки Ярослава Мудрого з французьким королем Генріхом I в одному латинському документі сказано: „Король Генріх, шукаючи дружину, послав Готіе, званого „Мудрий“, Єпископа Мо, до короля рутенів (*Ruthenorum regem*), щоб отримати руку доньки його, що і сталося. Звали її Анною“²⁸. Перші польські літописці називали сусідню державу *Ruthenorum regnum* (державу русинів)²⁹.

Давню Україну дуже часто, або і найчастіше, називали по-латині *Ruthenia*. Тому правильно було б перекладати з української, російської і старослов'янської мов слово „Русь“ терміном „Рутенія“, як це часто робив у французькій мові Ілько Борщак. Російські історики, перекладаючи й інтерпретуючи слово „Русь“ терміном „Росія“, створюють вигідну Росії плутанину. Українські історики у більшості вважають, що треба зберігати назву „Русь“ у чужих мовах, створюючи тим таку ж саму вигідну для Росії плутанину, бо у французькій та англійській мовах слово „Русь“ є початком терміна „Росія“.

Для прикладу наведемо працю французькою мовою „Константинопіль 1054—1261“. Розділи книги написані різними авторами. Один з них присвячено південним слов'янам і „росіянам“. У підрозділі „Від Київської Русі до московських росіян“ (*Des Rus' de Kiev aux Russes moscovites*) автори (їх три, серед них Ж. П. Аппіньон (J.-P. Arrignon), який був учасником Міжнародного конгресу з нагоди відзначення тисячоліття християнства в Русі-Україні, що організував Гарвардський інститут Українських студій, і мав доповідь на тему „Русь між Болгарією і Візантійською імперією від X до початку XII ст.“) вживають назву Русь, але пишуть про „варяго-росіян“, для яких було важливим відкрити собі шлях до Константинополя. Ужитий термін „варяго-росіян“ автори пояснюють: „[...] щоб полегшити виклад, це якраз цей народ, який був поступово ослав'янищений в контакт з автохтонним населенням, ми називаємо „росіянами“³⁰.

Автоматично вони говорять про „Росію“ перед хрещенням Києва, про „російських християн“, про „російську княгиню Ольгу“, а „після

²⁵ ПСРЛ.— Т. I.— С. 34—36, 50—52.

²⁶ Наконечний Є. Украдене ім'я. Чому русини стали українцями.— Львів, 1998.— С. 43.

²⁷ ПСРЛ.— Т. I.— С. 155.

²⁸ Roger Hallu s. m. Anne de Kiev, Reine de France.— Rome, 1973.— P. 175.

²⁹ Наконечний Є. Украдене ім'я...— С. 45.

³⁰ Constantinople 1054—1261. Tête de la chrétienté, proie des Latins, capitale grécque / Dirigé par Alain Ducellier et Michel Balard. Editions autrement.— Paris, 1996.— P. 147.

хрещення князя Володимира та його вінчання з імперіальною княжною Анною, у 989 р., місце Константинополя ще більше зросло в очах росіян, які волею-неволею перейшли до православного християнства [...] Отже росіяни отримали їхню віру і їхні церковні інституції з Константинополя [...]»³¹

Це класичний приклад того, як уживання в чужих мовах неперекладеного слова „Русь” заважає чужинцям розуміти історію України.

Ми свідомі, що порушені тут проблеми з історії України — очевидно, далеко не всі — не розв'яже жоден український історик самотійно. Для цього потрібне спільне рішення колективу істориків, якогось конгресу українських істориків, з участю всіх українських наукових установ, які могли б ухвалити єдине рішення. На жаль, такого досі не було. Про скликання торік конгресу українських істориків у Чернівцях Український Вільний Університет і деякі інші установи навіть не були повідомлені. Невідомо, чи там розглядали невирішені проблеми життєвого значення для існування української нації і переважливі для української історичної науки, чи кожен історик прочитав свою доповідь на улюблену тему і з цим поїхав додому.

На нашу думку, існування незалежної України залежить великою мірою від того, чи українські історики зуміють довести світові незалежне історичне існування українського народу і його історії, яка не є історією Росії й російського народу. Щоб світ зрозумів, що в 988 р. відбулося хрещення України, без огляду, яку вона тоді мала назву і, очевидно, без будь-яких заперечень того, що християнство поширилося опісля на сусідні народи Східної Європи.

³¹ Constantinople 1054—1261. Tête de la chrétienté, proie des Latins, capitale grèque. — P. 149—150.

Hilmar Jörg Tristan BRUNNER

Ukrainische Freie Universität (Neue Ulm, Deutschland)

1000 JAHRE DEUTSCH-UKRAINISCHER BEZIEHUNGEN

Mit dem Erscheinen des ukrainischen Kosakentums auf der historischen Bühne erobert die Ukraine wieder wie zu Zeiten des Kiewer Staates den Platz eines selbständigen politischen Faktors in den Augen der deutschen Öffentlichkeit. Dank ihrer geopolitischen Lage ist die Ukraine berufen, Deutschlands Partner in Osteuropa zu sein, wie immer die Konstellation dort auch aussehen mag. So hat Deutschland auch dazu beigetragen, die Beziehungen der EU mit Kiew zu entwickeln. Beide Staaten haben auch Gemeinsamkeiten: 1990/91 betraten beide „nahezu zeitgleich als Staatswesen von neuer Gestalt die europäische Bühne“¹. Deutschland unterstützt die Ukraine bei ihrer Rückkehr nach Europa. Es wird sich auch zu gegebener Zeit für einen Assoziierungsvertrag der EU mit der Ukraine stark machen.

1. Frühe Berichte über enge politische, wirtschaftliche sowie geistig-kulturelle Beziehungen zwischen der Kiewer Rusj-Ukraine, Bayern und Deutschland

Die ersten deutschen Chronisten, die über politische und kulturelle Wechselbeziehungen zwischen der Kiewer Rusj-Ukraine und der deutschen Welt berichteten, waren entweder Missionare, wie etwa Bruno von Querfurt² (geb. 976), der zur nächsten Umgebung Otto III. gehörte und die Kiewer Rusj besucht hat, oder Autoren, die wie Thietmar von Merseburg³ (976—1018) Berichte von Deutschen wiedergaben, die an den polnischen Feldzügen des Fürsten Boleslaw in der Ukraine im Jahre 1018 teilgenommen hatten.

Die politischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Kiewer Rusj-Ukraine und Deutschland waren sehr eng. Davon zeugen auch zahlreiche dynastische Verbindungen zwischen dem Kiewer Herrschergeschlecht und den deutschen regierenden Häusern. Nach einem Bericht des Lambert von Hersfeld kamen 1043 aus Kiew Gesandten zu Kaiser Heinrich III. wegen

¹ Lindner Rainer. Die Ukraine und Deutschland im neuen Europa // Die neue Ukraine: Gesellschaft — Wirtschaft — Politik (1991—2001) / Hrsg. von Gerhard Simon.— Köln, 2002.— S. 297.

² Brunos Chronik // Monumenta Poloniae Historica.— Lwów, 1864.— T. I.

³ Die Chronik des Thietmar von Merseburg. Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit.— Leipzig, 1879.— Bd. I.— S. 357—358.

der Vermählung mit einer Tochter des Großfürsten Jaroslaw des Weisen. Eine Hochzeit kam nicht zustande und „legati Ruscorum tristes redierunt“ (die Rus. Gesandten kehrten traurig zurück)⁴. Um 1054 heiratete Fürst Wiatschslaw, der Sohn Jaroslaws, Oda, eine Nichte Kaiser Heinrich III⁵. Nach Saxo Gramaticus⁶ vermählte sich um 1080 Gräfin Kunigunde von Reichlingen mit einem „rex ruscorum“, vermutlich Fürst Jaropolk Isjaslawowitsch (1045–1086), ein Enkel Jaroslaws des Weisen, und schließlich 1089 Kaiser Heinrich mit der Prinzessin Eupraxia-Adelheid, der Tochter des Großfürsten Wsewolod, eine Enkelin von Jaroslaw des Weisen⁷. Durch letztere Heirat kommt eine Ukrainerin auf den deutschen Kaiserthron⁸.

Die um die Mitte des 11. Jahrhunderts von den Kiewer Fürsten ausgehende dynastische Verheiratungspolitik mit den bedeutenden europäischen Herrscherhäusern führten zu einem geistig engen Heranrücken des Kiewer Reiches nach Westen, auch wenn zeitweise sowohl kirchliche Streitigkeiten zwischen lateinisch-römischen Interessen und orthodoxen Interessen ebenso auftraten, wie zwischen den Fürstenhäusern⁹.

Von den wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Kiewer Rusj und deutschen Städten wie etwa Regensburg, Nürnberg oder Mainz, Breslau und Lübeck wissen wir, daß sie sehr rege waren¹⁰.

Die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen bayerischen und ukrainischen Gebieten hatten im Mittelalter eine über Jahrhunderte währende Tradition. Die Verbindung zwischen Kiew und Regensburg während des Hochmittelalters ist nicht nur in bezug auf die Handelsbeziehungen von großer Bedeutung, sondern auch wegen der Christianisierung der Ukraine. Im Laufe der Zeit kühlten sich diese Beziehungen allmählich ab und wurden zu Beginn des 14. Jahrhunderts, etwa ab den 1330er Jahren, von Nürnberg und dem ukrainisch-galizischen Raum mit der aufstrebenden Stadt Lemberg übernommen.

Handelsbeziehungen zwischen Bayern und der Ukraine reichen bereits bis in das 6./7. Jahrhundert zurück. Namensgeschichtliche Forschungen über Bezeichnungen und Herkunft von Geldstücken ergaben, daß schon vor dem Jahr 900 Handelsbeziehungen zwischen Kiew und Ostbayern bestanden haben. Das in Ostbayern geläufige Wort „Skot“ für Geld bedeutete dort soviel wie Vieh und im Altrussischen so viel wie „Geld“¹¹. Münzen des

⁴ Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum / Ed. G. H. Pertz.— Hannoverae, 1890.— Vol. 153.

⁵ Staden Albert von. Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum.— Hannoverae, 1860.— Vol. XVI.— P. 319.

⁶ Annal. Saxo / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum / Ed. G. H. Pertz.— Hannoverae, 1890.— Vol. VI.— P. 693, 737.

⁷ Там само.— P. 721.

⁸ Zu den dynastischen Verbindungen der Kiewer Fürsten mit Deutschland vgl.: Braun Friedrich. Russland und die Deutschen in alter Zeit // Germanica. Eduard Sievers zum 75. Geburtstage.— Halle, 1925.— S. 678–727.

⁹ Osterrieder Markus. Kulturverbindungen zwischen Regensburg und Kiev (10.–13. Jahrhundert und die Rolle der Iren) // Bayern und Osteuropa. Aus der Geschichte der Beziehungen Bayerns, Frankens und Schwabens mit Rußland, der Ukraine und Weißrußland / Beyer-Thoma Hermann (Hrsg.).— Wiesbaden, 2000.— S. 65–81.

¹⁰ Annal. Saxo / Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.— Vol. VI.— P. 673.

¹¹ Nazarenko Aleksandr V. Die frühesten bayerisch-russischen Kontakte in historischer und sprachwissenschaftlicher Sicht // Bayern und Osteuropa...— S. 38.

10. Jahrhunderts aus Regensburg wurden außer in Pommern, im Baltikum, in Westpolen und in Böhmen auch in der Gegend von Kiew gefunden.

Im 9. Jahrhundert bestanden bald auch geistig-kulturelle und religiöse Bindungen zwischen Regensburg und Kiew. Dies gilt ebenso für das Benediktinerkloster Niederaltaich und der Kiewer Rusj. Niederaltaicher Benediktiner gründeten im Jahre 999 das Kloster von Ostrow, 1003 folgte die Dependenz in Velis. Eine Schenkungsurkunde von Kaiser Heinrich II. aus dem Jahre 1002 an das Niederaltaicher Kloster über ein genau beschriebenes Grundstück bezeichnet den Grundstücksnachbarn als „Ruozl“. Paul Mai vermutet, daß es sich bei dem so Bezeichneten um einen Regensburger Kaufmann mit engen Beziehungen nach Kiew handle.

Eine Verbindung zwischen Kiew und Regensburg wird dadurch belegt, daß um 916 schon in Regensburg der Begriff „Ruotsi“ für Russen geläufig war und ein Tor der erweiterten Stadtbefestigung auch als „Ruozanburgtor“ bezeichnet wurde¹². So war also Ostbayern das Tor für die Händler aus Kiew nach Westen, denn der Gütertausch erfolgte noch bis in das 11. Jahrhundert hinein zumeist einseitig von Osten nach Westen. Die Händler brachten orientalische Waren vom Handelsplatz Kiew über das neue Breslau nach Bayern. In umgekehrter Richtung, von West nach Ost, verliefen die Handelsströme von Regensburg aus über verschiedene Land- und Wasserwege, donauabwärts bis nach Passau und zur Traunmündung oder über die sogenannten Salzstraßen durch den Bayerischen und den Böhmisches Wald, nach Prag, und von dort über Olmütz nach Krakau, dann über Sandierz, Czerwien/Cerven und Wladimir Wolynskij weiter nach Kiew¹³.

Es waren Regensburger Missionare, insbesondere aus dem Schottenkloster und aus dem Kloster St. Emmeram, die an der Christianisierung der Slawen in der Ukraine maßgeblich beteiligt waren. Vermutlich waren seit der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts einzelne Gefolgsleute von Fürsten der Kiewer Rusj bayerischer Herkunft¹⁴. Trotz lebhafter Handelsbeziehungen zwischen Regensburg und Kiew schwand im 12. Jahrhundert die Bedeutung der beiden Städte als Handelszentren immer mehr.

Die aufstrebenden italienischen Handelsstädte setzten sich ab 1200 am Schwarzen Meer fest. Venedig begann mit der systematischen Austrocknung der Versorgung von Kiew mit Handelsgütern. Die italienischen Händler ließen ihre Waren vom Schwarzen Meer aus nicht mehr über Kiew, sondern über Lemberg transportieren. Außerdem liegt nahe, daß Regensburger Kaufleute von den Österreichern auf dem Weg nach Kiew behindert wurden¹⁵.

Als die Mongolen dann in den Jahren 1240 bis 1242 das Reich der Kiewer Rusj überrannten, verlor die Stadt den Rang einer Handelsmetropole, was sich auf die west-östlichen Wirtschaftsbeziehungen zwischen Bayern und der Ukraine fatal auswirkte und zum wirtschaftlichen Niedergang Regensburgs beitrug.

¹² Mai Paul. Die Beziehungen Regensburgs zu Kiew im Mittelalter // Regensburger Almanach.— 1989.— S. 21f.

¹³ Osterrieder Markus. Kulturverbindungen zwischen Regensburg und Kiev...— S. 6.

¹⁴ Struminski Bohdan. Linguistic Interrelations in Early Rus': Northmen, Finns, and East Slavs Minth to Eleventh Centuries.— Roma, 1996; Bayern und Osteuropa...— Vorwort.— S. 11 und 24.

¹⁵ Schönfeld Roland. Regensburg im Fernhandel des Mittelalters // Verhandlungen des historischen Vereins von Oberpfalz und Regensburg (VHVO).— 1973.— Bd. 113.— S. 42.

Im 13. Jahrhundert eröffneten sich dann neue bayerisch-ukrainische Handelsverbindungen zwischen Lemberg und Nürnberg.

Nachdem nach der Eroberung durch die Mongolen Kiew zunächst mit dem jungen Breslau Handel trieb¹⁶, wobei sowohl typisch slawische Waren wie Pelzerzeugnisse als auch griechische Seidenprodukte angeboten wurden, begann das galizische Lemberg außer mit Breslau zudem auch mit Bayern regen Handel zu treiben. Lemberg konnte auch orientalische Waren aus der Stadt Kaffa auf der Krim und aus Tana am Don zum Kauf anbieten¹⁷, woraus sich neue örtliche Schwerpunkte im Ost-West-Handel zwischen der Ukraine und Bayern ergaben. Die Handelsbeziehungen zwischen Kiew und Regensburg gingen im frühen 13. Jahrhundert zwar zurück, dafür stellte sich aber ein Aufschwung in den Beziehungen zwischen Lemberg und Nürnberg ein, die damals zu Epizentren wurden¹⁸.

Im Jahre 1365 sicherte König Kasimir den Nürnbergern die Handelsfreiheit nach Osten bis zum Schwarzen Meer und auch für das Königreich Polen zu, dem großen Teile Galiziens mit der bedeutenden Stadt Lemberg angehörten. Während der nächsten 150 Jahre blühte ein lebhafter Handel zwischen beiden Städten, wobei die Nürnberger insbesondere typisch östliche Erzeugnisse wie Pelzwaren, Felle, Häute, Leder, auch Wachs, Teer, Färberröte und Pech importierten. Von großer Bedeutung war der Viehtransport, da er wenig Kosten verursachte und sich gewissermaßen selbst transportierte¹⁹. Statt wie bisher Wege nach Osten über Prag zu nehmen, bevorzugten die Nürnberger nun Wege durch den Frankenwald nach Norden, nach Leipzig, über Dresden, Görlitz, Liegnitz nach der jungen und wichtigen Handelstadt im Ost-West-Handel Breslau, und von dort über Krakau nach Lemberg und dann noch weiter zum Schwarzen Meer²⁰.

Der Lübecker Pfarrer Helmholdt, der im 12. Jahrhundert lebte, erwähnt in seinem *Chronicon slavorum* auch die Handelsbeziehungen zwischen Lübeck und Rusj.

Adam von Bremen, der Chive-Kiew als die Hauptstadt des Reußenlandes betrachtet, nennt Kiew „aemula sceptri Constantinopolitani, clarissimum decus Graeciae — die Zierde Griechenlands und die Rivalin Konstantinopels“. Er tut dies wohl in dem Sinne, daß mit „Griechenland“ jene Länder bezeichnet werden, die von den Griechen christianisiert worden waren²¹.

¹⁶ Lütge F. Der Handel Nürnbergs nach dem Osten im 15/16. Jahrhundert // Stadtarchiv Nürnberg (Hrsg.). Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs. — Nürnberg, 1967. — Bd. 1. — S. 334. Nach Lütge kamen um die Mitte des 13. Jahrhunderts österreichische und Breslauer Kaufleute nach Kiew.

¹⁷ Heyd Wilhelm. Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. — Stuttgart, 1879. — Bd. I-II.

¹⁸ Stromer Wolfgang von. Nürnberg als Epizentrum von Erfindungen und Innovationen an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit / Karl Albert Schachtschneider (Hrsg.) // Wissenschaft, Gesellschaft und Staat im Umbruch. Festschrift der Wirtschafts- und Sozialwissenschaftlichen Fakultät der Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg. 75 Jahre nach Errichtung der Handelshochschule Nürnberg. — Berlin, 1995. — S. 670.

¹⁹ Gömmel Rainer. Die Wirtschaftsentwicklung vom 13. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg / Per Schmid (Hrsg.) // Geschichte der Stadt Regensburg. — Regensburg, 2000. — Bd. 1. — S. 480. *Норо ж.* Die Wirtschaftsbeziehungen Frankens zum europäischen Osten // Jahrbuch für fränkische Landesforschung. — 1992. — Bd. 52. — S. 266.

²⁰ Gömmel Rainer. Die Wirtschaftsbeziehungen Frankens zum europäischen Osten. — S. 265.

²¹ Bremen Adam von. Hamburgische Kirchengeschichte // *Scriptores rerum germanicum in unum scholarum editi.* — Hannover; Leipzig, 1917. — Lib. III. — S. XII.

Im 12. bis 14. Jahrhundert breitete sich die deutsche Kultur und die Kolonisation in den westukrainischen Ländern Galizien, Wolhynien und Cholmland aus. Das Rechts- und Städtewesen und die kulturellen Einrichtungen dieser Gebiete tragen den Stempel westeuropäisch-deutscher Einflüsse. Deutsches Gewerbe und technisches Wissen hielt dort Einzug, wovon noch heute die meisten ukrainischen technischen Ausdrücke zeugen. In den Städten und auf dem ganzen ukrainischen Territorium bis ins östliche Poltawa- und Charkiwgebiet hinein wurde das deutsche Recht, vor allem das Magdeburger Recht angewendet. Das Sachsen-Recht war die Grundlage für die innere Rechtspflege in der ganzen Ukraine; es blieb bis zum 18. Jahrhundert in Kraft. Die ukrainischen Innungen und Zünfte wurden nach deutschem Vorbild gegründet.

Das Magdeburger Recht

Vom 12. bis zum 14. Jahrhundert waren die westukrainischen Länder Galizien, Wolhynien und Cholmland das Expansionsgebiet der deutschen Kultur und Kolonisation. Dabei wurde besonders die deutsche Kolonisation von den galizischen Fürsten und Königen gefördert. Die Rechtsverhältnisse, das Städtewesen wie auch die kulturellen Einrichtungen tragen in diesen Gebieten den Stempel westeuropäisch-deutscher Einflüsse. Die meisten ukrainischen technischen Ausdrücke auf dem Gebiet des Gewerbes und der Technik sind deutschen Ursprungs. Auch verbreitete sich das deutsche Recht auf ukrainischem Boden, vor allem das Magdeburger Recht, und hat in den Städten nahezu auf dem ganzen ukrainischen Territorium bis ins östliche Poltawa- und Charkiwgebiet hinein Anwendung gefunden, wie auch das Sachsen-Recht, daß die Grundlage der inneren Rechtspflege im gesamten ukrainischen Raum war und bis zum 18. Jahrhundert auch blieb. Ebenso sind sämtliche ukrainischen Innungen und Zünfte nach deutschem Beispiel gegründet worden.

Im Hinblick auf das gemeinsame Haus Europa, zu dessen kulturhistorischen Wurzeln auch das Magdeburger Recht gezählt werden darf, verdient dieses Recht heute, wie ich meine, mehr Beachtung denn je. Es ist daher mein Anliegen, den Begriff des Magdeburger Rechts in der Ukraine und die Ergebnisse seiner Rezeption kurz vorzustellen, wobei die Stadtverfassung mit besonderer Berücksichtigung Kiews und die ukrainischen Rechtsquellen im Vordergrund stehen sollen.

Das 1088 erstmals kodifizierte Magdeburger Recht, das am meisten verbreitete deutsche Stadtrecht des Mittelalters, gewann v. a. im 13. Jahrhundert weiteste Verbreitung. Es galt nicht nur in den Städten des Erzstifts und der östlichen Reichsgebiete (mit z. T. Böhmen und Mähren), sondern auch weit über die Reichsgrenzen hinaus in den Städten Polens und z. T. Ungarns und selbst Russlands (in Lemberg kurz nach 1300). So erlangte sein Schöffenstuhl eine im Rechtsleben Ostdeutschlands und Osteuropas überragende Bedeutung. Die Reichweite des Magdeburger Rechts, daß die stadtrechtliche Ausprägung des Sachsenspiegels ist, hängt zeitlich, räumlich und sachlich eng mit der umfassenden Tätigkeit der Hanse, mehr noch mit der ost-deutschen Siedlung zusammen.

Der Sachsenspiegel ist das bedeutendste Rechtsbuch des deutschen Mittelalters. Es ist zwischen 1220 und 1235 von dem sächsischen Ritter Eike von Repgow in niederdeutscher Sprache verfasst. Der Verfasser beab-

sichtigte, das überlieferte, ungeschriebene Gewohnheitsrecht des sächsischen Stammes darzustellen. Dabei berücksichtigte er vor allem das Recht seiner ostfälischen Heimat. Der Sachsenspiegel besteht aus einem Land- und einem Lehnrechtsteil. Er erlangte bald gesetzgleiches Ansehen und bildete die Vorlage der beiden oberdeutschen Rechtsbücher (Deutschenspiegel, Sachsenspiegel) und des Meißener Rechtsbuches sowie des Magdeburger Stadtrechts. Sachsenspiegel, Schwabenspiegel, Kleines Kaiserrecht (Frankenspiegel) und Meißner Rechtsbuch sind Rechtsbücher, von denen die meisten Handschriften überliefert sind und Textausgaben vorliegen. Der Sachsenspiegel ist in rund 200 Handschriften erhalten, die zum Teil durch kolorierte Handzeichnungen illustriert sind, so die von Dresden, Heidelberg, Oldenburg und Wolfenbüttel.

In der Ukraine erlebte das Magdeburger Recht vor allem seit dem 15./16. Jahrhundert seine Blüte. Es gibt eine Urkunde vom 29. März 1514 für Kiew. Darin heißt es, der Großfürst von Litauen habe der Stadt *deutsches Recht, d. h. Magdeburger Recht* gegeben²². Wir kennen eine Reihe weiterer Urkunden aus dem 16. Jahrhundert, in denen sich der Terminus Magdeburger Recht mit dem Zusatz deutsches Recht findet.

Die Rezeption des Magdeburger Rechts in der Ukraine gliedert sich in eine polnisch-litauische (14. Jh.— 1654) und in eine russische (1654—1834) Periode. In der Zeit von 1363 bis 1654, in der die Ukraine zum polnisch-litauischen Staat gehörte, wurden viele Bereiche der ukrainischen Kultur, auch die Sprache und das Recht von Polen ausgeprägt. Während der Fremdherrschaft nahmen auch die Städte einen wirtschaftlichen Aufschwung. Nach deutschrechtlichen Vorstellungen waren die ukrainischen Städte stadtherrliche Städte. Der Grundherr des umliegenden Landes übte als Stadtherr gegenüber der Stadt die verschiedenen Hoheitsrechte aus. Ihm stand die sich als Handwerker und Kaufleute etablierende Stadtbevölkerung gegenüber. Dadurch, daß in den meisten Fällen der polnische König bzw. seit 1654 der russische Zar Stadtherr war, wurden mit der Privilegierung der Städte diese in die Zentralisierung des Staates einbezogen. Die Einführung einer Stadtverfassung, die man aus den polnischen Städten kannte, schützte vor den Zugriffen der örtlichen Feudalgewalten und der großfürstlichen Beamten. Wahrscheinlich haben schon die deutschen Kolonisten, die sich im 13. Jahrhundert in Lemberg (Lwiw), Wladimir und Luzk angesiedelt hatten, diese Möglichkeiten mitgebracht; denn die deutschen Kaufleute in Lemberg hatten sich zu einer Genossenschaft zusammengeschlossen und einen Vogt gewählt, der Gericht über die Bürger unter Mitwirkung gewählter Schöffen hielt, woraus sich dann als ein Organ der Bürgerschaft, der Rat bildete. Diese neue wohl auf dem Wege der Gewohnheit entstandene Stadtverfassung bestätigte König Kasimir III. (1333—1370) 1356 durch ein besonderes Privileg²³, daß wir als erstes Privileg auf Magdeburger Recht in der Ukraine kennen. Das aus Schlesien mitgebrachte und zunächst in der deutschen Kolonistsiedlung angewandte Recht wurde spätestens bis 1356 auf die Gesamtheit der Städtebürger ausgedehnt. Weitere Privilegierungen folgten, so Wladimir (Ende 15. Jh.), Kiew (zw. 1494 und 1497), Luzk (1432), Dubno

²² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (дале — Акты ЮЗР).— Сank-Петербург, 1865.— № 103, 126.

²³ Секретарюк В. В. Історія Львова.— Львів, 1984.— С. 22—30.

(1498), Rowno (Ende 15. Jh.), Lewkow (1503), Peremiśl (Ende 15. Jh.), Kwasow (1513), Dorogobusch (1514), Beljew (1516), Kusmin (1517), Kowel (1518), Ostroschjcz (1528), Kremenez (1442), Tortschin (1540), Berestetschko (1547), Wyschwa (1548), Konstantinow (1561), Polischtschenzy (1561), Brazlaw (1564), Olyka (1564) und viele andere²⁴.

Bei der Rezeption des Magdeburger Rechts spielte auch die Stadt Kiew, die „Mutter der russischen Städte“, als bedeutendes wirtschaftliches, politisches und geistig-kulturelles Zentrum eine hervorragende Rolle. Nach der Besetzung durch die litauischen Truppen im Jahre 1363 hatte der Wojewode als der Vertreter des Großfürsten auf lokaler Ebene auf dem Kiewer Schloß seinen Sitz. Der Wojewode hat die städtischen Belange, vor allem die Rechtsprechung, verwaltet bzw. selbst durchgeführt. Er vereinigte so die militärische, administrative, finanzmäßige und gerichtliche Gewalt in seiner Hand. Der Wojewode nutzte besonders sein Aufsichtsrecht über den Grundstücksverkehr, um sich persönlich zu bereichern und zu zusätzlichen Einnahmen zu kommen. Mit der Einrichtung einer Selbstverwaltung für die Angelegenheiten der Bürger begannen sich die Bürger von Kiew gegen solche Machenschaften zu wehren. Die Kiewer Bürger wandten sich 1497 mit einer Bittschrift an die litauische Regierung. Darin werden Vogt, Bürgermeister und Ratsleute genannt²⁵, was als grundlegendes Merkmal der Stadtverfassung nach Magdeburger Recht anzusehen ist. Zwischen 1794 und 1797 wird Großfürst Alexander der Stadt *deutsches d. h. Magdeburger Recht* verliehen haben; denn 1799 erinnert er daran. Wie in Lemberg und anderen Städten wird die faktische Einrichtung der Stadtverfassung nach Magdeburger Recht bereits bestanden haben. In einer Urkunde von 1514 bestätigte Großfürst Sigismund den Bürgern Kiews ihre Rechte. Von mehreren aufgezählten Rechten der Kiewer Bürger wird ihre Befreiung vom Gericht des Wojewoden besonders hervorgehoben. Ein gewählter Magistrat, bestehend aus zwei Kollegien, den vier bis fünf Ratmannen mit den zwei Bürgermeistern an der Spitze und den sechs Schöffen unter Vorsitz des Vogts, führte die Geschäfte. Dabei wird hier die Bezeichnung aus dem Deutschen übernommen: Ratsleute — *Rady*, Bürgermeister — *Burmister*, Schöffen — *lawy, lawniki (lawka — Bank)*, Vogt — *Wojt*. Der Rat bekräftigte 1579 seine gerichtliche Zuständigkeit für Besitz- und Erbstreitigkeiten und kleinere Vergehen, wobei er sich auf des „Magdeburger Recht und Statut“ berief. Dafür hatten die Kiewer bestimmte Abgaben an die großfürstliche Kasse zu zahlen und verschiedene Dienste für den Fürsten wie Grenzsicherung, Instandhaltung des Schlosses, Wachdienst auf dem Schloß u. a. zu leisten. Während vom Schöffengericht nur die Bürger erfaßt wurden, unterstanden Nichtbürger dem Gericht des Wojewoden (Burggericht), das offenbar das landesübliche Gewohnheitsrecht anwendete.

Das Magdeburger Recht wurde neben bereits bestehenden Städten auch Neugründungen gewährt. Den in der Stadt sesshaft Gewordenen wird deutsches magdeburgisches Recht mit allen seinen Freiheiten und Ordnungen zugestanden. Es konnten jährlich zwei Märkte und drei Messen veranstaltet werden. Bürgern und fremden Händlern wurde freier Handel und Weinverkauf in den Schenken zugesichert. Auch konnte der Grundherr laut

²⁴ Сас П. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х гг. XVI в.— К., 1989.— С. 175.

²⁵ Кондуфор Ю. Ю. История Киева.— К., 1982.— Т. I.— С. 228.

Urkunde die für die Neugründungen typische Abgabefreiheit in den ersten Siedlungsjahren aussprechen.

Es gab auch Städte, wie z. B. Potschep und Mglin, die das Magdeburger Recht im 18. Jh. wieder verloren haben. Die Anzahl der mit Magdeburger Recht privilegierten Städte und Dörfer in der Ukraine wird auf 25 bis 40 geschätzt.

Beim Magdeburger Recht ging es im Kern regelmäßig um die Befreiung der Städtebürger von der Gerichtbarkeit des Stadtherrn und es ist in dieser Hinsicht gleichbedeutend mit städtischer Selbstverwaltung. In dem entsprechenden Privileg für Kiew heißt es, daß die Bürger von jeglichem Recht und der Macht und von der Gewalt aller unserer Untergebenen des Großfürstentums, vom Wojewoden und vom Richter und von allen unseren Reitern befreit sein sollen²⁶. Für die eximierten Bürger wurde unter Vorsitz eines Vogtes ein Schöffengericht gebildet. Der Vogt wurde auf der Grundlage eines Vorschlages der Bürger, welcher mehrere Kandidaten beinhaltete (in Kiew vier), vom König ausgewählt und in sein Amt eingesetzt. Die Bevorzugung von Katholiken im Gegensatz zu der überwiegend russisch-orthodoxen Stadtbevölkerung brachte manchen Konflikt mit sich. In Lemberg wählten seit 1378 Ratsleute und Schöffenkollegium gemeinsam den Vogt. Zwei Beispiele sollen die zahlenmäßige Besetzung der städtischen Gerichte verdeutlichen:

Das Kiewer Schöffenkollegium setzte sich im 16. und 17. Jahrhundert aus sechs Schöffen zusammen. Daneben gab es den Rat mit vier bis fünf Mitgliedern als ebenfalls fungierendes Gericht. Im 18. Jahrhundert gehörten fünf Schöffen zum Schöffenkollegium. Die Schöffenbank in Lemberg war im 15. Jahrhundert mit zwölf gewählten Schöffen besetzt, später mit fünf, sieben oder neun kooptierten Kaufleuten.

In den ukrainischen Archiven lassen sich eine Vielzahl von Gerichtsbüchern finden. Neben den Gerichtsentscheidungen und Ratsbeschlüssen sind verschiedene Privilegien, Urkundenabschriften, Finanzdokumente und Akte der freiwilligen Gerichtbarkeit erhalten. Inhaltlich unterscheiden sich diese Quellen kaum von den Gerichtsbüchern in deutschen Landen und sind in ukrainische Sprache, durchsetzt mit polnischer und lateinischer Fachterminologie. Einige Niederschriften sind in Polnisch abgefaßt. In Galizien wurde bis zur Mitte des 16. Jhs. als Gerichtssprache das Latein gebraucht, das seit 1543 vom Polnischen abgelöst wird.

Der Rat war das Organ der Selbstverwaltung nach Magdeburger Recht. Gewählt konnten nur männliche Bürger im Alter zwischen 25 und 90 Jahren werden, die mit Grundbesitz in der Stadt ansässig waren und weder reich noch zu arm sein sollten. Der ständige Wohnsitz in der Stadt, rechtmäßige Geburt, Gottesfurcht, Gerechtigkeit und Rechtgläubigkeit waren weitere notwendige Eigenschaften für die Wahl, die auch Kandidaten für das Schöffengericht erfüllen mußten.

Die Stadtverfassung nach dem Magdeburger Recht wurde auch nach der Wiedervereinigung der Ukraine mit Rußland (1654) beibehalten. Unter dem 27. März 1654 verbriefte der Zar dem ukrainischen Volk seine althergebrachten Rechte, was weitgehend auf Betreiben des Kosakenhetmans Bogdan

²⁶ АКТЫ ЮЗР.— № 21.— С. 126.

Chmelnizkij, der die Ukrainer in ihrem Befreiungskampf gegen Polen geführt hatte, geschah.

Katharina II. (1762—1792) hat, trotz mehrfacher formeller Bestätigungen der alten Rechte, im Zuge der Zentralisierungsmaßnahmen der Selbstverwaltung nach dem Magdeburger Recht faktisch ein Ende gesetzt. Mit der Teilung Polens 1772, 1793 und 1795 wurde die Ukraine weitgehend vollständig in das russische Zarenreich eingegliedert. Bereits 1772 war Galizien mit Lemberg an Österreich gekommen, wo die Tradition des Magdeburger Rechts im Jahre 1789 mit einem kaiserlichen Erlaß beendet wurde. In der Ukraine wurde 1785/86 eine neue Ständeordnung eingeführt, welche die von der Regierung stark abhängige Duma vorsah. Doch bestand die Magistratsverfassung formell weiter und noch 1802 hat Alexander I. (1801—1825) der Stadt Kiew die alten Privilegien bestätigt, die jedoch inhaltslos geworden sind.

Zu Ehren des alten Stadtrechts wurde im Jahre 1831 von den Kiewer Bürgern ein Denkmal, eine 18,4 m hohe toskanische Säule auf einem Bogenpostament errichtet, das heute noch vorhanden ist. Das Denkmal, das 1888 restauriert wurde, trägt neben zwei anderen ukrainischen Inschriften, die sich auf die Christianisierung Rußlands beziehen, auch zwei Texte zur Kiewer Stadtrechtsgeschichte. Auf der Westseite finden wir die Inschrift: Aus Begeisterung der Kiewer Bürgerschaft über die Bestätigung der Rechte dieser alten Hauptstadt durch den großrussischen Imperator Alexander I. im Jahre 1802 am 15. September. Auf der Ostseite steht auf einer dort angebrachten modernen Marmorplatte mit kyrillischen Majuskeln geschrieben: Denkmal zu Ehren der Wiedereinsetzung des Magdeburger Rechts für Kiew. Errichtet 1802. Architekt A. I. Melenskij²⁷. Eine große Wertschätzung durch die Stadt Kiew kommt dem Magdeburger Recht auch durch den Standort des Denkmals zu: Es ist der heiligste Ort des alten Kiew und steht genau dort, wo nach der Überlieferung der Heilige Wladimir 988 seine Söhne getauft haben soll.

Am 23. Dezember 1834, also drei Jahrzehnte nach der Errichtung des Denkmals, wird das Magdeburger Recht in Kiew durch einen Zarenerlaß endgültig außer Kraft gesetzt mit dem Argument, die alte Ordnung entspreche nicht mehr den neuen städtischen Belangen.

Aus der Blütezeit des galizisch-wolhynischen Staates sind außer kurzen Hinweisen in Chroniken²⁸ so gut wie keine schriftlichen Denkmäler erhalten geblieben.

Es waren Reisende und Diplomaten, die in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts die Ukraine als Provinz des polnisch-litauischen Staates beschrieben. In ihren Schriften wird der Einfluß der polnischen Quellen deutlich. Sigmund Freiherr von Herberstein (1486—1566), aus der Steiermark gebürtig und in Diensten Kaiser Maximilians, veröffentlichte die Eindrücke seiner Reisen von 1517 und 1526 über das damals in Westeuropa wenig bekannte Moskau in seinem Buch: *Rerum moscoviticarum commentarii*

²⁷ Zitiert nach: Lück Heiner. *Magdeburger Recht in der Ukraine* // Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte.— 1990.— S. 133—126.

²⁸ Winterthur Johann von (Vitodoranus). *Chronicon* / Hrsg. von Yss // Archiv für Schweizerische Geschichte, XI.— Chronik, 1211—1343. Boehmer I. Fr. *Fontes rerum germanicarum*.— 1843.— Bd. I.

Russiae et quae nunc eius metropolis, Moscoviae brevissima descriptio et de religione eorum, das 1549 in Wien und 1566 in zweiter Auflage in Basel erschien. Die deutsche Fassung seines Buches veröffentlichte Herberstein selbst 1767. Da die Stadt Tscherkassy am Dnjepr in der Mitte des 16. Jahrhunderts der wichtigste Mittelpunkt der ukrainischen Kosaken war, nennt Herberstein die Kosaken und zugleich die gesamte Bevölkerung des Dnjeprlandes „Tscherkassen“. Er selber hat Kiew wie überhaupt die Ukraine nie gesehen. Sein Bericht schöpft aus Beschreibungen des litauischen Wojewoden Olbracht Haschtold. So berichtet er über den ukrainischen Magnaten Mychailo Hlynskyj, der am Hofe Kaiser Maximilians erzogen wurde und den er persönlich kannte und der später eine bedeutende Rolle in Litauen spielte.

Reinhold Heidenstein (1566—1620) aus einer alten Frankenfamilie, die im 15. Jahrhundert nach Polen ausgewandert war, beschreibt in seinem ersten Buch²⁹ die Begebenheiten des polnisch-moskowitzischen Krieges von 1578—1582 und erwähnt dabei öfters die ukrainischen Kosaken, die er mit „nyzowi“ bezeichnet, worunter die Zaporoger (von „za porohamy“ — hinter den Stromschnellen) zu verstehen sind, ihre Kämpfe mit den Tataren, ihre Feldzüge nach der Moldau und ihre Teilnahme am Krieg mit Moskau.

Im zweiten Buch³⁰, das die Geschichte Polens von 1569 bis 1602 behandelt, berichtet er von den Tatarenfeldzügen der Zaporoger und auf Grund verschiedener Legenden vom Ursprung der Kosaken und ihrer Lebensweise. „Der Name Kosak stammt von den Persern oder von den Türken“, sagt er, „die in ihrer Sprache die Wegelagerer und Räuber als Kosaken bezeichnen. Diese Leute saßen seit jeher an den Dnjepr-Stromschnellen, nehmen Ausgestoßene und Flüchtlinge verschiedener Völker auf, überfielen die Türken und plünderten die türkischen Kaufleute“³¹. Heidenstein hegt gegen die Kosaken große Antipathie und stellt deren Unbotmäßigkeit und Eigensinn heraus. Ausführlich beschreibt er den Kosakenaufstand gegen Polen unter Führung Nalywajkos und betrachtet diesen Aufstand als Folge von Intrigen des österreichischen Hofes unter Kaiser Rudolf II., der die Kosaken in seine Dienste nehmen wollte. In diesem Bericht wird auch die Stadt Kiew beschrieben. Heidensteins Darstellung ist eine wichtige Quelle zur Geschichte des ukrainischen Kosakentums am Ende des 16. Jahrhunderts. Die Kosaken bildeten bereits eine festgefügte militärische Schicht. „Lange hindurch herrschten in der historischen Literatur recht unklare und häufig geradezu phantastische Begriffe vom Ursprung des Kosakentums, die von den Chronisten und Kompilatoren des 17. bis 18. Jahrhunderts in Umlauf gebracht worden waren. Die Kosaken wurden öfters als selbständiges Volk von mitunter exotischem Ursprung, als Gemisch aus Flüchtlingen aus den verschiedenen Gegenden betrachtet. Von den älteren deutschen Autoren vertritt diese Ansicht, wie wir bereits sahen, Heidenstein [...] Heutzutage hat sich in der historischen Wissenschaft endgültig die Ansicht durchgesetzt, daß die Kosaken eine ukrainische Gesellschaftsschicht waren, die sich organisch

²⁹ Reinholdi Heidensteinii de bello Moscovito commentariorum libri sex. — Krakau, 1584. — P. 284; 2 Verlag. — Basel, 1586. 1590 in Görlitz eine deutsche Übersetzung von Heinrich Rätels.

³⁰ *Rerum Polonicarum libri XII ab excessu Sigismundi Augusti.* — Frankfurt am Main, 1672. — 338 S.

³¹ Zitiert nach: Doroschenko Dmytro. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainische Beziehungen. — München, 1994. — S. 9.

aus verschiedenen Kreisen der örtlichen Bevölkerung als Ergebnis der besonderen Lebensbedingungen in der Südukraine im 15. bis 16. Jahrhundert in der unmittelbaren Nachbarschaft der Steppe bildete, von wo ununterbrochene Einfälle der Krimtataren drohten und die Fortführung eines friedlichen seßhaften Lebens schwer behinderten. Da das Großfürstentum Litauen, zu dessen Bestand die Ukraine bis 1569 gehörte, nicht in der Lage war, den Schutz seiner entlegenen südlichen Grenzen gehörig zu organisieren, mußte die Bevölkerung zur Selbstwehr greifen. Sie schied aus sich eine besondere Schicht wehrhafter Männer aus, die neben ihrer friedlichen Beschäftigung mit Fischfang, Jagd und teils auch mit Ackerbau militärisch organisiert und stets einsatzbereit waren und in dauerndem Kleinkrieg mit den Grenzvölkern lagen. Das waren eben die Kosaken³².

Im Jahre 1582 besuchte der Hofrat des Fürsten von Kurland, Laurentius Müller (gest. 1598), die Ukraine und Kiew. Er stand eine Zeit lang in den Diensten des polnischen Königs Stephan Batory und veröffentlichte 1585 in Leipzig ein Buch unter dem Titel: *Polnische, Livländische, Moschowiterische, Schwedische und andere Historien, so sich unter diesem jetzigen König zu Polen zugetragen...* Ingleichen von der Undeutschen Völker in Liffland Sitten und Leben, so wol auch der Tarterey, der Fluß Boristhenis, der alten Stadt Kyoff Gelegenheit... (102 S.)³³. Als deutscher Patriot und praktizierender Lutheraner ist Müller auf Polen, die katholische Kirche und besonders auf die Jesuiten nicht gut zu sprechen. Er hat den Eindruck, daß die Ukraine ein von der Natur begnadetes, schwach besiedeltes und wenig kultiviertes Land sei. „Das Gras wächst dort so hoch, daß man im Wagen nicht fahren kann, da das Gras die Räder umwindet und die Fahrt verhindert. In den Wäldern und Feldern leben unzählige Bienen. Es wächst viel wilder Wein. Würde man dieses Land bebauen, es würde reiche Ernte tragen. [...] Kiew muß einst sehr groß und reich gewesen sein, davon zeugen die alten Mauern, die acht Meilen im Umkreis messen, ebenso die herrlichen alten Kirchen. In diesen Kirchen liegen viele tote Körper (Reliquien), die nicht verwest und trocken, sondern wie gebraten, doch nicht schwarz, sondern von Fleischfarbe sind, was sehr verwunderlich ist. Von den dortigen Leuten werden sie alle als Märtyrer angesehen. Die Tahrtaren trauen sich nicht, dorthin zur Plünderung zu kommen, sie versuchten es einige Male, doch wurden sie jedes Mal ohne menschliches Zutun vom Herrgott bestraft“³⁴.

Erich Lassota von Steblau (geb. um 1550) aus Schlesien beschreibt in seinem Tagebuch³⁵ Denkmäler der einstigen Größe Kiews — das Goldene Tor, das Michaelskloster, vor allem aber das Höhlenkloster mit verschiedenen Legenden, die er über die Höhlenheiligen und deren Wundertaten gehört hat. Lassota reiste zu den Kosaken, um mit ihnen über den Kopf der polni-

³² Doroschenko Dmytro. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainische Beziehungen. — S. 11.

³³ Eine zweite Auflage erschien 1605 in Leipzig nach dem Tode des Autors; 1628 wurde eine schwedische Übersetzung in Stockholm, 1840 eine polnische in Posen herausgegeben.

³⁴ Zitiert nach: Doroschenko Dmytro. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainische Beziehungen. — S. 10.

³⁵ Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. — Halle, 1854. — 230 S. Erstmalig veröffentlicht von Reinhold Schottin. 2. Aufl. 1866. Wegen der Bedeutung für die Geschichte der Zaporoger Kosaken wurde der Teil über die Ukraine in russischer Übersetzung 1873 in Odessa und 1890 in Kiew herausgegeben.

schen Regierung hinweg und gegen ihren Willen im Namen des deutschen Kaisers zu verhandeln. Er schloß mit den Zaporogern einen Vertrag, in dem sie sich verpflichteten, dem Kaiser in seinem Kampf mit den Türken und Tataren beizustehen. Die Kosaken schickten zwei Abgesandten zum Kaiser, die am 2. Juli 1594 mit Lassota nach Regensburg fuhren, wo sie am 24. August eintrafen. Im Tagebuch wird der Verlauf der Verhandlungen geschildert und der Wortlaut der Verträge zitiert wie auch wertvolle Einzelheiten über die Errichtung und das Leben des Kosakenheeres.

Der Aufstand gegen Polen im Jahre 1648 führte zur Errichtung eines ukrainischen Kosakenstaates, der wesentlich zur Neuordnung der politischen Kräfte in Osteuropa beitrug und die Aufteilung Polens unter Schweden, Brandenburg, Siebenbürgen und der Ukraine zum Ziel hatte. Dieser Staat knüpft unmittelbare Beziehungen mit Brandenburg und dem Deutschen Reich an. Die Ereignisse in der Ukraine, über die deutsche Blätter und die preußischen politischen Agenten genau berichteten³⁶, wurden in Berlin sehr aufmerksam verfolgt. Gleiches gilt auch für die österreichische Diplomatie³⁷. Mit den ukrainischen Angelegenheiten befaßten sich besonders das Frankfurter „Theatrum Europeum“, vor allem in den Bänden VII bis X in den Jahren 1649 bis 1677, die „Frankfurter Post-Zeitung“ oder die Nürnberger „Aviso-Relation oder Zeitung“, der Königsberger „Europäische Mercurius“, die „Leipziger Post- und Ordinar-Zeitung“, der „Postillon“, „Fama“ in Berlin, „Europäische Fama“ in Leipzig, „Wöchentliche Relationen“ in Halle.

2. Die Errichtung eines ukrainischen Kosakenstaates

Die Ukraine tritt in rege wirtschaftliche Beziehungen mit deutschen Ländern. Danzig und Königsberg werden Seehäfen der ukrainischen Ausfuhr, Breslau wird Knotenpunkt des ukrainischen Außenhandels. Hunderte von ukrainischen Studierenden begeben sich an deutsche Universitäten. Seit Ende des 17. Jahrhunderts wird immer deutlicher, daß die Deutschen näher und unmittelbarer Land und Leute der Ukraine kennen lernen; deutsche Reisenden studieren aufmerksam Wirtschaft und Kultur der Ukraine, ihr Alltagsleben und Brauchtum und verfassen darüber interessante und wertvolle Aufzeichnungen. In diese Zeit fällt das aufschlußreiche Buch³⁸ des Johannes Herbinus (1633—1679), eines gebürtigen Schlesiens, über die Kiewer Höhlen. Es werden 43 Heilige angeführt, die in den Höhlen bestattet sind. Dieses Buch vermittelte den zeitgenössischen deutschen Lesern zugleich Nachrichten über die Ukraine und Einblicke in deren geistiges Leben. Er schreibt darin über die Kosaken und den Ursprung des Namens „Kosak“, den er nach

³⁶ Oljantschyn D. Die neuen Quellen zur Erforschung der Beziehungen zwischen der Ukraine und dem großen Kurfürst // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, 1927.— Bd. I; його ж. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1931.— Т. CLI.— С. 181—188.

³⁷ Pejaczewich J. Peter Freiherr Parchevich // Archiv für österreichische Geschichte.— 1880; Pflibram A. Die Berichte des kaiserlichen Gesandten Franz von Lisola aus den Jahren 1655—1660.— Wien, 1887.

³⁸ Religiosae Kijovensens Cryptae sive Kijovia subterranea. In quibus labyrinthus sub terra et in eo emortua a sexcentibus annis divorum atque heroum graeco-Ruthenorum et necdum corrupta et nomine atque ad oculum e „Paterico“ slavonico detegit M. M. Johannes Herbinus.— Jenae, 1675.— 178 S.

dem polnischen Historiker Piasecki von *kosa* (Sense), lat. *capra* (Ziege) ableitet, weil die Kosaken flink wie die Ziegen seien, oder weil sie Sensen wie die Schnitter tragen, und er berichtet über die Verbreitung des Christentums in Kiew in fünf Etappen. Sehr beeindruckt ist er von der Frömmigkeit der Ukrainer sowie von der Ehrfurcht, mit der sie ihrer Geistlichkeit und der Kirche begegnen. Die orthodoxe Geistlichkeit schätzt er höher ein als die katholische. Auch gefiel ihm der orthodoxe Gottesdienst besser, vor allem wegen des herrlichen Gesanges, und weil die ganze Gemeinde mitsingt.

Im letzten Abschnitt seines Buches, „De admirantis Ruthenorum rebus“, läßt er sich über die Sprache aus. Als „Mutter“ aller slawischen Sprachen betrachtet er das Kirchenslawische, aus der die ukrainische (*ruthenica*), polnische, wandalische, moskowitische, böhmische, kroatische, illyrische und bulgarische hervorgegangen sind (S. 167 f.).

Auf das Buch und die Aussagen von Herbinus wird auch Leibniz aufmerksam, der ebenfalls zu der Annahme neigt, daß der Ursprung des Wortes „*Kosak*“ nicht von *koza*, wie Piasecki annimmt, sondern von *kosa*, *kosarij* stamme³⁹.

Das Interesse an der Ukraine bezeugt auch der bekannte Gefühlsausdruck von Herder in seinem „Journal meiner Reise im Jahr 1769“⁴⁰.

3. Das Interesse der Deutschen an der Kosakenukraine im 18. Jahrhundert

Im 18. Jahrhundert bekundeten die Deutschen für die Kosakenukraine das größte und gründlichste Interesse. In dieser Zeit taucht auch die Ukraine erstmals in der deutschen schönen Literatur auf und Johann Christian Engel (1770—1814), gebürtig aus Leutschau in der Slowakei, war in Diensten der Siebenbürgischen Hofkanzlei in Wien, verfaßte die erste wissenschaftliche Geschichte der Ukraine. Während seines Studiums in Pressburg und Göttingen erwarb er sich gründliche Kenntnisse der Quellen zur Geschichte Osteuropas. Als Historiker war er ein typischer Vertreter der Aufklärungszeit⁴¹. In seiner wissenschaftlichen Arbeit strebte er stets nach Wahrheit. „Ein Geschichtsschreiber soll und darf keine andere leitende Idee haben, als die, die Wahrheit, wie er sie nach redlicher Bemühung und Umsicht fand, vorzutragen und aus den Thatsachen nicht mehr und nicht weniger zu folgern, als in denselben liegt“⁴². In seiner „Geschichte der Ukraine“ 1796 beschreibt er im Vorwort den „Nutzen der Geschichte der Kosaken“⁴³. Bereits war seine Göttinger Dissertation dem ukrainischen Kosakentum gewidmet⁴⁴.

Die Geschichte der Ukraine teilt er in drei Perioden ein: 1. Ukraine unter den Litauern (1320—1569); 2. Ukraine unter den Polen (1569—1654);

³⁹ Gothofredi Guillelmi Leibnitii Opera omnia.— Genevae, 1786.— T. V.— S. 495 f.

⁴⁰ Herders Sämtliche Werke / Hrsg. von Bernhard Suphan.— Berlin, 1878.— Bd. IV.— S. 402.

⁴¹ Krupnitsky B. J. Chr. Engel und die Geschichte der Ukraine.— Berlin, 1931.— S. 5.

⁴² Engel J. Chr. Geschichte des Ungarischen Reiches.— Wien, 1813.— Bd. I.— S. 45.

⁴³ Siehe: Doroschenko Dmytro. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainische Beziehungen.— S. 70 f.

⁴⁴ Commentatio de republica militari seu comparatio Lacedaemoniorum, Cretensium et Cosaccorum.— Göttingen, 1790.— 42 S.

3. Ukraine zwischen den Russen und Polen geteilt (1654—1795); Das Bauerntum hält Engel für die Grundzelle der ukrainischen Bevölkerung, aus der die Kosaken hervorgegangen sind.

Engels Versuch, der westeuropäischen Öffentlichkeit die Geschichte der Ukraine zu vermitteln, übte auch einen entscheidenden Einfluß auf die nachfolgenden Historiographien der Ukraine aus. Auf Grund der Arbeit Engels verfasste der deutsche Ernst Hermann in seiner „Geschichte des russischen Staates“ (Bd. III, 602—627) einen eigenen Abschnitt über die „kleinrussischen Kosaken“.

4. Die Rolle der Deutschen im staatlichen, wirtschaftlichen und kulturellen Aufbau Rußlands

Im 18. Jahrhundert spielten die Deutschen eine hervorragende Rolle im staatlichen, wirtschaftlichen und kulturellen Aufbau Rußlands durch eine Reihe ausgezeichneten Staatsmänner und Heerführer, welche die von Peter 1. eingeleitete Europäisierung Rußlands verwirklichten. Auch die Wissenschaft wurde von Deutschen befruchtet. So wurden bald nach der Gründung der russischen Akademie der Wissenschaften im Jahre 1726 zu Petersburg u. a. auch deutsche Wissenschaftler berufen. Darunter war der Orientalist Gottlieb Siegfried Bayer (1694—1738), der die älteste Geschichte Russlands erforschte, aber hauptsächlich die Geschichte der Ukraine bearbeitete. In seinen in Latein gehaltenen Studien in den *Commentarii Academiae Petropolitanae*, dem amtlichen Organ der Akademie, stellt er sich als Urheber der sogen. Normannentheorie des Ursprungs Rußlands heraus, ohne aber den Hinweis, daß es sich um die älteste Geschichte der Ukraine handle.

Einem jüngeren deutscher Forscher, Gerhard Friedrich Müller (1705—1789), verdankt die Ukrainistik zwei Aufsätze, die in der ukrainischen Geschichtsschreibung eine breite Spur hinterlassen haben. Der erste Aufsatz: „Von dem Ursprunge der Cosaken“ wurde dreimal veröffentlicht⁴⁵. Müller teilt die Kosaken in „kleinrussische und Donkosaken. Von den ersten stammen die Zaporoger und die Slobodischen Kosaken, von den anderen die Wolga-, Terek-, Grebener, Jaik- (Ural) und sibirischen Kosaken“. Die Entstehung der Kosaken legt Müller in das 14. Jahrhundert.

Die zweite Arbeit, „Nachrichten von den Saporogischen Kosaken“ erschien im gleichen Band der „Sammlung russischer Geschichte“ (S. 411—472).

Mit seinen Nachrichten über die Ukraine hat Müller in der deutschen Öffentlichkeit ein großes Interesse für die Ukraine geweckt.

5. Wichtige historische Quellen über die Zustände in der Ukraine

Eine Reihe deutscher Beobachter bildete sich eine eigene Ansicht über die Zustände in der Ukraine, die sich nicht immer mit der Ansicht der russischen Regierungskreise deckte. Die deutschen Reiseberichte aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts vermitteln wertvolle Aufzeichnungen des dama-

⁴⁵ 1756 in Prof. Gottscheds „Neuestem aus der anmuthigen Gelehrsamkeit“. 1758 in der 3. Auflage von Büschings „Neuer Erdbeschreibung“. 1760 in der „Sammlung Russischer Gedichte“ (Bd. IV, 1—2. Stück.— St. Petersburg.— S. 365—411).

ligen Lebens in der Ukraine wie auch Betrachtungen über die russisch-ukrainischen Beziehungen. Diese Schilderungen sind nicht nur wichtige historische Quellen, sie klärten die deutsche Öffentlichkeit auch über die Zustände in der Ukraine auf.

Als Beispiele mögen einige Reiseaufzeichnungen dienen.

Als einer der letzten Deutschen, der im Frühjahr, Sommer und Herbst 1838 die ganze Ukraine bereiste und die alte Hetmanukraine noch in ihrer Unabhängigkeit erlebte, war Johann Georg Kohl (1808—1878). In drei Büchern⁴⁶ schildert er seine Reiseindrücke. Im ersten Band bringt Kohl eine aufschlußreiche Darstellung von der zeitgenössischen ukrainischen Gesellschaft und ihrer Stimmungen und von der politischen Lage in der einstigen Hetmanukraine der 30er Jahre des 19. Jahrhunderts. In großen Zügen beschreibt er die historische Vergangenheit der Ukraine. Den Namen „Ukraine“ leitet er von der Bezeichnung für das Grenzland zwischen dem polnischen und dem moskowitischen Staat ab. „Wir Europäer wissen fast gar nichts davon und verachten dies Alles als barbarisch“ sagt er mit Hinblick auf die ukrainische Geschichtsschreibung. „Wenn sich aber jemand dieser Arbeit widmen wollte, so müßte er vor allen Dingen das Land selbst bereisen und durchforschen, den Volkscharakter kennenlernen, die alten Edelsitze besuchen, die Klöster durchstöbern, die eigenthümlichen Reize des Landes bewundern, sich mit den Sitten des Volkes befreunden und vor allen Dingen auch seine alten Gesänge und seine mündlichen Traditionen sammeln“ (S. 322). Dabei rühmt er auch die Schönheit und den Reichtum der ukrainischen historischen Lieder. „Geringe Leute aus dem Volke treten zuweilen an gewissen Festtagen zusammen [...] und erzählen singend die Geschichte des ganzen Volkes von der Herrlichkeit Kiews, Tschernigows und der anderen alten berühmten Städte des Landes, von ihren ehemaligen Großfürsten, dann von ihren Hetmans, von ihrer Verbrüderung mit den Polen und von ihrem gemeinschaftlichen mit den Polen geführten Kriege gegen die Moskowiter, Tataren usw., alsdann von ihrer Väter altem Glauben, von den Bedrückungen dieses Glaubens durch die Polen, von ihren Aufständen gegen die Unterdrücker und von der Verbrüderung mit den Moskowitern zur Rettung ihres Glaubens. Endlich kommt der Sänger zur Schilderung dieser Verbrüderung und zur Erzählung, wie die Kleinrussen von ihren Brüdern betrogen worden seien. Wenn er zu diesem Punkte gelangt, so endet er seinen Vortrag gewöhnlich mit vielen Seufzern und Thränen, die fast nie ausbleiben, sie sind ein merkwürdiger Beweis, wie stark noch das Nationalgefühl und der Patriotismus unter den Kleinrussen sind“ (S. 323).

Bemerkenswert sind Kohls hellseherischen Visionen und Betrachtungen zur politischen Zukunft der Ukraine. „Es ist keine Frage, daß wenn einmal der großen Riesenleib des russischen Staates wieder auseinanderfallen wird, Kleinrußland eins der Theile wird, die sich daraus selbständig lösen werden. Die Naht, wo dieser Bruch geschehen wird, ist schon sehr deutlich bezeichnet. Die Kleinrussen stehen als ein ganz eigenthümliches, sehr zahlreiches Volk mit ihrer eigenen Sprache und ihren eigenen historischen Erinnerungen

⁴⁶ Kohl J. G. Reisen im Innern von Rußland. Die Ukraine. Kleinrußland.— Dresden; Leipzig, 1841.— VI und 400 S., mit 2 Karten; *Норо ж.* Reisen in Südrußland.— Dresden; Leipzig, 1841.— VI und 300 S., VI und 270 S.; *Норо ж.* Reisen im Innern von Rußland und Polen. Die Bukowina, Gallizien, Krakau und Mähren.— Dresden; Leipzig, 1841.— VIII und 518 S.

da. Mischungen mit den Großrussen im großen findet nirgends statt, nur im Einzelnen" (325 f.).

Im zweiten Band berichtet er über das Leben der deutschen Kolonien in der Südukraine.

In seinem dritten Buch befaßt sich Kohl mit den österreichischen Ukrainern. Im Herbst 1838 besuchte er Galizien und schreibt: „Die Ruthenen bewohnen den Theil von Galizien, der dem ganzen Lande den Namen gab, das alte berühmte russische Großfürstenthum Halitsch, das einige Zeit mit dem Kiewschen Großfürstenthum verbunden war, dann als unabhängiges Königreich blühte und mächtig war und im 14. Jahrhundert von Polen erobert wurde. Sie sind ein kleinrussischer Volksstamm, Malorossianen, Kosaken und Ukrainern in demselben Grade verwandt, wie die Baiern und Sachsen" (S. 31).

Ähnlich positiv über die Ukraine äußert sich auch eine Reihe anderer deutscher Reisender, die in dieser Zeit die Ukraine besuchten.

Mit dem Ende des 18. Jahrhunderts verschwindet die Ukraine von der politischen Bühne und wird eine der Provinzen des russischen Reiches. Ihr Kulturleben wird russifiziert, die originellen Züge des ukrainischen Alltags- und Kulturlebens sind von anderen Provinzen des russischen Reiches nur sehr schwer zu unterscheiden. Man sieht nur nach die Fassade des Reichslebens, die russische Wissenschaft, Literatur und Kunst, und nicht den ukrainischen kulturbeinflussenden Eros. Das politische Bündnis zwischen Russland und Preußen machte die deutsche Öffentlichkeit für ukrainische Belange blind. Daraus erklärt sich auch das wachsende Desinteresse an der Ukraine in der deutschen Literatur in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

6. National-romantische Dichtergruppen

In den 30er und 40er Jahren des 19. Jhs bilden sich national-romantische Dichtergruppen um die kulturellen Zentren Kiew, Lemberg, Charkow. Wie allgemein bekannt, ist der bedeutendste ukrainische Dichter Taras Schewtschenko (1814—1861), dessen Gesamtwerk aus Lyrik, Epik und Drama Elemente der Volksdichtung, des Brauchtums, des bäuerlichen Lebens, der Bibel und der zeitgenössischen ukrainischen und westeuropäischen Romantik aufnimmt und vereint und zum künstlerischen Kristallisationspunkt national-ukrainischer Unabhängigkeitsbestrebungen wird. Diese literarische Bewegung der Spätromantik erreicht Deutschland in den 40er Jahren des 19. Jhs. und äußert sich in Schilderungen von Land und Leuten in Reiseberichten deutscher Gelehrten und Schriftsteller.

Bereits lange vor den gedruckten Sammlungen der ukrainischen Volkspoesie zu Beginn des 19. Jahrhunderts hat Johann Gottfried Herder (1744—1803) in seinem Journal meiner Reise im Jahre 1769 die Cosackischen Dummi, d. h. ukrainische historische Lieder, erwähnt und das Interesse deutscherseits an der Ukraine bezeugt mit den euphorischen Worten: Was für ein Blick überhaupt auf diese Gegenden von West-Norden, wenn einmal der Geist der Kultur sie besuchen wird! Die Ukraine wird ein neues Griechenland werden: der schöne Himmel dieses Volkes, ihr lustiges Wesen, ihre Musikalische Natur, ihr fruchtbares Land usw. werden einmal aufwachen: aus so vielen kleinen wilden Völkern, wie es die Griechen vor-

mals auch waren, wird eine gesittete Nation werden: ihre Gränzen werden sich bis zum schwarzen Meer hin erstrecken und von dahinaus durch die Welt⁴⁷ Dazu gibt es eine Reihe von bisher noch nicht bearbeiteten Reiseberichten deutscher Gelehrten und Schriftsteller mit Beschreibungen von Land und Leuten. Im Jahre 1841 erschien in Berlin eine heute sehr seltene und vergessene Sammlung deutscher Gedichte über ukrainische Stoffe und Motive, die zufällig von Prof. Dr. D. Cyzewskyj⁴⁸ entdeckt wurde: Ukrainische Lieder von Anton Mauritius (Selbstverlag, VI + 72 S.). Der Verfasser dieser Sammlung ist Anton Moritz Jochmus. Das Buch enthält 24 Lieder. Trotz der verworrenen und unklaren Vorstellungen des Verfassers von der Ukraine und ihrer Geschichte sind die Lieder voll von Sympathie gegen das Ukrainische Volk und voll Mitgefühl für dessen historischen Mißgeschicke; im Prolog heißt es gleich:

*Du, Ukraine, bist das Land der Sänger,
Schufst Genien in Sang und Kampf gleich groß...
Dein Volk lebt treu der Patriarchen Zeiten,
Und unter ihm wohnt heimatlich sein Gott⁴⁹.*

Hier verdienen auch die epischen und dramatischen Bearbeitungen des Mazepastoffes, der Gestalt des Hetmans Iwan Mazepa (1687—1709), die Hauptperson der Ukraine jener Zeit, durch deutsche Schriftsteller Erwähnung. Diese etwas rätselhafte Persönlichkeit wurde durch Lord Byrons (1798—1828) Dichtung Mazepa (1819) bekannt. Eine Reihe deutscher Zeitschriften — Leipziger Post- und Ordinar-Zeitung, Postillon, Mercurius und Fama in Berlin, Relations-Courier und Relations Curiosae oder Denkwürdigkeiten der Welt in Hamburg — brachten regelmäßig Nachrichten über die politische und militärische Tätigkeit Mazepas und sein Verhältnis zu Oberst Palij, der sich mit seinen Kosaken Mazepa angeschlossen hatte. Ebenso bringen Zeitschriften wie Theatrum Europaeum (Frankfurt, 1698—1717, Bd. XIII—XVI), Historische Remarques der neuesten Sachen (Hamburg, 1699—1706), Europäische Fama (Leipzig, 1702 ff.), Wöchentliche Relationen (Halle, 1709) ausführliche Biographien und Bilder von Mazepa.

Johann Heinrich Blasius glaubte in der Ukraine ein „Ursprungsland der Entwicklung russischer Cultur und Macht“ zu erkennen und in Kiew den „Ursitz der russischen Macht und des ersten Christentums in Rußland“⁵⁰. Dietrich Christoph von Rommel sah in den „Kiemrussen“ die „Schwaben des russischen Reiches, so furchtlos, kindhaft, naiv, liebevoll, ausgemachte Freude des Spiels, des Tanzes und der Musik, daß man hier nicht nur die

⁴⁷ Herder Johann Gottfried. Werke / Hrsg. von Wolfgang Pross.— Darmstadt, 1984.— Bd. 1.— S. 410; Hordyn's'kyj Svjatoslav. Die ukrainische Romantik und ihre Verbindungen mit der westlichen Welt // Ukrainische Romantik und Neuromantik vor dem Hintergrund der europäischen Literatur / Hrsg. von J. Bojko-Blochyn.— Heidelberg, 1985.— S. 36.

⁴⁸ Vgl. seine bibliographische Notiz in: Abhandlungen des Ukrainischen wissenschaftlichen Instituts in Berlin.— 1931— S. 214—217.

⁴⁹ Zitiert nach: Doroschenko Dmytro. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen.— S. 275.

⁵⁰ Blasius Johann Heinrich. Reise im Europäischen Rußland in den Jahren 1840 und 1841.— Braunschweig, 1844.— Theil 1: Reisen im Norden; Theil II: Reise im Süden 194 und 231.

besten Kutscher und Reiter, sondern vor allem die besten Kirchenchöre und die besten Kaufleute, dazu die besten politischen Personen trifft"⁵¹.

F. M. Bodenstedt⁵² gab 1845 in einer schönen künstlerischen Übersetzung *Die poetische Ukraine. Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder bei Cotta (in Tübingen und Stuttgart) heraus*⁵³ und machte damit die deutsche Öffentlichkeit mit dem ukrainischen lyrischen und historischen Volkslied bekannt. Das unscheinbare Bändchen nimmt so denn auch einen wichtigen Platz in der Geschichte der deutsch-ukrainischen Geistesbeziehungen ein.

Einige Jahre nach Veröffentlichung von Bodenstedts Buch erschien das „übersichtliche Handbuch einer Geschichte der slawischen Sprachen und Literatur, nebst einer Skizze ihrer Volkspoesie“ von Talvj⁵⁴, Leipzig 1852*. Talvj war der Deckname von Therese Albertine Luise von Jakob (1797–1852), die bereits 1825–1826 die „Volkslieder der Serben“ herausgab, die auch einen Goethe begeisterten⁵⁵. Sie stammte aus Hamburg, ihr Vater war Universitätsprofessor in Charkow und Petersburg. Ihre Jugendzeit verbrachte sie in der Ukraine. Talvj behandelt die gesamte ukrainische Literatur der Kiewer und der litauisch-polnischen Zeit als „eigentlich russische Literatur.“ Sie kennt nur „einen Kosaken Kotlarewski, der im gelb-russischen Dialekt eine Travestie der Aeneide schrieb, welche in ganz Russland viel Beifall gefunden hat“.

7. Historische Erforschung der Rechtsverhältnisse in der Ukraine

Auf dem Gebiet der historischen Erforschung der Rechtsverhältnisse in der Ukraine trat der Czernowitzer Universitätsprofessor Alfred Halban mit seiner Arbeit „Zur Geschichte des deutschen Rechts in Podolien, Wolhynien und in der Ukraine“, Berlin 1896, 135 S. hervor. Halbans Monographie, die auf alten Gerichtsurkunden aus dem Gebiet der rechtsufrigen Ukraine (Kiew, Wolhynien, Podolien) im Kiewer Zentralarchiv beruht und sich auch mit der Ausbreitung des Magdeburger Rechts und des Sachsenrechts in der rechtsufrigen Ukraine befaßt — Podolien und Wolhynien werden in diesem

⁵¹ Rommel Diertich Christoph von. *Erinnerungen aus meinem Leben und aus meiner Zeit / Bühlau Friedrich (Hrsg.) // Geheime Geschichten und rätselhafte Menschen: Sammlung verborgener und vergessener Merkwürdigkeiten: In 5 Bd. — Leipzig, 1854. — Bd. 5. — S. 421–600, 556.*

⁵² Friedrich Martin Bodenstedt (1819–1892) studierte Philosophie und Philologie, war Lehrer in Moskau und Tiflis, wo er durch Mirza Schaffy (1796–1852) in die tatar., pers., georg. und armen. Sprache eingeführt wurde; war Intendant des Hoftheaters in Meiningen, gehörte zu dem von König Maximilian II. von Bayern ab 1852 initiierten Münchner Dichterkreis, dem Dichter wie E. Geibel, P. Heyse, F. Dahn, F. Dingelstedt, M. Greif, J. Grosse, W. Hertz, A. F. von Schack, J. V. von Scheffel u. a. angehörten. Vgl. über Bodenstedt: Lossky I. *Friedrich Bodenstedt und die Ukraine // Germanoslavica. — 1935. — N III. — S. 392–401.*

⁵³ Hahn Joseph. *Zur Entstehung der Poetischen Ukraine von M. F. Bodenstedt // Сучасність. — 1966. — Листопад. — Ч. 11 (71). — С. 73–74.*

⁵⁴ *Zur Biographie der deutschen Schriftstellerin Talvj, eigentlich Therese Albertine Louise von Jakob, verhe. Robinson (1797–1870), s.: Allgemeine Deutsche Biographie. — Bd. XXVII. — S. 724 f. m. Lit. Lernte durch Vermittlung von V. St. Karadžić die serbische Volkspoesie kennen, die sie durch die Anthologie „Volkslieder der Serben, metr. übersetzt“ (2 Bde., 1825/26) dem Westen zugänglich machte.*

* Deutsche Fassung der 1850 in New York erschienen englischen Ausgabe.

⁵⁵ Brunner Richard J. *Joseph von Scherer und die frühe Germanistik und Slawistik in Bayern // Rostocker Beiträge zur Deutschen und Europäischen Geschichte. — 1998. — Bd. 4. — S. 317–334.*

Zusammenhang ausgeklammert — besteht aus fünf Abschnitten. Der erste gibt eine Übersicht über das Aktenmaterial im Kiewer Zentralarchiv; der zweite behandelt die Geschichte des deutschen Rechts in den ukrainischen Ländern. Dabei hebt Halban die bedeutende Rolle des Magdeburger Rechts in den ukrainischen Städten hervor. Im dritten Abschnitt gibt er einen Überblick über die ukrainischen und deutschen Arbeiten zur Verfassung und Organisation der sogen. ukrainischen Deutschrecht-Städte; der vierte befasst sich mit dieser Organisation der Verwaltung und Rechtspflege; im fünften Kapitel werden Fragen aufgeworfen, die mit der Geschichte des deutschen Rechts im Zusammenhang stehen wie die Klärung der Beziehungen zwischen dem Magdeburger Recht und dem sogen. Landrecht. Mit dieser Arbeit hat Halban das Material über das deutsche Recht in der Ukraine einer breiten Öffentlichkeit vorgestellt. Dem gleichen Zweck sollte nun auch sein Aufsatz „Zur Geschichte des deutschen Rechts in den Gebieten von Tschernigow und Poltawa“, erschienen im XIX. Bd. der „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte“, Weimar 1898, dienen.

Hierher gehören auch die Arbeiten „Das russische Recht“ (Russkaja Prawda) des Bonner Universitäts-professors L. K. Goetz, die 1910 in Stuttgart erschienen ist, und seine 1916 in Hamburg veröffentlichten „Deutsch-russische Handelsverträge des Mittelalters“, in denen er die Denkmäler des altukrainischen Rechts als „russische“ behandelt.

Bereits 1904 erscheint von ihm in Passau die Monographie „Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands“, die als Vorstudie zu einem Werk „Christentum und Kultur im Kiever Russland“ sein sollte. Er begeht darin den Irrtum, indem er Russland als aus einem Guß bestehend betrachtet und das Kiewer „Rusj“ und das nördliche, Moskauer „Rusj“ nicht auseinander hält, und damit eine der historischen Wirklichkeit widersprechende Darstellung gibt.

8. Die Ukrainische Frage in der deutschen Öffentlichkeit bis zum Ausbruch des Zweiten Weltkrieges

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts zieht ein Teil der an österreich-Ungarn gefallenem ukrainischen Länder, nämlich Galizien und die Bukowina, nach und nach die Aufmerksamkeit der deutschen Öffentlichkeit auf sich. Als sich der polnisch-ukrainische Gegensatz zuspitzt, wird dieser Umstand auch in Deutschland wahrgenommen, da die ukrainischen Kreise in Galizien bemüht sind, die deutsche Öffentlichkeit über die politischen und nationalen Probleme in Galizien aufzuklären, um in ihnen Verbündete im Kampf gegen das Polentum zu finden.

Ukrainisch-deutsche Gemeinsamkeiten und Wechselseitigkeit

Trotz allem ist zu bemerken, daß Deutschland bis zum Ausbruch des Weltkrieges für die Ukrainische Frage wenig Interesse zeigte. Erst als diese Frage während des Krieges zum internationalen Problem wurde, begannen sich die deutsche Öffentlichkeit und auch die politischen und militärischen Kreise für die Ukraine zu interessieren. Man lernte sich gegenseitig wieder schätzen, entdeckte eine Menge von Gemeinsamkeiten und erinnerte sich an enge Bande vergangener Zeiten. Die ukrainisch-deutsche Wechselseitigkeit

wird besonders von der Publizistik verfochten. Und hier gelten Paul Rohrbach und Axel Schmidt als deren Wortführer.

In dem Buch „Der Krieg und die deutsche Politik“, Leipzig 1915, 184 S. legt Paul Rohrbach dar, daß das Problem der Befreiung Europas von der russischen Gefahr nur gelöst werden könne, wenn die alte Grenze zwischen der Ukraine und Moskowien wiederhergestellt und der ukrainische Staat wieder errichtet sein wird. Das sei aber nur möglich, wenn Moskau die im 18. Jahrhundert eroberten polnischen, litauischen und baltischen Provinzen verliert.

Während des Jahres 1916 wurden von Professor Paul Rohrbach und vielen anderen kompetenten Persönlichkeiten in Berlin und manchen anderen deutschen Städten Vorträge über die Ukraine und die Bedeutung der Ukrainischen Frage für das deutsche Reich gehalten. Es wurde dabei betont, daß der Weg zur Beherrschung des Mittelmeeres über die Ukraine zum Schwarzen Meer führe und Deutschland durch eine Eroberung die Verbindung mit der Türkei bekomme. Danach müsse das alte Kiewer Reich wieder hergestellt und die Ukraine zum selbständigen Staat gemacht werden.

Eine in den „Ukrainischen Nachrichten“ in der zweiten Hälfte des Jahres 1916 von der Schriftleitung gestellte Meinungsumfrage über das Thema; „Ihre Ansicht über das ukrainische Volk und seine internationale Bedeutung in Osteuropa gegenwärtig und in Zukunft“ ergibt zusammengefaßt folgende Antwort: „Russlands Macht kann nur dann gebrochen und von Europa abgewendet werden, wenn ein ukrainischer Staat entstehen sollte, der das stärkste Bollwerk Europas gegen die russische Barbarei sein würde“⁵⁶.

Im „Berliner Börsen Courier“ (Nr. 236) veröffentlichte am 23. Mai 1917 P. Rohrbach den Artikel „Kritisches Entwicklungstempo in Russland“, in dem er der deutschen Öffentlichkeit ihre Interesselosigkeit an der Ukrainischen Frage vorhielt. Die Ukraine sei das eigentliche alte Rußland und viel älter als Moskau. Im Artikel „Schewtschenko als Erwerber der Ukraine“ in der Berliner „Hilfe“ vom 7. Juni 1917 wies er darauf hin, daß die Ukraine in Deutschland wenig bekannt sei und daher niemand in Deutschland etwas von der Ukrainischen Frage wissen wolle. Im 21. Heft der „Deutschen Politik“ schreibt er zum Thema „Die Lage in der Ukraine ist reif“: „die deutschen müssen nur verstehen und wollen. Russland, gestützt auf Eroberung, Gewalt und Völkerunterdrückung, war unser Feind. So wollen wir denn jetzt die nach Selbständigkeit strebenden, bislang von Rußland unterdrückten Völker, vor allem die Ukrainer und Finnen, anerkennen. Deutschland muß für Finnland und die Ukraine Verständnis haben und sie in ihrem Recht auf ein selbständiges Staatsleben unterstützen. Das moralische Recht der bislang unterdrückten Völker ist für uns eine Tatsache, und wenn man russischerseits mit uns verhandeln will, so verlangen wir Verhandlungen nicht nur mit den Petersburger Machthabern, sondern auch mit den Ukrainern, Finnen und anderen Völkern im besonderen“⁵⁷.

⁵⁶ Zitiert nach: Doroschenko Dmytro. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen.— S. 194.

⁵⁷ Rohrbach druckte seine Artikel über die Ukrainische Frage im „Hamburger Correspondenten“ vom 6. 8. 1917, im „Dresdner Anzeiger“ vom 17. 8. 1917, in der „Neuen Presse“ vom 9. 8. 1917, in der „Magdeburger Zeitung“ und „Badischen Presse“ vom 4. 8. 1917 und in vielen anderen Blättern.

Im „Stuttgarter Neuen Tagblatt“ vom 12. Februar 1918 schreibt Rohrbach in „Frieden mit der Ukraine“, daß nun Deutschland Frieden und Freundschaft mit einem Staat von 40 Millionen Einwohnern geschlossen habe, mit einem großartigen Volk. Im selben Blatt schrieb schon vorher, am 20. Juli 1917, Axel Schmidt im gleichen Sinn. Und ebenfalls am 20. Juli 1917 erschien im 29. Heft der „Deutschen Politik“ Schmidts Aufsatz „Das Auferstehen der Ukraine“, wo es am Schluß heißt: „Dr. Rohrbach, der seit Anfang des Krieges darauf hinwies, daß die Ukraine das größte internationale Problem dieses Krieges sei, hat allen Zweiflern zum Trotz recht behalten. Die deutsche Diplomatie hat nunmehr einen entscheidenden Trumpf in die Hände bekommen und muß ihn ausnützen. Mit ihm könnten wir die Niederringung der russischen Gefahr vollenden, die so glänzend in militärischer Hinsicht begonnen wurde. Dazu muß ein für allemal die Hoffnung aufgegeben werden, daß wir die Großrussen durch Zugeständnisse zu unseren Freunden machen können. Sollten wir uns entschließen, die Ukrainer in ihrer Forderung nach der Beteiligung an den Friedensverhandlungen offen zu unterstützen, so wäre dadurch der Drang der Ukrainer nach Selbständigkeit kräftig gefördert“⁵⁸.

Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin

Das ukrainische Wissenschaftliche Institut wurde 1926 auf Anregung prominenter Mitglieder der ukrainischen Emigration und einiger deutscher Wissenschaftler mit Unterstützung der damaligen Regierung als Privatinstitut gegründet. Den Vorsitz des Kuratoriums führte Reichsminister Dr. W. Gröner. Im Sommer 1934 wird es dem Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung unterstellt. Zu den Hauptaufgaben des Instituts zählten⁵⁹:

„1. Die europäische Wissenschaft über die geschichtliche Entwicklung und die gegenwärtigen kulturellen, sozialen und wirtschaftlichen Strömungen in der Ukraine zu unterrichten.

2. Die eigenen Landsleute mit den Errungenschaften des modernen geistigen Lebens nicht nur Europas, sondern der ganzen Welt bekannt zu machen und ihnen die Ergebnisse der neuesten wissenschaftlichen Forschungen zu übermitteln.

3. Das Studium der wichtigsten Probleme der Ukraine zu fördern im Rahmen der am Institut vorhanden Lehrkanceln.

4. Einzelvorträge zu halten an der Universität Berlin und in den eigenen Räumen über verschiedene aktuelle Themen des europäischen Ostens und geschlossene Kurse zu führen über Geschichte, Wirtschaft, Volkskunde, geistiges Leben und materielle Kultur der Ukraine.

5. Die in Deutschland studierende ukrainische Jugend in geistiger und materieller Hinsicht zu betreuen“.

Zu Vorträgen an der Universität Berlin wurden bedeutende deutsche und ausländische Wissenschaftler eingeladen.

Das Institut besaß eine Bibliothek von 35.000 Bänden, die beste und vollständigste Sammlung von Ucrainica außerhalb des ukrainischen Territoriums und ein Archiv der ukrainischen Presse aus allen Ländern, wo jetzt Ukrainer

⁵⁸ Zitiert nach: Doroschenko Dmytro. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen.— S. 201.

⁵⁹ Там само.— N 22463.— Blätter 2a-d.

wohnen. 1942 veröffentlichte das Institut ein umfassendes Ukrainisch-deutsches Wörterbuch mit nahezu 100.000 Ausdrücken.

Die Institutsmitglieder veröffentlichen ihre Forschungsergebnisse in deutschen und ausländischen wissenschaftlichen Organen, die sich mit Problemen des Ostens befassen: „Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven“ (Breslau), „Zeitschrift für slavische Philologie“ (Berlin), „Kyrios“ (Königsberg), Arbeiten der „Ukrainischen historisch-philologischen Gesellschaft“ in Prag, „Zeitschrift für Geschichte Osteuropas“ (Berlin), „Zeitschrift für europäisches Recht“ (Breslau), Arbeiten der Schewtschenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, „Germanoslavica“ (Brünn), „Slavia“ (Prag), „Slavonic Review“ (London), „Analecta Scti Basilii Magni“ (Lemberg), „Philosophische Revue“ (Warschau) u. a.

Viele Institutsmitglieder sind nach München übersiedelt in der Meinung, für sie und für die Wissenschaft sei es besser, in jenem Teil Deutschlands zu sein, der unter amerikanischer Kontrolle steht.

9. Die Beziehungen nach den beiden Weltkriegen

Im Jahre 1918 haben in Berlin Axel Schmidt und Paul Rohrbach die „Deutsch-Ukrainische Gesellschaft“ gegründet, die längere Zeit hindurch auf die Ost-Europa-Politik der Weimarer Republik einen vielfach bestimmenden positiven Einfluß ausübte. Dazu trug zudem auch ihre Zeitschrift „Ukraine“ mit bei.

Häufig ergriffen Schmidt und Rohrbach das Wort in verschiedenen deutschen Blättern, um die deutsche Öffentlichkeit weiterhin an die Ukrainische Frage zu erinnern. Rohrbach appellierte wiederholt im Mai 1925 im „Deutschen Gedanken“, Schmidt im Februar 1927 in seinem Aufsatz „Selbstbestimmungsrecht und Randstaatenidee“ in den „Preußischen Jahrbüchern“. Schmidt beklagt die geringen Kenntnisse der Deutschen über die Ukraine während des Weltkrieges, erwähnt die großen Schwierigkeiten bei der ukrainischen Staatsbildung, die geringe Zahl nationalbewußter gebildeter Menschen, die Russifizierung der breiten Masse, die russische Mentalität der oberen Schichten. Zur Unterjochung Galiziens durch die Polen habe auch die Entente beigetragen und es sei der Grundsatz des Selbstbestimmungsrechts der Völker in bezug auf die Ukraine gröblich verletzt worden. „Es wird in Osteuropa nicht eher Frieden einkehren, bis auch dort das Selbstbestimmungsrecht der Völker triumphiert hat“. Die Bolschewisten mußten den ukrainischen Nationalgedanken anerkennen und „geben die Sprache frei, üben dafür aber einen unerhörten Gesinnungszwang aus — alle Untertanen des Sowjetstaates müssen offiziell dem Kommunismus huldigen oder sie dürfen wenigstens ihn nicht bekämpfen“⁶⁰.

Im Zweiten Weltkrieg wurde die deutsche Bevölkerung vor Hunger und Not bewahrt, indem in unzähligen Waggons ukrainisches Getreide sowie Eier, Fett, Vieh und andere Nahrungsmittel nach Deutschland gebracht wurden.

Über die verworrenen, auch von Rechtsunsicherheit geprägten Zustände des Jahres 1945, in denen sich die totale Niederlage des Zweiten Weltkrieges manifestiert hatte, hat die Erfolgsgeschichte des wirtschaftlichen Wiederauf-

⁶⁰ Zitiert nach: Doroschenko Dmytro. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen.— S. 227.

baus und der politischen Eingliederung in die westliche Demokratie den Mantel des Vergessens bereitet. Die deutsche Bevölkerung war so sehr mit sich selbst beschäftigt, daß das Ringen der nichtdeutschen Bevölkerungsgruppen um lebbarere Verhältnisse mehr oder weniger unbemerkt geblieben ist.

In den ersten Nachkriegsjahren, in denen beide Völker von großen Sorgen geplagt waren, schien eine Erneuerung der Beziehungen fast undenkbar. Doch gelang es bereits im Jahre 1948 Theo Leonti, Gregor Prokoptschuk und Paul Kaschynskyj mit besonderer Hingabe einen Kreis von Deutschen und Ukrainern zu motivieren, die jahrhundertelangen historischen Beziehungen wieder aufzunehmen, auszubauen und zu pflegen. Die Wiederbegründung erschien notwendig, um nach dem Zusammenbruch des deutschen Reiches von 1945 die deutschen Beziehungen zum ukrainischen Volk neu aufzubauen und zu festigen und um den Emigranten in Deutschland eine verständnisvolle Aufnahme in völkerfreundschaftlicher Verbundenheit zu bereiten. So wurde dann im Jahre 1949 in München die Wiederbelebung der in den Vorkriegsjahren in Berlin bestehenden „Deutsch-Ukrainischen Gesellschaft“ mit folgenden Zielen und Aufgaben beschlossen:

a) Die Entfaltung einer Tätigkeit im Sinne des politischen Credo von Dr. Dr. h.c. Paul Rohrbach in bezug auf die deutsch-ukrainischen Beziehungen und die von ihm vertretenen Ideen;

b) Studium der deutsch-ukrainischen Beziehungen im Laufe der Geschichte;

c) Festigung der deutsch-ukrainischen Beziehungen durch politische und kulturelle Zusammenarbeit;

d) Erfahrung aller deutschen und ukrainischen Elemente, die an einer deutsch-ukrainischen Zusammenarbeit interessiert sind;

e) Betätigung durch Abhaltung von Vorträgen, Herausgabe von Broschüren und Zeitschriften sowie Pflege der gesellschaftlichen Beziehungen durch Zusammenkünfte, Veranstaltungen und Ausflüge⁶¹.

In der Zeitschrift „Ukraine – in Vergangenheit und Gegenwart“ bringt Theo Leonti in seinem Aufsatz „Deutschland und die Ukraine“ zur abendländischen Kultur und zu einem geeinten Europa Gedanken und Aussagen, die heute noch genau so aktuell sind wie damals: „Der 2. Weltkrieg brachte für die Ukraine und Deutschland unendliches Leid und schwere Opfer. Im Schatten dieser Opfer wird der tiefe Sinn der Freundschaft zwischen beiden Völkern angestrebt. Diese gemeinsamen Opfer lassen uns alle vergangene Trübsal vergessen und bestimmen uns, nur ein Ziel vor Augen zu halten: ein geeintes Europa der freien Menschen und der freien Völker! In Europa bedeutet die Geschichte das Schicksal der Menschen und seine Grenzen waren immer diejenigen der westlichen Kultur. Der abendländische Kulturmensch schuf Europa und steckte auch seine Grenzen ab. Überall, wo der Mensch sich der Freiheit seiner Person bewußt war und für sie und die Freiheit seines Volkes sein Leben einsetzte, wurde für Europa gekämpft. Europäer wird man durch ein Bekenntnis. Dieses gleiche Bekenntnis aber ertönte auch in der Ukraine seit vielen Jahrhunderten immer wieder mit todesmutiger Leidenschaft. Seit vielen Jahrhunderten ist die Ukraine mit

⁶¹ Prokoptschuk Gregor. Ukrainer in München und in der Bundesrepublik / Verlag Ukraine.— München, 1959.— II Bd.— S. 107.

ihrem unbeirraren Willen zu eigenem menschlichen und nationalen Dasein ein Bollwerk Europas gegen europafeindliche Mächte gewesen, der Brückenkopf des Abendlandes im Osten. Es ist die Tragik der Ukrainer, daß diese europäische Funktion dem übrigen Europa bis heute weithin unbekannt blieb oder bewußt verschwiegen wurde. Diese Unkenntnis über die Ukraine hat die Katastrophe dieses Jahrhunderts, die in ihren letzten Auswirkungen eine europäische ist, entscheidend mitbedingt. Denn sie verursachte als Kernstück der Verkennung des osteuropäischen Problems nicht allein die Niederlage Deutschlands im ersten und zweiten Weltkrieg, sondern schließt die ganze tödliche Krise Europas seit 1917, eine Krise, die im Grunde eine Weltkrise ist; denn beide Kriege wurden in Europa, und zwar im Osten Europas entschieden⁶². „Wer nicht die Welt in seinen Freunden sieht, verdient nicht, daß die Welt von ihm erfahre“. (Goethe)

Wir leben heute in einer Zeit, da Europa mehr und mehr zusammenwächst; der Kontinent, seine Länder und seine Kulturen. Nicht Verschmelzung, nicht Zusammenkochen zu einem Einheitsbrei, sondern organisches Miteinander, Austausch, Ergänzung, gegenseitiger Ansporn und kreativer wechselseitiger Einfluß — das ist das große europäische Ziel, zu dem sich Bayern, die Bundesrepublik und die Ukraine bekennen. Daß es dabei Probleme gibt, wer wollte es verschweigen? Es wäre unnormale, wenn es anders wäre. Aber das neue Haus Europa hat nicht nur ein Zimmer für jeden der alten und der neuen Nationalstaaten, in diesen Zimmern herrscht auch ein lebensfrohes Gewimmel. Und weil jedes Zimmer über ausreichend Türen verfügt, findet auch ein immer größerer Austausch statt. Die Zimmer bleiben dennoch an ihrem Platz. Nur die Menschen wechseln von Raum zu Raum. Sie bringen ihr Wissen, ihr Können, ihre Lebendigkeit und ihren Sinn für Schönheit mit in all die anderen Räume des europäischen Hauses. „Europa ist zweifellos die Wiege der Kultur, aber man kann nicht sein ganzes Leben in der Wiege liegen,“ meint Oskar Maria Graf.

Der Ausgang des Weltkrieges zerschlug die für das deutsche und das ukrainische Volk so viel versprechend begonnene politische Zusammenarbeit. Doch vermochte dieses Unheil die inzwischen geknüpften geistigen Bande nicht zu zerreißten und die Ukraine nimmt wieder einen ständigen Platz im deutschen geistigen, politischen und kulturellen Leben ein. Durch die in München und in Westberlin konzentrierte ukrainische Diaspora konnte ein Stillstand wissenschaftlicher und kultureller Beziehungen verhindert werden. Im geteilten Deutschland bestanden mehrere Partnerschaften mit Städten und wissenschaftliche Austauschprogramme mit der Ukraine.

1989 eröffnete die Bundesrepublik Deutschland in Kiew ein Generalkonsulat. Als die Ukraine ein unabhängiger Staat wurde, gehörte Deutschland zu den ersten Staaten Westeuropas, die die Unabhängigkeit anerkannten, am 17. Januar 1992 mit der Ukraine diplomatische Beziehungen aufnahm und in Kiew eine Botschaft eröffnete. Der frühe Besuch des damaligen Bundeskanzlers Helmut Kohl im Juni 1993 in der Ukraine mit der Unterzeichnung der gemeinsamen Erklärung über die Grundlagen der beiderseitigen Beziehungen leitete die Wende in den Beziehungen ein. Politisch orientiert sich Deutschland am Abkommen über die Partnerschaft und Kooperation zwischen der EU und der Ukraine vom 14. Juni 1994. Im April

⁶² Prokoptschuk Gregor. Ukrainer in München und in der Bundesrepublik.— S. 106.

1999 entsandte die deutsche EU-Ratspräsidentschaft eine Delegation nach Kiew, um die Integrationsabsicht und politische Bereitschaft der Ukraine auszuloten. Gespräche der Deutsch-Ukrainischen Parlamentariergruppe des Deutschen Bundestages, die jährlich mindestens einmal Kiew und/oder andere ukrainische Städte besucht, tragen zur weiteren Normalisierung der Beziehungen bei, ebenso die regelmäßigen Begegnungen zwischen deutschen und ukrainischen Offizieren im Rahmen der „Generalseminare“ der Stiftung Wissenschaft und Politik. Mit der Gründung des „Deutsch-Ukrainischen Forums“ am 5. Februar 1999 als politisch wirtschaftlicher Interessenverband und der Schwestergesellschaft, das „Ukrainisch-Deutsche Forum“, wurde ein weiterer Schritt zur Festigung des deutsch-ukrainischen Verhältnisses getan. Diese Institution leistete auch gute Dienste bei der ungeklärten Entschädigungsfrage für Zwangsarbeiter und beim Richtungsstreit in der Energiepolitik. Deutschland zahlt aus dem Entschädigungsfond für Zwangsarbeiter 850 Millionen Euro an überlebende Zwangsarbeiter, an etwa 600.000 Betroffene. Das Forum wird besonders von der Daimler Chrysler AG in Stuttgart unterstützt.

Unternehmer, Wissenschaftler und andere Ukraine-Interessierten taten sich zusammen und übernahmen eine Patenschaft für das Kinderheim Bojarka im Kiewer Gebiet, organisierten eine Konzertreise des Ludwigsburger Festspielorchesters nach Kiew, Charkiw, Odessa und Lemberg und gründeten die „Deutsch-Ukrainische Rundschau“, eine Zeitschrift, die seit 1999 zweisprachig erscheint. Darüber hinaus versuchen in Deutschland wissenschaftliche Verbände die Ukraine-Kompetenz zu koordinieren. Wichtige Impulse gingen dabei bislang von der Deutschen Assoziation der Ukrainisten e.V. (DAU) und dem Münchner Arbeitsforum Ukraine e.V. aus, die Veranstaltungsreihen in Deutschland und in der Ukraine durchführen und Kontakte zu ukrainischen Partnern pflegen und mit Publikationen die Ukrainistik in Deutschland fördern.

Im 20. Jahrhundert wird die ukrainische Kultur in Deutschland von der Diaspora gepflegt. Zu nennen sind in diesem Zusammenhang die schon erwähnten 1922—1926 bestehende Ukrainische Gesellschaft in Berlin, das von 1926—1944 in Berlin existierende Ukrainische Wissenschaftliche Institut und die seit 1945 in München bestehende Ukrainische Freie Universität (UFU).

Im Jahre 2001 bestanden 129 Kooperationsbeziehungen deutscher und ukrainischer Bildungseinrichtungen, an denen 60 deutsche Hochschulen, nämlich 39 Universitäten und Technische Universitäten, 19 Fachhochschulen und 2 Musikhochschulen beteiligt sind. 1999 vergab der Deutsche Akademische Austauschdienst (DAAD) 475 Stipendien an ukrainische Studierende zum Aufenthalt in Deutschland. Die Universität Konstanz unterhält seit über 10 Jahren Partnerschaften mit der Nationalen Wirtschaftsuniversität der Ukraine und der Taras-Schewtschenko-Universität in Kiew. An der Technischen Fakultät der Technischen Universität Donezk werden in Kooperation mit der Technischen Universität Otto von Guericke in Magdeburg die Studiengänge Elektrotechnik und Maschinenbau mit deutschsprachigen Anteilen angeboten. In einem Abkommen vom Juni 1993 ist die regelmäßige Entsendung von deutschsprachigen Lehrern an Bildungseinrichtungen in der Ukraine geregelt. An den Universitäten Halle, Leipzig, München und Münster können Studierenden regelmäßig Ukrainisch belegen. Der einzige Ukrainis-

tik-Lehrstuhl besteht derzeit an der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald mit Magisterstudiengang im Hauptfach. Das Institut für Slawistik der Universität Regensburg führt seit Jahren einen intensiven Studentenaustausch und Kooperationsprojekte mit ukrainischen Partnern an der Universität Odessa durch. An verschiedenen deutschen Universitäten werden ukrainische Sprachkurse und Seminare zu Themen der ukrainischen Geschichte, der postsowjetischen Transformation, der Kultur oder Wirtschaftsfragen in der Ukraine durchgeführt.

Zu all dem existieren mehr als 20 Städtepartnerschaften: München-Kiew, Nürnberg-Charkiw, Leipzig-Kiew, Regensburg-Odessa, Freiburg im Breisgau-Lemberg, Bochum-Donetsk, Ludwigsburg-Jewpatoria, Leinfelden-Echterdingen-Poltawa, Singen-Kobljaki, Baden-Baden-Jalta u. a. Sie tragen dazu bei, daß sich Menschen kennen lernen und die Städte einander unterstützen.

Es werden Freundschaften geschlossen und gepflegt und gemeinsame Veranstaltungen und Kongresse in beiden Ländern durchgeführt. Die Bayern tun sich da besonders hervor. Erwähnt seien die vielen Partnerschaften und Verbindungen, nicht zuletzt die finanzielle Unterstützung der Ukrainischen Freien Universität (UFU) durch den Freistaat Bayern, ebenso die finanziellen Zuschüsse für die Ukrainisch-Bayerischen Germanistenkongresse, die gemeinsam von der UFU und der Ivan-Franko-Universität Lemberg organisiert werden und alljährlich abwechselnd in München und in Lemberg stattfinden, die Vergabe von Stipendien an Studenten aus der Ukraine durch die Hanns-Seidel-Stiftung* und die Konrad-Adenauer-Stiftung** für einen Studienaufenthalt in Bayern und in Deutschland und schließlich als Symbol der Völkerverständigung und Freundschaft die Errichtung des „Bayerischen Hauses“ in Odessa.

Aus bayerischer Perspektive sind wirtschaftliche, politische, kulturelle, bildungspolitische und partnerschaftliche Anstrengungen Investitionen in die Zukunft der Ukraine.

* Eine der Christlich-Sozialen Union (CSU) in Bayern nahestehende Stiftung zur Förderung überdurchschnittlich begabter Studenten und Graduerter, benannt nach dem früheren bayerischen Ministerpräsidenten Hanns Seidel.

** Eine der Christlich-Demokratischen Union (CDU) Deutschlands nahestehende Stiftung zur Förderung überdurchschnittlich begabter Studenten und Graduerter, benannt nach dem ersten Bundeskanzler der Bundesrepublik Deutschland Konrad Adenauer.

Ігор СКОЧИЛАС

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. Грушевського НАН України. Львівське відділення (Львів, Україна)*

ВІД РЕГІОНА З ПРЮМА ДО ФЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА (З ГЕНЕЗИ ВІЗИТАЦІЙНИХ ІНСТРУКЦІЙ У ХРИСТІЯНСЬКІЙ ЦЕРКВІ X—XVIII СТОЛІТЬ)

Важливу роль у формуванні церковної програми релігійного життя руських єпархій нового часу відіграла так звана довізитаційна документація, що істотно спричинилася до вироблення пастирської моделі різних церков християнської традиції на території сучасної України. Для з'ясування генези такого не властивого для Східних Церков виду документації, визначення особливостей його еволюції в руському еклезіальному контексті необхідно звернутися до історії латинського християнства, звідкіля й беруть свій початок візитаційні інструкції, питальники та формуляри.

Перші візитаційні інструкції у християнській Церкві

Перші візитаційні формуляри у християнській Церкві своєю появою завдячують каролінзьким реформам VIII—IX ст. у державі франків, успішне проведення яких привело до зміцнення влади єпископа в Церкві й остаточної стабілізації парафіяльної та єпархіяльної структур¹. Одним із наслідків каролінзьких реформ було виникнення на території сучасної Франції розгалуженої системи канонічних візитацій². Її суть полягала в періодичному проведенні єпископом або його помічниками візитацій і наступному скликанні місцевого собору духовенства (так звані синодальні суди, *judicia synodalia*, *Sendgerichte*) та певного числа світських осіб, відомих як синодальні свідки (*testes synodales*). Ці свідки були зобов'язані під присягою дати візитаторам правдиві свідчення про усі провини або й злочини священників і вірних у межах своєї парафії³. На основі отриманої інформації візитатор здійснював ревізію та видавав розпорядження для направи духовного й матеріального життя парафії.

Приблизно з VIII ст. канонічні візитації починають втрачати своє первісне призначення й протягом кількох наступних століть, поряд з

¹ Kłoczowski J. Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku.— Kraków, 1964.— S. 43.

² Glemma T. Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510—1570 // Nasza Przyszłość.— 1946.— Т. 1.— S. 43—44.

³ Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон.— Санкт-Петербург, 1892.— Т. 6.— С. 278—279.

пастирською опікою вірних, виконують не притаманні їм судівничі та фіскальні функції⁴. Саме з цією еволюцією інституту канонічних візитацій пов'язана поява у християнській Церкві першого документа, що визначав його правові рамки, регулював обсяг повноважень візитаторів, а також окреслював коло питань, котрі розглядалися на синодальних судах під час візитацій. Цей візитаційний формуляр дійшов до нас у двотомній праці абата Регінона з Прюма (? — близько 916 р.) „*Natitia quid episcopus vel eius ministri in sua synodo diligenter inquirere debeant per vicos publicos, sive villas atque parochias propriae dioecesis*”⁵ („Настанови, на що єпископи або їх уповноважені повинні звертати увагу під час візитацій сіл і парафій своєї дієцезії”); він мав й іншу назву — „*Qualiter episcopus suam parochiam debet circuire*” („Яким чином єпископ повинен візитувати свою єпархію”)⁶. Перший том книги присвячений духовенству як об'єктові візитації, а у другому зібрані правові норми, на підставі яких проводилася ревізія власне парафії. Перебіг чину візитації у формулярі Регінона регулюють 96 питань, які ставилися єпископом або його уповноваженим під час судового засідання. Ці параграфи стосувалися рівня професійної підготовки кліру, виконання ним своїх душпастирських обов'язків, морально-релігійного життя парафіян, а також стану церковних інституцій (зокрема, братств), сакральних будівель, умов зберігання церковного опорядження, величини земельних наділів тощо⁷. Візитаційний формуляр Регінона також містив зразок завершальної промови-звернення єпископа на суді, якою й закінчувалася візитація парафії. Німецький учений В. Геллінгер, провівши детальний аналіз тексту твору Регінона, переконливо довів, що у своїй основі ця праця опиралася на католицькі капітулярії та постанови попередніх провінційних соборів та інші зразки тогочасного церковного права⁸. Тому кодекс Регінона з Прюма ще протягом довгого часу помітно впливав на розвиток церковного законодавства, заклавши тривкий фундамент нормативного регулювання канонічних візитацій у католицьких єпархіях.

Свідченням цьому є поява візитаційних формулярів в інших країнах середньовічної Європи. Зокрема, в Англії у XIII ст. з'являються надзвичайно детальні інструкції для єпископів та архиєпископів. Найдавніший збережений формуляр („*Inquisitiones per archidiaconatus episcopatus Lincolnensis a singulis archidiaconis faciendae*”) з єпархії Лінкольн датується 1233 р. Підраховано, що він містив 50 питань для духовенства та мирян, причому деякі з них були укладені з метою церковного контролю за Великодньою сповіддю, виявлення на терені парафії іновірців (євреїв)

⁴ Litak S. W sprawie publikowania i rejestracji akt wizytacyjnych kościołów i parafii // *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. — Lublin, 1967. — T. 14. — S. 133.

⁵ Свого часу цей твір абата Регінона був опублікований у Німеччині: Regino von Prüm. De synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis / Ed. A. Wasserschleben. — Leipzig, 1840.

⁶ Заголовок формуляра та його переклад наводяться за: Kumor B. Przedrozbirowe wizytacje kościelne jako źródło demograficzne // *Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia*. — Warszawa, 1970. — T. 3. — S. 4—5.

⁷ *Handbuch der Kirchengeschichte*. — Freiburg; Basel; Wien, 1985. — Bd. 3: Die mittelalterliche Kirche. — S. 352.

⁸ Hellinger W. Pfarrvisitation nach Regino von Prüm. Der Rechtsgehalt des I Buches seiner Libri duo de synodalibus causis et disciplinis. Teil 1 // *Zeitschrift der Savigny — Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abt.* — 1962. — Bd. 48. — S. 1—116.

і грішників⁹. Візитаційна документація зі зміцненням контролю ієрархії над релігійним життям церковних і мирянських спільнот вдосконалювалася, і вже наприкінці XIII ст. інший відомий візитаційний формуляр з Англії — „Interrogationis episcopi aut ejus missi” — налічував 83 питання, причому вони заторкували не тільки церковні храми та духовних осіб, а й корпоративні об'єднання мирян — братства¹⁰.

Від адміністративного контролю до пастирської опіки (візитаційні інструкції протестантів)

Подальша еволюція візитаційних формулярів пов'язана з поширенням у Західній Європі протестантської Реформації та намаганнями місцевої світської влади звільнитися з-під опіки римських понтифіків. Уже 1535 р., з метою послаблення позицій Католицької Церкви в Англії, генеральний вікарій короля Генріха VIII (1509—1547) у церковних справах Кромвель провів візитацію монастирів згідно з наперед розробленою інструкцією, що містила 86 питань і була своєрідною програмою реформування латинського чернецтва в Англії¹¹. З уконституюванням у країні Англіканської Церкви, особливо за часів королеви Єлизавети (1558—1603), канонічні візитації перетворилися на один із дієвих засобів утвердження англіканства, тому візитаційні формуляри набувають тут особливої ваги. Розроблені під контролем світської влади, формуляри тепер розглядали не лише засадничі питання, але й локальні проблеми окремих парафій. Залежно від обставин, зміст формулярів в англіканських епархіях у різний період змінювався, однак питання у них назагал були орієнтовані на організаційне зміцнення церковних структур, катехизацію вірних і контроль за дотриманням християнської доктрини. Наприклад, у Лондонській дієцезії єпископ Сендіс (Sandys) з допомогою візитаційних питальників простежував несанкціоновані переходи вірних з однієї парафії в іншу, а єпископ Айльмер (Aylmer) натомість намагався таким способом запобігти неканонічному обсадженню парафій кліриками. Зі свого боку, єпископ Бенкрофт (Bancroft) за посередництва візитаційних формулярів довідувався про періодичність відвідування парафіянами богослужінь і проповідей¹².

Успіхи Реформації в Західній Європі, насамперед у Німеччині, великою мірою були спричинені швидким і ефективним поширенням протестантських ідей у середовищі мирян. Це досягалося з допомогою візитацій нового типу, яким було повернуто їх первісне апостольське призначення (уділення вірним пастирської опіки й наставництва) та колегіальність. Появу першої протестантської інструкції („Visitations-instruktion”) для організації візитації у 1527 р. ініціював курфюрст Сак-

⁹ Kumor B. Przedrozbirowe wizytacje...— S. 5.

¹⁰ Там само.

¹¹ Андреев И. Д. Англиканская Церковь // Христианство. Энциклопедический словарь / Ред. кол. С. С. Аверинцев, А. Н. Мешков, Ю. Н. Попов.— Москва, 1993.— Т. 1.— С. 77.

¹² O'Day R. Geschichte der bischöflichen Kirchenvisitation in England, 1500—1689 // Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa / Hrsg. von E. W. Zeeden, P. T. Lang.— Stuttgart, 1984.— S. 192—193.

сонії¹³, а її авторство приписують знаменитому німецькому гуманістові та реформаторові Філіпу Меланхтону (1497—1560). Ця інструкція довгий час слугувала протестантам за підручник християнських норм поведінки. Наступного року значно ширшу програму пастирських відвідин викладено у візитаційній інструкції того ж таки Ф. Меланхтона „Настанови візитаторів пасторам у курфюрстві саксонському“ (скорочено — „Unterricht der Visitatoren“)¹⁴, передмову до якої написав сам Мартін Лютер (1483—1546). У цьому вступі лідер протестантів уперше визначив реформаційні завдання візитації та обумовив її правові рамки. Зокрема, він цілком слушно звинувачував церковну ієрархію у тому, що вона самоусунулася від виконання „свого святого пастирського обов'язку“, яким були канонічні візитації, та переклала його на плечі несумлінних чиновників і монахів, що в кінцевому підсумку спричинилося до занепаду Церкви¹⁵.

Візитаційні інструкції в католицьких єпархіях Західної Європи постридентської доби

Поширення Реформації в Західній Європі спонукало Латинську Церкву виступити зі своєю програмою реформ, що започаткували Контрреформацію та оновлення інституційного й духовного життя римо-католицької спільноти. Як протидію протестантизму в Німеччині треба розцінювати появу 1536 р. в одній з найбільших німецьких церковних провінцій — Кельнській архієпархії — надзвичайно інформативного візитаційного формуляра („Formula Visitationis“), який склав відомий правник Йоанн Гроппер (Johannes Gropper)¹⁶ і повторно реконструював його у 1550 р. Саме аналіз такого виду церковного джерела дає змогу визначити напрями та масштаби реформування Церкви, в цьому разі — Римо-Католицької. Блискуче дослідження католицьких візитаційних квестіонарів („Visitationsinterrogatorien“) XVI—XVII ст., яке провів відомий німецький учений Петер Тадеуш Лянґ, переконливо довело, що їх укладали насамперед з метою здобути для церковної ієрархії якомога повніший контроль над релігійним життям у кожній окремо взятій парафії¹⁷. П. Т. Лянґ проаналізував 65 формулярів, які походили з 13 німецькомовних, переважно південно-східних, дієцезій. Він встановив, що в середині XVI ст. візитаційні питальники та формуляри вже набули тут значного поширення (зокрема, на одну німецьку єпархію в нові часи припадало в середньому по три питальники).

Поява в католицьких єпархіях Західної Європи у другій половині XVI ст. візитаційних формулярів нового типу пов'язана з рішеннями

¹³ Робертсон Д. С., Герцог И. И. История христианской церкви от апостольского века до наших дней. — Санкт-Петербург, 1891. — Т. 2. — С. 609—610.

¹⁴ Schmidt M. Visitation // Die Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft / Hrsg. K. von Gallig. — Tübingen, 1962. — Bd. VI. — Col. 1413.

¹⁵ Робертсон Д. С., Герцог И. И. История христианской церкви... — С. 610.

¹⁶ Franzen A. Visitationsakten // Lexikon für Theologie und Kirche. — Freiburg, 1965. — Col. 815.

¹⁷ Lang P. T. Reform in Wandel. Die katholischen Visitationsinterrogatorien des 16. und 17. Jahrhunderts // Kirche und Visitation... — S. 132.

Тридентського собору 1545—1563 рр.¹⁸, який підкреслив роль візитацій як ефективного інструменту церковної політики. Одним з перших у Католицькій Церкві тридентські реформи почав впроваджувати міланський архієпископ Карл Борромео (Carlo Borromeo) (1536—1584)¹⁹. Саме в його архієпархії з'явилися посттридентські візитаційні формуляри нового зразка, які, за задумом їх укладачів, повинні були надати пастирським подорожам реформаційного характеру²⁰ та сприяти успішній боротьбі з протестантизмом. Такий формуляр затверджено на Міланському соборі 1566 р. Візитаційна інструкція Карла Борромео вперше у ранньомодерній історії Римської Церкви наголошувала на пастирському характерові канонічних візитацій²¹. Вона також, у дусі постанов Тридента, подавала спосіб проведення канонічного огляду парафій і визначала об'єкти візитації. Наголошуючи на контролі за церковними будівлями та інституціями, інструкція водночас звертала увагу на релігійне й приватне життя мирян і кліру, що мало в кінцевому підсумку сприяти повсюдній катехизації вірних і поліпшити їхню душпастирську опіку. Візитаційні формуляри, що орієнтувалися на реформаційну практику Карла Борромео, швидко поширилися в інших католицьких єпархіях, передовсім в Італії та Швейцарії. Їх використовували також римські понтифіки, коли особисто або через своїх уповноважених здійснювали в 70—80-х рр. XVI ст. апостольські візитації латинських єпархій у Західній Європі²².

Число візитаційних формулярів зростало в міру поступу католицької Реформи. Так, якщо в німецьких єпархіях XVI ст. функціонувало 26 питальників для візитаторів, то в XVII ст. уже 39 (частина з них дублювала один одного, крім того, достеменно не відомо, чи окремі формуляри взагалі застосовувалися на практиці²³).

У Франції візитаційні квестіонари, на відміну від Німеччини, до початку XVII ст. були менш поширеними. Французькі єпископи під час

¹⁸ Останньою узагальнюючою працею, у якій розглядаються діяння Тридентського собору, його ухвали та їх значення для західного християнства (разом з обширною бібліографією питання), є колективна монографія: Die Geschichte der Christentums. Religion—Politik—Kultur.— Freiburg; Basel; Wien, 1992.— Bd. 8: Die Zeit der Konfessionen (1530—1620/30).— S. 254—273.

¹⁹ Життя і пастирська діяльність цього святого Католицької Церкви розглядається у: Deroo A. Saint Charles Borromeo, cardinal reformateur de la pastoral (1536—1584).— Paris, 1963; Headley J. M., Tomoro J. B. San Carlo Borromeo. Catholic Reform and Ecclesiastical Politics in the Second Half of the Sixteenth Century.— London, 1988; Marcora C. La visita pastorale // Itinerari di san Carlo Borromeo nella cartografia delle visite pastorali (a cura di E. Brivio, A. Buratti Mazzotta, P. Figini, C. Marcora, A. Palestra).— Modena, 1985.— P. 11—23; Polestra A. Le visite pastorali di San Carlo // Ambrosius.— 1966.— Vol. 42.— P. 48—49; San Carlo e il suo tempo. Atti del Convegno internazionale nel IV centenario della morte (Milano, 21—26 maggio 1984).— Roma, 1986.— Vol. 1—2; див. також оцінку Карла Борромео з православної перспективи: Християнство...— Т. 3.— С. 307—308.

²⁰ На реформаторський потенціал канонічних візитацій у ранньомодерній історії спеціально звернено увагу в колективній праці: Die Visitation im Dienst der Kirchlichen Reform / Hrsg. E. W. Zeeden, Hg. Molitor.— Münster, 1977.

²¹ Góralski W. Reforma trydencka w diecezji i prowincji kościelnej mediolańskiej w świetle pierwszych synodów kard. Karola Boromeusza.— Lublin, 1988.— S. 218—220.

²² Pastor L. von. Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters.— Freiburg, 1925.— Bd. 9.— S. 52—60.

²³ Lang P. T. Reform in Wandel...— S. 132—133.

відвідин парафій покладалися більше на власний пастирський досвід, аніж на документи, що регламентували візитацію. Так, у ряді єпархій візитатори, не маючи попередньо укладеного питальника, для визначення регламенту обстеження храмів використовували відповідні уступи з богословських творів, різноманітні довідники та пастирські настанови отців Церкви²⁴. Поштовх до ширшого застосування у Франції візитаційних формулярів дало поступове запровадження у країні рішень Тридентського собору та запозичення реформаторського досвіду міланського архієпископа Карла Борромео. Під їхнім впливом перші посттридентські візитаційні формуляри у Франції з'явилися в 1579 р.— єпархія Melun, 1585 р.— єпархія Aix і 1590 р.— єпархія Toulouse²⁵. Остаточні візитаційні питальники набули у країні повсюдного застосування у другій половині XVII—XVIII ст., у період „золотого віку“ канонічних візитацій у Західній Європі.

Деякі візитаційні інструкції, як-от формуляр німецької єпархії Констанц 1591 р., були укладені у вигляді переліку обов'язків декана²⁶ й, отже, регламентували перебіг і характер деканських візитацій. Зауважимо також той факт, що низка єпархій (насамперед у XVI—XVII ст.) укладали формуляри таким чином, щоб розрізнити окремо питання візитаторів для духовенства, а окремо — для мирян.

Завдяки ґрунтовному доробкові багатьох західноєвропейських учених маємо змогу (на прикладі Німеччини та Франції) простежити еволюцію візитаційних інструкцій у католицьких єпархіях загалом. Впадає у вічі, що обсяг візитаційних інструкцій і формулярів невпинно зростає. Якщо в 1687 р. візитатор у французькій єпархії Toul мав у своєму розпорядженні питальник, що містив 79 параграфів, то архієпископ Руана, який того ж таки року проводив свою першу генеральну візитацію, використовував уже квестіонар із 130 пунктів²⁷. Дві німецькі єпархії дають приклад ще разючішого контрасту: у 1592 р. питальник єпархії Констанц був укладений із 68 параграфів, тоді як через століття подібний документ єпархії Вюрцбург (за 1688 р.) налічував аж 257 питань!²⁸

Окремого розгляду потребує характер і зміст питань у католицьких візитаційних інструкціях. Назагал вони стосувалися найрізноманітніших проблем внутрішнього життя парафії і були орієнтовані на реформування Церкви в дусі постанов Тридентського собору. Як показали дослідження засновника соціологічного напрямку в історії релігії Габрієля Ле Бра, візитаційні інструкції у Франції вимагали від єпископських комісарів розгляду таких питань:

— зовнішній вигляд церкви, її внутрішнє опорядження, цвинтар, дзвіниця;

— духовенство (біографічні відомості про парохів та вікарію, його культурний і освітній рівень, спосіб адміністрування);

²⁴ Venard M. Die französischen Visitationsberichte des 16. bis 18. Jahrhunderts // Kirche und Visitation...— S. 53.

²⁵ Там само.— S. 48—49.

²⁶ Lang P. T. Reform in Wandel...— S. 132—133.

²⁷ Venard M. Die französischen Visitationsberichte...— S. 53.

²⁸ Lang P. T. Reform in Wandel...— Beilage II.— S. 148—158.

— культ і духовні впливи (опис літургійного посуду, ікон, книг; паломництво, особиста побожність мирян, свята, Літургія, публічні церковні процесії; проповідь і катехизація вірних);

— матеріальне становище парафії (джерела грошових надходжень, бенефіції, податки, духівниці, опис нерухомого майна (будинків, земельних наділів, господарського інвентаря, хатнього начиння), контроль за фінансовою діяльністю пароха та церковного комітету, перелік і спосіб вирощування сільськогосподарських культур);

— церковні інституції (монастирі, шпиталі, захоронки, лепрозорії, школи тощо);

— церковна громада (демографічні показники, відомості про місцеву знать, найпоширеніші професії, корпоративні об'єднання мирян);

— релігійне життя парафії (особиста віра мирян, наявність ересей, чародійництва, осіб, запідозрених у протестантизмі тощо; релігійні практики [періодичність богослужінь, присутність вірних на відправах]) та моральні риси вірних (милосердя, взаємодопомога тощо); поширені у парафії гріхи (позашлюбний зв'язок, подружня зрада, злодійство, пияцтво, несумлінність, сварки тощо)²⁹.

Аналіз візитаційних питальників XVI—XVII ст. свідчить, що подібної програми реформ Церкви дотримувалися й у німецьких єпархіях. Їх квестіонари містили сім основних груп питань. У Німеччині візитатори дуже мало уваги приділяли внутрішньому життю локальної християнської спільноти, виявляючи натомість великий інтерес до церковного притчу. Німецькі питальники мали ще й ту особливість, що в них, на відміну від французьких аналогів, особливо акцентувалося на економічному становищі парафій і кліру зокрема. Так, частка питань про церковні будівлі у візитаційних формулярах зростає від 7 відсотків у XVI ст. до 21 відсотка у XVII ст., а про майново-грошові відносини у парафії — відповідно від 7 до 16 відсотків. Якщо в XVI ст. об'єктом візитацій були насамперед особи, пов'язані з Церквою, то в XVII ст. єпископи не менше зацікавлення виявляли економічними аспектами життя парафії. Ця специфіка формулярів, як слушно зауважили дослідники³⁰, пояснюється намаганнями ієрархії хоч би частково поліпшити невідрадне матеріальне становище католицьких парафій, спустошених тривалою Тридцятилітньою війною (1618—1648), наслідки якої були найбільш відчутними саме в Німеччині.

Боротьба з Реформацією обумовлювала для Латинської Церкви необхідність використовувати візитації для рекатолизації християнського люду Західної Європи. Тому для візитаційних формулярів кінця XVI — початку XVII ст. характерною була наявність питань, що захищали католицьке віровчення та запобігали масовому переходові духовенства у протестантизм³¹. Особливо актуальними ці завдання були для теренів сучасної Чехії, де реформаційний рух поширювався дуже активно. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років XVII ст. у Празькій архієпархії

²⁹ Bras G. Le. Enquête sur les visites de paroisses // Bras G. Le. Etudes de sociologie religieuse. — Paris, 1955. — Vol. 1. — P. 101—102.

³⁰ Lang P. T. Reform in Wandel... — S. 144—145.

³¹ Там само. — S. 145.

з'являються модифіковані візитаційні інструкції, які одним із головних обов'язків тодішнього генерального візитатора цієї церковної провінції Флоріана з Кремони (Florius z Cremony) проголошували навернення до католицької віри знаті, духовенства і простолюду³². Та вже у другій половині XVII ст. боротьба з протестантською Реформацією відходить на другий план. У ряді католицьких єпархій Німеччини і Франції натомість розширюється програма пастирських візитацій. Зокрема, в інструкціях зростає зацікавлення життям бідняків, духовною освітою мирян і особливо дітей, катехизацією вірних.

Починаючи з XVIII ст. у візитаційних формулярах щораз менше уваги приділяється духовенству, оскільки, на думку вчених³³, у той час освітній і професійний рівень священників значно зріс, а діяльність кліру надійно контролювали декани та єпархіяльні собори, що позбавляло ієрархію необхідності особисто втручатися у справи підлеглого їй духовенства. Відображенням таких тенденцій у Католицькій Церкві є зменшення у візитаційних питальниках (зокрема, у французьких єпархіях) упродовж XVIII ст. кількості пунктів, що регламентували діяльність кліру, й переорієнтація уваги візитаторів на релігійне та приватне життя парафіян. Причому єпископські комісари не тільки опікувалися підвищенням освітнього рівня та матеріального достатку вірних, але й контролювали дотримання ними християнської доктрини³⁴.

З XVIII ст. візитаційні інструкції, котрі досі поширювалися у вигляді рукописних списків і передавалися від парафії до парафії та могли містити (що цілком природно) неточності й пропуски, почали тиражуватися у вигляді друкованих формулярів. Це значно розширило географію їх застосування і засвідчило удосконалення бюрократичного апарату Церкви³⁵. Зокрема, у Франції процес заміни рукописних формулярів на друковані був остаточно завершений у середині XVIII ст.³⁶ Такі формуляри передбачали внесення додаткової інформації про клір і мирян, а також, що дуже важливо, Реформаційного декрету, в якому фіксувалися усі виявлені хиби та розпорядження візитатора для направи релігійного життя у парафії.

Широке використання візитаційних формулярів мало для Церкви й негативні наслідки. Зміцнення бюрократії в єпископських канцеляріях наприкінці XVII ст. призвело до зникнення пастирського духу й згортання візитаційної програми Католицької Церкви. Запроваджувалась практика, коли замість особистого відвідування пастви, яка очікувала від них Божих ласк, ієрархи почали надсилати у парафії візитаційні питальники. Таким чином, контроль за духовенством і вірними покладался на місцеву церковну адміністрацію та єпископські консисторії (Англія³⁷). Як

³² Čanová E. Vývoj správy Pražské archidiecéze v době násilné rekatolizace Čech (1620—1671) // Sborník archivních prací.— Praha, 1985.— T. 2.— S. 535.

³³ Venard M. Die französischen Visitationsberichte...— S. 54.

³⁴ Там само.

³⁵ Lang P. T. Reform in Wandel...— S. 146.

³⁶ Venard M. Die französischen Visitationsberichte...— S. 53.

³⁷ O'Day R. Geschichte der bischöflichen Kirchenvisitation in England, 1500—1689.— S. 193.

наслідок, у XVIII ст. візитації, порівняно з попередніми століттями, проходилися значно рідше. На думку Марка Венарда, наявність удосконалених формулярів давала єпископам змогу порвати з практикою візитаційних поїздок, здійснюючи їх тільки в надзвичайних випадках, наприклад, на вимогу парафіян (Франція³⁸).

Подібні тенденції простежуються також у Римо-Католицькій Церкві Речі Посполитої. Зокрема, в середині XVIII ст. таку практику запровадив у Краківській дієцезії єпископ Анджей Залуський (Andrzej Załuski). Для укладення реляцій про стан своєї єпархії³⁹ (такі звіти латинські ієрархи були зобов'язані особисто представляти папі римському під час відвідин Апостольського престолу *visitatio ad limina ss. apostolicorum*) він використовував докладні формуляри-питальники: „*Tabellae eorum, super quibus in visitatione inquirendum est*” (до 140 питань у кожному з формулярів)⁴⁰. Вони надсилалися у парафії для заповнення священниками, а відтак поверталися назад до консисторії, що позбавляло єпископа або генеральних візитаторів необхідності особисто відвідувати церкви єпархії⁴¹.

Така трансформація довізитаційної документації у кінцевому підсумку призводила до спотворення та підміни сутності інституту канонічних візитацій у Латинській Церкві. Візитаційні формуляри мали ще й ту ваду, що їх питання запрограмовували духовенство та мирян наперед визначені відповіді, які часто були дуже категоричними й стислими (зокрема, в німецьких єпархіях⁴²). Це створювало в сучасників, і тим більше в теперішніх дослідників, хибне уявлення про релігійне життя, культуру, мистецтво, архітектуру в Західній Європі та, врешті-решт, спотворювало сам образ Церкви. Також варто зауважити, що у багатьох візитаційних інструкціях ми не знаходимо відповіді на низку питань, що з різних причин випадали з поля зору ієрархії, та й не всі візитатори однаково сумлінно занотовували у протоколах відповіді на поставлені у формулярах питання (приклад Німеччини⁴³).

³⁸ Venard M. Die französischen Visitationsberichte...— S. 54.

³⁹ Про особливості та джерелознавчу вартість єпископських реляцій до Риму, в тому числі й унійних ієрархів XVIII ст., йдеться у: Długosz T. Wartość relacji rzymskich biskupów polskich jako źródła historycznego // Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych oraz kronika Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.— Lublin, 1962.— Т. 12.— С. 89—92.

⁴⁰ Ці своєрідні питальники-формуляри в Польщі стали предметом окремого дослідження: Kumor B. Nieznane źródła do statystyki ludności diecezji krakowskiej w XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. Studia i Materiały.— 1971.— Т. 4.— С. 23—23.

⁴¹ Сучасний польський дослідник історії Церкви Станіслав Літак вважає, що згадувані „*Tabellae eorum*...” не були укладені як довідковий матеріал для єпископської реляції до Риму про стан дієцезії, а заповнювалися під час генеральної візитації, й, виходячи з цього, класифікує їх як візитаційні питальники (див.: Litak S. „*Tabellae eorum, super quibus in visitatione inquirendum est*” w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie // Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych...— Lublin, 1967.— Т. 15.— С. 129—130). Навіть якщо визнати за Станіславом Літаком рацію у цьому питанні, все одно це принципово не змінює нашого твердження про те, що підміна пастирських відвідин ієрархів бюрократичною документацією вела до деградації еклезіяльної сутності інституту канонічних візитацій і сприяла зростанню у вірних відчуття роз'єднаності християнської спільноти.

⁴² Lang P. T. Reform in Wandel...— S. 132.

⁴³ Там само.

Регіональні особливості та еволюція візитаційних формулярів у Латинській Церкві: приклад Польщі (XIII—XVIII ст.)

У різних країнах Західної Європи інститут канонічних візитацій, а разом з ним і довізитаційна документація мали свої регіональні особливості, тому їх еволюція залежала від географічного розташування країни, наявності в ній некатолицьких конфесій, специфіки розвитку місцевої Церкви та духовних потреб локальної християнської спільноти. Яскравий приклад такої еволюції подає Римо-Католицька Церква в Польщі, країні, де співіснували Церкви східного та західного обрядів, де латинникам доводилось проводити свою пастирську діяльність в умовах відносної конфесійної толерантності та наявності численної пастви Руської Церкви і де, з перспективи католиків, східні окраїни держави розглядалися як місійна територія.

Перші згадки про появу на території сучасної Польщі візитаційних формулярів* походять з XIII ст.⁴⁴ і пов'язані з пастирською діяльністю архидияконів, у той час чи не єдиних візитаторів церков. Звичайно візитаційні інструкції архидиякони отримували від єпископів, однак траплялися випадки, коли вони самостійно укладали візитаційні формуляри з їх подальшим затвердженням вищими церковними достойниками⁴⁵. Початково ці документи апробували собори, а з кінця XVI ст. їх потвердження перебрали на себе єпископи⁴⁶.

З дотриденського періоду до наших днів дійшло дев'ять візитаційних формулярів з території сучасної Польщі. Найдавніший з них, правдоподібно, датується XIII ст. і походить з Вроцлавської єпархії⁴⁷. На думку більшості дослідників, цей документ не є самостійним твором, а радше компіляцією західних зразків із незначними вкрапленнями оригінального матеріалу⁴⁸.

Якщо перший відомий у Польщі візитаційний формуляр був схематичним і за формою містив багато архаїчних рис тодішньої церковної канцелярської документації, то наступна інструкція для візитаторів („*Exhortatio visitationis synodalis*“) виявилася більш досконалою. Вона,

* У різний період вони мали такі назви: *Articuli*, *Exhortatio*, *Formulare*, *Instructio*, *Interrogationes*, *Modus*, *Ordo*, *Puncta*, *Ratio... visitationis*.

⁴⁴ Відомий дослідник історії польського права Станіслав Кутшеба, покликаючись на західноєвропейську церковну практику, свого часу висловив цікаве, однак не підтверджене джерелами припущення, що до впровадження у Польщі перших відомих візитаційних формулярів місцеві ієрархи використовували взірці, поширені тоді на Заході. Учений, проте, помилово вважав, що оригінальні польські візитаційні формуляри з'явилися аж у XV ст. (див.: Kutrzeba S. *Historja źródeł dawnego prawa polskiego*.— *Lwów; Warszawa; Kraków*, 1926.— Т. 2.— С. 171—172).

⁴⁵ Librowski S. *Wizytacje diecezji wrocławskiej*. Cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*. Т. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*. Zesz. 1: *Wstęp ogólny* // *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*.— 1964.— Т. 8.— С. 112.

⁴⁶ Там само.— С. 125, 127.

⁴⁷ Польський учений Болеслав Уляновський уважав, що найдавніший польський візитаційний формуляр укладений у XIV ст. (див.: Ulanowski B. „*Modus inquirendi super statu ecclesiae generalis*“ z pierwszej połowy XV stulecia // *Archiwum Komisji Historycznej*.— 1889.— Т. 5.— С. 200), однак інші дослідники цього документа (див., зокрема: Librowski S. *Wizytacje diecezji wrocławskiej*...— С. 126; Silnicki T. *Ordo visitationis z początku XV w.* // *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balcera*.— *Lwów*, 1925.— Т. 2.— С. 466) схильні датувати його XIII ст.

⁴⁸ Kutrzeba S. *Historja źródeł*...— С. 172.

очевидно, походить з тієї ж єпархії й була укладена у XIV ст., а саме між 1326 і 1360 рр.⁴⁹ Віднайдено також її модифікований варіант („*Forma inquisitionis in visitatione archidiaconi in parochiis*“), що містив на кілька десятків питань менше та призначався для Познанської єпархії⁵⁰. Обидва документи охоплювали переважно питання для синодальних свідків, у яких йшлося про провини світських осіб проти Церкви та віри, однак у познанській інструкції додатково розглядалися зловживання духовенства. Щодо контролю за приватним і релігійним життям світських осіб, то формуляри опиралися на постанови польського провінційного собору, а у справі сплати десятин — на декрети архієпископа Янислава з першої третини XIV ст. Вроцлавська інструкція вперше заторкувала проблему контролю за дотриманням у Польщі християнської доктрини — йшлося про боротьбу Церкви не тільки з „чарівницями“, але й з бегардами та бегінками — напівсвітськими, напівчернечими громадами, поширеними в середньовічній Європі й у Вроцлавській єпархії зокрема⁵¹.

„*Exhortatio visitationis*“ не є самостійним твором. Зразком для його укладення слугувала візитаційна інструкція сусідньої з Вроцлавською Померанської єпархії. Однак польська інструкція має й істотні відмінності від свого прототипу. Так, якщо німецький оригінал окремо подає питання для кліру та лаїків, то його польський відповідник є суцільним і до того ж містить уступи, взяті з інших, давніших за часом, джерел, які у свою чергу ґрунтувалися на відомій праці абата Регіона з Прюма⁵². Інструкція з Вроцлавської єпархії також значно обширніша, ніж німецька, та охоплює більшу кількість питань. Щоправда, це не дає підстави вважати її „виразно самостійним твором“, як це трактує Владислав Аб-рагам⁵³.

Четвертий за хронологією довізитаційний документ („*Ordo subscriptus per dominos visitatores seu nuncios synodales*“) використовувався у першій половині XV ст. у Гнезненській архієпархії⁵⁴ та налічував 95 питань для візитаторів⁵⁵. Свого часу Тадеуш Сільницький на підставі текстурального аналізу манускрипту⁵⁶ детальніше визначив його хронологію, датуючи появу основної частини тексту між 1408 і 1411 рр., а додатка — періодом після 1416 р. Відомі два списки інструкції, що використовуюва-

⁴⁹ Документ опубліковано в: Abraham W. „*Exhortatio visitationis synodalis*“ z dyjecezyi Włocławskiej z wieku XIV // *Archiwum Komisji Historycznej*.— Т. 5.— S. 225—229.

⁵⁰ Див. останнє видання цієї інструкції: Sawicki J. *Analecta z rękopisów bibliotek warszawskich // Prawo Kanoniczne*.— 1960.— Т. 1/2.— S. 317—323 (dok. N 3).

⁵¹ Kutrzeba S. *Historja źródeł*...— S. 172—173.

⁵² Abraham W. „*Exhortatio visitationis*...“.— S. 222.

⁵³ Там само.— S. 223.

⁵⁴ Інструкція неодноразово публікувалася; її аналіз здійснено за доступним нам джерелом: Ulanowski B. *Kilka uwag o statutach synodów dyjecezalnych krakowskich z XIV-go i XV stulecia. II. Instrukcja dla wizytatorów synodalnych w prowincji gnieźnieńskiej // Archiwum Komisji Historycznej*.— Т. 5.— S. 29—32. Найповніша версія інструкції видана тим же автором: його ж. *Liber formularum ad ius Polonicum necnon canonicum spectantium in codice Regiomontano asservatarum // Archiwum Komisji Prawniczej*.— Kraków, 1895.— Т. 1.— S. 253—256 (dok. N 94). Повну бібліографію едичії цього документа див.: Librowski S. *Wizytacje diecezji włocławskiej*...— S. 126—127.

⁵⁵ Wyczawski H. E. *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*.— Kalwaria Zebrzydowska, 1989.— S. 256.

⁵⁶ Silnicki T. *Ordo visitationis*...— S. 469—474. Стаття перевидана, див.: його ж. *Z dziejów Kościoła w Polsce. Studia i szkice historyczne*.— Warszawa, 1960.— S. 483—499.

лися в різних польських єпархіях. Т. Сільницький висловив припущення, що обидва рукописи — вроцлавський і кroleвецький, походять зі спільного джерела, причому ближчим до оригіналу є кroleвецький варіант інструкції⁵⁷. За змістом „Ordo visitationis” не є типовим для тогочасної довізитаційної документації формуляром. На відміну від своїх попередників, він був укладений винятково для потреб візитаторів і тому не містив питань для синодальних свідків. Натомість майже усі параграфи інструкції стосуються парафіяльного кліру. Зокрема, вона контролювала наявність у священників статутів єпархіяльних і провінційних соборів. Документ також містив перелік обов'язків візитатора і досить великий додаток про гуситів. Цікаво, що обидва варіанти документа за змістом і структурою значною мірою різняться між собою. Вроцлавський рукопис обширніший, особливо щодо питань про знання парохами канонів і вміння уділяти Святі Тайни. Відмінними є також форми присяги для світських і духовних осіб.

Загалом документ свідчить про появу на території сучасної Польщі тенденцій до відродження канонічних візитацій у „чистому” вигляді уже на початку XV ст. та про спроби відокремити візитаційні чинності від інституту синодальних судів. У цьому переконує і той факт, що „Ordo visitationis” постав не на соборі, як того вимагала тогочасна церковна практика, а був підготовлений канцеляристами архієпископської курії⁵⁸. Заслуговує на увагу й факт територіального та хронологічного розширення візитаційних інструкцій. Якщо попередні формуляри переважно мали локальне призначення, то „Ordo visitationis”, окрім Гнезненської архієпархії, уже широко використовувався у сусідніх з нею Вроцлавській і Познанській єпархіях. Також встановлено, що цей документ мав практичне застосування не тільки в XV ст., але й на початку XVI ст.

Ще два формуляри з питаннями для візитаторів, на цей раз із Вроцлавської єпархії, виявив о. Станіслав Лібровський, однак не подав про них докладнішої інформації й до того ж, наскільки нам відомо, не встиг їх опублікувати⁵⁹.

Один із візитаційних формулярів, який походить з першої половини XV ст. (Болеслав Уляновський датує його приблизно 1422 р.⁶⁰), був спеціально укладений для проведення митрополичої візитації, тоді як решта описуваних тут формулярів, нагадаймо, призначалася винятково для візитацій єпархій і архидіаконатів. Появу такого незвичного для Католицької Церкви довізитаційного документа дослідники пов'язують із заходами папи Мартин V (1417—1431) щодо реформування латинського християнства, якому щораз більше загрожував гуситський рух; для успішного проведення планованого загальноцерковного собору папа потребував точних відомостей з єпархій про матеріальне і духовне становище кліру та мирян. Для Польщі такі відомості міг зібрати тільки гнезненський архієпископ під час митрополичої візитації своєї церковної провінції. Він, вірогідно, й був ініціатором укладення цієї візитаційної інструкції на скликаному ним соборі 1422 р. Оскільки митрополит не

⁵⁷ Silnicki T. Ordo visitationis...— S. 468.

⁵⁸ Там само.— S. 474.

⁵⁹ Librowski S. Wizytacje diecezji włocławskiej...— S. 127.

⁶⁰ Ulanowski B. „Modus inquirendi...”.— S. 197, 204.

міг особисто обстежити величезні простори своєї церковної провінції, то інструкція, очевидно, призначалася для його відпоручників, уповноважених для проведення такої масштабної акції. Митрополичий ранг візитації визначав і характер інструкції. На відміну від архидияконських і єпископських формулярів, вона заторкує своїми питаннями не тільки парафіяльних священників і мирян, але й чернечі згромадження та вище духовенство⁶¹.

Найбільш вартісний за змістом візитаційний формуляр для періоду, що передував Тридентському соборові, який віднайшов Тадеуш Глемм. Цей формуляр удалося точно датувати (1546), а також визначити його територіальне походження (Краківська єпархія). Краківський формуляр („Forma wizytacji kościołów, kleru i świeckich, szpitali i klasztorów”) зберігся у вигляді пастирського листа архидиякона, в якому викладено засади та порядок проведення ревізії. Від візитаційних інструкцій попередніх століть цей формуляр відрізняє те, що він виразно орієнтований на боротьбу з протестантською Реформацією у Польщі та на посилення церковного контролю за парафіяльним кліром⁶². Зміст і форма укладеного квестіонара свідчать, що візитаційні формуляри у Польщі у середині XVI ст. починають набувати виразних рис добре продуманих інструкцій для візитаторів і стають своєрідними підручниками канонічних оглядів церков. Так, квестіонар 1546 р. визначав послідовність обстеження храму, вимагав звертати увагу на стан утримання шпиталів і кладовищ та містив 26 логічно упорядкованих питань, відповіді на які давали церковній владі загальне уявлення про моральне й релігійне життя пароха, церковної служби та мирян, одночасно виокремлюючи питання про некатоліків у парафії⁶³.

Другий виявлений Т. Глеммою візитаційний формуляр для Краківської єпархії („Forma wizytacji kapituły katedralnej krakowskiej”) також датується 1546 р. Цей документ призначався винятково для візитації катедральної капітули, тому й перелік питань був адресований катедральним канонікам. У цьому разі католицьку ієрархію цікавили сумнісності членів капітули у виконанні своїх пастирських обов'язків, їхні моральні риси та особисте ставлення до протестантизму⁶⁴. Очевидно, цей формуляр укладено спеціально для єпископа, оскільки тільки він, згідно з тогочасним церковним правом, міг особисто контролювати діяльність капітулу. Документ не є типовим для довізитаційної документації польських єпархій перед Тридентом, адже в той час церкви візитувалися, як правило, архидияконами, а єпископи залишали за собою право візитації катедральних храмів. Тому-то більшість описаних тут візитаційних формулярів і стосується саме архидияконських візитацій.

Ухвали Тридентського собору започаткували в Римській Церкві реформу інституту канонічних візитацій, стрижневим елементом якої було повернення візитаціям їх первісного євангелічного характеру та надання їм виразно реформаторської спрямованості, усуваючи одночас-

⁶¹ Ulanowski B. „Modus inquirendi...”.— S. 200.

⁶² Glemma T. Wizytacje diecezji krakowskiej...— S. 50—51; публікація тексту: S. 88—92.

⁶³ Там само.— S. 51.

⁶⁴ Там само; формуляр поміщений у додатку 2 до статті автора: S. 87—88.

но від нього архидияконів. Тридентські рішення запроваджувалися в Речі Посполитій поволі, що наклало свій відбиток і на еволюцію польських візитаційних формулярів. Кардинальної трансформації системи пастирських візитацій не зауважив Станіслав Літак, який узяв до уваги тільки змістовний аспект, стверджуючи, що „з порівняння візитаційних квестіонарів дотридентського періоду з квестіонарами та актами візитації кінця XVI ст. виходить, що Тридентський собор не впровадив докорінних змін...”⁶⁵ Тадеуш Сільницький впадає у другу крайність, безпідставно вважаючи, що в посттридентську епоху в Польщі взагалі не було потреби укладати візитаційні формуляри, оскільки „їх місце зайняли настанови єпископів...”⁶⁶ Упродовж певного часу формулярами й справді продовжували послуговуватися не тільки візитатори, але й синодальні свідки. Наприклад, такий характер мала інструкція для проведення у 1577 р. генеральної візитації вроцлавської катедрі⁶⁷ Це свідчить про те, що інститут канонічних візитацій у Польщі у другій половині XVI ст. ще остаточно не звільнився від судівничих функцій і поєднувався з єпархіяльними соборами духовенства. Однак наприкінці XVI ст. у Польщі він позбувся цієї практики остаточно.

Перші достовірні відомості про запровадження у Польщі візитаційних формулярів нового типу походять з 1579 р., коли у Вроцлавській єпархії для візитаторів укладено інструкцію, що регулювала перебіг не лише генеральної, але й деканської візитації⁶⁸. Черговий за хронологією формуляр з'явився 1582 р., за єпископа Єроніма Розражевського (Rozrażewski), який також призначався винятково для візитаторів. Ряд дослідників вважає, що зразками для укладення в Польщі формулярів нового типу послужили італійські візитаційні інструкції, що походили, мабуть, з Міланської архієпархії часів Карла Борromeо. У цей період інструкції вже укладалися в єпископських і консисторських канцеляріях; іноді єпархи, наприклад, Феліціан Шанявський (Szaniawski), навіть доручали їх підготувати самим візитаторам⁶⁹. Вони були докладнішими і, природно, більш вимогливими, особливо щодо церковного контролю за життям парафіян. Так, візитаційний формуляр кардинала Єжи Радзивілла (Radziwiłł) чи не вперше у польській практиці вимагав від священників ведення реєстрів парафіян, які мали полегшувати духовенству індивідуальну катехизацію вірних⁷⁰.

У XVII ст. візитаційні квестіонари стають ще детальнішими, намагаючись регламентувати усі сторони життя католицької парафії. Типовими їх зразками є низка інструкцій Вроцлавської (1602, 1630) та Хелмінської (1667) єпархій. Найбільш яскраво простежуються особливості еволюції цього виду довізитаційної документації у візитаційній інструкції („Reformationes generales”) краківського єпископа Мартина Шишковсь-

⁶⁵ Litak S. Akta wizytacyjne parafii z XVI—XVIII wieku jako źródło historyczne // *Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*.— 1962.— Т. 3.— С. 43. Це ж твердження автора некритично повторює о. Болеслав Кумор (див.: Kumor B. Przedrozbirowe wizytacje kościelne...— С. 14).

⁶⁶ Silnicki T. Ordo visitationis...— С. 476.

⁶⁷ Librowski S. Wizytacje diecezji wrocławskiej...— С. 127.

⁶⁸ Kumor B. Przedrozbirowe wizytacje kościelne...— С. 14.

⁶⁹ Librowski S. Wizytacje diecezji wrocławskiej...— С. 127.

⁷⁰ Kumor B. Przedrozbirowe wizytacje kościelne...— С. 14.

кого (Szyszkowski). Видана у формі пастирського декрету для цієї дієцезії, вона містить ряд положень, що розкривають реформаційний характер польських візитаційних формулярів того часу. „Reforma” М. Шишковського чи не вперше в Речі Посполитій вимагала від візитаторів видавати так звані Реформаційні декрети „для кращої орієнтації єпископа в стані та потребах візитованих парафій”⁷¹. Було також детально регламентовано поведінку візитаторів і перебіг самої візитаційної чинності. Про початок ревізії священник мав заздалегідь оповіщати парафіян і виголосити з цього приводу в церкві проповідь. Згідно з вимогами „Реформи” М. Шишковського, з нагоди візитації духовенство мало б влаштувати в парафіях церковні урочистості, що підкреслювали б її значення та вагу.

Візитаторові дозволялося брати зі собою не більше семи осіб почту (серед них мав бути писар, обов'язково з вищою освітою) та шестеро коней, що утримувалися коштом парафіяльних священників. Аби єпископські комісари не обтяжували паству своїм побутом у парафії, їм рекомендовалось перебувати там не більше як 24 години; передбачалися також покарання для тих візитаторів, які допустилися під час об'їздів парафій якихось зловживань⁷². Основним джерелом інформації для візитаторів мали слугувати зізнання спеціально відібраних для цього свідків. Це нагадувало практику архидияконських візитацій XIII—XV ст., з тією, однак, різницею, що свідки були вже звільнені від обов'язку давати свідчення під час судових розглядів порушень церковної дисципліни на єпархіяльних соборах. Було також застосовано й цілком новий порядок документування результатів канонічного огляду церков. Священники зобов'язувалися ще до приїзду візитатора заповнити заздалегідь розіслані їм візитаційні формуляри, а єпископським посланцям залишалося тільки звірити наведені в них дані та розпитати свідків.

Незважаючи на відчутний занепад господарського, культурного й релігійного життя в Речі Посполитій протягом XVIII ст., саме це століття дало новий поштовх розвиткові візитаційних формулярів у латинських єпархіях. Про це свідчить поява у Гнезненській архієпархії в 1720 р. обширної інструкції для візитаторів „*Modus quo Archidiaconi, Decani Rurales, alique Visitatores Visitationes suas obire debent*” („Спосіб візитації, призначеної для архидияконів, деканів та інших візитаторів”). Хоч вона й була укладена на основі ранішого формуляра, опрацьованого на соборі в Гнезно 1628 р., однак значною мірою є самостійним твором, пристосованим до практичних потреб польського кліру та ієрархії⁷³. Інструкція 1720 р. містила 86 питань, що порушували широке коло душ-

⁷¹ Szymański J. Z dziejów wizytacji archidiaconskich. Czynności i dokumenty wizytacyjne archidiaconów wojnickich // Roczniki Humanistyczne. Prace z zakresu historii.— Lublin, 1960.— Т. 8.— Zesz. 2.— S. 276. Автор хибно трактує візитації, які проводили архидиякони, як архидияконські, не враховуючи тієї обставини, що ці візитації, згідно з вимогами Тридентського собору, були санкціоновані єпископами, а архидиякони були тільки уповноваженими єпископів. Отже, досліджувані Ю. Шиманським документи є протоколами генеральних (єпископських) візитацій, а не архидияконських.

⁷² Там само.

⁷³ *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et Constitutiones synodorum provincialium et Dioecesanarum Regni ejusdem ad summam collectae, cum annotationibus, declarationibus, admonitionibus et additionibus ex historia, jure ecclesiastico universali, et jure civili regni.*— Poznań, 1869.— P. 195—198.

пастирських, матеріальних і організаційних проблем Церкви. Їх актуальність спричинила швидке поширення гнєзненського формуляра в інших єпархіях. Зокрема, гнєзненський формуляр прийняв у 1762 р. собор Київської римо-католицької єпархії⁷⁴. На підставі інструкції 1720 р. при-мас Міхал Єжи Понятовський у 1775 р. значно удосконалив візитаційний формуляр, додавши до нього ряд нових питань, що мали б поліпшити душпастирську опіку духовенства над своїми парафіянами, та видав його друком для Плоцької єпархії („*Articuli, super quibus informatio in generali visitatione dioecesis Plocensis de statu cuiuscunque parochiae et ecclesiae... praecisa responsio desideratur*“).

Поряд з Гнєзненською митрополічною провінцією упродовж XVIII ст. візитаційні формуляри з'являються також в інших єпархіях. Зокрема, оригінальна візитаційна інструкція була укладена 1747 р. в Краківській єпархії. Вона використовувалася не тільки як питальник для проведення генеральних візитацій, але й для укладення місцевим єпископом Ан-джеєм Залуським реляції до Риму про стан своєї єпархії⁷⁵. Обширні візитаційні інструкції мали також Вармінська (1796), Вроцлавська (1718, 1725, 1779, 1782), Познанська (1777—1781), Тарнівська (1792) єпархії. Деякі з цих формулярів, як-от вроцлавський 1779 р., налічували до 300 питань. Окремі формуляри містили також питання для візитаторів-деканів (Вроцлав — 35 питань)⁷⁶.

Довізитаційна документація, відповідно до потреб епохи, невпинно удосконалювалася, і вже 1780 р. з'являється інструкція з додатками — так званими табелями, в яких візитатори узагальнювали статистичні дані про матеріальне становище парафії, природний рух населення тощо. Цей модернізований формуляр наприкінці XVIII ст. широко застосовувався у Речі Посполитій (зокрема, його офіційно прийняли у Гнєзненській митрополії та Краківській єпархії)⁷⁷.

З огляду на еволюцію довізитаційної документації в Руській Церкві цікаво простежити розвиток візитаційних формулярів протягом XVIII ст. у римо-католицьких єпархіях, розташованих на етнічних українських землях. На жаль, через недослідженість проблематики важко виявити їх регіональні особливості. Відомий дослідник організаційної структури Львівської римо-католицької архієпархії о. Юзеф Крентош у своїй монографії тільки згадує мимохіть, що латинські ієрархи „проводили візитації згідно [...] із затвердженням [...] візитаційним формуляром”⁷⁸. Інший польський науковець о. Людвік Крулік у подібних за тематикою працях, присвячених Луцько-Брестській дієцезії, звернув увагу й на візитаційні інструкції, опублікувавши одну з них (1701)⁷⁹. Натомість щодо інших латинських єпархій в Україні подібні студії не проводилися. Тому ще більшу вагу має виявлений нами список візитаційного питальника

⁷⁴ *Decretales summorum pontificum*...— P. 198.

⁷⁵ Litak S. „*Tabellae eorum*...”.— S. 129—130.

⁷⁶ Librowski S. *Wizytacje diecezji włocławskiej*...— S. 128; Kumor B. *Przedrozbirowe wizytacje kościelne*...— S. 20—21.

⁷⁷ Kumor B. *Przedrozbirowe wizytacje kościelne*...— S. 19—20.

⁷⁸ Krętosz J. *Organizacja archidiecezji łwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*.— Lublin, 1986.— S. 62.

⁷⁹ Królik L. *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej w XVII i XVIII wieku*.— Lublin, 1981.— S. 47—52, 70—72. Див. також іншу працю: його ж. *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*.— Lublin, 1983.

1776 р., який уклав єпископ М. Дембовський (1742—1757) з нагоди чергової генеральної візитації Кам'янецької дієцезії. Квєстїонар налічує 15 питань, зорієнтованих на обстеження матеріального та духовного життя латинських парафій Поділля⁸⁰. Перші чотири пункти формуляра, частково п'ятий та сьомий стосуються матеріального становища храмів, інших церковних інституцій і господарських забудов, географічного розташування парафії та її історії. П'ятий і частково четвертий параграфи виявляють зацікавлення латинської ієрархії культом святих (особливий наголос робився на вшануванні Пречистої Діви Марії), що свідчить про намагання церковної влади впливати на релігійну свідомість вірних. Про форми побожності парафіян йдеться також у 12-му пункті квєстїонара, у якому описуються публічні каплиці та доми молитви. Особлива увага квєстїонара прикута до Пресвятої Євхаристії (§ 6) та інших освячених речей (§ 5) у храмі (вода для хрещення, олива, миро тощо)⁸¹. Це пояснюється особливостями тогочасного латинського богослов'я, яке наголошувало на важливості Євхаристії в літургичному житті християн. Кілька питань формуляра спрямовані на поліпшення душпастирської праці священників у парафії. Від парохів вимагали старанного ведення метричних книг і реєстрів парафіян (§ 5), індивідуально підходити до навчання основ віри кожного мирянина зокрема. Священники також мали влаштувати для підлітків катехитичні курси (§ 9), сприяти діяльності релігійних згромаджень (§ 10), інших корпоративних об'єднань мирян (захопонки, шпиталі; § 11). Щоб належно контролювати душпастирську, адміністративну та господарську діяльність латинського кліру, кам'янецький єпископ вимагав від візитаторів точних відомостей про походження, вік, освіту та індивідуальні риси кожного пароха зокрема (§ 8).

Серед численних параграфів квєстїонара привертають увагу питання про іновірців — юдеїв та інших осіб нелатинського обряду (§ 1)⁸². Це пов'язано, без сумніву, з географічним розташуванням єпархії — територією, яка, згідно з тогочасною католицькою еkleзіологією, вважалася місійною і де конверсії на латинство всіляко заохочувалася. Хоч квєстїонар прямо не говорить про уніатів, проте, очевидно, під „іншими особами" малися на увазі саме вони — найбільш численна тоді релігійна спільнота на Поділлі.

Загалом кам'янецький питальник середини XVIII ст., не будучи оригінальним візитаційним формуляром (невеликий за обсягом, він містить традиційний для того часу набір питань), усе ж засвідчує певні регіональні особливості візитаційної програми Римо-Католицької Церкви в Речі Посполитій, зумовлені наявністю у країні нелатинської меншини та організаційних структур Київської православної й унійної митрополій.

Одна з останніх польських візитаційних інструкцій XVIII ст. видана друком 1792 р. у Холмській римо-католицькій єпархії, а зразком для її укладення слугував вроцлавський формуляр 1779 р.⁸³ Великий за обся-

⁸⁰ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 9 (Окремі надходження), спр. 3943 (не пронумерована).

⁸¹ Там само.

⁸² Там само.

⁸³ Станіслав Літак помилково вважав, що холмський квєстїонар є цілком самостійним твором (див.: Litak S. Akta wizytacyjne parafii... — S. 45).

гом і надзвичайно інформативний за змістом, він є типовим прикладом досконалого візитаційного квестіонара доби Просвітництва. Холмський формуляр увібрав у себе пастирський досвід латинської ієрархії за декілька століть та найкращі зразки довізитаційної документації місцевих єпархіяльних канцелярій. Тому питання, викладені в холмському квестіонарі, варто трактувати як візитаційну програму Римської Церкви в Речі Посполитій, що охоплювала у XVIII ст. такі групи питань:

- парафія, її адміністративна належність;
- церкви парафіяльні і дочірні, інші святині;
- церковні інституції;
- духовенство та церковний притч;
- душпастирство, відпусти;
- парафіяни;
- матеріальне становище парафії⁸⁴.

Саме візитаційний досвід польсько-литовських католиків латинського обряду мав найбільший вплив на пастирську практику владик Київської митрополії, з'єднаної з Римом. В уніатів візитаційні формуляри з'явилися значно пізніше, ніж у західному християнстві, тому вони частково взорувалися на їх польські відповідники. Свою появу довізитаційна документація Унійної Церкви завдячує позитивному впливові латинської еклезіології на церковне життя східних католиків, що в цьому разі було неминучим і навіть необхідним.

Візитаційна програма Російської Православної Церкви в „Духовному регламенті“ Петра I 1721 р.

Що ж до генези довізитаційної документації у Східній Церкві, зокрема в Київській православній митрополії та Московському патріархаті, то, правдоподібно, перші візитаційні настанови у вигляді інструкцій і формулярів тут з'явилися аж на початку XVIII ст. Їх запровадження у Російській Православній Церкві пов'язане з тими перетвореннями, які були проведені за протестантським взірцем Петром I, та латинськими впливами, що поступово проникали у православний світ, особливо у сфері церковного управління. Найраніша відома нам згадка про появу в церковній практиці Московського патріархату прототипу візитаційних інструкцій походить з 1716 р., коли було затверджено „Руководство для архиереев“, автором якого був тодішній архимандрит Александро-Невського монастиря Феодосій Яновський⁸⁵. У цій настанові, окрім іншого, від єпископів і митрополитів вимагалось щотри роки відвідувати підлеглі їм парафії „з метою підтримання авторитету Церкви“⁸⁶. „Руководство“ також детально визначало завдання пастирів під час візитацій: боротьба з „чудесами“, нагляд за непевними особами („жордовими и притворно беснующимися“) тощо. Отже, інструкція 1716 р. у цьому разі використовувалася Православною Церквою для ефективного контролю за дотри-

⁸⁴ Litak S. Die kirchlichen Visitationsberichte in Polen vom Ende des 16. bis zum 19. Jahrhundert.— S. 123.

⁸⁵ Русское православие: веки истории.— Москва, 1989.— С. 243.

⁸⁶ Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн.— К., 1994.— Кн. 3: Кінець XVI — середина XIX століття.— С. 107. Цит. за: Русское православие...— С. 241.

манням у парафіях православної ортодоксальної доктрини, поставленої під сумнів церковним розколом старообрядців.

Остаточо завдання та предмет канонічних візитацій у Російській Церкві визначив „Духовний регламент” Петра I 1721 р.⁸⁷, укладачем якого був Феофан Прокопович (1681—1736), виходець з України й колишній ректор Києво-Могилянської академії. У цьому документі вперше в історії російського православ'я уніфіковано обсяг повноважень єпископів під час їхніх пастирських подорожей. У докладній візитаційній інструкції для архиєреїв у Московському патріархаті завершено процес кодифікації партикулярного канонічного права щодо візитацій. Інструкція під назвою „Како же лучше может быть сіе посещение, последующія регулы суть потребныя” була поміщена в розділі „Справи єпископів”⁸⁸ і визначала пастирські обов'язки російських ієрархів щодо своїх „духовних овець” — духовенства та мирян.

Візитаційна інструкція „Духовного регламенту” містила 15 параграфів. Насамперед вона обумовлювала час проведення єпископських ревізій — рекомендувалося здійснювати поїздки в літню пору, оскільки вони потребували менших затрат часу, коштів і не так обтяжували вірних (§ 1). Для реалій XVIII ст. це було аж ніяк не другорядною справою, якщо брати до уваги кричущі зловживання тогочасної російської ієрархії⁸⁹. Тож не дивно, що візитаційна інструкція третину питань (§ 1, 5—7, 12) присвячує регламентуванню поведінки єпископа та інших членів його почту під час ревізій церков. Зокрема, до завершення візитації владиці заборонялося приймати від місцевого пароха частування та інші датки, „чтоб не обольстился трапезантом” (§ 5), утримувати себе та осіб, які його супроводжували, не власним коштом (§ 7, 12), а також надовго зупинятися на одному місці (§ 6). В іншому параграфі інструкції Синод вимагав від ієрархів та їхніх помічників особистої порядності та моральної благочестивості під час візитацій („чтоб [...] трезво пребывали, и не творили бы соблазна [...], ибо слуги архиерейские [...] с великою гордостью и безстыдием, как Татары, на похищение устремляются”), розуміючи, що їхня негідна поведінка аж ніяк не сприятиме зміцненню почуття сопричастя у православній спільноті та підриватиме й так сумнівний авторитет російського єпископату в мирянських колах (§ 12).

„Духовний регламент” звернув увагу на літургійний і пастирський бік канонічного „обозрения” парафій. Зокрема, вимагалось, щоб перед початком ревізії єпископ відправив Святу Літургію, виголосив проповідь („слово [...] к священству и народу учительное”) та уділив вірним пастирську опіку, під якою розумілося задоволення духовних потреб парафіян (§ 2—3). Це істотно різнило (у цьому разі на рівні церковного законодавства) пастирські подорожі єпископів у Православній Церкві XVIII ст. від

⁸⁷ Критичний огляд змісту „Духовного регламенту” та його впливу на церковне життя в Росії періоду „синодального правління” подав: Флоровский Г. Пути русского богословия. — Париж, 1983. — С. 84—114, однак багато його суджень є упередженими й надто категоричними.

⁸⁸ Тут і далі покликання та цитати наводяться за київським виданням 1823 р.: Духовный регламент, благодатію и милосердієм человеколюбца Бога, тїцанієм же и повелїнієм Богомъ данного и Богомъ умудреннаго Всепресвѣтлїйшаго Державнїйшаго Государя Петра Перваго. — К., 1823. — С. 64—73.

⁸⁹ Смолич И. К. История Русской Церкви. 1700—1917. — Москва, 1996. — Ч. 1. — С. 299—308, 312.

канонічних візитацій у католицькому світі, де значно раніше був утрачений їх первісний, євангельський характер. Православні ж до певної міри зуміли його зберегти, про що свідчать неодноразові покликання „Духовного регламенту“ на пастирський досвід апостолів Петра і Павла⁹⁰.

Чи не центральне місце у візитаційній інструкції 1721 р. відводиться детальному перелікові заходів щодо встановлення надійного синодального контролю над приватним і публічним життям кліру, зокрема, дотримання ним церковної дисципліни. Для цього від єпископів вимагалось проведення на місці ретельного розслідування душпастирської діяльності духовенства (§ 4), причому рекомендувалось робити це таємно („о таковых тайно и искусно проведывать“), покладаючись більше на свідчення парафіян, аніж на зізнання церковного притчу (§ 8). Подібні настанови, що більше нагадують поліцейський нагляд, аніж пастирське піклування про спасіння душ християн, знаходимо в низці інших параграфів інструкції. Зокрема, такі способи дізнання владики мали застосовувати також до чернечих спільнот, про духовне життя яких ієрархи вивідували у білого духовенства та мирян (§ 10).

Особливий наголос „Духовний регламент“ робив на проповіді як важливому чинникові катехизації („читает ли священник во дни праздничных наставительных книжиц“) й у кінцевому підсумку повсюдній християнізації православних вірних імперії. Зокрема, інструкція вимагала від єпископів, щоб вони карали тих священників, котрі нехтують проповідництвом (§ 8).

Тісно пов'язаний з цим питанням § 9 інструкції, у якому чітко простежується намагання Синоду використати реформований інститут канонічних візитацій для боротьби з розколом, насамперед з допомогою проповідей, що викривали б ідеологію старообрядців. Зокрема, єпископ у ході візитації мав виявляти підозрілих осіб, схильних до ересі („не обретаются ли кликуши? не проявляет ли кто для скверноприбытства ложных чудес при иконах, при кладезях, источниках и прочая?“), і рішуче викорінювати залишки дохристиянських (язичницьких) вірувань.

Синод намагався також підвищити ефективність реалізації візитаційної програми „Духовного регламенту“. Так, від єпископів вимагалось, щоб вони під час ревізії церков і монастирів додатково послуговувалися нормативними документами, які полегшували б їм об'єктивну оцінку морального й матеріального стану парафії, кліру та мирян (§ 11). Інструкція також обумовлювала дії єпископа у непередбачуваних обставинах, як-от відсутність у час візитації священника або свідків-мирян; у такому разі ієрарх мусив відтермінувати ревізію та завершити розслідування у своїй катедрі (§ 6). Аби нагромаджена під час ревізії надзвичайно вартісна інформація про релігійну ситуацію на місцях могла прислужитися ієрархії для направи виявлених у парафіях „нестроений“, Святіший Синод зобов'язав владик складати письмові звіти про результати своїх пастирських подорожей по єпархіях: „[...] репорты, сіесть извѣщенія о состояніи и поведеніи Епархіи своей, все ли добрѣ, или нѣкое неисправленіе есть“ (§ 15). Згадана вимога „Духовного регламенту“ започаткувала в Російській Православній Церкві до- та післявізитаційну документа-

⁹⁰ Див., зокрема, § 17 розділу „Духовного регламенту“ про візитаційний обов'язок православних єпископів: Духовний регламент...— С. 65.

цію. Це давало змогу ієрархії краще орієнтуватися в чисельності пастви, запобігати поширенню ересей і успішніше боротися зі старообрядцями у провінції. Разом з тим візитаційна реформа 1721 р. у Росії не передбачала протоколювання візитаційних чинностей у кожній парафії зокрема, що істотно вплинуло на повноту та вірогідність одержуваної Синодом інформації про стан православних громад у віддалених губерніях держави.

Залежно від регіональних особливостей, у різних єпархіях Російської Православної Церкви еволюція інституту канонічних візитацій проходила по-різному. В українських землях протягом XVIII ст. православні візитації також набули специфічних рис. Це знайшло свій відбиток, між іншим, у появі тут локальних візитаційних інструкцій, які корегували пастирську програму місцевих ієрархів з огляду на домінування в тодішній Малоросії традицій київського християнства. На жаль, через недослідженість проблематики й брак у науковому обігу відповідних джерел на сьогодні не видається можливим достатньо аргументовано простежити цю тенденцію. Нам вдалося виявити тільки одну з таких інструкцій⁹¹, яка постанала у Переяславсько-Бориспільській єпархії 1771 р. Інструкція „О в изследовании, в каком состоянии приходская... церковь“, укладена єпископом Йовою для одного з благочинних його владичтва, детально визначає порядок ревізії церкви, визначає об'єкти для канонічного обстеження (для церкви м. Іркліївка це ризниця, церковне опорядження, іконостас, церковна каса, пасіка, дзвони). Документ свідчить про певну еволюцію цього типу довізитаційної документації та спроби місцевих ієрархів доповнити інструкцію „Духовного регламенту“ 1721 р. шляхом детальнішого регламентування завдань православної візитації.

Переяславська інструкція дає підстави припустити, що в останній чверті XVIII ст. візитаційна програма Російської Православної Церкви зазнала певної кореляції. Про це свідчить і той факт, що 1775 р. у Санкт-Петербурзі затверджено нову інструкцію, яка контроль за церковним життям у парафіях покладала переважно на благочинних⁹². Таким чином, у Московському патріархаті наприкінці XVIII ст. почала зростати роль візитацій середнього рангу, які поступово заступають генеральні (єпископські) ревізії.

Загалом візитаційна інструкція „Духовного регламенту“ 1721 р. відображає загальну спрямованість церковної реформи Петра I на протестантську модель релігійного життя, у тому числі й у сфері церковного управління. Це простежується й у переліку пастирських обов'язків російських владик, які відтепер мусили стати державними службовцями та виконувати контрольні функції, що включали в себе також форми поліцейського нагляду не лише за релігійним життям християн, але й за усіма сферами приватного й публічного життя православного люду імперії. Попри таку трансформацію образу православного пастиря, канонічні візитації у Російській Церкві зуміли до певної міри зберегти своє пастирське призначення та первісний євангельський характер.

⁹¹ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 990, оп. 1, спр. 774, арк. 2—2 зв., 4.

⁹² Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви...— С. 108.

Отже, перші візитаційні формуляри у християнській Церкві з'явилися у X ст. і призначалися для єпархіяльних соборів і судів. Вони відображали особливості середньовічних візитацій, які канонічний огляд церков поєднували зі собором духовенства певної церковної округи, де розглядалися виявлені під час візитацій порушення канонічного права. Відповідно до цього, одна частина питань у візитаційних формулярах стосувалася архиєпископів, а друга — соборальних свідків. Більшість візитаційних формулярів у Західній Європі мала спільне походження та ґрунтувалася на положеннях відомого твору абата Регінона з Прюма (початок X ст.). Тому в багатьох католицьких єпархіях протягом кількох століть у вжитку були одні й ті ж модифіковані варіанти інструкцій для візитаторів. У Польщі довізитаційна документація з'явилася значно пізніше (у XIII ст.), тому перші місцеві формуляри тут орієнтувалися на західноєвропейські зразки, передовсім німецькі. Приблизно у XV ст. зміст і форма інструкцій стають усталеними, й вони перетворюються на підручники для проведення візитацій і церковних судів.

Поява візитаційних формулярів спричинена практичними потребами Церкви, намаганням її ієрархії зміцнити контроль за духовенством і мирянами, поліпшити пастирську опіку над вірними, полегшити працю візитаторів і водночас усунути довільність та індивідуалізм єпископських комісарів⁹³. У XV—XVII ст. візитаційні формуляри укладалися для утвердження кліру та мирян у католицькій вірі, контролю за дотриманням християнської доктрини. Іншим їх важливим завданням була протидія протестантизму, а з другої половини XVI ст. — безкомпромісна боротьба з Реформацією, контроль за релігійними практиками вірних і повернення втрачених церков і майна католицьких парафій. Із поширенням у католицьких єпархіях Західної Європи тридентської Реформи у другій половині XVI ст. візитаційні формуляри позбулися питань, що стосувалися синодальних свідків, і більше не регламентували соборову діяльність Церкви. З того часу єпископські інструкції значно розширили джерела інформації для візитаторів про реальний матеріальний і духовний стан парафій. Якщо раніше візитатори дізнавалися про релігійне життя християнської спільноти насамперед із зізнань свідків, то в ранньомодерну епоху інструкції рекомендували візитаторам користати з власного дізнання, відомостей деканів, парафіян, даних консисторських і місцевих архівів. Як слушно зауважено, „причиною цих перемін [...] були не тільки тридентські ухвали, але також поширення у [тогочасному] суспільстві ідей гуманізму й толеранції...“⁹⁴

Загалом візитаційні формуляри як у римо-католицьких і протестантських єпархіях Західної Європи, так і в Російській Православній Церкві головними завданнями візитаторів визначали контроль за дотриманням вірними християнської доктрини, проповідування Євангелія, уділення Святих Тайн, зокрема Тайни миропомазання (конфірмації), інспекцію релігійного й морального життя кліру та мирян, боротьбу з „єресями“, контроль за будинками, маєтками й господарствами окремих церков і парафій. Отже, пастирська програма християнства, артикульована у візитаційних інструкціях, мала виразно релігійний характер і в кінцево-му підсумку змагала до реформи Церкви.

⁹³ Silnicki T. *Ordo visitationis*... — S. 465.

⁹⁴ Librowski S. *Wizytacje diecezji wrocławskiej*... — S. 128.

Тетяна ВІЛКУЛ

Інститут історії НАН України (Київ, Україна)

ЛІТОПИС СВЯТОСЛАВА ОЛЬГОВИЧА У СКЛАДІ КИЇВСЬКОГО ЗВОДУ XII СТОЛІТТЯ

Грандіозні за обсягом статті Київського зводу середини XII ст. увібрали в себе, як можна здогадуватися, велику кількість джерел. Їх текст поєднує різностильові фрагменти з відчутними ознаками редагування. Припускають, що одним з матеріалів, вмонтованих у цю монументальну побудову, є літописець Святослава Ольговича*. Думка про чернігівські літописи усталилася з XIX ст., тоді ж був дібраний приблизний список фрагментів Київського та Суздальського зводів (з Іпатіївського та Лаврентіївського літописів), які мають чернігівське походження¹. У першій половині XX ст. О. Шахматовим та М. Присьолковим накреслено історію компіляції. На думку М. Присьолкова, літописець Святослава був продовжений записами його сина Олега, а згодом Ігоря Святославича, і в такому вигляді потрапив до київських книжників².

Метри вітчизняного літописознавства розглядали чернігівські записи з далекої перспективи. Вони присвятили такій пам'ятці, як Київський звід** (у виданні „Полное собрание русских летописей” (Т. 2) — понад 400 стовпчиків), кожний по невеличкому розділу. Спроби виявити індивідуальну манеру роботи різних авторів (укладачів) зводу з'явилися порівняно недавно. Б. Рибаків чернігівські фрагменти приписав Полікарпові — ігумену Печерського монастиря, пов'язаному з домом Святослава Ольговича³. З цією думкою погодилася В. Франчук⁴. Методика виявлення меж роботи різних літописців у Б. Рибаків була порівняно простою. Літопис „поляризовано”: одного з авторів тексту зводу 40-х —

* Новгородський, курський, білгородський, новгород-сіверський, згодом чернігівський князь, син Олега Святославича, онук Святослава Ярославича, помер у 1164 р.

¹ Иконников В. С. Опыт русской историографии.— К., 1908.— Т. 2.— Ч. 1.— С. 496—497.

² Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов. XIV—XVI вв.— Москва; Ленинград, 1938.— С. 70—79; Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв.— Санкт-Петербург, 1996.— С. 90—91.

³ Продовження „Повісті временних літ”, з 1111 по 1198 р., в Іпатіївському літописі; укладений під час князювання Рюрика Ростиславича.

⁴ Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор „Слова о полку Игореве”.— Москва, 1972.— С. 36—59.

⁵ Франчук В. Ю. Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении.— К., 1986.— С. 6.

кінця 60-х — початку 70-х років XII ст. вирішено вважати світською особою — боярином, відданим Ізяславові та Ростиславові Мстиславичам (Петро Бориславич), а іншого — духовною особою, прихильною до Святослава (Полікарп). Відповідно атрибутування текстів недалеко відійшло від того набору, який визначений ще у XIX ст. Практично усі ділянки, у яких згадувався й позитивно оцінювався Святослав Ольгович, рахувалися за Полікарпом. Тим часом В. Франчук запропонувала більш плідну методiku — порівняння характерної лексики. Проте, оскільки лексика не поділяється на виразно окреслені авторські смуги тексту, обраний дослідницею метод у цьому разі не в стані прояснити картину⁵.

Київські літописці не відрізнялися від інших середньовічних хроністів і переслідували амбітну мету — повчання „власть имущих“, показ братерської князівської любові. Однією з розповсюджених літописних формул є „ты ми буди в отца мѣсто“⁶, — запозичена зі „Сказання про святих Бориса та Гліба“. Відповідно редактор (редактори) Київського зводу не був тісно прив'язаний до певних князів. Часом як позитивні персонажі постають мало симпатичні особи (скажімо, зрадник Ізяслав Давидович або хитромудрий Всеволод Ольгович). Пошук тенденцій освітлення у такому випадку видається малопродуктивним. Пропонуємо поглянути на чернігівський літописець Святослава Ольговича дещо інакше. Як видається, він не вмонтований у Київський звід цілісними блоками, а переплавлений у процесі редакторського опрацювання. Переплавлений, проте, не повністю, і можна спробувати віднайти рештки оригінального „лиття“.

Святославові відомості у Київському зводі грубо поділяються на дві групи. До першої належать розлогі повісті, аналогічні повістям про головних персонажів цього часу — київського та волинського князя Ізяслава Мстиславича, його брата Ростислава та дядька В'ячеслава Володимировича, і часто переплетені з ними. Для них характерні стандарти обробленої середньовічної прози: численні повтори, етикетні пасажі, діалоги. Другу становлять записи, насичені чернігівською топонімікою, датами та деталями, часом надлишковими для головної сюжетної лінії — боротьби за Київ. Вони представлені переважно типовими для літописного жанру окремими, часто лапідарними, повідомленнями з традиційним зачином „тогда же“, „в то же лѣто“, „в то же веремя“.

⁵ Наприклад, дослідниця віднесла до автентичних листів з князівської канцелярії фрагменти, які є плодом фантазії літописця. У листах Ізяслава Мстиславича до брата Ростислава 1147 та 1152 рр. сказано, що Новгород є у сфері впливу Ростислава (див. у додатках до книги: Франчук В. Ю. Киевская летопись... — С. 161—165). Новгород за життя Ізяслава (помер 1154 р.) належав Ростиславові тільки з 1154 р., коли новгородці вигнали сина Ізяслава Ярослава і посадили Романа Ростиславича (!), що, очевидно, не свідчить про добрі стосунки братів у цей час і, до речі, вкрай бідно висвітлюється в Іпатіївському зводі (до лаконічного тексту, спільного з Лаврентіївським повідомленням, нічого не додається). Пор.: Полное собрание русских летописей. — Ленинград, 1926—1928. — Т. 1. — Стб. 341 (далі Лаврентіївський літопис цитується за схемою: 341 Л); Там само. — Санкт-Петербург, 1908. — Т. 2. — Стб. 468 (далі Іпатіївський літопис цитується: 468 І). Крім того, досить багато характерної лексики, що трапляється у тексті 1146—1152 рр., а згодом вже у 90-х роках XII ст. Це може означати, що текст 40—50 років редагував літописець Рюрика Ростиславича, який детально опрацював ідею співправління Ізяслава та В'ячеслава. Пошуки авторитетного прикладу були актуальними для Рюрика, котрий довгий час правив разом зі Святославом Всеволодичем.

⁶ Тут і далі цитовані тексти з літописів та інших пам'яток подано згідно з редакцією автора статті.

Деякі з розлогіх сюжетних оповідей, імовірно, зроблені на основі Святославових записів, проте до них приклав руку редактор, і, очевидно, не один. На такі висновки наштовхують спостереження над літописними формулами. Наприклад, під 6654 /1146 р. в описі боїв Святослава Ольговича та облоги Новгород-Сіверського читаємо такі вирази: „животворящий крест” — використовується з 1146 по 1170 р.⁶, „струдитися” („труд” і похідні від нього) — з 1132 по 1187 р., „сгадав” — з 1146 по 1196 р., „възряче на Бога и на святую Богородицю” — з 1146 по 1178 р.⁷, „отця” у непрямому значенні, Юрій Долгорукий як „батько” Святослава Ольговича, — з 1146 по 1180 р.* (Святослав Ольгович помер у 1164 р.). Крім того, сказано, що Ізяслав Мстиславич був „храборъ и крѣпокъ на рать”. Ця формула з деякими варіаціями повторюється від 1178 до 1197 р.⁸ Відтак у повістях ніколи не можна бути певним, який фрагмент належить до оригінального джерела, а який до редакторської правки. Слід Святославових записів краще простежується у стислих повідомленнях, які відрізняються від основної маси тексту зводу.

Однак оскільки текст літописця Святослава справді має продовження — Київський звід вміщує багато фрагментів, присвячених справам його синів Олега та Ігоря, — насамперед треба дізнатися, маємо справу з писемним джерелом, чи з усними спогадами. У цьому випадку можна опертись на досить точні показники — комплекс дат.

Точні денні дати є ознакою сучасної події фіксації у літописанні. Найбільш надійним показником є датування не за святами чи днями пам'яті певних святих (бо такі деталі легше запам'ятовувалися), а позначення місяця та числа, у максимально повних датах — також дня тижня. Спробуємо показати, що частка датованих записів Святослава у статтях 1146—1154 рр. надзвичайно, а точніше, неймовірно велика.

За нашими спостереженнями, канвою, по якій писалися візерунки детальних повістей і коротких повідомлень Київського зводу, був той текст, що відбився одночасно у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах. Численні неузгодження й суперечливість викладу виникли у процесі розширення цього основного джерела. Як потрапив його текст до Суздальського та Київського зводів, звідки він походить, — має бути темою окремої роботи⁹. Деякі з прикладів неузгоджень спробуємо пока-

⁶ Див.: 323 І, 327 І, 329 І, 336 І, 347 І, 362—363 І, 372 І, 369 І, 432 І, 438 І, 441 І, 461 І, 539 І. Останнього разу під 1170 р. — тільки у Хлебніковському списку, в Іпатіївському пропущено, можливо, тому, що у тексті скупчення епітетів: „силу животворящего креста честнаго”. Крім того, „животворящий крест”, найскоріше, належить до редагованого тексту. Цей вираз часто нашаровується на інші формули, що утворює дуже складні побудови, в одному з випадків він замінює ранне „хвала и слава Бога” (збережений у Лаврентіївському; цю формулу в Лаврентіївському та Іпатіївському див.: 296 Л, 327 І—313 Л, 322 Л—383 І, 322 Л—384 І).

⁷ Подібні формули (з деякими варіаціями) див.: 335 І, 538 І, 539 І, 570 І, 607 І. „Възря на небо” з 1146 по 1197 р., „възря на Бога” — з 1150 по 1190 р.

⁸ А аналогічне „син” як менший князь — по 1195 р.

⁹ В тому числі у некрологах Ростиславичам — братам замовника Київського взводу Рюрика Ростиславича. Пор.: 336 І, 611 І, 653 І, 703 І. Некрологи Ростиславичів та деяких інших князів цього періоду клоновані з одного зразка. Див.: Толочко А. П. Похвала или Житие? (Между текстологией и идеологией княжеских панегириков в древнерусском летописании) // *Palaeoslavica*. — Camb. Mass., 1999. — Vol. 7. — P. 26—38.

⁹ Див.: Вилкул Т. Л. О соотношении текстов Ипатьевского и Лаврентьевского сводов (за 40—50-е годы XII в.) // Источниковедческая компаративистика и историческое построение. Тезисы докладов и сообщений XV научной конференции. — Москва, 2003. — С. 78—81.

зати далі, а будемо, зокрема, відштовхуватися тут від того комплексу дат, який зберігся у спільному тексті Лаврентіївського та Іпатіївського літописів (далі — ЛІ).

Описуючи перипетії останнього „київського“ етапу життя Ізяслава Мстиславича, безперервної боротьби за Київ між ним та Юрієм Володимировичем (Долгоруким) 6654—6662/ 1146—1154 рр., ЛІ подає такі хронологічні реperi.

13 серпня 6654 р.— бій Ізяслава Мстиславича з Ігорем Ольговичем за Київ, захоплення Ігоря через 4 дні по тому¹⁰.

24 липня 6657 р.— початок походу Юрія Володимировича (Долгорукого) на Ізяслава¹¹.

23 серпня 6657 р.— поразка Ізяслава під Переяславом¹².

„Память святого Федора“ (8 лютого) 6657 р.— подвиг Андрія Юрійовича (Боголюбського) під час облоги Луцька¹³.

„Приспѣвшю празднику Въздвиженъ честнаго креста / праздника дѣля честнаго христа Оуздвижения“ (14 вересня) 6658 р.— перебування Андрія після виконання доручення батька, домовленості з половцями, у Переяславі¹⁴.

„Свитающи велицѣи пятницѣ / великому пятку“ (6 квітня) 6659/ к. 6658* р.— смерть старшого сина Юрія Долгорукого Ростислава.

„Приспѣвшю же празднику святою мученику“ (Бориса і Гліба, 24 липня) 6659 р.— перебування Юрія під Переяславом після поразки від Ізяслава Мстиславича¹⁵.

„На Филипов день“ (14 листопада) 6662 р.— смерть Ізяслава Мстиславича¹⁶.

В Іпатіївському зводі до спільного ЛІ блоку з восьми датованих записів додано¹⁷ ще 16 дат. Десять з них (!) пов'язані з іменем Святослава

Детальніше порівняння Лаврентіївського та Іпатіївського літописів див.: Вилкул Т. А. О происхождении общего текста Лаврентьевской и Ипатьевской летописи за XII в. (у друці). Треба зазначити, що співвідношення Іпатіївського та Лаврентіївського текстів інакше оцінюється в історіографічній традиції. Див., наприклад: Насонов А. Н. Об отношении летописания Переяславля-Русского к Киевскому (XII век) // Проблемы источниковедения.— Москва, 1958.— Вып. 8.— С. 466—494.

¹⁰ 313 Л, 327 І. В Іпатіївському ще додано день тижня: вівторок.

¹¹ 321 Л, 374 І.

¹² 322 Л, 382—383 І. Цього разу в Лаврентіївському додано „во вторник“.

¹³ 325 Л, 390 І.

¹⁴ 329 Л, 404 І.

* Кінець 6658 р.— в Іпатіївському, проте, Великдень не може припадати на кінець року, який за давньоруським відліком починався з березня. Про походження розбіжностей див. далі. Переводячи на сучасне літочислення, і кінець 6658, і початок 6659 рр. означає 1151 р.

¹⁵ 335 Л, 443 І.

¹⁶ 342 Л, 469 І. В Іпатіївському (точніше, Хлебніковському, оскільки в Іпатіївському літописі випущений фрагмент) додано: „разболѣся“ на Ставровъ день“, помер „в недѣлю на ночь“.

¹⁷ У Лаврентіївському також є додаткові дати. Цікаво, що серед них немає жодної, що стосувалася б суздальських князів і подій у Володимиро-Суздальській землі, це загально-руські й київські відомості. Зокрема: 6654 р., 5 січня — постриження Ігоря (314 Л), „20 того ж [тобто того ж місяця.— Т. В.] в недѣлю“ — померла дочка Мономаха Марица (314—315 Л), 6655 р., 27 липня, на пам'ять св. Пантелеймона — поставлення митрополитом Климента Смолятича (315 Л), 6662 р.— точна дата смерті Ізяслава Мстиславича, „мѣсяца

Ольговича. При цьому три є максимально точними: вказівка на місяць, день, свято та день тижня¹⁸; чотири менш точними — свято й день тижня¹⁹ (але в них, за підрахунками М. Бережкова, немає помилок, усі вони відповідають березневому літочисленню²⁰), і ще три приблизними — тільки місяць або тільки свято²¹. З хронологічних вказівок, не пов'язаних зі Святославом, точна лише одна — день смерті Ігоря Ольговича²², ще одна включає пам'ять святого і день тижня²³, решта — приблизні²⁴.

Цікавий змістовний розподіл датованих повідомлень. Жодної подробиці з життя Ростислава Мстиславича, перетвореного редактором Київського зводу на головного героя (інколи навіть київського князя Ізясла-

ноября 13" (в Іпатіївському тільки по днях пам'яті святих: „на Ставров день, на Филипов день“).

¹⁸ 6654 р.: максимально повна денна дата з опису бою Святослава з двоюрідним братом Ізяславом Давидовичем. „Въ день четвертокъ мѣсяца генваря въ 16 день, бѣ же въ тѣ день положение веригамъ святого апостола Петра“, 335—336 І. Така ж повна дата — у звістці про смерть Іванка Юрійовича, посланого батьком, Юрієм Долгоруким, на допомогу Святославу: „мѣсяца февряля въ 24 в понедѣльник на ночь масленоѣ недѣлѣ“, 339 І. 6656 р.: відзначені день місяця, день тижня і свято, коли дочка Святослава Ольговича була „ведена из Новгорода“ (Сіверського) за сина Ростислава „смоленского“. „В то же вереме Ростиславъ смоленский проси дѣчери оу Святослава оу Ольговича за Романа сына своего Смоленську, и ведена бысть из Новгорода в неделю по водоохрещахъ мѣсяца генваря въ 9 день“, 368 І.

¹⁹ 6655 р., у записі про зустріч Юрія зі Святославом: „Въ день пяттокъ на Похвалоу святѣи Богородици“, 340 І. 6657 р. звістка про зустріч та обід Юрія й Святослава у поході на Переяслав „на Спасѣхъ день“ доповнена повідомленням про народження дочки Святослава. Марія Святославна народилася „въ оутри же день в недѣлю рано, въсходящю сляцю“ після „Спасова дня“, 376 І. У 6659 р. Святослав Ольгович пішов на допомогу Юрію „не дожда велика дни [...] в понедѣльникъ святои недѣлѣ, а въ вторникъ родися оу него сынъ [...] великъ же день дѣя [...]“ 422 І). У тому ж поході князі „створиша Георгевъ день“ (23 квітня), мабуть, святкували іменини Юрія.

²⁰ Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — Москва, 1963. — С. 147—156.

²¹ Під 6654 р., „на рождество Христова“ — похід коаліції Ізяслава Мстиславича та чернігівських Давидовичів на Новгород-Сіверський та Путивль, міста Святослава Ольговича, 331 І. Під 6655 р. звістка про смерть якогось Петра Іліча, „иже бѣ отца его (Святослава, тобто, славнозвісного Олега Святославича) муж“: помер „к великоу дни на веребницу“, 340 І. Під 6660 р. подано приблизну дату походу на Новгород-Сіверський, „месяца февряля“, 459 І.

²² „Мѣсяца сентябрия въ 19 въ день пятко“, 353 І. До речі, вважається, що дата смерті Ігоря, як і вся повість про його виставу, виписана з літописця Святослава Ольговича (див., наприклад: Приселков М. Д. История... — С. 91—92). Проте у повісті забагато риторичи, характерної саме для пізнього редактора часу Ростислава Мстиславича або Рюрика Ростиславича, її лексика має відповідники у статтях кінця XII ст. Крім того, можливе київське походження повідомлення, яке стосувалося Ігоря Ольговича. У Лаврентіївському разом з іншими київськими відомостями збережена дата його постріження. Тому не відомо, яким текстом скористався укладач зводу, і в кожному разі він кардинально переробив своє джерело.

²³ Під 6661 р. зазначено день зустрічі війська Ізяслава Мстиславича з військом галицького князя Ярослав Володимировича: „оутрии же день Федоровы неделѣ въ вторникъ переиде рѣку Серетъ“, 466 І.

²⁴ 6656 р. приблизно вказаний час закінчення походу Ізяслава Мстиславича на Волгу, в землю Юрія Долгорукого: „бѣшетъ бо оуже въкрѣбноѣ недѣли“, 371 І. Під 6657 р. наведено угоду Ізяслава Мстиславича з його союзниками, „утрами та ляхами“, зібраних в похід на Юрія „с рождства Христова“, 385 І. 6658 р. приблизна вказівка на час закінчення походу угорського короля на Володимирка Галицького, „бѣшетъ бо о Дмитровѣ дни оуже“, 406 І. Під 6661 р. позначено початок походу Ізяслава Мстиславича на галицького князя: „трьми недѣлями до мясопушъ“, 465 І.

ва називано „братом Ростиславим“, а не навпаки). Жодної подробиці з життя В'ячеслава Володимировича — не збережено й місяця і дня його смерті. Три дати стосуються галицьких подій, дві чи чотири, якщо тут враховувати й галицькі, — Ізяслава Мстиславича. На цьому тлі десять датованих повідомлень Святослава Ольговича виглядають ще вагомішими. До того ж серед них трапляються якщо не унікальні, то надзвичайно рідкісні. Наприклад, день смерті „мужа отца его“ Петра Ілліча. Аналог знаходимо тільки в „Повісті временних літ“, в якій зазначено смерть Яна Вишатича. Або народження дочки. Порівняймо: нам не відомі не тільки дні, а й роки народження усіх дітей Юрія Долгорукого, Ізяслава та Ростислава Мстиславичів (у тому числі Рюрика Ростиславича, замовника Київського зводу), натомість відомо, що народилася така собі княжна „Марья“. Таким чином, усе вказує на те, що в Київському зводі було використане писемне джерело — записи, що велися у колі Святослава Ольговича.

Датовані повідомлення літописця Святослава вписані у ЛІ тексту між уже структурованими хронологічно фрагментами, і це можна показати на кількох прикладах. Початок походу Юрія Долгорукого на Ізяслава Мстиславича, який призвів до першого вокняжіння Юрія у Києві (6657/1149 р.), і в Лаврентіївському, і в Іпатіївському літописах зображено як закономірну розплату за вигнання Ізяславом Юрійового сина Ростислава, спровоковане боярами Ізяслава*. Занотовано, що похід почався 24 липня, тобто у день пам'яті святих Бориса і Гліба. Остаточне утвердження Ізяслава Мстиславича у Києві і поразка Юрія 6659 /1151 р. також позначені днем пам'яті страстотерпців. Можна припускати, що такий „збіг обставин“ пов'язаний з грою символами давньоруського книжника чи самого Юрія Володимировича**. Витлумачити її можна так, що святі підтримали скривдженого суздальського князя, а через два роки посприяли гідному відходу у свою волость²⁵. У будь-якому разі, така дата, як 24 липня, є значущою деталлю.

У ЛІ тексті виклад подій логічний. 24 липня Юрій виступив у похід, до нього прийшли союзники, стояли майже місяць біля Білої Вежі, чекаючи покори від Ізяслава, а 23 серпня відбувся бій під Переяславом. Порівняємо:

В Іпатіївському літописі, на відміну від Лаврентіївського, між першим і другим фрагментами вміщене повідомлення літописця Святослава

* Ростислав Юрійович прийшов до Ізяслава, „роскоторавшись“ (посварившись) з батьком у 1148 р. Ізяслав Мстиславич надав йому волость, та після повернення з походу на Волгу, на волость Юрія, у 1149 р. вигнав Ростислава з Києва, а його дружину пов'язав і пограбував. „Мужи“ Ізяслава намовили на Ростислава, що той хотів зрадити князя і сісти у Києві, Ростислав прийшов до батька, Юрій „сжалився в соромѣ сына своего“ і вирушив у похід на Київ.

** Не виключено, що вибір часу (принаймні у 1149 р.) залежав від самого Юрія. Юрій Володимирович продовжував традиції свого батька, патрунував церкву на Альті.

²⁵ Можливе інше прочитання: св. Борис та Гліб помстилися за невірний вчинок Ізяславу та після страждань і боротьби повернули йому свою прихильність. Втім, у цьому разі скоріше можна схилитися до першого тлумачення. В Іпатіївському символічне значення дати 24 липня губиться у додаткових датах (див. далі), а фрагмент 6659/1151 р. про перебування Юрія у Переяславі перероблений. У Лаврентіївському після поразки описано саме подорож Юрія з дітьми „на Льто“ (Альту), в Іпатіївському оповідь переривається. Пор.: 335 Л, 443 І.

Лаврентіївський	Іпатіївський ²⁶
И совокупѣ дружину свою и воѣ и половѣѣ нагѣяся на Бога и поуге мѣсяца июля въ 24	скоупѣвѣ силоу свою половѣи и поуге нагѣяся на Богѣ мѣсяца июля въ 24...
и пришедше сташа оу Бѣлы Вежѣ и стояша мѣсяцъ сжидающа к собѣ половецъ и от Изяслава покоренья и видѣвше оже нѣту от Изяслава ни вѣсти	и стояша оу Бѣлы Вежи мѣсяцъ съжидающе к собѣ половецъ и от Изяслава покорения и видѣвше оже от Изяслава нѣту ни вѣсти
...Изяслав же перебрѣде на Каневъ толико сам третии и иде к Киеву, се же бысть мѣсяца августа въ 23 день во вторник.	...Изяславъ же видѣ полкы бѣжачѣ побѣжены побѣже и перебрѣде на Каневъ толко самъ третии и иде Киеву, се же бысть мѣсяца августа въ 23 день.

про зустріч з Юрієм „на Спасшѣ (Спасов) день“ і народження дочки. Відповідно місяць „стояння біля Білої Вежі“ рахується від 6—7 серпня, а не від 24 липня. Суперечливість записів помітив М. Бережков, що змусило вченого припускати помилку в датах²⁷. Проте річ, очевидно, не в помицці, а в тому, що в Іпатіївському тексті сконтрамовано два джерела, які переслідували різні цілі. Основа, ЛІ текст, наповнена символічними деталями (серед дат ще „три дні“ — символічне число — стояння під Переяславом та „сонцю заходящю“, початок битви з Ізяславом, що апелює, ймовірно, до легендарних битв Ярослава Мудрого зі Святополком Окаянним²⁸). Додаток, літописець Святослава Ольговича, символічного значення, найімовірніше не мав (судячи з деяких фрагментів, він дещо нагадував ітєнерарій)*. Формально тексти узгоджені — 6 серпня йде після 24 липня, а 23 серпня після 6. Однак така деталь, як місяць стояння під Білою Вежею, вислизнула з уваги редактора Київського зводу, і він не відкоригував відповідне місце свого протографа.

Ще один приклад. Смерть Ростислава Юрійовича, найстаршого сина Юрія Долгорукого, внесено в Іпатіївський та Лаврентіївський літописи під різними роками. У Лаврентіївський — на початку 6659 (1151) р., в Іпатіївському — наприкінці 6658 р. При тому текст обох зводів ідентичний, і, що найголовніше, вказана дата — страстна („велика“) п'ятниця. Порівняймо:

²⁶ Пор.: 321 Л, 374 І, 377 І, 382—383 І. В Іпатіївському спільний текст розбито додатковими фрагментами, і він потрапив на різні сторінки. Курсивом виділяємо спільний (ЛІ) текст в обох літописах.

²⁷ Бережков Н. Г. Хронология... — С. 148: „Летопись по какому-то недоразумению явно и сильно преувеличивает продолжительность этой остановки“.

²⁸ В Іпатіївському перероблено на „сонцю восходящю“. Це рідкісна деталь. „Сонцю заходящю“ у Лаврентіївському ще раз трапляється під 6685/1177 р., 379 Л; в Іпатіївському немає, кілька разів використаний вираз „сонцю восходящю“, див.: 376 І, 427 І, 550 І, 567 І; „в заходѣ солнца“ — 651 І. Темпоральні вказівки (ранок, день, ніч) часто мали символічне значення.

* Щось на зразок списку „походів і ловів“ у „Повчанні“ В. Мономаха.

Лаврентіївський 330 Л	Іпатіївський 418 І
В ~~лѣ~~ то 6659. Преставися Ростиславъ Гюргевичъ Переяслави свитаючи велицѣи пятницѣ, и положиша и братья Андрѣи Глѣбъ и Мстиславъ в цркви святаго Михаила близъ стрѣя своего Андрѣя и Святослава.	В се же ~~лѣ~~ то преставися Ростиславъ Гюргевичъ Переяслави свитающе великому пятку, и положиша и братья Андрѣи и Глѣбъ и Мьстиславъ въ цркви святаго Михаила близъ стрѣя своего Андрѣя и Святослава. В ~~лѣ~~ то 6659...

Давньоруський рік починався з березня, і хоч помилки — занесення подій кінця одного року на початок іншого і навпаки — траплялися і є досить типовими, свято Великодня мало припадати на початок року. Чому ж укладач Київського зводу, загалом уважний до хронології, зробив таку грубу помилку? Гадаємо, пояснення просте і знову ж таки пов'язане з контамінацією ЛІ з додатковими джерелами. Як правило, київський редактор залишав послідовність подій свого протографа. Немає перестановок і в описі подій 6658—6659 (1150—1151) рр. В обох літописах, Лаврентіївському та Іпатіївському, виклад спирається на одні й ті самі ЛІ фрагменти. Ізяслав після невдалої спроби примиритися з Юрієм і випросити в нього волості посилає по своїх спільників — уторців та поляків — і йде до Києва, запрошений „мужами В'ячеславліми, берендичами та киянами". Володимир Галицькому з Андрієм Боголюбським не вдається його зупинити, син Юрія Борис тікає з Білгорода, а Юрій — з Києва, Андрій від Володимирка іде до батька в Городок. Трохи згодом у Переяславі помирає Ростислав Юрійович, а Юрій запрошує Святослава Ольговича, Володимира Давидовича та половців собі на допомогу і вирушає в похід на Ізяслава²⁹.

В Іпатіївському літописі до цього під 6658 р. додано простору оповідь про домовленості з уторцями та поляками, а під 6658 та 6659 рр. — про те, як Ізяславові нарешті вдалося порозумітися з В'ячеславом Володимировичем і запросити його князувати вдвох у Києві. Поза тим внесено безліч менш важливих деталей. У тому числі редактор розшукав додаткові подробиці щодо спільного походу Юрія та Святослава Ольговича (точні дати вказують на те, що джерелом були Святославові записи). Але в літописці Святослава було сказано, що він пішов до Юрія, „не дожда Велика дни". Таким чином, у тексті мали з'явитися дві згадки Великодня — одна по одній, і „поне~~дѣ~~льник Святои [тобто Великої. — Т. В.]³⁰ недѣли" мав іти за „Великим пятком".

Для типового літописного тексту ще була б звична річ. Вступні формули „тогда же", „в то же ~~лѣ~~то", „в то же врѣмя" означали приблизну

* Він залишив повідомлення ЛІ про те, що на свято „Воздвижения хреста Господня", 14 вересня 6658/1150 р. Ростислав ще перебував у Переяславі і святкував його разом з братом Андрієм.

²⁹ Пор. тексти: 329—331 Л; 405 І, 409—411 І, 415—418 І, 422 І.

³⁰ М. Бережков уважає, що тут зіпсоване „страстни". Див. Бережков Н. Г. Хронология... — С. 330, прим. 75.

відповідність. Однак редактор (редактори) Київського зводу намагався вибудувати сюжетну оповідь, і там, де вистачало сил, писав повісті, у яких події відбувалися одна за одною*. Відповідно у нього був вибір: або подати цю звістку після початку походу Юрія під 6659 р., або перенести смерть і похорон Ростислава на кінець 6658 р. Він вибрав друге. Можливо, це був свідомий крок. Таким чином він досяг ще однієї мети — виділив кіноварним рядком-початком року не смерть байдужого для його історії Ростислава Юрійовича, а введення у Київ В'ячеслава. А можливо, він не встиг вчасно переставити фрагменти ЛІ протографа, і згодом у вже редагованому поширеному тексті зробив суто механічну операцію — переніс формулу „В лѣто [...]“.

Про те, що редактор Київського зводу працював з писемним, а не усним, джерелом, свідчить і такий факт, як переплутанка і рознесення двох пов'язаних один з одним Святославових записів під різні роки. Так, під 6654 /1146 р. в Іпатіївському літописі читаємо: „В то же веремя посла Святославъ в половцѣ к оуемъ своимъ, и прииде ихъ к нему въ борзѣ 300“. „В то же веремя Святославъ отпусти воѣ [має бути оуе, тобто, дядьки з боку матері.— Т. В.] своѣ в половцѣ, давъ имъ дары многы, ихъ же мы преди написахомъ [...]“. Цей фрагмент абсолютно незрозумілий з контексту. Усе прояснюється далі, дари знаходимо під 6655 р.: „В то же веремя придоша к нему бродничы и половцы придоша к нему мнози оуеве** его“, „В то же веремя приде Гюргѣвичъ Глѣбъ ко Святославоу Девягорьскоу и оттоуда идоша Мцѣнескоу Святославичемъ и съ Гюргевичемъ и с половцы, и тоу даявъ имъ дары многы и поиде къ граду³¹ на Изяславич“.

Показником походження текстів може бути чужорідна основній масі статей лексика. У дослідженні Київського зводу ця методика традиційно посідає важливе місце. Втім, сухі традиційні літописні записи багаті на імена та назви, але бідні на характерну лексику. І все ж таки деякі вислови можна вловити³². Один з характерних виразів — найменування брата Ізяслава Мстиславича „Ростиславом смоленським“. У 40-х — на початку 50-х років XII ст. було кілька князів з іменем Ростислав. Це Ростислав Юрійович, Ростислав Ярославич, Ростислав Глібович та Ростислав Мстиславич. Першого з них можна було б назвати Ростиславом суздальським або переяславським (щойно його батько Юрій утверджувався у Києві, старший син з'являвся у Переяславі), другого — рязанським, а третього — полоцьким. Тим часом назвище за місцем князювання в Іпатіївському літописі стосується тільки Мстиславича і пов'язане виключно із записами Святослава Ольговича³³. У решті літописного тексту

* Де не вистачило, він поскидав до купи короткі статті, часом неправильно визначивши їх хронологічну прив'язку.

** Хлебніковський (та Погодінський): рода.

³¹ Хлебніковський „кромю“, в Іпатіївському „гр“ та „д“ написані по затертому; йшлося про Кромі — містечко у Чернігівській землі. Див.: 329 І, 339 І, 341 І, 342 І.

³² Уже наводився приклад, коли один і той самий тиждень у ЛІ був названий „великим“, а в літописі Святослава Ольговича — „святим“. Утім, це унікальне найменування, більше воно не повторюється. Узагалі для позначення цього свята у Київському літописі використовуються вирази „празная / порозная недѣля“ (294 І, 301 І, 483 І), „пасха“, „паска честная“ (275 І, 504 І), „въскресенье“ (539—540 І), „великдень“ (314 І, 549 І, 637 І).

³³ Під 1146 та 1148 рр.: 338 І, 368 І. Останній із фрагментів уже наводився, див. по-клик 22.

цих років фігурує Ростислав „Мстиславичь“, як правило, у трійці „Вячеслав, Изяслав и Ростислав“ і, як правило, з поясненням „брат Изяславль“. Схоже на те, що редактор Київського зводу відчував чужорідність назви „смоленський“ і при вдумливому, а не механічному, копіюванні замінював її на „Ростислав смоленський князь“³⁴.

Можливо, ще один характерний вираз літописця Святослава не тільки не був елімінований редактором Київського зводу, а, навпаки, був ним засвоєний, а згодом успішно використовувався. Ідеться про вступну формулу „в то же веремя / время“. В. Франчук уважає її ознакою роботи двох київських літописців³⁵. Великої ваги надається тому, у якій формі, повноголосній чи неповноголосній, виступає вказане слово. Однак форма залежить радше не від книжників XII ст., а від норм самоцензури переписувачів XV—XVI ст. Скажімо, переписувач Хлебніковського списку майже скрізь виправляв „веремя“ на „время“ або „врѣмя“³⁶, частотність уживання повноголосного „веремя“ корелює зі зміною руки писців Іпатіївського списку. Якщо проаналізувати всі випадки використання вислову, виявиться, що він є від початку до кінця Київського зводу з 6619/1111 по 6706/1198 рр. і в різному контексті виконує дещо відмінні функції. Це може бути вступна формула з присмаком невизначеності. Або просто заміна вступної формули „тогда же“, „в том же лѣтѣ“ Крім того, це може бути зв'язка у просторій оповіді. У такому разі вислів не відзначає початку повідомлення, окремого атома літописного тексту, а слугує певним структуруючим елементом усередині повісті. Остання функція проявляється зі статті 6655/1147 р. і починає переважати з 6656/1148 р. Прикметною є також концентрація записів з цим висловом.

На початку Київського зводу повідомлення з ним поодинокі: 6619 р.— 1, 6645 р.— 1, 6648 р.— 2, 6649 р.— 1, 6650 р.— 1. Спалах уживання його починається з 6654/1146 р.— 8, 6655 р.— 11, 6656 р.— 9, 6657 р.— 7, 6658 р.— 14, 6659 р.— 9, 6660 р.— 4. Після перерви 6661/1153 р. знову на річну статтю припадає по 1—2 таких повідомлення, за винятком 6663 р.— 3, 6681 р.— 3, 6682 р.— 5, 6693 р.— 5, 6701 р.— 3.

Початок спалаху вживання цього вислову 6654/1146 р. тісно пов'язаний з іменем Святослава Ольговича. Крім першого випадку використання, інші сім трапляються у фрагментах, де цей князь прямо згаданий або йдеться про осіб та події, про які раніше повідомлялося у низці записів Святослава (сини Юрія Долгорукого — „Гюргевичи“, рязанський князь)³⁷. Під 6655 р. Святославових записів менше — 5 з 11, і всі вони

³⁴ Останній вираз з'являється під 1146, 1155 та 1156 рр. Див.: 338 I, 482 I, 484 I, під 1146 р.— власне після позначення „Ростислав смоленський“.

³⁵ Франчук В. Ю. Киевская летопись...— С. 29.

³⁶ Див., наприклад, тільки у статті 6654 р., кожного разу в Хлебніковському списку „веремя“ замінюється на „время“: 322 I, варіант 67; 329 I, варіант 32, 37; 332 I, варіант 41; 338 I, варіант 63, 77; 339 I, варіант 10.

³⁷ Пор.: 329 I (двічі згадані Святослав Ольгович, „Ярославль внук“ — котрийсь з рязанських князів та Іван Берладник; Святославові „оуеве“ половці), 332 I (згадані Святослав та Юрій Долгорукий), 338 I (Святослав та Іванко Юрійович), 339 I (тричі, йдеться про Юрійовичів та рязанського Ростислава Ярославича; про Святослава та „оуев“; про смерть Іванка Юрійовича). Більшість із цих повідомлень короткі, займають 3—4 рядки. Лише перший запис із виразом „в то же веремя“ уживається на початку розлогої оповіді про посольство Ігоря Ольговича до Ізяслава Мстиславича, 322 I.

сконцентровані в одному місці на початку статті³⁸. Решта стосується Ізяслава та Ростислава Мстиславичів і виконують роль зв'язки у розлогій сюжетній оповіді³⁹. У 6656 р. зі Святославом пов'язане лише одне повідомлення із вступною формулою „в то же веремя” — про шлюб дочки Святослава та сина Ростислава „смоленського”. З 6656 по 6662 р. „в то же веремя / время” успішно використовується редактором Київського зводу і з'являється переважно у повістях. Два пізніші піки 6682/1174 р. й 6693/1185 р. пов'язані з редакторською роботою. Ці статті, у яких йдеться про конфлікт Ростиславичів з Андрієм Боголюбським та похід Ігоря Святославича на половців, привертати найбільшу увагу котрогось з укладачів Київського зводу.

Отже, можна стверджувати, що масова поява виразу „в то же веремя” в Іпатіївському літописі пов'язана з іменем Святослава Ольговича й стислими записами. Однак незабаром цей вираз змінює свої функції, а тексти втрачають зв'язок із колом Святослава. Це може означати різні речі. Або „в то же веремя” не є прямою ознакою стилю одного з київських літописців (редакторів), а запозичене ним зі Святославових записів. Або на цей час припадає початок користування якимось джерелом, записами, яких редактор не встигав вставляти у сюжетне оповідання, і таким чином маркірував їх наявність. На користь останнього припущення працює те, що надалі у чернігівських фрагментах використовуються переважно вступні формули „в то же лѣто” і „тогда же”⁴⁰. На користь першого — що перед серією Святославових записів 1146—1147 рр. „в то же веремя” трапляється у поодиноких випадках.

У будь-якому разі, динаміка використання вислову „в то же веремя” демонструє ступінь переплавленості повідомлень. Звістки про Святослава Ольговича з'являлися і раніше (перша — з 6646/1138 р.), проте всі вони були вплетені у сюжетне оповідання. Низка стислих повідомлень проскочила під 6654/1146 р., та вже під 6656/1148 р. сирого матеріалу значно поменшало. Такий розподіл загалом відповідає структурі Київського зводу. Бували періоди, коли його редактор (редактори) не справлявся з потоком інформації і скидав докупи неопрацьовані повідомлення зі своїх джерел. Вірогідно, саме рештки лапідарних повідомлень показують, який вигляд мали джерела київського літописця, у тому числі — записи Святослава Ольговича⁴¹. Не виключено, що редактор втручався і в окремі короткі повідомлення — компонував їх*, робив більш виразни-

³⁸ Пор.: 341—342 І. Текст деяких з фрагментів під 1146—1147 рр. уже наводився.

³⁹ 347 І (двічі), 354 І, 355 І, 356 І. Ще одного короткого повідомлення, ймовірно, не торкалася рука редактора, але воно навряд чи походить з літописця Святослава, оскільки він у ньому відсторонено названий „Ольговичем”. Див.: 359 І.

⁴⁰ Кілька коротких серій трапляються, наприклад, під 6663/1155 р., пор.: 479 І, 481—482 І, 482—483 І.

⁴¹ Зауважимо, що не всі повідомлення навіть чернігівської тематики можна зараховувати до літописця Святослава. Уже згадувався стилій запис 1147 р., у якому йдеться про „Давидовичів і Ольговича” (мається на увазі Святослав), найменування відсторонене і, швидше за все, походить з київського джерела.

* Без сумніву, редактор розніс під різні роки повідомлення про дари половцям 6654—6655 рр., ймовірно, розбив і продублював деякі із записів.

ми⁴², але ступінь втручання у цьому разі був набагато меншим, ніж у по-вістях.

По які роки продовжувався літописець Святослава? Питання це практично не вирішуване, оскільки оригінального тексту джерела залишилося у край мало. Скупчення точних дат вказує на період з 6654/1146 по 6660/1152 р.*, проте це могло залежати від принципів користування джерелом укладачів Київського зводу**. Характерна лексика демонструє переважно вже редакційну роботу або функціонування записів у складі пізніших зводів⁴³. Отже, ми поки що змушені обмежуватися таким дещо віртуальним літописом з рештками реально існуючих конструкцій.

⁴² Щодо опрацювання „виразности” повідомлень привертає увагу такий запис. У звістці 1146 р. про смерть Іванка Юрійовича трапляється вираз „плачъ велик” (продубльований: „с жалостью”). Тема плачу детально пророблена у Київському зводі, відповідні вислови трапляються з 1113 по 1196 р. (причому редактор доповнює також і спільний ЛІ текст, наприклад, владими́ро-суздальські повідомлення. Див.: 524 І, 525 І, 566 І, 593 І). Очевидно, сцена смерті Іванка дописана київським книжником.

* На 6654 р. припадає три датовані Святославові записи, на 6655 р.— два, 6656 р.— один, 6657 р.— один, 6658 р.— жодного, 6659 р.— два, 6660 р.— один.

** Як уже відзначалося, є короткі чернігівські серії під 6663/1155 р. та ін. Крім того, за спостереженнями автора статті з 1153 р. редактор спирався переважно на ЛІ фрагменти. Можна обережно припустити, що введення В'ячеслава у Київ (1151) було кульмінаційним моментом, і саме тема співправління Ізяслава та В'ячеслава найбільше цікавила укладача (укладачів) літопису.

⁴³ Як приклад таких лексем можна назвати рідкісний сполучник „та” (він трапляється у статтях 1146—1170 рр.). В Іпатіївському літописі він маркує деякі чернігівські фрагменти з відповідною топонімікою (Мценськ, Глухов, Свинь, Снов, Глебль, Хоробор). Крім того, є також в оповідях про князів, пов'язаних з чернігівськими володарями (Гліб Юрійович, Володимир Мстиславич). Див.: 396 І, 455 І, 458 І, 502 І, 534 І, 537 І. Строго обмежена сфера використання виразу „Ростислав смоленський” (1146—1156). Однак вислів цей рідкісний, до того ж вже у 1160 р. Ростислав сів у Києві і, відповідно, став „київським”.

Олександр ГАРКАВЕЦЬ

*Інститут історії та етнології НАН Казахстану,
Міжнародний інститут кипчакознавства
Казахського гуманітарно-юридичного університету (Алмати. Казахстан)*

**ЗАГАДКОВІ УКРАЇНСЬКІ ВІРМЕНИ, КОТРІ ГОВОРИЛИ,
ПИСАЛИ ТА МОЛИЛИСЯ КИПЧАЦЬКОЮ МОВОЮ
І 400 РОКІВ ТОМУ НАДРУКУВАЛИ ПЕРШУ В СВІТІ
КИПЧАЦЬКУ КНИЖКУ
(Джерелознавчо-історіографічний аспект питання)**

З історії кипчакомовних вірменів

Перше слово про цю етнічну групу в українській науці належить видатному нашому орієнталістові академіку Агатангелові Кримському. У своїй оглядовій монографії про тюрків, їхні мови та літератури 1930 р. він пише: „Тюркомовні вірменські колонії в галицько-подільській Україні вперше з'явилися, мабуть, іще за монгольської епохи за часів Золотої орди, деє близько 14 в., себто більш-менш рівночасно з колоніями караїмів або й литовських татар. Далі сюди долучивсь великий колонізаційний потік наприкінці 15 в., відколи турки-османи здобули місто Кафу (Феодосію) в Криму (1475); тамошні вірмени масово Кафу покинули й попереселялися до своїх одновірців на українське Поділля (осередок Кам'янець) та в Галичину (осередок — Львів). За нашого часу ці вірменські колоністи уже перестали бути тюркомовними: вони говорять тепер так, як і всеняка інша місцева людність по-українськи, по-російськи, по-польськи. Але як саме говорили вони давніш, про це нам виразно свідчать їхні немалочисленні документи 16 та 17 вв., що їх писано мовою тюркською, а буквами вірменськими. Література ця — то побільше протоколи вірменського суду; але трапляються й писання релігійні, є й літописи і ін. Аж 32 книги кам'янець-подільського вірменського суду, котрі з 16 в. збереглися до 19 в., перевезено було з Кам'янця до Києва, до Київського архіву давніх актів, що міститься в будинку університету. Влітку 1894 р. московське Археологічне товариство вирядило до Києва свого члена Х. І. Кучук-Іоаннесова оглянути ті судові книги кам'янець-подільських вірмен. Він для проби повиписував звідти якийсь десяток таких тюркомовних актів 16—17 вв., привіз до Москви, і Археологічне товариство доручило окремій комісії в складі Ф. Корша, С. Сакова та А. Кримського заналізувати привезені документи. Результатом спільної нашої роботи була лінгвістична доповідь Ф. Корша 1896 р.; од себе Корш наводив чимало паралелів, узятих з мови північнокавказьких степовиків-кумиків, що її він саме тоді студював. Ані заналізовані од нас тії тексти київського архіву, ані Коршева доповідь не були тоді надруковані. Тепер над київськими документами працює моя Тюркологічна комісія [Української Академії наук]. Найперше видрукував такого тюрко-вірменського

зразка в Австрії Kraelitz-Graeifenhorst¹; тут він подав тюрко-вірменський переклад 50-го псалма. У Національній бібліотеці в Парижі також є тюрко-вірменські документи правничого характеру кінця 16 в. та уривки з літопису за роки 1610—1612 вірменської колонії в Кам'янці-Подільському².

Далі А. Кримський наводить також слова Ж. Дені³ й Т. Ковальського⁴ про подібність вірмено-кипчацької мови до мови пам'ятки XIII—XIV ст. „Codex Cumanicus“, до діалекту луцьких караїмів та до кумицької⁵, цебто до тих західнокипчацьких мов, що тоді вже були якось досліджені. Поза увагою залишилися, таким чином, кипчацькі говори кримськотатарської й урумської мов та кримський діалект караїмської мови — серед живих тюркських мов найближчі походженням та структурою до вірмено-кипчацької.

Т. Грунін, який певний час працював під керівництвом Кримського у Тюркологічній комісії Всеукраїнської Академії наук, займався й вірмено-кипчацькими писемними пам'ятками. Тоді ж він подав згадку про свої студії⁶, а згодом приділив певну увагу мові кам'янець-подільських книг у кандидатській дисертації 1944 р. „Половецька мова: її місце серед тюркських мов“, що тепер зберігається у Бібліотеці Московського університету, та пізніше опублікував 298 записів за 1559—1567 рр. із загубленої під час Другої світової війни найдавнішої актові книги Вірменського суду міста Кам'янця-Подільського⁷. Шкода лише, що автор публікації на деякий час мимоволі ввів в оману наукову громадськість хибним повідомленням про загибель усіх кам'янець-подільських вірменських актових книг, з яких насправді не віднайдено дотепер тільки чотири, у тому числі ту найпершу, з якої сам Т. Грунін повипишував опубліковані записи. Однак своїм виданням він зумів стимулювати широкий інтерес до вірмено-кипчацької проблематики. На попередніх матеріалах ґрунтується дослідження Омеляна Прицака⁸.

Тепер повернемося до нашого безпосереднього предмета.

Багато вірмен, котрі були змушені покинути Вірменію, тривалий час жили в сусідстві з кипчаками у Криму й Бессарабії, звідки попереселялися в Україну, і там вони засвоїли їхню мову. І ще раніше у Вірменії вони також тісно спілкувалися з кипчаками. Відзначено факти, коли й кипчаки приймали вірмено-григоріанство. Згідно з дослідженнями Г. Алішан, Р. Ачарян та Е. Хуршудян, сучасне село Арич Артицького

¹ Kraelitz-Graeifenhorst F. von. Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.— 1912.— Bd. 26.— S. 307—324.

² Кримський А. Ю. Тюрки та їх мови // Кримський А. Ю. Твори: У 5 т.— К., 1974.— Т. 4.— С. 512—513.

³ Dénys J. Les indications sur des textes inédits en turk-kiptchak ou kiptchak-coman // Journal Asiatique.— 1921.— Seria 11.— Т. 18.— N 1.— P. 134—135.

⁴ Kowalski T. Karaimische Texte im Dialekt von Troki.— Kraków, 1929.

⁵ Кримський А. Ю. Тюрки...— С. 514.

⁶ Грунін Т. І. Про новознайденої половецькі документи // Східний світ.— 1930.— № 12.— С. 254.

⁷ Документи на половецьком языке XVI в. / Підготував Т. І. Грунін.— Москва, 1967.— 430 с.

⁸ Pritsak O. Armeno-Kiptschakisch // Philologiae Turcicae Fundamenta.— Wiesbaden, 1959.— Bd. 1.— S. 81—87; його ж. Das Kiptschakische // Там само.— S. 74—87.

району Ширацької області Вірменії раніше мало назву *Кипчаг*, а в XII ст. у цьому селі виник навіть монастир, що його було названо *Хлчаханк* (з вірм. *хлчах* „кипчак“ + *ванк* „монастир, обитель“) і який стоїть і досі⁹.

Появу вірмен на теренах сучасної України вірменські історики пов'язують із занепадом вірменської держави Багратидів (886—1045) зі столицею в м. Ані¹⁰.

Частина вірменських емігрантів перебралася до Північного Надчорномор'я та до Київської Русі. Саме на XI — першу половину XII ст. відносять і початок вірменської колонії у Києві¹¹, якого у вірменських, тюркських та вірмено-кипчацьких джерелах названо Манкерманом. Чи справді київські вірмени жили тут у ті часи колонією, з певністю сказати не можна. Однак значно пізніше, а саме 1410 р., в кондаку Агопа III поряд з відомими вірменськими парафіями у Кам'янці й інших містах, де, як це добре відомо, були самоврядні вірменські громади, згадується й парафія у Києві¹². У XVI—XVII ст. такої самоврядної громади у Києві не було, і ті поодинокі вірменські громадяни міста, що прибували до Кам'янця, ніколи не посілилися на будь-які привілеї, що їх звичайно могла б мати такого типу київська вірменська громада. Однак церкву свою вірмени у Києві мали, і кам'янецький староста Міхно у своєму заповіті 1609 р. відписує на неї частину своєї спадщини¹³. Що стосується мови, то київські вірмени, так само як і кам'янецькі, відповідно до свідчень актових книг, були кипчакомовними і, переселяючись до Кам'янця, приймали присягу перед місцевим Вірменським вийтівським урядом кипчацькою мовою.

На Поділлі й до Галичини вірмени прибували з Молдавії і Волощини, де головними їхніми осідками були Акерман (Аккермен), Серет, Сучава, Хотин, та з Криму.

Найчисленнішою на території Криму була вірменська колонія у Кафі (Феодосії), що теж вважається заснованою у середині XI ст.¹⁴ У другій половині XV ст. очевидці нараховують тут 35—40 тисяч вірмен¹⁵. Другою значною вірменською колонією був осідок у Сугдеї (Солдай—Судаку), відомий з життя Кирила-Костянтина (XII ст.)¹⁶. Вірменські поселення відзначалися також у Козлеві (Євпаторії), Карасубазарі,

⁹ Хуршудян Э. Ш., Муканова Д. Д. Из истории армяно-казахстанских отношений.— Ереван, 1999.

¹⁰ Бжшкянц' М. Чанапархордут'юн 'і Леастан йеу йайл коґманс бнакялс 'і найказанц' серелоц' 'і нахнеац' Ані к'аґак'ін.— Венетік, 1830.

¹¹ Хачикян Л. С. Новые материалы о древней армянской колонии в Киеве // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.— Ереван, 1961.— Вып. 1.— С. 110—120.

¹² Алішан Г. Камениц' Тарегірк найоц' Леастані йеу Руменіой науастч'еай йауелуацок'.— Венетік, 1896.

¹³ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДА України в Києві), ф. 39, оп. 1, спр. 8, 11, 12, 14, 15, 17, 19-а, 20, 22, 24—37, 40—42, 157—158. Актова книга Вірменського вийтівського суду м. Кам'янця-Подільського (далі — Акт. КП).

¹⁴ Małowski M. Kaffa — kolonia genuńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453—1475.— Warszawa, 1947.— S. 22, 49—67, 90—106.

¹⁵ Микаелян В. История армянской колонии в Крыму / Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— Ереван, 1965.— С. 15—17.

¹⁶ Брун Ф. Черноморье.— Одесса, 1880.— Ч. 2.— С. 129.

Акмечеті (Сімферополі), Інкермані (Севастополі), Сурхаті (Старому Криму) та інших. Остаточні вірменські колоністи Криму були виселені звідси разом із румеями (грекомовними греками), урумами (тюркомовними греками), волохами та гюрджі (тюркомовними грузинами) до Надазов'я у 1778—1779 рр. Тут на території сучасного Ростова-на-Дону кримські вірмени заснували Нахичевань-на-Дону і ще декілька сіл¹⁷.

Виникнення вірменської колонії у Львові відносять на час заснування міста (середина XIII ст.)¹⁸. А на середину XIV ст. львівська вірменська громада міста була настільки міцною, що 1356 р. Казимир III Великий, надаючи своєю грамотою від 17 червня 1356 р. маґдебурзьке право Львову, дозволив львівським вірменам судитися за власними законами або користати з німецького права¹⁹. Того ж таки року італійський архітектор з Кафи на прізвище Дорчі розпочав будівництво львівської вірменської церкви Успіння Богородиці, спорудження якої від 1363 р. фундують багаті кримські вірмени Якуб, син Шахіншаха з Кафи, та Сдепанос, син Апрагама з Газарату. 1361 р. львівський єпископ Крікор, пізніше прозваний Великим, був висвячений килікійським (сісським) католікосом Месробом на вірменського архієпископа трьох парафій — Львова, Володимира-Волинського та Луцька.

З кінця XIV ст. відома значна вірменська колонія у Кам'янці-Подільському, що незаперечно підтверджується написом на оригінальній, пізніше вмурованій у стіну нової споруди, фундаційній плиті місцевої вірменської церкви св. Нікола 1398 р.²⁰, будівництво якої фінансував відомий вірменський купець на ім'я Сінан Хутлубей. 1577 р. зведено сучасну будівлю церкви св. Нікола, акт про прийняття якої 27 жовтня 1577 р. подано нижче за актовою книгою Вірменського суду м. Кам'янця-Подільського²¹.

Припускають, що два вірменських села на околиці Кам'янця — Великі й Малі Вірмени — засновано ще давніше²².

У згаданому кондаку католікоса Агопа III з Сіса 1410 р., крім київської, кам'янецької, луцької й володимирської, названо також вірменські парафії у містах Сучаві й Сереті²³, що входять тепер до складу Румунії.

На багато пізніше з'явилися вірменські осідки у цілому ряді інших міст краю: Балті, Барі, Белзі, Бережанах, Бороці, Бродах, Бучачі, Варах, Городенці, Дубні, Жванцях, Жовкві, Жукові, Замості, Золочеві, Коломії,

¹⁷ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. — Москва, 1838. — Ч. 1. — С. 178—180; Присоединение Крыма к России. — Санкт-Петербург, 1885. — Т. 3. — С. 317, 322, 557—558, 710.

¹⁸ Крип'якевич И. П. К вопросу о начале армянской колонии во Львове // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. — К., 1965. — Вып. 2. — С. 122—123.

¹⁹ Acta grodzkie i ziemskie. — Lwów, 1872. — Т. 3. — N 45.

²⁰ Müller F. Zwei Armenischen Inschriften aus Galizien und die Gründungsurkunde der Armenischen Kirche in Kamenec Podolsk // Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien. — 1896. — Bd. 135. — S. 5—7.

²¹ ЦДІА України в Києві, ф. 39, оп. 1, спр. 8. Акт. КП, арк. 20 зв.

²² Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. 1. Каменецкий уезд // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Каменец-Подольский, 1895. — Вып. 7. — С. 195—199. Barącz S. Rys dziejów Ormiańskich. — Tamopol, 1869. — S. 163.

²³ Алішан Г. Каменіц'... — С. 221.

Кутах, Лисці, Могилеві, Обертині, Підгайцях, Рашкові, Самборі, Сата-нові, Скалі, Смотричі, Снятині, Станіславові, Студениці, Тисмениці, Хотині, Чернівцях, Чорткові, Ягільниці, Язлівці, Ярославі та інших, — разом, за даними С. Баронча²⁴, Т. Громницького²⁵ й інших послідовників²⁶, у понад 70 містах, містечках та селах України.

З усіх названих вірменських осідків кам'янецька колонія була найбільшою. Якщо 1575 р. у Львові було 60 вірменських родин, то в Кам'янці їх нараховувалося близько 300²⁷. Тут їм належала третина міста із власною ратушею, ринком, церквами, крамницями, шпиталем (притулком для немічних), лазнею тощо. Кам'янецькі вірмени орендували млини, власницькі села, садиби, пасіки, митницю, мали спеціалізовані ремісничі самоврядні цивільні й духовні органи, цехи, громадські об'єднання у вигляді братств, у тому числі молодіжне, школи і т. ін. Загалом це була велика, авторитетна й міцна міська громада.

Живучи окремими кварталами в містах, у яких здавна діяло маґдебурзьке право, вірмени незабаром після свого оселення на нових землях утворили самоврядовані громади. Чимало авторів стверджують, що самоврядування вірменам Львова й Кам'янця надав Казимир III Великий 1344 р.²⁸

Кам'янецькі вірмени перші свої привілеї одержали, очевидно, від литовсько-руських князів Коріатовичів 1374 та 1393 рр., що підтверджується привілеєм Яна з Чижова, намісника польського й угорського короля Владислава III, 1443 р.²⁹ Остаточне юридичне самовизначення кам'янецькі вірмени здобули 1496 р., коли Ян I Ольбрахт королівською грамотою дозволив вірменам Кам'янця судитися за власними законами перед своїм війтом і старійшинами, не підлягаючи іншій юрисдикції³⁰.

Судилися вони відповідно до місцевої кипчацько-польської версії „Судебника“ Мхитара Гоша (XII — початок XIII ст.). Його адаптований до місцевих умов латинський варіант затвердив для львівських вірмен Сигізмунд I Старий 5 березня 1519 р. Судова процедура регламентувалася складеним у Львові вірмено-кипчацькою мовою Процесуальним кодексом 1523—1594 рр., поширеним у його польському перекладі. Остаточна редакція Процесуального кодексу виконана у 1601—1604 рр. і відома у десяти або більше списках³¹. Підлягали львівські вірмени своєму судові присяжних на чолі з вірменським війтом. Але декретом Казимира IV у 1469 р. компетенція цього суду була обмежена

²⁴ Barącz S. Rys... — S. 165 та ін.

²⁵ Gromnicki T. Ormianie w Polsce // Encyklopedia kościelna. — Warszawa, 1891. — Т. 17. — S. 392—449.

²⁶ Вірменські колонії на Україні // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1969. — Т. 1. — С. 313 та ін.

²⁷ Antoni J. (Rolle I. I.). Zameczki Podolski na kresach Multańskich. — Kraków, 1869. — Т. 2: Kamieniec nad Smotryczem. — S. 16.

²⁸ Macler F. Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bukowine (juillet-août 1925) // Revue des Études Arméniennes. — 1927. — V. 7, f. 1; Oleś M. The Armenian Law in the Polish Kingdom (1356—1519). — Roma, 1966.

²⁹ Przedziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów. — Wilno, 1841. — Т. 1. — S. 147—148.

³⁰ Там само. — S. 149.

³¹ Balzer O. Porządek sądów i spraw prawa Ormiańskiego z r. 1604. — Lwów, 1912.

на користь польської юрисдикції³²: повноваження голови Львівського вірменського суду були передані міському війтові, а за чотирма цивільними й карними статтями львівські вірмени були взагалі підпорядковані міському судові. Львівський вірменський суд присяжних на чолі з міським війтом проіснував у такому вигляді до 24 березня 1784 р.³³

З 1444 по 1734 р. поряд із названим діяв у Львові й очолюваний єпископом Вірменський духовний суд, який відав різними духовними справами: шлюбними, духовними тощо, про що, зокрема, довідемося з декрету Сигізмунда II Августа від 16 травня 1569 р., котрий підтверджував за львівським вірменським єпископом право розгляду духовних справ, виданого І. Вагилевичем³⁴.

У Кам'янці Вірменський війтівський суд вів постійну боротьбу за свої привілеї. Наприклад, у „Кам'янецькій хроніці“ під 1565 р. повідомляється про смерть Грігора, сина Задіга, котрий 25 разів їздив до польського короля добиватися щораз нового підтвердження за вірменами наданих їм раніше прав³⁵. Цей суд проіснував тут як повноцінна незалежна установа на чолі з вірменським війтом до 1786 р. Самостійність його була деколи доволі значною. Це підтверджує той факт, що Вірменський уряд у присутності представників кам'янецького магістрату міг надавати місцеве громадянство³⁶, поряdkувати власністю на ґрунти тощо.

Незалежність вірменського самоврядування багато в чому була пов'язана із самостійністю Вірмено-Григоріанської Церкви в Україні. Тому польсько-католицький патриціат усіляко схиляв львівських і кам'янецьких вірмен до унії з Римо-Католицькою Церквою, спираючись у цій місії на підтримку Ватикану³⁷. Чимало зусиль доклали до цього і львівські вірменські душпастирі — колишній ечміадзінський патріарх Мелхіседек та єпископ Нікол Торосович.

26 квітня (6 травня) 1627 р. вірменська церковна й світська верхівка Львова з участю другорядних осіб із Кам'янця-Подільського, уболіваючи за свої приватні інтереси й нехтуючи громадськими, підписала з Ніколом Торосовичем угоду й визнала його за свого церковного ієрарха. Громада Кам'янця тривалий час чинила опір уніатській політиці Нікола Торосовича, але поборники унії врешті дістали перевагу, й 1 жовтня 1666 р. у

³² Владимирский-Буданов М. В. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. — 1868. — Ноябрь. — Ч. 11 (140). — С. 519—586 (Армянская юрисдикция. — С. 556—566); Кульчицкий В. С. Армянский „Судебник“ Мхитара Гоша и его применение во Львове // Исторические связи... — К., 1965. — Вып. 2. — С. 147.

³³ Там само.

³⁴ Wagilewicz J. Dekret króla Sygismunda Augusta na potwierdzenie kompetencji lwowskiego ormiańskiego arcybiskupa... // Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. — 1857. — N 44. — S. 182; N 45. — S. 186; N 46. — S. 190; N 49.

³⁵ Алішан Г. Каменіці... — С. 36.

³⁶ Документи на половецком языке XVI в. — С. 74, 225—226, 339—340; Акты армянского суда г. Каменец-Подольского (XVI в.) / Подготовка текста и предисловие В. Р. Григоряна. — Ереван, 1963. — С. 229—300.

³⁷ Pawiński A. Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kościołem rzymskim w XVII wieku, z dwóch rękopisów łacińskiego i włoskiego w przekładzie polskim. — Warszawa, 1876; Lechicki Cz. Kościół Ormiański w Polsce: Zarys historyczny. — Lwów, 1928; Petrowicz G. Gli Armeni al sewizio diplomatico del regno di Polonia // Relaciones Instituti Historici Polonici Romae. — 1959/1960. — [Vol.] 16. — N 45/51. — S. 211—212.

вірмено-григоріанській церкві св. Нікола м. Кам'янця Службу Божу вперше відправлено за католицьким обрядом.

Велика частина кам'янецьких вірмен усе-таки унії не визнала, й за часів турецької окупації міста в 1672—1692 рр. тут іще був вірмено-григоріанський єпископ Йоанн Берестович³⁸.

Юридично-адміністративна й церковна автономія та релігійна особистість не перешкождали вірменам брати активну участь в економічному житті краю, а подекуди навіть вирішально впливати на розвиток певних галузей виробництва й товарообміну у регіоні, через який пролягали найголовніші шляхи економічних контактів між Україною, Білоруссю, Польщею, Литвою, Росією, дунайськими князівствами, Туреччиною, Кримським ханством і Персією.

Велике значення у цьому аспекті мала здійснювана вірменами торгівля в успадкованому від половців³⁹ та генуезців⁴⁰ районі, де ключовими осередками товарообміну поряд зі Стамбулом, Едірною, Кафою, Кілією й Акерманом були саме Серет, Сучава, Могилів-Подільський, Хотин, Кам'янець-Подільський, Львів, Ярослав, Язлівець, Броди, Луцьк, а ще далі Краків у Польщі, Вільно у Литві й Смоленськ та Москва у Росії.

В актових книгах Кам'янецького Вірменського суду є численні свідчення про пільги в торгівлі, які місцеві вірмени дістали, звичайно, саме через те, що ця їхня діяльність була вигідна державам регіону. Вірменська торгівля не припинялася навіть у воєнні часи й перебувала під охороною. Так, під час Хотинської війни 1620—1621 рр. турецька адміністрація кам'янецьким вірменам видала одночасно від 8 до 13 охоронних грамот, які забезпечували їм безперешкодне пересування й торговельну діяльність на території Туреччини та васальних держав⁴¹.

Про обсяг товарообороту львівських та кам'янецьких вірменських купців певне уявлення дають такі приклади. 1574 р. кам'янецький купець Торос Крікорович уклав із краківським купцем Єндрісом Фугульбедром торговельну угоду на 1422 флорини⁴². 1577 р. на спорудження нової будівлі вірменської церкви св. Нікола у Кам'янці, що збереглася донині, витрачено 1653 флорини, з яких 1150 литовських флоринів (цебто 1725 польських злотих) пожертвував купець Андріас⁴³. 1600 р. львівський купець Захарія Івашкович одержав із караваном зі Стамбула товарів на 12185 дукатів, а Нікол Торосович на 15000 злотих⁴⁴.

Внутрішній ринок великою мірою забезпечували місцеві вірмени. Наприклад, 30 вересня (10 жовтня) 1616 р. у списку кам'янецьких

³⁸ Езян К. Насильственная уния армян Польши с Римской церковью.— Санкт-Петербург, 1884; Сецинский Е. Город Каменец-Подольский.— К., 1895.— С. 177—178; Пінгірян Г. П. З історії боротьби українських вірменів проти насильницького запровадження унії в 30-х роках XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— К., 1963.— № 5.— С. 46—51.

³⁹ Документи на половецькому языкѣ XVI в.— С. 107; Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татаров.— К., 1884.— С. 219—222; Drüll D. Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung.— Stuttgart, 1980.

⁴⁰ Małowist M. Kaffa...— S. 49—66 та ін.; Микаелян В. История...

⁴¹ ЦДА України в Києві, ф. 39, оп. 1, кн. 20, арк. 50; кн. 26, арк. 40 зв., 63, 85 зв., 109 зв.; кн. 28, арк. 25.

⁴² Там само.— Кн. 8, арк. 65.

⁴³ Там само.— Арк. 20 зв.

⁴⁴ Линниченко И. А. Общественная роль армян в прошлом Юго-Западной России // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.— К., 1895.— Кн. 9.

вірмен, які сплатили мито за ввезення і вивезення товарів, значиться 43 особи: Курило Богданович, Каракаш, Яків і Татул, племінники Шибліста, Христофор Голубович, Кіркорша Голубович, Вартерес, Микола і Симон Якубовичі, Павло, Димитр, Бахси Вартересович, Захаріаш Мількович, Вартерес Мількович, Якуб Каспрович, Крікор Мількович, Яків Августинович, Христофор Ісайович, Христофор Вартересович, Іваніс Манькович, Кіркор Ганусович, Норсес Ганесович, Іваніс Хингігович, Кіркор Ганусович, Бальцер, Хидир, Аракел, Христофор і Іваніс Котлярі, Іваніс Синалович, Христофор Кіркорович, Захаріаш Іванісович, Мартин, Мурат, Коста Лукашович, Миколай, Ісай Сергійович, Кіркор Чекель, Захаріаш Голубович, Августин, Богдан Торосович та Кіркор Мострорович⁴⁵.

За даними Н. Кривоніс, 1685 р. у Львові 10 із 14 багатих і 13 із 17 бідних крамниць належали вірменам⁴⁶. Через надмір імпортованих ними товарів місцеві ремісничі об'єднання, які продукували подібні вироби (тканини, гаптування, повсть, взуття, шкіру й шкіряні вироби, зброю тощо), зазнавали збитків і змушені були звертатися до урядових органів для обмеження вірменського імпорту. Згадаймо з цього приводу, наприклад, грамоту короля Михайла ткацькому цехові м. Кам'янця 1669 р. й інші подібні документи⁴⁷.

Торгували вірмени й товарами місцевого виробництва, у тому числі пивом, медом, вином та горілкою „в домах і кам'яницях своїх", на що неодноразово діставали привілеї⁴⁸. Кам'янецька вірменська громада мала навіть „корчму й шинок", що здавала їх в оренду „корчмарям та шинкарям"⁴⁹, а кам'янецькі купці були об'єднані в окремий цех⁵⁰.

Більшість місцевих вірмен, однак, займалася не торгівлею, а ремісництвом або принаймні поєднувала ці заняття. Як і решта місцевих ремісників, вірменські входили до спільних міжнаціональних або ж до своїх окремих вірменських цехів. Так, у Кам'янці на початку XVII ст. існувало, крім згаданого купецького, ще принаймні чотири вірменські цехи: шаповальський, шевський, золотарський та різницький⁵¹.

У цей же час у Львові існував окремий вірменський сап'яницький цех, який виробляв шкіру для експорту до Молдавії, Росії та Угорщини і статут якого було затверджено 1620 р.⁵² Такі ж цехи були на початку XVIII ст. у Станіславові⁵³ та Могилеві⁵⁴. Н. Кривоніс пові-

⁴⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 39, оп. 1, кн. 26, арк. 235 зв.

⁴⁶ Кривоніс Н. К. К истории армянской колонии во Львове во второй половине XVII в. // Исторические связи...— Ереван, 1971.— Вып. 3.— С. 241—249.

⁴⁷ Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии.— Каменец-Подольский, 1904.— С. 56; ЦДІА України в Києві, ф. 39, оп. 1, кн. 8, арк. 59 зв.

⁴⁸ Владимирский-Буданов М. В. Немецкое право...— С. 558.

⁴⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 39, оп. 1, кн. 8, арк. 4.

⁵⁰ Там само.— Кн. 42, арк. 171 зв.

⁵¹ Там само.— Кн. 26, арк. 132; кн. 27, арк. 160—161 зв.; кн. 28, арк. 69 зв.

⁵² Кись И. Участие армян в развитии ремесла г. Львова в XV—XVII вв. // Исторические связи...— Вып. 2.— С. 137—139.

⁵³ Bańcz S. Pamiątki miasta Stanisławowa.— Lwów, 1858.— С. 89—90.

⁵⁴ [Krzysztofowicz]. Silwa rerum księdza Szymona Krzysztofowicza, kanonika katedry kamienieckiej, officiala podolskiego, proboszcza mohylowskiego (1763—1808) / Wyd. Stanisław Krzyżtanowski.— Odessa, 1864.— С. 38—44.

домляла також про цех нафтарів у Львові, до якого входили й вірмени⁵⁶.

У більшості ж випадків окремих національних цехів не було. Так, у Львові XVII—XVIII ст. вірмени входили, крім нафтарського, також до складу цехів вишивальників і сідлярів, золотарського, кушнірського, кордибанників, кравецького, лучників, мечників, ковальського⁵⁶ та малярського⁵⁷. Чи мали вірмени свої папірні, невідомо, а от сировину на українські паперові млини вони постачали⁵⁸. Працювали вірмени й в монетному дворі у Львові в XIV ст.⁵⁹

Після скасування окремих вірменських цехів у Кам'янці місцеві вірменські ремісники почали входити до цехів змішаних⁶⁰.

Завдяки знанню кримськотатарської та турецької мов, близьких до їхньої рідної кипчацької, та обізнаності в турецьких і татарських справах вірмени часто залучалися до дипломатичних послуг — як перекладачі, радники, посередники, супроводжувачі або й як дипломати⁶¹.

Констатуються численні випадки, коли вірмени виконували або підозрювалися у виконанні шпигунських завдань⁶². Ці сфери діяльності вірмен, як і їхня участь у воєнних діях⁶³ або їхня роль у викупівлі та обміні бранців⁶⁴, а також діяльність у різних галузях культурного життя краю (освіта, театр, архітектура, мистецтво, книгодрукування тощо) ще потребують глибокого вивчення, незважаючи на те, що література, присвячена українським вірменам, є доволі значною⁶⁵.

Уся ця проблематика всебічно відображена у великій кількості джерел. Порівняно багато з них стали об'єктом наукового дослідження. Чимало пам'яток, писаних польською, українською, латинською, вірменською, а також вірмено-кипчацькою мовами, ввійшло у науковий обіг⁶⁶.

⁵⁵ Кривонос Н. К. К истории армянских ремесленников во Львове в первой половине XVII в. // Известия АН Арм. ССР. Общественные науки.— 1962.— № 8.— С. 243.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Mańkowski T. Lwowski cech malarzy w XVI—XVII w.— Lwów, 1936.

⁵⁸ Кривонос Н. К. К истории армянских ремесленников...— С. 272.

⁵⁹ Крипакевич И. П. К вопросу о начале армянской колонии...— С. 127.

⁶⁰ Сецинский Е. Материалы...— С. 12.

⁶¹ Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV вв.— Москва, 1894; його ж. Общественная роль армян...— С. 6—10; Baranowski B. Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej // Myśl Karaimska.— 1945—1946.— [N] I.— С. 119—137.

⁶² Кривонос Н. К. К истории армянской колонии...— С. 248.

⁶³ Шевченко Ф. П. Армяне в украинском казачком войске XVII—XVIII в. // Исторические связи...— Вып. 2.— С. 93—90.

⁶⁴ ЦДА України в Києві, ф. 39, оп. 1, кн. 8, арк. 149 зв., 229 зв., 235, 239 зв., 245 зв.; кн. 11, арк. 14 зв.—15, 38; кн. 12, арк. 21; кн. 14, арк. 56 та ін.

⁶⁵ Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши: Армяне в Подолии.— Ереван, 1980.— С. 257—284; Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие.— Алматы, 2002.— Т. I: Каталог и тексты памятников армянским письмом.— С. 20—28.

⁶⁶ Deny J., Tryjarski E. „Histoire du sage Hikar” dans la version arméno-kiptchak // Rocznik Orientalistyczny.— 1964.— Т. 27.— Zesz. 2.— С. 7—61; Дашкевич Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков.— Ереван, 1962; його ж. Армяно-кыпчакский язык: Библиография литературы 1802—1978 // Rocznik Orientalistyczny.— 1979.— Т. 40.— Zesz. 2.— С. 79—86; Гаркавец А. Н. Армяно-кыпчакские письменные памятники XVI—XVII в. // Средневековый Восток: Источниковедение и историография.— Москва, 1980.— С. 81—90; його ж. Кыпчакские языки: куманский и армяно-кыпчакский.— Алма-Ата, 1987.— С. 20; його ж. Тюркские языки на Украине.— К., 1988.

Це дасть можливість нам оглядати вірмено-кипчацькі пам'ятки щонай-стисліше.

Вірмено-кипчацька мова в уявленні носіїв і її наукове визначення

У пам'ятках вірмено-кипчацької мови сама вона визначається її носіями трьома способами: більш старим терміном *хыпчах тілі* „кипчацька мова, мова кипчаків“, присвійною конструкцією *бізім тіл* „наша мова“ та більш пізнім порівняльним термінологічним сполученням, яке набуло поширення завдяки перекладачам, що знають татарську мову Криму, татарча „по-татарському“.

Приклади з текстів:

Kör xüyn bilä cixardix xipcax tilinä ermeni Saymosnu, yamanlamañiz, zerä xudratimiz bunça edi, artixın K[risto]s tügällägäy (Венец. 359: 124) 'з великими труднощами переклали ми вірменський Псалтир кипчацькою мовою; не ганьте, бо зроблено все, що було в наших силах, а решту довершить Христос';

Batmutiun hayi ew xipcax lezui (Mat. 2267: 431) 'Тлумачення вірменською й кипчацькою мовами';

Başlanıyirlär töräläri ermenilärniñ ermeni tilindän [...] Tilindän ermeniniñ latingä cixargandır, latindän polskiygä, a polskiydän bizim tilgä [...] Ne türli ki bu bitiktä yazılıptır eki türli til bilä — nemiçčä da tatarça (Вроц. 1916: 209; 297) 'Права вірменів спершу було укладено вірменською мовою [...] З вірменської мови перекладено на латину, з латини на польську, а з польської — на нашу мову [...] Як написано в цій книзі — двома різними мовами: по-польському й по-татарському';

Yazıldı bu ermeni kalandarı xipcax tili bilä Nemiç ulusına İlšov şahärinä xolu bilä sargavakniñ ermeni tvakanin 1041 okosdosnuñ 18-inä or e şapat or (Кр. 3342: 87) 'Написано цей вірменський календар кипчацькою мовою в Польщі, у місті Львові, рукою дяка [Андрія, с. 99] за вірменським літочисленням року Божого 1041 (1592), серпня 18-го, в суботу' [Е. Триярський уточнює дату: 18 серпня 1594 р., середа⁶⁷].

İnkaltr tatarça (Mat. 2403: 31) 'Прости [Господи] — по-татарському'; у зв'язку з останнім визначенням, ужитим дяконом Миськом, сином Мурада, з міста Замостя, що написав цього молитовника на прохання барона Агопші, намісника Сучави, викликає інтерес ототожнення автором перекладів Лусігом біблійних східних мудреців (пастирів) саме з татарами:

Haçan kördi herodes ki aldadılar anı tatarlar, yüräkländi (Mat. 2267: 112) 'Коли Ірод побачив, що татари його обдурили, розсердився';

Yoçesä ertäsina çobanlar keldilär başxışları bilä da keçruñun 3 çan keldilär bernäläri bilä (Mat. 2267: 112 зв.) 'А наступного дня прийшли чабани зі своїми подарунками і пізніше троє царів із дарами'.

Знання кримськотатарської й турецької літературних мов, наслідування цієї літературної традиції позначилися й на мові перекладів,

⁶⁷ Tryjarski E. Zodyak bölge burçlarının bir ermeni-kıpçak listesi // XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildirilerden Ayırı Basımı.— Ankara, 1968.— S. 129.

особливо, що стосується „Судебника“, де на місці закономірного вірмено-кипчацького **х** нерідко спостерігаємо графічне **к'е** або **кїм**: *evālgī toxtalmaq* 'перше положення (Судебника)', порівняйте *yazdıq* (Вроц. 1916: 156 зв.) 'мы написали'; *uzunluqun kečānīq* (Мат. 2403: 8 зв.) 'тривалість дня'; *aqlıqlar* (Мат. 3522: 255) 'білизна'; *dnyānīq barlıqī* (Венец. 1126: 134) 'усе сутнє в світі'; *umsuzluq* (Венец. 1750: 8 зв.) 'безнадійність'; *tamaqlıq* (Венец. 1750: 41v) 'жадоба'; *toyruluq* (Вен. 13: 8v) 'справедливість'; *huzurluq* (Вен. 13: 42r; Венец. 11: 65r) 'спокій'; *yabanlıq* (Вен. 13: 100v; Венец. 359: 85r; Венец. 1817: 161v) 'пустеля'; *qolları* (Венец. 359: 132r; Венец. 1817: 161v) 'їхні руки'; *borçluluq* (Вен. 446: 14r/17r) 'звинувачення, засудження'; *yuvuqlānma* (Вен. 446: 107v/111v) 'не чіпай, не торкайся, не наближайся'; *boluq* (Вен. 446: 159v/163v) 'велика кількість, багатство'. У таких пам'ятках кипчацькі форми часто замінені огузькими, навіть суто турецькими, як, наприклад, у перекладі Листів апостола Павла, де можна побачити й турецьке *benim* (Вен. 446: 100r/104r, 154v/157v) 'мій'. Тому-то не дивно, що й свою кипчацьку мову перекладачі інколи називають татарською за подібністю й за суміжністю, маючи на меті передусім відрізнити її від вірменської мови оригіналу, а водночас і від мови турецької.

Визначення вірмено-кипчацької мови її носіями як татарської, подібно до такої ж сучасної повсякденної назви урумської мови („греко-татарська“ мова греків-тюркофонів на відміну від „греко-еллінської“ мови румеїв, або греків-еллінофонів⁶⁸), в цьому випадку є визначенням не відповідно до етнолінгвістичної тотожності, а за структурною подібністю близькостпоріднених, але все-таки різних мов.

З походження вірмено-кипчацька мова є однією з кипчацько-половецьких мов кримського ареалу. За структурними особливостями вона дуже близька до тракайського діалекту караїмської мови, куманської мови, кипчацьких урумських говірок Великої Новосілки, Старобешевго й Першотравневого Донецької області і гірських (за станом на кінець XIX — початок XX ст.) кипчацько-половецьких говірок кримськотатарської мови. Тому в основній частині наукової дефініції ця мова визначається саме як кипчацька.

Відома за вірменописемними пам'ятками ділового, клерикального, навчального і наукового змісту⁶⁹, складеними у XVI—XVII ст. представниками вірменських колоній в Україні, Польщі, Молдавії, Волощині і Малій Азії, але головним чином у Кам'янці-Подільському та Львові, ця мова в першій частині своєї складової назви науково визначається як властива певній групі вірмен і збережена у вірменописемних пам'ятках.

⁶⁸ Гаркавець О. М. Уруми Надазов'я: історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки.— Алмати, 1999.

⁶⁹ Deny J., Tryjarski E. La littérature arméno-kiptchak // Philologiae Turcicae Fundamenta.— Wiesbaden, 1964.— Bd. 2.— S. 805—806; Абдуллин И. А. Армяно-кыпчакские рукописи и их отношение к диалектам татарского языка // Материалы по татарской диалектологии.— Казань, 1974.— С. 166—185; Гаркавец А. Н. Армяно-кыпчакские письменные памятники...; його ж. Две новонайденные армяно-кыпчакские рукописи // Тюркологический сборник. 1977.— Москва, 1981.— С. 76—80; його ж. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог.— К., 1993.

Вірмено-кипчацька писемна спадщина

Вірмено-кипчацька писемна спадщина жанрово доволі багатоманітна й охоплює різні сфери духовного та матеріального життя. Завдяки виявленню однієї унікальної пам'ятки виділяємо тепер уже не п'ять⁷⁰, а шість груп пам'яток: 1) історичні хроніки; 2) правові кодекси й актові матеріали; 3) богословські тексти; 4) художні тексти; 5) філологічні праці; 6) природничі тексти.

Історичні хроніки

Дотепер з історичних вірмено-кипчацьких хронік збереглося три: „Кам'янецька хроніка“, „Венеційська хроніка“ та „Хроніка Польщі“.

„Кам'янецьку хроніку“ уклали громадяни Кам'янця брати Агоп і Аксент вірменською й вірмено-кипчацькою мовами 1650—1652 рр. Тут описано події, що відбувалися на Правобережній Україні з 1430 по 1652 р. Особливо важливою є частина хроніки, присвячена Хотинській війні 1620—1621 рр.

Агоп і Аксент — представники вірменської аристократичної верхівки м. Кам'янця. Їхній прадід Кевор був авакерецом (протоієреєм), дід Ованес (Івашко), був вірменським війтом і авакерецом, помер 1610 р., батько братів Крікор (Киркор) тривалий час служив писарем у суді вірменської громади, також був війтом і авакерецом (з 1618 р.). Духовною особою був і Агоп, старший із братів, який помер у віці 39 років і останні 11 років свого життя прослужив у сані священика.

На сторінках „Кам'янецької хроніки“ Аксент не раз повідомляє про подвижницьку діяльність брата з благоустрою храмів і врешті докладно й дуже високо характеризує священика Агопа, повідомляючи про його передчасну смерть.

Перу Агопа належать списки низки відомих нині рукописів давньвірменською мовою. Серед них „Четья-мінея“ („Jajsmawurk“), що зберігається у Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі (ркп. Арм. 2). Закінчуючи переписувати її у 1620 р., Агоп залишив на останніх сторінках доволі об'ємну пам'ятну записку⁷¹.

Як про дуже освічену людину говорив про брата і Аксент. За освіченість і прекрасний розум Агопа поважали й шанували не тільки у середовищі вірмен, але й у колах польського духівництва й українських священиків міста. І це тоді, коли в самому Кам'янці велася запекла боротьба проти унії Вірменської церкви з Римо-Католицькою, що нав'язувалася католицькою верхівкою. Про участь Агопа у цій боротьбі згадував Аксент, а також про диспути, на яких Агоп майстерно протистояв своїм опонентам-єзуїтам.

І брат Агопа Аксент також володів неабияким літературним хистом, який демонструє нехитра, відверта і водночас вельми майстерна розповідь Аксента про дивовижні, гідні епічного опису, події і про факти, на перший погляд, — повсякденні, побутові. Як людина захоплена, Аксент

⁷⁰ Гаркавец А. Н. Армяно-кыпчакские письменные памятники...

⁷¹ Абдуллин И. А. „Памятная записка“ Агопа... — [Казань], 1971. — С. 118—129; Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие. — С. 867—868.

часто не може утриматися від гіперболи чи в оцінці сил тієї або іншої сторони, чи у визначенні ролі деяких історичних постатей. Водночас, як хроніст-початківець, не маючи кваліфікованих попередників, Аксент нерідко піддається емоціям і нехтує ретельністю фактографа-самовидця. Через це його сучасним читачам і насамперед видавцям доводилося дуже нелегко, коли йшлося про ототожнення тієї чи іншої особи або місцевості. Наявність паралельних джерел дещо полегшує це завдання, але в низці моментів проблеми залишаються нерозв'язаними. Належно оцінити писемну пам'ятку можна буде згодом, після її ретельного вивчення істориками-медієвістами на підставі виданого нами повного тексту й перекладу. Але вже зараз можна з певністю сказати, що багато з повідомлених укладачами фактів є унікальними.

„Хроніка” Агопа й Аксента відображає події, що відбувалися на Правобережній і Західній Україні, у Молдавії і Волощині, але головним чином у самому Кам'янці-Подільському з 1430 по 1652 р. Її кипчацька частина стосується періоду загострення польсько-турецьких відносин, кульмінацією якого стали битва під Цецороку і Хотинська війна. Перший кипчацький запис „Хроніки” присвячено обранню вїта вірменської громади Кам'янця у січні 1611 р., а останній повідомляє про смерть проповідника родом з Кафи, вартабета Месроба у Замості 12 травня 1622 р.

„Кам'янецька хроніка” існує у двох списках — короткому (початковому) і розширеному. Обидва списки опубліковані, причому при публікації повного списку видавці, врахувавши їх початкову ідентичність в обсязі короткого списку, на жаль, не повторили видання останнього. Через це умовно „повним” текстом кипчацької частини хроніки можна оперувати, маючи видання короткого списку і доповнювальних його частин розширеного.

Перший, короткий (чорновий) список хроніки зберігається в Національній бібліотеці у Парижі, рукопис № 194. Жан Дені опублікував латинську транскрипцію хроніки, переклав її на французьку мову, доповнив видання словником та індексом імен. Текст „Хроніки” містить записи з січня 1060 (1611) по 3 (13) листопада 1062 р. (1613)⁷².

Другий список „Кам'янецької хроніки” — повніший, зберігається у Бібліотеці конгрегації мхітаристів у Венеції на острові св. Лазаря (рукопис № 1700) і містить 169 сторінок, з яких 151, 156 і 161 чисті. Оповідь починається записом, датованим 15 жовтня 1006 р. (1560), однак після цього запису автори повертаються до фактів 1430 р. Вірменська частина рукопису передує кипчацькій, а потім продовжує її: вона описує події з 1430 по 1610 р. і з 1648 по 1652 р. (С. 7—73, 161—169). Вірмено-кипчацький текст охоплює 1611—1622 рр. (С. 74—160). Текст короткого списку у повному варіанті є на с. 74—89. Повний текст венеційського рукопису опублікований в оригінальній вірменській графіці Г. Алішаном⁷³.

Е. Шютц опублікував англійський переклад значної частини кипчацького тексту цього рукопису, який описує хід Цецорської кампанії і Хотинської війни; переклад доповнений словником, покажчиками, при-

⁷² Deny J. L'arméno-coman et les „Éphémérides” de Kamieniec (1604—1613).— Wiesbaden, 1957.— Р. 26—37.

⁷³ Алішан Г. Каменіц'...— С. 68—110 (кипчацька частина).

мітками, коментарем, вступом, оглядом хроніки вірменського автора XVII в. Ованеса Каменаці й подорожнього щоденника, складеного його сучасником Симеоном Лехаці, а також нарисом граматики мови пам'ятки⁷⁴.

Фрагменти, яких немає у Шютца й Дені, видав у транслітерації з англійським перекладом і глосарієм, показчиками імен і географічних назв С. Вашарі⁷⁵.

Наш неповний російський переклад кипчацької частини „Кам'янецької хроніки“ надруковано у виданні „Османская империя в первой четверти XVII века“⁷⁶. Судільну тюркологічну транскрипцію й переклад російською мовою подаємо за обома списками без жодних прогалів у нашому виданні⁷⁷.

„Венеційська хроніка“ і „Хроніка Польщі“ („Хроніка Польського улусу“) відомі за рукописом Національної бібліотеки в Парижі № 194, арк. 60—65 зв.; 65 зв.—67. Обидві надрукував Г. Алішан⁷⁸.

Фрагменти „Венеційської хроніки“ видав Ж. Дені⁷⁹.

„Хроніку Польщі“ за рукописом і з факсиміле публікації Г. Алішана перевидали Я. Дашкевич і Е. Триярський⁸⁰.

Обидва літописи, складені вірмено-кипчацькою мовою, надзвичайно стислі й описують події від Різдва Христового до 1537 і 1530 рр. відповідно. Незважаючи на фрагментарність і незв'язну уривчастість повідомлень, деякі свідчення цих літописів цінні своєю оригінальністю й неповторюваністю в інших місцевих джерелах. Зокрема, це цікаві дані про діяльність вірменських колоній Кам'янця і Львова, про Вірмено-Григоріанську Церкву в Україні і т. ін.

У своєму виданні ми усунули прогалини й неточності, дали послідовну тюркологічну транскрипцію і повний російський переклад обох цих хронік⁸¹.

Спеціально ці дві пам'ятки поки що не досліджено. Ж. Дені висловив припущення, що „Венеційська хроніка“ виникла на основі якоїсь „Львівської хроніки“. Але із змісту випливає, що хроніка зовсім не „львівська“. Синоптичні записи XIV — початку XVI ст. явно вказують, що хронікальні нотатки, покладені в основу „Венеційської хроніки“, велися протягом 5—6 поколінь у Кам'янці-Подільському й інших місцевостях Поділля, Молдавії й Галичини. Потім записи зведено в один список, хронологічно не послідовний і не позбавлений повторів. Сподіваємося, що наша публікація з російським перекладом дасть можливість розв'язати багато непорозумінь.

⁷⁴ Schütz E. An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620—1621.— Budapest, 1968.

⁷⁵ Vásáry S. Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle // Acta Orientalia Hungarica.— 1969.— Т. 22, ф. 2.— Р. 139—189.

⁷⁶ Османская империя в первой четверти XVII века.— Москва, 1984.— С. 53—71; Комментарий, с. 168—171. В українському викладі див.: Жовтень (Львів).— 1985.— № 4.

⁷⁷ Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие.— С. 535—567, 1065—1072.

⁷⁸ Алішан Г. Каменіц'...— С. 115—123.

⁷⁹ Deny J. L'arméno-coman et les „Éphémérides“...— Р. 38—41.

⁸⁰ Dachkevitch Ya. R., Tryjarski E. Armiano-kypčackiě predbračnyě dogovory so Lvovā (1598—1638—99) (Contrats de mariages arméno-kipchaks de Lvov (1598—1638) // Rocznik Orientalistyczny.— Varsoviae, 1970.— Т. 33.— N 2.— Р. 67—107.

⁸¹ Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие.— С. 1072—1079.

Правові кодекси й актові матеріали

Юридично-кодифікаційна, судово-адміністративна, господарча й фінансова діяльність вірменських колоністів знайшла різноманітне документальне відображення.

З метою систематизації норм кримінального й цивільного права „Судебник” Мхитара Гоша XII — початку XIII ст.⁸², як уже сказано, спершу інтерпретовано латинською мовою й так затверджено 1519 р. Сигізмундом I Старим. Але використовувався він і у кипчацькій та польській версіях 1523 р.

Крім виданого факсиміле списку, датованого 1523 р. (у літературі часто подається хибна дата — 1528 рік), що тепер зберігається під № 1916 у Національному інституті ім. Оссолінських у Вроцлаві⁸³, відомо ще два списки:

— львівська версія 1568 р. — Національної бібліотеки у Парижі — ркп. № 176 (С. 40—112);

— кам'янецька версія 1575 р. — ркп. № 468 (арк. 68—102) Бібліотеки конгрегації вірменських мхитаристів у Відні⁸⁴.

Львівський вірмено-кипчацький Процесуальний кодекс 1523—1594 рр. представлений в усіх трьох списках, але найповніше — рукописом № 1916 Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві (арк. 294 зв.—297), згодом був перекладений польською мовою, відредагований, доповнений новими статтями й урешті скомпонований наново 1604 р. під заголовком „Porządek sądów i spraw prawa Ormiańskiego”. Освальд Бальцер виявив десять польських списків цього кодексу, найпізніший з яких датовано першою половиною XIX ст.⁸⁵

Кипчацько-польська версія „Судебника” майже дослівно повторює 98 світських статей вірменського оригіналу. Разом з тим і розбіжності між кипчацько-польським „Судебником” і його вірменським прототипом є дуже істотними. У кипчацько-польському кодексі законів немає першої частини вірменського „Судебника”, присвяченої церковним законам (124 статті), і 27 світських статей (8, 10, 19, 29, 38, 39, 50, 62—65, 69, 75, 77, 85, 87, 93, 94, 96, 97, 101, 110, 114, 126—129). Стаття 1 другої частини „Судебника” Мхитара Гоша в кипчацькій версії перенесена до вступу (польською мовою вступу немає). У додаткових статтях 2 і 3 частково використано норми статей 16, 85 і 99 відповідно. Стаття 63 об'єднує статті 72 і 73. Статті 90 і 91 розвивають зміст статті 109.

24 статті (дод. 1, дод. 2, дод. 4, статті 1, 4, 9, 11, 16, 20, 21, 22, 24, 32, 37, 38, 42, 45, 60, 63, 69, 80, 88, 104, 117) кипчацько-польської версії Судебника доповнено обмежувальними нормами, доданими під час узгодження тексту в польській королівській канцелярії.

⁸² Паповян А. А. Армянский судебник Мхитара Гоша / Пер. с древнеармянского. — Ереван, 1964.

⁸³ Lewicki M., Kohnowa R. La version turque-kiptchak du „Code des lois des Arméniens polonais” d'après le ms. N 1916 de la Bibliothèque Ossolineum // Rocznik Orientalistyczny. — 1957. — T. 21. — S. 242—251, 247—277.

⁸⁴ Daschian Ja. Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen-Bibliothek zu Wien. — Wien, 1896. — S. 220—221, 943—945.

⁸⁵ Porządek sądów...

Кипчацький і польський тексти „Судебника“ містять 25 нових статей, пов'язаних зі специфікою місцевого правового оточення. Ці статті включено в основний текст документа нарівні з вихідними.

Кипчацькі списки, крім того, включають додатковий третій розділ процесуального змісту. У паризькому й віденському списках таких статей 41 (6—31, 33—47). У вроцлавському списку додаткових статей 94 (6—99), остання з них за 1594 р. Ці статті становили цілком оригінальний вірмено-кипчацький Процесуальний кодекс, який згодом було перекладено на польську мову, перероблено і який отримав остаточну редакцію 1604 р. під назвою „Porządek sądów i spraw prawa Ormiańskiego“. Польську версію видав на основі тексту 1604 р. з урахуванням дев'яти більш пізніх списків О. Бальцер, який запропонував свій поділ тексту на статті⁸⁶.

Нами видано всі три списки кипчацько-польської версії вірменського „Судебника“ і Львівський вірмено-кипчацький Процесуальний кодекс у тюркологічній транскрипції й російському перекладі⁸⁷. Крім того, спільно з Гайратом Сапаргалієвим і Мироном Капралем підготовано й передано до друку монографічне видання цієї пам'ятки з належним науковим апаратом.

Цивільні й духовні органи вірменського самоврядування, професійні організації й приватні особи фіксували результати своєї діяльності у книгах і окремих документах. Це могла бути єдина (для всіх видів справ) актова книга Вірменського уряду, як, наприклад, у Кам'янці, що велася упродовж століть. Могли це бути і спеціалізовані книги — метричних записів, духовних справ (шлюбних контрактів та заповітів), касових записів тощо, як у Львові. Актіві книги цехів, про які нерідко згадується в інших документах, поки що не виявлено.

Записи в актових книгах велися вірменською, вірмено-кипчацькою, латинською й польською мовами, а копії чи витяги з поданих до актів документів вносилися мовами оригіналів, зокрема й українською⁸⁸.

Найдавніші записи, відомі текстуально, зроблено 1521 р. вірмено-кипчацькою мовою⁸⁹. Найпізніші, також судові, зроблено 1786 р. польською мовою⁹⁰.

Найдовше судові записи велися вірмено-кипчацькою мовою у Кам'янці: останній датовано 10/20 березня 1112/1663 р.⁹¹ Останній же окремий документ із Кам'янця вірмено-кипчацькою мовою — це заповіт дружини Симона Харахаша Зосі 8/18 грудня 1118/1669 р.

Найпізнішим вірмено-кипчацьким записом є все-таки львівський — це метричний запис, зроблений у Львівській вірменській церкві 1681 р.

На сьогодні текстуально відомо 40 актових книг вірмено-кипчацькою мовою. Три з них загублено, і маємо у своєму розпорядженні лише опубліковані фрагменти: 302 записи з найдавнішої актової книги Вірменського війтівського суду м. Кам'янця-Подільського (1559—1567) за

⁸⁶ Porządek sądów...

⁸⁷ Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие. — С. 148—209, 676—770, 1002—1041.

⁸⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 39, оп. 1, кн. 11, арк. 16 зв., 51 зв., 276 зв.—277.

⁸⁹ Бжшкянц' М. Чанапархордуг'иун 'і Леһастан... — С. 87.

⁹⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 39, оп. 1, кн. 113, арк. 116 зв.

⁹¹ Там само. — Кн. 42, арк. 266.

ркп. № 4386 колишнього Центрального архіву давніх актів у Києві, з яких 298 виписано й опубліковано Т. Груніним⁹², а 4 — І. Абдуліним за копіями Х. Кучук-Іоаннесова та Ф. Корша⁹³; два записи з актової книги цього ж суду за 1585 р. за рукописом, що згодом зберігався у цьому ж архіві під № 4395, видав М. Бжшкянц⁹⁴; йому ж належить публікація фрагмента одного запису вірмено-кипчацькою мовою, датованого 1521 р., із книги Львівського духовного суду 1463—1564 рр.⁹⁵

Решта 37 книг зберігається у таких архіво- і бібліотекосховищах: 28 у ЦДА України у Києві, ф. 39, оп. 1, спр. 8, 11, 12, 14, 15, 17, 19-а, 20, 22, 24—37, 40—42, 157, 158 (опис у цьому каталозі); шість у Бібліотеці конгрегації вірменських мхітаристів у Відні, ркп. № 440 (книга метричних записів Львівської вірменської церкви за 1636—1736 рр., 120 арк., по 1681 р. вірмено-кипчацькою мовою), ркп. № 444, 446 (дві актові книги Львівського Вірменського уряду за 1608—1624 і 1564—1608 рр., відповідно 79 і 177 арк.; у рукопису 446 містяться також усі соборні послання апостола Павла; одне з них, а саме друге послання до коринтян арк. 62—81, — опубліковано)⁹⁶; № 452 (касова книга цього ж уряду за 1598—1637 рр., 140 арк.); № 441, 447 (актові книги Львівського Вірменського духовного суду за 1572—1630 і 1643—1667 рр., 212 і 470 арк.)⁹⁷; одна у Бібліотеці конгрегації вірменських мхітаристів у Венеції, ркп. № 1788 — актова книга Львівського Вірменського духовного суду за 1630—1642 рр., 1+179 арк.; дві — у приватних осіб у Польщі, які успадкували ці книги від Мар'яна Левицького, котрий тривалий час і доволі успішно займався виявленням і збиранням східних і, зокрема, вірмено-кипчацьких писемних пам'яток, мікрофільмів та фотокопій⁹⁸. У його спадкоємців перебувають актова книга Львівського Вірменського вийтівського уряду за 1625—1630 рр., 48 арк.; книга метричних записів Львівського Вірменського архієпископату за 1660—1675 рр. невідомого обсягу.

В архівах Львова, Відня, Варшави зберігається також велика кількість поодиноких документів оригінальних документів та витягів із актових книг⁹⁹.

Богословські тексти

У бібліотеках та архівах Європи зберігається значна кількість вірмено-кипчацьких писемних пам'яток богословського змісту. Відомо п'ять рукописних Псалтирів, одна повна збірка листів апостола Павла,

⁹² Документи на половецком языке XVI в.

⁹³ Абдуллин И. А. Армяно-кыпчакские тексты из архива Ф. Е. Корша // Татар теле һәм әдәбияты. — Казан, 1976. — Кн. 5. — С. 5—23.

⁹⁴ Бжшкянц' М. Чананархордуг'иун 'і Леһастан... — С. 158.

⁹⁵ Там само. — С. 87.

⁹⁶ Tryjarski E. Der zweite Brief des Paulus an die Korinther in armeno-kipschakischer Version und seine Sprache // Altaica Collecta. — Wiesbaden, 1976. — S. 287—344.

⁹⁷ Schütz E. Armeno-kipschakische Ehekontrakte und Testamente // Acta Orientalia Hungarica. — 1971. — T. 24, f. 3. — S. 265—300.

⁹⁸ Denny J., Tryjarski E. „Histoire du sage Hikar“...; Дашкевич Я. Р. Львовские армяно-кыпчакские документы XVI—XVII вв. как исторический источник // Историко-филологический журнал АН АрмССР. — 1977. — № 2. — С. 163—164.

⁹⁹ Там само.

дев'ять молитовників, чотири збірники проповідей богослова Антона, декілька збірників житій святих і творів із історії християнства з нотатками з астрології і щодо уточнення календаря, один вічний календар з пасхалією, один церковний календар на 18 років і один список вірменських та давньотюркських назв років 12-річного тваринного циклу.

Не в усіх випадках відомо, хто перекладач цих текстів з давньовірменської мови, а частково і з інших мов. Візьмімо, наприклад, досконалий повний переклад Псалтиря, який включає пісні, що за традицією долучаються до псалмів, молитви і гімни з інших книг Старого Заповіту, у тому числі неканонічні.

Перший переклад Псалтиря, як свідчать колофони, зроблено у Львові 1575 р. Але ні автора, ні писаря у рукописі не вказано. Ми висловили необережне припущення, що й цей переклад належить львівському диякону Лусігу, який через п'ять років склав нову редакцію кипчацького тексту. Але першим перекладачем міг бути і хтось інший, можливо, львівський священник Мікаель, син Кости, про якого йтиметься далі. У 1580—1581 рр. диякон Лусіг склав свій вірмено-кипчацький глосарій до Псалтиря і створив нову редакцію кипчацького перекладу, внісши у кипчацький текст істотні зміни. Віддаючи шану подвижникам, що приховали свої імена (найчастіше вони лише просять прочитати на згадку про них хоч би один „Отченаш“), визнаємо і вагомий внесок книжників, що підписали свої праці, і особливо внесок диякона Лусіга у тлумачення Псалтиря: три з п'яти кипчацьких Псалтирів, що збереглися, написані його рукою.

Перекладами займалися багато знавців давньовірменської, єврейської, латинської й кипчацької мов, завдяки чому ми маємо змогу порівнювати різні версії.

У єдиному списку збереглася повна збірка листів апостола Павла, перекладена і написана рукою священника Мікаєля, сина Кости, 1562 р. у Львові. В колофоні автор перекладу зазначає, що одним з основних його занять було шкільництво. Оскільки Павло часто цитує Святе Письмо, у тому числі псалми, ми звернули увагу на схожість кипчацьких перекладів священника Мікаєля і перекладів тих самих місць у Псалтирі 1575 р., і мимоволі виникла думка про його причетність до цього анонімного Псалтиря і про те, що диякон Лусіг, який 1580 р. склав порядковий глосарій до Псалтиря, один із найталановитіших його учнів. Можливо також, що ім'я первісного перекладача Псалтиря з вірменської мови на кипчацьку, як і імена укладачів п'яти об'ємних вірменсько-кипчацьких словників, так і залишаться, на превеликий жаль, таємницею за сімома печатками.

Переклад завжди був могутнім стимулом активізації ресурсів рідної мови. І кипчацька не стала винятком. Завдяки перекладацькій діяльності цілої плеяди переважно безіменних вірмен-кипчакофонів у живу тканину іудейських і християнських творів були навіки вплетені нарівні з повсякденними словами численні дохристиянські архаїзми, що втілювали у слові споконвічні поганські вірування кипчаків, їхній світогляд, їхню історичну пам'ять про багатовікове соціально-економічне, культурне і духовне життя. Язичницька лексика кипчаків-небобожителів, набувши нового змісту, чітко вказує і на специфіку колишніх вірувань і

колишнього суспільного життя. Візьмімо для прикладу лише декілька слів: „Бог“, „Господь, владика, князь, правитель, суддя“, з одного боку, і „імперія“ — з другого. Бог називається словом *teṙṙi*, а Господь, владика, князь, правитель, суддя — словом *бий*. В останньому значенні використовуються також слова *yaṙuči* і *tōṙāči*. Імперія, а конкретніше Візантійська імперія, називається *Ḥaṙanat*, а виходець з цієї держави *ḥaṙan* (по-старому), або *uṙut* (по-новому), „грек“. Подібних словесних перлин у плетиві кипчацьких текстів безліч, і в своїй сукупності вони становлять скарбницю древньої кипчацької й загальнотюркської історії, яку ще мусимо розкрити в усьому її багатстві.

Один із кипчацьких молитовників унікальний тим, що він не написаний гусячим пером та чорнилом із дубових горішків, а надрукований вірменськими літерами з металевих набірних форм друкарської фарбою. Титульний текст на обкладинці свідчить: *Ayoṭ'tk' hasaragaç k'ri-stoneiç. Alyš Bitiki. Hali ävālgi basildī haybatīna Biy Teṙriniṙ yergälikinā körä Ermeni surp uṙḥövinin. Dēr Jovhanēs ašira Karmadaneēnç. Ilōvda. Tvagan 1067, p'ed(rvar) 27* („Молитви для простих християн. Молитовник. Нині уперше надрукований на славу Господа Бога за каноном святої Вірменської церкви. Вітцем Йованнесом Кармаданенцем. У Львові. Року 1067 (1618), лютого 27 (березня 5)“). У цей день набір було розпочато, а закінчено, як сказано на останній сторінці, 20 (30) березня 1067 (1618) року. На титулі по-вірменському сказано: „Молитви для простих християн (Загальнонародні молитви християн)“. Отже, книжку задумано як масове видання для місцевих простих вірмен, рідною мовою яких була кипчацька і які вірменської мови, як, наприклад, священики, не знали. Єдиний відомий примірник цієї книжки обсягом 172 (2+168+2) сторінки нині зберігається у Бібліотеці Лейденського університету. Це перша у світі кипчацька друкована книжка. До майбутнього 400-літнього ювілею кипчацького книгодрукування алматинський Центр євразійських досліджень „Дешт-і-Кипчак“ готує наукове перевидання унікальної пам'ятки. Повна транскрипція цієї книжки й факсиміле окремих сторінок опубліковано в нашому виданні¹⁰⁰.

Крім указаних творів, відома одна нотатка з переліком знаків зодіаку¹⁰¹ і ще декілька текстів різного вмісту у різних рукописах (фрагменти Євангелія, пам'ятні записки і т. ін.). У рукописному „Житті святих“ („Хайсмавурку“), складеному давньовірменською мовою, що зберігається під шифром Арм. № 2 у Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі, міститься колофон (пам'ятний запис) 1620 р. вірмено-кипчацькою мовою (арк. 605—606)¹⁰²; аналогічний колофон є також у збірнику, що зберігався до останнього часу в румунському місті Герла¹⁰³.

Особливої уваги заслуговує єдина вірмено-кипчацька епіграфічна пам'ятка: обабіч на дерев'яному сволоку вірменського будинку у Львові

¹⁰⁰ Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие. — С. 661—674.

¹⁰¹ Tryjarski E. Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises. — Warszawa, 1968—1972. — Т. 1, f. 1—4.

¹⁰² Абдуллин И. А. Армяно-кыпчакские рукописи... — С. 605—606; Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие. — С. 867—868.

¹⁰³ Коланджян С. Краткий каталог армянских рукописей города Герла // Вестник Матенадарана. — 1969. — № 9. — С. 441—442 (на армянском языке).

досвідченим різьбярем 1609 р. виконано пам'ятний напис із фрагментами псалма 120/121¹⁰⁴. Цей текст помітно відрізняється від усіх перекладів згаданого псалма, які є в кипчацьких рукописах, тому у своїй публікації ми кваліфікували його як варіацію на тему псалма 120/121¹⁰⁵.

Художні тексти

Зі зразків світської художньої літератури поки що виявлено лише вірмено-кипчацький варіант поширеного на Сході дидактичного твору „Історія мудрого Хикара“, або „Оповідь про Акіра премудрого“. Це рукопис № 468 (арк. 54 зв.—62) Бібліотеки конгрегації вірменських мхітаристів у Відні. Цьому творові присвячені спільна праця Ж. Дені та Е. Триярського, в якій автори припускають, що це переклад вірменської версії¹⁰⁶, і публікація пам'ятки алматинським учнем автора цієї статті Сисенбаєм Кудасовим¹⁰⁷. До світських художніх творів близькі високохудожній літературні твори на релігійні теми. Виправлену транскрипцію цього дидактичного шедевр у ми включили до своєї збірки „Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом“¹⁰⁸.

Філологічні праці

Філологічні праці представлені посібниками та вірменсько-вірмено-кипчацькими словниками, призначеними для вивчення вірменської мови й перекладу на мову кипчацьку.

Посібники з вірменської мови:

— ркп. 2267 Матенадарану ім. Маштоца в Єревані, арк. 29—42, 1581 р.: дієслівні парадигми;

— ркп. 3522 Матенадарану ім. Маштоца в Єревані, арк. 230—351 зв.: посібник з основ віри та космології в питаннях і відповідях і з вірмено-кипчацьким словником (арк. 342—351 зв.).

Перекладні алфавітні вірмено-кипчацькі словники:

— ркп. № 3 Національної бібліотеки у Відні, 106 арк.;

— ркп. № 84 Бібліотеки конгрегації вірменських мхітаристів у Відні, 178 арк., 1613 р.;

— ркп. № 311 Бібліотеки конгрегації вірменських мхітаристів у Відні, 300 арк.;

— ркп. № 51/1 Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, 366 с.;

¹⁰⁴ Дашкевич Я., Триярский Э. Армяно-кыпчакская надпись из Львова (1609) и вопросы изучения средневековых памятников армяно-кыпчакской эпиграфики // *Rocznik Orientalistyczny*.— 1973.— Т. 35.— Zesz. 2.— S. 123—135; Абдуллин И. А. Армяно-кыпчакская эпиграфика // Тезисы докладов Итоговой научной сессии Казанского филиала АН СССР за 1972 год.— Казань, 1973.— С. 48—52.

¹⁰⁵ Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие.— С. 973—974.

¹⁰⁶ Denu J., Tryjarski E. „Histoire du sage Hikar“...

¹⁰⁷ Кудасов С. Ж. Армян жазулы кыпшак ескерткіші „Дана Хикар созініц“ тілі.— Алматы, 1990.

¹⁰⁸ Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие.

— ркп. Арм. 8 у відділі рукописів і рідкісної книги Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі, 280 с.

Е. Триярський видав конкорданс до трьох віденських рукописів (третій розписано принагідно), а також факсиміле окремих сторінок усіх п'яти манускриптів¹⁰⁹. На підставі цієї лексикографічної праці Г. Дерфер¹¹⁰, К. Менгес¹¹¹ та Дж. Клосон¹¹² провели цікаві етимологічні дослідження.

Тематичні вірмено-кипчацькі словники:

— ркп. № 2267 Матенадарану ім. Маштоца в Єревані, арк. 43—52 зв.: вірмено-кипчацький глосарій до Псалтиря диякона Лусіґа, 1581 р.; опублікований О. Гаркавцем та Е. Хуршудяном¹¹³;

— ркп. № 3522 Матенадарану ім. Маштоца в Єревані, арк. 230—341 зв.;

— ркп. № 3883 Матенадарану ім. Маштоца в Єревані, арк. 207—210, 1630 р.: словник граматичних термінів до граматики Діонісія у викладі Давида Зейтунці. Такий же словничок є в рукописах Матенадарану ім. Маштоца в Єревані (Від. 84: 1—5 зв. та СПб. 8: 276—278).

Природничі тексти

Із природничих наукових пам'яток (якщо не брати до уваги окремі тексти типу рецепту довголіття в ркп. 2267 Матенадарану ім. Маштоца в Єревані, арк. 130) на сьогодні виявлено лише одну — це праця з алхімії й суміжних проблем „Таємниці філософського каменя” львів'янина Андрія Торосовича 1626—1631 рр. зі збірки ЦДІА України у Києві¹¹⁴. У нашому виданні¹¹⁵ відтворено молитви, складені самим Андрієм Торосовичем, та його описи експериментів з алхімії, селекції, медичні рецепти тощо. Зокрема, в нашій збірці надруковано з перекладами молитви й записи львівського експериментатора про його вдалі спроби культивування горіха, виведення персиків та слив без кісточок і троянд із зеленими квітками.

¹⁰⁹ Tryjarski E. Zodyak...; його ж. Dictionnaire arméno-kiptchak d'après rtois.

¹¹⁰ Doerfer G. Das Krimtatarische // Philologiae Turicae Fundamenta.— Wiesbaden, 1959.— Т. 1.— С. 381—390; його ж. Literatur zum Armeno-Kiptschakischen // Ural-Altische Jahrbücher.— 1968.— Bd. 40.— Heft 3—4.— С. 250—252.

¹¹¹ Menges K. Zur Etymologie des Armeno-Kiptschakischen // Der Islam.— 1972.— Bd. 48.— Heft 2.— С. 298—332.

¹¹² Clauson G. Armeno-Qıpçaq // Rocznik Orientalistyczny.— 1971.— Т. 34.— Zesz. 2.— С. 7—14.

¹¹³ Armenian-Qıpchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv / Ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian.— Almaty, 2001.— 656 p.

¹¹⁴ Гаркавец А. Н. Две новонайденные армяно-кыпчакские рукописи...; його ж. Вірмено-кипчацькі рукописи...

¹¹⁵ Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие.— С. 954—957.

Kateryna A. RUDNYTZKY SCHRAY

Marshall University (Huntington, Wv. USA)

PORTRAITS OF DIDO IN MIDDLE ENGLISH LITERATURE: REDUCTION THROUGH EXAGGERATION IN CAXTON AND DOUGLAS

Dido, the legendary queen of Carthage, appears in numerous poems in the late Middle Ages. A character whose beauty derives from her noble majesty and broken heart, Dido was created by Virgil and nurtured by centuries of legend. Any writer who attempts to present her in his work faces an enormous and formidable challenge.

Throughout the medieval period Dido comes to epitomize sorrow and personify forsaken love. In his translation of Christine de Pisan's Letter of Cupid, Thomas Hoccleve recalls Dido's misfortune at the hands of Aeneas:

*Of Troie also the traitour Eneas,
The feithlees man, how hath he him forswore
To Dydo, that queene of Cartage was,
That him releevd of his greeves sore?
What gentillesse mighte shee do more
Than shee, with herte unfeyned, to him kidde?
And what mescheef to hire of it betidde! (11. 36—42)¹.*

Hoccleve's portrait of Dido is extremely sympathetic, but at the same time very incomplete. Here, in this isolated stanza, she becomes emblematic of wronged womanhood, a small bit of evidence in a larger work with greater goals and wider concerns. She does not, however, emerge as a character. This is even more so the case in book IV of Gower's *Confessio Amantis*, where all attempts at characterization disappear as the author allegorizes Aeneas' abandonment to caution readers against Sloth.

Thus, despite her frequent appearances, Dido's character is rarely fully appreciated in medieval English literature, and undergoes a curious transformation. She becomes part of a tradition of scorned women, a tradition which „springs from the medieval tendency to isolate the love story from the context of the whole *Aenied*, and to see it chiefly from Dido's angle — a tendency which was encouraged by the popularity of Ovid's version of events in *Heroides III*². Tracing the development of the Troy story, Priscilla Bawcutt

¹ Hoccleve's poem appears in: *The Oxford Book of Late Medieval Verse and Prose* / Edited by Douglas Gray.— Oxford, 1985.— P. 49—50.

² Bawcutt Priscilla. Gavin Douglas.— Edinburgh, 1976.— P. 83.

concludes that „for many medieval people Aeneas had become a type of the treacherous lover, and frequently appeared in lists of false lovers, along with Jason, Theseus, and Demophon”³. Aeneas' descent into villany is accompanied by Dido's emergence as a helpless victim. To be sure, both readings are valid; however, the medieval presentations of these characters tend to reduce them to these roles exclusively. Aeneas becomes only a villain, Dido only a victim; neither retains his and her epic majesty and Virgilian glory.

Chaucer's portrait of Dido in the *Legend of Good Women* is perhaps the most familiar medieval retelling of the story. As in the works of Hoccleve and Gower, Dido is presented alongside other legendary victims of Amor. In a work purportedly about her, Dido is not, at first, the central character; in fact, the first hundred lines of Chaucer's story are about Aeneas. Dido takes pity on Aeneas and his perils (ll. 1061—1085) and treats him kindly when he arrives in her land⁴. Chaucer demonstrates the extent of her generosity in the lengthy catalogue of gifts she bestows upon her guest (ll. 1114—1125). Chaucer's treatment of the character, however, is not serious. Reminding his audience that he is following a source (Ovid), Chaucer undercuts one of the more important details in the tale, Cupid's impersonation of Ascanius; Chaucer writes „but, as of that scripture, / Be as be may; I take of it no cure” (ll. 1144—1145). In fact, Chaucer leaves the gods' machinations out of the story completely. Most importantly, Chaucer reduces Dido's passion for Aeneas into lust, casually proceeding with „sely Dido hath now swich desire / With Eneas, hire newe gest, to dele” (ll. 1157—1158). The Middle English verb „dele” has a basic meaning of „deal, have to do with” but is often translated as „have physical relations with”; Chaucer uses it here to indicate a carnal desire. Dido's dialogue is consistent with her simplistic characterization. As Aeneas prepares to leave, she appeals to him in desperate language devoid of dignity:

*Have ye nat sworn to wyve me to take?
 Allas, what woman wole ye of me make?
 I am a gentil woman and a queen.
 Ye wole nat from youre wif thus foule fleeen?
 That I was born, allas! What shal I do? (ll. 1304—1308).*

Dido then begs Aeneas to be „his servant in the leste degre” (l. 1313), beseeches him to take her along to Italy (ll. 1316—1320), and claims pregnancy to procure pity (ll. 1323—1325). Her death is told in a single unmemorable line („And with his swerd she rof hyre to the herte”, l. 1351) and her final speech is omitted altogether (instead, following Ovid, Chaucer provides a synopsis of Dido's letter). Though at times sympathetic, the whole story is a highly unserious treatment of the subject, typified by the following insensitive and coerced rhyme:

*Thus he hath laft Dido in wo and pyne,
 And wedded ther a lady hyghte Lavyne (ll. 1330—1331).*

³ Bawcutt Priscilla. Gavin Douglas.— P. 83.

⁴ The Riverside Chaucer / Ed. Larry Benson. 3rd edition.— Boston, 1987. Line numbers follow in the text.

From these works, it appears that Dido does not fare well in anthologies, catalogues, or collections. A complex and powerful character, she refuses to be contained in a fragment or verse and requires an epic of her own. William Caxton and Gavin Douglas were among the several medieval writers to attempt a serious presentation of the Phoenician Queen. Unlike the works of Chaucer, Gower, and Hoccleve, their translations purport to tell the story of Dido within the context of the *Aenied*, rather than some contrived frame with implicit thematic concerns. As a result, their treatment of the character presumably derives from more deliberate choices in language and merits closer examination.

Caxton and Douglas make an interesting comparison since they have already established their own relationship, without the intervention of scholarship. Douglas prefaces his translation of the *Aenied* into Scottish verse with a harsh critique of Caxton's work, focusing at length on the printer's portrait of Dido:

*Me lyst nocht schaw quhou thystory of Dydo
Be this Caxtoun is haill pervertit so
That besyde quhar he fenys to follow Bocass,
He rynnys sa fer from Virgill in mony place,
On sa prolix and tedyus fasson,
So that the ferd buke of Eneadon,
Twichand the lufe and ded of Dido queyn,
The twa part of his volume doith conteyn
That in the text of Virgill, trastis me,
The twelt part scars contenys, as 3e may se (11. 163—172)⁵.*

⁵ Douglas Gavin. *Aenied Virgil's* / Ed. David F. C. Coldwell.— Edinburgh and London, 1957. Douglas' text appears in volume 2; volume 1 contains Coldwell's notes and glossary. Line numbers follow cited excerpts in the body of the article.

In her book on Gavin Douglas, Priscilla Bawcutt suggests that Douglas' criticism of Caxton contains an element of *flying* in addition to commenting „on popular medieval treatments of the *Aenied* and popular notions of translation" (p. 81).

Douglas also challenges Chaucer's presentation of the story („My mastir Chaucer gretly Virgill offendit" 1. 410) notably his characterization of Aeneas. He urges the reader to consult the original:

*Reid the ferd buke quhar Queyn Dido is wraith,
Thar sal 3he fynd Ene maid nevir aith,
Promyt nor band with hir fortill abyde;
Thus hym to be maynsworn may nevir betyde,
Nor nane onkyndnes schew forto depart
At the bydding of love with reuthfull hart,
Sen the command of God obey suld all
And vndir his charge na wrangwyss deid may fall (11. 437—444).*

Although these lines refer to Chaucer's characterization of Aeneas, they also affect Dido's portrayal. (Incidentally, in vii. 64—70, Douglas may have overcompensated for Chaucer's negative portrayal of Aeneas; these lines seem to say that Aeneas tried to comfort Dido. The Latin texts reads that he wanted to, but did not/could not.)

Ruth Morse examines Douglas' relationship with Chaucer and Caxton in her article „Gavin Douglas: 'Off Eloquence the flowand balmy strand'" in: Chaucer Traditions. Studies in Honour of Derek Brewer / Edited by Morse and Barry Windeatt.— Cambridge, 1990.— P. 107—121. Morse claims that Chaucer provided the literary register for Douglas; she evaluates Douglas' text favorably, calling it „a replacement text of the highest order, translating, as it does, the whole text of the *Aenied* as it was understood through the interpretations and commentaries of generations of scholars" (p. 113).

According to Douglas, Caxton's work resembles Virgil as closely as an owl resembles a parakeet. Claiming that he has recounted only one hundredth of Caxton's errors, Douglas compares the inferior work to his own text:

*And bot my buke be fundyn worth sik thre
Quhen it is red, do warp it in the see,
Thraw it in the fyre or rent it euery crum.
Twichand that part, lo, heir is all and sum* (11. 279—282).

Douglas and Caxton fall at the opposite ends of the literary spectrum in their portrayals of Dido yet both modify her character to meet medieval expectations. The larger differences in their works issue directly from their sources — Douglas translated Virgil's original, while Caxton, although he believed his French source to be a close translation of the Latin, relied on the prose *Livre des Eneydes*, a work much divergent from the *Aenied*. As a result, modern critics have echoed Douglas' assessment of Caxton's translation; in his 1976 book on *William Caxton*, Edmund Childs calls the work „a hotch-potch paraphrase of portions of Virgil's *Aenied* from various French translations“⁶.

Caxton immediately admits to relying on an intermediary source in his prologue:

*After dyuerse werkes made / translated and achieued /
hauyng noo werke in hande, I, sittyn in my studye where
as laye many dyuerse paunflettis and bookys, happened that
to my hande came a lytyl booke in frenshe, whiche late was
translated oute of latyn by some noble clerke of fraunce,
whiche booke is named Eneydos / made in latyn by that noble
poet & grete clerke vyrgyle / whiche booke I sawe ouer
[emphasis mine]*⁷.

W. T. Culley identifies the passages containing the major deviations of Caxton's source in his comprehensive introduction to the Early English Text Society edition, and traces much of the untraditional material to Boccaccio's *De casibus virorum illustrium* (probably through *Lydgate's Fall of Princes*). The story of Virgil's fourth book — which tells of Dido's passion, Aeneas' departure, and the Queen's suicide — occupies chapters eleven to twenty-nine in Caxton, chapters which Culley describes as „very long, verbose, and exaggerated... The events as told in the 'Eneydos' are pretty much the same as in the 'Aenied', but are very differently described“⁸. Dido's confession to her sister, the hunt and subsequent storm with unites Dido and Aeneas, as well as Dido's entreaty to Aeneas serve as examples here.

In terms significantly gentler than Douglas, Culley arrives at a similar conclusion:

⁶ Childs Edmund. *William Caxton. A Portrait in a Background*.— London, 1976.— P. 172.

⁷ Caxton William. *Eneydos* / Ed. by W. T. Culley and F. J. Furnivall.— London, 1890.— P. 1. Page and line numbers follow cited passages in the text.

⁸ Там само, xi.

*On the whole the 'Eneydos', as english by Caxton from the French Eneydes, is a romance mainly following the outlines of Virgil's story in the 'Aenied,' but by no means a translation of it, and the writer of the French original seems to have possessed some historical information which he interpolates from time to time, by way of, in his opinion no doubt, improving the story*⁹.

Against this background, a line by line comparison of Caxton's text with Virgil's original is unnecessary and without benefit; a study in characterization, however, remains possible and particularly useful in assessing Caxton's understanding of the *Aenied*. His treatment of Dido takes on fuller significance when laid alongside the figure present in Douglas' text. For all her grief, Dido, in Virgil's conception, never loses her regal status and majestic demeanor; her lamentations, while passionate, are never petty; her love for Aeneas, while overpowering, is never degrading. Virgil's Dido remains a monarch as well as a woman throughout her suffering. Her greatness — though at times almost inhuman — makes the character worthy of her role in the epic. A comparative study of the two translators' efforts at Dido's characterization reveals much about their understanding of this well-known classical tragedy and highlights the differences between the genres of the medieval romance and the classical epic.

Scholars describe Caxton's attention to Dido as „disproportionate“¹⁰. The additions in his version significantly affect her characterization, generally making her less sympathetic than her Latin counterpart. Many of Dido's actions seem less than majestic: for example, she considers pursuing Aeneas militarily and vehemently denounces Fortune. Upon realizing her situation, Caxton's Dido blames her misery on her sister Anna. The lengthy catalogue of accusations is unfitting for a queen:

O, what hast thou doon, my swete suster germayne, of my teeres & emense wepynges / thou hast ben the first cause of the grete fureure where I am now in / thou hast charged vpon my sholdres all the grete euylls that I bere & supporte; thou haste absorbed me, & reclosed, in the grete see of armarytude... (p. 92, ll. 22—28).

Dido goes on to blame Anna for every detail of her relationship with Aeneas. Such ranting is frequent in Caxton's text, gradually reducing Dido from a glorious figure to an outraged and enraged woman with little strength of character.

Adhering to the French *Eneydes*, Caxton's text is further characterized by a tendency for elaboration, often to an absurd degree. Caxton's descriptions of Dido abound with unnecessary asides and his versions of the speeches she makes often degenerate into grotesque details. The prolonged graphic descriptions of Dido's former power over Aeneas is typical of her dialogue and Caxton's style:

⁹ Caxton William. *Eneydos*, xix.

¹⁰ Among them Robert H. Wilson in: *A Manual of Writings in Middle English*.— New Haven, 1972.— Vol. 3.— P. 799.

*Myghteste not thou, whan he was wythin thy royame & wyth the,
haue dystroyed his persone, and his body to haue ben hewen in pyeces /
and also his felawes to haue ben caste in to the depe see / And in lyke
wyse, his sone Ascanyus myghtest thou haue made to be alle tohewen
and chopped smalle, And to be soden and dressed, as it had be good
mete, for to haue made hym to be eten of hys fader / And to haue sette
hym in stede of other seruyse atte hys table (p. 98, 11—19).*

By way of comparison, the corresponding passage in Virgil is rather brief and relies on straight-forward compact verbs. For example, as Dido recalls her many opportunities to slay Ascanius and serve him as a meal, Virgil's „absumere" (absumo, -ere) means simply and cleanly „to destroy, ruin, consume, kill". As such it is a powerful yet succinct verb, highly undeserving of Caxton's vulgar replacement.

Caxton's word choice and tone construct an atmosphere of bitter vengeance, twisted vengeance devoid of the high grief and powerful lament found in Virgil's text. Unnecessary details — worse yet, details inconsistent and contrary to the high subject matter — distract the reader from the drama of the moment. This is the ultimate effect of all of the elaboration that appears in Caxton's text. All of these tendencies in Caxton's translation — his penchant for the grotesque, lengthy exaggeration, and superfluous detail — transform Dido into a type of caricature rather than a heroine of epic proportions. Every gesture, every speech, every emotion is indiscriminately magnified. Dido's character and its attractive potential are diluted over far too many unnecessary lines.

By comparison, Douglas' revisions to Dido's speeches and actions are minor; however, they too invite a rereading of the character. Douglas' work is a genuine translation, and, unlike Caxton's story, it follows the Latin original. However, Douglas too deviates from Virgil's text, sometimes unintentionally, sometimes intentionally — in his own words of the preface „Sum tyme I follow the text als neir I may / Sum tyme I am constrenyt ane other way" (11. 357—358). With regard to word choice, Douglas' translation is characterized by three tendencies, all of which contribute in varying degrees to his portrait of Dido. He consistently identifies proper names and character relationships; he intrudes into the narrative whether in the form of interjections or dialogue cues („she said"); and, following the practice of his time, he assigns an overwhelming number of „alas-es" to the despairing queen.

The first of these tendencies — the reliance on proper names — does not significantly alter the story. Douglas continuously reminds the reader who Sychaeus was, identifying him as Dido's „first husband" in ix. 62, x. 62, xi. 99 and several other passages. He replaces Virgil's more general adjectives with personal names: preparing for her death, Dido's glance falls on „Iliacas vestis" („Trojan clothing", line 647 in Virgil) which Douglas identifies specifically as „Eneas clething" in xii. 11. Douglas also explains who the Tyrians are in xi. 80, an identifying clause that does not appear in Virgil: „Quhilk now in Affrik at Carthage remanys". Among these elaborations, the references to Sychaeus are perhaps the most noteworthy because they remind the reader of Dido's earlier marriage and may suggest that the events unfolding be seen as punishment for her broken oath of celibate widowhood;

such a reading, however, would require more support from the text, which neither Douglas nor Virgil provide¹¹.

Douglas' second tendency — his editorial habit of inserting dialogue cues — at times weakens his presentation of Dido. The words „quod sche" repeatedly interrupt Dido's most powerful speeches. The disruptive nature of such unnecessary stage directions is particularly evident in the passage containing Dido's curse, a speech which relies on its momentum for maximum effect. Douglas interrupts twenty-five lines of the passionate invocation with „quod sche" at line 83 presumably to preserve the rhyme scheme. Although the effect can not be fully recreated without citing the entire speech, the brief excerpt of lines immediately before the intrusion provides a sense of the damage:

*'And forthirmor, O 3e my Tyrianys,
Quhilk now in Affrik at Cartage remanys,
3on clan, with thar successioun and kynrayd,
Persew with haitrent perpetual, and invaid;
Onto my assys grant this a gift', quod sche.
'Nevir luf not payce betwix thir pepill be... (xi. 79—84).*

The curse continues for another ten lines. Such interruptions of Dido's speeches are frequent in Douglas. They, in effect, break the suspension of disbelief crucial to all fiction and pull the reader away from the passionate discourse and out into the frame of the story. The impact of the speech is inevitably reduced, as is the high tragic dimension of the work, and, consequently the reader's sympathy for Dido. Other narrative prompts occur in lines vi. 73, xii. 15, and elsewhere, in every case apparently only to preserve the rhyme. A similar situation occurs at xii. 100 with an unnecessary „I wyss" as Douglas tells of Juno's pity.

A more damaging change to Dido's character results from Douglas' modification of the tone of her speeches. The most detrimental of his additions is the interjection „allace", standard in medieval laments but used sparingly by classical authors. Here one does have to consider the effect of the romance genre on Dido's portrayal. Douglas' readers would have been accustomed to the unreserved passions of their heroes and heroines, and „alas" is certainly a frequent cry in the most dignified of Middle English texts. However, despite their origins in genre, the repeated outbursts inevitably change the readers' perception of Dido, who in Virgil's epic abides by the more restrained classical conventions. Interjections abound in Douglas' text:

„Quhat! wilt thou fle from me? allace! allace!"	(vi. 65)
„Than semyt I nocht, thus wyss, allace! allace!"	(vi. 98)
„Allace! enragyt or enchantit am I"	(vii. 29)
„Quharin I perychit and wes schent, allace!"	(ix. 51)
„Thus fynaly scho owt bradis, allaik!"	(x. 20)

¹¹ „Throu this a cryme of secund marriage" (i. 40) is the only other piece of textual evidence for such a reading. Douglas tends to clarify common nouns as well as names. In the lines that follow, Douglas translates Virgil's „dulces exuviae" („remnants dear [to me]" as „O sweit habyte" and „lykand bed", specific reminders of Dido's marriage to Aeneas.

„Tynt woman, allace! baris thou not 3yt in mynd"	(x. 39)
„Allace the quhile! and offerit me to my fo"	(x. 53)
„Was it not lefull, allace!"	(x. 57)
„Allace! onkepit is the trew cunnand"	(x. 61)

While this emotionally-laden interjection appears throughout the high style works of Middle English and is not in itself indicative of weakness, its repeated use changes the reader's perception of Dido. Douglas carries this tone over into the narrative part of the poem, describing Dido's preparations for the suicide: „As wod woman clam on the byng, allace!" (xii. 8). Similarly, other interjections find their way into Douglas' text: „Now, now, nothir gre-tast Iuno, wallaway" (vii. 20). Railing at Jupiter as Aeneas departs, Dido animates her outrage with „ha, fy!" (xi. 12) and concludes her tirade with a sar-castic remark about Aeneas: „Ha! now behald hys gret prowes" (xi. 25).

By way of comparison, in his entire fourth book, Virgil assigns only three such outbursts to Dido in his text: as Dido confronts Aeneas about his depar-ture she rages in an aside „heu furiis incensa, feror!" [Oh, I am swept away burning by furies!]; gradually realizing the full extent of her situation, she laments „heu, perdita" [oh lost one]; and shortly before her death the griev-ing queen cries out „Heu nimium felix" [Oh happy too much]¹². In each case „oh" is more consistent with the Latin, possibly „ah", but certainly not „alas". Furthermore, such interjections („wallay" in particular) are not even implied in most cases in Virgil's text. While Douglas' addition of interjections is not specific to Dido — xii. 61 and 76 convey Anna's lament and the passage describing the enthusiasm of Aeneas' men as they approach Italy are other examples — they do contribute to a portrait of her significantly different from the one found in Virgil's epic. The numerous „allaces" deflate Dido's grandeur and reduce her heroic proportions and, ironically, make her less sympathetic¹³.

The strength of Dido's character relies greatly on her magnificence, a magnificence inconsistent with superfluous lament, even more so since Virgil's text provides ample expression of genuine grief and unspeakable sorrow. Dido's beauty and literary majesty stem from her regal demeanor, a register that does not allow for any of these unrefined expressions of dis-sappointment. To express Dido's grief and outrage with such common interjections is to underestimate the depth of her sorrow. While Douglas' translation is impressively accurate otherwise — C. S. Lewis and Ezra Pound

¹² All quotations from the Latin are taken from: Vergili Maronis P. Aeneidos. Liber Quartus / Edited by R. G. Austin.— Oxford, 1955. Austin prefaces his „Introduction" with a brief excerpt from Gavin Douglas's praise of Virgil. Austin's essay on the *Aenied* is superb. Latin passages used in this paper are translated in the notes; where I am uncertain of the precise meaning of Virgil's text, I rely on Robert Fitzgerald's modern translation *The Aenied* (New York, 1983).

¹³ Elsewhere Dido's tone makes her appear significantly less regal in Douglas than in Virgil. Confronting Aeneas on his departure, Virgil's Dido hopes that he meets disaster and „nomine Dido saepe vocaturum" (11. 383—384). Douglas translates closely but nonetheless makes one subtle change:

*Forsuyth, gif reuthfull goddis may ony thing,
Amyd thi way, I traist on rolkis blak,
Thou sal deir by thy treuth thou to me brak,
And clep oft my richt name, 'Dido, Dido!' (11. 40—43).*

both praise it¹⁴ — these minor changes collectively reduce her strength as a character.

In Virgil's original, Dido's greatness is never undercut by her outrage, bewilderment, and sorrow. She remains an aesthetic masterpiece, a creation far removed from daily life, suffering a grief elevated far beyond common experience. Virgil's literary creation is no longer closely connected with real life, and yet, paradoxically, „the story of Dido has... [drawn] tears from saints and sinners“¹⁵. In the epic, the distance of the characters contributes to their magnificence. Douglas and Caxton, however, attempt to confine Dido to mortal form, and therein lies their chief offense. Caxton's and Douglas' reduction of Dido becomes especially evident in her final speeches and suicide. These scenes, in which pathos is at its height and each word chosen by the translator must carry its full weight, lend themselves especially well to analysis.

Dido's curse, her final lengthy speech, allows the reader to assess the character without interference from the narrator. Caxton presents this speech in chapter xxvii, Douglas in book IV, section xi. Both versions of the curse follow Virgil's outline: if it be the gods' will that Aeneas arrive safely in Italy, Dido prays that he remain besieged by war, be separated from his son, be forced to beg assistance, witness the deaths of his companions, accept peace on unjust terms, and fall in battle before his time. Her curse calls for greater consequences as she precludes peaceful relations between the two nations and foretells the arrival of an avenger who will make war on Aeneas' people. The difference between Caxton's and Douglas' texts result, again, from choices in tone and emphasis.

Douglas' modifications continue to be minor. As she curses Aeneas in xi. 33, Dido answers her own rhetorical questions, a decidedly inelegant action¹⁶. Douglas writes:

*Mycht I not caught and rent in pecis his corss,
Syne swak the gobbettis in the sey by forss
Of hym and all hys fallowys? Weill I mocht! (xi. 31—33).*

While permitting her to use the regal plural throughout the curse (an example follows in the lines quoted below), Douglas also incorporates some lines that, although they are intended to evoke pity, sound petty. Addressing the entire pantheon of gods, Dido prays that they withdraw their favor from Aeneas „quharby

*Schrewis aucht be punyst for thar cryme, and not I
And thir our prayeris accept, we 3ou beseik*

(xi. 57—59, emphasis mine).

¹⁴ Ridley Florence. *The Distinctive Character of Douglas' Eneados // Studies in Scottish Literature* / Ed. G. Ross Roy.— Columbia, SC, 1983, xviii, 112. Ridley does not discuss Dido's characterization in her article, but her detailed commentary on Douglas' translation is very interesting and worth reading.

¹⁵ Austin in his „Introduction“, xiii.

¹⁶ Bawcutt notices Douglas' tendency to answer rhetorical questions and observes: „Again and again, where Virgil is brief, succinct, or allusive, implying far more than is actually stated, Douglas turns hints or ambiguities into definite statements. This largely though not entirely derives from his concern with making the 'sentence plain'“ (p. 114—115).

In Virgil's original, Dido's call for vengeance is greater than life and inconsistent with Douglas' rather defensive „and not I". On the whole, however, Douglas' Dido retains her regal demeanor in her impassioned sentencing of Aeneas.

Dido's curse in Caxton is greatly deflated by its long preamble, which, in Douglas, appears as an invocation. Following his source, Caxton adds lengthy epigrams to all of the gods Dido invokes by name, particularly cumbersome descriptions of Juno and Diana, completely unnecessary at this point in the story. Elaboration in Caxton is quite standard, however. For example, where Douglas anticipates Aeneas beholding „Feil cayrfull corsys of hys folk ded and cald" (xi. 70), Caxton writes: „Alle his folke, wythout mysericorde afore his eyen present, be put to anguysshe, & not mow socoure theym, for to encrease his torment" (p. 99, ll. 34ff). As Douglas' Dido prays that Aeneas's corpse will „ly onerdyt in myddis of the sandis" (xi. 75), Caxton's text adds the colorful touch „that after hys deth wythoute sepulture, as an hownde or other dounbe beste, be he caste in-to the depe shad-owes of hel, ther to suffre tormentes right horrible & cruel" (p. 100, l. 14ff). As in other passages, Caxton's source begins with a fairly close adherence to Virgil's text, but soon retreats into grotesque details. Indulging in descriptive phrases, Dido specifies all that her avenger — who has only three lines in Virgil — will accomplish. Using the imperative, Virgil's Dido calls for an avenging spirit to rise up from her bones:

*exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor
qui face Dardanios ferroque sequare colonos,
nunc, olim, quocumque dabunt se tempore vires* (ll. 625—627)¹⁷

Douglas replaces the imperative with a subjunctive clause but retains the essential meaning and consequently the force of Dido's prophecy:

*Of our levingis sum revengar mot spryng,
With fyre and sword to persew and doun thryng
The lauboreris descend from Dardanus* (xi. 85—87).

Caxton develops this brief allusion to Hannibal into a small-scale retelling of the Phoenician conquest of Rome. This portion of the speech occupies some forty lines in Caxton's text, typified by the following attention to detail: the avenger

*shall slee & distroie them in diuerse manere, som by wepen, ye
other by hongre / som shall be drowne in ye see, some he shall make to
be byhedde, & theire membres to be broken & all to-hewen, ye other
to be hanged / & the other within his prisons shalbe flain from hed to fote;
ye other he shal doo cast out of ye windowes doun to ye pauement; &
to other he shal make theire eien to be pulled out; & many other
euylls he shall make them to endure...* (p. 101, ll. 17—26).

¹⁷ „Rise up from my bones, avenging spirit! / Harry with fire and sword the Dardan countrymen / Now or hereafter, at whatever time the strength will be afforded".

And further:

Theyr fayr doughters & their vyrgynes shall be habandouned to men by force, & deflowred / and to a ryght grete shame deliuered, & vyolated ayenst their wylle... (p. 102, 11. 3—6).

Attention is shifted from Dido's passion to her outrage and soon thereafter is lost altogether in the grisly detail. The list of tortures is not uncommon in medieval literature, but Caxton does not successfully adapt Dido to medieval conventions. Her indulgent review of the future sufferings of the Romans is too unrestrained, if not too gleeful, to be regal. The same attention to bodily harm informs her regret that Aeneas will not witness her suicide. Her preoccupation with physical suffering distracts the reader from Dido's heartache and emotional distress. By the time Dido identifies Hannibal by name and describes his heroic qualities, she ceases to be the protagonist of the scene. The lengthy digression reduces Dido's character, and de-emphasizes the drama of the present moment, something which Caxton himself senses as he returns Dido to matters at hand with „but in ye meane while I make a request to you all" (p. 102, 11. 13—14).

Despite the occasional shifts in register in Douglas' version of the speech, this passage suggests that Dido approaches her death with a sense of purpose. The curse, with its personal and political ramifications, reminds the reader of her regal and once-glorious status as the victorious Queen of Carthage. Douglas' dialogue is quite moving and well-ordered. Caxton's dialogue, on the other hand, is rambling, ranting. Unlike the character in Douglas' work, Caxton's Dido appears too wild to retain any lingering vestiges of majesty. In fact, the marginal gloss in the Early English Text Society edition calls this speech a „harangue".

Caxton's Dido remains „dyspoureyed of witte" (p. 105, 1. 30) as she prepares to die, Douglas' „hasty, egyr and wild" (xii. 1). Caxton's assessment is consistent with his presentation of the character thus far; Douglas' results from a possible error in translation. It appears that Douglas may not have recognized Virgil's wry understatement and misattributes adjectives in the opening lines of section xii. Virgil's text reads that Barcea, Sychaeus' nurse, „gradum studio celebrabat anili" (1. 641), that is, „she hurried away with an old woman's eagerness". Douglas attributes the adjectives intended for the nurse to Dido and writes:

*Bot now the hasty, egyr and wild Dydo,
Into hyr cruell purposs enragyt so* (xii. 1—2).

Furthermore, Douglas' description of Dido is decidedly medieval: „Wan and ful pail for feir of the neir deth... Quaking throu dreid, ruschit furth, or scho wald stent" (11. 4—6). The corresponding lines in Virgil read:

*at trepida et coeptis immanibus effera Dido
sanguineam volvens aciem, maculisque trementis
interfusa genas et pallida morte futura* (11. 642—644)¹⁸.

¹⁸ Fitzgerald provides the translation: „and Dido's heart / beat wildly at the enormous thing afoot. / She rolled her bloodshot eyes, her quivering cheeks / Were flecked with red as her sick pallor grew / Before her coming death".

In Virgil's poem, the focus remains on Dido's resolve to die, and never shifts to her fear of death. Hailing it as her only solace — „And me delyvir from thir bevy thochtis" (xii. 18) — she welcomes death in Douglas' translation. While her heart flutters at the enormity of it, never does she „dreid" it. Subtle changes contribute to an overall image of the queen, an image less magnificent than Virgil's:

*Onto the innar wardis of hyr place,
As wod woman clam on the byng, allace!
And furth scho drew the Troiane swerd, fute halt,
A wapyn was neuer wrocht for syk a nate*
(xii. 7—10, emphasis mine).

Caxton too attributes fearful emotions to Dido. The „dredfull remerabraunce" of her approaching death „troubled hir in suche wyse, that it made all hir wyttes to torne in to a wyked kynde, and in a mynde for to destroye the first composicion, coagulate in couenable proporcion for the entreteyny[n]ge of the spiryte vitall" (p. 103, ll. 29—33).

Part of the power of Virgil's original lies in the fact that the suicide is never actually told; instead the reader sees it at the same time that Dido's attendants do. When her household, servants arrive in the chamber, they see Dido

*...media inter talia ferro
conlapsam... ensemque cruore
spumantem sparsaque manus* (ll. 663—665)¹⁹.

The reader realizes that Dido has plunged the knife into her breast at some point during her speech. The effect is, to say the least, dramatic. Neither Douglas nor Caxton trust this powerful moment to the reader's imagination. Douglas clearly identifies the moment of the suicide:

*And gan the scharp sword to his breist vphald;
'3a, thus, thus lykis ws starve and to depart!'
And with that word, rave hir self to the hart.
'Now lat 3on cruel Troiane swelly and se
This our fyre funerale from the deip see,
And of our deth turss with hym fra Cartage
Thys takyn of myscheif in hys vayage',
Quod scho; and tharwith gan hir seruandis behald.
Hir fallyn and stekit on the irne cald,
The blude outbullyrand on the nakyt swerd,
Hir handis furthsprent... (xii. 32—42)²⁰.*

¹⁹ „Amid these words [her household people saw her] / crumpled (collapsed) over the steel blade, and the blade / Aflush with red blood, drenched her hands".

²⁰ Line 41: „nakyt swerd" is a common image in medieval romance. Dido kills herself with „a naked swerd" in Gower, IV. 135.

Douglas frequently adheres to the conventions of romance. In her essay in the *A Manual of Writings in Middle English*, Ridley concludes that many of Douglas' ideas in his prologues are „commonplace literary conventions" (1973.— Vol. 4.— P. 993). Ridley provides a summary

Caxton is characteristically more descriptive:

*The whiche thynges thus made & sayde, without eny more
langage / dydo, full of rage, seased thenne the swerde of eneas,
whiche she helde the poynte vpward, & vpon hit dede cast her self
so that the swerde entred within her brest, vnto the bake of her /
This lady thenne felle doune to the grownde, sore hurt with a
wounde mortall, wherof she lost her speche labourynge sore
harde atte the entrée of her her dethe so cruell / as many one doo
whan they be atte the poynt of deth... (p. 106, ll. 4—13).*

Caxton and Douglas explain and comment on much of the action in their stories, Caxton in paragraphs, Douglas in isolated phrases. Much of Dido's suffering — a passion beyond words — is demystified in the process.

Finally Caxton's and Douglas' editorial decisions after Dido's suicide complete her reduction as a character, Caxton practically dismisses the intrinsic value of the story with his subtitle to chapter xxviii: „How dydo, full of grete rage, and dyspowrueyed of witte, slewe herself with the swerde of eneas / And how be it that aboue is made mension of this ocacion, it was nothing but for to shewe the diuersite of fortune" (p. 105—106), Caxton concludes Dido's death scene with „a strange contest between Iris and Proserpine for the possession of Dido's soul" which Culley describes as „a really ridiculous story"²¹. In this exchange, purportedly on „the beaulte of dydo", Caxton catalogues her attractive features, characteristics his medieval audience would have recognized as belonging to a beautiful woman, but becomes ton weighed down in un-epic details; for example, Dido had „A meane noose, not to grete nor to lytell, wythout ouer grete openynge" (p. 112, ll. 28—29). In short, Dido becomes almost incidental to her own story, lost in the trappings of melodrama and narrative detail.

Douglas' Dido is a significantly stronger character, but in this text too, her splendor is somewhat shaded by other elements. With Dido dying, Douglas recasts Anna in a better light. In Virgil's scene, Anna bewails her sister's death and enumerates the possible consequences of the Queen's actions:

*exstincti to meque, soror, populumque patresque
Sidionios urbemque tuam (ll. 682—683)²².*

Anna's rather selfish concerns here are consistent with her earlier role, a rather naive and uninteresting character, an effective foil to Dido. At the same time the reader is reminded of Dido's role as Queen and the political power at stake. Douglas redirects the passage in his translation:

of Douglas' concerns in prologue iv, calling it „a sermon against unrestrained carnal". Douglas attacks drunkenness and lust, rebukes lechers, bids maidens to remain chaste. The tragic story of Dido, Ridley writes, „illustrates the evils of false love and should lead ladies to beware of lascivious strangers".

²¹ Culley's preface to Caxton, xii. It is likely that this contest between Iris and Proserpine is modeled on Christian images of good and bad angels fighting for a soul at the moment of death.

²² „You have put to death yourself and me, the people and fathers / Bred in Sidon, and your own city".

*Sistir, allace! with my counsell haue I
The, and my self and pepill of Sydony,
The heris all, and eik thi fayr cite,
Distroyt and ondeyn for ay...*

(xxi. 77—80, emphasis mine)²³.

Anna's taking responsibility for the events leading up to Dido's death once again removes the Queen from the center of attention. Whether a deliberate change or an error in translation, the result is the same: Dido's character, already weakened by romance convention and narrative intrusions, is further reduced in grandeur.

Fourteen centuries after her birth Dido continues to be created and recreated in the works of the medieval poets. In the introduction to his edition of the Latin epic, R. G. Austin writes: „Virgil planned the book on clear firm lines. He knew what he meant his Dido to be... She is drawn plainly from the outset, impulsive, loving, lonely, bewildered, and always passionate“²⁴. Echoes of all these elements remain, sometimes distant, sometimes clearer, in the efforts by Caxton and Douglas, who understood the character in their own way. Their changes to her portrait closely correspond to the demands of the romance genre. The many „allaces“ and elongated descriptive passages dim her splendor. But while she no longer has her full epic glory, Dido does gain a new audience, another generation to sympathize with her pain and mourn her abandonment. Perhaps therein lies the ultimate measure of Virgil's achievement — a creation so appealing, a character so dynamic that even through extensive modification something beautiful remains.

²³ In Caxton's edition, Anna's grief over Dido's death has Christian overtones: „My righte swete suster, alas, what haste thou doo / and by what maner & rayson hast thou broughte thi selfe thus to eternall perdycon“ (p. 107, ll. 17—18).

²⁴ Austin, xiii.

Віталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ

*Товариство дослідників Центрально-Східної Європи
(Кам'янець-Подільський. Україна)*

ЗАХІДНЕ ПОДІЛЛЯ ПІД ВОЛОДІННЯМ ВІТОВТА У 1411—1430 РОКАХ: НАДАВЧА ПОЛІТИКА У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ

Одним з найскладніших періодів пізньосередньовічної історії Поділля є час між 1410—1430 рр. Так сталося, що „подільське питання” упродовж двох третин XV ст. було гострим кутом суперечностей, об який постійно вдарялися Корона Польська і Велике князівство Литовське.

Після втечі Свидригайла наприкінці 1401 р. польський король Владислав II Ягелло поширив свою юрисдикцію на Поділля. Свідченням цього є ціла низка привілеїв на маєтності, які виходили з королівської канцелярії протягом 1402—1410 рр.¹ Проте Вітовт продовжував плекати надії на повернення Поділля до складу Великого князівства Литовського. Про існування таких намірів свідчить те, що у 1409 р. Ягелло сам схилявся до передачі Вітовтові Поділля, аби тільки панував мир, про що йдеться у донесенні агента Великому магістрові Тевтонського ордена².

Процес передачі Поділля Вітовтові розтягнувся зонайменше на декілька років. Про те, що Ягелло продовжував уважати себе його володарем, свідчать два факти: 1) угода між Ягеллом і Сигізмундом, королем Угорщини (1412), де польський король володіє Поділлям³; 2) надання Андрієві з Бабшина сіл Чорнокінці та Криве у Скальському повіті Подільської землі⁴. Та й місцева шляхта не вважала за потрібне присягати на вірність Вітовтові. Це змусило польського короля двічі, у 1414 та 1418 рр., звертатися до неї з проханням присягнути на вірність велико-

¹ Див.: Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. F. Kuryka.— Kraków, 2000.— S. 33—34.

² Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376—1430 (далі — CEV) / Collectus opera A. Prochaska.— Cracoviae, 1882.— N CCCII.— P. 179: „[...] dowiedział się od tamecznych przyjaciół swoich, jako już od dawnych czasów nie było takich nieporozumień, pomiędzy królem Jagiełłą a Witoldem jak obecnie [...] że król Polski chce księciu ustąpić Podole, aby tylko pokój panował”.

³ Там само.— N SDII.— P. 228—231: „[...] in terra autera Podolie, idem dominus Sigismudus rex promisit eundem dominum Wladislaum regem per se nec suos subditos facere impediri [...]”.

⁴ Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (Ч. 1—80) (1361—1530) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1905.— Т. LXIII, кн. II.— С. 1—46; Zbiór dokumentów Małopolskich (далі — ZDM) / Wyd. I. Sulowska-Kuraś i S. Kuraś.— Wrocław, 1974.— Cz. VI.— N 1778.

му литовському князеві⁵. Принагідно зазначимо й той факт, що перший датований документ Вітовта, яким він записує 60 гривень на села Лисівці та Набоків Григорію з Давидівців, датований 8 вересня 1418 р.⁶, а вимога Ягелла від 1418 р. датується 30 жовтня. Тобто Вітовт не надавав особливого значення цій присязі. Адже його староста Юрій (Єжи) Гедигольд з титулатурою кам'янецького старости (*capitaneus Podolie*) згадується вже 1411 р.⁷

Завдяки своїй наполегливості Вітовт дістав у володіння ціле Поділля, реалізувавши, мабуть, свої прагнення, що жевріли у нього ще з 1394 р., у якому через політичні обставини змушений був зректися Західного Поділля, котре вже наступного року передано у володіння на княжому праві краківському воєводі Спиткові з Мельштина⁸. Принагідно зазначимо той факт, що наступного разу історичне Поділля „зустрілося” у межах однієї держави — Корони Польської, аж у 1569 р. після інкорпорації Волині, Брацлавщини і Київщини внаслідок Люблінської унії.

За час свого володіння Поділлям з канцелярії великого литовського князя вийшла ціла низка документів надавчого характеру. Про їх кількість можемо лише здогадуватися, бо до нашого часу у тій чи тій формі дійшло 20 документів*. Зважаючи на експонента та час походження цих документів, на перший погляд, виходить досить значна кількість, яка є зіставною з кількістю аналогічних документів, що вийшли з королівської канцелярії у 1402—1410 рр. для цієї ж території⁹.

⁵ Prochaska A. Podole lennem Korony 1352—1430.— Kraków, 1895.— S. 19—20; CEV.— P. 427—428.— N DCCCV.

⁶ Semkowicz W. Nieznane nadania Witolda dla osób prywatnych // *Ateneum Wileński*.— Wilno, 1930.— Roc. VII.— Zesz. 3—4.— N 2.— S. 852—854; Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni duci Lithuaniae 1386—1430 (далі — Vitoldiana) / Wyd. J. Ochmański.— Warszawa; Poznań, 1986.— S. 89—90.— N 94.

⁷ Urzędnicy podolscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka.— Kórnik, 1998.— N 535.

⁸ Про надання Поділля Спиткові з Мельштина див.: CEV.— P. 37—39.— N CXV; ZDM.— Cz. VI.— N 1843; Prochaska A. Podole...— S. 264—265; Kurtyka J. Podole...— S. 29—31.

* Існування ще декількох документів Вітовта нам відоме — це надання с. Волковці (Вовківці) для Олехна Ярмолинського від 1420 р. та запис на 120 гривень на с. Руда у Кам'янецькому старостві для Соборського. На нашу думку, ці два документи підозрілі, особливо це стосується другого, згадка про його існування міститься у люстрації Кам'янецького староства 1565 р., зважаючи ще й на той факт, що у 1422 р. Вітовт записує 60 гривень на с. Нова Руда у Кам'янецькому повіті, з умовою закладення нового села (*villa per ipsum erecta*). Щодо надання для О. Ярморлинського, то нам не вдалося виявити жодної згадки про існування цього села впродовж XV ст. Також немає згадки про нього і в ревізії листів 1564 р., а сама копія цього документа походить з часів панування Сигізмунда Августа. Не розглядалися також фальсифікати документів Вітовта для Василя Карачевського, про що неодноразово писали як у вітчизняній (М. Грушевський, М. Крикун), так і в польській історіографії (Семкович). Імовірність того, що документи для В. Карачевського були виставлені Вітовтом у 1420-х рр., досить мала, зважаючи на скандальну історію появи цих документів та брак згадок про саму родину у XV ст. на території Поділля.

⁹ Про кількісну характеристику та аналіз королівських документів див.: Молчановський Н. Очерк Известий о Подольской земле до 1434 года.— К., 1885.— С. 266.— Прим. 1; Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV—XVIII ст.).— Львів, 1996.— С. 24; Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława Jagiełły (1386—1434).— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1983.— T. 1.— S. 142—144; Kurtyka J. Podole...— S. 33—34; Михайловський В. Земельні надання Владислава II — джерело до історії Поділля в першій третині XV ст. // Молода нація.— 2000.— № 1.— С. 246—264.

Документи Вітовта, які розглядаються у цій розвідці, поділяються на-самперед на два види: а) надавчі документи на володіння землею; б) документи обміну. До першої групи належать 18 документів, до другої два — це дозвіл великого литовського князя на обмін селами між Кудзеєм та Миколаєм Бедриховичем¹⁰. Ці два документи нас цікавлять передусім через те, що в них міститься інформація про попередні надання Вітовта, яких, на жаль, не вдалося виявити.

На підтвердження автентичності надань, зроблених Вітовтом у період 1418—1430 рр., використано ретроспективний аналіз відомих на сьогодні надавчих документів на землю протягом XV — першої половини XVI ст., ревізію надань 1469 р., ревізію листів 1564 р., а також люстрації королівщини 1565, 1570 і 1615 рр.

Розглянемо тепер ці документи за такими ознаками: а) тип документа (оригінал, копія, згадка, регест); б) формуляр; в) мова; г) збіг з ітінерарієм Вітовта; ґ) грошова одиниця застави.

а) тип документа

Серед 18 надань на землю є чотири оригінали, шість копій та вісім згадок про існування таких документів. Два документи обміну дійшли до нас у копіях.

Ми можемо виділити декілька масивів, звідки походять ці документи. Перший — це, власне, оригінали. Другий — копії з Книги ревізій листів 1564 р. у Подільському воеводстві, яка містить левову частку надавчих документів на землю від початку XV ст. до моменту часу проведення люстрацій у 1564 р. Третій — згадки, що походять з пізніших документів, які мали на меті підтвердити право володіння маєтками внаслідок втрати привілеїв від попередніх володарів, люстрації маєтків 1469 р., Реєстру Коронного архіву, зробленого Яном Замойським наприкінці 60-х років XVI ст.

б) формуляр

Головною проблемою, з якою стикається дослідник Вітовтового князювання, є брак детального дослідження його канцелярії, яке б було тісно пов'язане з місцевою специфікою та ітінерарієм великого литовського князя. Відсутність сталих формулярів у практиці тогочасної канцелярії Великого князівства Литовського щодо Поділля ставить перед дослідником складне завдання в аналізі документів. У цьому контексті постає запитання: якою мовою їх писали? Серед відомих нам документів для Подільської землі лише чотири документи можемо визнати за оригінальними, але два з них писані латиною¹¹. Численні згадки про існування надавчих документів походять з документів королівської канцелярії пізніших часів (згадки про Вітовтові надання Григорію Бахавському¹²) та люстрації 1469 р.¹³, яка, звісно, писана латиною. Принагідно зазначи-

¹⁰ Грушевський М. Матеріали...— С. 22—23.— № XIX—XX; Vitoldiana.— S. 97—99.— N 104, 106.

¹¹ Про канцелярію Вітовта див. також: Kosman M. Kancelaria wielkiego księcia Witolda // *Studia źródłoznawcze*.— Warszawa; Poznań, 1969.— T. XIV.— S. 91—117; його ж. *Dokumenty wielkiego księcia Witolda* // Там само.— 1971.— T. XVI.— S. 139—168.

¹² ZDM.— Cz. VIII.— S. 43—44.— N 2214—2215.

¹³ Bona regalia operata in Terris Russia etc. Lustratio 1469 r. // *Źródła dziejowe*.— T. XVIII.— Cz. 1: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.— T. VII.— Cz. 1: Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona / Opisana przez Aleksandra Jabłonowskiego.— Warszawa, 1902.— S. 50, 56.

мо, що аналогічні дослідження для пізньосередньовічної коронної канцелярії, яка раніше випрацювала сталий формуляр надавчого документа, що не залежав від мови та регіону, значно спрощують аналіз і критику королівських привілеїв упродовж усього XV ст.¹⁴

Досліджуючи документи королівської канцелярії пізнього середньовіччя, І. Сулковська-Курасьова виділяє два основні типи документів: документи, які мають повну і скорочену форми. За її спостереженнями, документи повної форми характеризуються багатшою конструкцією з ширше розбудованими початковою і прикінцевою частинами¹⁵. Далі дослідниця пропонує схему повного документа, який поділяється на такі формули: 1) інвокація; 2) вічна або перпетуаційна; 3) аренга; 4) інтитуляція; 5) публікація; 6) нарація; 7) диспозиція; 8) короборація; 9) дата; 10) лист свідків; 11) формула *datum per manus*; 12) реляційна; 13) підпис¹⁶.

Наявні у нашому розпорядженні документи хоч і походять з того самого часу, але є „продуктом” іншої канцелярії, виразна двомовність якої змушує до певної корекції або обережнішого використання цієї схеми. Адже серед чотирьох документів, писаних руською мовою, два з яких оригінали, всі вони демонструють виключно скорочену форму (немає листів свідків, інвокацій тощо). Проте постає певна проблема — чи вважати цю форму скороченою? Мабуть, ні, адже тут ми маємо справу з іншою традицією, яка, вочевидь, зазнає сильних впливів з боку коронної канцелярії.

Інкорпорація українських земель до складу Корони Польської з середини XIV ст. змусила королівську канцелярію вдаватися до послуг руських писарів і руського формуляру у надавчих документах для теренів майбутніх Руського і Подільського воєводств. Серед відомих документів початку XV ст. (1407, 1409, 1410)¹⁷, писаних руською мовою, що стосуються Поділля, збереглося три документи, які містять листи свідків і за своїм формуляром майже повністю наслідують документи королівської канцелярії.

До документів повної форми, писаних латинською мовою, ми можемо віднести документ для Григорія (Юрія), званого Шипом, з Давидівців¹⁸, який містить лист свідків.

в) мова

За мовними ознаками розглядувані документи поділяються на три групи: а) руські; б) латинські; в) невідомі (писані руською мовою або латиною). Існування третьої групи пов'язане з тим, що інформація про існування восьми документів дійшла до нас у різноманітних згадках пізнішого часу.

¹⁴ Sułkowska-Kurasiowa I. Polska kancelaria królewska w latach 1447—1506.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967; її ж. Dokumenty królewski i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów. 1370—1444.— Warszawa, 1977.

¹⁵ Sułkowska-Kurasiowa I. Polska kancelaria...— S. 52.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР).— К., 1893.— Ч. VIII.— Т. 1.— С. 3.— 4.— № II; ZDM.— Cz. VI.— S. 265—266.— N 1700; S. 293—294.— N 1723; Купчинський О. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV — першої половини XV ст. // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1997.— Т. ССXXXIII.— С. 333—359; Подольские епархиальные ведомости.— 1887.— 14 ноября.— № 46.— С. 1073—1078; Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej. Opis geograficzno-histeryczny.— Kraków, 1902.— S. 173—174.

¹⁸ Semkowicz W. Nieznane nadania...— S. 852—854.— N 2.

Найчисленнішою є група латиномовних документів. Серед них — два оригінали і вісім копій, які за своєю формою подібні до документів, писаних руською мовою. Тут ми маємо справу із використанням (запозиченням) латинської мови у руському формулярі. Для прикладу розглянемо таку важливу формулу, як інтитуляція. У подільських документах Вітовта вона має два види: а) повна; б) скорочена. Повна форма інтитуляції трапляється лише двічі у двох латиномовних оригіналах.

„1418 Alexander alias Wytowdus Dei gracia magnus dux Lithwanie necnon terratum Russie dominus et heres etc.“¹⁹

„1427 Alexander alias Wytowdus Dei gracia magnus dux Lithwanie, Russie etc.“²⁰

Скорочена форма є як в оригіналах, так і в копіях „Alexander alias Wytowdus Dei gracia magnus dux Lithwaniei“, писаних руською мовою та латиною:

„1420 Alexander alias Wytoldi Ducis Lithwanie etc.“²¹; „1422 Alexander alias Wytoldus etc.“²²; „1424 My wielki kiasz Witold“²³; „1424 My kniaze Witold“²⁴; „1427 Мы великий князь Вітовтъ“²⁵; „1428 Aleksandri alias Ducis Lituanie“²⁶; „1429 Aleksander alias Witoldi“²⁷; „1429 Мы великий князь Вітовтъ“²⁸; „1430 My wieliki kniaz Witowd“²⁹.

Як видно з наведених прикладів інтитуляційної формули документів великокнязівської канцелярії, досить складно прослідкувати залежність уживання якогось зразка від мови та повноти форми документа.

Таблица 1

Співвідношення форми і мови документа

Мова	Форма		
	повна	скорочена	згадка
Руська	6	6	1
Латинська	1		
Невідома			6

¹⁹ Semkowicz W. Nieznane nadania... — S. 853. — N 2.

²⁰ Там само. — S. 857. — N 5.

²¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie). Т. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 19v.

²² Грушевський М. Матеріали... — С. 21. — № XVIII.

²³ Там само. — С. 22. — № XIX—XX.

²⁴ AGAD w Warszawie. Т. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 165.

²⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Санкт-Петербург, 1863. — Т. 1 (1361—1598). — С. 10. — № 17.

²⁶ AGAD w Warszawie. Т. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 51v.

²⁷ Там само. — К. 165.

²⁸ Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. — К., 1965. — С. 36. — № 9.

²⁹ Грушевський М. Матеріали... — С. 24. — № XII.

г) збіг з ітінерарієм Вітовта

Ітінерарій є важливим допоміжним джерелом для роботи з пізньосередньовічними документами. Але через невелику джерельну базу ітінерарій Вітовта настільки малий та неповний, незважаючи на великий часовий обсяг (1370—1430), що не дає змоги використовувати його як допоміжний інструмент для перевірки автентичності дати виставлення документа, як це ми можемо зробити з допомогою ітінерарія Владислава II Ягелла.

Візьмемо за приклад декілька років з обох ітінераріїв, аби порівняти джерельну базу: 1414 (Вітовт) — на 24 дати припадає шість джерел інформації, з яких 13 запозичень з Хроніки Яна Длугоша, та й лише в одному випадку на одну дату припадає більш ніж одне джерело; 1418 (Вітовт) — 20 дат, 10 джерел, і лише раз три джерела до одної дати³⁰. Для порівняння, за ці ж роки ітінерарій Владислава II у 1414 р. містить 57 позицій (під позицією розуміється декілька днів в одному місці), для яких залучено 38 джерел, і лише у 28 випадках фігурує одне джерело; 1418 р.— 48 джерел, і лише у 22 випадках одне джерело³¹.

Тепер спробуємо простежити збіг наявних у нашому розпорядженні документів з опрацьованим ітінерарієм Вітовта.

Таблиця 2

**Зіставлення дат виставлення документів
з опрацьованим ітінерарієм Вітовта**

№	Дата документа Вітовта	Дата з ітінерарія Вітовта	Примітки
1.	Ворани, 8. IX. 1418	Ворани 8. IX. 1418	<i>Формує ітінерарій</i> Остання дата за рік 11.IX Остання дата за рік 11.IX
2.	Луцьк, 29. X. 1420	—	
3.	Луцьк, 30. X. 1420	—	
4.	Біля Рипіна, 29. IX. 1422	над о. Мельно, 27. IX. 1422 над р. Дрвенцою, 28. IX. 1422	
5.	Городенка, VIII. 1424?	—	В оригіналі Przez rzeke Drgęcę
6.	Скала, 2. IX. 1424	—	
7.	Остріг, 17. IX. 1427	Остріг, 17. IX. 1427	
8.	Городло, 30. IX. 1427	Городло, 30. IX. 1427	
9.	Троки, 20. I. 1428	—	<i>Формує ітінерарій</i> <i>Формує ітінерарій</i>
10.	Луцьк, 27. I. 1429	Луцьк, 6—28. I. 1429	
11.	Турійськ, 1. I. 1429	Турійськ, 1. I. 1429	
12.	Вільно, 20. I. 1430	—	

³⁰ Purc J. Itinerarium Witolda Wielkiego księcia Litwy (17 lutego 1370 — 27 października 1430 roku) // Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia.— Zesz. 11.— S. 94—95, 97—98.

³¹ Casiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386—1434.— Warszawa, 1972.— S. 62—63, 68—69.

Як видно з цієї таблиці, застосування ітінерарія Вітовта не може бути допоміжним інструментом у нашому дослідженні: чотири документи (1418, 1427 (дві) та 1429) є єдиним джерелом до ітінерарія, два документи (1422 і 1429) доповнюють уже відомі місця перебування, п'ять документів свідчать про перебування великого литовського князя у місцях, які заповнюють прогалини його ітінерарія.

г) грошова одиниця застави

Ще однією суто подільською проблемою, яка вирізняє ці документи, є згадка про подільську грошову одиницю — подільський напівгріш.

У своєму дослідженні про історію обігу й лічби монет в Україні у XIV—XVIII ст. М. Котляр використав два документи (для Єська Нешевича та Бедриха), у яких облікованою одиницею є подільські півгрошки³². На думку дослідника, появу назви „подільський напівгріш” слід пов'язувати з регіональною назвою „руського напівгроша”, який, зважаючи на транзитний статус Поділля у левантійській торгівлі галицьких міст, міг би використовуватися як основний платіжний засіб місцевого ринку³³.

Далі наводимо фрагменти подільських документів, у яких ідеться про суму і номінал грошей, які фігурують в угодах:

„1418 [...] sexaginta marce grossorum monete comunis in terra Podolie currentis” [...] ³⁴

„1420 [...] nominatem centu marcam moneta” [...] ³⁵

„1420 [...] quadraginta marcas monetes terris communiter currentis” [...] ³⁵

„1422 [...] sexaginta marcas monetae communis numeri et ponderis polonicalium” [...] ³⁷

„1424 [...] stho grziwien polugroskow Podolskiei liczbi” [...] ³⁸

„1427 [...] 50 marcas mediorum grossorum Podoliensi” [...] ³⁹

„1427 [...] п'ятдесятъ гривеньъ подольскими полу́грошки” [...] ⁴⁰

„1427 [...] centum marcis grossorum numeri et monete in terra nostra Podolie communiter currentium” [...] ⁴¹

³² Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст.— К., 1981.— С. 32.

³³ Там само.— С. 33.

³⁴ Semkowicz W. Nieznane nadania...— S. 853.— N 2 (документ для Григорія Шипа з Давидівців).

³⁵ AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 19v.—20 (документ для Григорія (Гжегожа) Бахавського).

³⁶ Там само.— К. 197v.—198 (документ для Миколая Бедриха).

³⁷ Грушевський М. Матеріали...— С. 21—22.— № XVIII (документ для Януша).

³⁸ AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 165—165v. (документ для Теодорика з Бучача).

³⁹ Там само.— Archiwum Zamoyskich, N 32, k. 995 (документ для Гануша (Януша) Гославського). На жаль, О. Халецький у своєму дослідженні інвентаря Коронного архіву Яна Замойського пропустив слово Podoliensi на означення грошової одиниці. Див.: Hałecki O. Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku.— Kraków, 1917.— S. 20.— N 13. Є. Охманський, очевидно, використав публікацію О. Халецького, адже тут у його виданні збігається з виданням 1917 р. Див.: Vitoldiana.— S. 99—100.— N 108.

⁴⁰ Акты ЮЗР.— С. 10.— № 17 (документ для Єська Нешевича).

⁴¹ Semkowicz W. Nieznane nadania...— S. 857.— N 5 (документ для Івашка Гинковича).

„1428 [...] triginta marcarum monete et numeri in terra Podoliensi communiter currentium“ [...]”⁴²

„1429 [...] summam triginta sexagenaris“ [...]”⁴³

„1429 [...] шестъдесъть коръ подольскими полугрошники“ [...]”⁴⁴

„1430 [...] sto kop poluchroskow ruskie liczbi“ [...]”⁴⁵

Ще з двох документів, а це — недатовані записи для Георгія (Гжегожа) Бахавського, хоч і походять з 1439 р., але дають нам приклади сум у 110 і 60 кіп грошей, що є нетиповим для документів, які вийшли з королівської канцелярії Владислава II Ягелли і Владислава III⁴⁶.

Серед наведених прикладів на позначенні суми та номіналу лєвова частка належить подільським напівгрошам — дев'ять разів. Двічі використовувався польський номінал, один раз — руський, про номінал у двох документах Бахавського нам не відомо.

Певним відголоском давньої традиції або продовженням її функціонування є три згадки про подільські (кам'янецькі) гроші з 50—60-х років XV ст. У 1456 р. генеральний подільський староста Бартош з Бучача записує Бєдрихов з Бєдрихівців на двох сєлах 50 кіп монєтою, яка ходить у Кам'янці („[...] quinquaginta sexagenis monete et numeri in Camienysz currentis [...]“)⁴⁷ Друга згадка походить з 1468 р., коли генеральний подільський староста Станіслав з Ходчі за 20 кіп грошей („[...] viginti sexagenis, monete et numeri in Camieniecz currentis [...]“) записує Зінькові Корачу с. Княжа Лука⁴⁸. Третя походить з 1481 р. із запису генерального старости Станіслава Одровонжа зі Спрови братам Єлтухам на пустці Вєдмежа Лука 20 гривень монєти, яка ходить у Подільській землі („viginti marcas communis monetae, in terra Podolensi currentis“)⁴⁹. Коментуючи дві останні згадки⁵⁰, Микола Котляр уважає, що на другу половину XV ст. йдеться швидше за все про празькі гроші, які ще надходили у невеликій кількості у грошовий обіг Поділля, а використання формули „монєта подільського обігу“ є синонімом „доброякісної монєти“⁵¹.

На нашу думку, розв'язання цієї проблеми слід розглядати не через географічне розташування Поділля (сусідство з Галицькою Руссю — транзитною територією торгівлі тощо), а насамперед з огляду на політичну історію цього краю у другій половині XIV — першій половині XV ст., що виходить за межі нашого дослідження. Але наведені приклади показують, що подільський (кам'янецький) напівгрїш є реальною грошовою одиницею, яка підтверджується численними згадками у джерелах не

⁴² AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 51 (документ для Миколы Івана Божи).

⁴³ Там само.— К. 165.

⁴⁴ Українські грамоти XV ст.— С. 36.— № 9 (документ для Бєдриха).

⁴⁵ Грушевський М. Матеріали...— С. 24.— № XXII (документ для Волося).

⁴⁶ ZDM.— Cz. VIII.— N 2214—2215.

⁴⁷ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 37, оп. 1, спр. 2, арк. 112 зв.

⁴⁸ АЮЗР.— Ч. VIII.— Т. 1.— С. 5—6.— № III.

⁴⁹ Там само.— С. 25.— № XVI.

⁵⁰ Документ 1468 р. був датований М. Грушевським помилково під 1408 р., оскільки у копії XVI ст. зазначена саме ця дата. Але у „Барському старостві“ він виправляє цю свою помилку на 1468 р. Див.: Грушевський М. Барське староство...— С. 34, прим. 1.

⁵¹ Котляр М. Нариси історії обігу...— С. 50.

тільки часів Вітовтового володіння Поділлям, а й пізнішими документальними згадками. Важко однозначно сказати, яким був металевий еквівалент цієї монети, але очевидним є те, що він не був умовною одиницею, адже наведені приклади подають нам його поруч з іншими умовними одиницями — копою і гривнею. А те, що еквівалент міг бути цілком іншим, видно з документів для Єська Нешеви́ча, Бедриха: якщо постане питання про викуп цього села, то має бути сплачена сума розміром 50 гривень півгрошиками в тій лічбі, яка є у подільській землі (по тон личбе какъ у подольской землі ідетъ⁵², по тон личбе какъ оу подольи идетъ)⁵³.

В історіографії ще з часів Никандра Молчановського склалася думка про те, що саме Вітовтові вдалося (хоч і на певний час) припинити експансію польської шляхти на територію Поділля і що у своїй політиці стосовно колонізації пусток він віддав перевагу вихідцям з Литви та інших руських земель⁵⁴. Цю саму тезу майже через сто років відтворив Т. Трайдось, зазначивши, хоч і не так патетично, як Молчановський, що Вітовтові йшлося про формування грона власних прихильників на протигау польської (мається на увазі коронній) шляхти і що, власне, на це була спрямована його політика надання ленних володінь взамін за службу⁵⁵. Такої ж думки дотримується і Я. Куртика, додаючи той факт, що в руслі цієї політики Вітовт викупив від краківського підкоморія Пйотра Шафранця розлогий маєток за 1000 кіп широких праських грошів, який був наданий йому Владиславом II Ягеллом у 1404 р. у дідичне володіння⁵⁶.

Таблиця 3

**Надання Вітовта із зазначенням умови,
суми застави і виду об'єкта надання**

Рік	Кому	Умова надання	Грошовий еквівалент	Об'єкт надання
1418	Григорій Шип з Давидівців	possidendum, utifruendumque, tamidu	60 гривень подільських напівгрошів	—
1420	Григорій (Гжегож) Бахавський	—	100 гривень земської монети	два села
1420	Миколай Бедрих	locare et aliis utilitates	40 гривень земської монети	пустка

⁵² Semkowicz W. Nieznane nadania... — S. 856. — N 4.

⁵³ Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментар і словник-показник М. М. Пещак. — К., 1974. — С. 112. — № 57.

⁵⁴ „Лишь могучему политику Витовту удалось предотвратить до конца своей жизни грозивший взрыв и остановить поступательное движение польской шляхты на западную половину нашей земли. Такой успех был достигнут прежде всего тем, что после 1410 г. и вплоть до смерти Витовта пополнение рядов Подольского землянства польскими выходцами, как можно думать, совершенно прекратилось, и, наоборот, усилился приток выходцев из других земель, как Литовских, так и Русских” (Молчановский Н. Очерк... — С. 318—319).

⁵⁵ Trajdos T. Kościół... — S. 160.

⁵⁶ Kurtyka J. Podole... — S. 37; Kodex dyplomatyczny Małopolski / Wyd. F. Piekosiński. — Kraków, 1905. — T. IV (1386—1450). — N 1079.

Закінчення Таблиці 3

Рік	Кому	Умова надання	Грошовий еквівалент	Об'єкт надання
1422	Януш	utifruendum et pacifice possidendum tamdui	60 гривень подільських напівгрошів	локація села
Перед 2.IX.1424	Кудзей	[надає]		село
Перед 2.IX.1424	Миколай Бедрихович	—	50 гривень	село
1424	Теодорик з Бучача	—	100 гривень подільських напівгрошів	села
1427	Гануш (Януш) Гославський	—	50 гривень подільських напівгрошів	село
1427	Єська Нешевич	осаживати єму себе і розпахивати себе	50 гривень подільських напівгрошів	пустка
1427	Івашко Гинкович	utifruendum et pacifice possidendum	100 гривень подільських напівгрошів	села
1428	Миколай Іван Божа з Бабинців	—	50 гривень подільські монети	село
1429	—	—	30 кіп	село
1429	Бедрих	—	60 кіп подільських напівгрошів	два села
1430	Волос	—	100 кіп руських напівгрошів	село і два двори
Б. д.	Теодорик з Бучача	[надає]		4 села
Б. д.	Георгій Бахавський	—	110 кіп грошів	три села
Б. д.	—	—		територія
Б. д.	Георгій Бахавський	—	60 кіп грошів	село

Найважливішою ознакою (Табл. 3), яка характеризує надавчу політику Вітовта на території Західного Поділля, є роздача земель у заставу. Практика такої роздачі на цих теренах була вперше застосована у 1418—1430 рр. Швидше за все, саме Вітовтові належить пріоритет у запровадженні умовної форми землеволодіння, яка почала широко використовуватися на руських землях упродовж XV—XVI ст. і була не стільки стабільним джерелом готівки для державного скарбу, скільки засобом нагромадження великої земельної власності для заможного прошарку шляхти і єдиним вартісним способом винагороди за службу для менш заможних.

Для періоду 1402—1413 рр. ми не виявили жодного документа, який би ілюстрував подібну практику роздачі земельних володінь. Усі відомі нам документи, які походять з цього часу, окрім зазначення об'єкта надання, містять клаузулу, в котрій йдеться про умови, на яких власник має

нести службу (скільки і як озброєних людей має виставити у разі потреби, обов'язок особистої резиденції на території Поділля). Як, наприклад, у вже згадуваних документах королівської канцелярії, писаних руською мовою.

„1407 [...] A y sthoho imiene Chodko maieth nam szluzithi kopyem a dwima strilczoma”⁵⁷

„1409 [...] A s toho mayet nam i nassem dzietem i naszym namiastkom Stepan Vhrin sluzet [...] na kozdnye doronv kopiem a dwiema strzelczoma... mayet Stepan Vhrin sam swoym zovotom byti v nassozi ziemi podolskoy v tom sielie v Strzelkowcze [...]”⁵⁸

„1410 [...] A i s toho maiet nam Senko Woiosow brat szuzyty nam [...] konem i dwema strelcy, iako i inye naszymy zemlanie nam szuzat [...] maiet Senko Woiosow brat sam swoim zywtom w tom sele sedety i w toi Zemli Podolskoi byty [...]”⁵⁹

Ситуація із заставами Вітовта цілком інша. Як видно з таблиці 3, практично усім документам бракує клаузули, яка б окреслювала обов'язки володаря. Там, де вона є, йдеться виключно про спокійне володіння з найбільшою користю або зазначається локація нового села (у документі для Миколая Бедриха на пустку Пłosка).

Така ситуація головним чином походить із зовсім іншого типу відносин у нерівній парі верховний володар—шляхтич-боярин. Якщо у Литві великий литовський князь — це верховний володар землі, який не обмежений угодами зі шляхетським прошарком, то у Короні Польській, як відомо, справи виглядали дещо інакше.

Об'єднавши під своєю владою усе Поділля, Вітовт, вочевидь, намагався провадити надавчу політику, яка мала міцніше прив'язати Західне Поділля до Великого князівства Литовського. На думку Я. Куртики, свідченням цього є шерег надань як у західних повітах Поділля — Червоногородському, Кам'янецькому, Смотрицькому, Бакотському і Скальському, так і у східних — Летичівському, Брацлавському, Вінницькому, Хмельницькому⁶⁰.

Таблиця 4

Географія надань Вітовта на Західному Поділлі

Повіти	Кількість надань	Кількість об'єктів надання
Кам'янецький	3	6
Смотрицький	4	5
Бакотський	2	4
Червоногородський	6	11
Скальський	2	2
Не відомо	1	1
Разом	18	28

⁵⁷ ZDM.— Cz. VI.— S. 266.— N 1700.

⁵⁸ Купчинський О. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти...— С. 350.

⁵⁹ Pobóg-Górski W. Powiat...— S. 174.

⁶⁰ Kurtyka J. Podole...— S. 36—37.

З таблиці 4 випливає, що кількість наданих об'єктів у трьох повітах Західного Поділля була майже однаковою. Виняток становить лише Червоногородський повіт — 11 об'єктів, з них більше половини — шість — припадають Теодорикові з Бучача, який саме за часів Вітовта почав формувати свій розлогий маєток на теренах Поділля.

Таблиця 5

Походження та подальша доля осіб, які фігурують у документах

Кому	Кількість об'єктів надання	Походження	Примітки
Григорій Шип з Давидівців	2	руське	Сини Григорія Іван (Ян) і Петро у 1439 р. підтвердили ці надання. У 1439 р. поставили свою печатку під гомогіальним актом подільської шляхти ⁶¹
Григорій Бахавський	6	руське?	
Миколай Бедрих	3	польське	Герба Сверчик з Сілезії, у 1438—1441 рр. кам'янецький каштелян ⁶²
Януш	1	польське	Герба Абданк, у 1442—1455 рр. кам'янецький каштелян і генеральний подільський староста ⁶³
Кудзей	1	руське?	
Теодорчик з Бучача	6	польське	У 1440—1450 рр. представники Нешевичів (Нешей) отримали кілька привілеїв на півдні Подільського воєводства ⁶⁴
Гануш (Януш)	1	польське	
Єська Нешевич	1	руське	
Івашко Гинкович	1	руське	У 1456 р. адаптований до герба Абданк, вірогідно, як клієнт Бучацьких ⁶⁵
Миколай Іван	1	руське	
Божа з Бабинців	3	волоське (молдавське)	
Волос			

⁶¹ Kurtyka J. Z dziejów walki szlachty ruskiej o równouprawnienie: represji lat 1426—1427 i sejmiki roku 1439 // Roczniki Historyczne.— Poznań, 2000.— Roczn. LXVI.— S. 112 [sigillum tredecium Pobodze].

⁶² Urzędnicy podolscy...— N 189.

⁶³ Там само.— N 190, 544.

⁶⁴ Грушевський М. Барське староство...— С. 39, 59, 189; ZDM.— Cz. VIII.— N 2430; АЮЗР.— Ч. VIII.— Т. I.— С. 334.— № VII Додатка.

⁶⁵ Boniecki A. Herbarz Polski.— Warszawa, 1904.— Т. VII.— S. 283.

Як уже зазначалося, в історіографії стосовно надавчої політики Вітовта сформувалася стала думка, що пріоритет в отриманні земельних надань був за руським боярством. Спробуємо проаналізувати цю думку детальніше.

В усіх відомих нам документах, які походять з 1418—1430-х рр., згадано лише 12 осіб. Деякі з них, зокрема Григорій Бахавський, Миколай Бедрих, Теодорик з Бучача, є відомими постатями, про яких збереглося достатньо інформації. Тим часом про інших осіб інформації у нас обмаль, або й взагалі немає.

Відштовхуючись від імені, неможливо визначити етнічну приналежність Кудзея, чие ім'я могло бути „перекручене” у процесі копіювання привілею щонайменше двічі. Копії документів, у яких він згадується, походять з 60-х років XVI ст. (див. Додаток).

Можемо також зробити обережне припущення про тотожність Януша і Гануша Гославського.

З таблиці 5 випливає, що представники руської шляхти отримали 12 об'єктів, польської — 11, волоської — 3, що певною мірою змушує до обережніших висновків щодо етнічного спрямування надавчої політики Вітовта на Західному Поділлі, яке до цього часу було усталеним в історіографії. А якщо взяти до уваги ще впливовість отримувачів цих об'єктів, зокрема, Теодорчика з Бучача і його роль у захопленні Кам'янця у листопаді 1430 р., то проблема постає у зовсім іншому ракурсі.

1. Період між 1411—1430 рр. в історії Західного Поділля є маловивченим в історіографії як через брак джерел, так і через певну стереотипність сприймання. Прикладом є ситуація з етнічною належністю шляхти, яка отримувала земельні володіння від Вітовта.

2. Надавчі документи для Західного Поділля, які походять з великокнязівської канцелярії, відзначаються виразною двомовністю і несталістю формуляру.

3. Особливістю цих документів є брак згадки про умову тримання землі, наданої великим литовським князем, що, своєю чергою, могло створити певний прецедент для наступних володарів після смерті Вітовта — Владислава II Ягелла та Владислава III.

4. Використання подільських напівгрошів, на нашу думку, слід розглядати у контексті політичної долі цієї території, а не як транзитної території у східній торгівлі Галицької Русі і Корони Польської.

ДОДАТОК

Документи Вітовта (1418—1430)

Ворани, 8 вересня 1418 р.

Великий князь литовський Вітовт записує шляхетному Григорію, званому Шип, з Давидівців 60 гривень на села Лисівці на р. Серет та Набоківці над Вільхівцем у Червоногородському повіті Подільської землі.

Оригінал. AGAD w Warszawie.— Pergaminy.— N 7253.

Публікація: Semkowicz W. Nieznane nadania...— S. 852—854; Vitoldiana.— S. 89—90.— N 94.

Свідки: Presentibus illustribus Davide de Grodek et Michael Ywany de Olszany, strenuo Buguchwalo de Moky capitaneo Trebowliensi, nobilibusque Nicolao Sepensky, Petro Zelechowsky et (aliis) quampluribus fidelibus nostris testibus fededignis.

Підпис: Per manus nobilis Nicolai Czebulka secretarii nostri fidelis dilecti.

Мова: латинська.

Локалізація: [...duas villas in districtu nostro Czirwonogradensi in Podolia prope granicies Walachie de novo hominibus aliunde vocatis locasset, unam videlicet Lysowcze super flumine Sereth et aliam Nabokowcze super fluvio Olchowycz sitas...] с. Лисівці Заліщицького району Тернопільської області.

Луцьк, 29 жовтня 1420 р.

Великий князь литовський Вітовт записує 100 гривень Георгієві (Гжегожові) Бахавському на села Малиничі та Дзвиняче у Кам'янецькому повіті.

Копія: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 19v.—20.

Підпис: per manus Nicolai Maldrzik.

Література: Грушевський М. Барське староство...— С. 27, прим. 1.

Мова: латинська.

Локалізація: [...super villis Malinicze Swinacze in districtu Camenecensi...] с. Малинівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області; с. Дзвиняч Заліщицького району Тернопільської області.

Луцьк, 30 жовтня 1420 р.

Великий князь литовський Вітовт записує Миколаєві Бедриху 40 гривень на пустці Пłosка у Смотрицькому повіті.

Копія: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 197v.—198.

Підпис: per manus Nicolai Maldrzik Secretary.

Література: Грушевський М. Барське староство...— С. 27, прим. 1.

Мова: латинська.

Локалізація: [...deserto dicdo Ploska in discriptu Smotriciensi...] с. Пłosкове Хмельницького району Хмельницької області.

У полі біля Рипіна, 29 вересня 1422 р.

Великий князь литовський Вітовт записує шляхетному Янушеві 60 гривень на с. Нова Руда Кам'янецького повіту, яка була ним осаджена.

Копія: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 132v.—133.

Публікація: Грушевський М. Матеріали...— С. 21—22.— № 18; Vitoldiana.— S. 91—92.— N 98.

Мова: латинська.

Локалізація: [...villa per ipsum erecta Nowa Ruda in districtu Camenecensi sita...] с. Руда Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Городенка, серпень 1424 р.?

Великий князь литовський Вітовт записує Теодорикові з Бучача 100 гривень подільських півгрошників на села Печорне на р. Дністер та Блаквіці у Червоногородському повіті Подільської землі.

Копія: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 165—165v.

Згадка: ŻDz.— T. V.— S. 20 [П. Хржановський показав люстраційній комісії щодо цього села „srarą sumnę od ś. pamięci Alexandra Witulta książęcia grzywien sta zapisaną”].

Мова: руська.

Локалізація: [...wssi Pieczarne y Blaskocz w ziemii Podolskieh we wloszi szcerwonogrocckie na Rzeczy Dnistrze...] с. Печорна Заліщицького району Тернопільської області, вірогідно, с. Блищанка Заліщицького району Тернопільської області.

Перед 2 вересня 1424 р.

Великий князь литовський Вітовт надає Кудзеві с. Чорний Острів.

Згадка: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 198.

Публікація: Грушевський М. Матеріали...— С. 22—23.— № XIX—XX; Vitoldiana.— S. 97.— N 104.

Мова: невідома.

Локалізація: [...Czorni ostrow...] смт Чорний Острів Хмельницького району Хмельницької області.

Перед 2 вересня 1424 р.

Великий князь литовський записує Миколаю Бедриховичу 50 гривень на с. Міліївці.

Згадка: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 198.

Публікація: Грушевський М. Матеріали...— С. 22—23.— № XIX—XX; Vitoldiana.— S. 97.— N 104.

Перест: tretheye selo Mielieiewcze, stho mayet od nas w piaczidziesiath hriwien...

Мова: невідома.

Локалізація: [...Mieleyewcze...] вірогідно, с. Маліївці Дунаєвецького району Хмельницької області.

Скала, 2 вересня 1424 р.

Великий князь литовський Вітовт дозволяє Кудзеві провести обмін з Миколаєм Бедриховичем селами: Кудзев, Чорний Острів і Микитинці на Вільховець, Систриминці та Міліївці.

Копія: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 198.

Публікація: Грушевський М. Матеріали...— С. 22—23.— № XIX—XX; Vitoldiana.— S. 97.— N 104.

Мова: руська.

Локалізація: [...Kudziew, Czorni ostrow, Mikitincze, Biedrichowicza, Olchowicz, Sutrimenczi, Mieleyewcze...] можливо, с. Кудринці Хмельницького району, смт Чорний Острів Хмельницького району, с. Микитинці Ярмолинського району, вірогідно, с. Вільхівці Чемеровецького району, с. Маліївці Дунаєвецького району Хмельницької області.

Скала, 2 вересня 1424 р.

Великий князь литовський Вітовт дозволяє Миколаєві Ведриховичу провести обмін з Кудзем селами: Вільховець, Систриминці та Міліївці на Кудзев, Чорний Острів і Микитинці.

Копія: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 198.

Публікація: Грушевський М. Матеріали...— С. 22—23.— № XIX—XX; Vitoldiana.— S. 97.— N 104.

Мова: руська.

Локалізація: [...Kudziej, Czorni ostrow, Mikitincze, Biedrzichowicza, Olchowiecz, Sutrimenczi, Mieleyewcze...] можливо, с. Кудринці Хмельницького району, смт Чорний Острів Хмельницького району, с. Микитинці Ярмолинецького району, вірогідно, с. Вільхівці Чемеровецького району, с. Маліївці Дунаєвецького району Хмельницької області.

Острів, 17 вересня 1427 р.

Великий князь литовський Вітовт записує Ганушеві (Янушеві) Гославському 50 гривень подільськими напівгрошами на с. Сеньків.

Згадка: AGAD w Warszawie. Archiwum Zamoyskich, N 32, k. 995.

Публікація: Halecki O. Z Jana Zamoyskiego inwentarza...— S. 20.— N 13; Vitoldiana.— S. 99—100.— N 108.

Підпис: Cum supplicatione Dougiert procuravit.

Мова: латинська.

Локалізація: [...villa Sienkow...] вірогідно, с. Синьків Заліщицького району Тернопільської області.

Острів, 17 вересня 1427 р.

Великий князь литовський Вітовт записує 50 гривень подільськими напівгрошами Єськові Нешевичу на пустці Ярополкове дворище у Подільській землі.

Оригінал: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Pergaminy, N 361.

Публікація: Акты ЮЗР.— С. 10.— № 17; Памятники...— С. 43.— № XXXVII; Розов В. Українські грамоти.— С. 108—109.— № 59; Semkowicz W. Nieznane nadania...— S. 855.— N 4; Vitoldiana.— S. 100.— N 109.

Підпис: Довкгирдъ правиль.

Мова: руська.

Локалізація: [...дворище Ярополково пустое...]

Городло, 30 вересня 1427 р.

Великий князь литовський Вітовт записує Івашкові Гинковичу 100 гривень на с. Товсте, що на р. Вільховець у Червоногородському повіті.

Оригінал: AGAD w Warszawie.— Pergaminy.— N 7262.

Копія: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 163v.—164. T: Eiusdem. Tolstoe Donatio.

Публікація: Semkowicz W. Nieznane nadania...— S. 856—857.— N 5; Vitoldiana.— S. 101.— N 110.

Мова: латинська.

Локалізація: [...villam nostram Tolstoe in districtu Czerwenohrodensi in flumine Wolchowiecz sitam...] смт Товсте Заліщицького району Тернопільської області.

Троки, 20 січня 1428 р.

Великий князь литовський Вітовт записує Миколаю Івану Божі з Бабинців [Nicolao Ioanni Boze de Babinicze] 30 гривень подільської монети на с. Сапогів.

Копія: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 51.

Підпис: Ad relatione nobili Nicolai Maldzik secretarii.

Література: Грушевський М. Барське староство...— С. 27, прим. 1.

Мова: латинська.

Локалізація: [...villa Regia Sappahow...] с. Сапогів Борщівського району Тернопільської області.

[Луцьк], 27 січня 1429 р.

Великий князь литовський Вітовт записує 30 кіп на с. Губин Червоногородського повіту.

Згадка: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 165.

Література: Грушевський М. Барське староство...— С. 27, прим. 1.

Мова: латинська.

Локалізація: [...super villes Regies Hu [...] en vulgariter dicta in districtu Czirwonogrodensi sita...] с. Губин Бучацького району Тернопільської області.

Турійськ, 1 лютого 1429 р.

Великий князь литовський Вітовт записує Бедрихові 60 кіп напівгрошами подільськими на села Сволочигачі та Верхній Болванець у Смотрицькому повіті.

Публікація: Акты ЗР.— С. 32.— № 22; Памятники...— С. 17—18.— № XVII; Розов В. Українські грамоти.— С. 111—113.— № 61; Українські грамоти...— С. 36.— № 9; Грамоти XIV ст.— С. 110—111.— № 57; Vitoldiana.— S. 103.— N 112.

Мова: руська.

Локалізація: [...дві селищн, одно Сволочигачи, а другое Верхъ Болванца, у Смотрицком волости...]

Вільно, 20 січня 1430 р.

Великий князь литовський Вітовт записує своєму слугі Волосові 100 кіп напівгрошків подільських на с. Волоска і дворах Песець і Кам'яна Куча на р. Калюс у Бакотському повіті Подільської землі.

Копія: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 61v.

Публікація: Грушевський М. Матеріали...— С. 24.— № 22; Vitoldiana.— S. 108—109.— N 119.

Мова: руська.

Локалізація: [...seliszczе na ymie Woloska a dworiscza na rzece Kaluze Pesecz у Kamienna Kucza w ziemi Podolskiej, w woloszczі Bokotskiei...] Села Песець та Куча Новоушицького району Хмельницької області.

[Б. м., б. д.]

Великий князь литовський Вітовт надає [Теодорику] з Бучача села Попівці, Гермаківку, Хмелеву, Литячі [у Червоногородському повіті Подільської землі].

Згадка: Люстрація 1469 р.

Публікація: *ŻDz.*— Т. XVIII.— Cz. 1.— Dod[atek]: Bona Regalia operata in Terris Russiae.— S. 50; Vitoldiana.— S. 77.— N 77.

Мова: невідома.

Локалізація: [...Porowcze, Hermencae, Chmyelowa et Lethocze...] села Попівці, Хмелева, Литячі Заліщицького району; с. Гермаківка Борщівського району Тернопільської області.

[Б. м., б. д.]

Великий князь литовський Вітовт надає територію Чубарівці, що під лісом Овиничі.

Згадка: Люстрація 1469 р.

Публікація: *ŻDz.*— Т. XVIII.— Cz. 1.— Dod[atek]: Bona Regalia operata in Terris Russiae.— S. 56; Vitoldiana.— S. 120.— N 140.

Мова: невідома.

Локалізація: [...super aream Czubarowicze dictam, juxta silvam Owuncze...] с. Чабарівка Гусятинського району Тернопільської області.

[Б. м., б. д.]

Великий князь литовський Вітовт записує Георгієві (Гжегожу) Бахавському 110 кіп грошей на села Малиничі на р. Дністер, Михалків на р. Нічлава та Миколайово на р. Жванчик у Кам'янецькому повіті Подільської землі.

Згадка: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 20—20v. T: Czermienszi; Malinnicze, Michalowo Schielcze et Mikolaiowo Schielcze.

Публікація: *ZDM.*— Cz. VIII.— S. 43—44.— N 2215.

Локалізація: [...in districtu Camenecensi in villis Malinicze et fluvio Nester sita, item, in villis Michalowoschielcze super fluvio Noczlawa et Nikolauiowoschielcze super fluvio Swonaczo in terris Podoliae...] с. Малинівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, с. Михалків Борщівського району Тернопільської області.

[Б. м., б. д.]

Великий князь литовський Вітовт записує Георгієві (Гжегожу) Бахавському 60 кіп грошей на с. Ониківці на р. Тарнава у Бакотському повіті.

Згадка: AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, IV B, N 17, k. 42—42v. T: Valentinus et Petrus Bakowie; Onikowcze.

Публікація: *ZDM.*— Cz. VIII.— S. 43—44.— N 2215.

Мова: невідома.

Локалізація: [...villa Onikowcze in flumine Tarnawa in districtu Bacotensi sita...]

Умовні скорочення

- Акты ЗР.— Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.— Санкт-Петербург, 1846.— Т. 1 (1430—1506).
- Акты ЮЗР.— Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.— Санкт-Петербург, 1863.— Т. 1 (1361—1598).
- Памятники...— Памятники дипломатического и судебно-делового языка русско-го в древнем галицко-володимирском княжестве и в смежных русских областях в XIV и XV столетиях / Изд. Яков Ф. Головацкий.— Львов, 1867.
- Грамоти XIV ст.— Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментар і словники-показчики М. М. Пещак.— К., 1974.
- Грушевський М. Барське староство...— Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV—XVIII ст.).— Львів, 1996.
- Грушевський М. Матеріали...— Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (ч. 1—80) (1361—1530) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1905.— Т. LXIII, кн. II.
- Розов В. Українські грамоти.— Розов В. Українські грамоти.— К., 1928.— Т. 1. XIV в. і перша половина XV в.
- Українські грамоти...— Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту, вступна стаття і коментар В. М. Русанівського.— К., 1965.
- Halecki O. Z Jana Zamoyskiego inwentarza...— Halecki O. Z Jana Zamoyskiego inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku. — Kraków, 1917.
- Semkowicz W. Nieznane nadania...— Semkowicz W. Nieznane nadania Witolda dla osób prywatnych // Ateneum Wileńskie.— Wilno, 1930.— Rocz. VII.— Zesz. 3—4.— S. 845—857.
- Vitoldiana.— Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni duci Lithuaniae 1386—1430 / Wyd. J. Ochmański.— Warszawa; Poznań, 1986.
- ЇДз.— Źródła dziejowe. Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wyd. Aleksander Jabłonowski.— Warszawa, 1877.— Т. V.
- Źródła dziejowe. Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia Ruskie. Ruś Czerwona / Opisana przez Aleksandra Jabłonowskiego.— Warszawa, 1902.— Т. XVIII.— Cz. 1.

Małgorzata KOŁACZ

Uniwersytet im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (Lublin. Polska)

OBRAZ GOSPODARKI CHŁOPSKIEJ NA OBSZARZE ZIEMI CHEŁMSKIEJ W ŚWIELE ŚREDNIOWIECZNYCH KSIĄG SĄDOWYCH

Próba odtworzenia obrazu gospodarki chłopskiej pogranicza polsko-ruskiego u schyłku średniowiecza stawia historyka wobec wielu problemów i trudności. Jedną z nich jest skąpa ilość zachowanego materiału źródłowego, na którym można oprzeć badania (w porównaniu z Małopolską, Mazowszem czy nawet województwem lubelskim). Dlatego też każdy przekaz, z którego można czerpać informacje jest niesłychanie ważny i wymaga skrupulatnej analizy zawartych w nim informacji. Szczególnie istotne jest to, gdy ma się do czynienia z księgami sądów ziemskich, zawierającymi bardzo wiele cennych wiadomości dotyczących różnych aspektów gospodarczych i społecznych życia ludności wiejskiej pogranicza polsko-ruskiego. Przykładem tego typu źródeł z terenów ziemi chełmskiej przełomu XV/XVI wieku są księgi ziemskie chełmskie i krasnostawskie przechowywane w Archiwum Państwowym w Lublinie¹. Zachowały się sześć ksiąg chełmskich z lat 1429—1465 (obejmująca zapisy roków sądowych odbywanych w Hrubieszowie), 1443—1553 i 1449—1535, 1429—1483, 1476—1510, 1528—1597 oraz trzy krasnostawskie z lat 1470—1534, 1498—1590 i 1502—1529. Do tej pory były one w niewielkim stopniu wykorzystane przez historyków. Korzystano z nich przede wszystkim przy okazji badań nad rozwojem osadnictwa ziemi chełmskiej, osadnictwem wołoskim, czy opracowywaniu spisów urzędników.

Na ich podstawie można podjąć próbę częściowej rekonstrukcji obrazu gospodarki chłopskiej. Analizując jednak zawarty w nich materiał trzeba pamiętać o kilku bardzo istotnych faktach. Do naszych czasów przetrwały niestety tylko fragmenty zapisek sądu ziemskiego zarówno w Chełmie jak i w Krasnymstawie, zachowany więc materiał nie jest pełny. Nie wszystkie również sprawy którymi zajmowały się wyżej wymienione sądy zostały odnotowane w księgach. Związane to było z koniecznością wniesienia przez stronę zainteresowaną opłaty zwanej pamiętnym na rzecz sądu.

Na początku trzeba nieco miejsca poświęcić charakterystyce zapisek dotyczących ludności wiejskiej w wyżej wymienionych księgach. Większość dotyczy sytuacji, w których wieśniacy odnotowani zostali przy okazji spraw spornych i niespornych załatwianych przez miejscową szlachtę. Mamy więc do czynienia z cesjami majątkowymi, zabezpieczeniami posagu, zastawami,

¹ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej — APL), Księgi ziemskie chełmskie (dalej — KZC), N 1, 2, 3-zapisy, N 1, 1-a, 2-dekrety; Księgi ziemskie krasnostawskie (dalej — KZK), N 2, 3-zapisy, N 2-dekrety.

sprzedażą czy też sporami dotyczącymi nieruchomości wraz z czerpanymi z nich pożytkami w postaci zobowiązań chłopskich (zwłaszcza czynszów, robocizn i danin kmiecych) między właścicielami wsi. Znacznie rzadsze są sytuacje, gdy chłop jest stroną procesową (11,4% z 721 wszystkich analizowanych wpisów dotyczących chłopów), czyli pozywa przed sąd ziemski swojego pana, innego szlachcica a czasami innego kmiecia o wyrządzone mu szkody lub też sam występuje jako osoba oskarżona w procesie (pозwany). Tak mały procent tych spraw związany jest prawdopodobnie z kwestią wzmiankowaną wcześniej, czyli z koniecznością wniesienia opłaty za zapis w księdze. Należy więc przypuszczać, że sprawy z którymi występowali chłopci przed sądem dotyczyły rzeczy o mniejszej wartości pieniężnej i nie warto było wносить opłaty aby utrwalić zapadły wyrok, mogło się też czasami zdarzyć, że chłop, szczególnie biedniejszego, nie stać było na zapłacenie za wpis.

W większości z nich chłop występuje przed sądem samodzielnie (81% z 268 analizowanych zapisów, w których chłop jest stroną w procesie) nawet jeśli sprawa toczy się przeciw innemu szlachcicowi. Czasami tylko zdarza się, że obok pozwu chłop, jego pan również występuje z osobnym pozwem przeciw osobie, która dopuściła się przestępstwa przeciwko jego poddanemu². Fakt ten można wyjaśnić w ten sposób, że straty poniesione przez chłopów dotyczyły w pewnym stopniu również jego właściciela, dlatego też domagał się w sądzie ich zrekompensowania. W pozostałych 19% wpisów chłop występuje przed sądem ze swoim panem wspólnie pozywając innego szlachcica lub innego chłopca. Zdarzają się jednak pojedyncze wpisy, w których chłop sam nie występuje w swoim imieniu dochodząc należnych mu praw i wynagrodzenia swojej krzywdy, ale robi to jego pan. Mamy więc trzy wpisy 1507 r., w których szlachcic Jan Chojeński występuje przeciw chłopom Marty Zaporskiej ze Starego Chojna o pobicie jego poddanych Marcina, Jakuba i Haczka również osiadłych w tej miejscowości³. Podobny charakter ma pozew Anny Podchoreckiej przeciw chłopu ze wsi Podhorodna o pobicie Steczka z 1522 r.⁴ i pozew, który złożył Mateusz Smok w 1453 r. w imieniu swoich poddanych ze wsi Staw⁵.

Późnośredniowieczne księgi sądowe stanowią przede wszystkim bogate źródło do odtworzenia struktury majątkowej i społecznej ludności chłopskiej zamieszkującej osady wiejskie. Nie odbiegają od tego schematu księgi z terenu ziemi chełmskiej. Na podstawie informacji w nich zawartych można podjąć próbę odtworzenia mieszczących się w tej sferze zjawisk. Dysponujemy szczególnie dużą ilością wzmianek dotyczącą wielkości gospodarstw chłopskich. Niestety, na co zwrócił uwagę w swojej pracy G. Jawor, wykorzystanie tych informacji pojawiających się w księgach w wypadku ich sprzedaży, zastawu, zamiany lub podziału wsi nie zawsze może prowadzić do wiarygodnego odtworzenia arealów gospodarstw ze względu na to, że zapisy w księgach odnotowują tylko znikomy procent istniejących w rzeczywistości jednostek gospodarczych⁶. W przypadku ziemi chełmskiej napotykamy na jeszcze jedną

² APL, KZC, N 3-zapisy, k. 73v., 78, 92, 110, 114, 117—117v., 189, 191; wszystkie te zapisy pochodzą z lat 1515—1516.

³ Там само.— K. 38v.—39.

⁴ Там само.— K. 47.

⁵ Там само.— N 2-zapisy, k. 145.

⁶ Jawor G. Ludność chłopska i społeczności wiejskie w województwie lubelskim w późnym średniowieczu. Schyłek XIV — początek XVI wieku.— Lublin, 1991.— S. 19.

trudność. Mianowicie w przypadku wsi na prawie ruskim podawano tylko informacje, że chłop siedział na dworzyszczu („curia”, „dworzyszcz”). Nie można podać wielkości takiego gospodarstwa, gdyż nazwą tą nie określano stałej jednostki miary ziemi ale areal, który stanowił jedno gospodarstwo kmiecie i mógł on być różnej wielkości. Z tego też powodu mówiąc niżej o rozmiarach gospodarstw chłopskich, będziemy brać pod uwagę tylko te, które znajdowały się we wsiach z widocznymi wpływami prawnia niemieckiego z rozmiernymi łanami.

Większość wpisów dotyczy gospodarstw o wielkości jednego łanu i $\frac{1}{2}$ łanu (patrz tabela niżej). Poza tym trafiają się pojedyncze wzmianki o gospodarstwach o areale 2 łanów, $\frac{3}{4}$ łanu i $\frac{1}{4}$ łanu. Nie mają one jednak większego znaczenia, gdyż gospodarstwa dwułańowe należały do sołtysów⁷, którzy z reguły otrzymywali większy dział ziemi niż kmiecie⁸. Natomiast w przypadku gospodarstw o powierzchni $\frac{1}{4}$ łanu, jeden z zapisów dotyczy siedzącego na nim szewca, czyli osoby utrzymującej się częściowo z rzemiosła⁹. Na tej podstawie możemy przypuszczać, że podobnie było w przypadku drugiej wzmianki¹⁰.

Tabela 1

Lata	Gospodarstwa łanowe		Gospodarstwa $\frac{1}{2}$ łanowe		Razem
	Liczba	Procent	Liczba	Procent	
1440—1469	21	75	7	25	28
1470—1479	12	33,33	24	66,66	36
1480—1489	21	35,6	38	64,4	59
1490—1499	14	18,18	63	81,81	77
1500—1509	2	40	3	60	5
1510—1519	8	14,81	46	85,18	54
1520—1521	6	6,38	88	93,61	94
Razem	84	23,79	269	76,2	353

Z danych przedstawionych w tabeli wynika, że w późnym średniowieczu na terenie ziemi chełmskiej przeważały gospodarstwa $\frac{1}{2}$ łanowe nad łanowymi i to ze stałą tendencją wzrostową kosztem większych arealów. Nie podważając tego wniosku dane z lat 1440—1469 i 1500—1509, ponieważ ze względu na niewielką ilość zapisów, szczególnie w drugim przypadku nie można ich traktować jako reprezentatywne. Dane te stoją w sprzeczności z informacjami dotyczącymi wielkości gospodarstw chłopskich w zachodnich

⁷ APL, KZK, N 3-zapisy, k. 198v.: „duos laneos advocacie [...] in Crupe”; k. 442v.: „in Bzowycz [...] duos lanei advocacialis”.

⁸ Tymieniecki K. Historia chłopów polskich.— Warszawa, 1966.— T. II.— S. 246.

⁹ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 298: „quartam parte lanei in qua residet Albertus sutor in Bobrowe”.

¹⁰ Там само.— N 3-zapisy, k. 500: „quartam agri in quo residet Pokrathka Mathias [...] in Staw”.

regionach Polski, gdzie najbardziej rozpowszechnione były gospodarstwa łanowe¹¹. Bliższe są już dane z sąsiedniej ziemi lubelskiej, gdzie w XV wieku z przeważały gospodarstwa łanowe, ale również z wyraźną tendencją do ich rozdrabniania wraz z upływem lat. Pod koniec wieku możliwa jest nawet przewaga gospodarstw $\frac{1}{2}$ łanowych¹². Przyczyn tego stanu rzeczy nie możemy upatrywać w braku rezerw gospodarczych i dzieleniu gospodarstw między synów kmiecyh, ponieważ w omawianych księgach znajdujemy wiele informacji dotyczących łanów pustych w poszczególnych wsiach (wpisy podają w sumie wiadomości o 83,5 łanów nieosadzonych). O wielkości niewykorzystanych arealów może świadczyć zapis z 1498 r. dotyczący wsi Krupe, w której znajdowało się aż 9 łanów pustych („*lanei deserti*”), gdy w tym samym czasie w tej osadzie dwóch kmieci uprawiało wspólnie jeden łan¹³. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy szukać więc gdzie indziej. Najprawdopodobniej głównym powodem zmniejszania się areалу gospodarstw chłopskich była słabość ekonomiczna kmieci osiadłych na tych terenach, podobnie jak w sąsiedniej ziemi lubelskiej¹⁴. Poświadczają to wzmianki dotyczące udzielania przez właściciela gruntu pomocy zwanej załogą osiedlającemu się chłopu. Pojawiają się one zazwyczaj przy zapisach dotyczących zbiegostwa chłopów, kiedy to pan upominał się również o zwrot udzielonej pomocy¹⁵, lub w przypadku osadzania kmieci¹⁶. Niestety w większości przypadków nie wiemy jaki ona miała charakter. Dysponujemy tylko jednym wpisem dotyczącym pomocy w pieniądzu, ale nie jest podane jaka to była suma¹⁷. Nie wyklucza to jednak występowania na tym terenie innych form załogi udzielanej w ziarnie, inwentarzu żywym lub narzędziach rolniczych¹⁸.

Poza kmieciami w księgach ziemskich występują również zagrodnicy. Większość wzmianek dotycząca tej grupy jest jednak bardzo ogólnikowa i podaje jedynie ich imiona i nazwy miejscowości, które zamieszkiwali. Dysponujemy tylko trzema zapisami, w których podano wielkość posiadanych przez nich gospodarstw. Dwa z nich dotyczą powierzchni $\frac{1}{2}$ łanowych, a jeden ćwierćłanowych¹⁹. Natomiast charakter powinności i obowiązków ciążących na zagrodnikach określa wpis z 1515 r., z którego dowiadujemy się, że zagrodnicy we wsi Chutcze mieli pracować przy sianokosach²⁰. Informacja ta jest zgodna z powszechnym obyczajem wykonywania przez zagrodników pańszczyzny pieszej w przeciwieństwie do kmieci. Interesująca jest również informacja dotycząca 23 zagrodników i 6 ogrodów pustych we wsi Zarzecze²¹.

¹¹ Masłowski J. Kolonizacja wiejska na prawie niemieckim w województwach sieradzkim, łęczyckim i w ziemi dobrzyńskiej do roku 1370 // Roczniki Historyczne. — Poznań, 1937. — T. 13. — S. 275; Lauferski A. Ludność wiejska powiatu pyzdrowskiego w świetle zapisek sądowych XIV i XV wieku // Там само. — Poznań, 1939—1946. — T. 15. — S. 213, 225; Wyczański A. Rolnicy Kłobucka i Zawady w latach 1465—1517 // Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice / Red. A. Wyczański. — Warszawa, 1983. — S. 35, 39.

¹² Jawor G. Ludność chłopska... — S. 20.

¹³ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 535.

¹⁴ Jawor G. Ludność chłopska... — S. 21—22.

¹⁵ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 95v., 124v., 339v.; KZC, N 2-zapisy, k. 245.

¹⁶ APL, KZK, N 3-zapisy, k. 283, 434v.; KZC, N 3-zapisy, k. 422.

¹⁷ APL, KZC, N 2-zapisy, k. 372v.

¹⁸ Tymieniecki K., Wolność kmiecia na Mazowszu w XV wieku // Prace Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. — Poznań, 1921. — T. 1. — Zesz. 2. — S. 12—15.

¹⁹ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 295; N 3-zapisy, k. 202; KZC, N 2-zapisy, k. 65.

²⁰ APL, KZC, N 3-zapisy, k. 84: „duos ortulanos feni laboris”.

²¹ APL, KZK, N 3-zapisy, k. 277v.

Zgodnie z rozpowszechnioną w literaturze przedmiotu opinią o związku występowania tej warstwy ludności wiejskiej z chęcią pozyskania przez właściciela wsi siły roboczej do uprawy ziemi dworskiej²², możemy wnioskować o ulokowaniu w danej wsi lub w jej pobliżu folwarku szlacheckiego. Powyższe wzmianki są jednak do tego stopnia fragmentaryczne, że trudno na ich podstawie wyrobić sobie ogólny pogląd na sposób życia i rolę jaką odgrywała ta kategoria ludności na terenie omawianego obszaru. Podobny problem pojawia się w przypadku dwa razy wzmiankowanych w księgach ratajów²³. Tak rzadkie wzmianki mogą świadczyć podobnie jak na sąsiednich terenach o małym znaczeniu gospodarczym tej grupy ludności i jej stopniowym zanikaniu w drugiej połowie XV wieku²⁴.

We wsi późnośredniowiecznej obok ludności zajmującej i utrzymującej się tylko z uprawy roli mieszkały jednostki, których część dochodów pochodziła z działalności pozarolniczej. Nie mogło więc ich również zabraknąć w zapisach sądowych. Do grupy najczęściej wzmiankowanych specjalności rzemieślniczych i usługowych należą młynarze i karczmarze. Na podstawie wpisów umieszczonych w księgach możemy sądzić, że około 28% wsi ziemi chełmskiej (81 wsi na 288 wszystkich) posiadało własny młyn, a co za tym idzie i młynarza. W porównaniu z pozostałymi wieśniakami młynarze byli ludnością ekonomicznie uprzywilejowaną, ponieważ większość z nich oprócz dochodów z młynów posiadała również własne gospodarstwa, a także czerpała dodatkowe dochody z takich gałęzi działalności jak hodowla trzody oraz ryb w znajdujących się przy młynie stawach, bartnictwa, a także produkcji słoju i użytkowania tartaku²⁵. Poświadczają to informacje zawarte w księgach sądowych. Spotykamy w nich wzmianki o młynach, w których produkowano słoć we wsiach Żdzane, Staw i Wojślawice²⁶, a także jedną wzmiankę dotyczącą tartaku we wsi Brody²⁷. Bardzo rozpowszechnione są też wzmianki o młynach wraz ze stawami.

Równie często jak z informacjami o młynach spotykamy się w księgach sądowych z wzmiankami o karczmach. Zostały one odnotowane w 16% wsi ziemi chełmskiej (45 karczem na 288 wsi). Na podstawie zachowanych zapisów możemy stwierdzić, na co zwróciła już uwagę I. Cieśla²⁸, że oprócz wyszynku, wyrobu piwa oraz produktów spożywczych karczmarze zajmowali się również uprawą ziemi. Świadczy o tym uposażenie ich w grunty orne

²² Mastowski J. Kolonizacja niemiecka...— S. 294; Wyczański A. Geneza i rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej // *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*. T. 2 / Red. B. Baranowski, J. Topolski.— Warszawa, 1964.— S. 48; Tymieniecki K. *Historia chłopów*...— T. 2.— S. 130.

²³ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 96: „hominis dictis Chodor agricmethone alias ratha' a ipsis profugis alias sbiegłego qui sibi profugit de predicto et hereditate ipsis. Zazolque in tua bona et in tuam hereditatem Hosko et in libertatem dictam Biała wola”; KZC, N 2-zapisy, k. 74v.: „nobilis Rahoza de Veranovycze cittacionem nobilem Senkonem de Andrzeyow alias nadwornem rątryem (sic!)”.

²⁴ Jawor G. *Ludność chłopska*...— S. 27.

²⁵ Samsonowicz H. *Rzemiosło wiejskie w Polsce XIV—XVII wieku*.— Warszawa, 1954.— S. 57.

²⁶ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 234, 258; KZC, N 2-zapisy, k. 146v.; N 3-zapisy, k. 328, 337v., 356-av.

²⁷ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 202—202v., w 1516 r. „molendinator debet emendurin serra a serrum alias tarczyn”.

²⁸ Cieśla I. *Taberna wczesnośredniowieczna na ziemiach polskich // Studia Wczesnośredniowieczne*.— Warszawa; Wrocław, 1958.— T. 4.— S. 212.

wynoszące w większości przypadków $\frac{1}{2}$ łanu (11 wzmianek)²⁹, o wiele rzadziej jeden łan (pięć wzmianek)³⁰. Natomiast tylko jeden wpis informuje o uposażeniu karczmy w ogród³¹. Wraz ze zróżnicowaniem dotyczącym uposażenia w ziemię mamy do czynienia z różną wysokością czynszów płaconych z karczem. Najpowszechniejszy był czynsz wynoszący jedną grzywnę (10 wzmianek)³². Oprócz tego spotykamy jeszcze czynsze wynoszące dwie grzywny (dwie wzmianki)³³, 60 groszy (jedna wzmianka)³⁴, 40 groszy (dwie wzmianki)³⁵, 30 groszy (dwie wzmianki)³⁶, 20 groszy (jedna wzmianka)³⁷, 10 groszy z pańszczyzną (jedna wzmianka)³⁸, oraz 3 floreny, czyli 90 groszy (jedna wzmianka)³⁹. Tą rozpiętość wysokości czynszów można tłumaczyć różną wysokością dochodów z poszczególnych karczem i niejednakowym uposażeniem ich w ziemię. Z pierwszym zagadnieniem wiąże się także położenie geograficzne wsi, w której znajdowała się karczma. Te które leżały przy ważnych szlakach komunikacyjnych i handlowych miały zapewne wyższe obroty⁴⁰. Zdarzało się też tak, że do obsługi podróżnych nie wystarczała we wsi jedna karczma. Mamy takie przypadki również w ziemi chełmskiej, np. w Gorzkowie w r. 1493 wzmiankowano aż pięć karczem i jedną opuszczoną⁴¹, we wsi Bzowiec trzy⁴², natomiast we wsiach Żdzane, Gorajec, Orchowiec, Pniówno, Tworzyczów i Żółkiew po dwie⁴³. Znaczenie Gorzkowa w obsłudze ludności podróżującej lokalnymi szlakami komunikacyjnymi najczęściej w celach handlowych lub urzędowych do Krasnegostawu, oprócz karczem, poświadcza to wzmianka o zamieszkującym ją łaźiebniku⁴⁴. O rozwarstwieniu majątkowym wśród tej grupy ludności mogło również decydować zajmowanie się innymi zajęciami pozarolniczymi, na co zwrócił uwagę w swojej pracy H. Samsonowicz⁴⁵. Przykładem może tu być wzmianka o karczmarzu z Bzowca, który trudnił się również kowalstwem⁴⁶.

Przedstawiciele innych rzemioł wiejskich są rzadko wzmiankowani w księgach 1 mamy do czynienia tylko z pojedynczymi wpisami ich dotyczącymi. Tak jest w przypadku kowali, o których posiadamy trzy wzmianki. W 1525 r. we wsi Bzowiec mieszkał wcześniej wzmiankowany karczmarz, który trudnił się kowalstwem. W 1453 r. w Pławanicach wymieniony jest

²⁹ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 51v., 109—109v., 136, 153, 193, 220, 240, 255v., 297v.; N 3-zapisy, k. 442v.—443; KZC, N 2-zapisy, k. 286v.

³⁰ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 257; N 3-zapisy, k. 24v., 287v.; KZC, N 2-zapisy, k. 327.

³¹ APL, KZC, N 2-zapisy, k. 384v.

³² APL, KZK, N 2-zapisy, k. 66, 91v., 109—109v., 127, 136, 153, 193, 208-a, 252v., 294v.

³³ Там само.— K. 69, 121v.

³⁴ Там само.— K. 220.

³⁵ Там само.— K. 162v., 212v.

³⁶ Там само.— K. 232—232v.; KZC, N 2-zapisy, k. 417v.

³⁷ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 248v.

³⁸ Там само.— K. 121v.

³⁹ Там само.— K. 52.

⁴⁰ Jawor G. Ludność chłopska...— S. 31.

⁴¹ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 332, 359v.

⁴² Там само.— K. 324.

⁴³ Там само.— K. 327; N 3-zapisy, k. 118, 244v., 467; KZC, N 3-zapisy, k. 122, 141v.

⁴⁴ KZK, N 2-zapisy, k. 107v.; Czarniecki W. Sieć osadnicza ziemi chełmskiej od połowy XIV do połowy XV wieku // Rocznik Chełmski.— Chełm, 1997.— T. 3.— S. 22.

⁴⁵ Samsonowicz H. Rzemiosło wiejskie...— S. 163.

⁴⁶ APL, KZK, N 3-zapisy, k. 442v.—443: „medis łaneis taberna in quo residet faber”.

„Ivasko kowal”⁴⁷, a we wsi Żdżane „Sienko faber”⁴⁸. Nieco więcej wiadomości mamy odnośnie szewców. Wzmiankowani są oni w ośmiu osadach: Bobrowem, Gorzkowie, Koziej Górze, Krzywicach, Leszczanach, Orłowie, Ostrowie, Sitańcu i Zarzeczcu⁴⁹. Podane są też czasami wielkości gospodarstw znajdujących się w rękach szewców: 1/2 łanowe⁵⁰, ćwierćłanowe⁵¹ i wyposażone w ogród⁵². Zdarzały się też przypadki kiedy szewstwo było ubocznym zajęciem karczmarza⁵³. Pojedyncze zapisy informują o występowaniu na omawianym terenie cieśli, możemy się z nimi jedynie spotkać we wsi królewskiej Ochoża⁵⁴. Na tej podstawie możemy twierdzić, że większość gospodarstw chłopskich wykonywała we własnym zakresie prace związane z obróbką drewna i stawianiem domów, dlatego też nie doszło do wyodrębnienia się na tym terenie osobnej grupy ludności trudniącej się tym zawodowo⁵⁵. Jeden wpis wspomina również o garbarzu w Uchaniach⁵⁶. Istnieją również wzmianki dotyczące ludności wiejskiej pełniącej służbę w gospodarstwach szlacheckich⁵⁷. Powyższe informacje są jednak zbyt fragmentaryczne aby bez wykorzystania innych źródeł na ich podstawie wysnuć bardziej ogólne wnioski.

Kolejnym problemem, który trzeba poruszyć w związku z ludnością chłopską zamieszkującą ziemię chełmską jest status prawny wsi. Zapisy sądowe nie mówią bezpośrednio o lokacjach osad na prawie niemieckim, ponieważ tego typu informacje znajdują się w przywilejach lokacyjnych i są zazwyczaj umieszczane w kodeksach dyplomatycznych. W przypadku wsi większość przywilejów lokacyjnych nie dotrwała jednak do naszych czasów, dlatego na podstawie ksiąg sądowych i znajdujących się w nich informacji o występujących w poszczególnych wsiach łanach i sołectwach możemy wnioskować, która z nich została objęta wpływami prawa niemieckiego. Nie ulega to jednak faktowi, że przez cały interesujący nas czas istniały na terenie Chełmszczyzny osady posługujące się prawem ruskim. Świadczą o tym wzmiankowane w księgach a charakterystyczne dla tego prawa dworzyszczka i urzędnicy wiejscy zwani tywunami (tabela niżej). Większość jednak tych zapisów (87% na 32 wszystkie) pochodzi z lat 1440—1479, w latach późniejszych mamy już tylko pojedyncze wzmianki (13%). Fakt ten może potwierdzać stopniowe wypieranie prawa ruskiego poprzez lokowanie istniejących już osad na prawie niemieckim. Na tej podstawie możemy wnioskować o większej atrakcyjności tego prawa dla tamtejszej szlachty i chłopów. Problem ten wymaga jednak dalszych badań przy wykorzystaniu innych źródeł, zwłaszcza dyplomatycznych.

⁴⁷ APL, KZC, N 2-zapisy, k. 185.

⁴⁸ Там само.— K. 298v.

⁴⁹ APL, KZC, N 2-zapisy, k. 94v., 332v.; N 3-zapisy, k. 311v., 202; KZC, N 2-zapisy, k. 177, 337, 384v.; N 3-zapisy, k. 484v.

⁵⁰ APL, KZC, N 3-zapisy, k. 311v.

⁵¹ Там само.— N 2-zapisy, k. 298v.

⁵² Там само.— K. 202; KZC, N 2, k. 384v.

⁵³ APL, KZC, N 2-zapisy, k. 332v.; KZC, N 2-zapisy, k. 384v.

⁵⁴ APL, KZC, N 2-zapisy, k. 148, 367v.

⁵⁵ Podwińska Z. Gospodarstwo wiejskie w okresie wczesnofeudalnym // Zarys historii... T. 1 / Red. W. Hensel, H. Łowmiański.— S. 382.

⁵⁶ APL, KZC, N 2-zapisy, k. 285.

⁵⁷ APL, KZC, N 2-zapisy, k. 102, 107v., 567—568; N 3-zapisy, k. 417, 514.

Tabela 2

Wieś	Dworzyszcze		Tywun	
	Wzmianka w księdze	rok	Wzmianka w księdze	rok
Andrzejów	KZC, N 2-zapisy, k. 497	1498		
Białopole			KZC, N 2-zapisy, k. 105	1450
Bobrowe	KZK, N 3-zapisy, k. 29v.	1508		
Buśnia	KZC, N 2-zapisy, k. 360	1456	KZC, N 2-zapisy, k. 178v. KZC, N 3-zapisy, k. 314v.	1443 1449
Busówno	KZC, N 2-zapisy, k. 336v.	1455		
	KZC, N 2-zapisy, k. 3v.	1462		
	KZC, N 2-zapisy, k. 407	1498		
	KZC, N 3-zapisy, k. 152	1516		
Bytyn	KZC, N 2-zapisy, k. 57	1440		
Cyców	KZC, N 2-zapisy, k. 585	1471		
Dryszczów	KZC, N 2-zapisy, k. 361	1456		
Hańsk	KZC, N 2-zapisy, k. 122	1469		
Holówno	KZC, N 2-zapisy, k. 468	1466		
Kolczycze			KZC, N 2-zapisy, k. 367	1457
Krynice			KZC, N 2-zapisy, k. 324	1455
Masłomęcz	KZC, N 1-zapisy, k. 54v.	1457		
	KZC, N 1-zapisy, k. 60v.	1460		
	KZC, N 2-zapisy, k. 385	1462		
Mieniany	KZC, N 2-zapisy, k. 68	1464		
Modryń	KZC, N 2-zapisy, k. 42	1457		
Okucznia	KZC, N 2-zapisy, k. 366	1457		
Oleszczka			KZC, N 2-zapisy, k. 564	1462
Ostrów	KZK, N 2-zapisy, k. 152v.	1476		
Radziechów	KZC, N 3-zapisy, k. 233	1518		
Siedliszcze	KZC, N 2-zapisy, k. 350v.	1455		
Syczyn	KZC, N 2-zapisy, k. 508v.	1470		
Sztum			KZC, N 2-zapisy, k. 469	1466
Święcica			KZC, N 2-zapisy, k. 309v.	1455
Uprodownice	KZC, N 1-zapisy, k. 36	1453	KZC, N 2-zapisy, k. 309v.	1455

Z recepcją prawa niemieckiego na tych terenach związane jest też zagadnienie czynszów płaconych przez kmieci. Na podstawie laudum krasnostawskiego uchwalonego 24 lutego 1477 r. na sejmiku ziemskim, które stawiało sobie za cel ujednolicenie powinności chłopów na terenie ziemi chełmskiej i ustalającego 24 grosze czynszu z łąnu, możemy wnioskować, że była to wielkość najbardziej rozpowszechniona na tym terenie⁵⁸. W porównaniu z sąsiadującym województwem lubelskim był on o połowę niższy, ale różnicę tę miały rekompensować wprowadzenie jednodniowej pańszczyzny w tygodniu, co w porównaniu z ziemiami polskimi było w tym czasie znacznym obciążeniem⁵⁹. Zjawisko to można wyjaśnić przez długą tradycję istnienia na Rusi formy odrobkowej w zamian za użytkowaną ziemię przez tzw. „tiahłych”

⁵⁸ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 100v.

⁵⁹ Żytkowicz L. Próby regulacji pańszczyzny w Polsce w latach 1477—1520 // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.— Warszawa, 1984.— T. 45.— S. 5.

chłopów. Ślady tego zachowały się na terenie Chełmszczyzny w postaci wzmianek o „kmetones laborantes”⁶⁰. Laudum krasnostawskie wprowadzało jednak możliwość zwiększenia czynszu pod warunkiem rezygnacji z pańszczyzny⁶¹. Oprócz tego wyżej wymienione źródło wzmiankuje również inne rodzaje robocizny, np. chłopci mieli obowiązek odrabiać dwa dni w roku przy zasiewach, zwozić cztery wozy drewna, odrabiać tłoki w wymiarze określonym przez pana wsi, który miał im zapewnić w ostatnim przypadku wyżywienie⁶². Wprowadzone jednak prawnie ustalenia nigdy nie zostały w pełni zrealizowane, w wyniku czego nie doszło również do uregulowania wysokości czynszów na omawianym terenie. Wynosiły one od sześciu groszy do trzech grzywien. Tak duża rozpiętość ich wysokości wynikała z różnej wielkości arealu ziemi, na której siedzieli chłopci⁶³, a także od tego w jakim stopniu byli obciążeni innymi powinnościami na rzecz pana⁶⁴. Należały do nich różnego rodzaju daniny i prace na polu dworskim. Najbardziej rozpowszechnioną daniną z terenów ziemi chełmskiej była danina miodowa uiszczana przez chłopów określanych jako „dacionari mellis”. Jest ona wzmiankowana we wsiach Chylyn, Cyców, Hańsk, Horodno, Maszów, Radziechów, Siedliszcze, Sosnowica, Sztum, Tarnów, Wereszczyn i Wola Tarnowska⁶⁵. Ludność ta zajmowała się głównie bartnictwem ale nie było to jedyne jej zajęcie. Świadczą o tym posiadane przez nią działki ziemi uprawnej⁶⁶, oraz składane przez nich daniny w takich produktach jak owoce i siano⁶⁷. Czasami obciążano ich też czynszem i pańszczyzną⁶⁸. Spotykamy się również ze wzmiankami określającymi wysokość takiej daniny na 15 rączek miodowych w Horodnie⁶⁹ i dwóch wiader miodu w Siedliszczu⁷⁰. Oprócz wyżej wymienionej księgi poświadczają również inne rodzaje danin: w owsie (Żdżane, Horodno, Pniówno)⁷¹, w kogutach (we wsi Pniówno kmiecie mieli dawać panu trzy koguty rocznie)⁷² oraz skórkach bobrowych⁷³. Interesująca jest szczególnie danina zwana kuniczą występująca we wsi Oborków, gdzie $\frac{1}{4}$ tej daniny płaconej przez

⁶⁰ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 324; KZC, N 2-dekrety, k. 253v.—254.

⁶¹ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 101.

⁶² Там само.— K. 100v.—101.

⁶³ Там само.— K. 91v., 121v., we wsi Bzowiecz czynsz z $\frac{1}{2}$ łąnu wynosił sześć groszy lub jedną grzywnę; k. 258, we wsi Krupie z jednego łąnu dwie grzywny; k. 270, w Chłaniowie z jednego łąnu jedną grzywnę; KZK, N 3-zapisy, k. 60—60v., w Łopienniku z jednego łąnu jedną grzywnę; k. 149—149v., 163v.—164, z $\frac{1}{2}$ łąnu 10 groszy; KZC, N 2-zapisy, k. 303, w Święcica z jednego łąnu jedną grzywnę; k. 370, w Siedliszczu z 1,5 łąnu 30 groszy.

⁶⁴ APL, KZC, N 2-zapisy, k. 303, we wsi Żdżane czterech kmiecie z $\frac{1}{2}$ łąnu płaci czynsz sześć groszy, natomiast jeden płaci aż 15 ale „non laborat”; k. 478v., w Olchowcu kmiecie płacą niski czynsz dziewięć groszy, ale oprócz tego są obciążeni daniną miodową i ośmioma dniami pracy w roku na rzecz pana.

⁶⁵ Там само.— N 2-zapisy, k. 120-av., 122, 284v., 370, 376, 376v., 469v., 478v., 520; N 3-zapisy, k. 112v., 200v., 209v., 215, 233, 361, 395.

⁶⁶ Там само.— N 2-zapisy, k. 122, wpis z 1496 r.: „kmethonem suum dacionarum in area alias na dworzyszczu residentem Hr' n dictum Costenyovicz ibidem in Hansko necnon laboribus, censibus, daciis mellis”; Там само.— N 3-zapisy, k. 215, wpis z 1517 r. dotyczący wsi Cyców „laboriosus Onyszko dacionarum mellis in laneo residentem”.

⁶⁷ Там само.— N 3-zapisy, k. 209v.

⁶⁸ Там само.— N 2-zapisy, k. 478v.; N 3-zapisy, k. 209v.

⁶⁹ Там само.— N 3-zapisy, k. 209v.

⁷⁰ Там само.— N 2-zapisy, k. 284v.

⁷¹ Там само.— K. 142v., 417v.; N 3-zapisy, k. 209v.

⁷² Там само.— N 2-zapisy, k. 142v.

⁷³ APL, KZK, N 3-zapisy, k. 204.

dziewczynę chcącą wyjść za mąż przypadała sołtysowi tej wsi⁷⁴. Taka opłata była powszechna na ziemiach ruskich. Na jej podstawie możemy zaobserwować występowanie na terenach ziemi chełmskiej w tych samych wsiach elementów charakterystycznych dla prawa ruskiego i niemieckiego jednocześnie, co pozwala nam przypuszczać, że recepcja prawa niemieckiego nie dokonywała się od razu na podstawie jednorazowych aktów lokacyjnych, ale następowała stopniowo, powoli wypierając pozostałości dawnych praw i oby-
czajów przez długie lata egzystując z nimi jednocześnie.

Do obowiązków ciążyących na kmieciach należał również ślad, czyli ści-ganie przestępców w granicach własnej osady. Posiadamy wzmiankę o tym z r. 1462 dotyczącą pościgu za złodziejami koni we wsi Oleszko i Maszów⁷⁵.

Obraz życia wsi chełmskiej nie byłby pełny, gdyby zabrakło w nim miejs-ca na tak ważny problem jak zbiegostwo kmieci. Stanowiło ono rozpowszech-nione zjawisko na terenach Chełmszczyzny na co wskazuje próba przeciwdziałania mu poprzez próbę ujednolicenia obciążeń chłopskich na całym omawianym terenie w wyżej wzmiankowanym laudum krasnostawskim z 1477 r., co miało zapobiegać migracji osadników w poszukiwaniu lepszych warunków dzierżenia ziemi⁷⁶. Nie dziwi więc fakt, że jest ono dość często wzmiankowane w księgach sądowych, szczególnie w momencie kiedy pan zbiegłego chłopą pozywał szlachcica w którego dobrach on osiadł o wydanie zbiega lub zapłacenie wstannego zgodnie z obyczajem kmiecym. Dysponuje-my 47 tego rodzaju zapisami. W wyniku przeprowadzonej analizy możemy stwierdzić, że ponad połowa z nich dotyczy przemieszczania się ludności chłopskiej w granicach ziemi chełmskiej (57%)⁷⁷ i odbywała się w różnych kierunkach (czasami chłopci uciekali z tej samej wsi do której przybywali zbiegowie z innej). Oczywiście istnieją także zapisy poświadczające wymianę ludności z ziemiami sąsiadującymi. Zbiegostwa z innych terenów do Chełmszczyzny dotyczy 13% zapisów⁷⁸, a w odwrotną stronę 15%⁷⁹. Powyższe dane o przewadze ucieczek w obrębie ziemi chełmskiej mogą przemawiać za tym, że kmieć przed podjęciem ucieczki znał teren, na który chciał się udać, a nawet wcześniej porozumiał się z właścicielem dóbr, do których miał zamiar zbiec lub też był sam przez niego namawiany do zmiany miejsca osiedlenia. W większości zapisów mamy do czynienia ze zbiegostwem pojedynczych chłopów, informacja ta stoi w sprzeczności z danymi z innych terenów, gdzie w księgach sądowych poświadczonych jest większa ilość ucieczek zbiorowych⁸⁰. Tylko cztery wzmianki mówią o ucieczkach zorganizowanych wspólnie przez kilku mieszkańców osady: w 1478 r. sześciu kmieci zbiegło z Sitańca do Sulenic⁸¹, a w 1522 r. czterech kmieci zbiegło z Uchań do

⁷⁴ APL, KZC, N 1-zapisy, k. 62v.

⁷⁵ Там само.— N 2-zapisy, k. 264.

⁷⁶ Żytkowicz L. Próby regulacji pańszczyzny...— S. 5.

⁷⁷ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 96v., 124v.—125; KZC, N 2-zapisy, k. 143v., 391, 399, 401, 420v., 433v., 465v., 573; KZK, N 3-zapisy, k. 40v., 112, 202.

⁷⁸ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 339; N 3-zapisy, k. 106, 212v., 426; KZC, N 2-zapisy, k. 245, 483.

⁷⁹ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 158v.; N 3-zapisy, k. 288; KZC, N 2, k. 4, 426, 575, 580v.; N 3-zapisy, k. 52v.

⁸⁰ Śreniawski S. Zbiegostwo kmieci w dawnej Polsce jako zagadnienie ustroju społecz-
nego.— Łódź, 1997.— Wyd. 2.— S. 101.

⁸¹ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 124v.—125.

Kryłowa⁸², oraz dwie ucieczki po dwóch kmieci⁸³. Na podstawie tych informacji możemy pośrednio wnioskować o przyczynie zbiegostwa chłopów. Według S. Śreniawskiego ucieczki pojedyncze były zwykle spowodowane występkiem chłopą przeciwko panu i obawą przed jego gniewem. W przypadku zaś zbiegostwa zbiorowego często mamy do czynienia z agitacją panów z sąsiednich dóbr zainteresowanych w pozyskaniu chłopą, który nierzadko udzielał pomocy w ucieczce, zarówno już we wsi, z której zbiegali, jak i po drodze do nowego miejsca osiedlenia⁸⁴. Powyższe stwierdzenie, jak i przewaga zbiegostwa indywidualnego nad zbiegostwem zbiorowym na terenie Chełmszczyzny pozwala wnioskować o braku potencjału osadniczego i poszukiwaniu go przez właścicieli dóbr w sąsiednich województwach i ziemiach. Zbiegostwo zaś kmieci z wsi położonych w Chełmszczyźnie było indywidualną akcją podjętą w poszukiwaniu lepszych warunków użytkowania gruntu pańskiego, czy też ucieczką spowodowaną jego relacjami z panem. Niestety brak nam informacji dotyczących wielkości gospodarstw zbiegłych chłopów, ani majątku z jakim zbiegali, a co za tym idzie nie jesteśmy w stanie określić ich statusu materialnego. Najczęściej mamy do czynienia z ogólnikowymi wzmiankami o czynszu i załodze, z którymi zbiegł kmieć. Tylko jeden wpis mówi nam o ucieczce chłopów z trzodą i sprzętami domowymi⁸⁵, które najprawdopodobniej zostały udzielone mu w postaci załogi skoro pan się o nie upominał, gdyż wedle obyczaju kmiecego właściciel wsi nie miał prawa do majątku ruchomego swoich poddanych.

Omówione wyżej pola gospodarczego funkcjonowania społeczności chłopskiej odzwierciedlone w analizowanych źródłach nie wyczerpują wszystkich możliwości badawczych. W oparciu o nie można się pokusić również o próbę ukazania wielu innych sfer życia społeczności chłopskich ziemi chełmskiej. Stanowiąc to może wdzięczny obiekt badań dla historyka tym bardziej, że rozpoznanie funkcjonowania społeczności pogranicza polsko-ruskiego nie stało się jak dotąd obiektem kompleksowych badań historyków polskich i ukraińskich. Stanowi to pilny postulat badawczy.

⁸² APL, KZC, N 2-zapisy, k. 40v.

⁸³ APL, KZK, N 2-zapisy, k. 158; KZC, N 2-zapisy, k. 245.

⁸⁴ Śreniawski S. Zbiegostwo chłopów...— S. 101—102.

⁸⁵ APL, KZC, N 3-zapisy, k. 40v.

Richard J. BRUNNER

Universität Ulm; Ukrainische Freie Universität (München. Deutschland)

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER SLAWISTIK IN BAYERN

Die Quellen zur Geschichte der klassischen Slawistik von den Anfängen unter Dobrovský¹ bis zum Ende der Wiener Schule mit Jagić² als Mittelpunkt sind noch keineswegs erschöpft. Es dürfte sogar zutreffen, daß die noch vorhandenen oder unbekannten den bereits veröffentlichten zumindest in quantitativer Hinsicht gleichkommen. Die Zeiten freilich, da sich umfangreiche Korrespondenzen und gewichtige Materialien mühelos aus Seminar- und Akademiebeständen zusammenstellen ließen, dürften vorbei sein. Das Material muß heute mühsamer zusammengesucht werden. Der sogenannte Zufall spielt bei dessen Entdeckung oft eine maßgebliche Rolle. Einst größere Bestände sind nur noch fragmentarisch vorhanden. Auch die Edition des Vorhandenen gestaltet sich wesentlich schwieriger, es leidet besonders die Kommentierung individueller und literarischer Einzelheiten unter dem zeitlichen Abstand, der schon all zuviel verwischt hat. Trotzdem reißen die Veröffentlichungen neuer Quellen nicht ab, darunter auch solcher, deren regionale Herkunft überrascht. Zu diesen gehören auch die Beiträge der vorliegenden Abhandlung, die bisher ganz oder fast unbekannte Zusammenhänge und Beziehungen dokumentieren. Ihre Münchener Provenienz bildet vollends ein Novum in der Forschungsgeschichte der Slawistik.

Die edierten Stücke sind eine Auswahl aus umfangreichen Beständen. Der hier noch thematisch dazugehörige Slavica-Katalog ist aus Platzgründen nicht mit aufgenommen. Dasselbe gilt auch für einige Autographen aus Krumbachers³ Nachlaß, dessen weitläufige Korrespondenz nur cursorisch behandelt wird.

¹ Josef Dobrovský (1753—1829), gehörte dem Jesuitenorden an, gilt als Begründer der slawischen Philologie und eigentl. Urheber der nationalen Wiedergeburt der Tschechen. Bes. Wirkung zeitigten seine: *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur*.— 1792 (2 Verlag — 1818), und sein: *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache*.— 1809 (2 Verlag — 1819). Sein von B. J. Kopitar (1780—1844) angeregtes Hauptwerk „*Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris*“ erschien 1822 und ist die erste wissenschaftlich-philologische Darstellung der altkirchenslaw. Grammatik.

² Vatroslav Jagić (1838—1923) — kroatischer Philologe und Slawist, Professor in Odessa (1872), Berlin (1874), Petersburg (1880) und Wien (1886—1908); begründete das bedeutende, seit 1876 erscheinende „*Archiv für slavische Philologie*“ und die „*Энциклопедия славянской филологии*“: B 12 т. (1908) „*Glagolitica*“ (1890). Entstehungsgeschichte der kirchenslawischen Sprache. (1900, 1913), „*История славянской филологии*“ (1910), „*Spomeni mojega života*“ (Autobiographie.— 1908 ff.) 2 Bde: Er ist der eigentliche Begründer der modernen Slawistik.

³ Karl Krumbacher (1856—1909) — Byzantinist, ab 1892 Professor in München, begründete 1892 die „*Byzantinische Zeitschrift*“. Seine zahlreichen Werke rühren zu einer Neubelebung der Byzantinistik. Sein Hauptwerk: *Geschichte der byzantinischen Literatur*... 1891.— 1897 (Nachdruck, 1970).

Die nachstehenden Beiträge unter teilweiser Verwendung von Materialien meines ehemaligen Mitarbeiters Josef Hahn (1912—1991) berücksichtigen den Bestand bis etwa zum Jahre 1980.

Unbekannte Münchener Quellen

Die Tatsache, daß in der Hauptstadt eines Landes, das seit dem 14./15. Jahrhundert immer weiter in den deutschen Binnenraum zurücktrat, zahlreiche Slavica (worunter man im allgemeinen Materialien zur Geschichte, Kultur, Wissenschaft, Kunst und Folklore der slawischen Länder und Völker versteht) zu finden sind, stellt sich die Frage nach deren Herkunft. Eine Erklärung dafür gibt es nur insofern, als solcherlei Dokumente auf Institute beschränkt sind, die über eine größere Menge von Nachlässen, Akten und Autographen verfügen. In diesen „neuen Handschriften“, die von Behörden (Hofkanzleien, Ministerien, Kirchenämtern) oder Privatpersonen (Staatsmännern, Gelehrten, Künstlern) auf mancherlei Wegen (Abgabe, Kauf, Schenkung) in die Archive und Bibliotheken gelangten, bilden die Slavica gelegentliche Einsprengsel von ebenso unterschiedlicher Herkunft, wie es ihre keineswegs immer deutschen, geschweige denn bayerischen Bezugspersonen waren. Wir haben sie also den slawischen Verbindungen und Bekanntschaften eines heterogenen Personenkreises über Jahrhunderte hinweg zu verdanken. Die Münchener Institute haben dieses periphere Fremd- und Schwemmgut nur getreulich aufbewahrt, eigentlich gesammelt wurde es nie, es gab auch keinen besonderen Anlaß dazu.

Zu den Münchener Materialien zählen Dokumente, Akten, Berichte, Aufzeichnungen, Manuskripte, Verzeichnisse, Tagebücher und Briefschaften in Autographen und Abschriften, die entweder von Slawen stammen und auf Slawisches sich beziehen, meistens in lateinischer oder deutscher Sprache. Den Inhalt dieser Slavica bilden am häufigsten Beiträge zur Feudal-, Kriegs-, Diplomatie-, Sozial-, Kultur- und Wissenschaftsgeschichte fast aller slawischen Länder und Völker sowie zur Biographie bedeutender Männer des 15. bis 20. Jahrhunderts, die sich etwa gleichmäßig auf die Bibliotheken und Archive verteilen. An zweiter Stelle verdienen die nur in den Bibliotheken vorhandenen Materialien zur Geschichte der Slawistik (darunter auch Germano- und Byzantinoslavica) Münchener Provenienz des 18.—20. Jahrhunderts Erwähnung. Das gilt auch für einige Quellen zu gesellschafts- und naturwissenschaftlichen Disziplinen vom Ende des 19. Jahrhunderts an. Schließlich bleibt noch einiges Spezielle aus verschiedenen Gebieten und Epochen geringen Umfanges in Bibliotheken und Archiven zu notieren. Wie mancherlei anderes sind derlei Miszellen in Korrespondenzen enthalten.

Diese Skizzierung der Münchener Slavica fußt auf den gesichteten Beständen des Archivs der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, der Bayerischen Staatsbibliothek (BSB), der Universitätsbibliothek (UB) und des Universitätsarchivs (UAM), der Bibliothek des Metropolitankapitels München-Freising, der Städtischen Bücherei sowie des Bayerischen Zentralarchivs, des Geheimes Haus-, Hof- und Staatsarchivs und des Archivs für Oberbayern. Zur Synopse der Slavica gab es nur den einen Weg, den bereits geleisteten Vorarbeiten in Katalogen, Repertorien, Registraturen, Inventarverzeichnissen und Listen nachzugehen oder (wo diese nicht engmaschig genug waren oder ganz fehlten) alle vorhandenen Bestände systematisch durchzusehen. Zur Charakterisierung dieser Arbeit sei lediglich

bemerkt, daß sie einzig im Hinblick auf ein positives Ergebnis zu Ende geführt wurde.

Im Folgenden werden *Materialien der Bayerischen Staatsbibliothek*, München vorgestellt. Die Bibliothek ist von allen örtlichen Instituten *primo loco* zu nennen⁴. Als Hauptquelle für die Slavica kommen die Nachlässe⁵, die Autographensammlungen und einige Codices in Frage. Die Erwerbung derlei neuzeitlicher Handschriften begleitet die Geschichte der Bibliothek von ihren Anfängen bis zur Gegenwart. Seit der Gründung durch Herzog Albrecht V. von Bayern (1558) bemühen sich besonders die Bibliothekare der Handschriftenabteilung (des ursprünglichen Kerns der Bibliothek) mit beachtlichem Erfolg um die nachgelassenen Papiere von Persönlichkeiten des öffentlichen und geistigen Lebens. Die Geschichte dieser Erwerbung hing und hängt natürlich aufs engste mit der ganzen Entwicklung der Bibliothek zusammen.

Den wichtigsten Platz im Slavicabereich nehmen daher auch die *Nachlässe* ein. In den 630 größeren oder kleineren „Ana“ befinden sich die meisten der in München für uns interessanten Materialien. Die etwas ungewöhnliche Beschaffenheit und Anordnung dieser Handschriftenbestände bringt es allerdings mit sich, daß sie weniger bekannt sind, als sie es verdienen.

I. Die Camerariana

Die Camerariana der Nürnberger Patrizierfamilie Camerarius enthalten Slavica nach drei größeren Sachgebieten. Es sind die zahlreichen, vielfältigen Dokumente und Akten (überwiegend in Form diplomatischer Noten) zur Kriegsgeschichte des 17. Jahrhunderts mit ihren europäischen Auswirkungen in Originalen und Abschriften. Sie beziehen sich besonders auf Böhmen. Ihre Unentbehrlichkeit für die Jahre 1618—1621 im Zusammenhang mit dem Ausbruch des Dreißigjährigen Krieges hat schon Palacký⁶ nach München geführt, betreffen aber auch im Hinblick auf die Türkenkriege Polen, Ungarn Siebenbürgen, die Walachei, Rußland und das Osmanische Reich. Daher die Papiere von und über Bethlen Gabor, Ferdinand II. und Ferdinand III. (zwei in tschechischer Sprache), Friedrich V. von der Pfalz (dessen Korrespondenzen fast drei Foliobände füllen), Johann III. Sobieski, Ladislaus IV., Murad IV., Sigismund III. Wasa von Polen und Schweden, sowie die moskowitzischen Großfürsten Iwan III. und Michail Fodorovic in politischen und dynastischen Angelegenheiten ihrer Länder.

⁴ Zur Geschichte des Instituts sah: Bayerische Staatsbibliothek München. Bibliotheksführer Geschichte und Bestände // Im Auftrag der Generaldirektion der Bayerischen staatlichen Bibliotheken verfaßt von I. Bezzel.— München, 1967.— S. 9—21.

⁵ Über den Begriff unterrichtet ausführlich: Dachs K. Die schriftlichen Nachlässe in der Bayerischen Staatsbibliothek.— München; Wiesbaden, 1970 (=Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis IX/1.— P. 9—18).

⁶ Franz Palacký (1798—1876) — Historiker und Politiker, Landeshistoriograph in Böhmen; hielt sich vom 31. Mai bis 6. Juni zum Handschriften-Studium in München auf (Schmeller J. A. Tagebücher [Aai — TB] // Hrsg. Paul Ruf: In 3 Bde.— München, 1954—1957.— Bd. II.— S. 425); 1836 ausw[irken]. Mitgl[ied] der Bayerischen Akademie der Wissenschaften [Aai — BAaW]. (Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750—1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gelebt haben: In 60 Bde / Hrsg. von C. Wurzbach.— Wien, 1856—1891.— T. XXI (1870).— S. 179—193.

In der unikalen Autographensammlung der Camerariana nehmen die Gedichte und Briefe der tschechischen, slowakischen, polnischen und kroatischen Humanisten Albinus de Greifenberg, Christophorus Arnoldus, Wenceslaus Arpinus, Johannes Banno, Andreas Batizius (Batýs), Jan Blahoslav, Martin Borek, Caspar Bruschius, Georgius Carolides a Carlsperga, Wenceslaus Clemens a Lybeo monte, Flacius (Vlašic) Illyricus, Sigismund Gelous, Ictus Scipio Gentilis (an die 60 Briefe und Gedichte), Jacobus Gorscius (Górski) S. J., Thomas Mitis, Georgius Ostracius Raconensis, Christophorus Pannonius, Andreas Tricesius (Trzycieski), Valerius Cracovienis und manch anderer einen besonderen Platz ein.

Schließlich enthalten die Camerariana noch einiges zur Literatur- und Kulturgeschichte Böhmens aus protestantischer Sicht, etwa über die tschechischen Schriftsteller und Gelehrten in der Emigration und Nänien auf die Hingerichteten vor dem Altstädter Rathaus.

II. Die Oefeleana

Die Slavica des Hofbibliothekars Andreas Felix von Oefe (1706—1780) betreffen ganz besonders das Böhmen seiner Zeit mit Quellen aus erster Hand. Hingewiesen sei vor allem auf die zahlreichen Dokumente, Relationen, Inventare und Briefe mit Materialien zur Geschichte des Polnischen Thronfolgekrieges (1733—1735), des Österreichischen Erbfolgekrieges (1740—1748) und des Siebenjährigen Krieges (1756—1763) unter vornehmlicher Berücksichtigung der Ereignisse und Verhältnisse in Prag, ferner auf die Papiere der bayerisch-herzoglichen Domänenverwaltung in Reichstadt und Prag mit Beiträgen zur böhmischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte sowie auf einige Gerichtsakten aus der gleichen Zeit. Ähnlich verdienen die Schriftstücke über die Olmützer Societas incognitorum Beachtung, deren Mitglied Oefe war. Es sind die Statuten der Gesellschaft und das Prachtexemplar seines Diploms (eine Rarität) vorhanden. Dazu kommen noch Beiträge zur tschechischen Toponomastik. Die in den Oefeleana stehenden Ortsnamen (oft in bairisch verballhornter Aussprache) ergänzen und vermehren mitunter die von Profous⁷ angeführten Belege.

Von anderen slawischen Ländern spielt Oefes Nachlaß noch Polen eine gewisse Rolle, mit dessen Verhältnissen er durch einen Michael Groß* ver-

⁷ Profous A. Místní jména v Čechách.— Praha, 1954 ff.—Dil I—IV.

* Der Pole (Lebensdaten unbekannt) nannte sich selber R. D. Michaelis Gross dit Tripolski de Venise, Polonus, Notarius Apostolicus et canonicus Kioviensis und war damals vermutlich Agent der kurbayerischen Gesandtschaft in Venedig oder Gehilfe bzw. Zuträger dieser Agenten, früher jedoch in einer der beiden Eigenschaften für polnische Prälaten bei der römischen Kurie tätig. Die einzigen biographischen Angaben über diesen zwielichten Abbé Ende der Grossiana (Nachlaß Oefe 7/II): „L'auteur de ces mémoires des discours du quels on les a tiré, est un prêtre polonois, qui a couru toute l'Europe et il en possède toutes les langues. Il s'appelle Michel, et il est fils d'un homme attaché au Prince Jacques Sobieski. Il a connu ce prince pendant qu'il étoit à Olaw où il faisoit sa residence. Il a été amonier du regiment de suisses à Naples, il a été en dissens tenu près de seize ans à Rome. Il a voyagé en Tartarie au-delà des lignes de précops.— Il a été en Bavière il y a huit ans et de ce tems beaucoup fréquenté le P. Mossou recteur de Jesuites.— Le P. Taxis Théatin dit que le Prêtre en question avoit été chassé de Rome, parcequ'il y étoit tenu pour un espion. Si c'en est un il faut qu'il soit du roi de Prusse dont il scait bien des particularitez et qui est véritablement Son Heros. Il m'en a rapporté des choses qu'il prétend en avoir oui dire.— Il fait plusieurs voyages à Salzbourg ce qui est suspect aux Théatins; à moi il m'a dit, de s'être servi des bains de Gastein qui lui avoient fait grand bien, pendant qu'il n'avoit retiré aucun soulagement de ceux de Carlsbad et de Toplitz dont il s'étoit servi l'année

traut gemacht wurde. So gibt es Miszellen über Polen unter August III. und zur Intrigenwirtschaft der mächtigen Adelsgeschlechter Zaluski, Sobieski, Radziwiłł, Poniatowski, Czartoryski am päpstlichen Hof und die allgemeinen Verhältnisse vor der ersten Teilung (1772) des Landes. Allerdings haften diesen Relata Grossiana nicht selten anekdotenhafte Züge an, mit denen sie der fragwürdige Kanonikus versehen hat.

Die Jahre des Österreichischen Erbfolgekrieges mit kaiserlichen Truppen in Bayern und München haben die Oefeleana um einiges Serbische (zur B[ayern] der Brief eines orthodoxen k[aiserliche] k[öniglichen] Feldkaplans und einen Vampirbericht) vermehrt.

III. Die Penzeliana

Slavica des 18. Jahrhunderts finden sich noch in anderen Nachlässen. So sind aus dem Besitz des seinerzeit berühmten Philologen und Historikers Abraham Jakob Penzel (1749—1819)⁸ etwa 100 Autographen in die Bibliothek gelangt. In großer Geldnot wie stets, verkaufte Penzel Briefe an den damaligen Unterbibliothekar Scherer⁹.

Der folgende Brief und zwei weitere uns bekannte Briefe sind unseres Wissens in dessen gedruckter Sammlung nie erschienen¹⁰. Ihr Inhalt dokumentiert gleichermaßen das slawistische Ansehen wie die bedrängten Verhältnisse des Empfängers. Der hier abgedruckte Brief, von dem sorbischen Schulmann und Schriftsteller Jan Hórcanski (1722—1799)¹¹ nach Krakau gerichtet, enthält philologische Einzelheiten zur Muttersprache des Schreibers.

Görlitz, am 10 April 1785

Auf die angenehmste Weise haben mich Ew. Wohlgeb. überrascht. Niemals hab' ich Dero Redlichkeit in Mißtrauen gesetzt. Aber das ist mir einge-

passé.— On observe qu'il étoit beaucoup des lettres et qu'il entretient grande correspondance etc.— Il me dit d'avoir accompagné le Comte de Finocchetti a son ambassade à Tunis en qualité d'aumonier, j'en doute pourtant".

⁸ Die Artikel über ihn, Ersch-Gruber III/16 (1845) 132 ff.— Biographisches Lexikon...— Bd. XXI.— S. 157 ff.; Allgemeine Deutsche Biographie (AaA — ADB).— [Bd.] XXV.— S. 363 f. Slovenski biografski leksion (AaA — SBL).— Ljubljana, 1925/32.— T. II.— S. 300—303, enthalten widersprüchliche Angaben und chronologische Unsicherheiten.

⁹ Der aus Mannheim stammende Bibliothekar und Direktor der k. Hofbibliothek Joseph von Scherer (1776—1829), Orientalist und Linguist, gehört zu den vielen heute sehr zu Unrecht vergessenen Gelehrten aus der ersten Hälfte des 19. Jh. s. Wurde 1826 wahnsinnig, verstarb in einer privaten Heilanstalt bei Wien. Wirkte als Hauslehrer in der Slowakei. Machte von Istanbul aus eine Reise durch Persien, kannte den Balkan. Als geschickter Schriftsteller und vielseitiger Sprachforscher spielte er im gesellschaftlichen und geistigen Leben des romantischen München eine nicht unbedeutende Rolle. Zu seinem umfangreichen Nachlaß vgl.: Dachs K. Die schriftlichen Nachlässe...— S. 137; seit 1805 ord. Mitglied der Bayerischen Akademie der Wissenschaften; ausführlicher siehe w. u. Kapitel IV.

¹⁰ Das uns nicht zugängliche Bändchen: Penzel A. J. Sammlung merkwürdiger und wichtiger Briefe, die von angesehenen Standespersonen an ihn geschrieben sind; nach alphabetischer Ordnung.— Leipzig, 1798.— 1 Bd. (wird vermutlich direkte oder indirekte Angaben zur Chronologie seines Lebensweges enthalten).

¹¹ Zur Biographie vgl.: Jatzwauk B. Sorbische (Wendische) Bibliographie.— Berlin, 1952.— 2. Aufl.— N 6565—6568; Jenč R. Stawizny serbskeho pismowstwa: Im 2 Bde.— Bautzen, 1954—1960.— [Bd.] I.— S. 108—110.

fallen: Entweder ist der Herr Abbé verschieden, oder durch einen Zufall ist das Packet nicht in die rechten Hände gekommen. Freylich hätte ich mich bei Herrn Schwikert oder bey Ihnen selbst erkundigen können, ob die Sachen gehörig fortgeschickt worden oder ob sie unverletzt angekommen wären; allein eine gewisse Sorglosigkeit oder vielmehr Gleichgültigkeit hat mich unthätig gemacht. Wie vielen bin ich Ihnen daher Dank schuldig, da Sie auf eine so generöse Art alle meine Erwartung übertreffen. Ja schätzbarer Herr und Freund, ich habe Kinder und der edelmüthige Überschuß kommt mir recht sehr zu paße,— erlauben Sie mir diesen Ausdruck. Daß Ihnen die Erlernung der wendischen Sprache ohne Grammatik schwer fallen werde, hab ich freylich geglaubt, aber nicht gezweifelt, diese Schwierigkeiten können überwunden werden; ich selbst habe das Französische nach dieser Methode gelernt, daß ich es verstehe, ob schon nicht reden und schreiben kann. Izt habe [ich] das Vergnügen, Ihnen Matthäi wendische Grammatik¹² zu übersenden; freylich ist sie, als der erste Versuch einer Grammatik in dieser Sprache, noch sehr unvollkommen; indessen wird dennoch auch daraus der Genius dieser Sprache erhellen. Ew. Wohlgeb. halten davor, Slavisch und Latein wären Schwestern. Wenn die Rede von der slavischen Sprache in genere ist, so kan ich's zugeben; allein in Ansehung der oberlausitzwendischen Sprache in specie wird es mir zweyfelhaft, weil wir in der letzten einen Dualis haben. Da ich nicht nur ein geborener Wende bin, sondern auch meine Muttersprache kritisch gelernt habe, so bin ich oft willens gewesen, auch die anderen Sprachen zu erlernen, eine Vergleichung anzustellen u. s. w. Allein mein Schulamt, womit bey wenig Einkünften fast überwiegende Arbeit verknüpft ist, hat diesen Gedanken wieder in mir erstickt und ich habe mich entschließen müssen, durch tägliche Privatstunden, meine wenigen Einkünfte zu verbessern, wie auch durch Schreiben und Übersetzen etwas zu verdienen. Das überschickte Gebetbuch ist der von mir übersetzte Schmolke¹³ und die Prenja Proba etc ist in dem Anhang des übersandten Gesangbuch[es] bald unter meinem ganzen Namen, bald unter den Buchstaben J. H. eingedrückt¹⁴. Der wendischen Grammatick lege ich ein kleines wendisches Gebetbuch bey, welches der ehemalige Diak. zu Zwickau Gotthard Schuster unter dem Titel: andächtige Jesus-Seufzer deutsch herausgegeben¹⁵. Der Anhang deßelben enthält einige Lieder, welche bereits im wendischen Gesangbuch stehen. Wär' ich doch so glücklich, Frenzels Origines¹⁶ aufzutrei-

¹² Matthäus Georgius. Wendische Grammatica, welche in deutscher Sprache abgefaßt, nach dem neu-inveniarten Principio und leichtesten wendischen Schreibart und Budißinischen Dialecto eingerichtet und [...] mit [...] Anmerkungen [...] versehen worden.— Budissin, 1721.

¹³ Es kann sich nur um Schmolka Benjamin. „Ton sprawej wutrobu k swojemu Jesusej so pschiblicazy rjeschnik, we wuberanych pokutnych, spowednych a Bożeho hlidowych modlitwach [...] s pschidawkom [...] Serbam k natwarenju pschelożone.“ Der Titel vgl.: Jatzwauk B. Sorbische (Wendliche) Bibliographie.— W Budyschini a Lubiju, 1768.— N 5498, nennt den Übersetzer nicht.

¹⁴ Jatzwauk B. Sorbische (Wendliche) Bibliographie.— N 5527—5587. Nicht nachzuweisen.

¹⁵ Schuster Gotthard. Wutrobne k Jesusej sdychowanja we ranischem, weczornym, spowednem a druhim czasu k wużiwaniu [...] Gotthard Schusters andächtige Jesus-Seufzer [...].— W Budyschini, 1755. Weitere Auflagen 1774, 1806.

¹⁶ Mit seinen „De originibus linguae Sorabicae“ (Budisinae, 1693) wurde Abraham Frenzel (1628—1707), vgl.: Jen č R. Stawizny...— Bd. I.— S. 68 ff.; NDB.— [Bd.] V.— [S.] 403, zum eigentlichen Schöpfer der obersorbischen Schrift-Sprache.

ben zu können! An meiner Mühe werd' ichs nicht fehlen lassen! Weil dieses Buch stückweise, theils in Budjßin, theils in Zittau gedruckt worden, so ist es schwer, solches ganz zu erhalten; indeßen will ich nicht verzweifeln. In Ansehung älterer Ausgaben der Bibel, Gebeth- und Gesangsbücher werde ich mein Netz auswerfen. Hier leg' ich das niederlausitz-wendische Neue Testament mit bey. Leider ist es defekt, indeßen hoffe ich, es werde nicht unangenehm seyn, weil man daraus die Übereinstimmung der beyden wendischen lausitzischen Sprachen und auch ihre Abweichung erkennen kan. Schöner wär's, wenn wir ein wendisches Lexikon hätten; es haben auch verschiedene wendische Gelehrte damit Versuche gemacht. Allein da diese Sprache in so engen Grenzen eingeschlossen ist, so ist es vor einen Verleger immer eine mißliche Sache; daher sind sie theils unvollkommen liegen geblieben, theils sind sie in Bibliotheken eingeschlossen, theils sind sie von unverständigen Erben zur Makulatur hingegeben worden. Dem H. D. Anton¹⁷ habe [ich] Dero Schreiben zugeschickt. Weil er aber gegenwärtig auf seinem Landguth sich befindet, so weiß [ich] nicht, ob er mir etwas beyzulegen schicken werde. Nach nochmaligen (!) verbindlichsten Dang vor die 3 Dukaten, die mir H. Schwickert nach Einsendung Dero Aßignation zu senden versprochen hat, versichere [ich], daß ich in der vollkommensten Hochachtung verharre Ew. Wohlgeb.

ergebenster Diener
Johann Hortschansky.

Sie vergeben, daß ich den weltl. Titel brauche, da ich nicht weiß ob Sie die ordines erhalten haben. Überhaupt ist mir Dero gegenwärtiger Charakter unbekannt und der Titul. Abbé ist mir undeutl.

IV. Die Schereriana

Der Bibliothekar, Orientalist und Linguist Joseph von Scherer (1776—1829)¹⁸, treuester Freund des Sprachforschers und Bibliothekars Johann Andreas Schmeller¹⁹ (1785—1852) und dessen erfolgreichster Förderer,

¹⁷ Gemeint ist der Archäologe und Historiker Karl Gottfried von Anton (1751—1818) in Görlitz. Vgl.: ADB.— Bd. I.— S. 318 f.; Jenč R. Stawizny...— Bd. I.— S. 107 f. Von Anton sind zwei Briefabschriften in den Molliana vorhanden.

¹⁸ Ausführlicher über ihn vgl.: Brunner Richard J. Joseph von Scherer und die frühe Germanistik und Slawistik in Bayern // Rostocker Beiträge zur Deutschen und Europäischen Geschichte.— 1998.— Bd. 4 = Festschrift für Ludwig Hammermayer zum 70. Geburtstag am 7. Oktober 1998.— S. 317—334. Vgl. ebenfalls: Johann Andreas Schmeller und die Bayerische Akademie der Wissenschaften. Dokumente und Erläuterungen // Bearbeitet von R. J. Brunner unter Verwendung von Materialien von J. Hahn † im Auftrag der Philosophisch-historischen Klasse der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Kommission für bayerische Landesgeschichte. Abh. NF.— München, 1997.— Heft 115 (zitiert als Akademieschrift).— 25 passim.

¹⁹ Johann Andreas Schmeller (1785—1852) — Staatsbibliothekar und ordentlicher Professor an der Universität München, Mitglied der Bayerischen Akademie der Wissenschaften (1824—1852), ist in Fachkreisen allgemein bekannt und berühmt als der Begründer der deutschen Mundartforschung, Verfasser der „Mundarten Bayerns grammatisch dargestellt“ (1821) und des „Bayerischen Wörterbuches“ (1827/1837) (AAI — BWb) der „Cimbrischen Grammatik“ (1834/1838) und des „Cimbrischen Wörterbuches“ (1855), als Editor mittelalterlicher Sprachdenkmäler (Heliand, Muspilli, Tatian, Ruodlieb, Hadamar von Laber, Carmina Burana), Beschreiber und Ordner von ungefähr 25000 Handschriften aus 150 altbayerischen und schwäbischen Klöstern und Stiftsbibliotheken. In 24 großen Folianten und 400 starken Schachteln mit rund 100 000 Katalogblättern steht sein bibliothekarisches Lebenswerk in der Bayerischen Staatsbibliothek. Ausführlich über ihn: Brunner R. J. Johann Andreas Schmeller Sprachwissenschaftler und Philologe.— Innsbruck, 1971 (= Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Bd. 4) und wie Anm. 19 (Akademieschrift).

gehört zu den vielen heute sehr zu Unrecht vergessenen Gelehrten aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Sein reichhaltiger Nachlaß verdient aus mehreren Gründen heute noch Beachtung. In erster Linie bleibt auf die vorhandenen Materialien (Manuskripte und Autographen) zu verweisen²⁰.

Frühzeitig kam Scherer auch mit der slawischen Welt in Berührung. Abgesehen von der Slowakei, kannte er (wahrscheinlich besser) den Balkan. Davon zeugt ein noch heute lesenswerter (wahrscheinlich nur teilweise, wenn überhaupt veröffentlichter) Aufsatz über die slawischen Einflüsse in der walachisch-rumänischen Sprache. Den Aufenthalt in Belgrad bestätigen die Fragmente über das Morlakische. Am besten dokumentieren jedoch seine slawischen Sprachkenntnisse die zahlreichen tschechischen, polnischen, serbokroatischen und russischen Exzerpte (Einzelbeispiele und Textpartien) in seinen Kollektaneen. Erwähnung verdienen auch Scherers etymologische Versuche unter Einbeziehung slawischer Belege. Für den Prix Volney²¹ studierte er eifrig beide Formen der Glagolica und machte sich Notizen über deren Lautwert. Durch seine Beantwortung der Frage, wie Volneys Idee, asiatische Sprache auf einfache (doch orthophonisch und orthographisch richtige) Weise mit europäischen Schriftzeichen transkribiert werden könnte, und für die Vorlage des gewünschten Schriftsystems gewann Scherer 1822 und 1823 jeweils den ersten Preis. Auszüge aus den „Wiener Jahrbüchern der Literatur“ samt Abschriften serbischer Heldenlieder in Kopitars Übersetzung bekunden Scherers Interesse an einem Gegenstand, der damals auch andere Deutsche fesselte. Von Scherers umfangreicher Autographensammlung, deren größter Teil aus dem Nachlaß entfernt und der Autographensammlung der Bibliothek einverleibt wurde, sind nur die Briefe „nicht allgemein bekannter Männer“ verblieben, zu denen man auch mehrere slawische Schreiber (darunter Kopitar, den polnischen Orientalisten Rzewuski²² und Palacky²³) rechnete.

²⁰ Beschreibung des Nachlasses (J. Schereriana I) bei: Dachs K. Die schriftlichen Nachlässe...— S. 137 f.

²¹ Gemeint sind die Ausschreibungen der Volney-Stiftung, deren Thema mit der Zentralfrage seines wissenschaftlichen Engagements zusammenfiel. Der französische Philosoph und Staatsmann Constantin Francois Volney comte de Chasseboeuf oder Boisgirais (1757—1820), beschäftigte sich in seinen letzten Lebensjahren wieder sehr intensiv mit den orientalischen Sprachen, wovon mehrere Werke (Simplification des langues orientales.— Paris, 1795; L'Alphabet européenne appliqué aux langues asiatiques.— Paris, 1819; Discours sur l'étude philosophique des langues.— Paris, 1820) zeugen. Sein Augenmerk galt ganz besonders der praktischen Orientalistik. „Il voulut contribuer, même après sa mort, aux progrès de cette étude, qui avait occupé les deux tiers de sa vie scientifique: par une des clauses de son testament, il fonda un prix annuel de 1,200 fr. pour récompenser ces sortes de travaux, et spécialement la recherche d'un alphabet commune aux diverses langues que parlent les hommes“. So: Avenel M. Nouvelle biographie générale / Publiée par Mm. Firmin Didot frères, sous la direction de M. Hofer XLVI.— Paris, 1866.— P. 351. Über Volneys weitere Pläne zu einer praktischen Orientalistik vgl.: Gaulmier J. Volney; Un grand témoin de la Révolution et de l'Empire.— Paris, 1959.— P. 312 ff.

²² Henryk Rzewuski Graf, Pseudonym Jarosz Bejla (1791—1866) — polnischer Erzähler; mit dem Roman „Der Fürst, mein Liebchen und seine Parteigänger“ (3 Bde.— 1845/46, dt. 1856) schrieb er den ersten nennenswerten historischen Roman der polnischen Literatur. „Das Schloß von Krakau“. (1847; dt. 1857).

²³ František Palacký lehnte 1848 als Tscheche die Teilnahme an der Frankfurter Nationalversammlung ab, leitete im gleichen Jahr den Slawenkonkress in Prag und vertrat die Interessen der Slawenpartei auf dem Reichstag von Kremsier. Werke: Geschichte von Böhmen (5 Bde., dt. 1836—67, tschech. 1848—76), Die östr[eichische] Staatsidee (1865, dt. 1869), Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges (2 Bde, 1873).

Insgesamt enthält Scherers Nachlaß eine ganze Reihe von Slavica, die zwar nicht immer leicht zu finden sind, deren kritische Untersuchung unseres Erachtens aber durchaus lohnen würde.

Ein unbekannter Übersetzer serbischer Volkslieder

Im Spätsommer (Ende August — Anfang September) 1824 weilte der großherzoglich-weimarische Kanzler Friedrich von Müller (1779—1849)²⁴ in München. Es ist zwar an Hand der Quellen²⁵ weder der Anlaß noch die Dauer des Aufenthaltes zu ermitteln, feststeht jedoch, daß die Begegnung Müllers mit Scherer in der Bibliothek stattfand, wie aus einer Bemerkung in Schlichtegrolls²⁶ Tagebuch hervorgeht. Die beiden kannten sich schon seit Februar anläßlich der 25. Jubelfeier des ersten bayerischen Königs. Überflüssig zu erwähnen, daß Scherer von den engen Beziehungen des Kanzlers zu Goethe wußte; daß Müller von den Arbeiten Goethes berichtete, darf ebenfalls vorausgesetzt werden. Gerade dies scheint den Oberbibliothekar veranlaßt zu haben, seinem Besuch für die Exzellenz etwas mitzugeben.

Die ersten Bände der „Narodne srpske pjesme“ in der Leipziger Ausgabe 1823, Vuks²⁷ Besuch am 7. oder 8. Oktober in Weimar und die ersten Übersetzungen der Frau von Jakob²⁸ 1824 bewirkten, daß sich der vierundsiebzigjährige Goethe etwa ab März des gleichen Jahres ein zweites Mal in die Poesie und Poetik der serbischen Guslarenlieder vertiefte. Es setzte eine fruchtbare Zusammenarbeit Goethe-Talvj—Kopitar* über längere Zeit hinweg ein²⁹, deren Ertrag den junačke pjesme Weltruhm verschaffte. Bereits im Mai

²⁴ Sah: ADB.— Bd. XXII.— S. 535 ff.

²⁵ Vgl.: Kanzler von Müller. Unterhaltungen mit Goethe / Kritische Ausgabe, besorgt von E. Grumach.— Weimar, 1956 (den Brief an Goethe vom 26.8.1824 aus München).— S. 313.

²⁶ Der vom Akademiepräsidenten 1807 aus Gotha nach München berufene thüringische Altertumswissenschaftler Adolph Heinrich Friedrich Ritter von Schlichtegroll (1765—1822), Mitglied der Bayerischen Akademie der Wiss., trat auch wissenschaftlich als Numismatiker, Archäologe und Biograph hervor. ADB.— Bd. XXXI.— S. 484—487; war als Generalsekretär bzw. Direktor der Akademie vom 19. Juli 1807 bis zum 4. Dezember 1822 der Leiter und eine der Hauptgestalten des akad. Lebens in diesen Jahren.

²⁷ Gemeint ist Vuk Stefanović Karadžić (1787—1864) — serbischer Philologe; Schöpfer der modernen serbokroatischen Schriftsprache, floh 1813 nach Wien, wo der Slawist J. B. Kopitar (1780—1844) sein Förderer und Anreger wurde; reformierte das Alphabet, führte die phonetische Rechtschreibung ein; schuf eine serbische Grammatik, 1814; deutsch von Jacob Grimm, 1824; und ein serb.-dt.-lat. Wörterbuch, 1818, 1835; sammelte „Volkslieder“ 1823—1865.— 5 Bde.— Märchen (1821); Sprichwörter (1836); siehe dazu: Popović M. Vuk Stefanović Karadžić, 1787—1864.— Belgrad, 1972. Rezension J. Grimms von Vuks 4. Bd. der Serbischen Volkslieder GGA (Göttinger Gelehrte Anz. Berlin, 1739 ff.).— 1834.— S. 369—376.

²⁸ Zur Biographie der dt. Schriftstellerin Talvj, eigentlich Therese Albertine Louise von Jakob, verheh. Robinson (1797—1870), vgl.: ADB.— Bd. XXVIII.— S. 724 f. m. Lit.; lernte durch Vermittlung von V. St. Karadžić die serbische Volkspoesie kennen, die sie durch die Anthologie „Volkslieder der Serben, metr. übersetzt“ (2 Bde., 1825/26) dem Westen zugänglich machte.

* Der Slawist und Custos der k[aiserliche] k[öniglichen] Wiener Hofbibliothek Bartholomäus Kopitar (1780—1844) und „Slavista princeps“ seiner Zeit, unterhielt seit 1813 Beziehungen zu den Münchner Gelehrten. Ausführlicher über ihn w. u. Anm. 75.

²⁹ Die Einzelheiten sind den drei inhaltlich sich überschneidenden Spezialuntersuchungen von: Milović Jevto M. Übertragungen slavischer Volkslieder aus Goethes Briefnachlaß.— Leipzig, 1939; Њоро ж. Goethe, seine Zeitgenossen und die serbokroatische Volkspoesie.— Leipzig, 1941; Њоро ж. Talvjs erste Übertragungen für Goethe und ihre Briefe an Kopitar. Leipzig, 1941 (= Veröffentlichungen des Slavischen Instituts a. d. Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin, 28, 30, 33, zu entnehmen).

erschienen die ersten Proben der neuen Übersetzerin³⁰. Am 18. Juni war die Talvj mit ihrem Vater bei Goethe zu Besuch³¹. Das Studium der Lieder fesselte den Dichter das ganze Jahr über sehr intensiv, wie aus seinen Tagebüchern hervorgeht³².

Es überrascht einigermassen, daß am 22. Oktober eine Notiz über Scherer erscheint, die keinen Zusammenhang mit serbischen Liedern verrät: „Zwey persische Gedichte, übersetzt von Scherer in München, mitgetheilt von Canzler von Müller. Sie sind von der höchsten Vortrefflichkeit“³³. Was in Wirklichkeit hinter dieser Eintragung steht, erfahren wir aus einem Brief des Kanzlers, den er eine Woche später an Scherer richtete.

Weimar, 27 Okt[ober] [18]24

Spät, mein verehrter Herr und Freund! folgt mein Dank für alles Schöne und Freundliche, was Sie zu München mir erzeigt und mitgetheilt haben, aber nicht minder herzlich u. lebhaft. Möge er einiges mehrere Gewicht durch die Hinzufügung erhalten, daß Sie Göthen durch Ihre meisterhafte sinnvolle Rede³⁴, wie durch die Proben Ihrer Dichtungen große, große Freude geschenkt haben. Die zwey Persischen Übersetzungen sind ihm von hohem Werthe, er erklärt diese zwey Edelsteine für ächte Brillanten von reinstem Feuer u. möchte gar gerne, wenn der Wunsch nicht unbescheiden klänge, auch eine wörtliche interlineare Übersetzung in Prosa verlangen, um sich der besiegten Schwierigkeiten in jeder kleinsten Nuance doppelt zu erfreuen.*

Ihre Servischen Lieder haben Ihnen bei Göthe auch schon eine gar liebenswürdige Wahlverwandschaft erworben. Vor kurzem nämlich erfreute er sich des Besuches der Fräulein Jacob aus Halle (Tochter des Staatsraths u. Professors), die durch eine ganz besondere Vorliebe für das Servische und durch nähere Bekanntschaft mit Wuk Stephanowitsch angezogen sich seit einem Jahre ausschließlich mit Übersetzung Servischer Dichtungen beschäftigt. Sie brachte Göthen eine ganze Sammlung davon, die er ordnete, gattungsweise zusammenstellte u. die hoffentlich über kurz oder lang im Druck erscheinen wird. Im Maiheft des Morgenblattes stehen einige Proben. Da sie gerade die beyden mir mitgetheilten Gedichte auch übersetzt hatte, so war es ihr ungemein erfreulich sich mit Ihnen auf gleichem Wege zu begegnen. Aber sie hat mich auch inständigst gebeten, ihr mehreres von Ihren Servischen Übertragungen zu verschaffen und grüßte den unbekannten poetischen Neigungsgenossen aufs freundlichste. Lassen Sie also immerhin

³⁰ Von Goethe ermuntert, bespricht Talvj anonym unter der Chiffre 87 im „Literarischen Conversationsblatt“ N 122 vom 26. Mai 1824 die drei Bde. von Vuks „Narodne pjesme“ und fügt drei eigene Übersetzungen an, die ein Jahr später auch in ihren „Volkslieder der Serben“ (Halle, 1825.— Bd. I) enthalten sind. Vgl. dazu: Milović Jevto M. Goethe...— S. 59.

³¹ Там само.— S. 61 f.

³² Vgl.: Goethes Werke / Hrsg. im Auftrag der Großherzogin Sophie von Sachsen.— Weimar, 1907.— III Abt.— 9 Bd.

³³ Там само.— S. 285.

³⁴ Vgl.: TB.— Bd. I.— S. 498 (14. 2. 1824), mit eingehender Schilderung der Sitzung. Scherers Vortrag handelte über die Erbeutung einer türkischen Fahne durch den bayerischen Kurfürsten Max Emmanuel 1688 vor Belgrad, die einst in der Münchener Frauenkirche aufbewahrt wurde.

* Eine fast stereotype Bitte Goethes an alle Übersetzer aus slawischen und orientalischen Sprachen.

Ihren — doch wohl unterdessen gesundeten — Schönschreiber noch einige größere Copien aus Ihrem reichen Portefeuille fertigen, Sie werden Göthe, die anmutige Dichterin u. mich gleich sehr dadurch erfreuen. Jedoch darf auch das oberländische Schelmenlied nicht fehlen, das der „Küni wie Gold“ mir gar sehr ins Herz geschrieben ist. Ich lege Ihnen die kleinen Gedichte bey, die einige Freunde hier zu Göthe's Geburtstag gesungen u. die Ihres Beyfalls wohl werth scheinen. Wie heitere Sterne durch Nebelgewölke so blinken jetzt in den trübern u. trübern Herbsttagen die Erinnerungen aus München zu mir herüber und grüßen mich oft aufs heiterste, wenn ich aus dem Actenleben auftauche. Hätt ich nur jene schönen Stunden des Zusammenseyns mit Ihnen ungestörter genießen können! Recht sehr viel Freundliches soll ich Ihnen von Göthe sagen. Auf seinen Prolog zur neuen Edition des „Werther“ mache ich Sie aufmerksam.

Mit treuster Hochachtung

Euer Hochwohlgeboren

ergebenster Diener

D[okto]r F. von Müller

Leider herrscht über mehrere Briefstellen Unklarheit. Was Scherers Dichtungen betrifft, sind einige in seinem Nachlaß vorhanden³⁵. Das trifft noch mehr für die (gedruckten und handschriftlichen) Übertragungen bzw. Nachdichtungen aus dem Persischen zu. Doch von allem, was von Scherer durch Müller in Goethes Hände gelangte, sind die zwei persischen Titel die einzigen nachweisbaren. Sehr bedauerlich ist besonders, daß für das Haupt- und Kernstück des Briefes (den Goethe in seinem Tagebuch nicht erwähnt) jeglicher Anhaltspunkt fehlt. vorhanden in Scherers ana sind lediglich Abschriften von Kopitars publizierten Übersetzungen in Wiener Journalen³⁶. Es muß zudem offenbleiben, ob Scherer dem Kanzler tatsächlich eigene Übersetzungen oder vielleicht Bearbeitungen Fremder mitgegeben hat, was nicht ganz auszuschließen ist. Im Hinblick auf seinen Geisteszustand im Jahre 1824 sind beide Möglichkeiten gleicherweise gegeben. Es bliebe auch nachzuprüfen, ob nicht schon die persischen Übersetzungen früher publiziert wurden. Von den „kleinen Gedichten“ ist in seinem Nachlaß nichts vorhanden. Als unsicher hat schließlich zu gelten, ob Scherer den Brief überhaupt beantwortet hat. In seinem Brief vom 7. November 1824 an den Kanzler mahnt nämlich Goethe: „4) An Herrn Scherer in München bitte die Anfrage gelangen zu lassen: ob der Verfasser der beiden sehr schönen Gedichte wohl der zweyte Hatifi ist? wie ich an der Freyheit der Denkweise vermuthe. Von Hammer³⁷ führt ihn auf im sechsten Zeitraum CLIV“³⁸.

Ob von Müller in dieser Angelegenheit noch einmal an Scherer schrieb, kann nicht festgestellt werden. Vielleicht riß aber die Verbindung nach Weimar doch nicht ganz ab, denn am 30. Mai 1825 schreibt von Müller an

³⁵ Abt. XIV. Poetische Versuche.

³⁶ Übersicht bei: Milović Jevto M. Übertragungen... — [N] VII—XVI.

³⁷ Gemeint ist: Hammer-Purgstall Joseph von. Geschichte der schönen Redekünste Persiens, mit einer Blütenlese aus zweihundert persischen Dichtern. — Wien, 1818. — S. 355—361 (Einleitung und Gedichte von Abd allah Hatifi (gest. H. 921 = 1521). Vgl. a.: Enzyklopädie des Islam. — Leiden; Leipzig, 1927. — Bd. II. — S. 307. Goethes Vermutung stimmte nicht.

³⁸ Goethes Werke. — Abt. IV. — Bd. 39. — S. 6.

Goethe: „Der Titel unsres Münchner Freundes ist „Director und Oberbibliothekar D. Scherer“. Wenn Euer Excellenz mir das besprochne an ihn zusenden wollen, so kann ich es mit der Morgen Abend dahin gehenden Post befördern“³⁹. Worum es sich handelte, geht aus einer Eintragung in Goethes Tagebuch vom 4. Juni hervor: „Kunst und Altertum Herrn Canzler von Müller, für Scherer in München“⁴⁰. Wahrscheinlich Bd. 5 (1825) Heft II, in dem Goethes Aufsatz „Serbische Lieder“ enthalten ist, der auch J. Grimm und der Talvj zugeht⁴¹.

Schon in die Zeit von Scherers geistiger Umnachtung fällt die „Übersetzung zweyer persischer Gedichte des Seid Achmed Hatifi Isfahani“ in Bd. 6 (1827), Heft I von Goethes Zeitschrift. Sie tragen keine Titel, der Übersetzer ist nicht genannt⁴².

Damit reißen alle greifbaren Belege für die Beziehungen Müller-Scherer-Goethe ab. Besteht noch die Hoffnung, daß sich im Weimarer Nachlaß Scherers Übersetzungen der zwei serbischen Lieder befinden und bisher lediglich übersehen wurden?⁴³

Unwillkürlich wird man von dem Gedanken gefesselt, welche weiteren Perspektiven sich in denen für die deutsch-slawischen Kulturbeziehungen so günstigen Jahrzehnten geboten hätten, wenn sich der Münchener Oberbibliothekar dem Kreis um Goethe (mit Vuk, Talvj, Kopitar, J. Grimm, Vater*) angeschlossen hätte oder — wohl richtiger — hätte anschließen können. Von Müllers Brief enthielt die Voraussetzungen dafür.

V. Die Schmelleriana

Die Behandlung der nachgelassenen Papiere Johann Andreas Schmellers (1785—1852), der zentralen Gestalt der Bayerischen Staatsbibliothek (BSB) in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, bildet kein Ruhmesblatt in der Geschichte der Handschriftenabteilung. Die gegenwärtig benutzbaren Schmelleriana⁴⁴ bilden nur ein Fragment des ursprünglichen Bestandes.

Der Verlust ist aus slawistischer Sicht sehr bedauerlich. Zum Nachlaß gehörten Abhandlungen zur altschechischen Sprache und Literatur, die mit den veröffentlichten nicht identisch sind, nach Klassen geordnete slawische

³⁹ Kanzler von Müller...— S. 318.

⁴⁰ Sah: Goethes Werke.— Abt. III.— Bd. 10.— S. 64.

⁴¹ Milović Jevto M. Goethe 92 m. Abdruck des Aufsatzes aus Kunst und Wissenschaft.— 1941.— S. 35—60.

⁴² Wer Goethe den richtigen Dichter der beiden Lieder „Dem Seele ich und Leib zu weihen mich verband“ (51 ff.) und „In deinen Banden bleib' ich, o Geliebter“ (54 f.) mitteilte, scheint nicht bekannt zu sein. Zu Sayd Ahmed Hatifi (gest. 1198 H = 1784) s.: Enzyklopädie des Islam.— 1927.— Bd. II.— S. 307.

⁴³ Milović hat sich auf Vuk, Kopitar und Šafařík beschränkt. Die beiden Arbeiten Goethe-Schiller-Archiv. Bestandverzeichnis / Bearbeitet von Karl-Heinz Hahn.— Weimar, 1961. Schreckenbach H.-J. Goethes Autographensammlung. Katalog.— Weimar, 1961, kennen Scherer nicht.

* Johann Severin Vater (1771—1826) — Orientalist, Professor in Königsberg, später in Jena.

⁴⁴ Von den zwei vorhandenen Repertorien der Schmelleriana (Catalogus codicum scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis VI. Codicum germanorum partem posteriorem complectens: Die deutschen Handschriften.— Monachii, 1866.— 2 Teil.— S. 536—572; Dachs K. Die schriftlichen Natchlässe...— S. 140 f.) ist letzteres maßgeblich.

Wurzeln, Proben zur Orthographie der lateinisch schreibenden Slawen, slawische Etymologien mit Hankas* Anmerkungen und Zusätzen, kleine Tagebücher über die Reise nach Prag und B. Budweis sowie der Briefwechsel mit Kopitar⁴⁵ und anderen slawischen Gelehrten und seine russischen Sprachstudien.

Dies alles ist nicht nur Schmellers Tagebüchern zu entnehmen, deren Lektüre mancherlei für die Geschichte der Slawistik abwirft. Allerdings empfindet sich, dafür gelegentlich die Originalen⁴⁶ heranzuziehen, weil der Herausgeber (entgegen seiner Versicherung, textgetreu verfahren zu sein) slawische Eintragungen Schmellers in kyrillischer und lateinischer Schrift (Wer liest das schon?) wegließ. Aus alledem erhellt, daß es schwierig ist, dem Slawisten Schmeller gerecht zu werden⁴⁷.

Im Lebenswerk des großen bayerischen Linguisten wird einer Komponente seines vielseitigen Schaffens sehr wenig Beachtung geschenkt; sie betrifft Schmellers Beschäftigung mit dem Slawischen. Für Schmellers linguistischen Forschungen waren seine Kenntnisse der slawischen Sprachen äußerst fruchtbar. Nach seiner Reise nach den böhmischen Dörfern vom 8. September bis 6. Oktober 1840⁴⁸, auf der er seine Tschechischkenntnisse erprobte, tschechische Gelehrte besuchte und Literatur für die Staatsbibliothek beschaffte, ist eine Arbeit dem Tschechischen gewidmet mit dem Titel: „Blick auf die nachbarliche Slawensprache in Böhmen“⁴⁹, die anregen soll, sich mit dem Slawischen zu beschäftigen.

In seiner Sprachanalyse** wirbt Schmeller durchgehend für die Anerkennung der slawischen Sprachen. Die Zeit, in der die Sprache der Wissenschaft Latein war, sei vorbei. Die wachsende Bedeutung Osteuropas in literarischer und wirtschaftlicher Hinsicht zwingt die Völker des Westens zu unmittelbarer Kenntnisnahme. Da zur indogermanischen oder richtiger indoeuropäischen — „vielleicht noch besser die asiatisch-europäische“ — Sprachfamilie „als eines ihrer Hauptglieder auch die slawische Gesamtsprache“ zähle, sei für einen Linguisten die Kenntnis der slawischen Sprachen notwendig. Diese slawische Gesamtsprache „geht jedem Beobachter [...] aus einer einfachen Vergleichung der Pronomina, der Zahlwörter, der Verba für die gewöhnlichsten menschlichen Zustände und Handlungen (stehen, gehen, sitzen, schlafen, sehen, essen, trinken, geben und dergl.), die Benennungen für

* Wenzel Hanka (1791—1861) — Slawist und Bibliothekar am Böhmischem Nationalmuseum.

⁴⁵ Vgl.: w. u. Anm. 75.

⁴⁶ 40 Bändchen im Kleinformat Cgm 4361 der Bayerischen Staatsbibliothek (BSB).

⁴⁷ Vgl.: Brunner Richard J. J. A. Schmeller Slawist und Bohemist // Festschrift für Prof. Dr. Antonín Měšťan zu seinem 70. Geburtstag // Germanoslavica, Zeitschrift für germano-slawische Studien. — Prag, 2000. — [Bd.] VII (XII). — N 1.

⁴⁸ TB. — Bd. II. — S. 277—279; Там само. — S. 334 mit Verweis auf das leider verschollene Reisetagebuch. 6. October abends [...] (S. das Heft in 8° mit dem bis Budweis an Ort und Stelle geschriebenen Tagebuch.) Vgl. dazu: Brunner R. J. Zur Arbeit mit Schmellers Nachlaß // Johann Andreas Schmeller und der Beginn der Germanistik / Hrsg. L. M. Eichinger und B. Neumann. — München, 1988. — S. 118—124.

⁴⁹ Vortrag gehalten in der Sitzung d. philol.-philos. Classe am 6. May 1843. Gelehrte Anzeigen (Aall — GA). — 1843. — Bd. 16. — N 116—120. — Sp. 933—968. Abgedruckt bei: Schaller W. H. Geschichte der Slavistik in Bayern. — Neuried, 1981 [= Selecta Slavica. 5]. — S. 47—77; vgl.: Brunner R. J. Akademieschrift. — S. 403—412.

** Die Zahlen in eckigen Klammern geben die Seitenzahlen des Abdrucks an.

Theile des Körpers, für Verwandtschafts-Verhältnisse u. s. w. unverkennbar hervor" [7]. Mit dem Verhältnis der slawischen Sprachen zu den germanischen sollten sich nicht nur slawische Sprachwissenschaftler befassen, sondern vor allem auch deutsche als Nachbarn. „Der Catalogisator einer bayerischen Bibliothek von Handschriften, und nicht minder der bayerische Wörterbuchmacher mußte sich oft und dringend genug gemahnt finden, einen Blick zu werfen von seinem Deutsch aus auf das nachbarliche Nichtdeutsche, das Böhmisches" [8]. Obwohl die nachbarliche Slawensprache bei uns wenig bekannt sei, werde sie dennoch als *hart* und *rauh* angesehen und anhand des Spruchs: „**strě prst skrz krk** (stecke den Finger in den Hals)" [11]. Sei man der Meinung, daß sie nur aus Konsonantenanhäufungen bestehe. Dabei haben tschechische Wissenschaftler „nebst 19 Imperativen in allem nur 51 dergleichen einsylbige Wörter" nachgewiesen, die vom silbenbildenden *r* und *l* getragen werden. Im Tschechischen kommen auf einen Konsonanten im Durchschnitt 0,928, im Deutschen nur 0,483 Vokale. Auf ein unbefangenes deutsches Ohr müsse das Tschechische musikalisch wie das Italienische wirken [11].

Während der Tscheche die Hauptsilben durch bloße Halbvokale *l*, *n*, *r* tragen lasse, mache der Deutsche bloßes *l*, *n*, *r* zum Träger tonloser Endsilben. Und der Bayer und Österreicher bringe dies z. T. auch in der Schrift zum Ausdruck: „*Ischl, Melzl, Haydn, Hilt, Hölzl*. Den Namen der Stadt Pilsen spricht der Nachbar Oberpfälzer ohne *i* und ohne *e*" [12] (Plsn).

Das Tschechische habe die beziehungsreichen und volltönenden Endformen und Flexionen bewahrt, während es die Wurzeln gemeinsam mit den anderen slawischen Sprachen mit Vokalen auszufüllen suche. „Aus früherem *chlm* (Berg) konnte der Böhme *chulm*, der Russe *chlum*, aus *dlg* (Schuld) der eine *dluh*, der andere *dolg*, aus *pik* (Schar) der eine *polk*, der andere *pulk*, [...] werden lassen, ohne die Identität des Wortes irgend zu gefährden" [12]. Im allgemeinen hält die Böhmensprache da, wo andere, namentlich die russische (auf welche deshalb von Dobrowsky⁵⁰ finnischer Einfluß vermuthet wird) vor oder nach den Halbvocalen wirkliche volle [12] Vocale einschieben, lieber an der ältern Gestalt fest (*hlava* (Kopf), russ. *golová*, *mleko* (Milch) russ. *molokó*, *mladý* (jung) russisch *molodýi*; *hlas* (Stimme) russ. *gólos*; *trh* (Markt), russ. *torg*, *slza* (Throne) russ. *sleza*).— Brauchte es aber einer Deduction des in unsern bekanntern Sprachen so selten offenbar werdenden Rechtes der Halbvocale besonders des *l* und *r*, als Vocale und Selbstträger von Sylben aufzutreten, so würde wohl die Hinweisung auf die Sanskrita genügen.

Wenn sich jenes als Vocal fungirende *l* in einigen slawischen Dialekten zu einem wirklichen vollen Vocal, nämlich zu *u* umwandelt, so daß im Illyrischen z. B. *slza* zu *sleza*, *čln* zu *čun*, *wlk* zu *wuk* wird, so kann ein Münchner in dem deutschen seiner nächsten Umgebung eine ganz ähnliche Metamorphose wahrnehmen. Solcher Verderbnisse im Grundbestande der Wörter finden sich in der Böhmensprache die wenigsten. Ein Kern von Bevölkerung, groß genug sich selbst einen Halt zu geben, dessen von der Natur so stark markierte Landesgrenzen früher geraume Zeit wahrscheinlich auch seine Sprachgrenzen gewesen, erklären wohl hinlänglich diese Erscheinung.

⁵⁰ Sah: Anm. 1.

Eine andere Eigenheit, die dem Deutschen an der slawischen Nachbarin auffällt, ist ein gewisses Vorwalten von Zisch- und Sauselauten. Es beruht diese Eigenheit größtenteils auf demselben organischen Grunde, aus welchem auch wir, wie alle Modernen, das *t* vor den Endungen *ia*, *ie*, *ü*, *io*, *ius* lateinischer Wörter, das *c* vor *i* und *e* nicht als Schlaglaute (*mutae*) sondern als Sibilauten aussprechen. In den Slawensprachen ist dieser Einfluß des höchsten, palatalsten Vowels, das *i* und des aus ihm entstandenen und ihn vertretenden *ie* oder *e* auf den vorhergehenden Konsonanten viel ausgedehnter und stätiger, so daß nicht bloß die Dentalen *d*, *t* und die Gutturalen *g* (*h*), *ch*, *k* in die Sibilanten *c*, *č*, *š*, *z*, *ž*, übergehen, sondern sogar die Liquida *r* etwas von der Natur derselben annimmt, in welchem Falle sie durch *ř* bezeichnet wird*.

Nach den Bemerkungen zum Schriftsystem, zur Phonetik, Phonologie und Morphologie und zum Wortschatz äußert er sich zur Physiologie der tschechischen Sprache. Das Innere der Sprache, Lexikon und Grammatik behandelt er nicht. Groß ist die Zahl der von Schmeller angeführten Vergleichen slawischer Wörter mit germanischen und die Annahme von Verwandtschaftsverhältnissen/Urverwandtschaften: got. *wato*, *water* (Wasser), aisl. *vatr* mit *voda*; got. *witan*, (wissen) mit *věděti*; Arbeit gegenüber slaw. *rabota*, *ro-bota*; *owaz* (Obst) mit *owoce* [27]. Er stellt mehrere Parallelen und Gleichklänge in der Entwicklung des Slawischen und des Deutschen bzw. Germanischen fest. Es werden Vergleiche auf dem Gebiet der Laut- und Formenlehre und der Wortbildung angestellt und auf gleiche Gebrauchsweisen verschiedener Wörter und Ausdrücke im Deutschen und im Slawischen hingewiesen [24], wie er das auch im Bayerischen Wörterbuch tut: z. B. ahd. *ē*, *ēwa*, urspr. *Gesetz*, später *Ehe*, und slovenisch *zákon* *Gesetz* und *Ehe*⁵¹. Als Besonderheit gegenüber dem Deutschen führt er die *j*- und die *v*-Prothese vor vokalischem Anlaut im Tschechischen an [17]. Auch erwähnt er die Akzent- und Quantitätsverhältnisse und betont die bedeutungsunterscheidende Funktion der Vokalquantität⁵² [20].

„Bey der Mehrzahl der verglichenen Wörter ist wohl kein Zweifel, daß sie einander identisch seyen; aber welcher der beyden Hauptsprachen sie ursprünglicher angehören, ist bey einigen schwer zu sagen, am schwersten bey solchen, die im Slawischen eine zahlreichere, lebendigere Familie von Nebengebilden und Ableitungen, als im Germanischen zeigen, z. B. bey dem Verb, das unserm *walten* entspricht. Das unserm *Furt* gleichbedeutende *brod* hat in dem sicher uralten Verb *bředu* (waten), zu welchem in Jungmanns meisterhaftem Wörterbuch⁵³ 17 Ableitungen aufgeführt sind, einen Grund,

* Eine Eigenheit, zu deren Persiflierung es ebenfalls ein Sprüchlein gibt, nämlich: *nepře-pepři kmoře Petře wepře pepřem* (Verpfeffere nicht, Gevatter Peter, das Schweinefleisch mit Pfeffer) [13].

⁵¹ BWb.— Bd. I.— S. 35; TB.— Bd. I.— S. 4 f.

⁵² Vgl.: Akademievortrag: Über Quantität im bayerischen und einigen andern oberdeutschen Dialekten, verglichen mit der in der jetzigen und in der ältern hochdeutschen Schriftsprache (6. 3. 1830). In: BAAdW.— 1835.— Bd. I.— S. 739—762; hier nimmt er u. a. auf die Betonung der Silben im Slawischen Bezug: Russisch: *Kosa* (*Zopf*), *Kosá* (*Sense*).

⁵³ Josef Jungmann (1773—1847) — tschechische Schriftsteller und Philologe. Setzte sich mit seinem Schaffen für eine geistige Erneuerung des tschechischen Volkes im Sinne der Romantik ein, bereicherte seine Muttersprache durch meisterhafte Übersetzungen aus dem Englischen, Französischen und Deutschen durch Wortneubildungen und ein umfangreiches tschechisch-deutsches Wörterbuch, 1834—1839 (5 Bde.).

den wir für unser *Furt* wenigstens auf gleich geradem Wege nicht zu finden vermögen. Unser *Freund* führen wir auf ein ziemlich einsames gothisches *frjjon* (lieben) zurück, während das schwerlich unverwandte [27] slawische *pr̃ti* (gönnen, wohlwollen), aus welchem sich auch in dieser Sprache der Ausdruck für Freund, *pr̃jatel*, gebildet hat, munter fortlebt und sich verzweigt. [...] Aehnliches gilt von dem zwar schon im Gothischen vorkommenden, aber doch noch immer etwas dunkeln *Arbeit*, gegenüber dem slawischen *rabota*, *robota*, das sich unter seinen Verwandten selbst als Ableitung ausnimmt. Darf vom slawischen *skot* (Vieh) und dem friesischen gleichbedeutenden *sket*, wenn man den Grund des lat. *pecunia* und die Bedeutung des alten *fihu* erwägt, etwa zurückgeschlossen werden auf den ursprünglichen Sinn unsers Schatz, des gotischen *skatts*? [28] [...] Wie der Tscheche, wie jeder Slawe, das reflexive Pronomen der dritten auch auf die erste und zweyte Person, in so ferne sie das Subjekt des Satzes sind, zu beziehen pflegt, gerade so sagt sein oberpfälzischer Nachbar: *du mußt sich halten, wir müssen sich halten, sie haben seinen Lohn bekommen*, [so auch schon bey unserm Ulfila: Matth. VI. 16: *andnēmun mizdon seina*, slaw. *wosprijmut' mzdu swoju*.] [34].

Etwa ein Viertel der tschechischen Bevölkerung spreche deutsche Dialekte, während die Mehrzahl das Böhmisches, d.h. das Tschechische, als Muttersprache spreche. Es sei einer der großen Hauptdialekte des slawischen Stammes, es sei Schriftsprache wie das Hochdeutsche. Die Tschechen, wie auch die Polen, bedienten sich der lateinischen Schrift und „sogar der mittelalterlichen, nicht reformierten (sogenannten deutschen) Zeichen für die Laute ihrer Sprache“, was gewissermaßen freundlicher erscheine als die fremdartige und oft unbequeme kyrillische Schrift anderer Slawen. Das Tschechische habe zudem den Vorzug, „daß einzelne Buchstaben durch gefällige über ihnen angebrachte Diacritica zu selbständigen Zeichen für ganz andere obwohl verwandte Laute erhoben worden sind“ [10].

Sein Vortrag sollte „als ein wohlgemeynter Versuch“ gelten, einer bisher bei uns wenig gesprochenen und gewürdigten Sprache dieses slawischen „politisch anmaßungslos[en]“ Stammes größere Aufmerksamkeit zuzuwenden. Er verweist dabei auf seine gutnachbarlichen Beziehungen zu böhmischen Gelehrten, und daß „alle seine Gebildeten neben der eigenen Sprache auch die unsrige kennen und unsere Literatur nicht bloß benutzen, sondern auch bereichern“ [37f.]. Und so „wäre dann gewissermaßen auch jene andere Rücksicht berührt, die den Bibliothekmann wohl bestimmen dürfte, sich noch in seinen alten Tagen etwas ernster auf die nachbarliche Slawensprache einzulassen“ [36f.].

Der Vortrag gibt einen Überblick über das tschechische Lautsystem unter Hervorhebung der Ähnlichkeiten mit dem deutschen, besonders dem bairischen, behandelt die Lehnbeziehungen, darunter auch die slawischen Ortsnamen „nicht bloß von der Elbe, sondern selbst von der Saale westlich der Aisch und Pegnitz herauf“ und einige Ähnlichkeiten in der Formbildung.

Das umfangreiche slawische Material in seinem Bayerischen Wörterbuch⁵⁴ bezeugt seine Vertrautheit mit dem Slawischen. Er stellt dort die

⁵⁴ In der von Georg Karl Frommann (1814–1887) besorgten 2. Auflage von Schmellers „Bayerischem Wörterbuch“ (1872–1877) mit den aus den durchschossenen Handexemplaren des BWb und dem Registerband zum BWb (BSB Schm. XII. 7.— 10.) sowie auf Zetteln von frem-

Namen der slawischen Wochentage den deutschen gegenüber und findet es seltsam, daß die Slawen die Woche mit dem Montag beginnen lassen⁵⁵. In ca. 700 von rund 3000 Spalten entdecken wir slawische Ausdrücke, die er mit bayerischen vergleicht und in Verbindung bringt. Schmeller beschäftigt sich viele Jahre lang nicht nur mit den slawischen Sprachen selbst, sondern auch mit ihren älteren literarischen Denkmälern. Es interessierte ihn alles, was das kulturelle Leben slawischer Völker betrifft. Bemerkungen zu Sitten und Gebräuchen, zu Sprichwörtern, zum Volks- und Aberglauben, zum Hexen-, Dämonen- und Geisterglauben der Slawen und zu ihrer Mythologie⁵⁶ treffen wir bei zahlreichen Stellen an. In einem Brief an Karl Weigand⁵⁷ vom 11. September 1847 erklärte ihm Schmeller ausführlich altböhmisches Monatsnamen, worum Weigand gebeten hatte⁵⁸. Ebenso interessiert ihn das slawische Liedgut. So finden wir in seinem Wörterbuch: „Das polnische Volkslied ist ein unendliches Lied, das aus zweizeiligen einzelnen Liedern besteht; im ersten Verse ist gewöhnlich ein Bild der Natur, im zweiten der eigentliche Gedanke ausgedrückt; der Zusammenhang der Verse oft sehr tief; z. B. Blättchen fällt vom Baume, Winter kommt gezogen: Mischt sich ein der Dritte, ist die Lieb entflohen. Solche Lieder heißen *Krakowiaken* (Krakauer Lieder) und werden beim Tanze gesungen“⁵⁹; oder sein Hinweis auf die *bugary*, vermutlich *bulhary* (also *ketzerische*), genannten Schnitterlieder der Cecinen zwischen Fiume und Triest (Čici = Bewohner der Čicarija, einer Hochebene im östlichen Istrien zwischen Triest und Rijeka)⁶⁰.

Sein Interesse gilt auch den Namen von Völkern, Ländern, Personen und Orten. Neben „*Leipzig* [*Lipsko*]“ *Potsdam* *Pods[tupim]*, *Zerbst* [*Srbiste*] und *Dresden* [*Drazd'any*]“ führt er oberpfälzische Ortsnamen slawischen Ursprungs an, so z. B. „*Dölnitz*, *Flanitz*, *Köblitz*, *Redwitz*, *Teublitz*, *Trabit*z,

fremder Hand eingearbeiteten Anmerkungen Schmellers finden wir bisweilen verstümmelte slawische Wörter. Entweder fehlten: Frommann G. wie Franková S. J. A. Schmeller — einer der ersten deutschen Slavisten / Diss. phil. — Greifswald, 1969. — Bd. I. — S. 27 meint, genügend Kenntnisse der slawischen Sprachen oder er konnte Schmellers Handschrift nicht lesen, so daß beim Abschreiben sich Fehler einschlichen. Vgl.: BWb. — Bd. I. — S. 364 unter *Brausber* tsch. *brusnia* statt *brusnice* 'Schleiftrog'. Frommann erwarb seine Ausbildung als Germanist bei J. Grimm (1785—1863), G. G. Gervinus (1805—1871) und G. Fr. Benecke (1762—1844). Seit 1853 war er Vorstand der Bibliothek des Germanischen Nationalmuseums, später erhielt er auch die Leitung des Archivs übertragen. Im BWb nennt Schmeller die slowenische Sprache *Kärntisch* oder *Krainisch*, die tschechische zuerst *Böhmisch*, dann *Tschechisch*, das Kärntner Deutsch bezeichnet er als *Kärntisch-Deutsch*, mit *Illyrisch* meint er das Südslawische im weiteren Sinn. Schmeller ging es bei der Heranziehung slawischer Beispiele in erster Linie um deren Beziehungen (Einflüsse und Abhängigkeiten) zum Baierschen, was methodologisch bei einer kritischen Prüfung zu berücksichtigen sein wird.

⁵⁵ BWb. — Bd. I. — S. 437 unter Lemma Pfingztg.

⁵⁶ Schmeller hat seine Kenntnisse u. a. aus: Stefanović Vuk. Serbischer Aberglaube // Kaltenbäcks Österreichische Zeitschrift für Geschichte und Staatenkunde. — [Wien], 1837.

⁵⁷ Friedrich Ludwig Karl Weigand (1804—1878), Lexikograph, Studium der Theologie u. Philosophie, Direktor der Realschule in Gießen, 1849 Privatdozent, 1851 außerord. Professor in Gießen. ADB. — 1910. — Bd. 55. — S. 360—363.

⁵⁸ BWb. — Bd. II. — S. XXII; Scheuerer F. X. Zum philologischen Werk von J. A. Schmeller und seiner wissenschaftlichen Rezeption. — Berlin; New York, 1995 [= Studia Linguistica Germanica, 37]. SchBW. — Bd. II. — S. 1379 (601); vgl. auch: Там само. — S. 1244 (499).

⁵⁹ BWb. — Bd. II. — S. 589.

⁶⁰ Там само.

Wirbenz⁶¹. Den Namen seines Geburtsortes Tirschenreuth, „meine mir ganz fremd gewordene Geburtsstad“⁶², suchte er aus dem tschechischen *drsný*, Adj., rauh, oder *držení/dršcheny*, Subst. Besitz zu erklären⁶³.

Bereits 1808 lernte Schmeller in seiner Baseler Zeit⁶⁴ bei einem aus der

⁶¹ Vgl.: Brunner Richard J. J. A. Schmeller Slawist und Bohemist.— S. 9—30. Nach seinem Tagebuch beschäftigte sich Schmeller bereits 1821 mit dem Tschechischen, intensiver dann mit täglichen Übungen ab November 1840: „Seit 4 Wochen ist eine halbe Stunde nach dem Erwachen der böhmischen Grammatik von Truka [?] gewidmet. Es gilt zu erproben, ob auch der alte Knabe noch was lernen könne“. Schmeller stand damals im 56. Lebensjahr. Im Jahre 1841 trieb er mit dem aus Bayreuth stammenden Tschechen Karl Tuček (1815—1843) Sprachunterricht. Zwischen 1840 und 1846 entstehen auch alle seine bohemistischen Arbeiten. TB.— Bd. I.— S. 434 (6. August 1821) und TB.— Bd. II.— S. 304 (30. Nov. 1840); TB.— Bd. II.— S. 317 (10.10. 1841); nicht Truka; eine „Grammatik“ von Truka gibt es nicht. Der Titel bezieht sich entweder auf: Trnka František Dobromysl. Übersicht der böhmischen Deklinationen und Conjugationen.— Brünn, 1829, oder Praktisches Lehrbuch der cechischen, vulgo böhmischen Sprache. Zweckmäßige Übungsstücke über die gesamten Regeln der slavischen Sprache in Böhmen, Mahren und in der ungarischen Slovakei... Brünn, 1830, oder (zutreffender) Trnka Fr. D. Kniha cvičná jazyka slovanského v Čechách, na Morave a Uh. Slovačku.— Praha, 1830; oder Theoretisch-praktisches Lehrbuch der tschechischen oder böhmischen Sprache u. s. w.— Brünn, 1832. Vgl.: Brunner R. J. Schmeller und Kollár // Historischen Sprachforschung (Historical Linguistics).— 1991.— Bd. 104.— S. 307—314. Dr. Karl Tutschek (Tuček) (1815—1843) besaß glänzende linguistische Fähigkeiten und war Hofmeister beim Sohn des Prinzen Max in Bayern sowie bei den vier von diesem aus Afrika mitgebrachten Negerknaben, deren Sprache (Galas, Tumales) er lernte und in mehreren Abhandlungen der Wissenschaft zugänglich machte. Er wurde so zum Mitbegründer der Afrikanistik. Die Ausgaben seiner Schriften besorgte sein Bruder Lorenz, der Arzt in München war und der vergeblich um die Hand von Schmellers Tochter Emma angehalten hatte. Der Mann gehörte zu Schmellers engerem Familienkreis und gait als Verehrer seiner Tochter Emma (1818—1900). Er begleitete auch Schmeller auf seiner Reise nach Böhmen (1842). Tutscheks Name taucht öfter in den Tagebüchern auf. Er starb an der Schwindsucht. Zu Tutscheks Nachlaß vgl.: Dachs K. Die schriftlichen Nachlässe...— S. 159. Vgl. auch Schmellers Akademievorträge: Über Quantität im Bayerischen und einigen andern oberdeutschen Dialekten (6.3.1830). Abh. d. BadW.— 1835.— Bd. I.— S. 739—762; hier nimmt er u. a. auf die Betonung der Silben im Slawischen Bezug: Russisch: *Kosá (Zopf), Kosá (Sense)*.— *Leu's von Rosmital* [...] Hof- und Pilgerreise durch die Abendlande in den Jahren 1465 bis 1467; Gelehrte Anzeigen.— 1840.— Bd. 10.— N 53—56; seine Rezensionen: Kopitars „Glagolita Glozianus“. GA.— 1837.— Bd. 5.— N 140—142; die Kopitar nicht gefallen hat. Darin äußerte er sich auch über die *Freisinger Denkmäler* (Sp. 100 ff.). Vgl. dazu: Brunner R. J. Akademieschrift.— 1997.— S. 357f. Zu den *Freisinger Denkmälern* vgl.: Brunner R. J. Die *Freisinger Denkmäler* // Historischen Sprachforschung.— 1997.— Bd. 110.— S. 292—307.— Überblick über die ersten zwei Bände von: Palackýs Franz. Archiv Český čili staré písmné České i Moravské... [Böhmisches Archiv oder alte schriftliche böhmische und mährische Denkmäler...] GA.— 1843.— Bd. 17.— N 252—253; Šafařík Paul Jos. Slovanský národopis // GA.— 1844.— Bd. 18.— N 69—71; Jan Kollárs Reisebeschreibung *Cestopis do horní Italie, Tyrolsko a Bavorsko* [...], die auch einen Bericht Jan Kollárs über Schmeller enthält: GA.— 1844.— Bd. 19.— Sp. 761—829. Vgl.: Brunner R. J. Akademieschrift.— 1997; Gedichte aus Böhmens Vorzeit [...].— Prag, 1845; GA.— 1846.— Bd. 23.— Sp. 257—260; 265—272; 275—280. Schubert H.-J. in: Nach Volksworten jagend. Gedenkschrift zum 200. Geburtstag von Johann Andreas Schmeller. 1985 / Hrsg. V. R. J. Brunner et al. = Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte (ZBLG).— 1985.— [N] 48.— S. 79—96; gleichzeitig Jahrbuch der J.-A.-Schmeller-Gesellschaft 1984 (Bayreuth, 1985): 264 N 40; 268 N 81; 266 N *63; 270 N *107 *118, *117; 271 N 128.

⁶² TB.— Bd. II.— S. 277.

⁶³ BWb.— Bd. I.— S. 623. (Von *drsný*, rauh, oder von *dršcheny*, Besitzung, meint der slavisiierende Pfarrer Brenner in seiner Geschichte von Waldsassen.— 1837.— S. 15. Vgl.: Brenner Johann Baptist. Geschichte des Klosters und Stiftes Waldsassen.— Nürnberg, 1837).

⁶⁴ Franková S. J. A. Schmeller — einer der ersten deutschen Slavisten.— S. 2. Vgl.: Etymologische Vergleiche slawischer Stämme mit deutschen bzw. lateinischen und griechischen in BSB Schmelleriana XIV. 9. Schmeller befaßte sich ebenso mit dem Arabischen, übte sich im Italienischen und frischte seine Latein- und Griechischkenntnisse wieder auf. Besonders interessierten ihn die Lautgesetze wie auch die Wortbildung der alten und neuen Sprachen und deren Zusammenhänge mit dem Deutschen. Dabei stellt er Gleichklänge bei zahlreichen Wortbildungen dieser Sprachen wie des Russischen fest.

Kriegsgefangenschaft entflohenen Ukrainen, einem Popensohn aus Novo Selo, Russisch, der ihm sein kostbares Gebetbuch, ein Geschenk seines Vaters, eine Gebetssammlung für das Heilige Höhlenkloster Lavra in Kiew aus dem Jahre 7266 (= 1759) seit der Erschaffung der Welt lieh. Schmeller verglich die Psalmen mit dem deutschen Text. Ein russisches Übungsheft mit dem Datum 14. 8.—3. 11. 1812 und einem Nachtrag vom 11. 2. 1815 beweist sein fortdauerndes Interesse⁶⁵. Schon in seiner im Jahr 1815 in Kempten erschienenen Schrift „Soll es Eine allgemeine europäische Verhandlungssprache geben?“⁶⁶ schlug er unter dem Eindruck der großen Ereignisse jener Zeit neben Französisch, Englisch und Deutsch auch Russisch als gleichberechtigte Verhandlungssprache auf internationalen Kongressen vor. Diese vier *Hauptsprachen*, die „wo möglich durch Griechisch und Latein zu begründen sind, müßen künftig Gegenstände der Erziehung jedes Europäers sein, der auf höhere Bildung, auf das Recht, über Dinge gemein=europäischen Belanges mit einzutreten, Anspruch machen will. Von diesen Sprachen wird er aber nur Einer, der seinigen, oder der ihr verwandtesten vollkommen Meister zu werden suchen, die übrigen braucht er nur verstehen zu lernen“⁶⁷. Diese „Europa-Vision“ zeigt uns, wie überraschend modern Schmeller noch in unsere Zeit hineinwirkt⁶⁸. Auch zur Frage, welcher slawischen Sprache man beim Slawistikstudium den Vorzug geben solle, äußert sich Schmeller: „Allein wähle man nun den böhmischen [Hauptdialekt] als den nächsten, den polnischen als den cultivirtesten und die meisten Hilfsmittel gewährenden, den russischen als den politisch=wichtigsten, oder den serbischen, zu welchem in neuerer Zeit Vuk Stephanowitsch's⁶⁹ Arbeiten besondere Lust erweckt haben, immer wird man sich damit beruhigen können, daß die slawischen Dialekte einander bey weitem nicht so ferne liegen, als dieß zum Theil bey den romanischen oder germanischen der Fall ist, und daß, wer einmal den einen inne hat, es ohne große Mühe auch zum Verständnisse der übrigen bringen kann“⁷⁰. Im Rahmen seiner slawistischen Forschungsarbeit stand er mit slawischen Gelehrten in brieflichem und persönlichem Kontakt⁷¹, so mit dem Triumvirat Jan Kollár⁷², Franz

⁶⁵ BSB Schmelleriana XIV. 11., XIV. 10. (Slawische Wurzeln nach Klassen geordnet), XIV. 12. (Orthographie der lateinisch schreibenden Slawen in ihrer Verschiedenheit), teilweise auch XIV. 15.

⁶⁶ Kempten, 1815; Nachgedruckt im: Jahrbuch der Johann-Andreas-Schmeller-Gesellschaft.— Bayreuth, 1987. Keine Weltherrschaft, keine Weltsprache.— Grafenau, 1988.— S. 13—33.

⁶⁷ Там само.— S. 28 f.

⁶⁸ Там само.— S. 31: „Also, so wie keine Weltherrschaft auch keine Weltsprache! Williges Anschließen der vielen kleinern in sich freien Völker und Staaten an die ihnen befreundeten wenigen größern, welche in gerechtem, die Selbständigkeit und Würde eines jeden sicherndem Bunde stehen — Unterordnung der vielen in sich frei blühenden kleinern Mundarten und Sprachen unter die ihnen verwandten größern vier Hauptsprachen, und diese von alien Nationen des Bundes verstandenen Vier, nicht das Lateinische, nicht das Französische bloß — Europas Allgemein=Sprache!“

⁶⁹ Sah: Seite 9, Anm. 27.

⁷⁰ GA.— 1837.— Bd. 5.— N 142.— S. 111 f. (Glagolita Glozianus).

⁷¹ Zur Zeit der Begründung der slawischen Philologie durch den tschechischen Gelehrten Josef Dobrovský, dessen Hauptwerk „Institutiones linguae slavicae dialecti veteris“ 1822 erschien, gab es keinen Deutschen, der sich intensiver mit den slawischen Sprachen beschäftigte als Schmeller. (Franková S. Zeitschrift für Slawistik.— 1970.— Bd. 15.— S. 418.) Vgl. auch seine Rezensionen w. o. Anm. 66.

⁷² Jan Kollár (1794—1852) — panslawischer Romantiker und Pfarrer von Pest, seit 1849 Professor für slawische Archäologie in Wien, nimmt in der tschechischen und slowakischen

Palacký⁷³, Paul Joseph Šafařík⁷⁴, wie auch mit Bartholomäus Kopitar⁷⁵ und Wenzel Hanka. Schmellers Schilderung seiner Bekanntschaft mit Jan Kollar ist nicht ohne literarischen Reiz. Kollár, der im Herbst 1841 von seiner denkwürdigen ersten Reise durch Oberitalien *ad maiorem Slaviae gloriam* in München eintraf und hier vor allem Handschriften der Bibliothek einsehen

Geistesgeschichte unter dem Einfluß vor allem deutscher Geistesströmungen als Begründer des romantisch literarischen Panславismus einen wichtigen Platz ein; sein poet. Hauptwerk ist der Sonettzyklus *Slávy dcera* 1824, in dem er das Slawentum verherrlicht. Die Schilderung der Bekanntschaft mit Schmeller ist nicht ohne literarischen Reiz. Vgl.: TB.— Bd. II.— S. 317; Brunner R. J. Schmeller und Kollár.— S. 307—314; його ж. Akademieschrift.— 1997.— S. 405, Anm. 1; Österreichisch biographischen Lexikon (AÖBL — ÖBL) 1815—1950.— 1957 ff.) 1969.— Bd. 4.— S. 85.

⁷³ TB.— Bd. II.— S. 425. 1836 auswärtiges Mitglied der BADW. Vgl.: Biographisches Lexikon...— Bd. XXI (1870).— S. 179—193; ÖBL.— 1978.— Bd. 7.— S. 294—296. Zacek J. F. Palacký. The historian as scholar and nationalist.— New York, 1970.

⁷⁴ Paul Joseph Šafařík (1795—1861) — Prager Slawist und Universitätsbibliothekar, 1843 korresp. Mitglied, 1856 auswärtiges Mitglied der BADW; mit Schmeller seit 1842 persönlich bekannt. Brunner R. J. Akademieschrift.— S. 407 f, 412 ff; Biographisches Lexikon...— Bd. XXVII.— 1874.— S. 53—65; ÖBL.— 1988.— Bd. 9.— S. 375 f.

⁷⁵ Bartholomäus (Jernej) Kopitar — *Slavista princeps* seiner Zeit. Auf diesen Titel legte er nach Dobrovskýs Tod, als dessen einzig legitimen Testamentsvollstrecker in Slavicis er sich fühlte, besonderen Wert. Kustos der Wiener Hofbibliothek; Verfasser der ersten wiss. Grammatik der slowenischen Sprache in Steyermark, Kärnten und Krain (1808); gab erstmalig kritisch einen altkirchenslawischen Text heraus unter dem Titel: *Glagoliza Glozianus, id est codices glagolitici inter suos facile antiquissimi, olim, dum integer erat, Veglae in thesauro Frangipanianae, habiti pro S. Hieronymi Biblii croaticis ... Cum tabulis aeneis duabus.*— Vindobonae, 1836; Wiederabdruck bei: Schaller H. W. Die Geschichte der Slavistik in Bayern.— S. 34—47. Die Hs. des *Glozianus*, benannt nach ihrem Besitzer, dem Grafen Paris Clotz (Klotz) in Trient, besteht aus Homilien in altkirchenslawische Sprache mit und ohne griechische Vorlagen des 9. Jhs., liegt heute im Museo civico in Trient, ist das bedeutendste frühe Dokument jener *Anomalie einer nicht lateinischen römischen Liturgie*. Der Titel „Glagolita“ von Kopitar (falsch) auf die sogen. „Glagoliten“ bezogen, jene kroatischen Katholiken der Dalmatinischen Inseln (Hvar, Krk), welche die römische Messe in slawischer Sprache feierten. Seit 1836 korresp. Mitglied der BADW; wurde mit Schmeller im Herbst 1839 in Wien persönlich bekannt (TB.— Bd. II.— S. 269). Mit Datum vom 22. Okt. 1839 macht er Schmeller Vorschläge zur Verbesserung des BWb. Vgl.: BSB Schm. XII 14c. Im April 1841 teilt er Schmeller zusätzliche und verbessernde Etymologien für das BWb mit. Die betreffenden Stellen sind unter Brecht (BWb.— Bd. I.— S. 1299), *Pfinztag*. „Der Mittwoch (-Tag) als feria quarta unter sieben trägt seinen Namen mit mehrerem Rechte, als der gleichbedeutende slawische *sreda*, welcher der 3te unter sieben ist. (Er ist unter den 5 unnummerierten Tagen der mittlere, indem am Eingang der Sonntag, am Ausgang der alte Sambaztag als Schlußsäulen stehen. Kopitar)“ (Там само.— S. 438), *Gen-nächt*. „Nur das Griechische läßt mit Ruh“ — schreibt mir Kopitar in seiner April-Grippe 1841 — „was nicht wie Pentecoste ins Latein der Vulgata übergegangen, kam viel weniger durch andere Vehikel zu Euch, daß Ihr Ketzer doch immer, nach Rousseau, die Tartaren liebt, um Euch von der Nächstenliebe zu dispensieren. Die Russen lassen nun alle Slawen bis nach Aquileja hinein zuerst orthodox bekehrt, dann erst malis Papae et Germanorum artibus katholisch verkehrt werden. Das Triumphvirat Šafařík, Palacký und Kollár, lauter Protestanten, ist aus Herzensdrang in derselben Unkritik befangen. (Vgl. Käsewoche)“ (Там само.— S. 918), *Karbatsch*. „Karbatsch wird wohl tatarisch seyn oder madyarisch. Wir Krainer nennen ihn *korobázh*. Am 1. May lassen sich die Dorfhirten um die Wette damit vernehmen, her und hin schnüzzend; ego ipse feci puer. Kopitar, Brief vom April 1841“ (Там само.— S. 1286), *Käsewoche*. „Schon wieder die Griechen mit der Käsewoche! Die gr. Käsewoche ist die, in die der Aschermittwoch fällt. Also wäre der Honigmond nach dem Fasching. Und das *lacticinium* dauert nur eine Woche. Soll es aber von Käsewoche seyn, nach der die strengere Fasten angeht, so brauchen wir eure Griechen nicht dazu; die Lateiner hatten ja früher dieselbe Ordnung (Kopitar, April 1841)“ (Там само.— S. 1299), *Kreuz* (Там само.— S. 1389), *Raz* (Там само.— S. 193) nachzulesen. NDB.— 1980.— Bd. 12.— S. 566; Brunner R. J. Der Briefwechsel Schmeller—Kopitar // Historischen Sprachforschung (Historical Linguistics).— 1989.— Bd. 102.— S. 259—278.

wollte, landete in Schmellers Wohnung in der Theresienstraße 2, als dieser gerade seine Tschechischlektion absolvierte. Schmeller berichtet darüber in seinem Tagebuch: 10. [Oktober 1841] „Sonntag. Während ich morgens mit Herrn Tuček⁷⁶ von 8—9 böhmisch treibe, kommt ein Mann, wegen eines Manuscripts vom Sachsenspiegel⁷⁷ etwas zu fragen. Erst da er geht bitt ich um seinen Namen. Es ist Kollár der Dichter der Slawy Dcera Pfarrer und slawischer Prediger an der evangelischen Gemeinde in Pest. Groß meine Freude, groß die semige, hier Leute zu finden, die sich eben mit seiner so zurückgesetzten vaterländischen Sprache beschäftigen“⁷⁸.

Den an Schmeller 1844 ergangenen Ruf der Universität München auf den geplanten Lehrstuhl für Slawistik lehnte er aus falscher Bescheidenheit ab, obwohl er dafür alle Voraussetzungen hatte.

Als universitäre Einrichtung reicht die Slawistik allgemein in das Jahr 1835 zurück, als man unter der Regentschaft des Zaren Nikolaj I. im russischen Ministerium für Volksbildung beschloß, Staatslehre und Philosophie an der Universität zu verbieten und statt dessen „Lehrstühle für Geschichte und Literatur der slawischen Dialekte“ einzurichten. Da keiner der international anerkannten Fachleute an einer so beschnittenen russischen Universität lehren wollte, dauerte es noch eine geraume Zeit, bis das Fach im Zarenreich etabliert werden konnte. Ähnliche Anlaufschwierigkeiten gab es in Preußen. Hier hatte am 15. Januar 1841 König Friedrich Wilhelm IV. bestimmt, „um der studentischen Jugend polnischer Abkunft Gelegenheit zu geben zur Vervollkommnung in ihrer Muttersprache, Lehrstühle für slavische Sprache und Literatur in Breslau und Berlin zu errichten“. Der Berliner Universität gelang es jedoch nicht, ihren Wunschkandidaten zu holen, so wurde Breslau 1842 die erste Universität mit einer slawistischen Professur. Prag erhielt 1848 ein Extraordinariat, Wien ein Jahr später, als die Regierung sich nach den Unruhen von 1848 bequeme, die Gleichberechtigung aller Völker und Sprachen in der Donaumonarchie zu erklären. Die Universität Leipzig bekam ihr slawistisches Extraordinariat 1870.

Die Absicht der Universität München, Schmeller als Slawisten zu gewinnen, konnte also nicht umgesetzt werden. Zwei Jahre später, am 20. Novem-

⁷⁶ Dr. Karl Tutschek (Tuček) (1815—1843) vgl.: w. o. Anm. 61.

⁷⁷ Der *Sachsenspiegel*, ein um 1224—31 von Eike von Reprow in lat. Sprache konzipiertes und in das Niederdeutsche übertragenes ältestes und einflußreichstes Rechtsbuch des Mittelalters. Es ist das älteste größere Prosawerk der deutschen Sprache überhaupt und umfaßt zwei Teile: das Landrecht, eine Zusammenfassung des geltenden Gewohnheitsrechts der freien Sachsen aller Stände, und das Lehensrecht, das besondere Rechtsfragen des Adels behandelt. Der *Sachsenspiegel* bildet die Vorlage für die oberdeutschen Rechtsbücher, hatte im Rahmen der Verschriftlichungswelle des Hochmittelalters nicht nur hervorragende Bedeutung für den gesamten deutschen Kulturraum, sein Einfluß reichte weit über das deutsche Reichs- und Sprachgebiet hinaus, vor allem tief in die slawischen Gebiete. Vgl.: Kroeschell K. Deutsche Rechtsgeschichte.— Reinbek, 1972—73. 2 Bde mit Bibliographie; Oppitz U.-D. Deutsche Rechtsbücher des Mittelalters.— Köln; Wien, 1990. Sachsenspiegel-Handschriften. BSB Cgm 296, 507, 517, 4889.

⁷⁸ TB.— Bd. II.— S. 317. Ergänzend dazu in seinem: BWb.— Bd. II.— S. 307 „Der Slawendichter Kollár, im Jahre 1841 oder 1842 aus Pesth in München anwesend und eines Abends mein Gast, fieng seine Sätze, statt mit aber immer mit sondern an. Ich hielt dieses für einen persönlichen Fehler; aber nun lese ich auch in Kohl's Hundert Tagen II, 256: „Das Wort *sondern* ist in gewissen Verbindungen in ganz Ungarn, d. h. bei den gebildeten Ungarn und den in Ungarn lebenden Deutschen, allgemein für unser aber in Gebrauch. Er ist ein Grobian, *sondern* sein Bruder ist ein feines Männchen. Sondern sagen Sie mir doch, woher kommt denn das?“

ber 1846, wurde Schmeller zum Ordinarius für altdeutsche Sprache und Literatur an die Universität München berufen. Erst 1911 wurde in München das Seminar für Slavische Philologie gegründet, das über 26 Jahre von dem, weit über die Grenzen des eigenen Faches hinaus bekannt gewordenen Etymologen Erich Berneker (1874—1937)⁷⁹ geleitet wurde. Berneker hatte beträchtlichen Anteil an der Entwicklung der slawischen Philologie in Deutschland und in Österreich-Ungarn.

VI. Die Krumbacheriana

Aus den zahlreichen kleineren Nachlässen von Gelehrten und Künstlern, die ihrem Bestand und Inhalt nach der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts angehören, ragt jener von Karl Krumbacher (1856—1909)⁸⁰ besonders hervor. Dem Begründer der modernen Byzantinistik gebührt auch in der Geschichte der deutschen Slawistik ein rühmlicher Platz. In einer Zeit, da nationaler Chauvismus und Imperialismus die Gräben zwischen Deutschen und Slawen immer tiefer und bedrohlicher aufriß, trat er eifrig und beharrlich für die kulturelle Würdigung der slawischen Völker ein. Unter diesen verstand Krumbacher in erster Linie die ostkirchlichen Slawen Rußlands und des Balkans. Sein Interesse für diese der großen Völkerfamilien in Europa hängt aufs engste mit der Weitung seines Blickes für die Beziehungen und Nachwirkungen der byzantinischen Kirche und Kultur zusammen. Die einzelnen Stadien des Weges, auf denen Krumbacher zur apologetischen Haltung den Ost- und Balkanslawen gegenüber gelangte, fußen eindeutig auf Deduktionen seines Fachwissens. Es liegt nahe, daß ihm sehr bald die engen Beziehungen zwischen der griechischen und slawischen Welt auffielen, deren geistiges Band die Orthodoxie ist. Um sich eine genauere Einsicht in die Kultur des am engsten mit der byzantinischen Welt verbunden und zugleich staatlich größten aller slawischen Völker zu verschaffen, begann er in seinem vierzigsten Lebensjahr (1896) Russisch zu lernen, und zwar mit dem Eifer eines Schulbuben, wie sein Nachfolger auf dem byzantinischen Lehrstuhl sagt⁸¹. So brachte es Krumbacher bald zu einer guten Kenntnis der russischen Sprache und Literatur, wobei natürlich sein Hauptinteresse der byzantinischen Fachliteratur in dieser Sprache galt. Bei diesem Studium stieß er auf literarische Themen und kulturelle Strömungen, die im westlichen Kirchenbereich fehlten. Die Synthese der beiden europäischen Geisteskomponenten bildete für Krumbacher, da sie ihm für geistige Bereicherung und

⁷⁹ Gemeint ist der weit über die Grenzen des eigenen Faches hinaus bekannt gewordene Etymologe Erich Berneker (1874—1937); Professor in Prag, Breslau und seit 1911 in München; neben Arbeiten zum Baltischen und Slawischen ist v. a. sein „Slavisches etymologisches Wörterbuch“ (1908—14; A—M) bedeutend; innerhalb der slawischen Sprachen galt dem Hauptinteresse der russischen Sprache. 1923—29 Herausgeber des „Archivs für slavische Philologie“.

⁸⁰ Zu seinem Leben und Wirken vgl. C. Jeriček ASPH (Archiv für slavische Philologie.— Berlin, 1876 ff.) 31 (1910 632—635.— DBJb 14 (1912): Totenliste 1909, 48. Heisenberg A. Allgäuer Geschichtsfreund.— Kempten, 1925.— N 24—26; Rottenkolber J. Bilder aus dem bayerischen Schwaben III.— München, 1954.— S. 445—448; Dölger Fr. Chalikes // Festgabe für die Teilnehmer am X. Internationalen Byzantinistenkongreß.— München, 1958.— S. 123—135; Aufhauser A. Ebenda.— S. 163—187; Deutsches Altertum.— 1960.— Bd. 6.— S. 61 ff.; Dölger Fr. GG (Geist und Gestalt. Biogr. Beitr. z. Gesch. d. Bayer. Akad. d. Wiss.— München, 1959 ff.).— Bd. I.— S. 144—152; LThK.— Bd. VI.— S. 650 f.

⁸¹ Einzelheiten zu: Krumbachers Russischstudien bei Heisenberg.— 1925.— S. 20.

nationale Verständigung gleichermaßen vorteilhaft erschienen, eine oft ausgesprochene Herzensangelegenheit. Gleichzeitig erkannte er aber auch mit dem klaren und nüchternen Sinn des Schwaben (wozu die politischen Konstellationen im ausgehenden Jahrhundert einiges beitragen mochten) die gewaltige Zukunftsrolle der jüngsten europäischen Völkergruppe, nicht zuletzt in ihren potentiellen Auswirkungen für Deutschland. All diese Gedanken Krumbachers gipfeln in seiner Schrift über den Kulturwert des Slawischen⁸², die große Beachtung zumindest bei einigen slawischen Völkern fand. In Deutschland trug sie zur Gründung des slawistischen Lehrstuhls an der Universität München (1911) mit bei, obwohl sich Krumbacher um diesen auch anderweitig bemühte.

So ist es verständlich, daß Krumbachers Name nicht nur in den Kreisen der slawischen Altphilologen und Althistoriker einen guten Klang hatte, obgleich die neue Disziplin der Byzantinistik im Zarenreich ihren größten Widerhall fand. Die Russen stellten neben den Griechen den größten Teil von Krumbachers Hörern und bildeten die erste Generation der russischen Byzantinisten in den beiden Hauptstädten. Nach dem Muster der „Byzantinischen Zeitschrift“ (1892 ff.) wurde der „Vizantijskij vremennik“ (1894 ff.) ins Leben gerufen. Die Petersburger Akademie wählte Krumbacher (1895) zu ihrem Mitglied. Auch in Serbien und Bulgarien fehlte es nicht an Anerkennungen seiner wissenschaftlichen Leistung.

Am besten spiegeln die Ausstrahlungen des Münchner byzantinistischen Zentrums unter seinem ersten Ordinarius die Krumbacheriana I wider, ein reiner Briefnachlaß⁸³, aus dem wir alle in unseren Slavicabereich gehörenden Schreiber anführen. So findet man Briefe an Krumbacher von R. Abicht aus Breslau, dem Belgrader Archäologen Drag. Anastasijević, dem Kazaner Philologen D. Beljaev, dem Kiewer Historiker N. M. Bubnov, dem Gymnasialdirektor Bulic aus Spalato, dem Belgrader Altphilologen V. Čajkanović, dem Grafen I. D. Deljanov, von G. Destunis, dem Prager Orientalisten R. Dvořák, T. D. Florinskij und Iwan Franko, dem Kirchenrechtler P. V. Gicheljanov, von K. L. Goetz aus Passau und Bonn, dem Philologen B. Graszynski, dem Czernowitzer Historiker Herzberg-Fränkell, von V. Jagić, dem Lemberger Byzantinisten J. Jaworski, dem Karlowitzer Theologen B. Jeremić, von V. K. Jernstedt (16 Briefe), J. K. Jirecek (27 Briefe und Karten), V. M. Istrin, A. G. Jurecka, Vjačeslav Ivanov, dem Byzantinisten A. Karneev aus Moskau, dem bulgarischen Archäologen G. Kazarov, von A. I. Kirpičnikov (19 Briefe), N. P. Kondakov, J. Král aus Prag, F. Kors, dem ukrainischen Mariologen P. F. Krypjakevyč aus Lemberg, dem russischen Romanisten J. A. Kulakovskij, von A. A. Kunik, dem Altphilologen V. V. La-

⁸² Der Kulturwert des Slawischen und die slawische Philologie in Deutschland. Internationale Wochenschrift Wissenschaft, Kunst und Technik vom 29. II. und 7. II. 1908 = Populäre Aufsätze von K. Krumbacher. — Leipzig, 1909. — S. 337—372 (alle folgenden Zitate nur nach dieser Buchausgabe). Tschechische Übersetzung: Naše doba. — 1910. — N 17. — S. 556—564, 658—662, 735—741 von C. Stehlik; slowakische: Slovenské pohľady. — 1910. — N 30 von B. Škultéty. Die existierende russische Übersetzung (eine Broschüre) konnte von mir bibliographisch nicht ermittelt werden. Außerdem scheint noch eine Übersetzung von Alois Gorazd Jurečka zu existieren, der sich von Krumbacher die Erlaubnis dazu erbat.

⁸³ Vgl.: Dachs K. Die schriftlichen Nachlässe... — S. 50; Hahn J. Die Ucrainica in Krumbachers Nachlass. // Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften. — 1966. — N 3. — S. 3—48. Ders., Jagićs Briefe an Krumbacher // Südost-Forschungen. — 1972. — Bd. XXXI. — S. 210—238.

tyšev aus Petersburg, dem Charkover Kirchenhistoriker A. St. Lebedev, von L. Leger, den Konservator Oskar von Lemm, den Bibliothekaren N. Lichačev und Chr. M. Loparev, von J. L. Malinowski aus Krakau, dem Agramer Historiker G. Manojlović, dem Czemowitzer Historiker V. Myl'kovyč, dem Altphilologen K. Morawski aus Krakau, von W. R. Morfill, M. Murko, L. Niederle, dem Petersburger Altphilologen P. N. Nikitin, von V. Oblak aus Graz, dem russischen Orientalisten S. von Ol'denburg, von F. Pastmek, dem Kunsthistoriker A. Pavlovskij aus Odessa, von N. Radojčić aus Agram, E. K. Redin, M. Rešetar, St. Romanski aus Leipzig, dem Orientalisten V. R. Rosen, von E. Ščepkin, dem Altphilologen A. F. Semenov (37 Briefe und Karten) aus Petersburg und Kiew, von Iwan D. Šišmanov, A. Sobolevskij, M. Speranskij, dem Belgrader St. Stanojevic, dem Altphilologen E. R. Stern aus Odessa, von F. Uspenskij (21 Briefe), dem Historiker A. A. Vasil'ev (11 Briefe), von M. Vasmer, A. Veselovskij und V. Vondrák. Die Liste kann noch um weitere Schreiber verlängert werden, sie bereichern aber die Slavica nicht.

Es sei noch hinzugefügt, daß die Krumbacheriana I nicht alle jemals an Krumbacher geschriebenen Briefe enthalten, da er nicht selten auf die Rückseite von manchen gleich seine Antwort stenographierte und dann nicht aufbewahrte.

VII. Varia

Außer diesen für uns inhaltsreichen Nachlässen gibt es noch mehrere kleinere mit gelegentlichen Slavica, größtenteils zu bestimmten Einzelfragen auf verschiedenen Gebieten. In vielen herrschen Briefschaften vor. Hierher gehört aus dem 17. Jahrhundert der Nachlaß des Münchner Jesuiten Matthäus Rader (1561—1634)⁸⁴ wegen der Berichte polnischer und slowakischer Ordensmitglieder über die türkische Besatzungsmacht in der Slowakei⁸⁵.— Vom ausgehenden 18. Jahrhundert bleiben die Beiträge zur polnischen Kirchengeschichte in den Papieren des Giorgio Stanislao Roccatani (gest. 1790)⁸⁶ anzuführen, hauptsächlich Verhandlungen polnischer Prälaten mit ihrem Agenten am päpstlichen Hof⁸⁷. Die Nachlässe der Münchener Biblio-

⁸⁴ Über den Philologen und Historiker Rader vgl.: ADB.— Bd. XXVII.— S. 118.

⁸⁵ Vgl.: Dachs K. Die schriftlichen Nachlässe...— S. 123.

⁸⁶ Die einzigen biographischen Angaben über Roccatani enthalten die Eintragungen Schmellers im alten Repertorium der nachgelassenen Papiere des Italieners, die auch für Rader 210 f. benutzt wurden. Diesen zufolge war er Römer von Geburt. Seine Verwendung als Agent im Dienste polnischer Prälaten am päpstlichen Hof (Zeitpunkt und Dauer sehr unbestimmt) bezeugen die Briefe in seinem Nachlaß. Besonders eng scheint Roccatani mit dem *cardinal protecteur*, also einem der beiden Kardinäle Annibale Albani (1682—1751) oder Giovan Francesco Albani (1720—1783), vgl. zu beiden wie zum ganzen Familienclan der Albani DBI (Dizionario Biografico degli Italiani.— Roma, 1960 ff.).— T. I.— P. 598 ff., zusammengearbeitet zu haben. Einzelheiten über die Beziehungen zwischen der polnischen Kirche und dem Heiligen Stuhl vgl. bei M. Loret, *Życie polskie w Rzymie w XVIII st. Rzym* (1929), bes. im Kap. *Dyplomacja* (37—118), naturgemäß ohne Kenntnis der hiesigen Roccataniana. Dann begleitet Roccatani den Großmeister des Malteserordens, Graf von Bretzenheim (einen natürlichen Sohn des bayerischen Kurfürsten Karl Theodor), 1786—1787 durch Italien, wird anschließend Unterbibliothekar des Landgrafen von Kassel und kommt noch im gleichen Jahr, unmittelbar nach dem Tod Gerhoh Steigenbergers (5. III. 1787) als Bibliothekar des Kurfürsten nach München, ohne ein Wort Deutsch zu verstehen, wird dann Propst des Kollegialstiftes Kaiserwerth und stirbt am 10. X. 1790 unterwegs nach Rom in Verona.

⁸⁷ Zum Nachlaß vgl.: Dachs K. Die schriftlichen Nachlässe...— S. 128 f.

thekare aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, des Paläographen Johann Baptist Bernhart (1759—1821)⁸⁸, des Germanisten Bernhard Joseph Docen (1782—1828)⁸⁹, des Staatsbibliothekars und Hofkaplans Schrettinger⁹⁰ und des ausgezeichneten Gräzisten und Patrologen Johann Georg Krabinger (1784—1860)⁹¹ enthalten Materialien zur Editions-geschichte der *Freisinger Denkmäler*⁹².

1. Die Freisinger Denkmäler — Brižinski spomeniki

Es handelt sich um drei einzigartige altslowenische Texte in lateinischer Schrift, die in mancherlei Hinsicht unikale Besonderheiten und eine im Laufe einer 175jährigen Forschungsgeschichte entstandene umfangreiche Literatur aufweisen. Die drei Texte, von zwei Händen nach einem verlorengegangenen Original geschrieben und für die Mission des Klosters Freising unter den krainischen Alpenlawen bestimmt und nach ihrem Fundort *Freisinger Denkmäler* genannt, enthalten eine Beichtformel, eine Predigt über Sünde und Buße und ein Beichtgebet. In ihrer heutigen Form wurden sie nach dem 27. Mai 972, die Stücke II und III wahrscheinlich vor dem Jahr 1000 und Stück I höchstwahrscheinlich um 1022/23, spätestens 1039 auf dem Freisinger Domberg niedergeschrieben. Sie stehen heute als Abschrift aus dem frühen 11. Jahrhundert im Clm 6426 in der Bayerischen Staatsbibliothek.

Der Codex hat eine Höhe von 25,6 cm, eine Breite von 20,8 cm und eine Stärke von 5,9 cm und umfaßt 169 heute foliierte und zwei nichtnumerierte mit einem Psalmentext aus der Zeit um 1300 beschriebene Pergamentblätter.

Der Münchner Kustos der k. Hof- und Staatsbibliothek Bernhard Joseph Docen⁹³, verantwortlich nach der Säkularisation 1803 für die Sichtung und Katalogisierung der lateinischen Handschriften aus ehemaligem Klos-

⁸⁸ Dachs K. Die schriftlichen Nachlässe...— S. 35.

⁸⁹ Der Germanist Joseph Docen, Erster Kustos der k. Hofbibliothek, Adjunkt der philos.-philolog. Klasse der Bayer. Akad. d. Wiss., 1821 außerord., 1827 ordentl. Mitglied. Von J. Chr. v. Aretin an die Hof- und Centralbibliothek geholt. Mitbegründer der Frühgermanistik, einer der ersten Kenner altdeutscher Literatur. Vgl.: Schmeller A. Erinnerung an Bernhard Joseph Docen, Custos der k. Hof- und Staats-Bibliothek und ordentliches Mitglied der k. Akademie der Wissenschaften in München, gestorben am 21. November 1828 (Das Inland).— München, 1829.— Bd. 1.— S. 439—440; 444—449; 447—448. ADB.— S. 278—280; NDB.—1959.— Bd. 4.— S. 8 ff.; Dachs K. Die schriftlichen Nachlässe...— 1877.— Bd. V.— S. 46.

⁹⁰ Zur Biographie des verdienten Mannes, eines ehemaligen Benediktiners, der neben seinem Dienst in der Staatsbibliothek noch als Hofkaplan tätig war, siehe: ADB.— Bd. XXXII.— S. 491 ff. Seine bahnbrechenden Neuerungen auf dem Gebiet der Bibliothekswissenschaften, als deren moderner Begründer Schrettinger zu gelten hat, untersuchen ausführlich: Hilsenbeck A. Martin Schrettinger und die Aufstellung in der kgl. Hof- und Staatsbibliothek München // Zentralblatt für Bibliothekswesen.— 1914.— N 31.— S. 403—433. Striedl H. 150 Jahre Münchner Aufstellungsschema // Buch und Welt. Festschrift für Gustav Hofmann.— Wiesbaden, 1965.— S. 83—103. Manches über sich selbst und seine Kollegen auch in den Tagebüchern (siehe dazu die Nachlassbeschreibung von: Dachs K. Die schriftlichen Nachlässe...— Bd. 143 u. Anm. 5).

⁹¹ Vgl.: ADB.— 1883.— Bd. XVII.— S. 3 f., 1848 ordentl. Mitglied der Bayer. Akad. d. Wiss.; Dachs K. Die schriftlichen Nachlässe...— S. 85.

⁹² Vgl. dazu: Brunner R. J. Die Freisinger Denkmäler — Brižinski spomeniki — Clm 6426 der Bayerischen Staatsbibliothek // Historische Sprachforschung (Historical Linguistics).— 1997.— Bd. 110.— S. 292—307 und Akademieschrift 1997 wie in Anm. 43, 375 f. Vgl. auch: Hahn J. Paläoslavica. Süd-Ostforschungen.— 1973.— Bd. XXXII (Mitteilungen).— S. 267—286, bes. 279 ff.

⁹³ Vgl.: w., o. Anm. 89.

terbesitz, fand in Beständen der Freisinger Dombibliothek (Cod. Frising. 226) die an zwei verschiedenen Stellen, fol. 78 und 158—161, überlieferten Texte und veröffentlichte 1806 in den „Beiträgen zur Geschichte und Literatur, vorzüglich aus Schätzen der pfalz-bairischen Zentralbibliothek zu München“⁹⁴ seine Nachrichten von einigen alten Handschriften der ehemaligen Freysinger Stiftsbibliothek [...] wie z. B. die kleinen Denkmäler der illyrischen oder dalmatinischen Sprache“ und machte ein Jahr später, 1807, „Anzeige einiger Denkmäler der slavischen Sprache aus dem X. Jahrhundert“⁹⁵, worauf Kopitar 1812 hingewiesen wurde. Kopitar machte sich von einer Abschrift des Münchner Hofbibliothekars Joh. Baptist Bernhart eine Kopie und wertete sie für den „Glagolita Clozianus“ (Wien, 1836) aus. Sie ist in seinem Laibacher Nachlaß m. d. T. „Copia autographi defuncti custodis J. B. Bernhart, de cod. olim frisingensi, tum monacensi: Serm. Perg. Lat. 0.35. Sermones et aha“ vorhanden, weist aber einige Textlücken und Flüchtigkeitsfehler auf⁹⁶. Von einer befriedigenden Erklärung der *Freisinger Denkmäler* durch Kopitar, am Anfang ihrer Forschungsgeschichte stehend, kann nicht die Rede sein. Am Schluß seiner Rezension von Kopitars *Glagolita Glozianus* in den Gelehrten Anzeigen⁹⁷ bespricht Schmeller⁹⁸ die drei slawischen Denkmäler, „die aus einer wahrscheinlich noch frühern Zeit, als die Rheimser, die Clozische und die ostnische Hs. stammen, und bey denen es sich weder um die Glagolitza noch um die Cyrillitza handelt, da sie mit der im übrigen Europa gewöhnlichen, auch von den wendischen, böhmischen, polnischen Slawen angenommenen, Buchstaben geschrieben sind“ (Sp. 100). Er schließt sich „nicht ganz ohne allen Zweifel“ der Meinung Kopitars an, der den Codex für das Handbuch (*Vademecum*) des Bischofs Abraham (957—994) hält. „Gewiß aus übrigs, daß Freysing, wenn nicht mit noch nähern damaligen Slawenländern, doch mit Kärnthen, Krain etc. mancherley, wenigstens administrative Verbindungen hatte“⁹⁹.

Neben einer vorzüglichen Edition der auch unter den Titeln: „Bržinski spomeniki“ und „Frisinški spomeniki“ bekannten Texte liegen gesicherte Ergebnisse über ihre sprachliche Zugehörigkeit, sie sind im Dialekt der Kärntner Slawen verfaßt, und über ihren genetischen Zusammenhang teils mit dem bairischen Freising, teils mit der mittelalterlichen Kultur, teils mit dem kirchenslawischen Großmähren vor. Ebenso wurde ziemlich genau die Zeit ihrer Abschrift bestimmt. Nicht so gut sieht es mit der Herkunft und

⁹⁴ Hrsq. von Aretin J. Chr. Freiherr v. (München.—1806.— Bd. VII.— S. 230).

⁹⁵ Neuer Literarischer Anzeiger.— München, 1807.— Bd. II.— S. 190 f.

⁹⁶ Vgl.: Hahn Josef. Bartholomäus Kopitar und seine Beziehungen zu München.— München, 1982.— S. 25—37. Hier ist die bis heute umfangreichste, wenn auch nicht vollständige Inhaltsangabe, die es von der Handschrift gibt, abgedruckt, nach einer zwischen Dez. 1812 und März 1813 von J. B. Bernhart gefertigten Kopie, vermehrt um die *Constitutio Heinrici* (147—149, 149—152), die der Münchener Staatsbibliothekar Joh. Georg Krabinger eingefügt und B. Kopitar mitgeteilt hat. Pirchegger Simon. Untersuchungen über die altslovenischen Freisinger Denkmäler.— Leipzig, 1931; Ramovš Jan und Kos M. Bržinski spomeniki enth.— Laibach, 1937. Faks. und slowenische Übersetzung; Daniel Natalia. Handschriften des zehnten Jahrhunderts aus der Freisinger Dombibliothek.— München, 1973. Bržinski spomeniki. Monumenta Slovenica.— Ljubljana, 1992.— T. III.— S. 161—188. Bržinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja.— Ljubljana, 1993.

⁹⁷ GA.— 1837.— N 142.— Sp. 100—112.

⁹⁸ Vgl. dazu: w. o. Anm. 74.

⁹⁹ GA.— 1837.— N 142.— Sp. 110.

Beschaffenheit des jeweiligen Prototyps der drei Texte aus, wobei es sich beim zweiten um die Übersetzung bzw. Bearbeitung einer altkirchenslawischen Vorlage handelt. Sie wurden lange Zeit gemeinsam der römischen Bußdisziplin zugeordnet und als Beichtgebete bezeichnet. Doch zeigte sich immer deutlicher, daß ihre inhaltliche Zusammengehörigkeit und noch mehr ihre vorausgesetzte Homogenität auf schwachen Füßen steht. Das deutet schon ihre Reihenfolge an.

Der erste Text (F. 78^r—78^v) „*Glagolite po nas redka slovesa*“ ist ein allgemeines Sündenbekenntnis mit anschließendem Reue- und Bußgebet, das offenbar von einem Priester phrasenweise vorgesprochen wurde. Einzelne Wörter des Stückes sind mit Akzenten versehen, deren Form den St. Gallener Neumen entspricht. Nur dieser Text, in dem auch Sünden zu bekennen sind, die *gegen meine Taufe* verstoßen, kann eindeutig als Beichtgebet für Neubekehrte in Anspruch genommen werden.

Der zweite Text (f. 158^v—160^r) „*Et'e bi naš ne sogrešil*“ stellt die slawische Version der *Adhortatio ad poenitentiam* dar und setzt sich sprachlich und stilstisch markant von den beiden anderen Stücken ab. Man kann es wegen seines rhetorischen und theologischen Elans am ehesten unter die Homilien allgemeinen Charakters einreihen. Zudem ist es herkunftsmäßig wohl der älteste Teil des Denkmals. Es liegt ganz offensichtlich die Paraphrase eines altkirchenslawischen Textes vor. Neben vielen altkirchenslawischen Wörtern ist sogar noch dessen ursprüngliche Form in Zwölfsilbern zu erkennen. Vergleiche „*Ašče by dēd naš ne sogrešil*“. Diese Versart mit 7/5 oder 5/7 als Binnenschluß ist aus kyrillomethodeischen Zeiten mehrmals belegt. Das Stück weist keinen direkten Zusammenhang mit dem Bußsakrament auf.

Der dritte Text (f. 160^v—161^v) „*Jaz se zaglagol'o zlodeju*“ besteht aus einer Abschwörformel mit anschließendem Sündenbekenntnis und Reuegebet, doch ganz anderen Charakters als das erste. Er weist nämlich einige textliche Übereinstimmungen mit dem Beichtgebet im altkirchenslawischen „*Euchologium Sinaiticum čin nad ispovědajoštiim sę*“ auf, das wiederum eine Übersetzung des ahd. „*St. Emmeramer Gebets*“ ist. In dem Text fehlt jeder Hinweis auf Neuchristen.

2. Die Poetische Ukraine von F. M. von Bodenstedt Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder¹⁰⁰

Die Hinwendung zur Volkssprache der Ukraine ist das große Verdienst des ukrainischen Dichters Iwan Kotljarewski (1769—1838) mit seiner *Aeneis-Travestie*¹⁰¹ (1798) und der ukrainischen Romantik. Letztere vollzog sich in drei Etappen:

¹⁰⁰ Die poetische Ukraine. Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder / Ins Deutsche übertragen von Friedrich Bodenstedt. — Stuttgart; Tübingen, 1845.

¹⁰¹ Vgl.: Rudnytzky Leonid. Zur deutschsprachigen Veröffentlichung Ivan Kotljarewsky's „Aeneida“ mit der deutschen Übersetzung des ersten Gesanges des „komisch-heroischen Epos“ „Aeneida“ von Irena Spiech-Katschaniuk // Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. — 1999. — Bd. 3. — S. 69—91 (hrsg. von der Ukrainischen Freien Universität und der Schewtschenko-Gesellschaft der Wissenschaften USA).

1. die Charkover der 20er und 30er Jahre; 2. die Galizische der 30er Jahre; 3. die Kiever der 40er Jahre.

Die Charkover Romantik war eng verbunden mit der 1805 gegründeten Universität, an der neben russischen auch ukrainische Professoren, Schriftsteller, Volks- und Brauchtumsforscher lehrten.

In den 30er und 40er Jahren des 19. Jhs bilden sich national-romantische Dichtergruppen um die kulturellen Zentren Kiew, Lemberg, Charkow. Wie allgemein bekannt, ist der bedeutendste ukrainische Dichter Taras Schewtschenko (1814—1861), dessen Gesamtwerk aus Lyrik, Epik und Drama Elemente der Volksdichtung, des Brauchtums, des bäuerlichen Lebens, der Bibel und der zeitgenössischen ukrainischen und westeuropäischen Romantik aufnimmt und vereint und zum künstlerischen Kristallisationspunkt national-ukrainischer Unabhängigkeitsbestrebungen wird. Diese literarische Bewegung der Spätromantik erreicht Deutschland in den 40er Jahren des 19. Jhs. und äußert sich in Schilderungen von Land und Leuten in Reiseberichten deutscher Gelehrter und Schriftsteller.

Bereits lange vor den gedruckten Sammlungen der ukrainischen Volkspoesie zu Beginn des 19. Jhs hat Johann Gottfried Herder (1744—1803) in seinem „Journal meiner Reise“ im Jahre 1769 die *Cosackischen Dummi*, d. h. ukrainische historische Lieder, erwähnt und gesagt: „Was für ein Blick überhaupt auf diese Gegenden von West-Norden, wenn einmal der Geist der Kultur sie besuchen wird! Die Ukraine wird ein neues Griechenland werden: der schöne Himmel dieses Volkes, ihr lustiges Wesen, ihre Musikalische Natur, ihr fruchtbares Land usw. werden einmal aufwachen: aus so vielen kleinen wilden Völkern, wie es die Griechen vormals auch waren, wird eine gesittete Nation werden: ihre Grenzen werden sich bis zum schwarzen Meer hin erstrecken und von dahinaus durch die Welt¹⁰². Dazu gibt es eine Reihe von bisher noch nicht bearbeiteten Reiseberichten deutscher Gelehrter und Schriftsteller mit Beschreibungen von Land und Leuten. Im Jahre 1841 erschien in Berlin eine heute sehr seltene und vergessene Sammlung deutscher Gedichte über ukrainische Stoffe und Motive, die zufällig von Prof. Dr. D. Cyzewsky¹⁰³ entdeckt wurde: *Ukrainische Lieder* von Anton Mauritius (Selbstverlag, VI + 72 S.). Der Verfasser dieser Sammlung ist Anton Moritz Jochmus. Das Buch enthält 24 *Lieder*. Trotz der verworrenen und unklaren Vorstellungen des Verfassers von der Ukraine und ihrer Geschichte sind die *Lieder* voll von Sympathie gegen das Ukrainische Volk und voll Mitgefühl für dessen historischen Mißgeschicke; im *Prolog* heißt es gleich:

*Du, Ukraine, bist das Land der Sänger,
Schufst Genien in Sang und Kampf gleich groß...
Dein Volk lebt treu der Patriarchen Zeiten,
Und unter ihm wohnt heimatlich sein Gott¹⁰⁴.*

¹⁰² Herder Johann Gottfried. Werke / Hrsg. von Wolfgang Pross.— Darmstadt, 1984.— Bd. 1.— S. 410; vgl.: Hordyns'kyi Svjatoslav. Die ukrainische Romantik und ihre Verbindungen mit der westlichen Welt // *Ukrainische Romantik und Neuromantik vor dem Hintergrund der europäischen Literatur* / Hrsg. von J. Bojko-Blochyn.— Heidelberg, 1985.— S. 36.

¹⁰³ Vgl. seine bibliographische Notiz in: *Abhandlungen des Ukrainischen wissenschaftlichen Instituts in Berlin*.— 1931.— Bd. 2.— S. 214—217.

¹⁰⁴ Zitiert nach: Doroschenko Dmytro. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. Ukrainische Freie Universität.— München, 1994.— S. 275.

Hier verdienen auch die epischen und dramatischen Bearbeitungen des *Mazepastoffes*, der Gestalt des Hetmans Iwan Mazepa (1687—1709), die Hauptperson der Ukraine jener Zeit, durch deutsche Schriftsteller Erwähnung. Diese etwas rätselhafte Persönlichkeit wurde durch Lord Byrons (1798—1828) Dichtung *Mazepa* (1819) bekannt. Eine Reihe deutscher Zeitschriften — *Leipziger Post- und Ordinar-Zeitung*, *Postillon*, *Mercurius* und *Fama* in Berlin, *Relations-Courier* und *Relationes Curiosae oder Denkwürdigkeiten der Welt* in Hamburg — brachten regelmäßig Nachrichten über die politische und militärische Tätigkeit Mazepas und sein Verhältnis zu Oberst Palij, der sich mit seinen Kosaken Mazepa angeschlossen hatte. Ebenso bringen Zeitschriften wie *Theatrum Europaeum* (Frankfurt, Bd. XIII—XVI, 1698—1717), *Historische Remarques der neuesten Sachen* (Hamburg, 1699—1706), *Europäische Fama* (Leipzig, 1702 ff.), *Wöchentliche Relationen* (Halle, 1709) ausführliche Biographien und Bilder von Mazepa.

Friedrich Martin Bodenstedt* gab 1845 in einer schönen künstlerischen Übersetzung „Die poetische Ukraine“ bei Cotta (in Tübingen und Stuttgart) heraus¹⁰⁵ und machte damit die deutsche Öffentlichkeit mit dem ukrainischen lyrischen und historischen Volkslied bekannt. Das unscheinbare Bändchen nimmt so denn auch einen wichtigen Platz in der Geschichte der deutsch-ukrainischen Geistesbeziehungen ein. An Quellenmaterial für die Entstehungsgeschichte der *Poetischen Ukraine* stehen uns neben seinem *Vorwort* und einigen Briefen aus späteren Jahren seine *Erinnerungen* und die Korrespondenz mit dem Verleger zur Verfügung. Die Briefe, insgesamt neun Schriftstücke aus den Jahren 1844 bis 1854, befinden sich im *Cotta-Archiv*, einer Stiftung der *Stuttgarter Zeitung*, im *Schiller-Nationalmuseum* in Marbach am Neckar. Sie wurden mir freundlicherweise zur Auswertung überlassen. Zudem erweist sich manches aus Bodenstedts Nachlaß in der Bayerischen Staatsbibliothek zu München, insbesondere ein handschriftliches *curriculum vitae* aus den Jahren als Professor der slawischen Literaturen in München (1854) für unsere Untersuchung als geeignet.

Aus seinen im Jahre 1888 erschienenen *Erinnerungen aus meinem Leben* (Berlin, Verein für deutsche Literatur. VI + 425) erfahren wir wesentlich mehr über die Entstehung des Büchleins wie auch über die Rolle, die der russische Dichter Wassilij Krassow (1810—1855) und der deutsche Orientalist Dr. Georg Rosen gespielt haben, als im *Vorwort* zur *Poetischen Ukraine*. Den *Erinnerungen* können wir auch entnehmen, daß Bodenstedt sich im Laufe der Zeit genauere Kenntnisse über die Ukrainer und über die russisch-ukrainischen Beziehungen erworben hatte. Er schreibt: „Im heutigen Kleinrußland wohnten die alten Slawen, wie Nestor in seiner Chronik berichtet, den Dnjepr entlang, von seiner Quelle bis zu seiner Mündung; die Weichsel bildete für sie die westliche und der Don die äußerste östliche Grenze, während im Südwesten die Karpathen sich als Grenzwall erhoben. Ganz unvermischt bleiben die Kleinrussen während der jahrhundertelangen Kämpfe mit den

* Friedrich Martin Bodenstedt (1819—1892) studierte Philosophie und Philologie, war Lehrer in Moskau und Tiflis, wo er durch Mirza Schaffy (1796—1852) in die tatar., pers., georg. und armen. Sprache eingeführt wurde; war Intendant des Hoftheaters in Meiningen, gehörte zu dem von König Maximilian II. von Bayern ab 1852 initiierten *Münchener Dichterkreis*, dem Dichter wie E. Geibel, P. Heyse, F. Dahn, F. Dingelstedt, M. Greif, J. Grosse, W. Hertz, A. F. von Schack, J. V. von Scheffel u. a. angehörten.

¹⁰⁵ Vgl. auch: Hahn Joseph. Zur Entstehung der *Poetischen Ukraine* von M. F. Bodenstedt // Сучасність.— 1966.— Ч 11 (71).— Листопад.— С. 73—74.

Tataren auch nicht, und besonders waren es die Kosaken, welche fremde Elemente anzogen, allein das Slavische blieb immer vorherrschend" (246). Bisher, beschließt der Dichter seine Ansichten über die Ukrainer, „bin ich den Aufzeichnungen in meinem alten Tagebuche gefolgt, denen ich nun noch hinzufügen muß, daß in neuerer Zeit selbst die Volkslieder der Kleinrussen von den Großrussen in Acht und Bann gethan sind. Das Petersburger Kultusministerium, dort „Ministerium der Volksaufklärung" genannt, hat, unter dem Einflusse der Panslawistenpartei, überhaupt den Druck aller Bücher in kleinrussischer Sprache verboten. Die großrussische Sprache soll die alleinherrschende sein im Zarenreich" (249).

Bodenstedt kannte die Ukraine nur aus Büchern und Erzählungen, nicht aus eigener Anschauung. Ihre Lieder lernte er in Moskau kennen und übersetzte sie in Tiflis, im Kaukasus. Er kam im Herbst 1840 als Hauslehrer beim Fürsten Michail Golitzyn nach Moskau. Dort begann der junge romantische Dichter sehr bald aus dem Russischen (Puschkin) zu übersetzen. Hier machte er auch die Bekanntschaft vieler Schriftsteller, darunter des russischen Dichters und neuen Hauslehrers für russische Sprache und Literatur Wassilij Krassow (1810—1855), „der lebendige Auszug alles Volkstümlichen", wie man es in seinen *Lebenserinnerungen* ausführlich nachlesen kann. Krassow, heißt es weiter, „der lange Zeit in der Ukraine gelebt, belehrte mich, daß die Volkspoesie dort sich viel reicher, mannigfaltiger und anmuthender entfaltet habe, als in Großrußland, weil die Kleinrussen länger ihre Freiheit zu wahren gewußt, die sie über alles liebten, und weil bei ihren fortwährenden Kämpfen gegen überlegene Feinde eine mehr individuelle Entwicklung unter ihnen sich vollzogen habe, welche in vielem ein bis zum Übermuth gesteigertes Selbstbewußtsein und einen ritterlichen Sinn erzeugte, der den Großrussen ganz fremd geblieben, da diese sich immer nur als Masse fühlten, durch jahrhundertelangen gleichmäßigen Druck gleichförmig geworden, friedlich von Natur, kriegerisch nur auf Befehl des Zaren, aber dann jurchtbar im Kampfe durch zähe Ausdauer und blinden Opfermuth" (195—196). Krassow machte Bodenstedt *in der lebendigen Weise* mit der slawischen Folklore soweit vertraut, daß er sich im Verständnis der Lieder und Sagen dieser zwei von den Russen *wesentlich verschiedenen Völker* selber forthelfen konnte. Der Dichter wurde von den ukrainischen Liedern gepackt. Von Krassow stammt wahrscheinlich auch der Hinweis auf die Sammlungen von Maksymowytsch, Certelew und Sreznewskyj (Moskau, 1834), die Bodenstedt studierte und ins Deutsche übersetzte. Er gewann dabei innerhalb weniger Jahre eine solche Fertigkeit, daß er sie nicht nur frei lesen, sondern auch auswendig hersagen konnte. Alle 45 Titel seiner Übersetzung (1. Lieder, 2. die Dumen, 3. Fragmente) sind den Sammlungen entnommen. Darauf weist er im *Vorwort zur Poetischen Ukraine* (VII) ausdrücklich hin. Höchstwahrscheinlich hat Bodenstedt noch im Sommer 1842 mit dem Übersetzen begonnen.

Im Jahr 1843 wurde Bodenstedt Hauslehrer beim kaukasischen Statthalter General von Neidhart in Tiflis, wo er seine Arbeit an den ukrainischen Liedern fortsetzte. Ohne fremde Hilfe dürfte er da nicht ausgekommen sein, denn er konnte relativ schlecht Russisch, wie man es einigen Bestellzetteln für Bücher aus dem Jahre 1846 in seinem Münchner Nachlaß entnehmen kann. Ukrainisch, das er immer als ein Konglomerat aus Russisch und Polnisch bezeichnete, scheint er ziemlich wenig verstanden zu haben. Er

fand in zwei Ukrainern, dem jugendlichen Inspektor des Tifliser Gymnasiums Iwan Vasyľ'ovyc Roskowschenko (1809—1889) und dem Dichter Stepanovyc Afanasjew-Tschuzbyskyj, wie auch in dem polnischen Schriftsteller Thaddäus Lada-Zablocki (1809—1847) ausgezeichnete Mitarbeiter. Roskowschenko, *ein Sohn der Ukraine, nahm den lebhaftesten Antheil an meinen, auf sein geliebtes Heimatland bezüglichen Studien*, stellte Bodenstedt dessen Hausbibliothek zur Verfügung, entschied über die Auswahl der Texte und wirkte bei der Rohübersetzung mit. Afanasjew-Tschuzbyskyj, ein Freund Schewtschenkos und namhafter ukrainischer Dichter, war ebenfalls bei der Auswahl und richtigen Wiedergabe der ukrainischen Liedertexte behilflich. Lada-Zablocki vermittelte ihm die Bekanntschaft mit den Arbeiten der polnischen Forscher und machte sich vor allem durch Auszüge aus Michail Grabowski, *Krytyka i literatura*. Wilna, 1831, und Nikolaj Polewoj „История русского народа“, (Moskwa, 1829—1833 5 Bde.), zur historischen und sachlichen Kommentierung der Lieder nützlich. Er wurde mit der Zeit mit dieser Aufgabe so vertraut, daß er unter Bodenstedts Mithilfe eine französische Übersetzung der Lieder anfertigte, wie Bodenstedt in seinem *Vorwort* mitteilt.

Die Arbeit schritt unter Mithilfe der Kollegen besser voran, als es wohl sonst der Fall gewesen wäre. Das Büchlein war nahezu fertig, als im Februar 1844 der deutsche Orientalist Dr. Georg Rosen von Konstantinopel nach Tiflis kam. Diesen lernte Bodenstedt bei dem später durch ihn berühmt gewordenen aserbajdschanischen Orientalisten, Schriftsteller und Gymnasiallehrer Mirza Schaffy (1796—1852) kennen, dessen Lieder er 1851 herausgab*. Rosen kannte die Schätze der orientalischen Dichtung sehr genau und begeisterte sich für sie.

Dabei wurde er auch mit Bodenstedts poetischen Versuchen bekannt. „Etwas ganz neues waren ihm meine Übersetzungen der ukrainischen Volkslieder, die ihm durch ihre Innigkeit der Empfindung und Keuschheit des melodischen Ausdrucks einen tiefen Eindruck machten. Er bat mich, die Sammlung soweit zu vervollständigen, um sie als besonderes Buch erscheinen zu lassen; ein guter Verleger werde sich dann von selbst finden. Das geschah dann im Laufe der Zeit auch wirklich“. Der damalige *Fürst der deutschen Buchhändler* Baron Cotta (1796—1863) wollte, daß Rosen ihm möglichst viele Reiseberichte für die *Augsburger Allgemeine Zeitung* und für *Das Ausland* schicke. Als Stipendiat der Berliner Akademie der Wissenschaften mit sprachwissenschaftlichen Aufgaben betraut, hatte der Orientalist in Tiflis nicht mehr die Zeit für die Abfassung von Reiseberichten und schlug daher Bodenstedt für diese journalistische Tätigkeit vor. Daraufhin wandte sich Cotta direkt an Bodenstedt, lud ihn zur Mitarbeit für die genannten Blätter ein und bat um Zusendung einiger Probeartikel. Bodenstedt sandte ihm einen Artikel über die politischen und militärischen Verhältnisse im Kaukasus, ein paar Gedichte und dazu eine Auswahl der schönsten ukrainischen Volkslieder in Übersetzung. Nachdem Kostproben seiner Übersetzung-

* Die Lieder des Mirza Schaffy, mit einem Prolog. Gedichtzyklus von Friedrich von Bodenstedt, erschienen 1851. Bereits 1850 veröffentlichte Bodenstedt in seinem kulturgeschichtlichen Reisebereich *Tausend und Ein Tag im Orient* die Mehrzahl der *Lieder des Mirza Schaffy*. Er gab sie dort als eigene Übersetzungen orientalischer Gedichte aus, deren Verfasserchaft er seinem Sprachlehrer in Tiflis, Mirza Schaffy, zuschrieb. Doch erst der geschlossene Zyklus, der Bodenstedt als Autor erkennen ließ, brachte den Liedern jenen Publikumserfolg (100 Auflagen in knapp 30 Jahren), der heutzutage kaum mehr zu begreifen ist.

gen in der Beilage der „Allgemeinen Zeitung“ erschienen und von Cottas Freunden, den schwäbischen Dichtern Gustav Schwab (1792—1850) und Gustav Pfizer (1807—1890), beifällig aufgenommen worden waren, bekam er von Cotta die Nachricht, daß der Artikel gedruckt sei, die Gedichte in dem damals berühmten von dem Spätromantiker Wilhelm Hauff (1802—1827) redigierten *Morgenblatt für gebildete Stände* erscheinen würden und die Übersetzungen vervollständigt und mit einer Einleitung versehen dann unter den günstigsten Bedingungen in seinem Verlag mit dem Titel „Die poetische Ukraine“ erscheinen könnten.

Bodenstedt machte sich nun mit Eifer an die endgültige Redaktion des Buches. „Die Morgenstunden von fünf bis acht wurden regelmäßig der Vollendung [...] gewidmet, wobei ich die besten Hilfsquellen und Kritiker gleich in der Nähe hatte“. Hier waren seine „Mitarbeiter und Berater“ I. V. Roskowschenko, St. Afanasjew-Tschuzbynskyj, Th. Lada-Zablocki gemeint, die alle für die ukrainischen Lieder schwärmten, aber keine Fachleute auf dem Gebiet der Folklore waren. Weder sie noch der polnische russophile Literaturkritiker M. Grabowski und der Russe N. Polewoj, bekannt als Verfasser der damals populären *Geschichte des russischen Volkes*, konnten Bodenstedt wissenschaftlich und objektiv genug über die Vergangenheit der Ukraine unterrichten. So ist auch die Ungenauigkeit und Unklarheit in der Darstellung der ukrainischen Geschichte in seiner *Einleitung zur Poetischen Ukraine* zu erklären. Die *Einleitung* gleicht mehr einer dichterischen Darstellung der ukrainischen Vergangenheit im romantischen Geist als einem wissenschaftlichen Überblick, was er auch nicht vorhatte, denn, wie er gleich zu Beginn erklärt: „Es würde mich zu weit führen, hier eine ausführliche Geschichte der Kosacken zu geben, da dies Buch nicht besonders für Gelehrte, sondern für das ganze gebildete Publikum-Deutschlands bestimmt ist. [Diesen Zweck hat er leider nicht erreicht. In Deutschland ist Bodenstedt weitgehend unbekannt geblieben.] „Was ich hier gebe, soll nichts seyn als eine kurze Berichtigung der irrigen Ansichten, welche allgemein in Deutschland über den Ursprung und die Entwicklung des weitverzweigten Kosackensystemes herrschen; zugleich mögen diese Blätter als Führer dienen durch den duftigen Liedergarten, der sich in bunten, wilden, aber anmuthigen Verschlingungen vor den Augen des Lesers ausbreitet.— So lange die Kosacken noch mit starker Hand eingriffen in das Rad der Geschichte, wußte in Europa Niemand von ihnen; erst jetzt, da der Stern ihres Ruhmes seinem Untergange nahe ist, hat man angefangen, sich mit Untersuchungen über ihren Ursprung u. s. w. zu beschäftigen. Der Grund, warum diese Untersuchungen bisher zu so unbefriedigenden Resultaten geführt haben, ist vorzüglich in dem Umstande zu suchen, daß man sich mehr mit der Ableitung des Namens, als mit der Sache selbst beschäftigt hat“ (1 f.).

Das Manuskript für das Büchlein lag am 1. Oktober 1844 (vgl. *Vorwort*) druckreif vor und wurde vermutlich um den 13./25. Oktober an Cotta geschickt. In einem Brief vom 5./17. November bittet ihn Bodenstedt, das in den Liedern oft vorkommende Wort *Tatar* nach der in Rußland gebräuchlichen Schreibweise immer mit *r* (also nicht *Tartar*) zu schreiben, was vom Verlag aber unberücksichtigt blieb. Mit dem Brief sandte er auch einen Beitrag für die *Augsburger Allgemeine*. Erst am 24. Februar 1845 erhielt er vom Verlag eine Antwort, mit der Eingang des „unter dem 25. Novbr. v. J. [...] uns nur erst vor kurzer Zeit zugekommenen“ Manuskripts und des über-

sandten Artikels für die „Allgemeine Zeitung“ bestätigt wurde. Cotta schlug Bodenstedt für die *Poetische Ukraine* zwei Drittel des Reingewinns als Honorar vor und bat unverzüglich um weitere Beiträge. Dazu machte er „für alles [...] insofern es aus einem Welttheil außer Europa kommt“ großzügige Honorarangebote. Den Inhalt dieses Briefes können wir in seinen *Lebenserinnerungen* nachlesen. Im Sommer 1845 verließ er Tiflis und reist über Kerc und Odessa nach Konstantinopel ab. „Der Brief zog mich wie mit Geisterhand in die Heimat zurück“.

Im Schreiben vom 1. August 1845, das Bodenstedt in Konstantinopel erreichte, teilte der Verlag mit, daß sich *die russischen Gedichte* im Druck befänden, und „Haben Sie die Absicht eine kleine Vorrede dazu zu geben, so bitten wir uns diesselbe sofort zugehen zu lassen.“

Die Lieder erschienen 1845 in Buchform unter dem Titel: „Die Poetische Ukraine. Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder. Ins Deutsche übertragen von Friedrich Bodenstedt“ (Stuttgart und Tübingen. XII + 132). Die Druckauflage ist auf 750 Exemplare festgelegt. Am 13. Oktober 1845 bedankt sich Bodenstedt für die Zusendung von 12 Freixemplaren. Am 29. April 1846 schickt er dem Verlag für Werbezwecke „die gewünschte Übersicht des Inhalts der poetischen Ukraine nebst einem Auszug aus verschiedenen Privatbriefen“ aus Rußland, die ihm übermittelt wurden. „Auch vom Kaukasus habe ich ein dickes Packet Briefe bekommen, wovon ich Ihnen bei Gelegenheit Paßendes mittheilen werde“. Am 19. Oktober 1846 bekam Bodenstedt, der sich zwischenzeitlich zu Studien wieder in München aufhielt, die erste Jahrsabrechnung. Da von der Auflage insgesamt nur 162 Exemplare verkauft waren, die entstandenen Kosten sich auf 200 Gulden beliefen und „zu deren Deckung noch ein weiterer Absatz von 140 Exemplaren erforderlich wäre“, gab es kein Honorar, mit dem Bodenstedt fest gerechnet hatte. „Es dürfte wohl eine geraume Zeit hingehen, heißt es weiter, bis sich ein reiner Gewinn, von welchem zwei Drittel Ihnen als Honorar zukommen, herausstellte, wenn überhaupt ein solcher je erzielt wird. Wir bedauern sehr, Ihnen kein günstigeres Resultat melden zu können, bemerken übrigens, daß wir es an Bemühungen und Zeitungsanzeigen den Absatz zu heben, nicht haben fehlen lassen, da allein in diesem Jahre eine zwölfmalige Ankündigung in verschiedenen Zeitschriften stattfand. Vielleicht befand sich Bodenstedt in dieser Zeit in einer finanziell schwierigen Lage, weil er der Bayerischen Staatsbibliothek einige *Russica*, darunter auch eine Handschrift religiösen Inhalts aus dem 16. Jahrhundert, verkaufte, wie aus einer Aufzeichnung des Staatsbibliothekars und Professors Johann Andreas Schmeller¹⁰⁶ hervorgeht.

Nach einer längeren Pause, am 11. Mai 1854, bittet Bodenstedt „dem Rath des Herrn Oldenburg folgend, den Baron persönlich“, von seinen Rechten an der *Poetischen Ukraine* zurückzutreten, da Rudolf Becker in Berlin, der die meisten seiner Werke veröffentlichte, die Lieder für eine Gesamtausgabe seiner Schriften in 12 Bänden benötige: „es liegt ihm nur daran, meine sämtlichen, Rußland und den Orient betreffenden Schriften in seinem Verlage zu vereinen.— Das Büchlein hat als Spezialität vielfache Anerkennung, aber — wie die Verlagshandlung am besten weiß — nur geringen Absatz gefunden, da von der kleinen Auflage immer noch Exemplare vorrätig sind. Auch ist in keinem Falle auf eine größere Verbreitung für die Zukunft zu hoffen. Am 15. Mai stimmte Cotta unter der Voraussetzung zu, daß der betreffende Band nicht einzeln verkauft werden dürfe. Mit Datum

vom 13. Mai bekam er die zweite Abrechnung (Auflage 750; Vorrat in Stuttgart 338, in Leipzig 161, Disponenden 12, Freiemplare 12: ergibt 523 Exemplare). Insgesamt wurden 227 Exemplare verkauft.

Zum merkwürdigen Verhalten des Cotta'schen Verlages schreibt Bodenstedt am 2. Februar 1860 an den Verleger Becker: „Apropos Cotta muß ich bemerken, daß ich schon seit einem Jahre Jagd mache auf ein Exemplar meiner 'Poetischen Ukraine', u. keins bekommen kann. Dasselbe haben mir jetzt schon über zwanzig andre Leute gesagt. Ich selbst bestellte erst zu Weihnachten wieder 3 Exemplare, welche ich verschenken wollte.— konnte sie jedoch für mein Geld nicht bekommen. Und als ich dann in der Cotta'schen Buchhandlung hier die bestimmte Anfrage stellte: ob die Auflage vergriffen sei, wußte mir Niemand bestimmte Auskunft zu geben. Ich ließ dann — vor 4 Wochen — dieselbe Anfrage an den Baron v. Cotta richten, u. ich bin bis jetzt ohne Antwort geblieben. Alles dieses bin ich bereit zu bescheinigen. Wollen Sie daraufhin eine neue Auflage des Buches drucken, so haben Sie meine Ermächtigung dazu“. Der Berliner Verleger wollte zu dieser Angelegenheit weiteres Material haben, was Bodenstedt am 9. Februar Becker ankündigte. Den weiteren Verlauf kennen wir nicht.

Bodenstedt hat 33 Lieder sowie 10 Dumen und zwei historische Gesänge übersetzt und veröffentlicht. Aus der Menge der Lieder hat er, so bemerkt er in der Einleitung zu seinem Büchlein, diejenigen ausgewählt, die durch ihren poetischen Gehalt besonders hervorstechen und wegen ihrer Schönheit und tiefen *Empfindung* bei den Ukrainern sehr beliebt sind. Auch von den Dumen, die Bodenstedt zutreffend als Dichterwerke kennzeichnet, übertrug er die schönsten. „Die Lieder des Volkes der Ukrainer leben fort von Geschlecht zu Geschlecht“, sagt er am Schluß seiner *Einleitung* zu den Übersetzungen, „und erzählen den Kindern von den Thaten der Väter. Und in keinem Lande hat der Baum der Volkspoesie so herrliche Früchte getragen, nirgends hat sich der Geist des Volks so lebendig und wahr in seinen Liedern ausgeprägt, wie bei den Kleinrussen. [...] Man muß in der That annehmen, daß ein Volk, welches solche Lieder singen und Geschmack daran finden konnte, auf keiner ganz niedrigen Stufe der Bildung gestanden haben kann... Die Dumen, welche den Beschluß vorliegender Sammlung ausmachen, sind, abgesehen von ihrem poetischen Werthe, noch von besonderer Wichtigkeit für das Studium der kleinrussischen Geschichte“ (16 f.).

Bodenstedts Jugendwerk erschien 1866 in Berlin im siebenten Band seiner Schriften unter dem Titel: „Kleinrussische Lieder“. Es werden hier nur 26 Lieder und zwei Dumen, *Vom Kosacken Baida* und *Paley in Sibirien*, abgedruckt. Die *Fragmente* fehlen ganz. Warum er nur eine Auswahl veröffentlichte, bleibt sein Geheimnis.

Das Bemerkenswerte an Bodenstedts Arbeit über die Volkslieder ist die Tatsache, daß er in den meisten Fällen ein getreuer Übersetzer der Duma ist

¹⁰⁶ Johann Andreas Schmeller gilt als der erste Deutsche, der sich intensiv mit slawischen Sprachen beschäftigte; 1844 erhielt er einen Ruf auf den geplanten Lehrstuhl für Slawistik, den er aber nicht annahm. Zu Schmeller vgl.: Brunner R. J. Johann Andreas Schmeller und die Bayerische Akademie der Wissenschaften. Ders., J. A. Schmeller und die Ludwig-Maximilians-Universität München. Dokumente und Erläuterungen; erscheint in: Münchener Universitätschriften / Hrsg. v. Laetitia Boehm [=Ludovico Maximilianeae]; ders., J. A. Schmeller Slawist und Bohemist // Festschrift für Prof. Dr. Antonín Měšťan zu seinem 70. Geburtstag. Germanoslavica. Zeitschrift für germano-slawische Studien (XII).— Bd. VII.— N 1.

(oder zu sein versucht) und kein Nachdichter. Obwohl verhältnismäßig viel über sein Werk *Die poetische Ukraine* geschrieben worden ist, wurde unserm Wissen nach bisher kein Versuch gemacht, seine Übersetzungen genau zu analysieren und sie mit den Originalen zu vergleichen. Doch schon eine oberflächliche Analyse zeigt, daß er den Inhalt und das Gedankengut dieser Volkslieder meistens gut verstanden hatte und sie auf eine verständliche Art und Weise ins Deutsche übersetzte, wobei er manchmal den Text für den deutschen Leser etwas vereinfachte, wie das oft beim Übersetzen der Fall ist. Um uns einen tieferen Einblick in seine Übersetzungsmethode zu verschaffen, wollen wir hier das deutsche Original einer Übersetzung einer Duma kurz analysieren. Diese Duma ist in ukrainisch unter dem Titel „Дума про Олексія Поповича“ bekannt, also ein Lied über eine Person, einen Kosaken namens Oleksij Popowytsch, der übrigens von Bodenstedt als Alexis, Sohn des Priesters, dargestellt wird. Bodenstedt ändert den Titel; bei ihm heißt das Lied „Der Sturm auf dem schwarzen Meere“, was das Thema verallgemeinert und nicht so personenbezogen darstellt. In bezug auf die Form sei noch erwähnt, daß Bodenstedt zwei Zeilen wiedergibt und daß die Reime der Übersetzung denen des Originals nicht exakt entsprechen. Er war sich dessen vollkommen bewußt, denn er äußert sich darüber in seiner Einführung zur Übersetzung der Dumen (81 f.). Dennoch ist aber das Wesen des ukrainischen Volksliedes ausreichend wiedergegeben.

Wenn wir nun das Original mit der Übersetzung Zeile für Zeile vergleichen, können wir zwischen den beiden einige Unterschiede feststellen, die uns einen tieferen Einblick in Bodenstedts *modus operandi* als Übersetzer wie auch in das Wesen der Duma *per se* und in die Unterschiede zwischen der ukrainischen und der deutschen Sprache ermöglichen.

Erstens, schon beim oberflächlichen Vergleich können wir feststellen, daß Bodenstedt die verschiedenen Interjektionen (Ausrufeworte: *oj*, *ej*, *hej*, u. a.), die für die Duma so typisch sind, ausläßt, weil sie dem Geist der deutschen Sprache nicht entsprechen. So wird schon aus der ersten Zeile: „*Oj po tschornomu morju*“ einfach „Auf dem schwarzen Meere“.

Zweitens, die in der Duma sehr häufig auftretenden volkstümlichen Diminutiva, besonders die der Adjektive und adverbialen Formen, werden als einfache Formen wiedergegeben, weil in der deutschen Sprache bekanntlich nur die Substantive, also die Hauptwörter, durch die Silben **-chen** und **-lein** verkleinert werden können, und nicht die anderen Formen. Für die Verben, Adverbien und Adjektive gibt es in der deutschen Sprache keine Verkleinerungsmöglichkeiten. Daher sitzt der Falke in Bodenstedts Übersetzung *klagend und jammernd laut* (118), während es im Original viel poetischer und kürzer, daher intensiver lautet: *zhalibnenko kwylyt'-prokwyliaje*. Bemerkenswert ist hier der Unterschied im Lautwert, in der Musikalität. Das Original hat eine Musik, die zur Synaesthesie führt, was in der Übersetzung nicht zu spüren ist.

Ein weiteres auffallendes Beispiel ist die Nichtwiedergabe der häufigen Wortverbindungen, die so typisch für die Duma sind, z. B. das schon erwähnte Verbum *kwylyt'-prokwyliaje*, die mehrmals wiederholte Anrede *panowemolodtsi*, die einfach mit dem Wort *Kameraden* oder *Brüder* (119) wiedergegeben wird, und die zweimal auftretende Phrase *otsiwska materyna molytwa* also *väterliches-mütterliches Gebet*, die einfach als Mutter und Vaters Gebeten (120) in der Übersetzung erscheint u. a.

Alle diese Unterschiede, die ohne Zweifel einen Schatten auf die Übersetzung werfen, sind durch die zwischen der ukrainischen und der deutschen Sprache bestehenden Unterschiede bedingt, und da kann man dem Übersetzer nichts vorwerfen.

Anders aber verhält es sich mit der Übersetzung der Sünden des Helden, die er seinen Kosaken beichten läßt. Hier lauten die betreffenden Zeilen in Bodensteds Übersetzung (120):

*Ich bin aus Piriatin meiner Heimath geritten,
Ohne Vater und Mutter um ihren Segen zu bitten;
Meinem Bruder hab' ich scheidend im Zorn gedroht,
Meinen Nachbarn nahm ich ihr letztes Stück Brod;
Stolz ritt ich einher, stieß mit dem Fuß auf der Straße
Die Brust der Weiber, die Stirn der Kinder zum Späße.
Ich pflegte die Kirchen vorbei zu jagen,
Ohne die Mütze zu zieh'n, ohne das Kreuz zu schlagen.*

Die erste Zeile hat ein kleines klärendes Addendum, *aus Piriatin meiner Heimath*, was dem deutschen Leser nützlich sein kann und daran wäre nichts auszusetzen. *Ohne Vater und Mutter um ihren Segen zu bitten*, ist auch gut übersetzt, denn es könnte unter Umständen dem Original *S otem i matirju proschtschenija ne maw* entsprechen.

Doch die Zeile *Meinem Bruder hab' ich scheidend im Zorn gedroht* ist schon eine zu subjektive Interpretation des Übersetzers. Das Original *starschoho brata sa brata ne maw* spricht über die unbrüderliche Einstellung des Helden gegenüber seinem *älteren* Bruder. Er berichtet hier, daß er seinem älteren Bruder die ihm traditionell gebührende Hochachtung nicht gezollt, genauso wie er seine ältere Schwester nicht würdig behandelt hat, was Bodenstedt ausläßt. Der Übersetzer versteht die Bedeutung der älteren Geschwister in der Hierarchie der Familie nicht. Es geht hier nicht um einen Einzelfall, einen Zornesausbruch, sondern um eine über eine lange Zeit dauernde Einstellung gegenüber seinen älteren Familienmitgliedern.

Vollkommen unpassend und wider den Geist des Kosakentums ist die von Bodenstedt zugedichtete Zeile über den Diebstahl. Es ist psychologisch falsch, denn *Oleksij Popowytsch* sündigt aus Stolz. Er würde sich nie herablassen, einer *Frau ihr letztes Stück Brod* zu stehlen.

Ein völlig falsches Bild entsteht auch durch die Zeilen:

*Stolz ritt ich einher, stieß mit dem Fuß auf der Straße
Die Brust der Weiber, die Stirn der Kinder zum Späße.*

Hier mißversteht der Übersetzer das Original und verallgemeinert einen Einzelfall. Bei seiner Abreise stieß *Oleksij* die Schwester, die mit Tränen in den Augen zu ihm kam, als er schon hoch zu Ross saß, um den Abschied zu verkürzen, in einer typischen kosakischen Macho-Weise von sich. In der Übersetzung entsteht das absurde Bild, daß er im Dorf auf dem Pferd herumreitet und *Weiber und Kinder zum Späße* in die *Brust und Stirn* tritt.

Und endlich: Bodenstedt läßt eine sehr wichtige, wenn nicht die wichtigste Sünde aus: *Oleksij* hat nicht gebetet, wie es ihm Vater und Mutter gelehrt haben. Die ganze Beichte ist auf das vierte Gebot bezogen, *Du sollst Vater*

und Mutter ehren... Die Duma handelt von der angeborenen Frömmigkeit der Kosaken, was die Übersetzung auch wiedergibt, aber durch die unnötigen Zulagen des Übersetzens beträchtlich abschwächt, wobei manchmal, wie wir gesehen haben, ein falsches Bild entsteht, das weder der historischen Wahrheit, noch der Psychologie der Kosaken entspricht.

Schließlich sei noch hinzugefügt, daß die ukrainischen Personennamen in Bodenstedts Werk bisweilen in einer polonisierten oder russifizierten Form erscheinen. Der Kosak *Palij* z. B. wird zum *Paley* (vgl. die zehnte Duma „Paley in Sibirien“, 123), *Bohuslav* wird zum *Boguŝlaw* (vierte Duma, 97) usw. Das ist aber verständlich, denn seine Quellen waren, wie wir bereits wissen, russische und polnische Werke. Bemerkenswert ist aber die Tatsache, daß er die offizielle russische Ukraineauffassung übernimmt und von einem *Verrath Maseppa's* spricht „Es geschah dieses kurz nach dem Verrath Maseppa's“, 125) und damit ein ungerechtes Urteil über den ukrainischen Hetman fällt.

Das, was hier über die Übersetzung der Duma „Der Sturm auf dem schwarzen Meere“ gesagt wurde, trifft, mutatis mutandis, auch auf andere Übersetzungen zu. Es ist Bodenstedts großes Verdienst, diese alte ukrainische Volksgenre den Deutschen nähergebracht zu haben.

Die älteren Slavica in den Nachlässen werden von einigen sog. *Codices* der Bayerischen Staatsbibliothek ergänzt. Es handelt sich dabei durchweg um neuere Handschriften, die man aus irgendwelchen Gründen — manchmal wohl aus Verlegenheit — mit dieser irreführenden Signatur versah. So stehen in Clm 556 und 1812/II die tschechischen Sprach- und Übersetzungslektionen des ersten bayerischen Kurfürsten Maximilian mit den Korrekturen seines tschechischen Präzeptors Václav Petřik aus den Jahren 1583/84. Den Cod. graec. 585 bildet ein Schreiben des Ochrider Erzbischofs Abraham von 1629, ausgestellt für einen Polen, der seinen Bruder aus der türkischen Gefangenschaft loskaufen will. Der Cod. slav. 14 schließlich gehört zu den *Kopitariana*¹⁰⁷.

Die angeführten drei Quellengruppen enthalten trotz ihrer Heterogenität und Divergenz mancherlei Beachtliches. Eine systematische Auswertung ihrer Autographen könnte ein alphabetisches Gesamtregister mit bibliographischen Angaben über ihre Schreiber und Adressaten fördern. Dort würden dann auch die vorderhand nur kursorisch und pauschal aufgezählten Materialien mit allen Einzelheiten zu finden sein.

¹⁰⁷ Vgl.: Josef Hahn wie Anm. 96; Brunner R. J. Der Briefwechsel Schmeller—Kopitar.— S. 259—266.

Андрій ЗАЯЦЬ

Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів, Україна)

ЗАСНУВАННЯ МІСТ НА ВОЛИНІ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯХ (Джерелознавчий аспект)

Зростання економічної потуги Волинського краю у XV ст. призвело з початку XVI ст. до значної урбанізації регіону¹. Вивчення комплексу проблем, пов'язаних із заснуванням міст, неможливе без залучення широкої джерельної бази². Остання у переважній більшості залишається неопублікованою та ще й розпорошеною по багатьох архівосховищах України, Польщі, Росії, що створює додаткові труднощі. Основний масив документального матеріалу щодо волинських міст зберігається у Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) України у Києві. Загалом на час до середини XVII ст. збереглося 266 луцьких, 84 володимирських, 139 кременецьких гродських книг. За цей же час збереглось 47 луцьких, 40 володимирських, 35 кременецьких земських книг. Історики високо оцінили їх джерельну вартість³. Дещо менше інформативним для нашої теми виявилися книги міського самоврядування, яких, на жаль, збереглося дуже мало. Зосереджені вони у ЦДІА України в Києві у таких фондах: Олицька ратуша (одна книга за 1596—1704 рр.)⁴, Кременецький магістрат (одна книга за 1596—1704 рр.)⁵, Миляновицький магістрат (одна книга за 1586—1735 рр.)⁶, Луцький магістрат (одна справа за 1638—1640 рр.)⁷, Ковельський магістрат (одна книга за 1646—

¹ Детальніше про це див.: Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині у XVI — першій половині XVII ст. — Львів, 2003.

² Поняття „джерельної бази” ґрунтовно опрацював М. Ковальський: Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII: Структура источниковой базы. — Днепропетровск, 1982. — С. 5—6; його ж. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI—XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 261—273.

³ Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII века. — Днепропетровск, 1979. — Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. — С. 29—30; Лаппо И. И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века. — Санкт-Петербург, 1897. — С. 19—21; його ж. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI столетия // Журнал Министерства народного просвещения. — 1908. — Январь. — С. 82—84.

⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 30, оп. 1, спр. 1.

⁵ Там само. — Ф. 20, оп. 1, спр. 1.

⁶ Там само. — Ф. 1401, оп. 1, спр. 1.

⁷ Там само. — Ф. 23, оп. 1, спр. 1.

1770 pp.)⁸, Ратуша Вижви (одна книга за 1609—1689 pp.)⁹. Міська книга Козлина за 1604—1749 pp. відкладалася у бібліотеці Польської Академії наук у Кракові¹⁰. Джерела також інформують, що міські книги велися в Ожигівцях¹¹ та Звягелі¹².

Опублікована частина волинських документів до цієї теми здебільшого згрупована у кількох серійних виданнях: „Акты, относящиеся к истории Западной России“, „Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России“, „Архив Юго-Западной России“, „Русская историческая библиотека“, „Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов“, „Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie“, „Źródła dziejowe“.

Дослідження заснування (локації) волинських міст передбачає вивчення низки його складових: найперше визначення чисельності міст, що виникли у тому часі, з'ясування перебігу правової та просторової локацій, а також закладування основ міського управління та самоврядування.

Для визначення кількості волинських міст найбільше значення мають дві групи джерел: це королівські (великокнязівські) локаційні привілеї та актовий матеріал судово-адміністративних установ тогочасної Волині (матеріали гродських і земських судів Луцька, Володимира та Кременця). Саме за цими двома групами джерел удалося з'ясувати початкову історію переважної більшості волинських міст. Локаційні (локаційно-магдебурзькі) привілеї зосереджені у книгах Литовської та Руської (Волинської) метрик, які нині зберігаються в Російському державному архіві давніх актів у Москві. Документи Литовської метрики були продуктом діяльності великокнязівської державної канцелярії, а матеріали Руської (Волинської) метрики походили з коронної державної канцелярії¹³. З допомогою локаційно-магдебурзьких привілеїв удалося встановити початок міської метрики 68 міст (36 відсотків від кількості локованих міст). Однак з'ясувати, коли засноване місто — це лише півсправи. Не менш важливо з'ясувати, чи „спрацював“ привілей, тобто чи був він утілений у життя, і, зрештою, як довго поселення було міським. Інакше кажучи, локаційний привілей у цьому випадку до певної міри був позначений формалізмом, а реальні обриси подальшого існування міста дає можливість встановити/перевірити актовий матеріал зазначених судово-адміністративних установ Волині (найперше поточно-записові книги). Саме ці матеріали дали змогу для кожного із заснованих міст прослідку-

⁸ ЦДА України у Києві, ф. 35, оп. 1, спр. 1.

⁹ Там само.— Ф. 32, оп. 1, спр. 1.

¹⁰ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (PAN) w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps. 262.

¹¹ ЦДА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 50, арк. 75—76 (1613 р.).

¹² Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 546—546 зв. (1584 р.).

¹³ Ковальский Н. П. Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА.— Днепрпетровск, 1979; його ж. Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе коронных книг записей „Литовской метрики“ второй половины XVI — первой половины XVII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII—XIX веков.— Днепрпетровск, 1983.— С. 2—15; Кулаковский П. Канцелярия Руської (Волинської) метрики 1569—1673 pp.: Студії з історії українського регіоналізму Речі Посполитої.— Острог; Львів, 2002.

вати функціонування їх міської метрики, а окрім того, завдяки цим матеріалам удалося встановити появу (за першою згадкою) 62 волинських міст (33 відсотки від кількості локованих міст). Інші групи джерел у питанні заснування міст відіграли другорядну роль. Так, за поборовими реєстрами 70—80-х років XVI ст. (опублікованими і неопублікованими) вдалося визначити першу згадку для 17 міст; подимний реєстр 1629 р. вперше зафіксував чотири нових міста; інвентар маєтків князів Острозких 1620 р. подав міський статус ще чотирьох поселень (сумарно 13 відсотків від кількості заснованих міст).

Становлення міського осередку передбачало проходження певних етапів, що в історичній літературі дістали назву локації, складовими якої були: а) правова локація; б) просторова локація; в) закладувані основи міського управління та самоврядування¹⁴.

Основою правової локації був локаційний привілей, надання якого монархом мало надзвичайно важливе значення, легалізуючи народження міста, і звідси зрозуміле прагнення феодалів, незважаючи на значні витрати, отримати такий привілей. Згідно з визначенням С. Кулеєвської-Топольської, локаційний привілей — це „королівський документ, що дозволяв заснування міста, а також надання новому місту міських прав”¹⁵. Г. Заремська небезпідставно вважала, що локаційний привілей є „єдиним масовим джерелом, що стосується малих міст”¹⁶. Джерелознавчу оцінку локаційним привілеям дали С. Курась, Р. Щигел та М. Ковальський¹⁷. Формуляр локаційного привілею, як зазначали дослідники¹⁸, був формалізований, а тому малоінформативний. Видання локаційного привілею не завжди свідчило про реальний початок локації, а лише створювало правову базу та умови для появи міського поселення. До того ж локаційний привілей міг бути виданий на різних стадіях появи міста. Щодо Волині є непоодинокі випадки, коли міські поселення у джерелах згадуються раніше, ніж відомий привілей на їх локацію. Так було з Берездовом, Красним Великим, Тайкурами, Торчином, Четвертнею та іншими містами. Водночас, для цілого ряду поселень локаційний привілей був єдиним документом, що засвідчував прагнення їх власників закласити місто (Городище, Глупотин, Воронівці, Качин, Стохот, Сомино, Холонів). Відомі випадки появи повторного локаційного привілею, що було

¹⁴ Kuraś S. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV—XV wieku.— Wrocław, 1971; Zientara B. Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej.— Warszawa, 1976.— S. 78—79, 82—83; його ж. Przełom w rozwoju miast środkowo-wschodnich w pierwszej połowie XIII wieku // Przegląd Historyczny.— 1976.— T. 67.— Zesz. 2.— S. 226—232; Szczygiel R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku.— Lublin, 1989.— S. 6.

¹⁵ Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w.— Poznań, 1964.— S. 36.

¹⁶ Zaremska H. Z dziejów handlu polsko-litewskiego. Lokacje w Koronie i na Mazowszu w latach 1386—1501 // Przegląd Historyczny.— 1973.— T. 64.— Zesz. 4.— S. 717.

¹⁷ Kuraś S. Przywileje...— S. 92—112; Szczygiel R. Lokacje miast w Polsce...— S. 105; Ковальський Н. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI—первая половина XVII): Акты о городах.— Днепропетровск, 1983.— С. 7—22; його ж. Локационные и магдебургские грамоты городам Украины...— С. 3—15.

¹⁸ Jaworski I. Przywileje miejskie na prawo niemieckie w Wielkim Księstwie Litewskim // Rocznik Prawniczy Wileński.— Wilno, 1929.— T. 3.— S. 49; Alexandrowicz S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. // Acta Baltica—Slavica.— Warszawa, 1970.— T. 7.— S. 52; Kuraś S. Przywileje...— S. 43.

зумовлено індивідуальними для кожного міста причинами. Так було з Рожищем (1567, 1598)¹⁹, Смідином (1556, 1568)²⁰, Дорофієвом (1560, 1572)²¹, Козином (1538, 1561)²².

Загалом для волинських міст відомо 59 локаційних привілеїв, реально ж збережених текстів локаційних привілеїв є 54. Переважна більшість з них це копії, внесені до книг Литовської та Руської (Волинської) метрик²³. Оригінали збереглися лише для Ковеля (1518)²⁴, Острожця (1528)²⁵ та Торчина (1540)²⁶. З погляду дипломатики, найбільш інформативно насиченими частинами привілею були нарація і особливо диспозиція. В останній містилися два основні моменти: правовий (дозвіл на локацію і, як правило, надання міського права) та господарський. У нарації привілеїв викладались особисті мотиви дозволу локацій. Зазвичай підкреслювалося, що привілей видається на прохання феодала та членів великокнязівської Ради. Інколи звернено увагу на заслуги прохача перед державою. Усі привілеї містять дозвіл великого князя (короля) на осадження міського поселення. У диспозиції більшості привілеїв немає надання міського права, а в тих випадках, де воно відзначене, таким було магдебурзьке право. Інколи у привілеях зазначалося, на який взірць (тобто місто) потрібно орієнтуватися: Стохот мав брати приклад з Луцька²⁷, Дорофіїв та Остропіль — з Кракова²⁸, Крупень — з Луцька та Кременця²⁹.

Локаційні привілеї містили застереження про звільнення заснованих міських поселень на певну кількість років від сплати податків (так звана „воля“). Діапазон „волі“ був досить значним: від чотирьох років для Озерян³⁰, до 30 років для Стохота³¹. Сеймова конституція від 22 квітня 1598 р., яка звільняла від податків новозасновувані міста терміном на вісім років³², є важливим свідченням того, який час вважався достатнім для становлення міського осередку.

Локаційні привілеї приділяли певну увагу господарським справам (найперше торговим). У восьми з відомих привілеїв поселенням надава-

¹⁹ Російський государственный архив древних актов (далі — РГАДА), ф. 389, оп. 1, кн. 48, л. 100—100 об.; кн. 50, л. 85—86; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України). Ін-т рукопису, ф. 2 (Історичні матеріали), спр. 21635, арк. 20; ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 9—12.

²⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 35, л. 284—285; кн. 49, л. 32 об.

²¹ Там само.— Кн. 38, л. 249 об.— 250 об.; кн. 192, л. 138—138 об.

²² Там само.— Кн. 20, л. 183—183 об.; кн. 41, л. 214—214 об.

²³ Заяць А. Є. До історії правової локації волинських міст XVI — першої половини XVII ст.: Локаційні привілеї у Литовській і Волинській (Руській) метриках // Архіви України.— 2001.— № 4/5.— С. 83—98.

²⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie). Т. zw. Metryka Litewska, dz. X, N 216.

²⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 220, оп. 1, спр. 20.

²⁶ Там само.— Спр. 97.

²⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 207, л. 77.

²⁸ Там само.— Кн. 192, л. 138; кн. 195, л. 312.

²⁹ Там само.— Кн. 216, л. 48—48 об.

³⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 790 зв.

³¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 207, л. 76 об.

³² Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 2.— С. 375; ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 51, арк. 151.

лися лише торги, ще у сорока привілеях зафіксовано надання ярмарків і торгів. Привілеї засвідчують, що містам надавався один торг у тиждень. Винятком був лише Стохот, що отримав два торги на тиждень³³. Найчастіше торги мали відбуватися у п'ятницю. Щодо ярмарків, то локаційними привілеями їх надавалося від одного до чотирьох на рік. Зазвичай у привілеях проставлявся час проведення ярмарків, хоч в окремих випадках у текстах є пропуски (так звані віконця).

Характеризуючи заголовки локаційних привілеїв, М. Ковальський виділив чотири їх варіанти: „фундация местечка“, „осада местечка“, „вольность [...] на основане места“, „лист осады местечка“³⁴. Для волинських міст — перші три варіанти. У той же час трапляються і такі заголовки: „дозволене [...] место садити“ (Холонів)³⁵, „вольность на збудоване замку и сажения места“ (Купіль)³⁶, „дата на осажене“ (Дорофіїв)³⁷.

Незважаючи на те, що локаційний привілей — надзвичайно важливе джерело для дослідження ранньої історії міст, то все ж він лише у загальних контурах окреслював умови становлення міського осередку. Це сприяло потребі надання власником поселення ще одного привілею з детальнішим викладом цих умов. Услід за С. Кулеєвською-Топольською³⁸ такий привілей отримав у літературі назву локаційного документа. Для Волині відомо десять таких документів. Для семи міст збереглися лише згадки про існування локаційного документа — Олександрії (1594), Берездова (1596), Смолдирева (1596), Баранівки (1597), Дубрівки (1616), Славути (1633) та Фошкова (1633)³⁹. Повні тексти локаційних документів збереглися для Кошовграда (1635), Немиричева (1636)⁴⁰ та Лешнева (1627)⁴¹. Їх джерельна вартість надзвичайно велика, бо в них найповніше розкриті правовий та господарський механізми появи міських поселень. Так, у локаційному документі, який отримав Кошовград (1635) від Яна Кошовського, є відомості, які ґрунти і пущі дістануть міщани для своїх потреб, де їм буде дозволено рубати дерева, де заборонялося ставити язи на річці Стохот, зазначено величину чиншу, що його платитимуть міщани, та які повинності вони відроблятимуть.

Аналогічний документ містечку Немиричеві (1636) від Юрія Немирича подає відомості про те, що останній надав міщанам землі під городи та пущі для будівельних потреб, дозволив вільно виготовляти пиво і мед, а також звільнив міщан від „замкових тягарів“ та дозволив збирати на користь міщан помірне. Окрім того, місто отримало торг та три ярмарки. Документ містив важливе застереження про те, що міщани зобов'я-

³³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 207, л. 77 об.

³⁴ Ковальський Н. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины... — С. 11.

³⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 41, л. 297—298.

³⁶ Там само.— Кн. 191, л. 97—98.

³⁷ Там само.— Кн. 38, 250.

³⁸ Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miast... — S. 41—42, 45, 65.

³⁹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN we Wrocławiu (далі — BZNO), oddz. rękopisów, rkps. 3669/II, k. 143, 286, 306, 323, 373; Archiwum Państwowe w Krakowie (далі — APK). Archiwum Sanguszków, N 64/13, k. 51, 59.

⁴⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 215, л. 36 об.—38; кн. 219, л. 82—83 об.; НБ України. Ін-т рукопису, ф. 2 (Історичні матеріали), спр. 21638, арк. 36—40; ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 40, арк. 712—715.

⁴¹ ЦДІА України у Києві, ф. 2228, оп. 1, спр. 316, арк. 1—3 зв.

зані користуватися млином Ю. Немирича і, що особливо важливо, всі жителі міста повинні перебувати під юрисдикцією власника — лише за його згодою вони можуть продавати свої ґрунти і будинки.

Вивчення просторової локації волинських міст, яка тривала від кількох до декількох десятиків років у різних поселеннях, ускладнене специфікою джерел. Найперше бракує джерел, які б безпосередньо висвітлювали просторову локацію: планів/карт закладуваних міст, викладених на папері думок власників щодо процесу осаджуваних ними міст (записів у щоденниках, листів, у яких би простежувався перебіг заснування міста). Частково допомагають розкрити початкові кроки просторової локації ті ж локаційні привілеї та локаційні документи. У них в загальних рисах визначалося місце майбутньої локації. Зазвичай про нього сказано „в имену”. З таким формулюванням відомо 33 локаційні привілеї. Кілька локаційних привілеїв окреслюють місце майбутньої локації як „в селе” та „на ґрунті дідичному”⁴². У п’яти привілеях зазначалося, що містечка осаджуються біля замків⁴³. Чимало міських поселень, як повідомляють локаційні привілеї, засновано на татарських шляхах⁴⁴. Актівий матеріал судово-адміністративних установ також свідчить, що переважна більшість міст закладена на базі вже існуючих поселень.

Локаційні привілеї низки міст (Стохоту, Острополю, Базалії, Межиричу, Мосору, Локачам, Кошеру) містили інформацію про майбутню програму побудови міста: будівництво храмів, ратуш, воскобоєнь, лазень, постригалень, яток, крамниць, шинків і т. ін.⁴⁵ Подальші кроки просторової локації дають можливість прослідкувати інвентарі волинських міст, які містять надзвичайно цінні дані. Так, завдяки інвентарю володін князів Острозьких 1620 р. довідуємося, що в містечку Баранівці передусім робилась розмітка під забудову, а лише потім відбувався помір волок. Локаційний документ містечко отримало 7 липня 1597 р., і відразу почалася робота над його осадженням, а помір волок відбувся щойно у 1606 р., причому зазначено, що „мірник” виміряв 150 волок, з яких ще не всі розібрані⁴⁶. Про розмітку міського терену в Ковелі повідомляє інвентар 1590 р., в якому записано: „*першага сторона рынку плацов має вьмероных* [Тут і далі курсив автора] *албо домов десат*”⁴⁷. Надзвичайно вагому інформацію про просторову перебудову Горохова містить привілей про надання місту маґдебурзького права (1600). У цьому привілеї відзначено, що для євреїв „вулиця особлива, від ринку аж до школи виміряна і на ятки їхні м’ясні біля школи місце має бути вказане [...] а міща-

⁴² РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 48, л. 100; кн. 50, л. 85 (Рожище); кн. 211, л. 111 (Базалія); кн. 207, л. 76 об. (Стохот); кн. 219, л. 82 об. (Немиричів).

⁴³ Там само.— Кн. 38, л. 341 об. (Торговиця), л. 75 об. (Волочища та ще одне поселення без назви), л. 225—226 (Столпин); кн. 21, л. 222 (Милятин); Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторстве (далі — Архив ЮЗР).— К., 1886.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 212 (Старокостянтинів).

⁴⁴ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 191, л. 97 об. (Купіль), л. 233 об. (Шпанів); кн. 195, л. 310 об. (Остропіль); кн. 202, л. 85 (Воронівці); кн. 207, л. 76 об. (Стохот); кн. 210, л. 120 об. (Краснопіль).

⁴⁵ Там само.— Кн. 197, л. 121—122; кн. 205, л. 122—125 об., 310 об.; кн. 204, л. 79 об.— 80 об.; кн. 205, л. 28 об.— 29 об.; кн. 209, л. 340.

⁴⁶ BZNO, oddz. rękopisów, rkps. 3669/II, k. 376v.

⁴⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 59.

ни наші горохівські згідно з виміром і дутою, їм вказаним, усе місто до купи знесуть і спровадять"⁴⁸.

Загалом наявна джерельна база дає змогу провести реконструкцію основних етапів просторової локації волинських міст, встановивши орієнтовну величину та кількість ринків, передмість, чисельність храмів, а також інших громадських споруд: ратуш, лазень, в'язниць тощо. Джерела засвідчують, що значна частина волинських міст (понад 100) мала замки, причому значення замків для успішного розвитку міст було істотним. Це підтверджує така статистика: із 72 міст, локація яких виявилася нереалізованою чи невдалою, 51 не мало замку (70 відсотків). Опрацьовані документальні матеріали переконливо засвідчують, що більшість волинських міст належали до другого, так званого простого, виду просторового розвитку, для якого розпланування міста обмежувалося ринком і кількома вулицями, що виходили з нього.

При дослідженні третьої частини локаційного процесу, тобто закладування основ міського управління та самоврядування, найважливіше значення мають локаційно-магдебурзькі привілеї та інвентарі/люстрації волинських міст. Дещо менше у пригоді тут стануть актові матеріали судово-адміністративних установ, хоч в поодиноких випадках і вони будуть доволі інформативними. З особливими труднощами стикається вивчення цього питання у непривілейованих містах, тобто тих, що не володіли магдебурзьким правом. Це зумовлено тим, що такими були невеликі міста, в яких міські книги не велися і життєдіяльність яких рідко ставала предметом зацікавлень судово-адміністративних установ. Приємним винятком є інвентарі, до яких ці міста заносили. Саме завдяки інвентарним матеріалам довідуємося, що в непривілейованих містах діяв інститут десятників та сотників. Останні згадуються у Баранівці, Берездові, Городищі, Закриничому, Олександрії⁴⁹.

Джерелами управління міст з магдебурзьким правом були „Дзеркало саксонське“ (Speculum Saxonum) та „Міське право“ (Jus municipale magdeburgense). Традиційна фраза з локаційного привілею звучала так: „право магдебурское надаем, которое через контов, бурмистров, радец иных урядников [...] за сею вольностью и листом нашим в том месте установленых, во всем порядке справовано и держано будет“ (Мосор, 1578)⁵⁰. Джерела свідчать, що посада війта була синекурою, приносячи їй власникові значні матеріальні блага⁵¹. Локаційні привілеї/документи та актовий матеріал дають змогу визначити чисельність лавників по містах — вона коливалася від двох (Миляновичі) до чотирьох (Кошовград)⁵². Джерельний матеріал дає можливість припустити змішування функцій лави і ради, які інколи в документах називали просто „урядом“ міста⁵³. Почасти це

⁴⁸ Архив ЮЗР.— К., 1869.— Ч. V.— Т. 1.— С. 96.

⁴⁹ BZNO, oddz. rękopisów, rkps. 3669/II, k. 140, 273—276, 286—287; APK. Archiwum Sanguszków, N 64/10 k. 137—139; N 47, k. 4—5.

⁵⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 195, л. 21.

⁵¹ Заяць А. Е. Інститут війтства в містах Волині XVI — першої половини XVII ст. // Центральної і Східної Європи в XV—XVIII ст.: питання соціально-економічної та політичної історії / За ред. Л. Зашкільняка та М. Крикуна.— Львів, 1998.— С. 106—112.

⁵² ЦДА України у Києві, ф. 1401, оп. 1, спр. 1, арк. 101; РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 211, л. 55—55 об.; ЦДА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 40, арк. 713 зв.—714 зв.; НБ України. Ін-т рукопису, ф. 2 (Історичні матеріали), спр. 21638, арк. 36 зв.

⁵³ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps. 262, k. 20 (Козлин, 1610 р.).

змішування неусвідомлено закладалося уже в текстах королівських привілеїв, у яких вказувалося, що судитись міщани повинні „одно перед вонтом або перед бурмистром и радою местскою оного места“ (Базалія, 1577)⁵⁴. Щодо виборів райців, то локаційно-магдебурзькі привілеї дають різні їх варіанти: в одних випадках (Ковель, 1611)⁵⁵ усіх райців призначав староста, в інших (Немиричів, 1636)⁵⁶ частину райців призначав власник, а частину обирали самі міщани, нарешті, знаємо приклади (Горохів, 1600)⁵⁷, коли всіх райців обирали безпосередньо міщани.

Комплексно опрацьований джерельний матеріал дає можливість твердити про значну залежність міщан від власників міст (яка виявлялася у повинностях, частковій панщині і певній особистісній залежності), а у зв'язку з цим про недостатньо розвинене самоврядування у волинських містах, переважна більшість яких була приватновласницькими.

Джерельний матеріал дає змогу дещо інакше підійти до питання міської термінології. Почнемо з того, що переважна більшість волинських міст були невеликими. Так, за даними подимного податку 1629 р., 2/3 кількості міст (74) мали до 300 будинків⁵⁸. Те, що більшість міст були незначними, не було якоюсь особливістю Волині. Відомо, що в Західній Європі приблизно в цей же час великих міст (з населенням 3—10 тис. осіб) було не більше шести відсотків⁵⁹. Для Речі Посполитої було характерна велика кількість малих міст⁶⁰. Повертаючись до Волині, зазначимо, що траплялись випадки, коли значні міста названо у джерелах містечками: Володимир (1531)⁶¹, Степань (1591)⁶², Остропіль (1609)⁶³, Кременець (1628)⁶⁴. У різний час міські поселення у документах подані то містами, то містечками. Наприклад, Камінь під 1502 р.— місто, а під 1578 р.— містечко. Старокостянтинів під 1570 р.— місто⁶⁵, у 1583 р.— містечко⁶⁶, а під 1589 р.— знову місто⁶⁷. Для 35 волинських міст удалося виявити надзвичайно цікаві випадки. В одному документі поселення назване і містом, і містечком, тобто писар сам слабо розрізняв ці поняття, що свідчить про певну умовність різниці між цими термінами. Так, возний, звітуючись

⁵⁴ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 195, л. 123 об.; ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 17, арк. 738.

⁵⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 35, оп. 1, спр. 1, арк. 10 зв.

⁵⁶ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 219, л. 83.

⁵⁷ Архив ЮЗР.— Ч. V.— Т. 1.— С. 95.

⁵⁸ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство.— К., 1931.— С. 114—140.

⁵⁹ Самаркин В. В. Историческая география Западной Европы в средние века.— Москва, 1976.— С. 105; Ястребицкая А. Я. Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения европейского средневекового города // Средние века.— Москва, 1988.— Вып. 51.— С. 59—79; її ж. О специфике средневековой европейской урбанизации: малые города // Древности славян и Руси.— Москва, 1988.— С. 191—197.

⁶⁰ Lalik T. Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej // Miasta doby feudalnej...— S. 11.

⁶¹ Archiwum Sanguszków.— Lwów, 1910.— Т. 3.— С. 389.

⁶² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк. 212.

⁶³ Там само.— Спр. 83, арк. 138.

⁶⁴ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— Т. V.— С. 170.

⁶⁵ Archiwum Sanguszków.— Lwów, 1910.— Т. 1.— С. 147.

⁶⁶ AGAD w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I, ks. 31, k. 413v.

⁶⁷ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1889.— Т. XIX.— С. 28, 43, 128, 158.

про віднесений позов, зазначив, що він „[...] однію до міста Ковалина н въ браме містечка воткнувъ им [...]” (1626)⁶⁸. В одному з документів, що стосується Торговиці (1609), поселення послідовно називалося містечком — містом — містечком⁶⁹.

Що стосується написання слова „місто”, то у кириличних текстах XV—XVII ст. у більшості випадків уживається термін „место”, однак у кількох випадках удалося виявити написання „мисто” (Колки, Остропіль, Торчин, Чортория, Сокіл)⁷⁰, а в одному документі вжито написання і „место” і „мисто”⁷¹. Інколи синонімом терміна „место” виступає „именє”: Берездів (1569)⁷², Несухойжі (1570)⁷³.

В умовах тогочасного життя, коли частими були татарські вторгнення (зрештою, дошкуляли і власні, так звані домові війни), більшість міст диспонували замками. Синонімами слова „замок” інколи в джерелах виступають „город”, „твержа” і „двор”. Фортифікації Вишнівця у 1475 р. названі „твержею”, а в 1482 р. — „городом”⁷⁴. Локуючи Стохот (1618), у документі зазначено, що при місті можна закласти „твержу або замок”⁷⁵. В іншому документі читаємо: „[...] ѣзднан до маєтности села н двора або замку Добратина” (1620)⁷⁶. Термін „замок” вживався інколи у зменшеній формі — „замочок”.

Підсумовуючи викладене, констатуємо, що комплексне опрацювання масиву документального матеріалу дає змогу досить повно прослідкувати основні етапи локації волинських міст та докладно висвітлити пов'язані з ними питання.

⁶⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 151, арк. 81.

⁶⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 207, л. 77.

⁷⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 84, арк. 595 зв. (1609 р.), 351 (1609 р.), 407 (1609 р.), 649 (1609 р.); спр. 86, арк. 157 зв. (1610 р.).

⁷¹ Там само.— Спр. 84, арк. 89—89 зв. (1609 р.).

⁷² Там само.— Спр. 458, арк. 38 зв.

⁷³ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 176 зв.—177 (1570 р.).

⁷⁴ Archiwum Sanguszków.— Т. 1.— S. 71, 81.

⁷⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 207, л. 77.

⁷⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 116, арк. 102.

Михаил ДМИТРИЕВ

Московский государственный университет (Москва, Россия)

ИУДАИЗМ И ЕВРЕИ В УКРАИНСКО-БЕЛОРУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ПИСЬМЕННОСТИ XVI ВЕКА

Что нам известно об отношении православных элит (духовенства, шляхты, образованных горожан) и народных слоев (крестьянства и городских низов) украинско-белорусских земель к иудаизму и евреям в XVI в.? Несмотря на всю важность этого вопроса, он до сих пор практически не изучен. Существует ряд разрозненных наблюдений над отдельными источниками и фактами и большое число публицистических высказываний об отношении к иудаизму и евреям в восточной части Речи Посполитой в XVI—XVIII вв. По строгому счету, нашей темы касаются небольшая статья немецкого историка Р. Маинки о термине „жидовствовать“ в полемических текстах второй половины XVI в.¹, подготовленная к публикации обзорная статья М. Горна об отношениях православного населения Украины и евреев², статья Б. Серова об украинско-белорусских полемических антииудейских сочинениях³, статья В. Калугина об „иудейской теме“ в творчестве А. Курбского⁴. Однако если взглянуть на научную продукцию, касающуюся истории взаимоотношений христиан и евреев в православном регионе Восточной Европы в целом, в Средние века и начале Нового времени, ситуация выглядит

¹ Mainka R. M. Judaizantentum als Bezeichnung Westkirchlicher Eigenheiten im Russland des XVI. Jahr. / Ed. F. Zagiba // Geschichte der Ost- und Westkirche in ihren wechselseitigen Beziehungen. Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati.— Wiesbaden, 1967 (Annales Instituti Slavici.— Bd. 1/3).— S. 150—154.

² Гортн М. Еврейско-украинские отношения в Речи Посполитой: состояние, перспективы и источниковая база исследований / Под ред. В. Московича.— Москва; Иерусалим (статья предполагается опубликовать в серии „Jews and Slavs“).

³ Серов Б. Н. Представления о евреях и иудаизме в украинско-белорусской проповеди и полемике XVI в. // Иван Александрович Воронков — профессор-славист Московского университета. Материалы научных чтений / Отв. ред. Г. Ф. Матвеев.— Москва, 2001.— С. 58—85; його ж. Les Juifs et le judaïsme dans les écrits polémiques des Slaves orientaux de la Rzeczpospolita (seconde moitié du XVIème—XVIIème siècle) // Revue du XVIIème siècle.— 2003. Б. Серов завершает работу над кандидатской диссертацией, посвященной восприятию иудаизма в украинско-белорусской культуре XVI—XVII вв.

⁴ Kalugin V. V. Le „thème juif“ dans l'œuvre du prince Andrej Kurbskij // Les Chrétiens et les Juifs dans les sociétés de rite grec et latin. Moyen Age — XIX siècle / Etudes publiées par D. Tollet, M. Dmitriev, E. Teiro.— Paris (в печати). См. также: його ж. Андрей Курбский и Иван Грозный (Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя).— Москва, 1998.— С. 236—237.

иначе. Мы имеем в виду исследования Г. Бирнбаума⁵, Г. Хекера⁶, Д. Клиера⁷, Ю. Гессена⁸, большую серию исследований о связях древнерусской (восточнославянской) письменности с иудаизмом (начиная с Г. Бараца⁹, Н. Мещерского¹⁰ до современных исследователей А. Архипова¹¹, А. Алексеева¹², М. Альтбауэра¹³, Л. Чекина¹⁴, В. Топорова¹⁵), большой и пестрый блок работ о русско-украинско-белорусских иудаизантах конца XV — начала XVI вв. и так называемой „литературе жидовствующих“

⁵ Birnbaum H. On some Evidence of Jewish Life and Anti-Jewish Sentiments in Medieval Russia // *Viator*.— 1973.— [N 4]; переиздание: Birnbaum H. *Essays in Early Slavic Civilisation*.— München, 1981.— P. 215—255.

⁶ Hecker H. Juden im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Polen und Russland. Versuch eines Vergleichs // *Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag* / Herausgegeben von E. Hübner et alii.— Stuttgart, 1998.— S. 251—267.

⁷ Klier J. D. Russia gathers her Jews: the origins of the „Jewish question“ in Russia.— De Kalb, 1986 (русский перевод: Його ж. Д. Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России: 1772—1825.— Москва, 2000).

⁸ Гессен Ю. Евреи в Московском государстве XV—XVII в. // *Еврейская старина*.— 1915.— № 7.— С. 1—18, 153—172; Його ж. История еврейского народа в России.— Петербург, 1916.— Т. 1; Його ж. История еврейского народа в России.— Ленинград, 1925—1927.— Т. 1—2 (переиздание: Гессен Ю. История еврейского народа в России.— Москва; Иерусалим, 1993.— Т. 1—2).

⁹ Барац Г. М. О составителях „Повести временных лет“ и ее источниках, преимущественно еврейских.— Берлин, 1924; Його ж. М. Собрание трудов по вопросу о еврейском элементе в памятниках древнерусской письменности.— Париж, 1926—1927.— Т. 1: Памятники исторические; Т. 2: Памятники религиозно-духовные, бытописательные, дружинно-эпические и т. п.

¹⁰ Мещерский Н. А. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе.— Москва; Ленинград, 1958; Його ж. К вопросу об изучении переводной письменности Киевского периода // *Ученые записки Карело-Финского педагогического института*.— Петрозаводск, [б. р.]— Т. 2.— Вып. 1.— С. 198—219.

¹¹ Архипов А. По ту сторону Самбатииона. Этюды о русско-еврейских культурных, языковых и литературных контактах в X—XVI вв.— Oakland, 1995 (*Monuments of Early Russian Literature*. [Vol.] 9); Його ж. „Голубиная книга“: к истолкованию названия „Голубиная книга“ // *Этнолингвистика текста: семиотика малых форм фольклора*.— Москва, 1988; Його ж. Голубиная книга: Wort und Sachen // *Механизмы культуры*.— Москва, 1990.— С. 68—98; Його ж. Древнерусская книга пророка Даниила в переводе с древнееврейского (к истории гебраизмов в древнерусском книжном языке).— Москва, 1982.— Ч. 1—3 (Институт русского языка АН СССР. Проблемная группа по экспериментальной и прикладной лингвистике. Предварительные публикации.— Вып. 151—153); Його ж. Из истории гебраизмов в русском книжном языке XV—XVI вв. / Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.— Москва, 1982.

¹² Алексеев А. А. Переводы с древнееврейских оригиналов в Древней Руси // *Russian Linguistics*.— 1987.— [N] 11.— P. 1—20; Його ж. „Песнь песней“ в древней славяно-русской письменности.— Москва, 1990.— Ч. 1—3; Його ж. „Песнь песней“ по списку XVI в. в переводе с древнееврейского оригинала // *Палестинский сборник*.— 1980.— Т. 27; Його ж. Русско-еврейские литературные связи до 15 века // *Jews and Slavs* / Ed. by W. Moskovich, S. Shvarzband, A. Alekseev.— Jerusalem; Sankt-Petersburg, 1993.— Vol. 1.— P. 44—75.

¹³ Altbauer M. The Five Biblical Scrolls in a Sixteenth Century Jewish Translation into Belorussian (Vilnius Codex, 262).— Jerusalem, 1992.

¹⁴ Чекин А. С. К анализу упоминаний о евреях в древнерусской литературе XI—XIII вв. // *Славяноведение*.— 1994.— № 3.— С. 34—42; Його ж. The Role of Jews in Early Russian Civilization in the Light of a New Discovery and New Controversies // *Russian History*.— 1990.— [Vol.] 17.— [N] 4.— P. 379—394.

¹⁵ Топоров В. Н. К русско-еврейским культурным контактам // Топоров В. Н. Святость и святыне в русской духовной культуре.— Москва, 1995.— Т. 1: Первый век христианства на Руси.— С. 340—357.

(Л. Бедржицкий, И. Евсеев, А. Соболевский, М. Сперанский, П. Коковцев, Е. Карский, С. Неверов, В. Перетц, Д. Чижевский, Д. Оляничин, Г. Вернадский, Б. Парэн, Э. Тордеану, Я. Лурье, Ф. фон Лилиенфельд, Ч. Гальперин, М. Таубе, А. Клибанов, А. Плигузов, А. Григоренко, А. Турилов и А. Чернецов, Т. Зеебом, Я. Хоуллетт, Г. Гуттенбах, И. Майер, Д. Хани Ф. Кэмпфер, Э. Хеш, Д. Файн, Ш. Эттингер, Н. Марчиалис, Д. де Микелис, Р. Згута, К. Цукерман, Д. Кавайон, Р. Стихель, Д. Фрейданк, В. Иордан, В. Райан, Д. Вечинский, И. Раба, Е. Рогачевская)¹⁶. Вся эта обильная

¹⁶ Бедржицкий Л. Заметки к литературе жидовствующих // Русский филологический вестник. — 1911. — [Т.] 66. — № 3, 4; 1912. — [Т.] 68. — № 1, 2; його ж. Литературная деятельность жидовствующих. Предварительные замечания // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. — 1912. — [Т.] 38. — № 3; Евсеев И. Е. Очерки по истории славянского перевода Библии. — Петербург, 1916; його ж. Слова святых пророк — противонудейский памятник по рукописи XV века // Древности. Труды Славянской комиссии Императорского Московского археологического общества. — 1907. — [Т.] 4/1. — С. 153—200; Соболевский А. И. «Логика жидовствующих» и «Тайная тайных». — Санкт-Петербург, 1899 (Памятники древней письменности и искусства. — [Т.] 133); його ж. Литература жидовствующих // Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси 14—17 вв. Библиографические материалы. — Санкт-Петербург, 1903. — С. 396—436; Сперанский М. Н. «Аристотелевы врата» и «Тайная Тайных» // Сборник статей в честь А. И. Соболевского. — Ленинград, 1928. — С. 15—18; його ж. Из истории отреченных книг. — Санкт-Петербург, 1908. — [Т.] 4: «Аристотелевы врата» или «Тайная тайных» (Памятники древней письменности и искусства. — [Т.] 171); його ж. Псалтырь жидовствующих в переводе Федора-еврея // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. — 1907. — [Т.] 2. — С. 1—72; Коковцев П. К вопросу о «Логике Авиасафа» // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. — 1912. — [Т.] XXXIX. — [№] 5. — С. 114—133; Карский Е. Ф. Западно-русские переводы Псалтыри в 15—17 вв. — Варшава, 1896; Неверов С. Л. Логика иудействующих // Университетские известия (Киев). — 1909. — № 8. — С. 1—62; Перетц В. Н. Новые труды о жидовствующих и их литературе // Там само. — 1908. — [Т.] XLVIII. — № 10. — С. 1—42; його ж. К вопросу о еврейско-русском литературном общении // Slavia. — 1926. — [Т.] V. — [№] 27. — С. 267—276; Syzevskij (Tschizewskij) D. Literarische Lesefrüchte. VIII. Die „Judaïsierenden“ und Hussiten // Zeitschrift für Slawische Philologie. — 1941. — [Bd.] 17. — S. 120—122; його ж. Altrussische wissenschaftliche Literatur und die „Judaïsierenden“ // Die Welt der Slawen. — 1966. — [Bd.] 11. — S. 353—366; його ж. Eine weitere Übersetzung der „Judaïsierenden“? // Russia Mediaevalis. — 1975. — [Bd.] 2. — S. 162; його ж. Zu der Literatur der Judaïsierenden // Zeitschrift für Slawische Philologie. — 1962. — [N] 30. — S. 267—268; Oljancyn D. Aus dem Kultur — und Geistesleben der Ukraine. I. Was ist die Häresie der „Judaïsierenden“? // Kyrios. — 1936. — [N] 1. — S. 176—189; Vernadsky G. The heresy of the Judaizers and the Policies of Ivan III of Moscow // Speculum. — 1933. — [N] 8. — P. 436—454; Parain B. La logique des Judaïsants // Revue des études slaves. — 1939. — [N] 19. — P. 315—329; Tourdeanu E. La chronique de Moïse en Russie // Там само. — 1967. — [N] 46. — P. 35—64; Казакова Н. А., Лурье Я. С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV — начала XVI в. — Москва; Ленинград, 1955; Лурье Я. С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV — начала XVI в. — Москва; Ленинград, 1960; його ж. Источники по истории «Новоявившейся новгородской ереси» („жидовствующих“) // Jews and Slavs (Jerusalem). — 1995. — [N] 3. — P. 199—223; його ж. Когда была написана «Книга на новгородских еретиков» // Труды Отдела древнерусской литературы. — 1996. — [Т.] 49. — С. 77—88; його ж. Русские современники Возрождения. Книгописец Ефросин. Дьяк Федор Курицын. — Ленинград, 1988; його ж. Zur Zusammensetzung des „Laodiceischen Sendschreibens“ // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge. — 1969. — [Bd.] 17. — S. 161—169; його ж. L'hérésie dite des judaïsants et ses sources historiques // Revue des études slaves. — 1966. — [Vol.] 45. — P. 49—67; його ж. Das Problem der ideologischen Hauprichtungen in der russischen Literatur am Ende des 15. und in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts // Zeitschrift für Slawistik. — 1960. — [Bd.] 5. — S. 356—369; його ж. Unresolved issues in the history of the ideological movement of the late fifteenth century // California Slavic Studies. 12. Medieval Russian Culture. — Berkeley, 1984. — P. 150—171; Лилиенфельд Ф. Иоанн Тритемий и Федор Курицын // Культурное наследие Древней Руси. Истоки. Становление. Традиции. — Москва, 1976. — С. 116—123; його ж. Das „Laodikijske posla-

литература имеет, однако, лишь очень косвенную причастность к вопросу об отношении православного населения украинско-белорусских земель к иудаизму в XVI в. До недавнего времени мы об этом почти ничего не

nie" des grossfürstlichen D'jaken Fedor Kuricyн // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge.*— 1976.— [Bd.] 24.— S. 1—22; його ж. Über einige Züge des Frühhumanismus und der Renaissance in Russland und Deutschland — Johannes Trithemius und Fiodor Kuritsyn // *Jahrbuch für fränkische Landesforschung.*— 1976.— [Bd.] 36; його ж. Die „Häresie“ des Fedor Kuricyн // *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte.*— 1978.— [Bd.] 24.— S. 39—64; його ж. Das Problem der Ikonographie, der Ikonentheologie und der Ikonenverehrung bei Erzbischof Gennadij von Novgorod und Josif von Volokolamsk vor 1490. Ein Beitrag zur Entwirrung des Rätsels um die sogenannte „Häresie“ der Judaizierenden // Там само.— 1986.— [Bd.] 38.— S. 110—130; його ж. Vorbote und Träger des „Humanismus“ im Russland Ivans III // *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa.*— Berlin, 1962.— Bd. 1.— S. 387—395; Halperin C. J. Judaizers and the Image of the Jew in Medieval Russia: a polemic Revised and a Question Posed // *Canadian-American Slavic Studies.*— 1975.— [Vol.] 9.— [N] 2.— P. 141—155; Taube M. The Kievan Jew Zacharia and the Astronomical Works of the Judaizers // *Jews and Slavs.*— 1995.— [N] 3.— P. 168—198; його ж. The „Poem of the Soul“ in the Laodicean Epistle and the Literature of the Judaizers // *Камень Краєутьальнь. Essays presented to E. L. Keenan on his sixtieth birthday by his colleagues and students / Ed. by N. Sh. Kollmann, D. Ostrowski, A. Pliguzov, D. Rowland.*— Cambridge, 1995 (HUS XIX.— [1995]).— P. 671—685; Клябанов А. И. Духовная культура средневековой Руси.— Москва, 1994; його ж. „Самобытная ересь“ (Из истории русского свободомыслия конца XV — половины XVI вв.) // *Вопросы истории религии и атеизма.*— 1956.— [№] 4.— С. 203—229; його ж. „Написание о грамоте“ (Опыт исследования просветительно-реформационного памятника конца 15 — первой половины 16 вв.) // *Вопросы истории религии и атеизма.*— 1956.— [№] 3.— С. 325—379; його ж. Книги Ивана Черного (к характеристике мировоззрения новгородско-московских еретиков) // *Исторические записки.*— 1958.— [Т.] 62.— С. 198—244; його ж. Реформационные движения в России в 14 — первой половине 16 вв.— Москва, 1960; його ж. Le problème de la souveraineté de l'homme dans les conceptions des hérétiques russes à la fin du XVe et au début du XVIe siècle // *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle, XIe—XVIIIe siècles.*— Paris, 1968.— P. 83—96; Плигузов А. И. „Книга на еретиков“ Иосифа Волоцкого // *История и палеография.*— Москва, 1993.— С. 90—139; його ж. Archbishop Gennadi and the Heresy of the „Judaizers“ // *Harvard Ukrainian Studies.*— 1992.— [Vol.] XVI.— N 3/4 (December).— P. 269—288; Григоренко А. Ю. Свободомыслие на Руси конца 15 — начала 16 в. / Автореф. дисс. канд. философ. наук.— Ленинград, 1987; його ж. „Лаодикийское послание“ и его литературное окружение // *Труды Отдела древнерусской литературы.*— 1990.— [Т.] XLIII.— С. 324—329; Турилов А. А., Чернецов А. В. К культурно-исторической характеристике ереси „жидовствующих“ // *Герменевтика древнерусской литературы. Сборник 1. XI—XVI века.*— Москва, 1989.— С. 407—429; Чернецов А. В. Иллюстрации к „Шестокрылу“ и вопрос об отрезченных изображениях в Древней Руси // *Труды Отдела древнерусской литературы.*— 1985.— [Т.] XXXVIII; Seeböhm T. M. Ratio and Charisma. Ansätze und Ausbildung eines philosophischen und wissenschaftlichen Weltverständnisses im Moskauer Russland.— Bonn, 1977 (Mainzer philosophische Forschungen.— [Bd.] 17); Хоулетт Я. Р. Свидетельство архиепископа Геннадия о ереси „новгородских еретиков жидовская мудрствующих“ // *Труды Отдела древнерусской литературы.*— 1993.— [Т.] XLVI.— С. 53—73; його ж. Archbishop Gennadij of Novgorod // *Полата књигописная.*— 1980.— [Т.] III.— С. 39—43; його ж. The Heresy of the Judaizers and the Problem of Russian Reformation. Ph D Thesis.— Oxford University, 1976; його ж. R. Reformation or Reformatio: the case of Muscovite Russia // *Полата књигописная.*— 1987.— [Т.] XVI.— С. 141—152; Huttenbach H. R. Muscovy's Calendar Controversy of 1491—1492 // *Science and History. Studies in Honour of Edward Rosen.*— Wrocław, 1978.— P. 187—203; його ж. The Judaizing Heresy and the Origins of Muscovite Antisemitism // *Studies in Medieval Culture.*— 1973/74.— [Vol.] IV.— [N] 3.— P. 496—506; Majer J. Zum jüdischen Hintergrund des sogenannten „Laodiceischen Sendschreibens“ // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge.*— 1969.— [Bd.] 17.— S. 1—12; Haney J. V. The Laodicean Epistle: Some possible Sources // *Slavic Review.*— 1971.— [N] 30.— P. 832—842; Kämpfer F. Beobachtungen zu den Sendschreibens Filofejs // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge.*— 1970.— [Bd.] 18.— S. 1—46; його ж.

знали, и ситуация начинает меняться только в последние годы. То же самое, впрочем, можно сказать и о предшествующем периоде, и о первой половине XVII в., и об эпохе после освободительной войны, инициированной восстанием Б. Хмельницкого. Тут важны работы С. Плохия¹⁷, И. Ра-

Zur Interpretation des „Laodicensischen Sendschreibens“ // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge.— 1968.— [Bd.] 16.— S. 53—69; Hösch E. Orthodoxie und Haresie im alten Russland.— Wiesbaden, 1975 (*Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa*.— [Bd.] 7); Fine J. V. A. Fedor Kuritsyn's „Laodikijskoje Poslanije“ and the Heresy of the Judaizers // *Speculum*.— 1966.— [Vol.] XLI.— [N] 3.— P. 500—504; Ettinger S. Jewish Influence on the Religious Ferment in Eastern Europe at the End of the 15th Century // *Yitzhak F. Baer Jubilee Volume on the Occasion of His Seventieth Birthday* / Ed. by S. W. Baron, B. Dinur, S. Ettinger, I. Halperin.— Jerusalem, 1960.— P. 228—247 (на иврите, с английским резюме); йоро ж. The Jewish Influence on the Heresy of the Judaizers in Muscovite Russia // *Between Poland and Russia: S. Ettinger's Collected Papers* / Ed. by I. Bartal and J. Frankel.— Jerusalem, 1994.— P. 423—437 (на иврите); Marcialis N. L'eresia dei Giudaizzanti: rassegna degli studi // *Michelis C. G. de. La Valdesia di Novgorod. „Guidaizzanti“ e prima riforma*.— Torino, 1993.— P. 155—171; Michelis C. G. de. La questione della legge e i „giudaizzanti“ di Novgorod-Mosca // *Annali di storia dell'esegesi*.— 1993.— N 1; йоро ж. La Valdesia di Novgorod. „Guidaizzanti“ e prima riforma.— Torino, 1993; йоро ж. II „Laodikijskoje poslanie“ // *Richerche Slavistiche*.— 1992—1993.— [Bd.] XXXIX—XL.— N 1.— S. 155—171; йоро ж. II domenicano, l'inquisizione e l'eresia dei „giudaizzanti“ // *Russica Romana (Roma)*.— 1994.— [N] 1.— P. 29—48; йоро ж. La biblioteca dei giudaizzanti // *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli. Slavistica*.— 1993.— [N] 1.— P. 141—156; Zguta R. The Aristotelevy vrata as a Reflection of Judaizer Political Ideology // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge.— 1978.— [Bd.] XXVI.— S. 1—10; Zuckerman C. The „Psalter“ of Feodor and the Heresy of the „Judaizers“ in the Last Quarter of the Fifteenth Century // *Harvard Ukrainian Studies*.— 1987.— [Vol.] XI.— N 1/2.— P. 77—99; Cavaion D. Ancora su Scharja e gli ebrei a Novgorod // *Richerche slavistiche*.— 1992—1993.— [Bd.] XXXIX—XL.— N 1; йоро ж. Gli ebrei e l'eresia giudaizzante di Novgorod // *Filologia e letteratura nei paesi slavi. Studi in onore di Sante Graciotti*.— Roma, 1990.— P. 369—385; Stichel R. Zur Bedeutung des altrussischen „Laodicensischen Sendschreibens“ (Vorbericht) // *Zeitschrift für Slavische Philologie*.— 1978.— [Bd.] XL.— [N] 1.— S. 134—135; йоро ж. L' „Epistola laodicensa“ attribuita all'eretico Kurycin: uno scritto di epoca paleocristiana // *Il battesimo delle terre russe. Bilancio di un millennio* / A cura di S. Graciotti. Firenze: Leo S. Olschki ed.— 1991.— P. 213—231; Freydank D. Zum Wesen und Begriffsbestimmung des russischen Humanismus // *Zeitschrift für Slavistik*.— 1968.— [Bd.] XIII.— S. 98—108; йоро ж. Der „Laodicenserbrief“ („Laodikijskoje poslanie“). Ein Beitrag zur Interpretation eines altrussischen humanistischen Textes // *Там само*.— 1966.— [Bd.] XI.— S. 355—370; Jordan W. Ch. The Aristotelevy Vrata: Problems in Reconstructing an Ideology // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge.— 1980.— [Bd.] XXVIII.— S. 398—401; Zguta R. Response to William Chester Jordan // *Там само*.— 1980.— [Bd.] XXVIII.— S. 402—403; Ryan W. F. Astronomical and Astrological Terminology in Old Russian Literature.— D. Ph. Diss. Oxford University, 1969; йоро ж. The Old Russian Version of the Pseudo-Aristotelian Secreta Secretorum // *Slavic and East European Review*.— 1978.— [Vol.] 56.— [N] 2.— P. 242—260; йоро ж. The Secretum Secretorum and the Muscovite Aristocracy // *Pseudo-Aristotle: The Secret of Secrets. Sources and Influences* / Ed. by W. F. Ryan and Ch. B. Schmitt.— London, 1982 (Warburg Institute Surveys.— [N] 9).— P. 114—123; Wiczynski J. L. Hermetism and Cabbalism in the Heresy of the Judaizers // *Renaissance Quarterly*.— 1975.— [Vol.] 28.— [N] 1.— P. 17—28; йоро ж. Archbishop Gennadius and the West: the Impact of Catholic Ideas Upon the Church of Novgorod // *Canadian-American Slavic Studies*.— 1972.— [Vol.] VI.— [N] 3.— P. 374—389; Раба Й. „Жидовствующие“ ли? История задушевной мысли // *Russia Mediaevalis*.— 2001.— [Vol.] X.— [N] 1.— P. 126—149; Рогачевская Е. Б. Из наблюдений над „Псалтырью“ Федора еврея // *Славяне и их соседи. Еврейское население Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Средние века — начало Нового времени. Тезисы*.— Москва, 1993.— С. 76—78.

¹⁷ Плохий І. Хмельниччина та євреї. Причинки до ідеологічного повстання // *Prospomena. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича* / Уклад Б. Якимович (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.— Львів, 1998.— Т. 5).— С. 475—487; йоро ж. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine.— Oxford University Press, 2001.— P. 190—206.

бы¹⁸, Ф. Сысина¹⁹, Ш. Эттингера²⁰, Д. Феттке²¹, М. Росмана²², И. Израэля²³, М. Горна²⁴, Я. Пеленского²⁵, Т. Мацкива²⁶, М. Надава²⁷, Ж.-П. Озье²⁸, В. Вайнриба²⁹, Б. Серова³⁰.

Хотя вопрос не изучен, часто тем не менее звучит утверждение, что антисемитизм и иудеофобия были широко распространены в украинских и белорусских землях в XVI—XVII вв.³¹ Конечно, такое представление порождено в первую очередь погромами XVII в., опыт которых как бы проецируется на XVI — первую половину XVII в. В последнее

¹⁸ Раба Й. Поколение, видевшее бездну (глава 15 из: Раба Й. Между памятью и отрицанием. Погромы 1648—1649 года в хрониках современников и в историографии.— Тель-Авив, 1994) // Еврейские хроники XVII столетия (эпоха „хмельничины“) / Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового.— Москва; Иерусалим, 1997.— С. 251—278; його ж. Das Schicksal der Juden in der Ukraine während des Aufstandes von Chmel'nyckyj im Spiegel zeitgenössischer Veröffentlichungen // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge.— 1989.— [Bd.] 37.— [N] 3.— S. 387—392.

¹⁹ Сисин Ф. Евреї та повстання Богдана Хмельницького // Мappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.— Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996.— С. 479—488; його ж. The Jewish Factor in the Khmelnytsky Uprising // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by P. J. Potichnyj and H. Aster.— Edmonton, 1988.— P. 43—54.

²⁰ Эттингер Ш. Правовой и социальный статус евреев Украины в XV—XVII вв. (до погромов 1648 г.) // Эттингер Ш. Россия и евреи.— Иерусалим, 1993.— С. 27—85; його ж. Участие евреев в колонизации Украины (1569—1648 гг.) // Там само.— С. 86—154; його ж. Jewish Participation in the Settlement of Ukraine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // Ukrainian-Jewish Relations...— P. 23—30.

²¹ Fettke D. Juden und Nichtjuden im XVI. und XVII. Jahrhundert in Polen. Soziale und ökonomische Beziehungen in Responen polnischer Rabbiner.— New York, 1986 (Judentum und Umwelt.— Bd. 17).

²² Rosman M. Jewish Perceptions of Insecurity and Powerlessness in 16th—18th Century Poland // Polin.— 1986.— [N] 1.— P. 19—27.

²³ Israel J. I. European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550—1750.— Oxford, 1985.

²⁴ Horn M. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju demograficznego.— Warszawa, 1975.

²⁵ Pelensky J. The Cossack Insurrections in Jewish-Ukrainian Relations // Ukrainian-Jewish Relations...— P. 31—42.

²⁶ Mackiw T. Die Situation der jüdischen Bevölkerung in den Konflikten um der Ukraine im 17. Jahrhundert // Studien zur Nationalitätsfragen.— 1986.— [Bd.] 2.— S. 56—69; його ж. Jews, Khmelnytsky and the Treaty of Zboriv 1649 // Ukrainian Review.— 1968.— [N] 15.— P. 63—70; його ж. The Ukrainian-Jewish Relations in the 17th Century // Там само.— 1981.— [N] 29.— P. 40—47.

²⁷ Nadav M. The Jewish Community of Nemiriv in 1648: Their Massacre and Loyalty Oath to the Cossaks // Harvard Ukrainian Studies.— 1984.— [Vol.] 8.— N 1/2.— P. 376—395.

²⁸ Osier J.-P. Présentation // Hannover N. Le fond de l'abîme: les Juifs dans la tourmente des guerres cosaco-polonaises, 1648—1650 / Introduction, présentation et traduction par J.-P. Osier.— Paris, 1991.— P. 13—36.

²⁹ Weinryb B. D. The Hebrew Chronicles on Bogdan Khmel'nyts'kyj and the Cossack-Polish War // HUS.— 1977.— [Vol.] 1.— [N] 2.— P. 153—177.

³⁰ Серов Б. Н. Образ евреев в сочинении И. Галятовского „Мессия правдивый“ // Еврейская культура и культурные контакты. Материалы Шестой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике.— Москва, 1999.— Часть 3.— С. 100—114.

³¹ „The Jews suffered because they had been an integral part, that is, the lower strata representatives of that system and because of the traditional Christian, in this particular case Orthodox Christian, hostility toward what has been perceived as an alien religion“ (Pelenski J. The Cossack Insurrections...— P. 37).

время, правда, стали раздаваться голоса, напоминающие, что об отношении Православной Церкви к иудаизму до 1648 г. мало что известно³².

Утверждение, что иудеофобия была характерна для украинско-белорусской культуры (как и для всякой иной христианской культуры) Средних веков и раннего Нового времени, совершенно правильное. Проблема в том, в каких именно идеологических и ментальных установках эта иудеофобия выражалась.

Обыкновенно считается, что в нашем распоряжении нет источников, которые позволили бы изучать отношение православного духовенства и мирского населения украинско-белорусских земель к иудаизму в XVI в. Однако это совсем неверно. Есть значительный ряд текстов, которые доставляют сведения о присущем православной культуре Речи Посполитой взгляде на иудаизм. Это четыре сборники, полемические сочинения, памятники проповеди, жития, апокрифы, литургические тексты, иконы, некоторые собственно богословские сочинения — как оригинальные, так и унаследованные от Византии. При этом следует иметь в виду, что в христианской культуре вопрос об отношении к иудаизму не связан напрямую с тем, сталкивается или не сталкивается христианское население с евреями. По понятным причинам, тот или иной взгляд на иудаизм — неперменная черта христианского дискурса.

Обратимся к некоторым из этих источников, чтобы ответить на вопрос: какой образ иудаизма и евреев предлагала украинско-белорусскому обществу православная письменность? Разумеется, речь никак не идет об исчерпывающем обзоре, а лишь о нескольких „зондажах“ интересующего нас материала.

Весьма репрезентативной для нашей темы категорией памятников являются рукописные Учительные Евангелия последней четверти XVI в. Это огромный массив рукописей, изучение которых только-только начинается³³.

³² Sysyn F. E. The Jewish Factor... — P. 49: „Although the Eastern Church has been seen as more Judaeophobic than the Western, we do not yet have sufficient study of the dissemination of earlier Judaeophobic texts or the writing of new tracts by the clergymen of the Eastern Church in the 17th century Ukraine. From my reading of the Eastern Church polemical literature, I find that the Orthodox were so preoccupied with the Catholics and the Protestants that they had little energy to discuss the Jews. The Jewish issue seems most pronounced in denunciations of Anti-Trinitarians. But even when we do know more of literary texts, we shall be far from knowing how they influenced village priests, peasant parishoners and popular Orthodox Judaeophobia. Nevertheless, the existence of relative Jewish religious liberty must have been an irritant to an Orthodox population that felt humiliated and persecuted“. Ф. Сынин сочувственно ссылается на предположение Ш. Эттингера, что московские влияния (в период до 1648 г.) были фактором распространения иудеофобии на Украине. Однако это предположение — не более чем предположение.

³³ Тиховский Ю. И. Малорусские и западнорусские учительные Евангелия XVI и XVII вв. и их место среди южнорусских и западнорусских переводов Священного Писания // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. — Москва, 1905. — С. 355—356; Петров А. А. Отзвук Реформации в русском Закарпатье XVI в. Няговские поучения на Евангелие. — Прага, 1923; Перетц В. Н. К вопросу об „Учительных Евангелиях“ XVI—XVII вв. // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв. — Ленинград, 1926. — С. 5—14; Яворский Ю. А. Ветхозаветные библейские сказания в карпатурской церковно-учительной обработке конца XVII в. — Ужгород; Прага, 1927. — С. 9—14; Janów J. Problem klasyfikacji ewangeliarzy „ucztylnych“ (kaznodziejskich) // Sprawozdania Polskiej Akademji Umiejętności. — 1947. — N 8. — S. 296—306; його ж. Tłumaczenia ruskie z „Postylli“ M. Reja w ewangeliarzach kaznodziejskich XVI i XVII w. // Там само. — 1929. — N 8 (październik). — S. 2—10; Добошевич У. Мова і стиль рукописних учительних Евангелій кінця XVI — початку XVII ст. /

Мы обратимся к одной из них — Учительному Евангелию конца XVI в. из собрания Ю. Яворского³⁴.

Отношение к иудеям в Учительном Евангелии из собрания Ю. Яворского. Важно заметить, что в этом памятнике много острополюемических пассажей. Автор решительно выступает и против „пана Лютра“, и против „еретиков“ вообще. Он не раз упоминает о том, что соборы проклинали Ария, Савелия, Фотия, их „злочестивых товарищей“ и „всех весполук геретиковъ“³⁵. Это проклятие распространяется и на современных автору диссидентов: „[...] также и днешних часов геретиков проклиняют, ижъ чужими себе от Сына Божия чинят, которые ся отрекают от святого тела и церкви Христовой, и соут гнилыи и мръзъкыи Богу милому“³⁶. К ним относятся и последователи Лютера³⁷, и ворожей³⁸. То есть в целом тон нашего источника весьма далек от при-

Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Львів, 1997; Фрис В. Галицька кирилична рукописна книга XVI — першої половини XVII ст. // Історія, історіософія, джерелознавство (Статті, розвідки, замітки, есе).— К., 1996.— С. 269—291; Чуба Г. В. До історії екзегемно-гомилійних редакцій Євангелія // Мова і соціальні процеси.— Львів, 1997 (Вісник Львівського державного університету. Серія філологічна.— Вип. 26).— С. 46—49; її ж. До проблеми типологічного розрізнення Учительних Євангелій другої половини XVI — першої половини XVII ст. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.— Львів, 1998.— Вип. 6.— С. 70—81; її ж. Лінгво-текстологічний аналіз Учительних Євангелій другої половини XVI—XVII ст. / Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Львів, 1998; її ж. Українські учительні Євангелія (доповіді) // Рукописна україніка у фондах відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника.— Львів, 1998.— С. 145—152; її ж. Текстологіческая классификация украинских учительных Евангелий второй половины XVI века // Славяноведение.— 2002.— № 2.— С. 82—97; Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595—1596 гг.— Москва, 2003 (в печати). До сих пор изданы только два Учительные Евангелия: Поучение на Евангелие по Няговскому списку / Изд. А. Л. Петров // Петров А. Л. Памятники церковно-религиозной жизни утюроруссов XVI—XVII вв.— Петербург, 1921 (Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук.— Т. 97.— № 2).— С. 1—226; Скотарське Учительне Євангеліє — український гоміляр 1588 року / Текст рукопису підготував і видав М. Кочіш. Передмова В. Німчука.— Сомбатей, 1997.

³⁴ Российская национальная библиотека в Санкт-Петербурге (далее — РНБ), отд. рукописей и редкостной книги, ф. 893 (Собрание Ю. Яворского), № 12. Рукопись в лист, 270 листов, крупный полуустав. Приобретена Ю. Яворским в июле 1906 г. в селе Снетницы Грибовского уезда в Галичине. Рукопись дефектна — в ней не хватает конца. Филигранны 1570-х и 1590-х гг. (Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знакі на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566—1651).— К., 1923.— № 320, 339—343). Поэтому рукопись нужно датировать концом XVI в. Подробнее об этом памятнике см.: Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом...

³⁵ РНБ, отд. рукописей и редкостной книги, ф. 893 (Собрание Ю. Яворского), № 12, л. 100 и сл.

³⁶ Там само.— Л. 101.

³⁷ „Мира называет Христос неверных церкви святой, и выстоупни(к) соут из закона святого, бо слушают науки лютерской. Про то напминает сынъ Божий в днешний Евангелии иж не о вшитъких прошоу, але о тых, которых придава сеи мне, и мои соут, и твои, и мои соут. И мовит: отче, выстерегайте их, именем своим, и никто от них не погыноу, едно сынъ погыбельный, то есть Июда, который предавъ сына Божия жидом на смертьокрутную“ (Там само.— Л. 103).

³⁸ „Прото, наимишлии хрестяние, яко рачил мовити его святая милость до того законника, кого маемо любити, и в кого маемо веровати, але не в тоты фалшивыи а пекелныи пророкы, дяволскыи слуги, послы антихристовы, вѣрожиты, которымъ помешканя зготовано въ пропастьх земных и зъ их паном антихристом. И с тыми, которые до них ходят на ворожки, и в не верят. А Христос написаль: не верте чаром, ани врожкам, и не меите богов иных, окром мене единого. Прото мовил его святая милость“ любить

мирительно-иронического настроения. В какой же степени эта враждебность распространяется на евреев и иудаизм?

Упоминания евреев рассыпаны в разных местах текста, а две проповеди практически полностью посвящены евреям³⁹. При этом прежде всего нужно подчеркнуть, что во всем тексте нет ни одного прямого выпада против современных автору евреев, хотя в целом Учительное Евангелие из собрания Ю. Яворского вполне живо откликается на запросы своего времени.

Что же касается библейских евреев, то это „неверный народ фарисеев и лицемерников“. Они закрыты для истинного учения и придерживаются „облудной“ веры⁴⁰. Они виноваты в том, что убивали пророков, а затем убили и самого Христа, и насмеялись над ним и над его почитателями. „И еще больше кды на кресте прибыт был, якое наруганя албо насмеваия было от жидов. А ононы святыи мироносице тръпети мусели, яко им ононы вшетечныи неучливыйи жидове примавляия, насмевалияси и мовили: Отож имате вашиего месию. А то видите на што есте свои наклады обертали и мовили: иньшим помагаль, а собе помочи не может“⁴¹. Ссылаясь на пророка Исайю, автор пишет: „Людие жидовскыи прелестятся, и ослепнут злостми своими, а Христос оутврдит лице свое яко камень, и не отвернет от заплювания“⁴². Но — помимо этой традиционной для христианской полемики брани — евреям не ставится в упрек ничего, кроме отказа признать божественность Христа. В этом они уподобляются язычникам, и автор иногда прямо приравнивает иудеев к „поганам“⁴³.

Евреям был дан закон Моисеев, „поневаж сам Христос оумощнити рачил былъ их оплотом, можностю своею, абы иньшии языци и царство и иньшее паньство не владноуло тым народом. А так, обачивши его святая милость жидовскую неверность, и потюм отнял от них тот плот и розогнал их из месця обещаюного им. Котории то блуканут по розмаитых местех аж до сего часу“⁴⁴. Сторожа виноградника из известной евангельской притчи — это „старейшины книжници жидовскыи, котории себе менили быти справедливыми в старом законе, але потюм оучинилися злыми оубийцами“⁴⁵.

Библейские евреи преступны в том, что убивали пророков („Послалъ отецъ небесный пророкы свои. Послалъ пръвых, а жидове их каме-

бога и ближнего, и поэтому не нужно верить ни в кого, кроме самого Христа, потому что в царство небесное можно попасть только благодаря милосердию Бога, поэтому нужно отказаться от злостей, помогать ближнему и пр. (РНБ, отд. рукописей и редкостной книги, ф. 893 (Собрание Ю. Яворского), № 12, л. 168—168 об.).

³⁹ Первое — поучение в неделю на Пасху Господню (Там само.— Л. 60 об.); евангельский текст: Иоанн, глава 1). Второе (Там само.— Л. 160 об.) в неделю 14-ю по всех святых (к тексту: Матфей 22, 1—14, притча о царе, устроившем брачный пир для своего сына).

⁴⁰ Там само.— Л. 8 об.—9. Ср.: „Слоухай же, яко отнял царство от жидов, от неверникоув, але нам придал“ (Там само.— Л. 159); „И оузято есть царство Божие от жидов, то есть отдалени соут от Бога, и осуждени будут въ второе пришествие“ (Там само.— Л. 160).

⁴¹ Там само.— Л. 80—80 об.

⁴² Там само.— Л. 67 об.

⁴³ Там само.— Л. 50.

⁴⁴ Там само.— Л. 157 об.

⁴⁵ Там само.— Л. 157 об.—158.

нием побили. Други мели проповедати, и тых побили, помордовали, кѣтории приводили народ жидовскый ку вере сталуй. Посылалъ до них пророки прѣвое и второе, оупамятаючи их, и хотячи от них имати сталоу веру въ Христа. А они едних пророкоув камением побили, а других позабивали. Мехея пророка забили, Захарию пророка [...] а пророка Исаию пилоу деревяною перетерли, и иных пророкъ много побили, помордовали⁴⁶), а потом убили и Христа („Послал же южъ отецъ небесный едиnorodного сына своего, кѣторого жидове ненавидели за то, ижъ мертвыхъ въскрешал, хромымъ ноги давалъ“ и пр.⁴⁷). За это им грозят жестокие наказания в день Страшного суда⁴⁸.

Однако первоначально это был народ, достойный самого большого уважения. Толкуя притчу о блудном сыне, автор сравнивает язычников с младшим сыном, а иудеев — со старшим. Народ израильский (старший сын) „[...] был народом верным обетнице Божий, а не отходилъ никды, едно ведлоут воле и росказаня Божего был в наоуце. Бог святыи называлъ их сыном прѣвородным. Если, мовит, будете чинити волю и росказане мое плънити. Дя того народ жидовскый прѣвородным [...] есть названъ, иже тот народ Бог собе выбралъ напред зо всех народу, котори значит два сыны“⁴⁹. Однако после возвращения блудного сына старший сын из зависти к тому, как принимают младшего сына, не хочет войти в дом, „завидячи братоу своему ласки отцовской“. „На том месци показуеть Христос жидовских старейшин злость, архиереов и лицемерников, которым ся отзывали быти старшим прѣвородным сыном, послугуючи оферами и законом старым в день и в ночи“⁵⁰. „А прото фарисее всегда гневались на Христа, иже принимал грешники и погани завидячи им спасения. И дя того не хотели ити в церковь Христову“. А отец вышел и просил их войти. „Тыми словы Господь нашъ Исус Христос выметует на очи пыху оных фарисеов, яко они того жадали, абы сам Отец небесный исстоупил з неба и просил их, абы ся не гневали и не завидели спасения братии своей. А вид же просиль их господь Богъ на веселя през пророки и през сына своего господа нашего [...] и през святыи апостолы и патриархи. Также и тоу мовит: сыну вся добрая моя твои соут. То ты слова стягаются не на жиды, але на верныи христианы, бо певная ест речъ, кто ся не станет напред оным сыном, который ся наверноул до

⁴⁶ РНБ, отд. рукописей и редкостной книги, ф. 893 (Собрание Ю. Яворского), № 12, л. 158. Или: „[...] але преоканнии жидове и пророкоув, проповедниковъ мордовали, забивали, прото гнев Божий на них есть и на веки осуждени будоут злым соудом до пекла вечнаго, поневаж згордели зыванием Божиим и отреклися тела и крѣве Сына Божия“ (Там само.— Л. 162—162 об.).

⁴⁷ Там само.— Л. 158 об.

⁴⁸ „Тоу рачил наменити Сынъ Божий, што ся мало стати из месты жидовскими и на сем свете, и што будет ся деяти излочиньцами въ день соудный, поневаж“ они были наказаны через 40 лет после вознесения Христа, при царе Эфесиане и Тите — „сталося збурения от римлянъ Иерусалиму, и была великая загибель жидовская. И показало ся было дльготрпение Божие над ними, поневаж ожидал ихъ до того часу, жебы оуверили възванию его святому, и не хотели за 40 лет. Показовал им его святая милость благотерпение свое дльго, понеж прѣвого мученика Стефана оубили, и незносныи ему раны задавали. И Якова, брата Иоанова въ Иерусалиме погании фарисее сказнодеи зопхали и голову ему розбили, ажъ емоу мозок с ней выпал, и там же есть похованъ. И инии апостоли также биты и выгянны за наоучение слова Божия“ (Там само.— Л. 163).

⁴⁹ Там само.— Л. 9 об.

⁵⁰ Там само.— Л. 14 об.

отца своего, также и мы навернемся през веру в Христа и през оучинкы добрый достанемо царство небесное. Але иже жидове отзывалися быти з народоу Авраама и племени, а не имали веры Авраамовы, которой им было потреба. Для которой веры Авраам оусправедливлен былъ и сталъ ся дедичем царства небеснаго. Так же было им потреба напред оуверити в месию правдивого, а кды оуверили, тобы на них то та обетница стяглася⁵¹.

Ошибка евреев была в том, что они не признали Христа мессией, несмотря на то, что уже в Ветхом Завете содержится масса предзнаменований его явления. К этой теме автор обращается постоянно⁵².

Ключ к осмыслению проблемы взаимоотношений христиан и евреев для автора нашей рукописи — привычное для восточнославянской культуры противопоставление Ветхого и Нового Заветов: „А кды ишли жидове изъ Египтоу, теда былъ пред ними з неба столпъ светлый, а в ночи огненный, а фараоноу и з египтяны темность была. То значило темностью старый законъ, а светлым столпом, то есть новый милый законъ Исуса Христа Сына Божия“. „Не есть есмо юж под законом, але под благодатию. В законе бо грех пановал, а въ благодати правда панует, и царствует, избавляет нас от всякого греха“⁵³.

Как объяснить взгляд автора Учительного Евангелия на евреев и иудаизм? В том ли дело, что автор придерживается в той или иной степени веротерпимых принципов, несмотря на отмеченные нами острые выпады против „еретиков“, „лютров“, „ворожей“? В этом отношении позиция автора неоднозначна. Назвать ее прямолинейно нетерпимой было бы неверно, потому что именно тип предлагаемых им этических норм предопределяет отказ от насилия и ненависти к противникам. Христос заповедал, пишет наш автор, „абы и мы молитвою и постом, а покорою своею звияжили тых, которые нам напасти чинят, видимых и невидимых врагъ нашихъ“⁵⁴. Тем не менее еретикам нужно помнить о ждущих их после смерти наказаниях, а христианам — всячески сторониться диссидентов⁵⁵. Он припоминает слушателям слова Христа в Евангелии от Матфея: „Рече Господь так ангелом своимъ: въ день соудный, поведеа(т), недбалого слоугу, възмете и въврзете его въ тму кромешнуую. Там

⁵¹ РНБ, отд. рукописей и редкостной книги, ф. 893 (Собрание Ю. Яворского), № 12, л. 15—15 об.

⁵² „[...] бо юж жидове маючи о том так писма много и сведоцтва певне тому оуверили и ныне верит, иже мал принти месиашъ и ижъ ся малъ изъязвити кроль, который здавна обиян былъ, который малъ выбавити люд, изволити вшиток народ людскый от кождого одручѣна и з неволе его. И ныне свою вероу моцне дръжат, бо о том писма и обетнице певныи всюду имають. Едно ижъ то пребачили, а не вырзоумели, якии то мал быти избавитель, а они розумели, ижъ ся тот кроль малъ изъязвити въ светской можности, а ималъ ихъ выбавити моцю и квалом обычаем света того тлько с той дочесной неволе света того. А того не бачили, а ни бачити могуут, ижъ им болше потреба было такого кроля а такого избавителя, который бы их мелъ изъ оной вечной моци и звязана шатаньского и съмерти вечной выбавити [...]“ (Там само).

⁵³ Там само.— Л. 252 об.

⁵⁴ Там само.— Л. 102.

⁵⁵ „То таж заплата будет и тым, которые по днешньни часы отступают от закона Исуса Христова, и тот то месце их тыж ожидает, где есть Июда, а друтии тыж Арий и зъ иньшими злочестивыми арианы. Прото мы, наимишшии христиане, слышачи таковую грозу, на злочинце света сего, маемо ся чого варовати, жебы и мы не были прилоучени к ним“ (Там само.— Л. 103).

будет плач и скрежетаня зубов". Поэтому нужно беречься от пекла и стремиться к царствию небесному⁵⁶. Такую позицию можно назвать враждебно-терпимой, то есть такой, в которой враждебность к иноверию сочетается с отказом от навязывания „истинной“ веры, с готовностью именно терпеть присутствие в мире „еретиков“ и „неверных“, с призывом бежать от „нечестия“, а не искоренять его. Иными словами, было бы неадекватным назвать такую позицию нетерпимой.

Однако такое через силу терпимое или враждебно-терпимое отношение к „иноверцам“ вовсе не исключает ни убеждения в том, что подлинная церковь — едина. Комментируя слова псалма 117 о „главе угла“⁵⁷, автор поясняет: „[...] то есть голова церкви, и зединяючи языки въ едину веру въсехъ призывает. Оуголь сей дивен есть от Господа Бога. Дръжит нас церковь и единому отповедает веру от Господа, и есть дивна многим неверным, поневаж на добром фоундаменте заложена, на сыне Божим. И дивна есть пред очима жидовскими“⁵⁸. Эта „дивная пред очима жидовскими“ церковь — именно Православная: „През чуда оутвърдилося и оумоцило слово Христово. Иногда* не нарушена будет православная вера ваша и правдивая наука и справа церкви Христовы“⁵⁹. Тем не менее, как мы видим, тезис об единственно истинной Православной Церкви не сопровождается представлениями, в которых принято видеть характерные черты средневекового антисемитизма⁶⁰. Почему?

⁵⁶ РНБ, отд. рукописей и редкостной книги, ф. 893 (Собрание Ю. Яворского), № 12, л. 103—103 об.

⁵⁷ „Камень, который отвергли строители, соделался главою угла“ (Пс 117, 22; ср.: Мк 12, 12, Лк 20, 17, Дея 10, 11, 1 Пет 2, 7).

⁵⁸ РНБ, отд. рукописей и редкостной книги, ф. 893 (Собрание Ю. Яворского), № 12, л. 159 об.—160.

* Так в тексте. Должно быть „никогда“.

⁵⁹ РНБ, отд. рукописей и редкостной книги, ф. 893 (Собрание Ю. Яворского), № 12, л. 160.

⁶⁰ Есть несколько основных смыслов, вкладываемых в понятие антисемитизм: 1. Анти-семитизм — расовая теория и система взглядов, которая складывается в последней четверти XIX в. Такое понимание слова „антисемитизм“ — самое узкое, самое строгое и потому, видимо, самое правильное. Однако совершенно ясно, что это понятие будет и впредь употребляться во многих других расширенных и неточных смыслах. 2. Часто говорят об антисемитизме как отрицательном отношении к евреям „вообще“. В этом случае под антисемитизмом понимается одна из этнических фобий, какими полна история. Антисемитизм в этом смысле — аналог этнической враждебности поляков и немцев, немцев и французов, французов и англичан, русских и татар и т. д. 3. Существует специфически христианский антисемитизм, порожденный совершенно ясными конфессиональными причинами. Этот „антисемитизм“ может существовать в теологической („теоретической“) форме и в форме устоявшейся неотрефлексированной в богословских понятиях идеологии/ментальности. В обоих случаях правильное всего было бы говорить об анти-иудаизме, подразумевая под ним религиозно-конфессиональную фобию, переплетенную, естественно, с этническими предрассудками, но в то же время отличительную от них. 4. Наконец, существует особый средневековый феномен (переживший, правда, Средние века) иррационального, „химерического“ (Г. Лангмуир) или „окультиного“ (Д. Клар) антисемитизма. Он находит свое характерное выражение в представлениях об якобы практикуемых еврейскими общинами ритуальных убийствах, осквернении причастия, похищении христианских детей ради использования их крови, отравлении колодезев и распространении заразы, связях с дьяволом, подготовке заговора против христиан и т. п. Для обозначения этого „химерического антисемитизма“, неразрывно связанного с этнической иудеофобией и богословским антииудаизмом, пока не найдено более адекватного определения. Самое понятие „химерический антисемитизм“ было введено в научный оборот Г. Лангмуиром („If by „antisemitism“ we mean not only its racist manifestation but all instances

Этот же вопрос встает при обращении ко многим другим памятникам традиционной византийско-славянской письменности; он выходит далеко за пределы задач нашей статьи. Поэтому следует ограничиться самым очевидным: наше Учительное Евангелие унаследовало свой враждебно-терпимый взгляд на иудаизм от традиционных восточнославянских антииудейских представлений, восходящих, в свою очередь, к византийской модели взаимоотношений христиан и евреев⁶¹. Это предварительное наблюдение можно проверить, обратившись к другим украинско-белорусским (и восточнославянским в целом) памятникам.

Возьмем в качестве примера послания старца Артемия, чьи авторитет и влияние в православной среде Речи Посполитой хорошо известны⁶².

Иудаизм и евреи во взглядах старца Артемия. Упоминания евреев („жидов“) и иудаизма (точнее, Ветхого Завета, „закона Моисеева“) часто встречаются в посланиях старца Артемия. Так, еще в московский период деятельности в первом послании к царю Артемий пишет: Бог учил хранить слово, завещанное им, не отнимать ничего от него, и не прибавлять, и апостол учил не внимать иудейским басням и заповедям человеческим,

in which people, because they are labeled Jews, are feared as symbols of subhumanity and hated for threatening characteristics they do not in fact possess, then antisemitism in all but name was widespread in northern Europe by 1350, when many believed that Jews were beings incapable of fully rational thought who conspired to overthrow Christendom, who committed ritual crucifixions, ritual cannibalism, and host profanation, and who caused the Black Death by poisoning wells — even though no one had observed Jews committing any of those crimes. Unknown to the ancient world, antisemitism emerged in the Middle Ages, along with so many other features of later Western culture. It is one contribution to which historians of the majority cannot point with pride, so most medievalists have avoided discussing it until very recently" (Langmuir G. I. *Toward a Definition of Antisemitism*. — Berkeley, 1990. — P. 302). Именно в „химерических представлениях“ Г. Лангмуир справедливо усматривает *differentia specifica* средневекового антисемитизма (Там само. — P. 334—338, 341 и сл.).

⁶¹ Об особенностях отношения к евреям в Византии и отличиях „византийской модели“ христианско-иудейских отношений от „западной“ см.: Starr J. *The Jews in the Byzantine Empire. 641—1204*. — Athens, 1939; Sharf A. *Byzantine Jewry: from Justinian to the fourth crusade*. — New York, 1971; Bowman St. B. *The Jews of Byzantium, 1204—1453*. — Alabama, 1985; Lange N. R. *M. Jews and Christians in the Byzantine Empire: Problems and Prospects // Christianity and Judaism / Ed. by D. Wood*. — Oxford, 1992. — P. 15—32.

⁶² Об Артемии см.: Садковский С. Артемий, игумен Троицкий // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. — 1891. — Т. 4. — Часть 3 (отдельное издание: Москва, 1892); Вилинский С. Г. *Послания старца Артемия (XVI века)*. — Одесса, 1906; Зимин А. А. И. С. Пересветов и его современники. *Очерки по истории русской общественно-политической мысли середины XVI века*. — Москва, 1958 (глава „Дело старца Артемия“); Mainka R. M. *Des Starzen Artemij Polemik gegen die Zehn Gebote: aus der Auseinandersetzung der Russischen orthodoxen Kirche mit den Lutheranern Litauens im 16. J[ahr]h[undert] // Ostkirchliche Studien*. — 1964. — [Bd.] 13. — S. 123—152; йоро ж. *Der Konflikt des Starzen Artemij mit der Russischen-orthodoxen Kirche // Там само*. — 1966. — [Bd.] 15. — Hefte 2/3. — S. 3—34, 113—129; Schulz G. *Die theologiegeschichtliche Stellung des Starzen Artemij innerhalb der Bewegung der Besitzlosen in Russland der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. — Erlangen, 1980 (*Oikonomia. Quellen und Studien zur Orthodoxen Theologie*. — [Bd.] XV); Казакова Н. А. Артемий // *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. — Ленинград, 1988. — Т. 2: Вторая половина XIV—XVI вв. — Часть 1: А—К. — С. 71—72; Dmitriev M. V. *Dissidents russes. II. Matvej Baskin. Starec Artemij*. — Baden-Baden, 1999 (*Bibliotheca dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*. — Vol. XX / Ed. par A. Séguenny).

отвращающим от истины⁶³. Посты и „прочая вся иудейска“ Бог ненавидит, если они сочетаются с нарушением заповедей.

В посланнях литовского периода оппоненты Артемия обвиняются им чаще всего в „жидовствовании“, то есть пренебрежении Евангелием в пользу Ветхого Завета, и понятие „еврей“ („жид“) при этом сближено с понятиями „еретик“ и „язычник“. Так, в первом послании Шимону Будному читается: „Всему вы божественному священнодействию церковному ругаетесь, яко Жиды и вси безбожныи еретници“⁶⁴. Во втором послании Ш. Будного этот мотив звучит снова: „Прелестникову же образу и дух дастся, и усты глаголати будут действием сатанинским, попушающе Богу по оных сердцу, рекше Жидов и еретик и всех плотская мудрствующих“⁶⁵. „Но оных лепо язычници звати, котории жидовствуют или еретичествоуют“⁶⁶. Еретические нападки — действие антихристово беззакония, слуги дьявола прикрывают „именем христианским“, как овчиной „жидовский разум волка“⁶⁷.

Практически всякое отступление от правоверия и церковных традиций старец Артемий квалифицирует как возвращение к иудаизму, „жидовство“. Тот, кто отвергает внешнее крестное знамение — молится не по христиански, а „по-жидовски или погански“, скорее даже насмехается над Христом („ругается Христу“) ⁶⁸. Еретики (протестанты) ставят Моисеев закон выше учения Христа и предпочитают еврейских пророков апостолам⁶⁹; они, соответственно, „держат отступную ересь Жидовского смысла“⁷⁰.

Ш. Будного Артемий призывает к покаянию, „если еще несъвършенне жидовствуеши“⁷¹, и к отказу от „Люторской ереси“, которая ведет к „жидовству“ и оскорбляет все благочестивые христианские обычаи („Наука бо их ничтоже ино, разве на Жидовство приводит помалу а всем благочестивым христианским обычаем ругается“) ⁷². Те из еретиков, кто отрицает Троицу, „съвършение жидовствуют, точию еще не обрезаются“⁷³.

То же отождествление протестантизма и „жидовства“ мы находим в других посланиях Артемия⁷⁴. Соответственно, истинное, евангельское христианство последовательно и настоятельно противопоставляется иудаизму. Полемизируя с протестантами, Артемий настаивает, что „христовых же служб священнодействие образ суть небесным“, а не „законная служба“, которая, по мнению „люторов“, „образ бяше службам

⁶³ [Артемий]. Послания старца Артемия / Изд. П. А. Гильтебрант // Русская историческая библиотека. — 1878. — [Т.] IV (Памятники полемиической литературы в Западной Руси. — [Т.] I). — Стб. 1382—1383.

⁶⁴ Там само. — Стб. 1427.

⁶⁵ Там само. — Стб. 1295.

⁶⁶ Там само. — Стб. 1306.

⁶⁷ Там само. — Стб. 1269.

⁶⁸ Там само. — Стб. 1297.

⁶⁹ Там само. — Стб. 1308—1309.

⁷⁰ Там само. — Стб. 1309.

⁷¹ Там само. — Стб. 1310.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. — Стб. 1314.

⁷⁴ Например, в послании Зарецкому, где Артемий пишет, что „люторы“ не понимают Евангелия Христова, проповедуют вместо него Десятословие и обратились к Моисееву закону (Там само. — Стб. 1278).

христианским"⁷⁵. „А еже кроме церкви в простом дому приношенню бывати кроме великия нужда, сиа Арианския ереси предание, а не православных велений, еже приаша и ныне Жиды необрезаны или, паче рещи, Татарове крещеныя, враги креста Христова, и всем христианским богопреданым благостоянием съпротивостоятеле"⁷⁶.

Итак, еврей для Артемия — это прежде всего религиозный оппонент, нехристианин, „нехристь“, отказ которого от христианства болезнен именно потому, что христианство родилось из иудаизма. Каковы другие черты образа еврея в посланнях Артемия? Каковы „атрибуты“ иудеев, в каких выражениях они характеризуются?

Изображение угодников среди иудеев было недопустимо по той причине, что „род жидовский“, из-за своего „развращения“ („понеже Жидовский род развращен есть“), стал бы изображать „начальников“ и обоготворять их⁷⁷. Византийское иконоборчество есть результат иудейского влияния, потому что введший иконоборчество Лев Исавр был „прельщен от Жидов“⁷⁸. Проповедуя „Жидовская же десятословия, а не евангелие“, еретики творят радость „христубийцам“⁷⁹. Они соблазнили своим учением некоторых людей, которые вступили в их „Жидовску съборищу [...] десятословия ради“⁸⁰. Упоминается Артемием и „жестосердие жидовское“⁸¹.

В целом, однако, во взгляде старца Артемия на евреев доминирует, безусловно, христианский богословский антииудаизм, не перерастающий ни в этническую фобию, ни в характерный для средневековья мифологический („химерический“, согласно понятию, введенному Г. Лангмуиром⁸²) антисемитизм.

Иудаизм в полемическом трактате из собрания Михаила Погодина и четьих сборниках XVI века. Еще один возможный пример восприятия иудаизма в украинско-белорусской культуре XVI в. — сравнительно недавно введенный в оборот новый памятник восточнославянской антиеретической полемики середины XVI в., трактат, обличающий неких еретиков-„гусов“⁸³. Трактат примечателен, среди прочего, тем, что в нем содержится прямой призыв к физическому преследованию и даже истреблению диссидентов⁸⁴. В нем многократно и враждебно упоминаются

⁷⁵ [Артемий]. Послания старца Артемия. — Стб. 1279.

⁷⁶ Там само. — Стб. 1280.

⁷⁷ Там само. — Стб. 1308.

⁷⁸ Там само. — Стб. 1291.

⁷⁹ Там само. — Стб. 1205.

⁸⁰ Там само. — Стб. 1226.

⁸¹ Там само. — Стб. 1332.

⁸² См. ссылку 101.

⁸³ РНБ, отд. рукописей и редкостной книги, № 840 (Собрание М. Погодина). Об этом примечательном сборнике из собрания М. Погодина и включенном в него полемическом трактате см.: Бегунов Ю. И. Ян Гус и восточное славянство (по материалам новонайденного источника) // Труды Отдела древнерусской литературы. — 1996. — [Т.] 49. — С. 356—375; Дмитриев М. В. „Ересь гусів“ і „ересь Феодосія Косого“ в українсько-білоруському релігійному житті третьої чверті XVI ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2002. — Вип. 37. — Част. 1. — С. 122—144.

⁸⁴ „[...] якож бесному псу, егда же видиши его беснующася, убий его да не прочии споганит, болшаа сих ликования и целбы не требует. Такожде и сии гуси, кое бо истязание или пря хочете — съ буми человеци буй истязания. Якож божественный апостол великы

евреи. По словам автора, богатые и обильно украшенные святилища евреев не принесли им пользы, потому что они не прислушались к словам пророков об Иисусе Христе и убили сначала пророков, а потом и самого Христа. И теперь христиане, как бы вместо евреев, почитают и Христа, и провозвестивших его пророков⁸⁵. Обращаясь к оппонентам-иудеизантам, автор трактата утверждает, что они вместе с иудеями отвечают за убийство Христа и пророков, стали врагами Христа и потому не имеют права ждать от него защиты и прощения и т. д.⁸⁶; иудеи были виноваты в том, что не послушались Бога, поклонились золотому тельцу⁸⁷; „гусы“ — гуситы подобны Израилу в том, что отвергли иконы, потеряв разум, впав душой во зло и т. д.⁸⁸ Повторяя Иоанна Златоуста, автор полемиического сочинения пишет, в частности: „Без срама скверна ваша жития, за и домене ваши смръдят, капо то жидовския храмины. И сами суше скверни и нечисти“⁸⁹.

В целом мы имеем дело с характерной для православной антииудейской письменности ситуацией: иудеям адресована резкая брань, обвинения в том, что они отвержены Богом, что их предки виновны в распятии Христа и убийстве пророков, что сами иудеи и их последователи „безумны“, но все это не сопровождается ни „химерическими“ вымыслами, ни призывами к насильственному крещению или изгнанию евреев.

Тексты, касающиеся иудаизма и иудеев, можно найти почти в каждом обширном сборнике смешанного содержания, какие сотнями составлялись и переписывались в Московской и украинско-белорусской Руси. Приведем как характерный пример обширный (на 734 листах) сборник различных слов и поучений из отдела рукописей библиотеки Академии наук Литвы в Вильнюсе. Но состав его, хотя и пестрый, далеко не случаен. Это видно из помещенного в конце послесловия. В нем

Павел рече ко Тимофию: чадо Тимофеу, блюди ся обуя, стязания. И се еси на тая божественая стязания" (РНБ, отд. рукописей и редкостной книги, № 840 (Собрание М. Погодина), л. 121).

⁸⁵ „И что убо плъзова жидовом церкви велефалныи и много zelo украшены? Отнели ж они не послушаша святых пророков Господня прорекша о Христове пришествии, но пророки убиша, потом и самого Христа проречаннаго от них распяша и осудиша, но мы, христиане, не токомо хвалу и пение и благодарение възсылаем [не хватает одной—двух букв, вырезанных при подклейке страницы] [...] усть не достойн Христу Богу нашему, въплотившемуся нас ради и спасъ человека, но и святым и божественным пророком, еж их сами тии жидове руками своими убиша и тем память сътворяем яко истинным Божиим и неслестным проповедником о пришествии Христове" (Там само.— Л. 124 об.—125).

⁸⁶ „Сице же и жидове быша врази Христу Богу як пророки посланныи к ним убиша, потом самого Христа, и кое дръзновение имаша к нему, когда,— о иудеу, и почто почитаеши, еж ж уби еси, и книги пророческия почитаеши, и пророки убиваеши. Отнелиж убил еси, ты уже врага суща еси, пророком убийца. И како смеиши рещи, як таа и таа пророкоша пророци о вас и о вашем спасении, да еще ожидаете приити вам избавление от Господа Бога, его ж ваши отцы убиша. Такожде и пророци убисте, и како хвала вам есть от прорицания святых пророк, отнелиж их убисте и книги их еще дръжите и почитаете. Горе вам и вашей надежди, як чаєте антихриста, якож Господь к вам рече обличителне" (Там само.— Л. 125—125 об.).

⁸⁷ Там само.— Л. 128 об.

⁸⁸ „О, мръзосте, о окаяства! Зри, како изуми вся и опианися Израиль, якож и пророк глаголет, душа их во злых таяшась и смоутишась. Разоуместе ли, о гуси, прелесть израильяном, видисте ли, на колика лета и времена возмогоша оудръжати себе". „И вы, гуси, прельстились так же, как Израиль, отвергли иконы и пр. И мы покланяемся иконам, как заповедали апостолы и пр." (Там само).

⁸⁹ Там само.— Л. 132.

сообщается, что сборник переписан „повелением и накладом благочестиваго и христолубиваго“ князя Богуша Евфимия Корецкого в местечке Корци „рукою многогрешнаго и непотребного Матяша дядка“ в 1569 г. Поскольку почерки в кодексе различны, Ф. Добрянский предполагал, что Матяш был лишь составителем сборника и заведывал его перепиской. Некоторые из глав сборника написаны украинско-белорусским языком, „руской мовою“. Большинство — церковнославянским. Те и другие представляют собой списки святоотеческих или анонимных слов и поучений, фрагменты житийной литературы. Степень оригинальности включенных в состав сборника текстов определить очень трудно. Ясно, тем не менее, одно: заказ князя Богуша Корецкого и состав сборника не могли не быть откликом на потребности и интересы именно 1560-х годов. Кроме того, существенно, что в сборнике подобраны поучения на все праздничные дни и дни памяти святых с сентября по декабрь. Иными словами, мы имеем дело с памятником именно проповеднической литературы.

О князе Богуше Корецком мы знаем, что он был ревностным защитником православия на Волыни. Во второй половине XVI в. на средства Богуша Корецкого в его владениях было основано три монастыря⁹⁰.

Несколько текстов несут явные следы украинско-белорусской переработки. Среди них есть и такие, которые позволяют судить о том, какой образ иудаизма и евреев предлагался православной традицией читателям таких сборников и слушателям проповедей. Это, например, „память“ Иисуса Навина, „воеводы жидовского“, который „справовал“ над иудеями после смерти Моисея, „и увел их в землю обетованную, и поразил многие языки поганские, и повелением Божиим разделил им земли языческие“. Пожалуй, еще более примечательно „житие и деяние святого пророка господня и боговидца Моисея, иже предварил есть Христово пришествие“⁹¹. Обе статьи написаны украинско-белорусским языком, весьма живым и выразительным, близким к литературным произведениям. Оба текста — апокрифические. Близкие к ним по содержанию, хотя принадлежащие к другим редакциям, апокрифы мы находим в публикации И. Франко⁹². Популярность таких апокрифических текстов в православной среде Речи Посполитой XVI в. известна. Представленный в них образ иудаизма и евреев пока еще не изучен.

В сборнике имеется и ряд слов Иоанна Златоуста о боговоплощении, приуроченных к концу декабря, то есть к Рождеству Христову. Обращает на себя внимание приписка к названию слова Златоуста „на рождество Христово о вочеловечении Господа нашего Иисуса Христа“: „Сиа восписан на иудея иж неверующих Господню безсеменному еже от девы рождению“⁹³. Далее целый цикл слов раскрывает обозначенную

⁹⁰ Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. Кн. 5. Период разделения Русской Церкви на две митрополии. История Западнорусской, или Литовской, митрополии (1458—1596) / Под ред. Б. Н. Флори.— Москва, 1996.— С. 224.

⁹¹ РНБ, отд. рукописей и редкостной книги, № 840 (Собрание М. Погодина), л. 35—50.

⁹² Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав І. Франко.— Львів, 1896.— Т. 1.— С. 225—263.

⁹³ Lietuvos Mokslo Akademijos Centrinės Bibliotekos, rankraščių ir rėtos knygu skyrius, f. 19, N 103 (227), s. 62.

тему. В этих сочинениях мы также находим материал для реконструкции образа иудеев и иудаизма в украинско-белорусской православной среде.

В украинско-белорусских землях имели хождение и собственно полемические противоиудейские сочинения. Это „Слова против иудеев“ Иоанна Златоуста, изданные в 1590-е годы в Остроге в составе „Маргарита“, „Особное мовене до жидов“ и два переводных антииудейских сочинения в составе Супрасльского сборника 1580 г. („Яков Жидовин“ и „Житие Григория Омиритского“)⁹⁴, схожие с „Особным мовенем“ сочинение из Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского⁹⁵, противоиудейское полемическое сочинение из рукописи второй четверти XVI в. в Национальной библиотеке в Вене⁹⁶, пришедшая из Византии „Толковая Палея“, изданный в 1590-е годы во Львове трактат Мелетия Пигаса⁹⁷, трактат Спиридона-Саввы литовского периода его деятельности (1470-е годы)⁹⁸, унаследованное от киевских времен „Слово о законе и благодати“ митрополита Илариона и „Просветитель“ Иосифа Волоцкого, пришедший из Московской Руси и известный в украинско-белорусских списках⁹⁹, трактат Василия Острожского „Об истинной православной вере“¹⁰⁰ и другие еще не введенные в научный оборот памятники.

⁹⁴ Обличительное списание против жидов и латинян (по рукописи Имп. Публ. Библиотеки 1580 г.) / Издал А. Попов // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1879. — Кн. 1. — С. 1—40.

⁹⁵ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукопису. Збірка Києво-Михайлівського монастиря, № 475 (1656), 493 (1655).

⁹⁶ Österreichische Nationalbibliothek, Abteilung der Handschriften, Cod. Slav. 9, ff. 182—218. Состав рукописи в целом описан А. Яцимирским (Яцимирский А. И. Описание южнославянских и русских рукописей зарубежных библиотек. Т. 1. Вена—Берлин—Дрезден—Лейпциг—Мюнхен—Прага—Любляна.— Петербург, 1921 (Сборник ОРЯС.— [Т.] XCVII).— С. 209—221) и Г. Биркфеллером (Birkfellner G. Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich.— Wien, 1975.— С. 204—210).

⁹⁷ Мелетий Пигас. О христианском благочестии к иудею ответ.— Львов, 1593. По данным Я. Исаевича, два экземпляра сохранились в Библиотеке Академии наук в Петербурге и в Библиотеке Чарториских в Кракове (см.: Запаско Я. П., Исаевич Я. Д. Памятники книжного мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні.— К. 1 (1574—1700).— Львів, 1981.— № 24.

⁹⁸ [Спиридон-Савва]. В неделю 50-ю слово на шествие Святого Духа // Турилов А. А. Забытое сочинение митрополита Саввы-Спиридона литовского периода его творчества // Славяне и их соседи. Вып. 7: Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV—XVII века.— Москва, 1999. Текст: С. 127—136. Характеризуя сочинение Спиридона-Саввы, А. Турилов справедливо отмечает: „Антииудейский пафос „Слова“ [...] вполне традиционен, „книжен“ по своему характеру и продиктован исключительно темой поучения“ (С. 123).

⁹⁹ Об украинско-белорусских списках „Просветителя“ см.: Перетц В. Н. „Просветитель“ Иосифа Санина в украинском переводе начала XVII в. // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы...— Ленинград, 1928.— Вып. 2.— С. 108—167.

¹⁰⁰ Острожский Василий (Суражский). О единой истинной православной вере и о святей соборной апостолской церкви, откуда начало приняла и како повсюду распростерся // Российская историческая библиотека.— Санкт-Петербург, 1882.— Т. 7 (Памятники полемической литературы в Западной Руси.— Т. 2).— Стб. 601—938. Вот характерное высказывание Василия Острожского: „Народ Жидовский, от врага и ненавистника спасенна рода человеческого диавола звездений, зачадил на дочасном, рекше на Моисееве законе, властне яко дети на азбуках. И опершися [то есть упорствуя.— М. Д.] далее до съвершенна науки и познания истинныя веры поступовати не хотят. И в том упорном безумии своем валяючися погибают“ (Там само.— Стб. 622—623).

Каждый из них мог бы быть проанализирован отдельно. И тогда мы получили бы картину, аналогичную той, какую дало изучение памятников антииудейской полемики Д. Паркесом¹⁰¹, А. Вильямсом¹⁰², Г. Шреккенбергом¹⁰³, Б. Блюменкранцем¹⁰⁴, Ж. Дааном¹⁰⁵, А. Кюльцером¹⁰⁶. Но аналогичную — не значит одинаковую. Как показывают издавна проводимые исследования по истории христиано-еврейских отношений в Византии и начинаемые исследования по восприятию иудаизма в культурах южных и восточных славян, между западнохристианской и византийско-славянской моделями отношения к иудаизму, существовал, вплоть до XVII в., и даже до середины XVII в., ряд заметных различий¹⁰⁷. Они выражаются прежде всего в том, что в православной мысли не получили сколько-нибудь широкого распространения особо агрессивные формы христианского антисемитизма, которые Г. Лангмуир предлагает называть „химерическими“ и которые составляют *differentia specifica* того явления, которое обыкновенно подразумевается под средневековым антисемитизмом¹⁰⁸. Глубина различий, их отдельные модальности, причины выявленной асимметрии между антииудейским дискурсом „латинского“ и византийско-славянского христианства — вся эта проблематика еще ждет своих исследований. То, что становится, видно уже теперь, позволяет предполагать, что исток расхождений православного Востока и католического (затем и протестантского) Запада кроется главным образом в ряде конфессионально-культурных особенностей двух христианских традиций.

В заключение подчеркнем, что нами приведены примеры нормативных представлений об иудаизме и евреях, предлагавшихся византийско-православной традицией через учительную, проповедническую и полемическую письменность. Какие формы эта традиция принимала в сознании православных горожан, шляхты, духовенства, крестьян? Пока не предпринималось попыток исследовать эту тему и дать неумо-

¹⁰¹ Parkes J. *The Conflict of the Church and the Synagogue: A Study in the origins of Anti-Semitism.* — Philadelphia, 1961 (первое издание: New York, 1934).

¹⁰² Williams A. L. *Adversus Judaeos: A Bird's Eye View of Christian Apologiae until the Renaissance.* — Cambridge, 1935.

¹⁰³ Schreckenberg H. *Die christlichen Adversus-Iudeos-Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld.* — Frankfurt; Bern; München, 1990 (2-е издание).

¹⁰⁴ Blumenkranz B. *Les auteurs chrétiens latins du Moyen Age sur les juifs et le judaïsme.* — Paris, 1963.

¹⁰⁵ Dahan G. *Les intellectuels chrétiens et les juifs au Moyen Age.* — Paris, 1990.

¹⁰⁶ Külzer A. *Disputationes graecae contra Iudaeos. Untersuchungen zur byzantinischen antijüdischen Dialogliteratur und ihrem Judenbild.* — Stuttgart; Leipzig, 1999.

¹⁰⁷ Специфика христиано-иудейских отношений в православных обществах (до середины XVII в.) в последние годы была в центре международного исследовательского проекта „Антииудаизм, антисемитизм и религиозно-этническая терпимость в обществах греко-византийской и западнохристианской традиций“ (см.: Дмитриев М. В. *Человек Православный и Homo Catholicus // Интеллектуальный форум.* — 2002. — № 9. — С. 80—84). Результаты работы частично отражены в находящейся в печати книге (*Les Chrétiens et les Juifs dans les sociétés de rite grec et latin. Moyen Age — XIX siècle / Etudes publiées par D. Tollet, M. Dmitriev, E. Teiro.* — Paris [в печати]); другие материалы подготавливаются к изданию в серии „Jews and Slavs“ (Москва; Иерусалим, под ред. В. Московича).

¹⁰⁸ См. ссылку 60.

зрительный ответ на наш вопрос, хотя возможности для этого имеются.

Можно взять в качестве примера очень известный текст — окружное послание князя Константина Острожского от 24 июня 1595 г.¹⁰⁹ В нем, как и в позднейшем заявлении львовских мешан¹¹⁰, в качестве аргумента в защиту прав православных приводится ссылка на евреев, татар, армян, чье право исповедовать собственную религию гарантировано королевскими привилегиями¹¹¹. Здесь же мы встречаем ряд спонтанно упомянутых риторических фигур, относящихся к евреям и иудаизму: святые страдали за истинную веру, проливая свою кровь и претерпевая мучения так же, как и Иисус Христос „от неблагодарных Иудей“¹¹². Апостол Павел „преже в жидовском омрачении суще, паче прочих збытний ревнитель своея прелести жидовское бысть“, творил зло святым, заключал их в темницы, был сообщником кровопролития св. Стефана. „Также и прочии жидове, в чим егда властью мучителскою своему неправедному умышлению одолети не възмогша, от богатства прелщающе сребром умздают: якоже сотвориша воином, утаити хотяще воскресение Христово“¹¹³.

Известен ряд сведений о том, как евреи воспринимались и казаками в конце XVI — начале XVII вв. С. Боровой обратил внимание на сообщение Э. Ляссоты о некоем „еврее Мозесе“, который принес присягу на верность императору в Праге в 1594 г. вместе с казацким полковником¹¹⁴. В респонсах рабина Иоела Сиркеса сообщается об еврее-рыцаре Берахе, погибшем в 1611 г. во время московского похода — казаки его оплакивают и рассказывают о его геройстве. Берах — один из 11 евреев — участников похода¹¹⁵. Об отношении к евреям в первой половине XVII в. кое-что можно узнать из сообщений русских лазутчиков и

¹⁰⁹ Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590—1600) (далее — DUB) / Ed. A. G. Welykij. — Romae, 1970. — P. 82—87. — N 47. „Послание“ В. Острожского издавалось и прежде (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. Т. IV: 1588—1632 / Изд. И. Григорович. — Санкт-Петербург, 1851. — С. 99—104. — № 71; Monumenta Confraternitatis stauropigianae Leopoliensis / Ed. W. Milkowicz. — Leopoli, 1895. — Vol. 1. — P. 629—635. — N 369).

¹¹⁰ Окружное послание Львовского братства 1608 года // Архив Юго-Западной России. — К., 1904. — Ч. 1. — Т. XII. — С. 528. Ф. Сысин обратил внимание, что Львовские протестации, упоминая евреев, свободны от проявлений антисемитизма (Sysyn F. E. The Jewish Factor in the Khmelnytsky Uprisn. — P. 53, not. 24).

¹¹¹ „И если татаром, мало знающим Бога и неверным Жидом, супостатом божием, также армяном и иным, в панстве его королевской милости пана нашего, законы их всякого нарушенья хранимы суть, чи не болаш нам, истинныа веры хрестияном, храними быть мають, если только все купно з собою соединившися за едно усердно стояти будем?“ (DUB. — N 47. — P. 84).

¹¹² „Колико бо множество святых, незличенное числом, за сию истинную веру кровь свою проливающе и многыа муки наваждением дяволим от зловерных человек страждуще претерпели яко прежде сам спаситель наш Иисус Христос от неблагодарных Иудей“ (Там само. — P. 86).

¹¹³ Там само. — P. 87. Связь с заключением унии в том, что „сиче и прочии всит им подобнии, своих вер изобретатели, света сего мудроваанием дмушися творят“.

¹¹⁴ Боровой С. Я. Евреи в Запорожской Сечи (по материалам сечевого архива) // Еврейские хроники XVII столетия... — С. 211—212.

¹¹⁵ Там само. — С. 214.

перемещавшихся в Россию в первой половине XVII в. украинско-белорусских жителей, вводимых в оборот Б. Флорей¹¹⁶.

Таким образом, перед нами — широкое поле для будущих исследований, которые восполнят лакуны в наших знаниях об отношении христиан к иудаизму и евреям в раннее Новое время.

¹¹⁶ См.: Флоря Б. Н. Отражение религиозных конфликтов между противниками и приверженцами унии в „массовом сознании“ простого населения Украины и Белоруссии в первой половине XVII в. // Дмитриев М. В., Заборовский Л. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — начале XVII в. Часть II. Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события. — Москва, 1999. — С. 151—174; його ж. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII століття // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті / Ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. — Львів, 1997. — С. 124—134 (дискусія — С. 134—147); його ж. Новые свидетельства об отношении населения Украины к евреям первой половины XVII в. (документы) // Еврейское население в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе. Средние века — Новое время. — Москва, 1994. — С. 136—138. Часть свидетельств такого рода включена в публикации документов по истории казачества и русско-украинских отношений (Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. Т. 1: 1620—1647 годы; Т. 2: 1648—1651 годы; Т. 3: 1651—1654 годы. — Москва, 1954; Документы российских архивов по истории Украины. Т. 1: Документы по истории запорожского казачества. 1613—1620 / Сост. Л. Войтович, Л. Заборовский, Я. Исаевич, Ф. Сысин, А. Турилов, Б. Флоря. — Львов, 1998).

Наталія СТАРЧЕНКО

Інститут історії НАН України (Київ, Україна)

ПОЛЮБОВНІ СУДИ НА ВОЛИНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI СТОЛІТТЯ

Трансформації у дослідженні конфліктів представниками різних напрямів сучасної гуманістики були пов'язані насамперед зі зміною оціночної компоненти аналізу: від негативної — через констатацію наявності агресії у всіх соціумах — до визнання за конфліктом нормативного характеру. А, відтак, територія історика була розширена за рахунок ще одного об'єкта конфлікту як складного соціального феномена, важливої частини механізму функціонування соціуму, своєрідного ключа для розуміння міжособистісних стосунків, способу репрезентації системи цінностей спільноти тощо¹.

Уявлення про конфліктність ранньомодерного шляхетського соціуму Речі Посполитої, і, зокрема, українських земель, були на багато років сформовані під впливом розвідки Владислава Лозінського „*Prawem i lewem...*“, джерелом якої стали судові книги². Між тим актові матеріали судових установ як основне джерело реконструкції повсякдення таїть немало пасток, і чи не найголовніша з них — підміна всього розмаїття життєвих практик тими, які викликали спротив соціуму, перебували поза межами прийнятих у ньому норм і переважно регулювалися кримінальним правом чи з допомогою стримувальних механізмів, вироблених спільнотою. За цих умов величезної ваги набирає дослідницький інструментарій, що надавав би можливість визначити місце для зафіксованих фактів на шкалі „унікальне/типове“, „норма/допустиме порушення норми/відступ від норми, що вимагає негайної реакції соціуму“, „судова риторика/можливі мотиви“ тощо, а також віднайти функції того чи того явища в складній системі культури певної спільноти.

У пропонуваній розвідці маємо на меті описати таке явище, як суди полюбовні та їхні функції гальмівного механізму конфлікту через призму евристичних можливостей джерела. Попри існування інституту приятельського суду впродовж тривалого часу (своїм корінням це явище сягає родового устрою) і його наявність у багатьох культурах³, в цьому

¹ Див., наприклад: Smail D. L. Hatred as a social institution in the late-medieval society // *Speculum*.— Cambridge (Mass.), 2001.— Vol. 76.— N 1.— P. 90—126.

² Łoziński W. *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*.— Kraków, 1957.— Wyd. 5.— T. 1—2.

³ Domino W. *Sądownictwo polubowne na Rusi w późniejszym średniowieczu*.— Warszawa, 1938.— S. 10.

дослідженні обмежимося шляхетським соціумом Волинського воєводства за досить короткий період XVI ст.— від судової реформи 60-х у Великому князівстві Литовському до зламу століть, з огляду на незначне вивчення цієї теми, а також дотичних до неї проблем.

Неможливість оминати цю правову інституцію при аналізі величезного кола питань, пов'язаних з функціонуванням судової системи на теренах Речі Посполитої демонструє наявність загадок різного ступеня інформативності про полюбовні суди у більшості комплексних праць з історії права, а також у низці розвідок з окремих правових питань⁴. Їй було присвячене також монографічне дослідження авторства Владислава Доміно — „Sądownictwo polubowne na Rusi w późniejszym średniowieczu”⁵. Однак інформативні можливості джерел, дотичних до цієї інституції, не використані в межах дослідницького поля історичної антропології, що і робить цю тему вкрай притягальною для історика.

Популярність полюбовного суду — форми полагодження конфліктних взаємин з допомогою приватних осіб з ініціативи і за згодою сторін — серед шляхти Волині забезпечувалася кількома важливими факторами, серед яких чи не найголовнішим була його дієвість як гальмівного механізму у конфліктах членів озброєної спільноти, надзвичайно вразливих щодо питань честі. Метою приятельського контролю було замирення сторін без особливих утрат для їхньої „поштивости”⁶, а не пошуки винного і подальший порахунок з ним, що було обов'язковим для судового процесу і часто не лише не припиняло ворожнечі, а й провокувало сторони на її продовження. Порівняймо часто вживану у судовій практиці лексику „срокгост права” (чи „срокгост статуткова”) з декларативною суттю суду полюбовного: „обычаем угоды приятельское погожали, якобы на обе стороне без szkody и затруднения болшого было”⁷. [Тут і далі виділено автором.]

Судовий процес був пов'язаний з фінансовими витратами⁸; часто затягувався зацікавленою стороною з формальних причин на невизначений термін; міг бути обтяжений упередженістю суддів, членів тієї ж таки спільноти, яка являла собою надзвичайно щільну мережу різних за характером пов'язань. Щодо винесеного вироку існувала майже необмежена можливість апеляції до вищої судової інстанції, яка, своєю чергою,

⁴ Bałzer O. Przewód sądowy polski w zarysie // Studja nad historją prawa polskiego.— Lwów, 1935.— Т. XV.— Zesz. 1.— S. 217; Rafacz J. Dawny proces polski.— Warszawa, 1925.— S. 3—5. Kutrzeba S. Dawne polskie prawo sądowe w zarysie.— Warszawa, 1948.— S. 77—78; Dąbkowski P. Zemsta, okup i pokora na Rusi Halickiej w wieku XV i pierwszej połowie wieku XVI.— Lwów, 1898; Kutrzeba S. Mężobójstwo w prawie polskiem XVI stulecia // Czasopismo prawnicze i ekonomiczne.— Kraków, 1929.— Roczn. XXV.

⁵ Див.: Domino W. Sądownictwo polubowne na Rusi...

⁶ Дослідження Н. Яковенко демонструють, що „будь-який контакт із кримінальним судочинством у ролі відповідача чи звинуваченого тлумачиться як пляма на імені”. Див.: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.— К., 2002.— С. 115 („Про два стереотипи української шляхти: „чоловік добрий” і „чоловік злий”).

⁷ При передачі тексту кирилицею, не завжди маючи змогу звірити з оригіналами, можливі неточності (Ред.).

⁸ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДА України у Києві), ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 149—149 зв.

⁸ Див., наприклад, мотивацію припинення однієї з конфліктних справ: щоб не множити „шкоди и проволок правное” (Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 10 зв.).

затягувала вирішення справи і здорожчувала його. Через слабкість виконавчої влади, основою якої було посполите рушення — зібрання шляхти певної території — виконання вироку було вкрай проблематичним⁹. Отже, пошуки справедливості на шляху офіційного судового процесу зазнавали значних труднощів.

Врешті, сама шляхетська спільнота була зацікавлена у збереженні відносної рівноваги поміж своїми членами, що і демонструє активність приятелів у актах замирення (ширше про це згодом). Конфлікт далеко не завжди перебігав у формі силових змагань, однак традиційно включав елемент ритуалізованого публічного демонстрування ворожості¹⁰. За своєю сутністю це була гра престижів, демонстрація символічного капіталу, яка ставала можливою за мобілізації якомога більшої кількості прибічників кожної з конфліктуючих сторін. Звернімо увагу на опис підготовки шляхтича до провадження своєї судової справи: так, Михайло Оранський попередньо „ездил есми до некоторых панов приятелен моих, вживаючи их мѣстен на потребу и справу свою, которую перед судом кѣродскимъ на рочкахъ пришлыхъ мети маю”, а потім приїхав до приятеля повинного свого Богуфала Іваницького „просечи его мѣст, аби заровно з ыхъ мѣстю пны приятели мои оное sprawy мне у суду допомагат рачи”¹¹. Однак члени невеликих, досить замкнених шляхетських спільнот, як уже зазначалося, були тісно пов’язані різними за характером стосунками (родинними, псевдородинними, приятельськими, сусідськими), що робило майже неможливим розчленування їх на окремі ворожі групи без серйозних втрат соціуму загалом. Тож за цих умов вироблялися усередині спільноти ті механізми полагодження конфліктів, які забезпечували замирення з найменшими втратами. Серед них чи не найдієвішим і був суд полюбовний*.

Судові акти, що містять інформацію про полюбовні суди, можна розділити на три групи, дві перші з яких є найчисельнішими та найінформативнішими: 1) так звані „рознатъа на вгоду приятельску и померковане” чи „розенмы” — записи про рішення сторін удатися до приятельського суду; 2) скарги на порушення однією зі сторін попередніх домовленостей і подальше розірвання угоди; 3) листи компромісарські чи єднальні („єдначкне”), тобто умови поєднання сторін у ході полюбовного суду, засвідчені підписами його учасників.

Рішення удатися до приятельського суду сторони приймали найчастіше на початку або під час судового процесу, тож призупинення процесу фіксувалося в судових книгах як усне визнання учасників суперечки. Зазвичай такі записи містять лише інформацію про час проведення акту, його місце і кількість суддів з обох боків (часто без зазначення їхніх

⁹ Див., наприклад, як зустрічав посполите рушення Василь Борзобогатий Красенський: „[...] ұбравшиста ў панцыр, з многими приятелами своими конно, зеронно, яковы до вонны противъ якого неприятеля головного, приготовавшись околко сот люден, ұряду кѣродскомуъ лѣцкому от села дорогѣ заступивши, [...] повѣдал: вѣдѣмо ден вас бити и до горла боронити” (ЦДДА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 86—87).

¹⁰ Старченко Н. П. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей.— К., 1998.— Т. V.— С. 68—81.

¹¹ ЦДДА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 210 зв.

* Цікомо імовірно, що велика кількість скарг, вписана до судових книг без подальшого розгортання судового процесу, на практиці могла бути полагоджена через суд полюбовний.

імен), а також застереження щодо зірвання домовленості або ж непогодження сторонами своїх претензій у ході полюбовного суду. Інколи для сторін важив сам факт тимчасового замирення. Що ж до обставин проведення полюбовного суду, то сторони могли обмежитися досить непевним „тут где неподалеку Луцка”¹² на означення місця зустрічі чи ж заувагом, що деталі будуть обговорені по приїзді однієї зі сторін на Волинь (якщо рішення про полюбовний суд ухвалював адвокат)¹³, або ж подавалася лише частина стандартної інформації¹⁴ чи лише сам факт „розняття”¹⁵.

„Розняття” могли оформляти листи-зобов’язання, що ними сторони обмінювалися на підтвердження усних домовленостей, і де процес полюбовного суду регламентувався значно ретельніше¹⁶. Листи, ідентичні за змістом, вносили від імени кожної зі сторін до судових книг¹⁷. Траплялися випадки, коли подані листи не вписували цілком, а оформляли як довільний запис про рішення сторін, наприкінці якого зазначалося джерело інформації: „[...] *свои добровольныи розеими звыш помененыи приятели на писме до книг земских луцких под печатми и с подписми рук своих подали, а так мы то е очевидство вышши мененыи осое сознане до книг земских луцких записати есмо казали*”¹⁸. Записи здійснювали як за подачею сторін чи їхніх адвокатів, так і з ініціативи посередника у залагодженні конфлікту, спільного приятеля чи приятелів¹⁹.

Інформацію про „розняття” зазвичай вносили до книг тієї інстанції, де відбувався попередній судовий процес — гродського, земського чи трибунальського судів²⁰.

Скарги на недотримання попередніх умов у процесі приятельського суду є чи не найінформативнішими, оскільки сторона, що почувалася скривдженою, не просто фіксувала порушення домовленостей супротив-

¹² ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 160 зв.

¹³ Там само.— Арк. 235 зв.—236.

¹⁴ Там само.— Спр. 7, арк. 180—180 зв. (лише дата і місце); спр. 4, арк. 493 зв.—496 зв. (лише дата).

¹⁵ Там само.— Спр. 4, арк. 328 зв.—330 зв. (до суду були вписані контрверсії, тобто розмови сторін у ході судового процесу, наслідком яких і стало рішення удатися до суду полюбовного. Тож інформація про угоду поміж сторонами обмежилася вказівкою, що у випадку, якби сторони не дійшли згоди, вони мусять стати на перших роках. Можна зробити висновок, що полюбовний суд мав відбутися між роками, на яких справа велася, і наступними); арк. 972 зв.—973 зв. (вказувалося, що справа переноситься на полюбовний суд і має розпочатися в наступні роки у тому випадку, якби не вдалося дійти згоди).

¹⁶ Так, лист „розняття” поміж князями Михайлом, Федором і Олександром Михайловичами Курцевичами, з одного боку, і князем Дмитром Козекою,— з другого, з приводу межових суперечок, є зразком урахування щонайменших деталей процесу полюбовного суду аж до регламентації стосунків сторін з найважливішими особами з числа полюбовних судів: Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 332 зв.—335 зв.; арк. 336—338.

¹⁷ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 484—486 зв. і, відповідно, арк. 617—619, чи, наприклад: Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 332 зв.—335 зв. і аналогічний лист від іншої сторони, арк. 336—338.

¹⁸ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 140 зв.

¹⁹ Так, саме Януш Угриновський як посередник у домовленості між позивачем і відповідачем („рознимучи на вгледу межн сторонами”) просив про внесення до актових книг інформації про згоду сторін удатися до суду полюбовного (Там само.— Спр. 7, арк. 281 зв.).

²⁰ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 499 зв.—500 (запис „розниму” у трибунальській книжці).

ником, а і детально засвідчувала весь перебіг конфлікту. Саме в цих записках наявні мотивації дій сторін, акцентування на недопустимих вчинках, окремі деталі процесу (як, скажімо, користування полюбовними суддями Статутом), тобто розкриваються ті реальні практики, які приховувалися за формулами угод. Тож скарги можуть містити інформацію найрізноманітнішого характеру з царини повсякдення.

Рішення полюбовного суду (листи „компромісу приятельського“, „уложення приятельського“, „вгоды и померкованія приятельського“, „вгоды и застановленія приятельського“, „роспису и постановення приятельського“ тощо) трапляються рідше, що свідчить про необов'язковість їхньої фіксації в офіційних судових установах*. Угоди вписувалися до книг гродського чи земського суду, або до двох водночас²¹, зазвичай від кожної зі сторін²². Оскільки для сторін актуальними були саме домовленості, а не обставини їхнього досягнення, то й інформація щодо процесу полагодження конфлікту переважно обмежується зазначенням місця і часу проведення суду та його учасників²³. Однак були і випадки інформаційно насичених „листів єднацнкх“, як у справі Богдани Михайлової Малинської з Яловицьких з Іваном Козинським, де фіксується перебіг справи у луцькому гродському суді та судовий вирок; обставини рішення про приятельський суд, місце, час та учасники полюбовного суду, його рішення; виконання стороною вироку та застережні заходи у разі порушення домовленостей. Лист був вписаний до земських книг двічі, від кожної зі сторін — учасниць полюбовного суду²⁴; третій лист у тій же справі був представлений з боку спільних приятелів і дещо відрізнявся від попередніх, зокрема, інформацією про акт „перепрошенія“ Козинського „перед нами [полюбовними суддями] и стороною“ (окрім матеріального відшкодування потерпій стороні), а також описом проведеного кордону поміж спірними грунтами²⁵. Четвертим документом цього полюбовного суду є межовий акт, укладений спільними приятелями²⁶.

Інколи до судових книг заносилося лише визнання позивача, тобто скривдженої сторони, про отримання відшкодування від кривдника відповідно до рішення полюбовного суду, так званий квитовий лист²⁷. Ми зафіксували запис листа, яким скривджена сторона звільняла свого котрагента від відповідальності, припиняючи справу у всіх судових ін-

* Обов'язковими для фіксації зазвичай були акти полюбовних судів, що стосувалися нерухомості, а також справи, у яких попередньо був винесений судовий вирок, особливо, якщо йшлося про вирок баніції чи виволання, тобто вигнання з землі. Вносилися до судових книг також рішення полюбовних судів на вимогу сторони/сторін, що і зазначалося текстом угоди.

²¹ ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 158—159.

²² Див., наприклад: Там само.— Арк. 493 зв.—496 зв. (дата складання і внесення до книг одієно зі сторін збігається — 8.06.1584 р.), і, відповідно, запис іншої сторони: Арк. 976—982 (11.10.1584 р.).

²³ Або ж взагалі не містити інформації про процедуру полюбовного суду, див., наприклад: Там само.— Спр. 7, арк. 453.

²⁴ Там само.— Спр. 4, арк. 158—159; 206—209 зв.

²⁵ Там само.— Арк. 217 зв.—219 зв.

²⁶ Там само.— Арк. 225—227 зв.

²⁷ Там само.— Арк. 442 зв.—443 зв. У цьому записі „квитованія“ йдеться про отримання грошей стороною, згідно з приятельським „росписом и постановеньем“, однак не згадано імен суддів полюбовних, тож залишається питання, чи були ними свідки запису, а чи йшлося про свідків віддачі грошей, утім, найімовірніший перший варіант.

станціях під зобов'язанням ніколи її не поновлювати, без будь-якої згадки обставин постановлення такого рішення²⁸. Те, що йшлося саме про домовленості полюбовного суду, засвідчував сам характер запису, а також пізніша скарга подавача листа про невиконання протилежною стороною зобов'язань, зокрема, і про внесення до актових книг відповідних листів²⁹.

Тож на підставі цих видів судових записів спробуємо охарактеризувати перебіг полюбовних судів.

Полюбовний суд як альтернативний офіційній судовій системі спосіб позасудового пошуку справедливості частково регламентувався Слуцьким списком і Литовського статуту (далі — ЛС), який віддзеркалює законотворчу діяльність Панської ради і Сейму Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) після затвердження Статуту 1529 р.³⁰. Згідно з правовою нормою, після винесення вироку уповноваженою на те офіційною інстанцією єднання могло відбуватися лише у присутності децького чи вижа, або ж у присутності суддів, які виносили попередній вирок. У разі порушення приписів, уводилися штрафні санкції для сторін і їхніх полюбовних суддів на рахунок офіційних осіб (розд. 6, арт. 36)³¹. Схоже, що це була спроба прив'язати інститут звичаєвого права до запроваджуваної державою правової системи.

II ЛС, що у досліджуваній період діяв на українських землях, які увійшли внаслідок Люблінської унії до Корони Польської, зокрема, і в Волинському воєводстві, містить окремий артикул „О полюбовному суду“ (розд. 4). Він оминає вимоги I ЛС і зосереджується лише на процедурі завершення справи у разі порушення домовленостей полюбовного суду однією зі сторін. У цьому випадку на земський суд покладалися функції винесення вироку. До земського суду сторони мали звертатися і тоді, коли судді полюбовні не могли дійти згоди³². Також правовим приписом „*Хто бы кого через судъ або через єднане кѹ правѹ позвал*“ (розд. 4, арт. 15) заборонялося сторіні, що програла справу у суді чи внаслідок єднання, позивати супротивника до офіційного суду під загрозою штрафу (сторіні — 7 кіп, судді — 2 копи, підсудку — 1 копа). Отже, вся процедура полюбовних судів залишалася у царині звичаєвих практик та ініціативи сторін. До того ж II ЛС не регламентував дій судових осіб щодо випадків, на які не поширювалися правові приписи, залишаючи широке поле для адвокатських дискусій щодо можливості/недопустимості застосування субсидіарних джерел права, зокрема, норм коронного права чи звичаєвих практик, утверджуючи тим самим принцип „*nulla crimen sine lege*“.

²⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 136—137 зв.

²⁹ Там само.— Арк. 239—239 зв. Аналогічним є випадок відмови від ведення процесу слугою князя Михайла Чарторийського Богушем Сердатицьким з княгинією Олександровою Вишневецькою про грабунок вівса: „*А, не вдаючися зъ єю мѣстѣю у право, позвѹ своего поипрати не хочѹ, и с того року позвѹ, речн и жаловы в неѹ описаное єє мѣл выпѹскѹю и волюю чинѹю*“ (Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 382—382 зв.), хоч, немає сумніву, що цьому актові передували якісь домовленості.

³⁰ Первый Литовский Статут. Тексты на старобелорусском, латинском и старопольском языках.— Вильнюс, 1991.— Т. II.— Ч. 1.— С. 8.

³¹ Там само.— С. 190.

³² Статут Великого князства Литовского 1566 года // Временник Московского общества Истории и Древностей Российских.— Москва, 1855.— Кн. 23.— С. 96.

III ЛС повторював приписи II ЛС (розд. 4, арт. 85 „О полюбовном суду“), дещо уточнюючи процедуру винесення вироку земським судом — у випадку незгоди суддів полюбовних: зазначалося, що перший термін розгляду справи для сторін має бути „завитий“, тобто остаточний, а якщо відповідач не стане у призначений термін, то суд має винести вирок за його відсутності³³. Розширювався і припис „Хто вы кого через судъ [...]“ (розд. 4, арт. 25)³⁴, який констатував: необхідність фіксації в судових книгах єднальних листів у земельних справах і особливо тяжких кримінальних, де вироком мала бути смертна кара; що ж стосується інших справ, то вказувалося на потребу листів на утвердження умови, скріплених підписами сторони і свідків (двох при наявності особистого підпису сторони і трьох, якщо сторона засвідчувала умову лише печаткою); програти справи в офіційному суді стороною, що поскаржившись на супротивника, який позвав до суду вже після винесення вироку полюбовним судом, сама до нього не з'явилася*.

Загалом же, на відміну від I ЛС, приписи II і III Статутів майже не торкалися процедурного боку проведення полюбовних судів, регламентуючи лише точки дотичності поміж офіційними судовими установами і альтернативною їм інституцією звичаєвого права.

Компетенція полюбовного суду. Схоже, що на розгляд полюбовного суду могли бути передані будь-які справи конфліктного характеру — від усіх видів справ з царини приватного права (аж до розлучення перед приятелями, що передувало духовному судові, у випадку княжни Маруші Збаразької та Василя Загоровського³⁵) до тяжких карних злочинів, тобто компетенція офіційних судів і судів полюбовних збігалася. До того ж значну кількість справ традиційно вирішували через третейський суд, як, скажімо, межові суперечки³⁶ чи порахунки між шляхтою з приводу кривд слуг чи підданих („соседским обычаем“)³⁷.

Однак особливо важливою для шляхетської спільноти була можливість вирішення полюбовно справ про вбивство чи тих, де винному

³³ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі.— Мінск, 1989.— С. 200.

³⁴ Там само.— С. 158.

* Чекає на дослідження проблема обсягів уживання в судовій практиці Волинського воеводства приписів III ЛС, який був прийнятий у ВКЛ 1588 р., уже після прилучення трьох українських воеводств до Корони Польської. Зауважимо, що використання судами правових кодексів інших територій як субсидіарних могло бути оскаржене стороною, оскільки порушувало Люблінський привілей для цих земель — судитися за II ЛС, який згодом дістав назву Волинського.

³⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 15—15 зв.

³⁶ Німчук В., Яковенко Н. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI — першої половини XVII ст. Передмова у: Книга Київського підкоморського суду (1584—1644).— К., 1991.— С. 7—10; Статут Великого князства Литовського 1566 года...— С. 101—102 (розд. 4, арт. 70). Пор.: ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 252 (поділ маєтку перед полюбовними приятелями).

³⁷ Див., наприклад, у II ЛС розд. 4, арт. 27. Пор.: справа про кривди підданих між Остафієм Короваем Селецьким і княгинією Марковою Сокольською з земського уряду була перенесена внаслідок приятельської угоди між сторонами на таких умовах: у визначений день мали з'їхатися „на місце об'яче до пна Василія Коптя“ Коровай сам і з боку княгині — її представник („кого вы колекть с приятел своих або з слугъ своих“) і чинити справедливість за „правнымъ поступкомъ и слущнымъ доводомъ“, якби не вдалося правом полагодити або „угоднымъ обычаемъ“, тоді „право правомъ нти маєтъ“ (ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 79).

загрозувала смертна кара, яка у цьому випадку могла бути замінена пом'якшувальним вироком. Тож зупинимось детальніше на ролі полюбовного суду у вирішенні такого виду справ. Прикладом компетенції третейського суду у скасуванні смертної кари може бути випадок про взяття на поруки („рукоємство“) до погодження справи єднанням злочинців, звинувачених у вбивстві, один з яких за судовим вироком мав бути скараний „на горло“. Умовою передбачалося, що якби не вдалося досягти домовленостей, то винний мав бути страчений³⁸.

Чи, скажімо, позваний до суду матір'ю і братами вбитого ним шляхтича Костянтин Колпितовський з допомогою спільних приятелів ще до початку правового ведення справи дійшов з позивачами згоди щодо полюбовного погодження. Суд, який на вимогу потерпілої сторони у цьому випадку мав провадити розслідування (стороною був покладений позов про „шкрутинію“), знімав з себе слідчі повноваження³⁹.

У подібних випадках (окрім тих, де смертний вирок за означенням замінювався м'якшими санкціями), сторона, схоже, несла усю повноту відповідальності за скоєне: сплачувала потерпілим „головцизну“ та відшкодовувала інші збитки, брала зобов'язання відсидіти призначений термін у вежі⁴⁰ тощо. Однак моральний бік справи за цих обставин істотно різнився — якщо у випадку судового вироку шляхтич почувався „на поштивости своїй убитим“, то добровільне прийняття на себе тягара відплати за скоєне певним чином відновлювало його статус людини доброї. Звернімо увагу на опис такої ситуації звинуваченим у скоєнні вбивства та інших тяжких злочинів Григорієм Сенютою: „ако учтивый шляхтичъ, не хотечи должен тръвати а такового великого тежару и поганбенъа на себе носити, ұзавши сѧ в томъ передъ нхъ мѣстю быти виннымъ [...], ұживалъ есми черезъ пановъ приятеленъ своихъ ласки и милосердѧ нхъ милости, абы нхъ мѣстъ надо мною ако надъ ұпалымъ чоловікомъ змиловавшисѧ, мни гневъъ свои отпущѣли, а зю мною сѧ о то хрестіанскіи поеднати рачили, што нхъ милостъ з ласки и докроты своеѣ чинити, а на еднанье позволивши, черезъъ нхъ мѣстъ пановъъ приятеленъ моихъ слұшное а хрестіанское и побожное зю мною еднанье принати и чинити рачили“⁴¹.

³⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 315 зв.—316.

³⁹ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 791—791 зв.

⁴⁰ Зазвичай винуватець не звільнявся від ув'язнення. Як Гоголевський, „за нещастливим припадкомъ“, поранив Павла Древинського, сина Кирика Древинського, який від рани помер. Тож він „почуваючисѧ быти винен а хотачи быти правъ Богу и сумненно своему, такъ тежъ и родичомъ невожника Павла Древинского, зъ выналазку приятелского в то се доволонне вдал, нжъ за тотъ выступокъ единаючи пана Кирика“ зобов'язався прийти в Кременецький замок і в присутності Кирика сісти на рік, „нигде не ходачи подъ верою и цюталивимъ словомъ шляхетскимъ“ (Там само.— Спр. 16, арк. 117). Або, наприклад, Григорій Сенюта визнав, що супротивна сторона „отъ мене слұшную а правѣ побожную и хрестіанскую нагороду и заплату пиннежную взѧти рачили“, а за „деспектъ“ — наїзда і забиття слуг, він зобов'язався сісти до вежі у Володимирському замку на 1,5 роки (Там само.— Спр. 18, арк. 169 зв.—172). В іншому випадку Іван і Яско Воцятинські за побиття Михайла Оранського та інші кривди зобов'язуються „на замку его королевское мѣстнъ ұ Володимирнъ ұ вежи надъ фортъкою сѣсти, а сѣдши, не сходячи з оное вежи наиненъ стопнемъ однимъ, не выступючи сѣдети будѣмъ повинни дванадцѧтъ неделъ тутъ на замку его королевское мѣстнъ володимирскомъ, оповедавши то ұряду и пну Оранскому, засъ в тын денъ будѣмъ повинни ехати до замку гѧрского лұцка и сѣсти на вежи мурованонъ надъ вороты ұ лұцку, и не сходячи з оное вежи наиненъ за двѣри, такъ же спола дванадцѧтъ неделъ сѣдети будѣмъ повинни“ (Там само.— Спр. 11, арк. 49).

⁴¹ Там само.— Спр. 18, арк. 169 зв.—172.

До того ж традиційне публічне „перепрошене“ винуватцем потерпілої сторони⁴² і зворотня відмова скаржника від претензій виключала подальше протистояння. Той же Сенюта зобов'язується „учтивє с цедулы ведеде воли пана Колпытовъского написаное и мне поданое с покорю и униженемъ моим перепросити маю и повинен буду. А по выседенью и по перепрошеню моем маєт его мѣст панъ Колпытовъсккин и малжонка его мѣсти мене с тых вснхъ презысков и з выволана волнымъ учинити и позвы и декреты и листы уважчыє мне вернути“⁴³.

Чи не єдино можливим заключним актом протистояння був полюбовний суд і для Івана Кирдея Мнішинського та Івана Підгороденського у справі про вбивство слугами Мнішинського Кіндрата Підгороденського, а також попереднього вбивства Кіндратом шляхетного слуги Мнішинського 1576 р. Зрозуміло, що до 1584 р., тобто на час єднання, сторони вчинили чимало взаємних кривд, які були скасовані через приятельську угоду під зарукою у 1000 кіп⁴⁴.

Варто також мати на увазі і моральний бік справи для сторони, що ініціювала офіційний судовий процес. Певні поступки щодо кривдника, прояви милосердя, безпосередньо входили в нормативну систему координат „людини доброї“. Ось як мотивує свою відмову від претензій до вбивці її зятя Дмитрова Рогозинська:

„[...] а, поваживши болезнь Бжюю, сумнене довроє, повинность свою шляхетскую, по моем доверен розмыслѣнон воли, пѣна Матьфея Рогозинского, ако чловека учттивного, с того обжалованна моего и всего переводу правного декрету суду кгородского луцкого противнего [...] за завете пѣна Яна Вороны, о нарушене покою и права посполитого а о крѣваване дому моего шляхетского [визволяю]“⁴⁵.

Тож компетенція суду полюбовного поширювалася на найскладніші конфліктні стосунки шляхетської спільноти.

Ініціатори полюбовного суду. Величезну роль у перенесенні справи з офіційної судової інстанції на суд полюбовний відігравали приятелі сторін. У багатьох справах саме вони вказані як ініціативна сторона: „нх мѣсти пѣнове а приятели наши обавопанне в то сѣ вложили и не допускаючи нас кѣ праву, єдналиным обычаем угоду межи нас застановили“⁴⁶.

Але якщо вказівка на анонімних приятелів могла за звичною риторикою приховувати інтенції сторін, надавати їм ваги, легітимізувати, то в деяких випадках конкретний „сполнын приятел“ чи „єднач“ брав на себе

⁴² Ян Гоголевський зобов'язується після відбуття терміну сидіння у вежі за вбивство, взявши двох приятелів, прийти до маєтку Древинського і „тамъ же его мѣсти самого и малжонку его мѣсти перепросити маєтъ“ (батька і матір убитого) (ЦДА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 117). Натомість Древинський „вси поступки правные касую и умораю вечнымъ часи“ під зарукою в 400 кіп Гоголевському (Там само.— Арк. 121—122). Аналогічно Вошатинський „по выседенью тых вснхъ двадцати и чотырохъ неделъ, єдучи з Луцка, не бываючи в домахъ своихъ, взявши з собою двоухъ приятелен, певныхъ особъ, маєм єхати в дом пѣна Павла Оранского до Оран“, де мають „перепросити“ за всі кривди (Там само.— Спр. 11, арк. 49).

⁴³ Там само.— Спр. 18, арк. 169 зв.—172.

⁴⁴ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 551—552.

⁴⁵ Там само.— Спр. 7, арк. 136 зв.

⁴⁶ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 51 зв.; „приятели наши, не пускаячи нас до права, угодливым обычаем помежи нами померковали“ (Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 14).

не лише „рознаттє“ сторін, а й засвідчував у суді попередню угоду сторін: так, Іван Шпаковський визнає, що „за позволенемъ нхъ мѣсти такъ стороны поведовое, ако н отпорое, в томъ са вложила, а межн нхъ мѣстами тую справу на угоду приателскую розналъ“⁴⁷. Але й у випадках ініціативи однієї чи обох сторін порозуміння відбувалося саме за посередництвом сторонніх осіб: „за вложенъемъ пановъ приателъ зовополныхъ“⁴⁸. Звернімо увагу на те, як луцький і острозький владика Кирило Терлецький шукав порозуміння з Вороною Боратинським: „поколомъ кротъ [...] присылааъ до мене его милости [Остафія Малинського, Івана Борзобогатого Красенського, Олізара Кирдея Мильського], мовечи мни черезъ нхъ милости, абымъ се с паномъ владыкою о роцехъ еще зъ его милостью погодилъ н во всемъ пристонне померьковалъ“⁴⁹.

Ініціаторами могли виступати і самі судді, які поєднували владні повноваження з обов'язками приятелів, родичів, сусідів, клієнтів тощо. Так, через приятелів і „врадовниковъ повитѣ луцкого“ (земських судді і підсудка) було припинено справу, що мала вестися у луцькому земському суді: „тые вси позвы есмо едѣнацкимъ овывчаемъ уморили“⁵⁰. Іншого разу ініціатива виходила від земського підсудка і гродського судді⁵¹. Так, згадувану справу владики Терлецького з Боратинським у черговий раз було припинено в земському суді завдяки втручанню судді і підсудка: „отъ его милости пана владыки луцкого справу мою зъ его милостью в судѣ зачатію вновь на вгуду розънали н рокъ тон угоде на соимникъ теперешнемъ зложили, [...] то мне словене приобещавши н рѣки свое мене на томъ дали, хотечи мене во всемъ пристонне зъ его милостью [...] погодити н приателски померьковати“⁵².

Рішення про перенесення справи на приятельський суд могли ухвалюватися і „умоцованими“, уповноваженими сторін на ведення справи⁵³, що зазвичай передбачалося текстом „моци зѣполнои“ — уповноважувального листа⁵⁴.

⁴⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 317; „ѣа, вѣдѣчи сполнынъ приателъ нхъ мѣсти, тые позвы межн нхъ милостью розналъ“ (Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 386—386 зв.); „росписы постановенія промежку нхъ мѣсти черезъ приателъ н едначъ нхъ мѣсти полюбовного пѣна Базиліуша Дривинского писаря его кр милости з волею нхъ мѣсти самихъ чиненные“ (Там само.— Арк. 417—426).

⁴⁸ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 81; „не вступѣючи зъ его милостью в жадное право, просни есми его мѣстъ черезъ люденъ зацныхъ, которни на прозвѣ мою чинни, н такъ з мною постановилъ“ (Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 228 зв.—289); „черезъ люденъ зацныхъ мене уѣгали н просни н за выналазкомъ приателскимъ межн собою есмо постановили“ (Там само.— Спр. 22, арк. 199—199 зв.); „не вступѣючи зъ его милостью в жадное право, просни есми его мѣстъ черезъ люденъ зацныхъ, которни на прозвѣ мою чинни, н такъ з мною постановилъ“ (Там само.— Спр. 14, арк. 228 зв.—289).

⁴⁹ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 93—93 зв.

⁵⁰ Там само.— Спр. 9, арк. 115 зв.

⁵¹ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 160 зв.

⁵² Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 93 зв.

⁵³ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 165—165 зв., 235 зв.—236; „[...] теды мы, умоцованые нхъ мѣсти з обѣхъ сторонъ, не допѣчаючи тые справы до судѣ за рознатемъ приателскимъ рознали то на угоду приателскую“, вони ж зробили і запис про угоду у судових книгах (Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 450).

⁵⁴ Старченко Н. Умоцовані — прокуратори — приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2002.— Вип. 1.— С. 113.

Обставини звернення сторін до полюбовного суду. Сторони могли перейти від офіційного судового процесу до полюбовного на будь-якому з етапів судового провадження суперечки. Найчастіше угоду про полюбовний суд приймали перед початком процесу („не приходячи в суду земського до розправы и поступку правного“⁵⁵). Частими також були випадки призупинення справи під час процесу („не скончечи того межн собою у суду правом“⁵⁶), особливо тоді, коли контрверсії сторін заходили в глухий кут. Так, після того як суд не дозволив апеляції одній зі сторін у процесі, справу було передано на суд полюбовний: „за вложенемъ в то приятельскимъ взяли то межн собою на вгуду и померковане приятелскоє“⁵⁷. Можливими були угоди і безпосередньо перед винесенням вироку⁵⁸.

Траплялися випадки перенесення справи на приятельське „померковане“ уже на апеляційному суді⁵⁹ або перед ним — рішення про приятельську угоду ухвалили сторони на вальному сеймі у Варшаві, де мала за апеляцією до короля розглядатися їхня справа: „нх мѧ панове послове волиньцы межн мѧною а межн пном Колпытовскимъ там же у Варшавѧ на угоду взяли“⁶⁰.

Навіть після виконання вироку сторони інколи погоджувалися на прийнятніші умови для сторони, яка програла процес. Так, з допомогою посполитого рушення Олехнова Загоровська виконала постанову суду про відібрання у Жданової Коіленської чотирьох підданих, однак потім сторони погодили свої суперечки, наслідком чого стало повернення підданих Коіленській від Загоровської в обмін на сплату сорока кіп⁶¹. І таким чином добре сусідство, принаймні тимчасово, було поладжене.

Був у судовому процесі досить поширений елемент, який зазвичай спонукав сторони до спроб вирішити суперечки позасудовим шляхом — присяга сторони/сторін на доведення своїх свідчень у суді чи як спосіб очищення від звинувачень⁶². Обережне ставлення до цього акту, небажаність його для доброго християнина особливо відчувалася у випадках відмови від присяги навіть ціною понесених втрат⁶³, мотивацією чого

⁵⁵ ЦДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 92 зв.; „мы овоа сторона зъѣхавши-ста на рочки тые кгородские прошлые, не вступючи в право, але отложившы позовы на сторону, за намовою приятелен иших, принали есмо [...] метъ з нимъ угоду пристоннюю“ (Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 168).

⁵⁶ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 143 зв.

⁵⁷ Там само.— Спр. 4, арк. 328 зв.—330 зв.

⁵⁸ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 175—175 зв.: „урѧд декретъ екзекуцію на пнов Холоневскихъ вчинитъ мели, тогда пнове Холоневские с паномъ Витвенскимъ под такимъ способомъ“ поєдналися.

⁵⁹ Там само.— Спр. 18, арк. 153—153 зв.— погодження у справі про образу чести на королівському суді.

⁶⁰ Там само.— Спр. 14, арк. 45 зв.—47. Приятельський суд мав відбутися по приїзді на Волинь.

⁶¹ Там само.— Арк. 391 зв.—392.

⁶² Там само.— Арк. 492—492 зв.; спр. 16, арк. 229; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 493 зв.—496 зв.; арк. 343 зв.—344 (Гаврило Гостський у суді засвідчив, що його батько, позваний Олізаром Кирдеем Мильским, захворів. Суд виніс рішення: послати возного зі шляхтою до Гостського для засвідчення під присягою своєї хвороби. Тоді Гаврило запропонував учинити приятельську угоду впродовж чотирьох тижнів, на що сторона погодилася. Якби згоди не дійшли, то Гостський має присягнути, а потім стати до суду у справі, у разі відмови від присяги він одразу ж програвав справу).

⁶³ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 88 зв.: суд присудив присягу потерпілій стороні на доведення своїх шкод, однак супротивна сторона не допустила присяги, „уживши на то людеи зацныхъ“ і відшкодувавши всі збитки.

могло бути: „[...] не хотачи іа о такъ реч малюю присагати, бомъ ако чоловикъ почтивый, з молодости литъ свонхъ ажъ и по сесь часъ николи ни о што не присегалъ”⁶⁴. Можливо, гріхом уважалося не лише принесення особистої клятви іменем Бога, але і провокування інших на цей крок чи нестання йому на заваді. Траплялося, що засуджений під тиском доказів на смерть звільняв від присяги обвинувача „спомневши на сумнене свое”⁶⁵, і визнавав себе винним: „присеги вызволили и поприсегают себе не допустили, даючися винными во всемъ”⁶⁶.

Присяга на позір була найкоротшим шляхом до здобуття перемоги у судовому процесі, а тим часом її присудження мусило породжувати складні конотації і призводило до непростих стратегій учасників конфлікту, серед яких домінантою було намагання запобігти цьому актові принаймні однією зі сторін і моральний обов'язок іншої — погодитися з цим. І, звичайно, всі ці кроки не обходилися без ініціативи чи активного асистування сторонам третіх осіб („на тот же час в суду пнове приятели овополные, не допускаячи мене до присеги, межн нами так застановили”⁶⁷). Так, Андрій Загоровський, який очищувальною присягою мав зняти з себе обвинувачення у грабежі майна Балтазара Гнівоша з Олексова, не присягнув, дозволивши супротивнику доводити присягою своє обвинувачення, однак умоцovanі „тѹю присегу отложили в тен же зуполнон mocy до дрѹгих пришлых рочков” з метою приятельського поєднання⁶⁸. Утім, ці етапи, швидше за все, легко прораховували зацікавлені сторони: за пізнішим зізнанням Гнівоша його присяга була відкладена на вісімнадцять тижнів до приїзду Загоровського і відшкодування ним збитків⁶⁹, що хоч і затримало на певний час отримання сатисфакції одним із учасників, однак поштивість сторін не постраждала. І навіть коли домовленостей полюбовно досягнути не вдавалося, певна часова дистанція повинна була знімати гостроту програвшу для одного з контрагентів і позбавляти від небажаного кроку іншого:

„[...] приятели ден были межн нами [...] о присегу до дрѹгих рочков рознели, которые минули мѣца сентебрия, а нж сѧ ден есмо не погодили, а што мни присага была сказана, тамъ ден мѹсѧ присегнѹти, але ден нж им люде того помочи не хотели, або которого з них сумнение рѹшило, не присегаши; ако на року завитомъ мне ден от таковое номовы нх Богъ высводилъ”⁷⁰.

Отже, до полюбовного вирішення суперечностей сторони могли підштовхнути як перспектива ведення судового процесу, так і всі подальші етапи, пов'язані з ним.

Полюбовні судді („приятелі полюбовні”, „полюбовні судді”, „єднані”, „приятели”). Особи полюбовних приятелів могли бути визначені сторонами на момент угоди про суд полюбовний, однак траплялося це досить рідко. Найчастіше в попередній домовленості йшлося про їхню кількість від кожної сторони, що ж до пойменування конкретних осіб, то зазви-

⁶⁴ ЦДА України у Києві, ф. 23, оп. 1, спр. 3, арк. 714.

⁶⁵ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 385—386.

⁶⁶ Там само.— Спр. 35, арк. 58 зв.—60, 100—101.

⁶⁷ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 525—526 зв.

⁶⁸ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 123—123 зв.

⁶⁹ Там само.— Арк. 174—174 зв.

⁷⁰ Там само.— Арк. 66—66 зв.

чай у тексті зізнання зауважувалося: „*которыхъ на тотъ часъ звести будемъ могли*”⁷¹, „*з своею руки кого козвекъ звести и спосовити можемъ*”⁷² тощо. Традиційно кількість суддів визначалася — по дві особи з кожного боку⁷³, рідше — три⁷⁴, однак бувало і по одній⁷⁵. Втім, жодних обмежень у цьому питанні не спостерігається, скоріш за все сторони керувалися раціональними мотивами, де найприйнятнішим сукупним числом полюбовних суддів було чотири—шість осіб. Сторони зазвичай, не були зацікавлені у розширенні складу учасників єднання, про що свідчить зауваження у тексті однієї з угод: „*[...] не в болшом почте, одно мы сами особами з двумя приятельми, а княз Козека против каждого з насъ толкожь приятелн нашихъ равныхъ*”⁷⁶, оскільки на приятельському суді йшлося про максимальне зменшення тиску і гри престижів.

Виняток становлять хіба що поодинокі випадки, пов'язані з межовими суперечками чи розподілом володінь; так, у справі про поділ маєтку між Богушем Зайцем і вітебським воеводою Миколаєм Сапегою було зафіксовано сімох осіб єдначів вклюдно з луцьким підкоморієм. Однак, найімовірніше, підкоморій виконував у цій справі функції суперарбітра, або ж був запрошений поза основним складом суддів для акту розмежування⁷⁷. Зокрема, у справі братів Хриницьких з приводу межових суперечок окремо йдеться про потребу вивести на єднання підкоморія Яна Харлинського, до функцій якого входило остаточне вирішення справи у спірній ситуації („*через поєднане приятельское або через розсудокъ пна подкоморого*”) або ж легітимація розмежування (вказано, що копці копатимуть так, як погодиться підкоморій). За відсутності підкоморія до чотирьох суддів (по двоє від кожної зі сторін) передбачалося додати ще одну особу „*приятелемъ патымъ полюбовнымъ судьямъ*” — луцького гродського суддю Єловича Малинського⁷⁸.

Можливо також, що більша кількість в окремих випадках полюбовних суддів була пов'язана зі становищем сторони/сторін у шляхетській спільноті — на єднанні луцького старости князя Пронського з Василем Загоровським перебувало восьмеро суддів. На цьому ж процесі фіксується і особа суперарбітра — володимирського підстарости князя Олександра Курцевича, до функцій якого входило остаточне полагодження справи у разі незгоди суддів: „*такъ суперарбиттер межн нами ведеде Бога и святое*”

⁷¹ ЦДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 82; аналогічний див.: Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 331 зв.

⁷² Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 456.

⁷³ Там само.— Спр. 4, арк. 160 зв., 484; спр. 7, арк. 483.

⁷⁴ Там само.— Спр. 7, арк. 501 зв.; спр. 4, арк. 165—165 зв.

⁷⁵ Там само.— Спр. 4, арк. 331 зв.

⁷⁶ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 334.

⁷⁷ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 492—492 зв.; аналогічний випадок — по два приятелі плюс підкоморій (Там само.— Спр. 4, арк. 484—485). Така практика була традиційною для підкоморського суду, який часто проходив у вигляді суду полюбовного, пор.: полюбовні судді, обійшовши кордон і його „поправивши, подкоморого або коморника зведши, по которыхъ мѣстцахъ тые приятелн постановаютъ, через подкоморого або коморника копцы закопати и граници ведеде Статуту чинити и листы вечного заграничненя справивши, такне наваровненшише быт могут, промеж себе на обе стороны ведеде застановенна приятельского на тотъ час при постановеню и чиненю границъ чинненого под заруками роздати и на владѣ кгородскомъ володимерскомъ ведеде права сознати будемъ повинни” (Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 459).

⁷⁸ Там само — Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 486.

справедливості постановити н тые вси заистѣа о розницы наши сконѣчити"⁷⁹.

Перебування у складі полюбовних суддів суперарбітра, або „*овермана*“, спостерігається у випадках, коли сторонам дуже залежало на поєднанні. Скажімо, на полюбовному суді князів Курцевичів з князем Дмитром Козекою, умови якого передбачали остаточне полагодження суперечок, було ухвалене рішення про обрання „*овермана*“ з повноваженнями „*застановене вчинити н тую речѣ вырокомъ своимъ межн нами скончити*“. Як уже зауважувалося, функції суперарбітра міг зосереджувати в своїх руках і підкоморій. Тож і в цій справі він мав замінити суперарбітра у разі хвороби останнього⁸⁰.

За подібною умовою поміж Григорієм Колмовським і Барбарою Козинською у разі незгоди полюбовних суддів саме „*суперарбетро албо оверману*“ доручалося „*конец н застановене вчинити*“⁸¹.

Оскільки суперарбітрові належало вирішальне слово в полагожденні суперечок, то і обиратися він мав за взаємною згодою сторін з числа спільних приятелів („*[...] тогда вси сполне овирами себе оверманомъ приятеля нашего овопоного*“⁸²). Принцип безсторонності суперарбітра був принциповим для провадження полюбовного суду, тож сторони ревно ставилися до зовнішніх ознак його нейтральності щодо учасників процесу. Так, у тексті однієї угоди про „*розништѣа*“ читаємо таке застереження: „*[...] тако его мѣсти панѣ подкоморомѣ, такъ н его мѣсти панѣ Кравн [суперарбітру], до кого нх мѣсти ѡхотѣт — в дом волно ѣздити бѣдет, а жадная сторона тым са ображати не маєт*“⁸³.

Як суперарбітр, так і полюбовні судді обиралися з-поміж осіб доброї репутації, „*люден зацных*“, часто вивіщених понад шляхетським загалом через тримання урядів. Частотність появи серед єдначів судових урядників чи людей з канцеляристською практикою величезна⁸⁴. Крім того, що для сторін значної ваги набувала їхня кваліфікація, знання правових приписів і процедур, сама участь офіційних осіб у провадженні полюбовного суду певним чином легітимізувала цю інституцію звичаєвого права. Звернімо увагу на випадок, коли контрагенти переносять справу з *земського* суду на полюбовний, водночас „*упросивши*“ за спільного

⁷⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 220 зв.—221.

⁸⁰ Там само.— Спр. 15, арк. 334—334 зв.

⁸¹ Там само.— Арк. 354 зв.—356.

⁸² Там само.— Спр. 18, арк. 85.

⁸³ Там само.— Спр. 15, арк. 335 зв.

⁸⁴ Див., наприклад: серед приятелів у справі Станіслава Граєвського з Репковським — підписок Мартин Приборський і особа з великим канцеляристським і адвокатським досвідом Адам Мисевський (Там само.— Спр. 14, арк. 317 зв.—319); у суперечці князя Дмитра Козеки з Киселями з боку Козеки — Василь Гулевич, володимирський войський, і Лазар Іваницький, володимирський городський суддя (Там само.— Арк. 439—439 зв.); на полюбовному суді Василя Гулевича з Олізаром Кирдеєм Мильським з боку Мильського приятелем полюбовним виступав Іван Хрїницький, луцький земський підсудок, а єдначем на судовому процесі, тобто ініціатором розняття, був Базиліус Древинський, королівський писар (Там само.— Арк. 417—426), згодом у цій же справі з боку Гулевича приятелем виступає Лазар Іваницький, городський суддя (Там само.— Арк. 481—482); у справі князів Курцевичів з князем Дмитром Козекою з боку Курцевичів — особи з адвокатським досвідом Михайло Загоровський і Андрій Романовський, городський писар (Там само.— Спр. 15, арк. 376—376 зв.).

єднача луцького земського суддю Ярофея Гостського (який, найімовірніше, мав виконувати функції суперарбітра) і додаючи йому ще по одній особі від кожної зі сторін⁸⁵. Або, скажімо, у разі незгоди полюбовних суддів сторони зобов'язуються звернутися по вирок до луцького старости, ключника і городничого Олександра Жоравницького і луцького земського судді Гаврила Бокія (без права апеляції щодо їхнього декрету до жодного суду), де урядники різних судових інстанцій функціонують у приватному полі⁸⁶.

Заміна визначених наперед полюбовних суддів у момент самого єднання могла не викликати жодних нарікань. Інколи така можливість заважувалася у тексті „розняття”⁸⁷, або ж у ході єднання сторони дозволялося поміняти своїх представників: „не толькo з обчихъ люден кого обрати, але на конецъ и на сына або слугу” погодилися⁸⁸. Однак неможливість з якихось причин вивести на полюбовний суд наперед визначених суддів могла слугувати для зацікавленої сторони підставою для перенесення єднання⁸⁹, або й звинувачень свого контрагента в порушенні домовленостей і зірванні полюбовного процесу. Скажімо, заміна княгинею Марковою Сокольською попередньо визначених „рознятем на вгду приятельську” полюбовних суддів з її боку — Рудецького і Гостського на луцького підстаросту Остафія Малинського — спровокувала відмову протилежної сторони, князя Остафія Четвертинського, провадити єднання, оскільки, за його твердженням, „розенмѹ приятелскомѹ” було нанесено шкоду. Князь не захотів брати до уваги пояснення приятелів княгині про те, що заявлених осіб на вказаний термін не вдалося привести, і подав протестацію до суду, вимагаючи сплати княгинею суми заруки, передбаченої умовами „розняття”⁹⁰. Втім, відбувалося це в тих випадках, коли учасник був зацікавлений не стільки в тому, щоб завершити справу, скільки в тому, щоб затягнути.

Місце та час проведення полюбовного суду. Чи не головною умовою щодо місця для проведення єднання, схоже, була нейтральність його для головних учасників процесу, тобто воно мусило бути „местом обчим”. Тож ним чи не найчастіше ставав дім котрогось із знайомих/приятелів: „маемъ се зъѣхати на мѣстце обчѣе: або до у домъ пѣна Заеца Зденежского, есан зезвоант пѣнъ Заецъ, або до нмнѣнѣа его мѣсти князя вискѹпова Бокова до Бокова”⁹¹. Однак у справах про відшкодування кривд однією зі сторін полюбовний суд міг відбуватися безпосередньо у маєтку скривдженого⁹², однак траплялися випадки засідання суду і в домі кривдника, де він мусив/міг водночас і вчинити відшкодування⁹³. Якщо суперечка йшла за

⁸⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 762.

⁸⁶ Там само.— Арк. 103—103 зв.

⁸⁷ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 385 зв.—390.

⁸⁸ Там само.— Спр. 10, арк. 41 зв.

⁸⁹ Олізар Кирдей Мильський у справі з Василем Гулевичем просив перенести суд на інший термін на підставі того, що суддя з його боку — київський підчаший Лозка — не прибув (Там само.— Спр. 14, арк. 481—482).

⁹⁰ Там само.— Спр. 22, арк. 161 зв.—163.

⁹¹ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 823 зв.—824; чи, наприклад, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 483, 501 зв.

⁹² Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 200 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 45 зв.—47.

⁹³ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 26—26 зв.

поділ маєтку, то цього разу місцем єднання міг стати спільний маєток⁹⁴. Цікаво, що у справі князя Четвертинського з княгинею Сокольською сторони хоч і збираються на полюбовний суд до маєтку князя, однак місцем єднання обирають дім підданого⁹⁵. Межові суперечки зазвичай вирішувалися безпосередньо на спірному ґрунті і могли збігатися з традиційними місцями публічних зібрань, яким було, скажімо, зібрання копного суду: „*обедеве стороне на певное место и урочище, тоест у речки Любены под Кустичами, где са люди на копѹ сходать*”⁹⁶.

Оскільки місцем проведення полюбовного суду досить часто ставало повітове місто, то розташовувалися контрагенти зі своїми суддями переважно у котрійсь із міщанських господ⁹⁷ чи у замку⁹⁸. Для провадження полюбовного суду обиралися також церкви („*у Володимерѹ у церкви мѣрованѹ у светѹ Пречистѹ*”)⁹⁹ чи костели¹⁰⁰, а також — територія монастиря¹⁰¹. Трапляються випадки провадження єднання у домі священика¹⁰². Цілком імовірно, що ці факти можуть додатково свідчити про зв'язок полюбовного суду з уявленнями про християнські чесноти поштивого шляхтича, його християнське милосердя і вияв „*благини Божої*”¹⁰³.

Термін поміж угодою про суд полюбовний і самим єднанням не був усталеним. Він міг обіймати від кількох днів¹⁰⁴ до кількох місяців, особливо, коли умовою передбачався обов'язковий приїзд однієї зі сторін на Волинь¹⁰⁵. Традиційно єднання призначалося за кілька тижнів від моменту призупинення судового процесу¹⁰⁶ у проміжку до наступних засідань суду або ж безпосередньо на час засідань¹⁰⁷ з тим, щоб у разі непогодження суперечностей сторонам було зручно повернутися зі своєю справою до офіційної судової інстанції: „[...] до другіх рочков близко при-

⁹⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 354 зв.

⁹⁵ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 161 зв.—163.

⁹⁶ Там само.— Спр. 15, арк. 334.

⁹⁷ Там само.— Спр. 18, арк. 184 зв.

⁹⁸ Там само.— Спр. 16, арк. 229.

⁹⁹ Там само.— Спр. 14, арк. 317 зв.—319, чи аналогічний випадок: Там само.— Спр. 16, арк. 295—298 зв.; „*в ыменю нашомѹ спольном в Устиялѹтѹ у церкви са зытити*” (Там само.— Спр. 14, арк. 214 зв.—215).

¹⁰⁰ У костелі Луцького замку (Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 81 зв.).

¹⁰¹ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 385 зв.—390 — мали з'їхатися до монастиря св. Спаса у Володимирі.

¹⁰² Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 103—103 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 791—791 зв.

¹⁰³ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 167, 169 зв.—172; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 136 зв.

¹⁰⁴ Сторони переносять справу з гродського на приятельський суд у четвер 11.03 1577 р. до вівторка 16.03; якби не вдалося полагодити, то у такому разі під час тих же рочків мали продовжити справу (Там само.— Спр. 10, арк. 34—34 зв.).

¹⁰⁵ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 165—165 зв., 309—309 зв.

¹⁰⁶ 6 тижнів (Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 82), 4 тижні (Там само.— Арк. 824), 2 тижні (Там само.— Арк. 960 зв.—961), 3 тижні (Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 79), 12 тижнів (Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 229), з 23.03 по 2.05 (Там само.— Спр. 18, арк. 68), 3 тижні (Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 79), з 25.03 по 11.04 (Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 85), за 3 тижні до років земського суду (Там само.— Ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 80—80 зв.).

¹⁰⁷ Мали стати під час дії гродських рочків (Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 331 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 68, 447 зв.—448) чи років земського суду (Там само.— Ф. 26, спр. 4, арк. 972 зв.—973 зв.).

шлых, такъ нж обообравш собе с паном Романовским в тыхъ шести неделяхъ до рочковъ пришлохъ часъ вольнын¹⁰⁸. Прив'язкою дня полюбовного суду могло бути християнське свято: „в денъ светого Балтромея“ у церкві¹⁰⁹ чи в день св. Іллі „веде календару старого“¹¹⁰. Суд міг відбуватися як посеред тижня так і в недільний день¹¹¹.

Трапляються випадки призначення полюбовного суду на час зібрання сеймику, що значно полегшувало справу його облаштування, зокрема, з запрошенням суддів полюбовних¹¹².

Процедура полюбовного суду*. Це питання належить чи не до найскладніших для дослідника з огляду на малу інформативну базу; воно, як і більшість дотичних до полюбовного суду проблем, було поза сферою правового регулювання і вкрай рідко становило інтерес для авторів єдналих угод. Тож основним джерелом інформації служать принагідні згадки, а також деякі акти конфліктного характеру.

Отже, безпосередньо полюбовному судові могли передувати поодинокі вступні акти, до яких належало, зокрема, обов'язкове оголошення перемир'я між сторонами до моменту єднання: „[...] до того часу постановенья приятельского в покою межн нами то мы сами межн собою, слуги и подъянные наши вцале заховати маемъ“¹¹³.

Можливим був також обмін сторін реестрами всіх своїх шкод, „запечатанихъ печатми“ і поданих через возного¹¹⁴. Попередньо підготовлений реєстр міг подаватися і безпосередньо на процесі єднання¹¹⁵. Під час єднання цими реестрами, поруч з іншими документами, користувалися полюбовні судді для полагодження суперечок: „[...] в тые sprawy ихъ мѣсти вгленувши, достаточне прислухатъ вснхъ кривдъ и розницъ, тако ся в позвехъ доложило, и особеиже тыхъ, которые отъ ихъ мѣсти безъ позвѣ будутъ показаны, такъ з особеи ихъ мѣсти тако слугъ, бояр и подданныхъ ведли реестровъ, которые ихъ мѣсти межн собою мити меніють и такне реестра поднали се ихъ мѣсти, списавши вси кривды и грабежи межн себе“¹¹⁶.

У випадках, коли термін полюбовного суду з якихось причин не був призначений, скажімо, через відсутність на момент угоди про єднання однієї зі сторін, вона зобов'язувалася по приїзді листовно повідомити свого контрагента про час і місце приятельської зустрічі¹¹⁷, що зазвичай відбувалося через возного: „черезъ возного обошлетъ, тѣды по обосланію черезъ возного за чотыри недели выехати и тому всему досыт учинити будемъ винни“¹¹⁸.

¹⁰⁸ ЦДА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 214 зв.—215.

¹⁰⁹ Там само.— Арк. 317 зв.—319.

¹¹⁰ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 483.

¹¹¹ Там само.— Спр. 4, арк. 218.

¹¹² Див., наприклад: Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 92 зв.

* Дослідження полюбовного суду на Волині загалом кореспондує з висновками Доміно, однак щодо процесу єднання автор зауважує відсутність джерел для детального його опису.

¹¹³ ЦДА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 220 зв.—221.

¹¹⁴ Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 824.

¹¹⁵ Там само.— Спр. 9, арк. 252.

¹¹⁶ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 34—34 зв.

¹¹⁷ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 165—165 зв.

¹¹⁸ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 459.

У разі хвороби сторони передбачалося, що вона поінформує іншу „через листъ нашъ отворонъ владовън“, а потому таким же чином буде призначено іншу дату¹¹⁹.

Присутність возного при цих процедурах легітимізувала їх, тісно прив'язуючи процес єднання до офіційного судового процесу. Возні часто запрошувалися з повітового уряду кожною зі сторін і на сам процес полюбовного суду: на них лежали обов'язки у разі неполадження сторонами стосунків чи розірвання угоди засвідчення перебігу полюбовного суду в актових книгах офіційної інстанції, до якої переходив подальший розгляд конфлікту. Так, возний Дем'ян Мокренський, приданий Олізарові Кирдею Мильському, визнав до гродських книг: „[...] а слова оповедане и освещенне его мѣсти, будучи съ стороны его мѣсти пѣна Кирдеевы возным, до книг владовых с повинности владу моего сознал“¹²⁰. При возному також традиційно були присутні два шляхтичі, свідки люди добрі¹²¹.

Оскільки полюбовний суд мав публічний характер, часто влаштовуючись під час згромаджень шляхти на засідання суду чи провадження сеймику¹²², то на єднання, окрім обов'язкових учасників, традиційно збиралося широке коло приятелів: „так теж перед многими людьми зацными, которни сѣ были на тую справу зъѣхали“¹²³, інколи всупереч спробам сторін урегулювати кількість осіб на процесі¹²⁴.

Бажаною була особиста присутність сторін на єднанні, хоча траплялися і випадки його провадження через представників-умоцованих¹²⁵.

Можливо, що процес полюбовного суду починався з формального надання єдначам від сторін повноважень на провадження справи, про що свідчить один з записів: „[...] пѣном приателом своимъ ѹстъѣне обѣдѣ стороны дали моц, абы ведеде опису и застановѣна з обоѣх сторон [...] во всѣх розницахъ тѣе панове приатели згоднвшисѣ застановѣне ѹчинили“¹²⁶.

Процес єднання міг відбуватися як неформалізований акт замирення сторін відповідно до уявлень шляхти про справедливість („ведеде Бѣга и справедливости светое нас росправити и декретъ скѹтченны ѹдилати маѹт“¹²⁷), однак міг набирати і форми, максимально наближеної до офіційного судового процесу, особливо у справах, пов'язаних з нерухомістю*. До формальних процедур удавалися і на етапі, коли примирення не досягалося „ѹгодливимъ обычаемъ“. Тож сталим компонентом листів на „рознатѣ приателское“ є заувага: „бѹд правом або єднанеиъ межѣ ихъ милостѣми згодне застановити“¹²⁸; „[...] а гдѣ бы тѣе приатели наши того межѣ нами ѹгод-

¹¹⁹ ЦДА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 485 зв.

¹²⁰ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 27.

¹²¹ Там само.— Арк. 376 зв.

¹²² „[...] немало зацныхъ людей шляхты, которые сѣ были на рѣчки кгородскѣе тѹтошнѣе для справ своихъ и приателскихъ до замку зъѣхали“ (Там само.— Спр. 17, арк. 292).

¹²³ Там само.— Спр. 15, арк. 25 зв.—27.

¹²⁴ Там само.— Арк. 332 зв.—335 зв.

¹²⁵ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 221—221 зв.

¹²⁶ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 317 зв.—319.

¹²⁷ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 103—103 зв.

* „Єднання“ і провадження полюбовного суду „правнимъ обычаемъ“ можна вважати двома окремими формами позасудового залагодження конфліктів, хоч, на нашу думку, йшлося лише про варіанти однієї і тієї ж інституції — полюбовного суду.

¹²⁸ ЦДА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 386—386 зв.

816 кіп. На єднанні була погоджена сума до сплати у 360 кіп, яка одразу і була передана Козинським скридженій стороні. Справа за згодою сторін була скасована „на вси пришылые часы”¹³⁴.

Однак далеко не завжди вдавалося досягти компромісу; траплялися випадки, коли сторона „жаднымъ овчыаємъ на угоду и померкованье при-ательское призовантъ” не погоджувалася¹³⁵. У цих випадках і набувала чинности правова форма погодження конфлікту. Спосіб провадження полюбовного суду „поступком правним” засвідчують кілька скарг, занесених до актових книг, які фіксують наявність у полюбовному процесі всіх найважливіших моментів процесу офіційних судових інстанцій¹³⁶ (можливо, хіба що, з менш строгою послідовністю): початково був прочитаний текст „постановення промежку нх мѣсти”, визнаний перед земським судом і занесений до актових книг; потім сторони виклали суть справи; далі перейшли до процедурних формальностей, що полягали у демонстрації позовів, якими сторони обмінялися, інспіруючи справу, і доведенні правильності їхнього покладання; судьями були звірені за Статутом певні приписи, на які посилалися контрагенти („Статут отворил и тот артыкуа читати казали, в которим описуе, нж сторона поводоваа року и позву своого возным або выписом книг урядовых сознания возного доводити маєт”); сторони доводили свої права згідно з прийнятою системою доведення — через документи, свідків, систему правових норм¹³⁷; судьями могла бути присуджена присяга, яка виконувалася в їхній присутності¹³⁸ тощо.

Потреба подання до офіційного суду детального опису процесу єднання у разі його зірвання гостро ставила проблему запису, і, таким чином, потребу в кваліфікованому писареві, особливо в складних випадках. Так, на полюбовному процесі Букоємських з приводу спадщини, крім суддів (по двоє з кожного боку), передбачалася наявність особи спільного писаря, Івана Борзобогатого Красенського або Макара Ледуховського. У разі, якби „упросити й звести” не вдалося жодного з поименованих осіб, мали обрати писарем одного з приятелів, у разі ж непогодження сторін на спільну кандидатуру справа мала бути вирішена через жеребкування („через жереве его оврати, на которого жеребен окажет, на том переставати маєт”)¹³⁹.

Полюбовний суд міг тривати впродовж одного дня (чи не найчастіше), міг переноситися на наступний¹⁴⁰, а міг розтягтися і на серію актів¹⁴¹.

¹³⁴ ЦДА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 158—159.

¹³⁵ Там само.— Ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 149—149 зв.

¹³⁶ Див., наприклад, опис провадження процесу: Крикун М. Епізод із землеволодільчих відносин шляхти у Брацлавському воєводстві в останній чверті XVI ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2000.— Вип. 35—36.— С. 104.

¹³⁷ ЦДА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 417—426.

¹³⁸ Там само.— Спр. 16, арк. 295—298 зв.

¹³⁹ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 103—103 зв.

¹⁴⁰ Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 421.

¹⁴¹ Наприклад, угода про суд приятельський князів Курцевичів з князем Дмитром Козекою була укладена 22.07. 1582 р., згідно з якою суд мав відбутися 5.08 (Там само.— Спр. 15, арк. 332 зв.—335 зв.); сторони з'їхалися у призначений день, однак внаслідок недотримання Козекою формальностей засідання відклали (Там само.— Арк. 376—377); наступного разу зустріч відбулася 4.09 і „по долгихъ розмовах” була перенесена на наступний день, де одній зі сторін судді врешті призначили присягу (Там само.— Арк. 419); 17—18.09 йшли гострі суперечки щодо присяги (Там само.— Арк. 434—435 зв., 448—449).

Декрет мали затверджувати полюбовні судді одностайно; брак згоди поміж ними міг призвести до зірвання процесу і перенесення його на розгляд відповідної судової інстанції. Однак деякі угоди „роз-
нати приятельського” передбачали обов’язковість полагодження конф-
лікту через приятельський суд („так на певномъ завнтомъ року скончи-
ти”). Тож у цьому випадку, якщо одностайності не вдавалося до-
сягти, рішення могло бути ухвалене і більшістю голосів: „тогда бо-
лаша часть, тоест три приятели декретъ ѹделати, отъ которого мы апелевати
не маемъ”¹⁴².

Для досягнення компромісу між суддями, і, відтак, сторонами, інко-
ли вводили додаткові заходи: обрання суперарбітра, введення до складу
суддів додатково ще однієї особи, звертання до судових урядників як
посередників тощо (про що вже йшлося). Обов’язковою умовою поєд-
нання сторін була їхня взаємна згода з рішенням суддів-приятелів. Текс-
ти угоди зазвичай містили декларацію про скасування всіх позовів у
будь-якій судовій інстанції і зобов’язання не вдаватися у цій справі до
офіційних судів (справу „скасовали и на вси пришылые часы вечне ѹморили и
винивеч обернули”¹⁴³). Як застережний захід проти зірвання умови застосо-
вувався „заклад” (чи „зарука”), тобто визначали певну суму грошей, яку
порушник угоди мав виплатити найчастіше протилежній стороні, однак
траплялися випадки заруки одночасно на скривджену сторону і на
уряд¹⁴⁴, короля¹⁴⁵, чи полюбовних суддів¹⁴⁶ або ж лише на одного з
контрагентів. Призначувана зарука зазвичай становила суми в 500 і
1000 кіп, однак траплялися випадки в 2000 і 50 кіп литовських грошів.
Порівняно сталий характер величини заруки і досить значний її розмір
свідчать радше про символічний характер цього акту, аніж про реальний
стримувальний механізм. Принаймні ми не знайшли інформацію про
випадок, де сума заруки справді сплачувалася, хоч апеляція до неї у
скаргах сторін трапляється неодноразово.

Умови листів-„приятельських рознатъ” передбачали спосіб подальших
дій сторін для випадків, коли полагодити стосунки приятельським шля-
хом не вдавалося, або ж приятельський компроміс був порушений. Він
полягав у перенесенні справи до офіційної судової інстанції. Такою
інстанцією міг стати як суд, з якого справа була перенесена на єднання,
так і будь-який інший, включаючи апеляційний¹⁴⁷. Якщо подальший роз-
гляд конфлікту повертався до попередньої інстанції, то в цьому разі ска-
совувалися вступні акти судового процесу, пов’язані з покладанням
позову, а також часто низка процесуальних формальностей: сторони ста-
вали до суду за старими позовами; інколи лише передбачалася процеду-

¹⁴² ЦДА України у Києві, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 484—486 зв., 617—619.

¹⁴³ Там само. — Арк. 159; „[...] ничего оное стороны напотомъ и потомъстѣу ихъ не шко-
дило, про то протѣстацын, оповѣданыя и сознанья вшелекне акихъ колектъ особъ на которомъ
колектъ ѹраде отъ стороны поводовое в тон справѣ ѹчиненыхъ покосовали есмо и на вски ѹморили”
(Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 153—153 зв.) тощо.

¹⁴⁴ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 824 зв.

¹⁴⁵ Там само. — Ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 80—80 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 103—103 зв.

¹⁴⁶ Там само. — Ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 10 зв.

¹⁴⁷ Сторона може позивати до будь-якого суду (Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 220 зв.—221).

ра попередження сторони про термін судового процесу¹⁴⁸; часто сторони не повинні були доводити правильність покладання позову, а також дотримуватися інших формальностей процесу¹⁴⁹; вирок часто мав остаточний характер, щодо якого заборонялася апеляція, тобто процес був „завитий“; у разі порушення умов приятельського суду офіційна судова інстанція, до якої зверталася скривджена сторона, часто мала виконавчий характер; передбачалося, що порушник умови не буде доводити в суді своєї правоти на жоден спосіб: „[...] бѣдѣ передѣ роками за тыжден позвати, через возного позов дати и хот доведет або не доведет року позвѣ возным, та пред ся тако на року завитом маю стати, и ставши, не збиваючи позвѣ и року, и не выговляючися воиною, службою гѣдрѣскою, сонмомъ валнымъ, хоробою или листы гѣдрѣскими, не воронечи ся ничим, ова згола отступючи вси оборон правных и неправных, так в статутѣ, речесех, в констытуциях описаных [...], и вшеакого врадового всказу послушон быти маю“¹⁵⁰.

Наприкінці зауважимо, що в актових книгах найчастіше трапляються рішення полюбовного суду у земельних чи кримінальних справах, де йшлося про серйозні для винуватця наслідки, тобто у випадках, передбачених Статутом. Утім, напевно, не можемо говорити про фіксацію декретів усіх можливих еднань, що дало б змогу стверджувати обов'язковість цього акту. З огляду на переважаючу кількість „рознать на вгѣдѣ приятельську“ над записами судових декретів, можна припустити неоконечність внесення декретів до актових книг. На користь цього твердження непрямо вказує і окремий пункт деяких едналих умов, яким сторони зобов'язувалися внести запис про погодження конфлікту до офіційної судової установи¹⁵¹. Нерегулярність такої домовленості свідчить про необов'язковий характер практики.

Отже, полюбовні суди за означенням могли набирати різних форм, провадитися за різними схемами, мати різну кількість учасників, різну тривалість тощо, переслідуючи завжди одну мету — замирення конфліктуючих сторін шляхом певного досягнутого компромісу між ними.

Наприкінці зауважимо, що ця розвідка є лише першим наближенням до проблеми позасудового механізму поладження конфліктів як частини вкрай важливої для історика теми — дослідження особливостей функціонування судової системи в певному соціумі, здійснене з урахуванням антропологічних підходів.

¹⁴⁸ „[...] а если бы того межн их мѣстю згодне застановити не могли, то на пришыае рочки за тыин жѣ позы не уиючи оденѣ друтамѣ поступков правных повинни са бѣдѣт тут ѣ Володимир перед судом городовым росправити“ (ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 386—386 зв.); сторона може звернутися до суду „без рочков, але за першим присланем гна Битвинского бѣд приятеля, бѣд слѣти его без жадное моцы“ (Там само.— Спр. 16, арк. 175—175 зв.).

¹⁴⁹ „Не збиваючи позвѣ а ни року, не берѣчи себе на помоч никоторых оборон статутowych правных, так и неправных“, мають судовий декрет „слѣхати и принати, не чинечи никоторое апелаци“ (Там само.— Арк. 224).

¹⁵⁰ Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 56 зв.

¹⁵¹ Див., наприклад: Там само.— Арк. 159.

Олексій ВИННИЧЕНКО

Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів, Україна)

КОНСТИТУЦІЇ СЕЙМІВ 1576—1647 РОКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ І ДІЯЛЬНОСТІ СЕЙМИКІВ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Для дослідників сеймикової проблематики¹ традиційне твердження про те, що сеймики діяли згідно зі звичаєвим правом і лише частково їх функціонування регулювали постанови сеймів. Такий погляд, нав'язаний значною мірою сеймиковими ухвалами, загалом є правильним: правового акту, який би запроваджував інститут земських сеймиків у Польсько-му королівстві чи пізніше в Речі Посполитій та докладно регламентував їх діяльність, не існувало — поява та еволюція цього суспільно-політичного інституту стало результатом поступового розвитку парламентської системи і місцевого самоврядування. Сеймові ж конституції, що стосуються окремих аспектів діяльності сеймиків, дослідники розглядають зазвичай вибірково, залежно від тематики дослідження. Як наслідок, може скластися враження про малоінформативність та другорядність сеймових конституцій як джерела до вивчення історії шляхетських сеймиків у Речі Посполитій.

Наша праця є спробою систематизувати сеймові рішення 1576—1647 рр. щодо сеймиків та частково проаналізувати зібрану інформацію (повноцінний аналіз можливий лише за умови залучення сеймових діаріїв та документації усіх сеймиків).

Останню чверть XVI — першу половину XVII ст. — час правління королів Стефана Баторія, Сигізмунда III Вази і Владислава IV — історики традиційно вважають періодом зростання ролі сеймиків у політичному житті, яке згодом, у другій половині XVII ст., призвело до політичного

¹ Основні праці з історії сеймиків цього періоду: Gierowski J. A. Sejmik generalny Księstwa Mazowieckiego na tle ustroju sejmikowego Mazowsza. — Wrocław, 1948; Filipczak-Kocur A. Sejmik sieradzki za Wazów (1587—1648). — Opole, 1989; Kriegseisen W. Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. — Warszawa, 1991; Naworski Z. Sejmik generalny Prus Królewskich 1569—1772: Organizacja i funkcjonowanie na tle systemu zgromadzeń stanowych prowincji. — Toruń, 1992; Pawiński A. Rządy sejmikowe w Polsce 1572—1795: Na tle stosunków województw kujawskich. — Warszawa, 1888; Płaza S. Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego: Ustrój i funkcjonowanie (1572—1632). — Warszawa; Kraków, 1984; Яоро ж. Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa sieradzkiego: Ustrój i funkcjonowanie (1572—1632). — Warszawa; Kraków, 1987. — Cz. 1; Trawicka Z. Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572—1696. — Kielce, 1985; Włodarczyk J. Sejmiki łączyskie. — Łódź, 1973; Zakrzewski A. Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI—XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki. — Warszawa, 2000.

домінування шляхетських земських зібрань над загальнодержавним сеймом.

Загалом у цей період відбулося 59 сеймів (поза нашою увагою залишилися сейми часів безкоролів'я — конвокаційні та елекційні, метою яких було не ухвалення законів, а проведення виборів нового короля)². З них 45 ухвалили³ 2676 конституцій⁴. За нашими підрахунками, близько 300 сеймових конституцій з цього періоду містять інформацію про устрій та діяльність сеймиків*. За тематикою виділимо серед цих конституцій декілька груп сеймових ухвал, що стосуються окремих типів (передсеймових, післясеймових, депутатських, елекційних, генеральних), елементів устрою та аспектів діяльності сеймових зібрань. (Зазначимо, що в межах кожної з груп є конституції, що створювали новий правовий стан або тільки вирішували конкретне, поодинокі питання чи ситуацію.)

Організація *передсеймових сеймиків*, які були найважливішим типом зібрань в представницькій системі (у прийнятому королем Стефаном Баторієм на коронаційному сеймі артикулі зазначалося, що перед сеймами повинні відбуватися — у Короні Польській згідно із звичаями, у Литві згідно зі Статутом — „повітові сеймики“, на яких король „звиклим звичаєм“ мав через своїх послів представляти „свої потреби“⁵), регламентувалася у сеймових конституціях порівняно слабо. Найкраще обумовлено вибори послів. У 1611 р. сейм ухвалив, що для збереження доброї згоди та порядку при елекції у Серадзькому і Краківсько-

² Про функціонування сеймів у цей період див.: Dziegielewski J. Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej czasów Władysława IV.— Warszawa, 1992; Historia sejmów polskiego.— Warszawa, 1984.— Т. 1: Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej; Hołdys S. Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy.— Wrocław, 1991; Opaliński E. Sejm srebnego wieku 1587—1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto.— Warszawa, 2001.

³ Про цей період див.: Czapliński W. Uchwalanie ustaw sejmowych za panowania Władysława IV // Uchwalanie konstytucji na sejmach w XVI—XVIII w. / Redaktor tomu S. Ochmann.— Wrocław, 1979 [Acta Universitatis Wratislaviensis.— N 477.— Historia.— Т. XXXI].— S. 37—43; Pietrzak J. Uchwalanie ustaw w latach 1605—1623 // Там само.— S. 21—25; Seredyka J. Sposoby uchwalania ustaw na sejmach w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1626—1632) // Там само.— S. 27—35.

⁴ Коронаційний сейм 1576 р. затвердив 26 конституцій, 1578 р.— 68, 1581 р.— 61, коронаційний 1587—1588 рр.— 94, 1589 р.— 135, 1590 р.— 66, 1591 р.— 26, 1593 р.— 37, 1595 р.— 4, 1596 р.— 15, 1598 р.— 91, 1601 р.— 137, 1607 р.— 105, 1609 р.— 82, 1611 р.— 143, звичайний 1613 р.— 169, надзвичайний 1613 р.— 24, 1616 р.— 150, 1618 р.— 20, 1619 р.— 15, 1620 р.— 58, 1621 р.— 21, 1623 р.— 30, 1624 р.— 19, 1625 р.— 8, звичайний 1626 р.— 23, надзвичайний 1626 р.— 10, 1627 р.— 28, 1628 р.— 25, звичайний 1629 р.— 43, надзвичайний 1629 р.— 35, 1631 р.— 125, надзвичайний 1632 р.— 14, коронаційний 1633 р.— 148, 1634 р.— 22, звичайний 1635 р.— 137, надзвичайний 1635 р.— 17, надзвичайний 1637 р.— 16, 1638 р.— 134, 1640 р.— 2, 1641 р.— 106, 1642 р.— 12, 1643 р.— 18, 1646 р.— 23, 1647 р.— 134 конституцій. Підрахунки здебільшого здійснено за нумерацією, поданою упорядниками видання сеймових конституцій: Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane / Ed. J. Ohryzko (далі — Volumina legum).— Petersburg, 1859.— Т. II—IV. Хронологію сеймів подано згідно з: Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493—1793 // Archiwum Komisji Historycznej.— Kraków, 1948.— Т. IV (ogólnego zbioru XVI).— N 3.— S. 142—152.

* Поза нашою увагою залишилися сеймові податкові універсали, які, хоча і містять значний обсяг інформації про сеймики (насамперед, післясеймові), формально не є конституціями.

⁵ Артикул 8 (коронаційний 1576 р.; Volumina legum.— Т. II.— S. 161).

му воеводствах, Велюньській і Холмській землях послів на сейм мали обирати більшістю голосів „добре осілих” у тамтешньому воеводстві (повіті, землі) шляхтичів⁶. У 1613 р. цю конституцію упродовжили Київське воеводство та Мельницький повіт⁷, Плоцьке воеводство⁸, пруські воеводства (за винятком Хелмінського)⁹ і Велике князівство Литовське (далі — ВКЛ)¹⁰, а 1631 р. — Підляське воеводство¹¹. Встановлено також обмеження щодо кандидатів. Згідно з конституцією 1601 р., від виконання посольських функцій усувався шляхтич, який мав судову справу і був обраний з „контрадикцією про це”¹². За конституцією 1616 р., шляхтич, обраний депутатом до трибуналу, не мав права бути послом на сейм¹³. 1631 р. ухвалено, що поборця не міг бути обраний послом на сейм до остаточного розрахунку зі скарбом (одночасно посол не міг бути поборцем податків, призначених тим же сеймом)¹⁴; у конституції 1633 р. підтверджено, що жоден поборця не мав права бути послом¹⁵.

Встановлювалась кількість послів від новоутворених воеводств, земель та повітів: сеймик Інфлянтської землі мав обирати шість послів (по 2 послів від представників „польського, литовського та інфлянтського народів”)¹⁶, сеймик Смоленського воеводства (скликався „прикладом інших воеводств ВКЛ”) — двох послів¹⁷, сеймик Чернігівського воеводства — двох послів¹⁸ (згодом чотирьох, по два від Чернігівського і Новгород-Сіверського повітів)¹⁹, сеймик Лемборкського і Битовського повітів — двох послів (як і інші повіти Поморського воеводства)²⁰.

Регулювалися також інші аспекти, пов'язані з виборами послів та їхньою роботою. У 1598 р. ухвалено, що призначені сеймиками ВКЛ гроші на сеймових послів кожен повинен вчасно видавати під загрозою штрафу (200 кіп литовських грошей) через гродські суди (сплаті не підлягали маєтки сенаторів, які їхали на сейм, та столові добра)²¹; аналогіч-

⁶ „Sposob obierania deputata i posłow ziemskich woiewodztwa sieradzkiego y ziemi weluńskiej” (1611 р.; Volumina legum.— Т. III.— S. 10).

⁷ „Obieranie deputatow y posłow w woiewodztwie kiiowskim” (звичайний 1613 р.; Там само.— S. 85).

⁸ „Obieranie deputatow y posłow w woiewodztwie plockim” (звичайний 1613 р.; Там само.— S. 89).

⁹ „O obieraniu deputatow y posłow pruskich” (звичайний 1613 р.; Там само.— S. 90).

¹⁰ „O obieraniu deputatow y posłow W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego” (звичайний 1613 р.; Там само.— S. 97).

¹¹ „Sposob obierania posłow ziemskich y deputatow w woiewodztwie podlaskim” (1631 р.; Там само.— S. 333).

¹² „O obieraniu posłow” (1601 р.; Там само.— Т. II.— S. 400).

¹³ „O deputatach trybunalskich koronnych” (1616 р.; Там само.— Т. III.— S. 133).

¹⁴ „O poborcach” (1631 р.; Там само.— S. 333).

¹⁵ „Trybunał radomski” (коронаційний 1633 р.; Там само.— S. 376).

¹⁶ „Ordynacya ziemie inflantckiej” (1598 р.; Там само.— Т. II.— S. 377—378).

¹⁷ „Ordynacya prowincyi od Moskwy rekuperowanych” (1620 р.; Там само.— Т. III.— S. 179).

¹⁸ „Ordynacya czerniechowska” (коронаційний 1633 р.; Там само.— S. 381—382).

¹⁹ „Ordynacya woiewodztwa czerniechowskiego” (звичайний 1635 р.; Там само.— S. 410—411).

²⁰ „Ordynacya powiatow lemburskiego y bytowskiego” (1641 р.; Там само.— Т. IV.— S. 11).

²¹ „O poselskie pieniądze W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego]” (1598 р.; Там само.— Т. II.— S. 372).

ну конституцію прийняв сейм 1611 р.²² Подібно за конституцією 1647 р. обивателі були зобов'язані виплачувати посольські гроші відповідно до податків, ухвалених на сеймику в Динебургу при обранні послів (під загрозою покарання згідно з конституціями ВКЛ)²³. Згідно з конституцією 1613 р., послів у Ломжинській землі мали обирати повіти почергово (*alternata*), обраних іншим способом вважали недійсними²⁴. Обраний заторський сеймиком посол на сейм повинен був відвідувати прошовицький сеймик згідно з конституціями 1581²⁵, 1616 (під загрозою втратити посаду)²⁶ і 1635²⁷ років. Аналогічну вимогу до галицьких послів, які повинні були прибувати зі своїми артикулами на вишенський сеймик „*dla spólnego zniesienia się u złączenia spraw województwa ruskiego*“, підтвердив сейм 1635 р.²⁸

Спробою впорядкувати процедуру завершення („конклюдію“) передсеймових сеймиків була сеймова конституція 1616 р. З огляду на незгідності, які траплялися при списуванні артикулів на конклюдії повітових сеймиків, для Краківського, Познанського і Каліського воєводств було встановлено, що узгодження артикулів на сейм повинні були здійснювати обрані для цього депутати в костелі (а не в господах), у присутності сенаторів воєводства; написані артикули мали підписувати сенатори і сеймовий маршалок²⁹. Проте вже через два роки цю конституцію було скасовано для Познанського і Каліського воєводств, які повернулися до старого звичаю завершення своїх сеймиків³⁰.

Значна кількість конституцій стосувалась справ, якими мали займатися подальші передсеймові сеймики (про звіти учасників сеймових комісій перед передсеймовими сеймиками див. далі): сейм 1589 р.— на наступному передсеймовому сеймику обивателі Ломжинської землі повинні були визначити спосіб і розмір мостового (до скарбу), який мали збирати на мості річки Гаці (побудувати цей міст дістав дозвіл закрочимський підкоморій Якуб Забіцький)³¹; той самий сейм — на наступних передсеймових сеймиках мало бути оголошено (згідно зі звичаєм, — універсалами), що розгляд судових справ про суми, які були внесені після унії під час безкоролів'я на королівщинах у ВКЛ, мав відбуватися на наступному сеймі, і названо позваних на сеймовий суд осіб³²; сейм 1628 р.— на передсеймових сеймиках Мазовецького воєводства учасники мали обговорити „*porządna dla uboższych wyprawę*“ на посполите рушення (згідно з конституцією 1621 р.)³³; сейм 1641 р.— на наступні

²² „O poselskich pieniądzach w W[ielkim] X[ięstwie] Lit[ewskim]“ (1611 p.; Volumina legum.— T. III.— S. 23).

²³ „Pieniądże poselskie ziemie inflantckiey“ (1647 p.; Там само.— T. IV.— S. 62).

²⁴ „Elekcyja posłów łomzińskich“ (звичайний 1613 р.; Там само.— T. III.— S. 88).

²⁵ „Seymik oświecimski y zatorski“ (1581 p.; Там само.— T. II.— S. 208).

²⁶ „O pośle xięstwa oświecimskiego y zatorskiego“ (1616 p.; Там само.— T. III.— S. 140).

²⁷ „O seymiku zatorskim“ (звичайний 1635 р.; Там само.— S. 420).

²⁸ „O seymiku wiśniskim“ (звичайний 1635 р.; Там само.— S. 419).

²⁹ „Sposob konkludowania seymiku województwa krakowskiego“ (1616 p.; Там само.— S. 136—137).

³⁰ „O spisowaniu artykułów na seymiku szredckim“ (1618 p.; Там само.— S. 158).

³¹ „Most na rzece Gaci w łomzińskiej ziemi“ (1589 p.; Там само.— T. II.— S. 287).

³² „Summy nowe w Wielkim X[ięstwie] Lit[ewskim]“ (1589 p.; Там само.— S. 289).

³³ „Pospolite ruszenie“ (1628 p.; Там само.— T. III.— S. 276).

передсеймові сеймики разом з легацією на обговорення мали бути надіслані сумарії податкових заборгованостей усіх воєводств³⁴, а також повинні були обмірковувати *sumpt* (без шкоди публічним податкам) і обрати комісарів обивателі Черської землі для побудови приміщення для Черської канцелярії у тамтешньому замку і для переписання гродських і земських книг³⁵, обивателі Мельницької землі — для переписання і ревізії мельницьких земських книг³⁶, обивателі Брацлавського воєводства — для переписання земських, гродських і підкоморських книг³⁷; сейм 1646 р. — на подальші передсеймові сеймики відклав рішення про виплату війську „*dagowną*” чверти (оскільки посли не мали на це дозволу в інструкціях)³⁸ та рішення про спосіб сплати з коронних податків суми 180 тисяч злотих, визначеної як компенсацію дідичним власникам переданого Московській державі Трубецька³⁹.

Незважаючи на те, що післясеймові (реляційні) сеймики як окремий тип сеймових зібрань виникли та сформувалися саме у цей період, їх організація і порядок проведення у сеймових конституціях практично не були обумовлені. Навіть конституція 1591 р., якою вперше скликалися післясеймові сеймики, мала okazальний характер і не впроваджувала цей тип сеймиків стало. Згідно з нею, з'їзди після сейму 1591 р. скликалися у звичайних місцях, через вісім тижнів після сейму, для представлення послами рахунків, для обрання поборців і „депутованих шафарів” для відправи і судіння жовнірів, причому сеймики не скликалися у Мазовецькому та інших воєводствах, посли яких обрали названих виконавчих осіб на сеймі. Застерігалось, що конституція не порушувала права ВКЛ, з'їзди якого забезпечувалися спокоєм і безпекою згідно з правом про сейми⁴⁰.

Основна частина сеймових ухвал, які торкаються післясеймових сеймиків, стосується питань, що мали обговорюватися і вирішуватися на них. Ці справи могли бути як загальнодержавного, так і локального або приватного характеру. З походження їх умовно можна поділити на дві групи: ті, що були відкладені самими сеймовими послами того чи іншого воєводства „до братії”, тобто на сеймики, і ті, які сейм доручив вирішити на післясеймових сеймиках.

До справ, узятих сеймовими послами „до братії”, належали: 1609 р. — вибори у Мстиславльському і Мінському „повітах” депутатів до комісії щодо коректури прав і трибуналу ВКЛ (кликана у Вільні на день св. Мартина)⁴¹; 1616 р. — рішення у низці воєводств про щорічне оказовання (Краківське, Волинське, Плоцьке і Подільське — про його час проведення, Троцьке, Ленчицьке, Вітебське, Підляське, Равське воєводства, Велюньська земля, Гродненський, Мозирський і Річицький повіти — про

³⁴ „Seym dwuniedzielny” (1641 p.; Volumina legum. — T. IV. — S. 9—10).

³⁵ „Kancellarya czerska” (1641 p.; Там само. — S. 18).

³⁶ „Przepisanie ksiąg ziemskich mielnickich” (1641 p.; Там само. — S. 19).

³⁷ „Rewizya ksiąg woiewodztwa bractawskiego” (1641 p.; Там само. — S. 20).

³⁸ „Zapłata woysku ukrainnemu” (1646 p.; Там само. — S. 46—47).

³⁹ „Inkorporacya Łoiowa y Lubecza do W[ielkiego] X[ieństwa] Lit[ewskiego]” (1646 p.; Там само. — S. 44—45).

⁴⁰ „Złożenie ziazdow po seymie” (1591 p.; Там само. — T. II. — S. 332).

⁴¹ „Korrekтура прав W[ielkiego] X[ieństwa] L[itewskiego]” (1609 p.; Там само. — S. 473).

його запровадження загалом)⁴³; 1620 р.— рішення Жмудської землі, Ковенського, Упітського, Троцького і Гродненського повітів про відновлення конституції 1611 р. щодо впровадження оказовання у ВКЛ⁴⁸; рішення усіх коронних воєводств про спосіб виправлення (згідно зі „скриптом“, взятим із сейму) „дефектів“ посполитого рушення (причому сеймики не мали права скасовувати посполите рушення)⁴⁴; 1624 р.— рішення у литовських воєводствах щодо конституції проти „свавільних людей“ (військових, що без дозволу виходили за межі держави), про спосіб оборони та вибори кандидатів на ротмістрів для конфірмації їх королем⁴⁵, про спосіб запобігання „сваволі“⁴⁶; 1626 р.— призначення в усіх воєводствах депутатів до комісії для обміркування нових способів поповнення скарбу⁴⁷; 1628 р.— обговорення у пруських воєводствах способу збору „своїї акцизи“ (cum auctione)⁴⁸; 1629 р.— рішення у кількох литовських воєводствах і повітах (Віленське, Троцьке, Полоцьке, Берестейське, Вітебське (з Оршанським повітом), Мстиславське, Мінське воєводства, Ошмянський, Ковенський, Упітський, Пінський, Слоні́мський, Волковиський, Мінський повіти) про відновлення дії конституції 1620 р. щодо проведення оказовання⁴⁹; 1629 р.— обрання поборців в усіх литовських воєводствах і повітах (крім Смоленського, Мінського воєводств і Стародубського повіту?)⁵⁰; 1635 р.— впровадження в Серадзькому воєводстві і Велюньській землі постанови (подібної до затвердженої на сеймі послами Познанського і Каліського воєводств ухвали) щодо оборони кордонів і скликання посполитого рушення⁵¹; 1635 р.— обговорення у коронних воєводствах постулатів станів ВКЛ (стосовно „публічної користі і безпеки“; *ratione commodi publici et securitatis*), які не розглядали на сеймі через брак повноважень у послів та інші причини⁵²; 1637 р.— рішення у деяких воєводствах і повітах Корони Польської (?)⁵³ та ВКЛ, у пруських воєводствах („згідно зі звичаєм“), щодо конституції про прийняття „морського мита“⁵⁴, а також рішення у пруських воєводствах про сплату чопового⁵⁵.

⁴³ „Okazowanie“ (1616 p.; Volumina legum.— T. III.— S. 136).

⁴⁴ „Okazowanie W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego]“ (1620 p.; Там само.— S. 177).

⁴⁵ „Pospolite ruszenie“ (1620 p.; Там само).

⁴⁶ „Postanowienie na domową obronę, względem swywołników“ (1624 p.; Там само.— S. 223—224).

⁴⁷ „O sweywoli domowej Wielkiego X[ięstwa] Litew[skiego]“ (1624 p.; Там само.— S. 226).

⁴⁸ „Deputaci na obmyślanie sposobow nowych subsidiorum“ (надзвичайний 1626 p.; Там само.— S. 251).

⁴⁹ „Czopowe koronne y W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego]“ (1628 p.; Там само.— S. 280—281).

⁵⁰ „Okazowanie W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego“ (звичайний 1629 p.; Там само.— S. 297).

⁵¹ „Poborcy z wojewodztw y powiatow W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego] pozwolone y poborcy do wybierania ich naznaczeni“ (надзвичайний 1629 p.; Там само.— S. 318).

⁵² „Laudum wojewodztw poznańskiego y kaliskiego“ (звичайний 1635 p.; Там само.— S. 416—417).

⁵³ „Postulata W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego“ (надзвичайний 1635 p.; Там само.— S. 429).

⁵⁴ Конституція сейму 1638 р. „Cła morskie“ (Там само.— S. 441).

⁵⁵ „Cła morskie“ (надзвичайний 1637 p.; Там само.— S. 436).

⁵⁶ „Czopowe koronne“ (надзвичайний 1637 p.; Там само.— S. 435—436).

Згідно з конституціями, сейми у цей період доручали післясеймовим сеймикам вирішення таких питань: 1591 р.— обрання від кожного воєводства по одному шляхтичу до депутації, що мала розглядати спільно з підскарб'їями справи про заборгованості з податків у перший понеділок після „тижня мізерікордії” 1591 р. в Любліні (для Корони Польської) та у Вільні (для ВКЛ)⁵⁶; 1607 р.— призначення (на „реляціях”) по одному депутату з кожного повіту ВКЛ до комісії, яка повинна була зібратися у Вільні наступного дня після св. Мартина і проконтролювати копіювання книг Литовської Метрики⁵⁷; 1611 р.— обрання (на „реляціях”) по одному депутату (з визначенням винагороди їм) з кожного повіту ВКЛ до комісії щодо коректури прав і трибуналу ВКЛ, яка мала зібратися у Вільні 12 березня 1612 р. (також вони повинні були проконтролювати копіювання книг Литовської Метрики)⁵⁸; 1619 р.— вибори поборців (також 2—3 осіб „шляхетських людей”, серед котрих король обирав ротмістра, у воєводствах, які самі відправляли повітового жовніра і в яких ще не було призначено ротмістрів)⁵⁹; 1624 р.— рішення у Познанському, Краківському, Каліському, Серадзькому воєводствах та Велюнській землі про спосіб утримання повітового жовніра (для оборони від „свавільників”, на рік або до сейму) і вибори ротмістрів (згодом їх би конфірмавав король і видав їм приповідні листи) та по двоє депутатів від кожного з воєводств (очевидно, для здійснення нагляду разом з сенаторами)⁶⁰; 1629 р.— вибори поборців в усіх коронних воєводствах і землях (крім Познанського, Каліського, Равського, Брацлавського, прусських (?) воєводств, Черської, Варшавської, Закрочимської, Цеханувської, Ломжинської, Нурської і Вишогродської (?) земель Мазовецького воєводства)⁶¹; 1631 р.— обрання в Ленчицькому воєводстві дистриб'ютора, який мав здійснювати нагляд над продажем солі адміністраторами Добегневської жупи тамтешнім обивателям⁶²; вибори на вінницькому сеймику особи, яка, очевидно, мала займатися будівництвом приміщення для Вінницького земського суду („do tego budynku sposobney”)⁶³; 1633 р.— обрання у ВКЛ по одному депутату (з визначенням винагороди їм) з кожного воєводства і повіту до комісії для коректури права⁶⁴; 1635 р.— прийняття у Короні Польській податків на війну зі Швецією⁶⁵; вибори у ВКЛ депутатів до комісії коректури права ВКЛ (мала зібратися у Гродні після приїзду короля)⁶⁶; обрання в

⁵⁶ „Postępek o reszty, retenty u krzywdy żołnierskie” (1591 p.; Volumina legum.— T. II.— S. 328).

⁵⁷ „O metrykach W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego” (1607 p.; Там само.— S. 449).

⁵⁸ „Korrektura praw u trybunału W[ielkiego] X[ięstwa Litewskiego” (1611 p.; Там само.— T. III.— S. 22—23).

⁵⁹ „Żołnierz powiatowy” (1619 p.; Там само.— S. 169).

⁶⁰ „Laudum wojewodztw poznańskiego, krakowskiego, kaliskiego, sieradzkiego, ziemie wieluńskie” (1624 p.; Там само.— S. 224—225).

⁶¹ „Naznaczenie exaktorów do podymnego u seymików na wybieranie tychże exaktorów w wojewodztwach u ziemiach” (надзвичайний 1629 p.; Там само.— S. 317).

⁶² „O soli wojewodztwa łęczyckiego” (1631 p.; Там само.— S. 331).

⁶³ „Dom sądowy w Winnicy u sklep na chowanie xiąg ziemskich” (1631 p.; Там само.— S. 335).

⁶⁴ „Korrektura praw w W[ielkim] X[ięstwie] Litew[skim]” (коронаційний 1633 p.; Там само.— S. 379).

⁶⁵ „Poparcie woyny z szwedami” (звичайний 1635 p.; Там само.— S. 402—403).

⁶⁶ „Korrektura praw W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego” (звичайний 1635 p.; Там само.— S. 416).

Плоцькому воєводстві і Закрочимській землі по двоє шляхтичів для ревізії (спільно із земськими урядами) актових книг⁶⁷; 1637 р.— здійснення виплати у Підляському воєводстві ухваленої суми 40 тисяч злотих (у рахунок коеквації)⁶⁸ та вибори у Велюньській землі поборці⁶⁹; 1638 р.— призначення в Ошмянському повіті „контрибуції” на будівництво будинку для земського суду (застерігалось, що ухвалений податок сплачуватиметься з усіх маєтків)⁷⁰; призначення в Освенцимському і Заторському князівствах на переписування земських книг половини ланового побору (без шкоди публічним податкам) і вибори комісарів для переписування книг (застерігалось, що тільки для вирішення цих справ)⁷¹; 1641 р.— ухвалення у Смоленському воєводстві податку на побудову будинку для земського суду та приміщення для зберігання книг⁷²; ухвалення у Вітебському воєводстві податку на побудову у Вітебському замку судового будинку, який (податок) би сплачувався зі світських, духовних і королівських маєтків (під загрозою покарання за несплату побору)⁷³; 1646 р.— розрахунки з поборцями-боржниками і сплата за них скарбові (у пруських воєводствах ще і визначення покарання)⁷⁴; 1647 р.— вибори у Волинському воєводстві ревізорів до підкоморських, земських, гродських, бургграфських і війтівських книг⁷⁵; вибори в Оршанському повіті поборці, який мав збирати і витрачати (з відома оршанських старости, земського і гродського урядів) гроші на будівництво приміщень для зберігання земських і гродських книг (розраховуватися повинен був „у тому ж повіті”)⁷⁶; вибори на сеймиках у Цехануві і Закрочимі ревізорів та визначення способу ревізії цеханувських, пшасницьких, сонхоцьких та закрочимських гродських і земських книг⁷⁷; визначення на сеймику Сохачевської землі винагороди ревізорам земських книг (тамтешнім каштеляну Миколасві Лайщевському, підкоморію Марцінові Неборовському та членам земського суду)⁷⁸; вибори на сеймику в Бранську ревізорів та визначення способу ревізії гродських актів⁷⁹.

Типовою сеймовою постановою щодо діяльності післясеймових сеймиків можна вважати конституцію надзвичайного сейму 1635 р. Згідно з нею, розгляд королівських прохань (*desiderium*), що не були задоволені на сеймі через брак повноважень у послів, мав відбутися у Короні Польській на сеймиках, які призначалися у „декларації” для вирішення питання щодо решти з податків попереднього сейму („на пруську війну”), у ВКЛ для цього скликалися „звичайні реляційні сеймики” (прохання на

⁶⁷ „Rewizya ksiąg ziemskich plockich y zawskrzyńskich” (звичайний 1635 р.; Volumina legum.— Т. III.— S. 420).

⁶⁸ „Trybunał radomski” (надзвичайний 1637 р.; Там само.— S. 433—434).

⁶⁹ „Czopowe koronne” (надзвичайний 1637 р.; Там само.— S. 435—436).

⁷⁰ „Dom sądowy w Ośmianie” (1638 р.; Там само.— S. 459).

⁷¹ „Approbatio laudi y przepisanie ksiąg oświecimskiego y zatorskiego powiatow” (1638 р.; Там само.— S. 453).

⁷² „Dom sądowy w Smoleńsku” (1641 р.; Там само.— Т. IV.— S. 18).

⁷³ „Plac na dom sądowy w Witepsku” (1641 р.; Там само).

⁷⁴ „Oddanie retent z niektórych wojewodztw” (1646 р.; Там само.— S. 47).

⁷⁵ „Rewizya xiąg w wojewodztwie wołyńskim” (1647 р.; Там само.— S. 59).

⁷⁶ „Sklep na xięgi orszańskie” (1647 р.; Там само.— S. 60).

⁷⁷ „Rewizya ksiąg ciechanowskich y zakroczymskich” (1647 р.; Там само.— S. 64—65).

⁷⁸ „Rewizya ksiąg sochaczewskich” (1647 р.; Там само.— S. 65).

⁷⁹ „Akta ziemskie bielskie y brańskie, suraskie y tykockie” (1647 р.; Там само.— S. 66).

сеймики мали бути представлені через інструкцію)⁸⁰. Водночас свідченням поступової еволюції післясеймових сеймиків від інституту, який сприяв виконанню сеймових ухвал, до органів місцевого самоврядування можна вважати конституцію 1638 р. Згідно з нею, податки, які збиралися на будівництво судового будинку у Бересті, згідно з конституціями сеймів 1633 і 1635 рр., поборці повинні видати на реляційному сеймику у Бересті і здійснити з них перед обивателями розрахунок (посли Берестейського воєводства — литовський хорунжий Миколай Сапега і берестейський суддя Пйотр Кохлевський — повинні були повідомити про це спеціальним листом, якого треба було подати за шість днів перед сеймиком до гродського суду, облятувати і у вигляді екстракту з гроду переслати поборцям)⁸¹.

Також до проведення реляційних сеймиків сеймовими рішеннями прив'язувалися інші публічні чинності: 1613 р. на найближчому реляційному сеймику віленський городничий і земський уряд мали обрати місця в Низькому замку на побудову (за рахунок скарбу) приміщень (*gmachów*) для „сидіння” шляхетському станові⁸²; 1627 р. призначені сеймом комісари ВКЛ повинні були відразу після реляційних сеймиків провести (спільно з гродськими і міськими урядами) інвентаризацію наявної у своєму воєводстві солі⁸³; 1629 р. збір затриманих податків у ВКЛ мав розпочатися через два тижні після проведення реляційних сеймиків⁸⁴; удруге 1629 р. збір „ланових і шосових поборів” у воєводствах і повітах ВКЛ мав початися після реляційних сеймиків⁸⁵, причому поборці ВКЛ (згідно з конституцією 1613 р.) мали складати присягу відразу після обрання на сеймиках⁸⁶; 1633 р. у разі, якщо б війна з Москвою затягнулася, а взяті на сеймики „до братії” податки не були дозволені, король мав право скликати надзвичайний сейм⁸⁷, натомість у випадку, якщо б взяті на сеймики „до братії” податки були дозволені, дія призначеного сеймом Радомського трибуналу продовжувалася на другий рік⁸⁸; 1634 р. про скликання посполитого рушення у ВКЛ, дозволеного на сеймі, мало бути оголошено на реляційних сеймиках⁸⁹, причому від моменту цього оголошення на сеймиках припинялася дія земських, гродських і трибунальських судів⁹⁰; того ж року ухвалено, що королівські міста ВКЛ (Вільно та інші) мали сплатити „донативу” розміром 30 тисяч злотих через шість

⁸⁰ „Naznaczenie seymikow” (надзвичайний 1635 р.; *Volumina legum.* — Т. III. — С. 428—429).

⁸¹ „Dom sądowy ziemski w Brześciu Litewskim” (1638 р.; Там само. — С. 460).

⁸² „O zamku wyższym wileńskim” (звичайний 1613 р.; Там само. — С. 97).

⁸³ „O soli W[ielkiego] X[ieństwa] Litewskiego” (1627 р.; Там само. — С. 263).

⁸⁴ „Czas oddawania poborow W[ielkiego] X[ieństwa] Litew[skiego] zatrzymanych” (звичайний 1629 р.; Там само. — С. 298).

⁸⁵ „Czas oddawania poborow W[ielkiego] X[ieństwa] Litew[skiego] y szosowego” (надзвичайний 1629 р.; Там само. — С. 315—316).

⁸⁶ „O poborcach W[ielkiego] X[ieństwa] Litewskiego” (надзвичайний 1629 р.; Там само. — С. 316).

⁸⁷ „Seym dwuniedzielny” (коронаційний 1633 р.; Там само. — С. 373).

⁸⁸ „Deputaci do Radomia” (коронаційний 1633 р.; Там само. — С. 376—377).

⁸⁹ „Pospolite ruszenie W[ielkiego] X[ieństwa] Litewskiego” (надзвичайний 1634 р.; Там само. — С. 395).

⁹⁰ „O trybunale y inszych sądach W[ielkiego] X[ieństwa] Litewskiego” (надзвичайний 1634 р.; Там само. — С. 395—396).

тижнів після реляційних сеймиків⁹¹; 1641 р. особи, які не сплатили податок (18 литовських злотих з волоки) в Ошмянському повіті на будівництво судового будинку та приміщення для зберігання актових книг, мали здійснити це впродовж 8 тижнів після реляційного сеймику⁹²; 1647 р. після реляційних сеймиків депутати до трибуналу кожного воеводства мали перебувати при трибунальському маршалку, разом з ним в ізбі підписувати декрети та слідкувати за порядком розгляду справ згідно з реєстром⁹³; того ж року вінницький староста (спільно з членами Брацлавського земського суду) повинен був реєстр „вільних” новопобудованих „шляхетських дворів” у Вінниці подати до актів через шість тижнів після реляційного сеймику⁹⁴.

У 1630-х рр. існувала практика публічного оголошення і притягнення до суду боржників скарбу через литовські реляційні сеймики. Згідно з конституціями 1631⁹⁵, 1633⁹⁶, 1634⁹⁷, 1635⁹⁸ і повторно в 1635⁹⁹ рр., послі ВКЛ мали дістати зі скарбу „деляту” із зазначенням імен осіб, які займалися збором податків, залишилися винні скарбові і таким чином притягаються до Віленського скарбового трибуналу, представити її на реляційних сеймиках і подати до гродських актів (щоб ніхто не міг відмовитися незнанням).

Сеймові конституції, які стосувалися генеральних сеймиків, були переважно спробами відновити діяльність цього інституту. Ще в восьмому артикулі, прийнятому королем Стефаном Баторієм на коронаційному сеймі, зазначалося, що перед сеймами повинні відбуватися (в Короні Польській, згідно зі звичаями, в Литві, згідно зі Статутом) „головні сеймики” (в Колі, Корчині і Волковиську), на які король „звиклим звичаєм” мав через своїх послів представляти „свої потреби”¹⁰⁰. У першій чверті XVII ст. з'явилися кілька конституцій, покликаних забезпечити проведення генеральних сеймиків у Короні Польській, зокрема, в них застерігалось: у 1609 р.— що Кольський і Корчинський сеймики повинні відбуватися і з метою їх зібрання земським сеймикам з королівської канцелярії мав призначатися віддаленіший час¹⁰¹; у 1611 р.— що на Кольський і Корчинський сеймики коронні послі повинні приїжджати для порозуміння між собою та „utarcia artykułow”¹⁰²; у 1613 р.— що „do sejmowych spraw ułascpienia siła należała na sejmikach generalnych”, Кольському та Корчинському, які не відбувалися через „коротке” скликання сеймів, і що в майбутньому листи на сеймики з королівської канцелярії мали роз-

⁹¹ „Donatywa miast W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego]” (надзвичайний 1634 р.; Volumina legum.— Т. III.— S. 400).

⁹² „Laudum powiatu ośmianskiego” (1641 р.; Там само.— Т. IV.— S. 15).

⁹³ „O dekretach trybunalskich W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego]” (1647 р.; Там само.— S. 54).

⁹⁴ „Dwory w Winnicy szlacheckie” (1647 р.; Там само.— S. 67—68).

⁹⁵ „Trybunał skarbowy wileński” (1631 р.; Там само.— Т. III.— S. 322—323).

⁹⁶ „Trybunał skarbowy wileński” (коронаційний 1633 р.; Там само.— S. 377—378).

⁹⁷ „Trybunał skarbowy wileński” (надзвичайний 1634 р.; Там само.— S. 396—397).

⁹⁸ „Sposob wyciągania retent z podatkov przeszłych w W[ielkim] X[ięstwie] Litewskim” (звичайний 1635 р.; Там само.— S. 410).

⁹⁹ „Trybunał skarbowy wileński” (надзвичайний 1635 р.; Там само.— S. 430—431).

¹⁰⁰ Артикул 8 (коронаційний 1576 р.; Там само.— Т. II.— S. 161).

¹⁰¹ „Seymiki generalne” (1609 р.; Там само.— S. 470).

¹⁰² „O sejmikach” (1611 р.; Там само.— Т. III.— S. 12).

силатися вчасно і таким чином послы „з віддалених країв" мали два тижні на приїзд на генеральні сеймики, а початок сейму призначався через три тижні після Корчинського сеймику¹⁰³. Натомість стосовно литовського генерального сеймику прийнято лише одну конституцію (1631), в якій вказувалося, що, згідно з давніми правами і звичаями, на Слонімський з'їзд перед сеймом повинні прибувати, не забуваючи про це, усі сенатори і послы ВКЛ¹⁰⁴.

У ухвалі коронаційного сейму 1633 р. вказано, що „o sejmikach generalnych na drugim sejmie pamowa bydź ma"¹⁰⁵, проте жодної конституції щодо них упродовж усього правління Владислава IV затверджено так і не було.

Сейми призначали поодинокі генеральні сеймики для вирішення конкретних питань, зокрема, у 1578 р.— для поліпшення прав, судових справ і статуту у ВКЛ були скликані воєводські сеймики на 23 травня та після них „większy zjazd" у Новогрудку на день св. Михайла, на певний час¹⁰⁶; у 1590 р.— для коректури прав у пруських воєводствах скликано „zjazd spolny" у Мальборку в понеділок після свята св. Йоанна¹⁰⁷; у 1613 р.— на прохання сеймових послів, призначено на найближче свято св. Станіслава генеральний пруський сеймик для розрахунків з поборів, визначення заборгованостей з минулих років, обрання поборців, коректури права (тільки щодо судів і судового порядку)¹⁰⁸.

Сеймові конституції стосувалися різних аспектів співвідношення між владою короля, сеймів і сеймиків як нижчої ланки станово-представницької системи, зокрема, щодо сфери їх компетенцій.

Обов'язковим було винесення королем на сеймики і сейм („згідно з давніми правами і конституціями") для „згоди всіх станів" питання про початок війни (особливо наступальної), скликання посполитого рушення та вербунок жовнірів („служебних людей"); це застерігали конституції сеймів 1591¹⁰⁹, 1613¹¹⁰ і 1629¹¹¹ років (при розпуску війська за рішенням сейму 1646 р. зазначалося, що його вербунок на сеймиках *requisiti*¹¹²). Навіть у разі термінової потреби король міг тільки скликати прискореним порядком сеймики і сейм, причому при наявності згоди попереднього сейму. З цієї метою сейм 1623 р. ухвалив, що у разі, якщо не буде укладено мирний договір зі Швецією або виникне загроза з боку турецького султана, король мав право скликати тритижневий сейм без звичайних чинностей (зокрема, без розсилання делібераторій), але з призначенням повітових сеймиків¹¹³, сейм 1633 р.— що у разі продовження вій-

¹⁰³ „O seymach y seymikach" (звичайний 1613 р.; Volumina legum.— Т. III.— С. 84).

¹⁰⁴ „Zjazd słonimski" (1631 р.; Там само.— С. 336).

¹⁰⁵ „Konkluzja seymowa" (коронаційний 1633 р.; Там само.— С. 373).

¹⁰⁶ „Xięstwa Litewskiego sądy" (1578 р.; Там само.— Т. II.— С. 186).

¹⁰⁷ „Prorogacya deklaracyi ziem pruskich" (1590 р.; Там само.— С. 313).

¹⁰⁸ „Sejmik generalny w Prusiech, na czynienie liczby z poborow y korektury jurium" (звичайний 1613 р.; Там само.— Т. III.— С. 91).

¹⁰⁹ „Disciplina militaris" (1591 р.; Там само.— Т. II.— С. 330—331).

¹¹⁰ „O podnoszeniu woien y przyimowaniu woysk" (звичайний 1613 р.; Там само.— Т. III.— С. 80).

¹¹¹ „O zaciagu woysk" (надзвичайний 1629 р.; Там само.— С. 310).

¹¹² „O zaciagu nowego woyska y rozposzczeniu iego w Koronie y W[ielkim] X[ięstwie] Lit[ewskim]" (1646 р.; Там само.— Т. IV.— С. 43—44).

¹¹³ „O ziemi inflantskiej" (1623 р.; Там само.— Т. III.— С. 215—216).

ни з Москвою і неотримання згоди на сплату податків, рішення щодо яких було взяте послами на сеймики „до братії“, король мав право скликати двотижневий сейм¹¹⁴.

Водночас тенденція до прийняття сеймиками незалежних від рішень і перебрання на себе його функцій спостерігається у конституціях слабо. Лише за рішенням сейму 1589 р. інфлянтський сеймик отримував право в разі потреби скликати посполите рушення для оборони своєї землі без згоди сейму¹¹⁵, а в 1626 р. сейм ухвалив, що під розгляд справ про затримані податки на Радомському і Віленському скарбових трибуналах не підпадають шафарі та поборці, які у воєводствах і повітах збирали ухвалені „приватними лявдами“ побори та видавали гроші з них на боротьбу зі „свавільними купами“¹¹⁶. Подібно у 1637 р., коли на Радомському трибуналі мали судити поборців (без відповідних розрахункових документів, у тому й лявд сеймиків), ті не повинні були відповідати перед трибуналом за збір податків, ухвалених у воєводствах приватними постановами (*laudo privato*)¹¹⁷. Натомість у 1635 р. євреї Корони Польської і ВКЛ, виплативши поголовне, були звільнені до наступного сейму від податків, які мали бути ухвалені на майбутніх сеймиках на повітового жовніра (тобто від поборів, подимного, шосів, сплат від своїх ремесел, торгівлі, коней, слуг)¹¹⁸.

У той же час прагнення до прийняття рішень на рівні сейму проявилось у відкладенні розгляду необговорених артикулів з інструкцій повітових сеймиків („багатьох речей, які потрібні шляхетському стану“) до наступного сейму (із зазначенням, що він почне свою роботу саме з їх обговорення), у так званий рецес. Це окремими конституціями обумовили сейми 1618¹¹⁹, 1619¹²⁰, 1624¹²¹ і 1627¹²² років.

Загалом у справах, пов'язаних з правами шляхетського стану, передбачався попередній їх розгляд на сеймиках, хоча ця тенденція і не знайшла в сеймових конституціях чіткого вираження (прикладом цього прагнення є конституція 1589 р.¹²³ стосовно виконання декрету в справі про вбивство перемишльського каштеляна Анджея Ваповського, в якій зазначалося, що після здійснення вироку це стало предметом обговорення учасниками сеймиків та сеймів, ускладнюючи їх роботу, чого б, очевидно, не сталося, коли б це попередньо було обговорено на сеймиках). Так, за рішенням коронаційного сейму 1588 р., позов проти особи, звинуваченої в державній зраді, мав бути виголошений „для достатньої відомості“ возним на сеймику (одночасно з внесенням до гродських книг) того ж повіту перед сеймом, під час якого мав відбутися розгляд судової спра-

¹¹⁴ „Seym dwuniedzielny“ (коронаційний 1633 р.; *Volumina legum.*— Т. III.— S. 373).

¹¹⁵ „Obrona inflantcka“ (1589 р.; Там само.— Т. II.— S. 279).

¹¹⁶ „Trybunał radomski y wileński do sądzienia y wyciągania retent“, пункт 9 (звичайний 1626 р.; Там само.— Т. III.— S. 238).

¹¹⁷ „Trybunał radomski“ (надзвичайний 1637 р.; Там само.— S. 433—434).

¹¹⁸ „Pogłowne żydowskie w Koronie“, „Pogłowne żydowskie W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego]“ (звичайний 1635 р.; Там само.— S. 414).

¹¹⁹ „Reces seymowy“ (1618 р.; Там само.— S. 159).

¹²⁰ „Reces“ (1619 р.; Там само.— S. 171).

¹²¹ „Reces“ (1624 р.; Там само.— S. 226).

¹²² „Reces“ (1627 р.; Там само.— S. 266).

¹²³ „Ezekucya dekretu krola Henryka, a.1574“ (1589 р.; Там само.— Т. II.— S. 281).

ви¹²⁴. Згідно з конституцією сейму 1601 р., для отримання індигенату „стану шляхетського Корони” іноземний шляхтич мав звернутися з проханням до шляхти по воєводствах на сеймиках, послаи яких представили б його прохання королеві на сеймі¹²⁵. Вирок інфамії щодо обивателя Віського повіту Адама Єзьорковського, винесений заочно на минулому сеймі 1613 р., було скасовано сеймовою конституцією 1616 р. за поданням повітового сеймику Ломжинської і Віської земель¹²⁶. Також у конституції коронаційного сейму 1633 р. про надання Краківського єпископства королевичу Янові Ольбрахтові зазначалося, що воно було представлено ще покійним королем Сигізмундом III спочатку на сеймики, потім — на сейм 1632 р.¹²⁷ Показову в цьому плані постанову ухвалив після завершення рокошу Миколая Зебжидовського сейм 1609 р. У його конституції застерігалось, що артикул про відмову королеві у послушності жодною мірою не перешкоджатиме вільному домовлянню, вольності і цілості прав кожного шляхтича на повітовому сеймику, скликаному королем згідно з правом. У разі, якщо шляхтич зауважить порушення з боку короля Речі Посполитої, він мав право представити ці порушення сенаторові, потім на найближчому передсеймовому сеймику послам на сейм, згодом — усім станам на сеймі, лише після цього, у разі ігнорування цих нагадувань, відмовити в послушну королеві¹²⁸.

Прагнення шляхти до прийняття рішень на рівні сейму проявилось також в апробації сеймикових ухвал (актів) сеймами. За тематикою більшість сеймикових рішень, що були апробовані сеймами цього періоду, стосувалася збору податків та пов'язаних з цим фінансових питань. Так, сеймом 1590 р. підтверджено надання останнього сеймику Бельського воєводства бельському підкоморію Станіславу Трояну за послуги королю і Речі Посполитій з решти побору 2000 злотих, які мав видати шафар того ж воєводства Станіслав Цешановський¹²⁹; 1607 р. — ухвала з'їзду 1606 р. в Дорогичині обивателів Дорогичинської землі про спосіб збору ланового побору та використання отриманих з нього грошей, що призначалися на потреби землі¹³⁰; 1611 р. — надання останнього кам'янецького сеймику половини повного побору (яка мала збиратися разом з „головним” побором) для кам'янецьких єзуїтів, новофундованих кам'янецьким єпископом Анджеєм Прухницьким¹³¹; 1616 р. — колевінський лядум про сплату податку (6 грошів з кожного шляхетського будинку або двору) на

¹²⁴ „De crimine laesae Majestatis Regiae et perduellionis” (коронаційний 1588 р.; Volumina Iegum. — Т. II. — С. 251).

¹²⁵ „Temruk” (1601 р.; Там само. — С. 397).

¹²⁶ „Zniesienie infamii Adama leziorkowskiego” (1616 р.; Там само. — Т. III. — С. 139).

¹²⁷ „Konsens na biskupstwo krakowskie” (коронаційний 1633 р.; Там само. — С. 375—376).

¹²⁸ „Deklaracya artykułu de non praestanda obedientia” (1609 р.; Там само. — Т. II. — С. 462).

¹²⁹ „Danina Stanisławowi Trojanowi, podkomorzemu bełskiemu” (1590 р.; Там само. — С. 318—319).

¹³⁰ „Assekuracya Adama Oleckiego, sędziego ziemskiego drohickiego” (1607 р.; Там само. — С. 447).

¹³¹ „Danina oycom jezuitom w Kameńcu Podolskim” (1611 р.; Там само. — Т. III. — С. 16).

побудову будинку для канцелярії в Колні¹³²; 1626 р.— лядви, прийняті під час пруської експедиції деякими воєводствами стосовно збору податків на військові потреби і вербунку повітового жовніра, та ухвала Заторського і Освенцимського князівств (на рівні з Краківським воєводством) щодо податків на оборону воєводства від „уторських кордонів” (також проти розбіжників)¹³³; 1629 р.— постанови Краківського і Сandomirського воєводств про призначення поборцям (краківський Павел Мархоцький та сandomirські Станіслав Уейський і Миколай Пенкославський) винагороди (salaria) від кожного побору¹³⁴; 1633 р.— квит, отриманий каліським поборцем Миколаєм Мешковським на сьредському сеймику 1628 р. з підписом сеймикового маршалка стосовно двох поборів, ухвалених тим же сеймиком (водночас скасовані декрети і процеси проти поборці)¹³⁵; постанова Брацлавського воєводства (прийнята ще в часі безкоролів'я) щодо виплати (порівну) послам на сейм половини ланового побору (апробована з докладною регламентацією процедури, із застереженням, що це публічним ухвалою на потреби Речі Посполитої не мало шкодити)¹³⁶; 1634 р.— постанови (під час московської експедиції) Краківського, Сandomirського, Київського, Волинського, Люблінського і Белзького воєводств з огляду на загрозу „від поган” про збір податків на жовніра та скликання у разі потреби посполитого рушення (апробовано з умовою, що в подальшому такі рішення не будуть прийматися на партикулярних зібраннях)¹³⁷; 1635 р.— ухвала Вонсовського повіту про податок (10 грошей з кожного шляхетського дому) на будівництво приміщення для земської канцелярії, що мав збирати разом з іншими податками майбутній поборця¹³⁸; лядум Мінського повіту про призначення податку на побудову судового будинку та двох приміщень у Мінському замку для зберігання ґродських і земських книг (апробований за умови, що сплатять усі обивателі)¹³⁹; 1637 р.— лядва Краківського воєводства, Заторського і Освенцимського князівств, Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель щодо збору чопового¹⁴⁰; 1638 р.— лядум Белзького воєводства щодо призначення певних сум на відновлення міста Белза, повністю знищеного великою пожежею, на побудову ратуші і приміщення для зберігання актових книг (апробований за умов, що суми будуть зібрані без шкоди прибуткам Речі Посполитої та без обтяження духовних маєтків)¹⁴¹; 1641 р.— лядум сьредського сеймику про диспозицію маєт-

¹³² „O zbudowaniu domu na kancelaryą w Kolnie” (1616 p.; Volumina legum.— T. III.— S. 143).

¹³³ „Approbacja laudum niektórych wojewodztw” (надзвичайний 1626 p.; Там само.— S. 251—252).

¹³⁴ „O salaryach poborców przeszłych w wojewodztwach krakowskim y sandomirskim” (надзвичайний 1629 p.; Там само.— S. 314—315).

¹³⁵ „Deputaci do Radomia” (коронаційний 1633 p.; Там само.— S. 376—377).

¹³⁶ „Laudum wojewodztwa bractawskiego z strony strawnego poselskiego” (коронаційний 1633 p.; Там само.— S. 389).

¹³⁷ „Laudum wojewodztw krakowskiego, sandomirskiego, kiłowskiego, wołyńskiego, lubelskiego y belskiego” (надзвичайний 1634 p.; Там само.— S. 398—399).

¹³⁸ „Kancellarya wazoszka” (звичайний 1635 p.; Там само.— S. 422—423).

¹³⁹ „Sklep na chowanie ksiąg y dom sądowy w Mińsku” (звичайний 1635 p.; Там само.— S. 423).

¹⁴⁰ „Approbatio laudorum” (надзвичайний 1637 p.; Там само.— S. 436).

¹⁴¹ „Laudum wojewodztwa belskiego” (1638 p.; Там само.— S. 455).

ків, конфіскованих у поборців Познанського і Каліського воєводств (також про „румацію” річки Варта)¹⁴²; лядум передсеймового сеймику Сандомирського воєводства щодо flisow і подальшого збору податків¹⁴³; лядва сеймиків Серадзького¹⁴⁴ і Белзького¹⁴⁵ воєводств тільки щодо збору чопового, сеймику Ломжинської землі щодо податків¹⁴⁶, ухвала сеймику Добжинської землі щодо податків на ремонт Бобровницького замку як місця зберігання гродських книг і проведення судів (застерігалось, що мали збиратися „одинично” і не включатися до публічних податків та у коеквацію)¹⁴⁷; лядва сеймику Оршанського повіту щодо збору грошей на оборону від Москви, ухвалені в часі безкоролів'я (водночас було скасовано задворні декрети проти цієї постанови)¹⁴⁸; 1647 р.— лядум Волинського воєводства щодо податків (крім фурманки, збір якої, згідно з правом, належав коронному скарбові)¹⁴⁹; лядум сеймику Оршанського повіту про податок на будівництво приміщень для зберігання земських і — родських книг¹⁵⁰; лядум реляційного сеймику Речицького повіту про побор на будівництво судового будинку і приміщення для зберігання земських і гродських книг (також щодо „auksyi prowentu posłom tamesznym”)¹⁵¹; лядум Вількомирського повіту про „певний” податок (з усіх маєтків) на будівництво приміщення для зберігання книг¹⁵²; лядум сеймику Гродненського повіту (скликаного королівським листом на прохання тамтешніх послів 3 лютого 1646 р. у Гродні) про податки (чотири побори і чопове), що мали збиратися обраним на сеймику поборцею з усіх маєтків на будівництво кам'яного мосту на річці Немані під Гродном¹⁵³; лядум, ухвалений на белзькому сеймику шляхтою Грабовецького і Городелського повітів, про податок на озброєння Грабовецького замку¹⁵⁴.

У деяких випадках сеймикові ухвали могли затверджувати повторно: у 1632 р. лядум Заторського і Освенцимського князівств, поданий до тамтешнього гроду і затверджений конституцією 1624 р., продовжено до наступного сейму (до податків, вказаних у лядумах, мали також нале-

¹⁴² „Laudum seymiku szrzedzkiego” (1641 p.; Volumina legum.— Т. IV.— S. 14). Сейм 1647 р. апробував передачу згідно з цією сеймиковою постановою конфіскованих у поборці Каліського воєводства Миколая Мешковського маєтків у Пиздзському повіті покійному на той час сурогатору Познанського гродського суду, каліському чашнику Станіславу Шолдзському („Approbacja resignationis dobr urodzonego nniegdy Mikolaia Mieszkowskiego, kaliskiego wojewodztwa pborce”; Там само.— S. 56).

¹⁴³ „Laudum wojewodztwa sdomirskiego” (1641 p.; Там само.— S. 14).

¹⁴⁴ „Approbatio laudi wojewodztwa sieradzkiego” (1641 p.; Там само.— S. 16).

¹⁴⁵ „Laudum wojewodztwa belskiego” (1641 p.; Там само.— S. 18).

¹⁴⁶ „Approbacja laudi ziemie łomżyńskiej y donacya placow pustych na ratusz łomżyński” (1641 p.; Там само.— S. 18—19).

¹⁴⁷ „Sady y księgi grodzkie ziemie dobrzynskiej” (1641 p.; Там само.— S. 19).

¹⁴⁸ „Approbatio laud powiatu orszańskiego” (1641 p.; Там само.— S. 20).

¹⁴⁹ „Approbacja laudi wojewodztwa wołyńskiego” (1647 p.; Там само.— S. 68).

¹⁵⁰ „Sklep na księgi orszańskie” (1647 p.; Там само.— S. 60).

¹⁵¹ „Dom sądowy w Rzeczycy” (1647 p.; Там само.— S. 61).

¹⁵² „Sklep na księgi wilkomirskie” (1647 p.; Там само.— S. 57).

¹⁵³ „Most pod Grodnem na rzece Niemnie” (1647 p.; Там само.— S. 57).

¹⁵⁴ „Deklaracya podatku na armatę do zamku grabowieckiego z tegoż powiatu y horodelskiego uchwalona” (1647 p.; Там само.— S. 63).

жати маєтності ро Skawine)¹⁵⁵; у 1635 р. повторно апробовано (вперше коронаційним сеймом?) лядум Оршанського повіту (оскільки частина обивателів не сплатила призначених постановою податків)¹⁵⁶; у 1638 р. продовжений до наступного звичайного сейму лядум обивателів Заторського і Освенцимського князівств, внесений до Освенцимського гроду, щодо домашньої оборони проти розбійників¹⁵⁷; у 1647 р. лядум обивателів Пінського повіту щодо будівництва в Пінському замку вежі для зберігання земських книг (оскільки багато осіб здійснили протестацію проти цієї сеймикової постанови)¹⁵⁸.

Також сеймові конституції (хоча найчастіше це робилося у податкових деклараціях) апробували (або обіцяли апробувати) постанови майбутніх сеймиків. Наприклад, сеймовою конституцією 1629 р. застерігалося, що якби якесь воєводство прийняло на подальших сеймиках таку ж постанову, як Познанське і Каліське воєводства про прикордонну оборону, тоді вона була б апробована¹⁵⁹. Очевидно, це були намагання центральної влади вирішувати місцеві питання на рівні сеймиків (свідченням цього є ухвала сейму 1641 р., коли проведення оказовання в Бжеському, Іновроцлавському і Руському воєводствах мало здійснюватися згідно з лядом про оказовання сеймику інших воєводств — Познанського і Каліського¹⁶⁰). Проте тематику подальших ухвал суворо обмежено. В ухвалі сейму 1638 р. зазначалося, що лядва Познанського і Каліського, Серадзького воєводств, Велюньської і Добжинської земель на майбутніх депутатських сеймиках будуть апробовані наступним сеймом тільки стосовно податків і оказовання¹⁶¹. На тому ж сеймі лядум Бельської землі, який мав бути ухвалений на майбутньому депутатському сеймику щодо призначення податку на побудову приміщення для зберігання актових книг, був апробований за умов, що лядум не стосуватиметься інших питань, публічні податки залишаться цілими, податок збиратиметься тільки з приватних маєтків, без обтяження духовних¹⁶². Сеймовою конституцією 1646 р. апробовано лядва коронних і литовських сеймиків щодо податків і публічної безпеки, які мали ухвалити на реляційних сеймиках¹⁶³. Зазначимо, що апробувалися, насамперед, сеймикові ухвали, які забезпечували реалізацію сеймових постанов. Наприклад, у 1638 р. апробовано рішення майбутнього реляційного сеймику Новоградського воєводства щодо способу ремонту Щитовської вежі в Новоградському замку, призначеної конституцією для зберігання земських і трибуналь-

¹⁵⁵ „Bespieczeństwo xięstwa oświęcimskiego y zatorskiego" (1632 p.; Volumina legum.— T. III.— S. 340).

¹⁵⁶ „Laudum powiatu orszańskiego" (звичайний 1635 р.; Там само.— S. 419).

¹⁵⁷ „Approbatio laudi y przepisanie ksiąg oświęcimskiego y zatorskiego powiatow" (1638 p.; Там само.— S. 453).

¹⁵⁸ „Wieża pińska" (1647 p.; Там само.— T. IV.— S. 61—62).

¹⁵⁹ „Reassumpcyja warunku bezpieczenstwa poznańskiego y kaliskiego wojewodztw" (звичайний 1629 р.; Там само.— T. III.— S. 294).

¹⁶⁰ „Okazowanie wojewodztw kuiawskich y wojewodztwa ruskiego" (1641 p.; Там само.— T. IV.— S. 17).

¹⁶¹ „Laudum poznańskiego y kaliskiego wojewodztw" (1638 p.; Там само.— T. III.— S. 453).

¹⁶² „Laudum ziemie bielskiej" (1638 p.; Там само.— S. 455).

¹⁶³ „Lauda koronne y W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[ewskiego]" (1646 p.; Там само.— T. IV.— S. 47).

ських книг¹⁶⁴; у 1631 р. апробовано податок та ординація, які мали бути прийняті на післясеймовому сеймику в Сандомирському воєводстві, щодо переписування земських книг воєводства для зберігання у призначеному сеймом приміщенні¹⁶⁵; у 1641 р. апробовано майбутній лядвум про податок для побудови „izby sądowej i sklepu” для Бецького гродського суду, „перенесеного” сеймовою конституцією на вийтіство¹⁶⁶; у 1647 р. апробовано майбутню постанову Холмської землі про виділення коштів на переписання холмських і красноставських земських книг¹⁶⁷. Того ж року сеймовою конституцією скасовано всі додатки до поборових універсалів, крім апробації лядв щодо самих податків¹⁶⁸.

Низку сеймових конституцій апробували сеймикові постанови, які забезпечували домашню оборону та були скеровані проти розбійників: 1590 р.— постанова останнього сеймику Подільського воєводства щодо схоплення злочинців та їх страчення¹⁶⁹; 1613 р.— „покрашення і декларацію” ухвали Подільського воєводства щодо запобігання розбоям (мала бути підписана земськими урядниками і внесена до гроду)¹⁷⁰; 1616 р.— постанова Подільського воєводства (внесена до Кам'янецького гродського суду) щодо погамування розбійників і злодіїв, обивателі якого (воєводства) через сусідство з Волошиною зазнають великих шкод на шляхах і у своїх помешканнях (апробована до наступного сейму)¹⁷¹; 1620 р.— лядвум Брацлавського воєводства (внесений до вінницьких гродських книг) проти розбійних наїздів, що здійснювалися в їхні краї та знищували села¹⁷²; 1624 р.— додаток до ухвали Подільського воєводства проти розбоїв (апробованої сеймом 1616 р.), який був прийнятий теперішнім сеймиком і мав бути внесений до Кам'янецького гроду (те ж стосувалося Заторської і Освенцимської „землі”)¹⁷³; 1633 р.— лядвум Заторського і Освенцимського князівств проти розбійників (апробований за умови, що не порушуватиме кордони Краківського воєводства із Заторським і Освенцимським князівствами)¹⁷⁴; 1634 р.— лядвум передсеймового сеймику Познанського і Каліського воєводств про „домашню” оборону і прикордонну безпеку¹⁷⁵; 1635 р.— лядвум Заторського і Освенцимського князівств проти розбійників (апробований до наступного сейму за умови, що в нічому не перешкоджатиме публічним податкам)¹⁷⁶; 1641 р.—

¹⁶⁴ „Złożenie ksiąg nowogrodzkich” (1638 p.; Volumina legum.— Т. III.— S. 457).

¹⁶⁵ „Sklep na księgi podkomorskie w Sandomierzu; o księgach u pisarzu granicznym województwa sandomirskiego” (1631 p.; Там само.— S. 334).

¹⁶⁶ „Kommutacya grodu bieckiego za wyostwo” (1641 p.; Там само.— Т. IV.— S. 14).

¹⁶⁷ „Rewizya ksiąg ziemskich chelmskich y krasnostawskich” (1647 p.; Там само.— S. 67).

¹⁶⁸ „Deklaracya de appendicibus w uniwersalach” (1647 p.; Там само.— S. 52).

¹⁶⁹ „Approbacya postanowienia województwa podolskiego” (1590 p.; Там само.— Т. II.— S. 314).

¹⁷⁰ „Poprawa laudi województwa podolskiego” (звичайний 1613 p.; Там само.— Т. III.— S. 85).

¹⁷¹ „Approbacya uchwały województwa podolskiego” (1616 p.; Там само.— S. 139).

¹⁷² „Laudum województwa braclawskiego” (1620 p.; Там само.— S. 183).

¹⁷³ „Laudum województwa podolskiego o rozboynikach” (1624 p.; Там само.— S. 226).

¹⁷⁴ „Laudum xięstwa zatorskiego” (коронаційний 1633 p.; Там само.— S. 393).

¹⁷⁵ „Laudum poznańskiego y kaliskiego województw” (надзвичайний 1634 p.; Там само.— S. 399).

¹⁷⁶ „Laudum xięstwa zatorskiego” (звичайний 1635 p.; Там само.— S. 419).

лявдум Заторського і Освенцимського князівств „o zboysach”¹⁷⁷; 1647 р.— лявдум передсеймового сеймику Познанського і Каліського воєводств щодо оборони (апробований до наступного сейму із застереженням, що перш ніж своїми універсалами скликати у разі небезпеки з’їзд великопольський староста повинен повідомити короля, а якщо дійде до виборів ротмістрів, то вони мали бути представлені королеві і затверджені його приповідними листами)¹⁷⁸.

Сеймикові ухвали іншого змісту апробували сейми рідко. Зокрема, апробовані: 1601 р.— постанова останнього кам’янецького сеймику про покращення ухвали щодо здійснення „справедливости” (судочинства)¹⁷⁹; 1613 р.— окремих порядок у скликанні посполитого рушення шляхти Белзького воєводства, ухвалений нею „для оборони” на минулому сеймику¹⁸⁰; 1633 р.— лявдум Бельської землі (без вказівок про що), ухвалений у 1632 р. (апробований за умови, якщо не суперечитиме посполитому праву)¹⁸¹; 1638 р.— лявда Краківського воєводства стосовно переписання та зберігання актових книг, проведення оказовання (за умови, що не перешкождали публічним ухвалам)¹⁸²; 1646 р.— лявдум Полоцького воєводства від 2 січня 1645 р. (очевидно, щодо безпеки)¹⁸³.

Організація та діяльність депутатських сеймиків належали до питань, які сеймові конституції цього періоду регламентували докладно. Інформацію, що міститься у них, можна поділити на підгрупи.

Місця проведення. За конституцією 1578 р., вибори суддів-депутатів до коронного трибуналу кожне воєводство або земля мали здійснювати на місцях, де згідно зі старим звичаєм, обиралися „судові особи”, а саме: Познанське і Каліське воєводства — у Сьроді, Сандомирське — в Опатові, Серадзьке — у Серадзі, Бжеське і Іновроцлавське — у Радзейові, Плоцьке — у Рацьонжу, Мазовецьке — у Варшаві, Равське — у Болемові, Підляське — у Дорогичині, Добжинська земля — у Ліпні, Львівська, Перемишльська і Сяноцька — у Вишні, Холмська — у Холмі, Галицька — у Галичі. В інших воєводствах і землях вибори мали відбуватися там, де обираються земські судді¹⁸⁴. Пруські воєводства, за рішенням сейму 1589 р., мали обирати депутатів: Хелмінське — у Радзині, Мальборкське — у Штумі, Поморське — у Старогарді¹⁸⁵. У зв’язку з входженням в 1589 р. українських воєводств під юрисдикцію коронного трибуналу вибори депутатів у Волинському воєводстві мали відбуватися по чергово (alternata) в Луцьку, Володимирі і Кременцю, у Брацлавському

¹⁷⁷ „Laudum xięstwa zatorskiego y oświęcimskiego” (1641 p.; Volumina legum.— T. IV.— S. 15).

¹⁷⁸ „Laudum poznańskiego y kaliskiego wojewodztw” (1647 p.; Там само.— S. 56).

¹⁷⁹ „Approbacya uchwały o sprawiedliwości w Podolu” (1601 p.; Там само.— T. II.— S. 395).

¹⁸⁰ „Naznaczenie zapłaty żołnierzom” (надзвичайний 1613 p.; Там само.— T. III.— S. 118—119).

¹⁸¹ „Laudum ziemie bielskiej” (коронаційний 1633 p.; Там само.— S. 389).

¹⁸² „Lauda wojewodztwa krakowskiego” (1638 p.; Там само.— S. 454).

¹⁸³ „Lauda koronne y W[ielkiego] X[ięstwa] Lit[wewskiego]” (1646 p.; Там само.— T. IV.— S. 47).

¹⁸⁴ „Porządek do obierania sędziow” (1578 p.; Там само.— T. II.— S. 182).

¹⁸⁵ „Czas y miejsce obierania depuratów” (1589 p.; Там само.— S. 281).

воєводстві — завжди у Вінниці¹⁸⁶. Місце проведення депутатського сеймику в цей період змінено лише раз, причому лише частково: у 1598 р. з огляду на відлеглість шляхів Серадзькому воєводству дозволено обирати депутатів у Серадзі (Серадзькому і Шадковському повітам) і Пйотркові (Пйотрковському і Радомському повітам)¹⁸⁷.

Час проведення. Згідно з конституцією 1578 р., вибори депутатів до коронного трибуналу мали відбуватися у перший понеділок після свята Народження Діви Марії (починаючи від того ж, 1578 р.) у кожному воєводстві або землі (йшлося про Познанське, Каліське, Сандомирське, Серадзьке, Бжеське, Іновроцлавське, Плоцьке, Мазовецьке, Равське і Руське воєводства). Окремий термін виборів депутатів — понеділок перед святом святого Варфоломія — дістали Підляське воєводство і Добжинська земля¹⁸⁸.

Відмінний термін проведення депутатських сеймиків дістали українські воєводства: тамтешні воєводи мали скликати (за королівськими листами) сеймики для обрання депутатів до луцького трибуналу не пізніше святка¹⁸⁹. Проте вже за рішенням сейму 1589 р., пруські¹⁹⁰ та Волинське і Брацлавське воєводства¹⁹¹, які почали обирати депутатів до коронного трибуналу, мали також здійснювати це в перший понеділок після свята Народження Діви Марії, а 1596 р. було скасовано відмінний термін проведення депутатського сеймику в Добжинській землі, яка дістала дозвіл обирати депутата до трибуналу того ж дня, коли й інші воєводства¹⁹².

У подальшому час проведення депутатських сеймиків залишався незмінним і лише в поодиноких випадках уточнювався у зв'язку з продовженням терміну роботи трибуналу або скликанням посполитого рушення. Зокрема, згідно з рішенням сейму 1623 р., сесію трибуналу лімітовано (через затримку в розгляді справ) до дня св. Франциска включно і застережено, що вибори депутата у воєводстві, якому б припав розгляд справ на лімітацію, відкладалися на два тижні від дня лімітації трибуналу¹⁹³. 1621 р. з огляду на збір посполитого рушення було перенесено сесії коронного трибуналу (та інших судів), причому застерігалось, що вибори депутатів мали відбуватися на „звичайних” сеймиках, згідно з правом¹⁹⁴,

¹⁸⁶ „Porządek do obierania sędziów”, „Obieranie sędziów” (1589 p.; Volumina legum.— Т. II.— S. 292—293).

¹⁸⁷ „Obieranie deputatów w województwie sieradzkim” (1598 p.; Там само.— S. 369).

¹⁸⁸ „Porządek do obierania sędziów” (1578 p.; Там само.— S. 182).

¹⁸⁹ „Województwa Kiiowskie, Wołyńskie y Bracławskie” (1578 p.; Там само.— S. 185).

¹⁹⁰ „Czas y miejsce obierania deputatów” (1589 p.; Там само.— S. 281).

¹⁹¹ „Porządek do obierania sędziów”, „Obieranie sędziów” (1589 p.; Там само.— S. 292—293).

¹⁹² „Seymik na deputata ziemie dobrzyńskiey” (1596 p.; Там само.— S. 365).

¹⁹³ „Trybunału lubelskiego przyczynienie” (1623 p.; Там само.— Т. III.— S. 219). Очевидно, у зв'язку з цією постановою склалася нестандартна ситуація у Волинському воєводстві, де відбулося викликане швидкою (ніж звичайно) лімітацією трибуналу з огляду на „небезпеку від турків” дворазове „згідне” обрання одних і тих же депутатів обивателями: перший раз — через два тижні після лімітації трибуналу, стосуючись „до каденції”, другий раз — через два тижні після дня св. Франциска, дотримуючись права. У підсумку справу розв'язав сейм, який підтвердив подвійні вибори депутатів („Approbacya deputatów województwa wołyńskiego”; конституція звичайного сейму 1635 р.; Там само.— S. 418).

¹⁹⁴ „O trybunale y inszych sądach koronnych” (1621 p.; Там само.— Т. III.— S. 205—206).

а сейм 1634 р. ухвалив, що в разі, коли б депутатські сеймики припали на час скликання посполитого рушення, вибори депутата (сеймики) повинні проходити на „звичайних“ місцях, у понеділок після свята Cosceptionis Диви Марії¹⁹⁵.

Кількість депутатів і порядок їх виборів. Згідно з конституцією 1578 р., на депутатських сеймиках кожне воєводство могло обирати одного депутата до трибуналу. Спеціально кількість депутатів визначено для „вищих“ воєводств: по два дістали право обирати Познанське, Сandomірське, Каліське, Плоцьке, Руське (один у Вишні, другий почергово „alternatą“ шляхтою Холмської та Галицької земель, спочатку — першою, наступного року — другою), Мазовецьке (у 1578 р. трьох), Равське і Підляське воєводства. Окремо зазначено, що Велюнська, Добжинська та Освенцимська і Заторська землі мали обирати по одному депутатові¹⁹⁶. Українські воєводства, оскільки вони судилися за Литовським статутом, обирали депутатів до окремого трибуналу в Луцьку: Волинське — 5 осіб, Київське і Брацлавське — по 4 особи¹⁹⁷. У зв'язку з входженням українських воєводств під юрисдикцію коронного трибуналу 1589 р. встановлено, що Волинське воєводство обиратиме по двоє депутатів від Луцького, Володимирського і Кременецького повітів, Брацлавське воєводство — 2 депутатів¹⁹⁸.

У подальших сеймових конституціях ішлося про збільшення або уточнення числа депутатів від того чи іншого воєводства або землі. У 1598 р. з огляду на відтеплисть шляхів Серадзькому воєводству було дозволено обирати двох депутатів: одного Серадзькому і Шадковському повітам, другого Пйотрковському і Радомському повітам¹⁹⁹. На сеймі 1631 р. Краківському воєводству „з поважних причин“ дозволено обирати другого депутата на трибунал²⁰⁰. Сейм 1611 р., у зв'язку з тим, що в конституції 1590 р. про доступ Київського воєводства до коронного трибуналу не вказано кількість депутатів з цього воєводства і це викликало суперечності в трибуналі, було призначено двох депутатів, які б мали в трибуналі два голоси, а також винагороду (salaria)²⁰¹. Очевидно, з цією ж метою ухвалою сейму 1613 р. було роз'яснено конституцію щодо депутатів Волинського воєводства: два депутати мали голоси в коронних справах і діставали винагороду (salarium)²⁰². Згідно з ординацією 1635 р. про створення Чернігівського воєводства, там мали обирати по два депутати (один з Чернігівського, другий з Новгородського повіту)²⁰³.

Оскільки кількість депутатів, яку могла обирати шляхта поодинокого воєводства, не збігалася з кількістю земель у його складі, було при-

¹⁹⁵ „O trybunałach y inszych sądach koronnych“ (надзвичайний 1634 р.; Volumina legum.— S. 395).

¹⁹⁶ „Obieranie sędziów“ (1578 р.; Там само.— Т. II.— S. 182—183).

¹⁹⁷ „Woiewodztwa Kłiowskiе, Wołyńskie y Bracławskie“ (1578 р.; Там само.— S. 185).

¹⁹⁸ „Porządek do obierania sędziów“, „Obieranie sędziów“ (1589 р.; Там само.— S. 292—293).

¹⁹⁹ „Obieranie deputatów w woiewodztwie sieradzkim“ (1598 р.; Там само.— S. 369).

²⁰⁰ „O deputacie woiewodztwa krakowskiego“ (1631 р.; Там само.— Т. III.— S. 334).

²⁰¹ „O deputaciech kłiowskich“ (1611 р.; Там само.— S. 13).

²⁰² „Deputaci woiewodztwa wołyńskiego“ (звичайний 1613 р.; Там само.— S. 94).

²⁰³ „Ordynacya woiewodztwa czerniechowskiego“ (звичайний 1635 р.; Там само.— S. 410—411).

йнято низку конституцій, які регулювали почерговість обрання депутатів шляхтою окремих земель. Згідно з рішенням сейму 1598 р., для збереження „рівності” вибори двох депутатів від Мазовецького воєводства, починаючи від цього року, мали відбуватися за звичайним порядком у Варшаві *per terras*: першого року по одному депутату обирала шляхта Черської і Варшавської, другого року — Віської і Вишгородської, третього року — Закрочимської і Цеханувської, четвертого року — Ломжинської і Рожанської, п'ятого року — Лівської і Нурської земель²⁰⁴. Подібне рішення затвердив сейм 1609 р. для Равського воєводства, в якому для збереження „рівності, доброї згоди і порядку” вибори двох депутатів мали відбуватися *per terras alternatā*: першого року обох депутатів обирала шляхта Равської землі, другого року — Сохачевської землі, третього року — Гостинської землі, причому з числа „добре осілих” обивателів цих земель²⁰⁵. Згідно з конституцією 1611 р., вибори депутатів Підляського воєводства мали відбуватися почергово (*alternatā*): кожного року один з Дорогичинського повіту, а другий по черзі з обивателів Мельницького і Бельського повітів²⁰⁶. 1616 р. ухвалено, що в Добжинській землі депутати мали обирати почергово (*alternatā*) по повітах, на звичайному місці²⁰⁷.

Почергові вибори депутатів ліквідовано лише раз, причому шляхом збільшення кількості депутатів від воєводства. У 1611 р. з огляду на потребу складання реляції сеймовими послами Холмської і Галицької земель на депутатських сеймиках, а також через інші представлені послами „важливі причини”, почергове (*alternatā*) обрання депутата в цих землях скасовано, і вибори депутата в обох землях мали відбуватися щороку²⁰⁸.

Спосіб виборів. Початково спосіб елекції депутатів не був встановлений, проте практика депутатських сеймиків, очевидно, зумовила потребу його визначення. Вже 1589 р. у зв'язку з входженням українських воєводств під юрисдикцію коронного трибуналу застерігалось, що у разі суперечностей на депутатському сеймику, депутатами, після розгляду ситуації депутатами інших воєводств, мали залишитися ті особи, яких на сеймику обрала більшість шляхти і які дістали відповідну підписану та скріплену печатками інструкцію²⁰⁹. При призначенні, згідно з рішенням сейму 1598 р., виборів депутатів від Мазовецького воєводства звичайним порядком *per terras* зазначалось, що у виборах (тобто у голосуванні) мали право брати всі обивателі воєводства, незалежно від того, яка земля обирала депутата²¹⁰.

²⁰⁴ „Porządek obierania deputatów mazowieckiego województwa” (1598 p.; Volumina legum.— Т. II.— S. 374).

²⁰⁵ „Porządek obierania deputatów na trybunał w województwie rawskim” (1609 p.; Там само.— S. 471).

²⁰⁶ „Elekcyja deputata województwa podlaskiego” (1611 p.; Там само.— Т. III.— S. 14).

²⁰⁷ „O deputatach trybunalskich koronnych” (1616 p.; Там само.— S. 133).

²⁰⁸ „Alternata ziem halickiej z chełmską” (1611 p.; Там само.— S. 16).

²⁰⁹ „Porządek do obierania sędziów”, „Obieranie sędziów” (1589 p.; Там само.— Т. II.— S. 292—293).

²¹⁰ „Porządek obierania deputatów mazowieckiego województwa” (1598 p.; Там само.— S. 374).

1611 р. сейм ухвалив, що для збереження доброї згоди та порядку при елекції у Серадзькому і Краківському воєводствах, Велюнській і Холмській землях депутатів на трибунал мали обирати більшістю голосів „добре осілих” у тамтешньому воєводстві (повіті, землі) шляхтичів²¹¹. 1613 р. цю конституцію прийняли Київське воєводство та Мельницький повіт²¹², Плоцьке воєводство²¹³, пруські воєводства (за винятком Хелмінського)²¹⁴ і ВКЛ²¹⁵, а 1631 р.— Підляське воєводство²¹⁶. Хоча єдиного способу елекції для усіх сеймиків не затверджено, проте показово, що, згідно з сеймовою ординацією 1635 р. про створення Чернігівського воєводства, вибори депутатів у ньому мали відбуватися „як в Короні”²¹⁷.

Вимоги до кандидатів на депутатський уряд. Згідно з конституцією 1578 р., на депутатських сеймиках шляхта кожного воєводства або землі „спільно” повинна була обирати поміж себе до складу трибуналу будького, особу, „гідну, богобоязнену, цнотливу, досвідчену в судових правах і звичаях края, осілу”. Могла бути обрана особа, яка була членом іншого суду (при розгляді справи, яка походила з цього суду, такий депутат позбавлявся права голосу і залишав приміщення, де голосували інші депутати). Депутата обирали терміном на рік, після чого він не мав права бути обраним вдруге впродовж чотирьох років, за винятком, коли б його обрали одноставно, без протестів, і умовили взяти на себе виконання цієї функції. Зрив виборів у якомусь воєводстві депутата або його відсутність (через хворобу або смерть) у трибуналі не перешкождали розглядові справ з цього воєводства²¹⁸. У зв’язку з входженням українських воєводств під юрисдикцію коронного трибуналу в 1589 р. ухвалено, що обиратися депутатами мали люди „гідні, богобоязнені, цнотливі, шляхетського роду, тамтешні обивателі, досвідчені в судових правах і звичаях тамтешнього права та осілі”. Тогорічна конституція здебільшого повторювала положення 1578 р.²¹⁹

Жорстка боротьба на депутатських сеймиках за право бути обраним до трибуналу спричинилася до прийняття низки конституцій, скерованих, з одного боку, на впорядкування їхньої роботи, а, з другого боку, проти кандидатів, які мали свої особисті інтереси в трибуналі. У 1601 р. було незаконно усунено з трибуналу „згідно” обраного депутата Підляського воєводства (його функції було поновлено сеймом) і в зв’язку з

²¹¹ „Sposob obierania deputata i poslow ziemskich woiewodztwa sieradzkiego y ziemi welunskiej” (1611 p.; Volumina legum.— T. III.— S. 10).

²¹² „Obieranie deputatow y poslow w woiewodztwie kiiowskim” (звичайний 1613 р.; Там само.— S. 85).

²¹³ „Obieranie deputatow y poslow w woiewodztwie plockim” (звичайний 1613 р.; Там само.— S. 89).

²¹⁴ „O obieraniu deputatow y poslow pruskich” (звичайний 1613 р.; Там само.— S. 90).

²¹⁵ „O obieraniu deputatow y poslow W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego” (звичайний 1613 р.; Там само.— S. 97).

²¹⁶ „Sposob obierania poslow ziemskich y deputatow w woiewodztwie podlaskim” (1631 p.; Там само.— S. 333).

²¹⁷ „Ordynacya woiewodztwa czarniechowskiego” (звичайний 1635 р.; Там само.— S. 410—411).

²¹⁸ „Obieranie sędziow” (1578 p.; Там само.— T. II.— S. 182—183).

²¹⁹ „Porządek do obierania sędziow”, „Obieranie sędziow” (1589 p.; Там само.— S. 292—293).

цим сейм ухвалив, що протестація проти правомочности (*protestatio contra legitimitatem*) виборів депутата мала здійснюватися того ж дня, коли відбувалися вибори, і вноситися у присутності всіх (*in praesentia omnium in illo concessu*), причому протестація діяла лише проти тієї особи, яка з того ж, а не з іншого воєводства виконувала депутатські функції впродовж останніх чотирьох років²²⁰. Сейм 1611 р. заборонив шляхтичам, які мали свої справи в трибуналі, виконувати депутатські функції і навіть давати обирати себе депутатом (якщо б допустив це, його судова справа відкладалася до наступного трибуналу, за винятком, коли б протилежна сторона погодилася на її розгляд). Застерігалось, що жоден не мав права бути обраним повторно, до збігання чотирьох років, у тому числі, з іншого повіту²²¹. Обмеження були посилені в конституції 1616 р., згідно з якою ніхто не мав права бути депутатом повторно, аж до чотирьох років, хоча б був обраний в іншому воєводстві (землі) або обраний одногolosно, без протесту (*nemine contradicente*). Також заборонялося обирати депутата заочно, за його відсутности на сеймику, обраний депутатом не мав права бути послом на сейм і навпаки²²², а за сеймовою ухвалою депутатом не мав права бути жоден поборця²²³.

Інші чинності депутатських сеймиків, які обумовлювалися в сеймових конституціях, як правило, мали оказіальний характер і стосувалися, переважно, виборів осіб для виконання певних тимчасових функцій (комісарів, ротмістрів тощо). Виняток становили конституція 1589 р., згідно з якою сеймові послы мали звітуватися про свою діяльність на сеймі перед „братією” на депутатському сеймику (формально діяла тільки до створення реляційних сеймиків)²²⁴, та конституція 1601 р., яка регламентувала порядок доведення шляхетства під час депутатських сеймиків. Шляхтич, якому в ході розгляду судової справи в трибуналі або земському суді було закинуто нешляхетство, повинен був представляти „свій” позов на зібранні свого воєводства і, довівши перед обивателями своє шляхетське походження, отримувати від них відповідне свідцтво²²⁵. (У конституції 1641 р. зазначалося, що всупереч праву литовський трибунал „*wywodów szlachectwa na sejmikach gromniczych nie agi-towanych słuchać [...] waży*”²²⁶.)

Регулярні вибори під час депутатських сеймиків осіб для виконання інших функцій впроваджували сеймові постанови 1601 р. для ВКЛ, де на депутатських сеймиках мали обиратися прокуратори до головних трибу-

²²⁰ „O deputata podlaskiego” (1601 p.; *Volamina legum.*— Т. II.— S. 397).

²²¹ „O deputatach trybunalskich” (1611 p.; Там само.— Т. III.— S. 22).

²²² „O deputatach trybunalskich koronnych” (1616 p.; Там само.— S. 133).

²²³ „Trybunał radomski” (коронаційний 1633 p.; Там само.— S. 376).

²²⁴ „Dawanie sprawy posłów ziemskich o sprawach przeszłych seymowych” (1589 p.; Там само.— Т. II.— S. 283).

²²⁵ „O nowey szlachcie” (1601 p.; Там само.— S. 390). У 1633 р. застерігалось, що особи, які отримали сеймовий або трибунальський декрет з підтвердженням шляхетства, але не доводили його на сеймику свого повіту, повинні були здійснити це, згідно з теперішньою конституцією (параграф 43 конституції коронаційного сейму 1633 р. „O wywodzeniu szlachectwa”; Там само.— Т. III.— S. 382). Очевидно, це мало відбуватися на депутатських сеймиках.

²²⁶ „O trybunale W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego” (1641 p.; Там само.— Т. IV.— S. 11).

нальських судів²²⁹, та 1613 р. для пруських воєводств, у яких на депутатських сеймиках щороку мали обирати по два депутати від кожного воєводства для участі в здійсненні ординації, згідно з конституцією *de rebus vendibilibus*²²⁸. В усіх інших випадках ішлося про одиничні випадки виборів певних осіб для виконання різних функцій. Зокрема, сеймові конституції стосувалися таких елекцій і пов'язаних з ними чинностей (насамперед, призначення винагороди виконавчим особам²²⁹) на депутатських сеймиках: у 1598 р.— обрання в Белзькому воєводстві двох осіб для переписання та зберігання белзьких земських книг²³⁰; у 1607 р.— обрання по одному депутату від кожного сеймику до комісії *compositio inter status* (якщо б вибори не відбулися або депутат помер, повторні вибори мали також пройти на депутатських сеймиках)²³¹; у 1609 р.— повторних виборів (або затвердження попередніх) по одному депутату від кожного сеймику до комісії *compositio inter status*²³²; у 1613 р.— обрання в кожному воєводстві і повіті ВКЛ чотирьох „електів” (досвідчених у „рицарській” справі, добре ослих, гідних до „ротмістрства”), яких треба було „презентувати” (повідомити листом) королю і з яких той мав призначити ротмістра над повітовим жовніром даного воєводства або повіту²³³; у 1616 р.— виборів у пруських воєводствах депутатів до комісії „коректури права” тамтешніх земель (мала зібратися в Торуні в тому ж 1616 р. на день св. Михайла), про що пруські воєводи мали повідомити шляхетський та інші стани за два тижні перед депутатськими сеймиками²³⁴; призначення в Галицькому повіті двох шляхтичів (і визначення їм винагорода) для контролю над переписуванням, перевіркою та реставрацією галицьких земських книг²³⁵; у 1631 р.— обрання по одній особі від кожного сеймику до комісії *compositio inter status* (скликана у Варшаві на день св. Мартина у 1631 р.)²³⁶; у 1635 р.— виборів у Вжеському і Іновроцлавському воєводствах „певних осіб” для здійснення ревізії та реставрації (спільно із судовими урядниками) земських і підкоморських книг (одночасно мала бути визначена винагорода для тих, хто мав цим займатися)²³⁷; у 1638 р.— обрання у Добжинській землі депутатів (і при-

²²⁷ „Przysięga sędziów głównych trybunalskich W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego” (1601 р.; *Volumina legum*.— Т. II.— С. 401—402).

²²⁸ „Ordynacya rerum vendibilium w Prusiech” (звичайний 1613 р.; Там само.— Т. III.— С. 90—91).

²²⁹ Уперше таке трапилося 1589 р., коли депутатські сеймики мали визначити „певну квоту” на винагороду (*salaria*) депутатам, призначеним торорічним сеймом до комісії „коректури права” („Korrektura praw”; конституція сейму 1589 р.; Там само.— Т. II.— С. 282).

²²⁹ „O przepisaniu ksiąg ziemskich bełskich” (1598 р.; Там само.— С. 379).

²³¹ „Compositio inter status [...]” (1607 р.; Там само.— С. 436).

²³² „Reassumpcyja konstytucyi przyszedłego de compositione inter status et correcta iurium” (1609 р.; Там само.— С. 469).

²³³ „O żołnierzu powiatowym W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego” (надзвичайний 1613 р.; Там само.— Т. III.— С. 122).

²³⁴ „Naznaczenie czasu do korektury praw ziemiom pruskim” (1616 р.; Там само.— С. 138—139).

²³⁵ „Rewizya ksiąg ziemie halickiey” (1616 р.; Там само.— С. 143).

²³⁶ „Compositio inter status, ktorey miejsce w Warszawie, czas na S. Marcin w tym roku naznaczamy” (1631 р.; Там само.— С. 319—320).

²³⁷ „Rewizya ksiąg podkomorskich y ziemskich wojewodztw kuiawskich” (звичайний 1635 р.; Там само.— С. 423).

значення їм винагороди) для ревізії добжинських земських книг та прийняття щодо їх реставрації постанови про збір грошей (без перешкоди публічним податкам та зневаги свободі духовних маєтностей)²³⁸; у 1641 р.— виборів депутатів (у кількості як на трибунал) до комісії коректури права (мала зібратися у Варшаві 1 жовтня 1642 р.)²³⁹.

Проведення „консультацій“ на депутатських сеймиках сеймовими конституціями признавалось рідко. Лише згідно з рішенням сейму 1613 р., коректура статуту і трибуналу ВКЛ, яка була підготовлена депутатами з воєводств і повітів особами (згідно з конституцією 1611 р.) та через брак часу не розглянута на сеймі, мала бути розглянута на „громничих“ сеймиках і пізніше представлена на наступний сейм²⁴⁰. Самостійне ж обговорення якихось питань на депутатському сеймику сеймовими конституціями допускалося тільки двічі: у 1631 р. при визначенні засобів прикордонної оборони великопольських (Познанського і Каліського) воєводств застерігалось, що подальшу оборону шляхтя цих воєводств мала право обмірковувати на депутатському сеймику²⁴¹, а згідно з ухвалою сейму 1637 р., у разі крайньої загрози питання про забезпечення оборони „українних країв“ могло обговорюватися на депутатських сеймиках²⁴².

Скликання та безпеку проведення *елекційних сеймиків* загалом регламентувала лише одна конституція 1588 р. Згідно з нею, *елекційний сеймик* „згідно зі старим звичаєм“ мав скликати воєвода „на звикле місце“ впродовж шести тижнів після звільнення уряду підкоморія або урядників земського суду. У разі відсутності воєводи або нескликання їм сеймику впродовж вказаного часу призначати вибори мав головний каштелян воєводства (землі). На *елекційних сеймиках* встановлювався такий же порядок безпеки, як і на депутатських сеймиках²⁴³.

Інші сеймові ухвали стосувалися проведення *елекцій земських урядників* у конкретних випадках і в поодиноких землях. Так, 1598 р. сейм ухвалив рішення, що інфлянтська шляхта повинна на найближчому з'їзді обрати претендентів на земські уряди для представлення їх королю²⁴⁴. Згідно з конституцією сейму 1629 р., *елекцію жмудського хорунжого* („прикладом інших земських урядників“) дозволялося у разі відсутності короля призначати жмудському старості (що й наказувалося тоді ж зробити)²⁴⁵. У конституції сейму 1634 р., яка на прохання послів Черської землі призначала сурогатором канцелярії Черського земського (?) суду Сендзівоя Лежинського (з огляду на похилий вік земського писаря Яна

²³⁸ „Rewizya ksiąg ziemskich dobrzyńskich“ (1638 р.; Volumina legum.— Т. III.— С. 454).

²³⁹ „Correctura iurium“ (1641 р.; Там само.— Т. IV.— С. 9).

²⁴⁰ „O korekturze statutu W[ielkiego] X[ięstwa] Litewsk[iego]“ (звичайний 1613 р.; Там само.— Т. III.— С. 100).

²⁴¹ „Obrona domowa poznańskiego y kaliskiego wojewodztwa“ (1631 р.; Там само.— С. 327—328). Наступного року дію цієї конституції було відновлено, проте консультації на депутатських сеймиках уже не передбачалися („Bespieczestwo wojewodstw wielkopolskich“; конституція сейму 1632 р.; Там само.— С. 339—340).

²⁴² „Czopowe koronpe“ (надзвичайний 1637 р.; Там само.— С. 435—436).

²⁴³ „Obieranie sądu ziemskiego y podkomorskiego y przysięga podkomorska“ (коронаційний 1588 р.; Там само.— Т. II.— С. 254).

²⁴⁴ „Ordynacya ziemie inflantckiey“ (1598 р.; Там само.— С. 377—378).

²⁴⁵ „O chorążym żmudzkiem“ (звичайний 1629 р.; Там само.— Т. III.— С. 297—298).

Туровського і з правом на 1/2 прибутків), застерігалояся, що дане призначення не перешкоджатиме надалі „вільній шляхетській елекції“ земсько-го писаря²⁴⁶.

Досить часто опосередковані згадки про діяльність сеймиків трапляються в сеймових конституціях, які прямо не стосувалися роботи сеймиків. Про ті чи ті чинності, під час сеймових зібрань²⁴⁷ містять інформацію сеймові конституції: 1590 р.— про згоду шляхти воеводств і земель, отриману на з'їздах, на видачу шафарями і поборцям сум з минулих поборів королю, на жовніра або інші потреби²⁴⁸; 1596 р.— про обрання на сеймику Познанського і Каліського воеводств шафарів (каменського каштеляна Марціна Падневського і косянського старости Яна Ожельського) для отримання грошей від поборців²⁴⁹; того ж року про дозвіл шляхти Добжинської землі на сеймику (очевидно, останньому післясеймовому) збирати побор (ухвалений краківським сеймом) та вибори поборців і шафарів²⁵⁰; 1607 р.— про постанову з'їзду (з варшавського генерального сеймику) шляхти, яка зібралася під Рожаном 9 квітня щодо здійснення в королівському селі Причанув (під Рожаном) записів і прийняття протестацій старостинським і писарським урядами (оскільки через епідемію, яка тривала впродовж півтора року в Рожані і Макові, гродський суд не функціонував)²⁵¹; 1611 р.— про обрання на минулому повітовому сеймику Подільського воеводства Марціна Цеклінського як сурогатора (тимчасового старости) до Кам'янецького і Летичівського гродів (з огляду на відсутність кам'янецького старости Якуба Потоцького, який керував у той час військом в Смоленську) до моменту повернення старости²⁵²; 1613 р.— про здійснення у деяких воеводствах виборів повітових ротмістрів на повітових (очевидно, передсеймових) сеймиках²⁵³; 1616 р.— про утвердження „через листи“ на сьредському сеймику умов надання лену бренденбурзькому курфюрстові стосовно навігації на р. Варта²⁵⁴; 1631 р.— про збір (разом з „публічними“ поборами) за кількома ухвалами ліпінських сеймиків Добжинської землі грошей на будівництво приміщення для зберігання добжинських земських книг²⁵⁵; 1634 р.— про прийняття на післякоронаційних сеймиках двох подимних²⁵⁶; 1635 р.— про ухвалення на сеймику Познанського і Калісь-

²⁴⁶ „Warunek exekucyi w wyciąganiu podatkow ziemie czerskiey“ (надзвичайний 1634 р.; Volumina legum.— Т. III.— S. 399).

²⁴⁷ Подекуди в конституціях навіть згадувалося про обговорення на сеймиках тих чи інших питань. Наприклад, в ухвалі сейму 1641 р. зазначалося, що „шляхетський стан“ на сеймиках „wielce utyskiwal“ на канцелярії у ВКЛ через те, що їх працівники брали платню „не згідно з правом“ („O pisarzach trybunalskich“; Там само.— Т. IV.— S. 12).

²⁴⁸ „Liczba szafarzow u poborcow“, „Assekuracja szafarzow poborowych“ (1590 р.; Там само.— Т. II.— S. 313).

²⁴⁹ „O obronie“ (1596 р.; Там само.— S. 363).

²⁵⁰ „Pobor ziemie dobrzyńskiej“ (1596 р.; Там само.— S. 364).

²⁵¹ „Utwierdzenie zapisow rozańskich y makowskich“ (1607 р.; Там само.— S. 446).

²⁵² „Surrogatorowie do Kamieńca y Latyczowa“ (1611 р.; Там само.— Т. III.— S. 15).

²⁵³ „O żołnierzu z woiewodztw“ (звичайний 1613 р.; Там само.— S. 80).

²⁵⁴ „Warta“ (1616 р.; Там само.— S. 136).

²⁵⁵ „Sklep w Lipnie na chowanie ksiąg ziemskich dobrzyńskich“ (1631 р.; Там само.— S. 335—336).

²⁵⁶ „Zaplata woyskom u kommissarze do teyże zapłaty naznaczeni“ (надзвичайний 1634 р.; Там само.— S. 397—398).

кого воєводств для швидшого відправлення свого повітового жовніра певного порядку і диспозиції свого чопового²⁵⁷; 1637 р.— про ухвалення воєводствами податків приватними постановами (*laudo privato*)²⁵⁸; 1641 р.— про дві ухвали сеймиків Ошмянського повіту щодо збору податків (з усіх маєтків, без винятку) на побудову судового будинку та приміщення для зберігання гродських і земських книг²⁵⁹.

Також сеймові конституції в багатьох випадках не конкретизували, на яких саме сеймиках мали відбуватися ухвалені сеймом чинності (у більшості випадків ці сеймики можна віднести до післясеймових або екстраординарних зібрань): згідно з конституцією 1578 р., з метою поліпшення судових прав і Статуту ВКЛ призначалися воєводські сеймики на 23 травня (після них генеральний з'їзд у Новогрудку на день св. Михайла), які мали підготувати проект для королівської конфірмації на сеймі²⁶⁰; у 1589 р. обивателі Брацлавського і Волинського воєводств повинні були в день св. Йоана Хрестителя там, де (кeдy) відбуваються інші сеймики, обрати з-поміж себе депутатів, написати коректуру своїх прав та представити її (через депутатів) на генеральну коректуру права до Любліна²⁶¹; аналогічну ухвалу прийняв і сейм 1590 р. (вказувалося, що це мало здійснюватися у Луцьку)²⁶²; за рішенням сейму 1627 р. 3 січня 1628 р. в Сьроді мав відбутися збройний перепис (оказовання) шляхти Познанського і Каліського воєводств, під час якого не повинні проводитися жодні консультації, крім невідкладних²⁶³; у 1633 р. на найпершому сеймику Берестейського воєводства поборця повинен був видати суму, зібрану (по 4 гроші при поборі) на побудову судового будинку та приміщення для зберігання книг, там же мало бути вирішено про „структуру цього будинку”²⁶⁴; шадковський сеймик Серадзького воєводства 12 квітня 1633 р. повинен обрати від відповідних повітів депутатів, які спільно з гродськими і земськими урядниками мали наглядати за переписуванням серадзьких гродських і земських та шадковських земських книг²⁶⁵; згідно з ухвалою сейму 1637 р., розрахунок про збір чопового в Краківському воєводстві мав відбутися на першому після завершення збору сеймику²⁶⁶; 1638 р. призначено сеймик Заторського і Освенцимського князівств у наступному році (у понеділок *post Conductus Paschae*) для забезпечення оборони від розбійників (застерігалось, що мав займатися тільки цим питанням)²⁶⁷; у 1641 р. на подальшому сеймику Люблінсько-

²⁵⁷ „Czopowe koronne” (звичайний 1635 р.; *Volumina legum*.— Т. III.— S. 408—409).

²⁵⁸ „Trybunał radomski” (надзвичайний 1637 р.; Там само.— S. 433—434).

²⁵⁹ „Laudum powiatu ośmianskiego” (1641 р.; Там само.— Т. IV.— S. 15).

²⁶⁰ „Xięstwa Litewskiego sądy” (1578 р.; Там само.— Т. II.— S. 186).

²⁶¹ „Korretura praw u zwyczajow woiewodztw tychże” (1589 р.; Там само.— S. 287).

²⁶² „Poprawa praw woiewodztw Wołyńskiego y Braclawskiego” (1590 р.; Там само.— S. 315).

²⁶³ „Bespieczestwo poznańskiego y kaliskiego woiewodztw” (1627 р.; Там само.— Т. III.— S. 263—264).

²⁶⁴ „Dom sądowy w Brześciu Litew[skim]” (коронаційний 1633 р.; Там само.— S. 394).

²⁶⁵ „Przepisanie starych ksiąg grodzkich sieradzkich y ziemskich sieradzkich y szadkowskich” (коронаційний 1633 р.; Там само.— S. 389).

²⁶⁶ „Czopowe koronne” (надзвичайний 1637 р.; Там само.— S. 435—436).

²⁶⁷ „Approbatio laudi y przepisanie ksiąg oświecimskiego y zatorskiego powiatow” (1638 р.; Там само.— S. 453).

го воеводства мали бути обрані депутати та визначені кошти (de suo, а не з публічних податків) для переписування земських і підкоморських книг²⁶⁸; того ж року обміркувати винагороду призначеним сеймом ревізорам та визначити кошти на переписання книг і ремонт приміщення для їх зберігання (без шкоди публічним податкам) повинні були обивателі на сеймику Вишгородської землі²⁶⁹; 1642 р. у конституції про переговори сеймової комісії з волевільним господарем застерігалось, що стосовно утримання миру, справедливості і видачі біглих підданих слід керуватися постановою Подільського воеводства, яка буде схвалена щодо цих питань²⁷⁰; 1647 р. ревізори актових книг Волинського воеводства мали повідомити про „явні помилки” на найближчому сеймику²⁷¹; того ж року обивателі Равської землі повинні були обрати на сеймику ревізорів городських і земських книг та визначити їм кошти²⁷².

В одному випадку справою мали займатися на вибір відразу кілька типів сеймиків: згідно з конституцією 1616 р., питання про збір, зберігання та використання грошових сум для викупу столових маєтків у ВКЛ литовська шляхта повинна була обговорити на теперішніх реляційних або на подальших передсеймових сеймиках та на слонімському генеральному сеймику і затвердити результат на сеймі²⁷³.

Згідно з сеймовими конституціями, *звітність перед учасниками сеймиків* як форма контролю за виконанням конкретних сеймових рішень практикувалася, насамперед, у фінансових питаннях регіонального характеру (винятком було рішення сейму 1619 р., згідно з яким поборці, котрі були обрані на післясеймових сеймиках для збору податків на утримання повітового жовніра, мали розраховуватися перед воеводствами²⁷⁴). Про звіти поборців та інших осіб стосовно збору грошових сум, призначених на місцеві потреби, йшлося у конституціях сеймів: 1601 р.— поборця Белзького воеводства повинен був представити рахунок про збір податку (3 гроші з лану) на переписання земських книг та їх зберігання і передати гроші „кому належить” на депутатському сеймику²⁷⁵; 1607 р.— поборця Дорогичинської землі мав розрахуватися перед обивателями землі з ланового побору на потреби землі, показавши отримані від послів квити та видавши решту грошей „згідно з волею тих же обивателів” на першому сеймику після завершення збору податку²⁷⁶; 1611 р.— колишній поборця Віленського повіту Марцін Горський був зобов'язаний (під виною 600 злотих) видати обивателям того ж повіту гроші, зібрані ним за рішенням тамтешніх обивателів на зберігання

²⁶⁸ „Przepisanie ksiąg podkomorskich y ziemskich lubelskich” (1641 p.; Volumina legum.— T. IV.— S. 17).

²⁶⁹ „Rewizya ksiąg wyszogrodzkich” (1641 p.; Там само.— S. 19).

²⁷⁰ „Kommissya z ziemią wołoską” (1642 p.; Там само.— S. 27).

²⁷¹ „Rewizya xiąg w wojewodztwie wołyńskim” (1647 p.; Там само.— S. 59).

²⁷² „Sądy ziemskie rawskie” (1647 p.; Там само.— S. 65—66).

²⁷³ „O wykupowaniu dobr stołu Krola J[ego] M[oś]ci” (1616 p.; Там само.— T. III.— S. 149).

²⁷⁴ „Żołnierz powiatowy” (1619 p.; Там само.— S. 169).

²⁷⁵ „Prowizya na przepisanie ksiąg ziemskich wojewodztwa bełskiego” (1601 p.; Там само.— T. II.— S. 396).

²⁷⁶ „Assekuracya Adama Oleckiego, sędziego ziemskiego drohickiego” (1607 p.; Там само.— S. 447).

земських книг, на найближчому громничому сеймику²⁷⁷; 1635 р.— колишній поборця Берестейського воєводства мав передати гроші обивателям і представити реєстри боржників щодо податку, призначеного на будівництво судового будинку в Бересті, на реляційному сеймику²⁷⁸; 1638 р.— особа, яка повинна була займатися збором призначених реляційним сеймиком податків на будівництво будинку для Ошмянського земського суду, мала представити (під загрозою штрафу) розрахунок на першому ж сеймику²⁷⁹; 1646 р.— поборці Київського воєводства — київський скарбник Даниїл Воронич і київський писар Федір Проскура (також нащадки обох Вороничів) повинні були розрахуватися перед „братією” на реляційному сеймику²⁸⁰. Про зростання ролі сеймиків у контролі над податками свідчить конституція 1638 р. Згідно з нею, для зрівняння в податках кожне воєводство, земля і повіт повинні були довести відповідними квітами і приватними постановами (*laudis privatis*), що всі решти там, де це дозволяло право, видані (тільки застерігалось, що не такими постановами, які були здійснені після конституції 1631 р. і не могли мати жодної ваги)²⁸¹.

Окрім поборців, у фінансових справах повинні були звітувати особи, які займалися використанням грошових сум, призначених на місцеві потреби. Зокрема, звіт про використання грошей, що мали збиратися з алкогольних напоїв упродовж 1588—1598 рр. на озброєння та амуніцію міста в Познані, великопольський генеральний староста, познанські каштелян і підкоморій повинні були представляти на місцевих сеймиках²⁸². У 1590 р. шафарі і поборці Познанського і Каліського воєводств, які видали до скарбу 20 тисяч злотих із заборгованих податків, звіт про залишки взяли „до воєводств” (на відміну від інших воєводств, які мали прозвітувати перед підскарбієм)²⁸³. Сеймова конституція 1620 р. зобов'язувала заторського земського писаря Кшиштофа Пальчевського, який мав керувати витрачанням грошей (зібраних з побору в Освенцимському і Заторському князівствах) на вербунок освенцимським старостою „служебних людей” для боротьби з розбійниками, представити розрахунок з витрат (подавши ручні квити старости) на наступному заторському депутатському сеймику²⁸⁴. Згідно з ухвалою сейму 1635 р., розрахунок з грошей, зібраних шляхтою Вонсовського повіту зі спеціально ухваленого податку (10 грошей з кожного шляхетського дому) і витрачених на будівництво приміщення для земської канцелярії, віський земський писар мав здійснити на найближчому перед звичайним сеймом сеймику (під загрозою штрафу в 200 гривень за невиконання)²⁸⁵.

²⁷⁷ „Mieysce dla odprawowania sądow y chowania ksiąg w zamku wileńskim” (1611 p.; Volumina legum.— Т. III.— S. 22).

²⁷⁸ „Dom sądowy w Brześciu Litewskim” (звичайний 1635 р.; Там само.— S. 422).

²⁷⁹ „Dom sądowy w Ośmianie” (1638 р.; Там само.— S. 459).

²⁸⁰ „Oddanie retent z niektórych wojewodztw” (1646 р.; Там само.— Т. IV.— S. 47).

²⁸¹ „Koequacya w podatkach wojewodztw” (1638 р.; Там само.— Т. III.— S. 449).

²⁸² „Poprawa miasta Poznania” (коронаційний 1588 р.; Там само.— Т. II.— S. 268—269).

²⁸³ „Liczbа szafarzow y poborcow” (1590 р.; Там само.— S. 313).

²⁸⁴ „Zahamowanie rozboynikow w xięstwach oświecimskim y zatorskim” (1620 р.; Там само.— Т. III.— S. 186).

²⁸⁵ „Kancellarya wąższoska” (звичайний 1635 р.; Там само.— Т. III.— S. 422—423).

Крім фінансових звітів та розрахунків на сеймиках, згідно з сеймовими конституціями, мали представляти результати своєї роботи члени призначених сеймами комісій. Як правило, це здійснювалося з метою ознайомлення з цими результатами (або їх апробації) учасників передсеймових сеймиків для подальшого обговорення та затвердження на наступному сеймі. Зокрема, це стосувалося призначених сеймами: 1601 р.— комісії для коректури права (мала розпочати роботу в день св. Мартіна)²⁸⁶, 1607 р.— комісії *compositio inter status*²⁸⁷, 1609 р.— повторної комісії *compositio inter status* та комісії для коректури права (підготовлений останньою „процес” мав розсилатися на сеймики при легаціях)²⁸⁸, 1611 р.— комісії для коректури права²⁸⁹, 1618 р.— комісії *compositio inter status*²⁹⁰, 1626 р.— комісії для обміркування нових способів поповнення скарбу (мала розпочати роботу 15 березня 1627 р.)²⁹¹, 1631 р.— комісії *compositio inter status*²⁹² та комісії щодо карбування монети²⁹³ (скликані у Варшаві на день св. Мартіна в 1631 р.), 1633 р.— комісії для коректури права ВКЛ (мала зібратися у Вільно 26 червня 1633 р.)²⁹⁴ та комісії для обговорення роботи монетарен²⁹⁵, у 1641 р.— комісії для коректури права (мала зібратися у Варшаві 1 жовтня 1642 р.)²⁹⁶, учасники яких повинні були представити результати їх роботи на наступних передсеймових сеймиках (подекуди письмово, причому обрані на депутатських сеймиках учасники комісії *compositio inter status* 1631 р. мали попередньо облягувати в гродах по своїх повітах підготовлену „композицію”). У випадках, коли комісії призначалися для вирішення локальних питань і не було потреби в затвердженні їх результатів сеймом, звітувати могли як на передсеймових, так і інших сеймиках. Так, призначені сеймом 1611 р. депутати для розмежування Кам'янецького і Летичівського повітів повинні були представити результати своєї діяльності на найближчому депутатському сеймику Подільського воєводства і, діставши його згоду, подати акт до городу²⁹⁷; призначені сеймом 1613 р. депутати для ревізії закочимських земських і гродських книг — на наступному передсеймовому сеймику, щоб тамтешні обивателі визначили спосіб реставрації книг²⁹⁸; призначені сеймом 1638 р. ревізори для перевірки холмських і красноставських земських книг — на

²⁸⁶ „Korrektura praw” (1601 р.; Volumina legum.— Т. II.— С. 389—390).

²⁸⁷ „Compositio inter status [...]” (1607 р.; Там само.— С. 436).

²⁸⁸ „Reassumpcy a konstytucji przyszedłego de compositione inter status et correcta iurium” (1609 р.; Там само.— С. 469).

²⁸⁹ „Skrocenie postępu prawnego” (1611 р.; Там само.— Т. III.— С. 6).

²⁹⁰ „Compositio inter status” (1618 р.; Там само.— С. 158).

²⁹¹ „Deputaci na obmyślanie sposobow nowych subsidiorum” (надзвичайний 1626 р.; Там само.— С. 251).

²⁹² „Compositio inter status, ktorey miejsce w Warszawie, czas na S. Marcin w tym roku naznaczamy” (1631 р.; Там само.— С. 319—320).

²⁹³ „O mynicy” (1631 р.; Там само.— С. 320—321).

²⁹⁴ „Korrektura praw w W[ielkim] X[ięstwie] Litew[skim]” (коронаційний 1633 р.; Там само.— С. 379).

²⁹⁵ „Mynica” (коронаційний 1633 р.; Там само.— С. 379—380).

²⁹⁶ „Correctura iurium” (1641 р.; Там само.— Т. IV.— С. 9).

²⁹⁷ „Rozgraniczenie powiatow kamienieckiego od latyczowskiego” (1611 р.; Там само.— Т. III.— С. 15—16).

²⁹⁸ „Rewizya ksiąg zakrocimskich” (звичайний 1613 р.; Там само.— С. 85).

депутатському сеймику, подавши його учасникам розмір необхідних на переписання книг коштів²⁹⁹; призначені сеймом 1647 р. ревізори для перевірки холмських і красноставських земських книг — на найближчому сеймику для визначення потрібних на їх переписання коштів³⁰⁰.

Поза грошовими розрахунками та представленням результатів діяльності сеймових комісій, звітність перед сеймовим зібранням передбачалася рідко: від 1576 р. бидгоський жупник мав звітувати перед депутатами на сьредському сеймику про розподіл солі, привезеної з руських соляних жуп для шляхти Великопольщі³⁰¹, а у 1641 р. волочні мірники (miernicy włoczni) повинні були представити на „громничому” сеймику Смоленського воєводства „romiary” земських добр, підписані чотирма депутатами (na to wysadzonych)³⁰².

Щодо місця проведення сеймиків не існувало загальних приписів, які б стосувалися всіх земських сеймиків у Речі Посполитій. Сеймові конституції досліджуваного періоду встановлювали або змінювали географічні місця скликання сеймових зібрань лише стосовно сеймиків поодиноких земель та воєводств.

1576 р. двома конституціями затверджено місця проведення шляхетських земських зібрань: повітові сеймики Гостинської і Сохачевської землі мали, згідно зі старим звичаєм, відбуватися, відповідно, у Гомбіні та Сохачеві, що не було зафіксовано в конституції Люблінського сейму (?) через відсутність послів цих земель³⁰³. Натомість встановлено, що у Волинському воєводстві сеймик перед „великим” сеймом мав відбуватися єдиний для шляхти всього воєводства — в Луцьку³⁰⁴.

Пізніше робилося це в разі адміністративно-територіальних змін у державі, тобто для шляхти територій Речі Посполитої, які були включені до її складу, внаслідок воєн були нею втрачені або змінювали свій статус в її складі. До першого випадку належить рішення сейму 1641 р. про призначення шляхти Лемборського і Битовського повітів сеймику in loco solito в Старогарді (зазначалося, що вибори двох послів на сейм і прусський генеральний сеймик, а також депутатів у трибунал мали відбуватися за прикладом інших повітів Поморського воєводства)³⁰⁵; до другого — конституція 1635 р., згідно з якою, у зв'язку із захопленням „неприятелем” (шведами) міста Штум сеймики (також земські суди та оказовання) Мальборкського воєводства тимчасово (до повернення Штуму Речі Посполитій) переносилися до міста Кішпорк³⁰⁶; до третього — ординація 1598 р. для реорганізованої Інфлянтської землі, в якій сеймик

²⁹⁹ „Rewizya ksiąg ziemskich chełmskich y krasnostawskich” (1638 р.; Volumina legum.— Т. III.— S. 454).

³⁰⁰ „Rewizya ksiąg ziemskich chełmskich y krasnostawskich” (1647 р.; Там само.— Т. IV.— S. 67).

³⁰¹ „Sol ruska w Wielkiey Polsce” (коронаційний 1576 р.; Там само.— Т. II.— S. 164—165).

³⁰² „Evocatio extra forum obywatelów smoleńskich” (1641 р.; Там само.— Т. IV.— S. 13).

³⁰³ „Seymiki gostynskie y sochaczewskie” (коронаційний 1576 р.; Там само.— Т. II.— S. 164).

³⁰⁴ „O potrzebach wojewodztwa wołyńskiego” (коронаційний 1576 р.; Там само.— S. 165).

³⁰⁵ „Ordynacya powiatów lemburskiego y bytowskiego” (1641 р.; Там само.— Т. IV.— S. 11).

³⁰⁶ „Sądy y seymiki wojewodztwa malborskiego” (звичайний 1635 р.; Там само.— Т. III.— S. 417).

мав відбуватися, згідно зі старим звичаєм, єдиний в Кесі³⁰⁷, та ординація 1635 р. для новоствореного Чернігівського воєводства, в якому мав відбуватися єдиний сеймик у Чернігові, для обивателів як Чернігівського, так і Новгород-Сіверського повітів³⁰⁸.

Крім того, місця скликання сеймиків змінювалися на прохання місцевої шляхти задля більшої зручності проведення зібрань. 1598 р. в Брацлавському воєводстві, на прохання тамтешніх послів, повітові сеймики (разом із гродським і земським судом) перенесені з Брацлава до Вінниці, де вони мали відбуватися „на нашому дворі” в той самий час, як і в Брацлаві, „під титулом вінницьким”³⁰⁸. Через три роки конституцією підтверджено і уточнено, що сеймики мали відбуватися не „в нашому дворі”, а в костелі³¹⁰. Оскільки через погані переправи через річки Буг і Лівець та віддаленість обивателів Каменецького і Островського повітів не мали можливості „належно” відбуватися сеймики Нурської землі, 1641 р. їх терміном на шість років перенесено в королівське місто Острів (яке розміщене посередині землі), до фарного костьола, куди мав присилитися королівський легат з інструкцією. Застерігалось, що там само мали відбуватися сеймики елекції земських урядників³¹¹. 1647 р. „всі елекційні сеймики та публічні з’їзди” повернуто назад до Нури (*juxta antiquum usum et consuetudinem*)³¹².

Ухвалювали також рішення щодо забезпечення відповідних умов у місцях проведення сеймиків. 1633 р. містечко Вишня як місце проведення сеймиків Руського воєводства звільнено від військових постів і стацій, оскільки через них не могло забезпечити обивателів, які прибували на сеймик, помешканнями та іншими вигодами³¹³. Згідно з конституцією 1641 р., була інкорпорована до складу староства ділянка (plac) в місті Поневежі, яка була „виміряна” за рішенням сейму 1601 р. і на якій коштом обивателів збудовано будинок (dom) для проведення сеймиків і судів, а також приміщення (sklep) для зберігання земських і гродських книг та вежу для в’язнів. Одночасно апробовано лядум, який тамтешні обивателі мали ухвалити для реставрації цього будинку (цій ухвалі мали підлягати всі тамтешні обивателі під загрозою покарання за несплату податків)³¹⁴.

До місць скликання сеймиків сеймовими конституціями прив’язувалися інші публічні чинності, зокрема проведення переписів посполитого рушення (оказовань). 1607 р. ухвалено, що щорічні оказовання в Короні Польській мали відбуватися у місцях проведення „партикулярних” сеймиків (посли більшість воєводств відклали остаточне прийняття цієї конституції „до братії”)³¹⁵; 1613 р.— що оказовання повинні були проводитися в полі при королівських містах, замках і дворах, де проходять

³⁰⁷ „Ordynacya ziemie inflantckiey” (1598 p.; Volumina legum.— Т. II.— S. 377—378).

³⁰⁸ „Ordynacya wojewodztwa czerniechowskiego” (звичайний 1635 p.; Там само.— Т. III.— S. 410—411).

³⁰⁹ „Przeniesienie sądow braclawskich do Winnicy” (1598 p.; Там само.— Т. II.— S. 375).

³¹⁰ „O mieyscu sądow w seymikow w Winnicy” (1601 p.; Там само.— S. 395).

³¹¹ „Przeniesienie seymiku z ziemie nurskiej” (1641 p.; Там само.— Т. IV.— S. 19).

³¹² „Seymiki nurskie” (1647 p.; Там само.— S. 65).

³¹³ „Miasto Wiśnia” (коронаційний 1633 p.; Там само.— Т. III.— S. 392).

³¹⁴ „Inkorporacya domu sądowego z placem na Upice w Poniewieżu do starostwa upickiego” (1641 p.; Там само.— Т. IV.— S. 15—16).

³¹⁵ „Okazowanie” (1607 p.; Там само.— Т. II.— S. 438).

суди та повітові сеймики (посли Берестейського, Вітебського воєводств, Ковенського й Оршанського повітів відклали остаточне рішення щодо цієї конституції „до братії”)³¹⁶; 1620 р.— що щорічні оказовання у Короні Польській мають відбуватися в місцях проведення „партикулярних” сеймиків³¹⁷; 1621 р.— що в землях і повітах, в яких здійснюються окремі сеймики, але які не мають окремого уряду воєводи, провести перепис посполитого рушення повинен каштелян спільно з місцевими старостами й урядниками³¹⁸.

У конституціях сеймів цього періоду сталий час проведення сеймиків загалом встановлювався лише раз (крім депутатських сеймиків, про терміни яких див. вище): 1613 р. ухвалено, що для проведення генеральних сеймиків партикулярні сеймики повинні призначатися за 6 тижнів до сейму, генеральний (корчинський) сеймик — за 3 тижні³¹⁹. Встановлювали також сталі терміни проведення сеймиків поодиноких земель, зокрема, сейм 1581 р. ухвалив, що передсеймовий сеймик Освенцимської і Заторської земель мав відбуватися у Заторі, завжди за три дні перед прошовицьким³²⁰ (аналогічну постанову прийняв сейм 1616 р.³²¹), проте у 1635 р. цей термін змінено на тиждень (оскільки заторський посол через небезпечні переїзди на „швидких” річках не мав можливості перебувати на прошовицький сеймик)³²². Той же сейм 1581 р. встановив, що галицький повітовий сеймик завжди (згідно з конституцією 1563 р.) повинен скликатися за тиждень перед вишенським³²³ (аналогічні постанови ухвалили сейми 1616³²⁴ і 1635³²⁵ рр.). У 1596 р. ухвалено, що депутатський сеймик Добжинської землі, на прохання її послів, мав проходити того самого дня, що і в усіх інших воєводствах³²⁶. Згідно з конституцією сейму 1598 р., встановлено (без зазначення конкретного терміну), що передсеймовий сеймик Інфлянтської землі мав через її віддаленість скликатися раніше коронних сеймиків³²⁷.

У низці випадків конституції призначали терміни конкретних сеймиків, як правило, пов'язаних з роботою сейму — передсеймових і післясеймових. Зокрема, у 1595 р. ухвалено, що перед наступним, надзвичайним сеймом сеймики мали відбуватися за три тижні до його початку і через три тижні після публікації універсалів³²⁸, 1619 р. післясеймові сеймики скликані на 11 квітня³²⁹, 1624 р. усім воєводствам призначено післясеймові сеймики через три тижні, тобто на вівторок після Середопісної неділі (заторський — за чотири дні перед прошовиць-

³¹⁶ „Okazowanie” (звичайний 1613 р.; Volumina legum.— Т. III.— S. 101).

³¹⁷ „Okazowanie” (1620 р.; Там само.— S. 176).

³¹⁸ „Sposob pospolitego ruszenia” (1621 р.; Там само.— S. 199).

³¹⁹ „O seymach y seymikach” (звичайний 1613 р.; Там само.— S. 84).

³²⁰ „Seymik oświecimski y zatorski” (1581 р.; Там само.— Т. II.— S. 208).

³²¹ „O pośle xięstwa oświecimskiego y zatorskiego” (1616 р.; Там само.— Т. III.— S. 140).

³²² „O seymiku zatorskim” (звичайний 1635 р.; Там само.— S. 420).

³²³ „Seymik halicki” (1581 р.; Там само.— Т. II.— S. 208).

³²⁴ „Seymik ziemi halickiej” (1616 р.; Там само.— Т. III.— S. 143).

³²⁵ „O seymiku wiśninskim” (звичайний 1635 р.; Там само.— S. 419).

³²⁶ „Seymik na deputata ziemie dobrzyńskiej” (1596 р.; Там само.— Т. II.— S. 365).

³²⁷ „Ordynacya ziemie inflantckiej” (1598 р.; Там само.— S. 377—378).

³²⁸ Пункт 2 (1595 р.; Там само.— S. 355).

³²⁹ „Żołnierz powiatowy” (1619 р.; Там само.— Т. III.— S. 169).

ким)³³⁰, 1626 р. ухвалено, що сеймики перед наступним надзвичайним сеймом з огляду на потребу швидкого приїзду послів мали відбутися за чотири тижні перед початком сейму³³¹, 1629 р. післясеймові сеймики в усіх коронних воєводствах і землях (крім Познанського, Каліського, Равського, Брацлавського воєводств, Черської, Варшавської, Закрочимської, Цеханувської, Ломжинської, Нурської земель Мазовецького воєводства [Вишгородської землі, пруських воєводств?]) призначалися на конкретні дати, у межах 14—29 грудня³³², 1629 р. реляційні сеймики у ВКЛ — через три тижні після сейму³³³, 1631 р. вінницький післясеймовий сеймик скликано через чотири тижні після сейму³³⁴, а в 1635 р. коронні післясеймові сеймики, на яких мали бути прийняті податки на війну зі Швецією, призначалися на 24 квітня (Познанському і Каліському воєводствам на тиждень пізніше)³³⁵, натомість реляційні сеймики у ВКЛ спеціально було відкладено після Провідної неділі, на 18 квітня, щоб обивателі могли відправити Пасхальні свята (посли ВКЛ, повернувшись до своїх воєводств і повітів, мали повідомити про це тамтешніх обивателів), причому застерігалось, що „ближчі” воєводства можуть проводити сеймики, згідно зі старими звичаями, віддалені — згідно з „особливими деклараціями” у поборовому універсалі³³⁶. Згідно з ухвалою сейму 1637 р., сеймики Підляського воєводства та Велюнської землі призначено на 27 липня 1637 р.³³⁷ 1638 р. для обивателів Заторського і Освенцимського князівства скликано сеймик у Заторі за 6 тижнів після завершення сейму³³⁸, а передсеймові сеймики перед наступним надзвичайним сеймом мали відбутися за три тижні³³⁹. У 1641 р. сеймики перед наступним надзвичайним сеймом скликано на 7 січня 1642 р.³⁴⁰, у 1646 р. — на 11 квітня 1647 р. (у пруських воєводствах універсалами)³⁴¹. 1641 р. реляційний сеймик у Смоленському воєводстві через віддаленість скликано на 8 листопада³⁴². 1647 р. реляційний сеймик Волинського воєводства призначено в Луцьку на 17 червня³⁴³, реляційний сеймик у Бранську — на четвер після Зелених свят, на звичайному місці³⁴⁴.

³³⁶ „Postanowienie na domową obronę, względem swywołnikow” (1624 p.; Volumina legum.— T. III.— S. 223—224).

³³¹ „Złożenie seymu dwuniedzielnego” (звичайний 1626 p.; Там само.— S. 237).

³³² „Naznaczenie exaktorow do podymnego u seymikow na wybieranie tychże exaktorow w wojewodztwach u ziemiach” (надзвичайний 1629 p.; Там само.— S. 317).

³³³ „Czas oddawania poborow W[ielkiego] X[ięstwa] Litew[skiego] u szosowego” (надзвичайний 1629 p.; Там само.— S. 315—316).

³³⁴ „Dom sądowy w Winnicy u sklep na chowanie xiąg ziemskich” (1631 p.; Там само.— S. 335).

³³⁵ „Poparcie woyny z szwedami” (звичайний 1635 p.; Там само.— S. 402—403).

³³⁶ „O relacyynych seymikach W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego” (звичайний 1635 p.; Там само.— S. 416), „Czas oddawania poborow W[ielkiego] X[ięstwa] Litewsk[iego]” (звичайний 1635 p.; Там само.— S. 424).

³³⁷ „Czopowe koronne” (надзвичайний 1637 p.; Там само.— S. 435—436).

³³⁸ „Approbatio laudi y przepisanie ksiąg oświecimskiego y zatorskiego powiatow” (1638 p.; Там само.— S. 453).

³³⁹ „Seym dwuniedzielnny” (1638 p.; Там само.— S. 439).

³⁴⁰ „Seym dwuniedzielnny” (1641 p.; Там само.— T. IV.— S. 9—10).

³⁴¹ „Seym extraordynaryyny” (1646 p.; Там само.— S. 46).

³⁴² „Dom sądowy w Smoleńsku” (1641 p.; Там само.— S. 18).

³⁴³ „Approbacya laudi wojewodztwa wołyńskiego” (1647 p.; Там само.— S. 68).

³⁴⁴ „Akta ziemskie bielskie y brańskie, suraskie y tykockie” (1647 p.; Там само.— S. 66).

До термінів сеймикових зібрань у сеймових конституціях прив'язувано час проведення інших публічних чинностей (судів або переписів посполитого рушення). Загалом сеймом 1590 р. встановлено, що всілякі судові сесії (земські, гродські і скаргові) не повинні відбуватися за тиждень перед сеймиком. У разі, якщо б були проведені, їхні рішення не матимуть жодного значення (excepta positione actorum terrestriis), на них мали тільки відбуватися звільнення (екземпції) маєтків (подібно як під час сеймів)³⁴⁵. 1588 р. сесію Познанського земського суду, яка через проведення у цей час депутатського сеймику не відбувалася, перенесено на понеділок після дня св. Варфоломія³⁴⁶, а вже наступного року — на останній понеділок перед депутатським сеймиком³⁴⁷. Сейм 1613 р. постановив провести оказання в Белзькому воєводстві на другий день після депутатського сеймику³⁴⁸.

Сеймові конституції практично не регламентували порядок скликання сеймів і стосувалися: 1) призначення сеймиків загалом у Речі Посполитій у конкретних випадках або 2) способу скликання сеймикових зібрань окремих земель. Стосовно перших конституцій, то в постанові надзвичайного („короткого”) сейму 1613 р. зазначалося, що з огляду на потреби Речі Посполитої король скликав його, ухилившись від описаного порядку скликання сеймів і сеймиків³⁴⁹, а в ухвалі сейму 1624 р. королем у разі необхідності у подальшому зборі податків на військові потреби дозволялося скликати в коронних воєводствах сеймики „для врятування” Інфлянт, представивши на них стан речей³⁵⁰.

До других належать конституція 1581 р., згідно з якою королівський легат на заторський сеймик не відряджався, тільки відсилалася легація до освенцимського старости (листи з королівської канцелярії стосовно скликання заторського сеймику мали присилатися до Кракова або Освенцима)³⁵¹, конституція 1589 р., згідно з якою, універсали про скликання інфлянтських повітових сеймиків мали скріплюватися печатками Корони Польської і ВКЛ³⁵², та конституція 1598 р., згідно з якою, інструкція (легація) з королівської канцелярії на інфлянтський передсеймовий сеймик мала відсилатися до венденського єпископа³⁵³.

У сеймових конституціях порядок проведення сеймиків розглядався частково, регламентовано лише деякі його аспекти, причому переважно це стосувалося сеймикових зібрань поодиноких земель або конкретних ситуацій. До організаційних питань роботи сеймиків, яких стосувалися сеймові ухвали, належали насамперед способи виборів, ієрархія земських урядників та порядок завершення роботи зібрання.

Сейм 1598 р. ухвалив для Мазовецького воєводства, що вибори депутатів до трибуналу, послів на сейм, претендентів на уряди підкоморія і членів земського суду та інших публічних осіб, а також сеймикових

³⁴⁵ „Sadzenie rokov” (1590 р.; Volumina legum.— Т. II.— S. 314).

³⁴⁶ „Roki ziemskie poznańskie” (коронаційний 1588 р.; Там само.— S. 265).

³⁴⁷ „Roki poznańskie” (1589 р.; Там само.— S. 286).

³⁴⁸ „O okazowaniu” (звичайний 1613 р.; Там само.— Т. III.— S. 95).

³⁴⁹ „Naznaczenie zapłaty żołnierzom” (надзвичайний 1613 р.; Там само.— S. 118—119).

³⁵⁰ „Opatrzanie bezpieczeństwa inflantckiego” (1624 р.; Там само.— S. 225).

³⁵¹ „Seymik oświecimski y zatorski” (1581 р.; Там само.— Т. II.— S. 208).

³⁵² „Seymiki inflantckie” (1589 р.; Там само.— S. 278).

³⁵³ „Ordynacya ziemie inflantckiey” (1598 р.; Там само.— S. 377—378).

маршалків мали відбуватися більшістю голосів з кількості обивателів воеводства, причому сенатори, урядники і представники рицарського стану на виборах мали рівні голоси³⁵⁴. Аналогічну постанову ухвалено на сеймі 1631 р. для Підляського воеводства. Згідно з нею, посли на сейм і депутати до трибуналу мали обиратися більшістю голосів, враховувалися голоси тільки осіб у тамтешньому воеводстві шляхтичів³⁵⁵.

Стосовно порядку земських урядників під час публічних зібрань, то вперше конституцію з цього питання (щоправда в конкретному випадку) прийняв сейм 1598 р. Тоді, у зв'язку з тим, що місце тивуну в ієрархії урядників не визначено і через це на сеймиках в Троках виникали ускладнення щодо порядку засідання, троцькому тивуну було призначено (згідно зі стародавнім звичаєм, так само як у Вільні) місце перед усіма троцькими земськими урядниками³⁵⁶. Загальний характер мала постанова сейму 1611 р., якою встановлено порядок засідання земських урядників, з огляду на суперечки між ними, на сеймиках по всій Короні Польській: після дигнітарств — підкоморій, староста, хорунжий, суддя, стольник, підчаший, підсудок, підстолий, чашник, ловчий, війський, писар, мечник, менший війський³⁵⁷. Проте вже в 1613 р. дія цієї конституції була скасована для Волинського воеводства, котре мало свої особливі права і звичаї щодо засідання місць та надання „з них” права виступу на сеймиках і публічних з'їздах³⁵⁸. 1647 р. для того, щоб сеймиків „більше не турбував”, для Волинського воеводства встановлено аналогічний до інших коронних воеводств порядок земських урядників (підкоморій, судовий староста, хорунжий, суддя, стольник, підчаший, ловчий, підсудок, підстолий, чашник, війський, писар, мечник, скарбник)³⁵⁹.

Складу учасників зібрань стосувалася постанова сейму 1598 р., за якою в передсеймовому сеймику Інфлянтської землі повинні брати участь представники „польського, литовського та інфлянтського народів” і обирати по 2 посли від кожного народу³⁶⁰.

Опосередковано роботи сеймикових зібрань стосувалася постанова сейму 1598 р. У ній містилося підтвердження попередніх конституцій про те, що в роздачу помешкань під час сеймиків та з'їздів (також судів) не мав права втручатися жоден урядник, крім старости³⁶¹.

Сеймові конституції цього періоду щодо безпеки сеймиків стосувалися покарань за поранення або вбивства і насамперед використання стрілецької зброї під час зібрань. Докладно це регламентувала конституція 1578 р. (хоча вона прив'язана до створення коронного трибуналу, фактично стосувалася не тільки депутатських сеймиків). Згідно з нею, на

³⁵⁴ „Seymiki y elekcye mazowieckiego wojewodztwa” (1598 p.; Volumina legum.— Т. II.— S. 374).

³⁵⁶ „Sposob obierania posłów ziemskich y deputatów w wojewodztwie podlaskim” (1631 p.; Там само.— Т. III.— S. 333).

³⁵⁶ „Mieysce ciwonowi trockiemu na seymikach” (1598 p.; Там само.— Т. II.— S. 373).

³⁵⁷ „Ordo officialium terrestrium” (1611 p.; Там само.— Т. III.— S. 16).

³⁵⁸ „Ordo urzędników ziemskich wojewodztwa wołyńskiego” (звичайний 1613 p.; Там само.— S. 94—95).

³⁵⁹ „Ordo officialium wojewodztwa wołyńskiego na seymikach y zjazdach” (1647 p.; Там само.— Т. IV.— S. 59).

³⁵⁶ „Ordynacya ziemie inflantckiey” (1598 p.; Там само.— Т. II.— S. 377—378).

³⁶¹ „O gospodach na seymikach y sądziech” (1598 p.; Там само.— S. 375).

депутатський сеймик, подібно як на місце проведення судів, ніхто не мав права приходити з іншою зброєю, крім меча, корда, шаблі або шпаги. Особа, яка порушила цю настанову і перебувала на зібранні зі „стрільбою” або іншою недозволеною зброєю, мала бути покарана штрафом у 50 гривень відразу, не відходячи з сеймику, під загрозою штрафу розміром у ще 14 гривень за спробу уникнути покарання. Якщо ж порушник „зухвало” залишив сеймик, виконати покарання доручалося старостинському суду. Вбивство або поранення особи шляхетського стану на сеймику мало каратися, згідно зі статутом, так само, як відповідний злочин, здійснений під час сейму³⁶². Згодом сейм 1589 р. відновив дію цієї конституції, повністю повторивши її положення у своїй постанові³⁶³.

На сеймі 1598 р. прийнято ухвалу, якою шляхта Плоцького, Мазовецького, Підляського і Равського воєводств встановила (докладно регламентувавши) на час від'їзду короля до Швеції безпеку під час сеймиків (як і судів, урядів та комісій) таку ж, яка існувала під час трибуналу. При цьому зазначалося, що за будь-які здійснені під час з'їздів злочини (вбивства, поранення, використання рушниць та інші гвалти) будь-хто мав право позвати винуватця до суду і там без відкладення мало відбутися зізнання та покарання³⁶⁴. Ця конституція мала подальший розвиток: 1601 р. її назавжди затвердила шляхта Київського, Волинського і Брацлавського воєводств³⁶⁵, а в 1611 р. її дію поширено на всю Річ Посполиту, зокрема стосовно сеймиків (особливо, в костелах) та судових з'їздів³⁶⁶.

Одночасно сеймами прийнято низку постанов, які підтверджували заборону застосування стрілецької зброї та посилювали відповідальність за це. 1581 р. впроваджено, що жодна особа, незважаючи на свій стан, не мала права використовувати рушницю під час проведення сеймиків, а також судів та інших публічних зібрань різного характеру, під загрозою штрафу в 14 гривень³⁶⁷. Згідно з конституцією 1601 р., заборонялося застосування особами будь-якого стану під час сеймів та з'їздів (також судів) будь-якої зброї, яку називали „стрільбою” (півгаки, рушниці, луки та інше). У разі, коли б когось вогнепальною зброєю було поранено або вбито у вказаних місцях, винуватець мав бути покараний на смерть та інфамію³⁶⁸. 1611 р. повністю заборонено застосування рушниць під час сеймиків та з'їздів під загрозою штрафу 200 гривень для осілих шляхтичів³⁶⁹. Очевидно, що випадки застосування вогнепальної зброї траплялися й далі, оскільки 1638 р. шляхта Плоцького, Мазовецького, Ленчицького воєводств і Добжинської землі застерегла давніші заборони

³⁶² „Bespieczenstwo sądow y seymikow” (1578 p.; Volumina legum.— Т. II.— S. 184).

³⁶³ „Bespieczność sądow” (1589 p.; Там само.— S. 294).

³⁶⁴ „Bespieczenstwo wojewodztw plockiego, mazowieckiego, podlaskiego y rawskiego” (1598 p.; Там само.— S. 376).

³⁶⁵ „Bespieczenstwo sądow wszelakich w wojewodztwach kiiowskim, wołyńskim, bractawskim” (1601 p.; Там само.— S. 395).

³⁶⁶ „Deklaracya bezpieczenstwa pospolitego” (1611 p.; Там само.— Т. III.— S. 6—7).

³⁶⁷ „Rusznic używanie” (1581 p.; Там само.— Т. II.— S. 206).

³⁶⁸ „O rusznicach” (1601 p.; Там само.— S. 402).

³⁶⁹ „O rusznicach” (1611 p.; Там само.— Т. III.— S. 9).

про перебування з рушницями на сеймиках, у костелах та інших з'їздах під загрозою штрафу³⁷⁰.

Інших аспектів сеймикової безпеки, зокрема, втручання в роботу зібрань або порушення порядку їх проведення (у конституції коронаційного сейму 1588 р., скерованій проти прихильників ерцгерцога Максиміліана, відзначалося, що в часі безкоролів'я поряд з іншими безправними діями „seymiki gwałcono”³⁷¹), сеймові конституції практично не торкаються³⁷². Лише 1591 р. гетьманам, ротмістрам і товариству заборонено використовувати своїх жовнірів „значним почтом” для власних або своїх приятелів приватних потреб на сеймиках та з'їздах³⁷³, а згідно з постановою сейму 1625 р., особам, які отримали глейти з королівської канцелярії (ішлося, очевидно, про колишніх лісовчиків), заборонялося втручатися у будь-які „домашні неприязні” в публічних або приватних справах під час сеймиків (також судів) під загрозою покарання інфамією³⁷⁴.

Оцінюючи загалом стан „кодифікації” сеймикової системи Речі Посполитої в останній чверті XVI — першій половині XVII ст., відзначимо, що різні сторони функціонування сеймиків представлені в сеймових конституціях нерівномірно. Порівняно добре регламентована робота депутатських сеймиків — як новостворених, хоча устрій післясеймових сеймиків, які виникли майже одночасно, представлений слабо. Натомість робота „старих” типів сеймових зібрань — передсеймових і, особливо, елекційних сеймиків — регулюється слабо. Окремих аспектів роботи сеймових зібрань (зокрема, процедури проведення та ухвалення документів) сеймові ухвали майже не стосуються. Інтенсивний розвиток сеймиків як політичного інституту викликав появу значної кількості сеймових розпоряджень, однак більшість з них конкретно-оказіального характеру і стосуються вирішення одиничних питань. Це загалом відповідало поглядам тогочасного шляхетського суспільства, яке було задоволене існуючим державним устроєм і прагнуло зберегти його „згідно з давніми правами і звичаями”.

³⁷⁰ „Securitas ziazdow y mieysc publicznych płockiego, mazowieckiego y łeczyckiego y ziemie dobrzyńskiey” (1638 р.; Volumina legum.— S. 455).

³⁷¹ „Processus contra rebelles” (коронаційний 1588 р.; Там само.— Т. II.— S. 260).

³⁷² Навпаки, конституцією 1646 р. повернуто „до чести” осіб (принципала — островського старосту Януша Вешла, його помічників — Анджєя Рудавського, Анджєя Голдаковського, Миколая Кухарського, Войцєха Подбельського, Яновського, Станіслава Южинського, Станіслава Кулєшу), засуджених на інфамію попереднім сеймом „za rozbicie” сеймику в Острові („Restytucya do czci urodzonego Ianusza Weszla z osobami niżej wyrażonemi”; Там само.— Т. IV.— S. 48).

³⁷³ „Disciplina militaris” (1591 р.; Там само.— Т. II.— S. 330—331).

³⁷⁴ „Warunek bezpieczeństwa Rzeczypospolitey y dochodzenia retent”, пункт 7 (1625 р.; Там само.— Т. III.— S. 236).

Ярослав ФЕДОРУК

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. Грушевського НАН України (Київ, Україна)*

ЗАПОРОЗЬКИЙ ПИСАР ЯНЧА БЕГЕР І ВИПЛАТА КОЗАЦЬКОГО ЖОЛДУ В ЕПОХУ СТЕФАНА БАТОРІЯ. 1578—1583 РОКИ

1937 р. завдяки старанням співробітника Національного музею у Львові Євгена-Юлія Пеленського музей поповнив фонди своїх рукописних збірок оригінальним документом, датованим 21 вересня 1580 р., за підписом писаря низових козаків Януша Бегера*. Це квит на одержання писарем 6772 злотих для виплати жолду реєстровим козакам під час Великолуцької кампанії польсько-московської війни 1579—1581 рр.

Треба зазначити, що фонди Національного музею, за поодинокими винятками, не піддавалися глибокому вивченню істориками часів козаччини, особливо її найранішого періоду. Власне, епоха 1578—1583 рр., коли Стефан Баторій намагався організувати свавільні ватаги низовиків у реєстрові роти на службу Речі Посполитої, є певним етапом на шляху формування козаччини як суспільного стану, що в пізніших десятиліттях часто брав на себе роль виразника інтересів цілого україно-руського народу в боротьбі за свої національні й соціально-політичні права.

Документ Янчі Бегера є важливим під оглядом одразу кількох чинників: по-перше, його зміст інформує про механізм виплати грошей реєстровим козакам у 1580 р.; по-друге, він є важливим штрихом до біографії самого Бегера — загадкової й досі маловивченої постаті, яка, хоч і займала в ієрархії козацького війська Стефана Баторія третє місце після гетьмана Михайла Вишневецького і „поручика“ низовців Яна Оришовського, однак нечасто потрапляла в поле зору спеціальних досліджень¹. Доволі показовим є той факт, що за весь час наукового вивчення епохи Стефана Баторія, починаючи від польських публікацій документів 1820—1830-х рр., досі не видано, наскільки вдалося встановити, жодного листа за підписом Янчі Бегера (коротку інформацію про два реєстри листів Бегера за травень 1583 р. подано у коментарях до листа

* У джерелах трапляється багато варіантів написання його імені й прізвища. Деякі з них див.: Ioanpi (Jancsi, Janczy) Begier, János Bengyeri, Janczy Bengier, Jancsi Kozako, Ianczi (Yanczi) Wengier, Janczy Bagier, Joanni Begiel,— і в цьому документі: Januss Beger, Ianus Beggier (sic!).

¹ Єдиним істориком, який ще наприкінці XIX ст. зібрав короткі відомості про Янчу Бегера, був Андрій Стороженко. Див.: Стороженко А. Свод данных о Яне Орышовском, запорожском гетмане времен Стефана Батория // Киевская Старина.— 1897.— Т. LVI.— С. 142—143.

Януша Збаразького²); по-третє, цей документ — дуже добре збережений оригінал з особистим підписом козацького писаря, підтвердженням його власною шляхетською печаткою, воскове зображення на якій також дійшло до нас дуже виразним. Як відомо, ще І. Крип'якевич на початку ХХ ст., підсумовуючи свою археографічну працю над збірником джерел до історії козаччини за 1531—1632 рр., писав: „Оригіналів [з того часу] знайшло ся розмірно небагато [...]”; більшість — се копії з XVII в., а частина з XVIII і XIX в.”³ Власне, під час архівних пошуків І. Крип'якевича в Національному музеї, цей документ залишився непоміченим ученим і не був залучений у науковий обіг⁴.

* * *

З іменем Янчі Бегера пов'язана проблема виплати козацького жолду в роки першого за панування Стефана Баторія реєстру запорозьких козаків (низовців, за тодішньою термінологією). Основними джерелами до його біографії цього періоду є скарбові книги Речі Посполитої, видані друком спочатку А. Павінським, а пізніше, з особливим наголосом на угорське військо, А. Вересом і В. Франкноєм⁵.

З походження Янча Бегер угорець. Невідомо, правда, як він опинився в Україні у середовищі наближених до короля слуг: у джерелах він згадується як королівський коморник або покойовий (*cubicularius*). А. Стороженко припускає, що він один із тих, хто прийшов з Угорщини або Семигороду до Польщі та був прийнятий до королівського двору після елекції Стефана Баторія королем⁶. Однак це лише гіпотетичне твердження. В Україні й до Баторія жили шляхетські родини, що свого часу переселилися з Угорщини, серед яких, ймовірно, були також і Бегери⁷. Прийнявши королівську корону і привівши з собою у Польщу багато угорців, Баторій у своїй діяльності міг би робити великі розрахунки ще й на тих людей, які вже раніше переселилися на територію Корони Польської або Великого князівства Литовського, при звичаїлися до місцевого життя, але ще не втратили своєї угорської ідентичності.

До цього можна додати, що Бегер міг знати руську мову. Наприклад, угорські видавці скарбових книг подають нотатки, що в їхньому розпорядженні були як його „польські розписки”, так і „руські”, себто розпи-

² Archiwum Jana Zamojskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego.— Warszawa, 1913.— Т. III: 1582—1584.— Док. 783 (прим. 2).

³ Крип'якевич І. Вступне слово до т. I „Матеріалів” // Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1908.— Т. VIII.— С. IX.

⁴ Див., наприклад, його статтю, що зберігається у рукописі, „Козацькі печаті у збірках Національного музею у Львові” (Домашній архів І. Крип'якевича, папка № 181), у якій, крім державних печаток, починаючи від Ігната Василевича (1596), автор аналізував ще деякі приватні. Цей документ Янчі Бегера виявив Ігор Скоцилас під час пошуків візитацій Львівської єпархії XVIII ст.

⁵ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1881.— Т. IX: Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego / Wyd. A. Pawiński.— Cz. 1.— 222 s.; Cz. 2.— 314 s.; Fontes rerum hungaricarum.— Budapest, 1918.— Т. III: Rationes curiae Stephani Báthory regis Poloniae historiam Hungariae et Transylvaniae illustrantes (1576—1586) / Ed. A. Veres, V. Franknói.— 312 p.

⁶ Стороженко А. Свод данных о Яне Орышовском, запорожском гетмане... — С. 142.

⁷ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 241.

ски польською і руською мовами⁸. І хоч у канцелярській практиці того часу було правилом, що документи писали писарі, а не ті, хто їх підписував, усе ж таки його підписи під кириличними документами — це промовистий факт. Крім того, Янча відіграв роль у формуванні козащини 1578—1583 рр. своєю належністю до уряду запорозького писаря: спочатку сам їздив на Січ вербувати низовців на королівську службу, пізніше виконував відповідальну функцію зв'язкового між реєстровцями і королем, обороняючи інтереси козаків, зокрема у виплаті жолду, і, врешті, заслужив на довір'я сіроми, щоб у 1583 р. очолити великий похід на османські провінції. Аби взяти цю козацьку стихію в руки, керувати нею, потрібно було перейнятися її способом життя і зуміти влитися у це середовище. Для порівняння наведемо приклад шляхтича Яна Ожельського, який у серпні—вересні 1583 р., виконуючи доручення Стефана Баторія під час вербування 600 козаків на Січі для нового реєстру, зіткнувся з такими несподіваними труднощами, що ледве зміг з ними впоратися: „[...] король послав мене до Черкас, [...] наказав, аби [...] 600 найкращих низовців приєднати до війська Речі Посполитої [...]. Це [...] вдалося мені зробити з великою працею і мозолями [...] Низовці, призвичаєні до розбоїв, живучи без уряду й зверхника, довго трималися сумнівної надії на здобич, ніж певного жолду”⁹.

Перша згадка про Янчу Бегера на службі у Стефана Баторія датується тим самим роком, що й обрання семигородського князя королем Польсько-Литовської держави (1576). Янча отримав 22 злотих 20 грошів дорожніх витрат, аби провести до кордонів королівства дипломатичну місію (незрозуміло, чию — турецьку чи татарську)¹⁰. На жаль, скарбові книги видатків не завжди фіксують точну дату отримання грошей, тому іноді важко достеменно встановити час і місце події. Але згадки про торунський сейм у попередніх текстах дають змогу припустити, що Бегер супроводжував якихось гінців, що приїжджали до Баторія у Торунь або вертали проїздом через це місто (як, наприклад, кримський посол з Марієнбурга) восени, себто у жовтні або листопаді¹¹.

Загалом треба відзначити, що в пізніших роках Стефан Баторій часто користувався службою Янчі Бегера у дипломатичних відносинах саме з південними сусідами Речі Посполитої. Це свідчить про той рівень довір'я, що був у короля до цього слуги, адже вирішення турецько-молдавсько-татарських проблем у міжнародній політиці Стефана Баторія вели-

⁸ *Fontes rerum hungaricarum*.— Т. III.— Р. 168—169 (див. прим. 71, 74 — цитати нотаток упорядників). За переклад угорських текстів автор висловлює щире подяку докторові філологічних наук членові-кореспондентові НАН України Василю Німчуку і Олені Тарнай.

⁹ *Zbiór pamiętników do dziejów polskich* / Wyd. W. S. Broel-Plater.— Warszawa, 1859.— Т. IV.— S. 114.

¹⁰ *Fontes rerum hungaricarum*.— Т. III.— Р. 23: „*Distributa pecuniarum in provisionem et expeditionem muneribus nuntiorum extraneorum ad Suam M^{tem} Regiam in legationibus adventum* [курсив автора]. Ioanni Begier cum eodem [Sulimano] praecursore ad fines regni eunti, dati in expensas itineris tal. 20 facit fl. 22/20”. Досі першою згадкою про Янчу вважався червень 1578 р. А загалом це угорське видання джерел епохи 70—80-х років XVI ст. ще належно не оцінене українськими і польськими істориками.

¹¹ У цей час до Торуня справді з'їхалося багато гінців з Перекопа, Білгорода, Криму, було також і турецьке посольство. Див.: *Źródła dziejowe*.— Т. IX.— Cz. 1.— S. 62, 85, 93—94; *Fontes rerum hungaricarum*.— Т. III.— Р. 18; *Dopierała K. Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego*.— Warszawa, 1986.— S. 40, 42—44.

кою мірою визначало його успіхи у майбутній війні з Москвою. Ще у ХІХ ст. дослідники наголошували на цьому напрямку діяльності короля, а його поїздки на Русь, до Львова, 1578 р. пов'язували саме з бажанням забезпечити мир на південних кордонах перед початком Полоцької кампанії¹². Козаки, які перебували у степах поза контролем уряду, своїми походами у Молдавію і в кримські землі завдавали клопотів польсько-литовському урядові у його мирних переговорах у Стамбулі й Бахчисарай. Самі українські старости, чиї території піддавалися безнастанним татарським набігам, підтримували козацькі походи на кримські провінції: „[...] не новина й не дивина татарам,— писав до канцлера Михайло Вишневецький,— і по кілька разів на тиждень бувати під замком українним [...]”¹³. Одним із заходів короля у цей час для зміцнення українсько-польського пограниччя було встановлення залог у прикордонних містах, зокрема в Кам'янці, збільшення квартальної плати залогам Київського, Брацлавського, Подільського і Волинського воєводств¹⁴.

Проблема ця давно відома в науці й більшою чи меншою мірою вивчена в історіографії, де основні питання першої половини 1578 р.— року, коли була складена ординація Стефана Баторія для низового війська,— акцентуються на квітневих розпорядженнях короля київському воєводі виступити в похід проти козаків і приборкати їхню сваволу, або на червневій події у Львові, що мала сильний розголос не лише в козацькому середовищі, але й у шляхетському,— ідеться про страту Івана Підкови. За цей період є нотатка про посольство Янчі Бегера в Перекопську орду у червні 1578 р.¹⁵ Цікаво відзначити, що воєвода Костянтин Острозький у квітні мав іти походом на Низ унаслідок своїх домовленостей саме з перекопським царем¹⁶. Отже, ця тема могла бути одним з предметів обговорення у посольстві Янчі Бегера до перекопських татар.

Баторій покладав на Янчу великі надії у справі організації козацького реєстру, метою формування якого була не стільки оборона татарського пограниччя, скільки організоване залучення козаччини до війни з московським царем, що на той час була вже неминучою. Тому й платню реєстровим козакам визначено вищу, ніж у попередньому реєстрі,— доки мала тривати московська війна. „А потім [козаки] будуть мати те, що мали за світлої пам'яті Сигізмунда Августа [...]”, — написано у постанові Стефана Баторія з низовцями 16 вересня 1578 р.¹⁷

¹² Zakrzewski W. Stefan Batory. Przegląd historyi jego panowania i program dalszych nad nią badań.— Kraków, 1887.— S. 103.

¹³ Archiwum Jana Zamojskiego...— Warszawa, 1904.— T. I: 1553—1579.— S. 314.— Dok. 301 (лист від 8 квітня 1579 р.); Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579 r. / Wyd. J. Janicki // Biblioteka Ordynacji Kasińskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego.— Warszawa, 1881.— T. V—VI.— Dok. 25 (універсал Стефана Баторія до українних старост, 4 квітня 1578 р.).

¹⁴ Pamiętniki do historyi Stefana króla polskiego czyli korespondencya tego monarchy, oraz zbiór wydanych przez niego urzędzeń / Wyd. E. Raczyński.— Warszawa, 1830.— S. 123, 130.

¹⁵ Źródła dziejowe.— T. IX.— Cz. 1.— S. 195; Стороженко А. Свод данных о Яне Орышовском, запорожском гетмане...— С. 142 (прим. 2).

¹⁶ Akta historyczne do panowania Stefana Batorego...— Dok. 23 (Стефан Баторій до Костянтина Острозького, 4 квітня 1578 р.); Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. VII.— С. 151, 153—154.

¹⁷ Akta historyczne do panowania Stefana Batorego...— Dok. 160.

Улітку 1578 р. у козацькому середовищі почався організаційний рух, а король на довший час приїхав до Львова. У липні Янча Бегер відправився у Черкаси, щоб зібрати на королівську службу в реєстр 500 чоловік¹⁸. Король пильно стежив за цим посольством і не пропустив нагоди у вересні через Яна Оришовського відправити Янчі ще якісь листи, — ймовірно, з додатковими інструкціями у цій справі¹⁹. У цьому ж місяці Бегер з козацькими представниками приїхав до Львова, де Баторій уклавав цитоване вже нами „*Postanowienie z Niżowcu*”²⁰. Разом з Янчею до Львова приїхали представники від козаків на чолі зі старшим Андрієм Лиханським. Ян Оришовський у цей час, як відомо, був у посольстві до прикордонних старост і до воєводи Костянтина у Молдавію.

Сам новопризначений гетьман Михайло Вишневецький (близько 1529—1584), також не залишався осторонь укладання реєстру. І хоч немає даних, що він був присутній у Львові в день присяги козацьких повірених, але в тому самому місяці, у вересні, він, без сумніву, бачився з королем, був у нього на прийомах, про що і Баторій, і підканцлер Боруковський писали Янові Замойському вже з Перемишля по дорозі зі Львова до Кракова: „Король й[ого] м[илість] просить, аби в[аша] м[илість] обов'язково зволив приїхати до Ярослава, як і сам про це пише у листі до в[ашої] м[илості], даючи знати в[ашій] м[илості], що там у найближчий четвер буде відправа п[ана] старости черкаського”²¹. Чомусь дослідники не дуже акцентували увагу на цьому епізоді, але він є дуже показовим для характеристики відповідального ставлення уряду до козацького питання у цей час, коли сам король просить канцлера приїхати до Ярослава спеціально на відпускний авдієнцію черкаського старости.

Янчу Бегера призначили запорозьким писарем, і таким чином він несподівано сам для себе опинився не тільки причетним до організації козацького реєстру, але й став тим урядником, який мав великі впливи на політику козащини — і не тільки реєстрової — у цей період, на тенденції і напрями, що визначали її розвиток²². Власне, дивлячись цілісно на історію козащини останньої чверти XVI — середини XVII ст., бачимо,

¹⁸ *Fontes rerum hungaricarum*.— Т. III.— Р. 49; *Źródła dziejowe*.— Т. IX.— Cz. 1.— S. 198.

¹⁹ *Źródła dziejowe*.— Т. IX.— Cz. 1.— S. 200; Стороженко А. Свод данных о Яне Орышовском, запорожском гетмане...— С. 132 (прим. 2).

²⁰ Література про участь Янчи Бегера у цій справі досить обширна. Див. найголовніші джерела і праці: *Akta historyczne do panowania Stefana Batorego*...— Dok. 160; *Źródła dziejowe*.— Т. IX.— Cz. 1.— S. 216; *Fontes rerum hungaricarum*.— Т. III.— Р. 52; Jarosz W. „Legenda Batoryańska”: Krytyczny szkic z dziejów Zaporozża // *Kwartalnik Historyczny*.— 1903.— Т. XVII.— С. 602—603; Стороженко А. Свод данных о Яне Орышовском, запорожском гетмане...— С. 129 (прим. 2), 142; його ж. Стефан Баторий и днепровские казаки.— К., 1904.— С. 31, 61, 63, 70; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VII.— С. 154—155; Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності // *Жерела до історії України-Руси*.— Т. VIII.— С. 33; Кулаковський П. До історії стосунків реєстрових козаків і прикордонних старост у 1578—1583 роках // *Вісник Львівського університету. Серія історична*.— Львів, 1999.— Вип. 34.— С. 407.

²¹ *Archiwum Jana Zamojskiego*...— Т. I.— S. 265.— Dok. 250 (лист Боруковського до Яна Замойського від 29 вересня 1578 р.).

²² Те, що Баторій не мав наперед твердо визначеного рішення щодо кандидатури Янчи Бегера на посаду, засвідчує текст „*Postanowienia z Niżowcu*”, складений у вересні у присутності того ж Бегера: „*Pieniądże te będą im dane na pierwszą ćwierć lata z sukmem w Czerkasiech, na dzień ś. Mikołaja blisko przyszły [6 грудня 1578 р.— Я. Ф.]; także potem na każdą ćwierć lata tamże im oddawane będą przez pisarza naszego, którego im naznaczymy*” [тут і далі курсив наш.— Я. Ф.] (*Akta historyczne do panowania Stefana Batorego*...— Dok. 160).

що обов'язки Янчі Бегера у козацькому війську в ділянці зв'язків з урядом у 1578—1583 рр. у загальних рисах чимось нагадують діяльність неофіційно титулованих і загальноновизнаних в урядових колах королівських комісарів у козацьких справах епохи 1640—1650-х рр. Принципова відмінність у цій паралелі є лише в тому, що після періоду козацьких повстань 90-х рр. XVI — 30-х рр. XVII ст., які до основ потрясли українсько-польські відносини того часу і підготували ґрунт для Хмельниччини, королівський комісар у середині XVII ст. ніяк уже не міг належати, навіть неофіційно, до уряду Війська Запорозького. Адже Янча Бегер, як побачимо далі, перебуваючи на посаді писаря низовців у першому реєстрі Стефана Баторія, не припиняв своєї служби королівського покойового, надалі виконував дипломатичні доручення короля, часто був присутній при дворі для перших потреб уряду в посольських місіях під час роботи сеймів і т. ін.

Якщо ж говорити про його посаду писаря у козацькому війську, то найголовнішим обов'язком Янчі Бегера була виплата жолду. Цікаво при цьому відзначити, що сам Баторій при означенні уряду Бегера, маючи вибір, писав про нього не як про свого покойового і слугу, а як про писаря низовців — „Nizoviorum scriba”²³.

Зазначимо, що процедура виплати жолду козакам у 1578—1583 рр. у науці досліджена досить поверхово, і тому в історіографії на цю тему можна знайти багато неточностей. Труднощі полягають у тому, що політична історія тут дуже тісно переплетена з економічною. Уряди шафрів, поборців, постанови сеймів щодо виплати жовнірських кварт у цей період, поборові універсали і т. ін. — вивчення усього цього має безпосередню причетність до історії козащини XVI ст. і до біографії Янчі Бегера. На посаді козацького писаря він став складовою ланкою цілого великого соціального й політичного механізму взаємин уряду Речі Посполитої з низовцями.

Після укладення ординації Стефана Баторія у жовтні 1578 р. починаються останні приготування уряду для найму козаків, чия служба мала початися 6 грудня. Янчу Бегера вже офіційно призначили писарем, а у жовтні—листопаді було видано низку розпоряджень про оплату жолду козакам на початок служби. Спробуймо простежити, як це відбувалося, щоб пізніше ми мали можливість визначити спільні риси у процедурі виплати козацького жолду на початку існування реєстру і в наступних роках.

За жовтень маємо відомість про цілісність того завдання, яке ставилося перед Янчею у його першому досвіді як писаря запорозького війська: для отримання сукна він мав виїхати до Любліна, звідти — до Перемишля, до перемишльського каштеляна Станіслава Дрогойовського, розпорядника прибутками з Руського воеводства, як його названо у документі, а звідти — в Черкаси для виплати грошей 500 низовцям²⁴. За листопад є відомість, що він уже виїхав з Любліна до Перемишля, отримавши на дорогу 25 злотих²⁵.

²³ Archiwum Jana Zamojskiego...— Т. III.— Dok. 783 (Стефан Баторій до Яна Замойського, 9 вересня 1582 р.).

²⁴ Źródła dziejowe.— Т. IX.— Cz. 1.— S. 203; Стороженко А. Свод данных о Яне Орышевском, запорожском гетмане...— С. 143 (прим. 1).

²⁵ Źródła dziejowe.— Т. IX.— Cz. 1.— S. 204.

29 жовтня Стефан Баторій з Кракова видав накази у цій справі, в якій зазначалося, що для оплати служби 500 низовців Янча має взяти 3750 злотих, а на лондонське сукно загальну суму 2142 злотих 15 грошів²⁶. У скарбових книгах, крім того, конкретизовано, що кожен із 500 козаків, які в день св. Миколая мають почати службу, будуть отримувати на рік 15 злотих і 4 аршини сукна²⁷. Таким чином, сума 3750 злотих для 500 заporожців становила рівно половину річного жолду, себто дві кварти — по 7 злотих 15 грошів на кожного запорожця. З цього випливає, що 6 грудня 1578 р., як передбачалося, козакам буде виплачено жолду за дві кварти наперед, про що у жовтні були листи короля до Янчі Бегера, а сам писар у листопаді виїжджав уже з Любліна (з лондонським сукном, очевидно) до Перемишля по гроші. У грудні починалася перша чверть року для виплати грошей кварцяному військові Речі Посполитої. Поборовий універсал Стефана Баторія, виданий на варшавському сеймі на початку січня 1580 р., підтверджував, що поборці мають віддати своїм шафарям побори в такі терміни: „[...] першої чверти року — на останній день лютого, другої — на останній день травня, третьої — на останній день серпня, четвертої — на останній день листопада”²⁸.

Перед тим, як далі аналізувати цю проблему, варто зупинитися кількома штрихами на ролі перемишльського каштеляна, з яким Янча впродовж кількох років мав справу, під час виплати козацького жолду. Станіслав Дрогойовський (перед 1532—1583) був обраний на цю посаду 1574 р. Через чотири роки, якраз у рік прийняття Баторієм козацької ординації, його призначили на сеймі шафарем поборів Київського, Руського, Волинського, Подільського, Белзького і Брацлавського воєводств²⁹. Те саме (за винятком Белзького воєводства) було підтверджено на сеймі у Варшаві наприкінці 1579 — на початку 1580 рр.³⁰ Поборці з цих воєводств мали з'їжджатися до Перемишля і віддавати побори самому С. Дрогойовському або за його відсутності комусь із призначених ним урядників. Також і витрати на потреби Речі Посполитої на території, призначеній до його шафарського уряду, а особливо на оплату грошей кварцяній армії і низовцям, відбувалися у Перемишлі: військові писарі мали їхати до міста по гроші для війська. Цим пояснюються згадки в документах від жовтня і листопада 1578 р., що Янча Бегер їде до Дрогойовського, а звітти — в Черкаси до козаків.

Подібна активність козацького писаря восени 1578 р., що знайшла відображення у джерелах, на відміну від деяких пізніших років, навіть не викликала підозри у дослідників, що у грудні того року він міг і не

²⁶ *Fontes rerum hungaricarum.* — Т. III. — Р. 64; Górski K. *Historia piechoty polskiej.* — Kraków, 1893. — S. 242—243 (прим. 37); Стороженко А. Свод данных о Яне Орышовском, запорожском гетмане... — С. 143 (прим. 1).

²⁷ *Źródła dziejowe.* — Т. IX. — Cz. 2. — S. 209—210. Література на цю тему: Górski K. *Historia piechoty polskiej.* — S. 242 (прим. 37); Jarosz W. „Legenda Batoryńska”: Krytyczny szkic... — S. 607; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 154.

²⁸ *Volumina legum.* — Petersburg, 1859. — Т. II: 1550—1609. — S. 204.

²⁹ Drohojowski J. *Kronika Drohojowskich.* — Kraków, 1904. — Cz. I. — S. 42 (детальні відомості до біографії С. Дрогойовського у цій книжці зібрано на с. 39—51). Див. також: Boniecki A. *Herbarz Polski.* — Warszawa, 1902. — Т. V. — S. 23; Paprocki B. *Herby rycerstwa polskiego* / Wyd. K. J. Turowski. — Kraków, 1858. — S. 682.

³⁰ *Volumina legum.* — Т. II. — S. 204.

привезти грошей у Черкаси³¹. Одним із небагатьох винятків тут може бути припущення С. Леп'явка: „Але гроші були затримані в скарбниці, можливо, для того, щоб не платити козакам авансом“³². Ця думка цілком слушна, бо якби Янча отримав гроші від С. Дрогойовського і справді привіз би у Черкаси 3750 злотих та сукно, як це записано у квитках скарбових книг, то козацький жодд був би сплачений до кінця травня 1579 р. Натомість документи перших місяців 1579 р. подають нам цілком іншу картину.

У грудні 1578 р., невдовзі після того, як служба реєстровців уже почалася, Баторій наказав Вишневецькому зібрати своїх козаків. „Також ми до старости нашого черкаського писали,— сказано в наказі,— щоб збирав до себе низовців, яких йому поручили, і якби той неприятель вирушив на наші держави, то хай би робив з ними [козаками] те, що на-каже йому потреба Речі Посполитої [...]“³³. Черкаський староста виконав цю волю короля і скільки міг тримав військо біля себе. У відомому листі Михайла Вишневецького до Яна Замойського від 8 квітня 1579 р. згадано, що козаки, згідно з наказом короля, зібралися в Черкасах (пригадаймо вересневе „*Postanowienie z Niżowcy*“ — гроші за чверть року і сукно мають виплачуватися в Черкасах) і чекали там на жодд. „Писати мені зволиш в.м.м.м. пан,— читаємо в листі,— що король й[ого] м[илість] посилає сюди Янчу, щоб дати гроші низовцям. Отож, не тільки грошей, але і Янчі козаки не могли дочекатися, а я також їх жодною мірою не міг довше тримати. Пішли всі на Низ“³⁴. Знаючи точну суму грошей, яку Бегер мав виплатити на руки козакам за дві кварта вперед у грудні 1578 р., можна сказати на підставі цього листа, що, приїхавши в листопаді з Любліна до Перемишля, писар не був відправлений С. Дрогойовським до Черкас: зійшовся до міста увесь почет людей, пише далі М. Вишневецький, які вже дві кварта служать, „[...] не маючи за це зі скарбу й[ого] к[оролівської] м[илості] нічого, крім п'ятисот злотих, і то левковими талярами. Давалося їм по золотому і по грошу [...], аж я докладав своїми власними грошима“³⁵. Єдиним виходом у тій ситуації для черкаського старости було відправити козаків на Січ, на свій звичний військовий промисел: „Козаки всі мені прирікли й обіцяли нічого не робити понад волю короля й[ого] м[илості], до татар на улуси не ходити; але цьому до кінця вірити не треба, оскільки це люди своєвільні“, — дописує М. Вишневецький, дошукуючись причин такої ситуації у недбалстві королівських посланців, себто у недбалстві Янчі Бегера³⁶.

Усе це відбувалося на тлі козацького неспокою на українсько-молдавському пограниччі. Після вересневої ординації 1578 р. восени того ж

³¹ Див., наприклад: Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності.— С. 34; Jarosz W. „Legenda Batoryńska“: Krytyczny szkic...— S. 606—607.

³² Леп'яво С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591).— Чернівці, 1999.— С. 90. Однак автор тут має на увазі платню не за півроку, як було насправді, а за рік.

³³ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia.— Kraków, 1887.— Т. XI: Sprawy wojenne króla Stefana Batoryego. Dyaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576—1586 / Wyd. I. Polkowski.— S. 152—Dok. CVII (лист Баторія до маршалка коронного від 22 грудня 1578 р.).

³⁴ Archiwum Jana Zamojskiego...— Т. I.— S. 315.— Dok. 301.

³⁵ Там само.— S. 316.

³⁶ Там само.— S. 315: „[...] ale znadz prze niedbalosc poslancow Krola J[ego] M[ości] abo nie wiem zaczym ynnym ta rozszprawa kozacka omieszkała [...]“

року низовці організували два походи у Молдавію: один на чолі з отаманом Лукіяном, а одразу за ним — на чолі з молдавським претендентом Костянтином Лакустою. „[...] трудно було вимагати лояльності і порядку від козаків,— коментує М. Грушевський ці події,— коли саме правитель не здобувалося на ніякий порядок в своїх відносинах до козаків і обов'язках, які брало на себе в заміну за свої жадання послуhy і спокою”³⁷.

Проте не все було так однозначно, як видається на перший погляд. Кварцяне військо, що не отримало жолду за останню чверть 1578 р. (а може, й більше), розбрелося зі своїх гарнізонів для розбоїв у пошуках компенсації за відсутність королівської платні: „[...] жодного покарання [жовніри] не мали над собою, ані дисципліни”,— писалося у січні 1579 р. в інструкції Баторія для обозного Станіслава Красицького, посла до надвірного гетьмана, ротмістрів і всього війська³⁸. Ця інструкція передає реальний стан речей, з яким уряд зіткнувся під час вирішення оплати кварцяного жолду у грудні 1578 — лютому 1579 рр., себто під час першої кварти року. „Оскільки заслужені гроші так важко доходять [до жовнірів],— читаємо далі,— то й[ого] к[оролівська] м[илість] немало сумує разом з ними з цього приводу, бо сам добре знає, що жовнірові завжди потрібно його жолду [...] Але оскільки в нас, у Польщі, ледь не всі справи йдуть у проволоку, тож і це пішло, хоч часто король й[ого] м[илість] сильно підганяв панів шафарів, аби вони якнайшвидше збирали гроші і заплатили всьому лицарству. Одні затрималися на трибуналі, інші — за домашніми справами; поборці також [...] зібратися не могли [...]”. Знаючи це, дивно б виглядало, якби король платив жолд низовцям на дві кварти вперед, до травня 1579 р., і водночас мав би такі великі борги за висулужені вже кварти коронної армії.

При такому непевному становищі, не знаючи, чого сподіватися, особливо від козаків на татарському пограниччі напередодні війни з Москвою (у 1579 р. почалася Полоцька кампанія), Стефан Баторій вживав різних заходів для зміцнення залог на Поділлі відданими йому військами. Наприкінці січня, наприклад, туди відправлено уторські війська, що прибули до Кракова з Семигороду³⁹.

За цей рік маємо ще один запис у скарбовій книзі про гроші, призначені для виплати козакам, датований від 20 листопада до 21 лютого 1579 р.: „Дніпровському військові, що зветься низовцями, прийнятому як для охорони кордонів королівства від нападів татар, так і для війни проти московського царя, гетьманом (*dux supremus*), яких й[ого] к[оролівською] м[иліс]тю призначено шляхетного Михайла Вишневецького, брацлавського каштеляна і черкаського старосту, під чийм регіментом мають служити й[ого] к[оролівській] м[илос]ті і суворо дотримуватися королівської присяги. Їхню службу й[ого] к[оролівська] м[илість] наказав [почати] від дня св. Миколая 1578 р. у кількості 500 чоловік, яким на

³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VII.— С. 161—162; Archiwum Jana Zamojskiego...— Т. I.— Dok. 274 (Ян Замойський до віленського воєводи, 21 січня 1579 р.).

³⁸ Akta historyczne do panowania Stefana Batorego...— Dok. 178.

³⁹ Górski K. Pierwsza wojna Rzeczypospolitej z Wielkim Księstwem Moskiewskiem za Batorego // Biblioteka Warszawska.— 1892.— Т. II.— S. 98.

рік [визначено плату] по 15 злотих і лондонське сукно [...]". Загальна сума становила майже 6670 злотих⁴⁰.

Тут знову маємо справу з непевним для категоричних висновків датуванням із двозначним змістом: тобто може бути згадано як про листопад 1579 р. і, отже, виплату за висулжені кварти, так і про листопад 1578 р.—оплату жолду на півроку наперед, що мало статися у грудні. Проте сам запис вміщено у контекст розрахунків за грудень 1579 р. Зрештою, це знайшло своє відображення у сучасній історіографії, і можна, звичайно, припустити, що в листопаді—грудні 1579 р. коронний уряд справді виплатив козакам ці гроші за третю і четверту кварти року⁴¹. Поза тим, при такій малозбереженості джерел, що дійшли до нас з тієї епохи, не хотілося б зловживати непевними гіпотезами і припущеннями у вирішенні питань щодо фінансових витрат польсько-литовськихскарбників, які були точними у своїх рахунках. Зазначимо лише, що якщо у листопаді—грудні 1579 р. здійснено виплату козацького жолду за висулжені третю і четверту кварти, то у травні—червні того самого року, якраз напередодні Полоцької кампанії, мала статися виплата жолду низовцям одночасно за першу і другу кварти. Це мав бути перший жолд, отриманий козаками після вересневої 1578 р. ординації Стефана Баторія, однак документів про нього не збережено.

Що стосується 1580 р., то у будапештському виданніскарбової книги є такий запис про розподіл грошей за цей рік сандомирським підкоморієм Андрієм Голуховським: „Дніпровському військові, що звється низовцями. На руки Веспасіана Сільницького, покойового й[ого] к[оролівської] м[илости], і Янчі Бегера для козаків у кількості 530 чоловік за 2 кварти по 7 злотих 15 грошів [на кожного] видано 3975 злотих. Янчі Бегерові, писареві низовців, за половину року видано 100 злотих. Вершникам і на дорожні витрати до Перемишля видано 150 злотих etc.”⁴² Далі ще одне уточнення: 5 травня 1580 р. писар Янча Бегер і Веспасіан Сільницький, які були відпущені до Черкас і до низовців, отримали по 40 злотих на дорожні витрати⁴³. На превеликий жаль, уторський видавець не вважав ці записи дуже важливими і, скорочуючи подальший

⁴⁰ Źródła dziejowe.— Т. IX.— Cz. 2.— S. 209—210: „Remanent plus perceptarum fl. 6666—10—9”.

⁴¹ Кулаковський П. До історії стосунків реєстрових козаків і прикордонних старост...— С. 408. Згадка у цій статті про те, що це сталося у листопаді 1578 р.— явна коректорська помилка, бо автор у цьому місці переконливо говорить про події за листопад 1579 р. Однак тут ідеться про оплату жолду козакам не за три чверті року, як вважає дослідник, а за дві. Далі будемо аналізувати, що за 1580 р. є дві точні відомості: перша, згідно з якою, у травні—червні козакам заплачено жолд за перші дві висулжені кварти, і друга, за осінь, про 6772 злотих, отримані Янчею Бегером для оплати 530 козакам, як виходить, третьої і четвертої кварт. За цією аналогією бачимо, що сума за листопад 1579 р. (лише на неповних 106 злотих менша від відомої нам за осінь 1580 р.) — це також оплата за дві попередні кварти.

⁴² Fontes rerum hungaricarum.— Т. III.— P. 93: „*Militibus Boristenis Nizowczii dicti. Ad manus Vespasiani Silniczki cubicularii Suae Mitis Regiae et Jancsi Begier super Kozakos No. 530 pro quartalibus 2 per fl. 7/15 dati fl. 3975. Jancsi Begier notario Nizoviorum pro anno dimidio dati fl. 100. In vectores et expensas itineris Praemisiliae dati fl. 150 etc.*” (про 30 козаків, яких включено до реєстру понад визначену кількість у 500 чоловік, див.: Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VII.— С. 155; Luber S., Rostankowski P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registrierten Zaporoger Kosaken // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*.— Wiesbaden, 1980.— Bd. 28.— Heft 3.— S. 369).

⁴³ Fontes rerum hungaricarum.— Т. III.— P. 125.

текст, обмежився лише підрядковою приміткою такого змісту: „Одержали [козаки], крім того, сукно і стільки ж на другу половину року, виписку з якого я вважав зайвою”⁴⁴. Отже, маємо точну відомість, що у 1580 р. всі чотири квартали жоду козакам виплачено.

Документ Янчі Бегера з Національного музею у Львові підтверджує якраз оплату жоду за другу половину року, і це, з огляду на упущення упорядника будапештського видання, для нас дуже важливе джерело — єдине такого типу, що відоме на сьогоднішній день з того часу. Подаємо цей документ повністю мовою оригіналу, без втручань у текст, за винятком пунктуації та регулювання великих і малих літер.

Januss Beger, pissarz nizowych kozakow y zolnierzow jego krolew[skiej] mcz. Zeznamw ninieyszem pissmем, zem wzial za roskazaniem vselnem je(g)o krolewskiej m(o)czі od je(g)o mczі pana Jendrzeia Goluchowskiego, szaffarza poborowego, quith na su(m)me szeszcъ thisieczі sziedm szeth sziedmdziesiath y dwa, ktorí quit повинien będe oddacz do rak jego mczі pana Stanisława Droiewskiego, castellana przemyslskiego, takze szaffarza poborowego. A za thim daniem quitu thego ma my je(g)o m(o)cz pan Droiewski, castellan y szaffarz przerzeczony, wyszszej opissanę su(m)me oddacz. A ia the su(m)me wziawszy, mam iq rozdacz miedzi kozaki nizowe. A pothem s theyze su(m)mi do rak przerzeczonego pana Andrzeia Goluchowskiego od vrodzonego pana Michala Wyszniowieczkiego, starosti черкаsskiego a nizowych kozakow hethmana, wziawssi, oddacz quit takowy pod pieczecia y podpissem reki wlaszney wyszszej opissaney pana starosti черкаsskiego, kroriby oddanie y doszycz vczinienie s tey su(m)mi wyszszej opissaney znaczil. Czo dlia lepszej wiari y pewnoszczi reka mę wlassną podpiszalem y pieczecz ma przilozelem. Pod Wielgimi Luki w dzien s[więtego] Matheussa a[nno] D[omini] 1580.

Ianus Beggier [sic!]

[Locum sigilli]

[Напис на звороті:] Recognity p[ana] Jancze(g)o, pysarza kosakoff nysowych*, zlo[tych] 6772⁴⁶.

Документ написано у спаленому замку м. Великих Лук, що був захоплений Стефаном Баторієм на світанку 5 вересня після кількадечної облоги⁴⁵. Лист писався під час відбудови замку і міста, коли комендан-

⁴⁴ *Fontes rerum hungaricarum*. — Р. 93 (прим. 1): „Kaptak ezenkivül pasztót és ugyanan-nyit az év második felére, a miknek kiírását feleslegesnek tartottam”.

* Одне слово написане нерозбірливо.

⁴⁵ Національний музей у Львові, від. рукописної і стародрукованої книги, РкЛ—838 (оригінал). На восковій шляхетській печатці восьмикутної форми зображення руки, зірки і півмісяця у геральдичному обрамленні, над яким по боках вибито криптоніми власника — „I. B.”. День апостола Матвія у 1580 р. припадав на середу 21 вересня.

⁴⁶ Окрім тогочасних хронік, найважливішими джерелами до захоплення Великолуцького замку є діаріюші й листи самих учасників кампанії. Основні з них див.: *Edykt Stefana Batorego z dnia 6 września 1580 roku, z pod Wielkich Łuk do szlachty polskiej przesłany* / Wyd. A. Kraushar. — Poznań, 1894. — 9 s.; *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*. — Т. XI. — S. 189—203. — Dok. CXXVIII (лист гнєзненського каштеляна Яна Зборовського до краківського воєводи Петра Зборовського); S. 203—273. — Dok. CXXIX (діаріюш Лукаша Дзялинського, 1 серпня — 25 листопада 1580 р.); *Theiner A. Annales ecclesiastici*. — Romae, 1856. — Т. III. — Р. 181—183 (листи до нунція від Яна Замойського, 3 і 8 вересня 1580 р.; від

том призначено смоленського воєводу і оршанського старосту Филона Кміту Чорнобильського.

Ці 6772 злотих Янча Бегер міг завезти до Черкас у проміжку від початку листопада — до початку грудня 1580 р., і, таким чином, це був жолд козакам за третю і четверту кварта того року. Знаємо, що 3975 злотих з цієї суми (відомість про які угорський видавець опустив у публікації скарбових книг, обмежившись лише приміткою про це) слід було видати 530 козакам по 7 злотих 15 грошів кожному як піврічну плату за службу.

Щодо самої процедури виплати жолду козакам, то і скарбові книги угорського видання, і документ Янчі Бегера з Національного музею згадують про ще одного шафаря — сандомирського підкоморія Андрія Голуховського, до якого козацький писар повинен був їхати за квитом перед тим, як відправитися до іншого шафаря у Перемишлі. Навіть при поверховому порівнянні відомостей у джерелах за жовтень—листопад 1578 р. (тоді Янча їздив безпосередньо до С. Дрогойовського) з цими нововведеннями 1580 р. бачимо, що після Полоцької кампанії у Московській війні Баторій увів якісь зміни в механізмі виплати жолду для польсько-литовської армії, у тому числі й реєстровим козакам.

Про ці зміни йдеться у постановах сейму, що проходив у Варшаві наприкінці 1579 — на початку 1580 рр., і поборовому універсалі Стефана Баторія, виданому перед 6 січня 1580 р. („W poniedziałek przed Trzemi Królmi, na seymie walnym koronnym”). Тут зазначено, що шафарями для поборців з Малої Польщі були призначені, крім інших, Андрій Голуховський, сандомирський підкоморій, — до Краківського, Сандомирського і Люблінського воєводств, а Станіслав Дрогойовський, перемишльський каштелян, як уже згадувалося, — до воєводств Київського, Руського, Волинського, Подільського і Брацлавського. І далі читаємо наступну відомість щодо призначення А. Голуховського: „А для того, щоб був кращий порядок усіх цих грошей як поборових, так і будь-яких інших для цієї Московської війни і для оборони руських земель, даємо шафаря, шляхетного Андрія Голуховського, підкоморія сандомирського, який буде присутній у війську і має наглядати за доброю службою кінних і піших жовнірів разом з польним писарем [коронним] або кого ми призначимо до нього зі свого боку”⁴⁷. Для кращого розуміння можна ще навести коментар К. Несецького на цю тему: Річ Посполита доручила А. Голуховському, щоб він, „[...] завжди будучи присутнім в обозі, люстрував кожну хорутву, яка прибуває до обозу, — чи в доброму порядку є озброєння

Стефана Баторія, 6 вересня 1580 р.). З великої кількості наукових праць на цю тему можна виділити: Górski K. Druga wojna Batorego z Włochami // Biblioteka Warszawska. — 1892. — Т. IV. — С. 1—26; Natanson-Leski J. Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1930. — С. 56—72; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 163 (тут зібрані відомості про участь козаків у Великолуцькій кампанії); etc. Про відбудову спаленого замку за проектом самого Стефана Баторія під керівництвом італійських інженерів (на чолі з Домініком Рудольфіні) див.: Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. — Т. XI. — С. 202, 235, 237; Heidenstein R. Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach / Wyd. J. Czubek. — Lwów, 1894. — С. 135; Górski K. Druga wojna Batorego... — С. 19.

⁴⁷ Volumina legum. — Т. II. — С. 204.

і коні,— і щоб лише після люстрації він платив кожний [хоругві за її] за-
слуги"⁴⁸.

Повертаючись до самого документа Янчі Бегера, доречно пригадати, що його написано у час, коли король і канцлер ще не покинули військового обозу у Великих Луках, отже писар низовців міг з ними бачитися⁴⁹. А. Голуховський, згідно з сеймовим поборовим універсалом, також мав бути ще там, де й видав квит на отримання козацького жолду. Цей квит Янча мав віддати на руки С. Дрогойовському в Перемишлі, взяти у нього гроші і роздати їх козакам у Черкасах. Потім писар повинен був узяти квит від М. Вишневецького із засвідченням, що завдання виконано, і, врешті, привезти цей документ назад А. Голуховському до обозу.

Отже, аналізуючи джерела 1580 р., маємо унікальну можливість простежити не тільки факт вчасної і повної виплати козацького жолду за чотири квартали року, але й побачити всі ланки цієї складної процедури — як, власне, на практиці виглядала справа організації військової платні у Речі Посполитій часів Стефана Баторія. Загальна ж сума грошей, виплачених Станіславом Дрогойовським у 1579—1580 рр. „[...] на жолд для жовнірів і низовців [...]”, за підрахунками дослідника історії родини Дрогойовських, становила 128390 злотих 20 грошів із тієї кількості, що була отримана шафарем за цей період від поборців,— 131457 злотих 1 грош і 12 шелягів⁵⁰. Таким чином, немає підстав сумніватися, що на час закінчення Великолуцької кампанії 1580 р. уряд Речі Посполитої повністю розрахувався з козаками Михайла Вишневецького за перші два роки існування реестру.

Ми вже згадували, що Янча Бегер, крім обов'язків запорозького писаря, і надалі виконував функції королівського слуги на дипломатичній службі, головним чином у відносинах з турками і татарами. Але тепер найважливішою відмінністю у порівнянні з його службою до осені 1578 р. було те, що на переговорах з татарами у справах козацьких набігів Янча вже виступав не просто звичайним агентом Баторія, а й писарем низовців, речником їхнього голосу. Ця посада опинилася на перетині відносин коронного уряду і Запорозької Січі з Османською імперією та її васалами — Молдавією і Кримом — наприкінці 70-х — на початку 80-х років XVI ст.

Так, під час Полоцької кампанії у 1579 р. є запис, що Бегер дістав у нагороду від Баторія 40 злотих на витрати, коли супроводжував турецького гінця „[...] від кордонів Поділля до полоцького замку [...]”⁵¹. По-

⁴⁸ Niesiecki K. Herbarz Polski.— Lipsk, 1839.— Т. IV.— С. 176. Про Андрія Голуховського див. також: Boniecki A. Herbarz Polski.— Warszawa, 1904.— Т. VI.— С. 214; Uruski S., Kosiński A. A., Włodarski A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej.— Warszawa, 1907.— Т. IV.— С. 252.

⁴⁹ Див. ітінерарій Яна Замойського, цікавий тим, що складений головним чином на основі записів рахункової книги канцлера („Percepta i excerpta od roku 1579 do roku 1582 za życia fundatora ordynacji Zamojskiej a przez P[an]a Podłowskiego utrzymywane”): Siemieńska H. Itinerarium Jana Zamojskiego // Przegląd Historyczny.— 1912.— Т. XV.— С. 119—126. Під Великими Луками канцлер був присутній від 28 серпня до 28 вересня 1580 р. (с. 122).

⁵⁰ Drohojowski J. Kronika Drohojowskich.— Cz. I.— С. 42 (прим. 1).

⁵¹ Fontes rerum hungaricarum.— Т. III.— Р. 78: „Jancsi Begier notario [peditibus] Nizoviorum ex finibus Podoliae ad castrum Polecensem cum quodam Turca venienti, in expensas illius de gratia Mtis Regiae distributi fl. 40”.

лоцьк, як відомо, захопила польсько-литовська армія 31 серпня⁵², отже, поданий запис (зі скарбових книг) треба датувати приблизно серпнем—вереснем 1579 р. Якраз у цей час, наприкінці липня, до Польщі верталося польське посольство Андрія Тарановського у Стамбул, який привіз листи від султана і великого візира до короля в уже здобутий Полоцьк. Тоді ж, у вересні, Стефан Баторій писав відповідь до Порти⁵³. Янча Бегер міг бути причетним якщо не до супроводу когось із турецьких достойників у місії А. Тарановського, то до якогось гінця у дрібніших справах.

Важливіше завдання уряд покладав на Янчу на переговорах з татарами 1580 р., коли його у січні було відправлено з варшавського сейму до дніпровських козаків і до татар на переговори⁵⁴. Мир з татарами і безпека на південних кордонах королівства були життєвою необхідністю для Баторія під час війни з Московією. Тому від дипломатичних відносин Речі Посполитої з Кримом великою мірою залежала організація другого походу Московської війни — на Великі Луки. Треба зазначити, що посольство писаря низовців на переговорах з татарами про козацько-татарський мир мусило справити враження в ордах. Принаймні дослідники іноді звертають увагу на те, що 1580 рік пройшов спокійно як з боку татар, так і козаків⁵⁵.

У другій половині року великий татарський посол прибув до Вільна, але не застав там короля, який брав участь у воєнному поході. 17 вересня 1580 р. є запис у діаріуші Лукаша Дзялинського, що до спаленого замку, який відбудовувався у той час, прийшли листи з Вільна з новинами, що татарський посол виїжджав до Баторія до Великих Лук⁵⁶. Бегер, як ми знаємо, приїхавши до Голуховського за квитом для виплати козацького жолду, у цей час був при королівському обозі під Великими Луками і, як людина обізнана у татарських справах, мав би чути про цього посла. Не був він, зрештою, байдужим до його місії, адже татарська політика Баторія під час організації Великолуцької кампанії починала робити свої перші кроки саме з січневого посольства Янчі Бегера.

Виплата жолду наступного — 1581 р. — безпосередньо стосується питання про укладання березневого реєстру — єдиного списку козаків, що дійшов до нас з того часу. Здавалося б, що проблема вже досить добре вивчена у літературі кінця XIX—XX ст., але основний акцент у ній робився переважно на етнічній характеристиці або на політичній історії. Справа ж виплати жолду залишалася ніби на узбіччі цих проблем і, як наслідок, підсумовуючи в загальних рисах історіографію цього питання, можна помітити деякі неточності у міркуваннях істориків, починаючи від самих видавців реєстру і перших його дослідників кінця XIX ст. Влас-

⁵² Про це див., наприклад: Olejnik K. Stefan Batory 1533—1586.— Warszawa, 1988.— S. 164.

⁵³ Dopierała K. Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją...— S. 97, 99; Zakrzewski W. Stefan Batory. Przegląd historyi jego panowania...— S. 105.

⁵⁴ Fontes rerum hungaricarum.— T. III.— P. 85; Źródła dziejowe.— T. IX.— Cz. 2.— S. 9; Стороженко А. Свод данных о Яне Орышовском, запорожском гетмане...— С. 143.

⁵⁵ Dopierała K. Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją...— S. 98; Jarosz W. „Legenda Batoryańska”: Krytyczny szkic...— S. 598, 607.

⁵⁶ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia.— T. XI.— S. 239; Źródła dziejowe.— T. IX.— Cz. 2.— S. 17—18.

не, йдеться про публікацію заголовка, що передує документові, у виданні збірника джерел О. Яблоновського і в монографії К. Гурського. Одна розбіжність між ними не давала точної відповіді, за яку саме квартиру здійснено оплату жолду козакам при укладанні реєстру 30 березня 1581 р. У виданні О. Яблоновського читаємо: „*Regestr Kozaków [...] Pisani są przy rozdawaniu sukien i pieniędzy w dosługowaniu ćwierci lata ostatecznej [...]*” („Реєстр козаків [...] Списаний під час роздачі сукна і грошей за вислугу повної кварти року [...]”)⁵⁷; у К. Гурського той самий факт викладено у джерелі дещо інакше: „*Regestr Kozaków [...], pisani są przy rozdawaniu sukien i pieniędzy w dosługowaniu ćwierci lata ostatniej [...]*” („Реєстр козаків [...], списаний під час роздачі сукна і грошей за вислугу останньої кварти року [...]”)⁵⁸. Таким чином, зміст тексту у К. Гурського можна розуміти двозначно: або це була плата за вислугу останньої кварти року — себто четвертої кварти 1580 р., або останньої кварти року від дати укладання реєстру — себто першої кварти 1581 р.

Така прикра неточність видавців документів у майбутньому поділила істориків, які кожен по-своєму викладав бачення цієї проблеми. Так, Т. Корзон писав: „За останню чверть того року [1580] дня 30 березня 1581 р. було роздано гроші і сукна „низовим, запорозьким і річним козакам” через слугу Ст. Дрогойовського, перемишльського каштеляна і шафаря руських земель”⁵⁹. Така сама думка є також у П. Кулаковського: „[...] Себастьян Недзвецький виплатив жолд реєстровикам за останню чверть минулого року”⁶⁰.

По-іншому цей факт передавали А. Стороженко („30 березня 1581 року Себастьян Недзвецький [...] роздав у Черкасах [...] козакам гроші і сукно за останню квартиру року, що була вислужена ними [...]”)⁶¹ і якоюсь мірою І. Крип'якевич, В. Ярош⁶² та інші дослідники.

Не можна погодитися також з міркуванням, що під час укладання реєстру козакам взагалі не було виплачено грошей — нібито цей реєстр Янча Бегер відвіз до королівського двору, де лише у квітні були нараховані гроші для виплати жолду⁶³. Документ виразно пише, що реєстр був складений „[...] під час роздачі сукна і грошей [...]”, що привезені й роздані шляхетним Себастьяном Недзвецьким [...] в році теперішньому 1581, березня дня 30”⁶⁴. Крім того, за 7 лютого 1581 р. маємо достеменну відомість зі скарбової книги, що у той день Бегера відправлено з Варшави „[...] до низовців з грошима і листами й[ого] к[оролівської] м[илос-

⁵⁷ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1894.— Т. XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym (Т. IX: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów—Braclaw).— Dz. I.— S. 154.

⁵⁸ Górski K. Historia piechoty polskiej.— S. 243 (прим. 40).

⁵⁹ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce.— Lwów; Warszawa; Kraków, 1923.— Т. II.— S. 89.

⁶⁰ Кулаковський П. До історії стосунків реєстрових козаків і прикордонних старост...— С. 409.

⁶¹ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки.— С. 85.

⁶² Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності.— С. 35; Jarosz W. „Legenda Batoryńska”: Krytyczny szkic...— S. 608.

⁶³ Леп'яко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591).— С. 97.

⁶⁴ Źródła dziejowe.— Т. XX (Т. IX).— Dz. I.— S. 154: „Regester [...] Pisani są przy rozdawaniu sukien i pieniędzy [...], które są przyniesione i rozdawane przez ur[odzonego] p[ana] Sobestiana Niedzwieckiego [...] w roku niniejszym 1581 miesiąca marca d[nia] 30”.

ті] [...]". До того ж він отримав на дорогу 50 злотих, згодом ще 11 злотих 6 грошів, а пізніше ще 10 злотих у нагороду від самого короля⁶⁵. Знаючи, що 1580 р. коронний уряд розрахувався з козаками за всі чотири квартали, можна говорити, що реєстр від 30 березня 1581 р. був укладений для виплати жолду козакам за першу кварту року (як у виданні О. Яблоновського), себто за грудень 1580 — лютий 1581 рр.

Але й при такому висновку не на всі ще питання є відповідь. По-перше, якщо Янча Бегер отримав 7 лютого гроші для низовців, то чому через півтора місяця їх роздавав слуга перемишльського каштеляна Недзведцький, і, по-друге, чи був козацький писар присутній при цьому? Нічого дивного не було б, якби С. Дрогойовський послав разом з Янчею в Черкаси котрогось зі своїх агентів для виплати грошей. У травні 1580 р. ми бачили вже такого урядовця, королівського покойового Веспасіана Сільницького, який повіз платню козакам разом з писарем. Проте на цей раз при укладанні реєстру Бегера, напевно, 30 березня у Черкасах таки не було разом з Недзведцьким. Річ у тім, що вже через два тижні, 13 квітня, є відомість про Янчу, якого відправлено з листами від короля до запорожців з якимось новим завданням⁶⁶. Зрештою, 7 лютого і 13 квітня 1581 р. — це дві певні дати, що стосується біографії запорозького писаря за цей період. Усе інше про нього буде утворюватися на дуже крихкій основі, тому може бути скориговане при віднайденні нових документів.

25 травня, що припадало на четвер, є відомості про Янчу Бегера у випадковому записі білоцерківського підстарости Дмитра Курцевича-Булиги у замкових книгах Білої Церкви. У той день „[...] слуга короля й[ого] м[илості] пан Янча Угрин (Yancza Wengier) [...]” розповів підстарості, що їде до Києва з грошима від короля. В околицях Білої Церкви він зустрів остропольських міщан, які везли сім коней, куплених у Черкасах у низових козаків. Заарештувавши цих коней, привів міщан до білоцерківського старостинського уряду, де просив записати про цю подію до замкових книг: „[...] на що пан Янча Угрин взяв до себе випис з цих книг, затверджених моєю печаткою [...]”, — дописує Д. Курцевич-Булига⁶⁷. Ще М. Грушевський припускав, що з Києва Бегер їхав у Черкаси і віз гроші козакам⁶⁸. Так воно, напевно, й було, але прикметно, що в дорозі з Білої Церкви до Черкас запорозький писар затримався приблизно аж на півтора—два місяці. Принаймні 3 липня 1581 р. Ян Оришовський писав королеві, що Янча й досі не привіз жолду: „[...] і та дотація (i ten datek), яку [козаки] мають з ласки в[ашої] к[оролівської] м[илос]ті, — до цього часу в Черкасах її немає. Не знаю, де її пан Янча лишив на дорозі”⁶⁹. С. Леп'явко припускає, що „[...] сама виплата давно очікуваного козака-

⁶⁵ Fontes rerum hungaricarum. — Т. III. — P. 132—133: „Varsoviae 7. Februarii [...] Jancsi Begier ad Nizovios cum pecunia et litteris M^{tie} Regiae eunti [...]”

⁶⁶ Źródła dziejowe. — Т. IX. — Cz. 2. — S. 48, 55; Стороженко А. Свод данных о Яне Орышовском, запорожском гетмане... — С. 143.

⁶⁷ М. Г. [Грушевський М.] Документ 1586 р. [sic!] про козацький промисел / Подав до друку М. Княжевич // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1897. — Т. XIX. — С. 9. У заголовку помилка — має бути 1581 р.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Стороженко А. Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Орышовского // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. — 1907. — Кн. 19. — Вып. 3. — Отд. 3. — С. 74.

ми заробітку відбулася не раніше липня 1581 року"⁷⁰. Близьку до підтвердження цієї думки відомість знаходимо у джерелах: під 21 липня 1581 р. є угорська нотатка про розписку Янчі Бегера, яку він писав, щоб отримати за наказом короля 50 злотих від київського скарбника Матвія Озерського⁷¹. Отже, у цей день запорозький писар міг бути в Києві, причому велика сума грошей, отримана від М. Озерського, — це приблизно стільки, скільки потрібно було в той час на витрати у зворотню дорогу. Отже, козацький жолд за другу квартиру 1581 р. міг бути сплачений Янчею Бегером у проміжку між 3 і 21 липня.

Причину такої великої затримки у виплаті платні низовцям (адже у травні писар їхав до Києва з грошима від короля!), напевно, слід шукати у з'ясуванні справи двох татарських царевичів — претендентів на кримський престіл, затриманих Яном Оришовським на Січі й переданих ним у розпорядження гетьмана Михайла Вишневецького в Черкаси. Якраз у червні—липні 1581 р. Баторій відправив до Черкас і на Низ свого слугу Флоріана Коса для з'ясування цього інциденту у козацько-татарських відносинах⁷². І тому жолд козакам могли виплатити лише після того, як Ф. Кос провів розслідування і дійшов висновку (якраз у липні), що запорожці не були порушниками миру з татарами.

Однак, незважаючи на таку діяльну участь Ф. Коса у подіях на Січі у другій половині червня — першій половині липня 1581 р., не можна погодитися з думкою, нібито під час його поїздки в Черкаси і на Низ він привіз низовцям гроші і сукно⁷³. Принаймні в документах тієї епохи, що стосуються місії цього королівського посла до козаків, ніде не сказано про його безпосередню причетність до скарбових справ, пов'язаних з виплатою жолду. І навіть гіпотетично це важко поставити у контекст тих подій, особливо знаючи, що Янча Бегер з королівськими грошима був тоді десь у тих околицях.

Наступну згадку про запорозького писаря, яку ще можна віднести до теми про виплату грошей низовцям, маємо від 11 жовтня 1581 р. У цей день у Києві Янча мав отримати велику як на посольські потреби суму в 100 кіп литовських (250 злотих)⁷⁴. Не знаємо точно, що це були за гроші, але приблизно за цей самий час є запис у скарбових книгах, що козакам за півроку служби (себто за третю і четверту квартали) виплачено на 530 чоловік по 7 злотих 15 грошів кожному, а на їхнього стар-

⁷⁰ Леп'яков С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). — С. 97.

⁷¹ Fontes rerum hungaricarum. — Т. III. — Р. 168: „21 Iulii 1581. Bengyeri János lengyel nyugtája a Jezierski Mátékijowi fizetőmestertől a király rendeletére kapott 50. l. forintól”. У цьому місці є коректорська неточність: слово „Mátékijowi”, ім'я і прикметник, має писатися окремо „Máté kijowi” (переклад: „Польська розписка Януша Бенгера (Бенгері) про те, що за наказом короля [він] отримав 50 злотих від київського скарбника Матвія Озерського”).

⁷² Archiwum Jana Zamojskiego... — Warszawa, 1909. — Т. II: 1580—1582. — Dok. 437, 446, 567; Т. III. — Dok. 812; Piotrowski J. Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków / Wyd. A. Czuczyski. — Kraków, 1894. — С. 3, 31, 71 (записи про відправку Коса в Черкаси, на Січ, його повернення до короля і т. ін.); Стороженко А. Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Орышовского. — С. 72—74 (реляція Яна Оришовського королю про царевичів від 3 липня 1581 р.).

⁷³ Кулаковский П. До історії стосунків реєстрових козаків і прикордонних старост... — С. 409.

⁷⁴ Fontes rerum hungaricarum. — Т. III. — Р. 169: „Kioviae, 11. Octobris. Bengyeri János orosz nyugtája 100 kop lithván garasról” („Київ, 11 жовтня. Руська розписка Януша Бенгера (Бенгері) про 100 кіп литовських грошей”).

шого — 200 злотих. „Сукна на той час не брали,— читаємо далі.— Але й до Москви не ходили, лише з іншим військом були на службі на Поділлі”⁷⁵.

Зазначаючи, що 1581 р. козаки не брали участі у бойових діях, а стояли в обороні Поділля від татар, А. Стороженко і М. Грушевський сприймали цю нотатку зі скарбової книги без особливих застережень⁷⁶. Однак П. Кулаковський слушно підкреслив суперечність цього запису з відомостями про організацію М. Вишневецьким козацького походу на Сіверщину влітку 1581 р.⁷⁷ Причому важливо зазначити, що гетьман зібрав як реєстрових, так і нереєстрових козаків: усе лицарство, як він писав, „[...] з яким і той почет людей, що їх за гроші й[ого] к[оролівської] м[илості] веду з собою, і [той], що до цього ще міг зібрати своїх людей, загалом 1580 чоловік [...]”⁷⁸. Дуже доречно згадати думку В. Яроша, що хоч Стефан Баторій укладав реєстр для 530 чоловік, але служба вимагалася від усіх низовців і з подібних походів козаки поверталися з великою здобиччю⁷⁹.

Як би там не було з характером козацької служби влітку 1581 р., але відомості про виплату восени того року піврічного жолду — це останнє, що маємо на сьогодні на тему платні козакам в роки першого за Стефана Баторія реєстру. За 1582 р. немає жодних згадок про оплату служби низовців, і дослідники звертали на це увагу ще на початку ХХ ст.⁸⁰ Те саме можна сказати й про наступний, 1583-й, рік до часу, коли Ян Ожельський у серпні—вересні поїхав на Січ вербувати 600 чоловік для нового реєстру.

Натомість 1582—1583 рр.— це період найвищої організаційної активності Янчі Бегера у козацькому середовищі, що увінчалася його голосними походами на османські провінції і зруйнуванням міст Ягорлика і Тягині (Бендер).

Ще 1579 р., після завершення першої, Полоцької, кампанії у Московській війні папський нунцій намагався вплинути на Баторія, щоб той уклав з Іваном IV мирний договір і рушив проти Османської імперії. Султан, відчуваючи таку небезпеку, часто давав своїм послам до Речі Посполитої таємні інструкції вивідувати наміри коронного уряду щодо перспектив польсько-турецької війни⁸¹. Особливо реальними плани Баторія почати війну з Османами і Кримським ханством стали після

⁷⁵ Źródła dziejowe.— Т. IX.— Cz. 2.— S. 294—295; Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки.— С. 86.

⁷⁶ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки.— С. 86; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VII.— С. 163.

⁷⁷ Кулаковський П. До історії стосунків реєстрових козаків і прикордонних старост...— С. 410.

⁷⁸ Archiwum Jana Zamojskiego...— Т. II.— Dok. 437 (лист до Яна Замойського від 8 жовтня 1581 р.).

⁷⁹ Jarosz W. „Legenda Batoryańska”: Krytyczny szkic...— S. 608.

⁸⁰ Там само.— S. 609.

⁸¹ Zakrzewski W. Stefan Batory. Przegląd historyi jego panowania...— S. 105, 151 (лист у додатках п. Бояновського до коронного маршалка від 13 січня 1581 р.). Ця тема досить ґрунтовно розроблена у праці: Boratyński L. Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom (1576—1584) // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny.— Kraków, 1903.— Т. XIX.— Seria II.— S. 197—347.

Псковської кампанії 1581 р. і укладення миру з Москвою наступного року. Розроблялися перспективи польського втручання у придунайські провінції Туреччини, обсадивши Молдавію і Волощину лояльними до Речі Посполитої господарями⁸². На підсилення того війська, що стояло гарнізонами в Україні, 1582 р. Баторій відправив туди ще двадцять рот, які брали участь у Псковській кампанії⁸³. Наприкінці червня розроблено порядок, згідно з яким, кварцяне військо трьома окремими полками мало передислокуватися „[...] аж до своїх леж, що будуть призначені кожній роті при кордоні на Поділлі”⁸⁴.

Козаччина не залишалася пасивним спостерігачем цих військових рухів в Україні у напрямку степових кордонів — у XVI ст. вона й без королівських ініціатив усю свою буремну стихію найбільше виплескувала в турецько-кримських і молдавських походах. На 23 вересня 1582 р., як повідомляв Янча Бегер Баторію, низовці збиралися на Синіх Водах (на місце, де проводили свої ради), після чого мали йти в степи на пограниччя⁸⁵. У цей період Янча був тією фігурою, через яку король реалізовував свої плани щодо залучення козаків до війни з турками і татарами. Не забував Баторій при цьому заохочувати запорозького писаря до такої діяльності грошовими нагородами⁸⁶.

З іншого боку, шукаючи впливів на короля, зв'язки Бегера з урядом використовували ті люди, яким залежало на рішеннях Баторія у козацьких справах. Зокрема, гнзненський каштелян Ян Зборовський передавав через Янчу листи до короля, у яких наголошував, що його брат, банітований Самуель Зборовський, готовий служити Речі Посполитій⁸⁷. Тут не місце, щоб спеціально зупинятися на характеристиці Самуеля Зборовського, на його баніції, відносинах з козаками, подорожі на Січ і організації ним козацьких походів наприкінці 70 — на початку 80-х років XVI ст. Для нас важливе лише те, що він знався з Янчею Бегером. Так, 4 жовтня 1582 р. запорозький писар був відправлений з варшавського сейму з листами від короля до канцлера Яна Замойського і Зборовського (не відомо, однак, до якого саме з братів Зборовських)⁸⁸. Як і Янча, Самуель Зборовський був причетний до організації козацького походу на Ягорлик і Тягиню у 1583 р. Принаймні влітку того року Зборовського звинувачували в тому, що він разом з низовцями провокує війну з турками: „[На сеймі] в[ашу] м[илість] будуть звинувачувати в тому, що [...] для тої війни з турком, яку, як вважають, ви наварите, потрібно буде податків. Отож [...] нічого великого не починайте, бо коро-

⁸² Zakrzewski W. Stefan Batory. Przegląd historyi jego panowania...— S. 107—108, 119; Jarosz W. „Legenda Batoryńska”: Krytyczny szkic...— S. 598—599.

⁸³ Pamiętniki do historyi Stefana króla polskiego czyli korespondencya tego monarchy...— S. 88.

⁸⁴ Zbiór pamiętników o dawnej Polsce / Wyd. J. U. Niemcewicz. 2-e wyd.— Lipsk, 1839.— T. IV.— S. 78.

⁸⁵ Archiwum Jana Zamojskiego...— T. III.— Dok. 783 (С. Баторій до Я. Замойського, 9 вересня 1582 р.).

⁸⁶ Fontes rerum hungaricarum.— T. III.— P. 176: „Jancsi Kozako in subsidium de gratia Suae M^{tie} Regiae fl. 6”.

⁸⁷ Archiwum Jana Zamojskiego...— T. III.— Dok. 783.

⁸⁸ Fontes rerum hungaricarum.— T. III.— P. 174; Źródła dziejowe.— T. IX.— Cz. 2.— S. 86; Стороженко А. Свод данных о Яне Орышовском, запорожском гетмане...— С. 143.

леві послужите [...], а шляхту погубите навіки", — писав Криштоф Зборовський до брата Самуеля 17 липня 1583 р.⁸⁹

Однак наскільки король був зацікавлений у козацькому поході на османські провінції — це також питання, на яке немає вичерпної відповіді у працях на цю тему. Дослідники й досі обговорюють проблеми дволікої політики Стефана Баторія стосовно козаччини у цей час, його вказівок, інструкцій козакам в організації війни з турками у 1583 р. Зруйнування Ягорлика, побудованого Османами якраз у цей рік, і Тягині відкривало королеві дорогу до початку війни зі Стамбулом — якраз до цього нібито була скерована уся його діяльність після укладення 1582 р. миру з Москвою. Замість цього ми бачимо, що близько 30 козаків — учасників походу було страчено, як і Самуеля Зборовського, а після смерті Івана Грозного 1584 р. антиосманські плани Баторія взагалі зникають. У наукових дослідженнях іноді можна навіть знайти думку, що такий різкий поворот у політиці Речі Посполитої, який ми бачимо у другій половині 1583 — першій половині 1584 рр., навіює сумнів, чи взагалі усі ці приготування до війни з Туреччиною у 1582—1583 рр. велися Баторієм з твердим наміром їх реалізувати.⁹⁰

Не вникаючи у цю проблему, зупинимося на тій ролі, яку відіграв Янча Бегер у козацькому поході 1583 р. Його провідну роль відзначив сучасник Бартош Папроцький у брошурі, у якій після смерті Баторія у 1586 р. застерігав шляхту від іноземних впливів при королівському дворі: „Той же [Ян Замойський] таємно відправив під Тягиню Янчу козака [...] ; коли прийшла скарга від турка, сам же потім наговорював на козаків, порадив стратити багатьох добрих мужів“⁹¹. Коронний канцлер і запорозький писар справді зустрічалися за кілька місяців перед початком походу низовців з України. Причому зустріч ця відбулася не без відома й напутнього слова Стефана Баторія, який, відправляючи Янча до канцлера зі своїми листами про татарські справи, нагородив його ж таки сумою у 25 злотих і грошима на сукно. Запис про це у скарбових книгах маємо від 6 квітня 1583 р.⁹² Не відомо остаточно, чи король або канцлер справді давали на цих зустрічах якісь накази Бегерові про похід, за які потім страчені козаки поплатилися головою, чи це був козацький самовільний вчинок, що прикривався розмовами про урядову підтримку. Але цілком певно можна казати, що на час зустрічі запорозького писаря з королем і Замойським якщо не все військо козацьке було зібране до походу, то принаймні підготовка до цього збору була вже завершена.

5 травня 1583 р., підписуючись гетьманом низових козаків і вимагаючи поживи для війська, Янча Бегер писав до коменданта Немирова, що у Немирівській волості зібралось 1500 козаків. При цьому він покликався на канцлера, який нібито призначив цю волость для козацьких ста-

⁸⁹ Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzysztofa Zborowskich / Wyd. Żegota Pauli. — Lwów, 1846. — S. 41. — Dok. III (див. у передмові Ж. Паулі також с. XIV).

⁹⁰ Zakrzewski W. Stefan Batory. Przegląd historii jego panowania... — S. 119.

⁹¹ Paprocki B. Upominek albo przestroga zacnemu narodowi polskiemu // Paprockiego Bartosza dwie broszury polityczne z lat 1587 i 1588 / Wyd. Jan Czubek. — Kraków, 1900. — S. 48; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 166 (прим. 2).

⁹² Fontes rerum hungaricarum. — Т. III. — Р. 199; Źródła dziejowe. — Т. IX. — Cz. 2. — S. 120; Стороженко А. Свод данных о Яне Орышовском, запорожском гетмане... — С. 143 (прим. 5).

цій, і вимагав поживи для війська⁹³. Через короткий час, 28 травня, Янча знову звернувся до коменданта, на цей раз не тільки про поживу, але й про порох і селітру⁹⁴. Цікаво відзначити, що Немирівська волость, поряд із землями Костянтина Острозького, вважалася такою, звідки найбільше виходило свавільних козаків, і це було визнано навіть під час урядових розслідувань улітку напередодні укладення ординації Баторія 1578 р.⁹⁵

Листи Бегера переслав коменданта до брацлавського воєводи Януша Збараського (того самого, який ще не так давно перед тим спіймав у Немирові Івана Підкову і видав його на страту). Той, своєю чергою, додав їх до свого листа, адресованого Янові Замойському зі скаргою на козаків, датованого 31 травня: „Повідамляю в[ашу] м[илість] моему м[илостивому] п[анові], що Янча, зібравши немало хлопства, іде і сам не знаю куди. Тим лише славиться, що нібито мав би робити це з наказу в.м.м.п. Представив також цю справу, нібито йому в.м.м.п. наказав розкласти постої у моїх маєтках [...]”, де, маючи людей більше тисячі, поробив великі шкоди: „[...] порох, гарматки наказав дати з замку, як про це сам пише в листі до мого урядника”⁹⁶.

Улітку 1583 р. козацьке військо виступило до Дністра, зруйнувало фортецю Ягорлик, пограбувало місто Тягин (Бендери) і наприкінці серпня повернулося назад в Україну⁹⁷. Янча знову розквартирувався у маєтностях брацлавського воєводи, пустив поголос, що має на це право, згідно з королівським наказом, і силою вимагав від урядників Збараського утримувати запорозжів⁹⁸.

Королівський двір не забарився відреагувати на цю подію своїми каральними експедиціями, одними з найбільших у XVI ст., на учасників походу. Близько тридцяти козаків разом з їхнім отаманом король віддав на страту. У своїй монографії А. Стороженко зробив припущення, що цим отаманом якраз і був Янча Бегер⁹⁹. Хоч немає безпосереднього підтвердження цього у документах, але така думка історика більш-менш знайшла підтримку в історіографії¹⁰⁰. Однак останнім часом С. Леп'явко піддав сумніву це твердження, згадавши лише про факт, що після 1583 р. Янча Бегер назавжди зникає з історії, а страченим отаманом міг бути й

⁹³ Archiwum Jana Zamojskiego...— Т. III.— Dok. 859 (прим. 2).

⁹⁴ Там само. Не відомо, чи ці два листи збереглися, бо дійшли до нас у реєстах, дописаних поряд з листом Януша Збараського до канцлера. Саме ці реєсти (№ 41 і 42) передрукував видавець т. III „Archiwum Jana Zamojskiego...” у коментарі до цього документа.

⁹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VII.— С. 154.

⁹⁶ Archiwum Jana Zamojskiego...— Т. III.— Dok. 859.

⁹⁷ Основну літературу на цю тему див.: Boratyński L. Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom (1576—1584).— S. 283—284; Jarosz W. „Legenda Batoryańska”: Krytyczny szkic...— S. 599—600; Стороженко А. Стефан Баторий і дніпровские козаки.— С. 100—101; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VII.— С. 165—166; Dopierała K. Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją...— S. 131—133, 135; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591).— С. 125—128.

⁹⁸ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia.— Т. XI.— S. 403—404.— Dok. CLV (лист князя Януша Збараського до С. Баторія з Голоскова від 1583 р.).

⁹⁹ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки.— С. 106—107.

¹⁰⁰ Див., наприклад: Archiwum Jana Zamojskiego...— Т. III.— Прим. 2 до док. 783; Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VII.— С. 166 (прим. 4).

Самуель Зборовський¹⁰¹. Не заглиблюючись у цю проблему, додамо лише, що в своїх раніших працях А. Стороженко також не робив з цього приводу ніяких здогадів і обмежувався лише констатацією, що після зруйнування Ягорлика і Тягині „[...] ми не зустрічаємо більше імені Янчі Бегера у виданих досі джерелах”¹⁰². На цьому яскравому епізоді обриваються наші відомості до життєпису запорозького писаря Янчі Бегера.

Досліджуючи біографію цієї людини у такому короткому нарисі, бачимо, як мало документів дійшло до нас на тему виплати козацького жолду в роки існування першого козацького реєстру за Стефана Баторія. Майже постійно доводиться пов'язувати один з одним скупі факти, шукати причини або наслідки тих чи інших явищ. Треба визнати, що за такий довгий час наукового опрацювання і видання джерел до епохи Стефана Баторія ця ділянка історії козащини XVI ст. вивчена дуже слабо. Це при тому, що в багатьох працях дослідників XIX—XX ст. проблема козацького жолду епізодично згадувалася досить часто. Тому наша стаття не може уникнути якихось похибок, неточностей і, напевне, ставить більше запитань, ніж дає відповідей, про козацький жолд 1578—1581 рр. Наступні два роки до ліквідації реєстру в 1583 р.— це взагалі прогалина. І те, що за сто років від нотатки польського історика В. Яроша 1903 р. про відсутність будь-якої згадки про козацький жолд за 1582 р. досі не знайдено жодної відомості,— досить промовистий факт. Окрім іншого, він показує також, які великі перспективи є у дослідників цієї проблеми. Майже зовсім не введені у науковий обіг дуже потрібні тут угорські матеріали. Крім того, лише на перший погляд видається, що у скарбових й поборових документах XVI ст. є мало відомостей до політичної історії. Насправді ж вивчення історії запорозького козацтва на їх основі — це дуже захоплювальна й потрібна праця.

¹⁰¹ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591).— С. 133.

¹⁰² Стороженко А. Свод данных о Яне Орышовском, запорожском гетмане...— С. 143.

Мирослав ТРОФИМУК

*Український католицький університет. Інститут неолатиністики
(Львів, Україна)*

**УКРАЇНСЬКА ПОЛЬСЬКОМОВНА ПОЕМА
„ЕПІЦЕДІОН... МИХАЙЛОВІ ВИШНЕВЕЦЬКОМУ...”
(Джерелознавча студія)**

„EPICEDION, to iest żałobny wiersz o zacnym a wiecznej pamięci godnym książęciu Michale Wisniewieckim, kasztelanie kijewskim, cerkaskim, kaniewskim, lubeckim staroscie. Tudziesz o pobożności żywotha iego krześciańskiego, y około dzielności w pewnych pothrzebach z nieprzyjacielem w państwie J[ego] K[rólewskiej] M[iłości] y w Moskiewskiej ziemi z niebezpieczeństwem zdrowia swego, który w oyczyźnie swojej na zamku Wisniewieckim mając lat 55, dług powinnny Panu Bogu swemu, piętnastego dnia Oktobra, s Poniedziałku na Wtorek, w roku od narodzenia Krystusa Pana 1584, zapłacił” — така повна назва поеми анонімного автора, що була надрукована 1585 р. у Кракові. Андрій Стороженко, який здійснив повторну публікацію твору через понад триста років у книзі „Стефан Баторій і дніпровські козаки”, розглядав поему як важливе джерело для уточнення історико-політичних процесів на півдні України наприкінці XVI ст., підкреслюючи водночас, що це майстерно укладений літературний твір¹.

2004 р. минає сторіччя від часу опублікування у Києві книжки „Стефан Баторій и дніпровские козаки...” Одноійменна з книгою перша частина — дослідження, у якому аналізовано роль польського короля Стефана Баторія у політико-суспільних процесах організації українського козацтва². Поему „Epicedion...” вміщено на другому місці³. Крім того, упорядник увів до свого видання матеріали, пов’язані з особою Яна Оришовського⁴, зокрема, передрук латиномовного документа, опублікованого вперше Михайлом Грушевським у „Записках НТШ”⁵, матеріали, пов’язані з фактом експедиції Самуїла Зборовського на Запоріжжя 1581 р.⁶, а також листи київського єпископа Йосифа Верещинського до коронного канцлера Яна Замойського⁷. Мету цієї збірки документів

¹ Стороженко А. В. Стефан Баторій и дніпровские козаки / Исследования, памятники, документы и заметки. — К., 1904. — С. 159.

² Там само. — С. 1—158.

³ Там само. — С. 159—255.

⁴ Там само. — С. 256—275.

⁵ Грушевський М. Наданне Оришевському Копистерина та Гайсина // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1895. — Т. VIII, кн. 4 (Miscellanea). — С. 5—8.

⁶ Стороженко А. В. Стефан Баторій... — С. 276—306.

⁷ Там само. — С. 307—327.

Андрій Стороженко визначив таким чином: „З мого погляду, це не більш, аніж цеглини для майбутньої будівлі достовірної [виділено А. Стороженком] історії „Війська Запорозького“, яке у найважливіший момент свого життя під проводом Богдана Хмельницького заклало основу козацької Речі Посполитої (reipublicae) — малоросійської гетьманщини, яка проіснувала під могутнім крилом Росії 128 років (1654—1782)” [sic!]⁸. Цікаво, що упорядник помістив „Epicedion...” — художній твір — на другому місці після наукової розвідки, неначе надавши поемі пріоритету перед стисло історичними джерелами.

Цей твір не обминули своєю увагою польські літературознавці XIX століття⁹. За минулі сто років він принаймні тричі потрапляв у поле зору як учених, так і перекладачів¹⁰.

Найкращий на нинішній день причинок на тему „Epicedion...” Наталії Яковенко. Вона подає цікаву інформацію про „джерела інспірації” волинського шляхтича (творчість Стрийковського), виокремивши водночас ті нюанси свідомості й особливості художнього викладу автора поем, які дають змогу зарахувати цей твір до польськомовної галузі української літератури кінця XVI ст. Н. Яковенко не лише підтверджує подану А. Стороженком інформацію про українське походження автора, але й називає ім'я „анонімного служебника” князя Вишневецького: за її твердженням, це — Ждан Білицький¹¹.

Епіцедіон — „вірш на погреб”, поминальна поема — специфічний тип зазвичай віршованого твору впереміш із програмними вставками прозовою мовою (авторська передмова). Структурні частини таких творів різнилися стилістичним декором, лексикою, віршовою формою. Для відокремлення частин уживали різноманітні шрифти (готик, антиква тощо); частини цілого твору часто розмежовувало алегоричними картинками й емблематичними віршами. Вірші або ж інтерпретували окремі реалії вексиліграфічних зображень (які, за художнім замислом автора, були алегоріями певних чеснот, притаманних власникові герба), або ж, використовуючи біблійну топіку, розвивали морально-дидактичні сюжети стосовно певних подій у житті героя, узагальнюючи, а часто й гіперболізуючи значення цих подій і переводячи таким чином усю розповідь у виміри агіографічного жанру.

Структурними частинами „Епіцедіону...” є відповідно канонічне звертання „До читача”, що завершується на другій сторінці збірки зображенням герба князів Вишневецьких з традиційною аббревіатурою: „M.W.K.K.S.L.”: „Михайло Вишневецький, Каштелян Київський, Ста-

⁸ Стороженко А. В. Стефан Баторий... — С. 3: Переднє слово.

⁹ Piśmiennictwo polskie, od czasów najdawniejszych aż do roku 1830 / Przedstawił W. A. Maciejowski. — Warszawa, 1852. — T. III. — S. 33—34; Bibliographia Polonica XV ac XVI ss. — Varsoniae, 1894. — Vol. III. — P. 170—171. — N 2768.

¹⁰ „Епіцедіон...” (скорочено) / Переклав Вадим Пепа // Українська поезія XVI ст. / Упоряд., вступ. стаття та примітки В. В. Яременка. — К., 1987. — С. 169—194; Radyszewski Rostysław. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. — Kraków, 1996. — S. 63—64; Roksołański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Cz. II: Antologia / Wybrał i oprac. R. Radyszewski. — Kraków, 1998. — S. 19—34; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002. — С. 148—153.

¹¹ Яковенко Н. Паралельний світ... — С. 149.

роста Любецький". На третій сторінці збірки вміщено початок віршованого твору „На герби славної і вічної пам'яті достойного, вельможного княжати Михайла Вишневецького, Каштеляна землі Київської, Черкаського, Канівського та Любецького старости", що сягає шостої сторінки включно. Далі йде велика за обсягом (від 4-ї до 12-ї сторінки включно) присвята дружині покійного князя Гальшці з дому Зеновичів, у котрій автор на матеріалі, почерпнутому з Біблії, розлого демонструє марноту мирського буття людини, зображаючи смерть закономірним завершенням життєвого шляху; очевидно, таким чином автор хотів потішити вдову князя у її горі.

Зі сторінок 13-ї по 44-ту включно триває власне „Епіцедіон... або вірш жалобний...", після якого вміщено вірш „До ласкавого читача" (сторінки 45—47 включно) та „Замкнення тих віршів". Останнім твором збірки є восьмирядкове звернення „До пошановувача". Уся збірка становить сорок вісім сторінок.

Автор „Епіцедіону..." присвячує свій твір дружині покійного князя Гальшці Зеновичівні, зауважуючи принагідно у передмові, що він „пом'янув пана добродія" „не Гомеровим чи Вергілієвим віршем", а з простої гадки своєї" (с. 170, в. 9—10)¹². „Проста гадка" в цьому випадку може означати як те, що поема написана польською мовою, а не латинською, так і те, що твір скомпоновано версифікаційними засобами місцевого літературного процесу зі збереженням традиційних стилістичних особливостей твору¹³. Проте найвірогіднішим видається сутогосне висновкам Н. Яковенко трактування, що „простота гадки" в цьому випадку означає власне авторське бачення, наявність персональних ідеологем.

„Вірш жалобний" починається зверненням до читача. Після віршованого вступу загальнофілософського змісту йде згадана прозова присвята дружині покійного князя, за нею — досить розлога медитація на тему марноти земного життя, власне інтродукція, що починається, своєю чергою, символічним зверненням до Аполлона та Амфіона, які уособлюють поезію та музику, з проханням притишити радісні мотиви, як того, зрештою, і вимагає жанр епіцедіону. У зверненнях до читача, що фігурують на початку твору, неважко помітити аналогію до традиційних для епічної творчості (й української зокрема) зачинів-звертань.

Філософські роздуми автора переходять в опис генеалогічного коріння роду князя Вишневецького. Генеалогічна викладка зроблена, певна річ, з урахуванням тих понять і переконань, що панували у родині українського магната¹³. Беручи до уваги факти суперництва провідних князівських кланів за домінацію на певній території, а також те, що приблизно у той же час творилася легенда роду Острозьких¹⁴, можна ствердити, що кінець XVI ст. знаменний активними спробами витворення ідеологічного забезпечення самостійності князівства Руського.

* У цій антитезі вчувається виразний підтекст: за замислом автора, „Епіцедіон..." повинен був відігравати роль літературної легітимації крайового клану.

¹² Стороженко А. В. Стефан Баторий...— С. 178, вірші 331—351.

¹³ Поема написана тринадцятискладником з парним римуванням.

¹⁴ Див.: Яковенко Н. Паралельний світ...— С. 153.

¹⁵ Там само.— С. 161—163.

Наступна частина поеми присвячена опису діяльності героя твору: його життя — це, власне, безперервний шерех заходів, спрямованих на захист і зміцнення українських земель.

Місце дії детерміноване однозначно: боротьба, очолювана Михайлом Вишневецьким, точиться в українських степах, на Наддніпрянщині („*podnieprska ukraina*" (в. 47), „*pola Pozadnieprskie*" (в. 357), „*Podnieprskie te kraie*" (в. 693), „*podnieprskie strony*" (в. 727), „*przy podnieprskich brzegach*" (в. 769), поблизу Черкас (в. 571, 634), Чигирин (в. 582), Корсуня (в. 812); далі конфлікт у поемі розгортається на території Сіверського князівства.

Однак на початку твору автор поеми накреслює ширшу перспективу діяльності князя, вписуючи події українського простору в межі Речі Посполитої у контекст історичних процесів на терені Центрально-Східної Європи (в. 59—96). У поемі згадано також про безпосередніх сусідів України: Литву, Московію, Польщу, Волощину, сучасну Молдову.

Якщо уважніше приглянутися до термінології, яку використано для визначення території діяльності Михайла Вишневецького, то помітимо цікавий нюанс: у поемі два рази вжито назву „Русь" („[...] *gdy z Rusi plony gnali* [...]” (в. 59); „[...] *Wtargnęli w Księstwa Ruskie, kraju Podolskiego*” (в. 489); всі інші топонімічні визначення мають іншу форму: „україна”. Причому „україна” — лише з малої літери. „*Podnieprska ukraina dziś osierociała*” (в. 47), „*Szczytem prawie był wszytkiey, iscie ukrainie*” (в. 51), „*Ryceża dzielnego nalazł na ukrainie*” (в. 234), „*Został zacnym starostą tam na ukrainie*” (в. 349), „*Bo takiego zawsze pragnie ukraina*” (в. 351), „*cirpi ukraina*” (в. 563), „*lż nigdy ukraina nie żywie bez trwogi*” (в. 630), „*Tam w oney ukrainie*” (в. 717), „*Zwłaszcza na ukrainie*” (в. 805), „*został i ukrainnym starostą Lubeckim*” („*Do łaskawego czytelnika*”, в. 69), у творі „*Zamknienie tych wirszow*” „*lżby szkody czynić miał iakie ukrainie*” (в. 2), „*Co mężnie bronić będą szablą ukrainy*” (в. 4), „[...] *z ukrainy gonił*” (в. 8), „*Będę też zastępować ukrainną trwogą*” (в. 10).

Дія поеми відбувається, за влучним висловом Н. Яковенко, у „руському, або, точніше, „українському” прикордонному світі”¹⁵. Життя у цьому світі детерміноване безперервними війнами і всіма видами діяльності, що з ними пов’язані.

Однак особливе зацікавлення становить вертикальний вимір відтвореного в поемі простору — ментальний світ українського шляхтича, автора поеми. Цей вимір має кілька шарів.

Описуючи ту чи іншу подію, автор оперує назвами річок. Визначальним гідронімом для позначення „українної топографії” є, зрозуміло, Дніпро. Маємо шерех цих визначень. „*Działo się tam gdzie Choroł w szynki Dniepr płynie*” (в. 212), „*Sam się wprzód pilnie począł przez Dniepr przeprowować*” (в. 364), „*Woiował koło Dniepra okoliczne włości* [...]” (в. 732), „*Trypol miasto nad Dnieprem*” (в. 734), „*Ruszyli się tak społem, sławny Dniepr przebyli* [...]” (в. 932). І лише раз автор уживає давньогрецьку назву Дніпра: „*Został zacnym starostą tam na Ukrainie, Gdzie sławny Borystenes k morskim brzegom płynie*” (в. 349—350).

Єдиний випадок уживання грецькомовного гідроніма, очевидно, не є випадковим. Суть формальних засобів Ренесансу у творах XVI—XVII ст.

¹⁵ Яковенко Н. Паралельний світ... — С. 153.

визначається способом їхнього використання. Іменування української ріки Бористеном — не лише данина моді чи прагнення блиснути ерудицією; ця назва, як й інші аналогічні, входила до стандартного обсягу знань, яких набували в освітніх закладах, тобто у самому вживанні назви „Бористен” чи подібної не було нічого особливого, що вирізняло б суб’єкт мовлення. Уже в подальших рядках поеми фігурує традиційна українська назва. Це означає, що автор XVI ст., вживаючи назву „Бористен”, немов абстрагувався від суто географічних реалій, витворюючи таким чином цілком нове значення наведених понять.

Якщо назва „Русь”, „Руські князівства” для означення українських земель у XVI—XVII ст. була цілком ординарною, то гідронім „Бористен” разом з поняттям „український” створює метафоричну категорію українського буття. Автор „Епіцедіону...” вживає метафоризовану грецьку назву Дніпра для підкреслення урочистого змісту події — номінації Михайла Вишневецького званням старости: автор поеми немов обіймає єдиним поглядом усю територію Дніпра і таким чином суголосує читачеві відчуття маєстатично-урочистого акту вшанування князя Вишневецького відповідно до його заслуг посадою опікуна цієї величезної території.

Отож, поминальний зміст твору, запропонований жанром епіцедіону, в майстерному авторському виконанні переростає у широке епічне полотно, що служить основній меті: ствердженню діяльності володаря в особі князя Михайла Вишневецького, цього разу — в межах території, яку тепер прийнято називати Центрально-Східною Європою.

Очевидно, таким і був задум автора. Незважаючи на назву-визначення, „жалобний вірш” (а властиво, „вінець віршів”) є багатофункціональним епічним твором, що свідчить про поєднання (а відповідно — і засвоєння) на українському ґрунті ще до програмної діяльності зі середини XVII ст. Києво-Могилянської академії різних літературних традицій, незалежно від мови написання: постренесансної, детермінованої вимогами теорії щодо засобів стилістичного декору й відповідних обраних темі жанрових форм, та автохтонної епічної, яка певним чином корелює теоретичні вимоги. Саме з української епічної традиції запозичені образно-сугестивні засоби „Епіцедіону...”, а сама поема більшою мірою повторює жанр „хвал” — творів дружинного циклу, які вшановували заслуги володаря (найчастіше з дидактичною метою), аніж ренесансного епіцедіону. Переважання у творчій свідомості автора поеми традицій автохтонного літературного процесу є безсумнівним.

Про це свідчить уся поетика твору, що є відображенням тієї культурної атмосфери, яка була питомою для автора. Побудова образів, українізм, а також властиві україномовному історичному епосові — історичним пісням та думам — повтори, топоси тощо переконують нас у тому, що, незважаючи на польську мову, твір є зародженням і чи не першим виявом специфічного комплексу ідей, які домінували в культурній атмосфері „русько-української” спільноти.

Буквально щорядка трапляються образи, запозичені зі стихії української епічної або ж батальної традиції:

„Poddnieprska ukraina dziś osirociała” (в. 47).

„Już dziś ony ozdobre pola kurhanami

Własnie iak sliczne niebo iasnemi gwiazdami...

Y tych patrz iak smutnymi dziś się wszystkim zdali,
 Rzecz pewna gdyby głos był, i żeby płakały" (в. 55—56, 61—62).
 „S kitayki rozmaitey proporce się chwieią,
 A na surmach żalosnie dumy wygrawiają" (в. 263—264).
 „Szczytem prawie był wszystkiewie iscie ukraine.
 Możesz już dobrze pomnić y ty, Tatarynie" (в. 51—52).
 „Z obu stron dosyć krzyku, rusznice pukaia,
 A strzały latające obłok zasłaniaiają" (в. 1050—1051).
 „Sam Bog tam Hetmanem był woyska tak małego,
 Iż tak wniwecz obrocił siły Moskiewskiego" (в. 1068—1069).
 „Szablami już się sieką, a z rusznic strzelaią,
 Z łaski Bożej już naszy Turkom odpieraią.
 Wsparci będąc od naszych już tyl podawaią,
 Turkom z głowy od szabel zawoie lataiają" (в. 275—278).
 „A książę w tej potrzebie będąc postrzelony,
 sprosną serca dodawając, sprosna Moskwe gromi.
 Książę też Alexander, syn pana zeszłego,
 Młodych lat ale serca Hektora mężnego
 Przy tarszy wielkim pędem, potka się rycerskie,
 Tam smiele szablą swoią krwawił tby moskiewskie.
 O iakaż tam pociecha, zacne książę miało
 Na młodego ryceża oko tve patrzało.
 Ano mu harda Moskwa placu ustępuje
 Tak żartkiem potkaniu pilnie się dziwuie.
 Tak naszy nacierając, Moskwę rozgromili,
 A ich harde mnimania wniwecz obrocili.
 Sam Bog tam Hetmanem był, woyska tak małego,
 Iż tak wniwecz obrocił siły Moskiewskiego.
 Bo nasze woysko małe za nic sobie mieli,
 A w koło ogarnąwszy, do Moskwy gnać chcieli.
 Tam czternaście set naszych w tej potrzebie było,
 A Moskwy trzy tysiące pewnie się liczyło.
 Stamtąd się potym wcale do domu wrocili,
 Bogu dawszy zwycięstwa dzięki uczynili (в. 1056—1075).

Остання цитата звучить, неначе уривок забутої думи про українсько-московські війни.

Цікаво, що розмисли над художніми особливостями поеми спонукали Андрія Стороженка до полеміки з Павлом Житецьким стосовно авторського складу творців українських дум. З погляду історика, український епос XVI—XVII ст. творили не якісь спеціальні цехи „старців“, а безпосередньо учасники батальних подій, котрі належали до шляхетсько-козацької верстви. Дослідник не виключає думки, що ті автори могли вливатись у ряди „старців-лірників“ унаслідок, скажімо, каліцтва або ж з якихось інших причин, випадаючи зі своєї питомої суспільної верстви, проте переконаний, що безпосередні творці українського історичного епосу походили з мілітарної верстви, а цехи кобзарів-старців переймали у них готові твори, тобто виконували роль ретрансляторів¹⁶. На доказ

¹⁶ Стороженко А. В. Стефан Баторий... — С. 184—185. Примітка.

своїї тези А. Стороженко наводить докладні описи битв і військових прийомів татарів, топографії подій тощо, а також точні імена татарських воєвод, доводячи, що настільки реалістично зобразити цю спеціальну ділянку мілітарного побуту міг лише безпосередній учасник походів. Розвиваючи тезу А. Стороженка, слід додати, що авторами творів, аналогічних „Епіцедіону...”, могли бути лише достатньо освічені особи*.

Основою, фундаментом духовного виміру „українського” світу була автохтонна епічна традиція. Інший шар свідомості автора поеми — „шкільна вченість”. Засвоєні у процесі здобуття гуманітарної освіти знання з галузей історії, риторики, античної міфології, насамперед римської тощо становили єдину знакову систему, зрозумілу й сприйнятну практично на всьому обширі тогочасного центральноєвропейського „orbis terrarum”. Жоден тогочасний автор, маючи певні амбіції, не міг уникнути використання цієї топіки; з іншого боку, саме у процесі засвоєння цих знань витворювалися певні суспільні світоглядні установки, які корелювали із правдами віри і бодай у літературній, декларативній традиції прекрасно надавалися до творення квазіагіографічних образів. Наявність у топічній тканині твору цього шару засобів відображення свідчить про те, що автор орієнтувався на освіченого адресата — насамперед на реципієнта зі своєї суспільної верстви. Суспільна ж верства, до якої апелюють прибічники української ідеї, бачила світ через призму творів польської історіографії, передусім Мацея Стрийковського¹⁷.

Античні реалії, насамперед імена історичних діячів, ужиті в поемі для „героїзації” покійного князя. Кожне порівняння подвигів князя й античних воєвод оформлене як лаконічна оповідь-характеристика. Ці порівняння покликані звеличити героя твору й водночас канонізувати його, як рівного персонажам освячених давниною античних анналів. Для історика культури ці місця поеми становлять особливу цінність: вони є джерелом інформації про трактування людьми XVII ст. конкретних фактів античної історії; ці оцінки не завжди збігаються з нинішніми.

У поемі описано також факти майже синхронної авторові історії, які, щоправда, покликані виправдати військові невдачі героя твору. Тут згадано албанського національного героя Георгія Кастріоті, а також польського короля Владислава III Варенчика, які уславились перемогами над турками, проте врешті-решт втратили у тій боротьбі життя. Перелік цих неfortunних випадків „ближчої історії” цікавий тим, що вони названі в одному потоці з фактами античної історії, проте вжиті, так би мовити, зі знаком „мінус” — акцентують випадки переможних виправ героя твору, де він уподібнюється до канонізованих античних діячів.

Такий розподіл матеріалу не випадковий — тут відображене переконання про деградацію. Цей низхідний поступ культурно-історичних епох в античній літературі втілюється у міф про чотири віки, зміна яких зумовлена неминучим занепадом суспільної моралі і погіршення „роду людського”. Проте автор, стверджуючи чесноти свого героя, полемізує з цим постулатом. Він вважає сучасну йому історію органічним продовженням

* Питомо барокова цитата „Nie długo tam z połańcem argumentowali. Bo szadla silogismu ich konkludowali” (в. 760—761) явно свідчить про „спудейське минуле” Ждана Білицького.

¹⁷ Про це йдеться у низці праць. Див., зокрема: Яковенко Н. Паралельний світ... — С. 149—153, 270 і наступні. Там само — література.

освячених давниною античних часів*. Така позиція надає право авторові і його сучасникам діяти, творячи новітню історію.

Отож, за уявленнями XVI ст., необхідною ознакою володаря є давність, значність роду, а також „рівногеройність“. На першому плані в усіх творах аналогічної тематики виступають саме ті риси характеру, які уможливають успішну військову діяльність. Проте Ждан Білицький у своїй поемі творить образ не воеводи, а саме князя, „справжнього князя“¹⁸. Питомою ознакою володаря є не тільки здібності полководця й уміння здобувати військові перемоги („першого серед ліпших“), а насамперед здатність забезпечити мир своїм підданам. Крім того, у характеристиці Вишневецького є й інші традиційні для володаря риси: він виступає у поемі ініціатором колонізації півдня України, продовжуючи осадницьку діяльність князів старішої доби. Тут автор вдало використав факт запозичення назви грецького полісу (Nota bene: знову грецизм, як у випадку з Дніпром-Бористеном!) для новозаснованого „українного“ міста, щоб підкреслити нерозривність традиції на українських землях ще з часів античності:

*Starał się też czuyny pan, by hrodyszczą ony,
Ludźmi wszędzie godnymi były osadzoney.
Gdzie przedtym zwierzom dzikim legowiska byli,
Tatarzy tymisz ślady w to państwo wchodzili,
Osadził Miasto nowe y między rzekami
Korsonem od greckiego Miasta mianowany
Gdyby Pan Bog przedłużył leszczę żywot jego,
Iścieby mało było hroclyszczą pustego* (в. 807—814).

Звернемо увагу, що автор „Епіцедіону...“ бачить історичні процеси не з перспективи окремого краю — Поділля, Волині чи, скажімо, „Вишневещини“, а мислить, очевидно, як і його володар, загальноукраїнськими категоріями. Учасниками походів, крім Вишневецького, були й інші українські князі, зокрема Острозькі — Костянтин та Януш, „szlachta Kijewska, także Owruccanie, Ostrzanie y Homlanie, mężni podnieprzanie [...]“ (в. 843—850), „Podolanie, Wołyńcy, Poddnieprzanie“ (в. 714—715) тощо.

Героїчний чин оборони одноплеменців, як випливає з тексту поеми, — головне покликання української шляхти. Як і відновлення у світі справедливості. Це не лише подвиг, а запланований Провидінням учинок, виконати його — обов'язок шляхтича. Тут висловлено ті месіанські переконання, що згодом стали основою світогляду козацтва і повною

* Щоб проілюструвати порівняння у свідомості людей XVI ст. різних культурно-історичних епох, наведемо парадоксальну цитату. Автор „Епіцедіону...“ цілком своєрідно використовує можливості „licentia poetica“, зіштовхуючи в художній реальності свого твору внаслідок парадоксального хронологічного зсуву зовсім несинхронні явища європейської історії:

*S Talary nad ktore swiat nie miał waleczniejszych,
Ani w bitwach Marsowych nigdy potężniejszych,
Który możnych Rzymianow mocy się nie bali,
Choć na on czas wszystkiemu swiatu panowali* (в. 622—623).

¹⁸ Пор.: Яковенко Н. Паралельний світ... — С. 152—285.

мірою реалізувалися у пізніших творах барокової доби. Цю ідеологію мілітарної верстви Ждан Білицький вкладає у „промови перед боєм” — окремий жанр у канві розвитку фабули епічної поеми, а властиво, різновид авторського звертання.

Ще один топос епічної української поетики подає ідеалізовані випадки співпраці магнатів-воєвод.

*Tam dwor kniazia Romana, Sanguszka onego,
Leżał tuż niedaleko od mieysca tamtego.
Wnet się z dworem złączyli książecia zeszłego,
Tamże zgodnie obrali wnet sprawce iednego
Ostafieia dzielnego kniazia Rużyńskiego,
Jak sercem tak urodą, y serca wielkiego.
A temu po posłuszeństwo wszyscy przyrzekali
Za tym bez omieszkania na straż rozesfali* (в. 243—250).

У цій цитаті спостерігаємо прообраз пізніших козацьких рад. Зрештою, князь Ружинський — реальна історична особа, як і князь Сангушко. Обидва належали до українських магнатських родин і займалися організацією охоронних загонів на південних кордонах України. З цього приводу А. Стороженко зауважує, що „вірші 246 і 247 дають нам змогу пояснити, як треба розуміти перекази про те, що південноукраїнські князі були гетьманами низових козаків: вони, подібно до Євстафія Ружинського були керівниками козакуючих спільнот — князів та їхніх ополчень”¹⁹.

Декларована насамперед мілітарна функція, потреба у боротьбі за виживання стали постійною спонукою для появи й існування „українного” лицарства, тою категорією українського буття, що витворила спадкоємність протегуючої страти від князівського стану до наступного козацького.

Автор вкладає в уста витвореного ним ідеалу володаря ту максиму (незалежно від того, чи мала вона реальні прототипи, чи була лишень оптативом), що, на його думку, мала найбільше значення для сучасників. Звернення провідника до своїх є не просто декларацією, а тою *summa usus*, яку він у винятково важливі моменти передає молодшим за віком та званням; момент співпраці князів-провідників є немовби побіжним в описі боїв, але припадає на певний емоційний пік фабули поеми і становить таким чином „найвищу правду”.

Передання „правди” має у поемі ще один вимір — це ланка зв'язку між поколіннями князівських родів.

Зрештою, втіленням „правди” є й аналізований нами твір, написаний для декларації традиції. Імовірно, що поема-епітафія конкретному князеві чи поема-панегірик ідеалові лицаря, який у реальному житті зазвичай не існував, могла бути спеціально написаною у формі „плачу жалобного” через невідповідність реалій українського життя і викладених у творі ідей.

У всякому разі, скорботні рефрени, що час від часу розладнують піднесено-оптимістичний стиль шереха батальних описів, спонукують са-

¹⁹ Стороженко А. В. Стефан Баторий...— С. 183. Примітки 2, 3.

ме до такого висновку, особливо, якщо приглянемося до випадків чергування цих рефренів з роздумами автора на морально-дидактичні теми.

Скорботні рефрени повторюються через певні періоди оповіді і сягають свого апогею наприкінці поеми, де описано смерть славного князя-воєводи. Зі скупих прикінцевих рядків поеми струмує невідомий сум за покійником і схвалення його гідної смерті.

*Poczuł już Pan chorzały koniec kresu swego,
I żego już dobieżeć s przezyrzenia Bożego.
Wspomniał na krześcianskie swoje powinności,
Z dobrym sumieniem przyjąć chciał Pańskie Świętości.
A tym sumieniu swemu uspokoić trwożę.
Aby do Pana swego miał bezpieczną drogę
Gdy już dochodzić poczuł kresu ostatniego,
A ducha swego oddać do rąk Pana swego.
Dość statecznie s pamięcią do końca rozmawiał,
Potym cichuchnym tchnieniem Panu duszę oddał.
A tak to zacne księżę przy dobrym sumieniu,
Uścił się w długu swym już Panu swojemu,
W pięćdziesiątym y piątym swoim prawie lecie,
Dosyć pobożnie żyjąc przez ten czas na świecie,
Wzrostu będąc miernego, osoby poważney,
Przeciw nieprzyjacielom dzielności przeważney.
Licha był zupełnego y wzroku wdzięcznego,
Skąd prawie poznać było księżęcia prawego.
Przeto, o Panie Jesu, Sędzio sprawiedliwy,
Tyś jest Pan miłosierny, tyś Pan dobrotliwy.
Na on czas gdy Ty przydziesz z nas sędzić każdego,
Przym, Panie, w poczet wiernych służebnika swego,
Który cie tu miłował, s serca uprzymego,
Aby s tobą używał wesela wiecznego,
Amen (в. 1112—1136).*

Тут викладено погляд епохи на життя та його завершення, на так зване мистецтво доброї смерті. Принцип „гідної смерті“ був для людей XVI—XVII ст. дуже важливим, і тому останню цитату можна вважати потвердженням тих істин, котрі автор поеми висловив на усіх п'ятдесяти сторінках своєї книги²⁰. Водночас завершення поеми символізує ще один шар духовного світу українського шляхтича XVI ст., пов'язаний із Біблійним переданням.

Невід'ємними рисами класичного князя є благочестивість, відданість вірі, строге виконання церковних обрядів. І, врешті, маємо останні штрихи, які вивершують ідеал володаря, демонструючи суто людський вимір буття: фізичне здоров'я, сім'я, батьківщина.

*Po tak znacznych potrzebach własne nadchodziły,
Ktore też tu w oyczyźnie bardzo pilne były.
Przeto nie biorąc przedsie umysłu inszego,*

²⁰ Див.: Włodarski Maciej. *Ars moriendi*.— Kraków, 1987.

*Jedno kraie nawiedzić miejsca oyczystego.
Do ktorego tu Pan Bog z miłosierdzia swego,
S księżną y tez z dziatkami przyniósł był zdrowego* (в. 1100—1105).

Ці прозорі і спокійні завершальні акорди є відповідниками філософської медитації з початку поеми, де йдеться про марноту людського життя, і, властиво, заперечують початкову тезу художнього твору.

Прикінцевий епізод книжки — ствердження неперервності українського роду (Вишневецьких) на тлі суспільно-політичних зрушень в українських землях: Михайло, Олександр, а врешті Дмитро Вишневецькі творять трійцю козацьких зверхників, які, як відомо, розпочинають нову добу в історії України.

„Епіцедіон...“, як бачимо з огляду висловлених у творі ідей, є світським „агіографічним“ твором кінця XVI ст. непересічної мистецької вартості, який декларує ідеал володаря-патріота і добродішного громадянина й демонструє поліфонію духовного простору людини „українного“ світу.

„Епіцедіон...“ кінця XVI ст. явив європейській культурі одну з перших спроб згенерувати локальний „українний“ міф ще для князівського клану. Згодом ці ідеї розвинула, модифікувавши для своїх потреб, нова суспільна верства, яка пробує перейняти владу над цією територією. Історична правда полягає у тому, що для вислову української ідеї Ждан Білицький використав факт смерті князя, а інший автор через століття для ствердження аналогічних ідей використав факт одруження нащадків двох найзначніших родів Гетьманщини.

Ярослав РОЗУМНИЙ

Магнітобський університет (Вінніпег, Канада)

ЛЕВ КРЕВЗА І ЗАХАРІЯ КОПИСТЕНСЬКИЙ: ДВА СТИЛІ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛЕМІКИ*

Історичне тло полеміки

Нові дослідження підтверджують, що відносини між Українською та Римською церквами, принаймні до XIV ст. не були ворожими. А якщо й існувала якась ворожнеча, то вона походила від грецької ієрархії і грецького духовенства, яке постійно прибувало й перебувало на Русі. Греки у своїх писаннях (які перекладено на церковнослов'янську мову) навмисне поширювали серед місцевого населення ненависть до „латинян". Це була політика грецького патріархату, яка, на думку М. Грушевського, прямувала до того, „щоб поставити Руську церкву, себто Київську митрополію, в повну й абсолютну залежність від себе, і це йому в другій половині XI віку вдалось вповні [...]”¹, незважаючи на те, що більшість духовенства, княжої знаті й посполитих не приймали такої грецької політики.

Найновіші дослідження Наталії Яковенко виявляють, що „конфесійні антагонізми” в Україні XVI—XVII ст., зокрема між католиками і православними, є звичайним перебільшенням російської, польської та української історіографії². Ця дослідниця стверджує, що „аксіома” про конфесійний антагонізм в Україні ґрунтується на релігійно-полемічній літературі того часу, а не на дослідженні щоденних суспільних стосунків, побуту та церковних практик різних віровизнань³.

Але полемічну літературу (XVI—XVII ст.), на нашу думку, не можна розглядати лише під конфесійним кутом, бо в ній церковні й політичні (державні) проблеми та інтереси багатьох зацікавлених сторін перепліталися, а головне — української та білоруської.

Толерантне ставлення в Україні до Римської церкви, як бачимо, існувало до XIV ст., тобто, у часи Київської держави, коли небезпекою була не Римська, а сусідня Грецька церква, що намагалася підпорядкувати собі Українську церкву, з чим княжий уряд постійно боровся. Ворожі на-

* Ця стаття — доповнена версія доповіді, прочитаної на Міжнародній конференції з нагоди 400-річчя Берестейської і 350-річчя Ужгородської уній у Львівському національному університеті 15—20 травня 1995 р.

¹ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — Львів, 1925. — С. 24.

² Див.: Shevchuk Yuri. Harvard lecture sheds new light on 16th—17th century Ukraine // The Ukrainian Weekly [New Jersey]. — 2002. — 2 June. — P. 12.

³ Доповідь Н. Яковенко базована на матеріалі її книжки. Див.: Паралельний світ. Дослідження понять і стереотипів в Україні XVI та XVII ст. — К., 2002.

строї супроти католицизму в Україні розпочалися з упадком Київської держави й окупацією українських і білоруських земель Литвою і Польщею. Ці настрої спричинили переслідування Української церкви за часів польського короля Сигізмунда III та перехрещеного у католицизм великого князя Литви й короля Польщі Ягелла (1350—1434), який виявився ворогом української шляхти у Литві. З його правлінням почалося нехтування правами православних, включно з відібранням Перемишльської катедри. Ця ворожість посилювалась після Люблінської унії (1569), коли Українська церква опинилася у набагато критичнішому стані, ніж будь-яка інша церква тодішньої Європи.

Українське духовенство, світська інтелігенція і шляхта як „іновірці” в очах польсько-литовського уряду на своїй землі залишилися без привілеїв і стали громадянами нижчого рівня. А найбільше відчувало це переслідування рядове духовенство й посполите населення. Не маючи власних сил опиратися цьому, вони почали споглядати на московського „одновірного” царя, чого боялася вища ієрархія Української церкви та вища українська інтелігенція⁴. „Вище духовенство,— пише митрополит Іларіон,— добре знало дійсний стан церковної справи на Москві; а стан цей був там тоді такий, якого справді жажався кожен, хто звик до будь-якої волі церковної”⁵.

У такій ситуації на українських і білоруських землях вилонюються дві основні релігійно-політичні орієнтації — західна (проримська), яка завершилась Берестейською унією (1595), і південна (прогрецька). Зі західною орієнтацією до певної міри співпрацювала польська сторона, яка мала у цьому свої інтереси, бо також боялася зростаючих впливів Московії на теренах, що були під польсько-литовським володінням. А противники західного крила, боячись і Польщі, і Московії, пішли на південь — у прогрецький табір, який з погляду реальної політики був цілком безперспективним.

Західній орієнтації йшлося про три основні речі: пов’язатися з новою течією на Заході — відродженням та його освітньою системою, щоб підняти інтелектуальний рівень духовенства для кращого служіння своєму народові; відвернути Українську церкву від небезпеки, що назривала з боку московського православ’я; створенням власного патріархату незалежності Українську церкву⁶.

Московська православна церква, щоб випередити проунійні плани української ієрархії і поширити свою юрисдикцію над східнослов’янськими православними одновірцями, наприкінці 1589 р. порвала відносини з патріархом Константинополя і проголосила власний Московський патріархат. Лев Кревза у своїй „Обороні церковної єдності” докоряв критикам Берестейської унії: „Серби ближчі грекам сусіди, вже від давніх

⁴ Митрополит Іларіон [Огієнко Іван]. Приєднання церкви української до московської в 1686 році. Вид. п’яте, доповнене.— Вінніпег, 1948.— Ч. 8.— С. 6—7.

⁵ Там само.— С. 10. Тут слід відзначити, що Іван Огієнко як світський інтелігент підсвідомо розумів причини західної (уніатської) орієнтації, але як митрополит Православної церкви він закидав цій українській ієрархії та інтелігенції кон’юктурні інтереси.

⁶ Загальний бібліографічний огляд полемічної літератури див.: Ševčenko Ihor. Religious Polemical Literature in the Ukrainian and Belarus’ Lands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*.— Toronto, 1996.— P. 149—163.

часів мають свого власного патріарха [...] Тільки ми маємо велику потребу в'язатися з константинопольським [патріархом]⁷.

Опоненти унії цих тонкощів уповні не розуміли, вважаючи таке шукання „зрадою“ „предківської віри“ і традицій. На додаток, вони закидали уніатам, що Берестейська унія сталася унаслідок „підступної“ папсько-єзуїтської політики та колонізаційних намірів королівського уряду⁸.

Прихильники унії відмежовувались від цих закидів і твердили, що ідея унії зародилася в українському й білоруському суспільствах як потреба церковного й національного відродження, а ініціатива унійних переговорів вийшла не від польського уряду та єзуїтів, а від українсько-білоруської православної ієрархії. І не про „зраду“ або „підпорядкування“ йшлося, а про піднесення морального, матеріального та теологічного рівня нижчого українського світського та монашого духовенства, про повернення церкві колишньої (часів Київської Русі) релігійної і суспільної ролі, престижу та незалежності церкви від політичного тиску й економічної експлуатації польською владою і церквою.

Тут зосередимось на літературному стилі двох найвизначніших прикладів полемічного жанру першої половини XVII ст.— творі „Обгopa iedności cerkiewney“ („Оборона церковної єдності“) Лева Кревза, віленського уніатського архимандрита, та на відповіді на цей твір — „Палінодії“ Захарії Копистенського, православного архимандрита Києво-Печерської лаври. „Оборона“, яка є віддзеркаленням прозахідних настроїв серед тодішньої української інтелігенції й вищого духовенства, написана в уніатському осередку у Вільні і там видана 1617 р., а „Палінодія“, що відображує процаргородську орієнтацію, створена у центрі православ'я у Києві (1617—1624)⁹, а опублікована у Петербурзі щойно 1878 р.¹⁰

Лев Кревза і церковна єдність

Лев (хресне ім'я Лаврентій) Кревза Бейда Ревуський народився перед 1569 р. у шляхетській родині в селі Ревушки на Підляшші. Богословську освіту здобував у Грецькому колегіумі в Римі впродовж 1603—

⁷ „Serbowie bliscy sąsiedzi Grekom mają swego własnego już od dawnych czasów Patriarchę / który Konstantynopolskiemu nie tylko posłusznym nie jest / ale posłuszeństwo oddał Klemensowi VIII. Papieżowi / ponowił terazniejszemu Pawłowi V. Nam tylko wielka potrzeba wiązać się z Konstantynopolskiem“ (Krevza Lev. Obrona iedności cerkiewney // Lev Krevza's Obrona iedności cerkiewney and Zaharija Kopystensk'kyj's Palinodija / With an Introduction by Omeljan Pritsak and Bohdan Struminsky // Distributed by the Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University.— 1987.— P. 68).

⁸ Начерк історії унії Рускої церкви зь Римомъ / Наказомъ Комитету юбилейного.— Львів, 1896; Митрополит Іларіон. Берестейська Унія, її генеза, теорія, практика / Місійний Відділ при Консistorії Української Православної Церкви в Канаді.— Вінніпег, 1993.

⁹ „Палінодія“ вперше з'явилася у збірнику: Памятники полемической литературы в Западной Руси.— [Петербург], 1878.— Кн. 1.

¹⁰ Lev Krevza's Obrona iedności cerkiewney and Zaharija Kopystensk'kyj's Palinodija. У 1995 р. у Гарвардській бібліотеці давнього українського письменства опубліковано переклади „Оборони“ Л. Кревзи і „Палінодії“ З. Копистенського англійською мовою під заголовком: Lev Krevza's A Defence of Church Unity and Zaharija Kopystensk'kyj's Palinodia. Part 1: Texts / Translated with a Foreword by Bohdan Struminski. Edited by Roman Koropec'kyj and Dana R. Miller with William R. Veder // Ukrainian Research Institute of Harvard University.— 1995.— 1165 p.

1613 рр. Згодом він вступив до уніатського Василянського монастиря у Вільні, у якому з 1617 р. став близьким співробітником Йосафата Кунцевича, співавтором його теологічних праць. Після вбивства Й. Кунцевича його обрано архимандритом і настоятелем семінарії. В останні роки свого життя (1627—1639) Л. Кревза був уніатським архієпископом Смоленська й Чернігова. Холмський уніатський єпископ Яків Суша характеризує Л. Кревзу як „знаменитого проповідника” та „дуже успішного в диспутах з еретиками — аріанами, кальвіністами й лютеранами”¹¹.

Крім „Оборони церковної єдності” Л. Кревза є автором праці „Оборона св. синоду Флорентійського” (1603), що з’явилася під псевдонімом „Петро Федорович” і була відповіддю на „Історію” Клирика Острозького (1599)¹².

Повний заголовок трактату Лева Кревзи доволі обширний: „Obrona iedności cerkiewney, abo dowody, którymi sie pokazuie iż Grecka Cerkiew z Łacińską ma być ziednoczona. Podane do druku za rozkazaniem Przewielebnego w Bogu Oycy Jego M[ości] Oycy Józefa Wielamina Rutskiego Archiepiskopa y Metropolity Kiiowskiego y wszystkieu Rusi”. Ця праця складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та додатків польською і латинською мовами, доданих автором після того, коли книжка вже була надрукована. Її побудовано на головних тезах, зібраних віленськими уніатами для відкритих дебатів з православними опонентами унії, на які останні не з’явилися. Щоб ці тези зробити доступними й загальновідомими, митрополит Веніамін Рутський доручив Л. Кревзі оформити їх і видати окремою книжкою.

У вступній статті до факсимільного видання „Оборони” й „Палінодії” Омелян Прицак і Богдан Струмінський твердять, що Лев Кревза і Йосафат Кунцевич спільно працювали над підготовкою „Оборони”, що вони співавтори також інших творів і що праці підписував Й. Кунцевич, коли був архимандритом, а після його смерті, коли архимандритом став Л. Кревза, цю функцію виконував Л. Кревза, і він підписав „Оборону”.

Деякі пов’язання Й. Кунцевича з „Обороною церковної єдності” бачив також Михайло Возняк. Він покликався на документ, який твердить, що один зі свідків на канонізації Й. Кунцевича мав сказати, що той, „будучи віленським архимандритом, уложив зі східнослов’янських літописів „Оборону єдності”, доказуючи, що унія була на Русі від початку св. віри”¹³. А друге свідоцтво про це є у книжці холмського єпископа Я. Суші про Мелетія Смотрицького, яку видано у Римі 1666 р.¹⁴

Немає сумніву, що праці Й. Кунцевича (а збереглося шість його статей) були Л. Кревзі доступні, зокрема статті „Про старшинство Петра” та „Про хрещення Володимира”. Можливо, Й. Кунцевич оформив ті частини „Оборони”, що стосуються історичного матеріалу та літописних

¹¹ Lev Krevza's Obrona iedności cerkiewney and Zaharija Kopystens'kyj's Palinodija.— P. LIII.

¹² Див.: Памятки полемичного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / Вид. Др. Кирило Студинський // Накладом Товариства імені Шевченка у Львові.— Львів, 1906.— Т. I.— С. 201—229.

¹³ Возняк Михайло. Історія української літератури.— Львів, 1921.— Т. II: Віки XVI—XVIII.— Част. I.— С. 235.

¹⁴ Там само.

джерел, однак цілісність аргументації, стилю та знання латинської мови, якого не мав Й. Кунцевич, підсилюють припущення, що особою, яка оформила „Оборону” був Лев Кревза.

Доводи „Оборони” зосереджуються на чотирьох найспірніших історичних і церковно-теологічних питаннях: Христос залишив своїм наступником Петра; наступниками Петра є римські папи; Русь прийняла християнство тоді, коли Грецька церква була ще в єдності з Римською; руські митрополити й єпископи відновили церковну єдність з Римом на Флорентійському соборі 1438—1439 рр.

Для підтвердження легітимності примату апостола Петра, Л. Кревза наводить Христові слова: „Ти — Петро [скала], і на цій скалі збудую мою церкву”. Він покликається на вчення отців церкви, на новозавітні писання та тексти православних Богослужінь на свято Петра й Павла. У виданні православного Львівського братства він знаходить місце, у якому мовиться, що „Христос пролляв свою кров за овець, які він поручив Петрові і його наступникам”.

Стосовно початків християнства в Україні-Русі в „Обороні” підкреслено, що київський князь Володимир Великий охрестив Русь ще тоді, коли Грецька церква була в єдності з Римською. І хоч Грецька церква пізніше від тієї єдності відступила, „Русь про те мало знала й часто патріархам не підлягала”. Вислів Л. Кревзи „Русь про те мало знала” міг означати свідоме ігнорування Руссю проблем, які існували у Грецькій церкві, включно з церковним розривом між Царгородом і Римом у 1054 р.

В „Обороні” також йдеться про хрещення Руси княгинєю Ольгою (945—957), дружиною Ігоря („великого войовника земель грецьких”), та подається загальне тло політичних і церковних стосунків між Києвом і Царгородом (перед хрещенням і після хрещення Руси). А на основі листа Петра Антіохійського до царгородського патріарха Михайла Кірулярія Л. Кревза доводить, що в часи Володимира Великого й після нього Східна й Західна церкви були об’єднані й „під час св. Літургії патріархи поминали папу [...]”¹⁵

Л. Кревза вказує на недоречність і анахронізм орієнтації на Грецьку церкву і грецьких патріархів, які самі були васалами турецьких султанів, платили їм данину та були інструментомottomанської зовнішньої політики. Крім того, говорить Л. Кревза, керівництво Грецької церкви було у повному адміністративному розладі, де одночасно існувало по три і чотири патріархи та один одного скидав з патріаршого престолу. „Як тоді,— пише Л. Кревза,— можеш іншому дати, чого сам не маєш”¹⁶.

У розділі „Що діялось на Русі після прийняття святого хрещення” Л. Кревза дає перелік усіх київських митрополитів від початків до Іпатія Потія (1599) та коротку характеристику кожного — його національне походження, послух або непослух царгородському патріархові, подекуди моральну й інтелектуальну оцінку та найважливіші події, що відбувалися в часи того чи іншого митрополичого урядування. Для ілюстрації наведемо декілька прикладів.

¹⁵ Lev Krevza's Obrona iedności cerkiewney and Zaxarija Kopystensk'kyj's Palinodija.— P. 115.

¹⁶ Там само.— P. 47.

Митрополит Теотемпт „прийшов близько року 1038. Він посвятив церкву св. Софії у Києві, і на Золотих воротах Ярослав, син Володимира, збудував церкву. За його часу стався розкол між Грецькою і Римською (церквами) через Михайла Кірулярія, царгородського патріарха. Там, за особливим Божим велінням, по смерті Теотемпта Ярослав, князь руський, не бажав мати грека митрополитом патріаршого послуху”¹⁷.

А київський митрополит Іларіон був „найпершим з народу руського, був монахом на Берестові року 1051. Ярослав, князь руський, скликавши єпископів до київської церкви св. Софії, дав його посвятити на митрополита і до Царгорода за благословенням не посилав [...] Це могло бути тому, що той князь, довідавшись про [церковний] розрив, відвернувся від патріарха”¹⁸, — мовиться в „Обороні”.

У коментарі про митрополита Йоана, якого прислали з Царгорода 1170 р., ідеться: „Але Ростислав, князь руський, не хотів його прийняти. Однак грецький цісар, пише руський літопис, прислав князеві багато дарунків, і він його прийняв [...]”¹⁹. Про митрополитів Константина й Кирила Л. Кревза коментує: „Константин, року 1176, він був грек у послуху патріархові”²⁰; а „Кирило, родом русин, року 1225, був людиною поможною й освіченою, кого слухав, не знаємо”²¹. Наприкінці Л. Кревза зауважує, що всі київські митрополити-греки були послухні Царгородові.

Відтак Л. Кревза переходить до питання підлеглості чи зобов'язань київських митрополитів просити патріаршого благословення у церковних справах Київської митрополії, бо, за його словами, „наші противники хочуть нам доказати, що Русь повинна підлягати царгородському патріархові”²².

У відповідь на такі докази Л. Кревза покликається на єпископський собор у Києві, скликаний князем Ярославом Мудрим, на якому ухвалено не посилати за митрополитом-греком. Отже, говорить Л. Кревза, „звичай був перерваний”²³.

У четвертій частині „Оборони” йдеться про здобутки від Берестейської унії та шукання шляхів порозуміння з опозицією. Серед здобутків, що стали відчутними після 1595 р., Л. Кревза на головне місце ставить піднесення освіти та престижу духовенства. Кілька десятків монахів закінчили загальні філософські або теологічні студії, а двадцять двоє ченців

¹⁷ „Za iego [Ярослава Мудрого] czasu stało się rozerwanie między Cerkwią Grecką y Rzymską przez Michała Kirularego Patriarchy Carogradzkiego / tam za osobliwym zrządzeniem Bożym / po śmierci Teopempta / Jarosław Xiążę Ruskie nie chciał mieć Greka Metropolita / posłuszeństwa Patriarchowskiego” (Lev Krevza's Obrona iedności cerkiewney and Zaharija Kopystens'kyj's Palinodija. — P. 56).

¹⁸ „Hilarion naypierwszy z narodu Ruskiego był Inokiem / to iest Mnichem na Berestowie Roku 1051. Jarosław Xiążę Ruskie Episkopow do Kiiewskiey Cerkwie s. Sofiey zazwawszy / dał go poświćić na Metropolita / y do Carogradu nie słał po błogosłowieństwo / tak wyraźnie mowi Kronika Moskiewska [...] Może y to być / że ten Xiążę dowiedziawszy się o odszczepieństwie / odrzucił się od Patriarchi [...]” (Там само. — P. 56).

¹⁹ Там само. — P. 58.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² „Chcą Adversarze naszymy wywieść nam / że Ruś ma podlegać Patriarsze Carogradskiemu” (Там само. — P. 66).

²³ Там само. — P. 67.

здобувають освіту коштом папи у Римі, Відні, Празі, Вільні та інших європейських освітніх центрах. Від освіти, пише Л. Кревза, буде між людьми пошана до духовних осіб і користь народові, який зможе боронити своїх прав і свобод, чого перед тим не було²⁴. Він вказує на відродження монастирського життя, яке помітно підупало перед унією, та на поліпшення стосунків між королем, папою і церквою.

Л. Кревза відкидає зроблені уніатам закиди „зради“ старовини, які йшли від православних. Покликаючись на докази в „Обороні“, він твердить, що якраз прихильники унії є захисниками старовини, що вони поступають згідно з наукою сімох Вселенських соборів та отців, яких Руська церква завжди визнавала. Ці джерела, продовжує Л. Кревза, нам доказують, хто з нас при старожитностях²⁵.

Руській православній церкві, порівнюючи її з Грецькою після розколу, Л. Кревза закидає, що вона не може обійтися без опертя на світський посполитий прошарок, і протиставить їй уніатську церкву, яка від самих початків знаходить свою силу в духовенстві, котре збільшується й морально підноситься²⁶.

В останньому розділі Л. Кревза закликає до згоди між опозиційними таборами. Звертається до опозиції з проханням припинити внутрішню війну й відвернути небезпеку взаємного нищення. Молитовним топосом він апелює до супротивників: „Наймиліші браття мої, того ж стародавнього руського народу, хоч умом зі мною розрізнені, свою мову до вас звертаю“²⁷ „Подайте нам спосіб,— продовжує Л. Кревза,— хочемо з вами об'єднатися, все зробимо, що буде без образи нашого сумління [...]“²⁸, уважаючи цю взаємну боротьбу безпричинною й образою Бога.

Під літературним оглядом „Оборона“ Л. Кревзи є ближчою до наукового трактату, ніж до літературного твору. У ній домінує логічна й речова аргументація, спрямована на освіченого читача, наявні дослідницька сумнівність та аналітичний критицизм. Л. Кревза часто цитує грецькі й латинські джерела, Новий заповіт, церковні Богослужіння, твори отців церкви, листування (патріарха Тарасія до папи Адріана) тощо.

У доводах Л. Кревзи немає надмірної конфесійної нав'язливості і полемічної демагогії, образливих епітетів й очорнювання опонента. У своїх звертаннях він уникає відкритих докорів опонентові чи аргументів *ad hominem*. Він завжди реферує до колективної сторони — „нашої“ і „протижевної“, а головним об'єктом його дискусії є інтереси усієї церкви.

Мова „Оборони“ ритмізована й подекуди римована, але без намагання зробити її і стиль самоціллю. Творові чужа ренесансова загостреність, в'дливість чи нетактовність або барокова емоційність та перебільшена орнаментика. Він не агресивний і не дефензивний. Натомість його стиль витончений, стрункий та пронизаний широю турботою, й тоді Л. Кревза буває ліриком, але без солодкавої сентиментальності.

²⁴ Lev Krevza's Obrona iedności cerkiewney and Zaxarija Kopystens'kyj's Palinodija.— P. 71.

²⁵ Там само.— P. 110.

²⁶ Там само.— P. 111.

²⁷ Там само.— P. 109.

²⁸ Там само.— P. 116.

Структура „Оборони церковної єдності“ дещо порушена пізнішими вставками авторова у деякі частини й розділи. Так, у третю частину вкладено розділ, який належить до другої частини, а після останньої (четвертої) і змісту додано „Пропозиції про походження Св. Духа“ польською й латинською мовами, коли польською, на його думку, не все можливо було передати. Після цього йде непомічений, мабуть, друкарями двосторінковий додаток до третьої частини, у якій мовиться про Володимирове хрещення Руси та хрещення за княгині Ольги. У самому кінці додано список зауважених в „Обороні“ помилок.

Захарія Копистенський і оборона віри

Біографічні дані про Захарію Копистенського дуже скупі. Він, як і Л. Кревза, шляхетського роду, народився в успадкованому родовому селі Кописне на Перемишльщині близько 1590 р.* Його хресне ім'я невідоме, й мало знаємо про його формальну освіту. Здається, студіював у Німеччині, а відтак деякий час перебував у молдавському монастирі Путна на Буковині. Дехто припускає, що З. Копистенський навчався у Перемишльській і Львівській братських школах. Він визначний теолог і автор „Книги о вірі“ (1616). Свою кар'єру почав писанням вступів і редагуванням православних видань. У 1617—1624 рр. написав „Палінодію“, а від 1624 р. до смерті (1627) був архимандритом Києво-Печерської лаври²⁹.

Повний заголовок аналізованого твору — „Палінодія или книга оборони католической святой апостольской Восточной церкви и св. патриархов и о греках и российских христианех“. Обсягом „Палінодія“ у шість разів більша (близько 800 с.), ніж „Оборона“ Л. Кревзи, але побудована за тією ж схемою і проблематикою, що й ця праця. Відмінність хіба в тому, що З. Копистенський розглядає поодинокі тези Л. Кревзи детальніше й помножує число розділів, які називає артикулами. Однак твір не є повною „відповіддю“ на „Оборону“ Л. Кревзи. З. Копистенський чомусь залишив без відповіді три останні розділи четвертої частини „Оборони“, в яких Л. Кревза обговорює буллу Берестейської унії, пише про здобутки від унії та про потребу і способи порозуміння між полемізуючими сторонами.

„Палінодія“ З. Копистенського, на відміну від „Оборони“ Л. Кревзи, в історії української літератури має обширну і прихильну оцінку як важливий літературний і теологічний твір³⁰. „Оборона“ Л. Кревзи здебільшого не згадується або відзначається мимохідь.

Сергій Єфремов визнав „Палінодію“ як „вінець тодішньої богословської науки“³¹. Михайло Возняк відзначав її джерельність, зрівнова-

* Між вступом Омеляна Прицака й Богдана Струмінського у виданні „Оборони“ Л. Кревзи і „Палінодії“ З. Копистенського (1987) і вступом Богдана Струмінського у виданні перекладів цих творів англійською мовою (1995) є незначні розбіжності. Б. Струмінський зроби деякі уточнення у своєму вступі.

²⁹ Strumiński Bohdan. Editorial Statement // Lev Krevza's A Defence of Church Unity and Zaharija Kopystens'kyj's Palinodia. — P. XIV.

³⁰ Дослідженню „Палінодії“ і її рукописних списків присвячено працю: Завітнич В. „Палінодія“ Захарія Копистенського і її місце в історії западнорусської полеміки XVI і XVII вв. (Варшава, 1883) та дослідження А. Ішака: Isčak A. De Zacharia Kopystenskyj eiusque „Palinodia“ // Богословія. — Львів, 1931. — С. 64—106, 219—234, 325—356.

³¹ Єфремов Сергій. Історія українського письменства. Вид. четверте, з одніми й додатками. — Київ; Ляйпціг, 1924. — Т. I. — С. 152.

женість авторового підходу, об'єктивність, тонку аналітичність фактів і думок та критичне ставлення до джерельного матеріалу³². Дмитро Чижевський називає її твором „правдивої та серйозної богословської полеміки” та „найвизначнішим твором” цього жанру³³. У такому ж дусі висловлюється Леонід Махновець, називаючи працю З. Копистенського за змістом і обсягом „найкапітальнішою” теологічно-історичною обороною православ'я в українській літературі XVI—XVIII ст. та „розгромом” „Оборони церковної єдності” Лева Кревзи³⁴.

Автор „Палінодії” намагається довести хиткість учення латинських богословів щодо першості римських пап, греко-православний характер хрещення Руси за Володимира Великого, незаконність Берестейської унії та доказати, чому Українська церква повинна визнавати зверхність і послух не римському папі, а грецькому константинопольському патріархові.

З. Копистенський оскаржує у зраді церковних ієрархів, які, на його думку, не зрозуміли конструктивних заходів патріарха Єремії (1588—1589) і пішли за унією з Латинською церквою. Кирила Терлецького, якому Єремія надав чин екзарха, З. Копистенський називає „лисом”, „двоє-женцем”, і в „многих ексцесах таких порочним”, що чинив „забойства і лихоїманія”. А Іпатій Потій „порочний у нестатку віри”. І ці, констатує З. Копистенський, були творцями „тієї мерзенної їх унії, чи радше іпо-стасії”, якою „народ роський бривдився з усього серця”.

Щоб висміяти папський уряд, З. Копистенський послуговується популярною тоді легендою про „папісу”, незважаючи на те, що на той час уже було доведено фіктивність цієї історії, але З. Копистенський продовжує збирати різні інформації про „папісу” й покликається на них, як на автентичний матеріал. Римлянам він докоряє за те, що вони чваняться мудрістю Платона й Арістотеля, твердить, що це „мудрість грецьких філософів”. Але пропускає той факт, що у православній полеміці Івана Вишенського і в „Пересторозі” (1605—1606) вчення Арістотеля і Платона було висміяне як мудрість „єзуїтсько-латинська”.

„Палінодія”, як було згадано, є твором незакінченим і, мабуть, тому не потрапила ні до єрархічної апробати, ні до друку, хоч уривки її опубліковано. Богдан Струмінський у вступі до перекладів „Оборони” Л. Кревзи і „Палінодії” З. Копистенського англійською мовою (1995) припускає, що 1624 р. атмосфера в Польсько-Литовському Коммонвелті стала антиправославною, і З. Копистенський уважав за доцільне не закінчувати твір, хоч як архимандрит мав усі можливості його опублікувати³⁵.

Стиль „Палінодії” вкладається у загальну практику європейської ренесансної полемічної літератури того часу. Це жанр, який міг бути проповіддю, релігійною публіцистикою або бароковим богословським трактатом. Характерними для стилю такого жанру є ортодоксальне пе-

³² Возняк Михайло. Історія української літератури.— Т. II.— С. 240.

³³ Чижевський Дмитро. Історія української літератури від початків до доби реалізму / Українська Вільна Академія Наук у США.— Нью-Йорк, 1956.— С. 307.

³⁴ Махновець Леонід. Сатира і гумор української прози XVI—XVIII ст.— К., 1964.— С. 313.

³⁵ Strumiński Bohdan. Editorial Statement.— P. XIV.

реконання автора у непомилності власних позицій та риторична форма комунікування тих позицій.

Риторизм мав подвійний характер — аристотелівський, себто, прагнення автора до правди, або сократівський, коли полеміст використовував риторику як мистецтво, здатне применшувати великі речі, а перебільшувати малі. Цьому засобів чужа медитативність та покірність людини середньовіччя. Він зосереджується на конфронтаціях і бунтівності частини людини ренесансу, самозвільненої від зверхності світської і церковної влади. Риторика не цікавиться глибинними верствами слова й образу. Їй байдужа чіткість логіки, наукова чесність та естетика в її теперішньому розумінні. Полеміста риторичного напрямку цікавить передусім архітектоніка й загальне вираження фрази, навіть вдаючись до приниження й очорнювання свого опонента, при тому „якнайскромніше” вивищуючи себе. Додатковою прикметою цього стилю є його емоційність, накопичення синонімів, антитез, закликів, висміювань, лайок, якими могли чванитись чи не всі європейські літератури ренесансу, а особливо епохи релігійних воєн.

Італійські гуманісти, наприклад, своїх опонентів називали „скотиною із скотів”, „рабом рабів”, „кровожадним тигром”, „рогатою твариною”, „гноєм” і т. ін. Подібно робили й німецькі гуманісти. Мартин Лютер говорив про папство як „установу сатани”, а папу називав „римським блюдолизом”, „пекельною величністю і шахраєм”, „епікурейською свинею”, а супротивники Лютера називали його „брудним Мартином, доктором сучим сином з Віртемберга”. В Іспанії й Англії перевищували всіх³⁶.

Поряд з ренесансовими, реформаційними та бароковими крайностями, красивостями та химерностями думки в полемічному стилі знаходимо сліди давнього „іконного” та „монументального” трактування літературних тропів, що залишились у так званих *loci communes* (загальних місцях) та інших стилістичних кліше середньовіччя. Найчастішим між ними, як бачимо у З. Копистенського, є „топос скромності” і скромного „вивищування себе”, яким полеміст звичайно починає або закінчує свій твір, вбачаючись перед читачем за свою некомпетентність, недостатню освіту, негідність писати на таку „важливу” і „святую” тему. Обіцяє читачеві, що не вживатиме такої емоційної та образливої мови, як це залюбки робить його опонент. Але, скічивши писати цей топос, з хвилиною, коли в ньому збудиться „святий” гнів на свого несправедного супротивника, всі обіцянки забуваються.

„Палінодія” починається тропом скромності: „Я найменший з духовних і світських осіб, до цього багато разів уживаний, сливе неначе приневолений, за Божою поміччю прихилився написати цю книгу, інакше не випадало, тільки покоритися волі й жаданню правовірних [...] Я взявся з любови й бажання спасіння як своїм правовірним братам, так і відступникам і супротивникам нашим [...] Я взявся ще за спонукою самого сумління”³⁷. І додає, що він свідомо опускає „виставний і виворот-

³⁶ Див.: Махновець Леонід. Сатира і гумор...— С. 301—302.

³⁷ Переклад українською мовою див.: Возняк Михайло. Історія української літератури.— Т. II.— С. 236.

ний писання способ, яко то вітроголове на показання духом прожної хвали звикли чинити"³⁹.

Д. Чижевський вважає помилковим розуміння топосів у старій літературі як виразу „дійсних настроїв та переживань автора“, включно з авторовою „скромністю“, „нездібністю“ або „негідністю“. Це звичайні, твердить Д. Чижевський, стилістичні прикраси³⁹.

Претензійність і помпезність автора демонструється також у надмірному вживанні грецьких назв для своїх творів — Антіграфі, Антіррісіс, Апокрісіс, Епанортосіс, Палінодія тощо, а всі вони означають „відповідь“ або „оборону“. Подібне відбувається з власними іменами та псевдонімами, наприклад, Пімін („пастир“), Філалет („правдолюб“), Ортолог („правдомов“) і т. ін.⁴⁰

Найбільше образ у „Палінодії“ спрямовано на особу автора „Оборони“, Лева Кревзу. Вони у формі глумливих епітетів, прізвиськ, сарказму та іронії. Л. Кревза у З. Копистенського — „отступник“, „облудник“, „писар уніятський“, що, мов потопаючий, хапається за соломину. Він „проклятий Хам“, а його голова — „череп'я без вапна“, його мова — „слова без розуму“, а його аргументи — „глиняні доводи“, „відступницьке безмізке шаління“, „виригнені блюзнірства“ тощо і що „Оборона“ Л. Кревзи — „шпаргал“.

Стилістичні засоби в полемічній літературі часто ставали непорушними кліше. Наприклад, фразу М. Лютера „папа-антихрист“ уживано в усіх антиримських полемічних творах без посилань на автора фрази. Називання єпископів, які підписали Берестейську унію „зрадниками і Юдами“ повторювалось в усіх антиуніатських творах, а „схизматиками“ називано усіх противників унії. Для дошкульнішого ефекту вживано, як це робить З. Копистенський, дотепних народних приповідок. Аргументація Копистенського, каже Д. Чижевський, „прикрашена тим самим бароковим патосом, викриками, зворотами, дотепами, приповідками, панегіріками“⁴¹.

Як і в середньовіччі, багатомовність була характерною і для полемічної літератури. Поруч існували мови латинська, польська, українська (руська, російська), книжна староукраїнська і „слов'янська“, що включала напіврозмовну українську й церковнослов'янську мови.

Розмовна українська мова, яка під впливом ідей відродження почала входити у церковний ужиток, відійшла на другий план. Це значною мірою сталося під впливом таких римо-католицьких полемістів, як Петро Скарга, який робив закид Українській церкві, що вона не має мови, яка в теологічному спілкуванні могла б рівнятися мовам латинській або грецькій. А іншою причиною був бездержавний статус України, де роль державного уряду виконувала церква, і ця роль залишилася надовго в її руках. Під впливом церкви церковнослов'янська мова почала повертатись у церковний і літературний ужиток, але вже не у своєму давньому

³⁹ Махновець Леонід. Сатира і гумор...— С. 313.

³⁹ Чижевський Дмитро. Історія української літератури...— С. 16.

⁴⁰ Ševčenko Ihor. Religious Polemical Literature in the Ukrainian and Belarusian Lands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // Journal of Ukrainian Studies.— 1992.— Vol. 17.— N 1—2.— Summer—Winter.— P. 45—57.

⁴¹ Там само.— P. 307.

вигляді, а як суміш розмовної, польської та церковнослов'янської мов, якою, до речі, З. Копистенський написав свою „Палінодію“.

Л. Кревза пише польською мовою. У вступі до своєї „Оборони“ він відзначає: „Ця річ найперше виходить польською мовою тому, що ті, які є нашого руського обряду, цього потребували; згодом вона появиться поруськи“. Однак руською мовою цей твір не з'явився. Можливо, мова „Оборони“ була причиною непомічення її істориками української літератури.

Як твердив М. Грушевський, жива літературна полеміка між православним віленським братством і уніатським монастирем Святої Трійці йшла по-польськи з огляду на урядові кола, „на адресу яких [ця література] призначалася“⁴².

* * *

Полемічна література була викликана особливими релігійними й політичними відносинами у Європі між XV—XVII ст. Ці загострені стосунки призвели до особливого літературного жанру, що потребував відповідного стилю, який стояв на межі мистецтва і пропаганди — стилю, який ставив на перше місце агресивність і безоглядність, а не логіку й естетику.

Це стиль не в сучасному розумінні цього поняття, що послуговується різними семантичними пластами мови і слова. У релігійній полемічній літературі не було намагань викликати будь-які естетичні почуття чи незвичайні асоціації. Естетизм — явище далеко пізнішого походження, коли мистецтво глибше зацікавилось людиною та її складною природою. Це сталося щойно в добі романтизму, а поглибили естетизм символісти.

„Оборона“ Л. Кревзи й „Палінодія“ З. Копистенського — це відкрита конфесійна дуель з політичним та інтелектуальним підтекстом, що відображав певний фермент, який відбувався в українському суспільстві кінця XVI й першої половини XVII ст. Це спір двох політичних орієнтацій під покришкою „православ'я“ й „уніатства“.

Унаслідок агресивної поведінки польської сторони на окупованих землях певна частина Української церкви була емоційно протипольською. Не маючи кращої альтернативи, вона пішла під греко-православний Константинополь попри те, що на політичній карті він тоді не існував. Натомість західна уніатська орієнтація, на наш погляд, була далеко реальнішою й далекосіянішою.

Обидва табори говорили про самозбереження або повернення до „спадщини“ старої Руси, але цю спадщину інакше розуміли й пішли до неї різними шляхами. Табір З. Копистенського пішов шляхом конфесійних почувань і давньої „підлеглости“ грецьким патріархам, що для них було уособленням традицій староруської церкви, а табір Л. Кревзи вибрав сучаснішу дорогу до тієї спадщини, відгрибаючи її старі сліди.

І ці філософії позначились на полемічному стилі тих таборів. Для Л. Кревзи характерний прагматизм, інтелектуалізм, аналітичність і візія — без емоційних ексцесів та самоспівчуття. „Римська“ альтернатива переважила над безперспективною константинопольською.

⁴² Грушевський Михайло. Історія України-Руси.— Нью-Йорк, 1956.— Т. VII.— С. 452.

У Копистенського суміш риторики, в'їдливості та бурхливої перебільшеної орнаментики, що хиталася між богословською вченістю і протестантською проповіддю. Усі ці засоби були спрямовані на підвищення емоційності серед населення.

Наступальний тон „Палінодії“ теж впливав з тодішньої політичної кон'юнктури, що склалася напередодні утворення Гетьманської держави. У 1620 р., коли Польща потребувала військової допомоги, на прохання гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, єрусалимський патріарх Теофан (по дорозі в Московію) висвячує Йова Борецького на київського православного митрополита. І з цим починаються „жвавіші зносини наші з Москвою“, пише митрополит Іларіон⁴³.

У 1625 р. митрополит Йов Борецький посилає, пише Іларіон, „до Московського уряду луцького єпископа Ісака Борисковича (бувшого Дерманського Ігумена) просити допомоги проти польських релігійних утисків. І цей єпископ уже тоді там заявив, що у малоросіян одна тільки дума — якби поступити під государеву руку“⁴⁴. Згодом, продовжує митрополит Іларіон, „наші зносини з Москвою ставали частішими“⁴⁵.

Православне крило Української церкви переходить під протекторат гетьмана й Запорізького війська. Згодом позиція православ'я як офіційної Церкви Гетьманської України закріплюється та стає ядром національної ідеології і патріотизму. І таке схрещення понять — світського й конфесійного — та надавання пріоритету одному церковному таборові вродили перший овоч. У 1628—1629 рр., коли митрополити — православний Йов Борецький та уніатський Веніамін Рутський — задумали порозуміння між уніатами і православними, Йов Борецький не дістав підтримки від козацтва. А 1686 р. за гетьманування честолобного Івана Самойловича та московського патріарха Якима і завдяки грошовій підтримці московського уряду Українську Православну Церкву приєднано до Російської⁴⁵. І так, замість власного патріархату, до якого закликав уніат Лев Кревза, козацька православна церква визнала примат московського патріарха. Опанована російськими впливами вона стала головним русифікатором України.

Сьогодні Українська церква підлягає чотирьом патріархам — московському, римському, київському й константинопольському. Московський патріарх є явно антиукраїнським. Це, мабуть, безприкладний випадок у церковному житті модерного часу.

Пригадується таємна німецька інструкція своїй військовій адміністрації в Україні під час Другої світової війни — не допускати до згоди у церковному житті.

⁴³ Митрополит Іларіон [Огієнко Іван]. Приєднання церкви української до московської... — С. 8.

⁴⁴ Соловьев С. История России съ древнѣйшихъ временъ. — Санкт-Петербург, 1860. — Т. X. — С. 85, 87; Маркевич М. История Малороссии. — Москва, 1842. — Т. I. — С. 123; Митрополит Іларіон [Огієнко Іван]. Приєднання церкви української до московської... — С. 8.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. — С. 40—42.

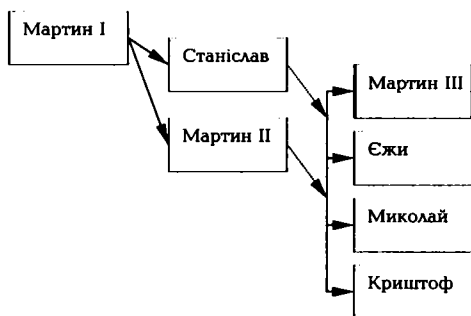
Микола ЖАРКИХ

Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень
(Київ, Україна)

„ОПИС ТАТАРІЇ“ МАРТИНА БРОНЕВСЬКОГО: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Мартин Броневський — автор латиномовного „Опису Татарії“ („Tartariae Descriptio“), відомого з першого видання у Кельні 1595 р. та наступних передруків. Цей твір досить активно використовується дослідниками як джерело з історії та археології Криму XVI ст., але, як це не дивно, ніколи не був предметом спеціального джерелознавчого дослідження. Не намагаючись дати у цій статті вичерпні відповіді на всі питання джерелознавчого характеру, ми спробуємо висвітлити ті з них, що лежать безпосередньо на поверхні, та окреслити деякі напрями подальших студій.

Відомості про автора найбільш повно і точно подає Казимир Ходиницький у статті в „Польському біографічному словнику“; вони стисло повторені в енциклопедії старопольського письменства¹. Оскільки ці дані маловідомі в Україні, коротко зреферуємо їх, додавши деякі власні міркування.

1. Генеалогія Броневських герба Тарнава

¹ Broniewski Marcin // Polski słownik biograficzny. — Kraków, 1936. — Т. 2. — S. 461—462; Piśmiennictwo staropolskie. — Warszawa, 1964. — Т. 2. — S. 46—47. За надіслання ксерокопій цих цінних статей ми щиро вдячні пану Янушеві Куртиці. Маємо застерегти, що проти цих даних відомості інших енциклопедій втрачають значення (Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. — Warszawa, 1893. — Т. 9. — S. 499; Радянська енциклопедія історії України. — К., 1969. — Т. 1. — С. 201; Українська літературна енциклопедія. — К., 1988. — Т. 1. — С. 236).

Нас цікавлять Броневські герба Тарнава, які виводять свій рід з села Бездзедза (Bieździedza) у Ясельському повіті.

Мартин I — краківський бурграбій, рицар панського гробу в Єрусалимі. Від короля Яна Ольбрахта отримав ряд маєтностей, у тому числі любачівське староство і війтівство у Потеличі*. На ці маєтності він здобув підтвердження від короля Сигізмунда I. З цього виводимо, що він діяв наприкінці XV — у першій половині XVI ст.

Станіслав — син Мартина I, перемишльський хорунжий. Ще в дитинстві отримав надання у Потеличі, служив при дворі короля Сигізмунда I. У 1546 р. був відправлений послом до Туреччини. У 1572 і 1578 рр. виступав як посол на сеймику в Судовій Вишні.

Мартин II — син Мартина I, львівський генеральний писар. У 1553 р. був писарем замку в Барі. До цього можемо додати, що 26 жовтня 1553 р. король Сигізмунд Август надав Мартинові Броневському право завідувати доходами Барського староства; до 1552 р. і після 1556 р. цими доходами завідував Станіслав Броневський². З того, що спочатку ця посада була надана Станіславу, виводимо, що він був старшим братом Мартина II; друге покоління Броневських діє у середині — третій чверті XVI ст.

Третє покоління Броневських представлене братами Мартином III, Ежи, Миколаєм і Криштофом. Вони діяли в останній третині XVI ст. Хто був їх батько, — достеменно не відомо. В енциклопедії старопольського письменства застосовано припущення, що ним був Станіслав, але К. Ходиницький застерігав, що таке припущення не впливає безпосередньо із джерел.

Нас цікавить власне Мартин III — автор „Опису Татарії”. Дата і місце його народження не з’ясовані. Зі змісту і стилю „Опису” видно, що він здобув добру освіту, але де і коли це було — також не відомо. „Опис” має присвяту королю Стефанові Баторію, в якій М. Броневський подає деякі факти своєї біографії. Зокрема, він вказує, що почав службу з молодих років при дворі Сигізмунда Августа і що батько його рано помер³. Якщо ми правильно все розуміємо, смерть його батька сталась задовго до цього часу (присвята має дату — 1 січня 1579 р.). Тоді його батьком не міг бути Станіслав, який ще в 1578 р. сеймикував у Судовій Вишні. Тому це є вказівкою на Мартина II як на батька Мартина III і його братів.

Перший точно датований факт біографії Мартина III належить до 1577 р., коли він здобув титул секретаря короля С. Баторія. У цьому йому допомогли канцлер Ян Замоїський, краківський єпископ Петро Мишковський і подільський воєвода Миколай Мелецький. Це сталось під час сейму у Варшаві.

У 1578 і 1579 рр. М. Броневський був польським послом у Криму. Відома інструкція короля С. Баторія для посольства від 4 квітня 1578 р.⁴ У

* Йдеться про село Потелич Жовківського району Львівської області.

² Грушевський М. С. Барське староство. — Львів, 1996. — С. 105, 292, 305—306.

³ Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД). — [Одесса], 1867. — Т. 6. — С. 367.

⁴ Цей документ видано у складі збірки „Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576—1586”, яка опублікована в серії „Acta historica res gestas Poloniae illustranta” (Kraków, 1887. — Т. 11. — С. 35). Звіт про козаків з цієї інструкції використано: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 150; Яворницький Д. И. История запорожских казаков. — К., 1990. — Т. 2. — С. 39—40; Щербак В. О. Українське козацтво. — К., 2000. — С. 68. На жаль, ми не змогли скористатись цим документом.

Криму М. Броневський мав діяти спільно з Андрієм Тарановським, який був висланий раніше. Метою посольства було стримати Кримське ханство від нападів на землі Корони і залучити його до спільної з Річчю Посполитою війни проти Росії. Але мусимо сказати, що в цій справі С. Баторію не пощастило⁵.

Отже, у квітні 1578 р. М. Броневський вирушив до Криму. Подальша хронологія його посольської діяльності точно не з'ясована. Слід припустити, що він повернувся до короля і знову виїхав до Криму в тому ж 1578 р., оскільки присвята „Опису“, написана у татарському селі Тассарлаган і датована 1 січня 1579 р., згадує про дворазове призначення М. Броневського послом до Криму.

До цієї хронології можемо додати ще одне спостереження: у 22 розділі „Опису“ М. Броневський пише: „В кінці грудня, в самому початку зими, і в середині лютого, коли зима звичайно найбільш сильна і сніжна, там [у Криму] постійний холод триває не довше 3 днів [...] і ніколи зима не продовжується далі, ніж до початку березня“⁶.

Попри звичайну для М. Броневського генералізацію одиничного спостереження (про яку ми ще будемо говорити), тут є певна хронологічна інформація. Щодо грудня, то немає сумніву, що йдеться про грудень 1578 р. А щодо лютого і березня, то це не міг бути 1578 р., оскільки М. Броневський отримав призначення послом тільки у квітні; не міг бути і 1580 чи пізніші роки, бо про такі посольства нічого не відомо. Отже, йдеться про лютий і березень 1579 р.; принаймні на початку березня 1579 р. М. Броневський усе ще перебував у Криму і спостерігав кінець зими. Тому повернення його з другого посольства відбулося не раніше ніж наприкінці березня 1579 р. Таким чином, можна говорити, що його посольська місія тривала цілий рік (квітень 1578 — березень 1579 рр.), з якого він понад дев'ять місяців провів у Криму (як він сам пише у розділі 35).

У 1580 р. М. Броневський перебував у Польщі, виконуючи доручення короля на сеймику в Холмі. Після смерті короля С. Баторія (1586) він у 1587 р. у Колошварі видав лист придворного лікаря М. Буцеллі під назвою „*Epistola... Georgii Chiasog... de morbo et obitu... Stephani regis*“, додавши до нього передмову.

7 січня 1587 р. Єжи, Миколай і Криштоф Броневські скаржилися перед львівським з'їздом шляхти від свого імені та свого брата Мартина на любачівського старосту Яна Плазу, який забрав вівтітство у Потеличі, надане їхньому предкові Яном Ольбрахтом. Цю скаргу підтримали канцлер Ян Замойський, львівський католицький архієпископ Дмитро Соліковський, руський воєвода Станіслав Жолкевський, Костянтин Острозький та інші.

На конвокаційному сеймі 1587 р. цю справу порушив уже особисто Мартин Броневський; також він наполягав, щоб його було нагороджено за посольство до татар. Виступав він також на елекційному сеймі — уже в громадських справах, підтримуючи певних кандидатів.

⁵ Ретельно складений каталог нападів татар на Росію фіксує для 1578 р. лише один напад ногайців (не кримців); а в 1579 р. — аж дивно — нападів узагалі не було (Новосельський А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. — Москва, 1948. — С. 432). Натомість і в 1577, і в 1578 рр. кримці вчиняли сильні напади на Україну (Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 151).

⁶ ЗООИД. — Т. 6. — С. 351.

8 лютого 1590 р. сеймик у Судовій Вишні наказав своїм послам клопотатись, щоб Мартин Броневський за свої заслуги для Речі Посполитої отримав належну винагороду.

4 жовтня 1590 р. луцький єпископ Кирило Терлецький з крилошанами подав скаргу на королівського секретаря Мартина Броневського, що він зі своїми слугами та іншими озброєними людьми зробив наїзд на маєток луцької катедри Фалимичі, пограбував його, вигнав звідти урядників владики і почав володіти Фалимичами як своєю власністю⁷.

31 березня 1593 р. сеймик Руського воєводства клопотався, щоб були вчасно сплачені борги Мартина Броневського, які він поробив на потребу Речі Посполитої, коли їздив послом до татар⁸. Отже, на цей час М. Броневський уже помер. У 1595 р. Криштоф Броневський згадував на сеймі про свого померлого брата.

Переглянувши цю біографію, робимо припущення, що послом до Криму не могли призначити людину аж надто молоду (пригадуєте, як гірко образився Павло Тетеря, коли послом до нього король прислав 24-річного Івана Мазепу? П. Тетеря вважав це непрямим виявом неповаги до себе). Припустивши, що поважний вік для посла — це 30 років, рік народження вийшов би 1548-й. Тому більш обережно і більш упевнено можна припускати, що він народився у 1545—1550 рр., і це не суперечить хронології життя його батька.

Найвизначнішим періодом життя М. Броневського був час Стефана Баторія, прихильником котрого М. Броневський залишився і після смерті короля. Бачимо, що М. Броневський тішився постійною підтримкою такої впливової особи, як Ян Замойський, але навіть це не допомогло йому домогтись відшкодування з державного скарбу боргів за кримські посольства.

У релігійному питанні Мартин Броневський виявив себе щирим католиком, підписавши протестацію проти варшавської конфедерації⁹.

Розглядаючи біографію автора, слід уникати плутанини між „нашим” Мартином Броневським герба Тарнава та Мартином Прокоповичем Броневським герба Леліва з Бронєва (Каліське воєводство) — автором полемічного трактату „Апокрисис”, учасником рокошу Жебжидовського. Цьому останньому Броневському присвячена нова монографія¹⁰, у якій проведено докладне відмежування цієї особи від автора „Опису Татарії”.

Видання опису. Окрім опису Татарії, у склад кельнського видання 1595 р.¹¹ входили також описи Семигороду (Трансільванії), Молдавії та

⁷ Макарий. История русской церкви. — Санкт-Петербург, 1877. — Т. 8. — Гл. 4 (ми користувалися веб-копією: http://www.rus-sky.com/church_his/mak4004-o.htm); нині — Фалемичі Володимир-Волинського району Волинської області.

⁸ Знаючи умови посольств до Кримського ханства, неважко здогадатись, що М. Броневський нароби́в боргів, аби роздавати подарунки кримським вельможам.

⁹ Тобто ухвали конвокаційного сейму 28 січня 1573 р., якою забезпечувались рівні права католиків і визна́вців інших сповіда́нь.

¹⁰ Byliński J. Marcin Broniewski — trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III. — Wrocław, 1994.

¹¹ Martini Broniovii de Biezdzfedeae, bis in Tartarium nomine Stephani regis legati, Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita, cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauriae. Item Transsylvaniae ac Moldaviae aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio. — Coloniae Agrippinae: in officina Birckmannica, sumptibus Arnoldi Mylij, 1595. У титулі трактату міститься друкарська помилка: Biezdzfedeae замість Biezdzedea чи Biezdzieadea, яку відзначають сучасні польські довідники.

чотири карти. Ці останні описи належали іншим авторам; К. Ходиницький вказує, що вони об'єднані ідеєю обґрунтування династичних прав Габсбургів на Трансільванію і Молдавію (такої ідеї немає у М. Броневського). На картах змальовано Крим, Семигород, Молдавію та Каркінітське озеро. Карта Криму використовувалась¹⁰, але не перевидавалась і не була предметом спеціального зацікавлення; навіть питання про автор карт залишається дискусійним — чи це М. Броневський, чи інша особа. Я. Дашкевич вважає, що автором карти не міг бути М. Броневський, оскільки карта дещо суперечить тексту опису¹¹. Отже, це питання потребує окремого вивчення.

У тому ж 1595 р. знову ж таки у Кельні цей твір видано у складі іншої збірки, що містить твори А. Поссевіно про Московію¹².

Наступне видання вийшло у складі збірки „*Russia seu Moscovia itemque Tartaria commentario topographico atque politico illustrato*“ (Lugd. Batavorum: Elsevier, 1630) — разом з уривками Михалона Литвина та іншими творами про татар. Питання про співвідношення текстів цих стародруків, наскільки нам відомо, не розглядалось.

„Опис Татарії“ включено також до збірки „*Scriptores rerum Hungaricarum*“, виданої І. Швандтером у Відні 1766 р.

Англійський переклад опису видано у Лондоні 1625 р. у складі славної Гаклюйтової збірки описів подорожей до всіх країн; у 1903 р. в Лондоні ж вийшло перевидання цієї збірки.

Перший російський переклад здійснив Д. Мутев у 1839 р., він залишився у рукописі¹³. Новий переклад опису, який здійснив І. Шершневич, надруковано у 1867 р. разом з примітками М. Мурзакевича¹⁴. Цей переклад має помилки, на які вказував М. Ернст.

Таблиця 1

Порівняння перекладів „Опису Татарії“

№	Переклад І. Шершневича ¹⁵	Переклад М. Ернста ¹⁶
1	Неподалік від Манкопа, що турки його звуть Черкессигермен, тобто нова черкеська фортеця,	Неподалік від Манкопії та Черкессигермена, фортеці турецької, нової й названої на честь Черкеса,

¹⁰ Бертъе-Делагард А. Л. К вопросу о местонахождении Маврокастропа „Записки готского топарха“ // ЗООИД. — [Одесса], 1919. — Т. 33. — С. 11.

¹¹ Дашкевич Я. Покрайні нотатки про українські степи у „Географії“ Птолемея 1562 р. // Боплан і Україна. — Львів, 1998. — С. 86. У спеціальній статті (Височенко С. М., Сімутіна А. Л. Середньовічна Тавріка у картографічних зображеннях: за матеріалами колекції ЛНБ // Записки Львівської наукової бібліотеки. — 1996. — Т. 5. — С. 20—39) карти М. Броневського чомусь не згадані.

¹² Дашкевич Я. Покрайні нотатки... — С. 86; К. Ходиницький вказує у складі збірки праці М. Кромера „Полонія“.

¹³ Рыстенко А. В. Рукописи, принадлежащие библиотеке имп. Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — [Одесса], 1910. — Т. 28. — Отд. 2. — С. 96.

¹⁴ Броневский М. Описание Крыма // Там само. — Т. 6. — С. 333—367.

¹⁵ ЗООИД. — Т. 6. — С. 344.

¹⁶ Эрнст Н. А. Эски-Кермен и пещерные города Крыма // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии (далі — ИТО). — Симферополь, 1929. — Т. 3. — С. 16.

Закінчення табл. 1

2	лежить стародавнє місто, прецінь ані турки, ані татари, ні навіть самі греки не знають його імені.	знаходиться ніякось вельми давня фортеця й місто, але вона ані в турків і татар, ані навіть у самих греків унаслідок крайньої давности не має ніякого імені*.
3	Відомо тільки, що воно загинуло у часи грецьких князів, про яких у цих місцях розповідають багато лихого, про їх жахливі злочини проти Бога і людей.	Вона прийшла до розорення в часи грецьких князів, про яких у цих місцях повідомляють численні злочини, які вони вчинили проти Бога та людей.
4	На кам'яній горі, на якій розташоване місто, з дивним мистецтвом висічені у скелі будинки,	У тій скелястій горі, де вона розташована, є будинки, що з дивним трудом висічені у скелі,
5	сліди яких ще добре видно, попри те, що це місце цілком поросло лісом.	які ще збереглися неушкодженими у великій кількості, хоча це місце нині заросло лісом.
6	Храм, прикрашений мармуровими та серпентиновими колонами, вже зруйнувався, але уламки його свідчать про давню славу та розкіш міста.	Храм, прикрашений мармуровими та серпентиновими колонами, нині простертий на землі та зруйнований, свідчить, що це місце було колись значним і славним.

Порівняння текстів показує, що істотні розбіжності є в уривках 1 (Черкес-Кермен не є іншою назвою Мангупа) та 5 (йдеться не про сліди, а про добре збережені споруди). Ще один невеликий уривок (5 рядків тексту), присвячений монастиреві св. Георгія, перекладено О. Бертъ-Делагардом¹⁷; цей переклад лише стилістично відмінний від перекладу І. Шершневича.

Читаючи цей переклад, не можна не зауважити, що перекладач мав певні складності не тільки з латинською мовою оригіналу, але і з російською мовою перекладу. Тому здійснення нового якіснішого перекладу слід визнати бажаним, але за нинішніх темпів розробки джерел до історії Криму перекладом І. Шершневича доведеться користуватись ще багато років^{**}. Подальший розгляд змісту твору опертий саме на цей переклад.

Мета і програма опису викладені самим М. Броневським у присвяті твору королю Стефанові Баторію. Король бажав „дослідити іноземні народи, їхні звичаї у мирний і воєнний час, їхні закони і географічне положення їхніх земель”. „Я написав історію Таврійського Херсонеса, колись знаменитого царства, підвладного протягом багатьох віків слав-

* Описовий переклад виразу „ескі кермен” (Стара фортеця), яку М. Броневський слушно вважав апелятивом, а не власною назвою.

¹⁷ Бертъ-Делагард А. Л. К истории христианства в Крыму // ЗООИД.— Т. 28.— С. 72.

^{**} До речі, К. Ходиницький вказує, що твір містить докладні описи Кілії та Білгорода. У перекладі Шершневича Білгороду присвячене одне речення у розділі 2, а Кілія згадана голою назвою у розділі 23. Це ніяк не є „докладним описом”. Чи не є переклад Шершневича скороченим?

ним і великим народам і самим грекам, і описав відповідно до свого уміння, не без сердечного хвилювання, прикрі й тяжкі перевероти, яким підпала ця країна за свої нечувані злочини проти Бога і людей, які не можуть ніколи залишитись без небесної кари". Цією карою М. Броневський вважає владу татар і турків.

Зміст опису цілком відповідає побажанням короля, але не містить історії у звичному розумінні (не містить опису подій по роках чи царюваннях). Цей опис М. Броневський у приватний спосіб передав королю, сподіваючись, що він буде йому потрібен. Цю приватність ми розуміємо так: складання опису не входило в обов'язки М. Броневського як посла, а сам опис не був частиною посольської документації.

Склад твору. Праця складається з 53 невеликих розділів. Для орієнтації випишемо їх назви й додамо номери.

Таблиця 2

Зміст праці М. Броневського „Опис Татарії“

№	Назва розділу	Обсяг, умовні одиниці	Названі у тексті джерела	Вживані у тексті архаїчні назви
[ОРОГРАФІЯ]				
1	Степи Савранські та Очаківські, що лежать між Бугом і Дністром.	86		Скифи народ. Гіпаніс р. Борисфен р. Тирас р.
2	Частина нижньої Молдавії чи Валахії, яка раніше звалася Бессарабією.	30	Страбон	Ольхонія. Гіерас р. Неоптолемова башта. Гермонакта. Никоній. Офіуса.
3	Степи Білгородські та Очаківські, що лежать між Тирасом і Борисфеном та поблизу Чорного моря.	34	Страбон	Ликастем. Карцинітська, Тамирацька, Карпанейська затоки. Гіпаніс р. Борисфен р. Тирас р.
4	Місто та фортеця Очаків.	16	Птолемей. Пліній. Страбон	Ольбія. Ольбіс. Борисфенос. Ольбіополіс. Гіпаніс р. Карцинітська затока. Істм.
5	Істм, що лежить між Понтом Евксинським і Борисфеном.	10		Істм. Понт Евксинський. Борисфен р.
6	Татарські халупи. Яким чином татари кочують у степах.	55	Птолемей. Страбон	Таврика. Танаїс р. Істм. Меотійське оз. Зенонів Херсонес. Роксолани народ.
7	Таврійський Херсонес, у стародавніх мала Татарія, а мовою варварів Гадзарія. Місто і фортеця Перекоп.	44	Страбон	Евпаторія. Помейополь. Дромон. Грецида. Гераклеум. Таврійський Херсонес. Борисфен р. Танаїс р. Меотійське оз.

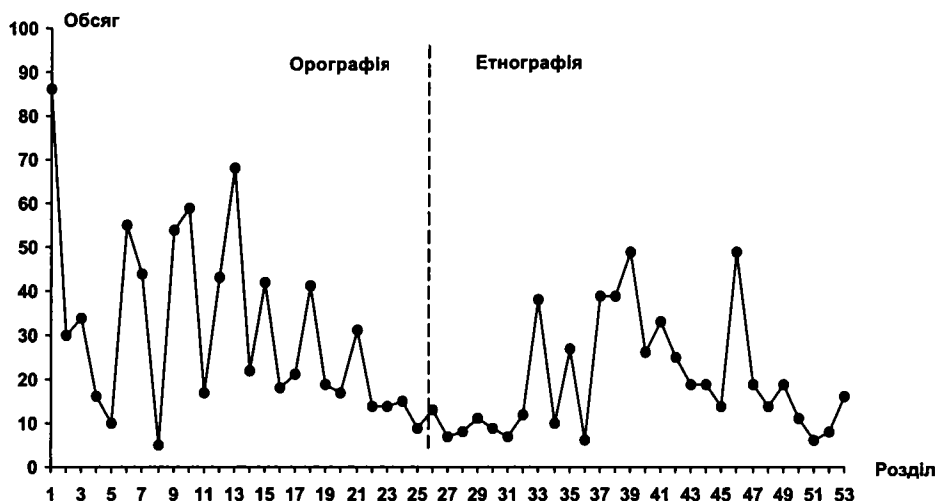
Продовження табл. 2

8	Місто і фортеця Козлов.	5		
9	Інгермен місто і фортеця.	54	Страбон	Ктенунт. Тирас р. Море Евксинське.
10	Херсонес або Корсунь, найдавніше місто Таврики.	59	Страбон	Істм. Таврійський п-ів. Парте́ніум.
11	Ямболі або Балахея, місто і фортеця.	17		Таврида.
12	Фортеця й місто Манкоп, або, як звуть його турки, Мангут.	43		
13	Палади та місце перебування ханів.	68		Таврійський п-ів.
14	Місто і фортеця Крим.	22	Птолемей Пліній	Херсонес. Тафрос. Тафри. Таврида.
15	Сідагіос, три замки та місто.	42		Таврійський п-ів.
16	Опис і відстань приморських міст.	18	Страбон	Феодосія. Таврика.
17	Місто Кафа, або Феодосія.	21		Феодосія. Таврійський п-ів.
18	Вимірювання та опис Таврійського півострова.	41	Страбон	Танаїс р. Меотида.
19	Місто і фортеця Керч.	19	Страбон Птолемей	Меотида. Босфор Кіммерійський. Фанагорія. Таврика. Колхида.
20	П'ятигорська область і її мешканці.	17		Колхида. Гирканське море.
21	Віддалі місцевостей і міст Таврійського півострова.	31		Таврійський п-ів.
22	Опис Таврики, що належить турецькому султанові.	14		Таврика.
23	Виміри та опис степів.	14		Гіпаніс р. Борисфен р. Тирас р. Гіерас р.
24	Вимір материка.	15		Меотійське оз.
25	Перекопські татари та вхід до Таврики.	9		Ра р. Таврійський п-ів.
[ЕТНОГРАФІЯ]				
26	Походження й імена ханів та їх проводирів.	13		Таврида. Херсонес.
27	Хани опановують Таврійське царство.	7		Таврида.
28	Турецький султан підкоряє таврійських татар.	8		Таврида.
29	Татари вибирають спадкоємця царства.	11		
30	Стародавнє обрання ханів.	9		

Закінчення табл. 2

31	Як чинять хани з султанами, рідними братами.	7		
32	Утримання й виховання султанів у татар.	12		
33	Ханські радники та придворні.	38		
34	Віровизнання татар.	10		Таврида.
35	Суворість законів.	27		
36	Безтурботність татар при дворі хана та поміж своїми.	6		
37	Домашній побут татар і триб їх життя.	39		
38	Данина, отримувана ханом, і прийом польських послів у хана.	39		
39	Влада та прибутки хана.	49		Таврида.
40	Походи хана й татар.	26	Страбон	
41	Яким чином хан і татари вирушають проти ворога.	33		Борисфен р.
42	В якому порядку татари йдуть на ворога.	25		
43	Татарський табір у ворожій землі та спосіб ведення війни.	19		
44	Як татари б'ються та як розташовують війська.	19		
45	Розподіл полонених на кордоні.	14		
46	Утримання та спосіб викупу полонених.	49		
47	Військо кримського хана.	19		Таврійський п-ів.
48	Коні, використовувані татарами для війни.	14		
49	Зброя й воєнне спорядження татар.	19		
50	Розвідка й розташування застави.	11		
51	Як швидко татарські війська шикуються.	6		
52	Ханський загін і прапори.	8		
53	Як хан винагороджує заслужених і здібних вояків.	16		

Щодо змісту праця складається з двох частин — орографічної та етнографічної. Перша з них більша за обсягом (775 одиниць з 1337, або 58 відсотків загального обсягу), в ній зосереджена переважна більшість посилань на стародавніх авторів і також переважна більшість випадків уживання стародавніх назв. Цей розділ явно орієнтований на європейського ренесансного читача, для якого треба було встановити відповідність знайомих реалій стародавніх авторів (головно Страбона) і невідомих реалій сучасності.

2. Обсяги розділів праці М. Броневського

Етнографічна частина праці у свою чергу складається з опису внутрішнього побуту татар (розділи 27—39) та опису воєнних традицій (розділи 40—53).

Писемні джерела, якими користувався автор, можна поділити на чотири групи:

1. Античні автори: в 11 розділах згадується Страбон, у 4 — Птолемей, у 2 — Пліній.
2. Автори XVI ст.
3. Писемні джерела, знайдені у Криму.
4. Епіграфічні пам'ятки, знайдені у Криму.

Розглянемо кожен з цих груп детальніше.

М. Броневський і Страбон. Основним писемним джерелом для М. Броневського був Страбон. Для з'ясування обсягу й методу запозичень складемо таблицю, у якій зліва розміщено текст Страбона, а справа — відповідний текст М. Броневського; у кожній з колонок фрагменти розміщено в послідовності відповідного твору. Переміщення фрагментів, що призводить до порушення послідовності, відзначено у квадратних дужках [C46 + C49 = B40]. Це має означати, що 46-й та 49-й уривки зі Страбона відповідають 40-му уривкові М. Броневського. Жирним шрифтом виділено дрібні розбіжності текстів.

Таблиця 3

Цитати зі Страбона¹⁸ у М. Броневського

№	Страбон (С)	Броневський (Б)
1	7.3.16. [...] При усті Тираса є так звана „Башта Неоптолема“ й селище під назвою „селище Гермонакта“. [C1 = B4]	2. [...] Тут [біля Білгорода] Тирас вливається у море. Біля самого гирла Тираса, або Дністра, є кам'яна башта, що зветься Неоптолемовою баштою, та селище Гермонакта,
2	Якщо піднятися вгору рікою на 140 стадій, то	
3	на обох боках зустрінемо міста: праворуч буде Никонія, а ліворуч — Офіуса.	а по обох боках Дністра два міста, з яких, як видно зі Страбона, той, що лежить праворуч*, зветься Никонія, а той, що лежить ліворуч, — Офіусою.
4		[...] В цьому місці [біля с. Маяки] за Дністром видно руїни кам'яних стін і нібито інших споруд. Страбон каже, що це була Неоптолемова башта ¹⁹ [...] [B4 = C1]
5	[...] В 500 стадіях від устя у відкритому морі лежить острів Левка. [C5 = B7]	
6		3. [...] Біля Очакова —] Березанське озеро й затоки Карцинітська, Тамірацька й Карпанейська, що названа у Страбона озером**.
7		Від устя ріки Тираса на віддалі 500 стадій лежить острів Левка, вивисуючись посеред моря. Страбон твердить, що цей острів був присвячений Ахіллесу. [B7 = C5]
8		Мандрівники, що переправляються через Березанське озеро, можуть дуже зручно його бачити***

¹⁸ Страбон. Географія: В 17 кн.— Москва, 1964.— 942 с.

* Пропустивши попереднє речення з джерела, М. Броневський вніс плутанину: Страбон описує місцевість проти течії, отже, праворуч для нього — лівий берег з Никонієм; а у М. Броневського Никоній — на правому березі Дністра.

¹⁹ Отже, М. Броневський вагається у визначенні точного місця башти, напевно, через вагання у визначенні „гирла Дністра“: або гирло лиману, або місце, де ріка впадає у лиман. Сучасні коментатори віддають перевагу першому визначенню (Агбунов М. В. Античная лодия Черного моря.— Москва, 1987.— С. 132).

** Страбон (див. далі у таблиці розділ 7.3.18) пише, що Тамірацька затока — інша назва Каркінітської затоки; топоніма Карпанейська затока у Страбона немає. Слід мати на увазі, що Карцинітська затока М. Броневського — це сучасний Дніпровський лиман, а не сучасна Каркінітська затока і Страбонова (яка підходить зі заходу до Перекопського перешийка).

*** М. Броневський не уявляв собі, що 500 стадій — це 78—99 км і що бачити острів на такій віддалі неможливо. Ще М. Мурзакевич слушно зауважив, що мандрівник прийняв о. Березань, про який у Страбона йдеться далі, за о. Левка; насправді від гирла Березанського лиману до о. Зміїного (Левка) — 180 км.

Продовження табл. 3

9	7.3.17. Далі йде р. Борисфен,	Той же Страбон каже, що р. Борисфен
10	судноплавна на 600 стадій;	знаходиться в 60 стадіях звідти*
11	поблизу тече інша ріка — Гіпаніс, і лежить острів перед устям Борисфена з гаванню.	і що неподалік від нього тече р. Гіпаніс, або Бут; й нібито в гирлі Борисфена лежить якийсь острів, де була колись пристань.
12	Якщо проплисти вгору по Борисфену 200 стадій, [C12 = B15]	
13		4. Очаків, який у Птолемея та Плінія зветься Ольбія, Ольбіс та Борисфенос, лежить на р. Борисфен при затоці Карцинітській, у яку і впадає Борисфен.
14	то буде однойменне з рікою місто; це місто зветься також Ольбія, є великим портом і засноване мілетцями.	Страбон пише, що це місто засноване мілетськими вихідцями та що в ньому було велике торжище.
15		[...] Переправа через Борисфен і Карцинітську затоку в Очаків, як стверджує Страбон, простягається на 200 стадій**. [B15 = C12]
16		6. [...] Страбон пише, що цей Херсонес прилягає до великого Херсонеса. [B16 = C32]
17	7.3.17. [...] Племена] найпівнічніші, що мешкають на рівнинах між Танаїсом і Борисфеном,— роксолани [...]	Він також пише, що роксани, або роксолани,— народ, який ми звемо русами, або рутенами,
18		завжди шукають між Танаїсом і Борисфеном місця, зручні для пасовиськ [B18 = C31]
19	Роксолани воювали навіть з полководцями Митридата під проводом Тасіа.	і що вони воювали з Тасієм,
20	Вони прийшли на допомогу Палаку, синові Скилура,	Палаком і Селуром, полководцями Митридата Евпатора***.
21	і вважались войовничими.	Народ цей, говорить Страбон, хоч і вважається войовничим,
22	Але будь-яка варварська народність і натовп легкоозброєного люду безсилі проти правильно вишикуваної та добре озброєної фаланги.	
23		але показав цілковиту слабкість свою і боягузтво

* Тут очевидне непорозуміння: або М. Броневський не зрозумів Страбона, або перекладач — М. Броневського.

** Тут очевидне непорозуміння.

*** Тут очевидне непорозуміння.

Продовження табл. 3

24	У будь-якому випадку роксолани числом близько 50 000 чоловік не могли устояти проти 6000 чоловік, виставлених Діофантом, полководцем Митридата,	у справі з Митридатом полководцем Діофантом, який, очоливши 50 000 війська, розбив ущент 60 000 ворогів*.
25	й були у переважній більшості винищені.	
26	У них вживані шоломи та панцири з сиром'ятної бичачої шкіри,	Кажуть, що вони вживають шоломи, панцири та щити зі сирих волячих шкір;
27	вони носять плетені щити як захисний засіб,	
28	є у них також списи, лук і меч.	а для нападу мали списи, луки та мечі.
29	Таким є озброєння й більшості інших варварів. Що стосується кочівників,	
30	то їхні вовняні намети прикріплюються до кибиток, у яких вони живуть. Довкола наметів пасеться худоба, молоком, сиром і м'ясом якої вони харчуються.	Шатра їх зіткані з вовни, подібно до їхнього одягу. Роксолани проводили життя на возах, харчуючись від стад, які пасуться довкола шатер. Їжа їхня складається з молока, сиру та м'яса.
31	Вони прямують за пасовиськами, завжди по черзі вибираючи багаті на траву місця, взимку на болотах поблизу Меотиди, а влітку на рівнинах. [C31 = B18]	
32	7.3.18. [...] Найпівнічніші — устя Борисфена та западина Тамирацької, або Каркінітської, затоки, де знаходиться перешийок великого Херсонеса [...] [C32 = B16]	
33	7.3.19. Плем'я, що мешкає тут [на березі Каркінітської затоки], має назву тафріїв [...]	
34		7. Перекоп, який у давніх греків звався Евпаторією, Помейополем, священною дібровою, Дромоном чи ристалищем Ахілла, або Грецидою, Гераклеум, або Гераклея** [...]
35		Весь перешийок, який Страбон зве Істмом і який від Меотійського озера до моря має простір не більше півмилі [...]

* Можлива друкарська помилка у числах: числа Страбона свідчать про велику перевагу роксоланів, а за М. Броневським — сили майже рівні.

** Усе це нагромадження назв є помилкою М. Броневського. Жодна з наведених назв не має стосунку до Перекопського перешийка.

Продовження табл. 3

36	7.4.1. Тут знаходиться перешийок, що відділяє від моря так зване озеро Сапра [= Гниле]; у ширину він 40 стадій	Страбон говорить, що озеро від моря знаходиться у 60 стадіях,
37	і утворює так званий таврійський, або скіфський, Херсонес.	
38	За деякими відомостями, ширина цього перешийка 360 стадій. Хоч озеро Сапра має, як кажуть, 4000 стадій [...]	саме ж озеро Гниле містить у собі 4000 стадій, а перешийок таврійський 360 стадій.
39		9. [...] Проти Інгермена тягнеться мис, що має у ширину кілька стадій, а в довжину впродовж 3 чи 4 миль вузькою смугою далеко вдається у Чорне море.
40		Має три пристані, з яких одна — пристань договорів; з неї утворюється друга, що її Страбон зве Ктенунтом. Туди дуже зручно можуть приставати судна і знаходитись у безпеці проти бурі та хвиль. [B40 = C46 + C49]
41		Страбон говорить, що на цьому місці жила купа розбійників таврів скіфського походження, які нападали на мандрівників, що з'являлися у тих місцях [...] [B41 = C48]
42	7.4.2. Якщо плисти далі вздовж берега, буде великий мис, що виступає у море на південь, який складає частину цілого Херсонесу.	
43	На цьому місці розташоване місто гераклейців (колонія гераклейців на Понті), яке також зветься Херсонесом	Страбон говорить, що гераклейці, жителі Понта, заснували там колонію й назвали її Херсонесом
44	і віддалене, якщо плисти вздовж берегів, на 4400 стадій від Тираса.	і що він лежить від р. Тирас за 4000 стадій, а вимірюючи відстань морським шляхом, за 400* [...]
45	У місті є святилище Діви (якогось божества). У 100 стадіях перед містом знаходиться мис, званий по імені цього божества Парфенієм, з храмом божества та його фігурою. [C45 = B54]	
46	Між містом і мисом три гавані. [C46 + C49 = B40]	

* Тут очевидне непорозуміння.

Продовження табл. 3

47	Потім іде древній Херсонес, що лежить у руїнах, а далі гавань з вузьким входом,	
48	де таври (скіфське плем'я) звичайно збирали свої розбійницькі банди, нападаючи на тих, хто рятувався утечею сюди. [C48 = B41]	
49	Ця гавань зветься Симболон Лимен і утворює разом з другою гаванню під назвою Ктенунт [C46 + C49 = B40]	
50		На шляху з Інгермена до Корсуня є перешийок між вузькою пристанню [? бухтою] та морем Евксинським.
51	перешийок у 40 стадій.	Страбон говорить, що ця частина материка має у собі 60 стадій
52	Це перешийок, який замикає малий Херсонес, що складає, як я сказав, частину великого Херсонесу	і, складаючи частину великого Херсонесу, зветься малим Херсонесом.
53	з однойменним півостровом містом Херсонесом.	
54		10. Херсонес, або Херронес, Корсунь чи Херсон [...] Перед містом лежить мис, що зветься Партеніум, тобто дівочий, де знаходилися храм і фігура богині. [B54 = C45]
55	7.4.3. Місто це раніше було самостійним, але через розорення від варварів було змушене обрати собі покровителя в особі Митридата Евпатора [...]	Місто це було вільним і користувалося власними законами, але було зруйноване варварами й доведене до такої крайности, що, обравши собі в начальники Митридата Евпатора,
56		проти варварів вело війну;
57	Митридат [...] послав військо проти Херсонеса	він надіслав до Херсонеса військо таке бадьоре й хоробре,
58	й одночасно почав війну зі скіфами, не тільки зі Скилуrom, але також із синами останнього — Палаком та іншими (їх, за словами Посидонія, було 50, а за Аполонидом — 80).	що, за свідченням Страбона, одночасно й зі скіфами вів війну й тримав, як каже Посидоній, 50 полонених дітей Скилура
59	У той же час Митридату вдалося їх усіх підкорити силою	
60	й стати володарем Боспору, отримавши цю область добровільно від Парисада, який володів нею.	і, обеззброївши Перисада, начальника фортеці, заволодів Боспором.

Продовження табл. 3

61	З тих пір аж до теперішнього часу місто херсонесців підпорядковане володарям Боспору [...]	І з цього часу, каже Страбон, місто Херсонес було під владою царів боспорських*.
62		14. Крем, або по-татарськи Крим, [...] в давнину звався Тафрос, каже Птолемей; а Пліній зве його Тафри** [...]
63	Після Символон Лімен аж до міста Феодосії	16. Вимірявши відстані вчислених вище міст і починаючи від Судака до Феодосії, що її генуезці звуть Кафою ***,
64	тягнеться таврійське узбережжя довжиною 1000 стадій. Узбережжя це кам'янисте, гористе і піддається сильним бурям з півночі.	бачимо, що береги Таврики на відстані 1000 стадій круті й гористі, піддаються північним вітрам і бурям.
65	Перед таврійським узбережжям знаходиться мис, який виступає у море далеко на південь, у бік Пафлагонії та міста Амастриди, і зветься Криуметопон .	Страбон пише, що напроти цього міста є мис, який виступає у море на південь, нахилившись до Пафлагонії та міста Амастр, і зветься у греків Оріум і Опон , тобто бараняча голова.
66	Напроти нього — мис пафлагонців Карамбій, який ділить Евксинський Понт на два моря стиснутою з обох боків протокою.	Напроти нього лежить другий пафлагонський мис Карамбіс — там, де Чорне море поділяється на два, з'єднуючись тільки вузькою протокою.
67	Від міста херсонесців Карамбій знаходиться за 2500 стадій, а від Криуметопона значно ближче [...]	Страбон каже, що мис Карамбіс знаходиться за 2500 стадій від міста Херсонеса, а від баранячої голови значно ближче.
68	7.4.4. За згаданою гористою областю лежить місто Феодосія. Місто займає родючу рівнину і має гавань, яка може вмістити 100 кораблів.	За його ж описом, за гористою частиною півострова лежить місто Феодосія, оточене дуже родючими полями, яке має гавань, зручну й для 100 кораблів;
69	Ця гавань була раніше кордоном між землею боспорців і таврів.	цей куточок причислявся раніше до володінь боспорських і таврських.

* Цей уривок про війни Митридата, як бачимо, страшенно перекручений у М. Броневського; у Страбона Митридат воює проти Херсонеса, а у М. Броневського надсилає військи на допомогу Херсонесу; у Страбона Перисад добровільно підкорився, а у М. Броневського був подоланий силою.

** Помилка М. Броневського: античні автори майже нічого не знали про внутрішність півострова, а тафріїв Страбон розміщував на узбережжі Каркінітської затоки (див. у таблиці розділ 7.3.19).

*** Помилка М. Броневського: у Страбона йдеться про все південне узбережжя Криму від Балаклави до Феодосії (тут справді є 1000 стадій віддалі та гори), а М. Броневський помилково відносить цей опис до простору від Судака до Феодосії, де немає ані 1000 стадій, ані гір.

Продовження табл. 3

70	І область, що йде далі, також родюча до Пантикапея, який є столицею боспорців; ця столиця лежить при усті Меотиди. Відстань між Феодосією та Пантикапеем близько 530 стадій;	18. Страбон розповідає, що є друга частина півострова, багата за своєю родючістю, яка тягнеться до самої Пантикапеї, столиці Боспору, що лежить при усті Меотійського озера, і що між Феодосією та Пантикапеем 530 стадій відстані.
71	уся ця область є родючою, у ній є селища й місто з чудовою гаванню під назвою Нимфей.	Земля ця багата на хліб, мала в давнину багато селищ; але тепер на ній самі тільки татарські халуши . За оповіданням Страбона, там було місто Нимфея з чудовою пристанню
72	Пантикапей являє собою пагорб, населений з усіх боків у радіусі 20 стадій. На східному боці міста знаходяться гавань і верфі приблизно на 30 кораблів; є там і акрополь. Місто засноване мілетцями [...]	та курган Пантикапейський, оточений багатьма селищами, на 20 стадій; на схід була пристань на 30 кораблів і фортеця, збудована мілетцями [...]
73	7.4.5. Устя Меотиди зветься Кіммерійським Боспором. На початку устя є ширшим — близько 70 стадій; тут переправляються з пантикапейської області у Фанагорію, найближче місто Азії;	У самому усті Меотиди, яке Страбон зве Босфором Кіммерійським і де найбільша ширина його до 70 стадій, починається розділення, де місця пантикапейські є найближче до Фанагорії — найближчого міста Азії.
74	закінчується устя набагато вужчою протокою.	
75	Ця протока і ріка Танаїс, що тече прямо з півночі в озеро і в його устя, відділяє Азію від Європи. Ріка Танаїс впадає в озеро двома устями, котрі	Страбон каже, що ця вузька протока відділяє Європу від Азії і що ріка Танаїс з півночі впадає у Меотійське болото устями, які
76	знаходяться у 60 стадіях одне від одного [...]	відходять одне від одного на 60 миль* ,
77	Весь окіл озера, за повідомленнями, становить 9000 стадій.	і весь окіл цієї води сягає 8000 стадій.
78	Великий Херсонес за формою та величиною подібний до Пелопонесу.	Він також твердить, що Великий Херсонес, або півострів, виглядом і величиною подібний до Пелопонесу,
79	Херсонесом володіють правителі Боспору, хоч уся ця область спустошена постійними війнами.	що володарі боспорські отримали цю країну у володіння виснаженою безперервними війнами;

* Фатально не щастить М. Броневському з числами й одиницями: миля більша від стадії разів у сорок.

Закінчення табл. 3

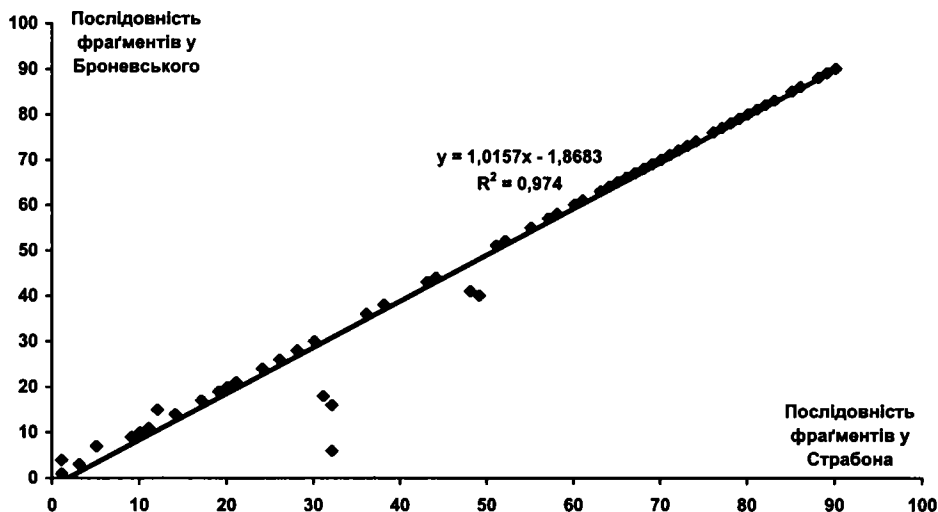
80	Раніше вони володіли тільки невеликою частиною країни біля устя Меотиди й Пантикапея до Феодосії,	що ті ж царі боспорські володіли також і малим Херсонесом, який прилягає до Меотиди та Пантикапеї, до самої Феодосії,
81	а більшу частину до перешийка та Каркінітської затоки займало скіфське плем'я таврів.	що більшою частиною до самого перешийка та Карпенітської затоки володіли таври, скіфське плем'я;
82	Уся ця країна, а також майже вся область за перешийком до Борисфена звалась Малою Скіфією.	що через те весь той простір, і трохи далі за перешийком, звався Малою Скіфією;
83	Але через те, що множество люду з Малої Скіфії переправлялося через Тирас та Істр й оселилось у тій країні, значна частина Фракії була також названа Малою Скіфією,	
84	тим більше що фракійці поступилися зайдам, частково підкоряючись силі, частково через погані ґрунти, бо більша частина країни є болотяною.	бо фракійці поступилися ним, будучи частково змушені, а частково через невідгоду болотяного розташування*.
85	7.4.6. Окрім гористої приморської області, що тягнеться до Феодосії, решта Херсонеса являє собою рівнину і є родючою, особливо багатою на хліб.	Він також додає, що Херсонес поблизу від моря, до Феодосії, має родючі поля; гориста ж країна не так зручна для хліборобства.
86	У будь-якому разі поле, зоране першим-ліпшим лемехом, приносить урожай у 30 мір.	
87	Жителі цієї країни разом з азійськими областями біля Синдики сплачували як данину Митридатові 180 000 медимнів і 200 талантів срібла.	За оповіданням його, Митридат отримав звідси у вигляді данини 180 000 мір хліба, рахуючи також і азійські землі, що лежать довкола Синдики, та 200 талантів срібла;
88	І в попередні часи звідси везли хліб до греків, також вивозилась солоноріба з рибних промислів озера.	і греки з Феодосії пересилали афініям хлібні запаси; і з Меотійського озера солону рибу,
89	Як передають, цар Левкон надіслав з Феодосії афініям 2 100 000 медимнів.	а цар Левкон надіслав 210 мириад мір хліба (а кожна мириада містить у собі число 100 001)**

Як видно з цієї таблиці, послідовність цитат у М. Броневського здебільшого відповідає послідовності викладу у Страбона, тим більше що обидва автори описують Північне Причорномор'я у напрямку з заходу на схід. Випадки переміщення фрагментів нечисленні, зазвичай пов'язані

* Пропустивши попереднє речення, М. Броневський зіпсував ясний текст Страбона: виходить, що фракійці поступилися скіфам землями біля Перекопу, тоді як ідеться про дельту Дунаю.

** Знову помилка М. Броневського: за його розрахунком виходить 21 млн., а не 2,1 млн.

ні з тим, що суцільний опис міста Херсонеса у Страбона М. Броневський поділив між двома своїми розділами (9 та 10). Усе це яскраво ілюструє наступний рисунок, який показує надзвичайно високу кореляцію розміщення фрагментів у цих творах. М. Броневський скорочує Страбона, часто дуже невдало, що призводить до перекручення змісту аж до протилежного тому, що писав Страбон.

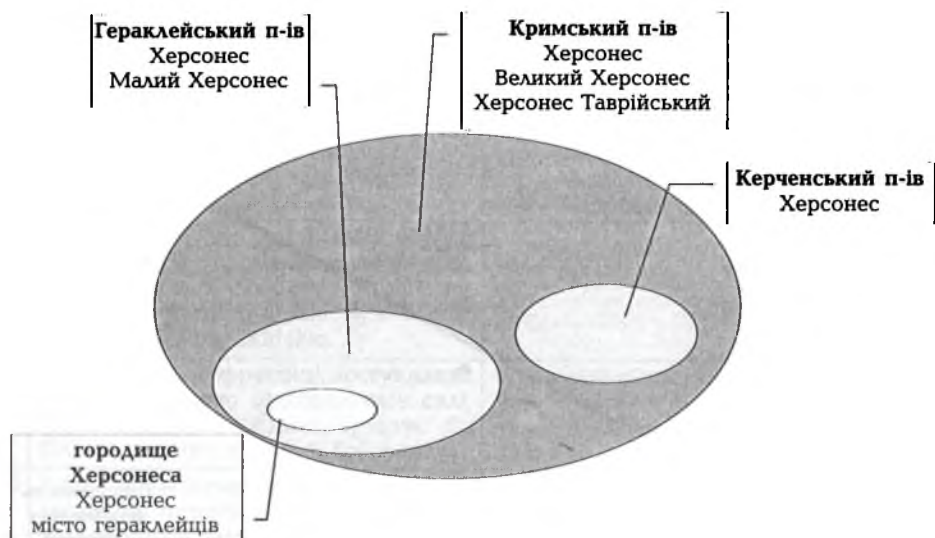
3. Послідовність спільних фрагментів у Страбона та М. Броневського

Але, очевидно, не всі ці недоречності слід ставити на карб М. Броневському. Можливо, у його розпорядженні був не той канонічний текст Страбона, яким ми користуємось тепер, а дещо інший, у чомусь зіпсутий. Вивчення цих перекручень могло б вказати, яким саме з численних у XVI ст. видань Страбона користувався М. Броневський.

Особливих прикостей завдало М. Броневському те, що Страбон уживає слово „Херсонес“ (у перекладі з грецької — півострів) то як апелятив, то як власну географічну назву щонайменше у чотирьох значеннях (Іл. 4), причому жодного з додаткових визначень не вживає послідовно. Вив'язатися з цієї халепи М. Броневському не пощастило: наприклад, заголовок розділу 18 говорить про Таврійський півострів, у той час як мається на увазі Керченський півострів.

Подібна плутанина має місце з терміном „істм“ (у перекладі з грецької — перешийок). Вчитуючись у текст М. Броневського, ми дійшли висновку, що „істм“, описаний у розділі 5, — це сучасна Кінбурнська коса (зокрема, довжина її — десь 38 км — повністю відповідає вказівці М. Броневського — 1 день шляху); у той же час „істм“, описаний у наступному, шостому, розділі — це територія, для якої сучасна географія не вигадала назви, але яка досить чітко окреслена: з півночі — нижньою течією Дніпра, зі сходу — приблизно сучасною залізницею Херсон — Перекоп, з півдня — Чорним морем і з заходу — згаданою Кінбурнсь-

кою косою. У принципі її теж можна розглядати як півострів, як це зробив М. Броневський. І лише у сьомому розділі слово „істм“ прикладено доречно до Перекопського перешийка, тобто ще третього об'єкта.

4. Вживання слова „Херсонес“

Ще одну неявну цитату з улюбленого автором Страбона можна припускати у розділі 21, у якому йдеться про „високі, широкі хребти гір, з яких між Кримом і Кафою видобувались, кажуть, мешканцями метали: золото, срібло й чудове залізо“²⁰. Ця звістка перекочувала до трактату Тунмана й викликала критичне зауваження М. Ернста²¹. З одного боку, залізна руда у Кримських горах таки є, хоч і не між Кримом і Кафою; принаймні розробки її велися біля гори Демерджі²². З другого боку, є оповідання Страбона про похід аргонавтів, який, на думку грецького географа, міг бути спричинений багатствами Колхіди — золотом, сріблом і залізом²³. Цей набір багатств дуже характерний для кінця бронзового віку (початку I тис. до н. е.), коли залізо вже було відоме, але вважалось дорогішим металом. Оце оповідання й було, на нашу думку, джере-

²⁰ ЗООИД.— Т. 6.— С. 351.

²¹ Тунманн. Крымское ханство.— Симферополь, 1991; текст на с. 17: „Гори між Ескі-Кримом та Кафою, як кажуть, багаті на золото, срібло та найкращу залізну руду“; коментар на с. 73: „Це фантазія, навіяна авторові якимось недоброякісним джерелом“, але яким саме, Ернст не здогадався.

²² Когонашвили К. К., Махнева О. А. Алустон и Фуна.— Симферополь, 1971.— С. 59 та ін. Також: Мыц В. А. Некоторые итоги изучения средневековой крепости Фуна // Архитектурно-археологические исследования в Крыму.— К., 1988.— С. 111.

²³ Страбон. География...— 1.2.39 — с. 53 цитованого перекладу. Проти припущення про запозичення з цього місця промовляє те, що всі інші цитати зі Страбона зосереджені у розділах 7.3—7.4.

лом натхнення для М. Броневського, тим більше що на 20-кілометровій ділянці між Старим Кримом і Кафою ніяких гір немає, а копальні Демерджи знаходяться десь за 77 км від Старого Криму і за 87 км від Кафи і про них ніяк не можна сказати „між цими містами“. Про копальні Демерджи М. Броневський не знав.

Таблиця 4

**Ототожнення античних географічних назв
із сучасними у творі М. Броневського**

Роз-діл	Антична назва	Сучасна назва	Примітка
1	Гіпаніс р.	Бог р.	правильно
	Борисфен р.	Дніпро р.	правильно
	Тірас р.	Дністер р.	правильно
2	Ольхонія м.	Сорока м.	не можемо сказати
	Гієрас р.	Прут р.	не можемо сказати
3	Левка острів	сучасної назви М. Броневський не подає, але вказує на о. Березань	помилково
	Карцинітська затока	сучасної назви М. Броневський не подає, але вказує на Дніпровський лиман	помилково
4	Ольбія, Ольбіс, Борисфенос, Ольбіополіс м.	Очаків м.	помилково; оскільки М. Броневський ретельно записує всі руїни, які можна було бачити на поверхні землі, то можна припустити, що руїн реальної Ольвії не було помітно
5	Понт Евксинський	Чорне море	правильно
6	Танаїс р.	Дон р.	правильно
	Зенонів Херсонес Птолемея	сучасної назви М. Броневський не подає, але вказує на територію між нижнім Дніпром і Чорним морем	не можемо сказати
7	Євпаторія, Помейополь, свята діброва, Дромон, ристалище Ахілла, Грецида, Гераклеум, Гераклея	Перекоп	помилково
	Меотійське оз.	сучасної назви М. Броневський не подає, але вказує на Азовське море	правильно
10	Херсонес м.	Сари-Гермен м.	правильно

Закінчення табл. 4

14	Тафрос, Тафри м.	Крим [сучасний Старий Крим] м.	помилково
17	Феодосія м.	Кафа м.	правильно
18	Пантикапея м.	Керч м.	правильно
	Боспор Кіммерійський	сучасної назви М. Броневський не подає, але вказує на Керченську протоку	правильно
19	Фанагорія м.	Тамань м.	помилково ²⁴
20	Колхида область	П'ятигорська область	помилково
	Гирканське море	Каспійське море	правильно
25	Ра р.	Волга р.	правильно

Ці ототожнення можна поділити на дві групи: перша стосується великих, добре знаних об'єктів (Борисфен — Дніпро, Понт Евксинський — Чорне море). Помилки тут немає, але й нового знання не додано. Друга група — це менші за розмірами й менш відомі об'єкти (наприклад, Ольбія, Каркінітська затока). Спроби М. Броневського локалізувати ці об'єкти, ототожнити їх з тими, що він їх бачив, можна вважати вдалими лише з точністю до району, але не до конкретного місця: скажімо, Ольбія правильно прив'язана до Дніпро-Бозького лиману, але помилково ототожнена з Очаковом; Евпаторія за Страбоном — якесь місце у 15 стадіях від міста гераклейців, а М. Броневський відносить її до Перекопу, і так далі. Проте він правильно ототожнив місто Херсонес з Сари-Керманом, городищем біля Севастополя. М. Броневський не подає сучасної йому назви Кримського півострова, а весь час (у 19 розділах) називає його Таврикою або Таврійським півостровом.

Розглядаючи загалом сюжет „Страбон і Броневський”, важко утриматись від припущення, що М. Броневський склав якийсь конспект твору Страбона ще перед поїздкою до Криму і потім доповнював цей конспект особистими спостереженнями. Своїми міркуваннями щодо ототожнення античних і сучасних йому географічних об'єктів М. Броневський започаткував історико-географічні студії над античними письменниками — напрям, який успішно розвивається і нині.

Нами не встановлений обсяг запозичень з Птолемея та Плінія. Тут можна керуватись античними назвами, що їх не вживає Страбон: р. Гієрас (Прут), р. Ра (Волга), міста Ольхонія, Тафрос.

Автори XVI ст.: по разі згадані „руські та польські літописці” (розділ 10) та „скіфські письменники” (розділ 25).

З „руських та польських літописців” узято оповідання про похід князя Володимира на Херсонес і пов'язані з цим походом „корсунські двері” собору в Гнезно. Що це за літописці, здогадатись не можемо. Тут орієнтиром для подальших пошуків може бути характерна помилка:

²⁴ Нині вважають, що на місці Тамані знаходилась Гермонасса, а Фанагорія лежала від неї на 22 км на схід, біля с. Сінне (Агбунов М. В. Античная лоция Черного моря. — С. 6).

князь Володимир відвоював Херсонес у імператора Цимісхія (а не у Василя й Костянтина, як насправді). Якщо ця плутанина не є витвором самого М. Броневського, то вона може точно вказати на джерело цієї звістки.

Зі „скіфських письменників“ узято оповідання про прихід татар до Криму, яке містить незрозумілу для нас хронологічну вказівку, що це сталося за 160 років. Якщо рахувати від написання твору М. Броневського, то ця подія виноситьесь десь на 1418 рік, а якщо вважати, що вказівка запозичена з якогось джерела без змін, то це джерело мало б дату близько 1400 р. (скажімо, $1240 + 160 = 1400$ р.). Ані те, ані інше припущення розвинути не можемо. Що це за скіфські письменники, ми теж не вміємо сказати, але напевно, що це не „Трактат про дві Сарматії“ М. Меховського, з яким у М. Броневського немає жодних спільних точок, за винятком написання Сахмат для імени хана Шейх-Ахмета (але відомості про цього Сахмата у них різні). Не зауважили ми також спільних точок із „Записками про московські справи“ С. Герберштейна.

Дещо складніше стоїть справа з „Описом Європейської Сарматії“ О. Гваньїні. Він був надрукований у тому ж 1578 р., коли М. Броневський правив посольство у Криму, і тому можна припустити, що М. Броневський міг використати твір Гваньїні під час остаточного опрацювання свого опису.

Таблиця 5

Порівняння сюжетів „Опису Татарії“

Сюжет	М. Броневський	О. Гваньїні
1	Таврійські татари, яких тепер звуть перекопськими або кримськими, називались у давнину яволзькими [тобто заволзькими] і вийшли, як видно зі скіфських письменників, від берегів р. Ра, або Волги [розділ 25]	Перекопські татари ведуть свій початок і рід від заволзьких татар ²⁵ .
2		Але литва й поляки забарились з допомогою,
	Сахмат, провідник заволзьких татар, у знаменитій битві, розбивши соти-сячне його [Мехмет-Гірея] військо, витіснив його [розділ 28].	тому Махмет-Гірей, вищезгаданий перекопський цар, розбив і розігнав полки Шахмата біля своїх кордонів і опанував заволзькими країнами ²⁶ .

У першому сюжеті — про походження кримських татар — збіжність поширюється лише на одне речення; відомості, що йдуть перед тим і після того, в обох авторів різні. У другому сюжеті спільним є помилкове твердження, що Шейх-Ахмет воював з Магомет-Гіреєм (насправді — з

²⁵ Гваньїні О. Хроніка про татарську землю.— Запоріжжя, 2000.— С. 52.

²⁶ Там само.— С. 36.

Менглі-Гіреєм); результат битви, як то було у М. Броневського, виглядає протилежним до дійсного.

У той же час географічні дані М. Броневського є точними і конкретними, на противагу фантастичним уявленням О. Гваньїні. Наприклад, опис Мангула у М. Броневського загалом достовірний, тоді як О. Гваньїні пише: „Виняток складають Азов і Ахас або Манкоп, котрі знаходяться біля рукава ріки Дон" [С. 50]. „З другого боку міста Ахаз, котре дехто називає Манкопом, поблизу ріки Дніпро існує перекоп" [С. 51]. „Очаків — місто й замок на березі ріки Дніпро у 40 милях від замку Манкоп, що лежить над Дністром" [С. 52].

Таким чином, питання про співвідношення між творами М. Броневського та О. Гваньїні потребує подальшого дослідження.

К. Ходиницький висловив припущення, що М. Броневського до написання „Опису Татарії" заохотив Андрій Тарановський, який сам описав свою поїздку 1569 р. до Стамбула і кримського хана. Якщо О. Гваньїні запозичує з опису А. Тарановського цілі сторінки (і в цьому можна перекоонатись при найповерховішому зіставленні текстів), то твір М. Броневського таких очевидних запозичень із А. Тарановського не містить. Отже, співвідношення між цими описами також заслуговує на окреме вивчення.

Писемні джерела, знайдені у Криму. Цей сюжет заторкнуто у двох розділах. У розділі 12 (про Мангуп) М. Броневський пише: „Немає навіть ніяких писемних пам'яток ані про вождів, ані про народи, які володіли цими велетенськими замками та містами. Я з найбільшою пильністю та трудом відшукував їх сліди на кожному місці" ²⁷

Виділені нами слова є досить важливим свідченням про наміри автора і методику його роботи, про його ретельне і серйозне ставлення до обраного завдання.

Один раз М. Броневському пощастило: у селі Сортас біля Бахчисарая він побачив письмові акти, що їх хани видали на користь генуезців (розділ 13). Ніяких подальших згадок про ці документи ми не пригадуємо (можливо, вони не дійшли до нашого часу), але їх існування є незаперечним; ця вказівка є дуже важливою для розуміння внутрішнього ладу Кримського ханства.

Епіграфічні пам'ятки. До цього сюжету М. Броневський повертається шість разів: при описі Інкермана згадано „грецькі написи і герби" (розділ 9); у Балаклаві — „генуезькі герби та написи" (розділ 11); у Мангупі — „грецькі написи" (розділ 12); у Старому Криму — „халдейські написи" (розділ 14); у Судаку — „візерунки та герби генуезькі" (розділ 15); у Кафі — „генуезькі герби та латинські написи" (розділ 17).

Таким чином, М. Броневський уважно описує середньовічні написи, які на той час зберігалися на стінах споруд (античні написи були йому не відомі; не займається він також надгробними написами). Жодного разу він не наводить текстів написів (зрештою, прочитання їх не є легкою справою навіть для сучасних епіграфістів), але чітко і правильно розрізняє написи грецькі, латинські та „халдейські", тобто арабографічні. Написи для М. Броневського є важливими свідченнями державної належ-

²⁷ ЗООИД.— Т. 6.— С. 343—344.

ности тих споруд, на яких вони знаходились. Отже, з М. Броневського почалось зацікавлення епіграфічними пам'ятками Криму.

Особисті спостереження автора становлять дуже значну і найцікавішу частину твору. Цим твір М. Броневського докорінно відрізняється від дещо ранішого твору Михалона Литвина, який теж був у Криму, але практично не залишив особистих спостережень²⁸.

Таблиця 6

**Вказівки М. Броневського в „Описі Татарії“
на особисту присутність у Криму**

Роз-діл	Тема	Вказівка на присутність
3	„Острів Левка“ [насправді — Березань]	„Мандрівники можуть дуже зручно його бачити“
9	Видобуток каменю в Інкермані для будівництва Херсонеса	„Християни-греки і тепер про це оповідають“
10	Похід князя Володимира на Херсонес та одруження князя Володимира	„І тепер ще розповідають про це в тих місцях християни-греки“
12	Мангуп знищений пожежею Про мангупських князів	„За сказанням християн-греків“ „Я дізнався від одного священика, грека“
13	Гора з озером на вершині	„Я сам не піднімався на вершину гори“
	Католицька церква у селі Сортас	„В яку я часто ходив“
14	Відомості з історії міста Старий Крим	„Багато турків і татар, які там [у Старому Криму] живуть, а також деякі греки говорять“
15	Відомості з історії міста Судак	„Про це говорять самі греки, яких там [у Судаку] залишилось небагато“
	Як турки здобули Судак	„Від митрополита грецького я дізнався“
27	Генуезько-татарські монети	„Які й я бачив“
35	Добрі звичаї татар	„Я жив там понад 9 місяців, але не чув про жодний кримінальний злочин“
39	Карбування монет	„Під час мого перебування у [Старому] Криму карбували...“
47	Оцінка числа татарських військ у 120—130 тис. [дуже перебільшена]	„Я запозичив ці відомості від багатьох достойних довір'я християн, які часто ішли услід за ханом у його походах, а також від полонених і наших шляхтичів, що нерідко бачили його війська“

²⁸ Жарких М. Трактат Михалона Литвина 1615 року як соціальна утопія та історичне джерело // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2000.— Т. ССХІ.— С. 7—42.

Текст М. Броневського рясніє вказівками на особисту присутність автора та на його інформаторів з числа місцевих жителів.

Як бачимо, у М. Броневського виробляється навіть певна формула для окреслення власної присутності. Найчастіше він посилається на свідчення місцевих греків (можна припустити, що М. Броневський міг розмовляти по-грецьки), але мав також розмови з турками і татарами. У присвяті опису автор не забув згадати, що „до залишків християн і варварів” він звертався за порадою канцлера (Я. Замойського). Окрім цих явних вказівок у тексті є немало місць, які вказують на власний досвід мандрівника і посла. Наприклад, пасіка, на якій росли високі дуби (розділ 1); перевірка паспортів у Перекопі (розділ 7); церемоніал прийому посла (розділ 38); поради як краще викуповувати полонених (розділ 46) майже безсумнівно можуть бути віднесені до таких місць.

Але використовуючи твір М. Броневського, слід пам'ятати, що головний метод обробки матеріалу — це нічим не обмежена генералізація одиничних спостережень. Для цього в одиничному спостереженні відкидаються обставини місця й часу і результат подається як загальна закономірність. Особливо яскравий приклад знаходимо у розділі 3: у місцевість Аджиголь „стікається **завжди** [тут і далі виділено нами.— М. Ж.] велика кількість козаків, які там гинуть у міжусобних бійках та від **частих** убивств. І тому це місце таке жакливе для мандрівників, що вони не тільки не можуть безпечно там ночувати, але навіть бояться годувати коней. Бо **нерідко** трапляється, що там знаходять якщо не самих козаків, то дуже **часто** людські трупи”²⁹.

Очевидно, джерелом такого повідомлення було оповідання брацлавця — провідника посольства, яке звучало приблизно так: „Іхав я одного разу через Аджиголь і хотів заночувати, аж гульк — лежить убитий козак. Я злякався й навіть не годувавши коней погнав далі”. Але завдяки виділенню у цитаті словам створюється цілком хибне враження — що автор бозна-скільки разів бував на Аджиголі, старанно усе порівнював і дійшов висновку, що там трупи трапляються частіше, ніж деінде.

Нам здається, що розділи про військові звичаї у татар цілком побудовані шляхом такої генералізації якогось одного походу, можливо, нападу 1578 р. на Волинь. Такий же метод використано у розділі 31: „Якщо хан хоче зробити своїм спадкоємцем не брата, а сина свого, як це **нерідко** трапляється [...] тоді захопивши таємно своїх братів солтанів, убиває їх. **Багато** з них, устигнувши уникнути смерті, прямують до турків [...]”³⁰.

Або пригадаймо цитований на початку статті уривок про погоду в Криму. Там М. Броневський упевнено пише, що зима **ніколи** не триває далі як до початку березня. Але ж він бачив тільки одну зиму в Криму — 1578/1579 рр., то звідки йому знати, коли могла закінчуватись зима в інші роки або скільки днів міг тривати холод?

Врахування/ігнорування цієї пристрасти до генералізації може мати і певне ширше значення, впливаючи на загальноісторичні висновки. Наприклад, часто цитоване у літературі місце з розділу 37: „Татари мають свої поля, які обробляють полонені уторці, руські, валахи або молдавани, яких у них [татар] дуже багато і з якими вони поводяться як із худобою”.

²⁹ ЗООИД.— Т. 6.— С. 336.

³⁰ Там само.— С. 354.

Це місце служить для ілюстрації наявності хліборобства у Кримському ханстві та як доказ, що самі татари ним не займалися. Якщо з першою тезою не можна не погодитись (оброблені ниви неодноразово згадуються в описі), то стосовно другої постає запитання, яким чином на першому місці серед полонених опинилися уторці (адже усе це діялось до славних походів Газі-Гірея II на допомогу туркам до Угорщини під час турецько-австрійської війни 1591—1606 рр.). Знаючи метод нашого автора, можна припустити, що він зустрів якогось **одного** полоненого з Угорщини, а далі шляхом генералізації перетворив це на загальне правило. Тим більше помиляються такі автори, які генералізують це твердження М. Броневського ще більше і пишуть щось на зразок „з Броневського видно, що землю обробляли **тільки** полонені, а татари її геть не обробляли”.

Слід також враховувати, що у тексті трактату наявні суперечності, які ускладнюють користування ним як джерелом. Наприклад, кому належало місто Керч? У розділі 19 читаємо: „Керч, **татарське** місто й фортеця, становить **володіння ханів**...”; а в розділі 22 читаємо: „За винятком Перекопу та Козлова [...] всі інші приморські міста й фортеці, описані в своєму місці, **підвладні турецькому султану**”, отже, Керч — місто турецьке. Напевно, автор мав незалежні джерела інформації, які говорили різне (чи стосувалися різних часів)³¹. Аналогічно, у розділі 12 вказано, що Мангуп захоплений турками 110 років тому, а в розділі 17 — що турки забрали Кафу „років 100 тому”.

Історичні дані у творі М. Броневського, за винятком книжних відомостей про античність, не є численними.

Таблиця 7

Окремі історичні факти в „Описі Татарії”

Розділ	Зміст
1	„Далі видно на Бозі кам’яний міст і лазню, котру, як твердять, збудував колись великий і знаменитий полководець Вітовт, войовничий князь литовський” [думаємо, що це результат міркувань над топонімом Вітовтів Брід]
2	Місто Білгород „недавно відібране від турків валаськими або молдавськими князями, які й володіють ним”
7	Сахиб-Гірей розбив ногайців у славній битві під Перекопом
7	Будівництво фортеці Перекоп за Сахиб-Гірей-хана
11	Генуезці захопили Ямбольд [Балаклаву] у греків*
12	Турки захопили Мангуп
	Мангупські князі схоплені і вбиті турецьким султаном Селімом 110 років тому
14	Великий народ Магомета оселився у місті Старий Крим до прибуття генуезців

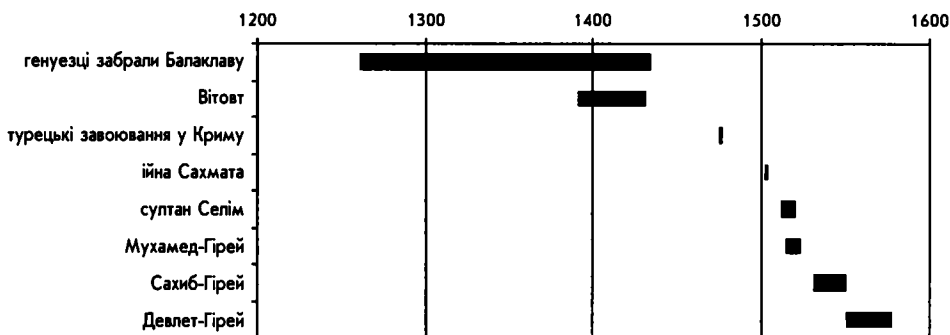
³¹ Питання про статус Керчі не є простим. Є дані як на користь її належності до Кримського ханства, так і на користь належності до Туреччини (Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 334—335).

* Генуезці зайняли Балаклаву 1261 р. і потім відвоювали її у князівства Феодоро у 1434 р. Який саме епізод описано у М. Броневського — не цілком зрозуміло, радше другий.

Закінчення табл. 7

15	Турки захопили Судак
17	Років 100 тому турки захопили Кафу
25	Татари прибули у Крим за 160 років
26	Перший хан на ім'я Лохгон
27	Татари, прибувши до Криму, вже застали генуезців у Ямбольді [Балаклаві] та Кафі
28	Турецький султан Селім підкорив генуезців, греків і татарського хана Мехмет-Гірея
	Сахмат мав битву з Мехмет-Гіреєм
30	Сахиб-Гірей-хан і Девлет-Гірей-хан встановлюють спадковість ханської влади

З хронологічної діаграми видно, що глибина історичних даних не перевищує 100 років. Основною подією тут є турецьке завоювання Криму. Датоване воно загальною правильно (дати М. Броневського вказують на 1468—1478 рр., фактично — 1475 р.), але інтерпретоване цілком помилково — як діяння султана Селіма (1512—1520), тоді як насправді це вчинив його дід — Мухамед II (1451—1481). Цілком помилково вказано, що кримським ханом був тоді Мухамед-Гірей (1515—1523). Насправді це завоювання припало на початок правління Мухамедового батька Менглі-Гірея (1470-ті—1515). Битва із Сахматом (Шейх-Ахметом, 1502 р.) — також подія царювання Менглі-Гірея, а не Мухамед-Гірея. Пояснити причини таких невідповідностей ми не можемо.

5. Діаграма хронології історичних відомостей „Опису“

Географічні об'єкти XVI ст. в „Описі“. Частина цих об'єктів ідентифікована М. Мурзакевичем у примітках до перекладу „Опису“. Ці зауваження позначені [М. М.]. Ми переглянули їх, додали деякі свої міркування і нанесли об'єкти на сучасну карту.

Таблиця 8

Ідентифікація географічних об'єктів XVI ст. з „Опису Татарії“

Розділ	Назва	Ототоження
1	Братіслав, або Браслав, м.	Брацлав м.
	Сильник р.	Сельниця р. [М. М.]
	Трестенет р.	Тростянець р. [М. М.]; на карті масштабу 1:100 000* ріка, яка протікає через м.Тростянець Вінницької області, підписана як р. Недотека
	Берсада р.	Бершадь р. [М. М.]; гадаємо, що це р. Дохна, на якій стоїть м. Бершадь ³²
	Ольшанка р.	Від Дохни до Савранки ніяких значних рік з правого боку в Бог не впадає. Отже, можна думати або про ріку, яка впадає в Бог у с. Соломия (на карті масштабу 1:100 000 вона не підписана), або на р. Яланець — лівий доплив Савранки. Ця ріка від с. Бондурово до устя тече загалом паралельно до Бога на віддалі 2—8 км. Можливо, рухаючись уздовж Бога, посольство переправилось спочатку через Яланець-Ольшанку, а потім через Савранку.
	Саврань р.	Савранка р.
	пасіка Онисія, де ростуть високі дуби	Як не дивно, але саме в цьому районі знаходяться села Тридуби (за 7 км від Бога) та Онискине (безпосередньо на правому березі Богу) — Кривоозерського району Миколаївської області.
	кам'яний міст і лазня Вітовта на Бозі, також татарські кам'яні руїни — цесені	с. Вітольдів Брід ³³ (нині — Брід Первомайського району Миколаївської області) на лівому березі Богу. Якраз напроти, на правому березі Богу, лежить село Велика Мечетня — можливо, у його назві відбилась пам'ять про згадані руїни.
	Кодемам	Кодима р. [М. М.]
	Дольня Горофоса городище	Якісь руїни на території сучасного м. Первомайськ?
	Синявода р.	Синюха р. [М. М.]
	Пробита або ворота, скелястий острів на Бозі	М. Мурзакевич запропонував два варіанти: 1) у с. Мигія 2) у с. Богданівка

* Ми користувалися комплектом карт України масштабу 1:100 000, виготовленим Київською військово-топографічною фабрикою у 1999—2003 рр.

³² У кількох джерелах зазначено, що Бершадка — це інша назва р. Дохни (Словник гідронімів України. — К., 1979. — С. 46).

³³ Ця назва зафіксована у праці Є. Сіцінського (Церкви и приходы Подольской епархии // Труды Подольского историко-статистического комитета. — Каменец-Подольский, 1901. — Вып. 9. — С. 69).

Продовження табл. 8

	Церменкука, руїни на Бозі	
	Мала Цертельна р.	р. Мала Чортала, яка нині зветься Бакшала ³⁴
	Церцицесенія або Гетрицесенія, гробниця на Бозі	Між цими ріками на правому березі Бога є село Акмечетські Ставки — отже, десь недалеко була „біла мечеть“.
	Велика Цертельна р.	Велика Чертала р. [М. М.]; нині зветься Чортала (Словник гідронімів України.— С. 614) або Черталка (на карті масштабу 1:100 000)
	Капкакля р.	Чичикля р. [М. М.]
	Ганкрокрик, або Хам-ріка	балка Анчикрак між с. Парутино і м. Очаків [М. М.]. Ця вказівка М. Мурзакевича для нас незрозуміла. Між Парутином та Очаковом є тільки один об'єкт, що кандидує на річку,— це балка, що на карті 1:100 000 підписана як „Аджигольська балка“; вона спрямована з півночі на південь і впадає в оз. Солонець біля Аджигольського мису. Нам здається, що це задалеко і що тут може матись на увазі одна з двох балок з потічками: перша впадає у Бг між с. Петрово-Солониха та Кир'яківка, друга — у с. Велика Корениха. Обидві на карті 1:100 000 не підписані. Також не виключено, що йдеться про якусь із балок — лівих допливів р. Березань / Березанського лиману.
	Березанське оз.	Березанський лиман
	Очаків м.	Очаків м.
2	Кам'янець	Кам'янець-Подільський м.
	Хотин	Хотин м.
	Сорока	Сорока м.
	Степановщина, або Ясси	Ясси м.
	Технія, місто і турецька фортеця при усті Дністра	Тягин = Бендери [М. М.]
	Технінський, або Молдавський, перехід на Дністрі	
	Бідово, або Обідово, оз.	Дністровський лиман [М. М.]
	Білгород	Білгород-Дністровський м.
	Маякська переправа через Дністер	біля с. Маяки

³⁴ Синоніми див.: Словник гідронімів України.— С. 614.

Продовження табл. 8

3	Берібенія, або Лікастем (Вовче гирло), де знаходяться дуже глибокі й широкі рови, недалеко від моря, також прекрасні озера та струмки	Барабой балка [М. М.]; не відкидаємо можливості, що це гирло р. Барабой, але нам здається, що це — Сухий лиман чи обидва ці об'єкти.
	Качибееве городище, де колись був значний порт	Руїни міста Хаджибей, яке знаходилосядесь на місці Одеси
	Адзіголь, де знаходяться три відомих рови, гіркі та солоні озера	Топоніма Аджиголь / Адзиголь у цьому районі ми не знайшли; Аджигольський мис, про який говорилось раніше, знаходиться досить далеко на схід. Думаємо, що ці три рови — це лимани Куяльницький, Великий Аджалицький та Аджалицький — усі вони є солоними*.
	Долина, Дольна або балка, найширша і найглибша	Одеський і Куяльницький лимани [М. М.]. З цієї вказівкою М. Мурзакевича не можемо погодитись: з тексту досить чітко випливає, що це Тилігульський лиман, який насправді є найбільшим.
	Березанське озеро, дуже вузьке, але глибоке	Березанський лиман
	Карцинітська затока	Тилігульський лиман [М. М.]. З цієї вказівкою М. Мурзакевича не можемо погодитись: з тексту однозначно видно, що це Дніпровський лиман
5	Істм	На думку М. Мурзакевича, під цією назвою об'єднано Перекопський перешийок, Кінбурнську косу та о. Тендра. Думаємо, що у цьому розділі описано одну тільки Кінбурнську косу.
6	Оссов, або Азов	Азов м.
	Істм, рівнини, які лежать між Борисфеном, Меотійським озером і Чорним морем	Трикутник між нижнім Дніпром, Перекопом і Чорним морем
7	Перекоп м.	Це місто знаходилося на південь від Турецького валу, біля сучасного с. Перекоп
	Істм	Перекопський перешийок
8	Козлов м.	Євпаторія м.
9	Інгермен м.	Інкерман м.
10	Херсонес, або Сари-гермен	Херсонеське городище

* Натомість Хаджибейський лиман є досить прісним, а що на деяких картах він підписаний „гірко-солоний“, то не вірте очам своїм — автор там бував не раз і добре пам'ятає, що воду з лиману можна пити.

Закінчення табл. 8

	монастир св. Георгія	цей монастир на мисі на захід від Балаклави діє і нині.
11	Ямболі, або Балахея, м.	Балаклава м.
12	Манкоп, або Мангут, м.	Мангут городище
	Черкессигермен	Татарське село Черкес-Кермен нерідко згадується у зв'язку з дослідженнями печерного міста Ескі-Кермен; нині це незаселене місце на захід від Ескі-Кермена.
13	Бакчисарай м.	Бахчисарай м.
	Салачик м.	Нині це північна частина м. Бахчисарай.
	Алма-сарай палац	Не можемо вказати, що це за місце.
	Алма р.	Альма р.
	Вапнякові велетенські гори, з яких найбільша має на вершині досить велике озеро	Гора Чатир-Даг; печера Кизил-Коба — виток р. Салгир [М. М.]. Оскільки печера — це не озеро, то з цією вказівкою М. Мурзакевича погодитись не можна. Ніяких природних озер у Кримських горах нема; усі водоймища там є рукотворного походження (ставки або водосховища). Можливо, в описі йшлося про якийсь ставок у горах.
	Сортас с.	Суюрташ, або Савріташ [М. М.]
14	Крем, або Крим, м.	Старий Крим м.
	Великий замок біля м. Крим	Не можемо вказати, що це за місце.
15	Сідагіос, або Судак, м.	Судак м.
17	Кафа, або Феодосія, м.	Феодосія м.
19	Керч м.	Керч м.
	Тамань фортеця	Тамань м.
20	П'ятигорська область	Північне Прикавказзя
21	Велике соляне озеро за 1 милю від Перекопа	Красне оз., Старе оз. [М. М.] — вони знаходяться приблизно на однаковій віддалі від Перекопа, але Красне є трохи більшим від Старого
23	Кибіє	Кілія м. [М. М.]
по-свята	Тассарлаган, татарське село	Не можемо вказати, що це за місце; можна тільки припускати, що це недалеко від Бахчисарая.

Таким чином, переважну більшість географічних об'єктів XVI ст. досить упевнено можна ототожнити зі сучасними; виняток становлять татарські руїни на Бозі та причорноморські лимани, які тоді ще не мали назв. Але примітно, що більшість малих річок того часу змінила назви. Варто також звернути увагу, що в описі Побожжя М. Броневський ніде не натякає на державну належність цих територій, на прикордонні орієнтири.

Вимірювання віддалей в „Описі“. Якщо не брати до уваги запозичені зі Страбона стадії, для визначення віддалей М. Броневський уживав милі та дні шляху.

Таблиця 9

Визначення віддалей за „Описом Татарії“

Роз-діл	Ділянка шляху	Віддаль за М. Броневським	Віддаль за сучасною картою	Одиниця віддалі, км
1	Брацлав — Очаків	50 миль, або 6—7 днів шляху	345 км	1 миля = 7 км 1 день шляху = 49—57 км
4	Очаків — гирло Бога	4 милі	46 км, рахуючи до впадіння Бога в лиман 28 км, рахуючи до гирла Бозького лиману	1 миля = 11,5 км [це забагато, думаємо, що другий варіант прийнятніший] 1 миля = 7 км
5	Істм [Кінбурнська коса]	1 день шляху	38 км	1 день шляху = 38 км
6	Земля до Перекопу	понад 30 миль	134—150 км	1 миля = 4,5—5 км
7	Перекопський перешийок завширшки	менше 0,5 милі	9 км [по лінії Турецького валу]	1 миля = 18 км ³⁵
8	Перекоп — Козлов	7 миль	118 км	1 миля = 17 км
9	Козлов — Інгермен	12 миль	52 км	1 миля = 4,3 км*
	[Гераклейський] півострів у довжину	3—4 милі	36 км [рахуючи від Інкермана до мису Херсонес]	1 миля = 9—12 км
10	Водогони тягнуться до міста Херсонес	за 4 милі		
13	Велика гора	„її можна бачити на віддалі кількох миль“		

³⁵ До цього значення маємо два зауваження: 1) при визначенні таких коротких віддалей навіть незначна помилка має драматичне значення під час перерахунку (наприклад, якби було не 0,5, а 0,6 милі); 2) береги моря і Сиваша біля Перекопу є дуже плоскі, тому навіть невеликі коливання рівня моря мають велике значення для ширини перешийка. Для доби середньовіччя відзначено рівні моря, вищі за сучасний (Агбунов М. В. Античная лоция Черного моря. — С. 129), отже, перешийок мав би бути вужчим від сучасного; тому свідчення М. Броневського можна розглядати як підтвердження цього високого рівня моря.

* З приводу цих двох значень, на наш погляд, трапилась якась плутанина і треба читати навпаки: Перекоп — Козлов = 12 миль (1 миля = 9,8 км); Козлов — Інгермен = 7 миль (1 миля = 7,4 км).

Закінчення табл. 9

15	Сади й виноградники тягнуться від Судака	більше ніж на 2 милі	6 км	1 миля = 3 км*
19	Керченська протока завширшки	1 миля	4 км у найвужчому місці; 12 км від Керчі до коси Чушка	1 миля = 12 км
21	Соляне озеро, віддалі від Перекопу	1 миля	12 км [від Перекопу до найближчих берегів 2 озер]	1 миля = 12 км
	Таврійський півострів має у довжину	не менше 50 миль	330 км [від мису Тарханкут до Керчі]	1 миля = 6,6 км
	Таврійський півострів має у ширину	1—2 дні шляху		
24	Очаків — Азов	„як відомо з обчислень татар, понад 100 миль“	660 км	1 миля = 6,6 км

Узагальнюючи дані табл. 9, можна зробити висновок, що миля М. Броневського має 7—12 км, а день шляху — 40—60 км, тобто миля М. Броневського загалом відповідає стандарту польської милі — 7 км. Можна зауважити, що великі віддалі мають дещо завищене число миль. Простежити залежність довжини милі від якості шляхів, як це зроблено з описом С. Герберштейна³⁶, тут не вдається через малу кількість даних.

Чотири рази повертається М. Броневський до опису **тваринного світу**.

Лось — типово лісовий звір, але влітку може заходити далеко в степи³⁷. Дикі коні (степові тарпани) водилися у Причорномор'ї до недавнього часу. Кабан — мешканець лісів і плавнів. Цих звірів М. Броневський справді міг бачити у степах. З оленів може йтися лише про благородного оленя, це звір переважно лісовий. Ведмеді — лісові звірі, тому не дивно, що М. Броневський згадує їх у Кримських горах.

Серна — гірська коза; згадка про неї на Кінбурнській косі — непорозуміння (можливо, пов'язане з перекладом). З диких кіз найближче до Північного Причорномор'я прилягає ареал безоарового козла, але це — гірська південна тварина, якої в Криму ніколи не бачили. Ці вказівки М. Броневського треба визнати за помилкові. Однорогі барани походять,

* Довжина Судацької долини від моря у напрямку на північ — не більше 6 км; вона й тепер суціль зайнята виноградниками. Далі на північ починається крутий схил, перерізаний вузькими балками і густо порослий лісом; там виноградників тепер немає, не було й раніше. Отже, розмір долини у М. Броневського дещо перебільшений.

³⁶ Жарких М. І. Миль Герберштейна // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1998. — Т. 2. — С. 32—37.

³⁷ Дані про біологію звірів узяті з: Жизнь животных. — Москва, 1971. — Т. 6.

як гадаємо, з оповідання про якусь калічену тварину, яка звичним для М. Броневського методом генералізації перетворюється на окремий вид.

Таблиця 10

Тваринний світ за „Описом Татарії“

Види тварин	Розділ 1. Очаківські степи	Розділ 5. Істм [Кінбурнська коса]	Розділ 13. Палаці ханів [йдеться про Кримські гори]	Розділ 21. [Йдеться про Кримські гори]
Буйволи	+			
Лосі	+			
Коні	+			
Олені	+	+	+	+
Однорогі барани	+			
Кози	+		+	
Кабани	+	+	+	+
Ведмеді	+	+		+
Серни		+		+
Зайці			+	
Риби			+	
Птахи			+	

У першому розділі описано шлях лісостепом від Брацлава до Саврани і далі степом — до Очакова. Думаємо, що опис фауни тут збірний. Описаний у п'ятому розділі істм (Кінбурнська коса) є дуже своєрідним природним регіоном, умови якого істотно змінилися до нашого часу. Два описи фауни Кримських гір загалом узгоджуються між собою.

Оскільки тваринний світ, особливо великі ссавці, змінюється порівняно швидко (переважно під впливом людини), то свідчення М. Броневського є важливими для розуміння стану природи у XVI ст.

Тенденція опису — протиставлення славного минулого півострова, свідками якого є руїни великих міст і фортець, і мізерного сучасного. Досить виразно можна простежити антигрецький пафос: „Генуезці відняли Ямбол [Балаклаву] без опору у гордих, недбалих і незгідних між собою князів грецьких“ (розділ 11). У Мангупі „розповідають багато лихого про жакливі злочини грецьких князів проти бога і людей“ (розділ 12). „Горді, незгідні й бунтівливі греки, переможені генуезцями, позбулися цього міста“ [Судака] (розділ 15). „Греки [у Судаку] дійшли нарешті до такої міжусобної ворожнечі, що сімейства, які найбільше страждали від цих смут, не хотіли навіть бути присутніми і брати участь у публічних богослужіннях“ (розділ 15).

Ставлення до татар у автора двоїсте: з одного боку, нагромадження негативних епітетів у дусі „чорної легенди“, з другого — ділова розповідь з відзначенням позитивних рис у побуті татар: „Татари, цей варварський, нечестивий, жадібний, голодний і жорстокий народ [...] Народ цей хижий і голодний, не шанує ані своїх клятв, ані союзів, ані дружби, але керується самою тільки своєю вигодою й живе грабунками й постійною зрадницькою війною“³⁸.

³⁸ ЗООИД.— Т. 6.— С. 363, 367.

6. Карта Причорномор'я за М. Броневським:

1 — р. Сельниця (Сильник); 2 — р. Недотека (Трестенет); 3 — р. Дохна (Берсада); 4 — р. Савранка; 5 — пасіка Онисія; 6 — Вітовтів брід; 7 — р. Синюха (Синявода); 8 — р. Кодима (Кодемам); 9 — р. Бакшала (Мала Цертельна); 10 — р. Черталка (Велика Цертельна); 11 — р. Чичиклея (Капкаклея); 12 — Маяцький перевіз; 13 — Дністровський лиман (Відове озеро); 14 — р. Барабой; 15 — Сухий лиман; 16 — Качибесве городище; 17 — Куяльницький лиман; 18 — Великий Аджалицький лиман; 19 — Аджалицький лиман; 20 — Тилігульський лиман; 21 — Березанський лиман; 22 — Дніпровський лиман (Карцинітська затока); 23 — Кінбурнська коса (істм з розділу 5); 24 — істм з розділу 6

7. Карта Криму за М. Броневським:

- 1 — велике соляне озеро; 2 — р. Альма; 3 — Церкес-Кермен та Ескі-Кермен;
4 — гора Чатир-Даг

А з опису видно, що татари знайомі з витонченістю та добрими манерами (розділ 33), що серед них не чувати про кримінальні злочини, ані про доноси та наклепи (розділ 35), що мандрівників приймають з великою гостинністю (розділ 36), що вони дуже дбають про повернення з полону своїх співвітчизників (розділ 46), що в Криму безперешкодно діють православні та католицькі храми і татари нікого не примушують приставати до своєї віри.

Але загалом опис є на диво об'єктивним і безстороннім, емоційно стриманим.

Мартин Броневський — посол польського короля Стефана Баторія до Криму в 1578—1579 рр. — поставив собі цікаве завдання дати нарис географії Причорномор'я і Криму. Його „Опис Татарії”, відомий з першодруку 1595 р., є цінним першоджерелом, яке містить дані про орографію, гідрографію, природні багатства, тваринний світ, навіть клімат цих земель. Велике місце займає опис звичаїв татар.

Зіставлення біографічних вказівок самого „Опису” з іншими джерелами дає змогу припустити, що М. Броневський народився у 1545—1550 рр. і що батьком його був львівський генеральний писар, теж на ім'я Мартин.

У своїй роботі М. Броневський використав кілька груп джерел: античні географічні описи, твори XVI ст., писемні пам'ятки, знайдені у Криму, епіграфічні пам'ятки.

З античних творів основним є „Географія” Страбона, яка становила скелет географічного опису М. Броневського. Цей опис можна розглядати як першу спробу історико-географічного коментування твору Страбона стосовно земель України.

Якими саме історичними та географічними творами XVI ст. користувався автор — конкретно встановити не вдалося, це питання потребує подальших досліджень. М. Броневський уважно нотував середньовічні епіграфічні пам'ятки, які він оглядав у Криму; вони для нього є свідченням державної належності споруд і земель.

Вагоме місце у творі займають особисті спостереження автора, які назагал є достовірними. Але слід мати на увазі, що свої власні спостереження автор дуже сильно генералізує, тому вони потребують зіставлення з іншими повідомленнями і у будь-якому разі повинні уживатись як одиничні факти, а не як узагальнення.

Глибина історичних даних твору, за винятком запозичень з античних авторів, не перевищує 100 років, і у викладі цих даних є багато плутанини.

Географічні реалії XVI ст., згадані в „Описі”, у переважній більшості впевнено ототожнюються зі сучасними об'єктами. Спостереження над мірами довжини показали, що миля М. Броневського становить 7—12 км. Це загалом узгоджується зі стандартом польської милі — 7 км.

Цей твір є дуже цінним джерелом для вивчення історії України та Кримського ханства; він, безперечно, заслуговує на перевидання латинського тексту разом з коментованим українським перекладом; доцільно також перевидати прикладені до видання 1595 р. карти, які ще не були предметом вивчення.

Кирило ВИСЛОБОКОВ

*Інститут держави та права ім. В. Корецького НАН України
(Київ, Україна)*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ГЕТЬМАНЩИНИ І НЕВІДОМИЙ СПИСОК НОРМАТИВНОЇ ЗБІРКИ XVIII СТОЛІТТЯ

Ідучи шляхом академіка Миколи Василенка, який 1929 р. під обкладинкою першого тому „Матеріалів до історії українського права“ зібрав кілька юридичних пам'яток Гетьманщини XVIII ст.¹, нам удалося в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі — ЦДА України у Києві) натрапити на список однієї з них, що приблизно на 60 відсотків відрізняється від опублікованого академіком тексту². Порівнюючи рукописи, автор пропонованого дослідження зробив декілька спостережень, що й підштовхнуло його до написання цієї статті*. Втім, звернемося до значно ширших сюжетів, ніж, на перший погляд, могло б випливати з джерелознавчого або юридичного порівняння текстів.

Йдеться про збірку норм переважно матеріального цивільного права (за сучасною термінологією) під скороченою назвою „Економіка коротка“, що разом з низкою інших подібних „вижимок“ з Литовського статуту та кількох коментованих перекладів і викладів німецького міського права дістала в історіографії, на наш погляд, не зовсім вдалу назву „приватних кодифікацій“. Дослідження цього, цілком самостійного джерельного комплексу, порушує значне коло питань, частини якого торкнемося у цій статті. До іншої ж звернемося окремо, а тому деякі тези висловлені на рівні припущень. Йдеться насамперед про проблеми правничої еліти Гетьманщини³ і функціонування права, зокрема, через його спри-

¹ Василенко М. Матеріали до історії українського права.— К., 1929.— Т. 1.

² ЦДА України у Києві, ф. 228, оп. 1, спр. 87, арк. 53—59 зв. Там само тепер зберігається й рукопис М. Василенка (ф. 222, оп. 1, спр. 296) (детальніше див. далі).

* Праця над цією темою стала можливою завдяки дослідницькій стипендії Канадського інституту українських студій Альбертського університету.

³ Звернення саме до теми правничої еліти Гетьманщини не відомі. Але серед основоположних праць, присвячених перед- і післяреволюційній українській еліті, крім книжки Наталії Яковенко (Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993), треба назвати й класичні праці В'ячеслава Липинського: Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.— Філадельфія, 1980; його ж. Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті.— Філадельфія, 1991; а також ґрунтовні дослідження Франка Сисина: Sysyn F. E. Between Poland and Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653.— Cambridge (Mass.), 1985; його ж. The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past: The Polish Period, 1569—1648 // Rethinking Ukrainian History / Ed. I. L. Rudnytsky.— Edmonton, 1981.— P. 29—102; Зенона Koryta: Kohut Z. The Uk-

йняття правовим соціумом і тісно пов'язані з попередньою проблеми судової системи й практики, обігу правничої літератури.

Вихідною точкою цього дослідження є погляд на „Економіку” (у числі інших збірок) як на актуалізований практикою та правосприйняттям комплекс норм, пов'язаний з дражливою для Гетьманщини темою землеволодіння, точніше, приватної власності на землю як одного з основних критеріїв свободи, а відтак, міри індивідуальної, станової, адміністративної свободи у взаєминах з новим сувереном — Москвою.

Звернемося насамперед до кількох ключових, на наш погляд, питань, аби спростувати два тісно пов'язані між собою стійкі історіографічні штампи. Перший стосується звичаю, точніше звичаєвого права, яке нібито заповонило правовий простір Гетьманщини, звільнений унаслідок революції 1648—1654 рр. від „національно й класово чужого” польського права. Другий — зради верхів, „що накинули нове ярмо на власний народ”. І хоч ця теза непопулярна останнім часом, та загалом питання надалі залишається історіографічно „актуальним”. У нашому контексті це означає спробу „нової шляхти” повернути оте „ненависне право польського пана”, а згодом перехід під юрисдикцію імперського права в обмін на визнання станових привілеїв, тобто ту саму нібито подвійну зраду ідеалів і здобутків революції.

Спробуємо довести, що правова система Гетьманщини ґрунтувалась не на звичаї і не на звичаєвому праві, а на русько-литовсько-польській правовій традиції, яка не була штучно „накинута новим панством”. Вона не просто органічно успадкована Гетьманщиною, але є частиною європейської (західної, як її визначає Гарольд Дж. Берман⁴) правової традиції, з якою має спільні корені, виводить з неї не лише спільну термінологію та методи, але й спільні поняття, принципи та цінності. Її основною цінністю є свобода, що ґрунтується на праві й на власності, яких не знала Московська держава. Намагатимемось торкнутися теми зіткнення двох полярних правових культур і політичних систем, які вважатимемо у кінцевому підсумку одним із основних своїх завдань⁵.

rainian Elite of the Eighteenth Century and Its Integration into the Russian Nobility // *The Nobility in Russia and Eastern Europe* / Ed. Ivo Banac and Paul Bushkovitch.— New Haven, 1983.— P. 65—97; його ж. Problems in Studying the Post-Khmelnitsky Ukrainian Elite (1650s to 1830s) // *Rethinking Ukrainian History*.— P. 103—119; Анджея Камінського: Kamiński A. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth — *The Hadiach (Hadiacz) Union* // *Harvard Ukrainian Studies*.— 1977.— Vol. 1.— N 2.— P. 178—197. До цього ряду треба віднести також праці Ярослава Падوخа: Падох Я. Грунтовий процес Гетьманщини.— Львів, 1938; його ж. Суди і судовий процес старої України.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1990.

⁴ Див.: Berman H. J. *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*.— Cambridge (Mass.) and London, 1983 (посилатимемось на російський переклад: Берман Г. Дж. *Западная традиция права: эпоха формирования* / Пер. с англ. 2-е изд.— Москва, 1998).

⁵ У ширшому культурному контексті тему відмінності розглядає Зенон Кохут: Kohut Z. E. *The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture* / Ed. Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn and Mark von Hagen // *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter*.— Edmonton, 2003.— P. 57—86. У цьому ж виданні див.: Sysyn F. E. *The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries* // Там само.— P. 108—143; Bushkovitch P. *What is Russia? Russian National Identity and the State, 1500—1917* // Там само.— P. 144—161; Kappeler A. *Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire* // Там само.— P. 162—181.

Ілюстративним матеріалом служитиме згадана пам'ятка, яка містить окрім нормативного комплексу приватного майнового права ще й низку симптоматичних процесуальних норм.

Методологічно виходитимемо з таких засад. Ступінь свободи суспільства на всіх рівнях визначається ступенем розвитку й забезпечення власності як у вузькому, так і у широкому сенсі, що своєю чергою забезпечується державними політичними та юридичними інститутами, зокрема правом⁶.

* * *

Давнє і стійке побутування в українській історіографії переконання про виняткову / визначальну роль звичаєвого права в судочинстві Гетьманщини зобов'язане своїм існуванням передусім народницькій школі й тісно пов'язане з вульгаризованими згодом і певною мірою фетишизованими деклараціями про „природну демократичність“ українського народу, всеосяжну хвилю суворого, але справедливого запорізького звичаю й подібними, насправді ненауковими тезами. Це своєю чергою сприяло закріпленню стереотипу про початкову однорідність усієї козацької маси у її справедливій і безкомпромісній боротьбі проти „ляха“ й „лядської“ неволі, у тому числі правової. Згодом козацька верхівка запроданців і класових зрадників узурпувала владу й почала гнобити власний народ. У „чорному“ старшинському арсеналі одним із знарядь було чуже й незрозуміле „польське“ право. Цей спрощений і канонізований уже радянською історіографією міф і далі залишається умотивовано неспростованим сучасною історією права, незважаючи на її величезні джерельний потенціал і методологічні можливості.

Цілком поділяючи оцінку Наталією Яковенко історіографічних спостережень Франка Сисина⁷, не заглиблюватимемось у дискусію і наведемо лише кілька повних суперечностей цитат з книжки А. Пашука, характерних для усіх нечисленних історико-правничих писань радянської „школи“ на тему XVIII ст.

„Українські буржуазно-націоналістичні історики та юристи запопадливо взялися досліджувати цей період історії [XVII—XVIII ст.— *К. В.*], підкреслюючи, що він мав виняткове значення для соціально-політичного і культурного розвитку українського народу, для утвердження його національних і соціальних ідеалів, його правосвідомості і права. Д. Дорошенко, А. Яковлів, М. Чубатий, О. Оглоблін, А. Дикий, Л. Окиншевич та інші опублікували в останні роки за кордоном ряд книг та статей, в яких, перекручуючи історичну правду, проповідують антинаукові, буржуазно-націоналістичні теорії про *безкласовість українського народу, про демократичність суду, права і судочинства*“⁸. (Тут і далі курсив наш.— *К. В.*)

⁶ Завдячуємо цю тезою книжці Річарда Пайпса: Pipes R. Property and Freedom.— New York, 1999, хоча й не погоджуємося з багатьма його іншими положеннями (далі посилаємось на російський переклад: Пайпс Р. Свобода і собстенность.— Москва, 2001).

⁷ Див.: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.— К., 2002.— С. 13 (прим. 2).

⁸ Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782).— Львів, 1967.— С. 3.

„Після Визвольної війни українського народу 1648—1654 років одночасно з ліквідацією польської адміністрації на визволених від шляхетського ярма українських землях було ліквідовано і стару польську судову систему. Нова судова система відрізнялась від попередньої хіба що за формою, бо і вона була класовою і експлуататорською за своїм змістом”⁹.

„Як бачимо, твердження буржуазно-націоналістичних істориків про народність судів, зокрема генерального військового суду, позбавлені будь-якої підстави”¹⁰.

„В роки війни і перші роки після возз’єднання, коли панівний клас ще не наважувався сміливо висувати свої класові домагання, Литовський статут та західні збірки права не знаходили практичного використання. Спочатку застосовувалося переважно звичаєве право. Фактично суди керувалися здебільшого народним уявленням про те, що дозволено, а що ні. Окремих законодавчих актів, які б регулювали питання процесу, не було. Оскільки звичаєве право та народні уявлення про „дозволене” і „недозволене” не завжди давали можливість розв’язувати ряд справ у судах, міські і козацькі суди почали звертатись до старих збірок права”¹¹.

„Писані закони в другій половині XVII ст. мали лише допоміжне значення — на випадок, коли в звичаєвому праві чого-небудь не вистачало, або коли треба було відстояти інтереси панівного класу”¹².

Ця плутанина, змашена опущеними ритуальними посиланнями на класиків, сучасників (Брежнєва) та постанови з’їздів партії (звичайно, якщо сприймати її серйозно), грішить двома принциповими вадами: теоретичним догматичним невіглаством й елементарним незнанням джерел або невмінням їх інтерпретувати.

Термін „звичаєве право” (у сенсі законодавство) має, на наш погляд, надто мало підстав для існування (саме у значенні, в якому дістав поширення у радянській історіографії й успішно перекочував на сторінки тепер уже українських праць з теорії права, й не тільки¹³), а також застосування його до визначення правового світу будь-де у Європі, починаючи від XII ст.¹⁴ Йдеться про таку дефініцію: „Звичаєве право — система правових норм, яка ґрунтується на нормах-звичаях, що діють у суспільстві в результаті тривалого застосування, санкціоновані державою і забезпечуються її примусовою силою (у разі потреби)”¹⁵. Насправді ж, це невадале сполучення, як і „законодавче право” й „прецедентне право”, вказує на джерело конкретних норм і не більше. А уся тріада має, безперечно, умовний характер, оскільки вирізняє лише доміную: у природі у чистому вигляді не існує жодного з означуваних явищ. Але якщо з двома останніми визначеннями ситуація зрозуміліша: їх застосування

⁹ Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні...— С. 23.

¹⁰ Там само.— С. 33.

¹¹ Там само.— С. 70.

¹² Там само.— С. 71.

¹³ Див., наприклад, надзвичайно популярний тепер у вищій школі підручник О. Скакун: Теорія держави і права: Підручник.— Харків, 2001.— С. 268—271.

¹⁴ Побіжно автор торкався цієї теми у: Вислобов К. Визначна пам’ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні умови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ.— К., 1997.— С. XV—XVI.

¹⁵ Скакун О. Ф. Теорія держави і права...— С. 270.

обмежується переважно цариною теоретичного порівняльного правознавства, то перше залишається неодмінною категорією історії права. Його неухильно трактують саме як цілком певну, історично діючу систему норм, неписану чи навіть писану, що виглядає ще парадоксальніше, відносячи сюди ранньофеодальні європейські правди й, навіть, такий зразок кодифікаційної техніки XIII ст., як Саксонське дзеркало.

Писаний закон, хоч яким би примітивним він не видавався сучасному правникові, історикові чи етнологові, має незаперечні ознаки кодифікації (у сенсі систематизації), здійсненої за правилами свого часу, але ми вперто не визнаємо за кодифікацію будь-що, що не вписується у рамки модерних дефініцій правової теорії. Пошлемося на зауваження Клода Леві-Строса, яке цілком поширюється й на наш предмет: „Проблема примітивності якогось суспільства загалом виникає через контраст із ближніми чи дальшими сусідами, через різницю між рівнем культури цього суспільства і суспільств, з якими його найлегше порівняти”¹⁶. Найчастіше ми потрапляємо у полон перших інстинктивних порівнянь зі сучасним суспільством. Але на яких підставах ми очікуємо складних явищ, у цьому разі — правових, від значно простішого, коректніше кажучи, зовсім іншого світу, що перебуває на відстані кількох століть? І чому, виходячи лише з цих хибних сподівань, понижуємо писане, просякнуте волею кодифікатора, право XI—XII, XV—XVI ст. (а інколи й значно пізніше, як зазначали раніше) до „звичаєвого”, опускаючи його таким чином до рівня такого собі „первісного”, „недо-” права? Застосування до писаного права, яким би рудиментарним воно не видавалось, терміна „звичаєве” виглядає щонайменше некоректним. Адже головна ознака — система — безумовно є невід’ємною рисою будь-якого писаного права і нерозуміння її не дає підстав для заперечення. Сам акт запису, навіть якщо йдеться про соціально регулятивні норми усної традиції, позначений усвідомленою волею автора, себто вибором, інтерпретацією і систематизацією. І метою його, відповідно, є уніфікація, фіксація та поширення саме у цій формі (зокрема, якщо йдеться про запис норм, джерелом яких є звичай), чого не може досягти за будь-яких умов усна традиція (про що йтиметься далі). Цих трьох складників уже цілком достатньо, аби говорити про кодифікацію або принаймні інкорпорацію у юридичному сенсі.

Погляньмо тепер на усну традицію, за якою майже одностайно визнається домінуюча роль у „звичаєвому праві”. Передовсім звернемо увагу на обмежені можливості повноцінних реконструкцій на відстані кількох століть усної правової традиції, навіть припускаючи, що згодом вона дістала письмову форму. Йдеться насамперед про джерелознавчі та юридичні методи. Взагалі „звичай” — категорія етнологічна, а не юридична, хоч, зрозуміло, наша тема обмежується розглядом соціального звичаю. Дві основні, взаємообумовлені риси цього явища істотно ускладнюють утворення похідних понять „правовий звичай” і „звичаєве право”. Це: 1) притаманність традиційним, патріархальним суспільствам як основного соціального регулятора і 2) нормативна нестабільність, варіативність і територіальна і соціальна ізольованість¹⁷. Отже, не має

¹⁶ Леві-Строс К. Структурна антропология.— К., 2000.— С. 109.

¹⁷ Див.: Гримич М. Дискусійні аспекти трактування терміна „звичаєве право” // Етнічна історія народів Європи (Київ).— 2001.— № 8.— С. 4—9.

підстав для існування ані визначення „звичаєвого права“, наведене раніше, ані „правового звичаю“ як норми-звичаю, що набуває правового характеру із санкціонуванням державою, яка забезпечує її дотримання примусовою силою¹⁸. Відповіді на ці питання видаються очевидними: чи можна говорити про патріархальне суспільство як про правовий соціум або принаймні його частину? Що саме, на якій підставі і у який спосіб санкціонує держава, якщо ми маємо на увазі нормативно й територіально строкату усну традицію? Чи коректною є підміна понять державного забезпечення й замкнуто групового соціального примусу? Чи можемо застосовувати поняття правової системи до тієї ж таки усної традиції? Отже, виглядає проблематичним визнати, що усна традиція сукупності соціально регулятивних норм володіє притаманними праву специфічними ознаками. Вона формально не визначена, не систематична, не має вольового характеру, загально не обов'язкова, державно не санкціонована. Інакше кажучи, праворозуміння тут злито з космічним світорозумінням. Не існує юриспруденції як професійної діяльності. Норми не диференційовані та вертикально не ієрархізовані. Правотворчості немає. Роль держави непомітна не лише у формуванні норм, але й у їх реалізації¹⁹.

Зрозуміло, що сучасна загальна теорія права пропонує складніші й різноманітніші підходи у трактуванні поняття „звичаєве право“, які безпосередньо залежать від моделей праворозуміння. Подаючи ці теоретичні зауваження, ми переслідували єдину мету — показати, якими далекими є розмови про „звичаєве право“ та правову систему Гетьманщини кінця XVII — першої половини XVIII ст.

А тим часом звернення до джерел дає чітку картину уповні структурованої правової системи Гетьманщини, хоч і пристосованої до військово-адміністративного ладу, але заснованої на згаданій русько-литовсько-польській правовій традиції. Традиції професіональних судів і адвокатів, статутів і конституцій, правової літератури і освіти, станового самоврядування і недоторканості особи, врешті, власності²⁰. Ця кількасотлітня традиція писаного права уособлена не лише Литовським статутом і кодексами міського права, але й правовим світосприйняттям українського суспільства. Упродовж двох століть на правові сюжети спирається доказова система окремішності української спільноти, починаючи від обстоювання статусу Руської Церкви після Берестейської унії аж до доведення своїх „прав і вольностей“ у спробах обстоювати автономію Гетьманщини²¹.

Інша річ, що революція середини XVII ст. значно розширила межі правового соціуму. Лави повноправних громадян — старшини, міського населення та духовенства (власне носіїв традиції) — поповнилися величезною кількістю простого козацтва, у недавньому минулому — особисто залежних селян. Це середовище не знало писаного права і у ньому,

¹⁸ Див.: Скакун О. Ф. Теорія держави і права... — С. 269—271.

¹⁹ Див.: Проблемы общей теории права и государства / Под общ. ред. В. Нерсеянца. — Москва, 1999. — С. 293—294.

²⁰ Див.: Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 228—229.

²¹ Див.: Яковенко Н. Шляхетська правосвідомість у дзеркалі обігу правничої літератури на Волині й Наддніпрянщині // Яковенко Н. Паралельний світ... — С. 81.

очевидно, панував звичай. Без сумніву, майже половина населення Гетьманщини, якій удоступнилися суд як місце і право як спосіб вирішення конфліктів, не могла не вплинути на судовий процес і на окремі правові норми. Простежити проникнення звичаю через судову систему до системи писаного права і поповнення ним правової традиції є темою окремого дослідження.

Розглянемо спершу правову систему України (Волинське, Брацлавське й Київське воеводства, а від 1618 р. і Чернігово-Сіверщина), яка може вважатися принципово сформованою уже на кінець XVI ст. Засади її внутрішнього функціонування визначаються насамперед належністю до романо-германської правової сім'ї. Ось як окреслює основні специфічні риси західної традиції права Гарольд Дж. Берман: 1) чітко означена та усвідомлена інституційна і нормативна автономність правової сфери від релігії, моралі, політики та ін. (хоч впливи останніх на право очевидні); 2) наявність корпусу юристів-професіоналів, що здійснюють свої обов'язки у межах більш чи менш основної діяльності; 3) ці професіонали дістають спеціальну освіту в межах окремого сегмента вищої школи, мають свою професійну літературу; 4) право, крім правових установ, містить також науку права (що розвивається спеціалістами), тобто правознавство, метаправо, з допомогою якого його можна аналізувати й оцінювати; 5) закон сприймається як єдине ціле, система, що розвивається у часі, через століття і покоління; 6) процес зростання права має внутрішню логіку, відображає певну внутрішню потребу; зміни відбуваються не випадково, а шляхом нового витлумачення минулого у прагненні задовольнити потреби сьогодення і майбутнього; право не просто продовжується, воно має історію; 7) з історичності права впливає його верховенство над політичною владою, обов'язковість права для держави, монарха, який може творити закон, але водночас зв'язаний ним; 8) співіснування і змагання різних правових систем і юрисдикцій: королівської, міської, церковної тощо; цей плюралізм є джерелом розвитку самого права, а також політичного та економічного життя Заходу, він також став джерелом свободи; 9) здатність традиції до виживання та оновлення під час революційних спроб скинення її складових — окремих правових систем — унаслідок напруження між динамічними рисами та стабільністю самої традиції; принципова перевага традиції над системою²². Нагадаємо чотири класичні елементи правової системи: 1) доктринально-філософський (праворозуміння, поняття та категорії права); 2) нормативний (сукупність чинних норм); 3) інституційний (юридичні установи — правотворчі та правозастосувальні); 4) соціологічний (правостосунки, правозастосування, юридична практика)²³.

Наведена розлога красномовна цитата з преамбули до Литовського статуту 1588 року дає не лише підставове розуміння „європейськості“ литовсько-руської правової системи XVI ст., але й відкриває перед нами зрілість погляду на право кодифікатора, а відтак, маємо сміливість припустити, цілої правової спільноти.

²² Берман Г. Дж. Западная традиция права... — С. 25—27.

²³ Проблемы общей теории права и государства. — С. 281.

„[...] чоловіку почтивому. нічого не маєт быти дорожшого над *вольность*.

[...] а прото люди почтивые не только маетности, але и горл своих против кождому неприятелю выносить не жалуют, абы под их окупное панованье не приходили, а з волности своее будучи злулены, воддут воли и мысли их яко невольники не мусели жити. А вже мало бы на том было, ижбы человек з неволи от посторонного неприятеля был волен, гды бы домового неприятеля над собою терпети мусел. Тогда тот монштук або удило на погамованье кождогу zufальцу есть вынайдено, абы се боячи права от кождогу гвалту и збытку погамовал, а над слабым и худшим не паствилсе и утискати его не мог, бо для того права суть постановлены, абы можному и потужному не все было вольно чынити. Яко Цыцero поведил, иж естесмо невольниками прав для того, абысьмы волности уживати могли. А естли ж человекупочтивому нічого нет милышого над тое, гды в отчизне своей безпечне мешкаючи не боитсе, абы его хто на *доброй славе* его змазати альбо на теле и на здоровью его образити альбо теж на *власной маетности* его укывдити мог. Тогда то ничому иншому, одно праву причитати мает [...], бо тот цель и skutok усих прав есть и мает быти на свете, абы кождый *добрую славу свою, здоровье и маетность в целости мел* [...] И то есть *наша вольность*, кото-рою се мы *межи иншими народы христианскими* хвалим же пана, ижбы водде воли своее, ане водде прав наших пановал, над собою не маем, а *яко славы учтивое, так живота и маетности волно уживаем*. Бо хто бы кольбек с *тых трох речей* в чом нас укывдити и поддут уподобанья своего, а не водде прав наших над нами паствитисе мел, тот бы вжо не *паном нашим, але сказителем прав и вольностей наших* был, а мы быс-мо невольниками его быти мусем. И слушне за правду маем, за што пану богу дяковати, же по панованем королей их милости и великих князей, панов наших тую владзу и вольность у руках своих маем, а *права сами себе творачы яко наибольшей можем волности своее во всем постере-гаем*, бо не только сусед а сполный наш обыватель в отчизне, але и сам *господар пан наш жадное звирхности над нами заживати не может, од-но только, колько ему право допускает*. Прото маючи таковый скарб, ко-торый жадною сумою преплачон быти не может, пристоить кождому почтивому чоловіку, абы о нем ведал, а будучи добре ведомый, абы яко сам себе и попудливости свои гамовал и *воддут права писаного справо-валсе, а никого не кривдил*“²⁴.

Загальновідомий, величезного обсягу фактичний матеріал, що ґрун-тується передусім на актових джерелах, дає можливість констатувати, що напередодні революційних зрушень середини XVII ст. руський полі-тичний соціум у доктринальному плані свідомо вирізняв: 1) суспільну самостійність / окремішність права як явища; 2) політичний примат пра-ва; 3) його нормативність; 4) тяглість; 5) цінність; 6) розвиток на основі суспільної волі і, врешті, 7) сприймав і розумів право як систему реалі-зації *свободи* через посередництво важелів стримувань і обмежень, що у кінцевому підсумку веде до понять справедливости та рівности; основ-ними категоріями свободи є *честь, життя і власність*.

²⁴ Статут Великаго княства Літоўскаго 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі.— Мінск, 1989.— С. 47.

Нормативне поле, представлене Литовським статутом, містить також низку викладів німецького міського права та збірки сеймових конституцій, чинність яких поширилася на українські території після 1569 р.²⁵

Інституційний сегмент, обидві складові якого позначені чіткою структурою і процедурою, знаходить вираження у виборній законодавчій владі (від повітових сеймиків до вальних сеймів, врешті, до елекції короля) та судовій системі з її ієрархією інстанцій і корпусом професіональних правників (власне судових посадових осіб, передовсім канцеляристів і виконавців, а також адвокатського кола²⁶). Хочемо акцентувати увагу на еволюції правотворчої доктрини — від „монарх — творець права” до „права сами себе творачы яко найбольшей [...] волности [...] по-стерегаем”, а також судової — від сприйняття монарха втіленням справедливості та вищим суддею („aby [...] nie sądził mnie równy, jedno ten, którego ja nad głową swą wolnym człowiekiem będąc za pana sobie stawiam i wuzpawam”²⁷) до поступового занепаду королівського суду як вищої інстанції і переходу його функцій до суду сеймового²⁸ („сам господар пан наш жадное звирхности над нами заживати не может, одно только, сколько ему право допускаеть”).

І, нарешті, четвертий — соціологічний — елемент, позначений, на наш погляд, фетишизацією права не лише як категорії політичної, але й у безпосередньо юридичному, прикладному сенсі на повсякденному рівні. Позивання до суду — процедура звична й зрозуміла. Достатньо подивитися на величезну та різноманітну номенклатуру судових справ, випрацьовану процесуальну казуїстику, інколи кількадесятилітні міжкланові позови тощо. Саме на цьому побутово-правовому щаблі життя українського суспільства від середини XVI ст. політична тріада „права—свободи—вольності” трансформується в адекватник „честь—життя—власність”, демонструючи органічний і непорушний зв'язок між становими (громадянськими) та особистими правами.

²⁵ Див. з цього приводу есе Н. Яковенко: Шляхетська правосвідомість...— С. 80—105. Пор., зокрема, майже сакральне сприйняття кодексів не лише фаховою аудиторією з аналогічним ставленням, характерним для значно західніших європейських теренів: „Спеціаліст цивільного або канонічного права перераховує [у заповіті] свої дорогі цінні книги; улюблений рукопис передається до рук того, хто його поцінує...” (Берман Г. Дж. Западная традиция права...— С. 225).

²⁶ Проблема, на жаль, недостатньо розроблена, але приклади ґрунтовних звернень до теми канцелярського та адвокатського середовищ Волині та Київщини XVI—XVII ст. наведені у працях Н. Яковенко та Н. Старченко: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993; її ж. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI — першої половини XVII ст. (передмова до видання: Книга Київського підкоморського суду (1584—1644).— К., 1991.— С. 5—56); її ж. Пародії і жарту в активах книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2. Український археографічний збірник. Т. 5.— К., 1993.— С. 161—167; Старченко Н. Умоцновані — прокуратори — приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в першій половині XVII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2001.— Вип. 1.— С. 111—144.

²⁷ Woźniakowa M. Sąd asesorski Koronny (1537—1795): jego organizacja, funkcjonowanie i rola w dziejach prawa Chełmińskiego i Magdeburskiego w Polsce.— Warszawa, 1990.— S. 22.

²⁸ Gruzewski B. Sądownictwo królewskie w pierwszej połowie rządów Zygmunta Starego // Studia nad historią prawa polskiego.— Lwów, 1906.— Т. 2.— Zesz. 4; Szczaska Z. Sąd sejmowy w Polsce od końca 16 w. do końca 18 w. // Czasopismo Prawno-Historyczne.— Warszawa, 1968.— Roczn. 20.— Zesz. 1.

Розглядаючи правову систему Гетьманщини через призму означених рис, як пряму спадкоємицю русько-литовсько-польської традиції, не можна не зауважити головної складової і водночас стрижневого чинника її формування — феномену нової української еліти з її, на перший погляд, парадоксально обернутим у минуле, „скасованим козацькою шаблею“, взірцем практичних сподівань: *правами, законними привілеями та вольностями*. Але парадоксальність виявиться примарною, якщо розглядати цей феномен з погляду соціальної складової революції 1648 р., політичним гаслом якої була боротьба за повернення порушених *прав і вольностей*.

Парадокс полягає в іншому. Сама революційна спроба трансформації політичної системи, а разом з нею і правової (очевидно, з неусвідомлюваними вповні наслідками), поставила під сумнів легітимність зміни і, зрештою, самої еліти, що претендувала на провідну роль у нових, пореволюційних умовах. Не забуваймо, одна з фундаментальних цілей права — забезпечення стабільності та спадковості. Розв'язана насильницьким способом суперечність між потребою у змінах і потребою у стабільності змінила основний акцент боротьби. Фактичне досягнення соціального статусу провідної верстви з відповідним економічним забезпеченням не означало розв'язання проблеми легітимності цього статусу. Іншими словами, з „бунтівників“ треба було перетворитися на легальний „політичний народ“. А отже, і звернення саме до „скасованої шаблею“ *правової традиції* дістає насамперед політичне забарвлення, перетворюючи її зі взірця практичних сподівань ще й на основний засіб легітимації. Пошуками легітимності позначені вже зовнішня політика Б. Хмельницького та укладені ним шлюбні союзи²⁹. Як, зрештою, і пізніші шлюбна політика та генеалогічні і геральдичні побудови української старшини, що зберегли актуальність до середини XIX ст. Ця потреба легітимації з часом ставала все гострішою і очевиднішою — чим ширшим ставав наступ, зокрема, на правову автономію чужого Гетьманщині світу Московської держави з її цілком відмінною і агресивною політичною системою та відповідною правовою культурою у традиціях приказного та воеводського судочинства, дяків-юристів тощо.

Насправді ж, уся історія Заходу позначена повторюваними періодами потужних переворотів, коли попередня система політичних, правових, економічних, релігійних, культурних та інших суспільних взаємин, інститутів, переконань, цінностей, цілей відкидалась на користь нової. Кожен з цих переворотів шукав легітимації у фундаментальному законі, віддаленому минулому, апокаліптичному майбутньому. З погляду західної історії права особливо важливим є факт, що в історії Заходу *незаконна сила* періодично застосовувалась для повалення встановленого порядку та що люди, які у кінцевому підсумку приходили до влади внаслідок цього повалення, створювали нові міцні системи правління і права³⁰. Те,

²⁹ Когут З. Державотворчі державошукування // Критика.— К., 2000.— Ч. 6 (32).— С. 7 (український переклад статті, написаної для торонтського „Journal of Ukrainian Studies“).

³⁰ Берман Г. Дж. Западная традиция права...— С. 35—36. Автор називає шість „великих революцій“, що принципово вплинули на формування і розвиток західної традиції права від XI до XX ст.: папська революція, або григоріанська реформа (реформація), протестантська реформація у Німеччині, англійська, французька, американська та російська революції.

що українська еліта не знайшла або не змогла реалізувати засобів легітимації свого державного організму, не випродукувала власної життєздатної політичної системи, залишаючись у глухому куті російської відцентрової орбіти аж до повної абсорбції, можливо, і є відповіддю на численні запитання українського державотворчого процесу.

Перші спроби реалізації гасла повернення прав і вольностей належать до 1648 р. і не йдуть далі суто практичних вимог соціального характеру, основою яких є становий імунітет, базований на окремій юрисдикції (праві): „Żeby się sądzieli prawem Tatarów litewskich, a Tatarowie litewscy sądzą się takim prawem, jako szlachta”³¹. Але вже назабаром апелювання до права набирає послідовного політичного характеру. Процитуємо прохання Б. Хмельницького до Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу (1654, 17 лютого)³²:

„1. В начале изволь твое царское величество подтвердить права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживались, и волности свои имели в добрах и в судах [...]

3. Шляхта, которые в Росии обретаются и веру, по непорочной заповеди Христове тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, учинили, чтоб при своих шляхетцких вольностях пребывало, и меж себя старших на уряды судовые обирали и добрами своими и волностями владели, как при королах полских бывало [...] Суды земские и градские через тех урядников, которых они сами себе добровольно берут, исправливаны быти имеют, как и перед тем [...]

7. Именей казатцких, чтоб никто не отбирал: которые земли имеют и что к ним належит, чтоб с теми имении волны были.

13. Права, наданные из веков от княжат и королей, как духовным и мирским людем, чтоб ни в чем не нарушены были.

17. Прже сего от королей полских никакова гонения на веру и на волности наши не было, всегда мы всякий чин свою волность имели, и мы им верно служили; а ныне за наступанье на волности наши, понуждены есмы его царскому величеству под крепкую и высокую руку поддатца, для того усилно просити имеют посланцы наши, чтоб привилія его царское величество нам на хартиях писанные, с печатями вислыми. Один на волности козатцкие, а другой на шляхетцкие пожаловал, чтоб непоколебимо то в вечные времена было. Когда то одержим мы самы рассмотрение меж собою имети будем: хто казак, тот в волности казацкой жити будет, а хто простой, тот станет должность обыкшую его царскому величеству воздавать, по прежнему”.

Ця апеляція до права на опір як до засобу поновлення порушеної справедливості цілком логічна з погляду легітимації. Але не менш важливим є момент правового закріплення нового порядку. Зрозуміло, такий спосіб мислення, що ґрунтується на поширеному у Європі переконанні

³¹ Пункт 6-й Умов Запорізького Війська, переданих через Захарія Хмельницького та Андрія Мокрського королю Янові Казимиру (1648, близько 5 листопада), див.: Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.— К., 1998.— С. 45.

³² Там само.— С. 65—66.

про існування права опору (*ius resistendi*) проти монарха³⁸ (згадаємо для прикладу сумну долю Карла I), навряд чи був досяжний для повсталого козацького або селянського загалу. Зрештою, закінчення п. 17 не залишає жодних підстав для ілюзій, подібних до тез про початкову „демократичність” чи „однорідність” козацької маси. Поділ інтересів і юрисдикцій на козацькі та шляхетські швидко йде шляхом нівеляції і вже у Гадяцькій угоді бачимо чималу нобілітаційну квоту.

Характерним і промовистим з погляду праворозуміння є також відомий, мало не трагічний епізод щодо присяги у Переяславі, взаємність якої для Б. Хмельницького та його оточення не підлягала сумніву.

Наведені факти сприйматимуться цілком адекватно, якщо абстрагуватися від піднесених (наївних чи свідомих, але й досі поширених) побудов на основі тези про „сувору, всеохоплюючу запорізьку (читай народну) справедливість”, що її „у єдиному пориві” виборювала козацькою шаблею „уся Україна”. Натомість, звернувшись до джерел та хоч і нечисленних, але цілком переконливих наукових праць, варто згадати, що політично очолила, інституційно сформувала й інтелектуально супроводжувала Гетьманщину як державний організм не деструктивна у переважній більшості власне запорізька (січова) старшина, а колишня реєстрова (городова) з походження дрібношляхетська й боярська, сформована задовго перед 1648 р., з відповідним світоглядом, традиціями, способом життя і, що найважливіше, хоч у більшості умовним, але усталеним спадковим землеволодінням та ідеалами щодо нього. Різницю дає відчуття промовиста фраза І. Гивовського про запорожців з листа до Б. Морозова від 29 жовтня 1657 р.: „[...] не имеют ни пожитку и добычи никакой, только на чужое добро дерзают, чтобы имели за что пить, зернью играть и иные Богу и людям мерзкие бесчинья творить...”³⁴

Усвідомлення себе хоч і маргіальною, але частиною політичного соціуму Речі Посполитої разом з професійною лицарською затребуваністю з боку влади давало строкатій, але у той же час вартісно консолідованій масі київських і брацлавських замкових зем'ян і бояр — переважно коронних ленників — підстави для продовження боротьби за свої економічні і насамперед політичні права, нереалізовані у середині XVI ст.³⁵: „[...] унея, року тисеча пятсоть шестдесятъ девятого учиненная, не шляхтичами волными, але боярами ихъ zostала...”³⁶ Вищим сенсом цієї боротьби був перехід до земської юрисдикції, тобто набуття повного обсягу політичних прав шляхетської корпорації, основною цінністю якої була свобода. Своєю чергою економічним підмурком і, найголовніше, обов'язковою запорукою свободи міг бути лише безумовний харак-

³³ Першим серед західних авторів доктрину спротиву опрацював Іоан Солсберійський у трактаті „*Politicatus*” (1159), який, описуючи основні теоретичні дилеми влади й справедливості, вийшов за межі стоїчних і патристичних схем своїх попередників. Див.: Берман Г. Дж. Западная традиция права... — С. 268—269. Про право опору у Польщі див.: *Historia ustroju i prawa polskiego*. Wyd. trzecie, poprawione. — Warszawa, 1996. — S. 63.

³⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — Санкт-Петербург, 1863. — Т. IV. — С. 51. — № 39; цит. за: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 72.

³⁵ Докладно див.: Яковенко Н. Українська шляхта... — С. 220—257.

³⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов... (далі — Архив ЮЗР). — К., 1907. — Ч. 8. — Т. V. — С. 398.

тер землеволодіння, що протягом кількох передреволюційних десятиліть і був предметом суперечки з владою. Як приклад наведемо відому багаторічну справу овруцьких бояр, численні родинні прізвища яких згодом знаходимо серед козацької старшини. Власне, де-юре, влада нібито й не заперечувала їхніх претензій на шляхетство: „А што се дотычеть кондиции ихъ шляхецкое, ижъ тутъ у суду нашего не о томъ се справа точила, теде мы узнаваны о томъ жадного не чинимо, и овшемъ волно имъ есть на стороне, *опустивши добра наши, посполитыхъ правъ земскихъ и титулу заживати своего тыле, или имъ справа слушности служить будеть*“³⁷. Але, ставлячи у залежність володіння землею і боярську службу (а відтак політичний і юридичний статус), вона позбавляла цих людей у разі вибору „шляхецкое кондиции“ не лише шматка хліба, але передусім головної ознаки корпоративної належності — осілости, залишаючи ще більшими маргіналами з політичної та юридичної точки зору, зрештою, з точки зору повсякденного життя. Очевидно, така ситуація підштовхнула упосліджуваний старостами і державцями боярський і дрібношляхетський елемент до збройного спротиву, але ж цей конфлікт десятиліттями перед тим вирішувався у межах правового поля, а легітимація самого опору, зрештою, ґрунтувалась на апеляції до законного права на нього і трактувалася як розрив порушеного владою контракту.

Отже, земля, а точніше безумовне володіння нею, було не так чинником „облагородження крові“³⁸ або навіть економічною вартістю, як ціннісною політичною категорією, інституційно функціональною завдяки праву і у межах права, що відкривала шлях до громадянських прав. Іншими словами, воно було мірою свободи, що на повсякденному рівні означало ступінь заангажованості у публічне життя держави. Цей зв'язок цілком зрозумілий соціальній структурі, що у кінцевому підсумку сформувала політичну еліту Гетьманщини, багато в чому ціннісно визначив її обличчя, ним просякнуті її практичні потреби й політичні мотивації.

Початково привнесена у військо Богдана Хмельницького покозаченою шляхтою чітко означена, струнка система громадянських вартостей, вироблена русько-литовсько-польською політичною та правовою традицією і спільна для людей різної конфесійної, етнічної і навіть соціальної належності, залишалася прапором боротьби „козацького народу“, а насправді провідної його верстви за свої права й свободи³⁹.

Усі ці обставини не залишають місця „демагогії про „зраду панів“ (І. Лисяк-Рудницький). Натомість маємо сміливість стверджувати, що саме ціннісна орієнтованість козацької старшини, багато в чому спільна й для міського середовища, зумовила розширення громадянського соціуму завдяки покозаченому міщанству й селянству до масштабів, нечуваних ані на захід, ані на схід від кордонів Гетьманщини. І якщо роль самоусві-

³⁷ Декрети асесорського суду 1613 р. у справі овруцьких бояр див.: Архив ЮЗР.— Ч. 8.— Т. V.— С. 394, 401 та ін.

³⁸ Барг М. Великая английская революция в портретах ее деятелей.— Москва, 1991.— С. 11.

³⁹ Sulima Kamiński A. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505—1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura.— Lublin, 2000.— S. 123; цит. за рецензією Н. Яковенко: „Нічого не має бути дорожшого над вольность“ // Український гуманітарний огляд.— К., 2002.— Вип. 7.— С. 25.

домлення старшини є неоціненною з погляду праворозуміння, то роль міської юрисдикції і церковного землеволодіння як повноправних носіїв традиції нам видається вирішальною в інституційному та процесуальному становленні судової системи Гетьманщини.

Знищена революцією земська інституційна структура, хоч і фігурує в офіційних паперах Переяславських домовленостей (див. раніше), формально відновлюється лише століттям пізніше, обмежена лише до судових інстанцій. Натомість ані церковна, ані міська юрисдикції, не потребуючи легітимації, продовжують функціонувати у звичному правовому полі. Церква як повноправний власник в особі монастирів дістає підтвердження на свої володіння і навіть розширює їх за рахунок нових пожалувань⁴⁰; вона апелює до суду, виступаючи рівноправною стороною у процесі; представляє у процесі як докази документи на право володіння; застосовує усталені, а також шукає і вдається до нових позовних форм в обхід законодавчих заборон на розширення володінь тощо. Таким чином, церковне землеволодіння забезпечує безперервність функціонування документальної і процесуальної традиції майже в усіх сферах цивільного права, що їх як складова західної юриспруденції знає русько-литовсько-польська система права: праві спадкування, речовому та зобов'язальному праві.

З іншого боку, майже усі адміністративні, а відтак і судові центри Гетьманщини — полкові й сотенні — були у містах і містечках з давнішими чи менш давніми традиціями самоуправління, з повною чи частково автономною юрисдикцією, основаними на магдебурзькому праві. Міщанство, хоч і у значно меншому обсязі, ніж шляхта, але також володіло громадянськими правами й посідало окреме місце у публічному житті Речі Посполитої, а правовий імунітет був невід'ємною складовою громадянської свідомості міської еліти. Разом з тим специфіка прикордонного життя міст Київщини та Чернігово-Сіверщини як оборонних форпостів, відповідні імунітети й участь у збройних формуваннях „ріднила“ міське середовище з дрібношляхетським, боярським і козацьким, що, врешті, й об'єднало представників усіх трьох елементів у межах корпусу, який поставив кадри для військової, дипломатичної, адміністративної та правничої еліт козацької держави. Означені чинники, помножені на розвиненість міської адміністративно-судової структури, сприяли досить швидкій і природній інституціоналізації на цій основі судової системи Гетьманщини.

Ми чітко простежуємо як ще під час Руїни паралельно функціонують козацька й міська юрисдикції зі всіма нормативними, структурними і процесуальними складовими, характерними для русько-литовсько-польської правової системи та системи права. Нормативна база й надалі спирається на Литовський статут та Саксон, посиланнями на які рясніють судові рішення⁴¹. Професійний юридичний корпус представлений як козацькими, так і міськими судовими урядовцями від генеральних і полкових суддів до війтів, бурмістрів, райців, возних і судових писарів.

⁴⁰ Статистику підтверджень і надань та їх структуру часів гетьманування Б. Хмельницького та І. Виговського див.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 61—62.

⁴¹ Див., наприклад: Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Справы поточные 1664—1671 годов / Ред. и прим. В. Модзалевского. — Чернигов, 1912. — Вып. 1. — С. 11—12, 16, 19, 28—29, 33, 35, 38, 41, 44, 49, 54 та ін.

Судове діловодство формалізовано з виокремленням спеціальних підрозділів оповіщувальної, слідчої, процесуально-вирокової та нотаріальної документації⁴². Кримінальний процес заснований на судовому дослідженні фактів, цивільний залишається контраверсійним, а доказова система ґрунтується на документальній традиції та інститутах свідків і присяги. Очевидний поділ на публічну й приватну сфери. Цивільне право як галузь останньої складається з чотирьох класичних для Європи частин, відомих ще римському праву: право спадкування, право осіб, речове й договірне. Своєю чергою вони мають подальший поділ: право спадкування — на спадкування за законом і заповітом; право осіб — на інститути шлюбу, опіки, батьківської влади та ін.; речове право — на володіння й неволодіння; договірне право — на договори й делікти та ін.⁴³

Коротко підсумовуючи, можна сказати, що основними ознаками політичної і правової сфери Гетьманщини були: 1) високий ідеологічний рівень носіїв цієї культури, взорований завдяки їх походженню на системі громадянських цінностей, головними критеріями й складовими яких є особиста свобода, свобода участі у публічному житті, право у філософсько-доктринальному розумінні (договірні стосунки з верховною владою на основі взаємних обов'язків тощо) та безумовність і недоторканність приватної власності як гарантії здійснення власне політичних прав. Звідси 2) значний ступінь нормативного розроблення права, а також інституційного розвитку правових установ, зокрема судової системи, і соціологізації правової сфери.

* * *

Революція 1648—1654 рр., за висловом Н. Яковенко, „вирвала козацьку територію з традиційного польсько-литовсько-руського і перемістила її в інший — московський — політико-географічний контекст“. Додамо ще й ціннісний простір. Те, що ці два світи були чужими один одному, спробуємо показати, обмежуючись порівнянням засадничих ознак політичної та правової культур.

Почнемо з простого запитання. Чи можна бодай припустити можливість не функціонування, а лише побутування у будь-якому контексті, пов'язаному з Росією до кінця XVIII ст., формул „права—свободи—вольності“ та „честь—життя—власність“? Очевидна відповідь, гадаємо, якраз і характеризує політично-правову систему Московської держави та її петербурзької наступниці. Ключовими рисами, що дають підстави так вважати, ми б назвали: 1) вузькокланову організаційну структуру політичного простору, у центрі якої постать великого князя, царя, імператора з реальною або удаваною, необмеженою владою⁴⁴. Ця влада поши-

⁴² Див.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. Збірник документів.— К., 1993.— С. 147—239.

⁴³ Див.: Берман Г. Дж. Западная традиция права...— С. 139; також аналіз кодифікації 1743 р. з цього погляду у нашій передмові до видання „Прав...“.— С. XXVII—XXXVIII (прим. 10). Незабаром автор планує опрацювати тему структури й понять системи права Гетьманщини на судовому матеріалі.

⁴⁴ Див. з цього приводу есе Едварда Кінана „Сприйняття московитами інших східних слов'ян перед 1654 роком. Порядок денний для істориків“ і „Традиції московської політичної культури“ у: Кінан Е. Російські історичні міфи.— К., 2001.— С. 42—69, 86—179 (друге видання, виправлене і доповнене.— К., 2003).

рюється на весь поземельний фонд держави, що вважається особистою вотчиною (спадковим володінням) монарха; вона також поширюється на усіх мешаканців, до якого б соціального стану вони не належали⁴⁶. Такий принцип є запорукою стабільності системи⁴⁶; 2) закритість політичної системи, її обмеженість центром, з якого виходять чітко ієрархізовані та підпорядковані йому вертикалі місцевої адміністрації⁴⁷; 3) несформованість провінційного суспільства, відсутність сталих місцевих еліт.

Така ситуація не дає жодних можливостей для формування і розвитку ані станових, ані особистих прав. Опали і заслання, катування і страти — ось реальні й повсякчасні загрози, що не оминають навіть найродовитіших і найсановніших підданих „государя“, що іменують себе у зверненнях до нього „рабами“ і „холопами“. Честь бути „битим кнутом нещадно“ могла спіткати будь-якого „ратного“ чи „служилого человека“⁴⁸. Годі вже й говорити про власність. Подаємо цитату з указу Петра I, що її наводить у своїй книжці Річард Пайпс: „В Нашем Великого Государя Московском государстве и в Сибири с земель служилые всякого рода люди служат Наши Великого Государя службы, а крестьяне пашут десятинные пашни и платят оброки, а даром землями никто не владеет“⁴⁹.

Послідовне обернення вільних вотчинників з вищого нобілітету на „служилых людей“, зобов'язаних государеві службою і прив'язаних до своїх „поместий“ аж до обмежень у пересуванні, прикріплення нижчих верств „конно і оружно служилого люду“ до провінційних міст, як селян до землі⁵⁰, врешті, обов'язковість і пожиттєвість служби, що, за словами Є. Анісімова, взагалі поставила під сумнів застосування до дворянства петровських часів словосполучення „панівний клас“⁵¹ — ось, на наш погляд, основи доктрини „государь — власник усієї Росії“. Відповідно, приватна власність походить з державної, іншими словами, приватне впливає з публічного⁵². Навіть імператив царської влади, вироблений, до речі, церквою, обмежений лише моральною відповідальністю перед Богом⁵³. Система „местничества“ перетворила поняття чести з особистого на родове й міцно прив'язала його до рангу, службового чину в системі управління, який давав матеріальні статки і цілком залежав від волі государя. Таким чином, російська аристократія, за спостереженням російського філософа XIX ст., „прийняла [...] чиновний характер, чиновничество ж, зі свого боку, — родовий, спадковий. Служба давала спадкові

⁴⁶ Пайпс Р. Свобода и собственность. — С. 211.

⁴⁶ Кінан Е. Російські історичні міфи. — С. 61.

⁴⁷ Там само. — С. 52—53, 91, 105, 116—118 та ін.

⁴⁸ Див., наприклад, статті Соборного уложения 8 та 19 глави VII („О службе всяких ратных людей Московского государства“): Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Москва, 1985. — Т. 3: Акты Земских соборов. — С. 93—95.

⁴⁹ Пайпс Р. Свобода и собственность. — С. 210. Цитата з: Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (1-е изд. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. IV. — С. 169—170. — № 1857, 20 июня 1701 года).

⁵⁰ Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. — Москва, 1999. — С. 26—27, 34.

⁵¹ Анисимов Е. Податная реформа Петра I. — Ленинград, 1982. — С. 310.

⁵² Пайпс Р. Свобода и собственность. — С. 218.

⁵³ Развитие русского права в XV — первой половине XVII в. / Отв. ред. В. Нерсесянц. — Москва, 1986. — С. 85.

права"⁵⁴. І хоч початок процесу глобалізації ролі адміністративної системи у політичному житті Росії, викликаний постійною територіальною експансією і позначений гострою конкуренцією та навіть презирством придворної і військової аристократії до неродової, низького походження приказної бюрократії⁵⁵, все ж ці два суспільні прошарки та відповідні субкультури за 100—150 років перетворюються майже на моноліт, якому вже не страшний наступ Петра I на сімейно-кланову організацію внутрішніх стосунків двірцевої олігархії. Узаконене „Табелью про ранги” злиття княжих і бюрократичних еліт випродукувало новий тип, але не принцип, функціонування російської політичної системи, у якій місце родових посіли соціоекономічні та бюрократичні угруповання з розгалуженішими клієнтарно-патрональними периферійними зв'язками⁵⁶. Але це ніяк засадничо не змінило політичної та, найголовніше, адміністративної системи, основою якої стала мережа приказів — функціонально галузево-територіальних установ, фактично: — контор з управління частинами великого господарства російського царя⁵⁷. Навпаки, петровський розгром боярських сословних інститутів підкреслював рівність самої знатної особи й мужика перед волею імператора за формулою: „у країні немає других: лише перший — та усі інші”; це був недвозначний сигнал для можливості „в случае чего” замінити цих бояр і дворян іншими, взятими з „натовпу”⁵⁸.

У цій системі не могло знайтися місця інституційно й нормативно розвиненому праву, що визначало б статус певних станів і соціальних груп через поняття прав, привілеїв та обов'язків. Звідси фактичний брак судової системи та професійної юридичної діяльності у європейському вимірі. Законодавство не має чітко вираженої систематичності, а побудоване на заборонах й обмеженнях, що ґрунтуються на „імперському погляді на людину”. Е. Кінан окреслює цей погляд як суміш „традиційного погляду на потребу обмежувати небезпечну вроджену схильність людини до розбещеності й індивідуалізму з бюрократичним сприйняттям „соціальної людини” чи радше „підлеглої людини”, чия загальна громадянська неблагонадійність вкидала в розпач цілі покоління чиновників”⁵⁹. Відтак цивільне та процесуальне право не має ґрунту для роз-

⁵⁴ Леонтьев К. Избранное. — Москва, 1993. — С. 32, 34. Цитуємо за: Каменский А. Российская империя в XVIII веке... — С. 33.

⁵⁵ Див.: Шмидт С. У истоков российского абсолютизма: Исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного. — Москва, 1996. — С. 311, 317. Автор наводить кілька характерних свідчень ставлення до дьяків, „новых верников” царя. Перше свідчення з листа Тетеріна до боярина М. Морозова: „которых [дьяків. — К. В.] отцы вашим отцам в холопство не пригожались”; та друге — з чолобитної М. Татищева на дяка В. Щелканова: „А дьяки и дьячьи дети на нас [...] глядеть не смели, знали свою братью поповых детей”. Пор. з практикою Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, у яких навіть найнижчі адміністративні та судові посади, наприклад, возного, не мали права посідати особи нешляхетського походження (арт. 8 4-го розд. Литовського статуту 1588 р.: Статут Великого князівства Литовського 1588... — С. 146). Тут адміністрація пов'язана з функціонуванням шляхетської держави (Н. Яковенко), там — особистої вотчини государя, де усі на службі йому, незалежно від походження.

⁵⁶ Кінан Е. Російські історичні міфи. — С. 121, 151.

⁵⁷ Каменский А. Российская империя в XVIII веке... — С. 35.

⁵⁸ Эйдельман Н. Грань веков // В борьбе за власть: Страницы в борьбе за власть: Страницы политической истории России XVIII в. — Москва, 1988. — С. 408—411.

⁵⁹ Кінан Е. Російські історичні міфи. — С. 151.

вितку й перебуває у зародковому стані. Натомість бачимо розвинену репресивну систему⁶⁰, що не знає станових меж, і яку неодмінно супроводжує налагоджений інститут конфіскацій і перерозподілу земель. Цей феномен розпочав свій розвиток у середині XIV ст. конфіскаціями імунітетних вотчин, наприклад, московського боярина А. Хвоста⁶¹, дістав характер масового явища за часів Івана III та Василя III під час депортацій новгородського і псковського боярства і досяг апогею абсурду організацією спеціального приказу та лихварською діяльністю Таємної канцелярії, яка з конфіскованих грошей давала кредити під 12 відсотків річних⁶².

Таким чином, цілком протилежне розуміння Росією природи політичної влади, ролі власності, інституційного та нормативного забезпечення функціонування держави, не залишило Гетьманщині шансів на автономне існування. Побудована на інших політичних і правових поняттях, на іншій ціннісній ієрархії, вона не витримала „випробування практикою“. До факторів, що у кінцевому підсумку перетворили козацьку державу на імперську провінцію, треба віднести й відпрацьовану кількома століттями нечуваних обсягів територіальної експансії надзвичайно ефективну російську систему адміністрування, запрограмовану на поглинання та перетравлення своїх здобутків у політичному, економічному, зрештою, у культурному сегментах⁶³. Цьому процесові протидіяла також кількасотлітня традиція, що ґрунтувалася на інших цінностях, опір якої хоч і не став успішним наприкінці XVIII ст., та все ж вона закарбувала в історичній пам'яті нації риси рефлексивного рівня, що й досі не дають українцям позбутися європейської самоідентифікації у ціннісному вимірі.

Насамкінець наведемо промовистий епізод, який описує Д. Бантиш-Каменський: „В некое время здесь, в войске, был Гетман с полковниками московскими и с нами всеми на обеде у обозного, а после обеда Петр Борисов, поковник, разговорил з Гамалеєю и Гамалей, знатно в надежду его, против полковника сказал: „Что ты на меня, полковник, порекаешь? Не саблю, де, нас взяли“⁶⁴.

* * *

Автор не схильний ані ідеалізувати старшину, ані вважати це середовище монолітним, зрештою, сама за себе яскраво промовляє наведена цитата, взята з доносу генеральної старшини на І. Самойловича (1687). Хочемо лише звернути увагу на інколи непомітні ланцюжки традиції, які пов'язували цю спільноту з іншим світом, основою котрого стало суспільство вільних громадян, що, врешті, надовго визначило не лише

⁶⁰ Див. ґрунтовне дослідження Є. Анісімова, присвячене інституту позасудового та незаконного переслідування у Росії: Анисимов Е. Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII веке.— Москва, 1999.

⁶¹ Каменский А. Российская империя в XVIII веке...— С. 25.

⁶² Анисимов Е. Дыба и кнут...— С. 668.

⁶³ Див.: Kohut Z. E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s—1830s.— Cambridge (Mass.), 1988; український переклад: Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760—1830.— К., 1996.

⁶⁴ Бантиш-Каменский Д. История Малой России.— Москва, 1842.— Т. 1.— С. 302.

європейський історичний шлях і надалі залишається якщо не ідеалом, то оптимальним способом спільного існування значної частини людства.

Реальними проявами цих, як виявилось, міцних зв'язків на нормативному рівні вважаємо низку пам'яток напівприватного характеру, які зобов'язані своїм походженням канцелярському середовищу Гетьманщини. Здається, традиція опрацювання офіційними службовцями-правниками окремих кодексів або нормативних комплексів з цілком практичною метою бере початок від численних подібних спроб, а також приватних кодифікаційних проектів посадовців і правників Речі Посполитої, на які були такі багаті XVI та перша половина XVII ст. Досить назвати імена Яна Ласького, Бартоломея Гроїцького, Яна Гербурта, Миколая Яскера, Якоба Пжилуського, Павла Кушевича, Павла Щербича, Станіслава Сарніцького, Яна Янушовського, Теодора Завадзького⁶⁵. Праці цих авторів зазнали багатьох перевидань і були у практичному обігу не лише серед професіоналів⁶⁶. Створені з чітко окресленою практичною метою спеціалістами-практиками, такі компіляції неодмінно відображають затребуваний повсякденними зверненнями до правової сфери нормативний комплекс, який своєю чергою разом з іншими джерельними масивами дає ключ до розуміння функціонування автономного правничого організму Гетьманщини у колі внутрішнього владного центру⁶⁷, хоча й щоразу вужчого, оточеного чужим агресивним світом Московського царства, а згодом Петербурзької імперії.

Як було задекларовано на початку, у центрі нашої уваги одна з таких пам'яток, повна назва якої: „Економѣка краткая какъ по оной может себѣ / остерѣгати по троху челоуѣкъ осѣдлий живучи госпо/даремъ, пунктами изображено котороѣ пункта соглас/ни правамъ малороссійскимъ какимъ іменно правамъ і в коих / правнихъ книгахъ о томъ, под всякимъ пунктомъ тѣ права цѣтуют/ся". Тут ми торкнулися лише головних аспектів, пов'язаних з внутрішньою будовою двох списків „Економіки", нормативними групами, що входять також до інших збірок, і посилання на які простежуються у судових актах. Розлогіий аналіз пам'ятки буде подано в окремії публікації разом з паралельними текстами.

Знайдений список раніший від того, що його опублікував М. Василенко, і може бути датований лише приблизно 40-ми роками XVIII ст. Він містить 37 пунктів з посиланнями на імператорські укази та Соборне Уложення 1649 року (1), Литовський статут 1588 року (32), збірки Бартоломея Гроїцького, а саме: „Artykuły prawa Maydeburgskiego, ktoro zowią Speculum Saxonum..." (5), „Porządek sądów i spraw miejskich..." (3+1 глук), та, очевидно, на працю Павла Щербича „Speculum Saxonum, albo Prawo Saskie Magdeburgskie..." (1).

Список М. Василенка міститься у складі рукопису кінця 60-х (не раніше 1767 р.) — 70-х років XVIII ст., що охоплює „Процес краткий приказний, выданный при резиденции гетманской" та „Права малороссійские, з книг Статута, Саксона і Порядка выписанные". Причому „Економіка" міститься у середині тексту „Процесу", ділячи його на дві

⁶⁵ Див.: Kutszeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego.— Lwów; Warszawa; Kraków, 1926.— Т. 1.

⁶⁶ Яковенко Н. Шляхетська правосвідомість...— С. 80—105.

⁶⁷ Див.: Kohut Z. Problems in Studying the Post-Khmelnitsky Ukrainian Elite...— Р. 107.

частини. Ця копія складається з 25 пунктів і „хвоста“, поділеного на абзаци, але не нумерованого. Крім того, вона містить два пункти (2 та 3), яких немає у першому списку.

Майже дослівні збіги частини тексту обох списків та ідентичність деяких фрагментів „Процесу“ й „Економіки“ дають змогу припускати, що первисьний текст „Економіки“ походить з Генеральної військової канцелярії. Аналіз усіх трьох текстів не дає можливості чітко визначити послідовність виникнення пам'яток, тобто, чи був використаний текст „Економіки“ при складанні „Процесу“, чи навпаки. Але паралельність цих текстів очевидна. Тому дата „Процесу“ — серпень 1734 р., з певними припущеннями може бути поширена й на „Економіку“. Наявні на сьогодні матеріали не дають змоги визначити й авторство обох пам'яток. Піддані сумніву М. Василенком⁶⁸ припущення М. Слабченка⁶⁹ щодо авторства „Процесу“ члена кодифікаційної комісії 1728—1743 рр. Якова Огроновича, не виглядають переконливо, аби розглядати їх удруте. Натомість походження обох текстів з канцелярського середовища навряд чи може бути заперечуване.

Різниця у текстах двох рукописів „Економіки“ дає можливість говорити про пізніше опрацювання списку М. Василенка. Насамперед це стосується пункту 2, якого немає у нашому списку, у котрому з посиланнями на артикули 1-й та 2-й 5-го розділу Литовського статуту подано процедуру видачі та „актикованя“ (нотаріального посвідчення шляхом запису до урядових книг) віновних записів. Видача таких записів майже не практикувалася, принаймні до 50-х років XVIII ст., про що згадує Федір Чуйкевич у відомому трактаті: „[...] в Малой России доселе о посаге, вене и привенку неизвестно всем было, так и ниhto при виданью девиц в малженство от зятя ниякого веновного запису не требовал и не взимал, но запроста внесена знатние зятям давали; били случаи, что таковые девицы из знатным и большим внесеном, вишедшие замуж, вскоре бесплодно и безпотомно в мужних домах померли, по коих смерти иннии добросовестнии зяте все внесене верно возвращали, а иннии, хотящие чужим именем богатитись, ничего в дом жен своих не возвращают, а щитяются тим, что запису на веновнаго они на внесене не давали, а потому — де — дом жен их родительский оное внесене свое должен тратить“⁷⁰.

Пункт 3-й регламентує посвідчення купчих записів, а текст, уміщений після 25-го пункту, має дві кримінально-процесуальні норми; дві із зобов'язального права — про повернення нащадками боргів і звільнення їх від сплати „совитостей“ (штрафних санкцій) і терміни викупу заставленого майна; одну зі шлюбно-сімейного — про винагородження удові її посагу, на який не було видано віновного запису; одну процесуальну — про поважні причини „нестання в суді“.

Натомість закінчення тексту, що публікується (від пункту 24-го), переважно складається з процесуальних норм. Зокрема, привертають увагу пункти 26, 27*, 33, 36, які свідчать, що автор „Економіки“ серед адреса-

⁶⁸ Василенко М. Матеріали до історії українського права.— Т. 1.— С. XXI—XXII.

⁶⁹ Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.— Одесса, 1911.— С. 5.

⁷⁰ Василенко М. Матеріали до історії українського права.— Т. 1.— С. 118—119.

тів своєї праці мав на увазі й професійну аудиторію. Загалом, очевидно, домінують норми процесуального та майнового характеру.

Навіть поверхові звернення до документів судових установ та урядових канцелярій (а стан їх збереження до 40-х років XVIII ст. не можна назвати задовільним) дають змогу говорити про „Економіку“ та подібні збірки як про „живі“, виправдані практикою нормативні збірки. Але найважливіше, що вони разом зі самими, досить різноманітними судовими і нотаріальними актами та кодифікаційними матеріалами 1728—1743 рр. (насамперед власне „Правами...“) не просто дають наочний приклад високого рівня усіх елементів правової системи Гетьманщини, але й можливість простежити корені стійкої, здатної до виживання на інституційному і ментальному рівнях традиції, імпульси якої відчувуються на відстані кількох століть, незважаючи на зовнішній тиск і внутрішні суперечності. Традиції, що дає відчуття політичної окремішності і водночас причетності до певного ціннісного простору.

Текст списку

Економѣка краткая какъ по оной может себе / остерѣгати по троху человекъ оспѣдлий живучи госпо/даремъ, пунктами изображено которое пункта соглас/ни правамъ малороссийскимъ какимъ именно правамъ и в коих / правнихъ книгахъ о томъ, под всякимъ пунктомъ тѣ права цѣтуют/ся. В началѣ первый пунктъ согласуетъ указамъ / императорскаго величества /

- 1 Страннихъ і несвѣдомих людѣй без пашпортовъ / Указы / 1718, 1721, не принимаютъ ни на службу ни в подданство / 1722 / 1733 годов и в чтобъ под видомъ того странства не билъ / какий уложѣнѣ в главѣ 11 и 20 / торих бѣглихъ указами императорскаго величества / не велено принимать. /
- 2 Грунтовъ у подданныхъ владѣльческихъ без вѣдома / в статутѣ в раздѣлѣ 9мъ артикулѣ 27мъ / владѣльца ихъ не купovat и в заставу не при/нимат и для паханя на сѣвбу не наймать / ибо ежели без вѣдома владѣльческаго кто та/ковъ грунтъ купит в заставу примет или наимѣт / і тоє что посеяно будетъ потеряєтъ. //
- 3 Грунтъ буде кто продаст то стерегтися / треба і розвѣдывать не продан ли тотъ грунтъ / от того продавца другому кому и ежели продан / то такого грунта не купovat. А егда кто / такий грунтъ купилъ то не без турбации ему / будетъ. //
- 4 Когда кто завладеетъ напрасно чиею маєтно/стю или грунтомъ или другимъ чимъ недвижи/мымъ тогда тому чимъ завладею у того кто // завладеѣлъ упоминатся писмами чрезъ людей // слушнихъ и вѣры годнихъ кому возможно било // во свѣдетелствѣ повѣрит даби по тимъ упомѣ/натымъ писмамъ уступил тоє чимъ завла//деѣлъ. А буде уступит не похочет то давать // на него протести в скоромъ времени на урядѣхъ // текъ где онъ вѣдомъ и тѣ протести акти/коват в книги а в статутѣ / в раздѣлѣхъ 3мъ 4мъ артикулахъ 45мъ 91мъ /

себѣ впредѣ для оправѣда/нія когда будет чело-
битствовать з тѣхъ про/тѣстовъ брат виписки за
руками старшины того / уряду и за печатю вря-
дovou ибо по такимъ дѣламъ / ежели давност
земская десят лѣтъ зайдегъ / то с трудностию до-
ходить того имѣния / которимъ кто напрасно за-
владѣегъ. //

- 5 Егда кто будет в чужих странах за наукою / или в полону, толоко би не в змѣнѣ, или хоча б / и в своем панствѣ в далѣких мѣстах, а паче / буде на службѣ государевой а того би имѣ/ниемъ без битности его кто друтий завладѣ/лъ самъ собою, тогда такому давности / земской десяти лѣтъ не имуется, и за тѣмъ / того своего имѣния не может потерять, / а буде вишедши з тих странъ, или з служ/би тридцат лѣтъ давност его имѣнию заи/дегъ, тогда уже может потерять. /

в порядку / в артику-
лах права / Майдебур-
скаго / на листу
22мъ /
- 6 Давности долгъ изостави не имѣют. /

в статутѣ / в роздѣ-
лѣ 7 арти/кулахъ 12 и
13мъ /
- 7 Буде кто у кого что напрасно заграбит / или по-
бѣтъ кого или побранит то обиди/мому на своего
обидителя за свѣдѣтельствомъ / і доводами слуш-
ными надлежит в скорости / челобитствовать чтоб
не прошло три года / понеже по такимъ дѣламъ
давност земская / три года биваетъ. //

в статутѣ / в роз-
дѣлѣ 11мъ арти/ку-
лѣ 52мъ /
- 8 Когда кто будет имѣти крѣпости / якие ни били
бъ а по тѣмъ крѣпостямъ / тѣмъ имѣниемъ albo
грунтомъ на что имѣ/ет не владѣлъ, и еще нѣ ра-
зу не владѣти/мет чрез десят лѣтъ, тогда такие /
его крѣпости не силни уже будут. /

в статутѣ / роз-
дѣлѣ 1мъ арти/ку-
лѣ 33мъ /
- 9 Крѣпости какіе у кого нинаетст старѣ/йшіе
годами тѣ силнійшіе а пос/лѣднѣйшіе уничто-
жаются. /

в статутѣ / в роз 1мъ
ар 32мъ /
- 10 Денегъ болше пяти рублей без обѣлка / или пяти
не позичат бо буде такъ / денегъ без обѣлка по-
зичит, а должникъ / запрѣтся, и свѣдѣтелей на то
не будет / то денги пропадут. /

в статутѣ / роз 7мъ
ар 26мъ /
- 11 Буде мѣщанинъ или крамар или дру/гий какии
гандлѣвиин члвкъ будет / свои торговіе рѣчи про-
дават на кредит / шляхтѣ, а обѣлковъ на ту про-
дажу не бу/дет от нихъ имѣти, но только будет в
ре/естри свои записоват то такихъ долговъ /
мѣщане реестрами на шляхтѣ ежели / они за-
прутся не могут доправит. //

в статутѣ / в роз 7мъ
ар 7мъ § 2мъ /
- 12 Ежели какии должникъ виноватится / мно-
гимъ и облиги всякому кредиторомъ / подаст, а
имущества его столко не доста/нет чтоб всякому
уплатит по правамъ надлежит / тѣмъ кредито-
рамъ отдад кто первѣе взаими / давалъ, и обѣл-

в статутѣ / роздѣ-
лѣ 7 ар 11мъ / § 1 и
2мъ /

- ки імъ первѣ дан(и)и, а опослѣ / уже послѣд-
нѣйшимъ отдават. /
- 13 Ежели какии напастникъ наѣдет на чий домъ /
гвалтомъ хотячи господара того дому / пограбит
или усмерт убитъ / то от такого гвалтовника то-
му господа/ревѣ на чий домъ наѣхал, можно бу-
дет отби/ватися, и втои оборонѣ хочаи би того /
наездника и усмерт убиѣ, за то не вино/ват
будет, толко жъ надлежит тому на кого / наѣдетъ
того гвалтовника вѣрѣ / годними и не подозри-
тельными людьми / освѣдѣтельствват. /
- 14 Буде кто єдинъ другого учинетъ неучитвои мат-
ки назват синомъ, или какими / другими укори-
тельными словами, а тот кому укоризна тая имѣ-
ется учьнет / такими жъ словами отговориватся
то онъ / за то не виноват будет толко би к тои /
ссора, початку не вчиналъ. /
- 15 Стерѣтиса чѣтобъ какого честного члѣва / не на-
зват скурвимъ синомъ или честную / жену, или
дѣвицу байстручкою поне/же такими словами
єжели кого кто / обезчестит, а не доведет, то вед-
лугъ / стану єго безчестие заплатит / а женскому
полу удвоє против стану / мужей ихъ и ревока-
цию на урядѣ / публично треба дат противъ /
тѣхъ словъ своихъ з такимъ вираже/ниємъ, что я
де говорилъ на тебе / якоби ти скурвии синъ,
или / байстручка то де я брѣхаль / такъ якъ
песъ. //
- 16 Шляхтѣ безчестие 20 ру и увѣтче / 20 ру а же-
намъ ихъ и дочерамъ безчестие / 40 ру и увѣтче
40 ру шляхтѣ пого/ловщини 50 ру а женамъ и до-
черамъ ихъ 100 р. /
Такожъ і духовнимъ персонамъ женамъ ихъ / и
дѣтемъ безчестие и увѣтче и поголовщи/на рав-
ное якъ и шляхтѣ, понеже за ш/ляхту почитаютъ-
ся. /
Мѣщанамъ мѣстъ майдебурскихъ бече/стие и
увѣтче, войтовѣ, бурмистровѣ, / лавниковѣ, пи-
саревѣ 5 ру а женамъ ихъ / 10 ру. /
Мѣщанамъ простимъ тѣхъ мѣстъ где / майдебу-
рия бивает безчестие и увѣтче / пят копѣ грошѣи,
поголовщини по трид/цят копѣ денѣгъ а женамъ
ихъ и дочерамъ / безчестие увѣтче и поголовщи-
на / идвоє противъ мужей. /
Мѣщанамъ тѣмъ где майдебурия не имѣ/ється без-
честие и увѣтче пят копѣ грошѣй, / а поголовщи-
ни двадцят чѣтири копи женамъ ихъ / и дочерамъ
удвоє. //
- Шинкарцѣ безчестие и увѣтче / по рублѣ єдино-
му, а поголовщина пят рублѣи. /
Какому колвекъ ремѣснику безчестие / и увѣтче
по три рублѣ, а поголовщина по пят/надцят руб-
лѣй, а женамъ ихъ удвоє. /
- в статутѣ / роз 11мъ
ар 19мъ /
- в книги / порядку / да
в статутѣ / роз 3
ар 48мъ /
- в статутѣ / роз 3
ар 28мъ /
- в статутѣ / роз 11
ар 27мъ /
- в роз 11 ар 27мъ /
§ 7мъ /
- в статутѣ / роз 12
ар 6мъ /
- в статутѣ / роз 11
ар 5мъ /

- Старець ежели билъ шляхтичемъ поголо/вщина шляхетская то ест пятьдесят / рублей, а ежели не билъ шляхтичемъ / поголовщины сорокъ копъ грошей а за / безчесте и уветче три рубли. / в статутѣ / роз 12 ар 4мъ /
- 17 Ежели мис(т)ливого собаку кто убѣт или / другое что з скотины, то треба наго/родит другимъ собакою такъ добримъ / какъ билъ и той, и отприсягтися тому / кто убѣт, что не з злости какой того / собаку или другую каку скотину убил / а ежели кому собака учинит шкоду, то ест / укусит то панъ того собаки, чтоб не бил / за собаку виноват мѣет присягти в томъ / что онъ того не видѣлъ когда той собака / кусаль //
- А буде кто обороняючис убѣтъ / собаку то не виноват ежели же такъ / убѣт то заплатит повинень и отприсягтися повинень, по вишписаному. / в саѣлонѣ /под словомъ песь / на листах 30мъ / и 38мъ /
- 18 Ежели чий конъ или свиня, или / другое какое бидло учинит кому / шкоду, то господар тоей скоти/ни повинень шкоду заплатит. / а буде не схочет заплатити то съ/котитни тоей что шкоду учинила / лишается. / в Саѣнѣ в правѣ / мѣскомъ в артикулѣ / 123мъ glosa 2 /
- 19 Кури когда на чий грунтъ чужий прилѣтят и шкоду учинят то тому госпо/даревѣ чий грунт надлежит тии кури / половит и все перѣ оборват и пустит / до того дому откуда прилѣтали, а и паче не можно дѣлат. / в саѣлонѣ под словомъ / на листу 197мъ / куры /
- 20 Ежели какая прибула придет, то / треба оную вести на урядъ, а егда / не повести и умедлится чрез три / дни, то тому до кого придет, и причи/татимется // тот кто удерживатимет ея у себѣ, / за вора. / в статутѣ / роз 14 ар 25 § 3мъ /
- 21 Ежели застанеть кто чужого / чѣвка в пушѣ своей что рубает / дрова или другое что, то треба / того чѣвка з тимъ поличнымъ вести / до вряда, а з уряду приговорят чтобъ / тот кто рубаль по оцѣнки заплатил. / Ежели шляхтичъ шляхтичу гвалтов/не что порубаль гвалту 12 ру или зло/дѣйствомъ то учинил тож 12 ру а за дере/во угодное на будовлю по шести грошей / а за угодное на дрова за возъ по два гроши / уплатить / в статутѣ / роз 10мъ ар 15 /
- 22 Если кто кому в саду порубает щѣпу / или другое плодное дерево, то имѣет / тот кто порубаль заплатити два/надцят рублей денегъ / в статутѣ / роз 10 ар 16 /
- 23 Ежели кто ездячи за охотою другому кому / в полѣ чужомъ потопчет какое збоже / засѣянное, той имѣет тому кому шкода вини / заплатит три рубли денег и шкоду нагоро/дити // в статутѣ / роз 10мъ ар 18 /
- 24 Если би злодѣй пойманъ на злочинствѣ, / а не в дому своемъ, а тие рѣчи краденнѣ / в дому еще не били, таковии злодѣй самъ / одинъ мает за тоѣ Статут / роз 14 ар 16мъ /

- злочинство каранъ / бити, а жона дѣти и домо-
вая челядь / от того будут волни, о(дно) шкода
злодѣй/ствомъ его вчиненная з маѣтности / того
злодѣя за доводомъ плачона будет / що би болшъ
над тоє лице укралъ. /
25. Ежели бѣ за шкоду злодѣйства не имѣлъ / чимъ
платит таковии имѣет виданъ / в службу в услу-
гу годъ по копѣ грошей. / Статут / роз 14 ар 16 /
26. Гдѣ би чего в статутѣ не доставало тогда / суди
ведлугъ сумлѣня своего и прикладомъ / инших
правъ христіянских отпраовати / и судити
мають. / Статут / в роз 4
ар 54мъ / при концѣ /
27. В челобитних не писат рѣчей неучтивихъ / того
стерѣгтися треба. // Статут / роз 4 ар 26 /
- Гдѣ каранѣ за якоє злочинство не о/писанно такъ
злочинця маѣтъ / бити каранъ, ведлугъ узнанія /
судейского, которое болше маѣтъ / скланятися к
ласковости нежели / до караня. / в порядку / в части 4
на листу / 128мъ, на
оборотѣ /
28. Хтоби кому в дому albo в пастѣцѣ albo / с корѣ-
ня поставленнаго пчоли вкралъ, / albo з улѣмъ
взялъ, за то маѣтъ за кра/денѣ пчолъ заплатит три
рублѣ / грошей. / Статут / роз 10 ар 14 /
29. Еслиби хто хомут мужицкии ремѣ/ннии укралъ
долженъ заплатит / шѣст грошей. / Статут / роз 13 ар 11 /
30. Ежели бѣ кого виннимъ дѣлано о якои / вещи,
которая явно не происходит / в такомъ случае
присягою своею всяк / отвѣстис может. // В порядку права /
майдѣбургского / в час-
ти права / Сагонского
на стра/ницѣ 61 /
31. Если кто кому доводит то чрезъ свѣдки / или чрезъ
писма; наипевнѣйшиє же / доводи и отводи,
чрезъ присягу, кому писма або свѣдковъ не до-
станет. / Статут / роз 4 ар 77 /
32. Кто би кого передъ правомъ словомъ або ру/кою
посягнулъ пхнулъ, або ранилъ / або забилъ, / Статут / роз 4 ар /
33. Суду не должно з голови судит никого / Статут / роз 4
ар (51) /
34. Когда би з старшини кто на судѣ кого / посоро-
мотилъ, albo на кого рукою тор/гнулъ / Статут / роз 4 ар 63 /
35. Ежели би дѣло не скончилос но било б / отложе-
но на инои срокъ, и буде на тои / срокъ позван-
ная сторона не станѣтъ / уже яко переконанная
впадает в свои / рѣчи. // В правѣ малоро/с-
сийскомъ в книги /
порядку в части / тре-
той на листу / 127 на-
пе
Таковихъ отвѣтних сторонъ на под/писки не
устоявших к судовимъ поси/лкамъ противнихъ
всячески извиня/ють / В Статутѣ / роз 7 ар 7
и 25 / и и з другими
правами / справки чи-
нит /

- 36 Если би кто имѣлъ от кого кривду, / а правомъ того не доходячи сам би о томъ / мстилъ то право свое тратит, / ибо никто в своей рѣчи судью не мо/жет бить /
- 37 Когда кто не доволенъ будет окон/ченнимъ по какому дѣлу рѣшениемъ, / надлежит на приговоръ подписаться / что не доволенъ а имѣет апелюват / по порядку в другой судъ вскорѣ / чтобъ шести недѣного сроку не прошло / а когда шестогоне-делной срокъ / пройдет то обвиненъ будет више-писа/ннымъ правомъ (бо до апеляціи найдал/шей срокъ показанъ шест недѣль) //
- В порядку права / майдѣбургского / под словомъ о гвалтѣх / на листу 24, 25 /и 26мъ, на страници / 1 и 2 напечатано /
- В правѣ мало/рос-сиискомъ в книги / порядку в части / 3, на страницѣ / 166 /

Микола КРИКУН

Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів, Україна)

ШИМОН ЄЖИ ЦЕРЕНОВИЧ І ЙОГО КНИГА „PLAC PRAWNYCH PRAC”

У літературі на Ш. Є. Цереновича звернув увагу тільки Кароль Бучек. З його енциклопедичної довідки, опублікованої у 1937 р.¹, довідуємося, що Ш. Є. Церенович — віршописець (wierszopis) й історик у Речі Посполитій часів панування у ній Саксонської династії, шляхтич, походив напевно з „руської” родини, належав до Римо-Католицької Церкви, від 1712 р. перебував на службі у великого коронного гетьмана Адама Миколая Сенявського², згодом — у руського воєводи Августа Александра Чарторийського³ — представляв і захищав їхні інтереси у справах, що стосувалися розташованих на Поділлі землеволодінь, котрі їм належали, доглядав (był dozorca) за архівом, який містив документи цих маєтків, склав докладний його опис. У 1747 р. завершив велику тритомну працю — своєрідний біографічний словник, у якому наведені багаті, почерпнуті з друкованих і рукописних джерел, відомості про майже всі знатні роди Речі Посполитої. Захоплювався віршуванням польською й латинською мовами, під кінець свого життя (1755—1760) видав у Львові у віршованому перекладі з латинської мови на польську два томи релігійних творів проповідників — італійця Леонардо з Удіне⁴ і французя П'єра де Боссе⁵, а також власний релігійний твір у віршах, оригінальна назва якого невідома⁶. Постійно мешкав у Ставниці під Меджибожем, господарюючи на землі, яку переважно орендував у своїх уже згадуваних патронів; від 1724 р. — летичівський гродський субделегат, від 1729 р. — лідський війський, згодом став бурграбієм гродським летичів-

¹ Buczek K. Cerenowicz Szymon Jerzy // Polski Słownik Biograficzny (dalsi — PSB). — Kraków, 1937. — Т. III. — S. 233.

² Про нього: Link-Lenczewski A. K. Sieniawski Adam Mikołaj // PSB. — Warszawa; Kraków, 1996. — Т. XXXVII. — S. 105—115. Роки життя А. М. Сенявського — 1666—1726. Він був гетьманом великим коронним від 1706 р., від 1710 р. займав також уряд краківського каштеляна.

³ Про нього: Konopczyński W. Czartoryski Aleksander August // PSB. — Kraków, 1938. — Т. IV. — S. 272—275. Роки життя А. А. Чарторийського — 1697—1782. Руським воєводою він був від 1731 р.

⁴ Помер після 1470 р. (Bibliografia Polska. 140 000 druków. Cz. III. — Kraków, 1896. — Т. III (Ogólnego zbioru tom XIV) / Przez K. Estreichera. — S. 122).

⁵ Роки життя — 1567—1639 (Encyklopedia Katolicka. — Lublin, 1989. — Т. 2. — S. 330).

⁶ Bibliografia Polska. Cz. III. — 1891. — Т. I (Ogólnego zbioru tom XII). — S. 520; Т. III. — S. 122.

ським і перед 1744 р. — варшавським; мав трьох синів, з яких наймолодший, Зигмунт, був францисканцем, автором виданої у Львові 1760 р. збірки проповідей польською мовою⁷.

Цю інформацію К. Бучек почерпнув головним чином з тих власноручних листів Цереновича, які зберігаються у Бібліотеці Чарторийських у Кракові⁸, а також з листів різних осіб, котрі вели з ним ділове спілкування (ці листи зберігаються там само), з рукопису згаданої тритомної його праці⁹ та з бібліографії Кароля Естрайхера¹⁰.

У 1938 р. К. Бучек повідомив, що йому після виходу у світ згаданої енциклопедичної довідки стало відомо про існування серед рукописів Бібліотеки Оссолінських у Львові під номером 3268 I праці Цереновича у двох томах, ним, Цереновичем, датованих, відповідно, 1753 і 1755 рр. й озглавлених так: „Plac prawnych prac, Międzyboż w Podolu, Granow w Ukrainie, dobra Jasnie Oswieconych Xięstw Ichm[os]ciow Czartoryskich, Wiewodow, Generałow Ziem Ruskich y Podolskich, przez Szymona Jerzego Cerenowicza, burgrabiego grodzkiego Latyczowskiego jako plenipotentą delineaowany”. К. Бучек ці томи частково використав, зокрема для доповнення наведених ним 1937 р. відомостей про Цереновича¹¹ (відомості про Цереновича, взяті, а також не взяті К. Бучеком з цієї праці, наводимо в подальшій нашій розповіді). Обидва томи під тим самим інвентарним номером нині містяться у колекції Оссолінських (ф. 5) рукописного відділу Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Національної академії наук України (далі — ЛНБ НАН України) — спадкоємиці Бібліотеки Оссолінських.

Наприкінці другого тому „Placu prawnych prac” Церенович пообіцяв скласти третій том цієї праці¹². На думку К. Бучека, цей том або загинув, або не був написаний¹³. Але, як виявилось, Церенович таки його написав і зберігається він в одному з фондів приватного походження Головного архіву давніх актів у Варшаві¹⁴. Назва тому — „Plac prawnych prac, związanych z dobrami ukraiinnemi J[asnie] O[swieconego] X[ę]cia Augusta Alexandra Czartoryskiego, wojewody ruskiego Reg[imentu] Gwardji Pieszej Koronnej, przemierzony i określony i na te karty pracowitem piorem wydany przez Szymona Jerzego Cerenowicza, B[urgrabiego] G[rodzkiego] Lat[yczowskiego]”; він датований 1753 р. (чому саме цим роком, про це мовиться далі).

⁷ Bibliografia Polska. Cz. III.— Т. III.— S. 122.

⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 5775, s. 221—606.

⁹ Її повна назва: „Klucz do skarbcu koron, mitr, purpur y honorow europeyskich w domu Jasnie Oswieconych Augusta Alexandra na Zukowie y Klewaniu y Maryey Zofiey z Granowa Sieniawskiey Hrabiney na Szkłowie, Myszy, Tęczynie y Iaroslawiu, Xięstwa Ich Mosciow Czartoryskich, Woiewodow Generałow Ziem Ruskich, Warszawskich, Kałuskich, Koscierzyńskich, Latowickich, Lubochowskich, Lucińskich etc. etc. Starostw, Małzonkow założonego, podany przez Szymona Jerzego Cerenowicza”. Перший том датований 1745 р., другий і третій — 1747 р. (Там само.— Рęk. 3547—3549). Ця праця містить понад 2900 сторінок *in folio*.

¹⁰ Bibliografia Polska. Cz. III.— Т. I, III.

¹¹ Бучек К. Z dziejów archiwistyki prywatnej (archiwa xx. Czartoryskich) // Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby.— Kraków, 1938.— Т. II.— S. 52, 56—57, 62—63.

¹² ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 2, с. 850.

¹³ Bucek K. Z dziejów archiwistyki...— S. 52.

¹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zesp. Zbiór Branickich z Suchej, N 310/392.

Як ці три томи потрапили у Бібліотеку Оссолінських і Головний архів давніх актів, встановити не вдалося. На лицевому боці форзаца кожного з двох перших томів написано, посилаючись на № 359 невідомого нам видання „Dziennik Ekspedycji” за 1810 р., що 8 листопада того ж року їх передано з архіву маршалкової великої коронної княгині Любомирської¹⁵ до архіву фельдмаршала князя Чарторийського¹⁶. Князь же (Адам Казимир) передав ці томи до Меджибізького архіву, який йому теж належав (про цей архів говоритимемо далі). Є доказ того, що вони в ньому були у 1815—1820 рр.¹⁷ Сліди Меджибізького архіву після 1831 р. губляться¹⁸, напевно, він загинув. Хто володів згаданими двома томами перед тим, як вони опинилися у Бібліотеці Оссолінських, невідомо.

У верхньому правому куті лицевої титульної сторінки третього тому проглядається еліпсоподібний штамп з друкованим написом „Archiwum Mieleszki-Maliskiewiczza”. Жодних відомостей про такий шляхетський рід брацлавського походження стосовно XVIII—XX ст. не маємо, тож не маємо змоги встановити, який стосунок до третього тому мав той з його представників, який поставив цей штамп.

Незалежно від Бучекового повідомлення про перші два томи „Plac prawnych prac”, вони на початку 1960-х років привернули нашу увагу як цінне джерело для вивчення питань, що стосуються Подільського воєводства першої половини XVIII ст. І закралась тоді ж думка написати про них та їх автора. А нещодавно думка трансформувалася у задум дослідження уже всіх трьох томів — після того як нам стало відомо про існування третього тому — важливого джерела стосовно Брацлавського воєводства першої половини XVIII ст. Цією розвідкою реалізуємо свій задум.

Назва „Plac prawnych prac” у контексті змісту тритомника може бути перекладена як „Збір правових пошуків”: цей зміст головним чином зводиться до висвітлення правових аспектів володіння патронами Цереновича у зазначеному півстолітті маєтками у названих воєводствах — Подільському (переважно Меджибізькою волостю, принагідно Зінківським, Сатанівським і Тернорудським ключами) і Брацлавському (Гранівською волостю; її автор постійно називає „українною” — від того, що в шляхетській Речі Посполитій Брацлавське, як і Київське, воєводство офіційно і неофіційно йменували „українським”: обидва ці воєводства склали в ній „Україну”).

К. Бучек визначає жанр „Placu” (так скорочено зватимемо цю працю далі) поняттями „diariusz” і „pamiętnik”¹⁹. Проте останні для загальної характеристики „Placu” не підходять: у буквальному розумінні перше з

¹⁵ Ідеться про дочку князя А. А. Чарторийського Ельжбету (Ізабеллу; 1736—1816), вдову померлого 1783 р. маршалка великого коронного князя Станіслава Любомирського. Про неї: Michalski J. Lubomirska z Czartoryskich Izabella (Elżbieta) // PSB.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1972.— Т. XVII.— С. 625—629.

¹⁶ Мається на увазі син князя А. А. Чарторийського Адам Казимир (1734—1823), брат згаданої Ельжбети (Ізабелли). Він був австрійським фельдмаршалом від 1808 р. (Waniczkówna H. Czartoryski Adam Kazimierz Joachim Ambroży Marek // PSB.— Т. IV.— С. 249—257).

¹⁷ Buczek K. Z dziejów archiwistyki...— С. 52.

¹⁸ Там само.— С. 76.

¹⁹ Там само.— С. 52.

них означає „щоденник“, „протокол“, друге — „пам'ятні записи“, „спогади“. На нашу думку, краще цю працю обережно йменувати „хронікою“, яка стосується подільських володінь Сенявських і Чарторійських першої половини XVIII ст. При цьому треба вказати на те, що перший том доведено до 1737 р., а другий охоплює період від 1738 р. до початку 1750-х років. Разом з тим „Plac“ — це порівняно ґрунтовний збір правових відомостей про ці ж володіння за XVI—XVII ст.

Загальний обсяг тритомника — 1939 сторінок (з них перший том становить 718, другий — 881, третій — 340 сторінок), писаних рукою Цереновича дрібним виразним почерком, польською мовою, густо пересипаною латинськими словами, зворотами і реченнями. Формат усіх томів — *in quarto*.

Структура кожного з томів включає у себе односторінковий заголовок, кількасторінкову присвяту (дедукацію; у другому томі її названо „прологом“) князеві А. А. Чарторійському та його дружині Зофії Марії — дочці А. М. Сенявського²⁰, „параграфи“, у яких викладено зміст (у першому томі їх 16, у другому — 20, у третьому — 9, нумерація параграфів наскрізна — від першого до сорок п'ятого; правда, у третьому томі спершу була „своя“ нумерація); два перші томи мають, крім того, іменний і географічний покажчики — „реєстри“ (у першому подано перелік 1122 осіб й 440 назв сіл, містечок і міст, у другому — відповідно 1136 й 568; реєстри обох томів містять чимало одних і тих самих імен і географічних назв). Другу частину третього тому (С. 179—340) становлять додатки (*adnotationes*), деякі з яких виділено у два параграфи, „незалежні“ від інших (дев'яти) параграфів першої частини. Кожен параграф завершено авторськими віршами, як правило, чотирирядковими, інколи — восьмирядковими. Покажчики осіб супроводжуються віршами на 14 рядків, сіл, містечок і міст — на десять рядків у першому і вісім — у другому томі. Окрім того, наприкінці першого тому поміщено вірш на десять рядків під заголовком „*Na tę xiędę*“. Усі вірші являють собою судження на морально-релігійні теми.

Перші два томи мали чорновий і чистовий варіанти. За написання чернетки (*raptularza*) першого тому Церенович узявся 1750 р.²¹ Від 2 листопада того ж року майже 17 місяців у ньому через тяжку хворобу автора була вимушена перерва. Відновлено писання 23 березня 1752 р.²² Того ж року, як можна здогадуватись, чернетку першого тому було закінчено. Одразу по цьому Церенович приступив до чернетки другого тому, а завершив її 21 березня 1753 р.²³ Згодом він почав чистове переписування зробленого. Церенович інформує, як за часом воно проходило: вгорі зліва на певній лицевій або справа на зворотній сторінці він проставляв дату (день і місяць, інколи рік), коли кожна з цих датованих сторінок заповнювалася текстом; на наступних сторінках, які заповнювалися того ж дня, дати не проставляв; після цих сторінок подавав

²⁰ Роки її життя — 1699—1771. Про неї: Konopczyński W. Czartoryska Maria Zofia // PSB. — Т. IV. — S. 248—249.

²¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 37, 82, 194.

²² Там само. — С. 269.

²³ Там само. — Т. 2. — С. 850.

іншу дату і т. д. У результаті доходимо висновку, що перший том переписувався від 2 квітня до 21 серпня 1753 р., другий — від 10 серпня 1753 до 7 серпня 1754 р. Динаміку переписування обох томів видно зі складеної нами на основі зазначених відомостей Цереновича Табл. 1. На написання 702 сторінок першого і 872 сторінок другого томів було затрачено відповідно 115 і 211 днів (датування заповнення решти сторінок обох томів немає). У середньому на один день переписування першого тому припадало 6,1, другого — 4,13 сторінки. Період між крайніми датами, коли переписування не відбувалося, загалом становив відповідно 27 і 152 дні.

Таблиця 1

**Переписування першого і другого томів книги „Plac prawnych prac“
начисто за місяцями**

Перший том. 1753 р.				Другий том. 1753—1754 рр.			
Місяці	кіль- кість днів	кіль- кість сторі- нок	середня кількість сторінок на день	Місяці	кіль- кість днів	кіль- кість сторі- нок	середня кількість сторінок на день
Квітень	22	146	6,64	Серпень	16	55	3,44
Травень	23	132	5,70	Вересень	24	89	3,71
Червень	26	144	5,54	Жовтень	28	128	4,57
Липень	31	210	6,78	Листопад	17	52	3,06
Серпень	13	70	5,38	Грудень	14	43	3,07
				Січень	20	76	3,80
				Лютий	2	8	4,00
				Березень	11	51	4,64
				Квітень	12	39	3,25
				Травень	29	144	5,00
				Червень	21	104	4,95
				Липень	15	73	4,87
				Серпень	2	10	5,00
Разом	115	702	6,10	Разом	211	872	4,13

Жодним словом Церенович не обмовився про чернетку третього тому, а отже, маємо підставу припустити, що він одразу писався начисто. З датування сторінок цього тому, подібного до датування двох перших томів, видно, що писання його тривало від 27 березня до 7 серпня 1753 р. (тобто розпочалося дещо раніше від переписування першого тому) й охопило всі його сторінки. Обидві частини тому писалися паралельно за місяцями, проте не синхронно за днями. На писання першої частини пішло 37 днів, другої — 31 день. Назагал у день у середньому заповню-

валося п'ять сторінок (Табл. 2). Слід підкреслити, що з цих 68 днів 60 пішло водночас на переписування 397 сторінок першого тому; в той же час було написано 316 сторінок третього тому. Таким чином, інтенсивність праці Цереновича у ці дні становила в середньому 11,88 сторінки в день. Лише вісім днів було затрачено винятково на третій том.

Таблиця 2

**Переписування третього тому книги „Pisac prawnych prac”
начисто за місяцями у 153 р.**

Місяці	Перша частина			Друга частина			Разом		
	кіль- кість днів	кіль- кість сторі- нок	середня кіль- кість сторі- нок на день	кіль- кість днів	кіль- кість сторі- нок	середня кіль- кість сторі- нок на день	кіль- кість днів	кіль- кість сторі- нок	середня кіль- кість сторі- нок на день
Березень	4	13	3,25	1	1	1,00	5	14	2,80
Квітень	16	70	4,38	3	26	8,67	19	96	5,05
Травень	2	13	6,50	11	60	5,45	13	73	5,62
Червень	—	—	—	3	9	3,00	3	9	3,00
Липень	14	78	5,57	9	49	5,44	23	127	5,52
Серпень	1	4	4,00	4	17	4,25	5	21	4,20
Разом	37	178	4,81	31	162	5,23	68	340	5,00

Наведені відомості переконують у тому, що другий том Церенович повинен був датувати 1754 р. і що коли наприкінці його пообіцяв написати третій том, то останній був уже порівняно давно готовий.

„Pisac” містить біографічні відомості про Цереновича, які помітно доповнюють його біографію, наведену у названій енциклопедичній довідці К. Бучека. Нагадуємо, що з частиною цих відомостей в аналізованій праці К. Бучек був обізнаний.

На основі „Pisacu” вдалося встановити, що Церенович народився у 1686 р.: за його визнанням, зробленим 23 березня 1752 р., у листопаді 1750 р., коли він тяжко захворів, минуло 14 років після того, як йому сповнилося 50²⁴.

У другій половині першого десятиріччя XVIII ст. Церенович служив при дворі вітебського воєводи Казимира Поцея²⁵, згодом, як військо-

²⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 260—261. Це визнання непряме: Церенович зазначає, що коли він захворів, то тим самим на його особі через 14 років справдилися слова давньогрецького історика Ксенофонта (які Церенович наводить у латинському перекладі), що людину по досягненні нею 50-річного віку зараховують до тих, хто є і кого звуть старими: „Qui annum quinquagesimum excesserunt, eorum in numerum abeunt, qui sunt et appellantur seniores”.

²⁵ Там само.— С. 47. Роки життя К. Поцея — 1666—1728. Вітебським воєводою він був від 1705 р. Про нього: Sowa A. Pocięj Kazimierz Aleksander // PSB.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1982.— Т. XXVII.— С. 34—35.

вик, — під началом каштеляна каменського (а не київського, як твердить К. Бучек²⁶) Юзефа Потоцького²⁷. У 1710 р. польський король Август II видав Цереновичу у Гданську, за чиеюсь протекцією, привілей на володіння селом Кушиківці²⁸, розташованим у Подільському воєводстві*. Одержання цього привілею було спричинене тим, що у той час військова служба Цереновича проходила саме в Подільському воєводстві: з'єднання, до складу якого Церенович входив, захищало південний кордон згаданої території, що проходив по Дністру, від вторгнень загонів, які шведський король Карл XII „відряджав” з міста Бендери, де він осів після поразки під Полтавою, — для боротьби з прихильниками Августа II, котрому ця поразка дала змогу повернутися на престол Речі Посполитої²⁹.

Увійшовши у володіння Кушиківцями (воно могло бути щонайдовше пожиттєвим, оскільки село було державним, королівським, маєтком) і проходячи там далі військову службу, Церенович бував у місті Летичівського повіту Меджибожі, від якого, за його словами, Кушиківці віддалені на чотири милі³⁰. Меджибіж був адміністративним центром великого маєткового комплексу — волости, яка належала А. М. Сенявському**. Її управитель („губернатор”, „диспозитор”) від 1702 р., а водночас й меджибзький комендант Жан Баптіст Десье (Dessieur)³¹ умовив Цереновича перейти на цивільну службу у ній. Ця служба розпочалася 20 грудня 1711 р.³² Наступного року за дорученням А. М. Сенявського Церенович переглянув у Летичеві усі наявні городські, а в Кам'янці — подільські (кам'янецькі) земські актові книги на предмет виявлення документів, які доводили його, А. М. Сенявського, права на володіння селами, котрі до окупації Османською імперією території Подільського воєводства 1672 р. за Бучацьким миром належали як власність Сенявським, але перебували в заставному користуванні у шляхти³³. Через якийсь час після повернення Туреччиною 1699 р. Речі Посполитій цієї території за Карло-

²⁶ Buczek K. Z dziejów archiwistyki... — S. 52.

²⁷ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 28, 52. Ідеться про Юзефа Станіслава Потоцького (Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / Opracowany przez Seweryna hrabiego Uruskiego przy współudziale Adama Amilcara Kosińskiego. Wykończony i uzupełniony przez Aleksandra Włodarskiego. Wydany staraniem i kosztem córek autora. — Warszawa, 1917. — Т. XIV. — S. 294).

²⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 28, 288.

* Це село належало до Летичівського повіту воєводства. Нині зветься Кушиківцями, входить до складу Літинського району Вінницької області.

²⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 28, 34—35. То були польські загони, що виступали на боці іншого тогочасного польського короля Станіслава Лещинського — ставленика і союзника Карла XII.

³⁰ Там само. — С. 28. Чотири тодішні милі у Подільському воєводстві — це понад 30 км: відстань між Кушиківцями й Меджибожем дорівнює приблизно 35 км.

** Нині Меджибіж — селище міського типу Летичівського району Хмельницької області.

³¹ Ж.-Б. Десье (писався „Jan Dessyer” і так його звичайно в Речі Посполитій іменували) — спольщений француз, від 1726 р. — польський шляхтич, від якогось часу офіцер у чині полковника (оберштейтенанта), інженер (Про нього: Herbarz Polski. Cz. I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał Adam Boniecki. — Warszawa, 1902. — Т. IV. — S. 266—267; Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. — Warszawa, 1906. — Т. III. — S. 158).

³² ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 28.

³³ Там само. — С. 29.

вацьким миром А. М. Сенявський задався метою викупити ці села потомків шляхти. Відповідно до цієї мети Церенович у 1713 р. переглянув теребовельські гродські книги, у 1714 р. — кременецькі гродські і земські книги³⁴. Так розпочалася його кар'єра у А. М. Сенявського — як знавця документів маєтків, розташованих у Подільському воєводстві. Невдовзі А. М. Сенявський спрямував Цереновича на виявлення документів, які стосувалися Гранівської волости. Зрештою, він став пленіпотентом свого патрона — уповноваженим з питань прав на володіння маєтками. У 1718 р. йому довелося супроводжувати А. М. Сенявського під час роботи Гродненського сейму Речі Посполитої³⁵. Там він переглядав книги метрики³⁶, напевно — Литовської. У грудні 1721 — лютому 1722 р. у Варшаві вишукував документи у Коронній метриці³⁷.

На початку 1718 р. Церенович випадково у бережанській резиденції А. М. Сенявського виявив під великим годинником (*zegarem*) й одразу показав йому кілька діжок (*fas*) й інше начиння, вщерть заповнені документами XVI, особливо XVII ст. латинською, польською і руською мовами. Переглянувши деякі з цих документів, магнат відрядив його до Львова, аби він там знайшов палестрантів-канцеляристів, які б могли систематизувати документи. Разом з прибулими звідти трьома палестрантами, двоє з яких були вправні у читанні руською мовою, і ще з одним пленіпотентом А. М. Сенявського Церенович у великій кімнаті, званій павільйоном, згаданої резиденції розклав документи за належністю до маєтків, котрих вони стосувалися, у начиння, що стояло під картками з назвами цих маєтків, приклеєними до країв довгого овального столу. Потім документи кожного маєткового комплексу складали у хронологічній послідовності, а стислі записи змісту їх вносили у відповідні книги; документи того чи іншого маєтку і книгу, що його стосувалася, клали у скриню. Врешті завели книгу, яка містила інформацію усіх „маєткових” книг. Магнатський маляр Теодор зі своїми учнями художньо оформив (*wyotoszował*) її титульну сторінку (*intytulacyna*)³⁸.

Невдовзі по тому, як Церенович почав працювати на А. М. Сенявського, його відносини з Десьє стали ускладнюватися. Псування їх, напевно, почалося з того, що Десьє намагався відібрати собі Кушиківці. У відповідь на це Церенович робив спроби судитися з ним, але згодом дійшло між ними з приводу цього села до примирення (*ad firmam pacem*)³⁹. Десьє звик управляти необмежено, безконтрольно, вдавався до зловживань владою, не зважав на думку Цереновича. Тож останній інформував А. М. Сенявського про ці зловживання. Зрозуміло, Десьє не міг на це реагувати безболісно. Немалою мірою Церенович спричинився до зняття його 1714 р. з губернаторства. А. М. Сенявський залишив, однак, за ним посаду коменданта⁴⁰.

³⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 30.

³⁵ Там само.— С. 91, 97.

³⁶ Там само.— С. 97.

³⁷ Там само.— С. 126.

³⁸ Там само.— С. 93—94; AGAD w Warszawie, zesp. Zbiór Branickich z Sucheja, N 310/392, s. 179. К. Бучек широко цитує цю розповідь Цереновича за першим томом „Placu” (Buczek K. Z dziejów archiwistyki...— S. 56—57).

³⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 288; т. 2, с. 5.

⁴⁰ Там само.— Т. 1, с. 681.

До смерті А. М. Сенявського Цереновичу довелося як пленіпотенто-ві працювати при таких губернаторах Меджибізької волости, офіційно тоді званих адміністраторами: Францішекові Дружбацькому (1714—1717), Марцінові Лосовському (1717—1721) та овруцькому скарбникові Шимонові Даровському (1721—1726).

У 1717 р. А. М. Сенявський відзначив пленіпотентські заслуги Цереновича тим, що віддав йому у тимчасове володіння село Меджибізької волости Лісні Міхунки⁴¹. 1725 р. Церенович отримав це село від нього ж в оренду⁴².

Після смерті А. М. Сенявського Церенович у 1726—1729 рр. був пленіпотентом при його дружині Ельжбеті Гелені⁴³, після її смерті у 1729—1731 рр.— при їхній доньці Зофії Марії, вдові по полоцькому воеводі й гетьмані польному литовському Станіславі Міхалі Ернесті Денгофові, урешті, від 1731 р.,— при останній та її другому чоловікові князеві А. А. Чарторийському.

У 1726—1731 рр. губернатором Меджибізької волости удруте був Десє (водночас він її орендував)⁴⁴. Два його листи від 1730 р., адресовані секретареві Зофії Денгофовій Крулікевичу, вказують на тодішній стан відносин між ним і Цереновичем й разом з тим додають певні штрихи до життєпису останнього. У першому, датованому 27 червня, читаємо, що Церенович володіє двома селами (wioski)*, котрі дані йому в рахунок оплати за службу — натурою й готівкою (za ordynaryą y za jurgielt), однак не бажає поступитися землями (gruntami), котрі має під Меджибожем у Ставниці**, чим кривдить людей, і розташованою одразу за великим мостом*** лукою на чотири великі скирти сіна, причому відмовляється показати права на ці землі й луку; мало того, він що може привласнює собі⁴⁵. У листі від 30 серпня Десє іменує Цереновича „підбурювачем (formentatorem) до всього злого”, таким, що зводить на нього наклепи у своїх дописах З. Денгофовій, а ця не відає, що то за суб’єкт, адже даремно її мати мала намір геть вигнати його зі служби. А Десє він тому ненавидить, що йому, Десє, часом доводиться заступатись за панських підданих, яких той „кривдить і землю яких собі привласнює”. „Видається мені,— читаємо далі у тому самому листі,— що я далеко зичливіший до цього дому [тобто до Сенявських.— М. К.], ніж він, який наробляє тільки пером, язиком й чудернацькими (wykrstarskiemi) способами, щоб дармо привласнити який кусок з Меджибжчини”⁴⁶.

І це губернаторство закінчилось для Десє його увільненням. Від 1731 р. Меджибізька волость, а також інші колишні мастки Сенявських у Подільському воеводстві та Гранівська волость управлялись „коміса-

⁴¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 643.

⁴² Там само.— С. 644.

⁴³ Про неї: Link-Lenczewski A. K. Elżbieta Helena z Lubomirskich Sieniawska // PSB.— Т. XXXVII.— S. 90—96.

⁴⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 166.

* Одне з цих сіл — то, мабуть, Лісні Міхунки.

** Ставниця була одним із передмість Меджибожа. У ній Церенович постійно мешкав. Нині — село.

*** Меджибіж розташований при впадінні Божка в Бор (Південний Буг).

⁴⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 5796, s. 417.

⁴⁶ Там само.— С. 432—433.

ром подільських й українських дібр", призначеним князем А. А. Чарторийським. Першим таким комісаром був Шуманчевський (1731—1732); Меджибізьку волость він віддав в оренду на рік могильницькому старості Миколаєві Венявському. Усі роки (1732—1737) комісарства брацлавського мечника Віктора Седліського цю волость орендував Десьє, котрий на цей раз титулювався „економом" і з дозволу Седліського „меджибізьким комісаром". У його листі від 29 серпня 1733 р., адресованому А. А. Чарторийському, міститься звинувачення Цереновича у підбурюванні підданих проти нього, Десьє, а робить це Церенович, сказано далі у листі, для того, щоб волость була відібрана у Десьє і щоб він, Церенович, міг розширити свої „грунти", має-бо він тільки одне надане йому „дворище, або чверть поля" під мостом, а хоче тримати ціле село⁴⁷. Зрештою, Десьє був позбавлений орендування волости і протягом року по цьому у Меджибожі просидів під свого роду домашнім арештом (rezydencyeu ropiewolpeu)⁴⁸. До того часу належить лист Цереновича А. А. Чарторийському від 8 березня 1738 р., у якому вказано, що йому, адресантові, Десьє перешкоджав у пленіпотентській діяльності, а також подається прохання, аби згідно з письмовим розпорядженням адресата йому за відібраний Десьє у нього лан було виділено поле площею на 20 днів⁴⁹.

Наступними комісарами „подільських й українських дібр" були нурський стольник Юзеф Волінський (1738—1744), равський підчаший Александр Валіцький (1744—1746) і буський ловчий Кіліан Віслоцький (від 1746 р.); на час переписування другого тому „Пласу" він залишався на цій посаді).

Як доводять перші два томи „Пласу", у період від 1726 р. Церенович проводив бурхливу діяльність як пленіпотент стосовно маєтків своїх патронів, розташованих у Подільському воєводстві: складав тексти різних заяв (скарг, протестацій, маніфестацій) і позовів для внесення їх у летицькі гродські й подільські земські книги, дбав про одержання витягів (екстрактів) з останніх цих документів, стежив за розглядом справ у летицькому гродському і подільському земському судах, вдавався до оскаржень їхніх ухвал (декретів) у Люблінському шляхетському трибуналі, брав участь у роботі кондисцензійональних судів, що розглядали спори безпосередньо у маєтках, котрих вони стосувалися, писав проекти декретів цих судів тощо; й далі ретельно виявляв документи, які доводили права Сенявських і князя А. А. Чарторийського на володіння маєтками. У 1726—1730 рр. був також пленіпотентом стосовно Гранівської волости⁵⁰.

Оригінали і копії зібраних документів Церенович і далі систематизував таким чином, що складав їх в абетковому порядку — за першою літерою назв маєтків⁵¹.

У 1738—1740 рр. за розпорядженням князя А. А. Чарторийського Церенович уклав й описав, з допомогою шляхтичів Єнджея Сіницького й

⁴⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 5795, s. 655.

⁴⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 2, с. 7—8.

⁴⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 5775, s. 347—348.

⁵⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 2, с. 167; AGAD w Warszawie, zesp. Zbiór Branickich z Sucheja, N 310/392, s. 10—11. Адміністративний центр цієї волости містечко Гранів нині — село Гайсинського району Вінницької області.

⁵¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 45.

Казимира Ліпінського та меджибізького міщанина Кардашевича, т. зв. Меджибізький архів, який включав у себе всі відомі йому, Цереновичу, документи, що стосувалися Меджибізької й Гранівської волостей, Зінківського, Сатанівського і Тарнорудського ключів за XVI — першу половину XVIII ст. Архів став формуватися за А. М. Сенявського у 1717 р. і мистився відтоді у приміщенні меджибізького замку, званому скарбцем. Воно мало загратоване вікно й міцні металеві двері. Під час укладення й описування архіву його перенесли в інше, менше, приміщення замку — „скарбчик”, а звідти Церенович був змушений перенести його до свого будинку у Ставниці. Звідси Церенович від 21 вересня 1740 р. передавав його частинами з супровідними їх описами, писаними своєю рукою, як було йому наказано, Є. Сініцькому на зберігання. Востаннє це зроблено 8 листопада того ж року. Усього Є. Сініцький отримав 5628 документів, оригінальних і в засвідчених та незасвідчених копіях, з них 5414 — у 210 фасцикулах (пачках). Увесь цей архів мав бути зданий до генерального архіву князя А. А. Чарторийського у Бережанах⁵², але цього не сталося. Згодом, після 1831 р., як уже зазначалось, він, напевно, загинув — разом з його описом⁵³. Дійшла до нас, проте, копія цього опису, писана рукою Цереновича. Він подав її в першому томі названого твору „Klucz do skarbcu...” З неї видно, що опис мав назву „Regestr Munimentow Archivi Międzybożensis, według woli Jasnie Oswieconego Xiążęcia Je[g]o M[oi]ści Czartoryskiego, Woiewody Ziem Ruskich, Pana u Dobrodzieia mego, w Grzymałowie d[ie] 10 7bris A[nn]o 1740 przed Wielmożnym Je[g]o M[oi]ścią Panem Wolińskim, Stolnikiem Ziemie Nurskiej iako Commissarzem Generalnym (: aby mię i odebranych kwitował:) promulgowany, prze ze mnie, Szymona Jerzego Cerenowicza, niżej na dokończeniu tegoż rejestru podpisanego, ręką moją własną”⁵⁴. Далі цей опис зватимемо „Рєєстром документів” (muniment — це документ).

Церенович повідомляє також, що від 23 лютого 1734 до 27 листопада 1735 р. у Меджибожі та його околицях були дислоковані російські війська з'єднання, очолювані спершу генералом Йоганном Кейтом (Jan Keyth; під його командою були, зокрема, козацькі полковники Галаган і Часник), від 20 березня 1734 р. — генералом Гейденріхтом (Heydenrycht), від 17 квітня того ж року — підполковником Венедиктом Дам'яновим, згодом — капітанами Клічоровим і Вергельовим. Командування цих з'єднань розміщувалося у меджибізькому замку. Вони переслідували польські загоны⁵⁵. Йдеться про ті загоны, котрі разом з багатьма іншими заго-

⁵² ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 87, 130; т. 2, с. 264—271, 557—598, 841—843; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 5775, s. 323, 331, 342, 348, 531.

⁵³ З часом Меджибізький архів поповнювався. У 1766 р. в ньому було 309 фасцикулів документів. 1792 р. його переведено до містечка Гримайлова (нині — селище міського типу Гусятинського району Хмельницької області), яким князь А. А. Чарторийський володів, 1795 р. — до містечка Ланьцут (нині — місто у Республіці Польща), маєтку його сестри Ельжбети (Ізабелли). У Ланьцуті архів поділено між ними. Частина, котра дісталася братові і включала у себе більшість матеріалів подільських володінь, того ж 1795 р. потрапила до містечка Олещиці (нині — місто у Республіці Польща), власником якого він був. 1802 р. її відвезено до Меджибожа. Тут цей архів існував до 1831 р. (Buczek K. Z dziejów archiwistyki... — S. 65—68, 73—74, 76).

⁵⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, s. 691—849.

⁵⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 262—264.

нами Речі Посполитої виступали на боці короля Станіслава Лещинського проти тих, хто у ній був за короля Августа III. Після смерти короля Августа II (в ніч з 31 січня на 1 лютого) перший з них був обраний на польський престіл у вересні, другий — у жовтні 1733 р. Росія підтримувала Августа III, у тому числі присутністю своїх військ у Речі Посполитій.

З того, що повідомив Церенович про перебування російських військових з'єднань у Меджибізькій волості (а також поза нею у поселеннях Подільського і Брацлавського воєводств), не можна простежити, кому з двох королів-суперників він симпатизував. Слід вказати на те, що у своїх записах про це перебування він згадує арешт росіянами 9 квітня 1734 р. Десьє⁵⁶ і те, як було збережено готівку, виділену князем-патроном для викупу з застави сіл Тиравинці і Грабівці (після викупу села мали стати безпосереднім володінням князя у складі Меджибізької волости): у кімнатці (izdebce) його, Цереновича, ставницького будинку козаки й селяни у пошуках грошей і цінностей повидирали всі дошки підлоги, крім однієї, а саме під нею ним була закопана згадана сума; йому та його дружині з допомогою кількох виділених генералом Кейтом гренадерів удалося перенести її до меджибізького замку, де вони у той час обоє з дітьми переховувалися від козацько-селянської сваволі⁵⁷.

У ніч з 28 на 29 січня 1742 р. Цереновича обікрала група євреїв. „Наводчиком” був один з них — кравець, котрий працював у потерпілого (u mnie gabił) і добре вивідав, де у його ставницькому домі що лежить. Крадіжки розбили скриню, вибрали з неї шкатулу з грішми й цінностями, позабирали й інші цінні речі. Церенович твердив, що через це він поніс втрати на 20 тис. злотих. Злочинців він шукав у Подільському, Київському, Волинському і Брацлавському воєводствах, кількох йому вдалося схопити. Справа про цей крадіж розглядалася двічі у Люблінському трибуналі і, за його декретами, по разі у летичівському у кременецькому городських судах. На пошуки злочинців і судові витрати пішло загалом за сім років шість тисяч злотих, проте нічого з викраденого Цереновичу повернути не вдалося⁵⁸.

Не вдалося встановити, наскільки відповідає дійсності сказане К. Бучеком, коли Церенович став летичівським городським субделегатом, лідським війським і бурграбієм городським летичівським. Натомість відомо, що титулярний уряд варшавського бурграбія він отримав у 1743 р. — за протекцією князя А. А. Чарторийського⁵⁹.

Родинний свій стан Церенович висвітлює дуже скупю. Дружину згадує двічі — вперше, коли говорить про події 1734 р., вдруге — у листі до князя А. А. Чарторийського, писаному в липні 1736 р.⁶⁰ У листі до дружини цього князя від 9 грудня 1731 р. Церенович подає, що оженив старшого сина Флорентія, а наймолодшого сина віддав у навчання до

⁵⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 263. Під час цього арешту, пише зловітшно Церенович, шпага Десьє „na hauptwachu między będnami długi czas leżała”.

⁵⁷ Там само. — С. 611—612.

⁵⁸ Там само. — Т. 2, с. 598—613.

⁵⁹ Там само. — С. 165 (лист Цереновича до цього князя від 9 листопада 1743 р.).

⁶⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 5775, s. 311.

францисканського ордену (u oo. Franciszkanow cum professione obloko-wałem)⁶¹. У листі до князя від 14 липня він просить адресата підшукати у своїх маєтках парафію для свого сина — світського священика⁶². Ідеться, очевидно, про іншого сина, оскільки Флорентій як одружений римокатолик не міг бути духовною особою. А в листі до князя від 25 вересня того ж року сказано, що той же син (не Флорентій) через епідемію не може виїхати з Бережан до Кам'янця, щоб бути при тамтешній кафедрі (aby siedział przy tamieczney katedrze)⁶³, тобто при кафедральному соборі. Чи не означає це, що за протекцією князя він отримав посаду? Наймолодший син — то Зигмунт, котрий на час видання його книжки у Львові 1760 р. залишався францисканцем. У листах до князя, датованих 25 червня і 12 липня 1742 р., Церенович пише, що висилає до Любліна свого сина у зв'язку з розглядом у трибуналі справи стосовно того, що євреї обікрали його, Цереновича, і просить адресата взяти його під свою протекцію⁶⁴. Тут, мабуть, мається на увазі Флорентій, якого батько міг готувати (або уже підготував) для юридичної діяльності. Про ще когось зі своїх дітей Церенович не згадує. Через це можна припустити, що мав він тільки трьох синів.

Видається, мав рацію К. Бучек, коли твердив, що Церенович походив з „руської” родини. Річ у тому, що Церенович добре читав джерела руською мовою, а це означає, що цю мову він студював; подібне не цілком було притаманне польській шляхті. Як „русин” він міг народитися у греко-католицькій або православній родині.

Оскільки згадка Цереновича про його службу при дворі вітебського воеводи Казимира Поця є найранішим з відомих нам свідчень про його життєву кар'єру, то можна припустити, що народився він у Великому князівстві Литовському, а точніше — у Білорусі.

Освіту Церенович мав доволі високу: чудово знав польську і латинську мови, добре був обізнаний в історії Польщі й українських земель, особливо Поділля у її складі⁶⁵, охоче посилається на давньоримських авторів. Не відомо, однак, де здобував він освіту.

Не відомо також, коли він помер. Нагадуємо, що другий том „Пласу” датований 1755 р., правда, помилково, оскільки був завершений роком раніше. Отже, у 1755 р. Церенович був живий. Чи жив він у 1758 і 1760 рр., коли у Львові вийшли друком його твори? Не виключено, що йому пощастило досягнути 70-ліття і навіть на якусь кількість років переступити цей поріг.

Його багаторічний супротивник Десьє відійшов у вічність раніше від нього. Після арешту 1738 р. Десьє вів лише приватне життя. За словами Цереновича, котрий, до речі, у 1738—1740 рр. брав жваву участь у виявленні його фінансових зловживань, останні дні свого життя Десьє провів у Домініканському монастирі⁶⁶ (у Кам'янці?). Сталося це не піз-

⁶¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 5775, s. 299.

⁶² Там само.— S. 376.

⁶³ Там само.— S. 389.

⁶⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 2, с. 600.

⁶⁵ Там само.— Т. 1, с. 8—14.

⁶⁶ Там само.— Т. 2, с. 45.

ніше 1750 р.: цього року Церенович говорить про нього як про небіжчика⁶⁷.

Переважає більшість з величезної маси документів, використаних Цереновичем для написання „Пласу“, головним чином з метою доведення й підтвердження прав князя А. А. Чарторийського та його дружини на маєтки, ним почерпнута з Меджибізького архіву. У цьому переконує зіставлення змісту цієї праці зі згадуваним „Реєстром документів“. У подальшій нашій розповіді ми вказуємо на ці джерела з посиланням на „Плас“ та в разі відповідної наявності їх у „Реєстрі документів“ — на останній. Разом з тим вважаємо за потрібне вказати й на деякі джерела, котрі згадані тільки у „Реєстрі документів“; цим підкреслюємо коло джерельних зацікавлень Цереновича.

У полі зору Цереновича були численні відкладені у Меджибізькому архіві витяги з таких гродських і земських книг: гродських — летичівських, кам'янецьких, брацлавських (від 1598 р. замість останніх — вінницьких), львівських, галицьких, теребовельських, жидачівських, перемишльських, белзьких, буських, холмських, красноставських, луцьких, кременецьких, київських, житомирських, городлівських, люблінських, пйотрковських, земських — подільських, брацлавських (вінницьких), львівських, кременецьких, київських.

Оскільки у „Пласу“ мовиться про маєтки в Подільському і Брацлавському воєводствах, то, зрозуміло, особлива увага його автора була прикута до витягів з книг цих воєводств за XVI і XVII ст.: річ у тому, що в лихоліття, яке судилося їм пережити під час Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького і в наступні роки XVII ст., далеко не всі гродські і земські книги, котрі у них велися, збереглися.

Книги цих воєводств за XVI—XVII ст. зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у Києві: кам'янецьких гродських книг налічується 35 за 1625—1672 рр. (ф. 38), летичівських — 2 за 1663—1672 рр. (ф. 40)⁶⁸, подільських (кам'янецьких) земських — 44 за 1521—1658 рр. (ф. 37); натомість є тільки по одній брацлавській (вінницькій) гродській і земській книзі — перша з них за 1645 р., друга, в уривках, — за 1639—1647 рр. (відповідно ф. 44 і 43). А треба мати на увазі, по-перше, те, що летичівські гродські книги велися від 1581 р., кам'янецькі гродські і подільські земські — від 1430-х років, брацлавські (вінницькі) гродські і земські — від 1566 р., по-друге, те, що книги Подільського воєводства за означені роки, які вціліли, — це далеко не всі, що протягом них велися. До цього належить додати, що книги Подільського воєводства після захоплення його території Туреччиною 1672 р., а книги Брацлавського воєводства задовго до цього року, бо воно від 1648 р. перебувало по суті під козацьким контролем, не велися — і так тривало до повернення територій цих воєводств 1699 р. Речі Посполитій.

Уважне ознайомлення зі змістом „Пласу“ дає підставу твердити, що щойно перелічені книги обох воєводств Церенович переглядав зі згада-

⁶⁷ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 121.

⁶⁸ Про ці летичівські книги див.: Stoliczki J. Księgi grodzkie latyczowskie // *Biuletyn Ukrainoznawczy.— Przemyśl*, 2001.— N 7.— S. 154—162.

ною метою. Інших городських і земських їх книг за XVI—XVII ст. він не подає — з тієї причини, що у XVIII ст. їх у відповідних інстанціях не було: якби вони там існували, то це знайшло б своє відбиття у його книзі⁶⁹. Він же, до речі, чимало матеріалів почерпнув безпосередньо з городських і земських книг Подільського і Брацлавського воєводств першої половини XVIII ст. (усі вони, за винятком двох книг Подільського воєводства, загинули у 1943 р.).

Церенович також користувався матеріалами Коронної й Литовської метрик; обидві вони на час написання „Пласу” зберігалися у королівському архіві у Варшаві.

З багатьох тематичних джерел, про які мовиться у „Пласу” стосовно Подільського і Брацлавського воєводств, слід передусім виділити значніші — масові. З них хронологічно найранішим є опис („попис”, „дукт”, кордонів між Польською Короною і Великим князівством Литовським, складений у серпні—жовтні 1546 р. представниками цих держав. Цереновича цікавить та його частина, яка подає межі Подільського воєводства з Волинською землею (остання від 1566 р. була воєводством, до цього року включала у себе Східне Поділля, того ж року виділене у Брацлавське воєводство; обидва ці воєводства 1569 р. відійшли від Великого князівства Литовського до Польського королівства)⁷⁰. Йому відомий руськомовний (литовський) варіант опису. Це, за його словами, „xięga arkušowa [in folio.— М. К.] сіепка”, яка зберігається у Литовській метриці⁷¹. Разом з тим він твердить, що коронний варіант цього документа одразу після його написання відклався у коронному скарбі і там зберігався на середину XVII ст., доказом чого є зроблений у той час пленіпотентом руського (львівського) старости Адама Героніма Сенявського⁷²

⁶⁹ Слід вказати на те, що порівняно багато городських і земських книг Брацлавського воєводства, котрі велися до середини XVII ст., у першій половині XVIII ст. були у приватному володінні різних осіб. Про це, зокрема, свідчать постанови віницьких сеймиків 1714—1724 рр. (Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність городського і земського судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької.— Львів, 1998.— С. 84). Жодна з цих книг так і не потрапила до канцелярії Віницьких городського і земського судів; сліди їх виявити не вдалося; напевно, всі вони загинули. Ті самі постанови зазначили, що необхідно повернути актові книги Брацлавського воєводства, наявні у Києві, де панувала московська адміністрація (Там само). Очевидно, їх туди вивезли росіяни. І їх дотепер виявити не вдалося. Церенович подає, що пленіпотент А. М. Сенявського щодо Гранівської волости Ян Носович їздив до Києва для пошуків у тамтешніх „завойованих актах” (dla kwerendy w aktach tamecznych zawojowanych) (AGAD w Warszawie, zesp. Zbiór Branickich z Sucheja, N 310/392, s. 9). Тут, напевно, йдеться про актові книги Брацлавського воєводства. У Меджибізькому архіві зберігався якийсь лист до царя Петра I стосовно „брацлавських книг” (o xięgi braclawskie), датований 25 лютого 1715 р. (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 51, s. 745).

⁷⁰ Про це джерело та висвітлення у ньому подільсько-волинського кордону див.: Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел.— К., 1993.— С. 11—19.

⁷¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 2, с. 437; див. також: Там само.— Т. 1, с. 20, 59—61, 357—358; т. 2, с. 437—438. Видання цього варіанта див.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси, издаваемый при управлении виленского учебного округа.— Вильно, 1867.— Т. I.— С. 46—126.

⁷² А. Г. Сенявський займав цей уряд в лютому 1648 — січні 1650 р. (Urządnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku. Ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka: Spisy / Opracował Kazimierz Przyboś.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987.— S. 153).

запис (terminata), у якому сказано: 29 липня 1647 р. у Варшаві здійснено витяг (екстракт) з опису 1546 р. стосовно кордону Меджибізького маєтку з Волинською землею — „ex libris Thesauri Regni Revisionum Limitum”; витяг скріплено підписами підскарбія великого коронного Яна Миколая Даниловича⁷³ та писаря коронного скарбу Александра Гіші; цей витяг „загинув” зі шкатулою старости, де знаходився, під час Корсунської битви 1648 р. (староста у ній разом з двома коронними гетьманами — Миколаєм Потоцьким і Марціном Калиновським — потрапив у козацький і татарський полон, але невдовзі Тугайбеєм був відпущений додому); цей запис, каже Церенович, він 1717 р. вніс у львівську гродську книгу; він же пише, що коронний варіант опису 1546 р. треба шукати в коронному скарбі⁷⁴. Матеріали останнього загинули у 1944 р.

Церенович не подає, якою мовою цей коронний варіант складений і відклався у скарбі. Чи не був то латиномовний примірник опису, виявлений у королівському архіві (in archivo regni) й опублікований польським істориком Мацеєм Догелем 1758 р.⁷⁵

Знані Цереновичу також такі документи Подільського воєводства XVII ст.: акт розмежування Кам'янецького й Летичівського повітів 1612 р. (із впису у Коронну метрику 1677 р. випису його (акта) з кам'янецької гродської книги, до якої цей акт внесено 1613 р.)⁷⁶, люстрації державних (королівських) маєтків 1616 і 1665 рр. (з оригінальних книг коронного скарбу)⁷⁷, лановий реєстр 1626 р. (з книги коронного скарбу)⁷⁸, ревізія (тарифа) димів (подимний реєстр) Летичівського повіту 1668 р. (з тогочасної летичівської гродської книги)⁷⁹.

Порівняно велику увагу приділено тарифі (списку, реєстру), складеній за сеймовою постановою 1677 р. т. зв. Комісарським судом у Львові

⁷³ Я. М. Данилович був на цьому уряді у 1632—1650 pp. (Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku: Spisy / Opracowali Krzysztof Chłapowski, Stefan Ciara etc. Pod red. A. Gąsiorowskiego. — Kórnik, 1992. — S. 125).

⁷⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 22, 64—65. Див. також: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 34, s. 727.

⁷⁵ Dogiel M. Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae ex originalibus et exemplis authenticis descripti et in lucem editi anno 1758. — Vilnae, 1758. — P. 67—201.

⁷⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 76. Про це розмежування див.: Крикун М. Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI—XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1997. — Вип. 32. — С. 44—45.

⁷⁷ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 351—353; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 29, s. 724. Нині люстрація 1615—1616 pp. (sic!) відома у скороченій копії (Zródła dziejowe. — Warszawa, 1877. — T. V: Lustracje królewskich ziem ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. — S. 1—69) та у витягах з неї (AGAD w Warszawie, zesp. Archiwum Publiczne Potockich, N 341/25), люстрація 1665 р. — як копія з XVIII ст. (Там само. — Zesp. Metryka Koronna, dział XVIII, Lustracje, ks. 74; див.: Крикун М. Важливе джерело для вивчення історії міст і сіл України (люстрація Подільського воєводства 1665 р.) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1964. — № 3. — С. 19—28).

⁷⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 30, s. 725. Дослідникам це джерело невідоме, во давно загинуло.

⁷⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 213, 217, 221; т. 2, с. 486. Публікація цього документа: Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящею при киевском, подольском и волинском генерал-губернаторе (далі — АЮЗР). — К., 1890. — Ч. VII. — Ч. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. — С. 524—538.

1678 і 1679 рр. з метою визначення грошової компенсації шляхті, що емігрувала після Бучацького миру 1672 р. з території Подільського воєводства у Річ Посполиту, й Католицькій церкві — за втрачені ними унаслідок цього маєтки (компенсацію давали й за деякі втрачені королівські володіння). Коли після повернення цієї території Речі Посполитій за Карловацьким миром, зазначає Церенович, тут виникали питання, хто зі шляхти якими маєтками має володіти, то керувалися відомостями цієї тарифи про належність їх, маєтків, певним особам у 1678 і 1679 рр. Питання вирішувалося у подільському земстві [тобто у подільському земському суді і канцелярії при ньому.— М. К.], де тарифу ретельно зберігали⁸⁰. Дивує, що Церенович не запримітив того, що розмір згаданої компенсації визначали відповідно до кількості у 1629 р. в поселеннях димів (житлових будівель, обкладених подимним податком), хоч і наводять з тарифи ці кількості стосовно окремих поселень⁸¹.

Спиняється Церенович і на документі, в якому відбито розмежування території Подільського воєводства від Волинського і Руського воєводств, проведене 31 серпня — 14 жовтня 1680 р. (з перервами) польськими й турецькими комісарами (укладання документа було завершено під Меджибожем). Церенович знає це джерело зі старої копії, яку йому вдалося десь дістати; він здав її до генерального архіву у Бережанах, але перед тим зняв з неї копію, яку передав до Меджибізького архіву. Він зауважив, що назагал розмежування пройшло по лінії кордону Подільського воєводства й Волинської землі, відбитої описом 1546 р. і що подекуди польські комісари домоглися відображення у згаданому документі закріплення за Волинським воєводством частини подільської території⁸².

Цереновичу були відомі такі масові джерела Брацлавського воєводства: подимний реєстр (тарифа) 1629 р. (із впису до вінницької гродської книги 1718 р., здійсненого з витягу з такої ж книги, куди реєстр внесено 1629 р.)⁸³, подимний реєстр (percaptarz) 1664 р. (із впису до вінницької гродської книги 1717 р., зробленого з випису з такої ж книги, куди

⁸⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 213; див. також с. 593.

⁸¹ Там само.— С. 213—214, 527—528, 593; т. 2, с. 356, 368, 487—488. Тарифа зберігається у: ЦДА України у Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2. Див.: Крикун М. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 115—135; його ж. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2002.— Т. ССХІІІ.— С. 376—377.

⁸² ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 360—361; т. 2, с. 592. Про це розмежування див.: Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій...— С. 24—29; Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672—1699.— Warszawa, 1994.— S. 97—101.

⁸³ AGAD w Warszawie, zesp. Zbiór Branickich z Suchej, N 310/392, s. 226, 243; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 12, s. 707. Видання реєстру: АЮЗР.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 395—412; Źródła dziejowe.— 1894.— Т. XX: Ziemiae ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw).— S. 130—146. Наявні його рукописні копії: ЦДА України у Києві, ф. 256, оп. 1, спр. 188, арк. 1—6; Archiwum województwa Krakowskiego, zesp. Archiwum Sanguszków, N 93. Див. також: Anusik Z. Struktura społeczna szlachty braclawskiej w świetle taryfy podymnego z 1629 roku // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1985.— Т. LXXVII.— Zesz. 2.— S. 233—253.

реєстр внесено 1664 р.)⁸⁴, тарифа подимного податку 1719 р. (у копії)⁸⁵. Варто вказати на те, що в Меджибізькому архіві відкладалася Цереновичем невикористана книга *in folio* (за його словами — *opus duze*), яка містила документи про кордони Брацлавського воєводства, перекладені 1714 р. у Львові з руської мови на польську Яном Носовичем⁸⁶. Напевно, Я. Носович і зібрав ці документи. Якби вона збереглася, то дуже прислужилась би дослідникам. У тому ж архіві був акт розмежування Брацлавського воєводства від воєводств Подільського і Київського 1715 р. (у тогочасному витязі з вінницької гродської книги, куди його було вписано)⁸⁷.

Знав Церенович і багато локальних джерел Подільського і Брацлавського воєводств, причому майже всі вони згодом загинули. Переважна їх більшість стосується першого з них. Найранішим документом з цієї більшості є ревізія маєтків руського воєводи Миколая Сенявського, складена 1568 р. призначеними Пйотрковським сеймом 1567 р. трьома особами, з яких один представляв короля, другий — сенат, третій — посьольську ізбу. У ній ідеться про прилеглу до Волині частину території Подільського воєводства, а саме — межиріччя Бога і Божка шириною в одну і довжиною понад одну милю, тобто про володіння, що входили до Меджибізької волости. Цереновичу цей документ відомий в оригіналі, з якого він 1720 р. зробив впис у летичівську гродську книгу, і зі знятої з нього копії, котру він відіслав до Любліна для використання у тамтешньому трибуналі⁸⁸.

Кілька документів являють собою інвентарі Меджибізької волости (тобто описи її стану для визначення дохідності) 1664, 1670, 1699, 1713, 1717—1719, 1721 рр.⁸⁹ Далі йдуть матеріали про доходи з цієї волости 1633, 1659, 1671, 1678, 1699, 1700 рр.⁹⁰, міські меджибізькі книги 1658, 1671, 1710, 1712 рр.⁹¹, різницький цех у містечку Зінькові⁹², розмежування поселень згаданої волости з селами сусідніх з нею маєтків 1614, 1617, 1717, 1730 рр.⁹³, квити про сплату з неї податків 1660—1665,

⁸⁴ AGAD w Warszawie, zesp. Zbiór Branickich z Sucheja, N 310/392, s. 83—84, 299; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 14, s. 711. Видання: АЮЗР.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 538—564.

⁸⁵ AGAD w Warszawie, zesp. Zbiór Branickich z Sucheja, N 310/392, s. 278; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 14, s. 712. Це джерело досі не виявлено, а тому в науковий обіг не введено.

⁸⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 191, s. 834.

⁸⁷ Там само.— Fasc. 15, s. 729. Це джерело досі не виявлено, а тому в науковий обіг не введено.

⁸⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 23—24; т. 2, с. 452—454; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 34, s. 728.

⁸⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 49, s. 743; fasc. 197, 201—202, s. 835.

⁹⁰ Там само.— Fasc. 45, s. 742; fasc. 49, s. 743.

⁹¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 170, 211; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 50, s. 749; fasc. 59, s. 750; fasc. 172, s. 826.

⁹² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 103, s. 789—790. Нині Зіньків — село Виньковецького району Хмельницької області.

⁹³ Там само.— Fasc. 25, s. 728; fasc. 41, s. 737; fasc. 103, s. 789—790; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 2, с. 491.

1718 рр.⁹⁴, справи про втечі підданих⁹⁵, супліки (скарги) підданих звідти ж на дії Десьє за 1715 р.⁹⁶, реєстр шкод, завданих тій же волості 1716 р. загонами конфедератів⁹⁷.

Інтерес становлять і згадки про мапи окремих маєтків. Найраніша згадка стосується 1641 р. На тодішньому Варшавському сеймі був виданий декрет у справі між позивачем коронним інстигатором Лоховським та позваними Олевінським і Пенцлавським щодо села Черепова Летичівського повіту*. Декретом призначено комісарів, котрим доручено права позваних на володіння цим селом оголосити недійсними, вивідати від обізнаних і довіри гідних старожилів (ex senibus fide dignis et regum gnaris) про його маєткову належність, з допомогою геометра відобразити на мапі (na mapie delineaować) його розташування і про зроблене повідомити на реляційному суді на майбутньому сеймі. Розповідаючи про це, Церенович зазначає, що йому не відомо, чи цей декрет було виконано⁹⁸.

У 1717 р. за наполяганням князів Михайла і Януша Вишневецьких передбачено провести розмежування Чорноострівської волости, яка була їхньою власністю, від Меджибізької волости у районі належного до останньої містечка Миколаєва⁹⁹. З вини тих же князів ця акція не відбулася. Це не завадило особам, що представляли інтереси князів, показати уповноваженим А. М. Сенявського „велику стару мапу”, на якій відображено межі Чорноострівського маєтку⁹⁹.

Йдучи назустріч проханням тих самих князів розмежувати Чорноострівську й Меджибізьку волості, А. М. Сенявський 1720 р., зокрема, відрядив Десьє для нанесення на мапу відповідних меж. На об’їзд їх і складання мапи (з використанням власної астролябії) Десьє потратив два місяці, причому у цій справі допомагав йому Церенович. У 1738 р. з мапи було знято дві копії. Слід вказати на те, що й 1720 р. (як і пізніше) з вини князів розмежування не відбулося¹⁰⁰.

Цереновичу були відомі і мапи, на яких позначено північні межі Тарнорудського ключа (згадка під 1724 р.)¹⁰¹, містечка Зінькова (складена гео-

⁹⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 47, s. 743; fasc. 95, s. 782—783.

⁹⁵ Там само.— Fasc. 10, s. 702—703; fasc. 20—21, s. 715—717; fasc. 85—93, s. 774—781; fasc. 168—170, s. 824—825.

⁹⁶ Там само.— Fasc. 203—210, s. 840.

⁹⁷ Там само.— Fasc. 49, s. 734.

* Нині це село Хмільницького району Хмельницької області.

⁹⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 225. Лоховський знав, що Черепова — королівський маєток. Одружений зі сестрою Олевінського, він переконався, що той — марнотрат і своїм господарюванням руйнує село. Тож Лоховський домігся того, що король віддав йому Черепову як королівщину в пожиттєве володіння (Там само.— С. 223). Є, отже, підстави вважати, що у справі цього села він переслідував власний інтерес.

⁹⁹ Нині Чорний Острів і Миколаїв — відповідно селище міського типу й село Хмільницького району Хмельницької області.

¹⁰⁰ Там само.— С. 80, 121, 264; т. 2, с. 429; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 38, s. 734.

¹⁰¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 109.

метром шляхтичем Мікушевським)¹⁰², Зінькова й села Глушківці¹⁰⁸, містечка Солобківці й села Соколівці* (її склав Десье)¹⁰⁴. Сам він був „автором“ мапи з 10 аркушів, де зображено землі села Уласівці** (згадка під 1741 р.)¹⁰⁵.

Локальні джерела щодо Брацлавського воєводства Церенович згадує значно менше, ніж щодо Подільського воєводства. Вкажемо на найважливіші з них: багато оригінальних і в копіях документів руською і польською мовами кінця XVI — першої половини XVII ст. стосовно прав на володіння Грановом і містечком Кубличем, що входило до складу Гранівської волости¹⁰⁶; проведений у Тереховлі 1628 р. поділ Гранівської волости між крайчим коронним Миколаєм Сенявським і Євфрозинією — вдовою по хорунжому коронному Прокопові Сенявському (поділ існував в оригіналі та п'яти витягах з тереховельської гродської книги, куди було внесено його зміст)¹⁰⁷; книга з 280 аркушів, що являла собою докладний опис меж містечок Копіївка й Городок*** — володінь відповідно князя Четвертинського й А. Г. Сенявського¹⁰⁸; інвентарі поселень Гранівської волости 1648, 1650, 1661, 1717, 1726, 1730 рр.¹⁰⁹; міські книги Гранова 1641, 1645, 1722 рр.¹¹⁰ і Кублича 1627 р.¹¹¹; супілки підданих з Гранівської волости (усіх 26)¹¹²; велика мапа, на якій зображено Гранівську волость та суміжні з нею маєтки (не датована)¹¹³, та складена Цереновичем 1723 р. мапа цієї волости¹¹⁴.

Розповідь у „Пласу“ Церенович рясно супроводжує витягами зі своїх листів. У першому томі останніх цитовано 62, у другому — 231, у третьому — 57. Листи охоплюють 1728—1752 рр. З них адресовано князеві А. А. Чарторийському 172, Ельзбеті Сенявській — 5, Зофії Денгофівій (Сенявській) — 23, решта — 30 особам, переважно тим, хто перебував на адміністративній службі у них.

В оригінальному вигляді до нас дійшло 105 листів Цереновича. Вони охоплюють 1722—1750 рр. З них князеві А. А. Чарторийському надіслано 52, А. М. Сенявському — 1, Ельзбеті Сенявській — 8, Зофії Денго-

¹⁰² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 113, s. 795.

¹⁰³ Там само.— Fasc. 114, s. 795.

* Нині Солобківці і Соколівка (!) — села Ярмолинецького району Хмельницької області.

¹⁰⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 105, s. 771; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 424.

** Нині Уласівці — частина села Уласово-Русанівка Старосинявського району Хмельницької області.

¹⁰⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 2, с. 343.

¹⁰⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 11—19, s. 703—715.

¹⁰⁷ Там само.— Fasc. 12, s. 707; fasc. 163, s. 822. Зазначена тереховельська гродська книга не збереглася.

*** Нині Городок і Копіївка — села Іллінецького району Вінницької області.

¹⁰⁸ AGAD w Warszawie, zesp. Zbiór Branickich z Sucheja, N 310/392, s. 27.

¹⁰⁹ Там само.— S. 300, 320—321; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 15, s. 711—712; fasc. 18, s. 715.

¹¹⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 154, s. 816; fasc. 155, s. 817; fasc. 172, s. 826.

¹¹¹ Там само.— Fasc. 163, s. 822.

¹¹² Там само.— Fasc. 180, s. 830.

¹¹³ Там само.— Fasc. 11, s. 703; AGAD w Warszawie, zesp. Zbiór Branickich z Sucheja, N 310/392, s. 312.

¹¹⁴ AGAD w Warszawie, zesp. Zbiór Branickich z Sucheja, N 310/392, s. 10.

фовій — 19, решта — більш ніж п'яти особам. З усіх цих листів 18 цитовано у „Пласу“, у тому числі 16 належали князеві¹¹⁵.

У „Пласу“ містяться згадки про багато листів, адресованих Цереновичу різними особами. У Меджибізькому архіві відкалися надіслані йому 60 листів Десье¹¹⁶, 56 — В. Седліського — комісара подільських і українських маєтків князя А. А. Чарторийського¹¹⁷, а також 46 листів невказаних осіб, що стосуються Ганівської волости за 1718—1724 рр.¹¹⁸ Там само зберігалися 11 бланків (*blankietów*) для листів, підписаних А. М. Сенявським, та два бланки для його універсалів осадчим (особам, призначеним для заселення маєтків)¹¹⁹.

У Меджибізькому архіві було й чимало позовів від різних осіб, заповнених на бланках, або мембранах, — гродських і земських судів і Люблінського трибуналу¹²⁰.

Уважене ставлення Цереновича до документів можна проілюструвати й такими двома прикладами. Один з них засвідчує його намагання переконатися, чи сеймові конституції 1576, 1588, 1590, 1593 і 1598 рр. про необхідність проведення розмежування Волині з Подільським й іншими воєводствами виконувалися; він доходить висновку, що у знаних йому актах відомостей про це виконання немає¹²¹. Другий приклад яскраво висвітлює ґрунтовне розуміння ним документа у пленіпотентській діяльності. Оскільки, пише Церенович, на Брацлавське воєводство поширюється, як і на Київське й Волинське воєводства, дія Литовського статуту, то він мусив його весь (*ad literam*) переписати¹²² (йдеться, очевидно, про статут 1566 р.). Церенович не подає, якою мовою був написаний той примірник статуту, котрий він скопіював.

„Плас“ містить цікаві відомості про сучасне Цереновичу Поділля. Насамперед слід звернути увагу на правдиве, хоч і надто загальне, зображення у ньому сумного стану, в котрому перебувало Подільське воєводство упродовж перших років після повернення Османською імперією його території Речі Посполитій¹²³. Воєводство, за Цереновичем, являло собою майже дикий край (*dzika prawie anczarychą było*): у період турецької окупації шляхту звідси зігнано¹²⁴, частину підданих (*poddaństwa*) ви-

¹¹⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 5775.

¹¹⁶ Там само.— Fasc. 185, s. 833.

¹¹⁷ Там само.— Fasc. 186, s. 833.

¹¹⁸ Там само.— Fasc. 179, s. 830.

¹¹⁹ Там само.— Fasc. 53, s. 746.

¹²⁰ Там само.— Fasc. 32, s. 726; fasc. 67, s. 759; fasc. 91, s. 778; fasc. 99, s. 786; fasc. 101, s. 788; fasc. 112, s. 795; fasc. 134, s. 805; fasc. 165—166, s. 823.

¹²¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 61.

¹²² AGAD w Warszawie, zesp. Zbiór Branickich z Sucheju, N 310/392, s. 13.

¹²³ Розгорнуто про цей стан на основі багатьох джерел див.: Крикун Н. К. вопросу заселенности Подольского воеводства в конце XVII в. // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H: Oeconomica*.— Lublin, 1968.— Vol. II. 7.— S. 119—144.

¹²⁴ Подільська шляхта перебралася в різні райони Речі Посполитої. Про її долю у ній: Stoliczki J. Egzulaneci podolscy (1672—1699): znaczenie uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej.— Kraków, 1994. Наша рецензія на цю монографію: Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 1996.— Т. ССXXXI.— С. 594—598. Див. також: Akta sejmiku podolskiego *in hostico*. 1672—1698 / Wydał i opracował Jarosław Stoliczki.— Kraków, 2002. Наша рецензія на це видання: Україна модерна.— Львів, 2003.— Ч. 8.— С. 261—267.

бито, частину багатим (*licznym*) і частим ясиром забрано у неволю¹²⁵, так що покинута Богом земля ледь оброблялась (*pausa ferebat aer*); розпорошена у вигнанні шляхта не відразу по відході турків могла повернутися до своїх подільських володінь, тож не було серед неї кому сперечатися за них; за відсутності зацікавлених (*absentibus quiritibus*) стосовно цих володінь не було кому домогатися прав на них¹²⁶.

Розповідає Церенович, зокрема, про стан у ті самі „післякупаційні” роки Меджибізької волости: Меджибіж увесь був порослий бур'яном, з'яв безлюддям, тільки під замком тулилося трохи міщан, що ховалися тут від небезпеки; для них біля самого замку споруджено незграбно (*incondite*) церкву; мури замку вціліли, але всередині його панувало запустіння — в кімнатах, окрім трьох невеличких, та й то пошкоджених, не можна було жити, тому гарнізон замку й дехто поза ним мешкали в його підвалах (*w skleparch [...] pod gmachem*)¹²⁷. У Меджибожі, додає автор образно, „потрібно було шукати Меджибожа”. Не було в кого дізнатися, що діється навкруги його „в пустині” у радіусі восьми миль¹²⁸ [тобто до 70 км.— М. К.]. За його словами, повстання селян і козаків 1702 р. не сприяло виведенню краю з описаного стану¹²⁹.

Сказане Цереновичем певною мірою перегукується з тим, що у серпні 1730 р. писав Десьє до Зофії Денгофової: коли, за його словами, він у 1702 р. приступив до управління подільськими маєтками А. М. Сенявського, то застав у Меджибожі „тільки півп'ятої халупи, а по селах — жодної”¹³⁰.

На превеликий жаль, згаданий інвентар („ревізія”) Меджибізької волости 1699 р. (складений у травні — до остаточного, у вересні, залишення турецьким гарнізоном Кам'янця¹³¹), а також датовані тим же роком дві ревізії, які подають фінансово-економічний стан цієї волости¹³², не збереглися: вони дали б змогу встановити, наскільки наведені свідчення Цереновича й Десьє відповідали дійсності.

Не оминув своєю увагою Церенович і колонізації Меджибізької волости у „післятурецькі” роки. На початку XVIII ст., зауважує він, сюди поверталися дідичні піддані А. М. Сенявського¹³³, тобто ті, хто під час османського панування переселився з волости й з території Подільського воєводства узагалі або в разі їх смерті їхні потомки. Тоді ж, продовжує Церенович, до волости, мов до притулку (*ad asylum*), сходилися

¹²⁵ Церенович не згадав про те, що велика частина подільського простоліуду в „окупаційний” період переселилася в Руське й Волинське воєводства та інші землі Речі Посполитої (Крикун М. Матеріали про переселення народних мас з Поділля в останній чверті XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— 1964.— № 6.— С. 63—68).

¹²⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 31; т. 2, с. 517.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само.— Т. 1, с. 517.

¹²⁹ Там само.— Т. 1, с. 31; т. 2, с. 517. Ідеться про козацько-селянське повстання 1702—1703 рр. на Правобережній Україні під проводом Семена Палія.

¹³⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 5796, s. 205.

¹³¹ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim...— S. 130—131.

¹³² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 49, s. 743.

¹³³ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 31.

люди з маєтків (навіть найвіддаленіших), які А. М. Сенявському не належали, втомлені переходами й постійними іноземних військ і контрибуціями, накладеними останніми¹³⁴. Ідеться про дії шведських, російських і саксонських військових загонів на терені Речі Посполитої від перших років XVIII ст., особливо від 1704 р., коли вона вступила на боці Росії у війну зі Швецією, до 1709 р., коли Карл XII зазнав поразки у Полтавській битві. У цей період значна частина магнатів і шляхти Речі Посполитої підтримувала шведського короля, але А. М. Сенявський був послдовним його супротивником. Вдячні йому за це росіяни не зачіпали постійно й контрибуціями його маєтків у Подільському воєводстві, хоч шведи до цього краю і не доходили. Це, пише Церенович, сприяло напливові у Меджибізьку волость прибульців з різних маєтків¹³⁵.

Десь у той час А. М. Сенявський перевів у цю волость багатьох підданих зі свого Олешицького маєтку¹³⁶. Олешицький маєток знаходився у західній частині Белзького воєводства. Варто принагідно вказати на ще один наведений Цереновичем приклад масового переведення підданих у Подільське воєводство у „післятурецькі” роки; приклад не стосується володінь А. М. Сенявського. Коли після смерті 1725 р. ордината Томаша Замойського його дружина з дому Загоровських за комунікативним правом, тобто правом вдови на володіння покійного чоловіка, Проскурівське староство, котре цей пожиттєво тримав, за попередньою його згодою віддала в користування своєму сестринцеві волинському стольникові Чацькому, то, рішуче противний цьому, Міхал Замойський, ординат по Томашеві, з метою чинення тиску на братаву й Чацького, щоб змусити її віддати цей маєток йому, вимагав через Люблінський трибунал повернення у Замойську ординацію (розташовану адміністративно там, де й Олешицький маєток) 900 родин підданих, переселених звідти у Проскурівське староство¹³⁷. Трибунал постановив, що Чацький повинен видати М. Замойському цих підданих. Чацький усіляко уникав видачі, аж поки 1732 р. не дійшов висновку, що краще відмовитися від староства на користь ордината, ніж витратитися на судову тяганину й переправлення підданих в ординацію¹³⁸. М. Замойський мав повне право вимагати повернення цих підданих, оскільки, перебуваючи навіть у старостві, як переведені в нього, вони вважалися власністю ордината.

А. М. Сенявський видавав універсали на осадження напівпустих і ледь заселених сіл тієї ж волости. Церенович згадує два з них, датовані 1707 і 1713 рр. й видані, відповідно, Мацейові Корчевському (стосовно села Свинна) й Юзефові Вжешу (стосовно села Монастирок)¹³⁹. Перед 1717 р. за його дозволом татарський полковник Бучацький заселив село Паплинці¹⁴⁰. У XVII ст. це село звалось ще Немиринцями*.

¹³⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 31.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Там само.— С. 265, 267.

¹³⁸ Там само.— С. 267—268.

¹³⁹ Там само.— С. 536, 539, 558—559. Нині Свинна (теперішня назва Лутове) і Монастирок — села Ярмолинецького району Хмельницької області.

¹⁴⁰ Там само.— Т. 2, с. 587.

* Нині Паплинці — село Старосинявського району Хмельницької області.

Результати залюднення волости за станом на 1717 р. відображені у тогочасному інвентарному описі¹⁴¹, складеному під час або одразу після відвідин її А. М. Сенявським у липні—вересні¹⁴². Цей інвентар — унікальне джерело: стосовно 30 поселень волости він подає, хто з людно-сти (християн і євреїв) є дідичі і недідичі („прихожі" з інших маєтків) і хто з прихожих звідки прибув та скільки років перебуває тут¹⁴³. Проте інвентар не враховує тих дідичів й прихожих, хто, проживши у волості якийсь час, утік з неї у пошуках кращої „долі" в інших маєтках¹⁴⁴.

Інвентар 1717 р. подає й відомості про повинності мешканців волости на користь її власника, остаточно ним встановлені тоді ж. Це встановлення не обійшлося без Цереновича: ще у травні 1717 р. А. М. Сенявський доручив йому довідатись, які повинності виконують міщани й селяни сусідніх з волостю подільських маєтків заможніших панів (*optimioris substantiae*) — з метою визначити, які повинності має нести населення волости, аби величина їх не перевищувала подібних повинностей у згаданих маєтках¹⁴⁵. Магнат, очевидно, прагнув цим способом відокремити своїх підданих від утеч. Церенович з дорученням упорався успішно. Зібраний ним матеріал його патрон таки використав відповідно до зазначеної мети¹⁴⁶.

Під час перебування у волості 1717 р. А. М. Сенявський за посередництвом Цереновича видав кілька універсалів на осадження сіл¹⁴⁷. Згідно з одним із них, уже згадуваний полковник Буцацький на пустому місці заснував село Гречана, в якому поселив татар¹⁴⁸. Тоді ж магнат оголосив про перетворення невеликого села Миколаївка у містечко¹⁴⁹.

Супроводжуючи А. М. Сенявського в об'їзді ним 1717 р. волости, Церенович мав змогу в містечку Стара Сенява* розмовляти з 80-річним Федором Петрусенком, дідичим підданим, про тамтешні маєткові межі. Цей старець подав, зокрема, що турецькі комісари при розмежуванні території Подільського воєводства (у 1680 р.— М. К.) чимало землі віддали полякам на користь Волинського воєводства¹⁵⁰. А через кілька днів по від'їзді патрона з волости Церенович вивідав межі села

¹⁴¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 4035.

¹⁴² АНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 82.

¹⁴³ Аналіз цих відомостей інвентаря див.: Крикун М. Г. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1965.— Вип. 3.— С. 63—65; його ж. Колонізація Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. // Український історико-географічний збірник.— К., 1972.— Вип. 2.— С. 88—92.

¹⁴⁴ Про втечі з волости до 1717 р. мовиться, зокрема, у листах Десьє до А. М. Сенявського 1710—1713 pp. (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 5795, s. 161—162, 183—184, 208—209, 287—288, 341—342, 470). Див. також: Крикун М. Г. Колонізація Подільського воєводства...— С. 92—93.

¹⁴⁵ АНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 59.

¹⁴⁶ Там само.— С. 53, 59.

¹⁴⁷ Там само.— С. 53.

¹⁴⁸ Там само.— С. 54; т. 2, с. 587. Нині Гречана — село Старосинявського району Хмельницької області.

¹⁴⁹ Там само.— Т. 1, с. 54. Відтоді Миколаївка звалася Миколаєвом.

* Нині це селище міського типу Стара Синява, центр району Хмельницької області.

¹⁵⁰ АНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 561—562.

Русанівці* у понадстолітнього овруцького войського Сингаєвського, котрий служив ще при бабусі А. М. Сенявського Ельжбеті Вікторії з Потока¹⁵¹. Зізнання цього старця були також використані 1720 р. для встановлення меж Меджибізької волости з Чорноострівською волостю¹⁵².

Наплив населення у Меджибізьку волость і вплив з неї тривав і після 1717 р. Засвідчено це, зокрема, листами Десьє до Зофії Денгофовой, писаними 1730 р.¹⁵³

Десьє, зазначає Церенович, заснував у волості села Любомирка й Августівка, назвавши їх відповідно на честь роду Любомирських, з якого Ельжбета Сенявська походила¹⁵⁴, й князя А. А. Чарторийського¹⁵⁵. На урочищі Говори було засновано однойменне село¹⁵⁶.

Церенович розповідає дещо й про колонізацію Гранівської волости. На початку XVIII ст. сюди почала прибувати людність, проте тих з неї, хто висідили слободи, неможливо було притягти до виконання повинностей¹⁵⁷. Перебуваючи з військом 1702 р. у Гранові, А. М. Сенявський наказав осадити нове село свого імені — Адамівку¹⁵⁸. Під час згаданих подій першого десятиліття у Речі Посполитій Гранівську волость від постоїв російських загонів захищали видані А. М. Сенявському охоронні грамоти Петра I та його високопоставлених достойників — Олександра Меншикова, Петра Шафірова й інших¹⁵⁹.

Церенович наводить і цікаві відомості про долю тих людей, які поселилися у Меджибізькій волості та Зіньківському ключі. Ось деякі з них.

Петра Млинаря з його дружиною, сином Олексою й дочкою десь на початку XVIII ст. шляхтич Бориславський (Borzysławski) зі села Гранки, що під містечком Роздолом у Руському воєводстві**, переселив до села Суходіл біля містечка Гусятин Подільського воєводства***, а звідти — у село Нижборк Тереховлянського повіту Руського воєводства****. В обох селах ця родина проживала 30 років. За цей час Олекса обзавівся сім'єю.

* Нині Русанівці — село Летичівського району Хмельницької області.

¹⁵¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 134, 138.

¹⁵² Там само. — С. 81.

¹⁵³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 5796, s. 205—206, 424—425, 432, 438, 456. Див. також назви документів, датовані 1718 р. (Там само. — Ręk. 3547, fasc. 89, s. 776—777).

¹⁵⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 134, 139.

¹⁵⁵ Там само. — С. 379, 387—388. Августівку незадовго по її заснуванні стали йменувати Чорторийкою. Це село й Любомирка знаходилися десь біля Меджибожа. Нині не існують.

¹⁵⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 5941, list 36846 (лист В. Седльського до князя А. А. Чарторийського від 9 листопада 1746 р.). Це село невдовзі після його заснування перестало існувати.

¹⁵⁷ AGAD w Warszawie, zesp. Zbiór Branickich z Sucheje, N 310/392, s. 7.

¹⁵⁸ Там само. Нині Адамівка — село Гайсинського району Вінницької області.

¹⁵⁹ Там само. — С. 7—8.

** Нині — село Гранки-Кути Миколаївського району Львівської області.

*** Нині Суходіл — село Гусятинського району Тернопільської області.

**** Нині Нижборк — село Гусятинського району.

Усі вони через те, що в Нижборку не було лісу, втекли з нього до містечка Ялтушкова Барського староства*. Але оскільки Бориславський став барським полковником, то їм довелося втекти і звідти та поселитися у селі Березівка**. Через два роки по цьому Олекса під час відвідин свого швагра в містечку Новому Костянтиніві*** був схоплений і ув'язнений, тому що він походив з тієї частини Гранок, власником якої, поряд з Бориславським, вважав себе смоленський воевода Францішек Цетнер — власник Нового Костянтинова. Отже, Цетнер трактував Олексу як свого дідичного підданого. Засновуючись на цьому, він позовом вимагав видати йому всю Олексову родину. Олексі усе ж вдалося утекти з Нового Костянтинова до Березівки. Звідси управитель (адміністратор) містечка Нова Сенява**** перевів його сюди. Переведення сталося через 40 років по тому, як П. Млинар опинився у Суходолі¹⁶⁰.

Підляський чашник.Плішка виявив у селі Чешки*****, що біля Старої Сеняви, своїх дідичних підданих, котрі втекли зі села Павликівці***** Після того він у якихось справах виїхав до села Качанівка*****. Скориставшись цим, піддані з Чешок вибули невідомо куди. Не відаючи про це, Плішка прибув до Меджибожа і почав вимагати їх йому повернути. Десь, тодішній губернатор Меджибізької волости, наказав їх йому видати, але, як виявилось, видавати не було кого¹⁶¹.

Утікачів з містечка Ярмолинці***** до Зіньківського ключа за декретом подільського земського суду було видано їхній власниці — матері небіжчика оберстлейтенанта артилерії Шепінга. З них парубок (той, який перебував на службі у Ярмолинцях) Захарко Гарасименко втік назад до Зінькова й оженився тут зі заможною дідичною підданою. Його видання на цей раз вимагав Шепінг, мабуть, внук згаданої матері. Церенович зазначає: оскільки Захарко законно (de lege) побрався із вдовою-дідичкою й має добре господарство, то не повинен бути виданий¹⁶².

Підданий Шаповал, чи Ткач, удроте втік з Товстецького маєтку, що належав сандомирській підстолині Уейській, до Зінькова. Коли 1737 р. возний з приданою йому шляхтою арештували його в Зінькові, то почувли від нього: „якщо мене видадуть, то ані в Товстому“, ані в Зінькові не сидітиму, а піду на Україну“¹⁶³ (цебо у Брацлавське або Київське воеводство).

„Плас“, а також опис Меджибізького архіву дають можливість зацепити питання про проведення сесій (termini) подільського земського су-

* Нині Ялтушків — село Барського староства Вінницької області.

** Нині — село Лісо-Березівка Летичівського району Хмельницької області.

*** Нині — село Новокостянтинів Летичівського району.

**** Нині — село Нова Синявка Старосинявського району Хмельницької області.

¹⁶⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 2, с. 90—91.

***** Нині — село Подоляни Старосинявського району Хмельницької області.

***** Нині Павликівці — село Волоцького району Хмельницької області.

***** Нині Качанівка — село Хмельницького району Вінницької області.

¹⁶¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 2, с. 87.

***** Нині Ярмолинці — селище міського типу, центр району Хмельницької області.

¹⁶² ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 2, с. 88.

***** Нині Товсте — селище міського типу Гусятинського району Тернопільської області.

¹⁶³ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 2, с. 85—86.

ду у Летичеві. Уперше ці сесії стали проводити 1642 р.¹⁶⁴ Проводилися вони, напевно, до 1648 р. і навіть, можливо, у наступні роки. Після 1699 р. їх відновили — не пізніше 1721 р.: на цей рік припадають найраніші згадки про летичівську земськосудову сесію та книгу, яка відклалася унаслідок її діяльності¹⁶⁵. Церенович наводить свідчення про проведення у Летичеві сесій подільського земського суду¹⁶⁶. Летичівський земський суд було створено шойно 1767 р.¹⁶⁷

Зустрівся у „Пласу“ й цікавий епізод з діяльності Вінницького гродського суду. В одній із сеймових постанов збірника „Volumina legum“ Церенович знайшов вказівку на те, що сесії (рочки) цього суду повинні відбуватися у Вінницькому замку. Згідно з рукописними матеріалами, цей суд не пізніше як від 1614 і до 1648 р. дійсно діяв у замку¹⁶⁸. Церенович звернув увагу на те, що у його час робота суду проходила безпідставно у будинку одного з вінницьких євреїв. На ранковому засіданні 2 лютого 1727 р. він зачитав згадану постанову й висунув вимогу, щоб суд працював тільки у замку. Суд зважив на вимогу, перервав свою роботу і пообіднє засідання провів у замку¹⁶⁹.

З „Пласу“ дізнаємося, що під час безкоролів'я, яке в Речі Посполитій настало після смерті Августа II, у Подільському воєводстві 1733 р. були створені каптурові суди — в Летичеві у квітні, в Кам'янці — у липні¹⁷⁰.

Як пленіпотент Церенович добре знав, скільки коштували послуги гродських і земських канцелярій. Уперше йому довелося зустрітися з практикою оплати цих послуг 1712 р., коли за дорученням А. М. Сенявського виявляв документи у летичівських гродських і кам'янецьких зем-

¹⁶⁴ Крикун М. Г. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні в першій половині XVII ст. // Архіви України.— 1985.— № 5.— С. 50. У Меджибізькому архіві було чотири документи у витягах з матеріалів цих сесій 1642 р. (Biblioteka Czarotoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 103, s. 789; fasc. 135, s. 806).

¹⁶⁵ Biblioteka Czarotoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 74, s. 765 (тут ідеться про витяг з матеріалів сесій 1721 р.); Список актових книг, хранящихся в Киевском Центральном архиве (Оттиски из „Университетских известий“ (Київ) за 1862—1864 гг.) / Составил И. Каманин.— С. 125 (названо книгу за 1721 р., котра, як і такі ж книги за наступні роки, до 1943 р., як загинула, зберігалася у Київському Центральному історичному архіві давніх актів).

¹⁶⁶ АНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Осолоїнські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 620 (pro iudicibus terrestribus Podoliae laticzoviensis; 1728 p.), 639 (ad decretum iudicii terrestris Podoliae laticzoviensis; 1729 p.), 623 (Laticzoviae. In terminis terrestribus palatinatus Podoliae; vigore decreti terrestris palatinatus Podoliae laticzoviensis; 1732 p.), 219 (справа розглядалася „w ziemstwie podolskim w Latyczowie“; 1732 p.), 613 (видано позов до „ziemstwa podolskiego [...] we wyraziwszy, czy do Latyczowa czyli do Kamieńca“; 1732 p.); т. 2, с. 776 (позов князеві А. А. Чарторийському з вимогою стати „coram iudicio nostro terrestris palatinatus Podoliae in terminis terrestribus Laticzoviae“; 1749 p.), 844 (такий же позов князеві Вороньцькому; 1751 p.). У Меджибізькому архіві містилися витяги з книг летичівських земськосудових сесій, окрім 1721 р., й за 1723—1731 pp. (Biblioteka Czarotoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 3547, fasc. 5, s. 695; fasc. 10, s. 702; fasc. 56, s. 748; fasc. 125, s. 800; fasc. 127, s. 801; fasc. 176, s. 806; fasc. 137, s. 807; fasc. 144, s. 810).

¹⁶⁷ Крикун М. Г. Повітовий поділ Подільського воєводства...— С. 48.

¹⁶⁸ Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродського і земського судів...— С. 89.

¹⁶⁹ AGAD w Warszawie, zesp. Zbiór Branickich z Sucheja, N 310/392, s. 11—12.

¹⁷⁰ АНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Осолоїнські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 258, 259. Каптурові суди діяли тільки під час безкоролів'я. Їх завданням було забезпечувати спокій і порядок на підлеглих їм територіях (у повітах, воєводствах).

ських книгах. У „Пласу“ Церенович розповів про тодішню свою виявницьку роботу в кам'янецькій земській канцелярії. З коштів, відпущених йому А. М. Сенявським, він заплатив за відкриття книг і вільний доступ до них. Попрацювавши, на короткий час відлучився до Меджибожа. Коли ж повернувся до Кам'янця, щоб продовжити роботу над книгами, то з подивом від регента (голови) канцелярії Луцького почув, що оскільки він її не відвідував, то повинен знову сплатити за відкриття і доступ. На пояснення Цереновича, що він мав вимушену перерву в роботі, Луцький не зважив, а ще й конфіскував зроблені ним витяги, які той, від'їжджаючи, необачно залишив у канцелярії,— щоб змусити його повторно внести оплату. Церенович на внесення її згоди не дав. На вимогу кам'янецького коменданта генерала Раппа, якого він попросив у цій справі посприяти — допустити його до книг, Луцький позитивно не зреагував. Тоді Церенович вдавсь по допомогу до А. М. Сенявського, який листовно звернувся до писаря кам'янецької земської канцелярії Єжи Васильковського з вимогою зняти Луцького з регентства і на його місце призначити Лапчинського (з ним Церенович раніше служив у війську). Через кілька тижнів по тому Церенович прибув до Кам'янця, проте передати цього листа адресатові не міг, бо його тут не застав — той мав невдовзі з'явитися на наступну сесію суду. Тим часом Луцький довідався про зміст листа А. М. Сенявського і змінив своє ставлення до Цереновича — допустив його без повторної оплати до книг й усіляко йому догоджав¹⁷¹.

Церенович пише і про те, що регент тієї ж канцелярії Петро Свірський вимагав від нього 1721 р. надмірної оплати за доступ до книг. Церенович поскаржився на нього А. М. Сенявському; цей пригрозив регентові, що притягне його позовом до відповідальності перед Люблінським трибуналом, якщо він продовжуватиме таким способом зловживати своїм службовим становищем. Свірський змушений був поступитись, проте, зазначає Церенович, він і далі займався здирством і на зазначеному уряді, і згодом на уряді летичівського гродського писаря¹⁷².

Скільки ж платилося працівникам гродських і земських канцелярій за послуги з їхнього боку у Подільському воєводстві? У листі Десьє до А. М. Сенявського від 3 березня 1712 р. зазначено, що останній наказав йому видати по 100 злотих регентам судових канцелярій у Кам'янці, Летичеві та Кременці за те, щоб вони виявляли в них документи стосовно меж тощо. Регенти, пише далі Десьє, часу для виявлення не мають, і щоб вони ним займалися, їм треба значно більше платити; доводиться тому чимало платити іншим канцеляристам за цю роботу¹⁷³.

Церенович наводить фрагментарні відомості за 1737—1738 рр. про оплату канцеляристам Летичівського гродського суду за послуги з магнатської каси (skarbu) Меджибізької волости за посередництвом осіб, яких він як пленіпотент відряджав до канцелярії. За внесення у книгу (сусцепту) протестації, зізнання возного тощо платився 1 злотий, за випис (екстракт) з книги внесеної протестації і т. д.— 2 злотих, а без

¹⁷¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 29—30.

¹⁷² Там само.— С. 125—126.

¹⁷³ Biblioteka Czarotoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, рęk. 5795, s. 208.

печатки, коректи (виправлення виписаного) й лекти (звірки виписаного з відповідним місцем у книзі) — 1 злотий, за саму коректу — 6 грошів¹⁷⁴ тощо.

З тієї ж каси за виявлення документів з судових книг отримував кошти й Церенович. Так, 10 серпня 1713 р. за пошуки їх у теребовлянських городських книгах від 1 березня до 1 серпня того ж року йому було виплачено 100 злотих на харчі (wikt) і 100 злотих — за виконану роботу (jurgielt). Тоді ж, до речі, його помічникові шляхтичеві Нестрою дано 90 злотих. За використані чотири пачки (libri) паперу на виготовлення копій обидва вони дістали 2 злотих 18 грошів, на чорнильний горішок (galas) і фарбу (koperwas) — 15 грошів¹⁷⁵.

Розповідає Церенович і про те, як проходило розмежування маєтків. Зокрема, він порівняно докладно спиняється на розмежуванні у 1724 р. сіл Канівка й Оріховець, розташованих над Збручем, відповідно у Подільському і Волинському воєводствах*. Його здійснено за постановою комісії з сенаторів на чолі з примасом Теодором Потоцьким на прохання А. М. Сенявського, який володів Тарнорудським ключем, що прилягав з півдня до Канівки, й київського воєводи Юзефа Потоцького (володів Оріховцем). Комісія працювала того ж року в містечку Козеніце (біля Варшави), за її роботою спостерігали пленіпотенти — по одному від зацікавлених сторін. Розмежування мало супроводжуватись насипанням земляних кіпців (de terra scopulos). Виконання постанови тривало кілька днів від 14 липня. У розмежуванні взяли участь комірники — помічники підкоморіїв обох воєводств, два геометри — ректор Замойської академії Пруський (з боку А. М. Сенявського) і Філіпович — з Краківської академії (з боку Ю. Потоцького), а також перемишльський підчаший Венявський і галицький городський суддя Беное. Геометри п'ять разів від Збруча до виставленого на узгір'ї плоту як орієнтира не могли визначити оптимальний напрямок (rectitudinem), розходячись при цьому в думках, аж поки Беное з допомогою пантометра, узятого зі „скарбниці” міста Станіславова, з цією справою не впорався. Лінію, по якій сипали кіпці, виводили шнуром, і тут не обійшлося без незгод між геометрами: Філіпович хотів шнур, яким розмічали межу, простягнути над долиною — між поставленими на горбах тичками, до яких він був би прив'язаний, а Пруський вважав, що його слід тягнути по землі. Реалізовано пропозицію Пруського¹⁷⁶.

При розмежуванні, проведеному 28 і 29 квітня 1730 р. у селах Свинна й Монастирок у зв'язку з остаточним поділом їх між Зофією Сенявською й Влодковськими, теж користувались шнуром; тут відстань між насипаними кіпцями становила по 100 ліктів¹⁷⁷. Шнур, котрий мав у собі 100 сажнів, тобто 300 ліктів, застосували при поділі 1741 р. в селі Улацівці ріллі, призначеної для найближчого весняного посіву¹⁷⁸.

¹⁷⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 284, 287, 378—379, 398, 400, 402.

¹⁷⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, ręk. 4041, k. 120v.

* Нині Канівка — село Волоцького району Хмельницької області, Оріховець — село Підволочиського району Тернопільської області.

¹⁷⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. 3268 I, т. 1, с. 109—111.

¹⁷⁷ Там само.— С. 164, 180—181.

¹⁷⁸ Там само.— С. 717—718.

Поданими сюжетами не вичерпується коло питань, яких Церенович торкнувся у „Пласу“, але й ці сюжети дають підставу твердити, що ця праця є важливим джерелом для пізнання Поділля першої половини XVIII ст. (певною мірою і XVI—XVII ст.). Ця важливість зумовлена використанням у ній багатого документального матеріалу, значення якого посилюється бідністю тогочасного Поділля на джерела, викликаною загибеллю величезної їх кількості, в першу чергу — гродських і земських книг. Заслугою Цереновича, людини незвичайної працьовитості, є не тільки те, що він згромаджував і систематизував документи (що, виконуючи свої обов'язки, робили й інші „маєткові“ плєніпотенти), а й те, що він усвідомлював неабияке пізнавальне їх значення. Усупереч твердженню К. Бучека, істориком у науковому розумінні цього слова Церенович не був, а був своєрідним хроністом. Його творчість усе ж була виявом розвитку історичних знань. А пієтетним ставленням до документів він, як нам видається, належав до тих, хто заклав свою цеглину для виникнення історичної науки в Речі Посполитій у другій половині XVIII ст.

Теодор МАЦЬКІВ

Державний університет в Акроні (Акрон, Ог. США)

ЖУРНАЛ

„DER NEU-ERÖFFNETE HISTORISCHE BILDER-SAAL“ ПРО АРЕШТ АНДРІЯ ВОЙНАРОВСЬКОГО В ГАМБУРЗІ 1716 РОКУ

В українській історіографії діяльність і сама постать Андрія Войнаровського (1689?—1740), племінника гетьмана Івана Мазепи, представлена контрверсійно.

Одним з перших, хто написав про А. Войнаровського, був німецький історик угорського походження Йоганн Христіан фон Енгель (1770—1814). У своїй „Історії України і козаків та Галицько-Волинського королівства“ він на основі тодішніх німецьких та російських джерел писав про діяльність та арешт А. Войнаровського у Гамбурзі 1716 р.¹ Микола Костомаров (1817—1885) мав змогу запізнатися з так званими Мюллерськими матеріалами в Архіві Міністерства закордонних справ Росії та подав їх зміст у своїй монографії „Мазепа и мазепинцы“, яка вперше опублікована у журналі „Русская мысль“ (1882—1884), а в 1905 р. перевидана як шостий том „Полного собрания сочинений Н. И. Костомарова“². Шведський історик Альфред Енсен, використавши матеріали Державного шведського архіву („Свенска Ріксархівет“), написав про родину Войнаровських³. Ілько Борщак на основі джерельного матеріалу з Гамбурзького міського архіву та архівів міністерства закордонних справ Англії і Франції написав дві праці про А. Войнаровського, зокрема, про його схоплення і арешт у Гамбурзі⁴. В. Александренко зібрав документи в архівах Берліна, Гааги, Копенгагена, які опублікував В. Кордт⁵. Також В. Кордт опублікував матеріали з Державного шведського архіву до істо-

¹ Engel Johann Christian von. Geschichte der Ukraine und der Kosaken wie auch des Königreiches Galizien-Wladimir. Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Deutschland und England ausgefertigt. — Halle, 1796. — Bd. 48. — S. 310, 323, 328.

² Історичні монографії Миколи Костомарова. — Львів, 1895—1896. — Т. X, XI: Мазепа (Руска Історична Бібліотека. Видавництво наук. товариства ім. Шевченка під ред. О. Барвіньського. Т. XVII, XVIII).

³ Енсен Альфред. Родина Войнаровських у Швеції. Причинок до історії недолі Мазепинців // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). — Львів, 1909. — Т. XCII, кн. VI. — С. 170—193.

⁴ Борщак Ілько. Арешт Войнаровського. Із серії „Європа й Україна“ // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. — Львів, 1925. — Т. CXXXVIII—CXL; його ж. Войнаровський — сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень. — Львів, 1939.

⁵ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1916. — Т. II.

рії України до другої половини XVII—XVIII ст.⁶ Далі на увагу заслуговує праця І. Стойка⁷, в якій є чимало нового матеріалу, зокрема, акти Бендерської комісії з 1709 р., що їх опублікував М. Возняк⁸. Про діяльність та життя А. Войнаровського згадують й інші історики у своїх працях, присвячених І. Мазепі та його добі. Це передусім Б. Крупницький, О. Оглоблин та інші. Хоч А. Войнаровський був відданий І. Мазепі, й гетьман уважав свого племінника за найвірнішого однодумця, однак його негативне ставлення до провідних мазепинців, розрив з екзильним Українським урядом, відмова від гетьманської гідності, боротьба за гетьманську спадщину були осуджені майже усіма українськими істориками⁹. Після опублікування М. Возняком актів Бендерської комісії з 1709 р., яку призначив шведський король для вирішення спадщини І. Мазепи, українська історіографія перестала ним цікавитися. Щоправда, 1962 р. з'явилася монографія відомого історика Любомира Винара, в якій автор намагався простежити життя і діяльність А. Войнаровського *sine ira et studio*, але й він осудив останнього: „[...] тут впадає наявна погоня сестринка Мазепи за скарбами та повна нетолеранція до домагань старшини”¹⁰.

Одержавши значну Мазепину спадщину, А. Войнаровський відмовився від гетьманської гідності, яку назвав „пустим титулом”¹¹. Однак з уваги на те, що стосунки між А. Войнаровським і старшиною були дуже напружені, йому довелося перейти на службу до шведського короля, який посилав його у дипломатичних місіях. До речі, А. Войнаровський позичив королеві 24 тис. імперських талерів, й у винагороду за це Карл XII іменував його полковником королівської гвардії¹².

З Бендерів через Царгород і Відень А. Войнаровський прибув на початку 1715 р. до Вроцлава, де купив невеликий маєток. 1716 р. він вирішив поїхати до Швеції, щоб полагодити свої фінансові справи¹³. По дорозі затримався у Гамбурзі, де проживало багато його приятелів. Під час Великої північної війни Гамбург був міжнародним центром політичного життя. Тут діяли явні і таємні агенти, не кажучи вже про звичайних шпигунів. У 1709 р. цар заангажував на посаду московського резидента у Гамбурзі Фрідріха фон Беттігера, який мав захищати інтереси Москви.

⁶ Український Археологічний Збірник.— К., 1930.— Т. III.

⁷ Стойка І. Портрет Андрія Войнаровського // Мазепа [36. статей].— Варшава, 1939 [Праці Українського наук. ін-ту (далі — ПУНІ): Серія історична.— Т. 47, кн. 7.

⁸ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // ПУНІ.— Т. 47.— С. 107—133.

⁹ Винар Л. Андрій Войнаровський. Історичний нарис / Вступ. стаття О. Оглоблина.— Мюнхен; Київленд, 1962.— С. 49, 113.

¹⁰ Там само.— С. 48.

¹¹ Engel Johann Christian von. Geschichte der Ukraine...— S. 310.

¹² Там само.

¹³ Заборгованість шведського короля перед А. Войнаровським була доволі велика. Карл XII позичив у нього ще восени 1709 р. 13 тис. дукатів, у березні 1710 р. близько 30 тис. дукатів, у січні 1711 р. 14 тис. дукатів, за іншими даними, 14 тис. талерів. Про заборгованість шведського короля див.: Westrin Theodor. Anteckningar om Karl XII:s orientaliska kreditorer // Historisk Tidskrift utgifven af Svenska Historiska Föreningen / Genom E. Hilderbrand.— Stockholm, 1900.— Häftet 1.— S. 3. Див. також: Винар Л. Андрій Войнаровський...— С. 57.

У Гамбурзі центром культурного і політичного життя був салон графині Аврори Кенігсмарк („Саксонська Діана“), де сходилися дипломати, письменники, митці та поважні політичні діячі. А. Войнаровський, як пише про нього Л. Винар, „перейшов добру дипломатичну школу при боці Мазепи і Карла XII, був одним з визначніших європейських дипломатів першої чвертини XVIII-го століття“. Але замість скривати свою особу і подорожувати інкогніто, він представляв себе всюди як граф. І як тільки Беттігер довідався про перебування А. Войнаровського у Гамбурзі, повідомив про це царя, який у той час був у Копенгагені. Цар, що вже з 1709 р. вимагав від Туреччини видачі І. Мазепи й А. Войнаровського, одержавши таке повідомлення, доручив Беттігерові 4 вересня 1716 р. арештувати Войнаровського. З того часу почалося пильне стеження за кожним його кроком.

12 жовтня 1716 р. А. Войнаровський, повертаючись з обіду від графині Кенігсмарк, став жертвою московської засідки. Про його арешт і схоплення є чимало фактичного матеріалу. На думку Л. Винара, найбільш достовірним джерелом є реляція шведського посланця Ротліба до Міністерства закордонних справ у Стокгольмі відразу після схоплення А. Войнаровського, тобто 13 жовтня 1716 р.¹⁴

Тоді до Гамбурзького магістрату прибув згаданий шведський дипломат і комендант шведських військ у м. Бремені генерал Велінг, зажадавши звільнення А. Войнаровського, який як полковник шведської королівської гвардії є під протекторатом шведського короля¹⁵. Справа арешту А. Войнаровського набирала для Гамбурзького магістрату і царського уряду неприємного звучання, тим більше що 18 жовтня 1716 р. до Гамбурзького магістрату прийшли європейські дипломати у справі звільнення А. Войнаровського. Швецію представляв посланець Ротліб, Німеччину цісарський посланець Курцрок, Францію посланець Пуссен. Усі вони висловили своє обурення з приводу порушення міжнародного права недоторканности для політичних діячів¹⁶.

Гамбурзький магістрат усвідомив свою нетактовність і помилоків дії і хотів А. Войнаровському допомогти. Але цар, який пильно стежив за розвитком подій, як тільки довідався про втручання європейських дипломатів у цю справу, вислав до магістрату гостру ноту з погрозами, що у випадку невдачі А. Войнаровського він силою віднайде „свого васала і бунтаря, який командував в Україні трьома полками і дезертирував“¹⁷.

На погрозливі домагання царя Гамбурзький магістрат відповів, що місто Гамбург є під юрисдикцією цісаря і тільки він може вирішити питання про видачу А. Войнаровського. На цісарську ухвалу не треба було довго чекати, бо вже 2 грудня 1716 р. прийшов цісарський указ, на основі якого магістрат мав право відмовити цареві у видачі А. Войнаровсько-

¹⁴ Винар Л. Андрій Войнаровський...— С. 69—70.

¹⁵ Звіт про заходи генерала Велінга міститься у реляції французького посла у Гамбурзі Пуссена і зберігається в Архіві Міністерства закордонних справ у Парижі. Цю реляцію Пуссена віднайшов і опублікував І. Борщак у своїй праці про А. Войнаровського. Див. також: Там само.— С. 76—77.

¹⁶ Там само.— С. 79.

¹⁷ Борщак І. Арешт Войнаровського...— С. 147; Винар Л. Андрій Войнаровський...— С. 80.

го¹⁸. Крім того, магістрат вирішив передати А. Войнаровського під цісарську опіку і про своє рішення повідомив царя 3 грудня. Цар у відповідь пригрозив вислати до міста військо. Але побачивши, що не зможе силою залякати магістрат, вирішив через графиню Кенігсмарк вплинути на А. Войнаровського, аби він добровільно сам прийшов до царя.

І справді, графиня Кенігсмарк, якій А. Войнаровський довіряв, написала і передала через французького посланця у Гамбурзі Пуссена А. Войнаровському такого листа: „У мене була сьогодні царицина гофмайстериня й оповіла, здоров'я цариці надломане і що з хвилини на хвилину можна сподіватися народин дитини. Їй необхідно переїхати до Гамбургу, але цар про те і чути не хоче, доки не буде вирішене питання з паном Войнаровським. Цариця певна, що якби Войнаровський добровільно, з своєї ініціативи, явився до царя, тоді його не тільки не покарають, але він матиме змогу осісти вільно, де схоче, в Європі. Щодо його рідні, нині засланої на Сибір, то її повернуть в Україну, де вона дістане свої skonфісковані маєтки. Цар хоче обміркувати з Войнаровським козацькі справи. Гофмайстериня додала, що завтра імянини цариці й цар був би особливо прихильний до Войнаровського в цей день ласки для всього придворного середовища. Після цього всього чекаю доброго кінця справи, що всіх перевтомила“¹⁹.

Що цар не мав наміру амністувати А. Войнаровського, не могло бути ніякого сумніву. Дивно, що в це усе повірив сам А. Войнаровський і, замість зігнорувати цього листа, повірив у можливість царської ласки і написав до Гамбурзького магістрату листа такого змісту: „Тому що сьогодні святкують день янгола Її Царської Величності, прошу Високошанований Сенат і Магістрат доставити мене сьогодні до царя, в якого я хочу прохати вибачення і сподіваюсь, що з приводу цього великого свята також зазнаю ласки від Й[ого] Ц[арської] В[еличності]“²⁰.

У Гамбурзі всі були вельми здивовані, коли 5 грудня 1716 р. про це довідалися. Прохання було зрозуміле і категоричне, так що для магістрату не залишилося нічого іншого, як доставити Войнаровського цареві. Ще того самого дня, 5 грудня, цар ввічливо прийняв А. Войнаровського на авдієнції, але вже на третій день його було доставлено до Байсенбурга, де була головна квартира російських військ і де А. Войнаровський зазнав перших тортур. З Байсенбурга А. Войнаровського вислали до Мекленбурзької твердині у Доернтц. Невідомо, у який час А. Войнаровського перевезено до Петербурга, у Петропавлівську в'язницю, у якій він пробував понад п'ять років, тобто до жовтня 1723 р. У цьому році його заслали у Сибір, до Якутська, куди прибув 1724 р. 1737 р. через Якутськ переїжджав німецький етнограф Гергард Ф. Міллер з дорученням Російської Академії наук і „відкрив“ А. Войнаровського. Ця зустріч, до речі, послужила сюжетним тлом для російського поета Кіндрата Рилєєва, який написав знамениту поему „Войнаровський“. Загальноприйнята думка, що Андрій Войнаровський помер у 1740 р.

¹⁸ Цей документ зберігається у Гамбурзькому міському архіві. Див.: Винар Л. Андрій Войнаровський... — С. 81.

¹⁹ Там само. — С. 82—83.

²⁰ Борщак І. Арешт Войнаровського... — С. 66—70; Винар Л. Андрій Войнаровський... — С. 84.

Переповідати біографію та подробиці арешту Андрія Войнаровського було б повторенням того, що вже описали згадувані автори. Мета цієї статті — подати досі неопубліковану історію арешту А. Войнаровського у Гамбурзі, що її надрукував популярний історичний нюрнберзький журнал „Der neu-eröffnete historische Bilder-Saal“, який був настільки шанований у Німеччині, що у французькому перекладі служив як підручник історії для прусського престолонаступника Фрідріха Вільгельма²¹. Цю історію німецький журнал надрукував стисло, але об'єктивно і зі симпатією до А. Войнаровського.

ДОДАТОК

1716. Läßt den Cosackischen Grafen Winarowsky (scil. Wojnarovckyj) arretiren.

So retournite der Czaar nach dieser gehaltenen Conferenz, / so gleich wieder nach Hamburg / welches dem Cosackischen Grafen Winarowski zum Unglück ausschlug. Es war derselbedes berühmten ehemaligen Cosackischen Feldherrns / Mazeppa, Schwester-Sohn / von grossen Mitteln und kaum 24. Jahre alt / der zum König in Schweden / als er selbigen Landen stunde übergegangen war / und ihm / seinem beständigen Vorgehen nach / gezwungen Weiße / 24000.00. Rthlr. (scil. Reichsthaler) vorgeschossen hatte / welche Summa er nicht dahinten lassen wolte / sondern / weil auf sein vielfältiges Anfordern aus Schweden kiene Remesseerfolgte / ihn der Mühe werth zu seyn bedunckte / daß er selbst nach dem König reiste. Er nahm seinen Weg über Hamburg / und hatte die Unvorsichtigkeit / daß er sich nicht incognito aufhielte / sondern sich in öffentlichen Asseembleen begabe / und die Figur eines Grafen machte. So bald der russische Resident in Hamburg davon Nachricht erlangte / so liesse er den 12. Octobr. Denselben durch die Stadt-Militz anhalten und in sein Quartier in Verwahrung bringen. Nun nahmen sich Schweden seiner äusserst an / und wolte keines Wegs zugeben / daß der Hamburgische Magistrat ihn an den Czaar ausliefern sollte / weil aber Winarowsky, in Hofnung seine Freyheit desto eher zu erlangen / vielfältig versicherte / daß er niemahls in würrklichen Diensten bey dem Schwedischen König gewesen wäre / so waren jener Bemühungen umsonst; und als Se. Czaarische Majestät den 4. Decembr. in höchster Person nach Hamburg kam / so kunteder Stadt-Magistrat nicht verhindern / daß er nach der Mecklenburgischen Vestung Dörnitz abgeführt werden mußte; von welcher Zeit an / man nichts weiters gehöret hat / als daß er dem Czaarn nach Petersburg folgen müssen.

Der neu-eröffnete historische Bilder-Saal...— Nürnberg, 1727.— Bd. VIII.— S. 443—445.

²¹ Allgemeine Duetsche Biographie.— Leipzig, 1898.— Bd. 43.— S. 3—50 та ін.

Переклад

1716 [Цар] велить арештувати козацького графа Вінаровського (Войнаровського)

Після згаданої конференції (з пруським королем) цар відразу повернувся до Гамбурга, що стало нещастям для козацького графа Войнаровського. Він був сестрінком колишнього славного гетьмана Мазепи — багатий, майже 24-х років. Був у дорозі до шведського короля, який довгий час перебував у цій країні і якому він при потребі позичив 24000.00²² імперських талерів — суму, яку на його численні просьби зі Швеції не повернено. І він уважав, що варто йому самому поїхати до короля. Він вирішив їхати через Гамбург і, будучи легковажним, замість їхати інкогніто, представляв себе як граф і брав участь у публічному житті. Як тільки російський резидент у Гамбурзі про це довідався, доручив міській поліції 12 жовтня 1716 р. затримати в його власному помешканні під домашнім арештом. Шведи відразу докладали усіх зусиль, щоб Гамбурзький магістрат ніяк його цареві не видавав. Але Войнаровський з надією скоріше дістатися на волю багато разів запевняв, що він насправді ніколи не був на службі у шведського короля. Однак його намагання були даремні. І лише коли його царська величність власною особою прибув 4 грудня до Гамбурга, міський магістрат не міг нічого вчинити, і його вивезено до Мекленбурзької твердині у Доєрнітц. Від того часу нічого не було чути про нього, хіба те, що він мусив податися за царем до Петербурга.

²² Войнаровський позичив шведському королю 24 тис. талерів, див.: Engel Johann Christian von. Geschichte der Ukraine... — S. 329.

Валентина СОБОЛЬ

Варшавський університет (Варшава. Польща)

ПАМ'ЯТНА КНИГА ДМИТРА ТУПТАЛА

Для історика літератури літературні пам'ятки важливі зовсім не тому, що відбивають класові інтереси і симпатії, а тому, що самі в собі містять своєрідну історію.

Володимир Перетц¹

Тарас Шевченко залишив по собі 36 суто автобіографічних творів, не враховуючи тих, у яких автобіографічні мотиви не є визначальними. У Дмитра Туптала, на „Житіях святих” якого виріс Т. Шевченко і які, за свідченням мемуаристів, повторював вечорами на прохання батька, котрий і сам по святах, особливо зимовими місяцями, любив читати вголос „Мінею”, — маємо лише один автобіографічний твір. Це його щоденник, або „Діаріуш”. Видання унікальної пам'ятки українською мовою актуальне і своєчасне у сенсі гостро назрілої — напередодні створення нової історії української літератури — проблеми повноти українського літературного процесу. Не новою, але актуальною, як справедливо наголошують дослідники², ця проблема є і нині — стосується вона як давньої, так і нової та новітньої літератури. Щоденник Д. Туптала є, з одного боку, краплиною в морі невідомих чи малознаних досі творів українського письменства, з другого — вага цього твору надзвичайна, бо ж саме щоденник, як ніякий інший твір, яскраво засвідчує українську ментальність його автора — одного з найвидатніших письменників XVII—XVIII ст., творчу спадщину котрого й сьогодні російська наука вперто зараховує до свого скарбу. Цілком своєчасний висновок про те, що „нам не треба пасивно спостерігати, як наш духовний набуток працює на чужу культуру”³, сприймаємо як імпульс до дії, вважаючи за необхідне донести до читача текст унікальної пам'ятки рідною мовою, а також розкрити її моральний та естетичний потенціал, застосувавши як традиційні, так і нові методології аналізу літературного тексту.

¹ Перетц В. Из лекций по методологии... — К., 1914. — С. 87.

² Мишанич О. Проблеми вивчення давньої та класичної української літератури // Слово і час. — 2002. — № 2. — С. 15.

³ Там само. — С. 17.

„Діаріуш“ Д. Туптала відомий під кількома назвами: „Денні записки“, „Літописець келейний“, „Келейні записки“. Коли у своєрідному „Объявлении“ видавець Микола Новиков рекламував своє видання „Древняя российская вифлиофика или Собрание древностей российских, до российских истории, географии и генеалогии касающиеся, издаваемые ежемесячно Николаем Новиковым“, то писав, що, крім інших цікавих та важливих пам'яток, друкуватиме ще „[...] некоторые краткия и любопытства достойные Летописи“⁴. Немає ані найменшого сумніву, що видавець мав на увазі саме щоденник Д. Туптала, який він уперше надрукував якраз у цьому випуску. Отже, 1774 р. пам'ятка вперше вийшла друком під такою розгорнутою назвою: „Дневныя записки Святаго Димитрия Митрополита Ростовскаго съ собственноручно писанной имъ книги, къ Киевопечерской Книгохранительницѣ принадлежащей, списанныя“. Далі йшла підназва: „Диариуш Гръбшаго иеромонаха Димитрия, постриженца Кирилловскаго Киевскаго Монастыря“. Першу назву згодом дещо змінить знову ж таки М. Новиков у третьому виданні щоденника 1784 р.: „Келейная летопись или Дневные записки святаго чудотворца Димитрия, Митрополита Ростовскаго, изданные съ собственноручно писанной имъ книги, находящейся в Киевопечерской библиотеке“.

Упродовж XVIII ст. щоденник Д. Туптала витримав сім видань, але тільки раз його видано окремою книжечкою на 112 сторінок, форматом 10 на 15 см, із рослинним орнаментом на титулі й на останній сторінці. Таке окреме (а це була друга поява „Діаріуша“ друком — цього разу не в Санкт-Петербурзі, а уже в Москві 1781 р.) видання, здійснене М. Новиковим через сім років після першого, мало чи не найкоротшу назву: „Дневные записки святаго чудотворца Димитрия, митрополита Ростовскаго, изданные съ собственноручно писанной имъ книги, находящейся въ Киевопечерской Библиотеке“.

Трагічною була доля першого і третього видань щоденника Д. Туптала. Як зафіксовано у довіднику „Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века“⁵, в 1787 р. у московських книгарнях було зафіксовано 252 примірники книжки „Древняя российская вифлиофика“ за 1774 р., у складі якої вперше надруковано щоденник Д. Туптала. Водночас у тому ж таки 1787 р. конфісковано також 1184 примірники збірки творів Д. Туптала, видрукуваної у 1784 р. Це було вже третє перевидання „Діаріуша“, який був уведений до складу збірки „Летопись иже во святых отца нашего Димитрия [...] с присовокуплением Келейной летописи сего ж святаго чудотворца [...]“ (у друкарні І. Лопухіна в Москві видав М. Новиков).

Усі подальші видання творів Д. Туптала загалом і щоденник зокрема пильно контролювано, підтвердження чому знаходимо в уже згадуваному довіднику. 1796 р. у Санкт-Петербурзі видав збірку творів Дмитра

⁴ Древняя российская вифлиофика или Собрание древностей российских, до российских истории, географии, генеалогии касающиеся, издаваемая ежемесячно Николаем Новиковым.— Санкт-Петербург, 1774.— Месяц октоврий.— Часть VI.— С. 163.

⁵ Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века. 1725—1800.— Москва, 1962.— Т. 1.— С. 296—297.

Туптала, в яку ввійшов і щоденник, Василь Сопіков. У 1799 та 1800 рр. у Москві (в університетській друкарні Рудигера і Клавдія коштом І. Глазунова — „издживением И. Глазунова“) Ф. Розанов „по дозволенію Святейшаго Правительствующаго Синода и по одобрению Московской цензуры“ видав „Летопись иже во святых отца нашего Димитрия, митрополита Ростовскаго чудотворца, сказующая Деянія от начала міробытія до Рождества Христова, собранная из Божественнаго писання, изъ различных Хронографов и Историографов Греческих, Славенских, Римских, Польских, Еврейских и иных, с присовокуплением 1) богоугоднаго Житія сего Святителя 2) Духовной Грамоты 3) Келейных записокъ 4) гравированного его портрета и 5) особаго историческаго и географическаго краткаго словаря“.

Основою всіх видань „Діаріуша“ у XVIII ст. став текст, поданий до друку Миколою Бантишем-Каменським, а виданий Миколою Новиковим. Рукописну книжку Д. Туптала, в якій, крім щоденника, вміщено ще й його вірші, власноруч записані, випадково знайшов М. Бантиш-Каменський 1774 р. Тоді ж таки знахідку в „Древней російской вифліофике“ надрукував М. Новиков, член „Вольного Російского собранія при Императорском Московском Университетѣ“. Видавець належним чином оцінив нововіднайдений твір Д. Туптала і доклав зусиль до його видання. Про це свідчить згадуване уже „Объявление отъ издателя“ (С. 163—164). М. Новиков наголошує, що шостий випуск „Древней російской вифліофики“ не вийшов би, якби цариця Катерина II, „знаменитая любительница истории Російской не соизволила подкрепить мое издание знатною суммою денег“. На наступній після титульної сторінці стоїть посвята „Императрицѣ и самодержицѣ всероссийской“.

У серпні 2000 р. у Музеї книги Москви нами знайдено шість видань щоденника, здійснених у XVIII ст. П'ять із них розміщені у великих збірниках, а одне видання щоденника, як уже наголошувалось, є особним, має вигляд невеличкої книжечки форматом 10 на 15 см в обсязі 112 сторінок (це видання 1781 р.). Зауважимо, що московське видання „Діаріуша“ — друге, але друге саме в складі „Російської вифліофики“ за 1781 р. — у московському Музеї книги його немає. Натомість нам пощастило скористатися цим виданням в історичній бібліотеці, розташованій на території Києво-Печерської лаври.

Серед згаданих п'яти видань, які зберігаються у московському Музеї книги, тільки одне, найперше, міститься у складі „Древней російской вифліофики“, інші чотири — у складі об'ємних збірників, що мають дуже подібні (з незначними варіантами) назви: „Летопись иже во святых отца нашего Димитрия, митрополита Ростовскаго, новоявленного чудотворца, сказующая вкратце деянія от начала міробытія до Рождества Христова, собранная из божественных писаний, из различных хронографов и историков, греческих, славенских, римских, польских, еврейских и иных; с присовокуплением Келейной летописи сего же святаго чудотворца“. Саме так звучить повна назва видання, зреалізованого М. Новиковим у московській друкарні І. Лопухіна в 1784 р. Звернімо увагу на те, що видання здійснювалися з певною закономірністю. Наприклад, між першим, який відкриває пам'ятку, виданням М. Новикова у збірнику „Древняя российская вифліофика“ (1774) та першим об'ємним, розлогим виданням „Летописи иже во святых...“ у друкарні І. Лопухіна (1784)

немає круглої дати — так само, як між рідкісним і досі єдиним у вигляді окремої книжки виданням щоденника у 1781 р. та між другим виданням у Москві в 1791 р. у складі „Древней российской вифлиофики“. Наведена далі схема унаочнює цю своєрідну видавничу кардіограму, яка вже сама по собі спонукує до пильнішої уваги до пам'ятки:

1774 р.— „Древняя российская вифлиофика“ (Санкт-Петербург);

1781 р.— „Дневные записки святого чудотворца Димитрия митрополита Ростовского, изданныя съ собственноручно писанной имъ книги, находящейся в Киевопечерской Библиотеке. Издание второе (Въ Москвѣ, Въ Университетской Типографіи у Н. Новикова)“;

1784 р.— „Летопись иже во святых... с присовокуплением Келейной летописи сего же святого чудотворца“ (видав М. Новиков);

1791 р.— „Древняя российская вифлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географіи и генеалогіи российских касающихся, изданная Николаем Новиковым, Членом Вольного Российского Собрания при Императорском Московском Университетѣ. Москва, въ Типографіи Комиссии Топографической“;

1796 р.— „Летопись иже во святых...“ (видав у Санкт-Петербурзі В. Сопіков з дозволу Святого Синоду) — „Летопись иже во святых отца нашего Димитрия митрополита Ростовского, чудотворца, сказующая Деянія отъ начала міробытія до Рождества Христова, собранная из Божественнаго Писання, из различных Хронографов Греческих, Славенских, Римских, Польских, Еврейских и иных, съ присовокуплением Богоугодного житія сего Святителя, духовной грамматы, келейных записок и гравированного его портрета. Третьим и исправнейшим тиснением, с списка, сверенного с настоящим подлинником, писанным собственноручно святытеля рукою, по дозволенію Святейшаго Правительствующаго Синода и по одобренію Московской Цензуры, издал Ф. Розанов. Часть 1. Въ Университетской типографіи у Ридигера и Клаудія. Иждевением М. Глазунова“;

1800 р.— „Летопись иже во святых отца нашего Димитрия, митрополита Ростовского чудотворца, сказующая Деянія отъ начала міробытія до Рождества Христова, собранная изъ Божественнаго писання, изъ различных Хронографов и Историографов Греческих, Славенских, Римских, Польских, Еврейских и иных, съ присовокуплением 1) богоугоднаго Житія сего Святителя 2) Духовной Грамоты 3) Келейных записокъ 4) гравированного его портрета и 5) особаго историческаго и географическаго краткаго словаря. Часть первая. По дозволенію Святейшаго Правительствующаго Синода и по одобренію Московской Цензуры издал [...] Ф. Розановъ. Москва, въ Университетской типографіи у Ридигера и Клаудія. Иждевениемъ М. Глазунова“.

Ця послідовність виразно демонструє корекцію назви тих видань, у складі яких друкувався також і щоденник Д. Туптала. Три останні видання (маємо на увазі одне В. Сопікова у Санкт-Петербурзі і два Ф. Розанова у Москві) витримали перевірку Святого Синоду, з дозволу якого (а також після цензурного прочитання та дозволу) були видрукувані.

Ми зіставили усі вказані видання щоденника, які за змістом відповідають найпершому, який відкриває пам'ятку і здійснений М. Новиковим 1774 р. Формально відрізняються тільки примітки. У Синодальних виданнях від 1796, 1799 та 1800 рр. приміткові символи видозмінено — це вже

не „зірочка" (*), а літери тогочасного російського алфавіту. Примітки, отже, передають дух того часу, того року, коли саме готувався до друку і видавався текст. Порівняння-зіставлення, проведене нами на основі вказаних видань, особливо ж першого і останнього, дає змогу зробити невтішні висновки про вилучення пам'ятки із активу українського щоденництва, письменства загалом і успішне її вписування видавцями у контекст російської культури, літератури, мови.

Власне, вже перша примітка М. Новикова у найпершому виданні пам'ятки містить відверті пояснення: „Книга сія по случаю усмотрѣна была въ 1774 году Николаем, Бантышем, Каменскимъ (что нынѣ Дѣйствительный Статскій Советник), который списав оную, и исправивъ Польскія и Малороссійскія рѣчи, отослалъ оригиналъ въ Киевопечерскую Лавру, совѣтуя хранить оной прилѣжанѣе. Господин Новиковъ и здаль послѣ сію книгу въ печать”.

Примітки, зроблені при першому виданні М. Новиковим, із дуже нечисленними (насамперед геополітичного плану) змінами, які відбувалися у світі впродовж XVIII ст., перемандрували до всіх наступних видань тексту пам'ятки. Закономірно виникає запитання: а як усе це було представлено у самому рукописі пам'ятки?

За словами Є. Болховітінова, оригінал щоденника Д. Туптала, за яким надрукував „Діаріуш" М. Новиков, утрачено ще 1834 р.⁶ У Відділі рукописів і рідкісної книги в Москві зберігаються три списки щоденника, які нам удалося відшукати, а дещо пізніше й опрацювати віднайдену в Історичній бібліотеці Києво-Печерської лаври розвідку 1987 р. В. Белоненка та Г. Єніна, в якій ці списки „Діаріуша" сумлінно досліджено й описано. Перший список „Діаріуша" — неповний, записи закінчуються 1689 р., а сам список щоденника зберігається у рукописній праці „Сборник сочинений Дмитрія Ростовского Тит. 1222" (у фондах ОриРК Российской национальной библиотеке. Санкт-Петербург). Перший збірник належить до кінця XVIII ст. Другий рукописний збірник — „Тиханов 510" пізнішого походження, у його складі зберігся повний список щоденника Дмитра Туптала. До обох збірників, як довели В. Белоненко та Г. Єнін⁷, текст щоденника переписано із видання М. Новикова. На пильнішу увагу заслуговує третій список „Діаріуша”.

По-перше, він є окремим рукописом (G. IV. 186), який має 23 аркуші, списані двома різними почерками. На аркушах 10 зв., 12, 16 зв., 19 відмінним від першого почерком написані листи Д. Туптала патріархам, а також листи до Д. Туптала від патріархів. На звороті ж останнього аркуша — написаний відмінним від перших двох почерком окремий твір. Це „Духовная песня, сочиненная Дмитрием в бытность его иеромонахом, акростихическими стихами, изображающими чин и имя его в начальных, каждая строки, буквх”.

По-друге, папір, на якому збережений третій список „Діаріуша”, має філіграні. Це герб міста Ярославля з літерами ЯМСЯ, Pro Patria з літерами АГ та вензелем. Дослідження особливостей цього паперу на сьогодні

⁶ Русская старина.— 1887.— Т. 53.— С. 662.

⁷ Белоненко В. С., Єнін Г. П. „Диариуш“ Дмитрия Ростовского // Исследования памятников письменной культуры в собраниях и архивах отдела рукописей и редких книг.— Ленинград, 1987.— С. 12.

уже здійснене. Апелуючи до спеціальних наукових праць (таких, як „Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII—XX века” С. Клепікова, 1959 р. та З. Участкіної (Z. Uchastkina „A history of Russian hand papermills and their watermarks”, 1962 р.), В. Белоненко та Г. Єнін доводять, що папір, на якому переписано щоденник Д. Туптала, був виготовлений не пізніше кінця 70-х років XVIII ст. Це, своєю чергою, дає змогу зробити висновок, що рукопис Г. IV. 186 є ранішим (з-поміж відомих досі) списком „Діаріуша”. Привертають увагу пізніші за часом появи примітки на першому аркуші: „Копия” та „Из библиотеки Киевской лавры Печерской”. На 23-му аркуші почерком, який є основним у рукописі, але іншого кольору чорнилом, дописано: „Року аѣпа (1681) во второк второй недели по Пасце сия книга сооружися”. Доречним буде порівняння змісту цього припису з приміткою самого М. Новикова на самому початку виданого ним тексту пам’ятки: „О времени, когда сия книга начата писать, сам творец в заглавии оныя на доске след[ущее] упоминает: 1681 года, во вторник второй недели по Пасце, сия книга сооружися”. Простежений збіг змісту приписки у списку Г. IV. 186 і примітки М. Новикова у виданому ним тексті наводить на думку, що перед нами, ймовірно, список з оригіналу. Є ще один важливий збіг. У виданні М. Новикова знаходимо тільки початок запису під 1687 р., далі на сторінці 35-й виданого у 1774 р. „Діаріуша” або ж на сторінці 377-й щоденника, виданого 1781 р., читаємо примітку: „Следующего листа не имеется: оной по крайнейшему нещастію потерян, ибо в книге сей расклеены были в некоторых местах листы”. Відповідно ж у списку Г. IV.186 запису за 1687 р. узагалі немає.

Водночас порівняння цього третього списку (Г. IV.186) та тексту, видрукуваного М. Новиковим, оприявнює і розбіжності між ними. Ми вже звертали увагу на те, що текст пам’ятки М. Новиков подав тогочасною російською мовою — мовою XVIII ст. А в списку Г. IV.186 приблизно чверть тексту — польською та латинською мовами. Наголосимо, що із цим списком свого часу був ознайомлений дослідник творчості Д. Туптала І. Шляпкін, але вчений дуже перебільшив обсяг тексту, написаного польською та латинською мовами — у цьому можна переконатися на прикладі списку Г. IV.186: не „изредка” написано текст „по-малорусски”, як це твердив І. Шляпкін⁸, а приблизно на 75 відсотків. Лише четверту частину тексту „Діаріуша” написано польською мовою та латиною — ми мали нагоду на власні очі переконатися у цьому. Автори найгрунтовнішої досі розвідки про „Діаріуш” В. Белоненко та Г. Єнін уперше і цілком слушно внесли корективи, зауваживши прикру натяжку в праці І. Шляпкіна. Їм же належить і ніким донині не спростований висновок про те, що список Г. IV.186 є прямим списком із оригінального рукопису щоденника Д. Туптала і в зв’язку з утратою оригіналу він набуває значення першоджерела⁹. Дослідники цілком справедливо вказують і на те, що М. Новиков видрукував досить вільний переклад, внісши зміни, які, щоправда, позначилися не на змістові, а на мові пам’ятки.

⁸ Шляпкин И. Св. Димитрій Ростовскій и его время.— Санкт-Петербург, 1891.— С. 364.

⁹ Белоненко В. С., Енин Г. П. „Диариуш” Дмитрия Ростовского.— С. 13.

Значну плутанину в історію вивчення пам'ятки внесли помилкові висновки М. Петрова в його описах: „Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии“ (Київ, 1875) та „Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве“ (Москва, 1896)¹⁰. Так, М. Петров помилково вважав ідентичними тексти щоденника Д. Туптала — саме ті, один з яких міститься у збірнику під № 293 в Церковно-археологічному музеї у Києві, а другий — під № 162 — у Києво-Печерській лаврі. Звернімо увагу на те, що останній цей дослідник бездоказово вважав автографом, який, на його думку, надрукував не лише М. Новиков, але й І. Шляпкін. І ось тут коріниться ще одна досить складна історія, пов'язана з видрукуванням „Діаріуша“. Річ у тому, що (і це ми бачимо в праці „Св. Димитрій Ростовский и его время“) І. Шляпкін видрукував цілком інший і за змістом, і за обсягом текст, зазначивши, начебто текст щоденника він бере з рукопису під № 162. Причому І. Шляпкін дає довільну назву видрукованому ним варіантові: „Диарий св. Димитрия“. Скорочену назву — діарій, а не діаріуш — мусимо поцінувати як своєрідну підказку вченого. І. Шляпкін істотно переробив щорічні записи видрукованого М. Новиком тексту. Вони подані у монографії „Св. Димитрій Ростовский и его время“¹¹ у зменшеному обсязі, але крім цього, дослідник вилучив із них цілу низку фактів. Підсумовуючи порівняльно-зіставні студії над текстами „Діаріуша“ та „Діарія“, дослідники констатують, що „матеріали, опубліковані І. Шляпкіним, відповідають і хронологічно (1651—1703), і за змістом видрукованому М. Новиком тексту і є скороченою редакцією „Діаріуша“, що, ймовірно, і спонукало І. Шляпкіна озаглавити їх „Діарій св. Димитрія“¹².

Отже, історія видання та вивчення рідкісної і дуже важливої пам'ятки досить складна, як складний, неоднорідний за змістом, контрастний за стилем сам її текст. Переклад його сучасною українською мовою, здійснений нами за виданням „Діаріуша“ у складі збірника творів Д. Туптала від 1781 р., надіємось допоможе у глибшому вивченні щоденникових записів, на які не є багатим давнє українське письменство. З цього приводу Д. Чижевський зауважив, що українське бароко не знає всієї різноманітності жанрів. Крім суто історичних творів (як він пише, „записок“), учений згадує про діаріуш Афанасія Филиповича, що постав близько 1645 р., та „оригінальний тип записок“ Василя Григоровича-Барського, який датується 1745 р., замикаючи таким способом 100-річний часовий діапазон. Та якраз у цьому часовому діапазоні, між появою названих щоденників, а саме 1681 та 1720 рр., розпочато працю над ще двома діаріушами — Дмитра Туптала та Пилипа Орлика.

„Діаріуш“ Д. Туптала хоч і поступається за обсягом аж п'ятитомному „Подорожньому діарію“ П. Орлика, опублікування якого завдячуємо Гарвардському інституті українознавчих студій, але за змістом, важливою інформацією та силою впливу на читача це твори рівнодостойні. Як достойними нашої пошани є їх автори.

¹⁰ Петров Н. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. — К., 1875. — Вып. 1. — С. 297; Петров Н. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. — Москва, 1896. — Вып. 2. — С. 111.

¹¹ Шляпкин И. Св. Димитрій Ростовский и его время. — С. 1—11 (Додаток).

¹² Белоненко В. С., Енин Г. П. „Диариуш“ Дмитрия Ростовского. — С. 11.

Обидвоє — і Дмитро Туптало, і Пилип Орлик — знайшли останній спочинок у чужій землі: Д. Туптало — в ростовській (1709); П. Орлик — у молдавській (1742). Сподвижницьким життям обидвоє уславили Україну, ставши речниками непроминального, а своїм мисленням, творчим доробком вони органічно вписалися у європейський контекст. Спільним для Д. Туптала і П. Орлика (попри численні відмінності) є ще й послідовне відстоювання своєї людської і національної гідності. „Гонор свій та своєї країни умів зберігати”¹³ — ця характеристика В. Шевчуком Пилипа Орлика однаковою мірою може стосуватися і Дмитра Туптала. Свідченням істинності сказаного може слугувати і його „Діаріуш”. Потужною енергією моралі, у світлі якої Д. Туптало постає як людина совісти й чести, людина високої самосвідомості, „Діаріуш” актуалізує важливу ланку в історії українського щоденникарства того різновиду, в якому домінує морально-етичний пафос. На різних просторово-часових полюсах цієї традиції — сповідально-закличний Мономахів заповіт „тримати очі долу, а душу вгору” і вистраждані рядки Шевченкового „Журналу”, щоденникові записи Сергія Єфремова, Олександра Довженка, Григора Тютюнника, Леоніда Коваленка... У світлі магнетичної внутрішньої краси митців, які всупереч найжорстокішим випробуванням долі сповідували високу мораль духу, слова і діла, в новому світлі постає і їхній творчий доробок, й історія українського письменства загалом. Тому гостро на часі — нове відсвіжене прочитання цих самосповідальних творів, з-посеред яких належне місце має зайняти і щоденник Дмитра Туптала.

* * *

У барокову добу щоденникові твори, як нарікав Д. Чижевський, були в Україні не дуже розповсюджені. Жанр автобіографії в українській літературі цього періоду представлений справді нечисленними творами. Так, перші діаріуші відомі з доби середньовіччя. Це діаріуші П. Борзаківського й Ладинського, М. Ханенка й О. Марковича, дещо згодом — діаріуші П. Орлика, А. Филиповича та В. Григоровича-Барського. Про два останні Д. Чижевський пише як про автобіографію, яка розвивається на тлі „не стільки політичних, скільки церковних подій та цікава тим, що подає певну характеристику суб’єктивного розвитку автора”¹⁴. Дослідник називає далі діаріуш А. Филиповича (близько 1645 р.) та „оригінальний тип записок”, який презентує подорож В. Григоровича-Барського по святих землях (перед 1745 р.).

Як бачимо, з поля зору вченого випадає майже ціле століття розвитку українського щоденникарства, яке якщо й не збереглося через неможливість бути видрукуваним, то дійшло в складі більших за обсягом творів. Маємо на увазі і крайове монастирсько-церковне літописання¹⁵, і потужний корпус барокової козацької історіографії, представлений такими об’ємними творами, як „Літопис Самовидця”, „Літопис Григорія Грабянки”, „Літопис Самійла Величка”, „Історія Русів”. Так, Г. Грабянка

¹³ Шевчук Валерій. Гетьман-вигнанець // Хроніка 200.— К., 1993.— С. 72.

¹⁴ Чижевський Д. Історія української літератури.— Нью-Йорк, 1956.— С. 301.

¹⁵ Список українських літописців та мемуаристів див.: Корпанюк М. Крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-літературне явище.— К., 1997.— С. 153—160.

уже в назві свого твору дає нам вказівку на те, що саме „[...] з різних літописців та із діаріуша [тут і далі виділено нами.— В. С.], на тій війні писаного“, постав його вікопомний твір. Автор найфундаментальнішого твору української історіографії XVII—XVIII ст. Самійло Величко з гіркою нарікає на скупість інформації, поданої у стислих козацьких реєстрах та діаріушах. У першому томі „Літопису Величка“ маємо чи не єдиний негативно-критичний дискурс оцінки української щоденникарської спадщини доби бароко, завуальований „плетінням слівес“. Славу нашу сховано, констатує Самійло Величко, „під плащем їхніх („давніх слів“ янсько-козацьких письменників“, як ще називає їх літописець) нікчемних лінощів“, бо ж коли хто-небудь із них і прагнув увічнити якусь видатну подію, то робив це досить недбало, фіксує події надміру короткослівно, „не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин“¹⁶. У подальшому викладі С. Величко покликається на діаріуш козацького дієписця Самійла Зорки як на реально існуючий. Натомість ось уже понад півтора століття найавторитетніші дослідники дискутують, чи існував насправді такий хроніст-писар та його діаріуш, чи це ще одна із барокових містифікацій С. Величка.

„Діаріуш“, або „Денні записки“, одного з найвидатніших українських і російських письменників Дмитра Туптала стоїть узагалі мовби осторонь, ще по-справжньому не будучи уведеним до активу ані української, ані російської літератури. На те існує низка об'єктивних причин, які ще донедавна унеможливлювали вільний доступ до творів Д. Туптала загалом, так і до щоденника зокрема. Та особливої уваги набуває нині і суб'єктивний фактор у вивченні доробку святиителя, боротьба за спадщину якого триває і понині, також і на міжнародному науковому рівні. Наприклад, у розвідках Джованні Броджі Беркофф, зокрема, в статті „Dumitr Tuptalo Metropolita Rostowa“ автор аналізує стан вивчення творчої спадщини Д. Туптала і доходить висновку: „Якщо маємо говорити про почуття національної приналежності, то певна, що у Тупталенка домінує усвідомлення його українських коренів, хоч воно не висловлене в його творах прямо. Під цим поглядом можна апелювати до майбутніх досліджень над особистіснішою частиною його творчого доробку. Нею є його кореспонденція з приятелями та його поезія“¹⁷.

Кореспонденцію агіографа з приятелями, як уже зазначалось, уміщено в другій частині щоденника. Вона обіймає сім останніх років життя Д. Туптала, присвячених проповідницькій, навчально-виховній та творчій праці в Ростовській єпархії. Про діяльність українських владик у російських єпархіях Ганс Роте пише як про вагомий елемент, завдяки якому православ'я зберегло свій значний вплив на культуру і літературу Росії¹⁸. Дослідник наголошує, що це видно було в єпископських містах

¹⁶ Величко Самійло. Літопис / Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук.— К., 1991.— Т. 1.— С. 26.

¹⁷ Brogi Bercoff Giovanna. Królestwo Słowian. Historiografia Renesansu i Baroku w krajach słowiańskich.— Izabelin, 1998.— S. 192. Про українські корені Д. Туптала див. також: Fros H., Sowa F. Dwoje imię.— Kraków, 1995.— S. 191.

¹⁸ Роте Ганс. Деякі питання українсько-російських взаємин у давній літературі // Варшавські українознавчі записки / За ред. С. Козака.— Варшава, 1989.— Зошит 1.— С. 112.

поза межами столиць — у Новгороді, Твері, Вологді, Великому Устюзі, Рязані, Пскові, випускаючи з поля зору те, що такий видатний діяч, як Дмитро Туптало, проживаючи сім років у Ростові, відкрив першу в Ростовській землі школу, завершив працю над „Житіями святих“, написав чимало інших творів. Відзначаючи діяльність українських монахів та єпископів у Росії, Ганс Роте пише, що вони стали основою своєрідної установи, „так би мовити, *translatio studiorum*“¹⁹, наголошуючи, що українці організовували не лише школи, а й перші і найважливіші бібліотеки в Росії. Стосовно Д. Туптала вчений відзначає, що саме він модернізував Катехізис, написаний Ісаєю Копинським, і саме ця осучаснена Д. Тупталом версія утрималася до часів Катерини II.

І в діаріуші, і в листах, які увійшли до нього, знайшла відображення не лише видатна діяльність святителя як в Україні, так і в Росії, а й (саме з цього погляду щоденник є особливо цінним) відбився складний внутрішній світ Д. Туптала, який, з одного боку, увібрав трагізм перехідної доби української історії, а з другого — перипетії його власної долі. Вона не була прихильною до Д. Туптала ані змолоду, ані в останні роки життя, коли з волі царя святитель опиняється далеко від рідної землі. Трагічне світовідчуття хоч і погамовується смиренною вдачею, про яку маємо чимало свідчень, але не нівелюється, а набуває дуже неординарних форм відображення. Складність полягає в тому, щоб правильно визначити алгоритм зчитування трагічних мотивів, на які загалом багата українська історіографія цієї доби. Стосовно ж „Діаріуша“ Д. Туптала видається слушним міркування Джованни Броджі Беркофф, яка (услід за Олександром Державіним, простудіювавши його маловідоме дослідження, котрому автор присвятив ціле життя) накреслює перспективи подальших шляхів осмислення творчості Д. Туптала, які постають із нових взаємовідносин між письменником та читачем: „Зі студій Державіна випливає, що в творах Тупталенка накреслюються нові стосунки між письменником та читачем. Творчість письменника вже не є актом побороти, плодом діалогу між особистістю та Всемогутнім, але свідомим і невпинним процесом достосування до слухаючої публіки; то вже не є тільки результат московської православної культури, зібрання всіх доступних текстів (як „Четві“ Макарія), потрактований як свідоцтво втручання Божого натхнення. Творчість Тупталенка звертається до людини і прагне на неї впливати, поєднуючи *delectare* з *docere*, забезпечуючи певнішу його дорогу до Бога завдяки знанням та переконанням, які дає література (тобто риторика). Те нове відчуття процесу літературної комунікації не було глибше досліджене Державіним, бо ж ані не відповідало завданням, які він ставив перед собою, ані не узгоджувалося з методологією, котра домінувала в ті часи, коли він писав; воно може бути, однак, з успіхом та користю простеженням у наших часах“²⁰.

¹⁹ Роте Ганс. Деякі питання українсько-російських взаємин у давній літературі.— С. 113.

²⁰ Brogi Bercoff Giovanna. Królestwo Słowian...— S. 190. Про актуальність зазначених проблем у межах доби бароко див. також: Гольберг М. Читатель в славянских литературах и коммуникативные функции культуры // Славянские культуры и мировой литературный процесс. Материалы международной научной конференции ЮНЕСКО.— Минск, 1985.— С. 270—272.

Таким чином, проблеми наративності набувають актуальності з огляду на секрети особливої персвазії текстів Д. Туптала, адекватне зчитування якої розкриває також і ті форми реалізації трагічного світовідчуття, які не лежать на поверхні. Звернімо увагу на сни, видіння, чуда. Вони постають першопричиною своєрідної інтриги, яка зближує і в окремих моментах стирає грані між власне історіографією та літературним текстом. Так, говорячи про об'єднання історіографії та літератури в межах „великої наратології“, Рікер зазначає, що возз'єднання наративного поля є можливим лише настільки, наскільки конфігуруючі операції, застосовувані в обох сферах, можуть бути виміряні однією мірою. Такою спільною мірою, на думку Рікера, була для них побудова інтриги²¹. Про належне літературне оформлення моментів інтриги у власному творі дбає сам Д. Туптало, редагуючи згодом свій діаріуш. Невипадково у тексті щоденника є описи трьох надзвичайних природних явищ, стихій, які принесли трагічні наслідки людям (про них свідчить і „Літопис Самійла Величка“), а також художнє відтворення трьох символічних снів-видінь. Унаслідок пізнішого редагування тексту автором (або ж свідомого прагнення зробити його цікавим для читача, інтригуючим) кожна зі знаменитих подій подана як така, що відбувається напередодні якихось особливих, воістину доленосних, змін у житті Д. Туптала.

Сни-видіння позначені містикою і трагічним переживанням. Святі мученики Варвара та Орест, які приходять у видіннях до святителя, коли він бачить їхні муки, жахливі тілесні рани, співпереживає тортури святих мучеників за віру, мовби випробовують і самого Д. Туптала на його готовність до подібного подвигу. Націленість на героїчне сподвижництво автор ніде відверто не афішує, але ті зміни, які настають у його долі після кожного знаменного видіння, мовби об'єктивно стверджують закономірність того, що саме Д. Туптала обрано на вищу посаду чи доручено справу написання „Житій святих“, яких ще не мала і Московська церква. Так, під 1685 р. знаходимо запис видіння, як у ніч на 10 серпня на очах у Д. Туптала, який хоче очистити від гнилизни раку святу Варвару, раптом свята мучениця постає живою, веде з ним бесіду: „Слова сіи услишавъ отъ святой, началъ я тужити, и аки би отчаяватися“²². Таке трагічне пережиття моменту завершується катарсисним очищенням: „Жалея о пробужденіи моемъ, почувствовало сердце мое нѣкоторую радость“²³.

І хоч далі йде висловлення подиву автора, який буцімто й не відає, що може означати такий приголомшливий сон, але ж читач бачить, що сам запис про цей сон невинядово обрамлений двома знаменними подіями в долі самого автора. Попередній запис про події червня 1684 р. вістує про початок роботи над книгою, яка стане справою цілого життя („[...] началъ, съ Божією помощією, изъ послушанія, писати Житія Святих“, на цѣлий годъ. Дай Боже совершити!“)²⁴. Запис за наступний — після запису про символічне видіння — 1686 рік теж інформує про

²¹ Виготский Л. Собрание сочинений: В 6 т.— Москва, 1982.— Т. 2.— С. 162.

²² Туптало Дмитро. Діаріушъ Грѣшнаго Іеромонаха Димитрія, постриженца Кириловскаго Кіевскаго Монастыря.— Москва, 1800.— С. 357.

²³ Там само.— С. 376.

²⁴ Там само.— С. 374.

новий етап у житті Д. Туптало: рішенням гетьмана Івана Самойловича та князя Гедеона Святополка його призначено ігуменом Батуринського монастиря.

Перспективно було б поміркувати, чому наступні два сни-видіння подані в ретроспективному плані, уже як спогади про видіння, бачені раніше, але обидва записані в переліку того, що сталося згодом, у 1689 р. Перше трагічне видіння віднесене автором теж до 1685 р. Воно постає мовби сигнал передчуття: після розповіді про мученика Ореста, який показував святителеві свої жажливі рани, дорікаючи авторові „Житій святих” за те, що той не всі муки та страждання відтворив, пишучи житіє святого Ореста. Сон-видіння постає як своєрідне продовження реальності. Напередодні святитель писав якраз житіє мученика Ореста, який у видінні демонструє відразливі рани, мовби навіюючи найбільш приголомшливі картини трагічного страдництва. Натуралістичність (опис тілу, гниття, кривавих ран), загалом не властива перу святителя, у перших двох видіннях досягає мети, вражаючи увагу читача, який наочно переконується у тому, що наскільки гідними захоплення є герої „Житій святих”. На утвердження цієї істини працює навіть топос самоприниження („[...] сіє виденіє я недостойний и грешный истинно видѣл [...]”²⁵). Таким способом увага читача привертається як до самого процесу народження найголовнішої, всежиттєвої книги²⁶, праця над якою продовжувалася й уві сні, так і до латентних, підсвідомих виявів ототожнення себе зі своїми героями та їхніми стражданнями, співмірними із власними (смерть батьків, близьких приятелів, учителів, страта невинних, свідком якої став у Москві).

У сонному видінні логіка думки подекуди підмінюється логікою емоцій, особливо у третьому видінні. Сон символізує не легший, ніж у героїв „Житій святих”, мученицький шлях до самототожності уже самого агіографа, і здійснюється це через інспірацію з іменем Павло, яка трансформується у гротескову новелу. В її центрі — ім'я Павло, яке, за П. Флоренським, знаменує невтоленне духовне бажання, хотіння, а той, хто є власником цього імені, „яким би не був він особисто, є начало, протилежне смерті”²⁷. У сонному видінні Д. Туптало терпить гнів владики: „Слова его (ибо добрѣ помню) сіи били: Не азъ ли ты избрахъ, не азъ ли тебѣ имя нарекохъ, брата Павла Діакона оставихъ, и прочихъ приходящихъ, тебя же избрахъ, и прочія рѣчи во гнѣвѣ своемъ мнѣ полезнія произнеслъ, о коихъ я уже и запомнилъ; но сіи только добрѣ мнѣ памятни”²⁸.

Пророчий сон викликає почуття страху. Прокинувшись і розгорнувши Служебник, святитель знаходить у ньому ті самі слова: „Тогда паки я сталъ на своемъ мѣсте, разгнулъ Служебникъ, но и въ немъ нашель

²⁵ Туптало Дмитро. Діаріуш...— С. 382.

²⁶ „Житія святих”, — як пише російський дослідник Є. Поселянин, — було „найбільшою справою усього життя Дмитрія, це був подвиг, яким з роду в рід, поки житиме Православ'я, буде славне ім'я Дмитрія” (Русские подвижники XVIII века.— Санкт-Петербург, 1905.— С. 36).

²⁷ Флоренский Павло. Имена.— Харьков, 2000.— С. 170—171, 175. Див. також: Faryno Jerzy. Wstęp do literaturoznawstwa.— Warszawa, 1991.— S. 125—153; Fros H., Sowa F. Twoje imię.— S. 44—45.

²⁸ Туптало Дмитро. Діаріуш...— С. 385.

тотчас тѣ же самыя слова, коими меня Преосвященный истязываль, большими буквами написанныя: не азъ ли ты избрахъ, и прочая, как прежде сказано. Читаль я сіе со многимъ ужасомъ и удивленіемъ, и донны оня слова помню"²⁹.

Можна тут акцентувати головну увагу на моменті обраності Д. Туптала, зауважуючи, що введення літературних творів-пророцтв, есхатологічних повідомлень про природні катаклізми та подання їх перед якимись вирішальними подіями є своєрідною етикетною нормою у творах церковних письменників³⁰. Але це буде неповна характеристика, поза якою залишається потужний трагізм світобачення Д. Туптала, позбавленого можливості природної реалізації свого таланту на користь рідній культурі. Не з власної доброї волі він потрапляє у Ростов, де зазнає жорстоких утисків — усе це детально аналізує Іван Огієнко у праці „Святий Дмитрій Туптало”³¹. Екстремальні умови, в яких опиняється український святий у Ростові, загострюють моменти духовної ініціації, реалізації своєї самототожності, які мовби фокусуються у видінні, пов'язаному з іменем апостола Павла. Таким способом розгортається складний процес віднайдення у собі цілковитої особистості, самототожності самому собі. Історія з іменем Павло знаходить символічне продовження навіть після смерті Д. Туптала. І. Огієнко наводить змістовні Тропар і Кондак, складені на честь святителя Арсенієм Мацієвичем та Боніфатієм Борецьким. Знаменно, що і в тих творах Дмитро Туптало порівнюється з апостолом Павлом, а це порівняння є найвищою оцінкою церкви, такою високою, якої досі, як наголошує І. Огієнко, вона нікому ще не давала.

Трагізм найчастіше ототожнюється зі смертю. Смерть у бароковій українській історіографії є явищем, стереоскопічно зображуваним. У літописах Самовидця, І. Грабянка, С. Величка, в „Історії Русів” показ смерті позначений бароковим багатослів'ям, нагнітанням відразливо-жахливих картин, покликаних вразити, зворушити, спонукати до переосмислення як насправді існуючих, так і створених уявою письменників, явищ. Докладніше про це можна прочитати у працях учених, які спеціально студіювали козацьке літописання барокової доби³². Смерть (сама смерть, а не її сприйняття) у творах Д. Туптала, у тому числі і в „Діаріуші”, у переважній більшості випадків показано не як трагедію, а як своєрідний поріг до справжнього життя, до життя вищого, потойбічного, на яке заслужили мученики та сподвижники земними стражданнями. У „Діаріуші” так зображена смерть багатьох достойників, сучасників Д. Туптала, але подана неоднаково. Коментарі до короткого повідомлення про смерть того чи іншого діяча час від часу дуже яскраво характеризують особисте ставлення автора до померлого. Якщо про смерть Гедеона Святополка у записі за 1690 р. знаходимо вкрай стислу інформацію, то на

²⁹ Туптало Дмитро. Діаріуш...— С. 385.

³⁰ Белоненко В. С., Енин Г. „Диариуш” Дмитрия Ростовского.— С. 16.

³¹ Митрополит Іларіон (Огієнко Іван). Святий Дмитрій Туптало // Митрополит Іларіон (Огієнко Іван). Життєписи великих українців.— К., 1999.— С. 242—351.

³² Луценко Ю. Григорій Грабянка та його літопис // Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.— К., 1992.— С. 3—9; Шевчук В. Самійло Величко та його Літопис // Величко Самійло. Літопис.— С. 3—28; Соболев В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко.— Донецьк, 1996.— С. 84—109, 141—158.

честь Феофана Прокоповича у записі за 1689 р. читаємо уже своєрідну осанну: „Тогожь Апреля 3 дня, въ Монастырѣ Братскомъ Киевскомъ, представился блаженный памяти отецъ Феофанъ Прокоповичъ, мужъ важный и знатный, и в Церквѣ Божіей добрѣ послужившій, Проповѣдникъ сладкоглаголивый, мой любезный братъ. Погребли его на другій день, то есть, въ Четвертокъ Свѣтлыя седмицы. Вѣчная ему память!“³³

Як про людей, життя яких гідне подиву і наслідування, пише Д. Туптало про своїх батьків. Про них згадано лише двічі: у найперших рядках щоденника, перед констатацією факту власного народження на перших сторінках, та у повідомленні про їхню смерть. Однак саме ці записи містять важливу додаткову інформацію про розуміння смерті Д. Тупталом — синомъ уславлених батьків-достойників. Якщо, наприклад, Климентій Зіновійв не міг стримати свого жаху при думках про смерть („О смерти, смерти, чому ти така є страшна?“), то Д. Туптало говорить про неї філософічно і велеречиво, з пошаною до людини, яка гідно прийняла неминучість. Запис від 1689 р. про смерть його матері є першим, який свідчить, що думки про власну смерть приходили і до самого святителя, але не набували надривно-плачевних інтонацій: „Марта 29 дня, въ святой великій Пятокъ Спасительния страсти, мать моя Марья Михайловна, законная супруга отца моего Сави Григорьевича, преставилась въ девятый часъ дне, точно въ тотъ часъ, когда Спаситель наш, на Крестѣ страждущій, за спасение наше духъ свой Богу Отцу въ руцѣ предалъ. Имѣла лѣтъ отъ рождения больше семидесяти; до помянетъ ю Господь во царствіи своемъ небесномъ! Скончалася съ хорошимъ расположениемъ, памятью и рѣчью. О даби мене таковой блаженной кончины Господь удостоилъ ея молитвами! И подлинно Христіанская ея была кончина [...]“³⁴.

Спокійне, мудророзважливе передчуття власної смерті прозвучить ще раз, але тепер уже в одному з останніх листів Д. Туптала (тих, що є серцевиною умовно виокремлюваної другої частини щоденника; вона охоплює роки, прожиті святителем у Ростові). „Помишление за моремъ, а смерть за плечами [...]“³⁵ — зізнається Д. Туптало в листі до преосвященного Стефана, митрополита Рязанського, і це чи не єдиний у листовній спадщині акцент на переживанні близької неминучості, до якої ставився філософічно, власне, як Манілій, якого цитує у листі до Владика: „Одни умирають, а другіе и смерти не знаютъ“³⁶.

Єдиний виняток, коли смерть у її найжорстокішому, натуралістично деталізованому вигляді постає зображеною у щоденнику, — це задокументована страта при дворі Петра I, побачена на власні очі: — „Въ бытность нашу въ Троицкомъ Монастирѣ, казнено троихъ знатныхъ особъ за нѣкоторый бунтъ, головы отсѣчени, а иніе кнотомъ сѣчени, инымъ язика рѣзани, инымъ уши, и въ ссылку разослани“³⁷.

Російські дослідники характеризують описану агіографом поїздку Д. Туптала разом із гетьманом Мазепою до Москви як момент особливої

³³ Туптало Дмитро. Діаріуш...— С. 384.

³⁴ Там само.— С. 383.

³⁵ Там само.— С. 407.

³⁶ Там само.— С. 410.

³⁷ Там само.— С. 387.

обраности святителя, який він сам, мовляв, підкреслює у своєму щоденнику. На нашу думку, авторові йшлося не про власну значущість, а про спробу погамувати пережитий стрес, який спонукав прохопитися такими рядками, як „из Царствующаго града Москвы въ путь, въ дома своя, съ Божиимъ благословеніємъ собираемся. Господи поспіши!“

Наведене автором не абстрактне, дароване не сонним видінням, а реальною тогочасною дійсністю обличчя смерті, є винятковим у „Діаріуші“. Власне, воно тільки й могло бути надруковане у „Денних записках“, які фіксували особисто побачене й пережите. М. Іванек пише про орієнтальні впливи, які позначилися на зображенні смерті, українськими бароковими письменниками. Погоджуючись із його думкою про те, що вплив Сходу на „створення загальної атмосфери, сприяючої існуванню потреби на зображення в творах мистецтва страхіть, жорстокості, трупів, смерті — величезний“³⁸, наголосимо, що в цьому випадку йдеться не про художні тексти, а задокументовані свідчення очевидця, котрий чи не єдиний раз (бо ж попередні натуралістичні картини мук святих подвижників підкреслювати їхню мужність, їхню внутрішню велич і красу) вніс до свого щоденника матеріал, що стоїть, за словами Д. Чижевського, поза межами краси“.

У подальшому викладі „Денних записок“ перевагу взяло невід'ємне для барокової людини *tememento mori*, тонко вплетене у медитативні роздуми про вічне і проминальне, про неминучість звіту, який людина даватиме перед вічністю. Друга частина щоденника Д. Туптала, головної цінністю якої є саме листи, позначена блискучою афористичністю, вишуканим концептуалізмом, рідкісною для прозового письменства цієї жорстокої доби ліричністю. Категорії вічності Всесвіту, Святого Письма, зосереджено-спокійної несуетності виходять на перший план у зверненнях Д. Туптала до адресатів, якими стають насамперед друзі. Дискурс трагічного теж набуває іншого забарвлення, переймаючи отой „вічний“ плін життя і смерті, сліз і сміху, води і крові, що її проливати не годиться, бо кров людська — не водиця. Листи Д. Туптала постають як безцінний феномен, котрий являє на суд читачеві іншого, ще зовсім незнаного українського сподвижника духу. Натомість листи у складі першої частини щоденника є всуціль діловими, офіційними, вони дають хіба що якусь додаткову інформацію, відтінюючи власне авторську, головну, подану в записку на зразок літописних. Так, в одному з них — листі до патріарха Йоакима в Москву від 15 березня 1688 р., в якому висловлено подяку за користування Житіями Макарія, надісланими раніше для роботи, а тепер передчасно відібраними, — домінує топос самоприниження („[...] смиренную мою до лица земли предъ стопы ногъ скланяючи главу, нижайшее творю поклонение“), за яким ховається істинне обличчя автора. Швидше маска, а не справжнє обличчя Д. Туптала, постає і з поданих у першій частині інших листів. Це лист отця Мелетія Дзика до монахів Слуцького братства, у якому автор пише про високе призначення настановленого у монастир Димитрія „для пост'янія слова Божія в сердца ваши“. Важливі штрихи до офіційної характеристики Д. Туптала додає і згадка про гетьманський лист, з яким Д. Туптало

³⁸ Іванек М. Мотив смерті в поезії українського бароко // Варшавські українознавчі записки. — Варшава, 1989. — Зошит 1. — С. 99.

прибуває до Лазаря Барановича, котрий виголошує таку знамениту промову, якої автор не забуває навести у своєму щоденнику: „Не читая письма сказываю, да благословит васъ Господь Богъ не только Игуменствомъ, но, по имени Димитрія, желаю вам и Митры: Димитрий да получить Митру”³⁹.

Від 1702 р. у щоденнику представлені лише листи самого Д. Туптала: чотири із шести він адресує преосвященному Стефанові, митрополитові Рязанському, яким був його близький друг Стефан Яворський. Листи виразно відображають життєву трагедію, спричинену, за Д. Чижевським, зміною мисленнєвої парадигми, яка відбулася у долі святителя, коли цар призначає його спершу до Сибіру, а потім Тобольськ замінює Ростовом. Трагічний мотив найвиразніше звучить там, де Д. Туптало, розуміючи відповідальність своєї місії в країні, яка спрагло потребує прогресивних змін, водночас усвідомлює, що не встигне здійснити задуманого. Відсталість, низький рівень освіти (у контрасті з незрівнянно вищим на той час в Україні) — усе це пророче сигналізує як джерело великої біди в майбутньому. Побачивши у Ростовській землі крайню неосвіченість духовенства, Д. Туптало має намір: „Библейную Историю преподавать таковым для ведения, книжицею не зъло великою и умъренною, чтобы могъ всякъ не дорого купити, и удобно о вѣсѣхъ, иже въ Библияхъ, увѣдати Историюхъ, каковымъ идутъ порядкомъ. Но Богъ вѣсть, совершится ли то. Помышление за моремъ, а смерть за плечами: а еще и времена нынешніи отнимають разумъ и охоту къ книгописанію. Молчитъ учение во время шуму оружія”⁴⁰.

У щоденникових записках та листах саме останніх років вибудовується новий філософський дискурс самої ідеї смерті. Абстрагована в листах (в одному з них — від 28 грудня 1707 р. увиразнена цитатами з Мантуана, Вергілія, Ювенала, Марціала), вона знаходить своєрідне заперечення у численних чудесах, які відбувалися біля гробу святителя. Рукопис „Описание чудес иже во святыхъ отца нашего святителя Димитрія, митрополита Ростовского, чудотворца, состоявшихся в 1759, 1760, 1762 и 1763 годах” містить розповідь аж про 150 дивовижних одужань 66 чоловіків та 84 жінок⁴¹.

Таким чином, трагічні події в долі самого святителя послужили поштовхом до остаточного формування визначальних рис національної

³⁹ Туптало Дмитро. Діаріушъ...— С. 369. Показово, що передбачення Лазаря Барановича справдилося на найвищому рівні. Приміром, окрема стаття „Dymitr z Rostowa” ілюструє символіку імені у словнику „Twoje imie”, виокремлюючи заслуги українського достойника, зазначаючи і його елітарну київську освіту, і поширення київських традицій на російській землі: „W założonej przez siebie szkole kazal uczyć greki i łaciny, zresztą w tej dziedzinie szerzył idee Akademii Kijowskiej i uznał jej kierunek teologiczny” (Fros H., Sowa F. Twoje imie.— S. 190—191).

⁴⁰ Туптало Дмитро. Діаріушъ...— С. 407. У статті „Biblia słowiańska w spuściznie św. Dymitra Rostowskiego” (Biblia w literaturze i folklorze narodów wschodniosłowiańskich.— Kraków, 1998.— S. 102) Л. Янковська цитує ці рядки на підтвердження високих просвітительських намірів святителя, не зауважуючи, однак, трагічних мотивів, якими особливо наскладжені не лише введені до щоденника листи до Стефана Яворського, а й листи останніх семи років життя загалом, як про це переконливо свідчить повніше видання епістолярію Дмитра Туптала у: Келейний летописецъ святителя Димитрія Ростовского с прибавлением его житія, чудес, избранныхъ творений и Киевского синопсиса архимандрита Иннокентія Гизеля.— Москва, 2000.— С. 541—559.

⁴¹ Келейний летописецъ святителя Димитрія Ростовского...— С. 651—656.

нарації у „Діаріуші“. Самототожність досягається в моменти трагічного переживання. Джерелом трагічного світовідчуття у молоді та зрілі роки, прожиті Д. Тупталом в Україні, була насамперед доля героїв його „Житій святих“ і вкрай рідко — події реального життя (маємо про це єдиний запис у „Денних записках“). Потреба екзистенційного самоствердження гостро постає пізніше, упродовж семи років діяльності у Ростовській єпархії. Морально-просвітницька діяльність, яка становила суть великого життя святителя⁴², в цей час зазнає особливо жорстоких утисків і перешкод⁴³, але водночас виходить на новий вищий щабель, що позначився у потужному філософському наснаженні написаних в останні роки творів, у трагічно зболеному, невидовижу сердечному епістолярії, котрий стає воістину рентгеном душі. Але печать стриманості, християнського терпіння, притаманної святителіві впокореності лежить навіть на найвідвертіших зізнаннях, які усе ж прохлюються в листі до друга Стефана Яворського, котрий для Д. Туптала — „одинъ вмѣсто тысячи“: „Внѣ уду брани, внутрь уду страхи. Молимся и боимся, да не преодолѣють грѣхи наша Божія милосердія и долготерпѣнія. Толико беззаконній, толико обидѣ, толико притѣсненій вопиють на небо, и возбуждаютъ гнѣвъ и отмщеніе Божіе! Но о семъ помолчимъ. Воля Господня да будет. Мы же своему внимаемъ дѣлу, и посредѣ обуреванія надежды спасенія не теряемъ“⁴⁴.

Наратив умовчання⁴⁵ може бути кваліфікований як прообраз своєрідної езопової мови, до якої безпосередньо Д. Туптало не вдається, але натомість широко послуговується афоризмами-новотворами: „Для жука всегда ядовита роза“⁴⁶. Вѣмъ же, въ книгописательствѣ иное есть быти Историкомъ, иное толкователемъ, иное нравоучителемъ⁴⁷. Война питається деньгами, война увеселяється кровію⁴⁸. Сродно есть крушцу золотому и серебрянному въ нѣдрѣхъ земнихъ быти глубоко, а худаго желѣзца рудѣ на верху“⁴⁹.

Дорогоцінна блискітка „оптимістичної трагедії“ теж вияскравлюється з допомогою афоризму-заповіді, суголосної Шевченковому „А слава — заповідь моя“: „Для снисканія слави въ вѣчности никакого тяжчайшаго труда и никакого должайшаго времени жалѣть не должно“⁵⁰.

⁴² Детальніше про це див.: Йосипенко С. Етичне вчення Д. С. Туптала (св. Дмитрія, митрополита Ростовського) в контексті української духовної традиції / Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. — К., 1996. — С. 3—26.

⁴³ Іх особливо жорстоко чинив приставлений царем наглядач — стольник Воейков. Про це докладніше див.: Митрополит Іларіон (Огієнко Іван). Життєписи великих українців. — С. 304—306.

⁴⁴ Туптало Дмитро. Діаріушъ... — С. 416.

⁴⁵ Філософію того, про що неможливо говорити і доводиться мовчати (ми кваліфікуємо це як наратив умовчання), обґрунтував у праці Л. Вітгенштейн. Див.: Вітгенштейн Людвиг. Логико-філософський трактат // Хрестоматія по історії філософії. — Москва, 1997. — С. 161—173.

⁴⁶ Туптало Дмитро. Діаріушъ... — С. 405.

⁴⁷ Там само. — С. 408.

⁴⁸ Там само. — С. 410—411.

⁴⁹ Там само. — С. 416. Наводимо тут тільки афоризми, автором яких є сам святитель, свідомо залишаючи для подальших студій інтертекстуальну афористичність написаного латинською, польською, а почасти й російською, мовами листа від 28 грудня 1707 р. від пресвященного Дмитрія до старшого Віленського, який всуціль зіткано з афоризмів Мантуана, Корнелія, Манілія, Авзонія, Ювенала, Марціала, Вергілія (С. 410—412).

⁵⁰ Там само. — С. 417.

У перспективі всі листи останніх семи років життя святителя, які сьогодні видрукувані лише вибірково, повинні бути аналізованими в контексті щоденника як його найінтимніші сторінки — так само, як і ті сім, які, будучи свідченням трагедії їх автора, уведені видавцями до тексту, що став об'єктом нашої уваги. Трагізм найвиразніше окреслюється в листах-кардіограмі самоусвідомлення, свідках драматичного шляху до самототожності.

Отже, „Діаріуш“, або „Денні записки“, Дмитра Туптала в контексті української барокової історіографії вирізняється багатьма чинниками, з-поміж яких трагізм у різноманітних формах його відображення є одним із визначальних. Твір Д. Туптала (подібно до „Подорожнього діаріуша“ П. Орлика) є історичною наративною збіркою, написаною не тільки книжною українською, а й латинською та польською мовами (твір П. Орлика — ще й французькою). „Діаріуш“, попри окреслену нами художню палітру трагічної нарації, розкриває передумови трагізму не лише в житті автора, але й у подальшій долі його творчої спадщини. На ній також позначилася брутальна імперська позиція: від 1740 р. почали виправляти мову й наголоси по-російськи, велика кількість написаних українською рукописів зникла, вціліло тільки вісім проповідей, створених живою українською мовою⁵¹.

Справді, як підсумовує Єва Томпсон⁵², колоніальні народи не можуть конкурувати зі сотнями, тисячами книжок, які вписують осуд їх самототожності в пам'ять освічених людей. Показово, що саме несприятливі фактори мобілізували моральний потенціал Д. Туптала настільки потужно, що звершилося, можна сказати, одне з багатьох, пов'язаних із ним, чудес. З цього приводу влучно висловився І. Шляпкін⁵³, наголосивши, що життя Д. Туптала закінчилося з приїздом до Москви, а в Ростові розпочалося життє. Із психологічного погляду таку динаміку можна пояснити як увираження особистісної автентичності в межовій ситуації.

У контексті сказаного є незаперечним, що саме „Діаріуш“ задокументував украй рідкісне (бо його досягає, як свідчать найновіші студії в царині психології особистості⁵⁴, менше одного відсотка людей) явище, яким психологи називають процес самоактуалізації особистості, внаслідок якого стає можливим максимальне наближення людини до своєї істинної сутності віднайдення власного ества. Виходячи з нових можливостей, сучасне українське літературознавство нині активно осмислює шляхи прикладання методики самототожності до літературно-художньої практики. Доречно повернутися до вихідної тези, з якою пов'язані наші міркування про самототожність і національну нарацію як форму її оприявлення. Так, Г. Сивокін, обгрунтовуючи концепційну спрямованість поняття самототожності, наголошує: „Концепційна спрямованість поняття самототожності — відстоювання, захист таланту як вищої гумані-

⁵¹ Детальніше про це див.: Митрополит Іларіон (Огієнко Іван). Життєпис великих українців. — С. 324—337.

⁵² Thompson Ewa. *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm.* — Warszawa, 2000. — S. 11.

⁵³ Шляпкин И. Св. Димитрій Ростовскій и его время. — С. 459.

⁵⁴ Психология личности. Словарь-справочник. — К., 2001. — С. 158—159.

тарної цінності з його правом на власну мистецьку законотворчість", зосібна захист і розуміння національної його специфіки. Звідси й дещо, мабуть, несподівана чи ризикована теза про національні особливості теорії літератури або принаймні певних її аспектів⁵⁵.

Письменницька самототожність Д. Туптала істотно увиразнюється крізь трагічну призму давньоукраїнського наративу його „Діаріуша“, що підтверджують наведені нами спостереження.

Таким чином, „Діаріуш“ Дмитра Туптала є воістину пам'ятною книгою. Але не лише йому приналежною, і це з'ясовується тим яскравіше, чим пильніше ми вчитаемось і вдумаємось у написане. Наявність твору в літературному процесі тієї доби є незаперечним аргументом проти поспішних висновків сучасних науковців, які твердять, що в XVI ст. відроджується літописання, але у модернізованому вигляді, скоріше як історичний збірник та історичні оповіді, що відрізнялися хронологічними стилями викладу і залишалися єдиним видом цілісних історичних наративних збірок, де біографічні фрагменти були репрезентовані як їх неодмінна частина⁵⁶. Піддаємо сумніву підкреслене судження, оскільки спростовує його біографічна спадщина таких авторів, як М. Ханенко, П. Борзаківський, Ладинський, Д. Туптало, П. Орлик, О. Маркович. Щоденникові записи Д. Туптала і П. Орлика є найбільш довершеними. Обидва щоденники — історичні наративні збірки, написані не тільки книжною українською, а й латинською та польською мовами, а „Подорожній діаріуш“ П. Орлика — ще й французькою. Спадщина обох українських вигнанців зберігається в архівах Європи та Росії. Обоє були ще й поетами. Їх єднали і люди: П. Орлик був учнем відомого діяча С. Яворського, а Д. Туптало, як про це розповідається у листах, — найближчим його другом. Обом — і Д. Тупталові, і П. Орлику — притаманне панорамне суспільно-політичне бачення України в європейському контексті. Щоправда, у П. Орлика воно глибше і ширше. Натомість у Д. Туптала виразно відбилися особливості чіткого відчуття ним першого етапу русифікації, лихоліття Руїни. Незважаючи на несприятливі умови, обоє переросли своє середовище як в Україні, так і за її межами, у зв'язку з чим не знаходили підтримки, а інколи зазнавали перешкод (великої шкоди завдавав Д. Тупталові у Ростові приставлений до нього самим царем Воейков).

„Діаріуш“ при пильнішому прочитанні постає як цікавий інтертекстуальний діалог з іншими текстами — творами римського тлумача Святого Письма Корнелія а Лапіде, Мантуана, Манилія, Авзонія, Ювенала, Марціала, Вергілія, Сарбевського, найвиразнішим свідченням чого є, наприклад, лист Д. Туптала до митрополита Рязанського від 1707 р. Щоденник Д. Туптала є, отже, діалогом далеко не лише з самим собою, а й стародавньою, сучасною власне йому і сучасною нам добою. І треба тільки дивуватись, писав з цього приводу митрополит Іларіон, чому його, Д. Туптала, „соплеменник“ Г. Сковорода здобув собі визнання філософа, а Дмитро Тупталенко з цього погляду забутий. Причину дослідник бачив

⁵⁵ Сивокін Г. Самототожність письменника як методологічна пропозиція // Самототожність письменника. До методології сучасного літературознавства. — К., 1999. — С. 7.

⁵⁶ Див.: Чишко В. С. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія // Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1997. — 48 с.

хіба в тому, що Г. Сковорода „свою науку міг провадити в життя, а о. Тупталенкові духовний сан не давав змоги це робити”⁵⁷.

За життя, а особливо впродовж 1702—1709 рр., Д. Туптало зазнавав жорстоких утисків від російської влади, тому й не довіряв, як писав М. Возняк, московським людям.

Вся історія вивчення спадщини Д. Туптала свідчить про чинну і сьогодні боротьбу за неї, за приналежність її насамперед, або й винятково, до російської культури. Звично в одному ряду діячів, які творили як російську, так і українську культуру, академічний підручник⁵⁸ називає поряд із Д. Тупталом Є. Славинецького, А. Сатановського, С. Яворського, Ф. Прокоповича. С. Єфремов⁵⁹ розширює це коло іменами Лопатинського, Бужинського, Конієвського, Кохановського. Першим же величезний вплив творчості Д. Туптала на московське письменство констатував М. Сумцов⁶⁰, зазначаючи, що працюючи „в духе и направлении южно-русской литературы”, аж на початку XVIII ст. покликані царем Петром до праці українські письменники почали пристосовуватися до великоросійського побуту, культури, найбільший внесок до якої був зроблений саме Ф. Прокоповичем та Д. Тупталом. Власне, цю думку розгортає і М. Возняк, окресливши загальноєвропейське значення доробку святителя, яке, втім, увійде в науковий обіг із дещо пізніших висновків академіка Д. Лихачова про те, що Д. Туптало був „останнім письменником, який мав величезне значення для всієї православної Східної та Південної Європи”⁶¹.

„Діаріуш” Д. Туптала ненав’язливо вибудовує своєрідний алгоритм впокорено-спокійного зовні, але могутнього зсередини протистояння тим чинникам, які мали б зруйнувати автентичність особистості. Із психологічного погляду таку динаміку можна пояснити як увиразнення особистісної автентичності у межовій ситуації. Межовість ситуації, у якій працював постійно Д. Туптало, а в останні роки опинився цілковито, відтворена у щоденникових записах, у листах. Ці матеріали презентують особистість, яку в психологічній науці кваліфікують як автентичну, тобто таку, котра усвідомлює свої потреби, перебуває в контакті із середовищем і є залученою у процес життєдіяльності, а не живе лише минулим чи майбутнім.

Щоденник задумано і створено рідною мовою. Тому таким важливим сьогодні є видання тексту українською мовою. Має рацію Ю. Барабаш, стверджуючи, що пронизлива сповідальність, оголена, часом шокуюча відвертість — це ті чинники, про які „годі й думати поза стихією питомої рідної мови”⁶².

⁵⁷ Митрополит Іларіон (Огієнко Іван). Життєписи великих українців.— С. 341.

⁵⁸ Історія української літератури: У 2 т.— К., 1987.— Т. 1.— С. 98.

⁵⁹ Єфремов С. Історія українського письменства: У 2 т.— К., 1924.— Т. 1.— С. 184.

⁶⁰ Сумцов Н. Характеристика южно-русской литературы XVII века и ее представители // Историческая хрестоматия. Пособие при изучении русской словесности.— Москва, 1888.— С. 339—340.

⁶¹ Лихачев Д. В чем суть различий между древней и новой русской литературой // Вопросы литературы.— 1965.— № 5.— С. 174.

⁶² Барабаш Ю. „Коли забуду тебе, Єрусалиме...” — Харків, 2001.— С. 252.

Особистість, на яку завжди була спрагла Україна, постає зі сторінок щоденника Дмитра Туптала. „Діаріуш“ своєрідно започатковує яскраву сповідально-ліричну традицію українського щоденникарства, яка була продовжена і набула найбільшого піднесення в добу сентименталізму та романтизму. Щоденникарську сторінку барокової доби робить змістовнішою та представницькою саме аналізований твір. Крім того, щоденник Д. Туптала накреслює висхідну⁶³ трагічної динаміки українського таланту (праця на користь сусідній культурі), продовжену долями Ф. Прокоповича, М. Гоголя та багатьох інших. Ментальні параметри особистості автора зумовили специфіку жанру досліджуваного твору.

Д. Чижевський констатував, що українське бароко не знає усієї різноманітності жанрів (гатунків) барокової літератури, зокрема, бракує багатьох світських⁶⁴. На перший погляд, це може видатися парадоксальним, але саме „Діаріуш“ святителя Димитрія значною мірою презентує світські мотиви, які представлені не безпосередньо, а через філософічну афористичність, ліризм, через рефлексії на тему добра і зла, війни і миру, сутності творчої праці і призначення людського життя.

Зауважуючи, що багатьом жанрам не дали розвинутися обставини та неможливість друку, Д. Чижевський виокремлює, класифікуючи, такі жанри: 1) лірику, 2) епос, 3) повість, 4) драму, 5) проповідь, 6) хроніку, 7) трактат. Ані в загальнолітературному контексті, поданому Д. Чижевським, ані в узагальненні про жанрові одиниці Д. Туптала (великодні поеми, „вінці“, метафізичні твори), здійсненому В. Крекотнем⁶⁵, можливо, випадково, не знайшлося місця унікальному щоденникові українського письменника. Пам'ятна книга Д. Туптала є поліморфним синкретичним жанровим утворенням, історичною наративною збіркою, об'єднувальним чинником якої є трагічний пафос. Трагічний наратив щоденника постає своєрідним стрижнем розповіді і разом з тим — складно розбудованим тлом, на якому вивищуються понадчасові цінності, сповідувані автором пам'ятної книги і передані у спадок нащадкам.

Щоденник сприймається як історично рухомий текст, глибинний зміст котрого набуває різних акцентів залежно від характеру діалогу з читачем. Текст твору може бути кваліфікований як зразок гомодієгетичної розповіді. Оскільки центром орієнтації для читача постає сам розповідач, то твір презентує ауторіальний наративний різновид. Твір живе різним рецептивним життям у різні часи історії. Нове прочитання пам'ятки уможливорюється наявністю тексту. Отож видання його української версії і поглиблене студіювання, покликане внести корективи в жанрову парадигму барокової історіографії, збагативши український історико-літературний дискурс, — на часі.

⁶³ Наскільки потужно тяжіє ця сумна традиція, свідчать навіть недавні видання, в одному з яких Дмитра Туптала названо „видатним російським діячем“ (див.: Захара І. С. Стефан Яворський в історії вітчизняної філософії // Яворський Стефан. Філософські твори. — К., 1992. — Т. 1. — С. 18).

⁶⁴ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 254.

⁶⁵ Крекотень В. Вибрані праці. — К., 1999. — С. 252.

Феодосій СТЕБАЇЙ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(Львів, Україна)*

„ІСТОРІЯ РУСІВ“ У КУЛЬТУРНОМУ ТА НАУКОВОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ. Джерелознавча студія

90-ті роки ХХ ст. ознаменувалися помітним пошвавленням зацікавлень визначною пам'яткою українського літописання і національно-політичної думки, знаменитою „Історією Русів“, засвідченою репринтним відтворенням видання 1846 р.¹ та публікацією у перекладі українською мовою І. Драча 1991 р.²; виданням монографій О. Оглоблина про автора пам'ятки³, Я. Мишанича про історіографію, проблематику і поетику⁴, О. Мішукова про європейський контекст⁵, В. Кравченка про романтичну історіографію⁶, які підсумували понадпівторабікову історію її дослідження.

У цьому зв'язку більш ніж дивною видається відсутність дотепер будь-яких спроб з'ясувати місце пам'ятки в культурній сфері й наукових зацікавленнях на західноукраїнських землях, зокрема в Галичині. Дотеперішні і сучасні дослідники здебільшого обходяться констатацією наявності двох списків пам'ятки у бібліотеках Львова, які потрапили туди у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., або ж лаконічними згадками про ґрунтовну монографічну працю М. Возняка „Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика: „Історія Русів“ у літературі й науці”⁷.

Тим часом, спроба перегляду під цим кутом зору наявної бібліографії та репертуару української книги, уважнішого перечитування відповідних архівних матеріалів та видань має обнадійливі наслідки й дає змогу цю прогалину заповнити.

Дослідники не раз відзначали, що після виявлення „Історії Русів” у 20-х роках ХІХ ст., за автора якої тоді беззастережно приймали білоруського архієпископа Георгія Кониського, майже півстоліття вона вважа-

¹ Конисский Г. История Русов. Репринтное воспроизведение издания 1846 года.— К., 1991.

² Історія Русів / Переклад І. Драча.— К., 1991 (Перевидання.— К., 2002.— 366 с.).

³ Оглоблин О. До питання про автора „Істории Русов” // Київська старовина.— 1997.— № 6.— С. 69—95; 1998.— № 1.— С. 100—132.

⁴ Мишанич Я. „Історія Русів”: історіографія, проблематика, поетика.— К., 1999.

⁵ Мішук О. Європейський контекст „Історії Русів”.— Київ; Херсон, 1999.

⁶ Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ — середина ХІХ ст.).— Харків, 1996.

⁷ Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика: „Історія Русів” у літературі й науці.— Львів; Київ, 1939.

лася достовірним джерелом і панувала над українською історіографією, суспільно-політичною думкою і літературою й лягла в основу формування української національної ідеї⁸. На думку Н. Полонської-Василенко, „глибока віра у високу моральну силу України, її право на незалежність, на волю, ненависть до її гнобителів та пошана до народоправства, до республіканського ладу — от ті головні риси, що забезпечили „Історію Русів“ такий винятковий успіх“⁹. Природно, що ідеї цього твору не могли обминути й Галичину. Виявляється, що ці ідеї ще перед 1846 р. передавалися через її публіковані фрагменти або через позначені її чаруючим впливом видання, які надходили до краю.

Перші сліди зацікавлення у Галичині „Історією Русів“, цим, за словами С. Козака, „євангелієм українського національного руху“¹⁰, йдуть від діячів „Руської Трійці“. М. Шашкевич уже при написанні життєпису Богдана Хмельницького для підготовлюваного до друку альманаху „Зоря“ (1834) докладно студював виписану Я. Головацьким з Петербурга тритомну працю Д. Бантиша-Каменського „История Малой России“ (отже, поза всяким сумнівом, видання 1830 р., оскільки видання 1822 р. було чотиритомним), в якій автор близько 90 разів покликався на „Історію Русів“¹¹.

У „Передслів'ї“ до „Русалки Дністрової“ (1837) він засвідчив свою обізнаність з першими чотирма випусками „Запорожской старины“ І. Срезневського (1833—1834), в якій за „Історією Русів“ подавалися описи походів козаків проти кримських татар, турків і поляків, відомості про козацьких гетьманів (Свірговського, Богданка, Гулака, Лободу), смерть Наливайка, Острияниці і т. ін. Судячи з Шашкевичевих поміток на одному з аркушів розшифровуваного ним „Львівського літопису“, можна стверджувати його обізнаність з публікацією фрагментів „Історії Русів“ (від згадки про приєднання українських земель до Литви литовським князем Гедиміном у XIV ст. до опису початку Хмельниччини) у публікації В. Мацейовського „Про козаків“ у „Квартальнику науковому“ (Краків, 1835)¹², що становить майже четверту частину тексту оригіналу.

Наприкінці 1842 р. (не пізніше перших чисел грудня) М. Шашкевич, прочитавши надруковані в альманасі „Ластівка“ (1841) вірш „Причинна“ (як відомо, він переписав його у свій зшиток) та перший розділ із поеми

⁸ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1894.— Т. IV.— С. 140—150; Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика...— С. 8—59; Крип'якевич І. Історія Русів // Життя і Знання.— 1927—1928.— № 6.— С. 69—71; Марченко М. Українська історіографія (З давніх часів до середини XIX ст.).— К., 1959.— С. 102—103; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право.— К., 1996.— С. 58; Когут З. Формування української національної історіографії // Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26—29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. II. XX століття.— Одеса; Київ; Львів, 1999.— С. 4.

⁹ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія.— Мюнхен, 1971.— С. 62.

¹⁰ Kozak S. U źródeł romantyzmu i nowożytniej myśli społecznej na Ukrainie.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978.— S. 104.

¹¹ Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика...— С. 9—10.

¹² Рукописи архіву М. С. Шашкевича. Опис.— Львів, 1979.— С. 25; Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (далі — АНБ НАН України), від. рукописів, ф. 142 (Архів М. Шашкевича), № 59; Шалата М. Й. Маркіян Шашкевич. Життя, творчість і громадсько-культурна діяльність.— К., 1969.— С. 137.

„Гайдамаки“ Т. Шевченка, в якому автор ставить риторичне запитання про місцезнаходження могил Богдана Хмельницького, Івана Острянці, Северина Наливайка, в авторській примітці до цього тексту зміг прочитати таке пояснення з посиланням на „Історію Русів“: „Павла Наливайка живого спалили в Варшаві, Івана Острянцю і тридцять старшин козацьких після страшної муки розчеперували і розвезли їх тіла по всій Україні. Зіновій Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботові коло Чигирина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигирин, од злості спалив їх мертвих (Георгій Кониський)“¹³.

Тоді ж М. Шашкевич читав і переписував у свій зшиток дванадцять поезій А. Метлинського з його збірки „Думки і пісні та ще дещо“ (1839), у яких загальний настрій теж передано за „Історією Русів“¹⁴. Відгомін наявних у цих творах мотивів „національної туги“, туги за козацькою героїчною бувальщиною відчутний у вірші М. Шашкевича „Побратимові, посылаючи ему пісні українські“, написаному орієнтовно наприкінці 1842 р. і присвяченому М. Устияновичеві і який, очевидно, супроводив надіслані йому згадані видання. Відомо також, що від М. Шашкевича одержував для читання „Ластівку“ і збірку А. Метлинського його родич Михайло Козловський¹⁵.

Свідченням обізнаності Я. Головацького з такими виданнями, крім перелічених, є зроблені ним нотатки із уже згадуваної публікації фрагментів „Історії Русів“ В. Мацейовського у „Квартальнику науковому“ (1835) про козацьких гетьманів від Лянцкоронського до Хмельницького та із короткої довідки про Георгія Кониського як автора захоплювальної „Історії Малоросії“ в книзі Г. Кеніга „Літературні портрети із Росії“ (Штуттарт; Тюбінген, 1837)¹⁶, копія статті О. Пушкіна „Розбір зібрання творів Георгія Кониського“, опублікованої у його „Зібранні творів“ (1838.— Т. 8) з доданими до неї уривками „Історії Русів“ про запровадження унії та страту Острянці¹⁷, а крім того, факт набуття ним у ці роки з допомогою О. Бодяньського, І. Срезневського, Д. Зубрицького, П. Й. Шафарика, К. Гавлічка-Боровського, К. В. Запа, праці Д. Бантиша-Каменського (видань 1830 і 1842 рр.), повного комплексу „Запорожской старины“ (1833—1838), Шевченкових „Гамалії“ (1844), „Чигиринського Кобзаря і Гайдамак“ (1844), збірника „Сніп“ (1841) з вміщеною у ньому трагедією М. Костомарова „Переяславська ніч“, зібрання творів М. Гоголя з високопатріотичною повістю „Тарас Бульба“ і, нарешті, п'ятитомної праці М. Маркевича „История Малороссии“ (1842—1843)¹⁸, текст якої запозичено дуже значною мірою з „Історії Русів“ (за словами І. Головацького, М. Маркевич з неї „мав свою „Історію“ виписати“¹⁹, а за словами В. Горленка, він „цілком обібрав це джерело“²⁰).

Якщо до цього додати, що Я. Головацький та І. Вагилевич могли одержати чимало усної інформації про „Історію Русів“ безпосередньо від

¹³ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т.— К., 1989.— Т. 1.— С. 84, 129.

¹⁴ Рукописи архіву М. С. Шашкевича.— С. 24—25.

¹⁵ Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст.— К., 1965.— С. 126—127.

¹⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 36 (Я. Головацький), № 577, 648, арк. 3.

¹⁷ Там само.— № 578, арк. 2—5.

¹⁸ Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49.— Львів, 1909.— С. 77, 150, 163.

¹⁹ Там само.— С. 111.

²⁰ Історія Русів.— С. 17.

І. Срезневського під час зустрічей і задушевних розмов з ним протягом його 19-денного перебування у Львові влітку 1842 р.²¹, то стає очевидним, що до виходу цієї пам'ятки окремим виданням її ідеї певною мірою були відомі і спопуляризовані у Галичині.

Вихід „Історії Русів” у повному обсязі в Москві у перших чотирьох книгах „Чтений” Товариства історії і старожитностей російських за 1846 р. дав змогу незбаром ознайомитись з нею і галичанам. О. Бодяньський, секретар товариства, повідомляючи Я. Головацького 9 квітня 1846 р. про видання книги, писав, що вона „стала настільною книгою в Україні”, а викликане нею „захоплення важко описати. Тут вперше побачили в усій повноті і правильності Південну козацьку Русь, чим вона була і навіть є тепер”. А через кілька тижнів він надіслав Я. Головацькому всі згадані чотири томи „Чтений”²².

Відтоді „Історія Русів” в оточенні Я. Головацького стає досить популярною, особливо під час піднесення національного життя у Галичині в добу „Весни народів”. На прохання Йосафата Кобринського він передає книгу для поета Григорія Боднара зі с. Жукотин на Прикарпатті, який улітку 1848 р. зачитується нею сам, дає читати своєму приятелю, а, згодом, повертаючи її Я. Головацькому на його вимогу, просить дати змогу почитати ще раз²³. На початку січня 1849 р. Коломийська руська рада звернулася до Я. Головацького з проханням виписати книгу для новоствореної читальні у Коломиї²⁴. На сторінках газети „Дневник Руський” у статті „Замітки о руській літературі” її високо оцінює, хоч і виявляє до неї певний критицизм, І. Вагилевич, який вважає, що вона „класичеськи написана, однак одбивається в ній пристрастїє”, тобто суб'єктивізм²⁵.

Неспроможність задовольнити попит читачів на уже відому в краї, але не завжди доступну „Історію Русів” спричинюється до подальшого зацікавлення насиченими її ідеями працями Д. Бантиша-Каменського і М. Маркевича, повістю М. Гоголя „Тарас Бульба” та іншими творами.

„Історію” Д. Бантиша-Каменського Й. Кобринський і Коломийська руська рада просять передплатити для Коломийської читальні, і за посередництвом Я. Головацького у вересні 1849 р. вона її отримує з Петербурга. Влітку 1849 р. над її перекладом, очевидно, працював Іван Борискевич²⁶.

„Історію” М. Маркевича (не Макаревича) М. Верещинський у вересні 1847 р. пропонував Я. Головацькому надіслати Г. Боднарові для використання її сюжетів у його поетичних творах і таким чином сприяння розвитку його поетичного таланту. Навесні 1848 р. книгу читав приятель Я. Головацького Йосиф Левицький із Заболотова, який також давав її читати депутатам Віденського рейхстагу, а потім заступникові голови Головної Руської Ради у Львові, авторів книги „Руське питання в Галичині” (1849, 1850) Є. Прокопчицеві. Вибачаючись перед Я. Голо-

²¹ Гербільський Г. Ю. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.).— Львів, 1964.— С. 201.

²² Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, від. рукописів, ф. 104 (Архів Я. Головацького). Листи О. Бодяньського до Я. Головацького від 9 квітня 1846 р. і 19 червня 1846 р.

²³ Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького...— С. 260, 286.

²⁴ Там само.— С. 329.

²⁵ Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст.— С. 165—166.

²⁶ Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького...— С. 329, 362, 370, 387, 389.

вацьким за затримку з поверненням книги, Й. Левицький пояснював це бажанням допомогти родичеві міцніше стати на позиції українства: „Малов рибков можна велику уловити! Та й шуринець а професор Прокпчиць дуже собі возлюбив тую історію, мусив-ем русинові позичити, аби его утвердити”²⁷. Згодом Я. Головацький на прохання Коломийської руської ради і Й. Кобринського виписав „Історію” М. Маркевича з Києва для Коломийської читальні²⁸.

Зважаючи на популярність „Історії” М. Маркевича серед галицьких читачів, Йосиф Лозинський на першому з’їзді української інтелігенції у Львові в жовтні 1848 р. пропонує перекласти її українською мовою „для народного пожитку” та „подати як найскорше народови в руки як для загального знання, так шкільного, як і домашньої науки, для познайомлення з рідною історією”²⁹. Я. Головацький у серпні 1849 р., у зв’язку з розробкою програми видання підручників для шкіл Галицько-руською матірцею, пропонував сюжети з „Історії” М. Маркевича включати до шкільних хрестоматій³⁰.

Так само досить популярною стає в краї у цей час повість М. Гоголя „Тарас Бульба”, в якій у душі „Історії Русів” до найвищих моральних цінностей піднесено любов до батьківщини і винесено суворий присуд національній зраді — що було вельми актуальне в умовах тогочасної Галичини. Примірником повісти з бібліотеки Я. Головацького (очевидно, видання 1842 р., одержаного ним від О. Бодяньського у 1845 р.) зачитувалися Порфирій Мандичевський, Микола Верещинський, Рудольф Мох. М. Верещинський, наполягаючи на початку 1847 р. на необхідності збереження правописних засад М. Шашкевича і уникнення небажаних іноземних запозичень, для більшої переконаності посилався на приклад із повісти М. Гоголя: „Най же доля молодшого сина Тараса Бульби, що ся був закохав в польській общині, учить не зиркати очима на всі сторони, але триматися вірно свого, отчеського”³¹. Р. Мох, перечитавши повість, за порадою Я. Головацького, взявся за написання на її основі трагедії³². А Я. Головацький, вважаючи повість М. Гоголя надзвичайно повчальною для молоді, спонукав свого брата Петра восени 1849 р. перекласти її українською мовою, і цей переклад з’явився у Львові 1850 р.

Зацікавлення діячів „Руської Трійці” „Історією Русів” та творів, які зазнали її впливу, значною мірою допомогли їм виробити й своє власне бачення ролі козацтва в історії українського народу та запропонувати таке бачення галицькому загалові, а саме візію козацької доби як найважливішої після княжої доби ланки української історії, своєрідного вияву військово-політичної самоорганізації українського народу після втрати ним власної державності, в умовах завоювання його етнічних територій сусідніми державами³³.

²⁷ Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького... — С. 250.

²⁸ Там само. — С. 329, 362, 387, 389.

²⁹ Возняк М. До історії української наукової просвітної організації в Галичині 1848 р. // Записки НТШ. — Львів, 1912. — Т. CX, кн. IV. — С. 174.

³⁰ Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького... — С. 374.

³¹ Там само. — С. 217.

³² Там само. — С. 282.

³³ Докладніше про це див.: Стеблій Ф. Державницькі акценти в діяльності „Руської Трійці” // Шашкевичіана. — Львів, 2000. — Вип. 3—4. — С. 33—37.

Подвижницька діяльність „Руської Трійці“ у царині дослідження й популяризації козацького минулого, звеличчування її діячами у душі ідей „Історії Русів“ національно-визвольних змагань козацтва як носія і охоронця національної державницької традиції зробили свою справу — забезпечили сприйняття її оточенням козацьких реалій минулого як всеукраїнського надбання, сприяли визріванню серед української суспільності Галичини, починаючи з середини 40-х років XIX ст., автономістських аспірацій, засвідчених уперше статтею Я. Головацького „Становище русинів у Галичині“ у Ляйпцигському часописі „Щорічники з слов'янських літератур, мистецтва і науки“ (1846)³⁴ та схваленням її концепції багатьма діячами українського національного руху³⁵, а згодом, під час „Весни народів“ 1848—1849 рр., наполегливою практичною діяльністю першої легальної української політичної організації у Галичині — Головної Руської Ради та її філіалів на місцях³⁶ над втіленням у життя ідеї національно-територіальної автономії як своєрідного замінильника втраченої у минулому власної державності і успадкуванням цієї ідеї новими поколіннями діячів національного руху 60—80-х років XIX ст.

Після 1848 р. тривалий час зацікавлення галичан „Історією Русів“ та наснаженими її ідеями творами не згасало. Цьому значно сприяла привезена купцем М. Диметом із Києва на прохання львівської молоді чимала кількість книг, серед них „Кобзар“ Т. Шевченка (1860), твори П. Куліша та інших письменників³⁷. За свідченням О. Терлецького, молодь 60-х років зацікавлено ознайомлювалася із „Записками о Южной Руси“ П. Куліша, примірниками петербурзької „Основи“, „Историей Малороссии“ М. Маркевича, „Богданом Хмельницьким“ М. Костомарова, а ті, кому не пощастило їх дістати, переписували історичні думи, робили виписки з книг про українську історію. Історичні ж думи, а особливо Шевченкові поезії, майже живими клали перед її очі козацьких героїв, що боролися за свободу свого народу, терпіли і вмирали за нього³⁸.

Овіяні ідеями „Історії Русів“ твори Т. Шевченка, історичні праці П. Куліша, М. Костомарова, М. Маркевича, як відзначає О. Середа, справляли великий вплив на тогочасну молодь, сприяли формуванню її історичної свідомості, в якій козаки стали головними героями української національної історії³⁹.

На початку 1850-х років, коли в Росії „Історію Русів“ збиралися заборонити офіційно, а незабаром таки заборонили неофіційно і більше не перевидавали, у Галичині з'являються перші передруки фрагментів з цього твору. Альманах-календар „Перемишлянин“ на 1850 р., якого редагував А. Добрянський, чи не вперше у Галичині передрукував фрагмен-

³⁴ Стеблій Ф. Перший програмний документ українського національно-визвольного руху в Галичині // Український альманах. 1996.— Варшава, 1996.— С. 131—132.

³⁵ Львів: історичні нариси.— Львів, 1996.— С. 165.

³⁶ Там само.— С. 169—172.

³⁷ Верхратський І. З перших літ Народовців (1861—1866) // Записки НТШ.— Львів 1915.— Т. СХХІІ.— С. 82—83.

³⁸ Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848—1865 рр.— Львів, 1903.— С. 103.

³⁹ Середа О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861—1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1999.— Вип. 34.— С. 207—208.

ти з праці М. Маркевича „История Малороссии“, які майже дослівно передають текст „Історії Русів“: звернення Б. Хмельницького до всіх чинів Речі Посполитої від 11 серпня 1648 р. і відому промову протопопа Федора Гурського до козаків у 1650 р.

Перша українська газета в Галичині „Зоря Галицька“ у 1851 р. в кільканадцяти номерах (№ 50—64, 66) передруковує під заголовком „Историческое“, ймовірно, за „Историей Малороссии“ М. Маркевича, більш як четверту частину тексту „Історії Русів“ (С. 42—53, 60—78, 84—108, 129—140 україномовного видання 1991 р.). За схемою „Історії Русів“ розповідь охоплює події від часу включення України до складу Польщі до 1649 р. Подано більш або менш повні відомості (інколи дослівно) про події за часів дійсних і уявних козацьких отаманів і гетьманів Лянцкоронського, Вишневецького, Ружицького, Венжика Хмельницького, Свірговського, Богдана Підкови, Шаха, Скалозуба, Косинського, Наливайка, Сагайдачного, Кушки, Бородавки, Трясила, Перев'язки, Павлюка, Остриниці, Гуні, Півторакожуха, Гулака. Проте центральною подією подано переможну битву війська Б. Хмельницького під Зборовом 1649 р. Після короткого екскурсу про походження Б. Хмельницького, його юнацькі роки докладно з'ясовуються обставини його втечі на Запоріжжя й згуртування козацтва для боротьби за волю, обрання його гетьманом, перемоги над польським військом під Кодаком і Жовтими Водами, облога Збаража, битва під Зборовом і, нарешті, головні статті Зборівської угоди. Завершується розповідь короткою інформацією про триумфальний в'їзд гетьмана до Києва, його участь у молебні в Печерській лаврі за визволення українського народу від польського поневолення й наступний в'їзд до Чигирини. Після цієї публікації, яка ознайомила галицького читача з найбільшою частиною тексту „Історії Русів“, у передруку змісту пам'ятки у Галичині настала тривала перерва.

Майже через 25 років кілька сюжетів з пам'ятки, запозичених з „Истории Малороссии“ М. Маркевича, під заголовком „Вспоминки історичні“ передрукувала ще „Наука“ (Коломия, 1875), яку видавав І. Наумович. У ній подано переказ про події часів гетьманування Наливайка, Павлюка, Остриниці, Півторакожуха, Гулака до появи „месника“ Б. Хмельницького (С. 74—80, 93—99 україномовного видання). Наприкінці публікації автор (очевидно, І. Наумович) зазначає, що „Вспоминки“ виписані з книжки славного історика Маркевича. Це факти, служачі до знання історії свого народу“.

У подальшому сюжету з української історії козацької доби, у тому числі запозичені з „Історії Русів“ або з навіяних нею творів, заповнюють сторінки галицької періодики, стають темами книжкових видань. Публікуються або реферуються статті П. Куліша „Руїна“ (Мета.— 1863.— № 2; 1864.— № 5), „Первий період козацтва од початку до ворогування з ляхами“ (Правда.— 1868.— № 1—17, 25—35), М. Костомарова „Гетьманство Виговського“ (Слово.— 1864.— № 1, 2, 4—21), „Павло Полуботок“ (Зоря.— 1882.— № 3, 4; Діло.— 1883.— № 83—88), „Зруйнування Батурина“ в альманасі-календарі „Ватра“ (Стрий, 1887), М. Кояловича „Коротка історія козаччини“ (Правда.— 1868), Ю. Целевича „Гетьман козацький Полуботок“ у „Календарі народному на 1872 р.“, О. Партицького „Руска читанка для низших клас середніх шкіл“ (Ч. 2.— 1871 і 1886), анонімна стаття „Богдан Хмельницький“ (Наука.— 1872).

Особливо популярними серед галичан стають історичні праці М. Костомарова. Його „Руська історія в життєписах її найголовніших діятелів", яку надруковано спочатку у львівській „Правді", вийшла окремим виданням у Львові в трьох томах (1875—1877) у перекладі українською мовою О. Барвінського і потім була перевидана одним томом (1918). Заходами О. Барвінського вийшло українською мовою і його одинадцятитомне видання „Історичні монографії" (Тернопіль; Львів, 1886—1896), що відтворили епоху гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи. На основі монографії М. Костомарова підготував і видав тритомну працю „Богдан Хмельницький" О. Борковський, редактор „Зорі" і „Діла". Товариство „Просвіта" видало книгу „Історія України за часів Петра Великого і Катерини II. Павло Полуботок. Петро Кальнишевський" (1886), для якої нарис про Полуботка написав автор, що підписався криптонімом „С. К-й", а про Кальнишевського — О. Кониський під псевдонімом „Кость Одовець". Окремим виданням вийшла праця Володимира Левицького (Лукича) „Павло Полуботок, наказний гетьман України" (1887).

Відомін сюжетів з „Історії Русів" помітний в „Ілюстрованій історії Руси від найдавніших до нинішніх часів після руських і чужих істориків" О. Барвінського (1890), в якій розповідь про козацьких гетьманів починається за схемою „Історії Русів" від Предислава Лянцкоронського, і в значній мірі за цією схемою та в дусі цієї пам'ятки виписуються постаті Наливайка, Сагайдачного, Хмельницького, Полуботка (С. 50, 101, 138—140, 284—289).

Чимало сюжетів, цитат і образів з „Історії Русів" та її дух доносять до галицьких читачів публіковані у краї літературні твори як наддніпрянських, так і місцевих письменників: трагедія М. Костомарова „Переяславська ніч" (1867, передрук з альманаху „Сніп" 1841 р. коштом львівських студентів), історична повість А. Разіна „Гетьман Степан Остраниця" (Галичанин.— 1869), історичні поеми С. Руданського „Мазепа" і „Павло Полуботок" (Ватра.— Стрий, 1887), драма І. Стешенка „Іван Мазепа" (Львів, 1896), оповідання О. Стороженка „Марко Проклятий" (Львів, 1893, 1903), історична повість І. Гушалевица „Козацкая выправа в Молдавию под Свирчовским, украинским гетманом в XVI віці" (Львів, 1883), С. Воробкевича „Українські думи: Степан Дашкевич, Богдан Ружинський, Іван Підкова, Конашевич-Сагайдачний" (Слово.— 1865.— № 46, 67), оповідання А. Чайковського „Богдан" (Львів, 1934), трагедія Осипа Барвінського „Павло Полуботок" (Львів, 1892). О. Барвінський був ще автором історичних п'єс, зокрема, „Гетьман Лобода", „Мазепа". У 1907 р. львівська „Просвіта" видала збірку „Павло Полуботок", до якої увійшли згадана поема С. Руданського, стаття Я. Веселовського „За вольності України" та гумореска Я. Стороженка „Вуси".

Сцени і образи з „Історії Русів" входять до репертуару галицько-українського театру. Театр „Руської бесіди" уже в перший рік свого існування (1864) мав у репертуарі історичну комедію-оперу польського письменника з Житомира К. Гейнча „Поворот запорожців з Трапезунда" (1840). На потреби драматичних творів „з рідної історії, а іменно з пребагатого в геройські і трагічні події козацького життя" наголошувала у той час газета „Слово" (1865.— № 16). Автор кореспонденції вважав, що „давно вже дожидає наша геройська козаччина поета, щоби її живцем

перед нащадками змалював у драмах так, як покійний наш Кобзар Шевченко відкрив її в своїх епічних поезіях". На сцені театру „Руської бесіди" в різний час виставлялися „Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського, „Чорноморці" Я. Кухаренка (1881), „Чернігівка" М. Костомарова у перекладі О. Барвінського (1889), „Сонце руїни" В. Пачовського (1906—1913). Та найбільший успіх мала у найкращу добу театру (1880-ті роки) трагедія О. Барвінського „Павло Полуботок", заголовну роль у якій майстерно виконував популярний актор і режисер Тит Гембіцький⁴⁰. Як писав історик театру С. Чарнецький, цілих два роки (1887—1888) „Павло Полуботок" „був бойовою п'єсою, яку грали в кожному місті, скрізь з великим успіхом, а секрет того успіху був у високо патріотичній тенденції твору"⁴¹. Згодом, у 1906—1913 рр., вистави трагедії поновлено, а у 1937 р. п'єсу перевидано в інсценізації Г. Лужницького.

У 30-х рр. ХХ ст. галицькі театри „Заграва" у Перемишлі та імени І. Тобілевича в Станіславові, які у 1938 р. об'єдналися, з успіхом ставили п'єси „Батурин" і „Мотря" за повістями Б. Лепкого й „Тараса Бульбу" за повістю М. Гоголя. П'єса „Батурин" ставилась у Львові й під час німецької окупації⁴².

Засобами друкованого і живого слова, отже, доволі широкі кола галичан були достатньо ознайомлені з волелюбними, незалежницькими ідеями та сюжетами „Історії Русів" і творів, що зазнали її впливу, і, зрозуміло, усвідомлювали їх значення для патріотичного виховання. Зацікавлене ставлення до цієї пам'ятки знайшло свій вияв у заходах з придбання її списків для львівських книгозбірень. Першою придбала її бібліотека львівської „Просвіти". Рукопис під назвою „История малороссійская". Сочиненная Г. Архієпископом Білоруским Георгієм Кониским в ... годі; переписана у 181... году" наддніпрянець Яків Пугач у 1872 р. подарував галичанинові Володимирові Ганкевичу, той — Омелянові Партицькому, останній — Корнилові Заклинському, а його брат Роман у 1890 р. передав у дар бібліотеці „Просвіти", звідки вона у 1920-х роках потрапила до бібліотеки НТШ, де зберігалась до 1944 р. під № 691. Подальша її доля поки що невідома. Копія була виготовлена на синьому папері in folio з водяним знаком „1817" на 265 сторінках⁴³.

Другий список пам'ятки придбав у 1907 р. для Церковного музею коштом митрополита Андрея Шептицького від відомого білоруського колекціонера, засновника музею у Вільнюсі Івана Луцкевича, директор Львівського музею Іларіон Свенціцький⁴⁴.

Його заголовок „История Руссовъ или Малой России". Копія неповна, також виготовлена на синьому папері і в половину аркуша з водяним знаком „КУСМСФС", який датується 1814 р. Рукопис під № 563 (колиш-

⁴⁰ Діло.— 1889.— 25 лист.

⁴¹ Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині.— Львів, 1934.— С. 83, 97—98, 137.

⁴² Лужницький Г. Український театр після визвольних змагань // Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва. 1915—1975.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1945.— С. 28, 31—34, 43, 46.

⁴³ Белей І. Причинок до питання про час появи „Історії Руссов" // Записки НТШ.— Львів, 1895.— Т. VII, кн. III.— Miscellanea.— С. 11—12.

⁴⁴ Двадцятьп'ятьліття Національного музею у Львові / Збірник під редакцією директора музею І. Свенціцького.— Львів, 1931.— С. 69.

ній 13125) титульної сторінки не має, а починається з „Передмови", після якої на сторінці 3 надруковано заголовок „История Руссовъ или Малой Россіи". На виділених полях інколи подаються заголовки подій. Текст обривається на звороті аркуша 164 на повідомленні про обрання імператрицею Анни Іванівни та її коронацію 28 квітня 1730 р. Обидва ці списки, виготовлені орієнтовно у середині або наприкінці другого десятиліття ХІХ ст., дали змогу пересунути дебатований в історичній літературі час появи „Історії Русів" принаймні на десять років униз.

У 60-х роках ХХ ст. у Львові з'явився третій, також неповний, список пам'ятки. Студент-історик Львівського університету ім. Івана Франка Михайло Гайковський у 1967—1968 рр. купив його у букініста і подарував професорові Миколі Кравцеві, а той передав до Центрального державного історичного архіву України у Львові, де тодішній завідувач відділу Олег Купчинський приєднав рукопис до фонду Львівської Ставропігії (ф. 129, оп. 3, спр. 247)*. Там він і зберігається. Його заголовок „История Малой Россіи съ Рукописи Архі-Єпископа Могилевскаго и Белорусскаго Конискаго. Часть III". Рукопис має 376 сторінок у половину аркуша, виготовлений на білому папері з подібними філігранями „П. П." чи „И. Н." і „39", які датують його 1839 р. За даними альбому філіграней О. Мацюка⁴⁵, документи на папері з подібними філігранями з 1843 і 1844 рр., що зберігаються у Чернігівському обласному державному архіві, виготовлялись у м. Глухові та Борзнянському повіті, тобто на території, з якою пов'язана поява „Історії Русів". Рукопис починається описом процедури обрання гетьманом Івана Мазепи 30 червня 1687 р. і закінчується, як і інші списки, повідомленням про початок війни з Туреччиною на початку 1769 р. (відповідає с. 236—318 україномовного видання). Остання фраза: „Конец 3-й и последней книги".

У міру того, як з другої половини ХІХ ст. навколо „Історії Русів" почали розгортатися наукові пристрасті, вона ставала об'єктом наукових зацікавлень і вчених-галичан. Перші ознаки таких зацікавлень маємо у 60—70-х роках ХІХ ст. Історик А. Петрушевич, студіюючи українські літописи ХVІІ—ХVІІІ ст., дійшов висновку, що джерелом для „Історії Русів" служив „Літопис Грабянки"⁴⁶.

О. Огоновський у своїй „Історії літератури руської" (1870), вважаючи остаточно не вирішеним питання про авторство пам'ятки і назвавши її важливим причиною до історії козацтва, визнав найкраще відтвореним у ній образ Хмельниччини⁴⁷.

Кінець ХІХ — початок ХХ ст. приносить дальший поступ у студіях над „Історією Русів" у наукових колах Галичини. М. Грушевський засвідчив своє зацікавлення нею відразу після прибуття до Львова. Уже в 1894 р. у „Записках НТШ" (Т. 4) він виступив з рецензією на статтю Л. Майкова „До питання про „Історію Русів", у якій визнав „подібною до правди" версію О. Лазаревського, М. Горленка і Л. Майкова про автор-

* Спогади М. Кравця, М. Гайковського, О. Купчинського.

⁴⁵ Мацюк О. Філіграні архівних документів України ХVІІІ—ХХ ст.— К., 1992.— Рис. 127, 129.

⁴⁶ Петрушевич А. Львовская летопись с 1498 по 1649 год.— Львов, 1868.— С. 1—2.

⁴⁷ Огоновський О. Історія літератури руської.— Львів, 1887.— Ч. 1.— С. 392—393.

ство Полетик, зазначивши, однак, при тому, що „для остаточного вирішення справи треба більш доказів авторства Полетик“⁴⁸.

Історик підкреслив безсумнівну суспільно-політичну цінність пам'ятки: „Втративши безповоротно колишнє значіння першорядного історичного джерела, „Історія Русів“ заховала першорядне значіння в історії громадського життя й самосвідомості української громади: се єсть культурно-історичний факт великої ваги, оден з видатніших в українській громаді першої половини сего віку. Детальне студювання повинно вияснити так же і історичну вартість его, бо, безперечно, поза вигадками й помилками „Історія Русів“ містить в собі і важні деякі перекази з історії Гетьманщини XVIII в.“⁴⁹

Згодом, продовжуючи цю тему, в огляді українських історичних студій він наголосив, що на тлі українських літописів кінця XVIII ст. „Історія Русів“ — це найталановитіший і найцікавіший твір, який здобув „велику популярність і впливовість завдяки своїм художнім якостям і ще більше її проникливому, гарячому українському патріотизмові й автономізму“⁵⁰.

У критико-історичній студії „Гетьман Богданко“ історик, давши огляд літописної традиції про гетьмана Богданка, або Федора Богдана, і навівши коротко розповідь про нього в „Історії Русів“, ствердив, що з лабораторії її автора „Богданко вийшов в цілком фантастичному виді“, проте він досить довго протримався в українській історичній літературі (наприклад, у М. Маркевича і навіть у М. Костомарова та В. Антоновича). Насправді під цим іменем історичні джерела згадують отамана Богдана Ружинського, шляхтича з Волині, який вирушав у походи не до Малої Азії проти турків, а проти кримських татар у 1575—1577 рр. і під час останнього походу загинув під Аслан-Керменом (сучасною Каховкою), а не в Кілії⁵¹.

Додамо, що сюжети з „Історії Русів“, наприклад, про діяльність Полуботка та його ув'язнення і смерть (С. 253—254) є і в „Очерку истории украинского народа“ (С. 251—254) та в „Ілюстрованій історії України“ (С. 394—398) М. Грушевського, а в „Історії України-Руси“ учений дав огляд літератури, присвяченої „Історії Русів“, та праць, що зазнали її впливу (П. Куліша, М. Маркевича, В. Мацейовського, В. Антоновича, М. Кояловича), а також літературних творів (наприклад, П. Куліша, М. Гоголя, І. Срезневського, М. Максимовича, М. Костомарова), які поряд з цінним автентичним матеріалом запровадили в обіг чимало фальшивих пісень, у тому числі на теми з „Історії Русів“, та перелік видань зі спробами критичного очищення цієї традиції (праць Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Франка)⁵².

⁴⁸ Записки НТШ. — Львів, 1894. — Т. IV. — С. 188—189.

⁴⁹ Там само. — С. 189.

⁵⁰ Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Санкт-Петербург, 1914. — Т. 1. — С. 8.

⁵¹ Грушевський М. Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка // Записки НТШ. — Львів, 1897. — Т. XVI. — С. 1—18.

⁵² Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ; Львів, 1909. — Т. 7. — С. 564—569, 573.

Значну увагу приділяв „Історії Русів“ І. Франко. До неї він звертався у низці праць початку ХХ ст., вважаючи її талановитим політичним памфлетом⁵³, цікавою історичною працею⁵⁴, наскрізь фантастичною⁵⁵, яка мала помітний вплив на творчість Т. Шевченка⁵⁶, котра разом з іншими козацькими літописами творила „епопею Хмельниччини, що її найповніше і з позорами наукової точності змалював Костомаров“ („Богдан Хмельницький“ — 1857, „Руїна“ — 1879—1880 та інше), але яка, як стало відомо, є зібранням анекдотів і легенд⁵⁷.

Найдокладнішу характеристику пам'ятки І. Франко дав у „Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.“, зарахувавши її автора до „визначніших письменників, що при кінці ХVІІІ і в першій половині ХІХ віку подали просторі курси історії південноруського народу“. Приписувана єпископові Георгію Кониському, а написана, правдоподібно, Полетикою „Історія Русів“, на його думку, мала виразну політичну тенденцію — „представити козацтво і загалом увесь український народ як самостійну цілість, що з Польщею і з Литвою, і, нарешті, з Росією лучилася на основі свободи і рівності під окликом: „Вільні з вільними, рівні з рівними“. Автор проводить сей погляд консеквентно від часів завоювання Казіміра Великого аж до часів Хмельницького“⁵⁸. Збережена в родині Полетик, „Історія Русів“ пізніше „розійшлася в численних копіях по різних українських шляхетських домах і служила джерелом для фальшованих дум про найстарші часи козацтва, опублікованих Серезневським у його „Запорожской старине“ і передрукованих почасти Кулішем у його молодечім творі „Украина“, а також — джерелом деяких молодечих стихотворів Шевченка. Текст літописця був опублікований уперве Бодяньським у Москві 1846 р. як окрема книжка „Чтений“, а один із рукописів дістався також до Галичини“⁵⁹.

„Історія Русів“, як вважав І. Франко, служила основою для пізніших істориків України — Д. Бантиша-Каменського і М. Маркевича. „Обі сі історії, в своїй прагматичній часті залежні від „Истории Руссов“, позбавлені наукової вартості, подають, одначе, багато бібліографічного матеріалу для ХVІІІ в., і в тім головна їх вартість також для новіших істориків“⁶⁰.

У циклі „Студії над українськими народними піснями“ І. Франко піддав критичному аналізу матеріал „Історії Русів“ про обставини появи народної пісні про Свірговського (Яна Сверчовського), відзначаючи ті її місця, які заслуговують довіри (наприклад, про обставини смерті Свірговського), сумнівні (про перемогу Свірговського над турками під Соро-

⁵³ Франко І. Южнорусская литература // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1984.— Т. 41.— С. 119.

⁵⁴ Франко І. Наливайко в мідянім биці // Там само.— 1982.— Т. 36.— С. 379.

⁵⁵ Франко І. Студії над українськими народними піснями. Хмельниччина (Думи, пісні та вірші) // Там само.— 1986.— Т. 43.— С. 26.

⁵⁶ Франко І. Шевченко і критика // Там само.— 1982.— Т. 35.— С. 235.

⁵⁷ Франко І. Історія української літератури // Там само.— 1983.— Т. 40.— С. 331.

⁵⁸ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Там само.— 1984.— Т. 41.— С. 271.

⁵⁹ Там само.— С. 270.

⁶⁰ Там само.— С. 271.

ками 23 квітня 1575 р.) або й спростовуючи явні фантазії (про похід кошового Покотила до Чорного моря)⁶¹.

У 1905 р. розвідку про вплив „Історії Русів” на українську романтичну літературу опублікував Лев Гнатишак. Навівши докази ряду дослідників, що „Історія Русів” — це фальсифікат, він у той же час услід за Костомаровим, Огоновським, Грушевським був схильний вбачати наявність у ній деяких важливих відомостей до історії козацтва. Автор простежив на основі зіставлення сюжетів вплив „Історії Русів” на твори М. Маркевича („Українські мелодии”), Є. Гребінки („Нежинський полковник Золотаренко”), О. Бодяньського („Козацька пісня”, „На могилу Розумовського”), Т. Шевченка („Тарасова ніч”, „Гамалія”, „Іван Підкова”, „Невольник”, „Великий льох”, „Іржавець”, „Не знаю, як тепер ляхи живуть”, „Чернець”, „Вибір гетьмана”, „Заступила чорна хмара та білу хмару”, „Бували війни та військові свари”, „Гайдамаки”), С. Руданського („Мазепа”, „Іван Скоропада”, „Данило Апостол”, „Павло Полуботок”), М. Гоґоля („Тарас Бульба”)⁶².

У 20-х роках ХХ ст. критичне осмислення пам’ятки та її значення продовжується з урахуванням уже наявного доробку. Б. Лепкий у статті „Ще про „Историю Руссов”⁶³ констатує, що „Історія Русів” має велику літературу, та все ж питання про її авторство остаточно не вирішене. Ім’я Георгія Кониського як імовірного автора відпало, а його місце зайняв Полетика. Але котрий: Григорій чи Василь (син)? Як встановив у 1922 р. М. Горбань, Василь її не писав, ні не був її співавтором. Виходить, що автор — Григорій? А син — небалай редактор, через що в ній багато неточностей і помилок? Для остаточного вирішення проблеми авторства, на думку Б. Лепкого, потрібно було б дослідити рукопис Григорія Полетика.

Відомий літературознавець М. Возняк дослідженню „Історії Русів” присвятив дві праці. Перша з них — „Історія української літератури. У 3 книгах”, видана у 1920—1924 рр. У спеціально виділеному підрозділі автор визначає цю пам’ятку як літературний твір, незалежно від того, яку йому дати назву: політичного памфлету, чи яку іншу, і наголошує на тому великому впливі, який мав цей твір, „сплетений з історичних фактів і вдумок, в літературі, історичній науці та політичній думці”. На його погляд, провідна ідея, яка червоною ниткою проходить через весь твір, — державність України або хоч би її автономність. Усебічно аналізуючи пам’ятку, він зауважує, що її центральна постать — Б. Хмельницький, виділяє виступ І. Мазепи й наслідки Полтавської катастрофи, кваліфікував П. Полуботка як оборонця українських прав. Розглянувши різних претендентів на авторство твору, услід за В. Іконниковим (1874) і О. Лазаревським схильний визнати автором Григорія Полетика⁶⁴.

⁶¹ Франко І. (Пісня про Свірговського) // Франко І. Зібрання творів...— 1984.— Т. 42.— С. 453—455.

⁶² Гнатишак Л. Про вплив „Історії Русов” на українську поезію романтичну // Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Коломії за рік шкільний 1904/1905.— Коломия, 1905.— С. 3—7.

⁶³ Лепкий Б. Ще про „Историю Руссов” // Літопис політики, письменства і мистецтва.— 1924.— Кн. I.— Зошит 8.— С. 121.

⁶⁴ Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн.— Львів, 1994.— Кн. 2.— С. 385—401.

Друга фундаментальна праця М. Возняка — монографія „Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика: „Історії Русів“ у літературі і науці“ (Львів; Київ, 1939), у якій дано повний огляд літератури про пам'ятку та виділено основні етапи її дослідження. На основі ґрунтовного аналізу всіх наявних джерел та версій своїх попередників автор дійшов висновку, що найімовірніший автор „Історії Русів“ — князь Олександр Безбородько⁶⁵.

Не обійшов увагою „Історію Русів“ і один з найвидатніших українських істориків І. Крип'якевич. Вперше ґрунтовний історіографічний аналіз твору він дав у своєму лекційному курсі з української історіографії, прочитаному для студентів Львівського таємного університету у 1922—1923 рр. і виданому літографічно заходами студентів як навчальний посібник. Докладний історіографічний аналіз цього курсу дав відомий історик М. Ковальський, і це дає змогу не зупинятися на ньому ширше. Торкнемося тільки кількох концептуальних моментів Крип'якевичевого аналізу. На його думку, головна мета, яку поставив перед собою автор цього твору (автором його у той час вважався Григорій або Василь Полетика; І. Крип'якевич подав обидві версії без коментарів), — „за всяку ціну реабілітувати історію України перед чужими і своїми, вказати на здобутки і заслуги українського народу, змалювати образ минувшини, змалювати корисно, гарно і блискуче, — щоби привернути Україні заслужену славу і пошановання у всіх, дати цілість історії України та відмежити українську історію від історії Московщини“⁶⁶. Провідна думка твору — це „ідея держави“, яку історик-державник подає у концентрованій формі так: „Український народ від найдавніших часів був народом незалежним ні від кого, мав власну державу. Держава княжих часів мала свій початок і осередок на Україні. Пізніше Україна ввійшла в зв'яз з Литвою і Польщею. Але як рівнорядний чинник й удержала своє державне становище. Під булавою Хмельницького Україна стає знов самостійною державою. Також і в союзі з Московщиною не зрікається своєї окремішності. Але до кінця у правнім значінню є державою і боронить своїх державних прав“. Ідеалом держави для автора є республіка. Автор пам'ятки, на думку дослідника, — це „націоналіст, державник (перший державник серед наших істориків), ліберальний аристократ, республіканець“⁶⁷.

Заперечивши вартість пам'ятки як достовірного історичного джерела, дослідник уважав, що вона має велику ціну як документ про те, як дивився на минувшину України український історик з перших десятиліть XIX ст., як він освітлював ці події, як уявляв собі хід історичного розвитку України. Отже, з того боку „Історія Русів“ — це твір дуже талановитий. „Минувшина — це тільки канва, на якій він вишиває свої узорі“⁶⁸.

Наприкінці 1920-х років І. Крип'якевич ще раз повертається до розгляду „Історії Русів“ у статті, опублікованій в науково-популярному журналі НТШ „Життя і знання“ (1927/28. — Ч. 6. — С. 176—177). Він визнає, що „Історія Русів“, хоч і не є науковою історією, — це найславніший

⁶⁵ Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика... — С. 5—159.

⁶⁶ Крип'якевич І. Українська історіографія XIX—XX ст. — Львів, 1923. — С. 11.

⁶⁷ Там само. — С. 22—25.

⁶⁸ Там само. — С. 11.

пам'ятник українського літописання XVIII ст., який мав надзвичайний вплив на українську інтелігенцію середини XIX ст. Покликаючись на найновіші дослідження, схильний визнати авторство за Григорієм Полетикою. Повторивши вже раніше висловлену думку про головну мету і провідну ідею твору — ідею держави, він виділяє серед відтворених ним подій визвольну війну під проводом Б. Хмельницького як почин до створення самостійної Української держави, вимушений обставинами союз з Московією, укладений на засадах рівності, який, однак був порушений антиукраїнською політикою царату, спричинене нею нове повстання проти Росії під булавою Мазепи. Але цінність пам'ятки автор убачає не в її значенні як достовірного історичного джерела, а „в сміливих політичних поглядах і незвичайному патріотизмі“, завдяки чому вона, на його думку, „все буде мати почесне місце в українському письменстві“.

На цій статті зацікавлення „Історією Русів“ не закінчилися. Під час німецької окупації, завершуючи свій синтетичний курс „Історії України“, він вирішив згадати в ньому і про цей „продуманий трактат“ — свідчення тривалої державницької традиції в Україні⁶⁹. Тоді ж він уважно й зацікавлено стежив за поступом у дослідженні цієї пам'ятки відомим київським істориком О. Оглоблиним, заохочуючи його до вивчення політичної історії України, у тому числі написання монографій про Мазепу, Скоропадського, Полуботка. Учений вважав, що монографії з політичної історії „будуть найбільше потрібні у слушний час [...] У теперішні бурхливі часи як все піде, як ми бажаємо, політична історія матиме особливе актуальне значення“⁷⁰.

У цьому контексті зрозуміле його зацікавлення завершенням праці над „Історією Русів“. Працюючи у той час в Українському видавництві, він готовий був друкувати її у Львові, тому наполягав, щоб автор якнайскоріше надіслав рукопис⁷¹. У листі до Києва від 22 березня 1942 р. історик пише: „Дуже інтересні Ваші теми. Незвичайно зацікавила мене справа „Історії Русів“ — це справжня сенсація, несподівані висліди“⁷². У наступному листі від 21 квітня 1942 р. він повідомив автора, що його дослідями над „Історією Русів“ дуже зацікавився Д. Дорошенко, який водночас висловив сумнів щодо Новгород-Сіверського як місця написання твору⁷³. Лист від 17 червня 1942 р.: „Вашу працю про автора „Історії Русів“ я дістав — делекуюся, її читаючи — напишу Вам мої враження другим листом. Працю я взяв до наукового відділу Українського видавництва. Хоч тепер нема змоги видавати, але я приготвую матеріал для майбутнього. А для Вас буде така користь, що, може, дістанете щонебудь на рахунок гонорару“⁷⁴.

Лист від 4 січня 1843 р.: „Про Вашу „Історію Русів“ я подав зауваження в одному з листів — не знаю, чи дійшов. Мені здається, що треба докладніше розглянути аргументи особливо Яковлева — Ви тільки

⁶⁹ Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1990. — С. 252.

⁷⁰ Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. — Львів, 2001. — С. 425, 427.

⁷¹ Там само. — С. 430.

⁷² Там само. — С. 432.

⁷³ Там само. — С. 435.

⁷⁴ Там само. — С. 438.

ззначили, що вони не переконливі. Дуже добра ця частина Вашої роботи, де виведено зв'язки „Історії Русів" з Новгородом Сіверським. Знову ж аргументи про Ханенків не вповні переконують — і у Вас самих ще нема певности, кому роботу приписати. Але в цілості це дослід незвичайно інтересний і, можна сказати, сенсаційний (Худорба!) — я тішуся, що Ви розсліди продовжуєте, маю надію, що відкриєте таємницю"⁷⁵.

Лист від 20 лютого 1943 р.: „Чи звернули Ви увагу, що у Шерера (1788?) є промови Полуботка, що містяться в „Історії Русів" (не перевірював я цього, але десь прочитав) — це давало б важливу хронологічну вказівку. Може у Шерера є ще більше з „Історії Русів"? Звідки він брав матеріал?"⁷⁶

Лист від 8 травня 1943 р.: „Отже, Опанас Лобисевич — черговий кандидат на автора „Історії Русів"? Думаю, що Ви його вже так обгрунтуєте, що він стоятиме твердо і не похитнеться від критики. Які ж це інтересні часи і люди! Велика Ваша заслуга, що Ви їх добудете (дослівно) з пилу архівів!"⁷⁷

Як бачимо, історик співпереживав з автором дослідження „Історії Русів", радів його відкриттям, ставши, таким чином, немов хрещеним батьком його праці. Монографія О. Оглоблина „До питання про автора „Истории Русов" вийшла друком, однак, лише через 55 років після її завершення. Сьогодні, знаючи, з яким зацікавленням стежив за її підготовкою І. Крип'якевич, можемо говорити також і про його причетність до народження цієї праці.

Викладене дає змогу стверджувати, що у справі освоєння визначної пам'ятки Галичина не відставала — її творча інтелігенція виявляла зацікавлення нею як до, так і після публікації, і намагалась донести її зміст до західноукраїнського загалу; таким чином, ця пам'ятка робила свою справу щодо утвердження національної ідеї не тільки на сході, а й на заході України. Сказали своє слово про неї і західноукраїнські дослідники в науці. Це факт, якого в подальших студіях цього видатного твору, слід сподіватись, уже ніяк не вдасться обійти.

⁷⁵ Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина.— С. 425, 427.

⁷⁶ Там само.— С. 442.

⁷⁷ Там само.— С. 435.

Anna PROCYK

Kingsborough College, City University of New York (New York. USA)

GIUSEPPE MAZZINI AND EASTERN EUROPE

A truly impressive memoir literature as well as an extensive volume of correspondence place Giuseppe Mazzini in the ranks of the most highly respected thinkers of the nineteenth century. His close ties with eminent intellectuals of the period both in Western and Eastern Europe have been amply documented in publications of the nineteenth and the first decades of the twentieth century¹. After all, it was on the model of *Young Italy*, the organization so closely tied to his name, that similar associations emerged among the Swiss, Germans, Czechs, Slovaks, Poles, Ukrainians, to mention only a few, and it was his idea of national cooperation and mutual respect that gave rise to the concept of *Young Europe*. Though consigned to oblivion by Marxist writers because of his disregard of the idea of class struggle as well as because of his deep religious convictions and generally neglected by historians in the post-World War II period², an interest in Mazzini's political thought has recently reemerged after a hiatus of some thirty years not only in the West, but even in Asia. For example, in the past decade three solid, scholarly studies on Mazzini have appeared in English alone, and a monograph focusing on the influence of Mazzini's ideas on Mahatma Gandhi has been written at the Meerut University in India³.

¹ Ashurst Emilie. Joseph Mazzini.— London, 1875; II ж. The Life and Writings of Joseph Mazzini.— London, 1891; Barr Springfellow. Mazzini: Portrait of an Exile.— New York, 1935; Griffith Gwilym. Mazzini: Prophet of Modern Europe.— London, 1932; King Bolton. Mazzini.— London; New York, 1902; King Harriet. Letters and Recollections of Mazzini / Ed. George Trevelyan.— London, 1912; White Mario Jessie. Birth of Modern Italy.— London, 1909; Mazzini's Letters to an English Family / Ed. Elinor Richards.— London, 1920—1924; Rudman Harry. Italian Nationalism and English Letters: Figures of the Risorgimento and Victorian Men of Letters.— New York; London, 1940; Salvemini Gaetano. Mazzini / Trans. I. M. Rawson.— London, 1956 and Stanford, 1957; Silone Ignazio. The Living Thoughts of Mazzini. 1939; Strachey Marjorie. Mazzini, Garibaldi and Cavour.— London, 1937; Venturi V. P. Joseph Mazzini — A Memoir with two Essays by Mazzini: „Thoughts on Democracy“, and „Duties of Man“.— London, 1877.

² For example, John Breully's „Nationalism and the State“ (New York, 1982) completely ignored Mazzini; Edward Elton Young Hales (Mazzini and the Secret Societies.— New York, 1956) presented Mazzini's revolutionary work as a nuisance and portrayed the Italian leader as the prototype of irresponsible radical youth. On this subject see the excellent bibliographical essay in Roland Sarti (Mazzini: A Life for the Religion of Politics.— Westport Conn. and London, 1997.— P. 233—238).

³ Roberts William. Prophet in Exile: Joseph Mazzini in England, 1837—1868.— New York, 1989; Sarti Roland. Mazzini: A Life for the Religion of Politics; Smith Denis Mack. Mazzini.— New Haven, 1994; Srivastava Gita. Mazzini and His Impact on the Indian National Movement.— Allahabd, 1982.

In spite of his close bonds of friendship and long years of cooperation with the leaders of the national renaissance among the Slavic peoples, a serious, comprehensive work examining Mazzini's ties to Eastern Europe is yet to appear⁴. Characteristically, even though the general studies on Mazzini readily acknowledge Mazzini's genuine interest in Eastern Europe and make references to the great hopes he held for the subjugated Slavic peoples as the trailblazers for the regeneration of Europe, this aspect of his life receives a superficial treatment only. This lacuna in the Mazzini—East European scholarship is unfortunate for numerous reasons, not the least of which is the fact that it is Mazzini's vision of a new political community that is being realized in Europe today, rather than the ideas of internationalism through the fusion of „non-historical" nations promoted with such unflinching assurance by his critics in the Marxist camp. It was this confidence in the inevitability of the fusion of the stateless peoples that prompted Karl Marx to accuse Mazzini of „inventing" a separate Czech nation!⁵

Like many of his intellectual contemporaries, Mazzini visualized a new order for the troubled nineteenth century European community of which he was a part. He set forth a world view that would stand in direct contrast to the crass materialism of the socialists and the anti-humanitarianism of the social Darwinists. As a nucleus or a driving force of this projected world community he posited neither a race nor a class but a nation. And a nation for Mazzini was a divinely ordained entity based on a unique, historically evolved culture. Only through nation-states, he believed, would a genuine social progress prove possible for it would be based on the principle of equality and only such progress could be truly meaningful and lasting. But nationalism, from his perspective, was not to be an end in itself but would always serve the wider interests of humanity. For the nation was only a link — even though an indispensable one — between the individual and humanity. „Your first duties... are towards Humanity. You are men before you are either citizens or fathers. If you do not embrace the whole human family in your affection, if you do not bear witness to your belief in the unity of that family — consequent on the unity of God... you violate your law of life..."⁶

But, as noted above, this universalism was qualified by his firm belief that before people can associate with the nations of which the human communi-

⁴ The following pioneering monographs reveal the paucity of studies on Mazzini and Eastern Europe: Giusti Wolfgang. *Mazzini e gli Slavi*.— Milano, 1940; Nevler V. E. *La Russia e il Risorgimento*.— Cantania, 1976; Rosselli Nello. *Mazzini e Bakunin. Dodici anni di movimento operaio in Italia, 1860—1872*.— Turin, 1927; A number of articles on Mazzini and Eastern Europe have appeared in: *Il Mazzinianesimo nel Mondo* / Ed. Giuliana Limiti.— Pisa, 1996. — Vol. II.

⁵ Marx Karl and Engles Friedrich. *Collected Works*.— London, 1982. — P. 38, 363; Hobsbawm E. J. *Nations and Nationalism Since 1870*.— Cambridge, 1990. — P. 34—5; Smith Denis Mack. *Mazzini*.— P. 158. This accusation alone, notwithstanding other egregious shortcomings, could have sufficed to induce Vaclav Havel to remind readers in the prestigious literary journal „The New York Review of Books" that not everything that Eastern Europe has received from the West can be considered positive. Havel cites Marxism as a prime example.

⁶ *Life and Writings of Joseph Mazzini*: In 6 vols / Ed. Azione Pensiero.— London, 1890—1891. — P. 1:226ff. The most important ideas of Mazzini's thought on nationalism can be found in Joseph Mazzini: *The Duties of Man and Other Essays*.— London, 1936. Especially important is his essay „Faith and the Future" (P. 141—194). Excerpts of „Duties of Man" can be found in: *Roots of Western Civilization* / Ed. D. Weseley. — Vol. II; *Mazzini: Duties Towards Your Country* (1858) (P. 139—141).

ty was composed, they themselves must have a national existence. Only through one's own state could an individual have a recognized collective existence. In other words, individuals could assert and attain a real, a truly recognized equality only through their independent statehoods⁷.

One should not forget that his concept of national identity had nothing to do with biology or race — elements considered of primary importance by ideologies of nationalism influenced by social Darwinist theories. Both language and geography, Mazzini thought, were significant in defining nationality, however, he considered historical evolution, tradition and a sense of community to be of the greatest importance. Furthermore, a nation to Mazzini was not a mere aggregate of individuals — as the nineteenth century positivists claimed and their present day followers continue to assert — but something far more: it was a community with a preordained existence and purpose that went beyond the mere maximizing of individual liberty and economic prosperity. Language, territory, ethnicity, historical tradition and a sense of consciousness of belonging together, all these, Mazzini believed, were the ingredients or indicators that would help to define the idea of a nation⁸.

Throughout his long years of exile in England, he was consistently repelled by what he viewed as the utilitarian and materialistic philosophy of the British liberals who, he felt, by overemphasizing personal rights and the search for individual happiness, depreciated duty, religion and morality. At the same time, he lauded their efforts in defense of basic human freedoms and counted many of them as his intimate friends. He criticized the socialists of all hues for their materialism and hostility to religion, but called for greater social equality as the best defense against discontent and unrest in a national community. Instead of war between the classes, he exhorted the wealthy and the poor to work together in the pursuit of a better world⁹.

Mazzini was willing to acknowledge that the desire to satisfy material interests may lead to an uprising or a rebellion but, at the same time, he persuasively argued that such motives would never lead to a real revolution for the regeneration of mankind. Only a higher allegiance could produce martyrs ready to die for their cause, and without martyrs, he believed, the autocratic regimes of nineteenth century Europe were unassailable¹⁰.

While pragmatic politicians in Europe of his time, Prince Metternich among them, spoke of Italy as a mere „geographical expression“ and tended to dismiss nationality as „a meaningless word“, and while even many of Mazzini's British admirers such as, for example, John Stuart Mill and Thomas Carlyle, exhibited little faith in the possibility of realizing a united, independent Italy — not to mention the self-determination of the little known

⁷ Life and Writings of Joseph Mazzini. The most important ideas of Mazzini's thought on nationalism can be found in Joseph Mazzini: The Duties of Man and Other Essays. Especially important is his essay „Faith and the Future“.— P. 141—194. Excerpts of „Duties of Man“ can be found in: Roots of Western Civilization.— Vol. II; Mazzini: Duties Towards Your Country (1858).— P. 139—141.

⁸ A good summary of Mazzini's thought can be found in: Smith Denis Mack. Mazzini.— P. 12—1 and in: Sarti Roland. Mazzini: A Life for the Religion of Politics.— P. 80—89.

⁹ Smith Denis Mack. Mazzini.— P. 20—38.

¹⁰ Там само.— P. 29.

stateless nationalities in Eastern Europe — Mazzini's faith in the his cause remained unshaken. With the zeal of a missionary he implored that Europe come to terms with nationalism for only in this manner, justice and lasting peace could be achieved. At the same time, he fervently hoped that Italians — and by extension all submerged nationalities — would reject Hegel's „adoration of force" and undervaluation of morality in politics¹¹.

When in moments of despair Mazzini began to lose faith in Italy's ability to take the initiative for the regeneration of Europe, he looked to the Slavs of Eastern Europe as the leaders of the anticipated revolutionary upheaval. The Slavic nationalities earned his respect first of all because, according to his observations, in the course of their long years of persecution and suffering they drew political strength from faith. Consequently, their will to act was stronger because it came not from philosophy, abstract ideas or social science, but from the most more reliable source — religion¹².

From among the Slavic nations, the Polish political émigrés in the western capitals, were unquestionably Mazzini's closest associates. In fact, the mass exodus of the Polish insurgents to Western Europe after the unsuccessful uprising of 1830 coincides with Mazzini's flight from his native Genoa and with the founding of *Young Italy*.

With respect to the aims and ideals of the Polish and Italian revolutionaries, the similarity between them is so striking, that they appear to be practically undistinguishable. In fact, some Polish historians, Andrzej Walicki, the eminent authority on the intellectual history of Eastern Europe among them, actually hint that it was not so much Mazzini who influenced the Poles, but rather that it was the other way around¹³. It is after all a widely known fact that the Polish insurgents of 1830 were the first ones to emblazon on their banners the slogan: „For our freedom and yours". It was the Polish patriot, Kazimierz Brodziński, who during the uprising credited the Poles with being the first to realize that the principle of national egoism had to be replaced by an awareness that the central position in the world of nations duly belongs to humanity. He found a very original metaphor to convey his thought: „Formerly each nation regarded itself as the goal and centre of everything in the same way as the earth was regarded as the centre of the universe... Copernicus discovered the system of the material universe; the Polish nation alone (I say it boldly and with a patriotic pride) could have foreboding of the true movement of the moral universe. It has recognized that every nation is a fragment of the whole and must roll on its orbit and around the centre like the planets around theirs"¹⁴.

¹¹ Smith Denis Mack. Mazzini.— P. 152.

¹² Sarti Roland. Mazzini: A Life for the Religion of Politics.— P. 1—2, 200; Edizione Nazionale. Scritti editi ed inediti di Giuseppe Mazzini (1906—90): 106 vols.— [Vol.] XV.— P. 29—92, cited in: Sarti Roland. Mazzini: A Life for the Religion of Politics.— P. 110.

¹³ Walicki Andrzej. Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland.— Notre Dame (Indiana), 1994.— P. 74.

¹⁴ Brodziński K. Wybór pism / Ed. A. Witkowska.— Wrocław, 1966, quoted in: Walicki Andrzej. Philosophy and Romantic Nationalism...— P. 74. One should note however, that the non-Polish nationalities of the pre-partitioned Commonwealth were almost completely ignored in the programs of the Polish or predominantly Polish clandestine societies predating the 1825 Decembrist uprising in Russia and the Polish Revolution of 1830. Among these one could mention the Masonic lodge *Slavic Unity* (*Jedność Słowiańska*) founded in 1818 and the *Society of United Slavs* established in 1823 even though the question of new national state

From the perspective of this investigation, the question of priority „who influenced whom“, is of minor significance. Considering the long years of association of the two émigré groups — the Poles and the Italians — the influence was undoubtedly mutual. What is really important is the structural similarity between Mazzini's conceptions and the ideas of his Polish and other Slavic contemporaries. This fact can be adequately explained by historical conditions: like Italy, the territories of many of the Slavic nations were partitioned and ruled by autocratic regimes; in the majority of cases the possibility of attaining independence appeared virtually hopeless, thus the attractiveness of the appeal of a concerted effort of all the nations of Europe, particularly those which, like Northern Italy, were under the hegemony of the Habsburgs. Furthermore, the leading figures of the national renaissance among the Slavs were nurtured in cultures with a strong religious base, cultures founded on the principles of an all-encompassing Christian humanism.

It was only natural for the youth of the stateless nationalities in the stultifying atmosphere of Metternich's Europe to embrace romantic universalism rooted in the thought of Johann Gottfried Herder and developed into a political system by Mazzini, rather than the rationalistic universalism of the Enlightenment generally tending to favor the large, historic nations. While the latter found its ideal in the uniform, universally valid norms of enlightened reason, romantic universalism espoused by Mazzini and his followers identified universality with variety and fullness, thus promoting pluralism and diversity. National cultures were, according to this world outlook, unique and irreplaceable individualities of mankind. While the Enlightenment and post-Enlightenment conception of human development equated progress with the achievements of reason and universal civilization — thus levelling the differences between nations — the romantic conception comprehended the historical process as a wonderful symphony with each nation representing a single sound, and at the same time, apportioned to each nation its own historical mission, thus making it serve the universal goal in accordance with its individual character. Though the national was subordinated to the universal, yet the realization of specific national tasks came to be recognized as the only possible way of attaining universal progress.

formations among the Slavs was given serious consideration. During its brief existence, the *Society of United Slavs* spread quickly through the energetic efforts of one of its founders, Julian Lubinski, Volynia and other parts of Ukraine. In its program the *Society* envisaged the union of „eight Slavic tribes“ in a common alliance and with a republican system of government while preserving the independence of each. The eight members were enumerated on an octagonal seal as: Russia, Poland, Bohemia, Moravia, Dalmatia, Croatia, Hungary with Transylvania (most likely in view of the large number of Slovaks and other Slavs of the Kingdom of Hungary) and Serbia with Moldavia and Wallachia. See V. Bazilevskii (V. Bogucharskii): Государственные преступления в России в XIX в.— Санкт-Петербург, 1906.— С. 29; Mijakovskij V. Volodymyr. Shevchenko in the Brotherhood of Saints Cyril and Methodius in: Taras Ševčenko 1814—1861: A Symposium / Eds. Volodymyr Mijakovskij and George Y. Shevelov.— S.-Gravenhage, 1962.— P. 27. There is a record, however, that at one of the meetings of the *Society of United Slavs* in 1825 the Polish writer Tymko Padura, reminded the delegates that they had forgotten the interests of their hosts, the Ukrainians! Гермайзе О. Рух декабристів і українство // Україна.— 1925.— № 6.— С. 33. Similar attitude was maintained during the Polish national upheaval of 1830. The celebrated slogan „For our freedom and yours“ appeared in Russian and Polish languages. By implication, this lofty ideal applied to „historical nations“ only. The change of policy toward the national minorities of the former Polish Commonwealth in the program and proclamations of *Young Poland* could be attributed to no small degree to Mazzini's influence.

It was primarily the national ideal promoted by the Polish clandestine groups connected with *Young Italy*, and *Young Europe* in the 1830s, that inspired the Slovak students gathered in the secret society *Vzajemnost'*¹⁵.

It was this point of view — even though first applied to Slavic nations only — that reinforced Ludovik Stur's belief in the concept of „unity in diversity”: the idea of individual, independent Slavic nations existing separately but together constituting an organic whole¹⁶. A similar world outlook was shared by the Cyril and Methodius Brotherhood organized at this time by the Ukrainian intelligentsia in Kiev¹⁷. These basic principles also guided the men who authored the *Manifesto* of the First Pan-Slavic Congress in Prague in 1848.

It was this ideology that appealed a generation later to a sensitive young man from Odessa, Vladimir Zeev Jabotinsky. From his early years Jabotinsky was exposed to a multiplicity of cultures in his native city and, as we know from his essays, with a profound sorrow he observed the erosion of cultures under the pressure of Russification, his native Jewish and local Ukrainian in particular. It has been frequently overlooked that Vladimir Jabotinsky, the prominent promoter of Zionism, also played an active role at the turn of the nineteenth century in defending the right of national self-determination for the numerous national minorities in the Russian empire. It is of interest that he was obliged to defend these rights not only in the face of the official policies of Russification pursued by the tsarist regime, but in direct opposition the political views broadly shared by the socialist and liberal Russian intelligentsia.

It is altogether not surprising to learn that Jabotinsky did spend part of his formative years in Northern Italy where he fell under the spell of the ideas of *Risorgimento*. The articles he wrote in some of the better known journals of the Russian liberal thought at the beginning of the twentieth century contributed to the spread of Mazzini's ideas in this distant corner of Eastern Europe. The following excerpt from one of his essays shows clearly the influence of Mazzini's thought: „We understand progress as a striving towards the most multifaceted expression of life's expressions. We consider as beautiful and fortunate nature of that country which possesses the greatest variety of plants and animals. We give precedent to that orchestra which includes the largest number of different instruments, that palette which is the richest in

¹⁵ Matula Vladimir. The Conception and the Development of Slovak National Culture in the Period of National Revival // *Studia Historica Slovaca*.— 1990.— Vol. XVII.— P. 153—193.

¹⁶ Там само.— P. 179.

¹⁷ On this subject see: Зайончковский П. А. Кирило-Методиевское общество (1846—1847).— Москва, 1959; Семевский В. Кирило-Методиевское общество, 1846—1847 // *Русское богатство*.— 1911.— № 5—6; Возняк М. Кирило-Методіївське Братство.— Львів, 1921; Гуревич З. Молода Україна. До вісімдесятих роковин Кирило-Методіївського братства.— Харків, 1928; Gołabek Jozef. Bractwo Św. Cyryla i Metodego w Kijowie.— Warszawa, 1936; Papazian Denis. N. I. Kostomarov and the Cyril-Methodian Ideology // *Russian Review*.— 1970.— Vol. XXIX.— [N] 1.— P. 59—73; Luckyj George G. S. N. Young Ukraine: The Brotherhood of Saints Cyril and Methodius, 1845—1847.— Ottawa; Paris, 1991; Prymak Thomas M. Mykola Kostomarov: A Biography.— Toronto; Buffalo; London, 1996; Дорошенко Дмитро. Микола Іванович Костомаров.— Київ; Лейпциг, 1926; Varvarcev Mikola. La diffusione del pensiero mazziniano in Ucraina nell'Ottocento in: *Il Mazzinianesimo nel Mondo*.— Vol. II.— P. 465—509.

color and hues. Everywhere and in everything we subconsciously and consciously rejoice in the multiplicity of life's vital expressions and signs and are saddened by the disappearance of even one of them. This all applies to the natural phenomenon, but as soon as we approach human relations, we immediately encounter a strong negation of all the aforementioned beliefs — at least in the liberal and other progressively inclined circles in Europe. In that milieu we do not find understanding and tolerance toward human ideals, toward the uniqueness of national phenomenon. Progressive intelligentsia, and not only exclusively in Russia, does not wish to recognize that each national entity is one of the precious pearls humanity's treasury"¹⁸.

While Jabotinsky established close ties with the elite of the minorities, in the midst of the Russian liberal and socialist intelligentsia of his period, not one prominent individual was willing to support his views on this question. It is of interest to note that a generation earlier, Alexander Herzen, Mazzini's colleague and fellow exile in London, was a striking exception among his compatriots on the question of the national emancipation of the minorities. It is a well known fact that it was Herzen's partial endorsement of freedom for the Poles and Ukrainians that led to the decline in popularity of his celebrated journal *Kolokol*¹⁹.

At the other end of Slavic world, in the lands of the Czechs, a striking example of Mazzini's ideals are reflected in the life and cultural endeavors of Jindrich Fuegner. Not being an ethnic Czech himself, he devoted his life to the promotion of the culture of the land in which he was born and by whose traditions his world outlook was shaped. It is altogether not incidental that he, like Jabotinsky, did spend some time of his youth on the Italian soil where he was able to experience directly the powerful force of Mazzini's thought²⁰.

On the basis of this brief overview of the influence of *Young Europe's* ideology on the political thought of East European intelligentsia, the affinity between the philosophical views of Mazzini and the ideals of the leading figures of the national renaissance among the peoples of the Slavic world is quite obvious. The objective of this review has been to single out the most striking similarities and to reflect on some of the underlying reasons for this affinity. A detailed analysis of this subject with respect to most East European nationalities, in particular the Ukrainians whose interest in this field is still at a pioneering stage²¹, will entail years of laborious research and careful analysis. A good starting point would be an examination of an impressive body of scholarly literature on this and related subjects published in

¹⁸ Жаботинський В. З. Про мови та інше. Вибрані статті із національного питання / Ред. Ізраель Клейнер. — Нью-Йорк, 1983. — С. 31—38. Jabotynsky was a great admirer of Giuseppe Garibaldi and it is to this military hero of Italy's independence that he pays homage in his writings. Garibaldi, however, was a soldier and not a political thinker. He, as the leading figure of Italy's unification, humbly acknowledged that all his ideas and ideals were derived from the writings of Giuseppe Mazzini.

¹⁹ Alexandr Herzen's relations with Mazzini and the Polish émigrés are well documented in the third volume of his memoirs „Былое и думы“.

²⁰ Choosing Czech Identity in Nineteenth-Century Prague: The Case of Jindrich Fuegner / By Claire E. Nolte // Nationalities Papers. — 1996. — Vol. 24. — N 1. — P. 51—62.

²¹ See the article by Mikola Varvarcev. La diffusione del pensiero mazziniana in Ucraina nell'Ottocento. — P. 465—509.

Poland²². Such a research project is most timely not only from the point of view of scholarship but also because of the recent trend among students of political thought to link nationalism among the Slavs not with the philosophy of universal humanism of which it has been a part throughout the nineteenth century, but with nationalism at the opposite side of the political spectrum i. e., of the social Darwinist category²³. I trust that this brief overview will generate an interest in the influence of Mazzini's political thought in Eastern Europe and, at the same time, will provide an impetus for an objective, balanced study of the roots and development of the national movements in this part of the world. This could serve as a firm foundation for an unbiased evaluation and a more profound understanding of nationalism — a phenomenon which, I am sure, will be with us for a good part of the twenty first century.

²² An excellent analysis of Mazzini's thought is to be found in: Ugniewska Joanna. *Giuseppe Mazzini — historia jako narodowa terapia*. — Wrocław etc., 1986; Mazzini's ties with the Great Polish Emigration are well documented. See especially: Sokołowska Stefania. *Młoda Polska: Z dziejów ugrupowań demokratycznych wielkiej emigracji*. — Wrocław etc., 1972; For a thorough discussion of this period see also: Lewak Adam. *Od związków węglarskich do Młodej Polski: Dzieje emigracji i legjonu polskiego w Szwajcarii w r. 1833—1834*. — Warszawa, 1920.

²³ See for example: Longworth Philip. *The Making of Eastern Europe: From Prehistory to Postcommunism*. — New York, 1997. — P. 175.

Степан КОЗАК

Варшавський університет (Варшава. Польща)

ІЗ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ПОГРАНИЧЧЯ. ПАВЛИН СВЕНЦІЦЬКИЙ

Сягаючи багатовікової традиції і спадщини польсько-українського культурного пограниччя, дослідники ще довго будуть натрапляти на явища і постаті, які залишилися забуті та недооцінені. До таких, безсумнівно, належить Павлин Свенціцький, публіцист, поет, перекладач, видавець, гарячий речник польсько-українського порозуміння, котрий виступав під різними псевдонімами: Павло Свій, Павло Стахурський, Зоріан, Лозовський.

Як і багато творців „української школи“ в польській літературі, народився на Київщині (12 вересня 1841 р. у селі Варшиха Махновського повіту) у родині зuboжілого шляхтича. У Кам'янці-Подільському закінчив гімназію, після того розпочав студії в Університеті ім. святого Володимира у Києві. То власне тут, в університеті, уславленому не лише видатними ученими, але й також антицарськими конспіраційними змовами Конарського та Кирило-Мефодіївського братства¹, формувалася особистість Павлина Свенціцького, його демократичні погляди, проукраїнські симпатії і переконання. Майже сто років тому один із найцікавіших польських публіцистів писав про П. Свенціцького, що це є видатна постать, „справжній гігант демократичного і суспільного радикалізму, український поляк по крові, польський шляхтич з походження, український хлопець за переконанням і духом [...], слов'янський федераліст, у стосунку до українського питання був зі всіма до крайніх меж сформульованими поступками“².

Зрозуміло, що той демократичний і вільнолюбний дух київських конспіраторів надміру посилювала передповстанська лихоманка та агітація радикалів з-під знаку „Червоних“, які прочитувалися в еміграційних друках та листівках, розповсюджуваних в Україні емісарами Демократичного товариства і Польського люду, одна з громад котрого прибрала назву „Умань“, а обґрунтовуючи у своєму листі до еміграційного журналу цю назву, так писали про передумови, задум і мету такого рішення: „Згадка про помилки наших батьків, за котрі сьогодні вітчизна і ми жорстоку кару неба несемо, наказує нам палець до найболючішої з ран при-

¹ Див.: Kozak S. Ukraińscy spiskowcy i mesjaniści. Bractwo Cyryla i Metodego.— Warszawa, 1990.

² Michalski T. Współczesna umysłowość polska na Ukrainie.— Kijów, 1910.— S. 29—30.

класти. Діти Умані, шляхта, чи нам личило й надалі ім'я того жахливого театру, аби перед небом, вітчизною та людьми кару за провини батьків сповнювати. Нам личило б прибрати ім'я Умані, коли б ми з людністю України, з людністю грецькою (православною) показали приклади відродження, спілку майбутнього, коли б ми в страшному меморіалі затерли спільні страждання, переслідування люду України, проявлену найстрашнішу реакцію, коли б ми самою тією назвою омили спільну ненависть, знищили криваві сліди"³.

Те глибоке почуття вини за кривди українського люду, висловлене „польськими якобінцями“ з громади „Умань“, знаменувало перелом у польському мисленні про Україну та українців, стало великою школою тим, хто в історичних розвідках, однаково як польських, так і українських, ту проблему нехтували і оминали. Легко домислити, що окреслений контекст необхідний для глибшого розуміння передумов назріваючого революційного руху серед академічної молоді Київського університету в кінці 1850-х — на початку 1860-х років, коли там студіював П. Свенціцький. Значно важче було б з'ясувати появу в тому часі групи польських хлопоманів на чолі з Б. Антоновичем, М. Рильським і В. Познанським, котрі, власне, почули заклик уманців і віддали свою працю на користь українського народу.

У тому колі людей і проблем перебував Паулін Свенціцький, який по багатьох роках, повертаючись до початків того руху і своєї діяльності, писав, що польські студенти Київського університету, „зблизившись із людом [очевидно, українським.— С. К.], переконалися, що він є чимось іншим, аніж шляхта, що ніколи він не піде дорогою розвою останньої, бо має досить власних сил до самостійного життя. Поезія Шевченка будить запал: український люд знаходить серед університетської молоді приятелів, котрі постановили працювати для його блага“⁴. Тим добром є поширювати освіту серед народу, тобто навчити його писати і читати, стимулювати поступ, опікувати, іти з допомогою, а найперше — звільнити з підданства. Діяльність представленого кола людей та проголошені ним погляди зіткнулися в деяких польських осередках з гострою критикою, власне з оскарженням „відщепенства“ і „зради“. Відповідаючи на ті звинувачення, Володимир Антонович писав: „Волею долі народився на Україні як шляхтич; у дитинстві мав навіть навички панича і довгий час поділяв всі станові та національні упередження щодо людей, серед яких був вихований. Коли, однак, надійшов до мене час самоусвідомлення, я холоднокрівно оцінив власну ситуацію в краї, зважив його недоліки, всі прагнення суспільства, в котрому долею судилось мені народитися, і осягнув, що його моральна ситуація безвихідна, якщо не відмовиться воно від свого способу мислення, від своїх зверхніх посягань на край і його людей; побачив, що поляки-шляхтичі, які живуть в Україні, мають перед судом власної совісти тільки два виходи: або полюбити народ, серед якого живуть, проїнятися його потребами [...] і не-

³ Позиція, яка постає з почуття провини шляхти щодо України, то поступальність міркувань над причинами упадку листопадового повстання і попередження, пишуть М. Яніон та М. Жмигродська, про радикальні зміни: праці для українського народу з метою залучення його для ідеї боротьби за незалежність в ім'я спільного майбутнього. Див.: Janion M., Żmigrodzka M. *Romantyzm i historia*.— Warszawa, 1978.— S. 214—215.

⁴ Sioło.— 1866.— Zesz. II.— S. 159.

втомними зусиллями та любов'ю по мірі власних сил винагородити ціле зло, вчинене ними народові [...] — або теж, якщо на те не вистачить моральної сили, перенестися на польську землю, заселену польським людом, для того, щоб не побільшувати собою клану дармоїдів [...] і не блокувати дороги до розвитку народу [...]”⁵.

Репрезентований погляд, вочевидь, пов'язаний з роздумами і судженнями громади „Умань”, одночасно ж стисло відтворює атмосферу пошуку шляхів і можливостей польсько-українського поєднання напередодні січневого повстання. На жаль, незважаючи на звитягу, повстання закінчилося поразкою. П. Свенціцький свідомо встановлює контакти з людьми, згрупованими навколо українського видання „Мета”, і приступає до видання часопису „Sioło”, присвяченого пропагуванню ідеї польсько-українського поєднання як за посередництвом літературних текстів, так і публіцистичних чи перекладних.

Насамперед звертається до поезії Тараса Шевченка — захоплювався ним ще у студентські роки — перекладає його твори; переклади правильно відображають зміст і характер оригіналу, гірше із художніми вимірами. Найменше зауважень хіба до перекладу чарівного вірша Т. Шевченка під назвою „Садок вишневий коло хати”; звернімося, отож, до тексту, аби зорієнтуватися у перекладацькому мистецтві П. Свенціцького:

*Wkoło chaty sad wiśniowy,
Chrząszcze brzęczą nad wiśniami,
Z pola wraca pług do domu.
Dziewki idą ze śpiewami.
Matka czeka cór z wieczerzą
Wieczерzają koło chaty,
Gwiazdy wschodzą na błękiecie.
Cyra znosi karm pożywną,
Matka dawać chce nauki,
Lecz przeszkadza śpiew słowika.
Koło chaty czuła matka
Do snu kładzie małe dziatki,
I zasypia sama przy nich.
Milknie wszystko, tylko dźwięczy
Śpiew słowika, głos dziewczęcy.*

Як бачимо, П. Свенціцький схопив сенс вірша правильно, намагався також відтворити його мальовничість і ліризм, але не уник спрощень і штучності, як, наприклад, „Z pola wraca pług do domu”. Натомість в оригіналі маємо образ повернення орачів із поля: „плугатарі з плугами йдуть”.

Крім перекладів поезії, Павлин Свенціцький ще й іншим способом пов'язаний з поетом. Перебуваючи під впливом творчості українського пророка, пише українською власні твори, наприклад, драму „Катерина”,

⁵ Antonowicz W. Moja spowiedź. Цитата з перекладу польською мовою В. Назарука: Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.— Warszawa, 1998.— Zesz. 6—7.— S. 412—413.

досить точно дотримуючись засадничої фабули поеми Т. Шевченка⁶. В деяких актах, зокрема в третьому і п'ятому, зауважуємо цілковитий збіг його монологів із фрагментами оригіналу. Однак вписуючи в текст фрагменти життя Катерини, П. Свенціцький значною мірою розбудував деякі сцени, увів нові — порівняно з поемою Т. Шевченка — постаті (Яким, Варвара, Панько), а також змінив імена батьків Катерини — батькові дав ім'я Матвій, матері — Марія, згідно з умовами жанру, твір закінчується драматично — коханий Катерини гине (що теж є відступом від Шевченківського першозразка). Підкреслимо, що незважаючи на слабкі місця цієї драми, а саме брак драматичної напруги, задовгі ліричні відступи, спроба перенесення на галицький ґрунт творчості українського пророка була з усіх оглядів позитивним замислом, консолідуючим українське суспільство по обидва боки Дніпра як на ґрунті культури, так і національно-історичної свідомості.

Дещо іншим способом автор відгукується на творчість Т. Шевченка у своєму сценічному творі „Міщанка”, опублікованому під псевдонімом Лозовський на шпальтах видаваного ним часопису „Siolo”. Тим разом фабула розігрується в комедійних умовах: міщанка, аби вийти заміж, перебирається сільською дівчиною, бо лише таку прагне пошлюбити головний герой драми Володимир, приймає звичаї, спосіб мислення і життя селянки Галі, любить людей, гарно співає українські пісні і захоплюється поезією Тараса Шевченка.

Легко здогадатися, що це є автобіографічний твір, а репрезентовані Володимиром — alter ego нашого автора — погляди відображають позиції згадуваного раніше середовища хлопоманів у колі Київського університету ім. святого Володимира. Пригадаймо, що ті інтелігенти, одягаючись як селяни, „ішли в народ”, ширили освіту з „Кобзарем” Т. Шевченка в руках. Отже не випадково уже в першому акті „Міщанки” в домі пані Хорошевської на столі посеред книг на видному місці „лежить „Кобзар” Тараса Шевченка”, а її дочка Ярослава демонструє перед нареченим Володимиром читання фрагментів з поеми „Катерина”. Те своєрідне авторське послання не залишає сумніву, ким для автора є Т. Шевченко, яким є ставлення до нього, з яким занепокоєнням, повагою і симпатією ставиться він до українського народу, його звичаїв, релігії і культури. Зокрема, до культури пісенної, яка становить своєрідний ключ до української духовності, яка вирізняється ліризмом, почуттєвістю, прикладом чого може служити пісня, уведена П. Свенціцьким у текст драми:

*В'яне квітка без дощу,
Без сонця вмирає,
А дівчина без милого
Марне пропадає.*

*Зійди, сонце, зійди ясне,
Квітка умирає.
Прийди милий, мій соколе,
Дівча пропадає.*

⁶ Цей твір П. Свенціцький опублікував у часописі „Siolo” 1866—1867 р. (Zesz. III.—S. 78—106), але написав його раніше — ще 1862 р. у Києві.

Не виключено, що як любитель українських пісень П. Свенціцький міг сам бути автором тих рядків, застосовуючи з цією метою різноманітні засоби, зокрема, актуалізоване романтиками мистецтво наслідування. Це правдоподібне також з уваги на факт, що П. Свенціцький був автором україномовних настроєвих ліричних віршів. Назвімо бодай опубліковані ним „Ніч на Подолі” і „На чужині”⁷, звідки цитуємо уривок:

*Повій, вітре, з мого краю,
З мого гаю — з мого раю,
З-понад скали тисової,
З-понад Ушки золотої.
Принеси мені стеблинку
З луку мого розкішного,
Принеси мені пилинку
Рідной землі, бо загину —
Пропаду з жалю за вами —
Ріднесенькими сторонами...*

Ті чарівні рядки, відмінні барвистістю описів, відображають щирість у відображенні почуттів, патріотичну тугу за своєю „малою батьківщиною” та красою українщини. Без перебільшення зазначимо, що Паулін Свенціцький, черпаючи повною пригорщею з української народної поезії, ставав справжнім українським поетом. Таким, врешті, сам себе уважав і прагнув, щоб українці так його сприймали. Адже з думкою про збагачення української літератури переклав популярний твір Йозефа Коженьовського „Цигани”⁸ і „Гамлета” Вільяма Шекспіра⁹, видав том казок під назвою „Казки в науку молодим і старим”¹⁰, із захопленням розпочав ознайомлювати українських читачів із сонетами Адама Міцкевича.

Увагу П. Свенціцького привернули, зокрема, два сонети: „До Німану” та „Спогад”, які характеризуються щирим ліризмом та почуттям туги за рідним краєм, що чи не найбільшою мірою відповідало духовному станові перекладача, який, зважившись на переклад (у 1865 р.)¹¹, дав зрозуміти, що в Галичині відчувається вигнанцем, сумуючи, як А. Міцкевич, за „малою вітчизною”. Ось кінцевий рядок сонету „До Німану”:

*Німне, домача річко, де суть тамті струї,
А з ним щастя й надії сили?
Де є літок дитячих моя радість мила?
Де миліші молодого віку неспокої?
Де Лавра? Де тії, що мене кохають?
Все пройшло. Чом же сльози мої не минають?*

⁷ Нива.— 1865.— № 2.— С. 24—25.

⁸ Руська читальня.— 1864.— № 3.— С. 1—94.

⁹ У друці з'явився тільки перший акт, див.: Нива.— 1864.— № 3.— С. 36—42; № 4.— С. 52—56.

¹⁰ Байки в науку молодим і старим / Написав Павло Свій.— Львів, 1864. Десять років пізніше, тобто 1874 р., вийшло друге видання тому байок, значно розширене.

¹¹ Див.: Нива.— 1865.— № 3—4.— С. 47.

Як уже зазначалося, своєрідний ліризм і сум, які межують з меланхолією,— головні мотиви у перекладеному сонеті. Можна сказати, що провідну думку, спосіб творення та форму оригіналу перекладач зберіг на диво точно, керуючись засадою дослівності, застосовуваною менш досвідченими перекладачами. Безсумнівно, це вказує на те, що П. Свенціцький лише вчився мистецтва поетичного перекладу, не дивно ж, що його переклади не витримали випробування часу*, що переконливо ілюструє хоч би зіставлення першої строфи оригіналу сонета „Спогад“ з перекладом П. Свенціцького і сучасним — Максима Рильського:

*Lauro! Czyliż te piękne wieków naszych lata
Jeszcze się kiedy twojej malują pamięci?
Kiedyśmy sami tylko i sobą zajęci
Dbać nie chcieli o resztę obcego nam świata.*

У перекладі П. Свенціцького ця строфа звучить так:

*Лавро. Чи ті красні віків наших літа
Ще коли малюються у пам'яті твоїй,
Коли ми, лиш самі, в наших душ супокою
Не хтіли дбать про решту чужого нам світа?*

Натомість у перекладі М. Рильського ці рядки звучать так:

*Лауро. Чи живуть ще в пам'яті твоїй
Години юності, хороші та ласкаві,
Коли на самоті, до себе лиш цікаві
Ми забували світ, для нас обох чужий?¹²*

„Неозброєним оком“ видно, наскільки великою є різниця між перекладами П. Свенціцького і М. Рильського. У контексті останнього засоби поетичного творення П. Свенціцького позбавлені польоту, українщина ж далека від майстерности та вишуканости майстра Максима. Незважаючи на це, перекладацькі спроби Павлина Свенціцького відіграли свого часу позитивну роль, збуджуючи серед української суспільности зацікавлення польською літературою та заохочуючи людей пера до праці на літературній ниві, зокрема перекладацькій. Треба визнати, що ті зазначені слабкості та недосконалості стосуються поетичних перекладів П. Свенціцького, натомість згаданий його том байок під назвою „Байки в науку молодим і старим“¹³ презентує дуже зрілу творчу майстерність. Сягаючи до фабулярних течій знаних байкарів, таких як Езоп, Лафонтен, Крилов, Красицький, наш автор добре радить собі в перенесенні на ґрунт своїх творів тих байкарів, запозичуючи, між іншим, мистецтво наслідування, парафрази і збагачуючи твір суто українськими

* Зазначимо, що поезія не була найсильнішим виявом таланту П. Свенціцького.

¹² Міцкевич А. Вибрані твори. Переклади з польської / За ред. М. Рильського.— К., 1955.— Т. 1.— С. 215.

¹³ Див.: Нива.— 1865.— № 3—4.— С. 47.

елементами і колоритом. Ось байка „Дві пташки” (за Красицьким — „Пташка в клітці”):

*Молода пташка сміялася з старої:
„І в добрі все лихо для тебе дурної.
Голоділа полем, в клітці всього має,
А за лихом тужить, плаче та ридає...”*
— „Не за тим я плачу, що голод терпіла,
Тому сьози ллються, що в свободі жила.
Тепер у неволі марно пропадаю,
От чого я плачу, чого занимаю”¹⁴.

Як бачимо, П. Свенціцький як байкар почувався „як риба у воді”, проявляючи блиск, мовленнєву поміркованість та вміння пуантування, що під час написання байки є невід’ємною рисою та здібністю. Можна без вагання визнати, що власне тим томом байок П. Свенціцький зарекомендувався як оригінальний письменник, який зробив помітний внесок до української літератури. Не випадково ці байки двічі видано, передруковувано в шкільних читанках і особистих томиках.

Серед творців польсько-українського пограниччя другої половини ХІХ ст. Павлин Свенціцький вирізняється незвичайною активністю та послідовністю у реалізації програми громади „Умань”. Власне ту програму підняли і продовжили польські хлопомансько-українофільські представники кола Університету ім. святого Володимира в Києві.

Павло Свій — Свенціцький після Володимира Антоновича та Максима Рильського був яскравою постаттю того середовища, нечувано щирою, безпосередньою, закоханою в Україну, її культуру, зокрема пісенну, а понад усе — діячем, який працював з подиву гідною послідовністю і відданістю справі польсько-українських добросусідських стосунків і поєднання.

¹⁴ Байки в науку... — С. 6.

Ростислав ПИЛИПЧУК

*Київський державний університет театру, кіно і телебачення
ім. І. К. Карпенка-Карого (Київ, Україна)*

ДМИТРО ДМИТРЕНКО — МАЛОВІДОМИЙ АКТОР І ДРАМАТУРГ

У додатковому, одинадцятому, томі „Енциклопедії українознавства” (Сарсель, 1995), який містить розділ „Доповнення і виправлення” — ясна річ, до усіх попередніх десятих томів, є, зокрема, таке місце: „Дмитренко Василь, м. б. (оскільки у списку скорочень, вміщеному у першому томі, не розшифровано це „м. б.”, то незрозуміло, як саме його читати: „має бути” чи „може бути”?— Р. П.) Дмитро (?—?), псевд. Осип Бут. Родом, імовірно, з Луганщини. Водевілі „Панас-викрутас” (1853), „Малоросійські вареники, або Останній день масниці” (1856), „Одна година із коз[ацького] побуту” (1866) та ін.”¹

Цей текст — доповнення до основного тексту, вміщеного у другому томі тієї ж „Енциклопедії українознавства”: „Дмитренко Василь, актор першої пол[овини] 19 в., з успіхом виступав у Харкові, автор водевілю „Кум-мірошник або сатана в бочці” (1850), що його довго виставляли аматорські й провінціальні трупи”².

Наведене доповнення зумовлене появою двох варіантів статті одного й того самого автора у двох київських енциклопедичних виданнях: „Українській радянській енциклопедії” (далі — УРЕ) та „Українській літературній енциклопедії” (далі — УЛЕ)³. На жаль, у першому варіанті не було застереження щодо помилкового наведення імені Дмитренка у деяких попередніх виданнях, у яких він фігурував як Василь. Натомість у другому варіанті статті (в УЛЕ) таке застереження зроблене, що, правда, без аргументації, оскільки тип довідкового видання виключає можливість дискусії. Через брак такої аргументації редакція 11 тому „Енциклопедії українознавства” не прийняла на віру нове ім'я, воліючи дотримуватись традиційного погляду, однак застереглася отим загадковим „м. б. Дмитро”.

Зважаючи на те, що варіант статті в УЛЕ на сьогодні найповніше джерело інформації про Дмитренка і що ця інформація збігатиметься з усіма наведеними далі аргументами, вважаємо за доцільне подати цей

¹ Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні.— Львів, 2003.— Т. 11.— С. 293.

² Там само.— Львів, 1993.— Т. 2.— С. 528.

³ Пилипчук Р. Я. Дмитренко Дмитро // УРЕ.— К., 1979.— Т. 3.— С. 390; його ж. Дмитренко Дмитрий // Украинская советская энциклопедия.— К., 1980.— Т. 3.— С. 387; його ж. Дмитренко Дмитро // УЛЕ.— К., 1990.— Т. 2.— С. 72.

текст повністю, сподіваючись, що авторові буде вибачено цитування самого себе: „Дмитренко Дмитро (псевд.— Осип Бут; рр. н. і см. невід.) — укр. актор і драматург 40—60-х рр. XIX ст. Припускають [вибачимо редакції УЛЕ, що замінила слово „можливо“ словом „припускають“, бо ніхто до цієї публікації нічого не припускав.— *Р. П.*], що родом з Старобільського повіту [додати б: колишнього у Слобідсько-Українській губернії.— *Р. П.*] (тепер району Луганської області); в літературі помілково називали Василем. Сценічну діяльність почав у Курському театрі в 40-х рр.; 1846—47 брав участь як актор у виставах кріпацького театру І. Хорвата (с. Головіно Грайворонського пов[іту] Курської обл. [вибачимо редакції УЛЕ, що губернію назвала областю.— *Р. П.*]). З 1848 грав у Харків[ському] і Ставроп[ольському] театрах. Автор водевілів „Вечір на хуторі біля Диканьки“ (1848, інсценізація оповідання [треба б: повісті.— *Р. П.*] М. Гоголя), „Кум-мірошник, або Сатана в бочці“ (1850), „Панас-вигук“ (1853), „Малоросійські вареники, або Останній день масниці“ (1856), „Одна година із козацького побуту“ (1866, за оповіданням І. Срезневського), „Українське парубоцтво і дівоцтво, або Вечір на Панасівці“ (без дати). Твори Д., за винятком „Кума-мірошника...“, не публікувалися, зберігаються у багатьох списках в архівах та відділах рукописів бібліотек Москви, Ленінграда, Києва, Одеси та ін[ших] міст“⁴.

Що взагалі було відомо про Дмитренка наприкінці XIX — на початку XX ст.? Передусім, глядач міг побачити вистави його п'єси „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“, яка продовжувала своє сценічне життя у мандрівних українських трупах, а читач міг прочитати її текст, який витримав кілька видань, починаючи з першого у 1884 р. Власне, з бібліографічних описів цих видань, як і з рукописних текстів інших п'єс Дмитренка, починається його входження у свідомість істориків літератури і театру. Першим висловився видатний український бібліограф Михайло Комаров у бібліографічному покажчику „Українська драматургія“ (1906), де за № 150, 202, 393 описано три видання п'єси „**Кум-мірошник, або Сатана у бочці**“, а також згадано рукописні тексти деяких інших його п'єс. Ось ці описи (подаються зі збереженням усіх особливостей тексту, за винятком літери „ѣ“).

Під 1884 р.: „150. **Кум мирошных або сатана в бочци**. Жарт водевилъ в 1 дії *В. Дмитренка*. К. 31 ст. 16^о. Ц. 15 к. Вydання В. Дьяконова. Тип. И. и А. Давиденко. 9400 екз.“

Під 1888 р.: „202. **Кум мирошных, або сатана в бочци**. Украинська шутка-водевилъ в 1 д. *В. Дмитренка*. (Грана у перший раз на Харьковському театрі 3 марта 1850 року у пользу пана Соляныка). К. 32 ст. 16^о. Ц. 15 к. Издание кныгарни С. Гомолинского. 15000 пр.“

Під 1900 р.: „393. **Кум мирошных або сатана в бочци**. Украинська шутка-водевилъ в 1 дії *Дмитренка*. Малороссийский сборник повестей, сцен, рассказов и водевилей. М. 1900 г. 302—318 ст. 8^о“⁵.

Відразу зауважимо, що в перших двох позиціях перед прізвищем Дмитренка стоїть ініціал „В.“, а у третій зазначено тільки прізвище. Ві-

⁴ Пилипчук Р. Я. Дмитренко Дмитро // УЛЕ.— Т. 2.— С. 72.

⁵ Українська драматургія: Збірник бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815—1906 р.) / Зібрав і впорядкував М. Комаров.— Одеса, 1906.— С. 27, 35, 65.

зуальний перегляд цих видань дає підстави для висновку, що принаймні перші два описи М. Комаров подав, не тримаючи у руках самих видань. Ось як виглядають автентичні тексти їх титулів:

1) „Кум-мирошник або сатана у бочці. Українська шутка-водевиль в одній дії. Сочинение Дмитренка. (Грана у перший раз на Харьковським театри 3 марта 1850 року у пользу пана Соляника). Выдания В. В. Дьяконова. Киев. Типография И. и А. Давиденко. М[ало]-Житомир[ская] 41, собств. дом 1884". На звороті титульного аркуша: „Дозволено цензурою. Киев, 2 декабря 1883 г."

2) „Кум-мирошник або сатана у бочці. Українська шутка-водевиль в одній дії. Сочинение Дмитренка. (Грана у перший раз на Харьковським театри 3 марта 1850 року у пользу пана Соляника). Киев. Издание книгопродавца С. И. Гомолинского. 1888". На звороті титульного аркуша: „Дозволено цензурою. Киев. 11 августа 1887 года. Тип[ография] Е. Т. Керер, арен[дованная] П. Пилющенко и С. Бродовским".

Ініціала „В." в обох перших виданнях немає. Отже, М. Комаров міг скористатися чиеюсь несумлінною інформацією.

Щодо третього видання, яке М. Комаров мав у власній домашній бібліотеці (тепер воно з екслібрисом колишнього власника) зберігається в Одеській державній науковій бібліотеці імені М. Горького), то бібліограф помилково записав його під 1900 р., а насправді вийшло воно роком раніше:

3) Кум-мирошник або сатана у бочці // Малороссийский сборник повестей, сцен, рассказов и водевилей известных малороссийских писателей.— Москва: Типолитограф. А. П. Яковлевой, 1899.— С. 302—318.

Так само чужою неперевіреною інформацією скористався М. Комаров, подавши у розділі „Б. Ненадруковані твори" такі позиції:

„580. **Бувагыцяна або на чужый коровай очей не порывай**, водевиль в 1 д., перероблений з народної пісні. В. Дмытренко. Автор водевиля „Кум мірошник або сатана в бочці".

„581. **Малороссийские вареники**, шутка в 1 д. В. Дмытренко".

„582. **Одна година з козацького побуту**, українська бувагыцяна в 1 д. В. Дмытренко".

„583. **Пан Выкрутас**, шутка в 1 д. В. Дмытренко"⁶.

М. Комаров не помітив, що подана ним під № 580 інформація про авторство водевілю „Бувагыцяна" вступає у суперечність з тією, яка зафіксована у розділі „А. Надруковані твори" під № 207, у якому описано видання п'єси у 1888 р. за прізвиськом Велісовського⁷. Щодо інших трьох наведених позицій, то їх повний і правильний опис подано у наступному бібліографічному покажчику М. Комарова — „До „Української драматургії" (1912), про що йтиметься далі.

У покажчику ж 1906 р. М. Комаров зробив першу спробу узагальненої характеристики Дмитренка: „Дмитренко В.— артист і автор декіль-

⁶ Українська драматургія: Збірник бібліографічних знадобів до історії української драми...— С. 92.

⁷ Там само.— С. 36. Див.: Лобас П. О. Вельсовський (Велісовський) Авраамій Іванович // УЛЕ.— К., 1988.— Т. 1.— С. 296. Справжнє прізвище цього драматурга — Вельсовський.

кох п'єс, був відомий переважно в 50-х роках"⁸. Щоправда, інформація надто скупа і містить нічим не аргументований ініціал „В.“ біля прізвища Дмитренка.

Можна тільки дивуватися, чому М. Комаров, бібліограф такого масштабу, живучи в Одесі, сам не поцікавився наявністю видань і рукописних примірників п'єс Дмитренка в Одеській міській публічній бібліотеці, де б йому неодмінно показали й уже виданий на той час четвертий том „Каталога Одесской Городской Публичной Библиотеки“ (1904), в якому було вміщено театральний розділ з інформацією про п'єси Дмитренка. У передмові до цього розділу писалося: „В 1891 году управление библиотеки, благодаря содействию городского головы Г. Г. Маразли, приобрело у Д. В. Ширяева (известного в Одессе любителя театра) — коллекцию театральных пьес. Коллекция эта, заключающая в себе пьесы с конца XVIII в.*, пополнялась и пополняется библиотекой, а потому в настоящем своем виде представляет такой подбор названий, который может дать материал для изучения истории русского театра, так как в этом подборе отмечены пьесы, шедшие на сцене в прежние года и идущие в настоящее время“⁹.

Тут зареєстровано такі рукописні тексти п'єс Дмитренка:

„1245. „Малороссийские вареники, или последний день масляной“. Малор. шут.-вод. в 1 д. Дмитренко. Рукопись (1856)“.

„1637. „Одна година из казацкого быту“. Украинская бувальщина в 1 д., сложив з оповидання І. Срезневского Д. Димитренко-Бут. Рукопись (1866)“.

„1741. „Панас-выкрутас“. Малорос. шутка в 1 д. Д. Дмитренко. Рукопись (1856)“¹⁰.

Якби М. Комаров переглянув *de visu* друковані видання п'єси „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“ і щойно згадані рукописи інших п'єс Дмитренка, то у його покажчику не з'явився б ініціал „В.“ в описах друкованих видань п'єси „Кум-мірошник...“ і рукописів інших п'єс Дмитренка, натомість в останніх був би автентичний ініціал „Д.“

Питання з іменем Дмитренка з'ясовувалося у другому бібліографічному покажчику М. Комарова — „До „Української драматургії“. У передмові до цього видання М. Комаров писав: „Не обійшлося у моїй книжці (Українська драматургія.— Одеса, 1906.— Р. П.) без пропусків і помилок [...] Треба, однак, зауважити, що взагалі таких пропусків і помилок було небагато; частина їх виявилась в тих звістках, що стосуються ненадрукованих п'єс, а тут мені в пригоді стали замітки шановного дослідника на полі етнографії та історії письменства В. Данилова, котрий, передивляючись Одеську Городську Публічну Бібліотеку, надібав там цілий одділ невідомих досі рукописів українських п'єс 1840—1870 року, що

⁸ Українська драматургія: Збірник бібліографічних знадобів до історії української драми...— С. 183.

* Крім отмечених здесь пьес XVIII в., многие назначенные для театра произведения этого времени находятся также и в основных каталогах библиотеки.

⁹ Каталог Одесской Городской Публичной Библиотеки. Том IV. Отделы имени: 1) А. А. Борзенно, 2) Л. Д. Тимоновой, 3) М. Ю. Лермонтова и 4) Театральный / Издан на средства попечителя библиотеки графа М. М. Толстого.— Одесса, 1904.— С. 90.

¹⁰ Там само.— С. 119, 128, 130.

пожертвовані в бібліотеку невідомо коли якимсь Д. Ширяєвим, і свої замітки про ці рукописи ласкаво передав для ужитку мені, за що й складаю йому найщирішу подяку. Всі додатки та поправки до „Української драматургії“ до 1906 року (курсив автора.— Р. П.) заведені мною в особливий одділ під таким же заголовком, де всі вони туляться до відповідних номерів тієї книжки, причім всі звістки по замітках В. Данилова означено його ініціалами: В. Д.¹¹ Отож наводимо поправки В. Данилова:

„581. В рукопису О. Г. П. Б. ця піеса має такий заголовок: „Малорос-сийские вареники или последний день масляной“. Малороссийская шутка-водевиль в 1 действии, соч. Дмитренко. 1856 г., 10 августа. В рукопису 24 ст[орінки] в 1/4 листа. В середину вклеєно клаптик афіші, в котрій сказано, що піеса виставляється вдруге (де і коли?) і визначені прізвища артистів: Маркс, пані Маркс, Гончарова, Иконова, Михайлов, Жбанов, Зубович і Яковлева. В. Д.

582. В рукопису О. Г. П. Б. ця піеса має такий заголовок: „Одна година из козацкого быту“. Стародавня українська бувальщина, в одном действии, з козацькими писнями, зложив з оповидання И. Срезневского (?) Д. Дмитренко-Бут. Рукопис О. Г. П. Б. в 62 ст[орінки] в 1/4 листа. На рукопису цензорський дозвіл: „Дозволено к представлению. Спб. 13 января 1866 г. Цензор драматических сочинений Кейзерфон-Нилькгейм“. В. Д.

583. В рукопису О. Г. П. Б. ця піеса має такий заголовок: „Панас-выкрутас“. Малороссійская шутка в одном действии. Соч. Д. Дмитренка. Рукопис в 70 ст[орінок] в 1/4 л[иста]. На рукопису підпис артиста Маркса, котрому належав рукопис. В. Д.¹²

У цьому другому покажчикові (1912) М. Комаров під 1907 роком за № 39 описав четверте видання п'єси „Кум-мірошник“ уже без будь-якого ініціала, тобто так, як було на титулі видання: „Кум мирошник або сатана у бочці. Український жарт в 1 дії Дмитренка. К. Изд. Череповського. Тип[ография] Чоколова, 31 ст. 320. Ц. 5 к. [Тираж] 5000 пр.“¹³, а в „Іменному покажчику авторів і артистів“ уже зазначено: „Дмитренко Д.“¹⁴

Здавалося б, після виходу у світ бібліографічного покажчика „До „Української драматургії“ М. Комарова (1912) у наступних виданнях п'єси „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“ біля прізвища Дмитренка мав з'явитися ініціал „Д.“ (повне ім'я автора на той час ще не було відоме). Але насправді два наступні видання цієї п'єси вийшли без ініціала автора: Дмитренко. Кум-мірошник, або Сатана у бочці. Український жарт-водевіль в 1 дії.— К., 1913 (так описано це видання у каталозі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, хоч насправді примірника в наявності немає); „Кум-мірошник або сатана у бочці“. Український жарт-водевіль в одній дії Дмитренка.— К.: видання Книгарні Є. Череповського, 1917.— 16 с. (Серія: Театральна бібліотека, № 1).

Новітний український бібліограф Дмитро Дорошенко (він же видатний український історик, державний і політичний діяч) у своєму

¹¹ До „Української драматургії“. Збірка бібліографічного знадібку до історії української драми і театру за 1906—1912 рік. З додатками і поправками до „Української драматургії“ до 1906 року / Зібрав і впорядкував М. Комаров.— Одеса, 1912.— С. 4.

¹² Там само.— С. 66—67.

¹³ Там само.— С. 12.

¹⁴ Там само.— С. 100.

бібліографічному покажчикові нової української літератури за сто років її існування в Росії (1798—1897), описуючи перше видання „Кума-мірошника“ (1884), повторив хибну інформацію М. Комарова за його покажчиком „Українська драматургія“ (1906), не врахувавши поправок у другому покажчику — „До „Української драматургії“ (1912). Принципово новим фактом сприймалося усіма наступними дослідниками заявлене Д. Дорошенком розшифрування ініціала „В.“ в описі другого видання: „Дмитренко Василь. Кум мирошник або сатана в бочці. Українська шутка-водевіль в 1 д[ії] В. Дмитренка. Грана у перший раз на Харківському театрі 3 марта 1856 (sic! — друкарська помилка; має бути 1850.— Р. П.) року у пользу пана Соляника. Киев, 1888“¹⁵. Можна тільки припускати, що Д. Дорошенко вважав автором „Кума-мірошника“ В. В. Дмитренка, справжнє прізвище якого було Дмитрів і якого, можливо, звали Василь. Він не потрапив до покажчиків М. Комарова, але його п'єси „За чужий гріх, або Безталанне життя“ (1911), „Сивизна в бороді, а чорт в ребрі“ (1913), „Шури-мури (Солдатське кохання)“ (1916) пройшли цензуру в зазначених роках і зберігаються у Санкт-Петербурзькій театральній бібліотеці.

Д. Антонович, який 1925 р. випустив друком у Празі свою монографію з історії українського театру, свідчить, що „з успіхом виступив у Харкові артист В. Дмитренко“ (виділено нами.— Р. П.)¹⁶.

У 20—30-х роках ХХ ст. п'єсу „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“ іноді перевидавано у різних театральних серіях у Галичині, як-от у серії „Театральна бібліотека“, яку випускало видавництво „Русалка“ у Львові; щоправда, чомусь без зазначення навіть прізвища автора¹⁷.

Перевидання п'єси „Кум-мірошник“ Дмитренка у 20—30-х роках на Радянській Україні не простежується до кінця 30-х років ХХ ст., як не трапляється його прізвище у загальних оглядах української літератури і театру, які тоді спорадично з'являлися на сторінках періодичної преси та зрідка окремими виданнями. Тільки 1940 р. вийшов першим, а 1941 р. другим, доповненим, виданням збірник „Українські одноактні п'єси“ в упорядкуванні Юрія Іваненка, у якому вміщено „українську шутку-водевіль“ „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“ В. Дмитренка¹⁸ (без повного імені). У вступній статті Ю. Іваненка „Український водевіль“ Дмитренко фігурує тільки з ініціалом „В“. Це означає, що бібліографічний покажчик Д. Дорошенка, проклятого більшовицькою владою, Ю. Іваненкові, представникові нової генерації дослідників, уже був недоступний.

У повоєнний час текст п'єси „Кум-мірошник“ був перевиданий тільки раз, а саме у збірникові „Українська драматургія першої половини

¹⁵ Дорошенко Д. Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки // Науковий збірник Українського університету в Празі, присвячений панові Президентів Чесько-Словенської Республіки, проф. д-ру Т. Г. Масарикові для вшанування 75-х роковин його народження.— Прага, 1925.— Ч. 1.— С. 197, 208. Дякуємо канд. філолог. наук В. Дудковій за цю інформацію.

¹⁶ Антонович Д. Триста років українського театру: 1916—1919.— Прага, 1925.— С. 77.

¹⁷ Сатана в бочці: Комедія.— Львів, 1926.

¹⁸ Українські одноактні п'єси: Збірник / Упорядкував Ю. Іваненко.— К., 1940.— С. 117—138; Українські одноактні п'єси: Збірник. Друге, доповнене видання / Збірник упорядкував Ю. Іваненко.— К., 1941.— С. 61—78.

ХІХ ст.: Маловідомі п'єси"¹⁹. Тут ім'я та прізвище автора перед текстом позначено „В. Дмитренко", зате у примітках до цього тексту сказано таке: „Дмитренко Василь — український актор середини ХІХ ст., автор популярного водевіля „Кум-мірошник, або сатана в бочці". З літературної спадщини його нічого більше не збереглося. „Кум-мірошник" вперше був виставлений на сцені 3. ІІІ. 1850 р. в бенефіс славетного артиста Карпа Соленика. Тоді п'єса ще не була опублікована. Вперше вона була видана тільки 1884 р. в Києві. Згодом, включаючи і наш радянський час, п'єса витримала багато видань. Вона з успіхом іде і на радянській сцені. Друкується за виданням: „Кум-мірошник, або сатана в бочці". Українська шутка-водевіль в одній дії. Сочиненіє Дмитренка. Видання В. В. Дьяконова. Київ, 1884"²⁰.

Отже, з бібліографічного покажчика Д. Дорошенка упорядник цього видання В. Шубравський запозичив повне ім'я Дмитренка „Василь".

Щодо твердження В. Шубравського про „багато видань" цієї п'єси „в наш радянський час" і про її успіх „на радянській сцені", то тут було застосовано фігуру, до якої часто вдавалися тоді для видавання бажаного за дійсне або для виправдання перед „власть передержаними" свого вчинку — перевидання твору, який комусь міг здатися негідним цього. Як знаємо з попереднього викладу, було всього два радянські видання п'єси (1940 і 1941 рр.). Що ж до твердження В. Шубравського, що з літературної спадщини Дмитренка нічого більше, крім „Кума-мірошника", не збереглося, то воно зраджує упорядника в тому, що він не тримав у руках другого бібліографічного покажчика М. Комарова „До „Української драматургії" (Одеса, 1912), бо там зафіксовано рукописні тексти інших п'єс Дмитренка, про які уже йшлося.

У 60-х роках ХХ ст. актор і драматург Дмитренко зрідка фігурує з ініціалом „В.": у вступній статті П. Перепелиці „З історії українського водевіля" до збірника „Український водевіль" (К., 1965), хоч текст „Кума-мірошника" тут не наведено; у першому томі двотомного видання „Український драматичний театр" (К., 1967), у третьому томі восьми томної „Історії української літератури" (К., 1968).

Але на цьому фантасмагорія з іменем Дмитренка не закінчується. У 1969 р. з'являється „Словник українських псевдонімів" О. Дея, в якому авторство п'єси „Кум-мірошник, або Сатана у бочці" приписується українському письменникові і публіцистові початку ХХ ст. Прокопові Дмитровичу Понятенкові (1878—?), який іноді підписувався псевдонімом „П. Дмитренко": „Дмитренко П.— Понятенко, Прокіп. „Кум-мірошник, або Сатана в бочці". К., 1913"²¹. Насправді, як уже відзначалося раніше, в бібліографічному описі видання цієї п'єси у 1913 р. ім'я біля прізвища Дмитренка не зазначене. Посилання О. Дея на бібліографічний покажчик „До „Української драматургії" М. Комарова (1912) безпідставне, бо там, як уже зазначалося, біля прізвища Дмитренка фігурує ініціал „Д." Так само безпідставним є посилання О. Дея як на джерело на

¹⁹ Українська драматургія першої половини ХІХ ст.: Маловідомі п'єси / Вступна стаття, підготовка текстів та примітки В. Є. Шубравського.— К., 1958.— С. 395—418.

²⁰ Там само.— С. 424—425.

²¹ Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (ХVІ—ХХ ст.).— К., 1969.— С. 143.

автобіографію П. Понятенка (ЦДІА України у Львові, ф. Зс/309, оп. 1, тека 141, спр. 2085)²². А от що наштотувало О. Дея на П. Понятенка, так це „Матеріяли до „Словника псевдонімів українських письменників“ Олександра Тулуба, у яких є таке свідчення: „Дмитренко — Понятенко“²³. Але ж там немає ініціалів! О. Дей знехтував різницею ініціалів, які були в обох бібліографічних покажчиках М. Комарова і в автобіографії П. Понятенка, виявивши при цьому незнання публікацій п'єси у 1884 і 1888 рр., як і найновішим передруком у збірникові українських маловідомих п'єс 1958 р. з приміткою В. Шубравського, у якому фігурує принаймні ім'я Василь і перелічені перші видання п'єси 1884 і 1888 рр. без ініціала. Це „відкриття“ О. Дея було не відразу помічене (його зауважать у середині 90-х років ХХ ст.), отож у виданнях 70—80-х років ХХ ст. Дмитренко, як автор п'єси „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“, фігурує з повним іменем Василь, як його подав В. Шубравський у згаданому виданні українських маловідомих п'єс 1958 року, а саме в посібнику для студентів філологічних факультетів педагогічних інститутів „Українська драматургія першої половини ХІХ ст.“ П. Хропка (К., 1972) та у підручнику для студентів філологічних факультетів університетів „Історія української літератури (перша половина ХІХ століття)“ за редакцією І. Скрипника (він же й автор розділу „Драматургія“; К., 1980).

Після появи статей про Дмитра Дмитренка у другому виданні УРЕ (1979—1980, україномовна та російськомовна версії) і в УЛЕ (1990), про що вже йшлося на початку цієї статті, Дмитренко починає з'являтися зі своїм справжнім іменем Дмитро на сторінках наукових досліджень з історії української драматургії²⁴.

1996 року в бібліографічних описах згадуваних видань п'єси „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“ вступає у свої „права“ нехай і ненавмисна, але все ж фальсифікація О. Дея, яка „ліквідує“ реальну особу актора і драматурга середини ХІХ ст. Д. Дмитренка за рахунок іншої реальної особи — письменника і публіциста початку ХХ ст. Прокопа Понятенка. Ось як це виглядає на сторінках серійного видання „Національна бібліографія України“, підготовленого Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського:

„649. Понятенко П. Д. Кум-мірошник або сатана у бочці. Украинська шутка-водевиль в одній дії / Сочинение Дмитренка (псевд.) — [К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1884]. — С. 34—63“. Посилання зроблено на примірники з колекції О. Лазаревського: „Лаз. 461.118. Припл[етено] до кн.: Роммель. Пять лет из истории Харьковского университета. — Х., 1868“²⁵.

Про неохайність опису цього видання свідчить опис іншого примірника, наведений услід за попередньою позицією:

²² Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів... — С. 143.

²³ Записки Історично-філологічного відділу / Українська академія наук. — У Києві, 1928. — Кн. ХІ. — С. 231.

²⁴ Лобас П. О. Різдвяні свята в українській драматургії і театральних виставах ХІХ — початку ХХ ст. // Проблеми збереження різдвяно-новорічного фольклору (матеріали і тези наукової конференції 20 січня 1995 р.). — Рівне, 1995. — С. 79—81; Мороз Л. З. Драматургія // Історія української літератури ХІХ століття: У 3 кн. / За редакцією М. Т. Яценка. — К., 1996. — Кн. 2: 40-ві—60-ті роки ХІХ ст. — С. 365—366.

²⁵ Україномовна книга 1798—1916 / Укладачі: М. Д. Бойченко, І. І. Діденко, Р. С. Жданова, Л. В. Лісовська, Л. С. Новосьолова (керівник), О. О. Фіклістова, Т. Є. Яковець. — К., 1996. — Вип. 1: 1798—1885. — С. 137.

„650. Понятенко П. Д. Кум-мирошник або сатана у бочци: Українська шутка-водевиль в одній дії / Соч[инение] Дмитренка (псевд.).— К.: Вид. В. В. Дьяконова. Тип. И. и А. Давиденко, 1884.— 63 с.— На обкл.: Тип. брат. Н (!) и А. Давиденко”²⁶. І далі йде перелік видань інших авторів, які за своїм форматом оправлені в єдиному компактi. Стає незрозуміло: навіщо двічі описувати одне й те саме видання? Чи тільки тому, що в одному примірнику обкладинка збереглася, а в іншому ні? Або тому, що один бібліограф точно переписав: „Сочинение Дмитренка”, а другий скористався тільки бібліографічною карткою генерального каталогу, на якій зроблено опис зі скороченням „Соч.”, і повторив скорочення: „Соч. Дмитренка”? В такому разі слід було б описати й інші примірники, які зберігаються в цій бібліотеці в інших компактах, яких є ще два. Але ж навіщо?

Так само неправильно і неохайно описано київськими бібліографами й друге видання п'єси „Кум-мирошник, або Сатана у бочці”:

„851. Понятенко П. Д. Кум-мирошник або сатана у бочци. Українська шутка-водевиль в одній дії. Сочинение Дмитренка [псевд.].— К.: Изд. книгопродавца С. И. Гомолинского. [Тип. Е. Т. Керер].— 1888.— 32 с.”²⁷ Незрозуміло, чому надрукований у книжці текст „Тип. Е. Т. Керер” узято у квадратні дужки.

Тим часом у львівському багатотомному виданні „Репертуар української книги: 1798—1916: Матеріали до бібліографії” спочатку (1997) продовжують дотримуватись традиційної версії щодо ініціалу Дмитренка „В.”, але в 1999 р. додають дві версії — з іменем Дмитро і з прізвищем іншої особи — Прокіп Понятенко. Ось як це виглядає у другому й третьому томах:

„3772. Дмитренко В. Кум мирошник або сатана в бочци. К., 1884”²⁸. Тут зроблено посилання на неопубліковані матеріали Ярослава Стешенка (відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України) та картковий каталог колишньої бібліотеки НТШ, рештки якого зберігаються у ЛНБ імені В. Стефаника НАН України.

„4629. Дмитренко В. Кум-мирошник, або сатана в бочци. К., 1888”²⁹. Тут зроблено посилання на уже згадані неопубліковані матеріали Ярослава Стешенка. У примітці ж до цієї позиції інформується: „Згідно з „Словником українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.)” (К., 1969, с. 143) псевдонім Дмитренко (правда, з ініціалом П.) належить Понятенку Прокопу. Під такою назвою видання 1913 року теж зазначене у „Словнику” як його. Згідно з Українською літературною енциклопедією (К., 1990.— Т. 2.— С. 72), автором твору під цією ж назвою (правда, 1850 р. видання) є Дмитренко Дмитро”³⁰. В останньому слушному пояс-

²⁶ Україномовна книга 1798—1916.— С. 137.

²⁷ Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1798—1916 / Укладачі: М. Д. Бойченко, О. В. Давидович, Л. В. Лісовська, Л. С. Новосьолова, О. О. Фіклістова, Т. Є. Яковець.— К., 1998.— Вип. 2: 1886—1900.— С. 41—42.

²⁸ Репертуар української книги: 1798—1916: Матеріали до бібліографії / Упорядкування, підготовка до друку та примітки Л. І. Ільницької та О. І. Хміль.— Львів, 1997.— Т. 2 (1871—1886).— С. 260.

²⁹ Там само.— Львів, 1999.— Т. 3 (1887—1894).— С. 58.

³⁰ Там само.— С. 365.

ненні закралася неточність: дата „1850“, запозичена з енциклопедичної статті, означає не рік видання п'єси „Кум-мірошник“, а рік першого виставлення на сцені, хоч тепер стало відомо, що театральну цензуру п'єса пройшла ще у 1848 р.

Це надруковано 1999 р. Того самого року у довідковому виданні „Українська журналістика в іменах“ О. Дроздовська публікує статтю „Понятенко Прокіп Дмитрович“, у якій, посилаючись на згаданий злочасний „Словник українських псевдонімів“ О. Дея, пише несусвітні речі: наведені О. Деєм назви періодичних видань, у яких узагалі друкувався П. Понятенко, авторка сприймає за такі, в яких нібито уперше і вдруге надруковано п'єсу П. Понятенка „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“: „Літературну та журналістську діяльність розпочав (П. Понятенко.— Р. П.) 1899 р. У цей час у „Полтавських губернських ведомостях“ та „Літературно-науковому вістнику“ (1901) під псевдонімом П. Дмитренко був надрукований драматичний твір П. Понятенка „Кум-мірошник, або Сатана в бочці“, який 1913 р. вийшов у Києві окремим виданням“³¹.

В одному з наступних томів продовжуваного видання „Репертуар української книги: 1798—1916: Матеріали до бібліографії“ описи пізніших перевидань п'єси „Кум-мірошник“ уже уточнені відповідними кон'єктурами з новим іменем Дмитренка — Дмитро, хоч ще зберігається привнесене попередниками оте кляте „В.“ і додається деївська „новація“ з Прокопом Понятенком, як-от щодо видання п'єси під 1907 роком:

„12041. [Дмитренко Дмитро]. Дмитренко В. Сатана в бочці. Комедія з співами в однім актї. Коломья. Черенками и накладом М. Бѣлоуса, (1) + 3 — 16 с. 16⁰.— (Театральна Библиотека. № 3)“³².

До цієї позиції упорядниці Л. Ільницька та О. Хміль зробили примітку: „Автор Дмитренко В. зазначений у каталозі ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Згідно з „Українською літературною енциклопедією“ (К., 1990.— Т. 2.— С. 72) автором цього твору є Дмитро Дмитренко, якого помилково в літературі називали Василем. У „Словнику українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.)“ (К., 1969.— С. 143) автором аналогічного видання 1913 р. зазначений Понятенко Прокіп (псевдонім П. Дмитренко)“³³.

Є в цьому томі ще одна позиція щодо „Кума-мірошника“:

„12717. [Дмитренко Дмитро]. Дмитренко. Кум-мирошник, або сатана у бочці. Український жарт-водевіль в одній дії. К. Тип. Чоколова, 1908. 31 с.“³⁴ Посилання зроблено на картковий каталог колишньої бібліотеки НТШ, що зберігається у Львівській бібліотеці імені В. Стефаника НАН України, та бібліографічний покажчик М. Комарова „До „Української драматургії“ (1912). Але ж саме в цьому покажчикові назване видання п'єси „Кум-мірошник“ зафіксоване під 1907, а не 1908 р. На жаль, у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського цього видання немає, отож немає змоги описати його de visu.

³¹ Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка.— Львів, 1999.— Вип. 6.— С. 273.

³² Репертуар української книги...— Львів, 2002.— Т. 6 (1906—1909).— С. 105.

³³ Там само.— С. 364.

³⁴ Там само.— С. 190.

Ситуацію вирівнюють київські укладачі одного з наступних томів серії „Національна бібліографія України“, а саме в описі видання п'єси „Кум-мірошник“ під 1917 р., відмовившись від попереднього баласту з ініціалом „В.“ та прізвищем П. Понятенка:

„5231. Дмитренко Д. Кум Мірошник або Сатана в бочці: Український жарт-водевіль в одній дії Дмитренка.— К.: Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1917.— 16 с. (Театральна б-ка; № 1)“³⁵. Щоправда, під 1918 р. описано сумнівне видання цієї п'єси за дефектним примірником, який насправді стосується видання 1917 р.³⁶

Якщо у виданні „Україномовна книга“ питання з авторством п'єси „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“ приведені у відповідність із визначеннями в УРЕ і УЛЕ, то цього не можна сказати про інше видання Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського — „Книга в Україні: 1861—1917: Матеріали до репертуару української книги“, у п'ятому випуску якого (на літеру „Д“) перелічено усі згадані видання п'єси „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“ під авторством „Дмитренко В.“³⁷ Це свідчить, що укладачі покажчика С. Й. Петров і С. С. Петров не описували шістьох видань, зареєстрованих під номерами 14438—14443, *de visu*, що С. С. Петров, який продовжує справу свого покійного батька С. Й. Петрова, не консультувався зі своїми колегами, які опрацьовували останній, п'ятий, випуск „Україномовної книги у фондах Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського: 1798—1923“, і вже зовсім дивно, що науковий редактор обох видань — В. Ю. Омельчук не зауважив суперечностей в обох цих виданнях, які вийшли у світ з різницею у півроку. Крім того, через використання описів одного й того самого видання, здійснених різними особами, до покажчика внесені ці різні описи (№ 14438 і 14439) першого видання п'єси з 1884 р.

Повертаючись до львівського видання „Репертуар української книги: 1798—1916“, зауважимо, що там фіксується видання іншої п'єси Д. Дмитренка, якого не існувало:

„2545. [Дмитренко Д.] Малороссийские вареники или последний день масляницы. Мал[ороссийская] шутка-вод[евиль] в 1 д[ействии] Дмитренки. 1875“³⁸. Посилання дається на „Указатель по делам печати.— Санкт-Петербург, 1875, с. 338“. Посилання помилкове: у цьому покажчикові друкувалися цензурні дозволи на публікації і на виставлення, а не наводився реєстр друківаних текстів. Принаймні досі не відомі публікації інших п'єс Д. Дмитренка, крім п'єси „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“. Прикро, що ця невірогідна позиція перекочувала до згаданого п'ятого випуску (Д) „Книга в Україні“ під номером 14444³⁹.

Ті автори сучасних досліджень, які сприйняли ім'я драматурга Дмитро, поклались тільки на авторитет УРЕ та УЛЕ, бо ж ніякого аргументу-

³⁵ Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1798—1923: Бібліографічний покажчик / Укладачі: Л. С. Новосолова, Ж. В. Барчук, О. В. Давидович, О. О. Ісаєнко, Т. Б. Корольова, С. А. Парпалій, А. І. Тіманова, Д. В. Устиновський.— К., 2002.— Вип. 5.— Ч. 1: 1917—1923.— С. 33.

³⁶ Там само.— С. 149.

³⁷ Книга в Україні: 1861—1917: Матеріали до репертуару української книги / Укладачі С. Й. Петров, С. С. Петров.— К., 2003.— Вип. 5 (Д).— С. 181—182.

³⁸ Репертуар української книги...— Т. 2.— С. 71.

³⁹ Книга в Україні: 1861—1917: Матеріали до репертуару української книги.— Вип. 5 (Д).— С. 182.

вання такої новації досі не було, про Дмитренка взагалі нічого більше, ніж у згаданих двох енциклопедичних статтях, не відомо.

Цензурні рукописні примірники п'єс Дмитренка зберігаються у Санкт-Петербурзькій театральній бібліотеці, до якої після 1918 р. перейшов величезний „цензурний фонд“ із колишньої Драматичної цензури Головного управління у справах друку. Серед них є ті п'єси Д. Дмитренка, які він сам чи то його сучасники-антрепренери надсилали у 40—60-х роках (та й наступних десятиліттях ХІХ ст.) до ІІІ відділення власної Його Імператорської Величності канцелярії (до 1865 р.), а згодом — до Головного управління у справах друку, яке стало загальним цензурним органом, але дозволи п'єс до виставлення давалися окремо, незалежно від дозволів до друку, для чого існували посади так званих драматичних цензорів⁴⁰. Іноді п'єса могла бути дозволена для друку, але заборонялася до виставлення.

Ось перелік примірників рукописних текстів п'єси Д. Дмитренка „Кум-мирошник, або Сатана у бочці“ з Санкт-Петербурзької театральної бібліотеки:

„7462. Кум-мирошник или черт в бочке [друга частина заголовка закреслена.— Р. П.]. Малороссийская шутка-водевиль в одном действии. Соч. Д.“ У правому кутку вгорі є напис: „Для бенефиса г[осподи]на Самойлова 26 октября сего года. Спб 7/9 [18]48, № 508.5“. Очевидно, текст п'єси подавала до цензури дирекція імператорських театрів. Провідний драматичний актор Александринського театру в Петербурзі Василь Васильович Самойлов (1813—1887), який славився виконанням, зокрема, водевільних ролей, міг зацікавитись п'єсою Д. Дмитренка за чисєю рекомендацією, якщо не особисто зустрічався з Д. Дмитренком у 1847 р. в Харкові, де виступав як гастролер у виставах тамтешнього театру. На титулі є й резолюція драматичного цензора: „Одобряется к представлению.— С.-Петербург, 23 окт[ября] 1848 года. Цензор М. Гедеонов“. Чи була здійснена вистава п'єси в Александринському театрі, поки що не відомо. Однак цензорський запис дає підставу скоригувати наведену у згаданих енциклопедичних статтях дату написання п'єси: не 1850 р., як подано в УРЕ і УЛЕ на підставі вміщених написів про перше виконання в Харкові на титулах першого і другого видань п'єси, а 1848 р.

„67160. Кум мирошник. Малороссийская шутка-водевиль в одном действии. Сочин[ил] Д.“ Зважаючи на брак другої частини заголовка, слід гадати, що це копія з попереднього рукопису: цензорської резолюції на цьому тексті немає.

„74270. Кум з млына или сатана з бочки. Малороссийская шутка-водевиль в одном действии с оригинальными малороссийскими песнями. Соч[инил] г[осподин] Дмитренко“. Рукопис без цензурних позначок. Можливо, хтось зробив редакцію заголовка, як і всього тексту.

„30611. Кум мирочных или сатана в бочке. Малороссийский водевиль в 1 действии, переделанный из крестьянских сказок“. На титулі резолюція: „Дозволено к представлению 12 сентября 1866 г. Цензор Кейзер фон Нилькгейм“. І ще одна: „Главным управлением по делам печати к представлению на народных театрах одобрено 18 июня 1902 г. Цензор (підпис нерозбірливий)“.

⁴⁰ Нелидов Ю. А. Ленинградская театральная библиотека им. А. В. Луначарского // Театральное наследие. Сборник первый.— [Ленинград], 1934.— С. 21.

„74293. Кум-мірошник або сатана у бочці. Український жарт-водевіль в 1 дії Дмитренка.— Київ, 1913". Це книжкове видання, надіслане кимось до цензури, але самої книжки там виявити не вдалося, отож не відомо, яку резолюцію наклав цензор.

У Державному історичному музеї Російської Федерації (Москва) зберігається рукописний примірник водевілю „Кум-мірошник, або Сатана у бочці" з додатком нот п'ятох вокальних партій (ф. 342, спр. 199).

У цензурному фонді Санкт-Петербурзької театральної бібліотеки зберігаються й інші досі недруковані п'єси Д. Дмитренка, а саме:

„49645. Малороссийские вареники или последний день масляницы. Малороссийская шутка-водевиль в одном действии. Соч[инение] Дмитренки". На титулі цензурний напис: „К представлению дозволено безусловно. 15 ноября 1875 [підпис цензора нерозбірливий.— Р. П.]. 2 экз[емпляр] возвр[ащен] актеру Мозеру. Экз[емпляр] Гл[авного] упр[авления] по делам печати. 7 окт[ября] 1875". Це саме той примірник, який був названий серед інших дозволених цензурою текстів в „Указателе по делам печати" (Санкт-Петербург, 1875), і саме цю назву помилково зареєстровано під № 2545 у „Репертуарі української книги: 1798—1916" та під № 14443 у п'ятому випуску „Матеріалів до репертуару української книги": „Книга в Україні: 1861—1917" як друковане видання п'єси. Це був черговий розгляд п'єси Д. Дмитренка у драматичній цензурі за поданням когось із антрепренерів. Принаймні у картковому каталозі фонду Цензурної експедиції III відділення царської канцелярії, що зберігається тепер у Російському державному історичному архіві (Санкт-Петербург), зареєстровано дві справи, у яких розглядалася п'єса „Малороссийские вареники, или Последний день масляной": у цих справах подаються витяги тих місць, які здалися цензорів „неудобными", хоч сама п'єса була дозволена до виставлення. У першому випадку справа датується 1854 р.⁴¹, у другому — 1856-м⁴².

„30910. Одна година из козацкого быту. Стародавня українська бувальщина в одном действии з козацькими піснями; сложив з оповідання І. Срезневського Д. Дмитренко-Бут". На титулі цензурна резолюція: „К представлению дозволено. 13 января 1866 года. Цензор Кейзер фон Нилькгейм. Получ[ено] при отн[ошении] Харьков[ского] губ[ернатора] от 17 дек[абря] 1865 г. № 14508". Це той самий текст, другий примірник якого потрапив до ширяєвської колекції, а у її складі — до Одеської міської публічної бібліотеки і тепер зберігається у відділі рідкісних книжок та рукописів тієї самої, але перейменованої Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького. Наступного дня після затвердження, 14 січня 1866 р., Головне управління у справах друку інформувало Харківського цивільного губернатора про дозвіл виставляти цю п'єсу⁴³.

На жаль, у картковому каталозі Санкт-Петербурзької театральної бібліотеки не виявлено рукописного примірника одноактного жарту Д. Дмитренка „Панас-викрутас" — того самого, копія якого зберігається

⁴¹ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА), ф. 780, оп. 1, д. 47, л. 261.

⁴² Там само.— Д. 33, л. 40.

⁴³ Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 224, спр. 3, арк. 9.

в Одеській державній науковій бібліотеці імені М. Горького, про що уже йшлося. Тим часом у згаданому фонді Цензурної експедиції III відділення царської канцелярії зафіксовано експертизу на предмет благонадійності цієї п'єси аж двічі: у 1852 і 1853 рр.⁴⁴ Спершу ця п'єса з'явилася у репертуарі Московського Малого театру, хоч була показана на сцені Великого театру 14 і 20 квітня 1852 р. Головну роль Федора Дудлика грав видатний український і російський актор Михайло Щепкін⁴⁵. Йшла ця п'єса й на сценах Харківського, Таганрозького та багатьох інших театрів у 50—60-х роках XIX ст. Власне, з бібліотеки Таганрозького театру цензурований рукопис п'єси потрапив до колекції одеського бібліофіла і театромана Д. Ширяєва, а від нього — до Одеської міської публічної бібліотеки, про що також уже йшлося.

Дозвіл на виставлення цієї п'єси у Харківському театрі Цензурна експедиція III відділення царської канцелярії надіслала 22 січня 1853 р. у листі до Харківського цивільного губернатора⁴⁶.

У матеріалах згаданої Цензурної експедиції III відділення царської канцелярії під 1854 і 1856 рр. фігурує назва п'єси Д. Дмитренка „Праздник на Основе 24-го июня, в день Купала на Ивана”⁴⁷, текст якої нам не відомий; принаймні у Санкт-Петербурзькій театральній бібліотеці серед українських рукописів його немає. Можливо, цю п'єсу слід шукати у російському відділі цензурованих рукописних текстів, зважаючи на російськомовний заголовок (хоч мовні партії персонажів у цій п'єсі, як і в інших, написані українською мовою).

Невідомим залишається текст ще одного водевілю Д. Дмитренка — „Українське парубоцтво і дівоцтво, або Вечір на Панасівці”.

Нарешті про ще одну п'єсу Д. Дмитренка. Відомою вона стала завдяки знайденому автором цієї статті ще наприкінці 70-х років в одній з московських букіністичних книгарень унікальному примірникові книжки „Труды Государственного центрального театрального музея им. А. А. Бахрушина”, випущеному у світ якраз напередодні війни тринадцятим тиражем (підписано до друку 13 червня 1941 р.). Можливо, через це її не встигли привезти в Україну, принаймні в обох національних бібліотеках у Києві її немає. У цьому збірникові є дуже важливий науково-довідковий розділ, у якому вміщено огляд рукописів мемуарного характеру. Під номером 27 тут записано: „Дмитриенко (Бут). Записки актера. Тетрадь, сшитая из 21 странички в четвертушку писчей бумаги. № 1493/148103. Как значится в конце рукописи, „Записки” писаны собственноручно в альбом барона Е. А. Розена, настоящая же тетрадь — копия”⁴⁸. А під номером 75 є опис оригіналу: „Розен А. Альбом. [...] В этом

⁴⁴ РГИА, ф. 780, оп. 1, д. 97, л. 20—21; д. 29, л. 28; д. 30, л. 20.

⁴⁵ Гриц Т. С. М. С. Щепкин: Летопись жизни и творчества. — Москва, 1966. — С. 771; Репертуар Малого театра с 1824 по 1917 год // Малый театр СССР: 1824—1974: В 2 т. — Москва, 1978. — Т. 1. — С. 590; Ельницкая Т. М. Репертуар Петербургского Александринского и Московского Малого театров: 1846—1861 // История русского драматического театра: В 7 т. — Москва, 1979. — Т. 4. — С. 370.

⁴⁶ Державний архів Харківської області, ф. 3, оп. 172, спр. 41, арк. 1.

⁴⁷ РГИА, ф. 780, оп. 1, д. 47, л. 242—243; д. 33, л. 47.

⁴⁸ Фриденберг А. Рукописные материалы, хранящиеся в ГЦТМ // Труды Государственного центрального театрального музея им. А. А. Бахрушина. — Москва; Ленинград, 1941. — С. 189. Тут і далі прізвище Дмитренка перекручено на „Дмитриенко”.

альбоме имеется до полутора ста записей спектаклей виднейших авторов в Харькове, Изюме, Славянске и Петербурге с 1863 по 1886 год [...] Здесь же оригинал записи актера Дмитриенко (Бут), сделанный по просьбе Е. А. Розена в его деревне о пребывании Дмитриенко у помещика Курской губернии Грайворонского уезда И. О. Хорвата и о театральной труппе из крепостных людей (см. под № 27). Запись эта частично была напечатана А. Ярцевым в „Московских ведомостях“ [...]”⁴⁹

Оскільки одна з п'єс Д. Дмитренка була подана до цензури за подвійним прізвиськом „Д. Дмитренко-Бут“, не було сумніву, що у цитованому виданні прізвисько актора і драматурга перекручене автором огляду або ж видавничим редактором і що йшлося саме про того Д. Дмитренка (Бута), який нас цікавить. Ознайомлення з оригіналом „Записок“ de visu підтвердило цей здогад. Знайомлячись із цим текстом, який підписаний „Актер Дмитренко (Бут)“ і який датовано 5—20 травня 1865 р. з зазначенням місця („Деревня Марьинск“)⁵⁰, автор статті поцікавився, чи немає у цьому фонді інших матеріалів, пов'язаних із Д. Дмитренком.

За № 229 виявився рукопис невідомої п'єси: „Вечер на хуторе близ Диканьки. Малороссийская шутка в одном действии. Сюжет заимствован из повестей того же названия, изданных Пасичником Рудым Паньком, Д. Дмитренко. Посвящается барону Евгению Андреевичу Розену от актера и давнейшего сослуживца по театру“⁵¹. Наприкінці — супровідний лист до Є. Розена від 29 грудня 1864 р., написаний у селі Мар'їнську і підписаний: „Дмитрий Дмитренко“.

У Санкт-Петербурзькій державній театральній бібліотеці зберігаються два дуже схожі між собою, але неідентичні, тексти під спільною назвою, але зі зміненим жанровим визначенням. І, що найголовніше, один, раніший, написаний російською мовою, на сюжет, запозичений з Гоголевого оригіналу, з незначними, отже, вкрапленнями українізмів (хіба що пісні співаються українські), і другий, пізніший, написаний українською мовою.

Перший: „Вечер на хуторе близ Диканьки. Малороссийская интермедия в одном действии (взятая из повестей, изданных Пасичником Рудым Паньком)“. На титулі цензорська резолюція: „№ 387. Одобряется к представлению. С.-Петербург, 1 декабря 1832 года. Цензор Евстафий Ольдекоп“⁵². Є ще один список цього тексту, недатований і непозначений цензорським пером⁵³. Ці тексти підтверджуються документами з архівного фонду Цензурної експедиції III відділення царської канцелярії з виписками місць, „показавшихся цензору неудобными“⁵⁴, та з дозволом від 15 грудня 1832 р. на виставлення цієї п'єси на сценах імператорських театрів⁵⁵. Ця інсценізація пройшла 9 і 10 січня 1833 р. в Александринському театрі в Петербурзі, а 19 і 23 травня 1833 р. — на сцені Вели-

⁴⁹ Фриденберг А. Рукописные материалы, хранящиеся в ГЦТМ. — С. 213.

⁵⁰ Государственный центральный театральный музей им. А. А. Бахрушина, ф. 229, код № 148103, № 43.

⁵¹ Там само. — Код № 151949, № 44.

⁵² Санкт-Петербургская государственная театральная библиотека, отдел рукописей. Украинский отдел, № 74463.

⁵³ Там само. — № 74465.

⁵⁴ РГИА, ф. 780, оп. 1, д. 44, с. 256.

⁵⁵ Там само. — Д. 8, л. 242.

кого театру (у виконанні драматичної трупи Малого театру) в Москві⁵⁶, де роль Чуба виконав М. Щепкін. На думку відомого українського і російського мистецтвознавця А. Гозенпуда, автором цієї інсценізації міг бути керівник драматичної трупи імператорського театру в Петербурзі, відомий російський драматург і режисер Олександр Шаховської⁵⁷, у творчому доробку якого є кілька п'єс на українські теми з окремими україномовними партіями, зокрема горезвісний водевіль „Козак-стихотворец“, підданий критиці І. Котляревським та іншими сучасниками.

Що ж до цензурного дозволу для іншої анонімною інсценізації, яка датується 1852 р., то її назва повністю збігається з тією, яка є на автографі Д. Дмитренка, що зберігається у фонді Є. Розена у Театральному музеї у Москві. Про цей текст театральна цензура 15 грудня 1852 р. записала вирок: заборонити до виставлення на сцені⁵⁸. І на примірнику, який зберігся у колекції українських драматичних текстів у Санкт-Петербурзі, є напис: „Запрещается. 15 декабря 1852“. Підписав сам горезвісний начальник III відділення царської канцелярії генерал-лейтенант Л. Дубельт⁵⁹.

Історію створення цієї п'єси пояснив сам Д. Дмитренко у листі до Є. Розена від 29 грудня 1864 р., яким супроводив надісланий йому текст: „Многоуважаемый барон Евгений Андреевич! Посвятил Вам эту пьеску или, так сказать, шуточный фарсик, я необходимостью считаю пояснить: первое появление ее в свет и первое представление на Харьковской сцене в бенефис актрисы А. П. Кравченковой [состоялось] еще в 1848 году по просьбе артиста императорских петербургских театров г[осподина] Дранше состряпать к бенефису г[оспо]жи Кравченковой что-нибудь малороссийское смешное...

Срок на это оставался очень короток, так что до бенефиса оставалось недели полторы, не больше. Желая душевно услужить г[осподи]ну Дранше, я долго думал, что бы такое состряпать для сцены, как он просил: и коротенькое, и смешное. Наконец надумался — взял я в книжном магазине „Вечера на хуторе близ Диканьки“ — повесть по первому изданию Пасичника Рудого Панька (Гоголя). Взял сюжетом один из вечеров и сложил кое-как этот фарсик. Фамилию свою не подписал и не выдал на афишу, потому что пьеса сложена наскоро, и почти недолго думавши, т. е. без всяких дальнейших соображений, а главное — я боялся из-за роли Дячка, которая написана мною славянским наречием и с духовными изречениями; а также при отдаче пьесы я взял честное слово с г[осподина] Дранше и г[оспо]жи Кравченковой никому не говорить о моей переделке.

Пьеса была сыграна тогдашними артистами Харьков[ского] театра с величайшим успехом и принята публикою с неожиданным восторгом!

⁵⁶ Гриц Т. С. М. С. Щепкин: Летопись жизни и творчества. — С. 751; Ельницкая Т. М. Репертуар драматических трупп Петербурга и Москвы: 1826—1845 // История русского драматического театра. — Москва, 1978. — Т. 3. — С. 229; Репертуар Малого театра с 1824 по 1917 год // Малый театр СССР: 1824—1974: В 2 т. — Москва, 1978. — Т. 1. — С. 538.

⁵⁷ Гозенпуд А. А., Шаховской А. А. Комедии. Стихотворения. — Ленинград, 1961. — С. 69.

⁵⁸ РГИА, ф. 780, оп. 1, д. 29, л. 177.

⁵⁹ Санкт-Петербургская государственная театральная библиотека, отдел рукописей, № 20657.

Выполнили тогда роли: Чуба — К. Т. Соленик, Солохи — М. И. Ладина, Оксаны — Л. И. Млотковская, Вакулы — Т. М. Домбровский и Дьячка — я; аплодисментам, как говорится, конца не было от начала пьесы до конца; этой пьесой оканчивался спектакль; по окончании раз пять, если не больше, неутомимая публика вызывала всех артистов. Тогда только моя тайная боязнь перешла в свободную и вольную радость; меня тут же Дранше и Кравченкова поздравляли с успехом, я благодарил и душевно был рад, что мог таким, по-моему, пустяком угодить или услужить им, однако все-таки просил их молчать о имени автора до поры, до времени.

Вы меня, барон, знаете и потому поверите моим словам, что эта шутка-водевиль имела на театре такой неожиданный и невероятный успех и произвела такой фурор, что еще не окончились нескончаемые вызовы „всех!“, как пришли четыре человека из любителей-аристократов в ложу к директору и просили его от имени публики повторить эту пьесу. Афиши на следующий спектакль были розданы, поэтому она, т. е. пьеса, назначена к повторению через день после первого ее представления, что в Харькове бывает очень редко или почти никогда не бывает. Пьеса через день повторена и так же прекрасно сыграна теми же артистами и принята публикою с таким же восторгом и энтузиазмом, как в первый раз [...]

С того времени пьеска эта на харьковской сцене не играется*. Зато дают ее жесточайшим манером на театрах во всех южнорусских губерниях или Малороссии, в Крыму и на Кавказе, и вот уже 16-й год от появления ее на сцене везде она нравится. Дивлюся я, право, сам, тем более, что у меня лет пять тому назад, как задумана мысль написать пьесу, и уже три акты почти кончены. Сюжет пьесы с этого же самого вечера, только в 2-х актах, план составлен недурно, и думаю, что пьеса должна выйти порядочная, по крайней мере с сюжетом и действующими лицами в порядке гоголевском. Смотрите, кончу, цензура пропустит, на театре сыграют, и может случиться, что пьеса не только потребует повторения, но торжественно шлепнется с первого раза. Увы! Автору срамota и провинциальным актерам прибыли ни копейки, а почему, вы спросите? Роль Дьячка будет бесцветная и на славянском наречии написана, иначе цензура не пропустит. Я уже это испытал.

Но я увлекся, кажется, своим мнением и чуть ли не разбором своя своих, зная притом, что сам себя и доктор не лечит, опасаясь попасть в ошибку.

Итак, добрейший барон Евгений Андреевич, оставляю Вам эту шутку на память моего пребывания у Вас в деревне, а также в благодарность радушного ко мне гостеприимства Вашего и супруги Вашей баронессы Наталии Григорьевны.

Остаюсь и навсегда пребуду уважающий и почитающий Вас Дмитрий Дмитренко. Декабря 29-го д[ня] 1864 года. Марьинск⁶⁰.

* В Полтаве и теперь во время ярмарок играют эту пьесу разные актерики странствующих антрепренеров, даже и Харьковская театральная дирекция играла там своими актерами по желанию владельца Диканьки князя Кочубея. Я сам играл роль Дьячка раза два или три собственно для князя.

⁶⁰ Государственный центральный театральный музей им. А. А. Бахрушина, ф. 229, код № 151949, № 44.

Лист цей потребує деяких коментарів. По-перше, хто такий Є. Розен і чому саме з ним так тісно контактував Д. Дмитренко? Євген Андрійович Розен — російський поміщик, син декабриста А. Розена, народився близько 1826 р. й виховувався у батьківському маєтку поблизу міста Нарва в Естляндії (тепер — Естонія). У 1840—1845 рр. навчався у Петербурзькому правознавчому училищі і саме тоді захопився виставами в Александринському й Михайлівському театрах, виношуючи бажання стати актором. У 1845—1852 рр. служив офіцером російської армії, причому з кінця 40-х років — у місті Чугуєві на Харківщині, де й назавжди поселився, придбавши маєток у селі Мар'їнську (можливо, село Мар'їнське, з кінця XIX ст. — під новою назвою Писарівка у Богодухівському повіті Харківської губернії, тепер — у Золочівському районі Харківської області). Із Чугуєва і з Мар'їнська часто вирушав на вистави у Харківському театрі, про які залишив враження у „Записках“, особливо щодо періоду 60-х років XIX ст.⁶¹ Очевидно, саме тоді він познайомився з Д. Дмитренком, якого став запрошувати до свого маєтку в селі Мар'їнськ.

Розповідаючи історію створення інсценізації „Вечір на хуторі поблизу Диканьки“ і пояснюючи причину небажання ставити своє прізвище як автора, Д. Дмитренко, на наш погляд, злукавив. Схоже на те, що в основу свого твору він поклав усе ж таки чужу анонімну інсценізацію з 1832 р., переклавши її українською мовою і дещо змінивши. Рукописний текст тієї інсценізації міг привезти з Петербурга згаданий у листі російський актор Осип Дряншє (1824—1849), який від 1845 р. до кінця життя працював у Харківському театрі.

Виявилися ще два листи, які так само, як його „Записки“, дають чимало фактів до біографії Д. Дмитренка. Перший з них написаний у м. Ізюмі (тепер — районний центр Харківської області) і датований 13 березня 1865 року⁶². Підписаний: „Дмитрий Дмитренко“. Другий написаний так само в Ізюмі і датований 20 квітня 1865 р. Підписаний: „Дмитрий Дмитренко-Бут“⁶³. Таким чином, саме з листів Дмитренка до Є. Розена уперше стало відомим його повне ім'я. Це й дало підставу запропонувати до другого видання УРЕ і до УЛЕ статті про Дмитра Дмитренка (на жаль, по батькові його досі не відоме, як не відомі його дати народження і смерті).

Як зазначив Д. Дмитренко в листі до Є. Розена від 13 березня 1865 р., він ще не закінчив розпочатої нової інсценізації різдвяного сюжету М. Гоголя, про що писав у попередньому цитованому нами листі від 29 грудня 1864 р., бо не знайшов у Ізюмі книжки „Вечера на хуторі близ Диканьки“⁶⁴.

А тим часом перший варіант інсценізації Д. Дмитренка — одноактний „малоросійський жарт“ „Вечір на хуторі поблизу Диканьки“ — йшов на сценах українських міст, про що, зокрема, свідчить факт перепису-

⁶¹ Фриденберг А. Рукописные материалы, хранящиеся в ГЦТМ. — С. 209—212.

⁶² Государственный центральный театральный музей им. А. А. Бахрушина, ф. 229, код № 66187, № 26.

⁶³ Там само. — Код № 66188, № 27.

⁶⁴ Там само. — Код № 66187, № 26.

вання тексту в Одесі 29 грудня 1865 р. У ширяєвській колекції драматичних творів, переданій власником Одеській міській публічній бібліотеці, зберігся примірник цієї п'єси, зафіксований уперше анонімно у згаданому вже каталозі під номером 225⁶⁵. Цей самий примірник описав В. Данилов і подав цей опис М. Комарову для вміщення у другому випускові бібліографічного покажчика „До „Української драматургії“. Але В. Данилов не мав підстав ідентифікувати авторство цієї п'єси з особою Д. Дмитренка. Ось цей опис:

„587. Після цього номера має бути під № 587-а пропущена п'єса „Вечер на хуторе близ Диканьки“. Малороссийская шутка в одном действии, взятая из повестей, изданных Рудым Паньком. Одесса. 1865 года, декабря 29 дня. Переписовал N. Leonoffe. Рукопис О. Г. П. Б. в 34 ст[орінках] в 1/4 листа. Переробка „Ночи перед Рождеством“ Гоголя. В. Д. Подобиці див.: В. Данилов. Из области театральной литературы по Гоголю. Русский филологический вестник, 1911 г.“⁶⁶ Цікаво, що аналогічний примірник зберігається за № 4538 в українському фонді Санкт-Петербурзької театральної бібліотеки, однак без цензорської резолюції. Можливо, цей примірник потрапив до українського фонду не з цензури, а іншим шляхом. Зіставлення одеського примірника з автографом Д. Дмитренка з московського театрального музею дає підстави зробити висновки про їх ідентичність (при деяких стильових модифікаціях в одеському).

Д. Дмитренко в листі до Є. Розена від 29 червня 1864 р., пишучи про успіх п'єси „Вечір на хуторі поблизу Диканьки“ на сценах Харкова й Полтави, в Криму (малися на увазі Сімферопольський і Севастопольський театри) і на Кавказі (Ставропольський і Тифліський театри), міг би щось подібне сказати й про інші свої п'єси, передусім про „Кума-мірошника“, який ішов у багатьох трупах, що виступали у тих самих містах, і не тільки в них. Відомо, що були ці твори і в польсько-російсько-українських трупах у Києві і на Правобережній Україні (Житомир і Кам'янець-Подільський), особливо наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст.

П'єси Д. Дмитренка саме у 1864 р. переступили державний російсько-австрійський кордон, хоч сам автор міг про це й не знати. Відомо, що Омелян Бачинський, переїжджаючи на початку 1864 р. з Житомира, де був директором польсько-російсько-українського театру, до Львова, де очолив новозаснований Руський народний театр, серед 70 українських п'єс привіз і п'єсу „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“ Д. Дмитренка. На афішах і в газетних оголошеннях та рецензіях прізвище Дмитренка, як і в межах тодішньої Російської імперії, подавалося без ініціала. Прем'єра „Кума-мірошника“ у Львові відбулася 7 червня 1864 р.⁶⁷ Театр показував цю виставу і в Коломиї (27 серпня 1864 р.)⁶⁸, і в Самборі (14 та

⁶⁵ Каталог Одесской городской публичной библиотеки.— Одесса, 1904.— Т. IV.— С. 96.

⁶⁶ До „Української драматургії“. Збірка бібліографічного знадібку до історії української драми і театру за 1906—1912 рік.— С. 67—68.

⁶⁷ Слово.— 1864.— 23. V. (4. VI.).— Ч. 41; 27. VI. (8. VI.).— Ч. 42; 31. X. (12. XI.).— Ч. 87; 4 (16). XI.— Ч. 88; 7 (19). XI.— Ч. 89.

⁶⁸ Там само.— 1864.— 1 (13). VIII.— Ч. 61.

21 січня 1865 р.)⁶⁹, і в Перемишлі (9 лютого 1865 р.)⁷⁰. Рукописний текст цієї п'єси (датований 1881 роком) зберігся у рештках бібліотеки театру товариства „Руська бесіда“, які після війни, коли йшов процес навмисного обмеження Львова як визначного наукового осередку, передано до Києва⁷¹.

У газеті „Слово“ 1864 р. серед анонсів майбутніх вистав Руського народного театру з'явився повідомлення про виставу, призначену на 24 листопада 1864 р. у Львові: „Вечір на хуторі близ села Диканьки“ (перший раз), шутка со співками в 1 дійств[іі], взята із повісті, ізданої Рудим Паньком⁷². У наступному числі цієї самої газети з'явилася й рецензія⁷³. Автора інсценізації і тут не зазначено. У кандидатській дисертації „Український театр Східної Галичини і Північної Буковини (30—60-і роки XIX ст.)“ автором п'єси названо відомого українського водевіліста А. Ващенко-Захарченка, але сьогодні встановити неможливо, на яке джерело автор дисертації спирався⁷⁴. Не відомо, яким джерелом скористався П. Лобас, який у статті про А. Ващенко-Захарченка в УЛЕ написав: „[...] одним з перших інсценізував повість М. Гоголя „Вечера та хуторе близ Диканьки“⁷⁵. Не відомо, кому саме належить таке некоректне формулювання — П. Лобасові чи редакторам УЛЕ (адже „Вечера та хуторе близ Диканьки“ — не одна повість, а цикл із восьми повістей), у зв'язку з чим незрозуміло, чи йдеться про інсценізацію будь-якої іншої повісті, чи саме „Ночі проти Різдва“. Сьогодні думається, що авторство п'єси, показаної у Львові 1864 р., помилково приписане А. Ващенкові-Захарченкові, а насправді йшла п'єса Д. Дмитренка. Якщо б навіть П. Лобасові потрапив до рук неавторизований список п'єси за прізвищем А. Ващенко-Захарченка, то його слід би зіставити з автографом Д. Дмитренка, — тоді питання з'ясується (в одному з джерел А. Ващенкові-Захарченкові безпідставно приписано п'єсу „Буващина“ А. Вельсовського).

У цитованому листі до Є. Розена від 13 березня 1865 р. Д. Дмитренко мимохідь кинув фразу: „[...] достал из торбы и от скуки переписываю начатую мною еще в 1843 году по-малороссийски буващину „Катузі по заслугі“ (повесть). Может, к маю кончу и хочу послать в Киевский сборник“⁷⁶. Очевидно, Д. Дмитренко через посередництво когось із членів харківської „Громади“ запросили київські „громадяни“ до участі в котромусь із двох збірників, які готувалися до друку саме у 1865 р. Про це йдеться у листі В. Антоновича до В. Гнилосирова від 30 листопада 1865 р.: „Казав нам пан Навроцький, що Ваша квітка (очевидно, йшлося про назву збірника „Квітка“. — *Р. П.*) вже цензурована — та Ви сумніває-

⁶⁹ Слово. — 1865. — 5 (17). I. — Ч. 2; 19. I. (1. II.). — Ч. 6.

⁷⁰ Там само. — 6 (18). II. — Ч. 11.

⁷¹ Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописів, ф. 79 (Архів Товариства „Руська бесіда“), № 22.

⁷² Слово. — 1864. — 11 (23). XI. — Ч. 90.

⁷³ Там само. — 14 (26). XI. — Ч. 91.

⁷⁴ Пилипчук Р. Я. Украинский театр Восточной Галиции и Северной Буковины (30—60-е годы XIX в.) / Автореф. дисс. ... канд. искусствовед. — К., 1971. — С. 20.

⁷⁵ Лобас П. О. Ващенко-Захарченко Андрій Єгорович // УЛЕ. — К., 1988. — Т. 1. — С. 281.

⁷⁶ Государственный центральный театральный музей им. А. А. Бахрушина, ф. 229, код № 6687, № 26.

тєсь, нї (треба: чи.— *Р. П.*) дрюковати, через те, що не всі одділи вистачені як слід. У нас вийшло те ж саме. Дехто з знайомих заповрався скласти альманах, та вийшли теж тільки деякі одділи"⁷⁷. Ці альманахи світу тоді не побачили. До речі, В. Гнилосиров дєсь у 50-х роках XIX ст. навчався в Харківському університеті і вчителював на Харківщині, то, можливо, й особисто знав Д. Дмитренка. Треба б пошукати рукопис Д. Дмитренка серед паперів В. Антоновича і В. Гнилосирова в рукописних відділах бібліотек наукових інститутів, в архівах.

Ця студія добігає кінця. Немає місця, щоб висвітлити й оцінити акторську майстерність Д. Дмитренка, відгуки театральної критики на вистави його п'єс за життя і в наступні десятиліття, простежити осмислення літературно-мистецьких вартостей п'єси „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“ літературознавством і театрознавством XX ст.; нарешті, проаналізувати усі п'єси Д. Дмитренка, які, окрім „Кума-мірошника“, через свою нелегку доступність залишалися поза увагою дослідників, повніше реконструювати біографію забутого актора і драматурга. Усе це — предмет іншої розмови.

А тим часом уточнена щодо дат написання, цензурних дозволів чи перших виставлень п'єс і доповнена довідка про Дмитра Дмитренка в енциклопедичних виданнях мала б виглядати так:

Дмитренко Дмитро (літ. псевд.— Осип Бут; рр. н. і см. невід.) — укр. актор і драматург 40—60-х рр. 19 ст. Можливо, родом із Старобільського повіту Слобідсько-Української губернії (тепер у межах Луганської області); в літературі помилково називали Василем. Театральну діяльність почав у середині 40-х років XIX ст. у мандрівній російсько-українській трупі Л. Млотковського секретарем і бібліотекарем. У 1846—47 брав участь як актор у виставах поміщицького театру І. Хорвата в тоді ще українському селі Головчине (не Головіно, як сказано з вини автора в УЛЕ) Грайворонського повіту Курської губернії (тепер — село Головчино Грайворонського району Белгородської області Російської Федерації). У 1848—63 грав у Харківському і Ставропольському театрах, головним чином в українських виставах (п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та власні). Автор українських водевілів „Вечір на хуторі поблизу Диканьки“ (переклад анонімної російської інсценізації повісті „Ніч проти Різдва“ М. Гоголя) та „Кум-мірошник, або Сатана у бочці“ (обидва — 1848), „Панас-викрутас“ (1852), „Малоросійські вареники, або Останній день масниці“ (1852), „Свято на Основі 24-го червня, в день Купала на Івана“ (1854, текст невідомий), „Одна година із козацького побиту“ (1866, інсценізація оповідання І. Срезневського), „Українське парубоцтво і дівоцтво, або Вечір на Панасівці“ (недатовано; текст невідомий), які йшли на сценах професіональних театрів у 40—90-х роках XIX ст. За винятком „Кума-мірошника...“ (перше видання: К., 1884), п'єси Д. не друкувалися, зберігаються у багатьох списках в архівах та відділах рукописів наукових бібліотек (Київ, Одеса, Санкт-Петербург, Москва). Автор статті про Л. Млотковського (Доля провінціального актера.— Репертуар и Пантеон.— 1847.— Кн. 12), повісті „Катузі по заслугі“ (1843, текст невідомий), спогадів про трупу І. Хорвата (1865, неопубл.).

⁷⁷ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський.— К., 1997.— Т. 1.— С. 253.

Постає питання: чи варто витратити зусилля на дослідження маловідомої чи й невідомої, по суті друго- чи третьорядної постати в історії нашої культури. Думається, що детальне вивчення життя і діяльності кожної особистості має бути під увагою сучасної української науки, бо через різні обставини українська культура в джерелознавчому аспекті досліджена вкрай недостатньо.

Для нас залишається актуальною позиція І. Франка: „По моїй думці,— писав він у рецензії на працю І. Левицького „Прикарпатська Русь в XIX в. в біографіях і портретах" (1902),— дуже потрібне, щоб біографічний лексикон давав нам звістки про всіх людей, що чим-небудь визначилися в нашім житті, нехай се буде й найдрібніша заслуга. Тільки маючи відомості про якнайбільше число дрібних і зовсім дрібних діячів, ми зможемо сягнути оком у глибінь народного організму, в ті найдрібніші пружини й мотори народного відродження, зможемо відповідно оцінити праці й заходи видніших діячів або донеслість елементарних масових рухів”⁷⁸.

Історичною заслугою Дмитра Дмитренка у період посилення наступу російського царизму на українську культуру кінця 40-х рр. XIX ст. і після 1863 р., коли цей наступ ще більше зріс, було прагнення продовжувати справу великих попередників (І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, С. Писаревського, Я. Кухаренка, Т. Шевченка) — творити українську драматургію для збагачення репертуару тодішніх російсько-українських і польсько-російсько-українських труп, у середовищі яких готувалося створення в межах Російської імперії одномовного українського національного театру, який, щоправда, з'явився спочатку в Галичині у межах Австрійської (з 1867 р.— Австро-Угорської) імперії під назвою Руський народний театр (1864).

⁷⁸ Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 47.— С. 244.

Albert A. KIPA

Muhlenberg College (Allentown, Pa. USA)

LESIA UKRAINKA AND GOETHE

Although the geographic center of Europe lies in the Transcarpathian region of Ukraine, Europe — generally speaking — has perceived Ukraine as a marginal province of European culture. It is thus hardly surprising that Ukrainian literature has — from the very outset — been perceived in Europe and the West at best as a peripheral phenomenon. To be sure, the situation stems primarily from Ukraine's previous lack of political independence and autonomy along with the resultant cultural isolation and not from an encounter with Ukraine's intellectual and literary heritage. A correction in course is long overdue.

* * *

Throughout the past and to the present day, Ukraine's intellectuals, aware of their isolation, felt a nostalgia for what we regard as western European culture and expressed the desire to adopt it or/and to be adopted by it. Their predilection for German philosophy and literature, while not unique, played a seminal role in the development of Ukrainian thought and letters in general and of individual literary talents in particular. Lesia Ukrainka, the poetess-dramatist, is a case in point.

Born Larysa Kosach in 1871 in the Volhynia region of Ukraine to parents deeply interested in literature and the arts, Lesia Ukrainka received a broad and classic education at home through private tutors and self-tuition. She became well versed in the major western European languages and literatures, as well as in Greek, Latin, and other Slavic tongues (Russian, Polish, Bulgarian). „I would really like to learn all major European languages“, she wrote, „if only for [the sake of their] literatures...“¹ Her mother, a noted author of the time, supervised her education and helped select her pseudonym, linking her both inextricably and somewhat awkwardly to her homeland. Lesia's intellectual development was also particularly influenced by her maternal uncle, the prominent scholar, civic activist, and political thinker, Mykhailo Drahomanov. She acquired extensive knowledge of world history and drew upon that knowledge in the selection of her poetic and dramatic

¹ Леся Українка. Зібрання творів: У 12 т.— К., 1978.— Т. 10.— С. 139, in a letter to M. P. Drahomanov.

themes and subjects which ranged from the Bible to ancient Greece and Rome, to early Christianity, to the Moslem past, to medieval times, to the French Revolution, to Spanish history, to the distant world of Egypt, and even to seventeenth century America. Occasionally she also chose Ukrainian milieux, although the exotic settings provided her with surer camouflage from tsarist censors. Her travels to Germany, Austria-Hungary, Italy, Egypt, the Caucasian and the Carpathian mountains exposed her to new enriching experiences and provided intellectual inspiration, although they were undertaken in search of relief from painful tuberculosis with which she had been afflicted since childhood. Despite her illness and her relatively short life (she died in 1913 at the age of forty-two) Lesia Ukrainka left an impressive literary legacy: several collections of poetry, twenty dramas, numerous literary essays and reviews, as well as a great number of translations from various languages. The legacy earned her recognition as a poetess/playwright and one of Ukraine's major literary figures.

In a letter (1894) to her older Ukrainian colleague Mychailo Staryts'kyi, Lesia Ukrainka expressed the firm conviction that Ukrainian literature would one day occupy „a place of honor among the literatures of other peoples”². Her works also clearly reflect her orientation towards Europe and beyond. The extent to which the poetess/playwright favored a universal literary horizon over a confining national or regional perspective is, perhaps, best illustrated in her defense of the writer Ol'ha Kobylans'ka, who had been accused by Ukrainian critics of towing the German /Austro-Hungarian literary line in her works. „Germany”, wrote Lesia Ukrainka, „did not destroy” the talent of her colleague; quite on the contrary, it saved her, exposing her „to a broader European world, to [new] ideas and diction”, and having broadened her intellectual horizons, prepared her for discerning and wise service to her native country³.

Among Slavic admirers and critics of German literature, Lesia Ukrainka was one of the most knowledgeable from the linguistic and literary perspective. She had mastered the German language and cultivated an appreciation of German literature early in her life. She eagerly read the works of Goethe and Schiller, extensively translated the poetry of Heinrich Heine, and attentively followed the career of the playwright Gerhart Hauptmann. Her critical essays and letters were generously spiced with German words, phrases, and expressions of literary and colloquial origin. To be more specific: the 773 letters printed in the 12 volume edition of her collected works contain over three hundred German words or phrases, with direct citations from Hartmann von Aue, Bürger, Goethe, Schiller, Raimund, Heine, Nietzsche, Hauptmann, as well as from Schumann's „Matrosenlied”⁴. However, the greatest impact on

² Лист Лесі Українки до М. П. Старицького від 4 травня 1894 р. // Леся Українка. Зібрання творів...— Т. 10.— С. 232.

³ Лист Лесі Українки до М. І. Павлика від 7 червня 1899 р. // Там само.— Т. 11.— С. 125—126.

⁴ See: Wedel Erwin. Lesja Ukrainkas Lyrik im Kontext Europäischer Literatur und Kultur in: Lesja Ukrainka und die europäische Literatur / Hrsg. von J. Bojko-Blochyn, Hans Rothe und Friedrich Scholz.— Köln; Weimar; Wien, 1994.— S. 69.— Footnote 17.

her literary development came from the poetry of Heinrich Heine, to which she turned in her formative years as a poet, and the dramatic works of Gerhart Hauptmann, in which she later sought inspiration and insights during her search for a mode of dramatic expression suitable to her poetic temperament.

Scholars took note early of Lesia Ukrainka's interest in Heine and Hauptmann and have addressed various aspects of the relationships. They agreed that Lesia Ukrainka showed great interest in the poetry of Heine and the early dramas of Hauptmann, but tended to differ in their assessment of the relationships' significance in, and influence on, the aesthetic, literary and critical development of the Ukrainian poetess. The controversy centered primarily on questions of influence. The critics attempted to delineate the magnitude and effectiveness of Heine's and Hauptmann's influence on Lesia Ukrainka's *oeuvre*⁵. The following citations illustrate clearly the two major positions assumed by scholars. In his essay devoted to Lesia Ukrainka, Jurij Bojko-Blochyn postulates: „Der sehr intensive Umgang mit Heine schlug sich in nur geringem Masse in der poetischen Physiognomie L. Kosac' nieder... Indem L. Kosac Heines poetische Schule durchlief, kam sie aus ihr als eine völlig selbstständige Schöpferin hervor, die mit voller Erkenntnis jene krisenbeladene poetische Weltanschauung überwunden hatte“⁶.

In contrast, Mahdalyna Laslo-Kutsiuk maintains in her essay on Lesia Ukrainka and Gerhart Hauptmann that it is „absolutely legitimate“ (tsilkom pravomirnym) to explore the „genetic links“ (henetychni zv'iazky) between the Ukrainian poetess and world literature in general and Hauptmann's work in particular because Lesia Ukrainka drew her poetic inspiration primarily from literature. Moreover, her treatment of themes was related to her sources in one way or another, although her solutions often contrasted with them⁷.

* * *

When Lesia Ukrainka first came upon the name or the work of Goethe cannot be exactly determined. We know, as mentioned earlier, that she read his works in her youth, but possess no further information or insight as to titles, impression, influence, and critical or emotional response. We know further, that in 1889 the budding Ukrainian poetess named Goethe, Auerbach, Heine, and Schiller, as German authors whose work, in Ukrainian translations, should be included in the „European Library“ series planned by the Kyivan *Pleiade*. She specifically mentions Goethe's „Faust“, „Werther“, and

⁵ For additional details see: Kipa Albert A. Lesja Ukraïнка and Gerhart Hauptmann: Anatomy of an Admiration in: Hauptmann Forschung. Neue Beiträge. Hauptmann Research. New Directions / Ed. Peter Sprengel and Philip Meilen.— Frankfurt a. M.; Bern; New York, 1986.— P. 127—148 and Kipa Albert. Das Hauptmannbild Lesja Ukraïnkas und seine Rolle in ihrem Schaffen in: Lesja Ukrainka und die europäische Literatur.— S. 149—165. Cf. also p. 23—24 of: Kipa Albert and Rudnytzky Leonid. Heinrich Heine und die Ukraine // Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen.— 1999.— N 3.— S. 13—25.

⁶ Gegen den Strom.— Heidelberg, 1979.— S. 256: „Lesia Ukrainka's intensive involvement with Heine left only a negligible mark on her poetic physiognomy... By attending Heine's school of poetry, L. Kosach emerged from it as a fully independent creative artist who had consciously overcome his crisis-laden poetic *Weltanschauung*“. (All translations by the author, unless noted otherwise.)

⁷ Ласло-Кудюк Магдалина. Велика традиція.— Бухарест, 1979.— С. 236—258.

„se-veral short poems“ (kil'ka dribnyx virshiv)⁸. Highlighted here should be the fact that Lesia Ukrainka distinguished between editions of translations for the intellectuals, the educated, and editions for the common people in which the works of Goethe and Schiller had no place. She apparently regarded Goethe and Schiller as elevated and refined „classic poets“. We know also, that Lesia Ukrainka was familiar with Goethe's poem „Prometheus“; she looked forward to its translation into Ukrainian by Maksym Slavynts'kyi⁹. This powerful image of the benefactor of mankind inspired creative minds of many a people and many an epoch. Lesia Ukrainka, who participated in the neoclassic orientation of European literature at the turn of the century, was no exception. We find reflections of the theme in the figure of Iphigenia in the dramatic fragment of the same name and also in the dramatic poem „Kassandra“. However, the promethean traits of Iphigenia, whom Lesia Ukrainka portrays as the „spiritual daughter“ of the titan, are basically attributable to Euripedes and not Goethe. Yet, behind the figure of the Greek maiden who sacrifices herself for her homeland, may perhaps — even if only subconsciously — be hidden the image of Lesia Ukrainka herself, just as the Goethean Prometheus represents his creator.

In contrast, Lesia Ukrainka's „Kassandra“ offers us a „Goethean trait“¹⁰. Her Kassandra is the bearer of misfortune who brings good luck and this contradictory formulation mirrors Goethe's concept of polarity, which he defined as follows: „Da wir das, was in uns vorgeht, nicht geradezu ausdrücken können, sucht der Geist durch Gegensätze zu operieren, die Frage von zwei Seiten zu beantworten und so gleichsam die Sache in der Mitte zu fassen“¹¹.

Thus Goethe endeavored to simultaneously encompass both poles of a matter or of a concept in order to do justice to the totality of an object. Lesia Ukrainka also depicts the historical development as a perennial repetition of opposites, a repetition in which one senses the cyclic element. This process has lead her to recognize that contradictions, coupled with the ability to synthesize, make up the inner core of what it means to be alive and creative. This insight she shares with the „poet-prince“ of Weimar.

Lesia Ukrainka was also familiar with Goethe's ballad „Der Erlkönig“. She ironically paraphrases the vers „Und bist du nicht willig, so brauch ich Gewalt“, in a letter of 1896¹². We also have evidence that Serhii Merzhynskyi presented a multi-volume German language edition of Goethe's work to the Ukrainian poetess in July of 1899.

Statistical insight into the role Goethe may have had in the life of Lesia Ukrainka in comparison with other German authors may be gained by reviewing Myroslav Moroz's „Chronology of the Life and Work of Lesia

⁸ Лист Лесі Українки до М. П. Косача від 8—10 грудня 1889 р. // Леся Українка. Зібрання творів...— Т. 10.— С. 41.

⁹ Леся Українка. Зібрання творів...— Т. 10.— С. 20—22, in a letter to M. P. Drahomanov.

¹⁰ Rothe Hans, Cf. Lesja Ukrainkas dramatisches Gedicht Kassandra // Lesja Ukrainka und die europäische Literatur.— S. 124.

¹¹ Goethes Werke // J. G. Cotta'sche Jubiläums-Ausgabe.— Stuttgart und Berlin, [o. J.].— Bd. 33.— S. 85: „Since we cannot express directly that which occurs within us, the intellect attempts to function through contradictions, to illuminate the question from both sides and thus to grasp the issue in the center“.

¹² Леся Українка. Зібрання творів...— Т. 10.— С. 353, in a letter to L. M. Drahomanova-Shyshmanova.

Ukrainka" published in 1992. Moroz cites Goethe — and Schiller — three times, Hauptmann — seventeen, and Heine more than one hundred. This perspective seems to suggest that in the case of Lesia Ukrainka we are dealing with a remoteness from, rather than an affinity with Goethe. Heine, and not Goethe, appears to have been Lesia Ukrainka's mentor. She evaluated herself as a poet in juxtaposition to him. To be sure, Goethe's name is mentioned a few times, but only in passing. She says nothing about Goethe that can even remotely be compared with the evidence that documents the extraordinary significance Heine played in her life. And yet, there is a definite affinity between Lesia Ukrainka and Goethe, an affinity reflected in their creative and artistic orientation. Goethe held that one has to be someone in order to achieve something¹³, and Lesia Ukrainka strove from the very outset, to improve and to educate herself and to give expression in her works to European as well as other cultural and literary connections. It is this very ability to receive, to acquire, to absorb and to assimilate, that she shares with Goethe. He quenched his thirst wherever living wells flowed and matured as if spontaneously into the representative of the totality of being. It is said of Goethe, that he is greater than the sum of his works. The same can be said of Lesia Ukrainka. Both poets dealt with the unfamiliar creatively, avoiding slavish emulation. In the mirror of unfamiliar images they found images of themselves. In both cases we experience the blending of the personal with the universal. And both understood that the human being can find him — or herself only through the detour of the world and that works of art and people attain significance, so long as they themselves are fertile. Thus art becomes for both the challenge of selfcultivation, what the Germans call *Selbsterziehung*.

There are more parallels. With reference to Schiller's essay „Über naive und sentimentalische Dichtung“, scholars place Goethe among the „naive“ poets, i. e. among those poets who by their very spirit are one with nature. Lesia Ukrainka shares this affinity. Like Goethe, she felt called by nature to create and saw poetic creativity as „moments of improvisation“, as „a form of fits of obsession“. She could not write poetry on command, with preconceived intention, and never forced verses — they presented themselves. We need only think of Goethe's „Dedication“ to „Faust“, where the „obsession“ of „hovering forms“ crowds the poet. „Nun gut, so mögt ihr walten“ („Fine, have your way then!“) is the retort. In both cases we are dealing with an „intuitive grasp“ which blurs the boundaries between reality and illusion and reflects a mystical union of nature and spirit.

Versification and themes also link our two poets. In their poetry we are confronted with every kind of stanzaic forms, with every imaginable lyric meter, and with many patterns of rhyme. Both poets strove to acquire command of the total technical diversity of versification. In the thematic arena I would only remind us of the great fascination both exhibited for the magic of nature, and for spring, the latter particularly in their youth, as well as of the concern both had for the problems of modernity in their epochs. Neither Goethe nor Lesia Ukrainka showed any growing inclination toward alienation from daily life.

¹³ „Man muss etwas sein, um etwas zu machen...“ Cited by Thomas Mann in: *Neue Rundschau*.— 1930.— Juni.— S. 741.

In conclusion, let it be noted, that Lesia Ukrainka, like Goethe, became knowledgeable in world literature and was familiar with its many forms. She recognized that her poetic talent sufficed to give new life to aspects of mankind's cultural heritage. However, the poetess's fertile imagination and fruitful creativity are only one part of her development. The second, and no less important part is her desire to penetrate and enlighten life. In this sense, Lesia Ukrainka surpassed with her fairy-tale drama „Lisova Pis'nia" (The Forest Song) the form principles of the symbolic romantic drama as well as the dramatic traditions of Naturalism and pointed to a new spirit of the times nowhere else seen and thereby gained for herself a distinctive place not only in Ukrainian, but also in European literature. Her „Forest Song" represents not only a yearning and striving for perfection, but the perfection of a pioneering achievement, comparable to what Goethe achieved in „Torquato Tasso". Twentieth century European drama could have begun with Lesia Ukrainka. Yet what she achieved in the dramatic realm remains, unfortunately, for the most part unknown and consequently unacknowledged in the occident.

Ярослав ГРИЦАК

*Львівський національний університет ім. І. Франка.
Інститут історичних досліджень (Львів, Україна)*

ЩЕ ОДИН „ЖМУТОК“ ДО ІСТОРІЇ „ЗІВ'ЯЛОГО ЛИСТЯ“: КОМЕНТАРІ УЛЯНИ КРАВЧЕНКО ДО СВОГО ЛИСТУВАННЯ З ІВАНОМ ФРАНКОМ

221-й том „Записок Наукового товариства імені Т. Шевченка“, що вийшов за редакцією Олега Купчинського та Миколи Ільницького у 1990 р., через рік після відновлення Товариства у Львові, містив дві надзвичайно цікаві публікації до історії написання „Зів'ялого листа“ Івана Франка. В одній з них — статті „Автобіографічний елемент у ліричній драмі Івана Франка „Зів'яле листя“ — Мирослав Мороз подав історію нерозділеного кохання Івана Франка до Целіни Зигмунтовської, котре нібито послужило поштовхом до створення цих поезій. Іван Денисюк і Валерій Корнійчук підготували до друку у цьому ж томі інший матеріал до історії ліричної драми Івана Франка „Зів'яле листя“ — публікацію щоденника молодого учителя Супруна з 1881 р. У цьому році він приїхав до повітового містечка Бібрка на Львівщині, де якраз тоді працювала вчителькою Юлія Шнайдер, більш відома нам за своїм літературним псевдонімом як Уляна Кравченко. Супрун закохався у Юлію і запропонував їй вийти за нього заміж. По її відмові виїхав з Бібрки і через якийсь час надіслав любовний щоденник, у котрому розповідав про свої душевні страждання і погрожував накласти на себе руки. Двома роками пізніше цей щоденник потрапив до рук І. Франка, який у той час протегував Юлії Шнайдер як молодій талановитій поетесі і навіть думав з нею одружитися. Сліди прочитання цього щоденника, за твердженням Юлії Шнайдер та авторів публікації, мали послужити основою для „Зів'ялого листа“¹.

Публікація двох згаданих матеріалів, що взаємно заперечують один одного, в одному томі до певної міри відображає стан вивчення теми „Франко і його жінки“. Про роль жінок у житті і творчості І. Франка відтоді і дотепер написано чимало. Сам письменник у листі до одного зі своїх найраніших біографів Агатангела Кримського від 28 серпня 1898 р. писав: „Значний вплив на моє життя, а, значить, також на мою літературу мали зносини мої з жіноцтвом“². Біограф І. Франка Михайло

¹ Мороз М. Автобіографічний елемент у ліричній драмі Івана Франка „Зів'яле листя“ // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці Філологічної секції. — Львів, 1991. — Т. ССХІ. — С. 108—122; Денисюк І., Корнійчук В. Невідомі матеріали до історії ліричної драми Івана Франка „Зів'яле листя“ // Там само. — С. 265—282.

² Франко І. Лист І. Франка до А. Ю. Кримського від 26 серпня 1898 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1986. — Т. 50. — С. 114 (далі покликаємося на це видання).

Мочульський зі слів людей, котрі знали поета (у тому числі Володимира Гнатюка), був певен — і то не до кінця — щодо ідентичности двох героїнь „Зів'ялого листа” — Ольги Рошкевич і Целіни Зигмунтовської³. Марія Деркач у рецензії на біографію М. Мочульського писала у червні 1939 р., що ще не час розшифровувати прізвища другої любови — „гордої княгині”. Вона натякала лишень, що ця друга любов „з'явилася в його житті по розриві з Ольгою Рошкевич”⁴. Юзефа Дзвонковська зайняла це місце аж у радянські часи, по публікації уже цитованого листа до А. Кримського та досліджень Григорія Вербеса, Володимира Полєска та Романа Горака⁵. З того часу Ольга Рошкевич, Юзефа Дзвонковська і Целіна Зигмунтовська ніби канонізують у франкознавстві три великі любові І. Франка⁶. До них, зрозуміло, додавалася ще й Ольга Хоружинська, дружина поета, з якою він, однак, одружився, за його власним призначенням, „без любові, а з доктрини”⁷.

Але попри майже столітню історію дослідження стосунків І. Франка з жінками і відповідно велику кількість розсіяних у численних статтях спогадах публікацій документальних матеріалів дуже багато залишається незрозумілим. Архівні знахідки, як це показали автори публікації Щоденника Супруна, відкривають шлях для паралельних інтерпретацій. Зіставлення щоденника зі змістом „Зів'ялого листа” дає змогу говорити про сюжетні збіги ним тридцяти чотирьох поезій з усіх шістдесяти одної, опублікованих у збірці⁸. Правдоподібно, власне на слід Уляни Кравченко натякала й Марія Деркач: якраз тоді вона працювала над Франковим листуванням з поетесою і написала статтю про неї⁹. Загадки на цьому не вичерпуються: в одному з листів до Уляни Кравченко Іван Франко признавався про ще одне своє кохання — незідентифіковану українську студентку з Російської імперії. У неї він закохався уже тоді, коли вигасав його роман з Ольгою Рошкевич¹⁰. Чи може вона теж претендувати на роль однієї з героїнь „Зів'ялого листа”? Пошуки відповідей на це та інші питання інтимного життя І. Франка ще більше ускладнюються, якщо взяти до уваги, що між його романом з Ольгою Рошкевич та одруженням з Ольгою Хоружинською, окрім закоханости у Юлію Дзвонковську та невідому київську студентку, вміщуються ще й стосун-

³ Мочульський М. Іван Франко: Студії та спогади. — Львів, 1938. — С. 9—10.

⁴ Деркач М. Нова книжка про Івана Франка // Жінка. — 1939. — Ч. 11—12. — С. 3.

⁵ Див.: Вербес Г. Польська література і Україна. — К., 1985. — С. 227—250; Іван Франко. Бібліографічний покажчик 1956—1984. — К., 1987. — С. 88, 102, 105, 189.

⁶ Найкращою, хоч і дуже зромантизованою, а тому інколи не згідною з фактами, оповіддю про стосунки І. Франка з Ольгою Рошкевич, Юзефою Дзвонковською, Целіною Зигмунтовською, є документальна повість Романа Горака „Тричі мені являлася любов” (К., 1983).

⁷ Франко І. Лист І. Франка до А. Ю. Кримського від 26 серпня 1898 р. — Т. 50. — С. 114. Р. Горак (див. посилання б) включив історію одруження І. Франка до своєї повісті, імплікуючи, що йому любов являлася „вчетверте”.

⁸ Денисюк І., Корнійчук В. Невідомі матеріали... — С. 267.

⁹ Деркач М. Уляна Кравченко — перша українська поетеса в Галичині // Жінка. — 1938. — Ч. 15/16. — С. 2—3.

¹⁰ У листі до Уляни Кравченко у грудні 1883 р. І. Франко описував свій ідеал жінки і признавався: „Я знав одну таку жінчину [...] Я донині споминаю її, як святу, хоч вона жиє, тільки що далеко, в Парижі чи десь там в Франції” (Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко, близько 23 грудня 1883 р. — К., 1986. — Т. 48. — С. 393). Див. також далі підрядкову примітку 18 до публікації коментарів Уляни Кравченко.

ки з Уляною Кравченко, Климентиною Попович, Ольгою Білінською та, якщо вірити недавно опублікованим спогадам, Наталею Чапельською, молододо дівчиною зі священничої родини¹¹.

Ці питання доволі складні, їх не можна вирішити простим покликанням на згаданий лист до А. Кримського, в якому І. Франко розкриває ідентичність трьох жінок, які полонили його серце, бо, очевидно, список захоплень поета тут далеко не повний. Так, у цьому листі І. Франко згадує Уляну Кравченко і Климентину Попович як свої „знайомства“ і твердить, що „жодна з них не мала на мене тривкого впливу“¹². Однак він ні словом не обмовляється ані про київську студентку, ані про Ольгу Білінську, з якою мав серйозний намір одружитися¹³, — є вагомі підстави думати, що принаймні один вірш зі збірки „Зів'яле листя“ виник під враженням Франкового знайомства з О. Білінською¹⁴.

У кожному разі любов Франкові являлася частіше, ніж три рази, а отже, автобіографічний підклад „Зів'ялого листя“ потребує подальших, у тому числі архівних, пошуків. Ця публікація оприлюднює надзвичайно цікаве і багате з погляду особистого життя джерело — досі неопубліковані коментарі Уляни Кравченко до її листування з І. Франком. Від 1883 р., коли започаткувалися їхні стосунки, і до 1916 р., останнього року життя письменника, вони обмінялися 95 листами. До нас дійшла лише частина цих листів, до того ж декотрі Франкові листи збереглися лише у фрагментах. Як твердила Уляна Кравченко, частину листів знищив її чоловік Ян Наментовський — він вирізав ті фрагменти, котрі вважав неморальними. Сама Уляна Кравченко також признається до знищення певної частини листів. Ще в час їхнього раннього листування, коли вона була молододо вчителькою у Бібрці, її листи до І. Франка зацікавили одного з чиновників на пошті. Він звернув увагу, що „листи адресовані до небезпечного для держави чоловіка“. Боячись ревізії, Уляна Кравченко ті листи з другої половини 1883 р., „в котрих натякає Франко про соціалістичні ідеї, про „семе́йну общину“, описує і пропонує спільне життя на селі у великій нероздільній сім'ї“, знищила. А через сорок років, з початком російської окупації Галичини, вона — у той час вчителька у с. Сілець Дрогобицького повіту — закопала Франкові листи „біля трускавецького шибу“ (нафтової вежі); за іншою версією, вона доручила закопати ці листи своїй секретарці. Відкопавши листи аж навесні 1915 р., Уляна Кравченко побачила, що вони знищені: папір від перебування у землі розмок, а деякі з листів уже не піддавалися прочитанню. Але й на цьому пригоди з листами не закінчилися. Під час війни Уляна Кравченко разом з дітьми перенеслася до Перемишля. 1921 р. (за іншими даними, у 1922-му) у Перемишлі польська влада робила ревізії по українських родинях. І вона змушена була передати листи у чужі руки на

¹¹ Чапельський В. Я любив їх усіх. З минулого Дрогобиччини. — Дрогобич, 1997. — С. 149—160.

¹² Франко І. Лист І. Франка до А. Ю. Кримського від 26 серпня 1898 р. — Т. 50. — С. 114.

¹³ Білецька М. Картина з життя Івана Франка // Спогади про Івана Франка / Упоряд. Михайло Гнатюк. — Львів, 1997. — С. 119—123; Возняк М. Із страху перед життєвою незабезпеченістю. Коли розходились Іван Франко й Ольга Білінська // Назустріч. — 1937. — 1 червня. — № 11 (83). — С. 2.

¹⁴ Білецька М. Картина з життя Івана Франка. — С. 122—123.

переховування, але по відібранні листів побачила, що вони здекомплектовані¹⁵.

Уляна Кравченко, за її ж таки словами, тяжко переживала цю втрату. Вона була переконана, що, незважаючи на інші захоплення, Іван Франко назавжди залишився її найбільшою любов'ю. Втрата цих листів була для неї „неначе знаком заховання тайни їх [тобто І. Франка й Уляни Кравченко] перед світом". До того ж поетеса вважала листи особливо важливим джерелом для розуміння біографії письменника. Вона мала надію відновити ці листи за змістом своїх відповідей¹⁶. До речі, незважаючи на прохання Наукового товариства імені Шевченка у десятиріччя смерті І. Франка (1926), вона відмовилася віддати їхнє листування у власність Товариства, яке у той час зберігало Франків архів. Наприкінці 1927 р. до Перемишля приїхав Денис Лукіянович як новопризначений директор місцевої української гімназії. Завдяки шкільному товаришеві Д. Лукіяновича В. Коцовському, який був зятем Уляни Кравченко, останньому вдалося увійти у довіру до 67-річної поетеси. Як наслідок, вона дозволила йому зняти копії з листів І. Франка, залишаючи за собою право контролювати усі публікації. Копіювання забрало майже півроку. Однак до публікації листів не дійшло — правдоподібно, через те, що, судячи зі злостивих спогадів Д. Лукіяновича, його стосунки з Уляною Кравченко зіпсувалися¹⁷. У 1930-х роках Уляна Кравченко взялася за написання спогадів про свої стосунки з І. Франком. Для цього їй необхідно було доповнити власні записки і листи матеріалами з Франкового архіву. 1936 р. вона переслала Марії Деркач зошит з копіями листів І. Франка до неї з проханням розшукати у Франковому архіві її відповіді. До цих копій вона додала свої роз'яснення, котрі мали бути додані до листування у разі його публікації¹⁸.

Війна перешкодила виданню листування Уляни Кравченко та Івана Франка. Під час німецької окупації Д. Лукіянович ще раз відвідав Уляну Кравченко, на той час 80-річну хвору жінку, з наміром дістати оригінали листів, але без жодних результатів¹⁹. У 1942—1943 рр. Анна (Нуся) Наментовська, дочка Уляни Кравченко, підготувала машинописні копії листування її матері з І. Франком і передала їх на зберігання у Бібліотеку Академії наук у Львові. Однак у березні 1944 р., за декілька місяців перед тим, як лінія фронту знову перейшла через Львів, вона забрала усі машинописи до Перемишля.

Після війни Перемишль опинився по інший бік кордону, і будь-яка комунікація з Уляною Кравченко та її дочкою на тривалий час стала неможливою. У 1947 р. померла сама Уляна Кравченко. 1956 р. Франкові листи до Уляни Кравченко нарешті опублікував Денис Лукіянович у п'ятому номері збірника „Іван Франко. Статті і матеріали" за копіями,

¹⁵ Кравченко Уляна. В. Щуратові [Автобіографічні спогади про взаємини з І. Я. Франком. Написані після 1926 р.]. Зберігається в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (далі — ІЛ), від. рукописів, ф. 132 (Уляна Кравченко), спр. 4.

¹⁶ Кравченко Уляна. „Чим була я для нього..." („Інтимне") [Записи-спогади про взаємини з І. Франком] // Там само.— Спр. 5, с. 4—5.

¹⁷ Лукіянович Д. Я. Листи Франка до Уляни Кравченко // Іван Франко. Статті і матеріали.— Львів, 1956.— 36. 5.— С. 140.

¹⁸ ІЛ, від. рукописів, ф. 132 (Уляна Кравченко), спр. 218.

¹⁹ Лукіянович Д. Я. Листи Франка до Уляни Кравченко.— С. 141.

котрі він зробив майже 30 років тому²⁰. Інші копії листів зберігалися у Марії Деркач, які 19 грудня 1956 р. вона передала разом з коментарями Уляни Кравченко у відділ рукописів Академії наук у Києві — фонд Івана Франка, де вони зберігаються до сьогодні²¹. Виглядає, однак, що Марія Деркач продовжувала працювати над листуванням — про це свідчить окрема папка машинописних „Приміток до листів Уляни Кравченко і Івана Франка“, котрі вона мала вмістити у публікації цих листів за дорученням письменниці. Ця папка була передана в архів І. Франка п'ятьма роками пізніше — 24 квітня 1961 р.²²

Тим часом активізувалася справа архіву Уляни Кравченко. У березні 1960 р. її друга дочка Юлія Наментовська через свого уповноваженого Володимира Пайташа з Перемишля передала частину архіву (чотири позиції) Українському суспільно-культурному товариству у Варшаві з умовою, що Товариство у разі використання виплатить їй належний гонорар. Наприкінці року вона просила голову Товариства передати ці матеріали уповноваженому Інституту літератури у Києві Миколі Мазурику (громадянинові Чехо-Словаччини українського походження, який тоді навчався в аспірантурі Інституту). На початку 1961 р. Юлія Наментовська збільшила число рукописів, котрі мали бути передані до Києва, ще на 28 позицій із застереженням, що „в першу чергу Матуса моя бажала видати збірку поезій ліричний цикл „Пам'яті друга“, присвячений Іванові Франку“²³.

Що сталося далі, не цілком зрозуміло. Як виглядає з документації Інституту літератури, Юлія Наментовська одержала гонорар за передані документи, хоч і з певним зволіканням і меншого розміру, аніж сподівалася. Дирекція Інституту також виступила з клопотанням перед міською владою Перемишля перенести прах Уляни Кравченко з гробниці знайомих і впорядкувати її могилу²⁴. Однак до видання збірки поетеси за роки радянської влади так і не дійшло, хоч її поезії, як на стандарти того часу, мали цілком невинний характер*. У всякому разі Юлія Наментовська

²⁰ Див. посилання 17.

²¹ ІА, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583.

²² Там само. Разом з цією папкою Марія Деркач подарувала також папку рукописних „Приміток до п'яти листів [Івана] Франка до Ул[яни] Кр[авченко]“, які остання написала у 1942 р.

²³ Посвідка Українського літературно-культурного товариства. Головне правління. Варшава. 18 березня 1960 р.; Розписка Юлії Наментовської від 9 січня 1961 р. Обидва документи зберігаються в: Archiwum Ojców Bazyljanów, zesp. XX. На час, коли автор користувався цими документами, вони ще не були описаними і тому не мали детальнішої сигнатури.

²⁴ Обліково-фондова документація відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури. Листування з країнами народної демократії. 1960—1976. Зберігається у відділі рукописів ІА.

* Впадає в око й невідповідність між оформленням документації про передачу й прийняття архівних документів. У розписці, яку дала Юлія Наментовська 9 січня 1961 р., нема ані слова про оригінали листів до Франка — згадується лише „листів ріжних 22+2 листи Уляни Кравченко — один до Івана Франка — 8 ст. рук. — Всього 203 рукописів“. Натомість у протоколі (№ 2/97) засідання Експертно-оціночної комісії Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР від 11 лютого 1961 р. фігурують „листи І. Франка (31 одиниця), передані Юлією Наментовською“, які були оцінені окремо від решти усіх переданих матеріалів. Загальна кількість переданих матеріалів (32 одиниці) збігається в обох випадках (див. попередні два посилання). Чи означає це, що Юлія Наментовська була несвідома того, що серед переданих нею матеріалів до Києва поїдуть оригінали листів І. Франка

затримала решту архіву у себе. У 1980-х роках її відвідала Марта Богачевська-Хом'як, котра у той час працювала над монографією про жіночий рух в Україні. Марта Богачевська-Хом'як переконала пані Юлію передати рештки архіву Уляни Кравченко у монастир отців василіян у Варшаві*. Таким чином, колишній архів поетеси залишився переполовинений між Києвом і Варшавою.

Збірку Уляни Кравченко „Пам'яті друга” видано у Львові аж у 1996 р.²⁵ Помимо поезій, упорядниця Ганна Огриза вмістила у ній листування Івана Франка й Уляни Кравченко, у тому числі й листи поетеси, котрі зберігалися у Києві і не друкувалися. Однак у виданні не взято до уваги коментарів самої Уляни Кравченко до цього листування. І таке ігнорування цих цінних матеріалів не могло не позначитися на рівні публікації: вона містить декілька прикрих помилок у датуванні листів, а звідси — й у їх порядку.

У контексті вивчення біографії Івана Франка найважливішим є те, що коментарі подають багато маловідомих або й цілком невідомих деталей з його життя. Особливо це стосується обставин, за яких поет створив збірку „Зів'яле листя”. Уляна Кравченко твердить — де прямо, а де опосередковано, — що за сюжетною канвою „Зів'ялого листя” стоїть історія її стосунків з Іваном Франком. Цю історію чи, точніше, ту її версію, яку подає Уляна Кравченко, можна досить детально відтворити на підставі згаданих листів і коментарів, а також матеріалів архіву поетеси як київської, так і варшавської його частин. У листопаді 1883 р. І. Франко, редагуючи часопис „Зоря”, випадково знаходить серед надісланих матеріалів вірш молодіжної поетеси Юлії Шнайдер. Він розпочинає листування з нею, даючи поради, що і як писати. Обмін першими листами покликав у середині грудня 1884 р. перший візит І. Франка до Бібрки, де вчителювала тоді Юлія Шнайдер, а за ним ще декілька — то самого Франка, то його відвідин разом зі своїм близьким товаришем Володимиром Коцовським. Власне, під час одного з цих візитів дівчина віддала Франкові щоденник Супруна.

Дуже швидко стосунки двох молодих людей виходять за межі формули „учитель—учениця”. І. Франко „не хоче бути учителем, він починає пісню інакшу — пісню солов'я співати”²⁶, тобто пропонує Юлії Шнайдер вийти за нього заміж. І з тону листів поета видно, що він трактує її як свою наречену. Однак на їхньому шляху з'являються перешкоди: Франко ще не вивільнився зі свого роману з Юзефою Дзвонковською, а крім того, проти цього шлюбу виступає мати Юлії Шнайдер, оскільки наречений її дочки не має запевненої посади. Дуже швидко, упродовж року, обидві перешкоди відпадають: плани Франка щодо одруження з Дзвонковською зазнають краху, а восени 1884 р. помирає мати Юлії. Однак тепер ані вона, ані сам Франко не виявляють твердості намірів. Їхні листи з того часу повні сумнівів щодо доцільності чи можливості тако-

(що виглядає малоімовірним), а чи йдеться просто про неакуратність в оформленні документів?

* Усна інформація Марти Богачевської-Хом'як.

²⁵ Кравченко Уляна. Пам'яті друга. Вірші в прозі, статті, спогади, листи / Упоряд., автор вступної статті та приміток Г. І. Огриза. — Львів, 1996. — 248 с.

²⁶ Там само. — С. 134—135; Кравченко Уляна. З літ давньоминулих // Archiwum Ojców Bazylianów, zesp. XX.

го шлюбу. Більшу твердість характеру виявляє Франків приятель В. Коцовський: під час одного з візитів він знайомиться з сестрою Юлії Шнайдер Валерією і, вражений її красою²⁷, розриває свої заручини з київською студенткою Оленою Доброграєвою й одружується зі своєю знайомою з Бібрки.

Щодо самої Юлії, то її дивує і дратує, що вона не є єдиним Франковим вибором: він, за її словами, виявляє свої „дуалістичні чувства“ стосовно неї і Юзефи Дзвонковської, а також не приховує свого зацікавлення Ольгою Білінською та іншими дівчатами. Однак вона сама знаходить йому виправдання: „Така то велика любов великих людей. І вірний Оноре де Бальзак мимо листовних упевнень, висиланих до далекої п[ані] Ганської, интересується Карolinoю Марботи (Marboty), котра убрана як мужчина в р. 1836 їздила з ним до Італії. В тому ж часі симпатизує з гарною графинею Вісконті (Visconti) і з романтичною панею де ля Валете (de la Valette). В 1837 р. абсорбує Бальзака кореспонденція з таємничою Люїзою, і він рідше писав до п[ані] Ганської.

Повстають дисонанси.

Хвилину зневіри — але не він, Мирон не „дон Жуан“ ні цей, до якого сказати можна: „Баламуте сього світа, баламутиш мої літа...“ Він щирий, та такий безпорадний; справжній, бідний поет. Нічого не скриває. І про Юзю говорить, і про листи, що пише до Ольги. У нього клопоти матеріальні. Ситуація без виходу з причини браку фондів та забезпечення життєвого.—

Я його зрозуміла і оправдала“²⁸.

Але найбільше боялася Юлія Шнайдер свого знайомого з часів дитинства — пана де Печку. Він нібито зустрів її вперше у родинному Миколаєві на Дністрі, коли мала усього 12 років і пригрозив револьвером: або буде його, або нічия. Тим-то вона й вагалася брати шлюб з І. Франком, боячись наразити його та себе на життєву небезпеку (за її словами, „[в]сіх життєвих труднощів не боялася — але боялася револьверу демона П[ана] де Печки та не могла про подружжя свobodно говорити“). Тим часом знайомство з відомим галицьким соціалістом призвело до серйозних проблем: їй відмовили у посаді спочатку у Бібрці, а згодом і в Інституті василіянок у Львові, куди її спровадили спільними зусиллями Іван Франко та Володимир Коцовський. Юлія Шнайдер деякий час поневіряється по різних місцях то як сільська вчителька, то як домашня гувернантка, аж поки у 1886 р. не дістала посаду у Лужку-Долішньому Дрогобицького повіту. Там-то до неї пристав зі своїми домаганнями Ян Наментовський, учитель школи. Він погрозив їй тими ж словами, що й „демон де Печка“. Вражена таким збігом, вона втрачає здатність до опору і погоджується на шлюб з Наментовським.

До того часу І. Франко теж одружується. Однак аж до самого моменту шлюбу він продовжує зустрічатися з Юлією Шнайдер. Їх бачать разом у Львові на вулицях, у кав'ярні, бібліотеці Оссолінських, редакції газети

²⁷ За спогадами Ольги Хоружинської, І. Франко вважав Валерію Шнайдер за „нашу першу красавицю“, тобто найкрасивішою серед усіх українських жінок. Див. лист Ольги Хоружинської до Юлії Шнайдер від 21 травня 1930 р. (ІЛ, від. рукописів, ф. 132 (Уляна Кравченко), спр. 219, арк. 3).

²⁸ Там само.— Ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 19.

„Діло“, і це провокує скандал: за тодішніми нормами, поява неодруженої дівчини з молодим чоловіком у публічному місці вважалася рівнозначною зарученню. У справу втручається о. Данило Танячкевич, який шукає Юлії „вигідну партію“, щоб відвернути її від Франка. Однак ані моралізування інших, ані формальні перешкоди, зокрема, шлюб, не могли завадити стосункам Юлії Шнайдер й Івана Франка. Між ними ще довго зберігалися сильні почуття. Але це не було *Geschlechtliche Liebe*, яку так зневажав письменник, це була справжня ідеальна любов²⁹.

Як писала Юлія Шнайдер в одному зі своїх листів: „Одну лиш суперницю в серцю свого товариша радо виділа би-м, навіть сли би хотів би мій шацунок мати — повинен в кожній хвили готов бути і мене для неї кинути — нею єсть, догадується — єсть Вітчизна. Інша між женою і мужем не повиння бути!“³⁰ Така платонічна і наснажена високою ідеєю любов, за версією поетеси, дотривала аж до кінця Франкового життя. Вона продовжувала регулярно зустрічатися з Франком то на квартирі її молодшого брата Маркіяна, то в будинку Володимира та Валерії Коцовських. Лише в останні роки вона уникала зустрічей з ним, прикро вражена його хворобою.

Свій платонічний роман з Іваном Франком Уляна Кравченко вважала за найкращу частину свого життя. Вона почала говорити про нього аж у 1920-х роках: вийшовши на пенсію, сіла за роботу над спогадами, котрі мали розповісти про перші роки (1881—1883) її знайомства з видатним письменником. Ще влітку 1940 р. вона була повна сил і надії закінчити їх³¹. Але війна, а ще більше вік завадили здійснити цей план. В її архіві залишилися численні фрагменти і підготовчі матеріали. Багато з них повторюється за змістом і різняться лише незначними доповненнями — виглядає, що вона постійно переробляла і відшліфовувала старі варіанти. Кістяком цих споминів мало стати листування чи, точніше, те, що від нього залишилося. Пропуски у цьому листуванні вона пробувала заповнити власними спогадами. З її коментарів помітно, як вона змагається з власною пам'яттю. Це стосується не лише змісту, але й послідовності написання листів, що засвідчують її коментарі до листів з початку 1884 р. Зрештою, це й не дивно: від часу самих подій минуло майже півстоліття.

За цих умов сучасного дослідника дивує, власне, багатство деталей у коментарях Уляни Кравченко до її листування з І. Франком. Звідки могла

²⁹ Цитуємо за: У Уляни Кравченко (спомини) / Записала І. Радловська. (Спогади з відвідін Уляни Кравченко у Перемишлі 5 липня 1940 р.). Зберігаються у: Archiwum Ojców Bazylianów, zesp. XX. На той час, коли автор користувався цими споминами, вони не мали ще детальної сигнатури. Уляна Кравченко має тут на увазі фрагмент з Франкового листа до неї: „[...] любов „плотская“, geschlechtliche Liebe, як німець каже, то ще не єсть все чуття — противно, єсть се одна з нижчих ступенів чуття. Любю до всіх людей, а особливо до всіх нещасливих, покривджених і понижених, єсть чуття далеко вище і святіше. Чи, може, по Вашій думці, жінчина вміє любити тільки мужчину, і то тільки одного певного якогось мужчину [...] Мене злість бере, коли тільки подумаю о тім! Якби яка жінчина — не дай, боже — мене любила і задумала хоч би й з найбільшим талантом оспівувати мої сірі очі, і мою скулену поставу, і свої медові хвилі зо мною — то бог мене побий, якби я її вірші не кинув в огонь, а самій не вліпив кільканадцять солоних „пац“ на її ніжні ручки. Невже ж такі тільки така низка любов має бути змістом цілого життя нашої жінчини?“ Див.: Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко, близько 25 листопада 1883 р. — Т. 48. — С. 377; Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 109.

³⁰ Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 141.

³¹ У Уляни Кравченко (спомини).

взятися така детальна інформація? Раніші „дофранкові“ спогади поетеси постали на підставі щоденника, який вона вела у 1870-х роках³². Немає, однак, жодних свідчень, що Уляна Кравченко продовжувала вести цей щоденник далі, а якщо так, то чи користувалася ним при написанні коментарів до свого листування з І. Франком. У київській частині її архіву є декілька справ з численними виписками і замітками, зробленими від руки³³. Разом вони сягають декількох сотень аркушів. Сама Уляна Кравченко, а вслід за нею її упорядники архіву кваліфікували їх як автобіографічні матеріали з 1880—1890-х років. Насправді з таким означенням важко погодитися без застережень — згадані матеріали є радше чернетками її літературних творів, поезій у прозі, котрі згодом стали основою збірки „Пам'яті друга“. Викликає сумнів, чи вони написані саме у 1880—1890-х роках: згадані матеріали там, де їх вдається датувати на підставі тексту, мають пізніше походження — тобто написані щонайменше після 1912 р.³⁴

Певним чином ці матеріали можна кваліфікувати і як автобіографічні, але з великим застереженням і винятково у сенсі внутрішньої духовної (навіть не інтелектуальної) біографії Уляни Кравченко. Вона признавалася, що не вміє говорити „про звичайні буденні речі“, що у її словах „переважає чуття“, а її рукописи-записки — „це документи переживання“³⁵. Поетеса була особистістю з дуже акцентованою психікою. Вона жила у своєму світі, який мав мало спільного зі світом реальним. Про неї говорили — і вона сама любила повторювати це, — що вона живе тільки між хмарами, квітами і безкровними ідеями, що вона „хора на ідеалізм“³⁶. Сліди цієї акцентації помітні у її спогадах, коли вона вважає себе за „Шашкевича галицького жіноцтва“, а свою долю тяжчою від Шевченкової³⁷. За інших обставин вона порівнювала себе з Мадам де Сталь, Жорж Занда, Шарлоттою Бронте і Марією Еванс; у її візіях їй являлися Жанна д'Арк і Шарлотта Корде³⁸.

Беручи до уваги усі ці обставини, мимоволі постає питання: наскільки достовірною можна вважати її версію своїх стосунків з Іваном Франком? Денис Лукіянович був одним з перших, хто почув цю історію з уст її авторки, коли копіював Франкові листи. Його реакція була різка й однозначна: він уважав цю історію суцільною вигадкою. У публікації листів він звертав увагу на довгі перерви у листуванні (два, сім, двадцять років). Д. Лукіянович говорив про зростаюче духовне віддалення І. Франка від Уляни Кравченко: вона „перебувала у міщанському оточенні і

³² Див.: Кравченко У. Хризантеми. Повість. — Чикаго, 1961. — С. 8—9, 272; Кравченко Уляна. З літ давньоминулих. — С. 5.

³³ ІЛ, від. рукописів, ф. 132 (Уляна Кравченко), спр. 1, 88, 101—103, 105—107.

³⁴ Див., наприклад: Там само. — Спр. 106, арк. 49.

³⁵ Цитуємо за її „Автобіографією“ (Там само. — Спр. 1, арк. 31, 102, 130).

³⁶ Цитуємо за її „Автобіографією“ (Archiwum Ojców Bazylianów, zesp. XX). У київській частині її архіву (ІЛ, від. рукописів, ф. 132 (Уляна Кравченко), спр. 230) зберігся вірш Богдара Кирчева з 1883 р. з подібною характеристикою:

*Юлія Ти Ангел серце Твоє чисте
Ледви заблукалась у сей темний світ
І уже зазналась зависти і горя
Як лелія біла склонилась свій цвіт!*

³⁷ Кравченко Уляна. Замість автобіографії. — Коломия, 1934. — С. 46, 142.

³⁸ „Автобіографія“ (див. посилання 35).

визволити її з нього й піднести вгору не вдалося". За його словами, І. Франка вражала „старосвітська і нещира, фразами підшита чемність у листах Уляни", яка нібито дотримувалася застарілих поглядів на шлюб і стосунки між чоловіком і жінкою. Д. Лукіянович заперечував також існування окремих листів І. Франка, вважаючи їх плодом Уляниної фантазії, і натякав, що вона сама знищила решту листування, аби потім можна було фальсифікувати його зміст. Кохання не було: Франко просто голосно і необережно подумав про спільне життя з Уляною, але відразу ж пожалкував про своє скороспіле рішення і відкликав заручини. „Така є найприхильніша для Уляни інтерпретація її спогадів про Франка"³⁹, — зробив висновок дослідник.

Але, щиро кажучи, звинувачення Дениса Лукіяновича на адресу Уляни Кравченко мають такий самий суб'єктивний характер, як і спогади поетеси. Його аргументи не є переконливими. Перерви у листуванні не можуть слугувати доказом відсутності почуття між нею й Іваном Франком: подібні перерви є й у листуванні Івана Франка з Ольгою Рошкевич — його першим коханням, однак ніхто ніхто всерйоз не взявся б на цій підставі доводити брак любові у їхніх стосунках. Ніщо не може бути так далеко від правди, як твердження Д. Лукіяновича про міщанську поведінку Уляни Кравченко у „стилі пані Ганської". Факти її біографії, а також її творчість засвідчують цілком протилежне: власне її мораль служить одним із головних об'єктів критики, а її публічна поведінка була відкритим викликом тогочасним нормам. Для посилення своїх аргументів Д. Лукіянович застосовує радянсько-марксистську риторику, натякаючи на „реакційність" середовища і поглядів поетеси. Насправді ж можна говорити, що і в суспільних поглядах Уляна Кравченко підпала під вплив свого учителя аж настільки, що дописувала до галицьких соціалістичних видань⁴⁰. І нарешті, не витримує критики цілковите заперечення важливості щоденника Супруна (Д. Лукіянович помилково називає його щоденником де Печки) або ж твердження, що окремі Франкові листи Уляна Кравченко вигадала сама. Архівні пошуки доказують протилежне: багато з того, що твердить Уляна Кравченко у своїх коментарях до листування з І. Франком, знаходить підтвердження у нововіднайдених документах (див. підрядкові примітки до коментарів).

Не виключено, що у коментарях Уляни Кравченко є сліди її фантазії. Але щоб довести це, треба мати конкретні докази у кожному окремому випадку, а не голослівні звинувачення. Тобто до цих коментарів треба застосовувати принцип, який є універсальним у наукових дослідженнях — принцип презумпції невинності. Їх треба вважати правдивими, поки не доведено протилежне. На цьому ж етапі вони дають змогу точніше визначити коло питань, котрі потребують подальшого дослідження. Що ж до історії виникнення Франкового „Зів'ялого листа", то вони додають ще один переконливий аргумент на користь тих дослідників, які не обмежують джерела поетичного натхнення Івана Франка його історією взаємин з трьома жінками, згаданими у вірші „Тричі мені явля-

³⁹ Лукіянович Д. Я. Листи Франка до Уляни Кравченко. — С. 133—134, 136—139.

⁴⁰ Гошовская В. А. Становление и развитие рабочей прессы в Восточной Галиции в последней трети XIX века / Автореф. канд. филол. наук. — К., 1983. — С. 14.

лася любов" і „розшифрованими" у листі до А. Кримського, а потребують розширеного трактування біографічної підкладки цієї збірки. Тепер можемо лише уявити собі, наскільки далі просунулося б франкознавство, якби першою опублікувала листування Івана Франка та Уляни Кравченко Марія Деркач, а не Денис Лукіянович.

Автор натрапив на коментарі до цього листування, збираючи матеріали до нової біографії Івана Франка. Інформацію про „варшавський слід" архіву Уляни Кравченко нам подала Марта Богачевська-Хом'як, а одержати доступ до нього допомогли о. Борис Гудзяк, ректор Українського католицького університету, та о. Марко Скірка, на той час протоігумен ордену василіян у Польщі. Уже пізніше, по поверненні з Варшави, автор порівняв ці коментарі з машинописною версією, котру підготувала і передала у фонд І. Франка Марія Деркач. Обидві версії мало чим відрізняються — порівняння текстів показує, що більшість різночитань виникла як наслідок редакційного втручання (київський варіант розкриває скорочення, осучаснює правопис тощо). У варшавському варіанті бракує багатьох фрагментів — правдоподібно, їх внесла у київську версію сама Марія Деркач на підставі розрізнених матеріалів з доступної їй частини архіву Уляни Кравченко. У тих випадках, коли різночитання є істотними, вони пояснюються у підрядкових примітках. У примітках подаються також інші доповнення з життя Уляни Кравченко та Івана Франка, які нам вдалося знайти в їхніх архівах. Висловлюємо особливу вдячність братові Романові з варшавського монастиря отців василіян за допомогу при опрацюванні та копіюванні документів. Велика подяка належить також Аллі Дибі, науковій співробітниці відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, та Наталії Мисько, співробітниці Інституту історичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка, яка зробила перше розшифрування тексту та його комп'ютерний набір. Далі друкується оригінальна варшавська версія коментарів.

ДОДАТОК

[КОМЕНТАРІ УЛЯНИ КРАВЧЕНКО ДО СВОГО ЛИСТУВАННЯ З ІВАНОМ ФРАНКОМ]

Перший лист Ів[ана] Фр[анка] до мене пропав. Той лист був написаний у перших днях листопада 1883 р.¹ до Бібрки, де я була учителькою¹. Заголовок листу Фр[анка] був: „Пані!" Лист був писаний на рожевім па-

* Записки Уляни Кравченко з її коментарями до листування не мають назви.

** Тут і далі підкреслення в оригіналі.

¹ Денис Лукіянович заперечував існування цього листа (Лукіянович Д. Я. Листи Франка до Уляни Кравченко. — С. 133, підрядкова примітка). З першого листа Уляни Кравченко виразно видно, що він був відповіддю: „Пишете до мене яко незнакомий, чужий. Ні! так сумно не есть, щоби знаменитні личности своїм незнакомі були" (Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 96), отже, лист мусив-таки існувати.

пері, середньої величини, фіолетним чорнилом. Лист був підписаний Мирон^{*}, а при кінці адреса Ів[ана] Фр[анка]: Львів, ul. Lindego № 3. mieszk[anie] p[ana] Nahornego.

Зміст першого листа Фр[анка] був багатий. А що писав в тім листі Фр[анко], можна догадатися з моєї відповіді йому. Автограф мого першого листа: Архів Фр[анка] ч[исло] 222/ стор. 305².

[вірш: „Чим Вина” — Pr[ima] V[era]³ — стор. 13/1885 р.⁴]

На 1 лист мій Фр[анко] відписує другий свій лист — тут ч[исло] I. 14. XI. 1883 р.⁵

Автограф 222/306 — лист мій другий 20/XI 1883 р.⁶ з відповіддю мою. Третій лист Фр[анка] пропав — у відповіді тій жалується, що він не танцює, не буває на вечерництвах, представляє себе старим (27 літ. Кр[асень]), занятим роботою. Чується враженням жартом, що я пропоную йому туру вальса. Однак і далі просить о означення місця нашого побачення (пізнання). Далі пише про поезію взагалі, а також про форми і ритми, а з моєї поезії бачить, що я безтямно закохана.

На се відповіла я 3-тим листом ([Архів Франка ч[исло] 222/ [стор.] 307 з дня 23/XI. [18]83 [р.]⁷ і дістала на нього відповідь Фр[анка] ч[исло] 2), властиво 4-тим з черги, без дати, писаний у другій половині лист[опад]а 1883 р.⁸

* Прибрано ім'я І. Франка.

² Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 96—97. Далі у київському варіанті коментарів написано: „В цьому листі просить Франко вибачення, що пише до мене як особисто незнайомий. Знає мене тільки з оповідання учителя Емануїла Гордієвича (той, про котрого пишу докладно в „Спогадах учительки” (Гордієнко) і могого учителя проф. Партицького, великого мого прихильника, редактора „Зорі”, котрому я (бувши учениця) посилала свої повісті і оповідання). Пр[офесор] Партицький дав до оцінки мої оповідання Франкові, котрий був співробітником жур[налу] „Зоря”. Між картками оповідання залишився мій вірш через неувагу, інтимний еротик „Згадай мене, милий”, писаний олівцем, який я не думала і не хотіла посилати до друку. Саме цей вірш сподобався Франкові. Він зацікавився авторкою і написав до мене свій перший лист. В ньому перепрошує, що поправив цей вірш. Щирими і дружними словами заохочував мене до творчої праці і обіцяв свою поміч, з вірою, що я буду корисно трудитися на рідній ниві” (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583 [Примітки до листів Уляни Кравченко, які Марія Деркач мала помістити у виданні листів за дорученням Уляни Кравченко], арк. 1—2).

³ Назва першої збірки Уляни Кравченко, виданої у 1885 р.

⁴ Фраза у квадратних дужках вписана між рядками.

⁵ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 97—98; Франко І. Лист І. Франка до М. П. Драгоманова, після 22 листопада 1883 р.— Т. 48.— С. 373—374. Далі у київському варіанті коментарів читаємо: „Лист адресований до Бібрки, написаний на рожевім папері листовім, середньої величини, переломанім удвоє, фіолетним чорнилом. На 2-ій, 3-ій і 4-ій сторінці згорі, з краю та пониже зломання чорнило внаслідок вогкості розливалось. Розстрілює вписані слова в листі підчеркнені” (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 3).

⁶ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 102—104.

⁷ Там само.— С. 104—106.

⁸ Див.: Там само.— С. 106—110; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко, близько 25 листопада 1883 р.— Т. 48.— С. 375—378. Далі у київській версії коментарів написано: „Папір листу тої ж величини, що й першого, білої краски з рожевим відтінком, але сильно принищений вогкістю, головна друга картка з гори і з долини: фіолетне чорнило від вогкості в деяких місцях розмокло, розмазалося, букви з одної сторони картки повідбивалися на другій, а також є відбитки букв, а то й цілих рядків з іншого листу, мабуть з попереднього, з яким переховувався. Дрібненький шматок паперу з першої картки з долу від середини — окремо” (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 5).

На цей лист відповіла я листом 4-тим (222/318 стор.)⁹.

Ч[исло] III (властиво лист Франка 5-тий), дата 30/XI. 1883 р.¹⁰ У відповідь на мій лист 4-тий — в нім виповідає своє бажання: приїхати до Бібрки. До листу того долучує 2 вірші любовні до J[Озефи] Дзвонковскої¹¹ — може і тому, що я до тепер посилала найбільше еротики¹².

(донька Антоніни — мешкала в Станіславові — родина польсь[кої] шляхти, брат належав до партії соціал[істичної])¹³

На ч[исло] III відповіла листом 5-тим 222/319¹⁴.

⁹ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 110—112.

¹⁰ Там само. — С. 113—118; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 30 листопада 1883 р. — Т. 48. — С. 378—383.

¹¹ У київській версії до цих слів додано коментар: „Сей вірш — 2 — написаний у двох стовпцях побіч себе: перший до рядка „Ох, забув я про мур спижевий“, другий дальше до кінця. Обидва розділені лінійкою згори наділ. Перший підкреслений, а під сподом написане: „А те місце, що викропуване, трібуйте докомпонувати, — побачу, чи вмієте згадувати. У моїм 5-ім листі доповнила я: „любить негодна“. А Франко думав: „кров благородна“. Під другим стовпцем написав Франко: „Що Ви скажете на ті віршованні, розумієся, завжди тямуючи, що все те хоч і сумне собі, але збрехане?..“ Сей лист написаний на рожевому папері такого формату, як і оба попередні, таким самим фіолетним чорнилом, яке від вогкості по краях і по середині на заломанню розпалося“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583 [Примітки до листів Уляни Кравченко, які Марія Деркач мала помістити у виданні листів за дорученням Уляни Кравченко], арк. 6—7).

¹² У той час термін „еротика“ мав інший зміст, аніж тепер, і стосувався літератури, у котрій зображувалися любовні почуття.

¹³ Фраза в дужках написана на полях як примітка. Очевидно, мала служити роз'ясненням, хто була Юзефа Дзвонковська. Уляна Кравченко окремо в додатку до хронології написала більший коментар про Юзефу Дзвонковську, текст якого наводимо повністю:

„1) J. Dzwonkowska

Франко знав її брата — студента прихильника ідеї соціалізму. Мати вдова мала фільварок коло Станіславова. В вересні 1883 — Франко їздив оглянути его маєтність, щоби для батька купити або в державу взяти. До згоди тоді ні пізніше не прийшли. Про п. Юзю оповідав Франко що вона гарна, але горда і неприступна — говорити з ним не говорила — він говорив тільки з матерею в справі купна. Це і не дивно — бо для польки-шляхтинки — руський літерат-соціаліст — бідно одитий — не представить ніякої вартости. Франко навіть з нею про вірші ті до У. Д. нічого не говорив і сам зараз віршів там не друкував — але при кінці життя друкував ті вірші поправлені.

Франко справді — ані довго Юзею Д[звонковською] не був зайнятий — мені вірші ці прислав“.

У київській версії коментарів до листування доданий подібний текст: „Юзя Дзвонковська, донька Антоніни. Це польська, шляхоцька родина, в Станіславові. Брат Юзі Дзвонковської належав у Львові до партії соціалістичної, познайомився з Франком і намовляв його, щоби вітчим Фр[анка] продав поле в Нагуевичах, а вложив ті гроші в задовжену маєтність Дзвонковських і оженився з Юзею“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 6).

¹⁴ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 118—121. У машинописній київській версії додано: „Лист цей писала я в часі між ранішню а пополудневою наукою в школі. Втомлена працею — і сумно настроєна осінню непогодою (початок грудня), у забутті, що це пишу лист, змалювала свої сумні настрої — і спогоди. Не перекладаючи ваги до цього недоладного вірша, вислала і не лишила собі відпису.“

Крім утоми і сумного настрою, по одержанні листа від Франка, в яким остаточно заповів приїзд до Бібрки, збудилася у мене тривога і передчуття нової драми. Вже у попередніх моїх листах до Франка, на його бажання познайомитися особисто зі мною, я означую місце стрічі: далекі безмежності. В коротких замітках до листів не місце на вяснення. Тут зазначу коротко, що в тім часі була між нами ще 3-та особа, котра від ранньої моєї молодості стояла на перешкоді на шляху могого особистого щастя. Про це написала я в 1 і 3-ій частині (Хризантеми Мороньчики і туберози) моїх (ще недрукованих) спогадів. В спогадах називаю його: демоном [„демоном“ Уляна Кравченко називала де Печку — див. далі примітку 57. — Я. Г.]. Одначе кінчу листа словами: най і так буде — як Ви хочете, а властиво як можливо буде.

Після цього листу І. Фр[анко] був у Бібрці перший раз в неділю 14. XII. 1883 р. Дата є в збірці] „З Вершин і Низин“ під віршом „Будь здорова, моя мила“ 14—18. XII. 1883 р., який прислав в 6 листі (ч[исло] IV).

По відвідинах Фр[анка] в Бібрку пише лист ч[исло] IV¹⁵.

Намовляв Фр[анко], щоби вітчим його продав поле в Нагуєв[ичах] і вложив ті гроші в задовжену маєність Дзвонков[ських]¹⁶.

На ч[исло] IV відповідь моя ([Архів Франка] 222/324 [стор.]) з дня 22. XII¹⁷ — тої ві[...]

Ч[исло] V, відповідь Фр[анка] на мій лист 6-тий¹⁸.

[Франко був у котрусь суботу другої¹⁹ половини XII 1883 р.]²⁰

Не хотіла втратити Франка — як свого Вчителя, а боялася нової драми в своїм житті.

На лист той відписує Франко листом 6-им, який знова не зберігся. В ньому висказує своє здивування, що я „сідаю до листу і рівночасно пишу вірш“. Тому навчає мене, в який спосіб писати вірші. Над змістом треба подумати, а над його формою попрацювати. По написанні відложити на деякий час. Опісля перечитати вірш голосно, щоб відчутти, де є які хиби. Аж тоді передати до друку” (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 8—9).

¹⁵ Див.: Кравченко Уляна. Пам’яті друга.— С. 125—126; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко, між 14 і 18 грудня 1883 р.— Т. 48.— С. 389—390. У київській версії подано детальнішу інформацію: „По моїм 5-ім листі Франко приїхав до мене до Бібрки перший раз в неділю 16/12 1883 р.— В кілька днів по відвідинах пише до мене лист 7-ий, тут ч[исло] 4. Він дождав від мене вістки, а не дочекавшись, пише перший. Хочє знати, яке вражіння зробив своєю особою на мене. З листу цілого вичула я, що Франко пише тепер до мене — не тільки в ролі Вчителя. Приїзд його не уважала я за тайну, і переказала привіт проф. Партицькому. Франко, однак, тому що йому докучали за його зацікавлення моєю особою, не признався нікому, що був у мене. Вірш, який мені прислав у листі, „Будь здорова моя мила“ уложив, коли від’їздив з Бібрки в неділю, пізно ввечір в бурхливу сніговію.

Вірш був друкований у „Зорі“, а потому в збірці „З вершин і низин“.

Лист був написаний натемно на рожевім папері, звичайно темно-синім чорнилом. Лист був довгий на 4 сторони. Залишилася з нього тільки горішня чвертка другої картки формату попередніх листів (з долу доволі рівно обдєрта) та долішній скравок долішньої чвертки тої самої картки” (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 10).

¹⁶ Очевидно, про це йшлося у знищеній частині листа.

¹⁷ Див.: Кравченко Уляна. Пам’яті друга.— С. 126—128. Ганна Огриза датує цього листа „біля 20 грудня 1883 р.“ (Там само.— С. 126—128, 220), Уляна Кравченко натомість подає точну дату листа: 22 грудня 1883 р.

¹⁸ Див.: Там само.— С. 121—124; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко, близько 23 грудня 1883 р.— Т. 48.— С. 392—394. Ганна Огриза помилоково датує цього листа близько 5 грудня 1883 р., хоч у коментарях до нього подає, що лист писано близько 23 грудня (Кравченко Уляна. Пам’яті друга.— С. 121, 123). У київській версії приміток подано деталі: „Лист писав „зі злослівністю, яка походить зі злого гумору т. д.“ (так оправдується сам в слідуючій листі). На початку в листі пише, що мій „вірш невдалий“, а при кінці: „що вірш нині присланий уже переданий Партицькому і дуже єму сподобався“... Назвиска жінки, котру ставить за взір співпраці з мужчиною для загального добра, котра жие десь у Парижі, в листі не згадує. Однак в часі наших розмов оповідав мені, що вона була довший час у Львові в переїзді з Росії до Франції, була се одна з нігілісток.

Сей лист написаний на одній картці темнорожевого паперу, таким чорнилом, як попередній. Надписи в листах творять окремі листи” (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 11). В одних зі своїх спогадів Уляна Кравченко подала ще й таку інформацію про „нігілістку“, в яку закохався І. Франко: „Жінка, про котру в листі до мене згадує як про Свату, була одною з революціонерок — присвятилася визвольній ідеї — була якийсь час у Львові — в переїзді з Росії — відтак поїхала до Парижа. Назвисько її я забула. Франко хотів між нашими бачити таких відданих ідеї жінок. Він знав цю жінку — коли ще заручений з О. Рошкевичівною був” (ІЛ, від. рукописів, ф. 132 (Уляна Кравченко), спр. 218; додано як три окремі листки пояснень до копій Франкових листів).

¹⁹ Первісно було „першої“; згодом слово „першої“ перекреслено і написано „другої“.

²⁰ Вся фраза у квадратних дужках перекреслена.

Відповідь на ч[исло] V, лист Франка, є з дня 25/XII (222/326) у листі моїм 7-им²¹.

На мій лист 7-ий Фр[анко] відповів листом ч[исло] VI²².

На ч[исло] VI Фр[анка] відповідь моя листом 8-мим (222/327) з 28/XII. 83 р.²³

Дня 29 або 30/XII.1883 р. Франко поступив до Бібрки по дорозі до Нагуєвич. Це виходить з листу 9-го з дня 30. XII (222/328) до Франка²⁴. Лист торкається способу порозуміння в справі їхнього плану спільного (подружнього) життя на будуче.

З листу видно, що У[ляна] К[равченко] згоджується на пропозицію подружжя²⁵.

Ч[исло] VII (20 лист) Франка був писаний як до нареченої і містив у собі план життя спільного на селі. Тон листу був радісний і зраджував щастя Автора. Підписаний „Твій Іван“²⁶ — Уляна прийняла радо його тип

²¹ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 129—130. Правдоподібно, Уляна Кравченко помиляється — лист був написаний 23 грудня. У листі Уляна Кравченко серед іншого відповідала на питання Франка про Ольгу Білінську. У збережених листах Франка такого питання немає — логічно припустити, що або це питання містилося у знищеній частині листа числа V, або існував ще один лист І. Франка, якого Уляна Кравченко не згадує. У київській версії коментарів до цього листа додано: „Мій настрій трагічний передаю в своїм листі 7- (подібно і в 5-). Не скриваю його тому, що би здержати наше знайомство лиш на шляху „дружби“. Пишу про свою смерть, яка тінею своєї меланхолії мене покрила. Відгомін моїх листів — у вірші Франка в збірці „Зів'яле листе“: „мені не жить, тож най умру одна“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 12).

²² Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 130—134; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 26 грудня 1883 р. — Т. 48. — С. 394—397. У коментарі до цього листа Уляна Кравченко подає інформацію про Ольгу Білінську: „Ольга Білінська, учителька в Добровілянах, точісна сестра доброго знайомого Франка — д[окто]р[а] ф[і]л[ософії] Володимира Коцовського. Франко пізнав її у вересні 1883 р., коли приїхала вона до Львова здавати кваліфіку (кваліфікаційний екзамен. — Я. Г.).

„Сей лист написаний на рожевім папері попереднього формату. Залишилися з нього тільки перша картка, дещо принешена [так! — Я. Г.], а з другої картки тільки долішня половина“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 12).

²³ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 134—135. У київській версії приміток подано деталі: „З відповіді моєї (9-ий лист Арх[іву] Фр[анка] 222/стор. 328) з дня 30/12 видно, що Франко у своїх попередних листах, як сам зазначив, покинув роллю учителя і почав ударяти в інші струни. У відповіді на мій 8-ий лист (яка не задержалася) пропонує спільне життя в своїм ріднім селі Нагуєвичах, маючи на думці життя великими, нероздільними сім'ями, де кожний трудиться для спільного добра. Він писав, що ми обоє мали б працювати даліше як на полі письменства, — а моя мати — моя рідня і Його мали би працювати при господарстві. — Про це просить наразі не говорити, як видно то з мого 9-го листа, в яким відповідаю, що зможу практично о справах тих поговорити з Ним (а в 10 листі пишу, що згоджується на життя наше на селі“) (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 14).

²⁴ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 136.

²⁵ Насправді зміст листа не є такий однозначний: по-перше, І. Франко, за словами Уляни Кравченко, писав „все абстрактійно, без стосування до кого-небудь“; по-друге, вона не може відповісти на Франкову пропозицію без згоди матері і просить Франка самому поговорити з її мамою. З пізніших слів Уляни Кравченко випливає, що її мати не хотіла, щоб вони одружувалися, „бо Франко не мав жодної сталої посади, як то говорилося, не був „партією“ (У Уляни Кравченко (спомини). Спогади з відвідин її у Перемишлю 5 липня 1940 р. [Archiwum Ojców Bazyliańów, zesp. XX]).

²⁶ Збережений фрагмент листа не дозволяє ані спростувати, ані підтвердити слова Уляни Кравченко. Певне, однак, що І. Франко трактував Уляну Кравченко як свою майбутню дружину. Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 137; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 5 січня 1883 р. — Т. 48. — С. 399.

життя на селі, як се виходить з її відповіді на цей лист, написаної 3/І. [18]84 р. (216/18). Архів — 10 лист²⁷.

Лист ч[исло] VII Фр[анка] був знищений пізніше мужем. Залишився тільки малий шматок²⁸.

За ним іде лист 11-ий Уляни (216/19) з 4. І. 1884 р., з якого виходить, що се відповідь на лист Фр[анка], який не зберігся, а в якому він, очевидно, робив пропозицію грошової допомоги. В ній жалується У[ляна], що мати не здужає²⁹.

²⁷ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 137—138. У київській версії подано замітку щодо характеру й історії листування Івана Франка і Уляни Кравченко: „З черги слідє моїх 5 листів: ч[исло] 10, 11, 12, 13, 14, Архів Франка ч[исло] 216/18, 216/19, 216/20, 216/22, 216/23 (останні 3 є сумнівної дати, треба може переставити). По моїм 10-ім листі, який був відповідою на лист Франка, тут ч[исло] 7, був лист від нього, в котрім пропонує грошеву поміч на видатки з причин недути моєї матері. Із цієї причини не приїде на свята до мене, тільки вибирається в суботу до Нагуєвич.

Моя відповідь Франкові листом ч[исло] 11. В тім часі було більше як 5 листів Франка, які не заховалися — бо моє є відповідою на порушені теми в Його листах.

Це листування, яке провадиться в січні 1884 р., виявляє дисонанси і конфлікти, які повстали між нами. Причиною цього конфлікту був о[тець] Данило Тянякевич, як довідалася я доперва пізнійше, котрий був противником нашої знайомості і одружінню. О[тець] Тянякевич цікавився мною як поеткою, однак не подобалося Йому, що я — молода дівчина — пишу еротики. Хоч не знав мене, лише з оповідання моєї шкільної товаришки К. Струмінської, перший написав до мене лист з наукою, щоби я любовні вірші ховала для себе, а в газеті друкувала лише вірші патріотичні. А коли довідався, що Франко буває у мене, пішов до нього в ролі мого опікуна та з наказом, щоби Франко не компромітував мене своєю особою, бо він має інші плани щодо мене. Він хотів, щоби я вийшла заміж за багатого чоловіка, котрий може мене вислати до Італії на студії. Тоді Франко наперекір показав о[тцю] Тянякевичу мій лист і вірш „любиш чи не любиш“, який дістав від мене. О[тець] Тянякевич приїхав до мене, щоби пізнати мене особисто і остерегти перед Франком і його товаришами соціалістами. Крім о[тця] Тянякевича, львівські народовці як Омелян Огоновський, проф. О. Партицький, о[тець] О. Стефанович та інші, говорили Франкові, що він не повинен у мене бувати, а тим більше думати про одружіння зі мною...

Коли по моїй згоді на наше спільне життя тон моїх листів не виявляв більшої сердечності, тоді Франко думав, що я справді рефлектую на багате одружіння з другим... Поденервований і в сумнів настрою через грошові клопоти, пише свої листи, змінюючи також їх тон... По 11-м моїм листі — дістала я лист, в якому між иншим повідомляє, що їде до Ю. Дзвонковської, щоби я не боялася ривальки, бо Юзя замикається в монастирі. Він справді їздив до Дзвонковських, але в справі купна їх маєтку. Опісля в розмові зі мною казав, що з Юзею навіть ніколи не говорив, бо она за горда „польська шляхтянка“.

Сейчас слідє і другий лист Франка (якого знову нема), та з відповіді моєї ч[исло] 12 — видно, що Франко писав це лише, щоби випробувати мою „практичну вартість“, бо заявляє дальше, що „серце і душа ціла Вашая — не Юзі“.

Мій лист ч[исло] 13 є відповідою на лист Франка, який виявляє його сумне услоблення з причини клопотів грошових...

До купна в Станиславові не прийшло, бо хоч би Гриць Гаврилик, відчим [так! — Я. Г.] Франка, продав свій ґрунт в Нагуєвичах, не вистарчило би грошей.

Лист ч[исло] 14 — з 16/І змістом вярється з моїм листом ч[исло] 12 — (з 4/І?), можливо, що листи 13 і 14 треба би переставити" (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 17—18).

²⁸ У київській версії приміток подано, що залишився лише постскриптум: „Лист написаний на рожевім папері. Залишилася з нього тільки долішня чвертка другої картки, обдерта з гори і від лівої руки. Порожнього місця залишилося багато, а й друга сторона порожня, тільки з відбитками слів з иншого листа від розлізлого чорнила в наслідок вогкості" (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 14). Правдоподібно, йдеться про лист, який І. Франко написав 1 січня 1884 р. Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 137; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 5 січня 1884 р. — Т. 48. — С. 399. Збережений фрагмент, однак, не дозволяє однозначно ствердити, чи це є постскриптум. Постскриптумом є, проте, збережений фрагмент наступного Франкового листа (див. далі примітку 31) — отже, цілком можливо, що Уляна Кравченко помилялася стосовно черговості цих двох листів.

²⁹ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 138—139.

За цим листом іде ще один 12-ий лист У[ляни] К[равченко] (216/20) з дня 4. І. 1884 р., з того самого дня³⁰. З листу виходить, що в межичасі прийшли від Франка два листи один за другим. В першій заявляє, що любив і буде любити Юзю Дзвонковську, тобто виявляє дуалістичні чутства.

В другім знову запевнює, що серце й душа його належить до Уляни³¹. Дальше жалується, що не запросила його на свято.

(Не виключено, що дата 12 листу написана авторкою).

З черги йде 13-ий лист Уляни без дати (216/22), правдоподібно, перед (а можливо що і по) 16/І³², писаний у відповідь на лист Франка, який не зберігся, а в якому він імовірно жалується на грошові клопоти у зв'язку з задуманим купном реальності у Станіславові у Дзвонковських. В цій листі [Уляна пише], що в коротці наступить обсадження сталої посади, о котру подалася (обсада посади поступила щойно в червні, ст[ор.] 41) та що той тиждень до 1/ІІ ще несе [так!— Я. Г.] занятим з класифікаціями³³ і прочими при кінці курсу шкільного.

(216. 33)

Лист 14-ий Ул[яни] з 16/І³⁴. Змістом в'яжеться з 12-им листом з 4/І (можливо, що 13 і 14 треба переставити).

Ч[исло] VIII Фр[анка] перенесений [на] стор. 41.

Лист ч[исло] IX Фр[анка] се імовірно відповідь Фр[анка] на лист Ул[яни] з 16/І. (216/23)³⁵.

Про лист ч[исло] X Фр[анка] [бракує знову л[иста] Франка]³⁶ відповіла Уляна [Кравченко] листом 15-м (216/30), без дати, написаним по 5/ІІ. по весілю Клавдії Струмінської з Антон[ом] Єзерським³⁷.

З попереднього листу ч[исло] IX Фр[анка], що бракує, виходить, що він журився їхнім будучим життям. Тому що обставини і слабе здоров'я Франка заважило б некорисно на спільнім життє, Уляна заявила, що

³⁰ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 139—140.

³¹ Цього немає у збереженому фрагменті листа. Див.: Там само.— С. 140; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 5 січня 1884 р.— Т. 48.— С. 399. У київській версії коментарів є така примітка: „З черги слідує лист Франка, тут ч[исло] 8, з якого зверглось тільки „Post Scriptum“, написане на шматку білого паперу листового, звичайним чорнилом. (Пізніше обдертого не автора рукою).

В тім „постскріптіум“ пише Франко, що хотів на Йорданські Свята, значиться 19/І, прийти. Діставши „нині лист“, в котрім не було мого запрошення — не прийшов. Не знати, чи Франко думав про мій лист ч[исло] 11 — чи бракує тут в Архіві Фр[анка] мого листа, з котрого „побачив, що приїзд його був би для мене неприємний“. О тім, „чи випадає“ і о правилах доброго тону пишу я в своїм листі ч[исло] 12 (тому треба в архіві Фр[анка] перевірити дату, не виключене є, що дата мого листу ч[исло] 12 є помилена. Тоді ч[исло] 12 є відповіддю на той лист Франка, що є тільки постскріптіум, тут ч[исло] 8“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 20).

³² Цього листа немає у збірці „Пам'яті друга“.

³³ Мається на увазі кваліфікаційний екзамєн, котрий складався через якийсь час по закінченні учительської семінарії і давав право на посаду учителя.

³⁴ Ганна Огриза датує його 6 січня. Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 141—142.

³⁵ Незрозуміло, які листи маютьс'я на увазі під числами VIII і IX.

³⁶ Слова „[бракує знову л[иста] Франка]“ вставлені над рядком.

³⁷ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 142—143. У київській версії коментарів Уляна Кравченко писала: „На весілля К. Струмінської я не поїхала, бо знала, що буде там після пляну о[тця] Тянякевича цей багатий жених — за котрого хоче мене висватати“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 21).

зістануть на дальше лише в щирій приязні, бо її любов побільшила би тільки його терпіння. Дальше (в дописці) Франко сказав, що він не варт таких віршів, які вона прислала Мironові „На нов[ий] Шлях“, 79 стор. (4 стор. друков[ані] тільки), на що вона реагує при кінці листу³⁸.

На лист У[ляни] 15-ий відповів Фр[анко] листом ч[исло] XI³⁹.

На ч[исло] XI листу Фр[анка] — лист, котрий не задержався. Відповідає У[ляна] листом 16-им (216/212/112). В нім підбадьорює зневіреного і обезсиленого Фр[анка], котрий чомусь то думає про смерть⁴⁰.

Відтак слідує, що 17-ий лист (243/90) У[ляна] Кр[авченко] [написала] день перед Концертом Шевченка П. 1884 р., який первісно мав бути 26/П⁴¹.

На лист 17-ий У[ляни] К[равченко] відповів Фр[анко] листом ч[исло] XII⁴².

На лист Фр[анка] — ч[исло] XII відповіла Уляна 18-им (243—86), недатованим, імовірно в останніх днях II або перш[их] днях III [місяця]. В листі заповіла своє incognito на концерті⁴⁰.

На концерті У[ляна] Кр[авченко] була — і бачилась тільки з Фр[анк]ом⁴⁴.

³⁸ Як випливає з київської версії коментарів, цей вірш Уляна Кравченко написала, коли дізналася з попереднього Франкового листа, що він хворий (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 21).

³⁹ Уляна Кравченко у київському варіанті коментарів натякає, що від цього листа почався новий поворот у її стосунках з І. Франком: „Через те, що не поїхала на весілля тов[аришки] Струмінської, чим дала доказ, що не годжуся на пляни о[тця] Танячкєвича і коли тон мого 15-го листу виявляє щирість мого серця для Нього, тоді Франко пише до мене знова (як у листі ч[исло] 7) „Дорога Юліо!“ (Там само.— Арк. 22).

⁴⁰ Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 143—144. У київському варіанті коментарів подано деталі: „В листі Франка пробивалася розпука, знеохочення до життя — бажання умерти. Причини своєї депресії ясно не очеркнув. Але я знала, що він самотній — і пляни Його про заложення сімейного життя і господарства на новий лад — після його надій і бажань — не укладалися“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 23).

⁴¹ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 147—149.

⁴² Там само.— С. 149—151; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко, близько 27 лютого 1884 р.— Т. 48.— С. 401—402.

⁴³ Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 151—152.

⁴⁴ У київській версії приміток подано цікаві деталі: „На концерт Шевченка, який відбувся у Львові 10/3 1884 в понеділок, вибралася я з Бірки по шкільній науці. На станції залізничній в селі Хлібовичі стрінула шкільного інспектора. Він перший приступив до мене з заувагою, що їде до школи на візитацію, на що відповіла я: „завтра як звичайно буду в 8 в своїй класі“. У Львові, коли я прийшла на сальо в Народнім домі, де мав відбутися концерт, публіки ще не було — тільки комітетові і ті, що мали виступати. Франко у чорнім убранні, стояв далеко від всіх і тримав в руках свій вірш, а коли побачив мене, зразу приступив до мене.— Я мала білет в 3-ому ряді по правім боці — а що нікого ще не було на саль — місця були ще не заняті — Франко сів коло мене. Між иншим з утіхою заявив, що вірш мій: „Я ваша, сеї ж я землі дитина“, саме тепер друкований і всім дуже подобався. І що сам редактор о. Партицький дивувався, що на українській мові можна написати вірш в такій формі—

При кінці нашої розмови Франко просив, щоби по Концерті піти на спільну вечерю, де хотів мене познайомити зі своїми товаришами — журналістами і поетами (І. Белей, К. Кахникєвич, В. Масляк, Іл. Грабович).— Однак я заявила, що перед кінцем концерта вийду і вертаю до Бірки. Вийду незамітно, бо по концерті о[тець] Танячкєвич і вибраний ним для мене багатий жених ждати будуть на мене з приняттям у п[анів] Левицьких.

А Франкові обіцяла я, що в найближчому часі приїду до Львова і знова, щоби з ним довше поговорити і пізнати Його товаришів з редакції“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 25—26).

Перед кінцем концерту вийшла незаметно — щоби не бачитися з от-
[цем] Танячкевичом⁴⁵ — ані з питомцем, за якого хотів сватати У[ляну]
Кр[авченко]⁴⁶, ані з товариством Франка.

Приїхала, однак, за кілька днів другим раз і відвідала редакцію
Діла⁴⁷. Вражіння, яке вона своїми відвідинами зробила, описує Фр[анко]
в листі ч[исло] XIII⁴⁸, і це відповідь на 19-ий лист У[ляни] Кр[авченко]
(243/35), написаний по відвідинах у редакції⁴⁹. — Перед 19 лист[ом] У[ля-
ни] Кр[авченко] мусів ще бути лист Фр[анка], який пропав, бо У[ляна]
Кр[авченко] пише „Що ж Вам напишу“ —?

Після XIII листу Франко відвідав Уляну в Бібрці⁵⁰. Коли У[ляна]
Кр[авченко] пише довго — він пише лист XIV⁵¹. На XIV л[ист] Фр[анка]
відповіла Уляна 20-им листом (243/104), імовірно, в квітні⁵², з якого ви-
ходить, що один лист Уляни до Франка пропав по дорозі до адресата⁵³.

Поїздки до Бібрки з Коцовським⁵⁴ попередив Франко запитом, чи
можуть обидва приїхати. Лист цей не зберігся. За те збереглась відпо-

⁴⁵ Підтвердженням цього є лист Данила Танячкевича від 12 березня 1884 р. (Л, від.
рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 211), в якому він докоряє Уляні Кравченко за те, що
покинула вечір, так і не зустрівшись з ним.

⁴⁶ Про це див. далі.

⁴⁷ У київській версії коментарів Уляна Кравченко додає деталі: „В короткім часі
додержала я слова і приїхала до Львова 25/3 в день польського латинського свята —
вільного від науки. Тоді була я в редакції „Діла“.

Тому, що я переконала, що листи Франка, писані до мене — бібрецька почта пере-
читує або цілком не доручує. — прошу (у своєму листі) Франка, щоби листи свої до мене
давав кому іншому і по польськи адресувати“ (Л, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко),
спр. 1583, арк. 27).

⁴⁸ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 155; Франко І. Лист І. Франка до
Уляни Кравченко, початок травня 1884 р. — Т. 48. — С. 422.

⁴⁹ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 154.

⁵⁰ У київському варіанті коментарів приміток подано деталі зустрічі: „Так, як заповів
в своїм листі ч[исло] 12, приїхав Франко до мене в неділю (5/4 1884 р.), але сам, без
Корженка [Володимира Коцовського. — Я. Г.], щоби свідбійніше поговорити про наші
особисті справи. Тому, що Він не мав запевненої майбутності, а по одруженню з ним —
соціалістом, я була б утратила посаду учительки — постановили ми — ждати на більш
відповідний час. — Про це Франко згадує в листі: „що найліпше с тим здержатися ще
трохи. — Сей лист із усіх листів найбільше принищений. Писаний на одній сторінці
зеленкуватого, листового паперу звичайним (кепським) чорнилом, яке через вогкість
виліяло в деяких місцях так, що не можна відчитати, до того кінець листів обірваний“
(Л, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 28).

⁵¹ Як випливає з доданої хронології листів Івана Франка (див. далі), йдеться про лист,
написаний 9 травня 1884 р. Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 156—157;
Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 9 травня 1884 р. — Т. 48. — С. 432—433.

⁵² Правдоподібно, йдеться про лист, написаний близько 12 травня 1884 р. Див.:
Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 157—158.

⁵³ У київській версії коментарів подано деталі: „Мого листа, який був відповіддю на
Франка лист ч[исло] 13 — Франко не дістав. Тому пишу лист другий — тут ч[исло] 20.
Арх[ів] Фр[анка] ч[исло] 243/104.

На свята Великодні була я у Львові через кілька днів у молодшого брата Маркіяна,
який мешкав при вул. Крива, ч[исло] 6. Тут приходив Франко щодня“ (Л, від. рукописів,
ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 29).

⁵⁴ І. Франко близько товаришував з Василем Коцовським. Про їхні стосунки Уляна
Кравченко залишила замітки „Генії і божевільні“ (Там само. — Ф. 132 (Уляна Кравченко),
спр. 99). Про поїздки Франка і Коцовського до Бібрки Уляна Кравченко в іншому
(київському) варіанті своїх приміток подала таку інформацію: „Так як заповів — приїхав
Франко до Бібрки в неділю дня 3/5 1884 р., раннім потягом. З ним приїхав Його друг —
Д[октор] Володимир Коцовський (Корженко), котрого я особисто ще не знала. В тім часі
перебувала у мене моя сестра Валерія. Тому, що ми з Франком заняті були розмовою про свої
справи — Корженко товаришив у проході до „каплички на горі за містом“ — мой сестрі.

відь У[ляни] до Фр[анка] без дати, імовірно, коло 1. V. [18]84 р. (4. V), бо вони були в неділю. Відповідь У[ляни] — 21 лист (243/74)⁵⁵.

Франко пише лист 14-ий⁵⁶ 9. V. [18]84 р.

На лист той 15-ий — відповідає Уляна листом 22-им (243/140) без дати, імовірно, 10/V⁵⁷.

Тепер на [лист] У[ляни] Кр[авченко] — 22-ий відповідає Франко листом XVI з 16. V⁵⁸.

По XVI лист[і] іде XVII-тий лист Франка з 1. VI. [18]84 р.⁵⁹ В листі дивуєся і чекає відомости від У[ляни] — бо ж подав свою адресу кореспонденткою⁶⁰, яка не дійшла до рук У[ляни] Кр[авченко].

На проході стрінули ми комісара Штрассера, який опісля ще більше виступав проти мене, бо видів мене сам в товаристві революціонера — Франка" (Л, від, рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 31).

Під час поїздки до Бібрки Володимир Коцовський закохався з першого погляду у Валерію Шнайдер, сестру Уляни Кравченко, і розірвав своє заручення з київською студенткою Ольгою Доброграєвою (див. лист Володимира Коцовського до Уляни Кравченко — Л, від, рукописів, ф. 132 (Уляна Кравченко), спр. 174). Згодом Володимир Коцовський одружився з Валерією. По одруженні І. Франка з Ольгою Хоружинською сім'ї обох приятелів подружилися; зокрема, Валерія Коцовська була хресною матір'ю Франкової доньки Анни і найближчою приятелькою Франкової дружини (Франко-Ключко А. Як учив і виховував Іван Франко своїх дітей // Життя і школа. Zhyttia i shkola. Ukrainian Cultural and Educational Periodical. Published by-monthly / Ed. by Dr. W. O. Luciw. — 1990. — May—June. — Year XXVI. — N 3 (236). — Р. 34).

⁵⁵ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 159—160.

⁵⁶ Первісно було „XV”. Потім „XV” перекреслено і замінено на „14-ий”. Але далі нумерація листів І. Франка не змінена — цей лист фігурує як 15-й. Із хронології листів Івана Франка (див. далі) випливає, що йдеться про вже згаданий лист, написаний 9 травня 1884 р. (див. примітку 45), отже, цей лист згаданий двічі. Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 156—157; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 9 травня 1884 р. — Т. 48. — С. 432—433.

⁵⁷ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 157—158. Ганна Огриза датує цього листа „біля 12 травня 1884 р.”, оскільки на цей лист є відповідь І. Франка, датована 16 травня 1884 р., хоч насправді правильніше було б датувати його „між 10 і 15 травня 1884 р.” Уляна Кравченко в іншому варіанті приміток подає деталі, котрі роз'яснюють загальний тон цього листа: „В листі змальовую свій настрій в тім часі — в при кінці листа згадую свої передсмертні — лебедині пісні... Причиною того був лист від демона — пана де Печки та листа від о[тця] Тянячківича. Крім цього зустрів мене на проході з Франком — комісар староства і почав ширити вісті про мій соціалізм, а противна мені партія — явно почала виступати проти мене.

Тоді минуло 12 літ — як я 12-літньою дівчинкою стрінула на шляху мого життя демона — пана де Печку, котрий загрозив мені: „будеш моя — або нічия”. І власне четвертий раз — в рішачіючі часі — своїм листом — пригадав мені — свої божевільні слова.

Також часті листи від о[тця] Тянячківича — непокоїли мене. Він журився тим, що Франко, мимо всего, буває у мене. Сам не резигнував з плану про багате одруження для мене і навіть прислав до Бібрки своїх вибраних женихів. — Все те разом — було таке безвихідне, що відбирало мені сили і охоту до життя...” (Л, від, рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 32).

⁵⁸ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 160—161; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 16 травня 1884 р. — Т. 48. — С. 446. Про цей лист Уляна Кравченко в іншому варіанті коментарів подає такі деталі: „На мій лист ч[исло] 22 Франко відповідає листом тут ч[исло] 15. Дата 16/5 [18]84 р.

Вірші, які прислала я Франкові (в 22 листі) були зараз друковані в фейлетоні (підвалі) Діла 3 (15) мая 1884 [р.], ч[исло] 51 (Prima vera, О не вгасай мені, Бездольна, В Бескидах, Де горе? Невірному, Двоєке прощанє, Думка, Втомилось серце). Між тим був вірш: „Повій вітре, повій буйний (Невірному)”, який кінчився словами: „а як піде до другої, а мене покине. В чистім полі при роботі від грому погине”. Франко назвав цей вірш „герезією” (Л, від, рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 33).

⁵⁹ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 162—163; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 1 червня 1884 р. — Т. 48. — С. 452—453.

⁶⁰ Тобто поштовою листівкою.

Ту та пише Фр[анко] про пляни о[тця] Танячкевича⁶¹.

Охота о[тця] Таняч[кевича] оженити багатого питомця з У[ляною] Кр[авченко] була причиною відвідин його у Франка по 1/1 1884 р., а в 2 тижні Ульяні в Бібрці. Коли се не удалось через утечу У[ляни] Кравченко з Концерту 10/III, він задумує одружити її з суддею Заячківським (вдівцем), сином о[тця] Осипа Заячк[івського], відомого з часів засновання „Просвіти“⁶².

На лист XVII — Фр[анка] — відповіла У[ляна] листом 23-тим (243/147) без дати⁶³ (настрій листу — приязно-сентиментальний)⁶⁴. Фр[анко] відповідає листом XVIII — з 12. VI⁶⁵.

З того листу багато бракує, що саме бракує, видно з відповіді на него У[ляни] Кр[авченко] в числі 24 — 15—16/VI. Франко складає желання з приводу згоди на плян Танячкевича (під впливом розмови його з о[тцем] Тан[ячкевичем] у Львові). Фр[анко] закидає мені, що я занадто ідеальна і справи реальні є для У[ляни] рівнодушні⁶⁶. В коротці підчас побачення У[ляни] К[равченко] з Фр[анком] — говорили они на ту тему.

⁶¹ Підтвердженням цієї історії є дев'ять листів о. Танячкевича до Ульяні Кравченко, збережених в ІЛ, від. рукописів, ф. 132 (Уляна Кравченко), спр. 209—217. У першому з них — без дати — о. Танячкевич повідомляє про свій намір взяти опіку над Ульяною Кравченко і просить її вважати його за свого батька. Він бачить її як майбутню національну поетесу і хоче своїми порадами допомогти стати їй „служницею в хоромах, в святині його [народного] рідного слова, в поезії“. Дуже хоче, щоб здійснила цю місію, але при цьому натякає, що ця місія неможлива без одруження: „Ой, який би я рад Тебе видіти на тім становищу, ой! як би я рад“, особливо „коли б знайшовся такий орел-козак (не поганий — ні, ні! але світлий мов сонце, молодий, хороший), котрого б Ти полюбила на цілу ширінь свого дівочого серця!“ Серед іншого, о. Танячкевич відомовляє Ульяну Кравченко наслідувати Івана Франка („нема в нім чистого голосу народної нашої музи“) і радить їй взоруватися на зразках Тараса Шевченка і Марка Вовчка. Наприкінці о. Танячкевич пропонує Ульяні Кравченко прийти на Шевченківський вечір 10 березня 1884 р. (Там само.— Спр. 209). Ульяна Кравченко не годилася на матримоніальні плани о. Танячкевича — у своїх автобіографічних записках (ІЛ, ф. 132 (Уляна Кравченко), спр. 1, с. 19) писала, що він пробував присвоїти „собі право покеровувати моїм життям“. Але все ж таки вона називала його у листуванні з Франком „батьком“. Див.: Кравченко Ульяна. Пам'яті друга.— С. 165.

⁶² У київській версії коментарів подано таку інформацію: „Перед від'їздом Франка на вакації був знову у нього о[тець] Д. Танячкевич і тим разом повідомив його о своїм новім пляні щодо мене. Він задумував тоді одружити мене з радником суду Титом Заячківським, вдівцем, сином о[тця] Йосифа З[аячківського], відомого з часів заснування „Просвіти“. Плян цей не був „замками в воздуху“, як Франко його називає, тільки я не згодилася.— Кожна така розмова з о[тцем] Танячкевичем огірчувала Франка, і в таких хвилинах не довіряв мені — а настрої свій зазначував у листі титулом: „Ласкава Пані“.— Своє зрезигнування з кращої будуччини змальовує словами мого вірша: „Жию, мов з закритими йдучи очима по кладці над безоднею я“. Він друкований опісля на стор. 36 у „Прімі Вері“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 34).

⁶³ Цього листа немає у збірці „Пам'яті друга“.

⁶⁴ У київській версії коментаря додано: „Щоби розвіяти сумні думки Мирона і щоби своєю особою не додавати ще більшої журби, старалася я писати цей лист у веселому тоні“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 35).

⁶⁵ Див.: Кравченко Ульяна. Пам'яті друга.— С. 163—164; Франко І. Лист І. Франка до Ульяні Кравченко від 12 червня 1884 р.— Т. 48.— С. 458.

⁶⁶ У київській версії додано: „Лист писаний дальше під впливом жалю і недовіря до мене, а все через що раз нові пляни о[тця] Танячкевича і його опіку наді мною. Франко думав, що я таки згоджуся і навіть в тім листі складає мені побажання з приводу згоди на плян о[тця] Т[анячкевича]. Франко закидає мені, що я „ідеалістка“ і справи реальні для мене є рівнодушні, але будь що будь, я щаслива і все, що життя дає, спливає як олива по шклі“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 36).

У[ляна] переконала його, що не є такою щасливою ідеалісткою, як йому здається, і передала йому вірш на ту тему „Так віщий зір його обманула“ — (з 1884 р.⁶⁷, друков[аний] аж в II вид[анні] *Prima Vera*, стор. 64).

Слова кінцеві „Для всіх щасливою я кажу бути, лиш це для себе“ подобалися Франкови — і узнав їх правдивими.

На лист XVIII Фр[анка] відповіла довгим листом 24-им (243/155.) При кінці згадує „завтра вибір сталої учит[ельки] в Бібр[ці]“⁶⁸. Після цього листу повідомила Франка 25-тим листом 243/161 без дати⁶⁹, що сталої посади не дістала з політичних причин (тому що Гр[еко] Кат[олічка])⁷⁰ помимо заходів о[тця] Дзеров[ича]. Жалується і на недугу Мами.

Перед листом ч[исло] XIX Франка був ще один лист його, яким він з Коцовським запрошувався до Бібрки?

Се видно з листу 26-го (243/164) з 1. VII⁷¹ Уляни, в якій вона повідомила, що щиро повитають їх обох, як тільки Мама трохи видужають. Тут же здивувалася з приводу вірша Фр[анка] „Коли часом на вулиці побачу“. Друкований в Зорі 1884 р.— а в збірці [3] Вер[шин] і Низин [з посвятою] Олі — дата зла [1]886 р. Вірш коли писав, Олі Х[оружинської] не знав.

Дальшим 27-им листом⁷² (243/169) Уляна повідомила Франка, що вже в школі по іспиті і просить їх на неділю 20/VII.

[Приїхав Франко]⁷³ (Фр[анко] не був).

За ним 28 лист⁷⁴ У[ляни] Кр[авченко] (243/170), посилає У[ляна] вірш Валерійки, який вона співає з туги за Коц[овським].

Тепер іде лист Фр[анка] ч[исло] XIX з 23/VII⁷⁵. В ньому жалує, що не був в неділю в Бібр[ці].

На лист 19 Фр[анка] — відповідає У[ляна] 29-тим (243/73)⁷⁶, в якій заповідає виїзд до Коломиї до Решетилівичевої — Т. Нем. в Хризантемах⁷⁷.

Карткою 30 з 8. VIII. [18]84 р. (243/188)⁷⁸ запрошує У[ляна] Фр[анка] до Бібрки, поки [вона] ще там, повідомляючи, що щойно від'їхав від них Коцовський.

Франко використав запросини в одну з найблизших неділь. Тоді дав У[ляні] свою світліну (другу) і рукописи своїх віршів — між иншим всі вірші з Мандрівки⁷⁹ — рукописи і світліни ті в часі війни 1914 р. дала

⁶⁷ Помилково „р.“ написано двічі — раз перед „1884“, другий раз після нього.

⁶⁸ Цього листа немає у збірці „Пам'яті друга“.

⁶⁹ Ганна Огриза датує цього листа 17 червня 1884 р.— датою вибору „сталої вчительки“ у Бібрі. Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 164—165, 228.

⁷⁰ Про обставини відмови див.: Кравченко Уляна. Спогади учительки.— Коломия, 1936.— С. 280—281.

⁷¹ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 165—166.

⁷² Цього листа немає у збірці „Пам'яті друга“.

⁷³ Фраза „Приїхав Франко“ викреслена.

⁷⁴ Цього листа немає у збірці „Пам'яті друга“.

⁷⁵ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 167; Франко І. Лист І. Франка до К. К. Попович від 10 липня 1884 р.— Т. 48.— С. 463—465.

⁷⁶ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 167—168.

⁷⁷ Мається на увазі автобіографічна повість Уляни Кравченко „Хризантеми“. Див.: Кравченко Уляна. Хризантеми. Повість.

⁷⁸ Цього листа немає у збірці „Пам'яті друга“.

⁷⁹ Мається на увазі студентська мандрівка 1884 р., маршрут якої І. Франко описав віршем і видав окремою книжечкою. Див.: Франко І. В дорогу!— [Львів, 1884].

У[ляна] Кр[авченко] на переховання уч[и]т[ельці] О. Кліт — одначе те все (в часі війни) пропало.

Дальший 31 лист (243/133) вже з вересня Уляни⁸⁰ свідчить, що Франко заходивсь найти для Уляни якусь посаду (учительки в Жовкві). Той лист Франка не зберігся. Але Уляна рішається лишитись у призначених їй Стоках і так працювати „для бідного люду“.

Поки буде готова хата, живе з мамою в Бібрці і ходить 8 км до Стік учити майже 2 місяці.

Дальше картки-коресп[ондентки] 32 (243/135) з 18/IX. [18]84 р.⁸¹ Уляни в Бібр[ку] свідчать, що Франко запрошував до Львова (той лист Фр[анка] знова не зберігся). У Львові не могла бути, бо пильнувала роботи, коло будинку, призначеного на школу в Стоках, тому і запрошує Фр[анка] до Бібрки.

За карткою йде 33-ий лист (243/202), в яким описує своє заломання з причини школи біля цвинтаря на відлюддю по візиту секретаря старства. Лист написаний при кінці вересня 1884 р.⁸²

Вірш Франка К[лиментині] П[опович] „Гарна дівчино“ — властива причина переселення У[ляни] Кр[авченко] з посади до Стік⁸³. Рік не 1883, як в збірці — а 1884 р.

[...] ⁸⁴ була через знакомство з Фр[анком] і поширення його соц[іа-лістичних] ідей. На почті листи Фр[анка] читали, і [вони] пропадали, тому просила У[ляна,] щоб [по] польські [так! — Я. Г.] адресував або хто інший.

На лист 33 Уляни — Франко відписує листом ч[исло] XX⁸⁵.

На лист XX Фр[анка] — відповіла Уляна 34-им листом (243/202) з 6. X. [18]84 р.⁸⁶, в яким заявляє, що лишається в Стоках.

У[ляна] роз[...] ⁸⁷ переказала через Гордієвича⁸⁸, що не хотіла, щоб

⁸⁰ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 168—169.

⁸¹ Цього листа немає у збірці „Пам'яті друга“.

⁸² Ганна Огриза орієнтовно датує цього листа 16 вересня 1884 р. на підставі того, що 13 вересня 1884 р. у Стоках був секретар старства, який згадується у листі, хоча залишається незрозумілим, чому вибрано саме 16 вересня: датою написання міг бути будь-який день між 13 і 21 вересня (листом-відповіддю І. Франка).

⁸³ Уляна Кравченко натякає, що власне її стосунки з І. Франком, про які знала місцева влада, стали причиною відмови їй у посаді. У київській версії коментарів подано нові деталі: „Польська преса писала про моє перенесення — однак я не хотіла, щоби і в наших газетах порушували цю тему, бо властивою причиною усунення мене з Бібрки було знаомство з Франком і поширювання його ідей. Про те, що на почті перечитували Франка і мої листи — мені було відомо, тому і я, і Франко — в своїх листах не порушували соціалістичних питань.“

Вірш Кліми Попович: „Ти мусиш любити“, друкований в „Зорі“, це контраст мого вірша „Невірному“. По перечитанню його написала я у відповіді вірш, але тому, що Франко подібним віршом, друкованим в „Зорі“, відповів також К. Поповичівні, — я свого не післала вже до друку. Вірш друкований описав і в збірці „З вершин і низин“: „Гарна дівчино — з датою 1883. Дата невірна, бо вірш писаний в 1884 р. (як видно з мого листа), К. Попович виступила на ниву літературну в 1884 р.“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 48).

⁸⁴ Бракує початку речення.

⁸⁵ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 172; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко, близько 21 вересня 1884 р. — Т. 48. — С. 467—468.

⁸⁶ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 173—174.

⁸⁷ Слово не відчитується. Правдоподібно, „розжалена“. Пор.: Там само. — С. 174.

⁸⁸ У київській версії подано роз'яснення: „Гордієнко був одним з кандидатів до одруження зі мною. — Мене гнівало, що в тій ролі виступав перед Франком, і я боялася його інтриг. — Гордієнко переводив мої вірші на польську мову і друкував у польських газетах. Djabel — це краківська гумористична газета, Szczutek — львівська гумористична газета.“

Фр[анко] з ним про то говорив⁸⁹.

Дня 29. X. 1884 р. померла мати Уляни — Юлія з Лопушанських Шнайдер. Про се повідомила Уляна листом Коцовського. [Лист сей У[ляна] не зберегла]⁹⁰. На цю подію відозвались Коцов[ський] і Франко одним листом ч[исло] ХХІ⁹¹ на однім папері.

В справі посади у Василянок у Львові писали до мене Фр[анко], Коцовський і Ках[никевич]⁹². У[ляна] з початку не відписувала і не хотіла. Коли, однак, стан [до Фр[анка] ні до Коц[овського] — не відповідали і на тел. К.]⁹³ мимо [так! — Я. Г.] здоров'я (біль горла) погіршився і лікар наказав зміну місця, і коли У[ляна] на своє місце залишила сестру Валерію в заступстві на посаді (сестра мешкала у от[ця] Штогрини в Чорілках і до Стік мала доїжджати), рішилась поїхати до Львова до Вас[иліянок]. В тій справі йшла переписка. Мабуть, адресована до Коцов[ського]. Се виходить з листу Фр[анка] ч[исло] ХХІ 9. ХІ.

Про переписку в тій справі свідчить лист Кахникевича з дня 26/ХІ. 1884 р.

(Ще в жовтні був Фр[анко] у Вікні — до него писала У[ляна] Кр[авченко]. Листа того в архіві Фр[анка] нема — але видно се з захованого листа Коцовського до У[ляни] Кр[авченко] з 28/Х⁹⁴).

Лист 35-тий (216/96) Уляни з 19. ХІ. [18]84 р.⁹⁵ і „[лист] 36-тий (216/106)“ [Уляни] з 17. ХІІ⁹⁶.

Гордієнко приїхав до мене до Бібрки, щоби похвалитися своїми літературними успіхами і доброю посадою при залізниці. В розмові зазначив, що Франко гнівається на мене, бо я не прийняла його жадної посади, які він мені пропонував. Гордієнко говорив це тому, щоби допровадити до розриву між мною і Франком" (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 50). Останній абзац перекреслений і під ним дописано: „на мою думку, це можна викреслити“.

⁸⁹ Згідно з київською версією приміток, І. Франко мав написати ще одного листа Уляні Кравченко, який, однак, не зберігся. У той час — жовтень—листопад 1884 р.— Франко перебував у с. Вікно, у поміщика В. Федоровича, працюючи над біографією його батька. Коли 27 жовтня він був у Львові, прозив Коцовського перепросити Уляну Кравченко, що так довго їй не писав. „Тоді Франко був перемучений працею і хорий, про що докладніше пише В. Коцовський в своїм листі з 28/10 1884 р.“ (Там само.— Арк. 51). У згаданому листі В. Коцовський пише, що І. Франко зараз у Вікні, де тяжко працює і не слухає лікаря: „Тож будьте ласкаві наказати йому з всією строгостею, під загрозою ще гострішого наказу, щоби більше шанувався, слухав лікаря, уживав пильно руху, купів в вані, молока і порошків“ (див.: Там само.— Ф. 132 (Уляна Кравченко), спр. 171).

⁹⁰ Речення у квадратних дужках перекреслене. Уляна Кравченко твердила, що про смерть матері вона написала В. Коцовському, „бо прикро було мені писати о тім Мironові“ (Там само.— Ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 52).

⁹¹ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 174—175; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 9 листопада 1884 р.— Т. 48.— С. 494.

⁹² У київській версії подано такі деталі: „В справі прийняття посади в школі Василянок у Львові писали до мене Франко, Коцовський і К. Кахникевич 26. 11. 1884 р.— Однак мені було все рівнодушне, і я не хотіла вже змінити місця побуту, і mimo всіх пережитих терпін і невгод в годинах вільних від шкільних занять взялася до праці над собою. Читала книжки о соціології, писала такі вірші, як „Найменшому братові“ (друковано: На новий шлях), що кінчаться словами: „про народа волю долю сам ти вирішиш, найменший брате“. Вірш сей Франка дуже здивував, але не міг друкувати його, бо редакції не хотіли прийняти“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 53).

⁹³ Текст у квадратних дужках вставлено окремо під рядком.

⁹⁴ Див.: ІЛ, від. рукописів, ф. 132 (Уляна Кравченко), спр. 171 (див. примітку 89).

⁹⁵ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 175—176.

⁹⁶ Там само.— С. 181.

Франко пише — ХХІІ лист з 21/ХІІ⁹⁷. На що відповіла Уляна 37-им листом (243/236), писаним по 21. ХІІ⁹⁸, в яким заповідає свій приїзд до Львова перед н[ашими] святами.

Від 1. ІІ. 1885 р. — до половини жовтня Ул[яна] Кр[авченко] перебуває постійно у Львові (уч[ителька] у шк[олі] Васил[іянок])⁹⁹. В лютім Фр[анко] пер[ший] раз поїхав до Києва. Карткою 38 з 12/ІІ. 1885 р. Ул[яна] повідомила Франка про іспит у Василянок дня 13. ІІ і просить зайти¹⁰⁰. Франко був на тім пописі. Всі виділи і звернули увагу, що Ул[яна] Кр[авченко] в приязни з Франком. Через те повстало невдоволення в партії „твердих“ — а потім навіть писали про це в часописах — що Ул[яна] є приклонничка Драгоманова і Фр[анка] і що тому батьки священики не будуть до Вас[илянок] посилати своїх дочок.

Щоби уникнути виповіднення зі сторони управи Інституту (тод[ішній] Митрополит о[тець] Сильв[естр] Сембратович, з котр[им] був Йосиф Заячківський) — однак виділа, що не достатньо нічого зробити, знайшла собі в селі посаду в Руденку. Ул[яна] пішла до Махчинської — котра зраділа, що може те поручити до родини пом[іщика] Нагірно[го]¹⁰¹.

⁹⁷ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 177; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 21 грудня 1884 р. — Т. 48. — С. 507—508. У цьому листі, між іншим, І. Франко повідомляє про свій намір видати листи Уляни Кравченко у „Русько-український бібліотеці“.

⁹⁸ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 181. В іншій версії своїх приміток Уляна Кравченко коментувала: „Це є останній мій лист, писаний до Франка зі Стік в 1884 р. — в часі різдвяних свят була я у Львові і остаточно прийняла посаду в школі Василянок, яку обняла від 1/2 1885 р. В січні 1885 р. приїздила я ще кілька разів зі Стік до Львова, — бо лікувалася на горло у лікаря Янди, і бачилися з Франком, то листів в тім часі не було.“

Вже в листі від 19/11 (ч[исло] 35) писала я, що не хочу покидати Стоки, коли, однак, стан мого здоров'я (біль горла) погіршався і лікар наказав змінити місце, і коли не своє місце могла я залишити свою сестру Валерію в заступстві на посаді — сестра мешкала у ст[рийка] Шторгина в Стріках і доїздила до Стік, — рішилася я поїхати до Львова — і зараз“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 56).

⁹⁹ У київській версії коментарів додано: „Франко приходить до мене в школу Василянок, де я мешкала, і в промовниці ми могли говорити. Також зустрічалася я з ним на весіллі, в бібліотеці Оссолінських, або в кав'ярні Шнайдера“ (Там само. — Арк. 57).

¹⁰⁰ Про цей екзамєн див. допис Василя Коцовського, який, правдоподібно, теж був присутній разом з І. Франком: В. К. Испытъ въ львовскомъ рускомъ Институте д вочомъ сс. Василянокъ // Зоря. — 1885. — 15 (27) липня. — С. 175—176.

¹⁰¹ Київська версія багатша деталями: „Карткою з 12/2 ч[исло] 38, арх[ів] Франка ч[исло] 249/42 запросила я Франка на музичний попис. Франко прийшов не тільки сам, але і з товаришами. Між ними був Еуген Олесницький, видавець моєї першої збірки віршів, котрому представив мене словами: „Це наша Пріма Вера“. — Присутні всі на сали — виділи і звернули увагу, що я в дружбі з Франком. — В перерві попису вийшла я з Франком до бічної салі, де Він хотів ще поговорити зі мною перед від'їздом до Києва, почути моє остаточне рішення. — Пригадавши собі загрозу демона пана де Печки і те, що мати моя з причини нашої трагічної родинної заги не хотіла, щоби я вийшла заміж, — відповіла я Франкові, що хочу залишитися на все в Інституті Василянок і присвятити своє життя справі перевиховання дівчат — бездушних льялок на свідомі-активні жінки. Я знала, що Франко у Києві хоче здобути фонди на основання нового журналу. Бажаючи йому, щоби вже раз безтурботно міг як письменник працювати, дорадила оглянути в Києві за багатого товаришкою життя.“

По повероті з Києва Франко сказав мені, що познайомили його з Ольгою Хоружинською.

Однак нас лучила дальше дружба співпраця... Ми стрічалися щодня — що не сподобалося львівському громадянству. Повстало невдоволення в партії „твердих“ — а навіть писали про це в газетах, що я приклонничка Драгоманова і Франка, через що батьки не

При кінці жовтня 1885 р. виїхала до Руденки і вислала звітам до Франка 39 довг[ий] лист (240/115) 4. XII. 1885 р.¹⁰², в якому представляла своє життя й відносини культурні в Руд[енці] в п[ана] Нагірного (поч [...])¹⁰³. Дім польський, жінка полька і 2 дівчатка (10, 13 літ) — він син дівчини українки і шамбеляна і по пані називався Нагірний.

До того листа долучила вірші і сонетів і Сумнів: „За мною“ Н[а новий] Шл[ях], „Мені не жаль“ 2 сонети Н[а новий] Шл[ях] [...], „Nihil [...]“, які ввійшли сонети до Жін[очого] Альманаха Пер[ший] Ві[н]ок 1887 р. [Вірш Сумнів в цілості не був друкований — тільки фрагменти з нього: був друк[ований] в Л[ісовій] Пісні]¹⁰⁴.

На ті сонети Фр[анко] дав у листі (який не зберігся) за мову строгу „Критику“ (у Вірші Сумнів „Мов перли“ і сатиру Кусні (Лебедина пісня. Стор. 6)¹⁰⁵ — Д[окто]р Грицак у своїй розвідці в звіті з 1927 р.]¹⁰⁶ написав, що наслідую вірші Франка — одначе мій Сумнів писаний в р. 1885, а Фр[анка] подібний вірш в збір[ці] „Мій Ізмарагд“ в р. 1897. Пізніше „Книга — Морська глибина“. Вірші ті соціалістичної закраски — редакція не хотіла друкувати. На Критику Франка zareагувала Ул[яна] 40 листом (240/127) без дати, але ще з XII. 1885 р.¹⁰⁷ В ній виправдується умовами місцевого життя. Рівночасно післала вірші — „На нов[ий] шлях“. На 40 лист У[ляни] Кр[авченко] відповів Франко листом ч[исло] XXIII 1/I. [18]86 [р.]¹⁰⁸.

В січні 1886 р.¹⁰⁹ приїхала У[ляна] до Львова і на вечірку на Бесіді пізнала п[анну] Хоружинську яко наречену Фр[анка], ще перед вечір[кою] Ул[яна] відіслала з Фр[анком].

У[ляна] К[равченко] була на другий раз в січні у Львові — і в марти на веч[орі] Шевченка — і на Вел[икодні] Свята [4 рази]¹¹⁰ — листів з

будуть посилати до Василянок своїх дочок. — Щоби оминати виповідження зі сторони управи інституту, знайшла я в селі Руденка у поміщика Нагірного приватну лекцію“ (Л, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 57—68).

¹⁰² Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 178—180. Ганна Огриза правильно датувала цього листа, але чомусь помістила його серед листів, написаних у 1884 р., і тим самим порушила порядок у листуванні між Уляною Кравченко та Іваном Франком.

¹⁰³ Слово не відчитується.

¹⁰⁴ Речення у квадратних дужках надписане над рядком.

¹⁰⁵ У київській версії коментарів додано: „Прислані вірші йому сподобалися змістом, особливо сонети, які були протестом проти тодішнього суспільного ладу, але гнівався на мене за польонізми“ (Л, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 60).

¹⁰⁶ Див.: Грицак Є. Вибрані українознавчі праці. — Перемишль, 2002. — С. 373 (передрук праці „Участь жіноцтва в українському письменстві“, надрукованої у „Звіті Управи Приватної жіночої гімназії „Українського Інститута для дівчат“ за 1918/19—1926/27 і за 1927/1928 рр.).

¹⁰⁷ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 182—183. У київській версії Уляна Кравченко з'ясовує одне з місць цього листа: „Про „немилих заторгів“ — про які Франко не писав до мене, це були докори М. Драгоманова — „опіка професорів“ — це цензурування „Зорі“ через проф. Ол. Борковського, і неприхильне відношення народоців супроти Франка, — знала я від жінки Кипріяна Коцовського, начальника суду в Лопатині, брата Володимира Коцовського“ (Л, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 60).

¹⁰⁸ Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 183; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 1 січня 1884 р. — К., 1986. — Т. 49. — С. 7.

¹⁰⁹ У київській версії коментарів подана точніша дата: „В січні, в „зимні м'ясиці“...“ (Л, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 61).

¹¹⁰ Дописано знизу під рядком.

того часу мало — бо вже і в Лопатині на почті звернули увагу на нашу, кореспонденцію і лист пропав. Коли лист Фр[анка] пропав — всі відомості зі Львова одержувала Ул[яна] в домі брата Коцов[ського] (нач[альника] суду Кипріяна) в Лопатині — куди приїздив Вас[иль] Коцов[ський] і Уляна з Руденка.

41-ий лист Уляни з (240/135) з 6/III. [18]86 р.¹¹¹ торкається прохання п[ані] Кобринської в справі житєписних відомостей з приводу появи моєї „Prima vera“. Відмовляється подавати такі відомости. Заповідає гроші з вересня до Львова, що[б] заложити конвікт.

По тім листі була У[ляна] Кр[авченко] на поминках Шевч[енка] у Львові 10/III і на Вел[икодніх] Св[ятах] — під час побачення з Фр[анком] — зазначив він, що по Вел[икодніх] Св[ятах] їде до Києва, де візьме шлюб з п[анною] Хор[ужинською]. В травні Фр[анко] одружився¹¹².

В дальшій 42 листі (240/161) з 3. VI. [18]86 р.¹¹³ — Уляна говорить про Альманах Кобринської¹¹⁴, що не дістала посади в Тарнополі і що по 1. VII виїздить з Руденка¹¹⁵.

В липни Уляна приїхала до Львова (заїхала до В[алерії]¹¹⁶) і з квітами — рож пішла до Франків, щоб їх привитати.

Зі Львова поїхала до тов[аришки] до Рогатинського повіту (тиждень у Струмінської). Але вони були д[уже] бідні — [він] священник, она — учителька — але село д[уже] бідне. На празднику — учениці привітали.

[Птах у кубельці — спить — спочиває,
А де ж я ніччю переночую,
Серце любовю — світ [обнімає],
А світ для мене — місця не має]¹¹⁷.

¹¹¹ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 184—185.

¹¹² У київській версії подано додаткову інформацію: „По тім листі мимо весняних розтопів приїхала я в марті до Львова на поминки Шевченка та бачилася з Франком, Кобринською, Поповичівною і другими.

Весною була я ще в справі закупки книжок для моїх учениць, а відтак знова підчас Великодних Свят була я декілька днів у Львові. Тоді в часі побачення з Франком сказав мені, що в травні їде до Києва, де відбудеться його шлюб з О. Хоружинською“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. без нумерації, вставлений між 60 і 61 арк.).

¹¹³ Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 185.

¹¹⁴ Мається на увазі альманах „Перший вінок“, виданий у 1887 р. при активній участі І. Франка.

¹¹⁵ До цього листа у київській версії подано такий коментар: „Катря Мельник, студентка наддніпрянка, котра в переїзді до Швейцарії задержалася у Львові.

Пані Нагірна, коли звернули їй увагу, що виховує і вчить її доньки, почала слідити, які книжки я читаю та впрост питалася про соціалізм. — Я зміркувала, що довше тут не можу зістати, тому знесла подання на державну посаду в Тарнополі, якої, однак, не дістала. З Руденка 1/7 поїхала я до Львова до Василянок, де були ще мої річчї і мешкала моя сестра Валерія“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 62).

¹¹⁶ Йдеться про сестру Уляни Кравченко Валерію Коцовську. Слово не відчитується, встановлене за київською версією коментарів.

¹¹⁷ У варшавській версії ця строфа вставлена у текст без пояснень. У київській версії подано контекст: „Зараз зі Львова поїхала я в Рогатинський повіт, де були мої шкільні товаришки учительками. Той час шкільних ферій був для мене дуже прикрий. Всюди знали про мене з газет і боялися „небезпечної нігілістки“. З тих часів мій вірш, з якого у мій пам'яті залишилося 4 стрічки: Птах у кубельці спить спочиває“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 62).

У Львові пішла до радн[ика] Інспекторату Дідицького (б[увший] проф[есор]) і через него дістала посаду в Дужку (Дрогоб[ицький повіт]) від вересня¹¹⁸.

В жовтні 1886 р. писала лист до Франка (лист не вислала, однак). Візитівкою 43 з дня 11/XI. [18]86 р. (227К.1089)¹¹⁹ запрошує У[ляна] Франка й Коцовського на свій шлюб, який має відбутися в Лужку Долішнім 21. XI. Ніхто не приїхав, Франко не вірив, що то правда¹²⁰, а Коцов[ський] був хорий.

Франко пише лист¹²¹ ч[исло] XXIV 20/V.1887 р.¹²² В нім хоч пізно бажає щастя на новій дорозі життя!

На XXIV лист Фр[анка] відповідає Уляна 44-тим (240/244) з дня 25/V і запрошує Франка зі жінкою до себе на цілі зелені Свята¹²³.

[Франко мусів відписати, що не приїде на Свята — лист не задержався]¹²⁴.

¹¹⁸ Детальніше подано подальший перебіг подій у київському варіанті коментарів — він особливо цікавий тим, що розповідає про обставини одруження Уляни Кравченко: „В червні повернула я до Львова і довідалася, що мій бувший професор Людвик Дідицький зівстав шкільним радником. Знав мене як індивідуалістку, що хотіла здобути освіту, а в 1885 р. одному жінку при праці в бібліотеці Оссолинських. І тільки при його помочі могла я знову вернути до державної служби. Я хотіла дістати посаду в селі на Підгір'ю, і дістала в Лужку Долішнім, повіт Дрогобич, село близько Нагуєвич.

Перед від'їздом до Лужка бачилась я з Франком.

В Лужку стрінула я вчителя, котрий представив себе прихильником поступових ідей. Поінформований хто я — вкортці сказав мені, що під його назвиськом — як його жінка — буду могла працювати успішніше для народу. Я на дальше хотіла зістати самітна, але стрінулася з великою рішучістю і завзяттям цієї людини. Він устно і листовно заявив: що жива чи мертва „мушу бути його“. Лист цей з дня 4/10 1886 р. залишився досі у мене [див.: ІЛ, від. рукописів, ф. 132 (Уляна Кравченко), спр. 205]. Чотирнадцять літ тому назад чула я ті самі слова від пана де Печки. — А що п[ан] де Печка сідив за мною весь час і в рішучій хвилині являвся перешкодою, я гадала, що тепер ті оба завзяті лицарі в дуелі самі розправляться. — В світі цілому не мала я нікого, і нікуди було мені схоронитися, бо і свояки тому, що я поступила „на новий шлях“ — не хотіли мене знати. Справді могла я ризикувати та сказати: „убий — не здамся“, бо і так особисте моє щастя пропало — одначе душа моя була сповнена любов'ю до народу і відчувала, що мушу для нього — як письменниці і учительки — трудитися. В тих трагічних днях вересня і жовтня писала я часто листи до Франка, щоб знайти слова поради. Одначе листів тих не вислала. — Вечерами, коли сиділа над Бистрицею, — подерті картки листу повірювала хвилям води... Тільки один з тих листів задержався між моїми рукописами. — Досада і жаль наповняли серце, чому крім тих двох лицарів — хто інший не мав тої енергії та рішучості сказати мені: „мусиш бути моєю!“

Ожидання появи пана де Печки було даремне — щойно кілька днів по моїм слобі — дістала я звістку, що він в листопаді помер" (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 63—64).

¹¹⁹ Цього листа немає у збірці „Пам'яті друга“.

¹²⁰ У київській версії коментарів додано: „Франко пам'ятав мою постанову, яку чув перед першим від'їздом до Києва, уважав моє запрошення на мій шлюб — за жарт. Так сказав мені, коли ми опісля бачилися" (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 64).

¹²¹ У травні 1887 р. Уляна Кравченко написала і вислала Франкові ще одного листа, про якого тут не згадує. Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга. — С. 186—187.

¹²² Там само. — С. 187—188; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 1 січня 1886 р. — Т. 49. — С. 7.

¹²³ Цього листа немає у збірці „Пам'яті друга“.

¹²⁴ Речення у квадратних дужках написане під рядком як коментар до попереднього.

За тим листом — 45-тий¹²⁶, посилка матеріял[ів] Бобрецьких з листом (200/14)¹²⁶ — повторяє запросини.

Тут є перерва в листуванні до 23/І.1891 р.

Але Уляна була в тім часі у Львові і стрічалася з Франком, а певно і писала в літературних справах, бо в 1891 р. вийшла її друга збірка „На нов[ий] шлях“, зредагована Франком¹²⁷.

В січні з датою Січень 23/І.1891 р. 46 лист (244/639), лист Уляни до Франка¹²⁸. (Хід думок моїх звертає власне — щоб про се не знали і мої найближші — думаю о Коцовських¹²⁹). Перед тим листом була Уляна підчас Різ[д]в[яних] Свят у Коцовського (1889 р. Коц[овського] шлюб) у Львові і бачилася з Франком. В зиму 1891 р. була на тайних радикальних зборах, як Марія Лопушанська (3. XI. [18]91 р. вірш: „Чоло твоє покрите твоє життя не знає [...]“). Франкова гнівалася, „що пишу такі вірші долею“¹³⁰.

48 лист¹³¹ У[ляни] К[равченко] (253/8) з 3. IV. 1892 р.¹³², присланий адрес. Меланхолійний тон! Уляна була потім у Львові на ул. Осолінських у брата Мар[кіяна] і виправила Франка до Відня. Бажаючи йому якнайбільшої слави і признання, попрощала поцілунком в чоло¹³³.

¹²⁵ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 186—187. Ганна Огриза неточно атрибуєвала дату написання цього листа (травень 1887 р.) і поставила його перед листом Івана Франка від 19 травня 1887 р., хоч, як випливає з датування Уляни Кравченко і зі змісту самого листа, він був відповіддю на згаданий лист Франка, отже, написаний після нього, а не перед ним.

¹²⁶ Йдеться про спогади Уляни Кравченко з часів учителювання у Бібрці, котрі І. Франко хотів помістити у „Першому вінку“. Однак тоді вони так і не були надруковані і вийшли аж 50 років потому (Кравченко Уляна. Спогади учительки).

¹²⁷ У київській версії коментарів подано ширшу інформацію: „Тут наступила в листуванні перерва, бо я була часто у Львові і стрічалася з Франком або діставала вісті від Нього через мою сестру.“

В часі Різдва Свят у січні 1891 р. була я через кілька днів у В. і В. Коцовських (сестра моя Валерія вийшла заміж за В. Коцовського у 1889 р. і мешкала у Львові). Франко щодня був у Львові у Коцовських, і я читала йому мої нові вірші. З сонетів: „Дрібниці — які убивають мої думи“ відчув Франко найбільше правдивість моїх слів. Він сказав тоді, що видасть мої вірші окремою збіркою в своїй літературно-науковій бібліотеці.

Вірш „Дрібниці“ друкований в збірці „На новий шлях“ накладом І. Франка“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. без нумерації, вкладений між 55 і 56 арк.).

¹²⁸ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 188—189.

¹²⁹ „Се ж правда,— Ви часто одним словом звертали і звертаєте хід думок моїх вище! (Поки що прошу, щоб сі слова і мої найближчі не знали!)“ (Там само.— С. 189).

¹³⁰ У київській версії коментарів подано деталі: „Як заповіла я в цьому листі, була я восени у днях вільних від науки 1, 2, 3/ листопада 1891 р. у Львові. Франко сказав мені, що Зго є тайні радикальні збори, і я дістала від нього карту вступу під назвиськом Лопушанська. Під вражінням його палких слів, виголошених на тих зборах, написала я вірш: Твоє життя не знає краси (друкований в збірці: На новий шлях). Від хвилини, коли я була на тих зборах і бачила, як Він „на бій стає з темнотою“, збільшилася моя туга за спільною з Ним працею для ідеї, і від тоді, коли лише могла, приїздила на збори“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 68).

¹³¹ Уляна Кравченко пропустила повз увагу ще один лист, котрий вона написала Франкові у серпні 1891 р. Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 190—191.

¹³² Там само.— С. 191—192.

¹³³ У київській версії подано більше деталей: „Лист мій ч[исло] 48, Арх[ів] Ф[ранка] Ч[исло] 253/8 стор. Писаний в розжалоблені тоні. По виданню збірки На новий шлях Староство і Рада шкільна загрозили, що я страчу посаду, і тому не могла я тоді брати участі в з'їзді жінок у Львові. Також листи, які писав Франко до мене, попропадали — тому подала чужу адресу — на котру відбирала відповіді. Листи по прочитанню — знищила.“

Проба оповідання прозою — це „Голос серця“. Весною 1892 р. з причини всіх нових прикрих переживань нестало у мене сил до праці.— Я дістала 3-місячну відпустку. Цілий

Дальший лист У[ляни] К[равченко] — 49-ий (256/107) з 22/XI. 1893 [р.], Солець¹³⁴. Лист Франка, в котрім прислав друковані поезії і просьбу, щоб знайти помешкання на вакації — пропав — виходить це з листу 50 У[ляни] К[равченко] (427/К. 1084) без дати, імовірно, з травня або червня 1894 р.¹³⁵ (Лист той написаний у відповідь на присилку друкованих віршів В Житті і Слові (герезії). Крім того, говорить У[ляна] про вишукання мешкання для Франків на вакації в Трускавці¹³⁶).

Дальший 51 лист Уляни (256/187), імовірно, з червня 1894 р.¹³⁷, мусить бути відповіддю на лист Франка, який не зберігся. У[ляна] заповідає, що буде на виставі у Львові, а се було 21. VIII. 1894 р.

52-ий лист Уляни (256/179) з Трускавця 28. VII. На це відповідає Фр[анко] листом ч[исло] XXV з 4. 8. 1894 р.¹³⁸ На лист XXV Ф[ранка] вислала Уляна 53 лист (256/188) з Трускавця 7. VIII. 1894 р.¹³⁹

Доповнення відповіді післала Уляна 54-им листом (254/192) з 9. VIII¹⁴⁰.

По 54 лист[і] У[ляни] К[равченко] — прийшов лист Фр[анка] VIII¹⁴¹ (пропав той лист), що прочитав це по Ул. в своїм листі. Ч[исло] XXVI лист Франка — відповідь на лист Уляни, якого нема в Архіві Фр[анка] — в нім вислала переклади з Ленау „Indifferente“.

той час мешкала я у Львові у брата Маркіяна Шнайдра при вул. Оссолінських, 11. Франко приходив щодня у вільні години і ми говорили — читали поезії Лесі Українки — а також свої нові вірші.—

Осенею 1892 р. була я також в ті дні у Львові, коли знала, що Франко від'їжджає до Відня на довгий час на студії, щоб одержати ступінь доктора філософії. На прощання бажала йому, щоби по повероті з дипломом здобув призначення цілого громадянства і як найбільшої слави" (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 69).

¹³⁴ Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 193.

¹³⁵ Там само.— С. 193—194. Ганна Огриза на підставі інших документів Уляни Кравченко датує цей лист „8 грудня 1893 р.“, хоч, правдоподібно, правильніше датувати його травнем—червнем 1894 р.: як випливає зі змісту, лист написаний близько Зелених свят, напередодні літніх відпусток.

¹³⁶ У київській версії подано додатково: „Франко [у] листі своїм, який не задержався, прислав картки з „Життя і слово“ друкування моїх віршів. Заки цілість вийшла книжкою, Він часто прислав мені поодинокі картки з друкованими моїми віршами.

В листі тім, який не задержався, просив о вишукання помешкання на час ферій.

На цей лист Франка відповідь моя ч[исло] 50 Арх[ів] Фр[анка] Ч[исло] 427/К. 1084 з червня 1894 р.

Лист цей, який передала я на пошту — Франко дістав з великим запізненням, а коли більше як через 3 тижні не мав від мене відповіді, жінку і діти примістив на час вакацій в іншому селі" (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 71).

¹³⁷ Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 194—195. Ганна Огриза датує цей лист дуже загально — „1894 р.“

¹³⁸ Там само.— С. 195; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 4 серпня 1894 р.— Т. 49.— С. 505—506.

¹³⁹ Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 196—197. У київській версії додані коментарі щодо того місця в листі, де Уляна Кравченко признається до неприємностей „з приводу солецкого склепу": „Тоді як і всюди по селах, і в Сільцю, в українському селі, заложили склеп, польського товариства „K[ół]ko Rolnicze". Тому, що я не вписалася в члени, зі сторони влади мала неприємності, котра для тих 13 учнів латинського обряду, що були в той час з Сільця, хотіла заснувати: Szk[ół]a Ludowa. Я старалася, щоби школа, яка вже була в селі, розвинулася на школу більше — класеву.

При кінці цього листа перечеркнула я умисне кілька слів, щоби зрванжуватися за перечеркнені слова в лис[т]і Франка ч[исло] 25" (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 74).

¹⁴⁰ Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 197—198.

¹⁴¹ Правдоподібно, мається на увазі місяць серпень.

55 лист У[ляни] (256/202) зі Сільця з 8. IX. [18]94 р.¹⁴² торкається не одержання приобіцяних Книжок, отже, перед листом Франка ч[исло] XXVI — або в між часі: заки книжки прийшли.

56 лист У[ляни] Кр[авченко] (256/205), Солець, 17. IX. [18]94 р. potwierджує прихід 5 книжок з запитом, чи всі, які вислав — поштою — а окремо прийшов цілий міх Книжок з 50 — желізницею¹⁴³.

В осени 1894 р.¹⁴⁴ вислала Уляна ще оден без дати лист 57-ий (256/12)¹⁴⁵.

В нім питає, чи отримав лист і переклад Miriam¹⁴⁶.

Тепер лист Франка XXVII з січня 1895 р.¹⁴⁷, на котрий відповіла Уляна 58-им листом (253/72)¹⁴⁸. З 1895 і 1896 р. нема листів Уляни в Архіві Франка. Але вона їх писала на адресу редакції „Kurjer Lwowski” і дістала відповідь через газету. Одна така відповідь під Анна Marija збереглася між листами — ч[исло] 28 — це зараз з 26. I. 1895 р.¹⁴⁹

¹⁴² Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 198.

¹⁴³ Там само.— С. 198—199.

¹⁴⁴ Уляна Кравченко пропустила повз свою увагу ще один лист від Івана Франка з вересня 1894 р. Див.: Там само.— С. 199; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від вересня 1894 р.— Т. 49.— С. 520.

¹⁴⁵ Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 199—200.

¹⁴⁶ У київській версії подано деталі: „З черги мій лист, в якому вислала переклади з Miriam (Zenon Przemyski польский поет) Степи чорноморські. Коли не одержала від Франка відповіді, листом ч[исло] 57, Арх[ів] Фр[анка] Ч[исло] 256/124 стор. Посилаю знова другу посилку перекладів з Miriam. Вірш „Поезія” написала я ще тоді, коли не читала і не мала книжки Miriam від Франка.

Окрім перекладів залучила я в листі свої оригінальні твори” (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 77).

¹⁴⁷ Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 202—203; Франко І. Лист І. Франка до М. П. Драгоманова від 9 січня 1886 р.— Т. 49.— С. 13—14.

¹⁴⁸ Як виглядає з порівняння текстів двох листів, а також з додаткової інформації у київській версії коментарів, йдеться про лист, надрукований у: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 200—202. Ганна Огриза переставила ці листи місцями — підтвердженням цього є факт, що у своєму листі Франко оповідає про свої проблеми з доцентурою, а Уляна Кравченко бажає йому докласти всіх сил, щоб виграти цю справу. У київській версії подано роз'яснення до деяких моментів листа Уляни Кравченко: „Рецензію написала я на нові книжки: Урбанського, Мір'яма, Немоевського.

Доктор Григорій Величко, професор гімназії в Дрогобичі, мій родак з Миколаєва над Дністром” (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 79).

¹⁴⁹ Ця вирізка зберігається в київському архіві Уляни Кравченко. Див.: Там само.— Ф. 132 (Уляна Кравченко), спр. 218. Варто відзначити, що в архівному описі ця вирізка поміщена серед листів І. Франка, як лист № 28. Зміст її дуже короткий: „Anna Marija. Przybywaj! To czego spragniesz spełnionem być może”.

Пrawdopodobно, однак, що був також окремий лист І. Франка. У київській версії коментарів подано детальніші пояснення: „На мій лист ч[исло] 58 відповідь Франка у листі № 28, з котрого зістало 2 рядки: Як і коли се залежати буде більше від вас, ніж від мене”.

Лист цей, щоб не дістався в невідповідні руки, знищила я по перечитанню — і тільки залишила для себе ті слова — як спомин цієї ясної хвилини, в якій могла ще раз рішити і змінити наше життя...

Мої листи, які в 1895 і в 1896 р. адресувала для Франка до Kurjera Lw[owskiego], Франко з тих самих причин не заховав.

Це був час, коли я читала йому і залишала свої вірші: „Не лиш тоді, коли мій зір Тебе стрічає, з Тобою я”. „Дай на своє рамя мені схилити...”, „Ходи, мій ясний, о, ходи зі мною...”

І він також писав тоді своє безсмертне Зів'яле листя — Франко на все відписував мені прямо на мою адресу, а передавав мені кілька слів у відповіді в Кур'єрі Львівському, все під умовленим ім'ям.

Підчас поїздок до Львова (до Коцовських) зустрічалась У[ляна] з Франком (читала і говорила про [...] „[...]”¹⁵⁰ воскресне“).

Лист Фр[анка] ч[исло] 29 — 25/IV. 1895 р.¹⁵¹ — відповідь на лист, якого немає в Архіві.

Лист Фр[анка] 30 ч[исло] — з 22/VII. 1895 р.¹⁵² — просить о стрічу в Дрогоб[ичі].

59 лист У[ляни] К[равченко] (253/220)¹⁵³, зі змісту виходить, що він написаний, мабуть, у грудні або й раніше 1897 р.¹⁵⁴

60-ий лист У[ляни] (253/225) з 13. I. 1898 р.¹⁵⁵, поздоровлення з Новим Роком і Ювілеєм Фр[анка] — (25-літній).

61-ий лист У[ляни] з 13/XI. 1898 р. (253/296)¹⁵⁶.

Одна з тих відповідей його з 26/1 1895 р. заховалася у мене:

„Anna Marja. Przybujaj! To czego spragniesz spełnionem być może” (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 80).

¹⁵⁰ Не відчитані три слова. Правдоподібно, це є назви поезій Уляни Кравченко.

¹⁵¹ Помилка: має бути „25/V. 1895 р.” Див.: Кравченко Уляна. Пам’яті друга. — С. 203—204; Франко І. Лист І. Франка до О. Ф. Хоружинської від 28 березня 1886 р. — Т. 49. — С. 46.

¹⁵² Знову ж такі помилка: має бути „22/VIII. 1895 р.” Див.: Кравченко Уляна. Пам’яті друга. — С. 203—204; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 22 серпня 1895 р. — Т. 50. — С. 52.

¹⁵³ Див.: Кравченко Уляна. Пам’яті друга. — С. 204.

¹⁵⁴ Виправлено — первісно було „1896 р.”

¹⁵⁵ Кравченко Уляна. Пам’яті друга. — С. 204. Очевидно, лист датовано помилково: мало бути або 1 грудня 1897 р., або ж, правдоподібноше, 1 січня 1898 р.

¹⁵⁶ Там само. — С. 205. У київській версії подано деталі: „В листі ч[исло] 61, Арх[ів] Фр[анка] ч[исло] 253/296 стор. прошу о Великі Роковини, прольог, який Франко написав з нагоди століття відродження укр[аїнської] літератури.

Коли приїхала я до Львова на урочистий день 30-го жовтня 1898 р. — 25-літнього ювілею Франка, я бачилася з моїм Другом, як звичайно, в помешканню мого брата при вул. Осолінських, ч[исло] 11.

На офіційнім святі, у вечері не хотіла я вітати Його, Франка, ані від себе, ані від імені жіноцтва, бо свято це — мого Друга — занадто зворушило мене —

Ми говорили у брата довго... Я раділа, що перша побажала Йому, і передала для Нього написані на ювілей сонети: От це в велику, ювілейну днину.

Сонети були доброю ілюстрацією тих часів, в котрих Франко мав ще багато ворогів. Я в тих сонетах сказала, що встане правда й згинуть ті пігмеї, і про них світ забуде — а заслуги Його великі щойно в майбуттєві будуть оцінені.

Франко зворушений зі слезми подякував мені... однак був за скромний, щоб ті сонети зараз друкувати. — Друковані доперва в другому виданні збірки „На новий шлях”.

Вечір на ювілейному бенкеті, по всіх промовах, Франко пригадав собі важну справу заложення Укр[аїнсько]-русь[кої] Видавничої Спілки, і між иншим звернувся до мене зі словами: „Щоби не пропала Ваша слава доброї громадянки, дайте ж перша уділ 25 ринських, щоб бути членом Спілки”.

Через два дні 31, 11-го [sic!] падолиста була я ще на святі столітніх роковин появи Енеїди Котляревського і чула незабутні, зворушливі слова Прольогу.

Опісля жалувала я, що мусіла від’їхати.

В слідуєчі дні письменники, котрі приїхали до Львова з Буковини, із Закарпатської України і з інших міст Галичини, мали спільні наради і наради — та разом фотографувалися” (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 83—84).

В іншому варіанті коментарів до того ж самого листа Уляна Кравченко додає, що була на святкуванні ювілею І. Франка разом зі своєю 10-літньою дочкою Дорою (Там само. — Арк. 85).

62-ий лист У[ляни] без дати навесні 1898 р.¹⁵⁷ з посилкою 2 сонетів „Земля вбиралась“, „Спогад“ („На новий шлях“ [II вид[ання]¹⁵⁸ 72) і друк в Літературному Віснику, а відтак і 1916 р. Привіт І. Фр[анкові] в 40 л[іт-тя літературної діяльності].

63-й лист Ул[яни] з 1902 [р.] недатов[аний]¹⁵⁹. 1902 р. згадує про малу Юлю¹⁶⁰ (427/К).

Ю[ля] була у Львові і в друкарні Т[овариства імені Шевченка], де друкували Ант[ологію], передала вірш Ф[ранкові] „Забуду — не забуду“ — а він просив тоді вірші з циклу в Бескидах.

В листі 65-тий¹⁶¹ (427/К.1086) з 1903 р. з віршем „І знав я між Вами“, вірш з циклу в Бескидах, призначений для А[н]тології „Акорди“ — 77 стор.

66¹⁶² лист з 1902 р. (427/К.1088) — теж про А[н]тологію.

67 — підчас моїх відвідин¹⁶³.

Від 1903 р. нема ніяких листів — У[ляна] К[равченко] і Фр[анко] стрілися в Коцовських, де підчас від 1902 р. перебувала мала донечка Уляни Юля, а пізніше і старша донька Дора (до шкіл[ьного] року 1910/11).

Лист XXXI Франка до Уляни 9. I. 1916 р.¹⁶⁴

[Хронологія листів Івана Франка]¹⁶⁵

ч[исло] — 1 лист Фр[анка] пропав

ч[исло] XIX — 23/VII.1884 р.

ч[исло] 2 — лист другий Фр[анка] 14. XI. 1883 [р.]

XX

ч[исло] — 3 лист пропав

XXI 9/XI [18]84 р.

¹⁵⁷ Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 205. Ганна Огриза датує цей лист просто „1898“, хоч зі змісту (зі згадки про перші проліски) видно, що він був написаний ранньою весною.

¹⁵⁸ Надписано над рядком.

¹⁵⁹ Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 205—206.

¹⁶⁰ Дочку Уляни Кравченко Юлю Наментовську (див. передмову). У київській версії додано деталі: „Малу дволітню доню Юлю, з причини її слабого здоров'я, відвезла я до Коцовського до Львова, де мала все лікарську опіку. Тоді приїздила я у всі вільні дні від науки до Львова. Франко приходив до Коцовських і піснями та казками причарував малу Нусю, котра від того часу полюбила Його — як рідного“.

¹⁶¹ Первісно було „64“. Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 206.

¹⁶² Первісно було „65“. Див.: Там само.

¹⁶³ Див.: Там само.— С. 207. У київській версії роз'яснюється, що під згаданими у листі „поезіями Лесі“ малася на увазі книжка „Відгуки“ Лесі Українки, яку Уляна Кравченко позичила від Ольги Франко під час відвідин в їхньому домі (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 93).

¹⁶⁴ Див.: Кравченко Уляна. Пам'яті друга.— С. 207—208; Франко І. Лист І. Франка до Уляни Кравченко від 9 січня 1916 р.— Т. 50.— С. 435. Свій лист І. Франко передав через дочок Уляни Кравченко, які навідували хворого у час війни. Сама Уляна Кравченко стверджувала, що „[м]ені за прикро було брата Івана тяжко вже хорого бачити — тому бували у нього мої доньки, до котрих Він відносився з великою симпатією“. Див.: Кравченко Уляна. [Автобіографічні спогади про взаємини з І. Я. Франком].

У київській версії коментарів додано: „В тім часі приїздила я дуже часто до Львова, де у Коцовських були мої обі доньки. До Коцовських на вулиці Каліча, ч[исло] 3 (або Фридрилів, 12) приходив все Франко. І нераз, коли огортав його психічний неспокій, і в пізніших літах слух Його був відчинений на голос духів, лишався на ніч, а часом і через кілька днів у Коцовських“ (ІЛ, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко), спр. 1583, арк. 94).

¹⁶⁵ Написана на окремому листку без заголовка. У деяких випадках датування неточне. Пор.: Довідковий том до зібрання творів у 50-ти томах Івана Франка.— К., 1989.— С. 74—75.

ч[исло] II — 4 лист 2 полов[ина]/XI

III — 5 — 30/XI

IV — 6

V — 8 23/XII

VI /XII

VII — 20 л[ист] — I. I. 1884 p.

VIII по 19/I

IX

X —

XI

XII

XIII

XIV

9. V. 1884 [p.]

XV 16. V

XVI 1/VI. 1884 [p.]

XVII 12/VI. 1884 [p.]

XVIII /VI

XXII 21/XII. 1884 p.

XXIII 1/I 1886 p.

XXIV 20/V. 1887 [p.]

XXV 4/VIII 1894 p.

XXVI 9/IX 1894 p.

XXVII 8. I. 1895 [p.]

XXVIII 26. I. 1895 p.

XXIX 25/IV 1895 p.

XXX 22/VII 1895 p.

XXXI 3. I. 1916 p.

Джерело: *Archiwum Ojców Bazylianów, zesp. XX/1, jedn. 2, s. 1—24.*

Володимир ПРИШЛЯК

Волинський державний університет ім. Лесі Українки (Луцьк. Україна)

МИРОН КОРДУБА ТА ІВАН ДЖИДЖОРА: РЕЦЕНЗЕНТ І АВТОР

В українській історіографії перших двох десятиліть ХХ ст. серед учнів львівської історичної школи Михайла Грушевського особливо виділялись дві постаті — майже однолітки: Мирон Кордуба та Іван Джиджора. Кожен з них зосібна вніс щось своє в історичну галузь науки, займаючись, власне, різними періодами української історії. І, можливо, обійшлося б без відкритого протистояння і конфронтації двох колишніх учнів одного вчителя, з однієї школи, якби не різка рецензія у суботньому 230-му числі „Діла“ від 12 жовтня (29 вересня за старим стилем) 1912 р. доктора Мирона Кордуби на студію трохи молодшого і тоді ще не доктора філософії Івана Джиджори. Від тієї безкомпромісної критики у статті „З нашої наукової літератури“ і веде свій початок конфлікт, який можна сміливо уточнити під заголовком: „Доволі різкий рецензент і дуже ображений автор“, оскільки рецензія, вміщена на перших трьох сторінках найбільш читабельної і найавторитетнішої газети у Східній Галичині, виглядала справді розгромною. Питання конфліктності у професійних взаєминах завжди було чи не найбільш дражливим, бо ніколи не можна точно встановити межу між науковою принциповістю і здорового глузду аргументаціями та особистою антипатією і навіть, можливо, певною психологічною несумісністю. Так, восени 1912 р. на рівні міжособистих відносин в інтелектуальному середовищі Львова постав своєрідний конфлікт, який, здається, навічно розвів у різно-протилежні боки двох істориків: з одного — Мирона Кордубу зі своїм менторським, повчальним і подекуди знущальним тоном, іронією та певною мірою сарказмом, а з другого — глибоко ображеного Івана Джиджору.

Незважаючи на цілком неістотну вікову різницю — якихось чотири роки, — М. Кордуба на той час встиг у житті й науці набагато більше, ніж суб'єкт його різкої критики.

31 травня 1893 р. Мирон Кордуба — виходець зі священничої родини, випускник Академічної гімназії у Львові — вже записався студентом на філософічний (історично-філологічний) факультет Львівського університету¹ (тоді Львівського цесарського університету імені Франца І).

¹ Кордуба Мирон Михайлович. Життєпис (Curriculum vitae) [1944 р.] // Музей історії Львівського національного університету ім. І. Франка, особова справа М. Кордуби, № 127, арк. 7.

А через рік, у жовтні 1894 р., з Києва до Львова прибув молодий магістр „руської історії“ Михайло Грушевський, який став не лише одним із викладачів М. Кордуби з української історії, але й під його безпосереднім керівництвом студент зробив свої перші кроки в науковому пошуку². Від першої зустрічі зі своїм учителем, що відбулася 17 жовтня 1894 р. в помешканні його недалекого родича й відомого на той час дослідника літератури і громадсько-політичного діяча Олександра Барвінського, і до останніх років життя наукового метра упродовж багатьох десятиліть між ними велося досить інтенсивне листування³.

Від жовтня 1895 до кінця травня 1898 р. М. Кордуба продовжив свої студії у Віденському університеті⁴, але не поривав спілкування з М. Грушевським⁵. Спеціальний курс з політичної історії, який він прослухав у 1897/1898 навчальному році, дав йому змогу під керівництвом відомого фахівця із середньовічної австрійської історії Макса Бідінгера написати і 21 травня 1898 р. успішно захистити докторат (дисертацію) про внутрішні відносини в Галицькій землі на тему „Історія і відносини в Галицькому князівстві до половини XIII ст.“⁶ Відтак до 6 листопада 1900 р. він працював у бібліотеці Віденського університету, поки не перебрався на Буковину, в Чернівці, де провадив викладацьку працю з всесвітньої історії та географії аж до 1918 р.⁷

Мирон Кордуба був тісно пов'язаний з Науковим товариством імені Шевченка (НТШ) у Львові, яке вже 1 липня 1903 р. обрало його своїм дійсним членом⁸. У 1907—1909 рр. за рекомендацією М. Грушевського працював в архівах Москви, Бухареста і Відня — виконував разом зі Степаном (Стефаном — в усталеному галицькому варіанті) Томашівським й Іваном Крип'якевичем, так би мовити, „левову частку“ грандіозного „археографічного проекту“, задуманого М. Грушевським, який за спеціальною ухвалою Археографічної комісії НТШ від 1 листопада 1905 р. стосувався пошуку, збору, копіювання і подальшого видання документальних матеріалів з історії української козаччини кінця XV —

² Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (Особисті спомини) // Вістник Союзу визволення України. — 1916. — Ч. 128. — С. 795.

³ У сучасній українській історіографії та джерелознавстві публікацію та загальний огляд довголітнього листування двох учених уперше здійснив О. Купчинський. Див.: Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня та вчителя // Михайло Грушевський і львівська історична школа / Львів. істор. праці. Матеріали засідань і конференцій. — Нью-Йорк; Львів, 1995. — Вип. 1. — С. 174—186; передрук: Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. — Львів, 1999. — С. 177—185; див. також: Український історик. — 1996. — Т. 33. — Ч. 1—4 (128—131). — С. 297—305; його ж. З листів Мирона Кордуби до Михайла Грушевського (1927 р.) // На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. — Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. — С. 288—302.

⁴ Кордуба Мирон Михайлович. Життєпис (Curriculum vitae), особова справа М. Кордуби, № 127, арк. 7.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДА України у Києві), ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 1—142.

⁶ Прицак О. Мирон Кордуба і його життя // Дзвін. — 1990. — № 7. — С. 144.

⁷ Кордуба Мирон Михайлович. Життєпис (Curriculum vitae), особова справа М. Кордуби, № 127, арк. 7.

⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДА України у Львові), ф. 309, оп. 1, спр. 374, арк. 29.

XVIII ст.⁹ Зрештою, ще тоді М. Грушевський видавав чергові томи своєї фундаментальної „Історії України-Руси“, до якої був украй необхідний свіжий джерельний матеріал із зарубіжних архівів і бібліотек.

Отже, з відрядженням від НТШ у 1907—1909 рр. М. Кордуба відвідав архіви Відня, Бухареста і Москви. Наслідком роботи в цих архівах стала „Збірка документів до історії Б. Хмельницького“, що була видана як окремий XII том „Жерел до історії України-Руси“¹⁰, та ціла низка опублікованих тоді й дещо пізніше праць, у яких дослідник з'ясував окремі питання закордонної політики Богдана Хмельницького¹¹. В листі до С. Томашівського з Відня від 18 січня 1907 р. М. Кордуба писав, що „відсіля думаю їхати прямо до Букарешту [...] Коли би вдалося мені виробити свої продовження відпустки, то виберуся до Москви і сподіюся ще там дещо інтересного знайти. Не знаю чи буде се з мого боку великою недискрецією питати Вас, куда Ви звернете свої кроки і що думаєте робити. Ви свого часу займалися інтензивно Хмельниччиною, тож може цікаво буде Вам знати, що тут у Відні матеріал до сеї справи дуже багатий і інтересний“¹². У жовтні того ж року М. Кордуба писав С. Томашівському вже з Москви, ділячись з приятелем своїми враженнями: „Як я довго буду в Москві, сего напевно сказати годі, однак надіюся упорати ся з роботою до початку грудня. Тут робота йде — дуже звільна, архів отворений лише 11—3, але часто доперва 1/2 12 приносять ключі від шаф“.

В суботу він все замкнений, се звичай з давних часів, так сказати б національна традиція, бо в суботу кожний москвич іде до парні купати своє грішне тіло. До того тут множество ріжних свят, яких у нас зовсім не обходять — від коли я тут, себто від початку н[ового] ст[ілю] нашого вересня не було тижня без свята. Через се число робучих днів в тижни редукує ся з 6-ти на 4 або п[о]з. Тому тут постулять 8-годинної праці немислимий до переведення — се кажу отверто мимо своїх ес-декських переконань. По обіді йду до бібліотеки Румянцевського музею, котра отворена до 8-ої, але часом годі дістати місце, так все запхано. Зітхаю за вигідними умовами научної роботи, якими користувався чоловік у Відні, але дарма“¹³.

Доктор Мирон Кордуба тоді ж активно дописував про становище українського студентства у старій російській столиці¹⁴. На той час він

⁹ Гирич І. Б. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894—1914 рр.) // Український історичний журнал. — 1997. — № 1. — С. 77.

¹⁰ Жерела до історії України-Руси. — Т. XII: Матеріали до історії української козаччини. Т. 5: Акти до Хмельниччини (1648—1657) / Вид. М. Кордуба; Під заг. ред. М. Грушевського. — Львів, 1911. Див. також його вступну розвідку до цього тому: Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV.

¹¹ Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). — Львів, 1907. — Т. LXXXVIII. — С. 51—89; його ж. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Там само. — Львів, 1908. — Т. LXXXIV. — С. 5—32; його ж. Між Замостем та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Там само. — Львів, 1922. — Т. CXXXIII. — С. 39—56 та ін.

¹² ЦДА України у Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 170, арк. 13—14.

¹³ Там само. — Арк. 15—16.

¹⁴ Кордуба М. 3 життя українських студентів у Москві // Січовий альманах. — Львів, 1908. — С. 494—495.

уже був доволі досвідченим рецензентом. Ще під час навчання у Віденському університеті М. Кордуба на сторінках „Літературно-наукового вістника“ рецензував II том „Історії запорозьких козаків“ Дмитра Яворницького, опублікований 1895 р. у Санкт-Петербурзі¹⁵. Окрім своєї улюбленої тематики з історії Хмельниччини, інколи звертав увагу і на проблематику Гетьманщини. 1909 р. німецькою мовою опублікував розвідку „Становище України і політика Мазепи перед битвою під Полтавою“, досліджував козацько-старшинську родину Ханенків¹⁶. Словом, восени 1912 р., коли з'явилася його рецензія на студію І. Джиджори¹⁷, опонент як дослідник був повен сил і завзяття.

Автор розкритикованої праці — 32-річний Іван Джиджора був, як уже вказувалося, молодшим колегою рецензента, вони обидва вийшли з однієї школи — семінару „Історичні вправи“ професора М. Грушевського у Львівському університеті¹⁸. І. Джиджора став студентом історичної групи філософічного факультету у зимовому півріччі 1902/1903 навчального року¹⁹, тому їхні стежки у студентському середовищі не могли перетнутися з огляду на різний час навчання. Життєві ж дороги, очевидно, інколи сходились у НТШ, де М. Кордуба з 1911 р. досить активно працював у складі Археографічної комісії, а після смерті Олександра Барвінського певний час її очолював²⁰.

І. Джиджора — один із улюблених учнів М. Грушевського, який за порадою метра і власним бажанням займався історією козацького Гетьманату першої половини XVIII ст., ще зі студентської лави тісно пов'язав своє життя з НТШ. У лютому 1906 р. І. Джиджору разом з іншими студентами — Василем Герасимчуком, Іваном Крип'якевичем, Іваном Кревецьким і Денисом Коренцем було прийнято в члени Археографічної комісії НТШ. У травні студента філософії І. Джиджору ухвалили прийняти з 1 червня 1906 р. на вакантне місце бібліотекаря Товариства²¹. Пізніше, у 1913 р., І. Джиджора став дійсним членом НТШ²².

Із серпня 1905 р. розпочалася праця І. Джиджори як експедиційного археографа від НТШ у харківських, київських і московських архівах²³. Подібно до М. Кордуби, 1908 р. він здійснив довготривале археографічне відрядження до Москви, де протягом квітня—липня 1908 р. в архівах Міністерства юстиції, Міністерства закордонних справ і Рум'янцевському музеї шукав документи з історії Гетьманщини доби Данила

¹⁵ ЦДА України у Львові, ф. 401, оп. 1, спр. 68, арк. 1—9.

¹⁶ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. Р—2923, оп. 1, спр. 74, арк. 1—10.

¹⁷ Там само.— Арк. 205.

¹⁸ Про цей період життя історика детальніше див.: Пришляк В. Студентські роки Івана Джиджори (1902—1907) // На службі Кліо...— С. 380—392.

¹⁹ Джиджора Іван. Curriculum vitae [1910 р.] // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 1 (Наукове товариство ім. Шевченка), спр. 781/1, арк. 1; ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 607, арк. 28.

²⁰ ЦДА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 552, арк. 4.

²¹ Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імені Шевченка (далі — Хроніка НТШ).— Львів, 1906.— Ч. 27.— С. 2; Пришляк В. Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина // Михайло Грушевський і українська історична наука...— С. 195.

²² ЦДА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 374, арк. 74 зв.

²³ ЦДА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 447, арк. 11.

Апостола²⁴. Подібними були його враження і розчарування з приводу роботи московських архівів. 29 березня 1908 р. з Москви І. Джиджора писав, потрохи бідкаючись і з певним пієтетом одночасно, до майбутньої дружини Наталі Навроцької, з якою побрався наступного року: „Таких як тут, архівів, з огляду на величину і багатство поміщених в них матеріалів особливо для нашої рідної дорогої історії не знайдеш в цілій Європі. Горі тільки, що вони не гаразд упорядковані, та і в декотрих з них (архівъ министерства юстиціи) сидять люди, не скажу не дуже то ввічливі, але скорше нетямущі в таких справах — отже чоловікові чужому, свіжому тяжко приходить ся орієнтуватися в такій масі матеріалу. Адже ж тут (в архивъ мин[истерства] иностр[анных] дѣлъ і юстиціи) числиться на міліони, розумієш, на міліони [підкреслення І. Джиджори.— В. П.] різних рукописів навіть досі не розібраних! Тут би сидіти чоловікові літами, а не тижнями — от тоді би що не будь путнього вийшло. А признаюся, я сидів би Бог зна, доки тільки біда, що грошей ніяк ні звідки не добудеш на таке сидження...

Тут тобі так наче в сні пересувається перед очима давня-древня старовина! Так і стають перед Тобою всі оті Володимири, Ярослав, Богдани, Апостоли і т[акі] и[нші] кармазинові панове. А тут за ними тягнеться цілий ряд малого люда, всіх отих „значкових“ та значних військових товаришів та простих рядових, що за славних геройських часів, по тюрмах турецьких гнили, та просилися „на ясні зорі і тихі води, у край веселій та мир хрещений“, а дальше більш прозаїчно свої голови клали будуючи московські кріпости, сушачи болота, копаючи невські канали, та сиплючи вали від Дніпра аж до Дону. Ще більша маса таких простих собі „посполитих“, що ліси у Брянську рубали, сплавляли їх по Дніпрі аж до Чорного моря, на підводах своїх возили московські гармати та інше знаряддє воєнне, не щадячи — з мусу — „живота свого“, а в нагороду за се попадали під кормигу якому небудь пану сотникові новомлинському котрий решту соків не витягнених з них московськими поручиками, витягав. І все те робилося для добра і слави „милої отчизни України“ над якою так бідкався літописець Величко. Та з другої сторони виринають інші образи далеко не такої гарної краски. Ну та що тут багато й говорити, усього було доволі, тільки ніком усе те на світ божий витягати та змальовувати, як слід, зрештою ні для кого, бо ніхто сього не розуміє і не хоче розуміти. Ох, тягне мене усіма невидимими ланцюгами до отсеї нашої старовини, і ніяк не можу їх порвати, а не маю змоги знова сидіти обклавши себе тими документами“²⁵. Коли розгорівся конфлікт навколо виданої у Львові 1911 р. брошури М. Грушевського „Наша політика“, І. Джиджора разом з Михайлом Мочульським, Осипом Роздольським та іншими учнями став на захист наукового метра, опублікувавши згодом у співавторстві брошуру „В обороні правди“²⁶.

²⁴ ЦДАІ України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 447, арк. 167, 175—177, 179—179 зв., 180—182, 190—194, 197.

²⁵ ЦДАІ України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2317, арк. 48—49 зв.

²⁶ Детальніше про цей конфлікт див. щойно виданий т. 7 серійного видання Українського історичного товариства „Грушевськіяна“: Михайло Грушевський. Наша політика. Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л. Винар, Є. Пшеничний. — Нью-Йорк; Дрогобич, 2003, у якому опубліковані чотири листи І. Джиджори до М. Грушевського за 1911—1913 рр., підготовані до друку Світланю Паньковою (№ 1—4. — С. 223—231).

У жовтні 1910 р. на засіданні НТШ, як завжди, М. Грушевський, а не хто інший, зреферував головну, найбільшу за обсягом, студію І. Джиджори „Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 до 1730 рр.“²⁷, яку під такою ж назвою надруковано у ХСVIII, СІ, СІІ і СV томах „Записок НТШ“ за 1910—1911 рр.²⁸ та того ж року вийшла окремим відбитком. Висновки роботи стосувалися передусім вивчення торгівлі у Гетьманщині в контексті меркантилістської політики Російської імперії періоду Петра I та його наступників, у якій наростали тенденції до автаркії. Це спричинило цілу низку обмежень для української торгівлі у вигляді системи „заповідних товарів“, переорієнтації торговельних шляхів на північні ярмарки і порти (що вело до поступової ліквідації традиційних: вроцлавського, гданського і кенігсберзького напрямків української торгівлі), регламентації міжрегіональних і міждержавних торговельних контактів, дискримінації щодо окремих категорій купців, зокрема євреїв, протиставленні російського і українського купецтва тощо. Така проколоніальна економічна політика російського абсолютизму, на думку І. Джиджори, не лише нівелювала господарську самостійність Гетьманщини, але й була спрямована на остаточний занепад її політичної автономії²⁹.

У 1911 р. М. Кордуба захистив дисертацію. Наступного року безпосередньо до захисту підійшов й Іван Джиджора. 11 липня 1912 р. у М. Грушевського і Л. Фінкеля, які були екзаменаторами, І. Джиджора блискуче склав одногодинний „кандидатський“ екзамен з давньої і австрійської історії, а на грудень готувався до наступного — з філософії³⁰. І раптом як грім серед ясного неба у жовтневому числі „Діла“ з'явилася розгромна рецензія колеги (див. Додаток).

Рубрика „З нашої наукової літератури“ в газеті „Діло“, якою тоді керував як „одвічальний редактор“ Володимир Бачинський, була досить популярною серед читачів часопису, що в серці Галичини виконував роль своєрідного політичного барометра, лакмусового папірця і рупора одночасно. Упродовж 1911 р. під цією рубрикою в різних числах Іван Франко рецензував „Історію українського письменства“ Сергія Єфремова, подавав критичні зауваги до „Історії України-Руси“ Михайла Грушевського, Іларіон Свенцицький — „Переписку Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом“, свої „Гльосси“* до брошури М. Грушевського „Наша політика“ тут друкував Стефан Томашівський.

У рецензії М. Кордуба закидав авторові, що при такому багатстві джерельної бази для XVIII ст. його здогади і висновки вибудовані „на до-

²⁷ Хроніка НТШ.— Львів, 1910.— Ч. 44.— Вип. IV.— С. 6—7.

²⁸ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 до 1730 рр. // Записки НТШ.— Львів, 1910.— Т. ХСVIII, кн. VI.— С. 55—74; 1911.— Т. СІ, кн. I.— С. 63—100; Т. СІІ, кн. III.— С. 54—97; Т. СV, кн. V.— С. 50—91. Відтак після смерті І. Джиджори вийшла як окремий 36-й том історичної секції ВУАН під назвою „Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки“ / З передм. акад. М. Грушевського.— К., 1930.— С. 1—96.

²⁹ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України... // Записки НТШ.— Т. СV, кн. V.— С. 88—89; Пришляк В. В. Джиджора Іван Миколайович // Українське козацтво: Мала енциклопедія.— Київ; Запоріжжя, 2002.— С. 129—130.

³⁰ ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 727, арк. 187, 211.

* Гльосси (лат.) — зауваги, пояснення.

ривочних, зовсім випадкових датах", з яких не можна зробити жодних висновків. М. Кордуба прямо критикував його за: 1) невикористання митних рахунків з архіву придворної комори (Hofkammer) у Відні та міських реєстрів Гданська; 2) брак обґрунтування особливостей української торгівлі у конкуренції з російською. Рецензент доказував, що укази про „заповідні товари", власноручно підписані Петром І, ґрунтувалися на його політиці меркантилізму, що тоді цілковито панувала у країнах Західної Європи. Тут же М. Кордуба писав і про економічний світогляд Жана-Батіста Кольбера³¹, першого міністра фінансів королівської Франції у 1661—1683 рр. за правління Людовика XIV. Ж.-Б. Кольбер став активним провідником політики протекціонізму, з допомогою якої намагався подолати соціально-економічну відсталість країни. Згодом за його іменем французький меркантилізм стали називати кольбертизмом. М. Кордуба вважав меркантилістську політику Петра І в економіці Росії саме запозиченням і наслідуванням кольбертизму. Піддано ідкій критиці різночитання між вступом і висновками студії, у якій на початку декларація значного розвитку торгівлі козацького Гетьманату суперечила негативним наслідкам торговельної регламентації під час реформ Петра І. З іншого боку, М. Кордуба розкритикував висновок автора про страшні репресії післямазепинської доби як каталізатор пожвавлення власне економічного життя Гетьманщини.

Рецензія М. Кордуби з'явилась у газетному числі від 12 жовтня 1912 р. Рівно через десять днів — 22 жовтня — по свіжих слідах, на певній емоційній напрузі І. Джиджора підготував відповідь, яку планував надрукувати під тією ж назвою у згаданий рубриці в „Ділі". В оригіналі „Відповіді" на полях архівної справи поміщено приписку: „Призначено до друку в „Ділі", але туди невійшло"³². І. Джиджора щиро сподівався, що газета, у якій неодноразово друкувалися і його історичні замітки, хоч би про анафему І. Мазепи³³ та Полтавську катастрофу 1709 р.³⁴, все-таки надрукує „Відповідь д[окто]рови М. Кордубі на його рецензію моєї розвідки", але цього не сталося. У цій майже блискавичній відповіді рецензентові І. Джиджора зробив спробу аргументовано і емоційно заперечити цілу низку несправедливих, як на його погляд, закидів щодо змісту, інтерпретації окремих фактів і висновків у тексті своєї студії (див. Додаток).

Того ж року у Львівському університеті І. Джиджора успішно захистив на окреслену тему дисертацію, про що свідчить виданий 21 грудня

³¹ Kameron R. A Consise Economic History of the World from Paleolithic Times to the Present Second Edition.— New York, 1993.— P. 182—186; його ж. Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней / Пер. с англ.— Москва, 2001.— С. 184—189; Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економічних учень.— К., 2000.— С. 38; Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття).— Львів, 2002.— С. 205.

³² ЦДАІ України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1301, арк. 1.

³³ Джиджора І. „Анафема" // Діло.— 1909.— 10 липня.— Ч. 149.— С. 1—2.

³⁴ Джиджора І. Полтавське „свято" // Там само.— 14 липня; його ж. Протест українців з Бельгії проти святкування 200-ліття погрому України Москвою на українській землі // Там само.— 19 липня. Про історичну публіцистику І. Джиджори в „Ділі" див. також: Качкан В. „Проти патріотизму своєї дзвіниці". Історик Іван Джиджора зі школи Михайла Грушевського // Хай святиться ім'я твоє. Історія української літератури і культури в персоналіях (XIX — перша половина XX ст.).— Івано-Франківськ, 2000.— Кн. 4.— С. 151.

1912 р. докторський диплом³⁵. Ще раніше праця отримала позитивну рецензію наукового керівника — професора М. Грушевського на сторінках травневої книги „Літературно-наукового вістника“ (див. Додаток) і схвальну оцінку під час захисту (Додаток). Окрім того, на сторінках „Записок НТШ“ він встиг опублікувати свою нову розвідку „До історії Генеральної Військової Канцелярії“³⁶, яку в „Ділі“ від 23 листопада про-рецензував разом зі статтею Миколи Василенка у цій же рубриці „З нашої наукової літератури“ Василь Щурат³⁷. Тоді з Ляйпцига І. Джиджори надіслав листа Микола Залізник — давній приятель, публіцист і перекладач, громадський і політичний діяч, який працював у Музеї НТШ і також колись копіював документи в московських архівах для Археографічної комісії НТШ, у якому піддавав сумніву „підозрілу і малопереконливу“ рецензію М. Кордуби, а також повідомляв про позитивну оцінку Сергія Єфремова його праці (див. Додаток)³⁸.

Подальша доля розвела в різні боки менторського, суворого рецензента і ображеного автора. Миронові Кордубі пощастило пережити Івана Джиджору³⁹ на 28 років — майже тридцятиліття, — дуже великий як для дослідника-науковця відрізок часу, якого завжди катастрофічно бракувало.

З'ясувати справжню причину цього невеликого конфлікту між двома учнями М. Грушевського надзвичайно важко. Можливо, „загнали“ амбіції, елементарна заздрість, можливо, й, певна річ, було за що критикувати, але чому ж тоді у такій різкій формі? Виникає більше запитань, ніж відповідей. Залишається не цілком відомим, чого ж усе-таки „Діло“ не вмістило на своїх шпальтах розлогої відповіді І. Джиджори. Чи не тому, що автор — найближчий співробітник, улюблений учень, „протезе“ і права рука М. Грушевського в НТШ, проти якого у тій же газеті не так давно, у грудні 1911 р., друкував свої „Гльосси“, як згодом виявилось, його ж таки колишній учень С. Томашівський?⁴⁰

Відповідь І. Джиджори своєму рецензентові залишилась і збереглась в архівних теках фонду НТШ у Центральному історичному архіві України у Львові. Щоб виправити цю прикру історичну несправедливість, при нагоді публікуємо згадану відповідь автора своєму різкому рецензентові (див. Додаток) після передруку тексту рецензії М. Кордуби (Додаток).

В усі часи рецензування інтелектуального доробку колег по професії було справою не завжди вдячною, але вельми потрібною для загального поступу науки. Конструктивна фахова рецензія давала не лише об'єктивну оцінку авторові та його „дітищу“, але й загалом спонукала до подальшого професійного росту того, кого критикували, хвалили чи гани-

³⁵ ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 1348, арк. 493.

³⁶ Записки НТШ. — Львів, 1912. — Т. CVII, кн. I. — С. 39—51.

³⁷ Діло. — 1912. — 23 листопада. — Ч. 264. — С. 1.

³⁸ ЦДА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2316, арк. 35.

³⁹ Про останні роки життя І. Джиджори до 1919 р. див. прикінцевий розділ „Голгочі. Вічність“ з документального нариса автора публікації „...Визначна була се людина“ // Тернопіль. — 1992. — № 2 (6). — С. 38—40; передрук у: Віночок тернових доль. — Бережани, 1994. — Вип. 2. — С. 4—13.

⁴⁰ Наша політика (Гльосси до брошури проф. М. Грушевського) // Діло. — 1911. — 9 грудня. — Ч. 273; 16 грудня. — Ч. 279. — С. 1—2.

ли,— чи то в рецензійних статтях, чи в усній формі. Добра рецензія допомагала чимскоріш „виздоровіти“ авторів і „вилікувати“ його помилки (похибки), що вийшли друком. Зрештою, торувала шлях для подальшої взаємної і плідної дискусії.

У цьому ж випадку виглядає цілком інакше. Фахова критика, що подекуди мала місце, межувала зі сердитим критиканством, з одного боку, і майже хвороблива ображеність прорецензованого автора, який прагнув якомога швидше „реабілітувати“ себе на сторінках того ж таки часопису, але йому це, як видно, не вдавалося здійснити,— з другого. Заплутані психологічні лабіринти взаємин двох істориків — когось сильнішого і когось слабшого. Проте в основі їхньої дискусії, що тоді не відбулася, на нашу думку, було прагнення використовувати різні дослідницькі методи і практики, яке, незважаючи на перше враження особистого суперництва двох учнів одного вчителя, а тоді вже уповні самостійних дослідників, об'єктивно сприяло розвитку української історіографії. „Суворого рецензента“ і „ображеного автора“, хоч запізно, зате, сподіваємось, об'єктивно, розсудив як найкращий суддя час.

ДОДАТОК

Рецензія М. Кордуби:

Іван Джиджора. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 до 1730 рр. // Записки НГШ.— Львів, 1910.— Т. ХСVIII, кн. VI.— С. 55—74; 1911.— Т. CI, кн. I.— С. 63—100; Т. CIII, кн. III.— С. 54—97; Т. CV, кн. V.— С. 50—91.

Пічнемо трохи зі середини... На підставі друкованих і рукописних жерел, головно актів харківського історичного архіву та архіву міністерства юстиції в Москві, автор силкує ся подати загальний огляд української торгівлі з перших літ XVIII в. На першій місці що до значіння кладе експорт волів до Бреслява та Гданська, в котрім визначну участь брали самі-ж гетьмани як власники просторих лятифундій, та зупиняє ся з окрема над організацією сього експорту і над перешкодами, з якими він зустрічав ся на території польської держави. За тим велике значінє приписує торгівлі тютюном, горівкою, юхтом, воском, салом, салітрою і др. Отсей огляд має бути певного рода експозицією для дальших частин розвідки, має подати тло на яким зазначувалиб ся пізнійші переміни. Та вже тут кидають ся у вічі важкі методичні промахи, що становлять характеристичну прикмету цілої студії. Річ в тім, що цілий огляд, ціла класифікація товарів висить у воздуху, бо опирає ся на доривочних, зовсім випадкових датах, з яких ані про абсолютну, ані про релятивну величину торгівлі ніяких висновків робити не можна. Бо якуж вартість може мати прим[іром] згадка, що „в 1711 р. миргородський полковник Апостол з кількома „опошнянськими и лубенськими обивателями осм соть и килкадесять“ волів виправили до Гданська, по тодішнім цінам вартости коло 16.000 руб[лів]“ — або, що „в 1715 р. чернігівський полковник

Полуботок продає польському комерсантові Цибульському 575 пудів тютюну по 4 зол[отих] пуд, значить вартости коло 460 руб[лів]". Чим із-за повного браку інших дат мусимо вдоволити ся при розслі́ді відносин в XII або XIII в., то при багатстві жерел для XVIII в. зовсім не вистарчає. Треба було заглянути от хочби до шлеських цлових рахунків в архіві віденської придворної комори (Hofkammer), або до гданських міських реєстрів, а доки се не зроблено не псувати паперу безвартними здогадами і комбінаціями. Теж саме приходить ся сказати і про ті уступи у розвідці, де автор обговорює український імпорт.

По таких експозе автор завертає знова до порушеної вже раз справи і перечислює всі перешкоди та шикани, які при перевозі товарів через польську територію приходило ся українському купецтву терпіти від урядників і приватних людей. Відтак переходить до відносин України до Росії, які витворили ся після полтавського погрому. „Судячи а priori” — каже — можна прийти до висновку, що Україна ввійшовши під високу руку Москви в торговельних відносинах з загроюмцею могла тільки виграти, особливо, коли Росія по погромі Карла XII зайняла сильне становище і з інших відомих причин зискала особливий вплив в Польщі. Україна повинна була виграти, коли не в напрямі російських торговельних ринків... то в закріпленню за собою добутих вже деінде ринків збуту своїх продуктів і розширення на них своєї економічної позиції (!). Першоюж умовою для сього було забезпечене правильного ходу торгівлі через належну опіку над нею, яку могла і обовязана була їй дати сильна держава, що в її склад входила гетьманщина“. Тимчасом Росія зовсім не дбала і всі скарги українських купців та гетьманського уряду нехтувала. Навпаки, як автор старає ся виказати, економічна політика царя Петра Великого зміряла до сього, щоби підкопати українську торгівлю і таким чином знищити Гетьманщину „як окремий економічно господарський (!) терен з його особливими економічними інтересами, а тим самим (!) окремими торговельними дорогами, ринками збуту продуктів і т. д. завсіди йшло згідно з такимиж (!) російськими інтересами“. Запорядки царя, звернені проти української торгівлі, зводять д[оброді] Джиджора з яких 4-ох точок: 1) укази зі заборонами ввозити певні товари дотеперішними дорогами і до дотеперішних ринків збуту, а натомість з наказом возити їх виключно до російських портів; 2) заборона ввозу деяких заграничних товарів до гетьманщини; 3) обмежене або і цілковите виключене з приватного торговельного обороту деяких товарів і 4) переведжене в практиці тих указів низшими органами російських властей на Україні.

Обговоренню тих чотирох точок автор присвячує другу половину своєї розвідки і при кожній нагоді підчеркує, що провідною ниткою Петрівської економічної політики було старане, убити конкуренцію української торгівлі російській*. Коли би автор методично брав ся до свого діла, повинен би перш за все показати, які то саме особливі економічні інтереси мала Україна і на яких полях українська торгівля конкуровала з російською; що й-но на тій основі можна би виказати, наскільки Петрівські реформи підпирали останну коштом першої. Нічого подібного у розвідці д[оброді] Джиджори не находимо. Навпаки,

* Тут і далі виділено М. Кордубою.

у наведеним висше нами уступі своєї розвідки автор виразно підчеркує, що українська торгівля мала свої окремі (від російської) торговельні дороги, окремі ринки збуту продуктів і т. д. — з чого виходило би, що торгівлі обох тих земель не входили собі в дорогу, тоб-то що між ними властиво не було ніякої конкуренції. Тут просто а ргіогі без близшого розсліду, вважає ся всі укази Петра Великого за обчислені на економічне зруйноване України, а на доказ наводиться ся, тай то не всюди, голо- словні наріканя поодиноких купців. Тимчасом, розглядаючи ближше наведені автором точки, бачимо, що вони нічого иншого не доказують, як лишень то одно, відоме впрочім загально вже й відкіля инде, що Петро Великий був приклонником пануючої тоді в західній Європі меркантильної системи і „зводив її у себе дома. Заборони вивозу сирих продуктів і металів та привозу фабрикатів відносили ся так само до України як і до Московщини і обовязували у всіх державах, в яких прийняв ся економічний світогляд Кольбера¹. Що ся система, особливо в перших початках, в переходовій добі, викликала цілу масу скарг і нарікань з боку непривичного купецтва, що вона й подекуда справді некорисно відбила ся на українській торгівлі, се инша справа — але тіж самі прояви замічуємо й у московській часті держави і сам автор згадує про се мимоходом. Діло в тім, що укази Петра мали метою забезпечене — само собою на свій спосіб по тодішньому розуміню економічних справ — правильного ходу торгівлі через опіку держави над нею, тоб то саме те, чого домагав ся у попередю наведеним місци й д[обродій] Джиджора від російського правління. Тої тенденції, яку приписує їм отся розвідка, ми ніяк в них не можемо доглянути. Як д[обродій] Джиджора розуміє те плянове і свідоме кривджене України економічними розпорядками царя слідно от хочби з його твердження, що заказ вивозити вовну з України і спроваджувати сукно з Бреслява на Україну „унемоżliwлявав конкуренцію з російськими суконними фабриками!" Так, але кому? Хто саме мав досі спромогу конкурувати з російськими фабриками сукна? Та чей-же не українські, бо суконних фабрик на Україні не було! Таж се очевидне, що сей заказ був вимірений лишень проти шлеських фабрик, з яких Україна досі покривала своє запотребоване! І саме тому австрійське правління — як се автор відтак розказує у розвідці через свого посла д[окто]р[а] Кінського² так дуже побивало ся за знесенем тої заборони, і то зовсім не з прихильности до України для нього зовсім байдужої, але виключно таки у своїм власнім інтересі. Таких яриких непорозумінь, таких комічних *qui pro quo* у розвідці чимало.

Як бачимо, тенденція цілої розвідки, — і се сам автор при кінци виразно зазначає, — виказати погубні економічні наслідки економічної політики Петра В[еликого] на лівобічній Україні: упадок промислу і торгівлі, занепад української міщанської верстви, підорване козацьких і посполитих кругів і т. п. А тепер повернімо до початку розвідки і порівнаймо тоті кінцеві висліди зі заложеном, з якого автор виходить. „Кінець XVII" — читаємо зараз у першім реченю — „перші три десятилітя XVIII в. зазначають ся значним розвоєм торгівлі лівобічної України, особливо торгівлею з-заграницею, головню коли по нещасливій Мазепинській справі настають часи релятивного спокою". Читаємо і просто очам не віримо! Як се так: в оден і той-же момент розвій і упадок, плюс і мінус? Як погодити одно з другим і що властиво правда? Бо-ж

„найпогубнійші“ для України реформи Петра В[еликого] припадають на рр. 1714—[17]17, саме у середину доби того „значного розвою“ української торгівлі! Можна би хибаж подумати, що автор, говорячи про значний розвій, так тільки іронізує... Але й се виключене, бо він зараз же бересть ся пояснювати, чому так було, чому саме на часи по полтавській катастрофі припадає економічний розцвіт України! І пояснення, се безперечно найклясичніша частина цілої розвідки. Страшні репресії — міркує д[обродій] Джиджора — замкнули для українського суспільства всякі дороги для проявлення енергії за виїмком одної: наживати майна. А царське правління, позабиравши від Мазепинців величезні маєтності, роздавало їх відтак більшими комплексами і через се йшло на зустріч тій погоні за наживою. Із сього вийшла концентрація земельного капіталу, яка дала почин ріжним промислам і заводам, а сі знова оживили торговельний рух. Се одно. А другим чародійним товчком було розложено 10-ти московських драгонських полків по Україні на кошт населення. Утримане московського війська лягло на українське населення важким тягарем і примусило його хопити ся більш інтраїтих способів заробкування: промислу і торгівлі. От що значить з доброго боку підійти до справи! Мимоволі насуваєть ся одна рефлексія. Кілько то галицькі польські політики не наломали собі останніми часами голови над „*uprzemysłowie-
niem kraju*“! А то таке ясне і просте! Кілька літ політичного стану облоги, конфіскації відповідного числа маєтностей, розкватероване кількадесяти ескадрон гузарів або дра-драгонів — і Галичина готова випередити не то Чехію, але й Бельгію...

М. Кордуба

Діло.— 1912.— 12 жовтня.— Ч. 230.— С. 1—3.

1. Кольбер Жан-Батіст — перший суперінтендант (міністр), генеральний контролер фінансів Франції у 1661—1683 рр. за правління Людовика XIV (1643—1715). Автор системи торговельних заборон і високих протекціоністських мит для національної продукції, творець кольбертизму — різновиду меркантилізму французького зразка.

2. Кінський — граф, австрійський посол у Санкт-Петербурзі, ініціатор австро-російсько-польських переговорів про поживавлення транзитної торгівлі, зокрема українського експорту з Гетьманщини на початку 1720-х рр. Див.: Дорошенко Д. І. Нарис історії України.— Львів, 1991.— Т. 2.— С. 403.

Відповідь рецензентові:

І. Джиджора

[Відповідь д[окто]рови М. Кордубі на його рецензію моєї розвідки]*

Колиб, усякий, хто прочитав рецензію д[обродія] Кордуби мав змогу прочитати зрецензовану ним мою розвідку, тоді б я вважав себе звільненим від обов'язку що не будь відповідати д[обродію] Кордубі, всякий

* Стаття-відповідь мала друкуватися у газеті „Діло“, але не була опублікована.

прочитавши мою розвідку зміг би сам оцінити наскільки закиди пороблені мені д[обродієм] Кордубою мають яку небудь реальну підставу, а тим самим наскільки вони оправдані. Та що моя студія з огляду на спеціальний характер теми не може числити на такий широкий круг читачів, через те я приневолюений на сім місцях відповісти д[обродію] Кордубі.

Свою відповідь я постараюся обмежити до самого необхідного, себто до відпертя несправедливих закидів а то просто інсинуацій, які, власне кажучи, і вичерпують весь зміст згаданої рецензії, до якої небудь наукової полеміки вона на жаль не дає ніякого приводу.

Пороблені мені закиди переходитиму в такім порядку, в якім вони висказані. І так насамперед закидає мені д[обродій] Кордуба методичний промах, який полягає на тім, що буцім-то роблю висновки, що до величини української торгівлі і даю класифікацію товарів, а на такі висновки і класифікацію не дозволяють купити і випадкові дати. І се перша неправда. Таких висновків, на які б не дозволяв зібраний мною матеріал я не даю, а навпаки, в кількох місцях моєї студії (ст. 8—9, 17) я даю застережене, що матеріал не дозволяє докладніше означити ввозу і вивозу українських товарів (що, як видно з заголовка моєї розвідки не було моїм завданням), ані дати докладнішої класифікації товарів. Натомість тверджу, що на підставі зібраного матеріалу можна представити інтензивність торговельного руху, місця збуту і роди ввезених і вивезених товарів. І се дійсно можна, при найменше д[обродій] Кордуба не попросував сього заперечити. І зібраний мною матеріал не такий то вже дуже випадковий і не такий скупий, як би се хотів представити д[обродій] Кордуба. Але сей матеріал все таки не повний — твердить шан[овний] рецензент — а можна його доповнити. І тут д[обродій] Кордуба здобувається на незвичайно просту раду: треба було — каже — заглянути (аякже!) от хочби до шлесських цлових рахунків в архіві віденської придворної комори, або до гданських міських реєстрів. Що ж — приємно почути таку раду; дивно тільки, що шан[овний] рецензент не згадав про такіж рахунки і реєстри Кенігсберга та дотичних портових голяндських і французьких міст, бо є звістки, що і туди сягала українська торгівля. Коли б таку раду давав хтось необзнайомлений з умовами наукової праці у нас, то можна б се уважати наївністю але у д[обродія] Кордуби се виглядає на глум. Се сказано так невинно, наче б отсі рахунки і реєстри були ось тут напр[иклад] у Львові, так що вистарчить зробити кілька сот кроків дороги, щоб до них „заглянути“ (не більше!). А що, як не можливо поїхати до Гданська чи до Кенігсберга і так через довгий час „заглянути“ до документів? Тоді очевидно без огляду на скількисть і якість зібраного матеріалу прийшлося би в ім'я засади ідеального вичерпання матеріалу сидіти і вичікувати слушного часу, поки хтось не спроможеться „заглянути“ і видати дотичні документи, роблячи їх тим способом приступними для всякого дослідника. Такий принцип — навряд чи можливий до вдержання, і перший д[обродій] Кордуба не числиться з ним при публікації своїх матеріалів — також не в однім отривочних і випадкових. Для моєї теми, як я вже згадав, не було необхідної потреби наводити реєстри і цлові рахунки.

Дальше підсуває мені ш[ановний] рецензент твердження що провідною* ниткою економічної політики російського уряду було старане

* Тут і далі підкреслення І. Джиджори.

„убити конкуренцію української торгівлі російській“. Се також нічого більше, як лишень видумка самого д[обродія] Кордуби. Що я уважаю „провідною ниткою“ російської політики, се видно хоч би з що йно перед тим зацитованого д[обродієм] Кордубою уступу моєї розвідки. Сказано там, що провідною ниткою російської політики було старане знищити автономію на полі економічним, в сім випадку скасованем принципу свободної торгівлі з заграницею. Отже передовсім се а не „старане убити конкуренцію російській торгівлі“ я вважаю „провідною ниткою російської політики“, супроти чого відпадає „методична“ потреба доказувати те, чого домагається від мене д[обродій] Кордуба.

Правда, в економічній політиці російського уряду грало ролю також „старане убити конкуренцію української торгівлі російській“, про се виразно свідчить меморіал т. зв. „комісії о комерції“¹ (ст.132). Та се „старане“ було в тій політиці моментом другорядним і відносилось передовсім до конкуренції на території самої таки гетьманщини, де тим самим обидві торгівлі (російська і українська) очевидно „входили собі в дорогу“.

Проти мого погляду на шкідливість російської економічної політики для України д[обродій] Кордуба висуває не звичайно сильний аргумент: Шан[овний] рецензент прийшов до висновку, що жерелом указів російського уряду в справі української торгівлі була „пануюча тоді в Західній Європі меркантильна система², якої приклонником був Петро В[еликий]“. Висновок зовсім правильний, тільки в сім випадку... трохи зайвий, бо ж я виразно в своїй розвідці (ст. 40) зазначив, що в основу торговельної політики російського уряду „лягли принципи меркантилізму, перейняті Петром на заході“. Тимчасом д[обродій] Кордуба проголошує своє відкрите таким тоном, начеб я навіть не догадувався про перейняте Петром В[еликим] „економічного світогляду Кольбера“. Одначе, що все-таки хоче шан[овний] рецензент доказати своїм відкритим чи те, що укази впливаючі між іншими з меркантильної системи не зносили принципу свободної торгівлі на Україні чи, може те, що вони не були шкідливі для української торгівлі? А вже ж се останнє, як виходить з дальших міркувань рецензента. Укази ті не тільки що не були шкідливі, а навпаки не звичайно корисні. Діло, бачите, в тім, „що укази Петра мали метою забезпечене правильного ходу торгівлі через опіку держави над нею“. От що значить з доброго боку підійти до справи! — скажу я словами д[обродія] Кордуби. Така проста, а при тім ґрунтовна розв'язка цілого питання, а я, значить, і не догадався. Що правда, то такій невинній характеристиці російського меркантилізму і його благодатному значінню для України суперечать відзиви самих таки російських міністрів (ст. 45—46 моєї розвідки), перечать тому також численні скарги на ті укази теж гетьманського правління як і самих купців. Але д[обродій] Кордуба все ігнорує, а купецьким скаргам просто не вірить, бо вони, бачите, „голословні“, як теж голословно запевнює д[обродій] Кордуба. Зрештою хоч би навіть ті скарги були підперті цілими колюмнами цифрових дат, уложених в модерні статистичні таблиці, то й тоді мабуть не повірив би їм д[обродій] Кордуба, який тільки те і знає про меркантилізм, що його видумав Кольбер і що ціла суть меркантильної системи була в запевненню торгівлі державної опіки. З тої теж рації д[обродій] Кордуба ніяк не може зрозуміти, яка кривда була для українського купця в заказі вивозити свої

продукти на Шлезк і спроваджувати з відтіля на Україну тамошні вироби. З того, мовляв, була шкода тільки для шлезьких фабрикантів, а не для України, яка не мала своїх фабрик, про те і так не могла конкурувати з російськими фабриками.

Ну, а якже-ж було з українським купцем, котрий ті товари спроваджував і ними торгував на Україні? Чи для нього було без значіння позбавлене його права і можності спроваджувати і торгувати виробами ліпшими і дешевшими від фабрикатів початкуючого російського промислу? Та ж се очевидно, що тільки при задержанню торговельних зносин з західними краями українське купецтво могло конкурувати з протегованим російським купецтвом маючи при тім можливість корисно для себе позбувати продукти своєї землі. Що наслідком такого заказу потерпіли також шлезькі фабрики, то се само собою зрозуміле, але ся обставина не доказує, що на тім не потерпіла також українська торгівля. Правда, д[обродій] Кордуба инакше, видно, думає і при тій нагоді згадуючи про старання австрійського посла виеднати у російського правительства знесенє згаданої заборони робить знова велике відкритє: австрійський посол робив сі заходи „зовсім не з прихильности до України, але виключно таки у своїм власнім інтересі“. Я — ж після д[обродія] Кордуби твердив навпаки, через що він мені закидує непорозумінь і qui pro quo.

Але ж я виразно зазначив (ст. 85), що сих заходів „Австрія не робила з якоїсь особливої любови до України і з бажання їй помощи, але для оборони своїх власних інтересів“. І де ж тут ті „ярі непорозуміння“, ті qui pro quo? Якщо вони і є, то не в моїй розвідці а в рецензії д[обродія] Кордуби, який без церемонії ескамотує мої висновки і тверження подаючи їх за свої відкриття. Тільки-ж такий „методичний“ modus звичайно називається не „непорозумінєм“ а инакше...

На кінець рецензії д[обродій] Кордуба припас для мене просто убийчий удар — закид, який має показати найбільший мій „методичний“ промах: цілковиту буцімто суперечність між початком і кінцем моєї студії. Автор — виводить д[обродій] Кордуба — говорить на початку своєї розвідки, що кінець XVII і перші три десятиліття XVIII в. зазначаються значним розвоєм торгівлі лівобічної України, а на кінці старається показати погубні наслідки для України російської економічної політики: упадок української торгівлі і промислу, занепад міщанської верстви, підорване козацьких і посполитських кругів і т. п. Мало того, автор не тільки висловлює такі твердження, але і подає причини чому так було, наслідком чого торгівля на Україні розвивалася. Шан[овний] рецензент читає і очам своїм не вірить. Як се так: розвій і упадок плюс і мінус — як се погодити? Що д[обродій] Кордуба не вірить своїм очам — се він добре робить, бо ті його очі, як ми виділи, дуже часто не бачать того, що є, а натомість бачать те, чого в дійсности нема. Так воно сталося і в сім випадку, де шан[овний] рецензент свою власну діалектику силкується представити як ніби то суперечність між початком і кінцем моєї розвідки. Бо-ж не моя вина, що д[обродій] Кордуба ніколи не бачив побіч себе плюсів і мінусів та що живе жите не укладається в рамки якоїсь фантастичної методи шан[овного] рецензента. Через те я говорючи про шкідливі наслідки для торгівлі — наслідки, які теж своїм звичаєм д[обродій] Кордуба не докладно вичислив — не міг тим самим стверди-

ти, що з хвилею видання перших заборонних указів 1714—1715 рр. торгівля на Україні цілком спинилася. Навпаки торгівля на Україні наслідком показаних мною причин існувала дальше — се так. Але яка є передовсім чия се була торгівля? І коли б д[обродій] Кордуба був уважніше прочитав мою розвідку або хоч подумав над тими двома тезами, які він сам виписав, що був би сам найшов розв'язку тої ніби то суперечності. Адже-ж я писав виразно про розвій торгівлі лівобічної України, що чей же не мусить покриватися з поняттям: українська торгівля, так само як коли взяти актуальний приклад — закладане і існування шкіл Т. J. L. в українській часті Галичини не говорить само собою, що се українські школи. Так само і в сім випадку було діло з торгівлею. Проте я ствердивши значний розвій торгівлі лівобічної України, присвятив чимало місця щоби показати, як завдяки російській політиці (яка далеко не вичерпувалася самими заборонними указами що до заграничного ввозу і вивозу) ся торгівля переходила з рук українських Якимовичів, Кричевців, Козляниць і т. д. в руки не тільки російських Меншикових але і Строганових, Михайлових, Бриндових ін[ших] московських, калужських і т. д. купців. А хиба торгівля на Україні в руках чужих купців може називати ся українською? От се то власне і було, що спричинило упадок української торгівлі, занепад української міщанської верстви і т. д.

І деж тут ся, так дуже д[обродієм] Кордубою підчеркувана, суперечність?

Свою рецензію закінчив д[обродій] Кордуба дотепом неособливо високої проби. Та на се реагувати не варто, тим більше, що коли викинути придумані самим д[обродієм] Кордубою підстави для такого дотепу — а власне „упромисловлене краю“ і „воєнний стан“, то з самого дотепу нічого не лишиться. Для того за се я немаю найменшої претензії.

Але одного все таки можна від д[обродія] Кордуби жадати: Коли вже не доброї волі супроти критикованого ним автора, то в усяком разі сумнівності в реферованю думок чужих праць без огляду на те, чи вони йому подобають ся чи ні.

І. Джиджора

22. X. 1912, Львів

ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1301, арк. 1—20. Рукопис. Автограф.

1. „Комісія про комерцію“ — йдеться про відрядження 1720 р. Комерц-колегію до великого торговельного центру — Ніженя (Ніжина) колезького асесора Василя Блеклова для збору інформації про стан української торгівлі, оскільки територію Гетьманщини Комерц-колегія розглядала як вигідну транзитну базу для експорту російських товарів. У висновках „Комісії про комерцію“ прямо зазначалося, що Україна тоді мала тісніші торговельні контакти з Польщею і Туреччиною, ніж з Росією. Див.: Дубровський В. До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН / За ред. акад. М. Грушевського та проф. О. Грушевського. — К., 1931. — Кн. XXVI. — С. 370—373.

2. Меркантильна система, меркантилізм (франц. mercantilisme, італ. mercante — торговець, купець) — напрям у політичній економіці та економічна політика ряду європейських держав у XV—XVIII ст., спрямована на захист національної промисловості й передовсім торговельних інтересів країни.

Рецензія М. Грушевського:

Іван Джиджора: Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр. // Записки НТШ.— Львів, 1911.— Т. СІ, кн. І; Т. СІІ, кн. ІІІ; Т. СV, кн. V.

Ся студія вже підчас свого друкування на сторінках Записок звернула на себе увагу, а тепер, вийшовши осібною книжкою, повинна знайти широкий круг читачів не тільки серед спеціалістів-істориків, але і серед нашого громадянства. Написана строго науково і документально, вона розгортає одначе таку цікаву сторінку з життя нашого народу, кидає таке яскраве світло на процес задавнення життя старої Гетьманщини російським централізмом, що має високий інтерес для всіх, хто цікавиться нашим життям — причинами упадку українського національного життя і пасивності нашого громадянства перед офіціальним обрусінням...

Історія політики російського правительства супроти Гетьманщини ще мало розсліджена в подробицях, і власне економічна сторона її досі майже не звертала на себе уваги дослідників, навіть і матеріялу для неї досі не публіковано. Д[обродію] Джиджорі прийшло ся звернути ся до архивів і на підставі архивного матеріялу (з харківського історичного архиву, архиву міністерства юстиції, збірки Марковича в Румянцівському музею й ин[ших]) він дав інтересний і багатий змістом образ української торгівлі в першій чверті XVIII в., фіскальних і поліційних розпоряджень російського правительства, тих впливів, які вони мали на розвій української торгівлі — того знищення, яке вони робили в ній і взагалі в українській економічній житю, почасти зовсім забиваючи всяку торгівлю своїми неможливими причіпками й формальностями, почасти — віддаючи останки сеї торгівлі ріжним захожим, великоросійським елементам, до котрих нова великоросійська адміністрація була прихильнійша — бо до своїх. Автор влучно виказує, як західні меркантильні ідеї, котрими переняв ся цар Петро і його помічники, вироджували ся в абсурдні форми, перейшовши через звісну грубість і безпардонність Петрової епохи — сього „великоросійського обыкновенія“, під котрим в тодішній Україні розуміли такий порядок, де вже не можна розрізнити закона від самоволі урядника, як характеризує автор (с. 81), — і поруч того виступали чисто політичні мотиви — трактованне України, як провінції чужої і ворожої московському житю, котру хотіли можливо використати, і разом — придавити, знищити. Регляментація української торгівлі, розпочата Петром, була одним з дуже сильних ударів автономности Гетьманщини, різким порушенням українських прав, і сенат зпочатку пробував стримати царя від сеї регляментації супроти українського „вольного народу“ (с. 42). Але одно порушення за другим творили прецеденти, і безпардонні обмеження, накази і заборони скоро стають нерозлучною прикметою життя Гетьманщини і не тільки паралізують її економічне жите, але дезорганізують її весь політичний уклад і викликаючи почуття нової безборонности і безрадности перед капризами центрального правительства, деморалізують громадянство, зневіряють його в можливости якої небудь політичної роботи на ґрунті української автономії й приводять до тої політичної пасивности і деморалізації, з якої видів ся оден вихід, оден просвіток — поверненням правительством старих прав, що й стає провідним мотивом політичного мишлення Гетьманщини.

Автор основно вияснює правительственні розпорядження на загальнім тлі московської практики, змагання гетьманського правління і громадянства і дає багато живих образків з тодішнього життя Гетьманщини, які добре ілюструють наслідки сеї московської економічної політики на українським ґрунті.

М. Грушевський

Літературно-науковий вістник (Київ).— 1912.— Май.— Т. LVII, кн. V.— С. 391—392.

Висновки про дисертацію Івана Джиджори (1912)

Оцінка докторської дисертації п[ана] Ів. Джиджори „Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 р.“

Економічне життя Гетьманщини взагалі досі дуже мало освітлене і економічна політика російського правительства супроти неї тільки принагідно зачіпювала ся в дотеперішніх студіях (між іншими в статях того ж автора: „Причинки до історії відносин рос[ійського] правительства“ і „Матеріали арх[іву] юстиції до історії Гетьманщини“). В предложеній праці автор звернувши ся до архивальних, недрукованих матеріалів (Харківського історичного архіву, архіву міністерства юстиції, Румянцевського музею), вперше дав широкий, деталічно пророблений образ з сеї сфери: представив стан української торгівлі в перших десятиліттях XVIII в., ті перепони, з якими вона стрічалась, схарактеризував торговельну політику* російського політика і її руїнні впливи на українську торговл[ю], котру з „квітнучого стану“, в якій застала її по Мазепі, звела до розбитків епохи Апостола, і то в значній мірі відсунула від них тубильне українське купецтво, а передала в руки великоросійських купців і „розночинців“. Автор влучно вказав в сій політиці поруч впливів сучасного меркантилізму також спеціальні політичні мотиви — московські централістичні змагання, представивши сю торговельну політику як одну з складових частин програми „прибирання к рукам Малої Росії“. Коментар до правительствених розпоряджень дано з повним знанем діла. Виклад документальний строго науковий (міг би бути більш переглядним і прозорим). Праця становить цінну вкладку в наукову літературу Гетьманщини і викликала широке заінтересованнє. Як докторська дисертація вона більше ніж відзначаючо вдовольє вимогам.

Мих[айло] Грушевський

Zgadzam się z powyższą oceną i aprobacją rozprawę p[ana] Iwana Dżydzory jako dusertację doktorską.

Ludwik Finkel

ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 727, арк. 156. Рукопис. Автограф. Книга протоколів про складання докторських екзаменів і висновки на докторські дисертації.

* Підкреслено М. Грушевським.

Лист Миколи Залізняка до Івана Джиджори

22. XI. [1]912, Липськ

Дорогий Іване Миколаєвичу!

Що Ви поробляєте? Будьте добрі, передайте жінці моїй [Олені Залізняка.— В. П.] для мене один примірник Вашої статті про Екон[омічну] політику рос[ійського] прав[ительства], я не встиг її прочитати в Записках. Хочу прочитати цілу, бо рецензія д[окто]ра Кордуби видалася мені дуже підозрілою й мало переконуючою — занадто білими нитками шито. Навіть С. Єфремов, для якого не може бути нічого доброго з Назарету, і той зовсім інакше оцінив Вашу роботу.

Пишіть, що у Львові чувати, які там тепер напрями в політиці, чи все по старому. Що Михайло Сергієвич тепер пише?

Здоровлю Вас щиро Ваш М. Залізник.

Leipzig, Königstrasse, 12. III. [19]14.

ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2316, арк. 34—35 зв. Рукопис. Автограф.

Олександр ДОМБРОВСЬКИЙ

Українське історичне товариство (Нью-Йорк, США)

ДЕЩО З ІСТОРІОГРАФІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОТОІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ГАЛИЧИНІ ДО 1939 РОКУ

Основним поштовхом до інтенсивних досліджень минулого території України стали археологічні розкопки у ХІХ ст., які разом з відчитанням ієрогліфного й клинового письма Шамполіоном і Гротефендом почали відкривати нові горизонти як пра-, так і ранньоісторичного життя на наших землях. Постулат *ad fontes* змусив майже всю тодішню історичну науку приділити особливу увагу нововідкритим документам на глиняних табличках, далі знахідкам епіграфіки і, нарешті, залишкам матеріальної культури, тобто інвентареві розкопаних могил і поселень. Характерною рисою дослідження ранньої історії, або, як її інакше називають, протоісторії, те, що дослідник має справу не лише з писаними джерелами, але й археологічними знахідками. Тобто там, де немає достатньо писаних джерел або цілком немає, треба послуговуватися інвентарем розкопаних могил і поселень. Коли ж дослідник має у своєму розпорядженні одне й друге, тоді використовує джерельні дані з античної історіографії, доповнюючи їх археологічними матеріалами. Класичним прикладом методології досліджень, де можна застосовувати як відомості з писаних джерел, так і матеріали, відкриті археологами, є Геродотова „Скитія“. Тому подаючи загальний нарис історії досліджень у ділянці ранньої історії — протоісторії, неможливо цілковито відсепарувати історію від археології та музейництва, бо вони доповнюють один одного.

У зв'язку з політичними обставинами поділ території України у минулих століттях на Східну Україну під окупацією Росії й Галичину під Австрією залишив свій відбиток і в українській науці. Хоч загалом існував один основний принцип розділеної кордонами української науки, а саме служіння українській науковій, зокрема історичній, правді. Прикладом цього може бути той факт, що меценатами Наукового товариства ім. Шевченка стали наші культурні діячі зі східноукраїнських земель, а далі й світла постать нашого найвидатнішого історика М. Грушевського, котрий двадцять років працював у Львові в НТШ як його голова і як професор Львівського університету, у якому викладав східноєвропейську історію, а насправді історію Руси-України. Тому порушуючи питання досліджень ранньої історії України на галицькому терені, аж ніяк не можна обминути мовчанням особу М. Грушевського, незважаючи на те, що він родом з центральноукраїнських земель. Крім того, дослідження ранньої історії України, у цьому випадку Галичини, пов'язані також зі світом польської науки.

Перші археологічні розкопки й дослідження праісторії й протоісторії України мали здебільшого аматорський характер, бо проводилися любителями історії й старожитностей. Доречним буде пригадати, що від VII—VI ст. до нашої ери північне Причорноморське узбережжя покрито цілою низкою факторій, а згодом колоній, заснованих грецькими купцями-колоністами, які скуповували сільськогосподарські продукти від місцевих хліборобів й вивозили їх до Греції, а з метрополії спроважували кераміку, ювелірні вироби й прикраси, які продавали населенню тодішньої Скітії. Грецькі купці пускалися зі своїх колоній досить далеко у глиб материка й водними шляхами, залишаючи там свої сліди для подальших археологічних відкриттів. З плином століть підземними знахідками зацікавився науковий світ, а разом з тим при східно- й середньоевропейських університетах поставали археологічні центри. Таким чином археологічні розкопки й дослідження переходили до рук фахових дослідників.

Цей Sturm und Drang на полі пра- й ранньоісторичних досліджень особливо відчутний перш за все на центральноукраїнських землях, де виявилось найбільше слідів з часу грецької колонізації у причорноморській смузі. Але ті впливи сягали й західноукраїнських земель, тобто далеко пізнішої Галичини, що також викликало зацікавлення з боку дослідників. Ми не згадуємо тут про сліди давніших епох, а саме кам'яної доби, бо це заторкує уже саму археологію, тобто праісторію. Наша ж тема стосується ранньої історії, тобто протоісторії.

Під цим оглядом на увагу заслуговує згадка про Львівський археологічний центр у XIX ст., у першій половині якого дослідження набувають характеру науки про матеріальну культуру України і взагалі слов'янського світу. Вважаємо, що згадану добу можна би назвати періодом загальних славистичних досліджень, але включали дослідження у ділянці не лише самої археології, але й етнографії, фольклору і взагалі ранньоісторичного життя. Дослідниками були спольщені потомки української або білоруської шляхти, а також дехто з поляків-українофілів. До чільніших постатей цієї доби, пов'язаних зі західноукраїнськими землями, можна зарахувати А. Чарноцького (псевдонім — Зоріан Доленга-Ходаковський) — білоруса з походження, який розпочав свою дослідницьку діяльність з Віленського музею, також Францішека Сярчинського — священика, який був, між іншим, директором „Оссолінеума" у Львові, видавав „Czasopismo księgozbioru publicznego im. Ossolińskich" (1818—1829) та підготував до друку „Słownik historyczno-statystyczno-geograficzny Królestwa Galicji"¹, що містить опис Галичини та абетковий опис міст і сіл Галичини. Крім того, він видав друком низку статей археологічного зміс-

¹ Словник, однак, ніколи не був виданий. З'явилися лише окремі статті про Перемишль, Самбір, Белз, Теребовлю і Звенигород. Siarczyński F. Wiadomość o dawniejszym i późniejszym stanie miasta Przemyśla // Czasopismo Naukowe księgozbioru publicznego im. Ossolińskich. — Lwów, 1829. — N 1. — S. 3—22; його ж. Opisanie miasta Sambora i obwodu jego // Там само. — N 2. — S. 50—73; його ж. Dzieje niegdyś Księstwa Bełzkiego i miasta Bełza // Там само. — N 3. — S. 14—32; його ж. Wiadomość o Trembowli i Dźwinogrodzie // Там само. — N 4. — S. 31—39. Див. про це також: Дашкевич Я. Східна Галичина в историко-географічних словниках кінця XVIII — 70-х рр. XIX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — К., 1963. — № 2. — С. 13—14; Купчинський О. А. До питання складання словника географічних назв України // Історичні джерела та їх використання. — К., 1971. — Вип. 6. — С. 101.

ту. З видатних пам'яток він, мабуть, уперше звернув увагу на так званий „Троянів Вал“. Представником тієї доби також є Павло (Паулі) Жегота (1814—1895) — людина з археологічними зацікавленнями, послідовник З. Доленги-Ходаковського. Народився у Новому Санчі, а після закінчення гімназії під впливом Доленги здійснив власним коштом подорож по Галичині, збираючи українські й польські пісні, відвідуючи монастирі, малюючи надгробки й описуючи старовину. Видав „Pieśni ludu polskiego w Galicyi“² (1838), „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“ (1839—1840) у двох томах³ та збірник археологічних пам'яток „Starożytności Galicyjskie“⁴.

1848 р. у Збручі знайдено кам'яну статую, яку визначено як постать Святовида з пантеону слов'янських божеств. Ця подія не могла не вплинути на науковий світ, зокрема слов'янський, а постановою австрійського уряду було створено Комісію для досліджень і консервації пам'яток архітектури й видано відозву Археологічної комісії у Кракові про збирання пам'яток старовини.

Згадані нами перші прояви наукових зацікавлень старожитностями Галицької землі і їх дослідження відбувалися, можна сказати, „під спільним дахом“, тобто спільно, українських (за тодішнім терміном — руських) і польських дослідників-українофілів у душі панславізму. Але з другої половини XIX ст. починає поступово зміцнюватися процес консолідації русько-українських національних сил унаслідок культурно-національного ренесансу, що у подальшому не могло не впливати і на розвиток західноукраїнської науки, у тому числі й на полі досліджень русько-українського минулого, тобто пра- й ранньої історії.

Заснування у Львові 1873 р. Товариства ім. Шевченка стало підставою для подальшої, уже незалежної від чужих чинників, спільної діяльності українських дослідників рідної старовини. На тлі періоду консолідації народнокультурних сил виступають такі імена, як І. Могилиницький, А. Петрушевич, І. Шараневич, Й. Левицький та інші. Їхня праця була зосереджена на дослідженнях пам'яток національної культури, а передусім пошукуванні пам'яток княжої Русі та розташування її столиці — Галича. Я. Пастернак у своїй праці „Старий Галич“ подає історію тих пошуків і їх вислідів⁵. Якраз о. Антін Петрушевич (1821—1913) як археолог-аматор, який одним із перших почав друкувати археологічні розвідки українською (руською, як тоді називали) мовою, присвятив багато уваги вивченню старого Галича, вів його розкопки й заохочував до того інших. Черговим репрезентантом студій над русько-українською старовиною був професор Львівського університету, археолог-аматор Ізидор Шараневич (1829—1901). Він провадив археологічні роботи у Галичі — розкопував старі могили, цвинтарі і водночас публікував висновки своїх досліджень українською, польською й німецькою мовами. У своїй праці про давнє минуле української території (прикарпатська смуга)⁶ автор досліджує пам'ятки грецького й римського письменства, що стосуються

² Pieśni Ludu polskiego w Galicyi / Zebrał Żegota Pauli.— Lwów, 1838.

³ Pieśni Ludu ruskiego w Galicyi / Zebrał Żegota Pauli.— Lwów, 1838—1840.— Т. 1—2.

⁴ Żegota Pauli. Starożytności Galicyjskie.— Lwów, 1840.

⁵ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850—1943 pp.— Краків; Львів, 1944.

⁶ Szaraniewicz I. Kritische Blicke in die Geschichte der Karpaten-Völker im Oltertum und im Mittelalter.— Lemberg, 1871.

найдавніших століть нашої історії. Згадана праця складається з дев'яти розділів. Перший з них подає історію карпатських народів та стародавні праці про них; другий — розповідає про Геродота, його попередників і наступників. У третьому розділі автор пише про Страбона, географа з I ст. до нашої ери й початку I ст. нашої ери. У четвертому розділі йдеться про Плінія, римського природознавця; у п'ятому — про Тацита, римського історика з I ст. нашої ери; у шостому — про Птолемея з Олександрії, грецького географа з II ст. нашої ери; у сьомому — про Діона Кассія; у восьмому — про певтінгерську таблицю, а дев'ятий розділ містить закінчення з висновками.

У зв'язку з дослідженнями ранньої історії Руси-України на увагу заслуговує характерна для тодішньої доби постать Омеляна Партицького, гімназійного учителя (1840—1895), автора праць з давньої й середньовічної історії України, а серед них публікації про „Велику славянську державу”⁷. Характерною особливістю цієї праці О. Партицького про скитів є його погляд, що скити були слов'янами (це зауважуємо вже у заголовку). На початку згаданої книжечки, обсяг якої становить сто сторінок, автор намагається з'ясувати саму назву „скити” й доходить висновку, що її можна легко пояснити на основі слов'янських мов, а передовсім української: „скитатися”, „скиталець” означає блукати, бурлакувати, переходити з місця на місце. Як знаємо, у той час учені особливо цікавилися походженням скитів. Хоч уже тоді в науковому світі здобувала собі утвердження теорія про іранське походження скитів, то старий погляд — з XVIII і початків XIX ст. — про монгольське походження скитів не здавав ще своїх позицій.

О. Партицький подає саме „слов'янський варіант” концепції про походження скитів, можливо, пов'язаний з нуртуючими у той час впливами панславізму та тенденціями продовження слов'янської традиції якнайдалі вглиб історичного минулого, а отже, про протоісторію. О. Партицький описує у своїй праці перебування Геродота на території України, вважаючи, що античний історик справді відвідував наші землі, тобто тодішню Скитію. Згодом він переходить до опису Скитії і її мешканців, тобто скитів і їхніх сусідів. Між іншим, дослідник подає міфічний початок скитів, тобто такий, яким його подавали у своїх оповіданнях самі скити. О. Партицький пише, що давньою назвою Дніпра є Славута. Шимон Окозький, домініканин, письменник XVII ст., пояснював цю назву так: „Славута — це слави гута”. В оповіданні про початок скитів довідуємось, що Зевс одружився з дочкою Дніпра, і від їхніх потомків походять скити. У зв'язку з тим виникає запитання: що таке „дочка Дніпра”? О. Партицький на це питання відповідає ось як: згідно з Геродотом, Дніпро впливає із джерел на півночі. На скитській границі, де ріка Березина впадає у Дніпро, Дніпро прибирав назву Геррос і так звався аж до порогів. У литовській мові „тіріюс” означає „слава”, „хвала”. Автор покликається на думку литовських мовознавців, згідно з якою литовська мова є найближчою до слов'янських і в ній криється праслов'янська бесіда. З того бачимо, як каже далі О. Партицький, що в скитську добу Дніпро звався Славутицею. Навмисне подаємо тут ці характерні на

⁷ Партицький О. Велика славянська держава перед двома тисячами літ. — Львів, 1889.

тодішній час висновки. Це був період, коли допоміжні історичні дисципліни ще не розвинулися, мовознавчі дослідження також були у зародковому стані, порівняно з нашою добою, унаслідок чого йому особливо характерні різні гіпотези. Нарешті, автор подає опис релігії та обрядів у скитів і розповідає про назви мешканців цієї території за праслов'янських часів.

Інша праця О. Партицького, в якій присвячено багато уваги скитам, це „Старинна історія Галичини“⁸. У ній автор розкриває перед нами образ Галичини у давнину. Він досліджує, які народи замешкували цю частину нашої Батьківщини, й описує не лише географічні умови життя, але й їхні звичаї та релігійні вірування. Праця складається з чотирьох розділів та додатка. Перший розділ ознайомлює читача з Тракією і її мешканцями — тракійцями, другий — із гетами та їхньою батьківщиною — Гетією. У третьому розділі автор пише про Скитію та скитів. Він дає географічний опис Скитії, а відтак переходить до характеристики скитів, їхньої релігії, а також їхніх сусідів. При географічному й етнографічному описі Скитії опирається на реляції Геродота. У четвертому розділі досліджує історію гетів. У додатку до розглядуваної праці автор намагається розв'язати питання народности даків, мешканців Семигорода за часів римського цісарства.

На сьогодні праці О. Партицького є дуже застарілими і мають свою вартість лише в аспекті історії розвитку досліджень протоісторії на ґрунті української науки. Концепції О. Партицького, а особливо його думки щодо слов'янського походження скитів, далеко не витримують сучасної академічної дискусії на тлі розвитку історії як науки і її допоміжних дисциплін.

Як уже мовилося, на галицькому ґрунті тривалий час працював М. Грушевський, і той період його наукової діяльності на терені НТШ належить хронологічно до наукового життя Західної України. З публікації видатного історика належить у цьому випадку виокремити його „Виймки з джерел до історії України-Руси до половини XI віку“⁹. М. Грушевський подав тут в українському перекладі найважливіші фрагменти з різних джерел (грецьких, римських, візантійських і арабських авторів), де йдеться про наші землі. На початку праці автор подав деякі дані про Геродота, окремі розділи його „Скитії“, головню етнографічного змісту, та пояснення. 1898 р. з'явилось перше видання першого тому „Історії України-Руси“¹⁰ Михайла Грушевського, який тоді уже чотири роки працював на посаді професора Львівського університету. У першому томі його „Історії“, головню у третьому виданні, де видатний історик починає минуле русько-української землі від палеоліту, подана пра- й ранньоісторична картина нашої території з оглядом наукових даних на тодішньому етапі досліджень. Тут багато уваги присвячено проблематиці Геродотової „Скитії“. Цей огляд М. Грушевського ще й досі має свою наукову вар-

⁸ Партицький О. Старинна історія Галичини.— Львів, 1894.— Т. 1: Від VII-го віку перед Христом до року 110 по Христі.

⁹ Грушевський М. Виймки з джерел до історії України-Руси до половини XI віка.— Львів, 1895.

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси.— Львів, 1898.— Т. 1: До початку XI віку. (Збірник Історично-філософської секції НТШ.— Т. 1. 2-ге вид.: Львів, 1904; 3-тє вид.: К., 1913; 4-тє вид.: К., 1991).

тість, незважаючи на те, що від часу появи третього видання першого тому його „Історії“ минуло понад вісімдесят років і великий прогрес на полі пра- й ранньоісторичних досліджень, а саме в аспекті археологічних відкриттів, є незаперечним.

Згусток світла на нашу протоісторію кинула також праця Івана Франка під назвою „Причинки до історії України-Руси“¹¹. Ця праця мала бути критичним оглядом „Історії України-Руси“ М. Грушевського, але насправді вона є передусім збіркою дуже цікавих причинків, а разом з тим й перекладів з джерел до історії України. Тут маємо значну частину Геродотової „Скитії“ у перекладі на українську мову, де поданий опис Скитії та її мешканців, їхні звичаї та релігійні вірування, а отже, значна частина етнографічного матеріалу. Поряд з давнішими частковими перекладами О. Партицького й М. Грушевського це є найбільший у той час, тобто перед Першою світовою війною, переклад, бо повний переклад Геродотової „Скитії“ з'явився пізніше, про що буде сказано далі. Наприкінці праці І. Франка вміщений додаток, де автор розмірковує про деякі можливі сліди скитської традиції в історії та побуті українського народу. Звичайно, такі концепції, які видавалися правдоподібними на тодішньому етапі розвитку історичної науки, сьогодні вимагають дуже обережного підходу до справи. З одного боку, переклад окремих розділів Геродотової „Скитії“, який здійснив І. Франко, є з мовного огляду, без сумніву, кращим від перекладу М. Грушевського у його „Виїмках з джерел“, але з другого — концепції І. Франка у згаданій його праці з ранньоісторичної проблематики не дорівнюють історичному мисленню М. Грушевського, бо один був письменником і поетом, а другий великим істориком.

Разом з дослідженнями нашого ранньоісторичного минулого на основі найдавніших писаних джерел проходили й археологічні дослідження, які доповнювали один одного. У цьому випадку доречно згадати про публікацію, яка належить до археології Галичини, а саме слідів скитської культури у Галичині¹². Її автор, передчасно померлий талановитий галицький археолог Володимир Гребеняк (†1915), написав кілька цікавих праць. Одна з них є якраз згадана праця. Автор статті доводить, що територія Галичини у давні часи, а передовсім у добу так званої скитської культури, була пов'язана не, як думають учені, зі заходом, але зі східно-українськими землями. Про це свідчать розкопки у Борщівському (1877), Заліщицькому (1883) й Городенському повітах. Речі, які знайшли у розкопаних могилах, вказують на тісний зв'язок Галичини зі Східною Україною — саме тут розвивалася так звана скитська культура й звідти розходилася на захід. Час того культурного зв'язку можна означити VII—VI ст. до нашої ери. Якраз перед Першою світовою війною вийшла у Чернівцях праця Пантелеймона Кліма про мілетські колонії у Скитії, де автор подає історію грецької колонізації на північному узбережжі Чорного моря¹³. Перший розділ присвячений положенню Мілету і його зна-

¹¹ Франко І. Причинки до історії України-Руси. Часть перша.— Львів, 1912.

¹² Гребеняк В. Сліди скитської культури в Галичині // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1914.— Т. CXVII—CXVIII.— С. 9—25, 1—17 + 17 іл.

¹³ Klym P. Die milesischen Kolonien im Skythenlande bis zum III. Nachchristl. Jahrhundert.— Czernowitz, 1914. Раніше цю тему порушував М. Паначовний. Паначовний [М. О.] Стародавні грецькі колонії боспорські в межах теперішньої Кубанської області та суміж-

ченню для грецької культури. У другому розділі йдеться про грецьку колонізацію взагалі, а в третьому — про колонізацію узбережжя Чорного моря. У четвертому розділі, що ділиться на кілька частин (підрозділів), автор досліджує Скитію — територію, її положення, кордони, населення й історію. П'ятий розділ ознайомлює читача з культурою скитів: їхнім способом життя, домашнім знаряддям, а далі релігійними віруваннями, воєнним ремеслом та державною організацією. У шостому розділі автор описує розкопки та їх інвентар на північному узбережжі Чорного моря. Сьомий розділ містить відомості про мілетські колонії (Ольвія, Пантикапей, Теодозія, Тирас, Танаїс).

У час між Першою і Другою світовими війнами та після останньої жив і працював визначний дослідник ранньої історії України, добрий знавець Геродотової Скитії Микита Думка. На увагу заслуговує стаття М. Думки про те, чи знали що у давнину про Дніпрові пороги¹⁴. В античній історіографії немає про це ніякої виразної згадки. І в „Історії” Геродота (кн. IV, розд. 53), де є опис Дніпра, згадане питання також не порушене. На відміну від загалу дослідників, які вважають, що античні купці чи представники античної історіографії нічого не знали про Дніпрові пороги, автор згаданої статті має протилежну думку. Основним доказом, на який він опирається, є місце у Геродотовій „Скитії” (IV, 71), де Геродот говорить про поховання скитських царів. Воно звучить так: „Царські могили знаходяться в країні поміж ріками Геррами у тому місці, до якого Бористен є придатний для плавби”. З поданої цитати виходить, що не всюди Дніпро був придатний для плавання, мусили бути якісь перешкоди, тобто пороги. Наприкінці своєї статті автор пояснює причину мовчання про Дніпрові пороги у творах античних письменників. Перша причина географічна. В античну добу у Дніпрі було більше води, тому що навколо простягалися великі масиви лісів, які затримували вологу і внаслідок цього піднімався рівень води. А значить, пороги розташовувалися глибше в нуртах ріки і були менше помітні. Друга причина — економічна. Пороги містилися саме у вигині, так званому коліні, яке робить Дніпро. Щоб заощадити більше часу, купці пливли не тим закрутом, а Інгульцем на північ. Якщо справді було так, як це подає М. Думка, то античні купці не мали змоги стикатися з порогами й не знали про них. Можливо, що Геродот під час свого перебування у Скитії, тобто на узбережжі Чорного моря, а найправдоподібніше в Ольвії, довідався про Дніпрові пороги від когось з грецьких колоністів чи місцевого населення. У кожному разі, зацитоване нами місце з Геродотової „Скитії” заслуговує на увагу в аспекті припущення, що батько історії знав про Дніпрові пороги.

До кола дослідників ранньої історії нашої Батьківщини у Західній Україні належить також молодий і талановитий історик Теофіл Коструба, який, на жаль, відійшов від нас у молодому віці, у розквіті свого непересічного таланту й творчої та наукової праці. Він перший здійснив повний переклад Геродотової „Скитії” на українську мову, який опублі-

них з нею місць. З картою давньої прибоспорської області. Додаток. Рец. на: Забелин И. Е. Объяснение Страбоновыхъ свидетельствъ о местностяхъ Боспора Кимерійского // Труды III Археологическаго сѣзда в Россіи, бывшаго въ Києве в Августѣ 1874 г.— Т. II.— С. 1—33 // Записки НТШ.— Львів, 1893.— Т. II.— С. 5—61.

¹⁴ Думка М. Чи знали що в старині про Дніпрові пороги // Дзвони.— 1931.— Ч. 4—5.

кований за кілька років перед Другою світовою війною¹⁵. Згаданий переклад був задуманий як частина грандіозного, зважаючи на час і обставини видання. Заплановано видати кількатомний „Збірник джерел до історії Руси-України“. У першому томі мали бути вміщені античні джерела (грецький й латинські письменники). У наступних томах заплановано переклади візантійських і згодом арабських письменників, які у своїх творах згадували землі України та їх мешканців. На жаль, вересень 1939 р., тобто початок Другої світової війни, перервав згадані плани. Уже в час війни (під час радянської окупації Львова) автор статті як старший асистент кафедри античної історії Львівського університету працював над перекладом античних письменників (грецьких і латинських) згідно з планом, накресленим ще перед війною. Нам відомо, що Микита Думка, який залишився після Другої світової війни на батьківщині, працював і далі над тематикою ранньої історії Руси-України та публікував деякі свої праці, наприклад, про медицину скитів, яку О. Домбровський зрештешував на сторінках „Українського історика“. Прикро лише, що у його публікаціях відчутний уже більше чи менше напрям підрадянської історіографії, твореної під диктатом партії.

Навіть при короткому огляді росту західноукраїнських національно-інтелектуальних сил у поступовому процесі розвитку нашої науки не можна оминати мовчанням харитативно-меценатську діяльність тодішнього Глави Української Греко-Католицької Церкви. Саме він дуже причинився до поживлення національного культурно-наукового життя української землі. Посівши митрополичий престіл, Андрей Шептицький, крім своєї діяльності на церковному полі, не забував про потреби нашої науки, а також мистецтва. Він підтримував матеріально українських учених, митців, фінансував ведення археологічних розкопок у Крилосі, придбав будинок Національного музею у Львові й розбудував його. Маючи зацікавлення церковно-музейного характеру, кир Андрей постійно дбав про археологічну науку і взагалі дослідження русько-українських старожитностей. За його настановою у Богословській академії Львова введено курс археології України, який читав археолог Ярослав Пастернак. На основі згаданого курсу Я. Пастернак написав свою працю з археології західноукраїнських земель.

На закінчення доречно згадати, що після від'їзду зі Львова М. Грушевського зросли польські впливи, які остаточно закріпилися під час польської окупації західноукраїнських земель. У Львівському університеті кафедра археології була цілком опанована представниками польської науки. Проте як Карл Гадачек, так і пізніший керівник кафедри археології Леон Козловський опрацювали деякі питання з передісторії української території. У той час на кафедрі археології у Л. Козловського працював також археолог Маркіян Смішко, який виконував обов'язки старшого асистента.

1939 р. з приходом до Львова радянської влади Я. Пастернак очолив кафедру археології, а М. Смішко став доцентом. Але це тривало не довго, у 1941 р., з початком Другої світової війни, університет було закрито. Пригнічувана за Польщі українська наука за радянської окупації набувала карикатурних форм, а з приходом німців перейшла у стан повної ліквідації, бо так вимагала політика нацистської Німеччини.

¹⁵ Опис Скитії / З грецької мови переклав і пояснив Теофіль Коструба. Вступ написав Олександр Домбровський.— Львів, 1937.— 104 с.

Сергій БІЛОКІНЬ

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

ПРО ВИДАННЯ, ЗАБОРОНЕНІ НА СТАДІЇ ВЕРСТКИ, АБО ТИРАЖІ ЯКИХ БУЛО ЗНИЩЕНО (1920—1941)

*Якби я був Шекспіром, то написав би трагедію
з життя книги.*

*А людські трагедії — єй-богу, дрібниці, та ще й
скороминуші дрібниці.*

Ю. Меженко. 3 листа до Федора Максименка
від 4 травня 1947 р.

Ця розвідка давалась її авторові не без труду. Мусимо зізнатися, що були проблеми уже з її заголовком. Ідеться-бо про репресії, що впали на те чи інше видання на різних стадіях їх друку. Одного-єдиного слова, що об'єднало б ці стадії, автор не знайшов. У всякім разі, йдеться про видання, які готувалися, існували, але яких тепер на полицях бібліотек немає. Відтак це виняткові, абсолютні раритети. У ХХ ст. були часи, коли винищувано і україніку, і видання на будь-які інші теми (заради цитат чи покликів на Якіра чи Троцького або, умовно кажучи, про режим Тіто — похвальні, коли стосунки з ним погіршились, або, навпаки, критичні, коли з Югославією мирились¹). Отже, йдеться про раритети україністичні, хоч не заперечуємо того, що комусь можуть бути цікаві і якісь інші.

Свого часу великий історик і бібліофіл Олександр Лазаревський, складаючи список раритетів україністики, завів туди по суті її всю, вважаючи, що вся вона раритетна². У ті часи, коли жив і працював Олександр Матвійович, з цим можна було сперечатися. Коли минули роки,

¹ Досвідчений київський бібліофіл Я. Бердичевський згадував про П. Попова: „Он не только подарил мне отдельный оттиск своего „Словника украинских гравиров“ [...] но и [...] почему-то изъятую сразу же после выхода в свет его собственную „Албанию...“ (я ее передал своему молодому коллеге С. Б.) и др.” (Бердичевы сказы о книжниках и коллекционерах града стольного Киева в середине XX века.— К., 2002.— С. 137—138). Судячи з персонального покажчика (Білецький О. І., Сухобрус Г. С., Шолом Ф. Я. Павло Миколайович Попов.— К., 1961.— С. 29—30), рецензії й анотації на цю ґрунтовну працю виходили з липня 1959 по грудень 1960 р. й потрапили до покажчика, підписаного до друку 16 вересня 1961 р. Виходить, вилучено книжку не „сразу же“, а тоді, як зіпсувалися стосунки з „братньою“ країною.

² Пор.: Білокінь С. Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмирова // Київська старовина.— 1998.— Липень—серпень.— № 4 (322).— С. 131—164.

сталася Катастрофа 1917 р., що поглинула стару культуру, зокрема загинули тисячі книгозбірень, а в них книжки незчисленні, з головною думкою О. Лазаревського, що раритетна вся україністика, сперечатися годі.

Але є раритети і раритети. Не кажемо про рукописні сучасників, які, крім кола модних понять, не знають жодних інших. Свого часу, за горбачовської перебудови, виступаючи у Будинку літераторів, автор статті говорив про те, що існують формальні критерії „рідкості” тієї чи іншої книжки. Як відомо, за „одиницю виміру” рідкісної книги Ю. Маркушевич запропонував свого часу кількість збережених примірників Острозької Біблії (200 примірників) і звернув увагу присутніх на те, що в українській літературі ХХ ст. існують видання набагато рідкісніші. Наприклад, „Ліричні поезії” В. Свідзинського (Кам'янець-Подільський, 1922) збереглися лише в одному примірнику, який належав харківському літературознавцеві Андрієві Чернишову, а після його смерті перейшов до киянина Василя Яременка. Кажуть, нещодавно виявлено другий примірник. Не знаємо, чому так сталося з „Ліричними поезіями”, — причина їх унікальності, можливо, випадкова. Буває, навпаки, засаднича рідкість, коли книжки чи журнали були або недодруковані, або їх тиражі знищено.

Серед професіональних істориків побутує думка, нібито рукописне джерело засадничо вище від джерела друкованого. Часто-густо вважають, що примірники друкованої сторінки безконечно багато, і всі вони однакові. Це не цілком так і не завжди так. Досить узяти видання з найбезневиннішого красного письменства 1920-х років у державних бібліотеках. Часто-густо їх відразу й не дошукаєшся: коли мільйонами винищували людей, хто оберігав друковане слово? Крім того, книжки по бібліотеках якщо й є, то вони, як правило, дефектні: тут на титулі видряпане чи закреслене прізвище редактора чи автора передмови, там видерто сторінки. Трапляються відмінності у текстах.

Історіографія питання. На жаль, в історії української культури ХХ ст. це дуже перспективна тема дослідження. Вона повністю покриває іншу далеко не вичерпану тему — історію цензури. Ця тема навіть має вже певну історіографію, представлену іменами видатних учених. Корифеї історичної науки — недовитки УАН, яким пощастило врятуватись і виїхати, — Наталія Полонська-Василенко³ та Олександр Оглоблин писали про знищену спадщину Української академії⁴. На хвилі хрущовської відлиги ботанік Іван Білокінь у легальному виданні розповів про погромле-

³ Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна [1884—1973]. Видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві, знищені більшовицькою владою: Бібліографічна нотатка // Українські бібліологічні вісті (Авгсбург).— 1948.— [Ч.] 1.— С. 51—53. Передруки: Полонська-Василенко Н. Список видань Академії наук, знищених в 1930-х роках // Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії. Ч. II: 1931—1941.— Мюнхен, 1958.— С. 195—199; ії ж. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою.— Париж; Чикаго, 1962.— С. 106—110 (див. також: Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Т. CLXXIII); ії ж. Список видань Академії наук, знищених в 1930-х роках // Книжник.— 1991.— № 4.— С. 23—25.

⁴ Оглоблин Олександр Петрович [1899—1992]. Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської Академії наук у Києві // Науковий збірник / УВАН у США.— Нью-Йорк, 1953.— [Т.] II.— С. 196—198.

ну працю академіка М. Холодного⁵. За перебудови почались публікації про спецфонди⁶. Уже за незалежності Віктор Дудко провів дослідження невипущеного видання Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді⁷, а Василь Ульяновський опублікував ґрунтовні дослідження, розтиражувавши унікальні примірники давніх видань — збірника на пошану В. Антоновича, видання магдебурзьких грамот містам Лівобережної України (1931), монографії Ф. Титова про Київську духовну академію⁸ та ін.

Джерела. Джерельну базу цієї теми ледве намічено. Не можна не загадати **каталогів книжок, що підлягали вилученню**. Відтак ці видання перетворювались на каталоги знищених книжок.

Серед матеріалів Ф. Максименка⁹ автор одержав після його смерті винятково рідкісну брошуру:

⁵ Білокінь Іван Петрович [1914—1975]. М. Г. Холодний — учений-філософ // Філософські проблеми сучасного природознавства. — [К.] 1967. — Вип. 9. — С. 135—153. Пор.: Холодний Н. Г. Мысли натуралиста о природе и человеке. — К., 1947. Надруковано 100 примірників на правах рукопису. Пор.: Готт В., Омеляновський М. Про одну різновидність реакційного світогляду // Большевик України. — 1947. — № 9.

⁶ Див.: Білокінь С. На поликах спецфондів у різні роки // Слово і час. — 1990. — № 1 (349). — С. 69—76. З невеликими додатками автор передрукував її: його ж. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917—1941 рр.: Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — С. 65—74; пор.: його ж. Що це таке: спецфонди? // Літературна Україна. — 1990. — 25 січня. — № 4 (4361). — С. 8; Хроніка УВУ: Гість з Києва // Гомін України: Література і мистецтво. — 1990. — Травень. — № 5 (495). — С. 4 (довідь з історії сов. спецфондів 7 лютого 1990 р., Мюнхен). Лише один з численних рецензентів виявив нерозуміння того, що рецензував один з перших нарисів історії совєтської цензури в Україні. На жаль, у покажчику журналу (Бабич Є. К. та ін. Слово і час: Систематичний покажчик змісту, 1990—1999. — К., 2002) цієї статті через недогляд не зафіксовано.

⁷ Дудко Віктор Іванович [нар. 1959]. Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді // Київська старовина. — 1997. — Січень—квітень. — № 1/2 (315). — С. 48—57.

⁸ Титов Федор Іванович [1864—1935]. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615—1915 гг.): Историческая записка. 2-е дополненное издание. — К., 2003.

⁹ Про Федора Пилиповича автор писав не раз: Білокінь С. Рец.: Максименко Ф. П. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках. — Львів, 1975 // Советская библиография. — 1977. — № 6 (166). — С. 78—79; його ж. Чи можна знати все? // Молода гвардія. — 1977. — 29 березня. — № 61 (4226). — С. 3; його ж. Ветеран библиографии // Вперед (Артемовск). — 1982. — 15 мая. — № 78 (13116). — С. 4; його ж. Праці Ф. П. Максименка в галузі краєзнавчої бібліографії // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Вінниця; Київ, 1982. — С. 48—50; його ж. Чи можна знати все? // Друг читача. — 1982. — 24 червня. — № 25 (1155). — С. 7; його ж. Рец.: Бутрин М. А. Ф. П. Максименко: Бібліографічний покажчик. — Львів, 1983 // Советская библиография. — 1985. — № 2 (210). — С. 82; його ж. Наш перший бібліограф // Наука і культура: Україна. — К., 1986. — Вип. 20. — С. 394—395; його ж. Библиотека Федора Филипповича Максименко (1897—1983) // Актуальные проблемы теории и истории библиолиства: Тезисы сообщений 3-й Всесоюзной научно-практической конференции. — Ленинград, 1989. — С. 108—111; його ж. Внесок Ф. П. Максименка до історично-географічної та краєзнавчої бібліографії // Проблеми історичної географії України: 36. наукових праць. — К., 1991. — С. 147—151; його ж. Федір Максименко: Масштаб особи // Перші книгознавчі читання: 36. наукових праць. — К., 1997. — С. 102—110; його ж. Максименко Ф. П. // Довідник з історії України. Вид. 2. — К., 2001. — С. 443. Пор.: Королевич Н. Ф. Бібліограф Федір Пилипович Максименко. — К., 1996. — С. 3, 5—6, 8, 42—43; її ж. Патріарх української бібліографії // Вісник Книжкової палати. — 1997. — № 2. — С. 39. Автор сподівається, Господь продовжить його дні, щоб він закінчив ту, більшу, працю про Федора Пилиповича, над якою віддавна працює.

— Зведені списки літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів. Список № 2. Список № 1¹⁰. Б. м.: НКО УСРР, Головаліт — Бібуправа, б. р. Здано до складання 9 грудня 1934 р., підписано до друку 15 грудня. Судячи з дат, оригінал повинен був підписати Володимир Затонський як нарком освіти (1933—1938).

— Списки третій і четвертий надруковано на машинці. Останні видання датуються 1935 р., тому Ф. Максименко датував ці списки 1935—1936 рр.

Каталоги повоєнного періоду ми розписали за збіркою колишнього спецфонду Інституту історії.

Авторові відомі також, — часом, на жаль, із других рук* — такі покажчики союзні:

*1) Список книг, подлежащих хранению в спецфондах библиотек по „Алфавитному списку устаревших изданий 1948 г.“

*2) Список книг, подлежащих хранению в спецфондах библиотек по „Сводному библиографическому указателю устаревших изданий 1951 г.“

3) Сводный список № 7 произведений печати, изъятых из обращения приказами местных органов цензуры. — Москва: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1952. — 24 с.

*4) Библиографический указатель устаревших изданий. Серия. У „Списку післявоєнних видань...“ зареєстровані № 2 (23), 5 (26), 1 (28), 3 (30).

*5) Список книг, подлежащих хранению в спецфондах библиотек по библиографическим указателям №№ 10—5 (15).

*6) Список книг, подлежащих хранению в спецфондах библиотек по библиографическим указателям №№ 1 (22), 3 (24), 4 (25), 6 (27).

*7) Список книг, подлежащих хранению в спецфондах библиотек по библиографическим указателям №№ 2 (29), 4 (31)—7 (34), а также по отдельным приказам Главлита СССР.

8) Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Часть II. — Москва: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1961. — 460 с.

9) Приказ начальника Главного управления по охране государственных тайн в печати при Совете Министров СССР. Серия. Відомі накази з такими датами: 1968, 27 листопада; 1970, 20 травня, 30 червня, 29 липня; 1971, 26 березня, 13 травня, 16 липня, 27 грудня; 1972, 6 травня, 14 вересня.

Існує декілька покажчиків республіканських:

10) Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній мережі. — Харків: Вид-во Книжкової палати УРСР, 1954. — 415 с. Тираж не вказано, але примірник автора — № 4429.

11) Список книжок, які залишені у „Зведеному покажчику застарілих видань, що не підлягають використанню у бібліотеках громадського користування та книготорговельній мережі“ 1954 р. Частина I—V. — К.: Друкарня вид-ва „Рад. школа“, 1957—1959.

¹⁰ Примітка проголошувала: „В зв'язку з тим, що у виданому раніше списку № 1 трапились помилки і неточності, цей список видається вразі. Керуватися треба ТІЛЬКИ ЦИМ ВИДАННЯМ“.

* Покажчики, з якими автор не ознайомлений, позначені зірочкою. Перераховано їх у списку № 13.

12) Список книжок, які підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі (які раніше вилучалися окремими наказами та списками Головліту УРСР).— К., 1958.— Вип. I.

13) Список післявоєнних видань, які необхідно вилучити з бібліотек громадського користування на підставі наказів та списків Головліту СРСР і Головліту УРСР (1945 р.—15. 05 1960 р.).— [К.:] Міністерство культури УРСР, [друкарня МСГ УРСР, Б. Шевченка, 14, 1960].— 70 с.

14) Зведений список книжок, які підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної мережі. Частина I.— Харків: Книжкова палата УРСР, 1961.— 16 с.

До української культури мають пряме відношення всі ці списки. Скажімо, у восьмому покажчику зареєстровано працю українського мистецтвознавця про українську архітектуру, видану в Києві¹¹.

Величезне значення мають **реєстраційні покажчики** видань Української академії наук, що включають видання, згодом заборонені:

Іванченко Микола Миколайович [1883 — не раніше 1938] та Стешенко Ярослав Іванович [1904—1939]. Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук. 1918—1929.— К., 1930.

Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1930 рік: Додаток I / Склад Микола Сагарда [1870—1943].— К., 1931.— [4].— 76 с.— 170 записів. Дозволяється випустити в світ (Неодм. секретар О. В. Корчак-Чепурківський).

Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1931 рік: Додаток II / Склад Микола Сагарда.— К., 1932.— 40 с.

Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1932 рік: Додаток III / Склад Микола Сагарда.— К., 1933.— 50 с.

Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1934 рік, 1-й і 2-й квартали (1 січня—30 червня 1934 р.). Друкується за розпоряд. Неодм. секретаря ВУАН І. Й. Агола.— К., 1934.— 64 с.— 64 записи.— 1500 прим.

Каталог видань Видавництва Української Академії наук за січень—червень 1935 року / Коректор М. І. Сагарда. Друкується з розпорядження УАН (Неодм. секретар О. В. Палладін).— К., 1935.— 67 записів.— 52 с. Підписано до друку 15. XI. 1935 р. 3000 прим.

Каталог видань Видавництва Української Академії наук за липень—грудень 1935 р.— К., 1936.— 60 с.

Каталог видань Академії наук УСРР. № 1.— К., 1936.— 163 с.

Каталог видань Академії наук УРСР. № 1.— [Київ; Львів: Друкарня АН УРСР (Львів, вул. Оссолінських, 11)], 1941.— 92 с. Містив надруковані видання, які були у продажу, а також ті, що мали вийти з друку протягом червня і липня 1941 р. Підписано до друку 13. VI. 1941. Тираж 1450+50 прим. У світ не вийшло.

К-ч I. [Крип'якевич Іван Петрович, 1886—1967]. Історичні видання Української Академії наук у Києві 1926—1927 р. // Записки НТШ.— Львів, 1928.— Т. CXLIX.— С. 223—235. І окремо.

¹¹ Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г.— К., 1918; пор.: Слабченко М. Е. Хозяйство гетманщины в XVII—XVIII столетиях.— Одесса, 1923.— Т. 3 (sic); Нарбут В. В огненных столбах.— Одесса, 1920.

Перелік поточних видань АН УРСР з 1928 р. подавався у журналі „Вісті Всеукраїнської Академії наук”, згодом — „Вісник Академії наук УРСР”.

Видання Академії наук УРСР, 1919—1967: Суспільні науки: Бібліогр. покажчик.— К.: Наукова думка, 1969.— 650 (+ 2) с.— 3661 запис.— 1000 прим.

Рец.: Гавриленко Віталій // Архіви України.— 1970.— № 2 (100).— С. 99—100.— Підп.: Я. І. Дж.: Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР 1971 року.— К., 1971.— С. 139.

Найдоступніше нині й найповніше видання 1969 р.¹² справляє дивне враження. Вийшовши напередодні арештів 1972 р., воно знайомить читача з працями голови Центральної Ради М. Грушевського, емігрантів В. Козловської, П. Курінного і навіть К. Штепи. Разом з тим тут зовсім немає робіт С. Єфремова (очевидно, їх викреслено уже з рукопису). Описуючи 4-й (№ 2401) і 3-й (№ 2417) томи „Повного зібрання творів” Т. Шевченка („Журнал” і „Листування”), що вийшли за зразкового редагування С. Єфремова, упорядники й тут „зняли” його прізвище (мабуть, за чийось наказом). Виходить, працювали вони не лише з загальними фондами ЦНБ АН УРСР, їм було дозволено використовувати і спецфонд. Але спецфонд не містив усього репертуару видань ВУАН, оскільки по війні був він уже не той, що давніше, а відновлений¹³, і відновили його далеко не повністю.

Видавничі анонси. На початку 1930-х років Всеукраїнська Академія наук найміцніше була пов'язана з Державним видавництвом України. У деяких випадках видавничі каталоги й анонси були разом з тим каталогами здійснених видань ВУАН і оповістками про видання, які лише друкувались. Із видавничих анонсів нам цікаві лише такі, де оголошено про видання книжок, які у світ так і не з'явилися. Таких є декілька.

На обкладинках шостої книжки „За сто літ” (Харків; Київ, 1930. Замовлення № 399) вміщено оголошення від Державного видавництва України: „Приймається передплата на рік 1930 на науковий журнал українознавства „Україна”¹⁴ з додатком „Наукового збірника за рік 1930”. В цім році „Україна” виходитиме в зменшенім форматі з огляду на перехід на обов'язковий стандартний формат паперу, але з відповідним збільшенням числа аркушів. За ухвалою період-сектора ДВУ цього року має вийти 8 книжок з додатком „Наукового збірника”. Передплата лишається без змін [...] За доплату 1 крб. за 1 кн. передплатники „України” одержать дуже важне для українців і українознавців видання: „Первісне громадянство та його пережитки на Україні”.

¹² Про спецфондівський каталог 1930 р. тут у передмові сказано дослівно так: „[...] він давно вже став абсолютно недоступним для широкого читача” (С. 4).

¹³ Перед евакуацією 1941 р., „щоб не потрапив до рук ворога”, його було спалено у внутрішньому бібліотечному подвір'ї. Вважається, тоді загинуло близько 100 тисяч томів. Див.: На звільнених землях: З Києва // Краківські вісті.— 1942.— 25 січня.— Ч. 14 (461).— С. 2; Величаві твори української культури // Там само.— 17 лютого.— Ч. 31 (478).— С. 6; Кузьмин Е. Судьбы трофейных архивов // Литературная газета.— 1991.— 2 октября.— № 39 (5365).— С. 13.

¹⁴ Див.: Науковий часопис українознавства „Україна” (1907—1932): Покажчик змісту / Упоряд. Раїса Майборода, Володимир Врублевський.— К., 1993.— 141 с. (Науково-довідкові видання з історії України.— Вип. 22).

Однак протягом року погром Академії тривав. У результаті вийшли „Наукові збірники” лише за 1924—1929 рр. Обіцяний і, самозрозуміло, цілком приготований до друку „Науковий збірник за рік 1930” у світ не з’явився. Що стосується „Первісного громадянства”, то 1929-м роком було позначено три його випуски: перший надруковано 1929 р., другий і третій — 1930-го. „Первісне громадянство” за 1930-й р. теж не вийшло.

Далі на звороті першої сторінки розглядуваної обкладинки вміщено перелік 19—38 виданих томів „Записок Українського Наукового товариства в Києві” (тепер Історичної секції ВУАН) за редакцією М. Грушевського і томів, що якраз друкувались. Внизу було надруковано примітку: „Виказ т. т. I—XVIII, що вийшли до 1924 року, вміщено в „Науковому Збірнику за рік 1924”; вони розійшлися”¹⁵. 1924-й рік було узято як певний рубіж не випадково. Правдоподібно, так було відзначено повернення до Києва Президента УНР, великого українського історика Михайла Грушевського. Відтак він продовжував ту серію, яку було свого часу задумано, і нумерував її далі:

- Т. 19. *Науковий збірник за рік 1924.*
- Т. 20. *Науковий збірник за рік 1925.*
- Т. 21. *Науковий збірник за рік 1926.*
- Т. 22. *Київ та його околиця.*
- Т. 23. *Чернігів і Північне Лівобережжя.*
- Т. 24. *За сто літ. Кн. 1.*
- Т. 25. *За сто літ. Кн. 2.*
- Т. 26. *Науковий збірник за рік 1927.*
- Т. 27. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.*
- Т. 28. *Науковий збірник за рік 1928.*
- Т. 29. *За сто літ. Кн. 3.*
- Т. 30. *За сто літ. Кн. 4.*
- Т. 31. *За сто літ. Кн. 5.*
- Т. 32. *Науковий збірник за рік 1929.*
- Т. 33. *Науковий збірник за рік 1930. (Друкується).*
- Т. 34. *Збірник Полудневої України. (Друкується).*
- Т. 35. *Етнографічні писання Костомарова.*
- Т. 36. *Україна в першій пол. XVIII ст. Статті І. Джиджори.*
- Т. 37. *Київський збірник. (Друкується).*
- Т. 38. *За сто літ. Кн. 6.*

Оскільки М. Грушевський повернувся з Відня на початку березня 1924 р., так званий „Виказ т. т. I—XVIII” важливий як певний документ. Складений і виданий уже на його очах, він показує, що структура унівських видань була достеменно та сама, що за його відсутності. А вже після повернення до Києва, очевидно, суголосна його уявленням і волі й протилежна панівній гетьманській, яку реалізували М. Василенко й В. Вернадський. У рамках нібито УАН М. Грушевський зберіг цілковиту автономію УНТ — і матеріальну, й організаційну, і це тривало аж до погромницької ревізії 1928 р. й наступних чисток.

¹⁵ Попередні книги „Записок” // Науковий збірник за рік 1924.— [К.], 1925.— С. 231—235 (Записки УНТ.— Т. XIX). Розписано 18 томів (1908—1918), деякі з котрих вийшли під іншими назвами, у тому числі „Фільольогічний Збірник пам’яті К. Михальчука” (К., 1915.— Т. 14), „Збірник пам’яті Тараса Шевченка” (К., 1915.— Т. 15), „Український Науковий Збірник” (К., 1915—1916.— Вип. I—II.— Т. 16, 18), „Записки Історичної і Фільольогічної секцій УНТ” (К., 1918.— Т. 17).

У цьому списку зазначено томи, що реально вийшли, і лише проти трьох томів було позначено: „Друкується”. Із цих трьох томів пощастило лише одному — 37-му. Він вийшов під назвою „Київські Збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Видає академічна Комісія історії Києва. Збірник перший. Під загальною редакцією акад. Михайла Грушевського”¹⁶. Друкувався він наприкінці 1930 р. з переходом у наступний, так що на титулі стоїть дата 1930, а на обкладинці — 1931. Як уже зазначено, „Науковий збірник за рік 1930” у світ взагалі не вийшов, і не вийшов також „Збірник Полудневої України”.

Та повернемося до третьої сторінки обкладинки шостої книжки „За сто літ”. ДВУ тут оголошувало:

1) „Друкується: „Історія української літератури”. Акад. Михайло Грушевський. Т. VI, ч. 1”¹⁷.

2) „Друкується і незабаром вийде в світ: „Українські народні думи. Т. II корпусу, що містить думи про лицарство, думи історичні й думи побутові”.

3) „Друкується збірник „Полуднева Україна”, що являється продовженням видання серії „Київ та його околиця” та „Чернігів і Північне Лівобережжя”.

4) „Друкується збірник „За сто літ”, кн. 7”.

5) „Вийшов з друку: „Збірник заходознавства”, т. II. Видання Комісії Заходо- і Америкознавства ВУАН, за редакцією Ф. Савченка”.

6) „Друкується й незабаром вийде в світ: Федір Савченко. З історії громадських рухів на Україні в 1870-х рр.”

Із перелічених тут видань вийшло тільки п'ять і є примірники другого, а також частина верстки третього. Решту праць більшовики зарубали.

У цій праці в pendant до масового й індивідуального терору проти населення¹⁸ ми розглядаємо більшовицький терор проти книжкової культури. Утім, для повноти картини згадаємо кілька видань, до невиходу яких комуністи не причетні. На початку ХХ ст. не було реалізоване видання:

Синови України: Збірник на пошану Вол. Антоновича (К., 1906).

З листа Катерини Мельник-Антонович до академіка Дмитра Багалія відомо, що ювілейний збірник мав з'явитися за місяць після його демісії, себто наприкінці липня 1906 р. Вийти він мав на правах рукопису в одному примірнику. Отже, Володимирові Боніфатійовичу піднесли віддруковану частину збірника під назвою „Сыну Украины”¹⁹. Як повідом-

¹⁶ Описаний у: Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук за 1931 рік: Додаток II / Склад Микола Сагарда.— К., 1932.— С. 15—16.

¹⁷ Див.: Білокінь С. Рецензія Олександра Білецького на шостий том „Історії української літератури” // Український історик.— 1991—1992.— Т. 110—115.— С. 256—264.

¹⁸ Білокінь С. Механіка державного масового терору в Україні // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1999.— Т. ССХХХVIII.— С. 254—347; його ж. Масовий терор як засіб державного управління в РСР...; його ж. Індивідуальний терор // Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст.: Історичні нариси.— К., 2002.— С. 208—217.

¹⁹ Памяти сына Украины // Киевские вести.— 1908.— 9 марта.— № 67. Підп.: В. П. Цит. за: Синови України: Збірник статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича.— К., 1993.— С. 121.

ляють С. Кіржаєв і В. Ульяновський, „ці коштовні сторінки, вкладені у чорну шкіряну течку, виклеєну білою муаровою тканиною, зберігаються серед матеріалів архіву В. Б. та К. М. Антоновичів у Інституті рукописів ЦНБ НАН України (шифр: І, 8066)“²⁰.

С. Кіржаєв і В. Ульяновський ретельно простудіювали історію цього збірника й розтиражували його 1993 р. накладом 250 примірників. Вони повідомляють, що комплект рукописів загинув після смерті Миколи Дашкевича (січень 1908)²¹.

Подальші нереалізовані видання — пам'ятка перехідної пори від років української незалежності до періоду більшовицького панування:

Збірник пам'яті Федора Вовка (К., 1919).

Після смерті Федора Вовка Природнича секція Українського наукового товариства в Києві підготувала до друку й за редакцією Олександра Алеші²² та Левка Чикаленка друкувала збірник його пам'яті²³. У виданничій хроніці „Книгаря“ зазначено, що вже було набрано п'ять аркушів: **„Природнича Секція Українського Наук. Т-ва видає Збірник пам'яті проф. Хв. Кіндр. Вовка під редакцією О. Алешо та Л. Чикаленка.** По характеру матеріяла збірник поділяється на дві частини: І. Статті про Хв. Вовка (промови, виголошені на зборах Природничої Секц. Укр. Наук. Т-ва, присвячених пам'яті Хв. Вовка) і ІІ. Оригінальні праці. П е р ш а ч а с т и н а містить статті: До біографії проф. Хв. Вовка (Волкова) — П. Стебницький; 2. Хведір Кіндратович Вовк як передісторик — Л. Чикаленко; 3. Проф. Хв. К. Вовк як етнограф — А. Носов; 4. Хведір Кіндратович Вовк як антрополог — О. Алешо. Д р у г а ч а с т и н а складається так: 1. Антропометричні досліді Українського населення Уманського і Таращанського повітів Київщини — О. Алешо; 2. Нова гіпотеза походження неолітичної культури — акад. П. Тутковський; 3. Вибірки з щоденника розкопок коло с. Сушнівки на Київщині в 1916 р.— В. Козловська; 4. Зразки первісного мистецтва на межі середньо-азійських пустель — В. Різниченко; 5. До питання про закрутки — В. Модзалевський; 6. Сторінка українських народніх вірувань про холеру — Д. Щербаківський; 7. З історії казкових мотивів античного походження — проф. В. Клінгер; 8. Старих пісень на Київщині — Л. Добровольський; 9. Жанр на українських кафльових печах — Д. Щербаківський; 10. З діяльності Куліша в 1850-х роках (етнограф. плани) — О. Грушевська.

До збірника додається портрет Хв. К. Вовка і багато інших фотографій,— фотографії українців Уманщини до роботи О. Алешо, фотографії

²⁰ Синові України.— С. 122.

²¹ Там само.— С. 119.

²² Алеш[о] Олександр Гаврилович (9 лютого 1890, с. Грушки Балтського повіту Подільської губернії — 4 квітня 1922, Київ) — антрополог та етнограф. Див.: Кабінет Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка // Бюлетень Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка.— К., 1925.— Ч. 1.— С. 6; Носів А. О. Г. Алешо // Вісник с.-г. науки.— К., 1922.— Т. І.— Вип. 1.— С. 40; Борисенко В. К., Франко О. О. Народознавчі студії О. Г. Алеші // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ).— 1990.— № 4.— С. 20—23; Золоті імена України: Народжені Україною: Меморіальний альманах.— К., 2002.— Т. І: А—К.— С. 58—59. У прізвищі наголос на останньому складі (Архів СБУ, № 67098 ФП, № 101 Г. Холодного, арк. 84).

²³ Слово.— 1919.— 18 жовтня.— № 28.— С. 2.— Шп. 1.

з річей, виконаних В. Козловською коло с. Сушнівки (з них надзвичайно цікаві, і до цієї пори ще невідомі, вироблені з глини невеличкі ніби копії житла трипільської (домикенської) культури, що були знайдені при розкопках), фотографії з малюнків доісторичної доби (мабуть, неолітичної) на скелях, малюнки фауни і епізодів з полювання (до розвідки В. Різниченка), фотографії моменту, коли баби зшитими намітками оперізують церкву (до статті Д. Щербаківського „Сторінка з українських народніх вірувань про холеру”) та інше.

До оригінальних розвідок та статей додається коротеньке резюме на французькій мові, а до статей про Вовка список його робіт з відповідної науки.

Збірник друкується. Дотепер випущено п'ять аркушів²⁴.

Видання у світ не вийшло.

Маємо відомості, що в ЦНБ зберігався відбиток статті Левка Чикаленка. 28 травня 2003 р. у службовій абетковій картотеці Національної бібліотеки України картки на таку працю ми вже не виявили.

У 1918—1919 рр. у Києві вийшло чотири книжки зразково редактованого україністичного журналу „**Наше минуле**”: три книжки 1918-го р. й здвоєне перше—друге число — 1919-го²⁵.

1919 р. преса повідомляла: „Друкується 3/4 число „Нашого минулого”. Його складуть статті В. Романовського, М. Зерова, П. Стебницького. Публікації: П. І. Зайцев. Листи Куліша до Марка Вовчка, Щоденник Куліша за 1845—48 рр. з матеріалів І. М. Каманіна, Листи Драгоманова й Павлика до Куліша, недруковане оповідання Ганни Барвінок з цікавими замітками Куліша, його листи додому з Москви 1855 р.”²⁶

Промотори видання Георгій Нарбут (автор обкладинки) і Вадим Модзалевський 1920 р. померли. Редактор журналу Павло Зайцев виїхав на еміграцію. Київські українці 1923 р. спробували відновити видання. Василь Дем'янчук писав: „Весною цього року ще ново відновлене вид-во „Друкар” заходилося, зважаючи на повний брак українського органу, поновити журнал „Наше минуле”. Нарешті дозвіл таки було дано і журнал має виходити під фірмою Академії наук, на кошти „Друкаря”, але вже перехрещений на „Історичні записки”. Перше число почали вже було набирати, але як видавництво „Друкар” одійшло од академічної друкарні, то й прекрасний цей план весь розвіявся, а набраний матеріал дав початок черговій (4-ій) книжці „Записок [Історично-філологічного відділу]”²⁷

Зайве казати, що ці відомості зареєстрував Федір Максименко. Далі він скопіював такий документ:

„До Уповноваженого в справах Гуманітарного відділу УАН п. [В. М.] Прилипка.

²⁴ Книгарь.— 1919.— Вересень—жовтень.— № 25—26.— Кол. 1787.

²⁵ Зміст журналу див.: Каталог антикварної книжки / Упоряд. М. І. Сагарда.— К., 1932.— С. 21—25.

²⁶ До святкування сотих роковин з дня народження П. О. Куліша // Рада.— 1919.— 11 (24) вересня.

²⁷ Дем'янчук В. Видавнича діяльність Всеукр[аїнської] Академії наук // Бібіологічні вісті.— 1923.— № 3.— С. 19.

Доповідна записка. В справі організації і підготовки видання журналу історії, літератури і культури під назвою „Наше минуле“.

В рр. 1918—1919 видавниче т-во „Друкар“ видавало журнал історії, літератури та культури „Наше минуле“, під ред. П. І. Зайцева та при близькій участі В. Л. Модзалевського, Г. І. Нарбута і В. В. Міяковського. Бажаючи розпочати роботу по підготовці до продовження цього журналу з наступного року, прошу дозволити вести організаційну роботу щодо збирання матеріалу для перших книжок журналу тим часом при УАН, поки з'ясуються видавничі можливості. До ближчої участі в редагуванні журналу вважаю за необхідне запросити К. М. Мельник-Антонович, С. М. Драгоманова, О. П. Косач-Кривинюк, В. Г. Кричевського та Д. М. Ревуцького. Книжки мають бути розміром біля 15 друк[ованих] аркушів. Періодичність видання буде встановлено далі, але не менше 6 книжок на рік.

Програм журналу має залишатися той самий, який був раніше:

1. Статті і розвідки з історії України, українського письменства, культури та мистецтва.

2. Мемуари та листування історичних діячів.

3. Невидані літературні твори з українського письменства.

4. Матеріали до побутової історії і історії громадсько-національного руху на Україні.

5. Критично-бібліографічний відділ.

6. Хроніка культурного життя.

15. X. 1941. В. Міяковський²⁸.

Орієнтовний зміст першого (6-го числа):

1. К. М. Антонович [Катерина Миколаївна; 1859—1942]. Спогади про М. П. Старицького.

2. Пам'яті В. Л. Модзалевського та Г. І. Нарбута.

3. Міяковський В. [Володимир Варлаамович; 1888—1972]. З молодих років В. Б. Антоновича.

4. Моргилевський І. В. [Іполит Владиславович; 12 вересня 1889—7 грудня 1942]. Свята Софія.

5. Косач О. П. [Косач-Кривинюк Ольга Петрівна; 1877—1945]. Спогади про батька²⁹.

6. Кричевський В. Г. [Василь Григорович; 19 грудня 1872—15 листопада 1952].

7. Драгоманов С. М. [Світозар Михайлович].

8. Ревуцький Д. М. [Дмитро Миколайович; 24 березня 1881—29 грудня 1941]. Молодий Лисенко (Хорові гуртки, робота серед молоді).

9. **Полиця антиквара-бібліофіла.** Останнє число „Літературно-наукового вісника“³⁰.

²⁸ Див. про нього: Білокінь С. Володимир Міяковський, 1888—1972 // Вісті УВАН.— Нью-Йорк, 2000.— Ч. 2.— С. 201—267.

²⁹ Невдовзі опубл.: Косач-Кривинюк О. Батько Лесі Українки // Наші дні (Львів).— 1943.— Жовтень.— Ч. 10.— С. 4—5; 2 іл.

³⁰ Згадуючи, як 1914 р. ЛНВ був „припинений силоміць [...] царською адміністрацією“, Володимир Дорошенко писав: „Одесь і М. Грушевський теж виїхали тоді за кордон, але ЛНВісник виходив і без них аж до 1920 р. за редакцією М. Зерова і вмер знову насильницькою смертю вже з руки большевиків; так само як і бібліографічний журнал „Книгар“, де також душею був М. Зеров після того, як основник його В. Королів-Старий виїхав за кордон“ (Дорошенко В. Літературно-Науковий Вісник // Українські бібліологічні вісті (Авгсбург).— 1948.— [Ч.] 1.— С. 17).

10. **Архів літературний.** В. Міяковський. Українські вірші О. О. Навроцького.

11. **Архів історичний.** Модзалевський В. Л. [Вадим Львович; 1882—1920]. До історії архівної справи на Україні³¹.

Утім, не на те приходили в Україну німці, щоб розбудовувати українську культуру. З видавничих заходів В. Міяковського не вийшло нічого.

Погром 1930-х років. Наступний перехідний період вістував перехід більшовиків до Великого Терору. У нищенні книжок відзначилися різні більшовицькі функціонери, серед них О. Шліхтер — один із нарковів земельних справ УСРР напередодні голодомору, за словами О. Солженицина, — „бессмертний удавщик крестьянства“³². У протоколі засідання комуністичної фракції Президії ВУАН від 11 грудня 1930 р. знаходимо пункт: „Слухали: 5. Про академіка [М. І.] Яворського“. Ухвалили: „5. Конститувати, що академік [М. І.] Яворський одержав від тов. [Л. М.] Левитського і [О. М.] Камишана повідомлення про відповідну постанову ЦК КП(б)У і йому було запропоновано подати демісію із складу членів ВУАН; він заявив, що це зробить, але цього весь час уникає і навпаки переводить чинности як член Академії (наприклад, спробував провести через Неодмінного секретаря ВУАН видання своєї книжки, що її було знято з друкування лише розпорядженням тов. [О. Г.] Шліхтера). Поставити перед ЦК КП(б)У питання про переведення на пенсію ВУАН ухвали про виключення [М. І.] Яворського зі складу академіків, оскільки він сам про це не подасть заяви“³³.

Але ідеологічно підготував вчену корпорацію до дальших погромів, що не забарилися, ніхто інший, як В. Затонський у своїй доповіді на січневій сесії ВУАН 1934 р. Стероризовані у роки голодомору вчені покірно прослухали його довжелезну українофобську тираду, завершивши цю трагічну сцену „гучними довготривалими оплесками“ (С. 46). Тим часом один із тодішніх українських диктаторів одверто проголошував, що влада прагне замінити українську націю на націю виробників „сільгосппродуктів“ (це виразно видно з матеріалів пізніших партійних з'їздів та пленумів „КПУ“). А дослівно це виглядало в нього, представника тодішньої київської маріонеткової номенклатури, так: „Ми будуємо культуру соціалістичну, носителі (sic) якої є українські пролетарі-ударники соціалістичної індустрії, ударники колгоспного будівництва, оті бригадири, трактористи, комбайнери, ланкові — нові люди на відновленій революцією радянській землі. Ось у чому в творенні української культури ми розходимося з тими, що намагаються протягти безперервну „золоту нитку“ від великокняжої Київської України-Русі через Петра Могилу, батька Хмельницького до Центральної ради, імперіалістичної інтервенції і до наших днів. Ось чому так підозріло доводиться ставитись до так званої „україніки“ [...] Старанно збиралося й консервувалося під виглядом української національної культури всяке старе лахміття, аж до релігій-

³¹ Пор.: Вербя І. Спроби відновлення Української Академії наук у Києві. Кінець 1941 — середина 1942 рр. // Український історик. — 1995. — Ч. 124—127. — С. 87—99.

³² Солженицын А. И. Двести лет вместе. Часть II. — Москва, 2002. — С. 271.

³³ Історія Національної Академії наук України, 1929—1933: Документи і матеріали. — К., 1998. — С. 152.

них забобонів, відьмівських заговорів тощо [...] Зрозуміло, що робітничий клас не дуже чемно поводився і тепер не обіцяє дуже чемно поводитись з тими, хто одверто чи приховано шкодить нам на кожному кроці"³⁴.

У цих пунктах віддзеркалився правдивий момент істини: більшовикам шло про саме існування українства. Текстологічний аналіз з'ясовує, що Затонський ретельно простудіював виступ першого українського Президента на його ювілей 3 жовтня 1926 р. й реагував на одну з найбільших його синтез: „Ці збори, які зібрались у цій для багатьох з нас такій пам'ятній залі, де витають над нами тіні великих фундаторів української культури й науки — Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова. Ці представники кількох поколінь, які пройшли й провели через усі перепони останнього півстоліття українську культуру й наукову працю, і зійшлися цього дня відсвяткувати її перемогу — цей великий реванш нашого українського життя, нашої української культури. Ці збори маніфестують, що не зважаючи на репресії й перешкоди, що були розкинуті на дорозі української культури, зокрема української науки, як найбільш проскрибованого й найбільш небезпечного, з становища його ворогів, вияву українського життя, не здужали припинити ні на хвилю розвиток української науки й української культури. Не перервали золоті нитки українського національного життя, української національної роботи”³⁵. Заміну органічної культурної традиції на нову штучну, більшовицьку спостерігали і в інших сферах: „інтуїст” Максиміліян Плечко говорив про нищення старої архітектури: „Комуністи [...] намагаються зробити Київ зразковим соціалістичним містом. Та соціалізація Києва має за мету передовсім цілковите зруйнування всіх історичних пам'яток княжого Києва (добре заховані тільки Золоті Ворота)”³⁶.

Судячи з самої тональності цитованого пасквілю Затонського, автор, очевидно, дуже пишався своєю дотепністю. Його референти переглянули купи академічних видань, підібрали, на їхню думку, яскраві слабини українських учених, а разом з тим докази більшовицької правоти. Затонський упивався владою: „Відомо,— просторікував він,— що наше освітнє ДПУ в останній час викрило контрреволюційну націоналістичну організацію, яка мала тісний зв'язок з фашистами закордону. Внутрішня контрреволюція весь час була на службі зовнішніх загарбників. Особливо тісні зв'язки через Коновальця українські націоналісти мали з німецькими фашистами ще задовго до того, як останні прийшли до влади”³⁷. Приголомшивши слухачів яскравим самовикриттям ув'язнених у справі „УВО” М. Козоріса, С. Рудницького, К. Коника, він перейшов тоді до тих, хто ще залишався на свободі. Напівосвічений функціонер (вчився він, здається, на хіміка) почав, природно, з Михайла Грушевського:

³⁴ Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН.— К., 1934.— С. 13—14, 40. На звороті титулу: „Дозволяється випустити в світ. Голова Редакційно-видавничої ради ВУАН акад. О. В. Палладін”. Підписано до друку 4 квітня 1934 р. Тираж 14 000 прим.

³⁵ Ювілей академіка М. С. Грушевського, 1866—1926.— [К., 1927].— С. 24. Саме на цей виступ М. Грушевського покликається безпосередньо В. Затонський у своїй брошурі (С. 31).

³⁶ Плечко М. Сучасний Київ: Вражіння самовидця // Наша культура (Варшава).— 1935.— Червень.— Кн. 3.— С. 185.

³⁷ Затонський В. П. Національно-культурне будівництво...— С. 24—25.

„Він дуже й дуже часто брутально перекручував для тих самих націоналістичних емоцій (sic) справжню історію“³⁸. Затонський громив усіх тодішніх українознавців — професора Євгена Тимченка, академіка Агатангела Кримського, академіка Філарета Колессу, недосяжного для його гніву Івана Огієнка, академіка Йоанікія Малиновського, академіка Олександра Новицького, багатьох інших. Далі він давав настанови історикам, економістам, мовознавцям, усій Українській Академії наук³⁹. Марксистсько-ленінське вчення озброїло його всебічно. В усіх науках він розбирався, міг сказати свою, причому правильну, критичну думку, про твори мовознавців, юристів, мистецтвознавців!

Проспівавши дифірамб ГПУ, Затонський навіть не уявляв, чим усе це закінчиться для нього самого. На бучному святкуванні п'ятиріччя ВЧК 17 грудня 1922 р. у московському Большому театрі лідер Третього Інтернаціоналу Г. Зінов'єв висловився так: „Буквы ГПУ не менее страшны для наших врагов, чем буквы ВЧК. Это самые популярные буквы в международном алфавите“. Відповідно підібрана публіка сприйняла ці слова із захопленням: „И весь театр, битком набитый палачами и инквизиторами, взяточниками и мародерами, отвечал Зиновьеву громом аплодисментов“⁴⁰. Цю, зрештою, не надто глибоку думку прокоментував Павло Берлін: „Однако судьба самого Зиновьева показала, что это не совсем так, что за сменой грозных инициалов скрыта и известная эволюция — при ВЧК он расстреливал⁴¹, при НКВД его расстреляли“⁴².

А тим часом гинули книжки.

„Звенигородщина“ Агатангела Кримського. 1928 чи 1930. Сталося так, що найповніший бібліографічний покажчик академіка Агатангела Кримського вийшов друком трагічного 1972 р., — року антиукраїнських репресій. Загалом це дуже добрий, повно й акуратно складений покажчик. Його упорядники — кваліфіковані бібліографи ЦНБ АН УРСР Н. М. Деркач, Н. М. Ісаєва, Г. М. Мартиненко та К. І. Скокан (керівник)⁴³.

За 1928 і 1930 рр. тут описано такі видання:

1119. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Ч. І. Побутово-фольклорні тексти. Вступне слово. — С. III—XII. — К., 1928. — XII. — 434 с., карта. (Збірник Іст.-філол. відділу ВУАН. — № 71. Діалектологічна комісія. Етнографічна комісія). Підрядк. прим.

1142. Звенигородщина, Шевченкова батьківщина, з погляду етнографічного та діалектологічного. З географ. мапою. Ч. І, вип. 1. Вступне слово. Побутово-фольклорні записи. — К., 1930. — XII. — 434 с. (Збірник Іст.-філол. відділу ВУАН. — № 71. Діалектологічна комісія. Етнографічна комісія). Підрядк. прим. автора.

³⁸ Затонський В. П. Національно-культурне будівництво... — С. 33.

³⁹ Там само. — С. 45.

⁴⁰ Два юбилея // Соц. вестник. — 1923. — 17 января. — № 2 (48). — С. 4.

⁴¹ В. Затонський особисто взяв активну участь у розв'язуванні масового терору, вводячи у практику готентотський інститут заложництва тощо (Біла с. І. Репресивно-каральна система в Україні, 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. — К., 1994. — Кн. 2. — С. 92—101).

⁴² Берлін П. 20 лет ВЧК—ОГПУ—НКВД // Русские записки (Париж). — 1938. — Ноябрь. — № 11. — С. 206.

⁴³ А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик / Уклали Н. М. Деркач, Н. М. Ісаєва, Г. М. Мартиненко, К. І. Скокан (керівник). — К., 1972. — С. 93, 95.

Як впливає з бібліографічного опису, це фольклорні збірники з передмовою. Яке співвідношення між текстами — це два різні збірники чи два видання одного й того самого, — зі схедограм не видно.

Те, що Агатангел Кримський збирав фольклорні матеріали своєї батьківщини, добре відомо. У вересні 1929 р., звертаючись до ката українського народу В. Затонського з проханням випустити на волю його прийомного сина й наукового секретаря Миколу Левченка, великий учений писав: „Моя величезна діалектологічно-фольклорна збірка „Звинородщина, Шевченкова батьківщина“, лиш дякуючи Левченковій допомозі змогла бути зредагована і пішла в друк”⁴⁴. Виглядає так, що А. Кримський говорить у листі ніби про один том, а не про два. Крім того, виходить, восени 1929 р. його праця ще не з’явилась у світ, бо щойно лише, за його словами, „пішла в друк”. Цікаво, що, за свідченням ученого, вона пішла в друк не завдяки „ненастанному піклуванню Комуністичної партії”, як написали б пізніші офіційні вчені УРСР, а „лиш дякуючи Левченковій допомозі”.

Ні систематичний каталог видань ВУАН М. Іванченка та Я. Стешенка, ані перший додаток до нього М. Сагарди за 1930 р. такого видання не знають. Не знає його і покажчик 1969 р. „Видання Академії наук УРСР. Суспільні науки”. Це видання описане лише у персональному покажчику А. Кримського 1972 р.

Бібліофільська традиція вважає, що „Звинородщину” А. Кримського не було тиражовано. Існує лише чотири сигнальні примірники. Перший зберігається у бібліотеці Інститутів української мови та мовознавства, другий — у Національній бібліотеці України (кол. ВБУ, потім ЦНБ АН УРСР), третій — у музеї А. Кримського у Звенигородці, четвертий — у приватній збірці Євгена Поповича (Київ). Автор статті має два нерозрізані зошити „Звинородщини” — перший („Село Колодисте на Звинородщині”) і третій.

Працюючи над цією статтею, оглянув перший примірник. Він має два титули. Перший із них відповідає схедограмі ч. 1119 персонального покажчика А. Кримського. Другий титул відповідає записові ч. 1142. 28 травня 2003 р. оглянув у Національній бібліотеці України примірник з колекції А. Кримського: В0 807769/1. Титул 1928 р. і його зворот не пошкоджені, зате передмови немає. Книжка складається з 27 зошитів і закінчується 432-ю сторінкою.

Нині ще передчасно говорити, як конкретно зупиняли це видання. На жаль, на бік погромників став і Затонський. Висміюючи й картаючи мовознавців, він звернув увагу на методи вироблення нової наукової термінології. У стилі естрадно-циркового номера, як вправний провокатор, він намагався зіштовхнути видатних українських учених, світлих у різних науках, лобами: „Чикаленко кинув думку, проф. Тимченко розвинув це, так би мовити, „наукове завдання”, з’ясувавши в неписьменного хуторянина, яких треба термінів вживати. А потім це підносилося як „справжню” українську мову, — приміром, акад. Крилову — як треба

⁴⁴ Матвеева Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський — неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибране листування. — К., 1997. — С. 127.

називати нелінійні функції, або акад. Федорову — як називати гірничі деталі тощо⁴⁵.

У такому ж стилі він висміював академіка А. Кримського: „Така саме настанова відомої праці акад. Кримського „Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного“. Кримський у передмові пише, що він сорок років працював над цим твором і спромігся видати його лише в 1928 році. Він висвітлює там фольклор. Це збирання могло б, звичайно, бути корисним, якби його справді подавалося по науковому. Треба і нове, і старе в цій галузі збирати. І коли дехто каже, що нас старе не цікавить, приміром, старі книжки, казки, народний епос — це невірно, це було б спрощенством. Але як це подає Кримський? Візьмімо один приклад. Він описує, як святкують 1 травня на селі:

„(Звенигородка, 1890 р.). Пани і підпанки першого мая їздять у ліс маювати: справляють „маївку, п'ють, їдять“.

А як справляють 1 травня в 1928 році?

„(1928 р.— Зелена Діброва) — І на селлах у нас п'ють. Колись то — то багатири, то вони пили по чарці на перше мая, а ці люди підхватили та й собі святкують. Люди у нас на перве мая — то вони купаються, потім п'ють по чарці і гуляють, пісень співають. Яких пісень співають? — а яких знають! Бо вони п'яні, то вони співають пісень — і не розберуть сами“⁴⁶.

Отже „науково“ доведено, що в 1928 р., так само як і в 1890, на перше травня „п'ють, співають, що сами не знають“. Так підібраний увесь матеріал в цьому збірнику. Так висвітлюється наше село.

А ось твір колишнього (!) академіка Ф. Колеси...⁴⁷

Сучасники добре пам'ятали цю працю. Щойно виникла можливість писати про загиблого А. Кримського (він помер 25 січня 1942 р. у Кустанайській загальній тюрмі № 7)⁴⁸, Павло Попов у статті про нього просигналізував до уваги молодих: „Перебуваючи кожного літа в Звенигородці, поблизу батьківщини Т. Г. Шевченка, Кримський записував не тільки фольклор про великого поета, але й — що не менш важливо — таку народну творчість, що дає можливість документально уявити, яким міг бути місцевий український фольклор, відомий великому Кобзареві в дитинстві й юнацтві. Протягом кількох десятиріч збирав А. Ю. Кримський фольклор Звенигородщини як особисто, так і за допомогою своїх кореспондентів, серед яких особливо відзначилась наполегливою працею вчителька з м. Звенигородки Софія Терещенко⁴⁹. Перший том матеріалів був виданий (sic) як збірник Історико-філологічного відділу Академії наук УРСР № 71 (видання Діалектологічної комісії під головуванням акад. Аг. Кримського і Етнографічної комісії під головуванням акад. А. Лободи)⁵⁰. Ці матеріали мали вийти (sic) окремою книгою (тира-

⁴⁵ Затонський В. П. Національно-культурне будівництво... — С. 36—37.

⁴⁶ Кримський акад. Звенигородщина. — С. 343 (Авт.).

⁴⁷ Затонський В. П. Національно-культурне будівництво... — С. 37.

⁴⁸ ... 3 порога смерті... — К., 1991. — Вип. 1. — С. 280—281.

⁴⁹ Відомі дві публікації С. Терещенко: „Вірування в сонце: Звенигородщина на Київщині“ (Етнографічний вісник. — К., 1928. — Кн. 7) та „Перекази про завмирання“ (Там само. — К., 1930. — Кн. 9).

⁵⁰ Кримський Аг. акад. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. — К., 1928. — Част. I: Побутово-фольклорні тексти.

жем у 1200 примірників). Однак здійснити цього не вдалося, можливо, через технічні труднощі такого великого за обсягом видання.

У вступній статті акад. Кримський писав про історію вивчення фольклору та побуту батьківщини Шевченка, про історію і зміст даної збірки. В першому томі є докладний опис місцевого побутового, переважно обрядового, фольклору. В другому томі планувалось подати казки, оповідання, народні історичні перекази, а також пісні необрядові: історичні, ліричні та інші.

Цю працю, що має велике значення для виявлення народних коренів поезії великого Кобзаря, слід було б розшукати, детально дослідити, звільнити від можливих прогалин (sic) і недоліків і опублікувати⁵¹.

Інакше кажучи, член-кореспондент АН УРСР П. Попов побачив у цій ґрунтовній праці цілком відмінне від того, що побачив товариш Затонський.

Магдебурзькі грамоти містам Лівобережної України. 1931.

У роки Визвольних змагань виникла ідея видати усі магдебурзькі привілеї й грамоти українським містам. Академік Микола Василенко й професор Віктор Романовський, працюючи паралельно, наприкінці 1920-х років об'єднали свої зусилля й почали працювати разом. Вони поділили роботу за географічним принципом і підготували два томи документів — Том 1. Лівобережні міста; Том 2. Правобережні міста. У друкарні ВУАН був набраний перший том, але у зв'язку зі справою і процесом СБУ проект не був завершений, а набір розсипали. Матеріали збереглися в одному неповному примірнику верстки, віднайденому після смерті В. Романовського у його фонді у Ставрополі.

Під час Другої світової війни, коли українські вчені на піднімецькому політичному просторі вивчали німецькі впливи в історії України, старий проект був реанімований стараннями Андрія Яковліва. Київські історики Наталія Полонська-Василенко, Микола Геппенер та інші у 1942—1944 рр. почали наново збирати матеріали, пересилаючи їх до Інституту досліджень магдебурзького права у Магдебурзі.

А вже тепер, у період незалежності України, сучасні історики Володимир Андрейцев, Василь Ульяновський і Віктор Короткий ретельно простудіювали історію досліджень Магдебургії у 1920—1940 рр. Їхнє джерелознавче дослідження з додатком відповідних документів вийшло окремим томом⁵². На жаль, певна невідповідність між несподівано великим обсягом матеріалів і, очевидно, напружено малим часом призвела до певних суперечностей. В одному місці зазначено: „У 1929 р. в друкарні Всеукраїнської Академії наук був набраний перший том“ (С. 3). На с. 21 дається інша інформація: „Отже, було офіційно констатовано, що збірка магдебурзьких грамот містам Лівобережної України в 1931 році була почата набором в друкарні“.

⁵¹ Попов П. М. Академік А. Ю. Кримський як дослідник народної поетичної творчості // НТЕ.— 1961.— Кн. 3. Окремий відбиток.— С. 80—81. Примірник збірки автора має інскрипт: „Дорогому Федору Пилиповичу Максименку на добру згадку П. Попов. 26. V. 64“.

⁵² Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20-х—40-х років ХХ століття.— К., 2000.

За сто літ. Кн. 7. Докладний опис: За сто літ.— К.: ДВУ, 1930.— Кн. 7 (Записки УНТ в Києві, тепер Іст. секції ВУАН під ред. акад. М. С. Грушевського.— Т. XXXV?).

На третій сторінці обкладинки шостої книжки „За сто літ“ (1930) вміщено оповістку, що ця книжка саме друкувалася. Далі зазначалося: „Містить між іншими такі статті“. І йшов їх перелік:

Перець Лев Миколайович [1871—?]. З листування українців з В. А. Жуковським.

Айзеншток Ієремія Якович [1900—1980]. Листування Г. Квітки з Ф. Коні.

Граховецький Дмитро Денисович. До біографії Кирило-Методіївця І. Я. Посяди.

Данилов П. [sic; Володимир Валеріанович; 1881—1970]. Листи П. О. і О. П. Кулішів до М. О. Максимовича.

Дроздовський В. Нездійснені видання 1865 р.

Шкроб С. Забутий промовець на могилі Шевченка (О. Хорошевський).

Бухбіндер Наум Абрамович. З листування акад. О. Пипіна.

Кістяківська Марія Вільямівна [1869—?]. В. П. Батуринський та його спомини про Драгоманова.

Чаговець Всеволод Андрійович [1877—1950]. З темряви минулого (рр. 1891—1895).

Кравченко Василь Григорович [1862—1945]. Відкриття пам'ятника Котляревському.

„та інші“.

Другий том корпусу К. Грушевської „Українські народні думи“ (К., 1931). Докладний опис: Українські народні думи. Т. II. Тексти № 14—33 і передмова Катерини Грушевської.— Харків; Київ: Пролетар, 1931.— XXXII.— 304 с. Дозволяється випустити в світ. Неодм. секретар АН О. Корчак-Чепурківський. 6-та друкарня УПП ДВОУ (Київ, Сінний майдан, 14). 3000 прим.

Перший том корпусу Катерини Грушевської вийшов у світ 1927 р., другий — 1931-го, але сучасна дослідниця Ірина Матяш стверджує, що його було здано до друку „значно раніше“⁵³. У життєписі Катерини Михайлівни пера І. Матяш читаємо: „Другий том корпусу українських дум спіткала доля багатьох українознавчих видань того часу. Сьогодні це раритетне видання можна знайти лише у деяких відділах стародруків та рідкісної книги (зокрема у НБУ ім. В. І. Вернадського), у приватних колекціях, як в Україні, так і за кордоном, оскільки у зв'язку з ліквідацією гуманітарних установ ВУАН було знищено все підготовлене до друку у виданнях Академії, а надруковані видання з проблем історії та культури України вилучено з продажу“⁵⁴.

Така характеристика доволі яскрава й правильна, але не цілком точна. Насправді другий том корпусу — це одне з найрідкісніших україністичних видань, але не тому, що стала рідкісна уся тодішня україніка, а

⁵³ Пор.: Матяш І. Зірка першої величини: Життєпис К. М. Грушевської. [Вид. 2].— К., 2002.— С. 170.

⁵⁴ Там само.— С. 172.

тому, що тираж саме цього конкретного видання було навмисно знищено цілком. Різні тодішні книжки все-таки десь трапляються (той самий перший том „Українських народних дум“), а другий том корпусу — практично ніде й ніколи. Наскільки нам відомо, за кордон не потрапило взагалі жодного його примірника — майже так, як вийшло з першим томом УРЕ і першим томом Біографічного словника, яких, здається, немає взагалі ніде у світі — ні тут, ані там. 1989 р. було підписано угоду про співробітництво між Гарвардським інститутом та Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, що передбачає нове видання корпусу українських дум, в основу якого буде покладено ту саму працю Катерини Грушевської⁵⁵. Поки що (початок 2003 р.) це нове видання не вийшло.

Старі українські бібліофіли вважали, що причиною спеціального гоніння на другий том корпусу К. Грушевської стала публікація думи про оренди (№ 23.— С. 169—184). Вчена розповідала тут таке: „Наша пісенна література знає чотири тексти, що друкувалися і передруковувалися під різними заголовками, як „Дума о жидовских откупах“, „Угнетение Украины жидами-арендарями“, „Жиди-рандарі“ і т. ін.; ми збираємо їх тут під спільним заголовком „Оренди“. Сі чотири тексти однаке являються повторними записами від двох тільки співаків, що співали про одне явище: про економічний стан українського селянства і рядового козацтва напередодні повстання 1648 р. та початок сього повстання, але описували се явище дуже різно. Ріжниці сі настільки великі, що тексти сі трудно назвати варіантами одної думи, а скоріше — двома думами на одну тему. Нема сумніву, що колись таких дум було значно більше, з другого ж боку не можна з певністю сказати, що обидві тут подані думи в однаковій мірі репрезентують ті колишні думи про оренди і повстання 1648 р. Навпаки, дуже можливо, що одна з них тільки досить пізній новотвір, зложений в значній мірі з матеріалу, даного іншими подібними думами“⁵⁶. Говорячи про чотири тексти, сама К. Грушевська опублікувала в другому томі корпусу їх не чотири, а п'ять: запис Г. Базилевича від А. Шута, запис П. Куліша від А. Шута (1853?), запис Д. Мороза з Чернігівщини, копія його (нібито запис Штангея) і друга копія зі збірки Чубинського і Новицького.

У покажчику „Видання Академії наук УРСР“ (1969) перший том корпусу описано (див.: № 3046.— С. 410), але, мабуть, ще у верстці прізвище К. Грушевської у схедограмі викреслено, тому до алфавітного покажчика імен її ім'я не потрапило, і виявити цей бібліографічний опис читачеві дуже важко. Що ж до другого тому, то він у покажчику 1969 р. взагалі не описаний, так ніби він зовсім не виходив. Це свідчить про те, що книжка, звісно, вийшла у світ (ось вона перед нами), але наприкінці 1960-х рр. її не було навіть у спецфонді ЦНБ. Примірник нинішнього відділу рідкісної книги надійшов до нього зі спецфонду, але можна здогадуватися, що там він зберігався не описаний.

⁵⁵ Мишанич О. В. Принципи наукового видання Повного зібрання українських народних дум // НТЕ.— 1989.— № 5.— С. 42—49; Бріцина О. Інститут ім. Максима Рильського в 1991 р. // Там само.— 1992.— № 3.— С. 74—77.

⁵⁶ Українські народні думи. Т. II: Тексти № 14—33 і передмова Катерини Грушевської.— Харків; Київ, 1931.— С. 169.

Примірник автора другого тому „Українських дум“ свого часу належав Григорієві Івановичу Коляді, який помер 20 лютого 1977 р.⁵⁷ Його виміняв у Г. Коляди Ф. Максименко й подарував авторові не пізніше 1974 р. 2 лютого 1974 р. він сповіщав: „Ту книгу „легковажного“ фольклору, яку Ви бачили у Гр[игорія] Ів[ановича] Коляди, він був одержав від мене в обмін на 2-й том „Укр[аїнських] дум“, що Ви одержали від мене“. На той час Ф. Максименко уже спостеріг у автора постійний інтерес до знищених, загинувших книжок і цей інтерес всіляко підтримував і заохочував. Після смерті ученого 6 липня 1983 р. його книжки повернулися до Києва, де свого часу він зібрав основну частину своєї книгозбірні.

Коли при нагоді автор похвалився своїм набутком Ієремії Айзенштоку (помер 7 червня 1980 р.), той навів дуже важливий і промовистий факт. Перейшовши на якусь іншу службу (яку й коли, можна приблизно встановити за його трудовим списком), він одержав відповідне робоче місце, а точніше, стіл. Хто сидів за тим столом до нього — невідомо. Але того чоловіка було заарештовано. І саме в одній із шухляд його стола Ієремія Якович виявив цілу пачку, себто примірників із п'ять, другого тому К. Грушевської.

Жодних печаток букіністичних крамниць, жодних специфічних нотаток на примірнику Г. Коляди немає. Не виключено, що він походить якраз із тієї Айзенштокової пачки.

Від 17 липня до 2 серпня 1933 р. приміщеннями погромленої Академії нікала комісія з обстеження архівів ВУАН (Ф. Козубовський⁵⁸,

⁵⁷ Білокінь С. Коляда Г. І. // Українська Радянська Енциклопедія (далі — УРЕ). Вид. 2.— К., 1980.— Т. 5.— С. 296; його ж. Коляда Г. І. // Першодрукар Іван Федоров: Запрошення.— К., 1985.— 8 с. Список праць (52 поз.) і джерел про нього (10 поз.); його ж. Г. І. Коляда — бібліофіл // Книга і культура: Шестая Всесоюзная научная конференция по проблемам книговедения: Секция библиофильства: Тезисы докладов (18—20 апреля 1988 г.).— Москва, 1988.— С. 32—34; його ж. Коляда Григорій Іванович // Українська літературна енциклопедія.— К., 1990.— Т. 2: Д—К.— С. 538.

⁵⁸ Козубовський Федір Андрійович — археолог, музейник. Його ідеологічне кредо ще не з'ясоване. У листі від 5 січня 2002 р. Яків Бердичевський розповідав: „Кстати, можно разыскать дочь инженера-геодезиста Козубовского [...], брата Федора (кстати, геодезист его иначе, как „подонком“, не называл)“. Але 5 квітня 2003 р. Григорій Зленко писав: „Цей чоловік [Ф. Козубовський] з грудня 1929-го до весни 1932 року очолював Одеську державну наукову бібліотеку (якраз в часи, коли йшов погром української інтелігенції у зв'язку з фальсифікатом „СВУ“). Прислужництвом „силовикам“ не заплямував себе. Знаю це гаразд, бо перегорнув бібліотечний архів за ті роки і написав про Козубовського“. Ф. Козубовський був директором Коростенського окружного музею (1927), потім — Інституту історії матеріальної культури. Відредагував вісім книжок „Наукових записок Інституту історії матеріальної культури“ (1934—1937). Емігрант Борис Жук твердив, що Козубовський підписав постанову Сектору Історії матеріальної культури, мовляв, Михайлівський золотoverхий собор збудовано у XVII ст., і він нічого цінного в науковому значенні не являє (Жук Б. Советские археологические музеи и их руководители // Вестник Института по изучению СССР.— 1956.— Январь—март.— [Т.] 1 (18).— С. 89). Довгий час вважалося, що його розстріляли німці разом з іншими психічно хворими. Потрапивши до психіатричної лікарні, просив лікарів отруїти його, — 2 вересня 1938 року НКВД його розстріляло. Автор „Записок про дослідні археологічні коло м. Коростеня“ (500 прим.). Див.: Український музей.— К., 1927.— 36. 1.— С. 260—261; Міллер М. Доля українських археологів під Советами // Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою.— Париж; Чикаго, 1962.— С. 120; Зленко Г. Жертва двух терроров // Слово (Одесса).— 1996.— 12 апреля.— № 14 (178).— С. 6; Те саме // Вечерняя Одесса.— 1998.— 29 октября.— № 169 (6901).— С. 2; Маньківська Р. Репресії серед музейних працівників в кінці 20—30-х рр. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.— 1997.— № 1/2 (4/5).— С. 269; її ж. Музейництво в Україні.— К., 2000.— С. 130—131.

І. Кравченко, О. Оглоблин та Апостол). У доповідній записці, яку подали потім члени комісії вченому секретареві Президії ВУАН І. Адамовичу, читаємо: «В кімнаті Культурно-історичної комісії опечатано увесь архів Комісії як неупорядкований і неописаний, бо пред'явлений опис носить лише назви папок без облікування самих матеріалів, а під час обслідування в цій Комісії виявлено і зовсім незаінвентаризовані матеріали в 6 розрізнених папках фонду „Корпуса українських дум“, що їх співробітники [В. С.] Денисенко і [П. С.] Глядківський не пред'явили Комісії, а чому-то (sic) зберігли (sic) в бібліотечній шафі»⁵⁹.

Полуднева Україна (К., 1930? 1932?). Докладний опис: Полуднева Україна: Збірник.— К.: ДВУ, 1930? 1932? (Записки УНТ в Києві, тепер Іст. секції ВУАН під ред. акад. М. С. Грушевського.— Т. XXXIV).

На третій сторінці обкладинки шостої книжки „За сто літ“ (1930) вміщено оповідку, що цей збірник саме друкувався. Далі зазначалося: „Містить такі статті“, і йшов їх перелік:

Тутковський Павло Аполонович, акад. Передісторична природа Степової України. С. 1—6.

Дложевський Сергій Степанович [1889—1930]. Ольбія: Хроніка досліджень та їх наслідки. С. 7—37. Рукопис: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБУ). Ін-т рукопису, X, 15293—294. Машинопис, 1929.

Макаренко Микола Омелянович [1877—1938]. Забуті й занехаяні: [Про дерев'яні вироби скитської доби]. С. 38—65.

Варнеке Борис Васильович [1874—1944]. Перехід грецьких колоній Чорномор'я під владу римлян та його наслідки. С. 66—78. Рукопис: НБУ. Ін-т рукопису, X, 15285—86. 1928. 38, 20 арк.

[Пархоменко Володимир Олександрович [1880—1942]. Тмуторокань: Перегляд зв'язаних з нею питань. С. 79—88.]

[Пархоменко Володимир. Степовики нашого Півдня X—XIII в.в. С. 89—94. Рукопис: НБУ. Ін-т рукопису, X, 15318. Машинопис. 1932. 9 арк.]

Загоровський Євген Олександрович [1885—1938]. Італійські колонії на північному Причорномор'ю XIII—XV віків. С. 95—149.

Петрунь Федір Євстафійович [1894—1963]. Українські степи за ранньої татарської та за литовської доби. С. 150—160.

Крип'якевич Іван Петрович [1886—1967]. Полуднева Україна в часи Хмельниччини. Рукопис: НБУ. Ін-т рукопису, X, 15298. 1932. 99, 38 арк.

Кравцов Дмитро Овсійович [1898—1982]. Московські ратні люди на Запоріжжю в кінці XVII в. Рукопис: НБУ. Ін-т рукопису, X, 15297. 23 арк.

Рябінін-Скляревський Олександр Олександрович [1878—?]. Запорізькі заколоти та керуюча верства коша XVIII століття. Рукопис: НБУ. Ін-т рукопису, X, 15323. 1932. 82, 117 арк.

Гавриленко Тодор Матвійович [1899—1939]. Історична традиція на колишнім Запоріжжі. Машинопис без початку: НБУ. Ін-т рукопису, X, 15289.

Копержинський Кость Олександрович [1894—1953]⁶⁰. Становище театру на Полудневій Україні. Рукопис: НБУ. Ін-т рукопису, X, 15296. 1930. 43 арк.

⁵⁹ Історія Національної Академії наук України, 1929—1933.— С. 279—289.

⁶⁰ Див.: Білокінь С. Копержинський К. О. // УРЕ. Вид. 2.— Т. 5.— С. 560—561.

Геринович Володимир Олександрович [1883 — не раніше 1948]. Економічна роля Чорного моря і її значення для політичної кон'юнктури Сходу Європи в другій половині XVIII стол. Рукопис: НБУ. Ін-т рукопису, X, 15292. 22 арк.

Варнеке Олександр Борисович [1904—?]. До історії становища робітництва в Донбасі в першій половині XIX ст. Рукопис: НБУ. Ін-т рукопису, X, 15287—8. 14, 12, 12 арк.

„та інші статті“.

Від Ф. Максименка маємо фрагмент верстки. Українські патріоти у друкарні, поки це було ще можливо, встигли набрати десять зошитів. Верстка починається від 1-ї сторінки і обривається сторінкою 160-ю. Федір Пилипович відтворив текст титулу (атрамент, перо, ватман), датуючи верстку 1930 р. На доданий бібліографічний картці до року він поставив у дужках знак питання. Тим часом деякі рукописи (І. Крип'якевича, В. Пархоменка, Н. Полонської-Василенко та О. Рябініна-Скляревського) датуються 1932 р., отож дату треба уточнити.

Серед матеріалів колишнього рукописного відділу ВБУ (тепер Ін-т рукопису НБУ) зберігаються деякі оригінали. Крім зазначених, це:

Герасименко Володимир Якович [1895—?]. Українська журналістика 80—90 рр. в Одесі. X, 15290. 42 арк.

Геринович Володимир Олександрович [1883 — не раніше 1948]. Дністерський торговельний шлях від кінця XVIII ст. до імперіалістичної війни. X, 15291. 30 арк.

Покровський Олександр Іванович [1873—?]. Стислий нарис історії Рішельєвського ліцею. X, 15321. 4 арк.

Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна. Втікачі в Південній Україні кінця XVIII ст. X, 15322. 1932. 54 арк.

Шевченко С. Ф. Боротьба за торговельні шляхи на терені сучасної Зінов'їщини. X, 15325—6. 69 арк.

Пор.: Зміст збірника „Полуднева Україна“. 20 жовтня 1932. X, 15295. 1 арк.

Пор.: Листування в справі збірника „Полуднева Україна“ та варіанти змісту збірника. 1929—1932. 34 арк.

Восьмий том єфремовського видання творів Шевченка (К., 1932). Докладний опис: [Шевченко Тарас. Маярські твори: Репродукції; Коментарій акад. О. П. Новицького / ВУАН. Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства.— [Б. м.]: ДВУ, 1932]. 395 (+ 1) с., XL табл., 216 с. [Повне зібрання творів Тараса Шевченка. Том восьмий.]

У покажчику 1969 р. описано четвертий том „Повного зібрання творів“ Шевченка (вийшов 1927 р.— „Журнал“) і третій (1929 — „Листування“). Прізвище головного редактора — тодішнього віце-президента Академії Сергія Єфремова — у схедограмах, розуміється, викреслено. Восьмого тому у покажчику немає взагалі.

Наш примірник видання походить з бібліотеки колишнього професора Київської духовної академії й великого бібліофіла Петра Павловича Кудрявцева⁶¹. Книжка розпадається на дві частини і за змістом, і, оче-

⁶¹ Белоконь С. И. Киевский профессор П. П. Кудрявцев как библиофил и читатель // Актуальные проблемы теории и истории библиофилизма: Тезисы сообщений научно-практической конференции.— Ленинград, 1985.— С. 73—75.

видячки, у П. Кудрявцева теж зберігалась у двох частинах чи книжках. Перша частина — альбом („Малярські твори Тараса Шевченка“), що має цікаву структуру: спочатку йдуть „Картини олійними фарбами“ (С. 3—13; 13 творів), далі — „Акварелі“ (С. 15—120), „Рисунки олівцем“ (С. 121—320), „Малюнки пером“ (С. 321—334), „Офорти“ (С. 335—360), „Малюнки, що збереглися тільки в репродукціях“ (С. 361—388), „Архітектура“ (С. 389—395). На 396-й сторінці П. Кудрявцев клеїв репродукцію „Портрета п. Горленко“, надписавши: „Див. про цей портрет — у коментарі стор. 74—75“. Далі він склав 41 таблицю з репродукціями на цупкішому папері, часом з інших джерел.

Друга частина книжки — „Коментар до малюнків Т. Г. Шевченка / Склав Акад. О. П. Новицький“ (С. 1—216).

Обидві частини примірника⁶² мають власницькі написи: „Петра Кудрявцева“ і одне й те саме число в обох частинах — характерна літера „К“ з номером (№ 4485). Від дочки філософа Катерини Петрівни Кудрявцевої маємо різні його матеріали, включаючи рукописний каталог його книгозбірні. Цей каталог дозволяє встановити час придбання восьмого тому. Деякі раритети кудрявцевської бібліотеки автор дістав згодом від Йосифа Федоровича Оксіюка, колишнього архієпископа УАПЦ 1921 р.⁶³

Нас не може не цікавити, коли саме монографія, присвячена Т. Шевченкові, надійшла до бібліотеки П. Кудрявцева. 1910 р. бібліофіл розпочав „Инвентарный каталог книг, принадлежащих Петру Павловичу Кудрявцеву“, який вів до кінця життя. Він цікавий тим, що власник записував до нього книжки у порядку надходження. На жаль, збереглися лише три загальні зошити:

Ч. II.— К., 1910—1923.— № 1286 а—2103.

Ч. III.— 1924—1929.— № 2104—3678.

Ч. IV.— 1930—1931.— № 3679—3922⁶⁴.

П'ятого зошита у нас немає, і місцезнаходження його не відоме. Чи всі записи 1931 р. увійшли до четвертого зошита, також невідомо, знаходимо-бо тут не лише каталожні, а й інші, мабуть, давніші записи, і порожнього місця уже немає. Таким чином, можна нечітко, але однозначно твердити, що П. Кудрявцев роздобув працю О. Новицького (№ 4485) принаймні не раніше 1931 р. Виходячи з дати в коректурі (1 квітня 1932 р.), Ф. Максименко реконструював рік видання на титульному розвороті як 1932. Дуже правдоподібно, що саме 1932 чи 1933 р. П. Кудрявцев його й набув, тобто відразу, як тільки книжку було надруковано.

Другим після подружжя Кудрявцевих власником цього раритету був якраз Ф. Максименко, який придбав книжку в удови Петра Павловича. 10 листопада 1972 р. він розповідав у листі: „В 1945 р. дружина П. П. Куд-

⁶² Див. про нього: Белоконь С. И. Киевский профессор П. П. Кудрявцев как библиофил и читатель.— С. 74; Тарахан-Бережа З. Олекса Новицький — дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка // Образотворче мистецтво.— 1987.— Вересень—жовтень.— № 5.— С. 23.

⁶³ Пор.: Білокінь С. Пам'яті останнього архієпископа УАПЦ 1921 року // Вісті з України.— 1991.— Червень.— № 25 (1679).— С. 5; його ж. Жив поруч з нами... // Літературна Україна.— 1991.— 27 червня.— № 26 (4435).— С. 8; його ж. Пам'яті останнього архієпископа УАПЦ // Наша віра.— 1991.— Серпень.— Ч. 4 (12).— С. 6.

⁶⁴ Белоконь С. И. Киевский профессор П. П. Кудрявцев как библиофил и читатель.— С. 73—75.

рявцева Ганна Єлисеєвна ліквідувала бібліотеку свого чоловіка. Я тоді завідував відділом комплектування університетської б[ібліоте]ки, одібрав багато книжок для неї, а децю взяв для себе особисто й для С. І. Масло-ва. Масло-в купив був зокрема автограф П. Морачевського — переклад Псалтиря на українську мову 1860-х років. Собі я взяв дві книги Н. С. Лескова („Русская рознь” й „Сочинения” т. 10, з бібліографією Лескова). Обидві книги були з автографами сина Лескова Андрея Миколайовича, який листувався з Кудрявцевим*, а Кудрявцев був написав надзвичайно цікаву роботу про київські зв'язки Лескова (вона лишається не надрукованою в фондах, здається, Музею літератури, для якого її купив у Кудрявцева В. Д. Бонч-Бруєвич). Купив я також 8-й том першого академічного видання творів Шевченка (малярські твори) — тоді ж купив й загальний зошит зі спогадами Рибинського". Ясна річ, купувати 1940 р. єфремовське видання для державної університетської бібліотеки, тим більше відразу після років Великого Терору, було незручно. Щоправда, незручно було навіть називати без потреби це ім'я у листі 1972 р. Ф. Максименко на це йшов.

Федір Пилипович додав до двох книжкових блоків ще кілька документів і оправив їх разом — однотипно з Шевченковими „Журналом” і „Листуванням”. Приспів час ці матеріали опублікувати. Отже, гортаємо сторінки:

1. Титульний розворот не набірний, а писаний (туш, перо, ватман). Відповідні тексти написано дуже акуратно. Рік видання виправлено на 1932.

2. [Максименко Федір. Передмова.]

Том VIII першого академічного видання творів Шевченка у світ не вийшов. Він не був закінчений до смерті його редактора академіка Олексія Новицького, який помер уночі 23/24 вересня 1934 р. У його дочки Марії Олексіївни Новицької зберігся неповний коректурний примірник, на якому рукою О. Новицького позначено: „Без перевірки всього рукопису. Після виправлення дати ще раз на перегляд авторові. Титулку, зміст, статтю та покажчики буде [надіслано] додатково. 1. IV. [19]32 р.”

У цьому нашому примірнику всі помилки, позначені О. Новицьким, уже виправлені. Проте й цей примірник не є остаточною, цілком закінченою редакцією. Це видно з того, що: 1) у покажчику ілюстрацій є ще прогалини (С. 209—213; див., напр., № 86, 515, 995); 2) у ньому є багато невиправлених помилок, які не омовлено у списку помилок на с. 215—216; 3) у ньому бракує малюнка 319 „Суворов відмовляє Тугутові подати свій операційний план” (С. 324); замість нього повторено другий малюнок — 320 („Суворов вітає депутатів колегії кардиналів” — див. С. 373); 4) на с. 126 ілюстрацій є малюнок, позначений „00”, якого не згадано ні в покажчику репродукцій, ні в коментарі.

У цьому примірнику бракує 11 окремих таблиць малюнків з усіх 42 (I, VI, VII, IX, XI, XVI, XIX, XXVIII, XXIX, XXXVIII, XLII). Можливо, що вони й не були виготовлені (за словами М. Новицької, залишилися ненадрукованими всі таблиці у фарбах). Попередній власник цього примір-

* Катерина Петрівна розповідала, що батькові папери, які в неї залишалися, вона передала до Московської духовної академії. На наше прохання о. Петро Зуєв 2002 р. наводив довідки й з'ясував, що фонду П. Кудрявцева у них немає.

ника професор П. Кудрявцев замінив більшість відсутніх на таблицях малюнків відповідними малюнками, взятими з різних джерел)⁶⁵.

Весь наклад недодрукованого VIII тому знищено в 1-й друкарні (Сінний майдан) у 1934 р. Збереглося лише кілька (не більше 10) примірників. Зокрема, вони є й були в таких установах і у таких осіб:

1. Державна публічна бібліотека АН УРСР у Києві (відділ естампів). Примірник має 216 сторінок тексту коментаря й 396 сторінок ілюстрацій. Малюнків на окремих таблицях немає. Примірник придбано у 1950-х роках через книгарню КОГІЗ за 250 крб.

2. Київський державний музей Т. Г. Шевченка. Примірник не має окремих таблиць і с. 193—216 коментаря. Очевидно, про цей примірник говорить М. Шагинян як про „неизданный том первого академического собрания сочинений Шевченко, хранящийся в Украинской академии наук“ (див.: Шагинян М. Тарас Шевченко. Изд. 4.— Москва: Худож. литература, 1964.— С. 121).

3. М. Ол. Новицька (редакторський неповний коректурний примірник). [Дописано олівцем:] „Тепер у М. І. Вязьмітіної“.

4. Ол. К. Дорошкевич, який помер у 1946 р. Примірник (здається, без ілюстрацій) у його дружини.

5. Проф. П. П. Кудрявцев, який помер у 1940 р. Від його дружини в 1945 р. цей примірник перейшов до автора статті. Він, очевидно, є *найповнішим* з усіх, які збереглися. (Має 396 сторінок ілюстрацій, усі 216 сторінок коментаря й набір малюнків на окремих таблицях.) [Дописано атрантом:] (30 таб.).

6. Ол. Н. Гер (Вайсблат), художній редактор VIII тому, що помер у 1944 р. Доля його збірки невідома.

7. Яр. Ів. Стешенко, який помер у 1930-х роках. Збірка його загинула.

8. А. І. Костенко (примірник невідомо де)⁶⁶.

9. С. Є. Расвський (примірник невідомо де).

10. А. І. Середа (примірник невідомо де).

Львівська бібліотека АН УРСР, Книжкова палата УРСР, бібліотеки Ленінграда, Москви й Харкова цієї книги не мають.

Ф. М.

3) Зміст.

Малярські твори Т. Шевченка. Репродукції.

С. 1—395, табл. I—XLII.

Картини олійними фарбами	с. 1—13.
Акварелі	с. 15—120
Рисунки олівцем	с. 121—320
Малюнки пером	с. 321—334
Офорти	с. 335—360
Малюнки, що збереглися тільки в репродукціях	с. 361—388
Архітектура	с. 389—395

⁶⁵ Отже, бракує: табл. XIX (мал. 722), табл. XLII (мал. 995).

⁶⁶ Очевидно, примірник загинув під час його арешту. Див.: Костенко А. Лук'янівська в'язниця: Уривки // Зона.— 1993.— № 5.— С. 9—30.

Новицький Ол. Коментар	
до малюнків Шевченка	с. 1—167
Речі, що приписуються	
Шевченкові	с. 168—172
Де переходяться або	
переховувалися малярські твори	
Шевченка	с. 173—184
Репродукції малюнків	
Шевченка	с. 185—195
Показчик імен і назв	с. 196—208
Показчик репродукцій	с. 209—213
Додатки	с. 214
Помилки	с. 215—216

4) Лист А. Костенка до Ф. Максименка від 22 квітня 1957 р.:

„Добрий день, шановний Федір Пилипович!

Пробачте, що так затримав з відповіддю на Ваш лист.

Хотів зібрати повніші відомості про 8-й том Шевченка (Малярська творчість), але всі, які прийшлося мені бачити, примірники, не повні.

Наш музейний звіряв з примірником бібліотеки АН УРСР — вони однакові*.

У мене був власний примірник. Я сам його переплітав, сам збирав, але він загинув десь ще перед війною, а так як це було давно, то я вже добре його не пригадую.

Короткий опис цього тома слідуючий:

1. Він був надрукований, але не зведений до купи, а лежав у вигляді розрізнених брошур в друкарському складі АН. Звідти його брали, кому була можливість.

2. Розпочинається книга коментарями, яким передує лист з написом: „Коментар до малюнків Т. Г. Шевченка. Склав Акад. О. П. Новицький”.

Кожний коментар має свій номер і винесений вправо від тексту. Останній має число 1021. Сторінок коментарям присвячено 192, [набрано їх] петитом.

Після власне коментарів іде такий підрозділ: „Речі, що приписуються Т. Г. Шевченкові”. Вони перелічуються в описовій формі і мають римську нумерацію I—XXIII.

Дальше іде підрозділ: „Де переходяться або переховувалися малярські роботи Т. Г. Шевченка”. Прізвища та установи перераховуються в алфавітному порядку на стор. 173—184.

Після цього підрозділ: „Репродукції малюнків Т. Г. Шевченка” — подаються роки, джерела і, звичайно, назви малюнків, стор. 185—192.

3. Після коментаря іде основний текст — Малярські твори з своєю окремою нумерацією сторінок (1—396), розпочинається листком:

Малярські твори Тараса Шевченка,

а потім до кожно[го] відділу по принципу техніки і засобу виконання заголовний листок, наприклад:

* Примітка Ф. Максименка: „Невірно. Прим. Б-ки АН має тексту не 192 сторінок, а 216 (все)”.

Картини олійними фарбами. Les tableaux a l'huile.

4. Під кожним малюнком-репродукцією поставлено порядкове число відповідно №№ коментаря.

5. Кольорових репродукцій нема.

Перші й останні листки справляють враження незакінченості цієї книги (друкарської невикінченості).

Оце такі невтішні мої відомості.

Якщо Вас буде щось цікавити — пишіть, з готовністю відповідатиму.

З привітом А. І. Костенко

22/IV—57".

5) [Раєвський С. Невідомий малюнок Т. Г. Шевченка. Газетна вирізка.]

Початок тексту: „Останнім часом Інститут Шевченка розшукував ряд надзвичайно цінних додаткових матеріалів до поетичної і малярської творчості Шевченка. Частину цих матеріалів уже було опубліковано в радянській періодичній пресі.

Особливий інтерес становить недавно придбане Інститутом Шевченка фото з досі невідомого і ніде не опублікованого малюнка Шевченка — „Молодий кобзар з поводирем“. Оригінал цього малюнка колись знаходився в збірці графині Капніст у с. Михайлівці Лебединського повіту на Харківщині. 1918 року він був на виставці української старовини в м. Лебедині (каталог виставки XXIII — 172).

Там же з цього малюнка одним із співробітників лебединського музею було зроблено фотознімок, придбаний н.д. Інститутом Шевченка.

Куди зник оригінал цього малюнка з лебединської виставки — невідомо. Є версія про те, ніби він був повернутий власникові і згорів у маєтку Капніста 1919 р."

6) [Сміюн Олександр. Невідомий малюнок Т. Г. Шевченка // Літ. Україна.— 1965.— 12 березня.— С. 2. Газетна вирізка.]

Другий том повного видання творів В. Антоновича (К., не раніше 1932). Докладний опис: [Антонович В. Б. Твори: Повне видання.— К., не раніше 1932.— Т. 2.]

Примірник першого тому (1932), що належав Ф. Максименкові, опрацьовано разом з першим аркушем верстки другого тому, про що є запис на 3-й сторінці обкладинки рукою Ф. Максименка. Крім того, вклеєно два портрети історика. Зміст першого зошита другого тому:

— Исследование о казачестве по актам. С 1500—1648 года. С. 1—16.

Десятий том (ч. 2) „Історії України-Руси“ М. Грушевського. Докладний опис: [Грушевський Михайло. Історія України-Руси.— Т. 10, ч. 2.]

Книжка не набиралася, існував тільки рукопис, який зник у рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (тепер Інститут рукопису Національної бібліотеки України) у повоєнні роки⁶⁷. Про

⁶⁷ Копань А. Ю. Куди ж подівся рукопис Грушевського? // Літературна Україна.— 1989.— 7 грудня.— № 49 (4354).— С. 8; Сакада Л. Д. Відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського // Український історичний журнал (далі — УІЖ).— 1997.— Січень—лютий.— № 1 (412).— С. 147—148.

перше⁶⁸ й третє⁶⁹ засідання Комісії з вивчення творчої спадщини М. Грушевського, де розглядалася ця справа, написав Г. Боряк.

Нарбутівський збірник. Ця драматична історія заслуговує на те, щоб її було проаналізовано докладніше.

Перше повідомлення про підготовку книжки належить видатному історикові мистецтва, фундаторові нарбутознавства Федорові Ернсту. 1923 р. він писав: „Видавництво „Друкарь“ заходилося було видавати ще за життя Г. Нарбута спеціальну монографію, але події стали цьому на перешкоді”⁷⁰. Більшовики остаточно утвердились, тож із часом ініціатори видання переорієнтувались на Книгоспілку.

Угода вироблялась між Книгоспілкою (в особі члена правління Б. Ліфшиця) та редакційною комісією (О. Вайсблат, Д. Щербаківський, А. Середа та Ф. Ернст). Передбачалося, що це буде збірник на 17—18 друкованих аркушів поштового розміру, рахуючи по вісім сторінок аркуш, українською мовою. Увесь текстовий матеріал комісія мала подати не пізніше 1 серпня 1923 р. Крім того, до її обов'язків належало зібрати чи вказати увесь ілюстративний матеріал, а також провести літературну й художню редакцію. Комісія мала одержати 25 безкоштовних примірників для розподілу між редакторами й авторами, а також по 10 безкоштовних відбитків кожної статті⁷¹.

У Книгоспілці справа не рушила чомусь з місця, і за якийсь час ініціатива перейшла до ДВУ. Як і завжди бувало за більшовиків, увесь проект очолюла людина, найменше поінформована, зате довірена. Так, головою видавничої комісії цього видання став сумнозвісний літературний критик В. Коряк. До комісії як члени увійшли один з Нарбутових учнів у Академії мистецтв М. Кирнарський⁷² (від РРФСР) та якийсь М. А. (?!) Маневич⁷³ (від УРСР). 28 жовтня 1924 р. ДВУ запросило до участі у роботі Федора Ернста. Переговори було доручено А. Маневичу⁷⁴.

⁶⁸ Боряк Г. Повернути народів наукову спадщину М. С. Грушевського // Літературна Україна.— 1989.— 16 березня.— № 11 (4316).— С. 8.

⁶⁹ Боряк Г. Наукова спадщина М. С. Грушевського повертається народів // Там само.— 1989.— 23 листопада.— С. 6.

⁷⁰ Ернст Ф. Біжуча художня література про Г. І. Нарбута // Бібліологічні вісті (Київ).— 1923.— Ч. 4.— С. 3. Одночасно готувався присвячений Нарбутові збірник у Держвидав РСФСР (Там само.— Листопад.— Ч. 3.— Кол. 36). Жодне з цих видань у світ не вийшло.

⁷¹ Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України (далі — ІМФЕ НАН України), ф. 13—5, спр. 421, арк. 5 зв. Проект угоди написано рукою Ф. Ернста. Він звернувся до свого старшого товариша Д. Щербаківського з проханням перекласти угоду українською мовою і, коли треба, щось до неї додати.

⁷² М. Кирнарський мешкав у Ленінграді і близької участі в українському виданні звідома не міг брати. Наскільки відомо, жодних спогадів про Г. Нарбута ніколи не написав. Його збірні загинули під час війни, а сам він помер, евакуюючись з блокованого міста. Див. про нього: Голлербах Е. Графіка Марка Кирнарського // Бібліологічні вісті.— 1926.— № 2.— С. 68—72.

⁷³ Маловідома особа, приїздив до Києва у зв'язку з вилученням музейних коштовностей для продажу на експорт. У щоденнику Ф. Ернста від 26 травня 1928 р. занотовано: „У Держторгу — приїзд комісії з Ленінграда (експерти та з Харкова Маневич). Огляд придбаних Держторгом річей в їх помешканні та в ломбарді“ (ІМФЕ НАН України, ф. 13—1, спр. 7, арк. 72 зв.—73).

⁷⁴ Там само.— Ф. 13—5, спр. 421, арк. 2.

Книжку Державне видавництво почало готувати навесні 1925 р.— водночас і як експонат для Флорентійської виставки⁷⁵. Списки видань із Нарбутовими творами мали скласти для нього ленінградський мистецтвознавець Борис Крижанівський⁷⁶ і Федір Ернст, бібліографічний покажчик літератури — Еріх Голлербах⁷⁷. На засіданні редколегії 25 вересня 1927 р. було ухвалено до друку покажчик літератури, що підготував Ярослав Стешенко. Тоді ж такі йому було доручено спільно з Антоном Середою зв'язатися з І. Кривецьким у справі оригіналів, що зберігались за кордоном, у Львові, з Павлом Зайцевим і Василем Кричевським щодо спогадів та із Стефаном Таранушенком щодо статті⁷⁸. Нарада, у якій узяли участь А. Середа, Ф. Ернст і Я. Стешенко, ухвалила: „Запросити Я. І. Стешенка до найближчої участі, доручивши спеціально керівництво відділом бібліографії з списком творів”⁷⁹. 30 листопада було ухвалено доручити Я. Стешенкові зв'язатися з Голлербахом та Еттінгером для одержання статей про нарбутівські силуети, а також про його лубок і плакат. Я. Стешенко передав відомості І. Кривецького про Нарбутові оригінали, що мали незабаром надійти до Музею НТШ (вул. Чарнецького, 24), де в Управі можна було офіційно замовити репродукції. Листа Ф. Ернста до П. Зайцева І. Кривецький переслав адресатові до Варшави. В. Кричевський погодився написати спогади⁸⁰. Нарада ухвалила: „З огляду на те, що склад редколегії зменшився через смерть Д. М. Щербаківського одним членом, а також на те, що складання бібліографії й списку творів і зносини з багатьма авторами в Союзі й за кордоном потребують особливої уваги й великого листування — просити Я. І. Стешенка [у]війти у склад редколегії”. Ще одна ухвала стосувалася перекладу російськомовних статей: „Доручити перекладання статтів, писаних російською мовою, Я. І. Стешенкові за нормами Д. В. У.” (Арк. 3 зв.). В архіві Ф. Ернста зберігся передрук українського перекладу статті Степана Яремича „Місце Нарбута в українському мистецтві” з правами Стешенкової тітки письменниці Людмили Старицької-Черняхівської та Ф. Ернста⁸¹, а також

⁷⁵ Бібліологічні вісті.— 1925.— № 1—2 (8—9).— С. 181.

⁷⁶ Крижанівський Борис Георгійович (1886, Смоленськ — 3 грудня 1937, м. Кем, Карелія) — зав. українського відділу Російського музею у Ленінграді. 10 червня 1925 р. обраний дійсним членом Ленінградського т-ва дослідників укр. історії, письменства та мови (Науковий збірник Ленінградського т-ва дослідників...— К., 1928.— [Т.] І.— С. 105). Ув'язнений 9 вересня 1933 р. у „Справі славистів” разом з чоловіком Лесі Українки Климентом Квіткою, акад. В. Перетцом, нумізматом І. Спаським та ін. Повторно ув'язнений. Розстріляний. Див.: Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М. „Дело славистов”: 30-е годы.— Москва, 1994.— С. 34, 40—41, 102—104, 198, 233.

⁷⁷ Л[юбчен]ко Арк. Монографії про Г. Нарбута // Нова книга (Харків).— 1925.— № 3.— С. 47—48; Робота ДВУ в 1926/27 році // Бібліологічні вісті.— 1926.— № 4 (13).— С. 106

⁷⁸ Стаття С. Таранушенка „Мотиви старого українського мистецтва в творах Нарбута” датується 15 січня 1928 р. (ІМФЕ НАН України, ф. 13—4, спр. 247). Остаточний передрук українською мовою з правкою Ф. Ернста. На звороті останнього аркуша: 67 500 др. зн.

⁷⁹ Там само.— Ф. 13—5, спр. 422, арк. 2 зв. 11 грудня 1927 р. на нараді редакторів при київській філії ДВУ І. Врона, Ф. Ернст і А. Середа запропонували ввести до складу редактурату й Я. Стешенка (Там само.— Ф. 13—3, спр. 22, арк. 6).

⁸⁰ Опубл.: Кричевський В. Г. Нарбут в Українській Академії Мистецтв // Образотворче мистецтво.— 1997.— Ч. 1.— С. 55—57; Ч. 2.— С. 17—19. Датується 22 червня 1928 р.

⁸¹ ІМФЕ НАН України, ф. 13—4, спр. 237.

рукопис перекладу статті Еріха Голлербаха „Сільвети Нарбути“, писаний рукою Я. Стешенка⁸². У нашій збірці — фрагмент його перекладу статті П. Нерадовського „Г. І. Нарбут і його книги для дітей“. Стаття датується січнем 1925 р. Про підготовку видання на цьому етапі писала преса⁸³.

На нараді 27 грудня 1927 р. Я. Стешенко інформував про листи Голлербаха й Еттінгера щодо їхньої участі у виданні. Було вирішено зробити (для Голлербаха?) фото з гербів і силуетів у Всеукраїнському Історичному музеї, а від окремої статті про лубки й плакати відмовитися. Я. Стешенко інформував також про місця зберігання нарбутівських оригіналів за кордоном. А. Середі було доручено звернутись до П. Холодного⁸⁴ з проханням дати відомості й матеріал про кальки (?) з архіву колишньої Експедиції заготівлі державних паперів⁸⁵, що зберігались на той час у Львові⁸⁶, й просити його допомогти сфотографувати матеріали. Крім того, Я. Стешенко мав подати адреси закордонних установ, що могли надіслати зразки паперу для видання. Мав довідатися адреси російських емігрантів, старших Нарбутових приятелів по „Світу мистецтва“ І. Білібіна та А. Бенуа й написати Володимирові Січинському⁸⁷ у справі статті про Нарбутову меморіальну графіку⁸⁸ (Арк. 4 зв.).

У цей час наради відбувались особливо часто. 4 січня 1928 р. А. Середя розповів, що ДВУ відмовилось замовляти папір за кордоном. Я. Стешенкові було доручено просити видавництво про всяк випадок збільшити кількість замовленого паперу на два аркуші, а також збільшити кількість крейдяного паперу й просити чотири кольорові ілюстрації на крейдяному папері (Арк. 5).

15 лютого наспіли новини від Я. Стешенка. Він поінформував про брак паперу на ринку, розповів, які надійшли пропозиції від німецьких фірм. Ленінградці Орлов і Галактіонов дали щодо паперу негативну від-

⁸² ІМФЕ НАН України, ф. 13—4, спр. 243.

⁸³ Видання збірника Г. І. Нарбути // Діло (Львів).— 1928.— 25 січня.— № 17.— С. 3; Видавництво зробило оповістку: Збірник про Г. І. Нарбути // Червоний шлях.— 1928.— № 2 (59).— С. 149. Матеріали прохали надсилати до УНІКу на ім'я Я. Стешенка. Те саме // Пролетарська правда.— 1928.— 19 січня.— № 16 (1928).— С. 4; Наше слово (Полтава).— 1928.— № 1.— С. 52.

⁸⁴ Див.: Голубець М. Холодний.— Львів, МСМХХVI.— 25 с., 4 вкл. (Окремий відбиток: Українське мистецтво); Свенціцкий І. і Драган М. Про П. І. Холодного.— Львів, 1931.— 16 с. (Відбиток з „Діла“.— 1931.— 25—28 березня); Петро Іванович Холодний, 1876—1930: Каталог посмертної виставки праць // Вступна стаття і впорядкування Михайла Драгана.— Львів, 1931.— 32 с., 10 арк. іл. У нашій збірці перша брошура має власницький підпис О. Новицького, на другій напис: „Для обмеженого пользования“.

⁸⁵ Про її діяльність див.: Георгій Нарбут і українська поштова марка // Пошта і філіателія України.— 1996.— № 1.— С. 17—19: іл.

⁸⁶ Архіви Експедиції було вивезено до Тарнова. Узимку 1926 р. в місці сховку тріснула рура, й вода зіпсувала пакети з рисунками. На доручення П. Холодного Павло Ковжун у лютому 1928 р. привіз їх до Музею НТШ у Львові, куди їх було задано як депозит. Там речі було відчищено й знято з них грибок (Виставка сучасної української графіки: Каталог.— Львів, 1932.— С. 14). Після війни ці матеріали було знищено (див.: Арофікін В., Посацька Д. Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові.— Київ; Львів, 1996).

⁸⁷ Див. про нього: Кейван І. Володимир Січинський архітект, мистець-графік, мистецтвознавець, дослідник.— Торонто, 1957.— 80 с.

⁸⁸ Рукопис статті В. Січинського „Меморіальна графіка Г. Нарбути“ зберігся (ІМФЕ НАН України, ф. 13—4, спр. 236).

повідь. Відтак А. Середі й Ф. Ернстові було доручено звернутись до працівників московського ГИЗу — з'ясувати можливість придбання паперу у Москві або замовлення його з-за кордону. Я. Стешенкові було доручено замовити статтю С. Таранушенкові. Він інформував про листи Е. Голлербаха й В. Січинського. Було ухвалено просити ДВУ заплатити В. Січинському за потрібні фотографії і сповістити його про характер і особливості оригіналів. Я. Стешенко повідомив про лист, одержаний від Музею НТШ, а також про згоду ДВУ поладити з ним справу. Ф. Ернст і Я. Стешенко розповіли, що статті П. Нерадовського, С. Яремича⁸⁹ й С. Трійницького уже перекладено. Ф. Ернст одержав статтю Голлербаха про силуети. Було вирішено прийняти її „з умовою скорочення деяких психологічних моментів й бажаність деяких додатків“. Після редакційного перегляду було вирішено доручити Я. Стешенкові зв'язатися з Е. Голлербахом (Арк. 6 зв.). 24 березня А. Середі й Я. Стешенкові було доручено виконати з фотографом М. Сталінським⁹⁰ зйомку для В. Січинського. Я. Стешенко оповів про відповідь П. Зайцева, і йому доручили просити П. Зайцева подати свою статтю якнайшвидше (Арк. 7). У березні 1928 р. Ф. Ернст звернувся до відомого московського видавничого діяча Івана Лазаревського з проханням допомогти в одержанні високоякісного паперу, зокрема пелюри 15 стіп і фарбованого паперу 10 стіп. Прохання українських діячів пройняло І. Лазаревського — усе-таки і в його жилах текла українська кров. Одержавши підтримку комерційного директора Гознаку С. Ермолаєва, 1929 р. видавництво одержало від Гознаку текстий і прокладковий папір найвищої якості. Як писав І. Лазаревський, вийшло це „майже чудом, — бо гознаківський папір мають лише в найрізкісніших видахках“⁹¹.

Як у кожній великій справі, де брало участь багато людей, то одна, то інша дійова особа затримувала. 1 липня 1928 р. Ф. Ернст скликав нараду редколегії, де було вирішено перенести остаточний термін подачі матеріалу на 20 вересня. На той час більшість тексту було вже зібрано, перекладено, переписано й остаточно відредаговано. Частина матеріалу мала надійти у середині серпня⁹². Статті А. Середи й Ф. Ернста не були готові через завантаженість їх адміністративною роботою — першого як в. о. директора Картинної галереї за багатомісячної відсутності А. Дахновича, другого як уповноваженого Наркомосу у справах експорту старовини й мистецтва за кордон⁹³. Матеріали почали здавати до ДВУ 27—28 листопада 1928 р. Серед них були статті Ф. Ернста, С. Яремича, П. Не-

⁸⁹ Оригінал статті С. Яремича зберігається в його архіві: Государственный Эрмитаж в Санкт-Петербурге, ф. 5, № 63. Датується 30 січня 1925 р. Український переклад — ІМФЕ НАН України, ф. 13—4, спр. 237.

⁹⁰ М. Сталінський виконував фотороботи для: Українське малярство XVII—XX сторіч: Провідник по виставці / Під ред. й з вступним нарисом Ф. Ернста. — К., 1929. Обкладинка В. Кричевського.

⁹¹ ІМФЕ НАН України, ф. 13—3, спр. 45, арк. 15, 17; спр. 101, арк. 4.

⁹² Докладну інформацію про видання див.: Монографія про Ю. Нарбута // Нові шляхи (Львів). — 1929. — Травень. — Ч. 1. — С. 176.

⁹³ Таємного листа з НКО у справі експорту з призначенням його на уповноваженого Ф. Ернст одержав 19 березня 1928 р. (ІМФЕ НАН України, ф. 13—1, спр. 7, арк. 63). У подальші місяці він був відряджений до Житомира, Бердичева, Умані, Ніжина, Чернігова й Харкова „у справах охорони інтересів Наркомосу й музеїв у цій справі“ (Там само. — Ф. 13—3, спр. 22, арк. 10 зв.).

радовського й, мабуть, автобіографія Г. Нарбута⁹⁴. У 1929 р. виникли якісь особисті конфлікти уже з друкарнею. 20 липня 1929 р. керівник першої фотолітодрукарні⁹⁵ Данеляк звернувся до ДВУ з проханням призначити іншого технічного керівника для ведення справи, „бо тов. Середа, на якого покладено цю роботу, так веде її, що ми не зможемо закінчити її до зазначеного терміну“. На той момент ще не було набрано жодного аркуша, бо Середа, мовляв, затримував усю справу⁹⁶.

Справа з виданням, на жаль, затягнулася. Знищувано його у кілька прийомів. На першому етапі скорочень було викинуто декілька статей переважно ленінградських авторів, оскільки вони, як відзначалося, „методологічно безнадійно застаріли“, хоч деякі були вже й набрані.

Документація щодо нарбутівського збірника сягає початку 30-х років⁹⁷. Збереглася посвідка державного видавництва „Мистецтво“ від 3 березня 1932 р. (Ч. 76) з підписом директора Цеханівського про відрядження Я. Стешенка до Києва „в справі видання монографії про Г. Нарбута“. Є й ще пізніші відомості. Крім уже викинутих зі збірника ленінградських матеріалів, видавництво вирішило вилучити ще Нарбутову автобіографію, статті Ф. Ернста, С. Таранушенка, С. Яремича й спогади В. Кричевського. Таким чином, у складі збірника залишались передмова, стаття І. Врони*, новий життєпис, замовлений Ф. Ернстові, стаття А. Середи, резюме та Стешенків бібліографічний покажчик, доведений, таким чином, до 1932 р. Згадується також „майже вичерпний список творів“ Г. Нарбута. У Ернстовому щоденнику під 26 березня 1931 р. занотовано: „Стешенко закінчує працю над списком творів Нарбута“⁹⁸. Ці матеріали не збереглися й залишаються невідомими.

Загострення ідеологічної боротьби в передчутті репресій висунуло націонал-комуніста І. Врону наперед. Його стаття перетворилась на передмову-„паровоз“⁹⁹. 24 листопада 1930 р. редактор ЛІМу повідомив

⁹⁴ ІМФЕ НАН України, ф. 13—5, спр. 421, арк. 4.

⁹⁵ Друкарня містилась на Сінному майдані, 14. Див.: Справочная книга Весь Киев на 1926 год.— К., 1926.— С. 125. На той час керував нею А. П. (О. П.?) Сліпенький.

⁹⁶ ІМФЕ НАН України, ф. 13—3, спр. 101, арк. 3.

⁹⁷ Див.: Мистецтво.— Львів, 1932/3.— Зима.— Зош. IV.— С. 109.

* У ті часи Іван Іванович Врона (1887—1970) виступав більше в ролі партійного функціонера (1920 р. перейшов від боротьбистів до більшовиків). 1919 р. входив до колегії прокурорів київського ревтрибуналу, згодом до Наркомюсту УСРР. Був директором Музею Мистецтв ВУАН, з 1924 р.— першим ректором перетвореного Київського художнього інституту. 18 квітня 1927 р. Ф. Ернст записав у щоденнику: „В ДВУ 1 1/2 годинна розмова з Лакизою в надії обійтися в редакційній колегії нарбут[івського] збірника без Врони (не пощастило)“. Оскільки І. Врона був репресований, це ніби прирівняло його до „старих“ гуманітаріїв.

⁹⁸ ІМФЕ НАН України, ф. 13—1, спр. 7, арк. 86.

⁹⁹ За кілька років ставлення до І. Врони змінилося. Зацитувавши його статтю з нарбутівського збірника, А. Хвиля написав: „Замість того, щоб показати, хто був Нарбут, що він робив, яку епоху він хотів відтворити, Врона говорить, що Нарбут, бачите, хотів дати національну форму українському мистецтву, але революція, наша радянська дійсність поставили над цим хрест. Нарбут загинув, одійшов у минуле, і за цим минулим каркає ворона — націоналістична „Ворона“ (Хвиля А. А. Образотворчий фронт // Образотворче мистецтво. Альманах 1.— Харків; Київ, 1934.— С. 38). Є. Мамолат у свою чергу узагальнював, що в Київському художньому інституті „до його реорганізації в 1930 році [...] під керівництвом контрреволюційного націоналіста Врони звив собі у свій час тепле кубечечко націоналізм і войовничий буржуазний формалізм, що протягом довгого періоду глушив усяку творчу ініціативу, спрямовану на створення справді зрозумілого й любимого масами

Ф. Ернста: „т. Врона надіслав передмову до монографії Нарбута і просить Вас переглянути її і[,] коли треба[,] — то дещо додати ([що,] на Вашу думку [, буде потрібно]). Дуже прошу[,] зробіть це в найкоротший термін тому, що книжка вся набрана”¹⁰⁰. У паперах пані Ориси Стешенко зберігалися колись коректурні листки, на яких пошастало виявити фрагменти статті І. Врони. Інші відбитки зі статтею С. Таранушенка належали свого часу останньому¹⁰¹. На жаль, стаття І. Врони була малоцікава, кон’юктурно політизована, але все ж таки ці листки являли собою речовий слід останньої версії збірника. Наприкінці 1932 р. Ф. Ернст знову звернувся до І. Лазаревського з проханням допомогти в одержанні паперу, оскільки через зміни у складі збірника видавництво стало перед перспективою додруковувати кінець книжки на іншому папері: „Ясна річ,— писав він,— що перший примірник „Нарбута“ надішлемо Вам, адже без паперу, як відомо, найкращі наміри нездійсними”. Та на цей раз Гознак жодних надлишків уже не мав, і 28 грудня І. Лазаревський відповів відмовою.

У щоденнику Ф. Ернста знаходимо запис від 6 серпня 1932 р.: „Був Я. Стешенко по справах видання Нарбута”¹⁰². 15 грудня: „Був разом з Стешенком в друкарні в справі друкування Нарбута. Розшукують кліше й видруковані аркуші. Ввечері був у т. (!) Врони в справі видання Нарбута (відмовився від редагування)”. І між 16—23 грудня: „Був кілька разів Стешенко в справі друкування Нарбута”¹⁰³. 29 травня 1933 р. Я. Стешенко писав Ф. Ернстові: „Отже, кінець-кінцем з великого задуму — вийшов самий справжній „пшик”, але я ще не зовсім переконаний, що й в такому вигляді нещасне видання побачить світу”¹⁰⁴. 1 червня 1933 р. директор виділеного з системи ДВУ видавництва „Мистецтво” Радлов, редактор Лебідь і невідомий на ймення завідувач виробничого сектору проси-

мистецтва. Відгородивши Київський Художній Інститут китайським муром від вимог бурхливої соціалістичної дійсності, контрреволюціонер Врона, як відомо, намагався спрямовувати наше мистецтво на той шлях, яким шло і йде до остаточного розкладу буржуазне мистецтво капіталістичного Заходу. Конкретна практика тут не відставала іноді від цих „теорій” Врони (Мамолат Є. Образ В. І. Леніна в мистецтві Радянської України // Образотворче мистецтво: Альманах 2.— Київ; Харків, 1934.— С. 46—47; пор. с. 8).

¹⁰⁰ ІМФЕ НАН України, ф. 13—3, спр. 22, арк. 15.

¹⁰¹ Фрагментові коректури відповідали сторінки 40—58. 19 травня й 21 червня 1972 р. автор звірив текст машинопису, що зберігається в архіві Ф. Ернста, з текстом цієї коректури. 11 липня 1975 р. датується акт передачі на державне зберігання до рукописного відділу ЦНБ АН УРСР архіву С. Таранушенка, збірки його книжок та збірки графіки — „в присутствіи доверенних лиц дарителя — аспіранта МГУ Белокона С. И. и заведующей фондами музея Т. Г. Шевченко Чумак К. В.” Реально ще задовго до складення цього документа ми сформували для передачі рукописи, відібрали книжки й склали каталог мистецьких творів. Усе майно залишалось у Стефана Андрійовича до кінця його життя. Ми з К. В. Чумак підписали потім такий, доданий для „пущей важности”, тільки дещо недоладно сформульований пункт про те, що „факт передачи всех групп материалов на государственное хранение в Центральную научную библиотеку Академии наук УССР, указанных в этом акте, удостоверьем”. Коректура зникла в помешканні вченого разом з працею І. Свенціцького „Початки книгопечатання” та деякими іншими цінними виданнями першого чи другого дня після його смерті, що сталася 13 жовтня 1976 р. Маємо певні міркування, куди вони поділися, але після недавньої смерті тієї людини коректури ще не розшукали. Архів С. Таранушенка автор потім опрацював, будучи на посаді у штаті рукописного відділу (1979—1981).

¹⁰² ІМФЕ НАН України, ф. 13—1, спр. 7, арк. 103 зв.

¹⁰³ Там само.— Арк. 105 зв.—106.

¹⁰⁴ Там само.— Ф. 13—3, спр. 83, арк. 6.

ли І. Врону ще раз остаточно переглянути його статтю й пускати її до друку, оскільки 1 вересня 1933 р. книга мала вийти на ринок¹⁰⁵. На жаль, Я. Стещенко як у воду дивився. Наприкінці 1933 р. авторів було заарештовано¹⁰⁶, тож 1934 р. підготовку нарбутівського збірника з участю „во-рогів народу" І. Врони, Ф. Ернста, Я. Стещенка та інших Євген Холос-тенко назвав притупленням більшовицької пильності¹⁰⁷.

У першому листі до автора (від 4 грудня 1970 р.) Ф. Максименко пи-сав: „Чи Ви знайшли макет Нарбутівського збірника? Він був у Я. Сте-щенка, А. І. Середи. Наклад знищено в 1932 р.* Там була велика бібліо-графія Я. Стещенка. Може, він зберігся у сестри Стещенка (артистка). Може, він був ще у Ю. О. Меженка — довідайтеся у його дружини Кате-рини Єронімовни Скокан (бібліограф Центр[альної] Н[аукової] Б[ібліо-те]ки АН)".

14 грудня автор статті відповів: „Макет збірника — моє болюче міс-це. Кілька років тому я ходив по старих адресах, де мешкали старі дру-карі; знайшов чийсь дружину, не пам'ятаю вже, чию саме, — але вона нічого до ладу не змогла сказати. Платон Білецький написав колись, що користувався примірником С. Таранушенка, але Стефан Андрійович ніколи збірника не бачив. Я дуже підозрюю, що один примірник посідає сам П. О., але він, звичайно, його не дасть ні під яким виглядом. Книго-збірню Середи розібрали нашвидку, й багато чого розійшлося по руках. Що ж до архіву й бібліотеки Стещенка, то вони зазнали свого часу ціл-ковитого розгрому. Всі подробиці довго розповідати, — так чи інакше деякі папери були в **Олександра Білецького**, зокрема цілком готова до дру-ку бібліографія українці, що виходила в межах Росії від „Енеїди" й до 1917 року, все це потрапило до нього **додому**. Збереглося всього лише кілька тек Я[рослава] І[вановича], — там я знайшов **уривки коректур** збірника. Також один мій знайомий [архітектор Микола Степанов] має десятків зо два аркушевих ілюстрацій. [На початку 1990-х років через Якова Федосійовича Ковбасу він передав їх авторові.] Нарешті, я піді-брав звістки про збірник у періодиці та в архівах".

30 березня 1986 р. з колекції Михайла Грузова ми одержали випад-ково збережений примірник цього видання, що давніше належав Якову Бердичевському (два екслібриси) — с. 9—72 видрукуваного на папері верже тексту зі статтями, а також 43 аркуші ілюстрацій:

Ернст Федір. Георгій Нарбут: Життя — творчість (С. 9—31; те саме — ІМФЕ НАН України, ф. 13—7, спр. 605).

Яремич Степан. Місце Нарбута в українському мистецтві (С. 32—39).

¹⁰⁵ ІМФЕ НАН України, ф. 13—3, спр. 22, арк. 19.

¹⁰⁶ Удова Ф. Ернста розповідала у своїх споминах: „23-го жовтня 1933-го року вранці Ф. Л., як звичайно, вирушив у видавництво Академії, але додому більше не повернувся" (Машинопис цих споминів ми одержали від авторки разом з листом від 3 лютого 1968 р. Уривок опубл.: Ернст Т. Із спогадів // Пам'ятки України.— 1989.— № 2.— С. 60—61). Пор.: Нестуля О. О. Україна стала його долею // Репресоване краєзнавство (20—30-і роки).— К., 1991.— С. 108.

¹⁰⁷ Холостенко Є. Етапи зростання: Основні моменти розвитку мистецтва Радян-ської України за 16 років // Образотворче мистецтво. Альманах 1.— С. 136.

* Цей факт потвердив потім і Г. Коляда.

Таранушенко Стефан. Мотив[и] старого українського мистецтва в творах Нарбута (С. 40—58).

Нерадовський Петро. Г. І. Нарбут та його книга для дітей (С. 59—71).

Мітрохін Димитрій. Рисунок Нарбута (С. 72).

На бережках трапляються різко критичні нотатки котрогось із попередніх читачів (цензора?). Жодного іншого примірника, навіть такого неповного, як цей, ми ніколи не бачили.

Наприкінці 1960-х — на початку 1970-х років історія нарбутивського збірника знайшла своє продовження.

У Києві надрукувати щось не було надії. Кілька статей нам пощастило надрукувати у непрофільних виданнях¹⁰⁸.

Біографічний словник УАН. Том 1. Однією з перших структур Української Академії наук стала Біографічна комісія. Завдяки послідовній, систематичній роботі великого колективу співробітників в одній із кімнат колишнього пансіону графині Левашової, де засідало Спільне зібрання УАН, відкладалася маса інформації — картотеки, персональні досьє з біографіями й матеріалами до них, видання, газетні витинки, фото. Борис Бутник-Сіверський оповідав, що це була довга й вузька, за його словами, „як трамвайчик“, кімната, де вздовж обох стін усе це було покладувано й накопичувалось далі.

Збігав час, зібрані матеріали заокруглювалися, набираючи форм перших томів словника, але щораз менше ставало надій на видання. Олександр Варнеке 2 січня 1931 р. питав М. Могилянського: „Як стоїть, Михайле Михайловичу, справа з I-м томом („А“)? Чи скоро побачимо його?“¹⁰⁹ Плануючи роботу на квітень—липень 1933 р.^{*}, співробітники комісії передбачали підготовку біографій історика В. Антоновича — правдоподібно, у новій редакції (М. Ткаченко) — та „товариша“ Артема (О. Щусь). М. Могилянський мав підготувати біографії В. Вакара, Марка Вовчка, В. Винниченка та К. Ворошилова, М. Тарасенко зобов'язувався скласти біобібліографічну картотеку українських письменників і написати ширшу роботу „Ф. К. Вовк у Румунії“. Інші статті готували співробітники: Е. Я. Півнева (діячі громадянської війни), М. К. Зеров, В. Т. Покальчук, М. К. Вороний (актор Гр. Ашкаренко), О. Д. Багалій-Татарінова, Ізотов (Харків — Артемовський-Гулак), А. П. Шамрай, В. В. Дубровський (гетьман Д. Апостол), В. К. Варнеке, О. Б. Барнеке, М. І. Гордієвський¹¹⁰ (Одеса — проф. П. С. Авсєнєв), [Олександр Іванович] Покровський (Одеса), [Геннадій Євгенович] Жураковський (Київ — Ананьїн, Г. Андрузький), С. І. Маслов (Армашенко), М. Н. Петровський

¹⁰⁸ Білокінь С. Нарбутова доля // Молода гвардія.— 1970.— 20 червня.— № 118 (2516).— С. 4; його ж. До питання про історизм у творах Г. Нарбута // УІЖ.— 1971.— № 3 (120).— С. 111—113; його ж. До історії вищої художньої освіти на Україні // Вісник Київського університету. Серія історії.— 1973.— № 15.— С. 52—60; його ж. Про дату народження видатного українського графіка Г. І. Нарбута // Архіви України.— 1974.— № 6 (128).— С. 71—72.

¹⁰⁹ НБУ. Ін-т рукопису, X, 5393.

^{*} Рік встановлюється на підставі запису: „Меморіальна дата — тридцятиліття липневих подій 1903 р. у Києві. Засідання доведеться влаштувати по літній перерві“.

¹¹⁰ Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда.— Ленинград, 1928.— С. 89.

(Ів. Абрамович, гетьмани Брюховецький і Виговський). Низку статей дали П. П. Кудрявцев та К. В. Харлампович¹¹¹.

Під час погрому ВУАН 17 липня — 2 серпня 1933 р., як ми уже згадували, академічні архіви обстежила спеціальна комісія. Перевіряльники звітували вченому секретареві президії ВУАН І. Адамовичу: „Виявлено незаінвентаризований арх[івний] матеріал діловодних фондів Комісії з 1919 по 1933 рр. та наукові матеріали — автобіографії, біографії діячів України на літ[ері]: А, Б, В, К, О, П, Р, С. Всі ці матеріали знайдено в жахливому неупорядкованому стані і їх так само опечатано в окремій кімнаті. В Комісії біографічного словника виявлено зовсім незаінвентаризовану бібліотеку на 2000 назв [П. Я.] Стебницького. Бібліотека ця подарована [П. Я.] Стебницьким ще в 1923 році і з того часу не упорядкована. Керівничий Комісії [М. М.] Могилянський нічого не зробив для того, щоб архів упорядкувати, а бібліотеку заінвентаризувати. Бібліотеку комісія опечатала в 3 дерев'яних шафах“¹¹².

Радянська дійсність поламала добрий проект. Щоб врятувати словник, аби він вийшов хоч якось, до плану роботи довелось закласти принципи, що її звідома знецінювали: „Провадитиметься збір матеріалів для теми „Індустріалізація та колгоспне будівництво на Україні в біографіях їх передовиків та ударників“. Зрештою, перший том — на літеру „А“ — вийшов у світ. Можемо судити про це з тієї лайки, якою „привітав“ його Затонський. У погромній доповіді на січневій сесії ВУАН 1934 р. про цю поважну роботу він говорив з глухом: „14 років працювала біографічна комісія. Протягом цього часу вона спромоглася підготувати до друку лише одну літеру „а“, почасти літери „б“ й „в“ (см[іх]). До біографічного словника, що виготувала комісія, попали й такі „українські діячі“, як російський чорносотенний письменник Арцибашев, бандит Ангел, цукрозаводчик Бродський. Проте „забули“ включити т. Артема, т. Антонова-Саратовського, колишнього наркома внутрішніх справ УСРР. Можна було б пригадати ще сотні імен справжніх діячів, що не попали до цього словника. Не можна припустити, що це випадково, ніяк не можна“¹¹³.

Оскільки В. Затонський у доповіді ляв перший том словника, він не міг не мати бодай сигнального примірника. Але й ті сигнальні примірники, якщо й існували, були знищені. Жодного примірника цього видання ніхто досі не розшукав¹¹⁴.

У першому томі „Енциклопедії Сучасної України“ (2001), що виходить за редакцією Івана Дзюби, вміщено статті про Євгена Ангела (автор — Р. Коваль), Артема-Сергєєва (В. Туваєв) і М. Арцибашева (І. Бажинов). Антонова-Саратовського немає й тут.

Хроніка археології та мистецтва. Ч. 4—5 (К., 1933). Докладний опис: Хроніка археології та мистецтва.— К., 1933.— Ч. 4—5.

¹¹¹ НБУ. Ін-т рукопису, X, 11289.

¹¹² Історія Національної Академії наук України, 1929—1933.— С. 292—293.

¹¹³ Затонський В. П. Національно-культурне будівництво...— С. 40—41.

¹¹⁴ Див.: Білокінь С. Біографічна комісія ВУАН та її словник // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки: Тезисы общественно-политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины, 7—9 июня 1989 г., г. Черновцы.— К., 1989.— С. 292—294.

У 1930—1931 рр. ВУАН випустила три числа „Хроніки археології та мистецтва”. Друкувались вони під грифом ВУАКУ, а редагувала їх археолог Валерія Козловська¹¹⁵. Вона керувала також аспірантською підготовкою археолога Кирила Коршака, який після закінчення Київського ІНО (1929) проходив аспірантську підготовку при Всеукраїнському історичному музеї імені Т. Шевченка, потім при Археологічному музеї. В. Козловська доручала К. Коршакові коректу цієї „Хроніки”. На допиті 10 грудня 1937 р. молодший лейтенант Перкін почув від К. Коршака такі зізнання: „В этом журнале печатались статьи националистического содержания и всячески подчеркивалась противоположность украинской и русской археологии. Козловская не раз говорила, что с приходом советской власти музейная работа упала, музеи разваливаются. Она рекомендовала маскировать свою работу в музеях марксистскими фразами, оставляя по возможности нетронутой всю сущность буржуазной националистической археологии”¹¹⁶.

У третьому числі „Хроніки археології та мистецтва” було надруковано видавничий анонс четвертого числа:

Курінний Петро Петрович [1894—1972]. На новому етапі: До чергових завдань української археології. Ч. І—ІІ.

Яворницький Дмитро, акад. [1855—1940]. Короткий звіт про дослідження території Дніпрестауна за 1930 р.

Коршак Кирило Юхимович [1897—1937]¹¹⁷. Деякі форми кам'яного знаряддя та їхнє призначення.

¹¹⁵ Козловська Валерія Євгенівна (20 червня 1889 р., с. Буримка Чернігівської губернії — 6 травня 1956 р., Ютіка, Нью-Йорк, США) — археолог і музейник. Вищу освіту здобула на київських Вищих жіночих курсах (диплом Університету св. Володимира, 1915), провадячи одночасно археологічні дослідження під керівництвом В. Хвойка. Після його смерті (1914) зайняла його посаду зав. археологічного відділу міського музею, що був згодом перетворений в Археологічний музей ВУАН. Там було зібрано, упорядковано і заінвентаризовано близько 100 тис. експонатів (половину пам'яток опрацювала персонально В. Козловська). Співробітник (деякий час була вченим секретарем) ВУАК при ВУАН, а також вчений секретар мистецької секції ВУАН. Провела 44 розвідки та розкопки. 1933 р. звільнена з обох посад „як ідеологічно ворожий елемент”. Залишила близько 40 наукових праць у галузі трипільської культури, ранніх слов'ян і князівської доби у збірниках „Коротке звітання ВУАК” за 1925—1926 рр. (1926—1927), „Чернігів і північне Лівобережжя” (1928), статті про Е. Штерна та Д. Щербаківського. Редагувала збірник „Трипільська культура на Україні” (1926) та „Хроніку археології та мистецтва” (Ч. 1—3, 1930—1931). Пріюлюструвала низку дитячих казок та інших книжок. Під час війни працювала у Львівському археологічному музеї (1943) та Інституті археології у Гохштедті (1944—1945). З 1945 р. мешкала в таборі УНРРА в Ашаффенбурзі, Мюнхені (Варнер-Казерне) та старечому будинку ІРО в Розенгаймі (Піонір-Казерне). 1950 р. виїхала до США. Дійсний член археологічної групи УВАН і НТШ. Див.: Білокінь С. Козловська В. Є. // Довідник з історії України.— С. 325.

¹¹⁶ Архів СБУ, № 52578 ФП, арх. 9.

¹¹⁷ Коршак Кирило Юхимович (12 травня 1897, Дердин хутір, згодом район імені Петровського Київської області — 22 грудня 1937 р., Київ) — археолог. Закінчив Київський ІНО (1929). Наприкінці його існування член правління ГУКУСу. Аспірант Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, згодом Археологічного музею при Інституті історії матеріальної культури. Паралельно з останнім працював консультантом у Центральному історичному музеї. Ув'язнений 6 листопада 1937 р. Його справу розглянуто 21 грудня на закритому судовому засіданні виїзної сесії військової колегії Верховного суду СРСР. Розстріляний (Архів СБУ, № 52578 ФП, арх. 16, 98—99 зв., 100; Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (далі — ЦДАГО України у Києві), ф. 263, оп. 1, № 49866 ФП / кор. 972, арх. 406 зв.). Див.: Михайленко О., Лошицький О. Належить до негайного виконання: Слідча справа Кирила Коршака // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.— 1997.— № 1/2 (4/5).— С. 285—293.

Дінцес Лев Абрамович [1895—1948]¹¹⁸. До питання про післятрипільський період мідної доби в Україні.

Потапов О. Звіт про археологічні дослідження на Старобільщині 1928 р.

Тахтай Олександр Кузьмович [1890—1963]¹¹⁹. Новосанджарівський скарб 1928 р.

Козловська Валерія Євгенівна. Відомості про деякі городища південної частини Київського Подніпров'я.

Мовчанівський Теодосій Миколайович¹²⁰. З археологічних досліджень у с. Райках 1930 р.

Блоцерківська Катерина Ілівна [1893—1973]. Найстаріші фаянсово-порцелянові заводи на Волині.

Левитська Лизавета. Розписи культової єврейської пам'ятки XVIII ст. у м[істеч]ку Михалполі на Поділлі.

Козловська Валерія Євгенівна. Виставка у Києві (1931 р.) досягнень радянської археології за останні роки.

Varia.

Праця науково-дослідчих установ.

Критика та бібліографія.

Вовк Галина Хведорівна [1896—1966]. Археологічна та музейна бібліографія.

Крім того, з дуже рідкісного видання нам відома рецензія Т. Мовчанівського на 4—5 число „Хроніки”¹²¹. Намагаючись довести наукову неспроможність ВУАКу, рецензент запевняв, начебто у звіті комітету за 1931 р. зазначено, що 4—5 число було здано тоді до друку, але насправді це не так. Т. Мовчанівський повідомив, що це число здали до друку щойно 5 грудня 1932 р., а вийшло воно у світ у березні 1933 р.

Як впливає з рецензії, до складу цього невідомого числа входили:

Переднє слово.

Яворницький Дмитро Іванович. Короткий звіт науково-археологічної експедиції для дослідження території Дніпрельстану.

Козловська Валерія Євгенівна. [Стаття про Всеукраїнську археологічну виставку, що її організував 1931 р. ВУАК.]

Козловська Валерія. Відомості про деякі городища південної частини Київської Наддніпрянщини XI—XII ст.

Дінцес Лев. До питання про післятрипільський період мідної доби в Україні. [Огляд повідомлення.]

Коршак Кирило Юхимович. Деякі форми кам'яного знаряддя та його призначення.

¹¹⁸ Бломквист Е. Э., Каменская М. И., Фалеева В. Л. А. Динцес // Советская этнография. — 1949. — № 1. — С. 203—208.

¹¹⁹ Граб В. І., Супруненко О. Б. Археолог Олександр Тахтай. — Полтава, 1991. — 81 (+ 7) с.

¹²⁰ Мовчанівський Теодосій Миколайович (9 травня 1899 р., с. Берестовець Уманського повіту Київської губернії) — археолог. У 1927—1928 рр. завідував Бердичівським соціально-історичним музеєм та Окружним архівом. Мешкав у Бердичеві на Кармелітській вул., 23 (Український музей. — К., 1927. — 36. 1. — С. 247—248); Наука и научные работники СССР. — С. 265.

¹²¹ Мовчанівський Т. Рец.: Хроніка археології та мистецтва. — К., 1933. — Ч. 4 — 5 // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури / Всеукраїнська Академія наук. — К., 1934. — Кн. 1. — С. 206—208.

Коршак Кирило. До питання про первісне текстильне виробництво. [Рецензія на працю А. Сидорова.]

Білоцерківська Катерина Іллівна. Найстаріші фаянсово-порцелянові заводи на Україні.

Як бачимо, це майже ті самі матеріали, що мали увійти до четвертого числа, але зовнішні причини загальмували його вихід. ВУАК почав вести відлік підготовки нового числа з чистої сторінки, але це йому не допомогло — його все одно критикували.

У наш час традиції „Хроніки“ продовжує журнал „Ант“.

Наукові записки ПМК. Кн. 1 (К., 1934). Докладний опис: Наукові записки Інституту історії матеріальної культури / Всеукраїнська Академія наук.— К., 1934.— Кн. 1.— Тираж 800. Здано до виробництва 9. І. 1934 р. Підписано до друку 15. VII. 1934 р. З друкарні-літографії ВУАН. Відпов. ред. Ф. А. Козубовський. Літредактор Л. Д. Збрага. Техредактор В. Г. Єгоров. Учений коректор М. В. Качеровський. Дозволяється випустити в світ. Голова Ред.-вид. ради ВУАН акад. О. В. Паладін.

Директором Інституту історії матеріальної культури був Федір Козубовський. При Інституті існував археологічний музей, де працював Кирило Коршак. Він був причетний до „Наукових записок“ і до інших інститутських видань. На допиті 10 грудня 1937 р. К. Коршак розповів: „В дальнейшем Козубовский поручил мне работу секретаря редакции изданий института. На моей обязанности лежала читка работ и литературная их редакция, а также сверка всех ссылок на труды разных авторов. В этой работе по указанию Козубовского я оставлял ссылки на работы махровых буржуазных националистов (Антоновича, Грушевского, Данилевича, Макаренко, Вовка, Гамченко, Яворского). Кроме того, в самих работах в тексте сохранялись полностью концепции этих авторов. Так было, например, с работой [Сильвестра] Магуры, в которой были ссылки на Макаренко, Хвойку, поляка Костржевского и др. [...] Вместо конкретных археологических тем, полезных для разработки древней истории, Козубовский давал темы абстрактно схоластические, которые строились на вредном националистически обработанном материале“¹²².

У покажчику АН УРСР 1969 р. „Наукові записки Інституту історії матеріальної культури“ розписано таким чином:

507. Кн. 1. 1937.

508. Кн. 2. 1937.

509. Кн. 3—4. 1935.

510. Кн. 5—6. 1935.

Щоб замаскувати очевидний нонсенс, бібліографи спершу нотували число книжки, тоді ім'я відповідального редактора, і вже після цього — рік. Роки йдуть у такій послідовності: 1937, 1937, 1935, 1935. Якщо дати винести наперед, видно, що це помилка, але бібліографи не бачили іншого виходу.

У бібліотеці автора є перші дві книжки „Наукових записок“ за 1934 р. Очевидно, числа 507—508 повинні йти після чисел 509—510. Виходить, нарешті, що книжок 1—2 нашої збірки наприкінці 60-х років не

¹²² Архів СБУ, № 52578 ФП, арк. 14, 34.

було навіть у спецфонді ЦНБ АН УРСР. Наводимо повністю зміст першої книжки за 1934 р.:

Редакція. Передмова. С. 3—4.

К[озубовський] Ф[едір Андрійович]. Задачі історії матеріальної культури в другій п'ятилітці.— С. 5—19.

Критика ВУАКу, Кабінету антропології ВУАН ім. Ф. Вовка, Етнографічної комісії (зокрема № 10 „Етнографічного вісника“), Комісії дослідження примітивної культури та Всеукраїнського музейного городка (зокрема збірника „Український музей“).

Козубовський Федір Андрійович. Стоянки родових громад на поліських дюнах.— С. 21—39.

Коршак Кирило Юхимович. Землеробське знаряддя найдавніших родових громад на Україні: До Марксового вчення про засоби праці як показник розвитку продуктивних сил.— С. 41—52.

Магура Сильвестр Сильвестрович¹²³. До питання про стару слов'янську кераміку часів родоплеменного ладу: З приводу розкопів на горі Киселівці в Києві 1932 р.— С. 53—73.

Від Н. В. Геппенер маємо вирізку цієї самої статті,— набір ідентичний.

Петров Віктор Платонович [1894—1969]. З історії житла на Україні: Проти буржуазних теорій у дослідженні житла.— С. 75—101.

Штепа Костянтин Феодосійович [1896—1958]. Проблема класової боротьби в античній формації за Марксом та Енгельсом.— С. 103—123.

Мовчанівський Теодосій Миколайович. Класова суть речового ритуалу в похованнях XVII—XVIII ст.: За матеріалами археологічних розкопів у м. Бердичеві 1929 р.— С. 125—134.

Розкопки старого жидівського кладовища у Бердичеві.

Маслов Василь Іванович [1885—1959]. Етюд з історії сільськогосподарської техніки: „Мысли о паровом плуге“ П. П. Білецького-Носенка, рукопис 1828 р.— С. 135—169*.

Мовчанівський Теодосій Миколайович. Проти класововорожої контрабанди в науці: З приводу „Записок Всеукраїнського археологічного комітету“.— К., 1931.— Т. I.— С. 171—181.

Петров Віктор Платонович [1894—1969]. До проблеми передкласового суспільства: Третьяков П. Н. Подсечное земледелие в Восточной Европе / Изв. ГАИМК.— 1932.— Т. XIV.— Вып. 1.— С. 183—201.

Б і б л і о г р а ф і я.

Коршак Кирило Юхимович. Нова книга з історії докласового суспільства: Первобытное общество: Сб. статей / Под ред. Н. М. Маторина.— Москва, 1932.— С. 203—206.

¹²³ Магура Сильвестр Сильвестрович (1897 р., м. Гусине Холмського повіту — не раніше грудня 1937 р.) — археолог, науковий працівник Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. Заарештований 14 грудня 1937 р. На допитах 16 і 22 грудня посвідчив, що його задержував 1935 р. Ф. Козубовський. Рішенням трійки при КОУ НКВД УРСР від 29 грудня 1937 р. розстріляний (ЦДАГО України у Києві, ф. 263, оп. 1, № 49866 ФП / кор. 972, арк. 464 зв.). Див.: Мезенцева Г. Г. [1923—1997]. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник.— Чернігів, 1997.— С. 44.

* Від племенниці братів Маслових Ірини Олександрівни Лучник маємо добірку їх окремих відбитків, зокрема цю статтю. Різниця у наборі немає.

Мовчанівський Теодосій Миколайович. Рец.: Хроніка археології та мистецтва.— К., 1933.— Ч. 4—5.— С. 206—208.

Х р о н і к а.

Коршак Кирило Юхимович. Нова форма масової музейної роботи: До підсумків жовтневих виставок 1933 р.— С. 209—210.

Тимчасова виставка продукції фабрик і заводів на вулиці біля опери. Експонати Музею мистецтв та Картинної галереї у вітринах на вулиці Воровського. Музей докапіталістичних формацій. Нац[іональний] геологічний музей.

Мовчанівський Теодосій Миколайович. Райковецька державна археологічна експедиція 1933 року.— С. 210—211.

Села Райки на Бердичівщині.

Коршак Кирило Юхимович. Дослідження пам'яток матеріальної культури на півдні Київщині.— С. 211.

Експедиція Київської обласної інспектури охорони пам'яток культури. Магура Сильвестр Сильвестрович. Розкопи на горі Киселівці в Києві 1933 р.— С. 212.

Наукові експедиції для дослідження історично-революційних пам'яток Перекопу.— С. 212.

Заходи з метою піднесення справи дослідження торфовищ України.— С. 213.

Відзначення у Всеукраїнському археологічному комітеті ВУАН 50-х роковин з дня смерті К. Маркса.— С. 213.

Зміст.— С. 215.

Наукові записки ШМК. Кн. 2 (К., 1934). Докладний опис: Наукові записки Інституту історії матеріальної культури / Всеукраїнська Академія наук.— К., 1934.— Кн. 2.— Тираж 1000. Здано до виробництва 9. VII. 1934 р. Підписано до друку 17. X. 1934 р. З друкарні-літографії ВУАН. Відпов. ред. Ф. А. Козубовський. Літредактор Л. Д. Збрага. Техредактор С. М. Скомський. Учений коректор В. К. Троцина. Дозволяється випустити в світ. Неодмінний секретар ВУАН акад. І. Й. Агол.

XVII з'їзд ВКП(б) і завдання історії матеріальної культури.— С. 3—9. Козубовський Федір Андрійович. Історичне коріння української буржуазної археології.— С. 11—32.

Коршак Кирило Юхимович. Класове коріння географічного матеріалізму.— С. 32—48.

Петров Віктор Платонович. Расова теорія на послугах германського фашизму.— С. 49—71.

Гавриленко Тодор. Первісне рабство у слов'янських племен.— С. 73—91.

Маслов Василь Іванович. Українська етнографія першої половини XIX століття: Соціально-економічне тло етнографічних студій.— С. 93—134*.

Б і б л і о г р а ф і я.

Штепа Костянтин Феодосійович [1896—1958]. Рец.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об античности / Под ред. и с предисл. С. И. Ковалева.— Ленинград, 1932; Ковалев С. И. Учение Маркса и Энгельса об античном

* Від племінниці братів Маслових І. Лучник (див. попередню примітку).

способе производства.— Ленинград, 1932; Мишулин А. В. О воспроизводстве в античной общественной формации.— [Б. м.], 1932.— С. 135—138.

Штепа Костянтин. Рец.: Раков Л. Л. К проблеме разложения рабовладельческой формации / Изв. ГАИМК.— 1933.— Вып. 66.— С. 138—139.

Гавриленко Т. Рец.: Arne T. Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikingerzeit in der Ukraine.— 1931.— С. 140—142.

Теличко В. Рец.: Бек Теодор. Очерки по истории машиностроения.— Москва, 1934.— С. 142—144.

Теличко В. П. Рец.: Зворыкин. Основные вопросы преподавания и изучения истории техники.— Москва, 1934.— С. 144—145.

Коршак Кирило Юхимович. Популяризація історії докласового суспільства. Рец.: Федосеев П. Как возникло человеческое общество.— Москва, 1934.— С. 145—146.

Х р о н і к а.

Підоплічка Іван Григорович [1905—1975]. Фауна новгород-сіверської та пушкарівської палеолітичних стацій.— С. 147.

Нові видання Інституту історії матеріальної культури.— С. 147. Підп.: К.

Про роботу Інституту історії матеріальної культури.— С. 147.

Дмитров Леонід Дмитрович [1885—1965]. Знахідка в Дунаєцькому торфовищі.— С. 148¹²⁴.

Марчук І. Вишгородське городище.— С. 148.

До роботи Райковецької експедиції.— С. 148.

Археологічне дослідження на території АМСРР.— С. 148.

Експериментально-технологічна лабораторія ІМК.— С. 148.

У цитованому протоколі допиту К. Коршак згадував матеріали цього числа: „К числу вредительских тем относится и работа Петрова о рассовой (sic) теории, построенная вся из цитат немецких фашистских авторов, а также и работы Козубовского о националистической археологии и этнографии“¹²⁵.

Львівські видання: Українське мистецтво / За ред. Миколи Голубця. Ч. 4 (Львів, [1930]). Восени 1971 р., під час чергових відвідин Львова Ярослава Музика позичила оправлений у голубу тканину томик — комплект із чотирьох чисел Голубцевого „Українського мистецтва“ (примірник Іларіона Свенціцького). На корінці було відбито: „1926 / 1—4“. Вона звернула авторові увагу на те, що в цьому примірнику було оправлено четверте число, особливо рідкісне.

14 листопада 1971 р. автор писав Ф. Максименкові: „Зі Львова привіз я комплект журналу „Українське Мистецтво“ за редакцією М. Голубця. Оправлено його в одну спільну палітурку, а обкладинки кожного числа викинуто. Тим часом межі кожного числа видно ясно; перше має резюме французькою мовою, де позначено, що це жовтень 1926 року, № 1. Друге число починається зі статті М. Голубця п. н. „Роберт Лісовський“, третє — П. Ковжуна п. н. „Василь Крижанівський“, четверте —

¹²⁴ Л. Д. Дмитров: [Некролог] // Археологія.— 1966.— Т. 20.— С. 233—234.

¹²⁵ Архів СБУ, № 52578 ФП, арк. 20.

знов Ковжуна п. н. „Олександр Лозовський“. Чи не могли б Ви вказати, коли й за яким порядковим номером вийшли числа 2—4 (в написанні обкладинок)?”

Відповідь не забарилася. 23 листопада Федір Пилипович написав: „Відносно „Українського мистецтва“. У нас є лише №№ 1, 2 й 3-й (в загальному фонді), так само і в Львівській б-ці АН УРСР (в спецфонді). №-ра 4-го немає ніде — він певне був останнім й є великим раритетом. На обкладинках №№ 1 й другого після „Українського мистецтва“ позначено „місячник“, на №-рі 3-му (1 стр.) цього немає, хоча на стр. 2-й в умовах пере[д]плати позначено „місячник української пластики“, „Виходить при кінці кожного місяця“. № 1-й має позначення „жовтень“, № 2-й — „падолист“, № 3-й — грудень. Пагінація спільна для всіх трьох чисел і в №-рі 3-му закінчується сторінкою 94-ою. Поза цієї пагінацією є ще нумеровані сторінки з об'явами — в № 1-му 4 стр., в № 2-му 2 стр., в № 3-му — 4 стр.“

4 грудня у листі до Федора Пилиповича автор продовжив цю тему: „Справді загадка відсутності вказівок на четверте число „Українського Мистецтва“ в „Мистецтві“ (маю враження, що саме там їм місце).“

На 126 сторінці цього четвертого числа приміщено замітку „Від редакції“. Ось її текст: „На цьому (4. з черги) випускові, який, дякуючи безвідрадным умовам нашої мистецької культури, появився з... чотирьохлітнім опізненням, закінчуємо перший том „Українського Мистецтва“, щоб безпосередньо по цьому приступити до реорганізації Видавництва на нових адміністративних і редакційних основах. Оскільки нова Адміністрація зможе, в короткому часі, побороти матеріальні труднощі, „Українське Мистецтво“ виходитиме далі як кварталник (по чотири випуски на рік) з дещо зміненою (доповненою) програмою. Всі письма й посилки, так адміністративного, як і редакційного характеру просимо повертати на адресу: Микола Голубець, Львів, вул. Домініканська, ч. 4“.

На тій самій сторінці в рубриці „Книжки й видання, надіслані до редакції“ міститься 17 позицій. Найновіше — 1930 року. Порівнявши це із вказівкою на „чотирьохлітнє опізнення“, можна припустити, що четверте число вийшло теж тридцятого року.

Зміст його такий: П. Ковжун (Львів). Олександр Лозовський (с. 95—98, 2 репр.); М. Голубець (Львів). До основ української мистецької культури (с. 99—106, 5 репр.); М. Вільшина (Львів). Український стінопис 1418 року в Люблині (Тимчасовий комунікат) (с. 107—112, 7 репр.); Степан Балей (Варшава). Мистецтво божевільних (с. 113—115); Свіжими слідами. Декілька подробиць до життєпису передчасно згаслого укр. мистця Василя Крижанівського. [Лист Пилипа й Надії Святненків до Ковжунів.] (с. 116—120, 3 репр.); П. Ковжун (Львів). Василь Семенко 1895—1915 (с. 121, з приміткою (Голубця?) біографічного характеру). Далі йдуть рецензії у рубриці „Мистецька література“: В. Січинського на кн. „Скит Манявський і Богородчанський іконостас“ (Жовква, 1926) — с. 121—122; М. Осінчука на кн. І. Свенціцького „Іконопись Галицької України XV—XVI в.“ (Львів, 1928) — с. 122—123; С. Гординського на статтю В. Січинського „Die Zeitenössische ukrainische Buchgraphik“ у „Гутенберг Ярбух“, що вийшла окремою відбиткою — с. 123; нарешті С. Гординського на кн. В. Хмурого „Анатоль Петрицький. Театральні строї“ (ДВУ, 1929) — с. 123—124; потім ідуть „Нотатки“ (с. 124—125) і на

останній, 126 сторінці, „Книжки й видання, надіслані до редакції“, замітка „Від Редакції“, оголошення: „Комплетний I том „Українського Мистецтва“ набувати можна в Книгарні Наук. Товариства ім. Шевченка (Львів, Ринок, ч. 10) по ціні 12 зол. за брошурований примірник“ та ще: „Видавець і відповідальний редактор: Микола Голубець. З друкарні Вид. Спілки „Неділя“ Львів, вул. Кордецького, 41 а“.— Коли б Ви схотіли й якщо я полагав би, що трохи змінити, ускладнити обставини, міг би зробити Вам копію цього числа“.

19 січня 1972 р., у розпалі арештів, Федір Пилипович відповів: „Ксерокопію 4-го числа „Українського мистецтва“ нашої бібліотеці дуже було б бажано мати. Але я не знаю, як ми зможемо компенсувати її? Мабуть, зробить її й надішлеть накладною платнею на адресу бібліотеки (290005, Львів, Драгоманова, 5)“.

3 лютого автор статті відписав щодо цієї пропозиції: „Українське Мистецтво“ я ладен був би надіслати й для університетської книгозбірні, але, сказати по правді, мені не хотілося б розмовляти про це з установою. Може, я переслав би цю річ на Ваше ім'я, а Ви знайшли б мені щось стосовне історії української культури XVIII—XX сторіч у обмінно-резервних фондах бібліотеки?“

У ті часи зіракові копії (ми казали й кажемо — ксерокопії) робилося нелегально, порядком дружніх послуг. Ми користали з ласки двох хлопців, що працювали в Президії Академії наук на першому поверсі праворуч і могли за це одержати не тільки невеликі кошти, але й чималі клопоти. Не маємо жодних підстав думати, що на таке копіювання вони діставали спеціальний дозвіл, вони були простіші. Час був справді непевний, але, крім замовлень цілковито академічного характеру, автор просив їх часом скопіювати речі, на які жоден їхній куратор згоди б не дав. Наприклад, приблизно того самого часу авторові виготовили два примірники покажчика:

Вітрук Людмила Дмитрівна [нар. 1932], Максименко Федір Пилипович [1897—1983] та Рябконь Валентина. Бібліографії зарубіжних видань з історії Української РСР: Бібліогр. покажчик.— К.: Наук. думка, 1971.— 198 (+ 2) с.— 1140 записів.— 300 прим. Для службового користування.

Федір Пилипович значився тут як співавтор, але замовник і видавець (Рем Симоненко) не дав йому жодного авторського примірника.

Мої президіальні знайомі мали дві допотопні машини. В одній (здається, саме така звалась „Ера“) треба було трусити пласку коробку, щоб порошок вкрив металеву поверхню — густіше в одних місцях і рідше в інших. Це скидалось на визначне досягнення науки й техніки, хоч тепер такі відбитки виглядають дуже убого. Була в хлопців ще й інша машина — вона друкувала на звичайному білому папері з мікрофільмів. Це потрясало уми й коштувало, природно, десь вдвічі дорожче, хоч примірники були набагато гірші.

10 березня 1972 р. автор відправив Федорові Пилиповичу листа: „Писав Вам 3 лютого. Зараз надсилаю ксерокопію останнього числа „Українського Мистецтва“. Її варто було б обрізати, але я не маю відповідного причадалля“.

13 березня Федір Пилипович повідомив: „Сьогодні одержав копію 4-го числа „Мистецтва“ й прошу при[й]няти мою глибоку подяку за нього! Не знаю, чим я міг би компенсувати Вам його, у мене дублетів й взагалі літератури з мистецтва майже немає. Може, для Вас може мати

деякий інтерес відбитка статті польською мовою про Растреллі 1939 р. з журналу, який в світ не вийшов? Хоча про Растреллі на Україні там, здається, нічого немає (зараз під руками її немає)".

Повний комплект „Українського мистецтва” у складі збірок Ярослави Музики після її смерті 24 листопада 1973 р. надійшов до львівської Картинної галереї. Мистецьке майно її передавали на руки Олени Ріпко. У нас залишилася повна зіраксова копія — примірник, який автор виготовив для себе.

Коли минуло багато літ і 1989 р. в нас з'явилась така нагода запитати про цей журнал у Святослава Гординського. 7 травня він відповів: „Щодо „Українського мистецтва”, видаваного М. Голубцем, так він і не спромігся викупити 4-е число з друкарні. Збереглося яких 10—15 примірників, які він роздав знайомим. Це була не перша з його ефемерид”.

Мистецтво (Львів: АНУМ, 1939). У листі від 7 вересня 1969 р. (дата за штемпелем) Ярослава Музика писала:

„Числа „Мистецтва” такі:

1 — весна 1932,

2—3 разом — літо—осінь 1932,

4 — 1933,

1 — 1935,

1 — 1936.

Мав вийти 1939. Був матеріал і фото, але вже не вийшло”.

Найжджаючи до Львова, автор неодмінно навідував Ярославу Музику. Застав ще Максима Максимовича¹²⁶. Він помер 24 травня 1972 р. Потім було так, що на Радянській, 26 (у будинку НТШ!), і зупинявся. Пригадується, ішов капітальний ремонт, і вмиватися треба було ходити на поверх вище. Пані Слава дуже хотіла написати заповіт на свої збірки на Віру Вовк, хотіла вирвати ті скарби, які їй пощастило чудом зберегти, із-під контролю КГБ. Тільки ж у ті часи такий заповіт був би цілковито неможливий. І без того необережне репродукування її гравюр у збірці Ігоря Калинця потягло за собою візит якогось чекіста й інфаркт. Був ще один проект, щоб прописати юнака — родича Ярослави Львівни, який міг би їй допомагати, але родич не прижився. У Ярослави Музики постійно бували Марина Мурин, яка як ніхто знає старий Львів, сам дух старого Львова, бібліограф В'ячеслава Липинського Тося Стругинська й наїздила Марійка Вовк („Муха”), яка по війні дістала кару смерті, замінену на 25 років. Пані Тося давно не живе, а пані Марина і Марія конче мали б записати свої спомины (Марійка Вовк вже дещо й записала, виявивши при тому чудовий стиль).

Котрогось разу пані Слава показала те останнє число, що не вийшло у світ. Воно було присвячене Олексі Новаківському. Той примірник являв собою полотняну оправу з відбитим у друкарні заголовком. До оправы було закладено багато фоторепродукцій. Чи були там тексти — важко сказати. Разом з усією мистецькою спадщиною Ярослави Музики невиданий примірник „Мистецтва” було передано до львівської Картинної галереї.

¹²⁶ Див.: Пундій П. Українські лікарі: Біобібліографічний довідник. — Львів; Чикаго, 1994. — Кн. 1. — С. 152 (Лікарський збірник. Нова серія. — Т. II).

Ярослава Музика померла 24 листопада 1973 р. Лаштуючись у далеку дорогу, вона відклала десь у помешканні Ковжунів „Атлас України” та тикторівську „Історію української культури”, до яких застромила клаптик паперу з написом: „Музей або Білокінь”. Ці книжки Марина Мурин віддала авторові разом із тим клаптиком. Бережу його як святиню — останній привіт великого митця з потойбіччя. Дуже прикро, що на переговорах про її спадщину Олена Ріпка завзято погоджувалась на прохання зробити з кліше бодай кілька комплектів відбитків гравюр, щоб розіслати їх мистецтвознавцям і збирачам до різних міст для певнішого забезпечення (ненадійні наші часи!), а також для популяризації творів Ярослави Музики. Але все назавжди затихло, як тільки кліше опинились у галереї.

У тому самому листі від 7 травня 1989 р. Святослав Гординський написав і про анумівське „Мистецтво”: „Анумівський журнал „Мистецтво” востаннє появився 1936 р., далі через економічну кризу в Польщі ми були неспроможні видавати. Проте ми мали чимало приготованого матеріалу, я сам дав статтю про Новаківського, Ковжун мав фото і біо- та критичний матеріал про віденського мистця Яхимовича, декоратора цісарської опери і портретиста; Грищенко (який мав 1937 р. свою першу виставку на терені України) дав цікаві спогади тощо”.

Видання, що не вийшли внаслідок советської, а потім німецької окупації. У зразковому місячнику „Наші дні”, що виходив у Львові за німецької окупації, з’явилась невелика нотатка:

„Про деякі рідк[існі] видання.

Вибух німецько-польської війни, а пізніше прихід большевиків не дали змоги появитися деяким виданням, хоч вони вже були віддруковані або друкувалися, не кажучи вже про те, що пропало по видавництвах багато рукописів (Ю. Косачеві, напр., дві повісті). Ось так не докінчено друку журналу „Сьогочасне і минуле” (5-а книжка) та ін. видань. З тих, що вже вийшли з друкарні і що їх війна заскочила в палітурнях, урятувалося всього по кілька примірників, бо большевики всю ту літературу, як „націоналістичну”, знищили відразу після свого приходу. Отак, з календаря-альманаху „Дніпро” на 1940 р. залишилося всього кільканадцять примірників. Альманах той був присвячений століттю появи „Кобзаря”. Поема С. Гординського „Сім літ” (1914—1920), з того альманаху, з якої зроблено відбитку окремим виданням, збереглася, здається, тільки в єдиному примірнику, що його має бібліотека Н[аукового] Т[овариства] ім. Шевченка.

До рідк[існ]их видань, що збереглися всього в кількох примірниках, треба зарахувати й 4-ту книжку літературно-наукового двомісячника „Ми”. Книжка та, об’ємом 112 ст., була присвячена частинно роковинам полтавського бою, щоб відпаровувати (sic) наставлення тодішньої советської літератури і критики в Україні, які мусіли героїзувати Петра І. На зміст тієї цікавої книжки „Ми” складається такий матеріал: 9 липня 1709 — сонет С. Гординського; 1709—1739 — стаття Б. Ольхівського; Поліщущка мати — новеля А. Чекмановського; Майже кохання — новеля М. Бонтемпелі, в перекладі Н. Лівницької-Холодної; Лад чи хаос у сучасній філософії — О. Шумило-Кульчицького; Про ідею диктатури — Поль

Валері; Мазепинський Будинок Київської Академії — Б. Ольхівський; Синопис; рецензії — П. Зайцева, С. Гординського та Б. Ольхівського на новини поезії та прози.

Згадані видання — певно ще не всі, і не одне знайдеться ще у Львові та на провінції¹²⁷.

На жаль, автор цієї нотатки як у воду дивився. Виїхавши до Америки, Святослав Гординський згадував: „Перший переклад „Подорожі“ [Бодлера] був виконаний автором цієї збірки в 1936 р. і був знищений разом з іншими перекладами в друкарні в 1939 р., після зайняття Львова більшовиками. Відтворений згодом, другий переклад погорів у Відні кілька днів до кінця війни, так що текст друкований тут є фактично новим і третім перекладом”¹²⁸.

Календар-альманах „Дніпро” на 1940 рік. При цій нагоді зачитуємо з того самого листа С. Гординського ще одне місце: „Календар-альманах „Дніпро” на 1940 рік був (як мені згодом казали друкарі) спалений на подвір’ї друкарні НТШ в перших днях жовтня. Збереглося кілька авторських примірників. Обкладинка альманаху не моя, а Бутовича”. 20 травня 1989 р. після відвідин Тараса Гунчака і Богдана Певного автор писав маестро Гординському: „Отже, обкладинка до календаря „Дніпро” належить все-таки не Бутовичу, а Вам, бо є виразний підпис. Я попрошу п. Богдана сфотографувати її, бо сам не вмію,— сподіваюся, Вам буде приємно”.

Записки ЧСВВ. Відомості про ці „Записки” можна взяти з рецензії на той їх випуск, що друкувався, судячи з вихідних даних, рівно десять років:

„Записки Чина Св. Василя Великого”. Т. V, вип. 1—4. Львів—Жовква, 1932—1941 (з 44 знімками та 8 планами) / Зредагували оо. Й. Скрутьєн ЧСВВ та Р. Лукань ЧСВВ.

У рецензії розповідається про долю тих випусків, що загинули за більшовиків:

„Записки ЧСВВ” — відомі в усьому науковому світі. Це один із важких репрезентантів української науки в кол[ишній] Польщі. Коли „Записки НТШ” боролися з матеріальними труднощами та не могли появлятися в довоєнному своєму вигляді,— „Записки ЧСВВ” впродовж 1924—1939 рр. заступали достойно українську науку історичними статтями, багатими матеріалами, численними місцеллянеами, великою бібліографією та широким оглядом надісланих книг. До 1939 р. появились були такі томи та випуски їх: I (1, 2—3, 4), II (1—2, 3—4), III (1—2, 3—4), IV (1—2), VI (1—2). Друкувалися томи та випуски: IV (3—4), V (1—4) та VI (3—4). З цих урятований тільки том V (1—4) у дуже маленькій кількості; інші два зовсім знищені (вивезені до папірні).— Зміст тому V-го складається з таких статей: [Р.] Лукань ЧСВВ, Василянська школи (1—5); І. Филипчак і Р. Лукань ЧСВВ, Ц[ісарсько-]к[оролівська] Окружна Головна Школа в Лаврові 1788/89—1910/11 (5—158), Спогади про лаврівську школу З. Павлюха, В. Стояловського, о. І. Гмитрика, о. І. Штерн-

¹²⁷ Наші дні (Львів).— 1943.— Січень.— Ч. 1.— С. 12.

¹²⁸ Гординський С. Поети Заходу.— Нью-Йорк, 1961.— С. 118.

берг-Стояловського, А. Качмарського, д-ра І. Копача та о. А. Федоряка (158—183); В. Січинського, Архітектура Лаврова (193—224). В монографії про лаврівську школу маємо між ін[шим] численні нотки-відомості про учителів та учнів її: о. М. Говинського, С. Дубравського, О. Калужняцького, о. А. Барусевича, о. М. Мацієвського, П. Лінинського, о. М. Боберського, З. Павлюха, о. М. Подолінського, о. І. Гмитрика, о. Є. Ломницького, о. В. Кулика, о. Л. Осміловського, о. Ю. Дація, І. Копача, Л. Максимовича, В. Яворського та ін.

Хоч нема в цьому томі матеріялів та ін[ших] відділів, поява його приносить багато цінного для нашої науки. Цей том виявився та призначений тільки для наукових бібліотек. На сторінках обгортки в цьому томі подані змісти статей, матеріялів і т. д. знищених великих томів IV (3—4) та VI (3—4), що мали появитися 1939—1940 гг. Ці два томи, як заповідає видавництво, будуть видруковані наново в найближчому часі. Л.¹²⁹

Наостанок хочемо згадати про ще одну категорію видань, заборонених на ще ранішій стадії — машинопису. На жаль, в українській культурі відповідних прикладів аж надто багато. За німецької окупації літературознавець Микола Оглоблін передав молодому тоді поетові Олексі Веретенченку авторський манускрипт з недрукованими творами Володимира Свідзинського 1926—1936 рр. Це був машинопис, сколений двома канцелярськими скріпами. На першому листку був напис авторською рукою „В. Свідзінський. Ненадруковані поезії (частина)“. Микола Оглоблін упростав свого приятеля зберегти спадщину загиблого поета. В. Свідзинський загинув при евакуації культурних сил із Харкова 12 жовтня 1941 р. Згорів живцем у замкненім бараці біля Старого Салто-ва разом з іншими діячами.

Олекса Веретенченко справдив покладені на нього сподівання. Вихавши на еміграцію, він вивіз рукопис із собою і видав там цю збірку під назвою, яку чув безпосередньо від автора: „Медобір“. Медоборами звалися на Поділлі гори — це плодоносна місцевість, багата на медовий цвіт. На думку Богдана Кравціва, це ще й „віддзеркалення своєрідного властивого поетові клімату його поезії, зв'язаної з подільськими медоборами“¹³⁰. Веретенченко здогадувався: „Певно, йому не раз повертали твори без жадного пояснення: з добою неспівзвучні, або незрозумілі, чи, може, там символіка двозначна? На таких поезіях з лівого боку вгорі В. Свідзинський робив скорочені позначення: „пов.“, „повер.“ Тож не дивно, що його збірка 1940 р. „Поезії“ охоплює всього 65 речей, бо 43 „повернено з в[идавництв]а“¹³¹. Привертає увагу й викликає здивування версія загибелі Свідзинського, яку оприлюднив Юрій Смолич, — ніби він загинув під час бомбардування. Олекса Веретенченко розмірковує: якщо це справді так, чому ж тоді по війні в Україні була заборонена його творчість? Але хоч там як, від того тільки доцільнішим стає нагадування про його збірку в ряду інших заборонених українських книжок.

¹²⁹ Наші дні.— 1942.— Квітень.— Ч. 5.— С. 14.

¹³⁰ Кравців Б. Медобір В. Свідзінського // Свідзінський Володимир. Медобір: Поезії.— [Б. м.], 1975.— С. 182.

¹³¹ Веретенченко О. Поет і його доля // Там само.— С. 145—146.

Повоєнний період. У повоєнні роки цензура розпочала новий період боротьби проти української культури. Один із яскравих прикладів — заборона збірки Дмитра Павличка „Правда кличе!“ за вміщений тут сонет:

*Коли умер кривавий Торквемада,
Пішли по всій Іспанії ченці,
Зодягнені в лахміття, як старці,
Підступні пастухи людського стада.*

*О, як боялися святі отці,
Чи не схитнеться їх могутня влада!
Душа єретика тій смерті рада —
Чи ж не майне де усміх на лиці?*

*Вони самі усім розповідали,
Що інквізитора уже нема.
А люди, слухаючи їх, ридали...*

*Не усміхались навіть крадькома;
Напевно, дуже добре пам'ятали,
Що здох тиран, але стоїть тюрма!¹³²*

Ідейна боротьба перейшла на новітній етап.

¹³² Павличко Д. Правда кличе! — Львів, 1958. — С. 152. Інскрипт нашого примірника датований 8 січня 1995 р. — днем Різдяного прийняття у Київському Патріархаті й роком смерті Святішого Патріарха Володимира.

Леонід РУДНИЦЬКИЙ

Український Вільний Університет (Мюнхен. Німеччина)

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ І ТОМАС МАНН: ДО ІСТОРІЇ ОДНІЄЇ НЕЗАКІНЧЕНОЇ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ

Немає сумніву, що наукова спадщина Дмитра Чижевського (1894—1977) сьогодні переживає ренесанс. Останнім часом з'явилося чимало статей різними мовами про його життя і творчість¹, проведено декілька наукових конференцій² і створено далекосяжні проекти видання його найважливіших праць*. Архіви Д. Чижевського у Німеччині, які зберігаються головню в університетах Галле, Гайдельберга і Марбурга, втішаються великою увагою вчених з різних країн світу. Це зацікавлення спадщиною українського науковця європейського формату свідчить про незаперечний факт: творчість Д. Чижевського стала важливим джерелом пізнання культурних процесів різних європейських народів та інтелектуальної історії західного світу ХХ століття.

Дмитро Чижевський, родом з Олександрії (теперішня Херсонська область), виростав в інтелектуальній атмосфері освіченої української сім'ї. У 1911—1913 рр. він студював математику, астрономію та філосо-

¹ Варто згадати найновіші з цих публікацій: Fizer J. Chyzevsky's Reductive Model of the History of Ukrainian Literature // The Ukrainian Quarterly.— 1995.— Vol. LI.— N 4.— P. 335—349; вступна стаття Роланда Піча „Зібрання Чижевського в бібліотеці Гайдельберзького університету“ до статті Дмитра Чижевського „Значення Харківського університету в українському духовному житті“ (Український світ, спецвипуск Україна—Німеччина, 2000, т. 18, с. 30—34); Янцен В., Валявко Ч. Воспоминания Д. И. Чижевского о деятельности меньшевиков на Украине (1919—1920). Малоизвестные страницы биографии ученого // Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik.— 2001.— Jahrgang XLVI.— Heft 1.— S. 155—158; див. у цьому ж журналі статтю Леоніда Рудницького „Dmytro Cyzevskyj and Thomas Mann: Ein unbekannter Brief Cyzevskyjs an den deutschen Schriftsteller“, у якій поміщено оригінал листа Дмитра Чижевського до Томаса Манна (2003, XLVIII, Heft 2, S. 389—394). Висловлюємо подяку докторові Вільгельму Корттгазе (Берлін) за надання додаткових матеріалів.

² Уже 1994 року у Філадельфії в рамках річної конференції Американської Асоціації сприяння слов'янським студіям (AAASS) відбулася сесія, присвячена Д. Чижевському з нагоди століття від дня його народження, яку спонсорували НТШ А і Св. Софія — Релігійне Товариство українців-католиків (США), а у Празі 13—15 червня 2002 року в Національній бібліотеці Чеської Республіки відбулася велика міжнародна конференція „Дмитро Чижевський: особистість і творчість“, матеріали якої мають вийти друком 2004 р.

* Видавництво „Смолоскип“ у Києві розробило план-проект чотиритомного зібрання творів Д. Чижевського, яке розбито на тематичні групи: історія філософії в Україні (монографічні праці), літературно-філософські студії персоналістичного характеру, західнослов'янська філософія та філософія Гегеля. Кожен том супроводжуватимуть вступна стаття й коментарі, написані знаними сучасними фахівцями з історії філософії в Україні.

фію у Петербурзькому університеті, а у 1913—1917 рр. поглиблював свої знання слов'янських літератур, історії та філософії у Києві. Під час революції вступив до партії меншовиків, належав до Української Центральної Ради (голосував, однак, разом з депутатами-росіянами проти незалежності України, через що згодом до нього негативно ставилися українські політичні емігранти). Слід зазначити, що світогляд Д. Чижевського зазнав значних змін, що сягають від марксизму до соціал-демократії та до надконфесійно-християнської містики.

В Україні Д. Чижевський через свої політичні погляди зазнав декількох арештів комуністами, відтак 1921 р. він виїхав до Німеччини, де у Гайдельберзі та Франкфурті продовжував студії філософії Гегеля, Ясперса, Гайдеггера, Гуссерля, написавши докторську дисертацію під назвою „Гегель у Росії”. 1925 р. Д. Чижевський викладав в Українському педагогічному інституті у Празі, а 1929 р. в Українському Вільному Університеті захистив габілітаційну працю на тему „Гегель та Французька революція”. В УВУ він був доцентом, а згодом надзвичайним професором до початку 60-х років. 1932 р. Д. Чижевський викладав в університеті Галле, у 1935—1938 рр. був викладачем російської та української мов і літератур у Єні, однак ніде не став звичайним професором, оскільки був одружений з єврейкою. Після Другої світової війни Д. Чижевський заснував та очолював інститути славистики у Марбурзі та Гайдельберзі, був професором-гостем у Гарвардському університеті, почесним професором у Кельні (знову ж таки, ніде не обійняв посади звичайного професора, позаяк його підозрювали у прихильності до комуністичних ідей). Помер Д. Чижевський у Гайдельберзі.

Д. Чижевський зробив великий внесок у дослідження історії літератури, у філологію та естетику; він був першовідкривачем слов'янського бароко, історію української літератури вчений розглядав як послідовність стилів історичних епох. Його головними працями з філософії та славистики є: „Логика” (1924), „Dostojevskij Studien” (1931), „Hegel bei den Slaven” (1934), „Geschichte der altrussischen Literatur: Kiever Epoche” (1948 і 1960), „Russland zwischen Ost und West” (1961), „Comparative History of Slavic Literatures” (1971); з україністики: „Філософія на Україні”, „Українське літературне бароко. Нариси”, т. I—III (1941—1944), „Історія української літератури від початків до доби реалізму” (1956)³, „Skovoroda, Dichter, Denker, Mystiker” (1974) та ін.

Ще більш знаною і відомою постаттю в анналах світової культури є Томас Манн (1875—1955), якого, без перебільшення, можна назвати найбільшим європейським письменником-повістярем першої половини ХХ ст. Народився він у північнонімецькому місті Любек у сім'ї патрициїв та комерсантив (це середовище дало матеріал для його роману „Будденброки”). Його батько був успішним підприємцем і сенатором вільного міста Любек, а мати походила з Бразилії (до речі, ця подвійна спадщина

³ Друге доповнене видання цієї праці за редакцією Юрія Луцького стало найбільш авторитетною історією української літератури англійською мовою, див.: *Čyževs'kyj Dmytro. A History of Ukrainian Literature (From the 11th to the End of the 19th Century) with an Overview of the Twentieth Century / Edited and with a Foreword by George S. Luckyj. The Ukrainian Academy of Arts and Sciences and Ukrainian Academic Press.— New York; Englewood (Colorado), 1997. Наукове видавництво „Акта” у Харкові також видає дві книжки Дмитра Чижевського: „Філософія Г. С. Сковороди” та „Український літературний барок”.*

Півночі й Півдня відбилася у деяких його творах, головню у новелі „Тоніо Крегер“). З 1893 р. проживав переважно у Мюнхені, емігрував 1933 р. спершу до Швейцарії, відтак у США, після закінчення війни жив знову у Швейцарії, де і помер у селі Кільхберг в околиці Цюриха.

У творчості Томаса Манна, передусім у його ранніх творах, помітні впливи філософії Ніцше, Шопенгавера, музичної естетики Вагнера. На прикладі фіктивної родини Будденброків у згаданому однойменному романі (1901) автор простежує розквіт та занепад бюргерства, аналізує декадентну ламкість цього соціального стану, до якого Манн себе також зараховував. Конфлікт між мистцем і суспільством є темою згаданої новели „Тоніо Крегер“ (1903), а також романів „Лотта у Ваймарі“ (1939) та „Доктор Фавстус“ (1947). У першому з романів витворено образ Гете, у другому автор вибудовує паралель між укладенням пакту Фавста з чортом та долею Німеччини періоду нацизму. Історично-мітологічне забарвлення мають новела „Смерть у Венеції“ (1912) (до неї створено фільм і оперу) та роман-тетралогія на біблійні теми „Йосиф та його брати“ (1933—1943). Традицію освітнього роману Манн розвиває у „Чарівній горі“ (1924), а також у іронічно-шахрайських „Пригодах авантюриста Фелікса Круля“ (1922, доповнено у 1937 та 1954 рр.). Значне місце у творчості Манна займають літературні та мистецько-критичні есе, у яких письменник висловлює свою позицію щодо різних питань західно-європейської культури, викладає своє розуміння літератури та політики, підкреслює свою прихильність до демократії (зокрема, у праці „Погляди неполітичного“ (1918). Численними є радіозвернення проти гітлеризму, що їх Манн написав в Америці. Знаменитою стала його промова „Німецьчина та німці“ (1947). Самого себе Манн розумів як представника „Світового німецтва“, як поборника відкритого світу, гуманного та демократичного духу. Українському читачеві Томас Манн відомий головню завдяки перекладам Євгена Поповича, який переклав деякі його новели та романи⁴.

До світової слави цього німецького письменника причинилися не тільки літературні твори, за які він, до речі, був нагороджений Нобелівською премією за 1929 рік, але також і його енергійна, безкомпромісна політична антигітлерівська діяльність у часи Третього Райху, що він її провадив, перебуваючи у самообраному екзилі у Сполучених Штатах Америки впродовж гітлерівського лихоліття. У США Томас Манн доволі швидко став знаменитим. Уже 1934 р. з'явилася фотографія письменника на обкладинці найпрестижнішого американського часопису „Time“, одночасно з А. Айнштайном йому присуджено почесний докторат Гарвардського університету (20 червня 1935 р.)⁵. Президент Франклін Рузвельт запросив Томаса Манна разом з дружиною на вечерю до Білого дому, а його публікації і виступи знайшли широкий відгомін в американській пресі, від газети „New York Times“ до журналу „The Saturday Review“. Томас Манн був, мабуть, найбільш популярною особою у плеяді німецьких

⁴ Див.: Трістан. Новели (К., 1975), куди увійшли новели „Трістан“, „Тоніо Крегер“, „Вундеркінд“, „Смерть у Венеції“, „Маріо і Чарівник“. Є. Попович також переклав і видав романи „Будденброки“ (К., 1973), „Доктор Фаустус“ (Там само, 1990).

⁵ Згодом його удостоєно почесних докторатів інших престижних американських університетів — Колумбійського, Принстонського, Єльського (усі 1938 року), університетів Ратгерс, Діб'юк (обидва 1939 року).

інтелектуалів-емігрантів, що включала такі імена, як Бертольд Брехт (1898—1956), Франц Верфель (1890—1945), його брата Гайнріха Манна (1871—1950) та багатьох інших.

У США родина жила у Каліфорнії і у штаті Нью-Джерсі, де Манн викладав у Принстонському університеті. 1944 р. Манн став громадянином США, хоч ніколи не перестав бути європейцем і громадянином світу. Все це сталося після жакхливих переслідувань у гітлерівській Німеччині, де письменнику відібрано громадянство і почесний докторат Боннського університету та конфісковано усе майно, між іншим, дім у Мюнхені, який, хоч перебудований, стоїть досі у сусідстві з Українським вільним університетом. Зрозуміло, що Манн почувався краще в Америці і вже зі згаданих обставин не міг мати великого бажання повернутися до Німеччини. Крім того, Манн брав активну участь у політичному житті США. 1948 р., під час президентських виборів, Томас Манн підтримував кандидатуру номінанта Прогресивної партії Генрі А. Волласа (Henry A. Wallace, 1888—1965), який до того обіймав посаду віце-президента в уряді Франкліна Рузвельта. Ці речі, однак, не свідчать про політичний досвід Манна: Воллас, який обстоював більш прихильне наставлення США до Радянського Союзу, не мав жодних шансів стати президентом США.

Хоча життя Манна, попри політичне переслідування нацистами та деякі початкові еміграційні поневіряння та злидні, і виглядало доволі щасливо (Катя Манн, його дружина від 1905 р., з якою він мав шестеро дітей, ним дуже опікувалася і фінансово їхнє життя було майже завжди забезпечене), та у глибині — і це виказали недавні досліді — Манн мав проблеми з латентним гомосексуалізмом, що і відбилося на його душевному житті, як і на житті його дітей, найславнішими з яких були письменники Еріка та Клаус та історик Гольо Манн⁵.

Не підлягає сумніву значення і велич Томаса Манна, але, підсумовуючи його творчість, можна зробити висновок, що в історії світової літератури немає другого такого письменника, який написав так багато про так мало. У його творах постійно виринає конфлікт між відчуженою особистістю, людиною, яка тим чи іншим чином відрізняється від інших членів суспільства (наприклад, герой новели „Тоніо Крегер“, Густав фон Ашенбах у новелі „Смерть у Венеції“, герой твору „Королівська велич“ та ін.) і яка прагне інтегруватися у дане суспільство, хоча, можливо, ним трішки і погорджує. При цьому симпатії автора дуже часто на боці маси, тобто, не художньо обдарованих, а найвнших людей, які не знають страждання, що їх приносить геніальність. Цей конфлікт — фундаментальна тема більшості його творів, а його джерелом є стан душевного життя письменника і всі ці суперечності, волюві настрої та моральні муки, які його виповнювали.

Як і кожна культурна людина того часу, Дмитро Чижевський добре знав творчість Томаса Манна і цінував його відвагу виступати проти націонал-соціалізму, про що він і пише. Немає натомість жодних доказів,

⁵ „Der Spiegel“, найвідоміший німецький журнал, нещодавно опублікував сенсаційні матеріали під назвою „Dichtung und Wahrheit. Die Manns. Eine deutsche Familie“ („Поезія і правда. Манни. Одна німецька сім'я“), у яких детально представлено аспекти приватного життя Т. Манна та його родини (2001, N 51).

що Томас Манн знав Дмитра Чижевського. Жодної згадки про Д. Чижевського немає в архівах Томаса Манна, що зберігаються у Цюриху й у Принстонському університеті. І все ж таки між цим великим німецьким письменником і великим українським науковцем є певний зв'язок, який заслуговує на окреме дослідження. Ідеться тут про невідомий лист Дмитра Чижевського до Томаса Манна, який можна розглядати як частину полемічної кореспонденції між Томасом Манном і деякими його сучасниками. Упродовж цієї дискусії проаналізовано духовне і культурне життя в час Третього Райху, і саме тоді зродилося багатозначне поняття т. зв. внутрішньої еміграції, що має також певний стосунок до української інтелігенції у часи Радянського Союзу.

Початок цій дискусії поклав відкритий лист, адресований Томасові Манну в серпні 1945 року Вальтером фон Молю (Walter von Molo, 1880—1958), останнім президентом тодішньої „Німецької академії письменників“; він буквально благав Томаса Манна повернутися з Америки до Німеччини: „Будь ласка, приїдьте невдовзі сюди, погляньте у вкриті борознами туті обличчя [...] Будь ласка, приїдьте незабаром та своєю людськістю поверніть розтоптаним серцям щирішу віру в те, що справедливість існує [...] Приїдьте як добрий лікар [...] Приїдьте для поради та діла“.

Одразу після появи листа Вальтера фон Моля до дискусії долучився німецький письменник Франк Тісс⁶ (Frank Thiess, 1890—1977), який своїм есе під заголовком „Внутрішня еміграція“, а після відповіді Манна на заклик фон Моля, статтю „Abschied von Thomas Mann“ („Прощання з Томасом Манном“) запровадив в обіг поняття „внутрішня еміграція“. У цей час велися великі післявоєнні дебати німецьких інтелектуалів про „колективну вину“ німецького народу, про „дві Німеччини“ і т. ін., у якій брали участь, між іншим, визначні мислителі-екзистенціалісти Карл Ясперс (Karl Jaspers, 1883—1969), Мартін Гайдеггер (Martin Heidegger, 1889—1976) і до деякої міри богослов Карл Ранер (Karl Rahner, 1904—1984).

Відповідь Манна Вальтеру фон Молю викликала сенсацію по обидва боки океану, і розпочата тоді дискусія над порушеннями у ньому проблемами сягає ХХІ століття. Листа Томаса Манна було у 1945—1988 рр. шістнадцять разів передруковано повністю, а одинадцять разів — частково, до речі, також в англійських перекладах, а дискусію про порушені у ньому теми можна знайти ще сьогодні в Інтернеті й у пресі. При тому слід зазначити, що згадані теми мають прямий стосунок до сучасної української проблематики. Думки, що їх висловлює Томас Манн у зв'язку зі своїм наставленням до Німеччини, — це рефлексії відчуженого емігранта, який, знайшовши нову батьківщину, не може і не хоче порвати всі зв'язки з тим народом, з лона якого він вийшов, хоч і переконаний, що цей народ вчинив непростий гріх проти людства.

Лист Д. Чижевського зберігається у його Гайдельберзькому архіві. Написаний він на машинці на семи сторінках, на яких немає ані дати,

⁶ Усі названі німецькомовні документи, тобто лист фон Моля, відповідь Манна і статті Тісса, були уперше надруковані у брошурі „Thomas Mann/Frank Thiess, Walter von Molo: Ein Streitgespräch über die äußere und die innere Emigration“ (Dortmund, 1946). Це підтверджено у знаменитій бібліографії Т. Манна, див.: Potempa G. Thomas Mann — Bibliographie. Das Werk. — Morsum/Sylt, 1992.

ані підпису автора, але щодо авторства Д. Чижевського не може бути жодного сумніву. З тексту листа можна устійнити, що написано його відразу після появи згаданого листа Манна у німецькій пресі у вересні 1945 р. З другого боку, кажучи про причини того, чому цей лист, як видно, мабуть, ніколи не був висланий до адресата, треба зазначити, що вони можуть бути різними, включно з тим, що Чижевський, написавши листа, ще раз критично переглянув текст і вирішив не ризикувати з уваги на своє непевне політичне становище бездержавного емігранта у повоєнній Німеччині, адже він міг цілком слушно побоюватися звинувачень у симпатіях до нацистів. Але це, повторюємо, тільки припущення, яке, попри свою логічність, не є задокументованим.

Проблематика емігранта-інтелектуала — невід'ємна частина життя української еміграції. Багато того, що пише Манн, *mutatis mutandis*, має безпосередній стосунок до духовного пережиття українців у діаспорі та їхнього наставлення до батьківщини. Різниця полягає у тому, що українські емігранти могли приписувати якщо не всю, то бодай велику частину вини за свою долю і за нещастя свого народу чужому окупантові і його осоружній ідеології, а Томас Манн вбачав усю провину за трагедію людства, спричинену Другою світовою війною, у браку мужності та відваги у своїх земляків. Він не міг подолати у собі ненависти до нацистського минулого німецького народу, і навіть американське громадянство, почесні та розкоші життя в США не могли заспокоїти його душу. Як і його протагоніст Тоніо Крегер з однойменної новели, Манн стоїть між двома світами і у жодному з них не відчувається вдома — цей душевний стан є джерелом його постійних страждань.

У контрасті до відкритого листа Манна, реакція Чижевського, хоч і не позбавлена суб'єктивного характеру (на це вказують не тільки включені відомості про автора, але й часте повторення займенника *я* та його відмінків — у першому абзаці), все-таки менш емоційна і має більш діловий характер. Сухо і логічно наводить автор свої аргументи, черпаючи при тому зі свого пережиття у Німеччині за часів Третього Райху. Як український емігрант, він знає і розуміє еміграційну ментальність, але рівночасно як людина і науковець, яка прожила довгі роки у Німеччині, він близько обізнаний з характером німецького народу і його проблематикою. Погляди Дмитра Чижевського, у контрасті до поглядів Томаса Манна, не так сильно забарвлені стражданнями роздвоєної душі. Жодний мислитель не є вільним від упереджень, які на нього наклав його життєвий досвід і світогляд. Саме у цьому полягає вартість обох документів, які, висловлюючи протилежні погляди, дають нам можливість краще пізнати істину та глибше зрозуміти такі історичні і загальнолюдські проблеми:

- 1) культура та культурне життя у Третьому Райху;
- 2) психологічна спадщина націонал-соціалізму та відчуття меншовартості німців після Другої світової війни;
- 3) колективна вина німецького народу;
- 4) роль Німеччини у побудові нової Європи;
- 5) проблематика емігранта-інтелектуала і його ставлення до обох батьківщин;
- 6) проблематика відчуження людини від рідного краю.

Немає сумніву, що усі ці теми мають прямий, безпосередній стосунок до українців в Україні і діаспорі суцільних. Саме тому подаємо обидва документи з відповідними примітками в оригіналі та перекладі. В документах збережено усі характеристики текстів (курсив, розбиття слів, підкреслення) та зроблено лише незначні поправки, які подано у квадратних дужках.

Висловлюємо сердечну подяку молодому колезі Юрію Захарову та доцентові Маркіяну Нагірному (УВУ, ЛНУ) за переклад і редакцію обох листів.

ЛИСТИ

№ 1

Thomas Mann: Offener Brief für Deutschland

7. September 1945

Lieber Herr von Molo!

Ich habe Ihnen zu danken für einen sehr freundlichen Geburtstagsgruß, dazu für den Offenen Brief an mich, den Sie der deutschen Presse übergaben und der auszugsweise auch in die amerikanische gelangt ist. Darin kommt noch stärker und dringlicher als in dem privaten Schreiben der Wunsch, ja die verpflichtende Forderung zum Ausdruck, ich möchte nach Deutschland zurückkehren und wieder dort leben: „zu Rat und Tat“. Sie sind nicht der einzige, der diesen Ruf an mich richtet; das russisch kontrollierte Berliner Radio und das Organ der vereinigten demokratischen Parteien Deutschlands haben ihn auch erhoben, wie man mir berichtet, mit der stark aufgetragenen Bergündung, ich hätte „ein historisches Werk zu leisten in Deutschland“.

Nun muß es mich ja freuen, daß Deutschland mich wieder haben will — nicht nur meine Bücher, sondern mich selbst als Mensch und Person. Aber etwas Beunruhigendes, Bedrückendes haben diese Appelle doch auch für mich, und etwas Unlogisches, sogar Ungerechtes, nicht Wohlüberlegtes spricht mich daraus an. Sie wissen nur zu gut, lieber Herr von Molo, wie teuer „Rat und Tat“ heute in Deutschland sind, bei der fast heillosen Lage, in die unser unglückliches Volk sich gebracht hat, und ob ein schon alter Mann¹, an dessen Herzmuskel die abenteuerliche Zeit doch auch ihre Anforderungen gestellt hat, direkt, persönlich, im Fleische noch viel dazu beitragen kann, die Menschen, die Sie so ergreifend schildern, dort aus ihrer tiefen Gebeugtheit aufzurichten, scheint mir recht zweifelhaft. Dies nur nebenbei. Nicht recht überlegt aber scheinen mir bei jenen Aufforderungen auch die technischen, bürgerlichen, seelischen Schwierigkeiten, die meiner [Rückwanderung] entgegenstehen.

Sind diese zwölf Jahre und ihre Ergebnisse denn von der Tafel zu wischen und kann man tun, als seien sie nicht gewesen? Schwer genug, atembeklemmend genug war, Anno dreiunddreißig, der Chok des Verlustes der

gewohnten Lebensbasis, von Haus und Land, Büchern, Andenken und Vermögen, begleitet von kläglichen Aktionen daheim, Ausbootungen, Absagen. Nie vergesse ich die analphabetische und mörderische Radio- und Pressehetze gegen meinen Wagner-Aufsatz², die man in München veranstaltete und die mich erst recht begreifen ließ, daß mir die Rückkehr abgeschnitten sei; das Ringen nach Worten, die Versuche, zu schreiben, zu antworten, mich zu erklären, die „Briefe in die Nacht“, wie René Schickele³, einer der vielen dahingegangenen Freunde, diese erstickten Monologe nannte. Schwer genug war, was dann folgte, das Wanderleben von Land zu Land, die Paßsorgen, das Hoteldasein, während die Ohren klangen von den Schandgeschichten, die täglich aus dem verlorenen, verwildernden, wildfremd gewordenen Lande herüberdrangen. Das haben Sie alle, die Sie dem „charismatischen Führer“⁴ (entsetzlich, entsetzlich, die betrunkene Bildung!) Treue geschworen und unter Goebbels⁵ Kultur betrieben, nicht durchgemacht. Ich vergesse nicht, daß Sie später viel Schlimmeres durchgemacht haben, dem ich entging; aber das haben Sie nicht gekannt: das Herzasthma des Exils, die Entwurzelung, die nervösen Schrecken der Heimatlosigkeit.

Zuweilen empörte ich mich gegen die Vorteile, deren Ihr genosset. Ich sah darin eine Verleugnung der Solidarität. Wenn damals die deutsche Intelligenz, alles, was Namen und Weltnamen hatte, Ärzte, Musiker, Lehrer, Schriftsteller, Künstler, sich wie ein Mann gegen die Schande erhoben, den Generalstreik erklärt, manches hätte anders kommen können, als es kam. Der Einzelne, wenn er zufällig kein Jude war, fand sich immer der Frage ausgesetzt: „Warum eigentlich? Die anderen tun doch mit. Es kann doch so gefährlich nicht sein“.

Ich sage: zuweilen empörte ich mich. Aber ich habe Euch, die Ihr dort drinnen saßet, nie beneidet, auch in Euren größten Tagen nicht. Dazu wußte ich zu gut, daß diese großen Tage nichts als blutiger Schaum waren und rasch zergehen würden. Beneidet habe ich Hermann Hesse⁶, in dessen Umgang ich während jener ersten Wochen und Monate Trost und Stärkung fand — ihn beneidet, weil er längst frei war, sich beizeiten abgelöst hatte mit der nur zu treffenden Begründung: „Ein großes, bedeutendes Volk, die Deutschen, wer leugnet es? Das Salz der Erde vielleicht. Aber als politische Nation — unmöglich! Ich will, ein für allemal, mit ihnen als solcher nichts mehr zu tun haben“. Und wohnte in schöner Sicherheit in seinem Hause zu Montagnola, in dessen Garten er Boccia spielte mit dem Verstörten.

Langsam, langsam setzten und ordneten sich dann die Dinge. Erste Häuslichkeiten fanden sich, in Frankreich, dann in der Schweiz; eine relative Beruhigung, Seßhaftigkeit, Zugehörigkeit stellte sich aus der Verlorenheit her, man nahm die aus den Händen gefallene Arbeit, die einem schon zerstört hatte scheinen wollen, wieder auf. Die Schweiz, gastlich aus Tradition, aber unter dem Druck bedrohlich mächtiger Nachbarschaft lebend und zur Neutralität verpflichtet bis ins Moralische hinein, ließ verständlicherweise doch immer eine leise Verlegenheit, Beklommenheit merken durch die Anwesenheit des Gastes ohne Papiere, der so schlecht mit seiner Regierung stand, und verlangte „Takt“. Dann kam der Ruf an die amerikanische Universität, und auf einmal, in dem riesigen freien Land, war nicht mehr die Rede von „Takt“, es gab nichts als offene, unverschüchterte, deklarierte Freundwilligkeit, freudig, rückhaltlos, unter dem stehenden Motto: „Thank you, Mr. Hitler!“⁷ Ich habe einigen Grund, lieber Herr von Molo, diesem Lande dankbar zu sein, und Grund, mich ihm dankbar zu erweisen.

Heute bin ich amerikanischer Bürger, und lange vor Deutschlands schrecklicher Niederlage habe ich öffentlich und privat erklärt, daß ich nicht die Absicht hätte, Amerika je wieder den Rücken zu kehren. Meine Kinder, von denen zwei Söhne noch heute im amerikanischen Heere dienen, sind eingewurzelt in diesem Lande, englisch sprechende Enkel wachsen um mich auf. Ich selbst, mannigfach verankert auch schon in diesem Boden, da und dort ehrenhalber gebunden, in Washington, an den Hauptuniversitäten der Staaten, die mir ihre Honorary Degrees⁸ verliehen, habe ich mir an dieser herrlichen, zukunftsatmenden Küste mein Haus errichtet, in dessen Schutz ich mein Lebenswerk zu Ende führen möchte — teilhaft einer Atmosphäre von Macht, Vernunft, Überfluß und Frieden. Geradeheraus: ich sehe nicht, warum ich die Vorteile meines seltsamen Loses nicht genießen sollte, nachdem ich seine Nachteile bis zur Hefe gekostet. Ich sehe das namentlich darum nicht, weil ich den Dienst nicht sehe, den ich dem deutschen Volke leisten — und den ich ihm nicht auch vom Lande California aus leisten könnte.

Daß alles kam, wie es gekommen ist, ist nicht meine Veranstaltung. Wie ganz und gar nicht ist es das! Es ist ein Ergebnis des Charakters und Schicksals des deutschen Volkes — eines Volkes, merkwürdig genug, tragisch-interessant genug, daß man manches von ihm hinnimmt, sich manches von ihm gefallen läßt. Aber dann soll man die Resultate auch anerkennen und nicht das Ganze in ein banales „Kehre zurück, alles ist vergeben!“ ausgehen lassen wollen. Fern sei mir Selbstgerechtigkeit! Wir draußen hatten gut tugendhaft sein und Hitler die Meinung sagen. Ich hebe keinen Stein auf, gegen niemanden. Ich bin nur scheu und „fremdle“, wie man von kleinen Kindern sagt. Ja, Deutschland ist mir in all diesen Jahren doch recht fremd geworden. Es ist, das müssen Sie zugeben, ein beängstigendes Land. Ich gestehe, daß ich mich vor den deutschen Trümmern fürchte — den steinernen und den menschlichen. Und ich fürchte, daß die Verständigung zwischen einem, der den Hexensabbat von außen erlebte, und Euch, die Ihr mitgetanzt und Herrn Urian⁹ aufgewartet habt, immerhin schwierig wäre. Wie sollte ich unempfindlich sein gegen die Briefergüsse voll lange verschwiegener Anhänglichkeit, die jetzt aus Deutschland zu mir kommen! Es sind wahre Abenteuer des Herzens für mich, rührende. Aber nicht nur wird meine Freude daran etwas eingeengt durch den Gedanken, daß keiner davon je wäre geschrieben worden, wenn Hitler gesiegt hätte, sondern auch durch eine gewisse Ahnungslosigkeit, Gefühllosigkeit, die daraus spricht, sogar schon durch die naive Unmittelbarkeit des Wiederanknüpfens, so, als seien diese zwölf Jahre gar nicht gewesen. Auch Bücher sind es wohl einmal, die kommen. Soll ich bekennen, daß ich sie nicht gern gesehen und bald weggestellt habe? Es mag Aberglaube sein, aber in meinen Augen sind Bücher, die von 1933 bis 1945 in Deutschland überhaupt gedruckt werden konnten, weniger als wertlos und nicht gut in die Hand zu nehmen. Ein Geruch von Blut und Schande haftet ihnen an; sie sollten alle eingestampft werden.

Es war nicht erlaubt, es war unmöglich, „Kultur“ zu machen in Deutschland, während rings um einen herum das geschah, wovon wir wissen. Es hieß die Verkommenheit beschönigen, das Verbrechen schmücken. Zu den Qualen, die wir litten, gehörte der Anblick, wie deutscher Geist, deutsche Kunst sich beständig zum Schild und Vorspann des absolut Scheusaligen hergaben. Daß eine ehrbarere Beschäftigung denkbar war, als für Hitler-Bayreuth Wagner-Dekorationen¹⁰ zu entwerfen — sonderbar, es scheint dafür an jedem

Gefühl zu fehlen. Mit Goebbels'scher Permission nach Ungarn oder sonst in ein deutsch-europäisches Land zu fahren und mit gescheiten Vorträgen Kulturpropaganda zu machen fürs Dritte Reich — ich sage nicht, daß es schimpflich war, ich sage nur, daß ich es nicht verstehe und daß ich Scheu trage vor manchem Wiedersehen.

Ein Kapellmeister, der, von Hitler entsandt, in Zürich, Paris oder Budapest Beethoven dirigierte, machte sich einer obszönen Lüge schuldig — unter dem Vorwande, er sei ein Musiker und mache Musik, das sei alles. Lüge aber vor allem schon war diese Musik auch zu Hause. Wie durfte denn Beethovens „Fidelio“, diese geborene Festoper für den Tag der deutschen Selbstbefreiung, im Deutschland der zwölf Jahre *nicht* verboten sein? Es war ein Skandal, daß er nicht verboten war, sondern daß es hochkultivierte Aufführungen davon gab, daß sich Sänger fanden, ihn zu singen, Musiker, ihn zu spielen, ein Publikum, ihm zu lauschen. Denn welchen Stumpfsinn brauchte es, in Himmlers Deutschland den „Fidelio“ zu hören, ohne das Gesicht mit den Händen zu bedecken und aus dem Saal zu stürzen!¹¹

Ja, so mancher Brief kommt nun aus der fremden, unheimlichen Heimat, vermittelt durch amerikanische Sergeants und Lieutenants — nicht nur von bedeutenden Männern, sondern auch von jungen und einfachen Leuten, und merkwürdig: von denen mag keiner mir raten, so bald nach Deutschland zu kommen. „Bleiben Sie, wo Sie sind!“ sagen sie schlicht. „Verbringen Sie Ihren Lebensabend in Ihrer neuen, glücklicheren Heimat! Hier ist es zu traurig...“ Traurig? Wäre es nur das — und nicht unvermeidlich auch fortdauernd böse und feindselig. Als eine Art von Trophäe bekam ich kürzlich von amerikanischer Seite ein altes Heft einer deutschen Zeitschrift zugeschickt: „Volk im Werden“, März 1937 (Hanseatische Verlagsanstalt Hamburg), herausgegeben von einem hochgestellten Nazi-Professor und Dr. h. c. Er hieß nicht gerade Krieg, sondern Kriek¹², mit ck. Es war eine bange Lektüre. Unter Leuten, sagte ich mir, die zwölf Jahre lang mit diesen Drogen gefüttert worden sind, kann nicht gut leben sein. Du hättest, sagte ich mir, zweifellos viele gute und treue Freunde dort, alte und junge; aber auch viele lauernde Feinde — geschlagene Feinde wohl, aber das sind die schlimmsten und giftigsten...

Und doch, lieber Herr von Molo, ist dies alles nur eine Seite der Sache; die andere will auch ihr Recht — ihr Recht auf das Wort. Die tiefe Neugier und Erregung, mit der ich jede Kunde aus Deutschland, mittelbar oder unmittelbar, empfangte, die Entschiedenheit, mit der ich sie jeder Nachricht aus der großen Welt vorziehe, wie sie sich jetzt, sehr kühl gegen Deutschlands nebensächliches Schicksal, neu gestaltet, lassen mich täglich aufs neue gewahr werden, welche unzerreißbaren Bande mich denn doch mit dem Lande verknüpfen, das mich „ausbürgerte“. Ein amerikanischer Weltbürger — ganz gut. Aber wie verleugnen, daß meine Wurzeln dort liegen, daß ich trotz aller fruchtbaren Bewunderung des Fremden in deutscher Tradition lebe und webe, möge die Zeit meinem Werk auch nicht gestattet haben, etwas anderes zu sein als ein morbider und schon halb parodistischer Nachhall großen Deutschtums. Nie werde ich aufhören, mich als deutschen Schriftsteller zu fühlen, und bin auch in den Jahren, als meine Bücher nur auf englisch ihr Leben fristeten, der deutschen Sprache treu geblieben — nicht nur, weil ich zu alt war, um mich noch sprachlich umzustellen, sondern auch in dem Bewußtsein, daß mein Werk in deutscher

Sprachgeschichte seinen bescheidenen Platz hat. Der Goethe-Roman¹³, der, geschrieben in Deutschlands dunkelsten Tagen, in ein paar Exemplaren zu Euch hineingeschmuggelt wurde, ist nicht gerade ein Dokument des Vergessens und der Abkehr. Auch brauche ich nicht zu sagen: „Doch schäm ich mich der Ruhestunden, Mit euch zu leiden war Gewinn“¹⁴. Deutschland hat mir nie Ruhe gelassen. Ich habe „mit euch gelitten“, und es war keine Übertreibung, als ich in dem Brief nach Bonn¹⁵ von einer Sorge und Qual, einer „Seelen- und Gedankennot“ sprach, „von der seit vier Jahren nicht eine Stunde meines Lebens frei gewesen ist und gegen die ich meine künstlerische Arbeit tagtäglich durchzusetzen hatte“. Oft genug habe ich gar nicht versucht, sie dagegen durchzusetzen. Das Halbhundert Radiobotschaften nach Deutschland (oder sind es mehr?), die jetzt in Schweden gedruckt wurden — diese immer sich wiederholenden Beschwörungen mögen bezeugen, daß oft genug anderes mir vordringlicher schien als „Kunst“.

Vor einigen Wochen habe ich in der Library of Congress in Washington einen Vortrag gehalten über das Thema: „Germany and the Germans“. Ich habe ihn deutsch geschrieben, und er soll im nächsten Heft der Juni 1945 wiedererstandenen *Neuen Rundschau* abgedruckt werden. Es war ein psychologischer Versuch, einem gebildeten amerikanischen Publikum zu erklären, wie doch in Deutschland alles so kommen konnte, und ich hatte die ruhige Bereitwilligkeit zu bewundern, mit der, so knapp nach dem Ende eines fürchterlichen Krieges, dies Publikum meine Erläuterungen aufnahm. Meinen Weg zu finden zwischen unstatthafter Apologie — und einer Verleugnung, die mir ebenfalls schlecht zu Gesicht gestanden hätte, war natürlich nicht leicht. Aber ungefähr ging es. Ich sprach von der gnadenvollen Tatsache, daß oft auf Erden aus dem Bösen das Gute kommt — und von der teuflischen, daß oft das Böse kommt aus dem Guten. Ich erzählte in Kürze die Geschichte der deutschen „Innerlichkeit“¹⁶. Die Theorie von den beiden Deutschland, einem guten und einem bösen, lehnte ich ab. Das böse Deutschland, erklärte ich, das ist das fehlgegangene gute, das gute im Unglück, in Schuld und Untergang. Ich stände hier nicht; um mich, nach schlechter Gepflogenheit, der Welt als das gute, das edle, das gerechte Deutschland im weißen Kleid zu empfehlen. Nichts von dem, was ich meinen Zuhörern über Deutschland zu sagen versucht hätte, sei aus fremdem, kühlem, unbeteiligtem Wissen gekommen; ich hätte es alles auch in mir; ich hätte es alles am eigenen Leibe erfahren.

Das war ja wohl, was man eine Solidaritätserklärung nennt — im gewagtesten Augenblick. Nicht gerade mit dem Nationalsozialismus, das nicht. Aber mit Deutschland, das ihm schließlich verfiel und einen Pakt mit dem Teufel schloß¹⁷. Der Teufelspakt ist eine tiefaltdeutsche Versuchung, und ein deutscher Roman, der eingegeben wäre von den Leiden der letzten Jahre, vom Leiden an Deutschland, müßte wohl eben dies grause Versprechen zum Gegenstand haben. Aber sogar um Faustens Einzelseele ist, in unserem größten Gedicht, der Böse ja schließlich betrogen, und fern sei uns die Vorstellung, als habe Deutschland nun endgültig der Teufel geholt. Die Gnade ist höher als jeder Blutsbrief. Ich glaube an sie, und ich glaube an Deutschlands Zukunft, wie verzweifelt auch immer seine Gegenwart sich ausnehmen, wie hoffnungslos die Zerstörung erscheinen möge. Man höre doch auf, vom Ende der deutschen Geschichte zu reden! Deutschland ist nicht identisch mit der kurzen und finsternen geschichtlichen Episode, die Hitlers

Namen trägt. Es ist auch nicht identisch mit der selbst nur kurzen Bismarck'schen¹⁸ Ära des Preußisch-Deutschen Reiches. Es ist nicht einmal identisch mit dem auch nur zwei Jahrhunderte umfassenden Abschnitt seiner Geschichte, den man auf den Namen Friedrichs des Großen¹⁹ taufen kann. Es ist im Begriffe, eine neue Gestalt anzunehmen, in einen neuen Lebenszustand überzugehen, der vielleicht nach den ersten Schmerzen der Wandlung und des Überganges mehr Glück und echte Würde verspricht, den eigensten Anlagen und Bedürfnissen der Nation günstiger sein mag als der alte.

Ist denn die Weltgeschichte zu Ende? Sie ist sogar in sehr lebhaftem Gange, und Deutschlands Geschichte ist in ihr beschlossen. Zwar fährt die Machtpolitik fort, uns drastische Abmahnungen von übertriebenen Erwartungen zu erteilen; aber bleibt nicht die Hoffnung bestehen, daß zwangsläufig und notgedrungen die ersten versuchenden Schritte geschehen werden in der Richtung auf einen Weltzustand, in dem der nationale Individualismus des neunzehnten Jahrhundert sich lösen, ja schließlich vergehen wird? Weltökonomie, die Bedeutungsminderung politischer Grenzen, eine gewisse Entpolitisierung des Staatenlebens überhaupt, das Erwachen der Menschheit zum Bewußtsein ihrer praktischen Einheit, ihr erstes Ins-Auge-Fassen des Weltstaates — wie sollte all dieser über die bürgerliche Demokratie weit hinausgehende *soziale Humanismus*, um den das große Ringen geht, dem deutschen Wesen fremd und zuwider sein? In seiner Weltscheu war immer so viel Weltverlangen; auf dem Grunde der Einsamkeit, die es böse machte, ist, wer wüßte es nicht, der Wunsch, zu lieben, der Wunsch, geliebt zu sein. Deutschland treibe Dünkel und Haß aus seinem Blut, es entdecke seine Liebe wieder, und es wird geliebt werden. Es bleibt, trotz allem, ein Land voll gewaltiger Werte, das auf die Tüchtigkeit seiner Menschen sowohl wie auf die Hilfe der Welt zählen kann und dem, ist nur erst das Schwerste vorüber, ein neues, an Leistungen und Ansehen reiches Leben vorbehalten ist.

Ich habe mich weit führen lassen in meiner Erwiderung, lieber Herr von Molo. Verzeihen Sie! In einem Brief nach Deutschland wollte allerlei untergebracht sein. Auch dies noch: der Traum, den Boden des alten Kontinents noch einmal unter meinen Füßen zu fühlen, ist, der großen Verwöhnung zum Trotz, die Amerika heißt, weder meinen Tagen, noch meinen Nächten fremd, und wenn die Stunde kommt, wenn ich lebe und die Transportverhältnisse sowohl wie eine löbliche Behörde es erlauben, so will ich hinüberfahren²⁰. Bin ich aber einmal dort, so ahnt mir, daß Scheu und Verfremdung, diese Produkte bloßer zwölf Jahre, nicht standhalten werden gegen eine Anziehungskraft, die längere Erinnerungen, tausendjährige, auf ihrer Seite hat. Auf Wiedersehen also, so Gott will.

Thomas Mann

[Джерело]: Thomas Mann/ Frank Thiess, Walter von Molo: Ein Streitgespräch über die äußere und die innere Emigration.— Dortmund, [1946], узгоджено з виданням зібраних творів Томаса Манна: Thomas Mann. Briefe 1937—1947 / Hg. Erica Mann.— Frankfurt am Main, S. Fischer.— S. 440—447.

Переклад

Томас Манн: Відкритий лист Німеччині

7 вересня 1945 року

Дорогий пане фон Мольо!

Я повинен Вам подякувати за Ваше надзвичайно дружнє привітання з днем народження, крім того, за відкритий лист до мене, який Ви передали німецькій пресі й уривки з якого потрапили також в американську. В ньому ще сильніше і настійніше, ніж у приватному листі, висловлено побажання, навіть вимогу, яка зобов'язує мене повернутися до Німеччини і знову там проживати — „для слова та діла“. Ви не єдиний, хто спрямовує до мене цей заклик, контрольоване росіянами Берлінське радіо та Орган об'єднаних демократичних партій Німеччини, як мені повідомляють, також підняли його, перебільшено обгрунтовуючи [думку], що я, мовляв, маю „виконати у Німеччині історичну місію“.

Отож, я повинен радіти з того, що Німеччина знову хоче мати мене — не лише мої книжки, а мене самого як людину та особу. Все ж таки є щось таке, що непокоїть, пригнічує мене у цих закликах, з них промовляє до мене щось нелогічне, навіть несправедливе, недостатньо продумане. Ви ж знаєте дуже добре, дорогий пане фон Мольо, якими безцінними є сьогодні „слово та діло“ у Німеччині, при тій майже невиліковній ситуації, у яку втягнув себе наш нещасний народ, і мені справді здається сумнівним, чи старий вже чоловік¹, на серцевих м'язах якого позначився час пригод та поневірянь, може безпосередньо, особисто, своїм еством багато ще посприяти тому, аби випростати людей, яких Ви так зворушливо описуєте, з їхньої низької схиленості. Це лише так, між іншим. Але недостатньо продуманими здаються мені у тих закликах також технічні, громадянські, психологічні труднощі, які перешкоджають моїй „зворотній мандрівці“.

Хіба ж можна просто витерти з дошки ці дванадцять літ та їхні наслідки й вдавати, неначе їх і не було? Дуже важким, тамуючим подих був тридцять третій рік, шок втрати звичної основи життя, дому і країни, книг, пам'яток та майна, супроводжуваний жалюгідними вчинками на батьківщині, виживанням, відмовами. Ніколи не забуду безграмотного, вбивчого цюкування по радіо та у пресі моєї статті про Вагнера², яке влаштували у Мюнхені і яке шойно по-справжньому дало мені зрозуміти, що для мене більше немає повернення. Важко було підібрати слова, намагаючись написати „листи в темряву ночі“, як називав ці придушені монологи Рене Шікеле³ — один з багатьох друзів, який відійшов [уже у вічність], відповісти, пояснити свою позицію. Дуже важким було й те, що сталося потім — поневіряння з країни у країну, проблеми з паспортом, готельне буття, тоді як у вуха дзвеніли ганебні історії, що проникали щоденно із втраченої, здичавілої, очужилої країни. Ви, всі ви, які клялися у вірності „харизматичному фюреру“⁴ (жахливо, жахливо, образ п'яної повторі!) і творили культуру під Геббельсом⁵, цього не пережили. Я не забуваю, що пізніше Ви пережили набагато гірше, чого я уникнув; але Ви не зазнали серцевої астми екзилу, викорінення, нервових жаків

життя без громадянства та батьківщини. Іноді мене обурювали переваги, якими Ви користувалися. Я вбачав у цьому заперечення солідарності. Якби тоді німецька інтелігенція, усі, хто був відомим і мав світове ім'я, — лікарі, музиканти, вчителі, письменники, артисти, як один піднялись проти ганьби, оголосили всезагальний страйк, дещо могло б бути інакше, ніж це насправді сталося. Окрема людина, якщо вона випадково не була євреєм, постійно ставила собі питання: „Чому, власне? Адже інші беруть у цьому участь. Це ж не може бути настільки небезпечним“.

Я кажу: іноді я обурювався. Але я ніколи не заздрив Вам, тим, які знаходились усередині, навіть у Ваші найбільші дні не заздрив. Я знав дуже добре, що ці великі дні були ніщо інше, як криваве шумовиння, і вони швидко минуться. Заздрив я Германові Гессе⁶, у спілкуванні з яким у ті перші тижні та місяці знаходив утіху та зміцнення — заздрив йому, тому що він був давно вільним, своєчасно заявив про обґрунтування [рішення], яке [нам] ще треба було прийняти: „Великий, важливий народ, німці, хто заперечуватиме це? Можливо, сіль землі. Але як політична нація — неможливо! З ними як з такою я раз і назавжди не хочу більше мати нічого спільного“. І проживав у надійній безпеці у Монтаньолі у своєму будинку, у саду якого грав у боча [зі мною], розгубленим і збентеженим. Повільно, повільно улагоджувались і впорядковувались потім справи. Знайшлися перші помешкання у Франції, тоді у Швейцарії, прийшло відносне заспокоєння, осілість, розгубленість змінила [громадянська] належність, розпочалась наново праця, до якої, здавалось, вже ніколи не піднімуться руки. Швейцарія, хоч традиційно гостинна, але, перебуваючи під тиском загрозливого потужного сусідства і будучи зобов'язаною морально до нейтралітету, примушувала, зрозумілим чином, постійно помічати [свою] тиху ніяковість, стривоженість через присутність гостя без документів, у якого були такі погані стосунки з його урядом, і вимагала „такту“. Тоді надійшло запрошення американського університету, і раптом, [ти] у величезній вільній країні, [де] більше не було мови про „такт“, не було нічого окрім щирої, незаляканої, декларованої дружності, радісної, без церемоній під гаслом: „Thank you, Mr. Hitler!“⁷ Я маю певну причину, дорогий пане фон Мольо, бути вдячним цій країні, причину виявляти їй свою вдячність.

Сьогодні я — американський громадянин, і задовго до жахливої поразки Німеччини публічно та приватно заявляв, що не маю наміру будь-коли покидати Америку. Мої діти, з яких двоє синів ще сьогодні служать у американському війську, пустили коріння у цій країні, біля мене підрастають англomовні онуки. Я й сам, з багатьох поглядів, також уже осів у цій землі, то тут, то там прив'язаний до неї почесними званнями, — у Вашингтоні, у головних університетах штатів, які присудили мені свої Honorary Degrees⁸, на цьому прекрасному узбережжі, яке дихає майбутнім, збудував свій дім, у затишку якого хотів би завершити працю мого життя, [будучи] причетним до атмосфери сили, здорового глузду, достатку та миру. Прямо кажучи, я не бачу причини, чому я не мав би насолоджуватися вигодами моєї дивної долі, після того як аж до дна спив келих її нестатків. Конкретно, я не розумію цього, бо не бачу служби, яку я не міг би зіслужити німецькому народові — залишаючись на каліфорнійській землі.

Все, що сталося, сталося незалежно від мене. Я не несу за це цілком відповідальності. Це результат характеру та долі німецького народу, на-

роду настільки дивного, настільки трагічно-цікавого, що ми з дечим у ньому змирюємось, дещо від нього переймаємо. Але тоді треба визнати також результати, а не завершувати все банальним „Повертайся, все прощено!“

Я далекий від самовдоволення! Нам, за кордоном, було легко залишатись добродесними і висловлювати Гітлерові свою думку. Я не піднімаю камінь ні проти кого. Я [тепер] неспіливий і „чуженький“, як кажуть про маленьких дітей. Так, Німеччина стала мені за усі ці роки таки досить чужою. Це країна, і Ви повинні це визнати, яка наводить страх. Я признаюсь, що боюся німецьких руїн — кам'яних і людських. І побоююсь, що досягнути порозуміння між тим, хто пережив шабаш відьом з віддалі та Вами, які на ньому танцювали та прислуговували панові Уріану⁹, буде досить важко. Як мені залишатися байдужим до ширих листів, сповнених довго замовчуваної приязні, котрі тепер надходять з Німеччини! Для мене це справжні зворушливі переживання серця. Та мою радість сковує не лише думка, що жоден з цих листів не був би ніколи написаний, якби Гітлер переміг, але й певна нездогадливість, брак відчуття, які промовляють з них, навіть уже завдяки наївній безпосередності спроб відновити зв'язок, так, неначе цих дванадцяти років зовсім не існувало. Буває, надходять і книжки. Чи варто мені признаватись, що я неохоче дивлюся у них і швидко відкладаю їх убік? Можливо, це забобон, але у моїх очах книжки, які взагалі могли бути надруковані у 1933—1945 роках у Німеччині, є менш, ніж нічого не вартими, їх огидно брати до рук. Запах крові та ганьби липне до них; їх усіх слід було б знищити.

У Німеччині було недозволеним, неможливим творити „культуру“ у той час, коли довкола відбувалося те, про що ми знаємо. [Адже] це означало завуальювати занепад, прикрашати злочин. Однією з мук, яких ми зазнавали, було бачити, як німецький розум, німецьке мистецтво постійно віддавали себе на поталу, виконуючи роль щита та тяглової сили абсолютно потворних [явищ]. Твердження, що мислити можна було собі щось благородніше, аніж планувати для гітлерівського Байройту декорації до опер Вагнера¹⁰ — є дивним, бо, здається, для цього не було будь-якого відчуття. Їхати з дозволу Геббельса до Угорщини чи якої-небудь іншої німецько-європейської країни і проводити розумними доповідями культурну пропаганду в ім'я Третього Райху — я не говорю, що це було ганебним, я лише кажу, що цього не розумію і що побоююсь деяких зустрічей. Відряджений Гітлером капельмайстер, який диригував твори Бетговена у Цюриху, Парижі чи Будапешті, звинувив у непристойній брехні — під тим приводом, що він — музикант та виконує музику, і це, мовляв, усе. Брехнею була передусім уже ця музика, також удома. Як можна було не заборонити у Німеччині тих дванадцяти років „Фіделіо“ Бетговена, — цю природжену святочну оперу, приурочену до дня німецького самовизволення? Скаंडалом було, що опери не заборонили, що відбувалися її висококультурні постановки, що знайшлися співаки, щоб її співати, музиканти, щоб її грати, публіка, щоб її слухати. Яку ж треба було мати тупість, щоб слухати у гімлерівській Німеччині „Фіделіо“, не закриваючи собі при цьому руками обличчя і не вибігаючи із зали!¹¹

Так, декотрі листи приходять тепер з чужої, моторошної [мені] батьківщини, передані американськими сержантами та лейтенантами — не

лише від визначних мужів, але також і від молодих і простих людей, дивно, але жоден з них не радить мені так швидко приїжджати до Німеччини. „Залишайтеся там, де Ви зараз є!“ — просто кажуть вони. — „Проведіть надвечір'я Вашого життя у Вашій новій, щасливій батьківщині! Тут занадто сумно...“ Сумно? Якби ж то тільки це — а тож надалі неминучими залишаються злоба та ворожість. Як свого роду трофеї надіслала мені нещодавно американська сторона старий номер німецького журналу: „Volk im Werden“, березень 1937 р. (Ганзейська видавнича установа, Гамбург), виданий одним високопоставленим нацистським професором та почесним доктором. Його прізвище було не зовсім Кріґ, але Крік¹², через „ск“. Це була жахлива лектура. Між людьми, сказав я собі, яких упродовж дванадцяти років годували такими наркотиками, не можна добре жити. Ти матимеш там, вговорював я себе, без сумніву, багато хороших і вірних друзів, старих і юних; але також багато підступних ворогів — очевидно, переможених, але саме вони є найгіршими та найотрутішими.

Однак, дорогий пане фон Мольте, це все — лише один бік справи, інший вимагає також свого права — права на слово. Глибока зацікавленість і хвилювання, з якими я, опосередковано чи безпосередньо, сприймаю кожну вістку з Німеччини, та рішучість, з якою віддаю їй перевагу перед будь-якою новиною з великого світу, котрий зараз, наново дуже байдуже супроти другорядної долі Німеччини, змушують мене щодня знову і знову усвідомлювати, які все-таки нерозривні узи пов'язують мене з країною моєї „експатріації“. Американський громадянин світу — це цілком добре. Але як заперечувати, що моє коріння лежить там, що я, попри усе плідне захоплення чужиною, живу і творю у німецькій традиції, нехай час навіть і не дозволив моїй творчості стати чимось іншим, ніж просто хворобливим і вже напівпародійним відлунням „великого німецтва“.

Я ніколи не перестану відчувати себе німецьким письменником, я залишався вірним німецькій мові також у ті роки, коли мої книжки животіли завдяки англійській — не лише тому, що був застарий, аби переключитись у мовному плані, а й через усвідомлення того, що моя творчість зайняла своє скромне місце саме в історії німецької мови. Роман про Гете¹³, який був написаний у найтемніші дні Німеччини, отой, пару екземплярів якого було тасмно перевезено до Вас, аж ніяк не є документом забуття та зречення. Мені нема потреби говорити: „Все ж я Соромлюся годин спокою, Страждати з вами було здобутком“¹⁴. Німеччина ніколи не давала мені спокою. Я „страждав з вами“, це не було перебільшенням, коли у листі до Бонну¹⁵ я говорив про хвилювання та муки, „про душевну та ідейну скруту“, „від якої протягом останніх чотирьох років не була вільною жодна година мого життя і проти якої я щоденно мусив боротися письменницькою мистецькою працею“. Дуже часто, навіть, не намагаючись боротися проти неї. Півсотні радіопослань до Німеччини (чи, може, і більше?), які тепер друкувалися у Швеції — оті постійно повторювані заклинання, напевно, засвідчують, що для мене дуже часто інші речі здавалися головнішими, аніж „мистецтво“.

Декілька тижнів тому я виголосив у Конгресовій Бібліотеці у Вашингтоні доповідь на тему: „Німеччина та німці“. Я написав її по-німецьки, вона має бути надрукована у наступному номері воскреслого [з

мертвих] у червні 1945 року журналу „Neue Rundschau“. Це була психологічна спроба пояснити освіченій американській публіці, як усе це могло статись у Німеччині, і у мене викликала подив спокійна готовність, з якою ця публіка у такий короткий час по завершенню страшної війни сприймала мої пояснення. Знайти свій шлях поміж недопустимою апологією — та відреченням, яке мені теж не личило б, було, звичайно, нелегко. Але це якось вийшло. Я говорив про милостивий факт, що на землі часто зло переходить у добро — і про діявольський, як нерідко добро переростає у зло. Коротко розповів історію німецької „Innerlichkeit“¹⁶. Я відхилив теорію про дві Німеччини — добру і лиху. Лиха Німеччина, пояснив я, це та добра, яка збилась зі шляху, зазнала нещастя, переживає провину та занепад. Я наголошував, що не стою тут, [перед ними], аби, за поганим звичаєм, відрекомендуватися світові як хороша, благородна, справедлива Німеччина у білому вбранні. Нічого з того, про що я намагався сказати моїм слухачам про Німеччину, не пройшло [мені] із чужого, холодного, непричетного [до справи] знання; я все це пережив, відчув на власній шкірі.

Це, напевно, й було тим, що називають у найризикованіший момент виявом солідарності. Ні, не з націонал-соціалізмом, але з Німеччиною, яка, зрештою, піддалась його згубному впливові та уклала пакт із чортом. Угода з чортом є старою німецькою спокусою, і тому темою одного [мого] німецького роману, написання якого спричинили страждання останніх років, страждання Німеччини, мала стати саме ця жахлива обіцянка¹⁷. Однак, якщо йдеться навіть тільки про душу одного Фавста, то в нашій найбільшій віршованій трагедії диявол був обдурений врешті-решт, і ми далекі [теж] від уявлення, що Німеччина віддалася чортові. Милість є вищою за будь-який кривавий вексель. Я вірю у неї, вірю у майбутнє Німеччини, яким розпачливим не був би її нинішній день, якими безнадійними не здавалися б руйнування. Припиніть говорити про кінець німецької історії! Німеччина не ідентифікується з коротким і темним історичним епізодом, ім'я якому Гітлер. Вона також не ідентифікується з короткою ерою Бісмарка¹⁸ в [історії] Прусько-Німецького Райху. Вона навіть не ідентична з відрізком її історії, який охоплює лише два століття і який можна охрестити ім'ям Фрідріха Великого¹⁹. Вона прагне набрати нового вигляду, перейти у новий життєвий стан, який після перших, можливо, болісних перетворень обіцяє більше щастя і справжню гідність, більше ніж попередній, напевно сприятиме природним здібностям і потребам нації.

Хіба історія світу закінчується? Вона ж продовжує іти навіть дуже жвавою ходою, а історія Німеччини вирішується у ній. Щоправда, політика сили продовжує різко застерігати нас від надмірних очікувань, але чи не залишається надія, що перші пробні кроки у напрямку до такого світу, у якому розчиниться або й остаточно зникне національний індивідуалізм дев'ятнадцятого століття, будуть зроблені вимушено та мимоволі? Світова економіка, мінімізація значення політичних кордонів, певна деполітизація державного життя взагалі, пробудження людства до усвідомлення своєї практичної єдності, його перше сприйняття створення світової держави — як цей соціальний гуманізм, який виходить далеко за рамки громадянсько-бюргерської демократії і навколо якого тепер точиться велика боротьба, мав би бути чужим і противним німецькій

сутності? У її страху перед світом завжди було так багато світового домагання, в основі самотності, яка робила її лихою, лежить, — хто ж цього не знає, — бажання любити та бути улюбленою. Німеччина повинна позбутися пихи та ненависти у своїй крові, віднайти свою любов і її любитимуть. Вона ж залишається, попри все, країною, повною великих цінностей, котра може розраховувати як на працьовитість своїх людей, так і на допомогу світу, країною, для котрої як тільки найважче буде позаду, гарантоване нове життя, багате на здобутки та авторитет.

Я далеко зайшов у моїй відповіді, дорогий пане фон Мольо. Вибачте! Про різні справи хотілося мені написати у листі до Німеччини. Також і про таке: мрія, ще раз відчутти землю старого континенту в себе під ногами, незважаючи на [мою] велику розпещеність, ім'я якій Америка, не є чужою мені ні вдень, ні вночі, і якщо настане година, якщо житиму, дозвольть транспортні умови та вельмишанована влада, то я готовий приїхати²⁰. Перебуваючи там, передчуваю, що страх та відчуження, ці продукти отих лише дванадцяти літ, не встоять проти тієї притягальної сили, яка має на своєму боці довші спогади, тисячолітні. Отож, до побажання, якщо на те воля Божа.

Томас Манн

№ 2

Dmytro Čyževs'kyj: [Ein Brief an Thomas Mann]

Sehr verehrter Herr Mann!

Ich habe Sie immer als einen grossen deutschen Dichter geschätzt, muss Ihnen aber offen sagen, dass Sie nicht zu meinen Lieblingsdichtern gehörten. Ich habe Sie aber in mein Herz geschlossen, als Sie im Gegensatz zu so vielen bedeutenden Deutschen gerade in dem Augenblick gegen den Nationalsozialismus offen und energisch aufgetreten sind, als Sie gesehen haben, dass das Anwachsen des Einflusses Hitlers im deutschen Volke unaufhaltsam fortschreitet. Ich habe während des Krieges Ihre Radioansprachen mit Freude gehört und nach dem ersehnten Ende des tausendjährigen Reiches habe ich mit Spannung und Hoffnung gewartet, dass Sie am Aufbau des neuen Deutschland mit Rat und Tat sich beteiligen würden. Ihr offener Brief an Walter von Molo war für mich eine Enttäuschung, nicht nur deshalb, weil ich erfahren habe, dass Sie nicht beabsichtigen, nach Deutschland zurückzukehren. Ihre persönlichen Gründe, die Sie in Ihrem Brief darlegen, sind mir durchaus einleuchtend. Ich selbst bin Ausländer und habe während der zwölf Jahre mehrere Versuche unternommen, aus Deutschland wegzukommen. Wäre mir das gelungen, würde ich vielleicht auch nicht zurückkehren, obwohl ich mich nirgen[d]s so heimisch fühlen könnte wie in Deutschland und obwohl ich glaube, nirgendwo mich so sinnvoll am Aufbau des neuen Europa beteiligen zu können wie gerade in Deutschland.

Doch etwas anderes hat mich in Ihrem Brief so enttäuscht. Ihr Brief erweckt nämlich den Eindruck, dass Sie alles das, was wir hier im Laufe von

zwölf Jahren erlebt, gedacht, gearbeitet und getan haben als sinnlos, ja schändlich betrachten. Sie reden ja davon, dass man in Deutschland Kultur „unter Goebbels“ betrieben hat; Sie empfinden es als Skandal, dass man in Deutschland Beethoven's „Fidelio“ (ich habe während des Krieges sogar „Egmont“²¹ auf der Bühne gesehen) aufgeführt hat. Sie halten offensichtlich jeden Versuch vom damaligen Deutschland aus die Werte der alten deutschen Kultur in anderen Ländern zur Geltung bringen zu wollen, für eine indirekte nationalsozialistische Propaganda. Dieser Teil Ihres Briefes gipfelt in den Sätzen, dass alle Bücher, die zwischen 1933 und 1945 in Deutschland gedruckt werden konnten weniger als wertlos seien und eingestampft werden sollten und Sie glauben, dass unter Leuten, die „zwölf Jahre lang mit diesen (nationalsozialistischen) Drogen gefüttert worden sind, nicht gut leben sein kann“. Sie glauben also, wir alle, Deutsche und Nicht-Deutsche, die in Deutschland gelebt haben, waren diese zwölf Jahre lang vollkommen vom Nationalsozialismus wenn nicht innerlich durchdrungen, so doch mindestens irgendwie angesteckt, innerlich zerfressen und mit dem Siegel Hitlers gestempelt. Ich glaube und hoffe, dass Sie sich sehr irren. Ich kenne zahlreiche grosse, kleine und kleinste Kulturarbeiter, Gelehrte, Schriftsteller, Musiker und sogar Lehrer, die im Laufe von zwölf Jahren nichts gesagt und getan haben, was sie auch wen[n] Hitler nie gewesen wäre, nicht gesagt und getan haben würden. Mancher vielleicht hat höchstens etwas verschwiegen, leiser gesprochen und vorsichtiger gehandelt. Jetzt bedaure ich nicht, dass ich diese zwölf Jahre hier verbracht habe, gerade deshalb, weil ich manche solcher Menschen kennen und achten gelernt habe. Nur ein ganz unbedeutendes Beispiel: ein Schüler musste seine Doktorarbeit über russischen Dichter drucken (die Doktorarbeit war übrigens mässig), in der er vorwiegend die Heine-Übersetzungen²² dieses russischen Dichters behandelte. Wie habe ich mich gefreut, als ich bei der Korrektur gesehen habe, dass er kein einziges Wort seines ursprünglichen Textes abgeändert hatte; es geschah ihm auch nichts, er war später Lehrer, da die wissenschaftliche Literatur im dritten Reich keine Behörde aufmerksam gelesen hat. Ich glaube aber, das dritte Reich hat nicht wenige solcher Leute gerade erzogen. Ich habe kein Verständnis und keine Sympathie für die politischen Ansichten der Deutschen nicht nur in der Gegenwart, sondern seit Friedrich dem Grossen²³, im dritten Reich habe ich aber Deutsche gesehen, die geweint haben, als die Tschechoslovakei besetzt wurde. Sollen wir wirklich alle die zwölf Jahre, die sicherlich schrecklich und schädlich waren, in denen wir aber allerlei erlebt und gelernt haben, aus unserem Leben völlig streichen wollen? Es ist nicht nur eine autobiographische Frage eines jeden einzelnen von uns, sondern ich glaube, es ist eine Frage, mit der wir praktisch zu tun haben werden, wenn wir überhaupt ein neues Deutschland aufbauen wollen. Wie gross die materiellen Zerstörungen sein mögen, mir ist nicht bange um den wirtschaftlichen Aufbau Deutschlands, denn jedem, sei es eine deutsche lokale oder Gesamtregierung, sei es eine Besatzungsmacht, ist eine einfache wirtschaftliche Wahrheit völlig klar: man kann dieselbe Kuh nicht melken und schlachten wollen. Solange Deutschland im wirtschaftlichen Ganzen Europas etwas bedeuten soll, solange wird man es wirtschaftlich nicht verkommen lassen.

Ganz anders scheint es auf kulturellem Gebiete zu sein. Sollte man nach Ihrem Vorschlag verfahren (Einstampfen der Bücher, was auch andere

Konsequenzen nach sich ziehen würde), so hiesse das gerade, gleichzeitig die Kuh melken und schlachten zu wollen. Man will das neue Deutschland, aber die Leute, die darin leben und schaffen wollen, die will man nicht. Denn kann wirklich das neue Deutschland von den Leuten aufgebaut werden, an deren letzten zwölf Jahren so „der Geruch von Blut und Schande haftet“? Sie sollen doch zuerst völlig neu erzogen und umgeschult werden und von ihrer Vergangenheit loskommen. Gott sei Dank ist das aber vielfach schon geschehen. Ob Viele oder Wenige, aber es sind schon umgeschulte und umerzogene Menschen da. Die Drogen, mit denen man sie gefüttert hat, haben längst ihre Wirkung verloren, ja so viele — die überwiegende Mehrheit sogar — hat diese Drogen nie angenommen. Vor meinen Augen gingen im Laufe der letzten zwölf Jahre ein paar Hundert Studenten vorbei (mein Fach studiert man selten), ich habe aber neben den abschreckendsten Beispielen der Wirkung dieser Drogen, so viel Studenten gesehen, die weder „Mein Kampf“²⁴ noch den „Mythos“²⁵ je in die Hand genommen haben. Und ich habe mindestens einige Studenten vor mir, die hier so weit gekommen sind, wie viele Deutsche erst in Amerika, die die nationale Enge überwunden haben und die „Menschen der Zukunft“ geworden sind, Menschen, deren Herz für mehrere Völker gleich warm schlägt. Es gibt aber auch sonst genug umerzogene Menschen — durch die bitteren Erfahrungen der letzten Jahre, zum Teil aber auch gerade darum, dass nicht die ganze wirkliche deutsche Intelligenz fortgegangen ist, sondern dass es Menschen gab, die nicht „unter Goebbels“, sondern trotz und gegen Goebbels Kultur betrieben haben. In der Egmont-Aufführung, die ich gesehen habe, waren sicherlich genug „Dumme“, die Egmont für eine Art niederländischen Hitler gehalten haben, aber es gab auch genug solche, die mit Scham und Schmerz in der Seele das Werk als Fanal und Ruf empfunden haben. Sollen aber alle die „Dummen“ auch noch jetzt dumm geblieben sein?

Hier fällt mir ein, dass in derselben Nummer der Zeitung, in welcher Ihr Brief veröffentlicht ist, auch allerlei Mitteilungen über den radikalen und rücksichtslosen Abbau der Parteimitglieder stehen. Ich habe während der zwölf Jahre die Parteimitglieder gehasst und verabscheut und mied jede Berührung mit ihnen (ich bin noch „jüdisch versippt“). Aber jetzt kann ich sie näher betrachten und es regt sich in mir das Gefühl, dass sie nicht alle so schuldig sind, wie wir hier früher dachten und wie Sie und die Besatzungsbehörden vielleicht noch denken. Wer wird einem einfachen Mann aus dem Volke jetzt vorwerfen, wenn er in der Partei war und keine konkreten Verbrechen begangen hat? Er ist einmal unvorsichtig gewesen, einzutreten. Ich teile nicht die Meinung derjenigen, die glauben, dass die Menschen dazu durch einen gewissen „Idealismus“ getrieben worden sind — ich kann kaum „Idealismus“ dort sehen, wo es so viel nationalen Egoismus und Hass gegen die anderen Völker von vornherein gab. Aber „sie sollten die Folgen überlegen“, sie sollten voraussehen, was dann kommt, sagt man jetzt. Haben denn alle die grossen Politiker der Al[li]ierten vor zwölf Jahren alles vorausgesehen, was kam? Hat Chamberlain²⁶ und Daladier²⁷ noch 1938 vorausgesehen, was nach dem Münchener Abkommen würde? Warum sollte ein deutscher Bauer oder gar Postbeamter klüger sein und das voraussehen, was den Fachpolitikern verborgen blieb? Nationalsozialismus war für wenige Verbrechen — und sie sollen bestraft werden, aber für die meisten war er ein Unglück, für welches man einen Menschen nicht bestrafen

кann. Ein Unglück war es auch für das deutsche Volk im ganzen, denn es ist ein schweres geschichtliches Unglück, zwölf Jahre lang das geistig hässlichst[e] Volk gewesen zu sein, wenn man alle Voraussetzungen dazu hat, wenn nicht das schönste, so doch ein sehr schönes Volk zu sein. Darum sprechen mir die letzten Abschnitte Ihres Briefes viel mehr zu Herzen als dessen Mittelteil.

Um nun zum Anfang Ihres Briefes zurückzukehren. Wenn, wie gesagt, ich durchaus Ihre persönlichen Gründe verstehe, die Ihnen die Rückkehr nach Deutschland unmöglich machen, so bedaure ich es ausserordentlich, dass diese Gründe vorhanden sind. Sie wissen nicht, wodurch Sie dem deutschen Volk hier dienen können? Durch zweierlei! Sie empfinden es offensichtlich nicht, wie schwer jetzt auf dem deutschen Volk, ja gerade auf denen, die das neue Deutschland aufzubauen berufen sind, das Gefühl der *Minderwertigkeit* lastet oder lasten kann. Manche Stelle Ihres Briefes ist geeignet, dieses Gefühl noch zu verstärken, wenn Sie etwa der Deutschland umgebenden Welt Deutschland mit seinem „nebensächlichen“ Schicksal gegenüberstellen. Doch muss man sich darüber im Klaren sein, dass es in der neuen Welt keine „nebensächlichen“ Schicksale geben darf! Ein neues Europa mit einer wirtschaftlich, geistig und politischen Wüste im Herzen (auch „geographischen“ Herzen, da Deutschland im Zentrum liegt) ist nicht möglich! Ihre Rückkehr, wie die Rückkehr eines jeden bedeutenden und populären Deutschen nach Deutschland würde die Gefahr verringern, dass die Deutschen von dem Gefühl ihrer eigenen Minderwertigkeit ergriffen ihr Schicksal wirklich für „nebensächlich“ halten würden! Darum erweckt in uns hier jede — vielleicht auch falsche — Nachricht, dass der eine oder der andere bedeutende Künstler oder Gelehrte zurückkehren wird, eine grosse Freude. Das heisst, wir sind noch nicht ganz tot oder noch nicht totgesprochen. Und noch einen wichtigen Dienst könnten Sie dem deutschen Volke durch Ihre Anwesenheit hier erweisen — Sie, wie jeder, der die zwölf und vor allem die letzten sechs furchtbaren Jahre nicht mit uns hier, sondern mit den Bürgern der freien Welt zusammen erlebte. Sie sind jetzt als Vermittler nicht bloss „nützlich“ sondern direkt unentbehrlich, und zwar als Vermittler in einem durchaus tiefen und ernsten Sinn des Wortes, als Menschen, die das gegenwärtige Verständnis zwischen Deutschland und der umgebenden Welt ermöglichen, denn ein neues Europa ist mit einem isolierten Deutschland in seinem Herzen ebenfalls unmöglich. Sind Sie also nicht gewillt, zurückzukehren (und wie gesagt, sind Ihre persönlichen Argumente völlig überzeugend), so besuchen Sie mindestens Deutschland²⁸ bald und betrachten Sie diejenigen, die zurückkehren wollen, nicht mit dem Gefühl, als ob sie in eine trostlose Wüste, sondern als ob sie in ein fruchtbares Neuland gingen.

Mit aufrichtiger Hochachtung
Ihr ergebener [Dmytro Čyževs'kyj].

Дмитро Чижевський: [Лист Томасу Манну]

Вельмишановний пане Манн!

Я завжди шанував Вас як великого німецького письменника, але мушу Вам відкрито сказати, що Ви не належите до моїх улюблених авторів. Усе ж Ви припали мені до серця, коли, на противагу багатьом

визначним німцям, відверто та енергійно виступили проти націонал-соціалізму саме у той момент, як побачили нестримне зростання впливу Гітлера серед німецького народу. Під час війни я з радістю слухав Ваші радіопромови й після, нетерпляче бажаючи кінця тисячолітнього райху, з напруженням і надією очікував, що Ви словом та ділом візьмете участь у побудові нової Німеччини. Ваш відкритий лист до Вальтера фон Моля був для мене розчаруванням, і не тільки через те, що я дізнався про Ваш намір не повертатися до Німеччини. Ваші особисті причини, які Ви наводите у листі, мені цілком зрозумілі. Я сам іноземець і протягом дванадцяти років робив чимало спроб виїхати з Німеччини. Якби це мені вдалося, то я, мабуть, також не повернувся б, хоч ніде не міг би почуватися по-домашньому, як у Німеччині, і хоча я вважаю, що не міг би ніде так конструктивно долучитися до побудови нової Європи, ніж перебуваючи саме у Німеччині.

Проте у Вашому листі мене розчарувало дещо інше. Ваш лист справляє враження, що Ви все те, що ми тут упродовж дванадцяти років пережили, над чим роздумували і працювали, вважаєте безглуздом і навіть ганебним. Адже Ви говорите, що культура в Німеччині формувалася „під Геббельсом“; Ви вважаєте скандальним те, що в Німеччині ставили „Фіделіо“ Бетговена (під час війни я бачив навіть постановку „Егмонта“) ²¹. Кожну спробу тогочасної Німеччини експонувати цінності своєї старовинної культури в інших країнах Ви оцінюєте як непрямую націонал-соціалістичну пропаганду. Кульмінацією цієї частини Вашого листа є слова, що всі книжки, які можна було надрукувати в Німеччині між 1933—1945 роками, є менш ніж нічого не варті, що їх потрібно знищити. Ви вважаєте, що серед людей, яких „упродовж дванадцяти років годували такими (націонал-соціалістичними) наркотиками, не можна добре жити“. Отже, на Вашу думку, ми всі— німці і не німці, хто впродовж цих дванадцяти літ жив у Німеччині, якщо і не був внутрішньо цілковито просякнутий націонал-соціалізмом, то все ж, принаймні, був ним якось заражений, внутрішньо спустошений і затаврований печаттю Гітлера. Я думаю і надіюся, що Ви дуже помиляєтесь. Я знаю чимало відомих, маловідомих і зовсім невідомих працівників культури,— вчених, письменників, музикантів і навіть учителів, які впродовж дванадцяти років не сказали і не вчинили нічого такого, чого б вони так само не сказали і не зробили, якби Гітлера ніколи не було. Можливо тільки, що декотрі з них щось замовчували, говорили тихіше, деякі обережніше. Нині мені не жаль, що провів ці дванадцять років тут, оскільки саме тоді познайомився з декількома такими людьми і відчуваю до них повагу. Ось цілком незначний приклад: один [мій] учень мав надрукувати свою докторську працю про одного російського поета (праця була, між іншим, посередньою), в якій він інтерпретував переклади цього російського поета творів Гайне ²². Як я зрадів, побачивши, що в коректурі він не змінив жодного слова свого первотексту; з ним теж нічого не трапилось, пізніше він став учителем, оскільки ні одна владна установа Третього Райху не прочитувала уважно наукової літератури. Але я гадаю, що якраз Третій Райх і виховав немало таких людей. Я не маю ні виrozumіння, ні симпатії до політичних поглядів не тільки сучасних німців, але й тих з часів Фрідріха Великого ²³; але все ж таки, і в роки Третього Райху я бачив німців, які плакали, коли було окуповано Чехо-Словаччину. Чи

справді ми повинні зовсім викреслити зі свого життя всі ті дванадцять літ, які, звісно, були жахливими і ганебними, але під час яких ми також багато пережили і навчилися? Це не тільки автобіографічне питання кожного з нас, а вважаю, питання, з яким матимемо справу практично, якщо ми справді хочемо будувати нову Німеччину. Хоч би якими великими не були матеріальні руїни, я не боюся за економічну відбудову Німеччини, оскільки кожному, нехай це буде місцевий, загальнонімецький уряд чи окупаційна влада, є цілком ясною проста економічна істина: не можна хотіти одну і ту ж корову і доїти, і різати. Допоки Німеччина матиме якесь значення в економічній цілісності Європи, доти їй не дадуть економічно занепасти.

Цілком іншою видається ситуація в царині культури. Якщо діяти згідно з Вашою пропозицією (знищити книжки, що буде мати також й інші наслідки), то це означало б корову одночасно хотіти і доїти, і різати. Нова Німеччина бажана, але люди, які хочуть у ній жити і творити, — вони небажані. Тоді, чи може справді бути побудована нова Німеччина людьми, до яких упродовж останніх дванадцяти років „липнув запах крові і ганьби“? Їх належить спершу перевиховати, перевчити та звільнити від пут минулого. Але Богу дякувати, це вже великою мірою відбулося. Багато, чи мало, все ж перевишколені та перевиховані люди вже є. Наркотики, якими їх годували, уже давно втратили свій вплив, крім того, переважна більшість людей не сприйняла цих наркотиків. Перед моїми очима протягом дванадцяти років пройшло декілька сотень студентів (мій фах вивчають рідко), але я побачив поряд зі страхітливими прикладами впливу цих наркотиків дуже багато студентів, які не взяли ніколи до рук ні „Моєї боротьби“²⁴, ні „Міта“²⁵. У мене є принаймні декілька студентів, які т у т пішли так далеко, як це зробило багато німців щойно в Америці, котрі подолали національну обмеженість і стали „людьми майбутнього“, людьми, чиє серце однаково полум'яно б'ється для багатьох народів. Але, зрештою, є також достатньо людей, перевихованих гірким досвідом останніх років, частково через те, що не вся справжня німецька інтелігенція виїхала; а ще й були люди, які займалися культурою не „під Геббельсом“, а працювали, не з в а ж а ю ч и на неї, і навіть проти культури Геббельса. У виставі „Егмонт“, яку я бачив, було, напевно, чимало „дурнів“, котрі вважали Егмонта свого роду нідерландським Гітлером, але було також доволі таких, хто з почуттям сорому і душевного болю сприйняв твір як провісника і заклик. Але чи всі „дурні“ залишилися дурними й до сьогодні?

Я пригадую, що в цьому самому номері газети, в якому опублікований Ваш лист, містяться різного роду повідомлення про радикальне і безпощадне звільнення [колишніх] членів [нацистської] партії з [їхніх теперішніх посад]. Усі дванадцять років я ненавидів членів партії, відчував до них огиду і уникав будь-якого контакту з ними (до того ж я одружений з єврейкою). Але тепер я можу придивитися до них ближче, і у мене виникає відчуття, що не всі вони настільки винні, як ми це раніше думали і як Ви та окупаційна влада, напевно, ще й досі вважаєте. Хто докорятиме тепер простому чоловікові з народу, якщо він був у партії, але не вчинив жодних конкретних злочинів? Просто він мав колись не обережність вступити [у партію]. Я не поділяю думки тих, які вважають, що людей штовхав до цього певний „ідеалізм“ — мені важко побачити

„ідеалізм“ там, де вже від самого початку було так багато національного егоїзму і ненависти до інших народів. Але „вони повинні були подумати про наслідки“, вони повинні були передбачити, до чого це призведе, каже багато хто сьогодні. А чи передбачали дванадцять років тому ті великі політики альянтів усе те, що трапилось? Чи передбачили Чемберлен²⁶ і Даладье²⁷ 1938 року, що буде після Мюнхенської угоди? Чому ж німецький селянин чи навіть поштовий службовець повинен був бути розумнішим і передбачити те, чого не передбачали професійні політики? Націонал-соціалізм був злочином для небагатьох людей і їх слід покарати, але для більшості він був нещастям, за яке людину не можна карати. Нещастям це було також для цілого німецького народу, бо бути упродовж дванадцяти років духовно найогиднішим народом, маючи всі передумови залишатись якщо не найкращим, то все ж прекрасним народом — це тяжке історичне нещастя. Тому останні абзаци Вашого листа промовляють до мого серця значно більше, ніж ті, що містяться в його середній частині.

А тепер я повертаюся до початку Вашого листа. Цілком розуміючи, як говорять, Ваші особисті причини, котрі унеможливають Ваше повернення до Німеччини, відчуваю велику прикрість, що ці причини існують. Ви не знаєте, чим тут зможете прислужитися німецькому народові? А у двох справах! Очевидно, Ви не відчуваете, як важко гнітить німецький народ почуття меншовартости, особливо тих, хто поклоняний будувати нову Німеччину. Деякі місця Вашого листа, коли Ви протиставляєте світові, який оточує Німеччину, Німеччину з її „другорядною долею“, сприяють підсиленню цього почуття. Але треба бути свідомим того, що у новому світі не може бути „другорядних“ доль! Нова Європа з економічною, духовною та політичною пустелею в серці (також „географічному“ серці, оскільки Німеччина лежить у центрі) неможлива! Ваше повернення, як і поворот кожного визначного та популярного німця до Німеччини, зменшило б небезпеку того, щоб німці, охоплені почуттям своєї меншовартости, не вважали свою долю справді „другорядною“! Тому кожне, навіть недововірне, повідомлення про повернення того чи іншого визначного мистця чи вченого пробуджує тут у нас велику радість. Це означає, що ми ще не зовсім мертві та що нас ще не поховали. Ви, як кожен інший, хто дванадцять літ, передусім шість страшних останніх, пережив не з нами, а з громадянами вільного світу, своєю присутністю тут змогли б зробити німецькому народові ще одну важливу послугу. Ви тепер не просто „корисні“, а конче потрібні як посередники і саме як посередники у глибокому і серйозному значенні цього слова, як люди, які уможливають взаєморозуміння між Німеччиною і навколишнім світом, тому що нова Європа з ізольованою Німеччиною в її серці так само неможлива. Якщо ж Ви не маєте наміру повертатися (як уже сказано, Ваші аргументи цілком переконливі), то принаймні відвідайте невдовзі Німеччину²⁸ і сприймайте тих, які хочуть повернутися, не з почуттям, неначе ідуть вони до безвідрадної пустелі, а радше так, немов прямують на родючу цілину.

Зі щирою повагою

Ваш відданий Дмитро Чижевський.

ПРИМІТКИ

1. Томасу Манну йшов тоді 71 рік.

2. Ці слова стосуються ювілейної промови Манна, присвяченої композиторові, під заголовком „Leiden und Größe Richard Wagners“ („Страждання і велич Ріхарда Вагнера“) у квітні 1933 р. Це есе викликало обурення у тодішньому інтелектуальному світі, а особливо у Мюнхені, де представники німецької культури, такі, як композитор Ріхард Штраус (1864—1949), Ганс Пфітцнер (1869—1949) і норвезький графік-карикатурист Олаф Гульбранссон (1873—1958), співробітник відомого часопису „Simplicissimus“, закидали Манну „естетичний снобізм“, яким він нібито образив геніального музиканта. Це була вода на млин нацистів. Манн був змушений відповісти цим критикам (21 квітня 1933 р.). (Див. збірник: Thomas Mann. Wagner und unsere Zeit.— Frankfurt, 1963.— S. 63—123, що його видала донька Манна Епіка, а також: Im Schatten Wagner. Thomas Mann über Richard Wagner. Texte und Zeugnisse. 1895—1955.— Frankfurt, 1999.— S. 231—260). Музика Ріхарда Вагнера (1813—1883) мала величезний вплив на творчість Манна впродовж цілого його життя. Романи, новели, епістолярна спадщина письменника пройняті вагнерівськими мотивами. Манн дуже цінував Вагнера як мистця, композитора і драматурга, але до Вагнера як людини і політичного мислителя мав різні застереження, за що його цькували нацисти, для яких Вагнер був втіленням „німецького духу“.

3. Рене Шікеле (1883—1940) — німецький письменник, друг Томаса Манна, який у 1914—1920 рр. видавав журнал пацифістсько-експресіоністичного напрямку „Weiße Blätter“ („Білі листки“). Під впливом своєї матері, яка була французькою, він старався створити своєрідний синтез німецького і французького духу.

4. Тобто Адольф Гітлер (1889—1945), справжнє прізвище Шікльгубер.

5. Пауль Йозеф Геббельс (1897—1945) — міністр пропаганди та інформації за часів Третього Райху. Разом із Гітлером та Гімmlером є відповідальним за злочини нацистів.

6. Герман Гессе (1877—1962) — німецький письменник світової слави, лауреат Нобелівської премії (1946), який від 1919 року жив у Швейцарії.

7 „Спасибі вам, пане Гітлер“ — приклад іронії Томаса Манна, якого називають „іронічним німцем“.

8. Див. посилання 6 у тексті статті.

9. Урія́н — давня назва когось незнаного, страшного, ім'я якого не слід вимовляти, отже, переносне позначення сатани. Гете вживав цю назву у сцені „Вальпургієва ніч“ з першої частини „Фавста“, звідти, напевно, взято і аналогію з шабашем відьом.

10. Чергова вказівка на спекулятивне використання нацистами музичної спадщини Вагнера та його рідного міста Байройт, яке належало до улюблених міст Гітлера.

11. Манн має на увазі єхидність гітлерівського режиму, який для своїх потреб використовував твори, що славлять свободу, наприклад, оперу Бетговена „Фіделіо“.

12. Ернст Крік (1882—1947) — педагог, професор у Франкфурті-на-Майні, Дортмунді та Гайдельберзі, активний теоретик та пропагандист націонал-соціалізму. Прізвище цього діяча німецькою мовою пишеться Kriesck, що схоже на німецький іменник Krieg, тобто „війна“.

13. Тобто роман Манна „Лотта у Ваймарі“ (1939).

14. Цитата з драми Гете „Пробудження Епіменіда“ (1814), друга, дев'ята сцени.
15. Йдеться про лист Манна до декана Боннського університету, написаний на початку 1936 р. Цей лист становить свого роду доповнення до раніше (1934) написаного листа зі Швейцарії до Міністерства внутрішніх справ Райху в Берліні у справі повернення Маннові його конфіскованого майна. Цей лист довгий час вважався втраченим. Його, з пояснювальним коментарем, уперше опубліковано у „New York Staats-Zeitung und Herold“ (21 серпня 1947 р.).
16. „Innerlichkeit“ — „внутрішність“, духовне багатство життя душі — центральне поняття у німецькому філософському мисленні.
17. Натяк на „Фавста“ Гете і на свій роман „Доктор Фавстус“, над яким Манн тоді працював.
18. Отто фон Бісмарк (1815—1898) — прем'єр-міністр Пруссії з 1862 року, згодом канцлер (1871—1890) німецької імперії, об'єднав Німеччину під гегемонією Пруссії.
19. Фрідріх II з роду Гогенцоллерів (1712—1786) — король Пруссії, представник просвітницького абсолютизму, знаний за свою любов до військового ремесла та адміністративну здібність.
20. Як відомо, Манн приїхав до Німеччини у серпні 1949 року, де у Ваймарі йому вручено премію імені Гете, засновану комуністичною „Культурною лігою демократичного відродження Німеччини“. Останні роки свого життя Манн провів у Швейцарії.
21. Йдеться про драму Гете „Еґмонт“ (1788), головною темою якої є визвольні змагання Нідерландів проти Іспанії.
22. З огляду на єврейське походження поета Гайнріха Гайне (1797—1856) за часів Третього Райху існували застереження щодо написання наукових праць про нього.
23. Див. примітку 19 до документів.
24. „Mein Kampf“ („Моя боротьба“, 1925) — праця Гітлера, у якій викладено програму завоювання Європи та синтезовано його політичні та ідеологічні переконання.
25. „Mythos“ („Міт“) — короткий заголовок книги „Der Mythos unseres Jahrhunderts“ („Міт нашого століття“), написаної нацистським ідеологом та близьким співробітником Гітлера Альфредом Розенбергом (1893—1946), який проповідував „нове язичество“.
26. Артур Невіль Чемберлен (1869—1940) — британський політик, у 1937—1940 рр. прем'єр-міністр і голова Консервативної партії Великої Британії; один із ініціаторів Мюнхенської угоди (1938), яка передбачала анексію Німеччиною заселеного німцями краю Судетенланд, що від 1919 р. належав до Чехо-Словаччини. Захоплення Гітлером усієї Чехії стало порушенням цієї угоди і спричинилося до вибуху Другої світової війни.
27. Едуар Даладье (1884—1970) — французький політик, прем'єр Франції (1938—1940), також підписав Мюнхенську угоду.
28. Бажання Д. Чижевського здійснилося, хоча, можливо, і не цілком — див. примітку 20 до листів.

Микола МУШИНКА

Пряшівський педагогічний інститут (Пряшів. Словаччина)

МУЗИЧНИЙ ПЕДАГОГ ДМИТРО ЛЕВИТСЬКИЙ (1886—1958)

У 1983 р. Чехо-Словацьке телебачення передавало бесіду з одним з найвизначніших чеських співаків ХХ ст., довгорічним солістом опери Національного театру в Празі, національним артистом, лауреатом Державної премії та багатьох інших нагород Едвардом Гакеном.

На запитання редактора: „Кого Ви вважаєте своїм найліпшим учителем співу?“ цей світової слави бас відповів: „У мене був лише один учитель співу — українець Дмитро Левитський. За те, що я став співаком, завдячую лише йому“.

Хто такий Дмитро Левитський? За винятком спеціальних чеських музичних довідників та енциклопедій, його ім'я майже ніде не трапляється, хоч був він визначним музичним педагогом Чехо-Словаччини, який, крім Е. Гакена, виховав десятки знаменитих співаків. Майже все творче життя Д. Левитський прожив у Празі, залишившись щирим українцем. Та Україна не хотіла його знати і не знає по сей день. Немає його імени не тільки в жодному українському довідникові чи енциклопедії радянської доби, але й ні в „Енциклопедії українознавства“ та „Encyklopedia of Ukraina“. Ця розвідка, написана на основі особистого архіву Д. Левитського¹, є першим словом про цього визначного сина України.

Дмитро Левитський народився 15 листопада 1886 р. у Вільнюсі — столиці Литви, де його батько, православний священник Костянтин Якимович Левитський, був професором класичних мов і співу у Богословської семінарії, пізніше інспектором духовних шкіл. Мати — Марія

¹ Дмитро Левитський, не маючи ні дружини, ні дітей, незадовго до своєї смерті 1958 р. передав папку з найважливішими особистими документами своєму другові балетмейстерові та хореографові Володимирові Лібовицькому (1906—1984). Папка містила копію свідоцтва про народження і хрещення, копію атестата зрілості, „Удостоверение“ про роботу в установах Росії, п'ять коротких автобіографій з різних періодів, посвідку про дворічне концертування в Українській республіканській капелі, свідоцтва, дипломи та залікові книжки сімох вузів, які відвідував Д. Левитський, посвідки про роботу у чеських та українських установах, членські квитки кількох організацій, навчальні плани, списки його учнів, посвідку про чехо-словацьке громадянство та приписне свідоцтво столиці Праги, посвідки про членство в різних комісіях та інші документи. В. Лібовицький, теж не маючи власної сім'ї і будучи важкохворим на рак горла, у 1983 р. передав цю папку авторові разом з основною частиною свого приватного архіву. Документи Д. Левитського лягли в основу цієї розвідки. Про життя і хореографічну діяльність В. Лібовицького див.: Мушинка М. За мистецькими заповідями Василя Авраменка // Народна творчість та етнографія.— 1994.— № 1.— С. 25—31.

Кирилівна Левитська — була освіченою жінкою, з тонким мистецьким чуттям². Від батьків Дмитро успадкував любов до музики, яка стала його життєвим покликанням. У сім'ї Левитських панувала атмосфера лібералізму та український національний дух. Плекалася любов до мистецтва. Їхню хату часто відвідували визначні письменники, артисти, художники³.

Дитинство Дмитро провів у Житомирі в Україні, де 1897 р. вступив у 1-шу Житомирську гімназію, яку закінчив 1906 р. з атестатом зрілості. Навчання у Житомирській гімназії в той час було на високому рівні. Тут він здобув добрі знання з давньослов'янської, російської, латинської, грецької, німецької та французької мов, технічних наук, логіки, історії, літератури та інших дисциплін. Належав до посередніх учнів. Час від часу у його свідоцтвах появлялися й трійки, зокрема з гуманітарних предметів⁴. У Житомирі він брав жваву участь у роботі нелегальних гуртків, у яких молодь ознайомлювалась з національним та революційним рухом у Росії та Західній Європі.

Після матури 1906 р. Д. Левитський вступив на математичний факультет Київського університету імені св. Володимира⁵, однак після двох років навчання перейшов на інженерний факультет Політехнічного інституту імені Олександра ІІ⁶. У Києві він продовжував працювати в нелегальних революційних гуртках, брав участь у студентських демонстраціях та страйках. Зблизився з членами соціалістично-революційної партії, однак, як писав у своїй автобіографії, „програма есерів мене не задовольняла; перш за все принцип особистого терору відштовхував мене”⁷.

У Києві юний Д. Левитський повністю поринув у мистецьке життя: був одним із засновників студентського хору, який давав концерти не лише у Києві, але й на периферії. Також цікавився політикою, як науковець був прихильником „народництва”. Після концертів в українських селах та містечках студенти майже завжди влаштовували бесіди із глядачами, які часто перетворювалися у політичні дискусії.

Таким чином, захоплений політичною та мистецькою працею, Д. Левитський занедбував навчання і в 1912 р. (саме перед державними іспитами) покинув інститут і вступив на роботу в технічний відділ Київського округу шляхів сполучення, де його застала Перша світова війна.

1916 р. його мобілізовано в Російську армію у званні офіцера-техніка залізничних військ Південно-Західного фронту. Як тільки у 1917 р. почала організовуватися армія Української Народної Республіки, він вступив добровольцем у її ряди. На початку січня 1919 р. його відряджено у новостворену Українську республіканську капелу, засновану за дорученням Головного отамана Армії УНР Симона Петлюри Олександром Кошицем для пропаганди української державности та української

² Свідоцтво про народження і хрещення Литовської Духовної консисторії від 19 червня 1895 р. Засвідчений переклад чеською мовою зберігається в архіві автора.

³ Curriculum vitae (1939).

⁴ Ческа копія атестату зрілості від 13 червня 1906 р., офіційно засвідчена Українським комітетом у ЧСР 3 жовтня 1934 р.

⁵ Curriculum vitae (1939).

⁶ Удостоверение личности Киевского Политехнического института (1908).

⁷ Životopis (після 1952 р.).— С. 1. Інші біографічні дані Д. Левитського почерпнуті з цієї автобіографії. Переклад з чеської — автора.

музичної культури за кордоном. З 80-членною капелою він як хорист та соліст (тенор) здійснив тріумфальну подорож по найбільших країнах Європи: Чехо-Словаччині, Австрії, Швейцарії, Франції, Бельгії, Голландії, Англії та Німеччині. У кожній з цих країн капела дала по кілька концертів, які відвідували найвищі представники влади, президенти, королі, міністри, дипломати, представники мистецтва. Європейська преса з великим захопленням писала про концерти капели, а провідний чеський музикознавець професор Зденек Неєдлий (згодом учитель Д. Левитського) присвятив їй окрему книжку⁸. На жаль, після поразки українських визвольних змагань та УНР капела опинилася без матеріальних ресурсів, що спричинило її розкол. Основна частина співаків на чолі з О. Кошицем виїхала в Америку, де переорганізувалася в Український національний хор, а менша на чолі з О. Приходьком опинилася в Закарпатській Україні, ставши основою хору „Кобза“; Д. Левитський разом з групою капелян у грудні 1920 р. виїхав у Прагу.

В особистому архіві визначного музичного педагога зберігається посвідка Ради УРК від 24 грудня 1920 р., підписана О. Кошицем та членами Ради капели, про те, що Д. Левитський був членом капели від 15 січня 1919 до 17 грудня 1920 р. і має одержати з Державної скарбниці „невиплачені гроші в сумі 80 гривень та 9.649 французьких франків“⁹. Цих грошей за свою дворічну діяльність у капелі він, однак, ніколи не побачив.

Опинившись у Празі без яких-небудь фінансових засобів та даху над головою, Д. Левитський певний час працював будівельним і сільськогосподарським робітником. На його батьківщині йшла жорстока громадянська війна, і він аж ніяк не міг повернутися додому. В автобіографії він зізнавався: „Дома кипіла громадянська війна — туди я не міг. За характером я не є бійцем (із зброєю в руках), не було в мене належної політичної підготовки і я загубив орієнтацію та був повністю збентежений великими подіями, кінцевої мети яких я не бачив. Не маючи жодних зв'язків з батьківщиною, я залишився у Празі. В такому становищі опинилися тисячі українців на чужині“¹⁰.

У тому ж 1920 р. Д. Левитський записався на будівничо-інженерний відділ Празької політехніки (České vysoké učení technické). Курси лекцій читали М. Норб та Ванічек — математика; З. Барнат — пружність і будівельна механіка; Мілбауер — технічна хімія; Калоушек — економіка; А. Їлек — гідравліка; Ф. Клокнер, Шпачек, А. Ченський, М. Ванечек, Й. Берта — наземне будівництво; А. Клаір — водяне будівництво; Пантофлічек — геодезія; Клокнер та С. Бехія — бетонне будівництво; К. Шпачек — дорожнє будівництво; І. Єдлічка — наука про машини; В. Новак — метеорологія та кліматика, ґрунтознавство; Красний — гідрологія та інші. На третьому курсі він перервав навчання і скласти іспити не пішов¹¹.

⁸ Nejedlý Z. Ukrajinská republikánská kapela. — Praha, 1920. — 70 s.

⁹ У Н Р — Головне управління мистецтва та національної культури — Відділ музичний — Українська Республіканська капела. — Варшава, 24 грудня 1920. — № 864.

¹⁰ Životopis (після 1952 р.). — С. 1.

¹¹ У Празькій політехніці Д. Левитський прослухав вказані курси лекцій (Výkaz studií řadného posluchače Českého vysokého učení technického v Praze — Vysoké školy stavebního inženýrství).

Більше, ніж техніка, Д. Левитського приваблювала філологія. У 1921 р. він став слухачем філософського факультету новозаснованого Українського вільного університету в Празі, який закінчив 1929 р. Протягом дев'яти семестрів він прослухав й успішно склав заліки й екзамени з 19 курсів лекцій та семінарів Д. Антоновича — українське та світове мистецтво; 11 курсів Д. Дорошенка — історія України; шість О. Шульгина — світова історія та політекономія; п'ять І. Мірчука — філософія, етика, метафізика; п'ять К. Лоського — римська історія; три Ф. Слюсаренка — грецька історія та культура; два М. Лозинського — історія української політичної думки; по одному В. Залозецького — нідерландське малярство, С. Рудницького — географія України, Ф. Щербини — статистика та В. Щербаківського — давня історія України. Крім того, він тут пройшов курс геології Ф. Швеця та французької мови О. Косач-Шимановської¹². Отже, Д. Левитський завершив повний курс навчання на філософському факультеті УВУ, склавши всі іспити, що відкривало йому дорогу до випускних державних іспитів. Та якраз до державних іспитів він чомусь не зголосився.

У 1931—1932 рр. він записався на факультет права і суспільних наук Українського Вільного Університету (УВУ), де його вчителями були А. Яковлів — історія українського права; С. Дністрянський — загальна наука права і політики; К. Лоський — загальний устрій права, римське право; О. Ейхельман — міжнародне право; О. Міцюк — політекономія; О. Баранів — римське право; Гайдаманівський — державне право України та А. Андрієвський — цивільне право Радянської України¹³.

1933 р. УВУ потрапив у фінансову кризу і змушений був обмежити прийом студентів. Таким чином, Д. Левитський навчання на факультеті права і суспільних наук на закінчив, але він здобув тут глибокі знання з української та світової історії, політології, політекономії мистецтва та права у провідних спеціалістів з цих ділянок.

Д. Левитського можна вважати типовим „вічним студентом". Він не гнався за дипломами чи титулами, але знаходив справжню насолоду в процесі навчання, у здобуванні знань. Система вищої освіти Чехо-Словаччини дала змогу студентові вчитися у кількох вузах, і Д. Левитський максимально використовував ці можливості. Матеріальні труднощі були для нього другорядними.

З усіх наук його найбільше приваблювало музикознавство, зокрема концертний спів, у якому він мав немало практику завдяки дворічному концертуванню в Українській республіканській капелі О. Кошиця.

У 1922 р. Д. Левитський став слухачем відділу співу Чеської державної музичної консерваторії у Празі, яка була однією з найкращих у Європі. Тут протягом п'яти років його учителями були такі корифеї чеської музики, як Еген Фухс — сольний спів та практична педагогіка, М. Долежіл — слухові та ритмічні вправи, А. Цмірал — загальна наука музики, Р. Карел — гармонія, контрапункт, імітація канону і фуга, О. Шін — аналіз музичних форм, Я. Крупка — історія музики, Я. Кол-

¹² Index magistrorum et scholarum Facultatis philosophicae Universitatis Ukrainensis Pragenses, 1921—1929.— Pragae die 17. 12. 1931.

¹³ Виказ викладів Українського вільного університету (14 жовтня 1931 р.).

лар — фортепіано, Р. Дєдечек — корепетиція, ансамблевий спів та інші¹⁴.

Бипускні іспити Д. Левицький склав з відзнакою у 1927 р. перед державною комісією, яку очолював ректор Карел Гофман¹⁵. Уже під час навчання він виявив неабиякі педагогічні здібності, і на четвертому курсі (1926) ректорат консерваторії запропонував йому місце асистента оперного курсу відділу співу у професора Е. Фухса, який був його класним керівником, а по трьох роках (1929) його іменовано допоміжним професором Е. Фухса та К. Кадержабіка.

Як викладач Д. Левицький досконало володів основним чеським та світовим класичним оперним репертуаром і своїх учнів умів бездоганно навчити виконання будь-якої арії.

Паралельно з навчанням у Чеській музичній консерваторії він був заочним слухачем музичного відділу Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова, де протягом одного року слухав курси лекцій професора О. Якименка — наука гармонії та фортепіано, Л. Міндфорта — соловий спів та З. Росиневич-Щуровської — інтонація, ритміка та диригування¹⁶.

Щоб поглибити свої педагогічні та інтерпретаційні знання, Д. Левитський під час літніх канікул 1930 р., за рекомендацією ректорату консерваторії, вивчав оперний спів у видатного італійського педагога Е. Пікколі у Мілані.

На жаль, діяльність Д. Левитського у Празькій музичній консерваторії тривала недовго. 1933 р. у зв'язку з „ощадними заходами“ консерваторія була змушена радикально зменшити кількість працівників, і серед перших викладачів, звільнених адміністрацією, був „неодружений емігрант“ Д. Левитський.

1934 р. він став викладачем музики в Українському високому педагогічному інституті ім. Драгоманова у Празі, в якому позаштатно викладав і раніше — від 1927 р. Тут Д. Левитський спричинився до виховання низки вчителів музики, які згодом працювали в школах та аматорських хорах. Його учнями, між іншим, були Б. Стон-Балтарович, С. Масляк, І. Копілов, В. Березовська, О. Боранів, О. Кушнірівна, П. Мацейко, А. Синявський, С. Нагірна та багато інших. Усі вони згодом стали визначними співаками*. Крім педагогічної діяльності, Д. Левитський багато уваги приділяв позашкільному музичному життю інституту. До речі, разом з Ф. Стешком він переклав українською мовою чимало музичних творів Б. Сметани, А. Дворжака, З. Фібіха, Форстера тощо і сприяв їх виконанню інститутським хором, з яким тісно співпрацював. Щира дружба пов'язувала його з поетом Олександром Олесем, композиторами Нестором Нижанківським та Миколою Колессою, музичним педагогом Платонідою Росиневич-Щуровською, балетмейстром Володимиром Лібовицьким тощо.

¹⁴ Vysvědčení Státní konservatoře hudby v Praze.— Roč. 1—5 (1922—1927).

¹⁵ Absolutorium Státní konservatoře hudby v Praze (25 червня 1927 р.).

¹⁶ Листок викладів Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Курс музичний (Б. А.).

* Інформація В. Лібовицького.

Та жадоба систематичної вищої освіти не покидала Д. Левитського і після 50-річного віку. У 1937 р. він записався слухачем Музичного відділу філософського факультету Карлового університету в Празі. Це був уже сьомий вищий навчальний заклад, який він відвідував. У Карловому університеті він протягом чотирьох семестрів заочно вивчав історію чеської та світової музики у Зденека Неедлого, систему музикознавства, музичні інструменти та контрапункт у професора Гуттера, хорову композицію у Й. Долежіла, естетику у Й. Мукаржовського та філософію у професора Козака. У 1939 р. він склав державний іспит з музикознавства і став професіональним викладачем музики.

Наприкінці 30-х років Д. Левитський був чехо-словацьким кореспондентом журналу „Українська музика“, що виходив у Стрії, на сторінках якого опублікував кілька інформацій про українське музичне життя у Чехо-Словаччині. З його статтями з музикознавства можна було ознайомитися і на сторінках іншої періодичної преси.

У 1931 р. Дмитро Левитський одержав чехо-словацьке громадянство. Від звільнення з Празької консерваторії у 1933 р. до 1942 р. він був приватним учителем співу, продовжуючи таким чином виховувати таланти співацького мистецтва — професіональних співаків, що обіймали визначні місця у музичному житті Чехо-Словаччини.

Д. Левитський був членом Унії чеських професіональних музикантів, Товариства професорів Празької музичної консерваторії та низки інших музичних товариств.

З його вихованців 1930-х років, крім згадуваного уже Е. Гакена, найбільших успіхів досягли І. Герольд, В. Крілова, К. Тучек, Г. Вавра, В. Єремійаш, М. Броумова-Мразова, К. Петр, В. Гейдлберг, Й. Прохазка та чимало інших. Їхні імена відомі далеко за межами Чехо-Словаччини.

Під час Другої світової війни Д. Левитський твердо стояв на позиціях антифашистського опору, виразно відмежовуючись від колаборації з німецькими нацистами. Активну участь він брав у празькому травневому повстанні 1945 р.

Після війни, у листопаді 1945 р., Д. Левитського іменовано професором сольного співу Празької державної музичної консерваторії. Згодом він став членом консультативного комітету та керівним професором консерваторії. Ці посади він обіймав аж до відходу на пенсію 1954 р., однак будучи вже пенсіонером, залишився позаштатним професором консерваторії. З його класу вийшли такі співаки, як Столбенко, Гасс, Татрмутава, Гайдлберг, Черна, Секира, Заїчек, Кратохвіль та інші.

Після комуністичного путчу 1948 р. Д. Левитському як українському політичному емігрантові, до того ж ще й зі священницької родини, грозило звільнення з роботи у консерваторії. Щоб запобігти звільненню, він за порадою свого колишнього професора Зденека Неедлого, який тоді був міністром шкільництва, науки і мистецтва Чехо-Словаччини, формально вступив у комуністичну партію. Цей крок відштовхнув від нього значну частину празької української громади і був причиною конфлікту з рідним братом Борисом.

1949 р. Д. Левитського йменовано позаштатним професором сольного співу найвизначнішого чеського вузу — Празької музичної академії (Akademie múšických umění). І тут його діяльність була дуже успішною,

про що свідчать такі його вихованці, як Зітек Кравс, Брала, Петр, Гладік, Весели, Брандис та ін.¹⁷

В обох вищих навчальних закладах визначний педагог займався і позашкільною діяльністю: зі своїми студентами він підготував кілька ціловечірніх концертів, складених із народних пісень, оперних арій та інших музичних творів. Концерти класу Д. Левитського були популярними у Празі та на її периферії, куди він залюбки їздив із студентами, продовжуючи традиції колишнього „народництва“. Зі своїми вихованцями він підтримував дружні стосунки і після закінчення ними студій: допомагав, радив, критикував.

У післявоєнні роки Д. Левитський виконував і чимало позашкільних функцій. Був екзаменатором державної екзаменаційної комісії для приватних учителів музики, екзаменатором співу Музичного й артистичного осередку в Празі, представником Чехо-Словаччини в журі на міжнародних співацьких фестивалях, членом підготовчих комітетів фестивалів тощо*.

Педагогічна праця та музика були стихією Д. Левитського. Їм він підпорядкував і своє приватне життя, залишившись до смерті неодруженим. Як сам казав, через працю не мав часу одружитися й завести сім'ю.

В останній період життя він давав уроки співу здебільшого на своїй квартирі. Коли 8 березня 1958 р. його учень Вацлав Гацек (згодом соліст театру в Опаві) прийшов до нього на урок, то побачив свого професора у ліжку. Д. Левитський поскаржився, що не цілком добре почувається і попросив студента піти купити йому якісь овочі. Коли ж через кілька хвилин В. Гацек повернувся з покупками, професор уже був мертвий.

Дирекція Празької консерваторії в офіційному повідомленні про смерть Д. Левитського заявила: „Цей видатний педагог та ніжна, скромна й шляхетна людина, залишиться у вічній пам'яті всіх учнів, колегів та людей, які з ним спілкувалися. Празька консерваторія та Музична академія, в якій він теж викладав, зачислили його до найвизначніших працівників, що спричинилися до підвищення нашої співацької культури“¹⁸.

Урну з прахом Д. Левитського після кремації, що відбулася 12 березня 1958 р., поховано на Ольшанському православному цвинтарі недалеко від могили його друга Олександра Олеся. На могилі поставлено скромний пам'ятник. 1965 р. в цю могилу поховано урну з прахом його брата Бориса Левитського, теж непересічного композитора, а в 1974 р. і його дружини Ніни Левитської — академічної скульпторки, які померли бездітними. Могилу часто відвідували друзі та знайомі Левитських, приносячи туди квіти й упорядковуючи її, але ніхто не додумався поцікавитись, доки і ким її оплачено. Восени 1982 р. цвинтарне управління ліквідувало „невиплачену“ могилу Левитських і похоронило в неї тіло іншої особи — пані Томанової. Цей факт у колах празької української громади викликав справжнє обурення.

Усі намагання Едварда Гакена, М. Луканича, Ю. Гривняка та інших його друзів розшукати урну з прахом Дмитра Левитського, його брата з

¹⁷ Krátky životopis od roku 1927 (25 червня 1947) та лист завідувачки кафедри співу й оперної режисури музичного факультету Академії музичних мистецтв у Празі (ч. Н — 349/84 Нер) до автора від 7 лютого 1984 р. (Архів автора).

* Див. відповідні декрети та посвідки в архіві автора.

¹⁸ Archiv Státní hudební konservatoře v Praze.

жінкою виявились марними. Прах усіх трьох розвіяно по вітру у прямо-му розумінні цього слова.

Отака доля людини, яку найвищі установи музичної педагогіки Чехо-Словаччини зарахували до „найвизначніших працівників, що спричинилися до підвищення нашої співацької культури“. Прикро, зокрема, від того, що це сталося у Празі — центрі європейської культури, у наш час і на наших очах.

На щастя, щирому другові Дмитра Левитського, хореографові й балетмейстрові Володимирі Лібовицькому вдалося врятувати основні документи про його життя й діяльність. На їх основі, а також на підставі розповідей Бориса та Ніни Левитських, Едварда Гакена, В. Лібовицького, Ю. Гривняка, Ю. Костюка та інших автор в 1983 р. написав цю статтю як спогад до 100-річчя від народження цього видатного і несправедливо забутого музичного педагога. На жаль, опублікувати її йому не вдалося ні в Україні, ні у Чехо-Словаччині, хоч вислав в редакції кількох журналів.

Біографія Д. Левитського типова для представника української політичної еміграції. Покинувши свою Батьківщину у молодому віці, він до останніх днів залишався щирим патріотом, хоч до самої смерти не мав змоги побачити її.

Для української культури немале значення має участь Д. Левитського в Українській республіканській капелі О. Кошиця, його співпраця з празькими українськими хорами 1920-х років, діяльність у Педагогічному інституті ім. Драгоманова, статті про українське музичне життя та переклади текстів чеських композиторів на українську мову. Чеську ж музичну культуру український педагог збагатив, зокрема, тим, що для чеських музичних закладів виховав десятки професіональних визначних співаків, серед яких на першому місці згадуваний Едвард Гакен. Отже, Д. Левитський є виразним представником чесько-українських взаємин.

Пишучи цю розвідку, автор у 1983 р. відвідав маестро Е. Гакена у Празі і попросив його поділитися спогадами про свого вчителя. З його розповіді, записаної на магнітну стрічку (а розмовляв він чистою українською мовою), вибрав кілька уривків, якими й закінчує свою розвідку. Ці слова яскраво ілюструють не лише педагогічний, але й людський профіль Д. Левитського.

„З професором Дмитром Левитським я познайомився у 1929 р. Після закінчення української гімназії в Луцьку на Волині я в 1928 р. приїхав у Прагу студіювати медицину. Та оскільки я дуже любив українську пісню, вступив у празький український хор, з яким виступав на багатьох концертах.

Після одного з концертів, у якому я співав соло, професор Празької консерваторії Д. Левитський передав мені посередництвом свого учня І. Копілева, щоб я його відвідав. Я зараз же наступного дня зайшов у його бюро в консерваторії. Він привітав мене дуже щиро, похвалив мій голос і сказав, що хоче мене вчити співати. Я чемно подякував і сказав: „Дуже приємно, але ж я не маю грошей“. Та ж за навчання в такому престижному музичному закладі треба було платити великі гроші, а я в Празі був майже без жодних засобів. Батько-селянин з Волині не міг мене підтримувати“. Цим не турбуйтеся, — каже професор. — Я вас буду вчити безплатно“. Я, ясна річ, погодився, і Д. Левитський протягом п'ятих років мене вчив дуже наполегливо. В ньому я відчув надзвичай-

но добру, чесну, характерну й інтелігентну людину і прекрасного педагога. Співати я любив, однак якось ніколи не мріяв стати професіональним артистом. Кар'єра лікаря здавалась мені куди привабливішою, тому після п'ятих років навчання в консерваторії, я у 1935 р. вирішив покінчити зі співом і серйозно зайнятися медициною, яку я дуже занедбав. Д. Левитського це дуже зденервувало і після довгих переконувань він попросив мене піти на конкурс, що якраз відбувався у Національному театрі. Мені й у голову не приходило, що я б міг співати на першій сцені Чехо-Словаччини, однак, щоб задовольнити прохання професора, я пішов туди. На своє велике здивування, я повернувся з конкурсу з підписаним договором, до речі, дуже вигідним.

Д. Левитський радів, мов дитина. Він і далі продовжував мене вчити співу. Коли я вже був солістом Національного театру, ми з ним стали близькими приятелями. Він часто бував у нашій хаті. Моя жінка його теж дуже любила й поважала, бо така мила й гарна людина зустрічається не так вже часто.

Через пару років після конкурсу за його порадою я поїхав в Італію для удосконалення техніки співу. В Італії я вчився у видатного співака ери Тосканіні — Аполло Грамфорте, і побачив, що його методика навчання нічим не відрізняється від методики Д. Левитського. Там я зайвий раз переконався у високій педагогічній майстерності свого професора.

Студенти його дуже любили, бо до кожного він мав якийсь свійський підхід. Був вимогливим, але одночасно терпеливим та глибоко людяним.

За свої успіхи на сцені я повністю завдячую професорові Дмитру Левитському. Не бути його, я б ніколи не став солістом опери Празького національного театру. А ці слова можуть повторити і десятки інших його учнів. Була б велика шкода, якби пам'ять цього видатного музичного педагога впала в забуття".

Одну з копій рукопису статті я вислав Е. Гакену. Після її одержання він написав мені: „Ваша стаття мені дуже подобається і думаю, що варто її видрукувати. Вважаю за свій і всіх учнів нашого незабутнього, дорогого професора обов'язок Вам, високоповажний пане докторе, за статтю про професора Дмитра Левитського щиро подякувати"¹⁹. На жаль, ні йому, ні мені не вдалося опублікувати хоч би скорочену версію статті. Повним мовчанням як у чеській, так і в українській пресі проминуло століття від дня народження цього визначного музичного педагога у 1986 р.²⁰

Сподіваємося, що ця стаття викличе в українських та чеських музикознавців зацікавлення творчістю визначного музичного педагога, який збагатив музичну культуру обох народів.

¹⁹ Лист Е. Гакена до М. Мушинки від 19 березня 1984 р. Переклад українською мовою — автора.

²⁰ На листа М. Мушинки від січня 1984 р., яким він звернув увагу празьких музичних закладів на столітній ювілей Д. Левитського, директор Празької консерваторії Ф. Мартинік відповів: „Profesor Dmytro Levytský působil na pražské konservatoři od 15. 11. 1945 do 31. 8. 1956, kdy odešel do důchodu. Uctění jeho památky bude vzpomenuť v roce 1986 u příležitosti 175. výročí založení pražské konzervatoře“ (лист від 10 квітня 1984 р.). Усна згадка про Д. Левитського була єдиним відзначенням 100-ліття від дня його народження.

Мирослава ДЯДЮК

Центральний державний історичний архів України у Львові
(Львів, Україна)

ОСИП НАЗАРУК — МЕМУАРИСТ

Осип Назарук (1883—1940) належить до плеяди найпопулярніших постатей у розвитку українського мемуарного жанру. Відомий великим доробком у цій царині, опублікованим і неопублікованим за його життя.

О. Назарук — надзвичайно колоритна, самобутня, наповнена життєвим динамізмом особистість. Влучно писала про нього Мілена Рудницька: „[...] з нього „бухала“ стихійна сила, джерелом якої був тісний зв'язок з народом, а може краще сказати — зв'язок з землею, з її побутом і традицією. Соматологічні і психічні властивості Назарука коренилися десь глибоко в надрах бучацької землі. Вже сама його зовнішність була незаперечною ознакою селянського походження: незграбний, некрасивий, великі тяжкі руки, оброслі рудими волосками [...] Від селянських предків успадкував здоровий бистрий розум, прагматичний спосіб мислення, реалізм, невгамовний темперамент. Також його розсудливість, особиста обережність, його дотепність і спритність мали мужицьку зафарбу. В усіх етапах життя Назарука можна спостерігати названі вище властивості, а це служить доказом, що вплив телуричних сил був міцніший від набутої глибокої освіти і багатого життєвого досвіду. Погляди Назарука мінялись, але він сам не мінявся — він залишився той самий”¹. Характеризуючи Назарука, сучасники звертали увагу на його талант, ерудицію, невгамовний політичний та журналістський темперамент. Навіть ті з них, хто „випробував“ на собі відверту його вдачу — безоглядного полеміста, нерідко цинічного та брутального, відзначали, що Назарук — „індивідуальність, людина з тонким вичуттям громадських справ, патріот і надзвичайно талановитий журналіст”².

Доля розпорядилася так, що Назарук, правник за фахом, саме в журналістиці³ досягнув найбільшої вправності. Він розпочинав писати ще

¹ Спогади про О. Назарука М. Рудницька написала у квітні 1974 р. на прохання сина Івана Лисяка-Рудницького під час підготовки збірника „Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського” (Філадельфія; Пенсильванія, 1976). З невідомих причин вони не ввійшли до книжки. Вперше спогади опубліковані у збірнику документів та матеріалів: Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи / Упоряд. М. Дядюк. — Львів, 1998. — С. 437—438.

² Кедрин І. Життя—події—люди. Спомини і коментарі. — Нью-Йорк, 1976. — С. 77.

³ Закінчив правно-політичні студії і склав три державні іспити (правно-історичний, правно-судовий, правно-політичний) в університетах у Львові (26. 10. 1908, 16. 02. 1909) та Відні (9. 05. 1905); здобув диплом доктора прав (Відень, 16. 07. 1912); 1912 р. — відбув однорічну судову практику у Відні; впродовж 25. 06. 1912—30. 08. 1914 р. — адвокатську практику в адвоката Євгена Петрушевича в м. Сколе. Практикував у Львові від 1928 р. Був членом управи Союзу українських адвокатів.

зовсім молодим, а його першим публіцистичним твором був допис в місячнику „Молода Україна” 1901 р.³ Входив до різних редакцій, був шефом-редактором пресових органів у Львові, Відні, Києві, Кам'янці-Подільському, Крем'янці на Волині, Вінниці, Вінніпезі (Канада), Філадельфії (Америка). А також співпрацював у німецьких, французьких, англійських, шведських, норвезьких, мадярських та інших видавничих органах⁴. В міру того, як Назарук удосконалював свої журналістські навички: писав новели, повісті і об'ємні історичні романи⁵, так само поступово відкривав для себе жанр мемуаристики.

Переломний період у житті Назарука наступив з подіями Першої світової війни⁶. Як їх безпосередній учасник він зобов'язався перед „Боевою Управою”, що буде „совісно писати про все, що мені про стрільців попаде в руки, очи, або вуха”⁷. Зокрема, прийнявши обов'язки шефа-редактора Пресової квартири УСС, про це у той час навіть склали вірші:

*Пресова Кватира спала
І була би вже не встала,
Аж приїхав Назарук —
Сей оглянувся раз чи двічі,
Кождому сказав у вічі:
„Доложить до праці рук!”⁸,*

³ Швагуляк М. М. Осип Назарук — журналіст, публіцист, редактор // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики. — Львів, 1996. — С. 401.

⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДА України у Львові), ф. 406, оп. 1, спр. 53, арк. 278.

⁵ Улюблена жінка Володимира Великого (Шляхи, 1915); Князь Ярослав Осмомисл. Історична повість з 12 століття (з генеалогічним деревом Рурикового Роду (Видання „Проміти”), 417 с.; Проти орд Джінгісхана; Роксолана, жінка халіфа й падишаха Сулеймана Великого, завойовника й законодавця. Історична повість з 16 століття. — Львів, 1930. — 302 с.

⁶ Осип Назарук 6 серпня 1914 р. вступив до лав УСС як старший десятник. Від травня 1915 р. секретарював при Загальній українській раді (ЗУР) та співробітничав як кореспондент пресових органів Союзу визволення України: „Вістник СВУ” „Ukrainische Nachrichten”, був уповноважений для збору матеріалів про УСС. У листопаді 1915 р. рішенням Української бойової управи перебував при збірній станиці УСС у Львові як уповноважений для заснування українського військового музею. З квітня 1916 р. — підхорунжий при першому полку УСС. Делегований Українською бойовою управою і ЗУР на Волинь та Холмщину для збирання матеріалів про економічний і культурний стан українського населення. У липні 1918 р., за наказом Міністерства внутрішніх справ у Києві та згодою австрійської команди, скерований для ведення культурно-освітньої праці і захисту інтересів населення у м. Кам'янці-Подільському. 6 червня 1919 р. очолив управу Пресового бюро при Начальній команді Української Галицької Армії та дістав доручення провести її реорганізацію та помістити її в Кам'янці-Подільському. До складу Пресової начальної команди УГА входили: „письменнічі, видавничі (виходив „Стрілець”), світлинні, артистичні і архівальні інституції УГА”. Персонал — поручник Гриць Микитей, четар Романишин, сотник Іван Ерденбергер, поручник Володимир Гадзінський, четар Нестор Гаморак, хорунжі: Іван Кревецький, Володимир Огоновський, Степан Масляк, Юрко Шкрумеляк, Василь Бобинський. 1. 11. 1918—16. 11. 1919 р. — при УНР, перебував на Великій Україні при уряді С. Петлюри, займався публіцистичною працею (див.: ЦДА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 1, арк. 38, 44, 46, 50, 62, 65, 69—70 зв.).

⁷ Там само. — Спр. 76, арк. 2 зв.

⁸ Вірш написаний 22 червня 1915 р. // Там само. — Арк. 16—17.

Назарук активно списував хроніки-характеристики Українських Січових Стрілецьців та займався публіцистичною працею. На заклик командування Галицької Армії обов'язком уважав також додати свій скромний жмут спогадів до української мемуаристики, сподіваючись колись, зі здобуттям більшого життєвого досвіду, їх ґрунтовно опрацювати. Писав з „обов'язку“, бо мав надію спонукати та заохотити своїм прикладом інших і таким чином „збагатити українську мемуаристичну літературу великими споминами з цього історичного часу“⁹.

Можливо, саме з обов'язку Назарук у червні 1915 р. розробив проект вказівки для осіб, яких направляли в стрілецькі курені, щоб збирати спогади про події та людей війни. До обов'язкових пунктів належали детальні записи про самого оповідача: його ім'я, прізвище, дата народження, фах, освіта, соціальне походження, так званий опис оповідача („блондин, які очі, зріст і т. д.“), рік та що спонукало до вступу в ряди УСС. У вказівках наголошувалося, що кожному з оповідачів „лишити свободу оповідання, поки говорить до речі і не баламутить [...] [а як баламутить.— М. Д.] то питаннями порядкувати думки оповідача [...] лишити свободу у виборі теми“¹⁰.

1919 р. разом з Іваном Кревецьким Назарук видав брошуру „Як писати мемуари. Пояснення і практичні поради“¹¹ невеликим тиражем. У Відні 1921 р. вийшло нове видання накладом Уряду преси і пропаганди ЗУР*. Обидва видання, кам'янецьке та віденське, практично не розповсюджувалися у Галичині. То ж влітку 1922 р. співавтори вирішили перевидати їх у Львові. Наступного року перевидання було здійснене коштом книгарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. З огляду на польську цензуру внесені деякі доповнення і дрібні стилістичні зміни¹².

Своєрідний навчальний посібник складався з двох окремих частин-книжечок. Перша — „Українські мемуари“ — коротко представляла тогочасний стан та значення мемуаристики. У другій — „Як писати мемуари“ — подані практичні поради та вказівки тим, хто мав намір зайнятися їх написанням. Рекомендації зводилися до трьох головних „вказівок“: по-перше, писати мемуари найдокладніше (з іменами, датами, цифрами і т. д.), до найменших подробиць все, що охоплює слово „буденщина“. По-друге, писати негайно „за свіжої пам'яті“. По-третє, хто не має часу, змоги, витримки до написання великих мемуарів з цілого свого життя — той повинен описати „бодай якийсь час, або хоч би одну подію, якої учасником або свідком сам був“. Такі „дрібні“ мемуари мають велику вартість¹³.

Можливо, ці вказівки або ж особистий приклад Назарука-мемуариста, надихнули до написання причинок до історії визвольної боротьби

⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 406, оп. 1, спр. 58, арк. 388.

¹⁰ Вказівки для списуючих оповідання стрільців (Проект до дискусії). Варпаланка, 18 червня 1915 р. // Там само.— Ф. 359, оп. 1, спр. 70, арк. 1—1 зв.

¹¹ Кревецький І., Назарук О. Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки.— Кам'янець, 1919.— 36 с.

* У цей час (від середини листопада 1919 до кінця серпня 1922 р.) Назарук перебував в еміграції у Відні.

¹² Бібліографія, статті, нотатки І. Кревецького до історії української мемуаристики // ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1512, арк. 117—117 зв.

¹³ Там само.— Арк. 87—87 зв.

українського народу Володимира Огоновського. У жовтні 1920 р. він завершив писати хроніку табору полонених (Obóz jeńców N 7) „Галицька Армія без зброї в кайданах” (Тухоля, 1920). Рукопис розпочинався записом: „Іванови Боберському та д[окто]р-ови Осипови Назарукови присвячує автор”¹⁴.

Більше до написання такого посібника не повертався. Але згодом Назарук стає полум'ямним прихильником мемуарного жанру. Часто, покликаючись на розвиток та продукування мемуарних творів в інших країнах, вважає їх надзвичайно потрібними, бо вони „як прилюдна сповідь учать більше ніж найлучші книжки про історію”, то ж обов'язком „сего покоління єсть — оставити по собі як найбільше мемуарних праць”¹⁵. Цей жанр, на його думку, — важлива виховна література, безцінне джерело для наступних поколінь: „Без суцільного ланцюга такого життєписного досвіду не можлива сильна нація, ні безпереривна культура її”¹⁶. Підкреслював і розумів значення мемуарів: „Твори в котрих описана правдива історія, мають велике значення не лише історичне, але також моральне і практичне, то значить організаційне і політичне на будучність народу”¹⁷.

Впродовж міжвоєнного періоду Назарук просто патологічно вів „мемуарну” кампанію. Заохочував та „підбурював” до написання спогадів буквально всіх, з ким звела його доля. Як натура публічна, наділений здатністю задавати тон інтелектуальному і духовному життю свого суспільства, спонукав значне коло осіб, тепер вже історичних постатей, серйозно зайнятися мемуаристикою. Знаходив переконливі аргументи, підходячи до кожного індивідуально. В еміграції в Америці спонукав до написання спогадів члена Директорії А. Макаренка. Спробував переконати у потребі написання сенатора Шелухіна, Надію Суровцову, Миколу Богуна¹⁸. Інтенсивно листуючись у той час з ідеологом консервативної думки В'ячеславом Липинським, просив залишити свої спогади, який почав збирати записки до мемуарів ще 1924 р. Через посередництво В. Липинського пробував вплинути на рішення щодо написання спогадів і митрополита Андрея Шептицького¹⁹.

Очолівши редакцію католицького часопису „Нова Зоря” у Львові*, Назарук знаходив низку переконливих аргументів для церковних достойників. Заохочуючи станиславівського єпископа Григорія Хомишина, підкреслював, що в разі написання спогадів, вони були б родоначальним твором українського єпископа у цій ділянці — родом місійної праці, тільки писемної²⁰. Не уникнув Назарукової кампанії і о. Теодозій Галушчинський, який на той час перебував у Римі. Його переконував залишити

¹⁴ Рукопис зберігається у: ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 1679, арк. 1—229.

¹⁵ Там само.— Ф. 406, оп. 1, спр. 58, арк. 656—656 зв.

¹⁶ Там само.— Ф. 359, оп. 1, спр. 374, арк. 41.

¹⁷ Там само.— Спр. 193, арк. 1 зв. (лист до о. К. Андроховича з села Іспасу біля Коломиї, січень 1937 р.).

¹⁸ Там само.— Спр. 212, арк. 34—35.

¹⁹ Вячеслав Липинський. Архів.— Філадельфія; Пенсильванія, 1973.— Т. 7: Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського.— С. XV—XCVII.

* Редакцію католицького часопису „Нова Зоря” О. Назарук очолював від 1 січня 1928 до серпня 1939 р.

²⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 208, арк. 57 зв.

докладні, з найбільшими подробицями спогади про те, що він зауважив „у відношенні Апостольської Столиці до нашої греко-католицької церкви і навпаки [...] вірю, що ви годні написати такі спомини і що така праця повинна стати працею вашого життя”²¹. Активно листуючись з давніми приятелями Василем Панейком, Кирилом Трильовським та іншими, майже в кожному листі наголошував на потребі написання спогадів, як аргумент подавав їх причетність до перебігу важливих історичних подій, давав зрозуміти їхню історичну роль як постатей.

Були і такі, що відгукнулися на заклики Назарука. Спогади „З Трускавця у світ хмародерів” написав Олекса Пристай, греко-католицький священник, місіонер у США²². Спогади о. Пристая Назарук уважав цікавими, великим і цінним документом часу. Отець Пристай у передмові до першого тому зазначав, що саме Назарук заохотив його до їх написання, тож останній вважав себе „щасливим на руку”. І надалі переконував інших писати. Доводив, що спогади чим більші, тим цінніші, бо детальніші. Заспокоював, що не треба журитися їх виданням, бо видавець колись знайдеться. Чим довше „скрипт” лежатиме, тим буде цінніший. Для того, щоб праця не пропала, радив писати в міцному зшитку, на добром папері і в твердій обкладинці²³.

Натомість були і ті, хто розпочавши, так і не доводили справу до кінця. Єпископ Г. Хомишин зізнавався Назарукові про те, що йому дуже гірко писати свої спогади: „Маю вражіння, що пишу некролог над гробом мого народу. Не знаю, чи буду міг дальше продовжити”²⁴. Теодозій Галушинський вів щоденники з записами про важливі події, спостереження та рефлексії, однак не мав наміру їх коли-небудь публікувати, писав для архіву²⁵. Щоправда, о. Т. Галушинському спадало на думку написати спогади про так званий ранній період його життя: студентські та академічні часи, перші роки молодого священника, про покійного батька, та „перо здержує ляк, щоб не бути не вірним, а згідно, чи зумію об’єктивно представити так, щоб се дійсно було з хісном для грядучого покоління. Чи не лучше мовчати?”²⁶ Василь Стефаник, який симпатизував Назарукові, зазначав, що йому важко писати мемуари, оскільки потрібно багато писати про себе, а це не цікаво, про інших, — то можна бути несправедливим²⁷.

О. Назарукові не був притаманним страх перед написанням спогадів та їх появою. Більше того, мрією його життя було написати спогади (кілька томів) для „потомности”. Наприкінці серпня 1922 р. „коло Лябрадору на Атлантійським Океані” Назарук писав І. Кривецькому, що його сильно захоплює думка — написати не дуже велику книжку „з якої кождий хто знає 24 букв міг би довідатися всего (в есенції), що знає й чим живе сучасна людина. Про такий твір я не чув у ніякій літературі. Може мені вдасться сотворити щось хосенного в тім роді. Мала б у нім

²¹ ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 197, арк. 46.

²² Рукописи спогадів о. О. Пристая зберігаються у: ЦДІА України у Львові, особовий фонд 789.

²³ Там само.— Ф. 359, оп. 1, спр. 210, арк. 9—9 зв.

²⁴ Там само.— Спр. 332, арк. 3.

²⁵ Там само.— Спр. 233, арк. 54 зв.

²⁶ Там само.— Арк. 92.

²⁷ Там само.— Спр. 320, арк. 1 зв., 4.

бути получена теорія і практика життява свого рода „провідник“. Зачну його писати серіозно щойно по 50-ім році життя, а великі кількатомові спомини по 60 році життя, хоч матеріали збираю вже тепер і маю їх масу”²⁸. Мрію поступово реалізував. Восени 1933 р. узявся до написання „своєї більшої життєписи“, щоб залишити після себе „якийсь досвід тим, що прийдуть по нас“. Уважав помилковою думку, що досвід попередників не може допомогти майбутнім поколінням²⁹. Як редактор ділився своїми професійними таємницями у „Споминах публіциста“, оскільки розпочав писати їх влітку 1939 р., так і не закінчив³⁰. Поспішав... „Бо може колись несподівано прийти поклик на другий бік. Казав Цезар, що несподівана смерть найлучша, та річ ясна, що тоді, коли все готове”³¹.

О. Назарук не мав страху перед написанням спогадів. Можливо, подолав цей психологічний бар'єр ще 1908 р., написавши спомини разом з Оленою Охримович³², може, втратив його списуючи спогади УССусів, або ж набрався відваги описуючи свої подорожі. Ці подорожні репортажі можна сміло віднести до мемуарного жанру. Назарук був твердо переконаним, коли враження „списується по тому, то се вже не має подиху свіжості і тому вартість такого писання мінімальна”³³. Подорожні репортажі з Києва, Венеції, Америки, Скандинавії, Угорщини, Латвії, Риму та інших він писав по „гарячих слідах”³⁴. Невстановлений адресат зазначав: „Як займаючи пише цей чоловік, що полишив тут на чужині [йдеться про Саскачеван (Канада)] незатерті сліди своєї душі”³⁵. Значну кількість своїх подорожніх репортажів Назарук публікував на сторінках періодики видань або ж видавав окремим виданням*. Єпископ Г. Хомишин, прочитавши студію Назарука „На спокійнім Океані”, вважав її не тільки знаменитою, але й глибокою, яка „містить жахливу правду для українського народу”. Просив помістити ці спомини в „Новій Зорі” як передовицю і під „заголовним заголовком підписати: На опам'ятання українського народа”³⁶.

²⁸ ЦДА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 212, арк. 34.

²⁹ Там само.— Спр. 204, арк. 5.

³⁰ Там само.— Спр. 209, арк. 189 зв.—213.

³¹ Там само.— Спр. 197, арк. 55.

³² Хроніка руху української академічної молоді у Львові від 1861 до 1908 р. написана у співтворстві з Оленою Охримович у 1908 р. (Див.: Там само.— Ф. 834, оп. 1, спр. 126, арк. 1—78).

³³ Там само.— Ф. 684, оп. 2, спр. 222, арк. 187.

³⁴ Там само.— Ф. 359, оп. 1, спр. 197, арк. 73.

³⁵ Там само.— Ф. 406, оп. 1, спр. 49, арк. 139.

* Подорожні репортажі О. Назарук друкував у різних періодичних виданнях: „Діло” — „Листи зі Скандинавії”, „По наших Карпатах”; „Українське Слово” (Львів) — „Калейдоскоп з України”; „Стрілець” й окремим виданням: „До Бакоти. З подорожі до українських Помпеїв”; „Ілюстрована Україна” — „З Угорщини”; „Воля” (Відень) — „З Данії”, „З Латвії”; „Вістник Союзу Визволення України” — „Листи з дороги”; „Свобода” (Львів) — „З подорожі до Канади”; „Свобода” (Америка) — Образи з Канади; „Український Прапор” (Відень) — „Як виглядає Канада і ми в ній”; „Літературно-науковий вістник” — „Водопад Нягари”, й окремим виданням: „Святиня Мормонів”; „Січові Вісті” (Чикаго) — „В найбільшій парку Скалих Гір” й окремим виданням: „Київ”, „В лісах Алберти і Скалих Горах”; „Поступ” (Львів) — „В улюбленій столиці Карла Великого”; „Нова Зоря” (Львів) — „На спокійнім Океані” й окремим виданням: „Вчасна весна в Північній Альберті” та ін.

³⁶ ЦДА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 331, арк. 75—75 зв.

Назарукові, як головному редактору католицького часопису „Нова Зоря” траплялися цікаві дописи католицьких священників, і коли бачив талановитого дописувача, з нього наполегливо „робив лучшого белетриста”³⁷. Як мемуарист-практик, який мав свій методологічний підхід до написання спогадів, ділився своїм досвідом: „[...] треба багато студіювати й обсервувати та що найважливіше, щодня робити чіткі записки зі всього і бодай раз на тиждень переглядати їх та думати над ними. Отже, коли маєте охоту не змарнувати даного вам таланту, то дуже прошу взятися до планової роботи над собою а саме так: По-перше, наперед справте собі міцно оправлену й велику нотатку, бо записки роблені на свистках все губляться, особливо ж певно гублять їх люди, що мають здібність до писання, бо вони нервозніші від інших. По-друге, щодня прошу внотовувати в ту міцно [виділено в оригіналі] оправлену книгу свої обсервації всього: кольористики на деревах, на квітах, на дощівці, на людях і одягах, на камінню, на даху церкви чи дзвіниці, на звірятах, птицях, мотилках, словом на всім, бо письменника мусить все цікавити. По-третє, всьому, що внотовуєте в книгу давайте дату і порядкове число. По-четверте, в тій самій книзі, але з другого боку її вписуйте розмови з людьми, котрі вас цікавлять, звороти й цікавіші вислови народа, концепти, ідеї, виривки з різних авторів, титули різних статей, або оповідань, котрі вам сподобалися, словом все, що припало Вам до вподоби, або чим-небудь звернуло Вашу увагу, бо ніколи не можна наперед знати, що колись придасться при такій роботі. По-п'яте, читайте чужих визначних новелістів, але не так як ви досі читали, то значить не як читач, а як будучий письменник, себто обсервуючи величину твору, осіб і їх число, якість рисунку і мальовила, концепцію, чи є лишні слова, звороти, образи і котрі, чи є недостачі і які. Головне — нотувати. З датами, з порядковими числами”³⁸. Навчав інших і чітко дотримувався таких правил сам. Писав.

Серед спогадів, опублікованих за життя автора, були праці, в яких Назарук висвітлював події всеукраїнського значення. Їх поява — справжня подія у царині мемуаристики, що безперечно, мало відгомін і серед української громадськості в еміграції. Здебільшого, найблискупіші його мемуари були „апробовані” і „рецензовані” громадськістю. Написані відразу, вони мали суворих рецензентів: свідків описаних подій та їх безпосередніх дійових осіб. Кожна похибка: невірно переданий перебіг подій, висвітлення ролі причетних до подій постатей чи їх несправедливі характеристики наражали Назарука на неприємності, однак він удало цього уникав. Із записів, залишених Назаруком, та широкого листування можна дізнатися багато цікавого.

Працю „Слідами Українських Січових Стрільців (вражіння, думки і документи)”, написану „скорим темпом” у 1915 р., уважав матеріалом для майбутнього історика. А для себе особисто вважав „дневником скитання”. Фактично Назарук виступає тут як упорядник цих спогадів. Окрім матеріалів, зібраних ним,— „все що я до якоїсь хвилі запримітив” і думки, які дане враження викликало, до диспозиції мав також докумен-

³⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 406, оп. 1, спр. 23, арк. 99 зв.

³⁸ Ділився досвідом з о. Іллею Братиком з села Живачева, який надіслав свій допис під назвою „Незрілість зрілих (З життя поматуральної молоді)” (Там само.— Ф. 359, оп. 1, спр. 193, арк. 31).

ти і записки зі стрілецького життя „писаних іншими“. Це все Назарук зібрав у „форму дневника вражінь“. Ним оволодівала думка: „не дати пропасти вашій славі, славі діл ваших, ваших походів, боїв і — могил, заховати для поколінь, що прийдуть по вас, пам'ять жертв, котрі ви склали для добра України здовж великого і широкого шляху, засіяного вашими кістями“³⁹. Мемуарист уважав, що зібраний матеріал найвигідніше укласти та описати у формі „напівщоденника“ й „напівзбірника“. Документів діяльності й дійсного життя, переживань і життєписів стрільців, описів битв, походів і думок було зібрано значну кількість, вони „розсаджували“ рамки щоденника. Назарук рішився дати читачам „переплітанку“ документів з обсерваціями⁴⁰.

„Рік на Великій Україні“⁴¹ мемуарист розпочав писати в Кам'янці-Подільському, з незначними проміжками часу закінчив у Відні 23 березня 1920 р. У „кінцевих замітках“ до цих спогадів Назарук пояснював, що „розкрити різні невідраді справи рішився тому, що чужинці й так добре поінформовані про все, а таємницею були ці справи тільки — для української суспільности“. Представивши події з назаруківської перспективи, автор не виключав можливості, що з появою споминів він спровокує інших до написання, буде „задоволений кожним голосом“⁴².

Католицький священик Лев Сембратович, прочитавши книжку О. Назарука „Рік на Великій Україні“, писав: „Живо і цікаво представляєте прикрі справді — однак не менш правдиві події з часу будови Великої України. Ваша книжка скріпила мене в вірі, а многим отворила очі, що лиш через наш П'ємонт — нашу малу Україну — мож буде збудувати Велику!“⁴³ Письменник Андрій Баб'юк, відомий як Мирослав Ірчан, довідавшись з американської та канадської преси про ці спогади, перечитав їх двічі „одним духом“. Ділячись з Назаруком своїми враженнями від прочитаного, підкреслював, що вартість книжки надзвичайно велика, оскільки в українській мемуаристиці немає нічого подібного. Та щиро писав: „[...] якби „Рік...“ писав хтось другий, а не Ви, то в першу чергу на автора тої книжки накинувся б д[окто]р Назарук. Спитаєте чому? Тому, що спосіб писання грубо суперечить з Вашими вказівками „Як писати мемуари“. Письменник зазначав, що Назарук часто опускав дуже важливі і характерні моменти, не подавав дат. „Розумію дуже добре, що Ви не могли цього зробити, бо не мали своїх записок. Але ж я привик читати спомини д[окто]ра Назарука дуже точні, до крайности точні, як нічий другі. І можливо, що й через це мене так вразила загальність споминів“⁴⁴.

Члени президії закордонної секції Української радикальної партії у вересні 1920 р. делегували О. Назарука для участі в мирних переговорах у Ризі⁴⁵. Як наслідок він видав докладний звіт роботи делегації день

³⁹ ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 76, арк. 2—2 зв., 66.

⁴⁰ Там само.— Арк. 106, 107.

⁴¹ Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції.— Відень, 1920.

⁴² Там само.— С. 327—336.

⁴³ ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 311, арк. 7.

⁴⁴ Там само.— Спр. 218, арк. 3—4 зв.

⁴⁵ Там само.— Спр. 367, арк. 4.

у день⁴⁶, а в післяслові до спогадів про своє перебування у складі делегації ЗУНР на конференції в Ризі О. Назарук писав: „Хоч рижський мир рішив долю чотирьох народів: російського, українського, польського й білоруського на Бог зна який довгий час — то за 10 літ від його закінчення не знайшовся ні один діяч, ні один історик зі всіх тих народів, котрий видав би окрему публікацію про той мир. Здається, що рішав тут підсвідомий сором і біль у всіх“⁴⁷. У той час, як В. Панейко в черговий раз подивлявся пильність, „буквально, бо не тронізую, борони Боже“, Назарука⁴⁸, К. Трильовський вважав, що ризькі спогади містять багато „високо-розумних“ політичних думок. Зокрема, що „галичани — це все таки державотворчий елемент — це вже поволи і наддніпрянці признають. А більшовики це підтверджують розстрілами. Але і над галичанами треба ще крепко працювати“⁴⁹.

Спогади „Мої взаємини з гетьманцями“ мемуарист розпочав писати 15 листопада 1931 р. У них, зокрема, йшлося: „[...] в моїм бурливим життю довелося мені бути в багатьох таборах і в багатьох краях і мати до діла з усякими людьми в різних ситуаціях. Зі всего мого досвіду який я зібрав у тій блуканні, найбільше поучаючий досвід здобув я в моїх взаєминах з гетьманцями, а досвіду ніколи не здобувається без прикрости. Спомини, які я хочу дати, такі, щоб молода людина, скінчивши їх читати сказала собі: я не тільки чогось довідалася, але й навчилася, як обережно треба поводитися в публичнім житті. А дуже мало таких споминів тому, бо людям, котрі перейшли різні прикрости звичайно не хочеться потому розгрібувати їх і немов ще раз ті прикрости переживати, та й ще до того прилюдно [...] на це треба бути спеціально загартованим довгим цькуванням і довготривалою зневажистією“⁵⁰.

Щоправда переконаним прихильником українського монархізму Назарук став не відразу. Під час навчання в гімназії він захопився соціалістичними ідеями і впродовж 18 років був переконаним радикалом і республіканцем. Входив до управи Української радикальної партії. Перетворення Назарука з переконаного радикала у монархіста-державника було несподіванкою для довкілля. Тим паче кожен знав, що Назарук був серед тих, хто здійснив протигетьманське повстання⁵¹. Досвід революційного часу переконав його в необхідності сильної влади, зосередженої в руках однієї людини — тобто легальної монархії в Україні. Зміни наступили під час його перебування в еміграції⁵². На еволюціонування Назарука-гетьманця сприятливо вплинули особисті дружні контакти з В. Липинським. Він одним з перших виконував функцію речника ідей

⁴⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 204, арк. 9.

⁴⁷ Там само.— Ф. 406, спр. 94, арк. 9.

⁴⁸ Там само.— Ф. 359, оп. 1, спр. 299, арк. 83 зв.

⁴⁹ Там само.— Спр. 327, арк. 29, 53.

⁵⁰ Там само.— Ф. 406, оп. 1, спр. 53, арк. 48 зв.

⁵¹ Протигетьманське повстання Назарук описав у київській „Раді“ (1 січня 1919 р.).

⁵² Про взаємини з ідеологом монархізму В'ячеславом Липинським, гетьманом Павлом Скоропадським та діячами гетьманського руху див.: Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського; передрук передмови див.: Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.— К., 1994.— Т. II.— С. 173—245; Дядюк М. В. Липинський на сторінках щоденника й у листах Осипа Назарука // Молода нація.— 2002.— № 4 (25).— С. 127—160.

Липинського. Великою заслугою Назарука перед гетьманським рухом було те, що завдяки його пропагандистській та організаційній діяльності канадська і американська „Січ” організаційно творили і підпирали могутність гетьманського руху. В Галичину Назарук повернувся з переконанням, що до „останка останнього свого життя” підтримуватиме ідею українського монархізму⁵³.

Іван Кедрин-Рудницький у своїх спогадах акумулював суспільну думку того часу: „Не було здається, в історії України другого діяча, який переходив стільки еволюцій світогляду і такі зміни політичних орієнтацій, як Осип Назарук”⁵⁴. Хоча мемуарист уважав це „нормальним”, бо не потрібно боятися ніякого розвитку, коли він „іде в згоді з собою”⁵⁵, важко погодитися з М. Рудницькою про те, що Назарук був незалежним від громадської думки, умів дистанціюватися⁵⁶. Насправді, як свідчать документи і матеріали, написані ним спогади, він відчував потребу пояснити еволюцію своїх поглядів, розрив з В. Липинським та низку так і нез’ясованих до кінця життєвих ситуацій. Коли людина серйозно ставиться до своєї діяльності, був переконаний Назарук, то їй повинно залежати на тому, що про неї як особу і діяча „скаже історія нашої політичної думки”. Оскільки будь-яка справа колись вирине, як не за життя людини, то по її смерті, він знайшов універсальний вихід і ділився цією знахідкою зі своїми знайомими: „Поясни се в замкненім письмі, яке перешли до архіву з надписом: Отворити за 25 чи за 50 літ, чи коли хочеш. Гадаю, що тобі, як публічному діячеві, повинно залежати хоч би на тому, щоб ідеї, які ти ширив і ще шириш, не терпіли колись на тім, що хтось колись видвигне такі закиди без твоєї відповіді”⁵⁷.

Намагаючись залишити якомога більше „пояснювальних записок” майбутнім історикам та зібрати історичний фактаж для написання „багатотомових” спогадів, Назарукові вдалося зібрати велику документальну колекцію. До неї увійшли матеріали так званого офіційну політичних угруповань, видавництва та інших, епістолярна та публіцистична спадщина, а також безцінні записники-хроніки. Назарук розумівся на вартості джерел і старанно їх зберігав, навіть, перебуваючи в еміграції на початку 1920-х рр., возив з собою великі „куфри”, наповнені книгами, записками, рукописами і довіряв їх тільки довіреним особам⁵⁸. Частково, ще перед еміграцією 1939 р., Назарук свою бібліотеку і рукописи здав на „депозит” в бібліотеку НТШ. Ці матеріали у жовтні 1941 р. син та дружина мали намір забрати, виїжджаючи зі Львова⁵⁹.

О. Назарук особливо цінував записки. Де б не перебував, він постійно вів записи, а з роками здатність записувати стала звичкою. Він уважав (про це також писав у своїх рекомендаціях), що записки, зроблені під час, або безпосередньо після якоїсь події, мають для історика набагато більшу вартість, чим спогади (мемуари), написані з пам’яті. Спомини

⁵³ ЦДА України у Львові, ф. 406, оп. 1, спр. 78, арк. 306.

⁵⁴ Кедрин І. Життя—події—люди...— С. 75.

⁵⁵ ЦДА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 212, арк. 19.

⁵⁶ Мілена Рудницька. Статті...— С. 438.

⁵⁷ ЦДА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 204, арк. 9 зв.

⁵⁸ Там само.— Спр. 212, арк. 14.

⁵⁹ Там само.— Спр. 2874, арк. 8.

найкраще писати на основі зроблених свого часу записок та інших матеріалів — тоді вартість їх рівна запискам! Не випадково згадане видання „Як писати мемуари...” розпочинається motto: „Дуже трудно написати докладні мемуари, коли перед тим не пишеться щоденних записок”⁶⁰.

Мемуарист працював напружено впродовж багатьох років. У так званий львівський період життя, не обмежуючись виконанням функцій шефа-редактора „Нової Зорі”, Назарук одночасно мав „на голові” ще інші ділянки праці, котрі займали багато часу, „а саме десять родів занять: редакційні, банкові, політичні в справі В[се]у[країнського] Н[аціонального] К[онгресу], в гімназії засідання патронату, де я є головою для кляси до котрої ходить Ромко [син О. Назарука.— М. Д.], засідання спільно з москвофілами в справі відискання Народного Дому, засідання статистичної комісії НТШ, засідання комісії старої історії України; засідання в справі історії церкви; щосуботи засідання відділу С[оюзу] У[країнських] А[двокатів], засідання колегії Карних оборонців і т. ин.”⁶¹ Якщо переглянути його записники, то кожне зі згаданих засідань, нарад зафіксоване докладно, з датами, прізвищами, перебігом дискусій — і це вражає.

Прикладом невтомної працездатності Назарука та свідченням про його послідовність у розвитку мемуарного жанру є останній, піврічний, період життя в еміграції у Варшаві та Кракові. Погане самопочуття, переживання за родину, невизначеність сильно пригноблювали його. Він став сентиментальним, не таким темпераментним, яким його знали, але продовжував писати щоденні записки. За цей короткий проміжок часу Назарук написав репортаж про свій шлях зі Львова до Варшави, вів записні книжки (Варшава, жовтень 1939 р. по 1 березня 1940 р. та Краків, до 31 березня включно) і одночасно на їх основі розпочав писати спогади. Ведучи нотатки, Назарук детально фіксував події, які відбувалися на території Генерального Губернаторства (етнічні землі: Галичина, Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя): життя української спільноти в умовах нової окупаційної системи; діяльність варшавського Українського комітету на чолі з Ю. Липою; організаційні зусилля представників гетьманського руху. Залишив запис останньої в своєму житті наради (31 березня 1940 р.) „із надією на розпочате добре діло на полі об'єднання української еміграції”⁶².

Смерть О. Назарука не дала змоги реалізувати задумане. Сам мемуарист не встиг написати спогади про своє життя, не сприяли появі його останніх споминів події 1939—1940 рр. Упродовж півстоліття неоціненний скарб Назарука пролежав у закритих фондосховищах України та серед архівної україніки зарубіжжя.

Документальна спадщина Назарука найповніше збереглася у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Цілісність становлять матеріали та документи особистого фонду О. Назарука (№ 359) та фонду редакції газети „Нова Зоря” (№ 406). Не так масово представлена документальна спадщина О. Назарука в інших фондах: № 352 (Збірна станиця Українських Січових Стрільців); № 353 (Леґіон

⁶⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1512, арк. 87—87 зв., 101.

⁶¹ Там само.— Ф. 359, оп. 1, спр. 197, арк. 49 зв.

⁶² Там само.— Спр. 474, арк. 20.

Українських Січових Стрільців); № 309 (Наукове товариство ім. Шевченка); № 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки); № 684 (Протоігуменат монастирів чину св. Василя Великого) та низка інших. Частково матеріали відкладені у відділі рукописів АНБ ім. В. Стефаника, Центральному державному архіві вищих органів влади України (далі — ЦДАВО). Зберігаються також в архівах Канади. Зокрема, серед матеріалів секретаря Представництва Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) в Канаді І. Боберського, яке формально розпочало свою діяльність у вересні 1922 р., міститься особисте листування, статті, брошури, промови та інші матеріали його голови — О. Назарука⁶³. Також листування цього мемуариста зберігається серед колекції документів і матеріалів Андрія Жука⁶⁴.

В Україні щойно на початку 1990-х рр. документальна спадщина Назарука стала доступною для науковців-дослідників. Уперше спогади, записані Назаруком, про перебування української дівчини-легенди Олени Степанів у ташкентському полоні опублікував Ярослав Дашкевич⁶⁵. Вийшли друком „Мемуари Вільгельма фон Габсбурга, полковника УСС (Василя Вишиваного)“, які Назарук „писав під диктат“ у Кам'янці впродовж 28 вересня — 9 жовтня 1919 р.⁶⁶ Історично-філософська комісія НТШ у Львові, поставивши собі за мету підготувати й опублікувати низку спогадів та щоденників визначних українських діячів науки і культури⁶⁷, започаткувала серію видань „Мемуарна бібліотека НТШ“ у Львові саме спогадами О. Назарука. Таким чином передостанні спомини, написані Назаруком „Зі Львова до Варшави. Утеча перед совітами в пам'ятних днях 2—13 жовтня 1939 року“⁶⁸, які свого часу „з приводу цензури“ не давалися до друку⁶⁹, вийшли. 1999 р. Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі видав ці спогади польською мовою⁷⁰. У передмові до польського видання Станіслав Стемпень відзначив, що спомини, написані Назаруком, дають можливість подивитися на тему війни „українськими очима“⁷¹. Упорядник, автор передмови та коментарів

⁶³ The Iwan Boberskyj Arhival Collection. Research Report N 23.— Edmonton; Alberta, 1988.— P. VII, 5.

⁶⁴ The Andry Zhuk collection. MG 30. С 167.— Canada, 1986.

⁶⁵ Олена Степанів. Спогади з російського полону (31 травня 1915—7 серпня 1917 рр.) / Упоряд. Ярослав Дашкевич // Україна. Наука і культура.— К., 1994.— Вип. 28.— С. 30—41.

⁶⁶ У фондї редакції „Нової Зорі“ зберігається рукопис (ф. 406.1. 51, арк. 149—176), машинописний варіант у фондї НТШ (№ 309). Правдоподібно, той самий машинописний відбиток зберігається також у: ЦДАВО, ф. 1429, оп. 1, спр. 35. Опубл.: Український патріот з династії Габсбургів / Упоряд. Ю. І. Терещенко, Т. С. Осташко.— К., 1998.

⁶⁷ Купчинський О. Вступне слово // Назарук Осип. Зі Львова до Варшави. Утеча перед совітами в пам'ятних днях 2—13 жовтня 1939 року / Упоряд. М. Швагуляк.— Львів, 1995.— С. 5—6.

⁶⁸ Назарук Осип. Зі Львова до Варшави...— 94 с.

⁶⁹ ЦДА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 474, арк. 24.

⁷⁰ Nazaruk Osyp. Ucieczka ze Lwowa do Warszawy. Wspomnienia ukraińskiego konserwatysty z pierwszej połowy października 1939 roku / Z języka ukraińskiego przełożył W. Pilipowicz. Do druku przygotowali M. Szwahulak, S. Stępień.— Przemyśl, 1999.— 117 s.

⁷¹ Nazaruk Osyp. Ucieczka ze Lwowa do Warszawy...— S. 2—3.

названих споминів Михайло Швагуляк фактично першим відкрив межуаризований назаруківський пласт. Уперше на основі щоденникових записів О. Назарука він здійснив глибокий науковий аналіз діяльності Контактного комітету (далі — КК)⁷². Фрагменти перебігу засідань КК опубліковано у збірнику документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність Мілени Рудницької. Віднайдено і частково опубліковано записи Назарука — звичайного члена (від 16 листопада 1932 р.) НТШ у Львові⁷³, зроблені ним на засіданнях Комісії старої історії України⁷⁴. Зрештою, існує низка наукових розвідок про О. Назарука, які вийшли як в Україні, так і за кордоном. Слід згадати про опубліковане листування О. Назарука з В'ячеславом Липинським. Передмова упорядника цього збірника І. Лисяка-Рудницького увійшла до збірника його праць, виданого у Львові⁷⁵. Вже від початку 1990-х рр. вітчизняні історики почали інтенсивно виявляти та готувати до друку епістолярій О. Назарука. Виявлено у фондах ЦДІА України у Львові листи В. Липинського до О. Назарука та підготовлено до друку⁷⁶. Цікаві подробиці громадсько-політичної, журналістської, публіцистичної діяльності розкрито на підставі архівних документів у наукових розвідках М. Швагуляка, Я. Сеника, В. Качкана, Т. Сидорчук та ін.⁷⁷

Нині ж можна лише здогадуватися і припускати, скільки наукових розвідок, а на їх основі історичних сюжетів, зможуть реконструювати залишені хроніки Назарука. Записи, які вів Назарук з бажання „записати, аби не забути“, зберігав, щоб повернутись, а повернувшись сумістити життєву теорію і практику, акумулювати всеукраїнський історичний досвід, щоб нащадки дізналися в „есенції“, чим жила сучасна йому людина.

Отож, записи-хроніки, які так докладно вів Назарук і мріяв на їх основі написати багатотомні спогади, збереглися у значній кількості. Більше двадцяти зброшурованих рукописів невеликого формату, котрі слугували йому за щоденники, та значна кількість аналогічних записів на

⁷² Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного комітету. 1937—1939 роки) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1994.— Т. ССХХVIII.— С. 207—248.

⁷³ Дядюк М. Комісія старої історії України НТШ у Львові (За матеріалами записників Осипа Назарука, 1935—1936 рр.) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві (Україна: Культурна спадщина, національна свідомість. Державність. Зб. наук. праць).— Львів, 2001.— Вип. 8.— С. 306—329.

⁷⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 1, арк. 129.

⁷⁵ Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського; Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту.— С. 173—245.

⁷⁶ В'ячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко.— К., 1996.— С. 15—21, 96—130.

⁷⁷ Швагуляк М. М. Осип Назарук — журналіст, публіцист, редактор.— С. 400—408; Сеник Я. Назарук Осип Тадейович // Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка.— Львів, 1996.— Вип. III.— С. 216—220; Качкан В. Проти блудного блиску чужої ідеї (культурологічні рефлексії Осипа Назарука) // Качкан В. Хай святиться ім'я твоє. Українознавство та пресологія (XIX — перша половина XX ст.).— Львів, 1998.— Книга третя.— С. 175—188; Сидорчук-Потульніцька Т. Гетьманський рух напередодні Другої світової війни та Осип Назарук // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1999.— Т. ССХХХVIII.— С. 236—253; Дядюк М. В. Липинський на сторінках щоденника й у листах Осипа Назарука.— С. 127—160.

картках, так званих свистках, які неоправлені, однак за своїм характером також належать до його мемуарної спадщини, охоплюють період між двома світовими війнами.

Назарукові не притаманний пошук-погоня за об'єктом — записи продиктовані життям, незмінно пов'язані з його біографією. Співзвучні його життєвому шляхові — невтомного записувача і „протоколянта“, учасника та дійової особи всього занотованого ним у різні періоди життя та його громадсько-політичної діяльності в Україні та еміграції. Це — суспільна роль Назарука, тернистий шлях на різних постах, призначеннях, які довелося йому виконувати. Як цьому мемуаристові довелося в житті побувати в різних іпостасях, так само є широкою географія занотованого. Події української революції: Львів, Київ, Кам'янець-Подільський, Волинь. 1919—1922 рр.— еміграційний період: Відень, Берлін, Копенгаген, Рига. 1923—1927 рр.— емігрантське життя в Америці та Канаді. Кінець 1927—1939 рр.— повернення в Галичину та громадсько-політична діяльність консерватиста, головного редактора католицького пресового органу „Нова Зоря“: Львів, та короткочасні виїзди до Станіславова, Микуличина, Богородчан, Варшави, Риму, Відня. Вересень 1939—березень 1940 рр.— період вимушеної еміграції з наближенням Другої світової війни: Варшава і Краків.

Цікавий факт, що інтенсивність записів у щоденниках нерівномірна. Їх насиченість залежала від різних обставин, здебільшого, від важливості події, від того, як довго вирішувалися нагальні проблеми дня та велися дискусії щодо полагодження тих чи тих питань на різноманітних нарадах та засіданнях. Справжні хроніки, день у день, Назарук вів у так звані перехідні періоди в історії України: української революції (1918—1919 рр.), еміграційного життя у Відні (1919—1922 рр.) та Варшаві-Кракові (1939—1940 рр.). За порядком фіксував перебіг нарад та засідань. Фактично виконував роль „протоколянта“. Подавав: засідання перше, друге і т. д., з датами, прізвищами присутніх, зміст дискусій та затверджених рішень. Саме за таким принципом відтворив перебіг засідань так званого консолідаційного характеру: Всеукраїнської національної ради (Відень); Підготовчого конгресового комітету планованого Всеукраїнського національного конгресу (Львів, Ружемберк (Словаччина); Контактного комітету (Львів).

Власне, хроніки Назарука відображають події більшого і меншого діапазону. Йому вдалося відтворити схоплений ритм і тембр партійних та міжпартійних стосунків, які нерідко нагадували суцільний гармидер, а також висвітлити національні амбіції політичних провідників, католицьких діячів, публіцистів, акцентувати увагу на протиріччях, які найбільше проявлялися в ідеологічній площині та на практиці. Оскільки Назарук особистість надзвичайно суспільно активна, впродовж свого життя був співучасником низки історичних подій, йому пощастило „мати до діла“ з різними, тепер вже історичними постаттями. Як гетьманець, був чи не „найбагатшим“ галичанином у своїх знайомствах з наддніпрянцями. Впродовж життя ці постатті залишалися приятелями і соратниками, з іншими розходився, здебільшого, як ідейні супротивники, або ж відносини псувалися остаточно. Знайомства з різними людьми, роки співпраці сприяли появі у записках Назарука величезного біографічного матеріалу. Початок тому дали біограми-характеристики УССів. До речі, серед

записів збереглися також „довірочні“ записи-характеристики представників офіцерського складу УССів: Романа Сушка, Осипа Будзиновського, Дмитра Вітовського, Григорія Коссака, Осипа Букшованого, Івана Чмоли та ін., які з об'єктивних причин Назарук не опублікував, вважаючи це передчасним. З роками біографічні дані доповнювалися новими фактами, матеріал накопичувався, з'являлися нові постаті, і як наслідок, записники є міні-енциклопедіями. Біографічні дані, характеристики значного кола осіб здебільшого записані зі слів інших. Сам Назарук свої думки про ту чи ту особу не записував. Блискучі характеристики різних, більш, або менш відомих постатей тодішнього українського суспільства роблять дійових осіб його записників олюдненими, відкритими і викритими — без прикрас. Всі дійові особи — неповторні, включно з умінням висловлюватися словами або словосполученнями-паразитами. Записи візитів та авдієнцій, приватних бесід з різними українськими і неукраїнськими діями доводять, що Назарук умів слухати. Не перебивав, давав можливість виворитися, коли ж оповідач „баламутив“ або говорив уривчасто, то Назарук пояснював це в записнику і вже своїми словами логічно інтерпретував розповідь оповідача. Записи без прикрас репрезентують його довкілля і зрештою його самого. Наприклад, у своїх записках сам Назарук виступає як „злий дух“, натомість Євген Петрушевич як „європейський джентльмен“.

Інтерв'юери свідомо сприяли веденню цих записів, були відвертими у своїх оцінках подій та осіб під час виступів та дискусій. Це дає підстави припустити, що проникалися довірою до Назарука. Незалежно, чи це були особи, з якими вирішував поточні питання і співпрацював, чи люди, яких зустрів лише раз у житті. Про те, що довіра була безмежною, свідчить, хоча б для прикладу, запис, зроблений Назаруком у Відні 1920 р., про те, що „ввечері отаман Січових Стрільців Коновалець і сотник Кучабський розбудили мене“ і далі йде запис діалогу про нараду в Жмеринці, з Петлюрою, Пілсудським... Про присутність Назарука можна здогадатись, лише з того, що записи здійснені його рукою. В інших записах, де переважно передано хід тих чи інших нарад, трапляються такі, що після прочитання і схвалення попередніх приступили до обговорення поточних питань.

Ці записи висвітлюють різні питання та ілюструють проблеми всеукраїнського характеру, до певної міри претендують на сенсаційність. Наприклад, лише Назарукові належать записи, які фіксують діяльність Контактного комітету, що, здавалося б, інформації вже для української історії втрачені. Скільки таких знахідок у спадщині Назарука — невідомо.

Наявність опублікованих спогадів мемуариста: „Рік на Великій Україні“, спогадів про Ригу, неопублікованих споминів про перебування у Варшаві та Кракові, з одного боку, та наявність книжок з записами про ці події, з другого — дають можливість зіставити їх та пізнати метод написання на основі цих записних книжок, власне, самих спогадів. Своєю чергою спогади, написані на основі записників, що були свого часу позитивно апробовані свідками описаних подій, підтверджують достовірність записів. У них автор повністю дотримується хронології та перебігу подій, занотованих у записках. Зрідка додає власні враження, які йому найбільше закарбувалися у пам'яті про описувані події, власні характе-

ристики персонажів споминів або ж подає аналіз уже з перспективи часу. На відміну від записів, у спогадах Назарук наводить цитати історичних праць чи художніх творів, вірші. Та загалом влучне перо їх оживляє, насичує.

Мемуарист занотовував подробиці щоденного життя загалом і в деталях, зрідка включав своє особисте бачення подій, коментував здебільшого політичні події. У записниках О. Назарук не зосереджується на власній особистості, подекуди знаходимо записи його внутрішніх переживань чи ставлення до тих чи інших подій, натомість часто знаходимо записи невідомих для автора питань, відповіді на які він шукав. Лише в останні роки життя Назарук стає сентиментальнішим, тоді у записниках висвітлює індивідуальні переживання і думки.

Наскрізною темою записників є фіксація життєвих подій. Вони вщерть заповнені сценами українського щоденного буття, галереєю картин побуту еміграційного життя у Відні, в Америці та Канаді, Варшаві та Кракові. Історія зафіксована в жанрі життя. Одне слово, прочитавши їх, цілком достатньо, щоб зануритись у дух того часу.

Важливим позатекстовим явищем є сам досвід, який репрезентується. Досвід унікальний. Гіперреалістичний, оскільки представлений множинністю осіб, подій, ситуацій тощо. Це справжній виразний мемуаризований історичний дискурс. Портрет доби, який демонструє і водночас сприяє роздумам про людину в плінні історичних змін, дає усвідомлення того, наскільки складною є людина, чого вона вартує. Досвід у щоденнику вражає відвертістю. Щоденники відповідають змістові епохи. Перенасичені іронічними пасажами, фрагментами побуту, фольклору,— вони надто живі і реалістичні.

Творчість Назарука, безперечно, заохотить і стимулюватиме до нових наукових розвідок. Того всеукраїнського історичного досвіду, який задокументував Назарук, не зможе оминати історик новітнього періоду України, бо він унікальний. Аналогів, принаймні серед документальної спадщини галицьких діячів того періоду, ці записи не мають. Лише після археографічного опрацювання нерозбірливих текстів із значною кількістю скорочень та аббревіатур, підготовки коментарів, тематичних, іменних та географічних покажчиків можна буде осмислити і оцінити всю творчість невтомного мемуариста. Спадщина, залишена Назаруком „для потомности“, без сумніву, має велику історичну вартість, вона служитиме не тільки потужним імпульсом до переоцінки життєвого шляху Осипа Назарука, але й переосмислення подій недостатньо вивченої епохи.

ЗМІСТ

Частина третя

ІСТОРИЧНЕ ТА ФІЛОЛОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРІОГРАФІЯ. ПЕРСОНАЛІЇ

Володимир КОСИК (Париж. Франція). 988 рік — хрещення Росії чи України (або про один із найбільших обманів в історії людства)	7
Hilmar Jörg Tristan BRUNNER (Neue Ulm. Deutschland). 1000 Jahre deutsch-ukrainische Beziehungen	15
Ігор СКОЧИЛАС (Львів. Україна). Від Регіона з Прюма до Феофана Прокоповича (З генези візитаційних інструкцій у християнській Церкві X—XVIII століть)	41
Тетяна ВІАКУЛ (Київ. Україна). Літопис Святослава Ольговича у складі Київського зводу XII століття	63
Олександр ГАРКАВЕЦЬ (Алмати. Казахстан). Загадкові українські вірмени, котрі говорили, писали та молилися кипчацькою мовою і 400 років тому надрукували першу в світі кипчацьку книжку (Джерелознавчо-історіографічний аспект питання)	75
Kateryna A. RUDNYTZKY SCHRAY (Huntington.Wv. USA). Portraits of Dido in Middle English Literature: Reduction Through Exaggeration in Caxton and Douglas	96
Віталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ (Кам'янець-Подільський. Україна). Західне Поділля під володінням Вітовта у 1411—1430 роках: надавча політика у світлі документів	110
Małgorzata KOŁACZ (Lublin. Polska). Obraz gospodarki chłopskiej na obszarze Ziemi Chełmskiej w świetle średniowiecznych ksiąg sądowych	129
Richard J. BRUNNER (München. Deutschland). Beiträge zur Geschichte der Slawistik in Bayern	140
Андрій ЗАЯЦЬ (Львів. Україна). Заснування міст на Волині у XVI — першій половині XVII століттях (Джерелознавчий аспект)	177
Михайл ДМИТРИЕВ (Москва. Россия). Иудаизм и евреи в украинско-белорусской православной письменности XVI века	186
Наталія СТАРЧЕНКО (Київ. Україна). Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття	207
Олексій ВИННИЧЕНКО (Львів. Україна). Конституції сеймів 1576—1647 років як джерело до історії організації і діяльності сеймиків у Речі Посполитій	229
Ярослав ФЕДУРУК (Київ. Україна). Запорозький писар Янча Бегер і виплата козацького жолду в епоху Стефана Баторія. 1578—1583 роки	267
Мирослав ТРОФИМУК (Львів. Україна). Українська польськомовна поема „Епіцедійон... Михайлові Вишневецькому...” (Джерелознавча студія)	289

Ярослав РОЗУМНИЙ (Вінніпег, Канада). Лев Кревза і Захарія Копистенський: два стилі релігійної полеміки	300
Микола ЖАРКИХ (Київ, Україна). „Опис Татарії” Мартина Броневського: джерелознавчі спостереження	313
Кирило ВИСЛОБОКОВ (Київ, Україна). Деякі аспекти правової системи Гетьманщини і невідомий список нормативної збірки XVIII століття	351
Микола КРИКУН (Львів, Україна). Шимон Єжи Церенович і його книга „Pisac prawnnych prac”	377
Теодор МАЦЬКІВ (Акрон, Ог, США). Журнал „Der neu-eröffnete historische Bilder-Saal” про арешт Андрія Войнаровського в Гамбурзі 1716 року	407
Валентина СОБОЛЬ (Варшава, Польща). Пам'ятна книга Дмитра Туптала	413
Феодосій СТЕБЛІЙ (Львів, Україна). „Історія Русів” у культурному та науковому житті Галичини. Джерелознавча студія	434
Анна ПРОСУК (New York, USA). Giuseppe Mazzini and Eastern Europe	450
Степан КОЗАК (Варшава, Польща). Із польсько-українського культурного пограниччя. Павлин Свенціцький	458
Ростислав ПИЛИПЧУК (Київ, Україна). Дмитро Дмитренко — маловідомий актор і драматург	465
Albert A. KIPA (Allentown, Pa, USA). Lesia Ukrainka and Goethe	487
Ярослав ГРИЦАК (Львів, Україна). Ще один „жмуток” до історії „Зів'ялого листа”: коментарі Уляни Кравченко до свого листування з Іваном Франком	493
Володимир ПРИШЛЯК (Луцьк, Україна). Мирон Кордуба та Іван Джиджора: рецензент і автор	527
Олександр ДОМБРОВСЬКИЙ (Нью-Йорк, США). Дещо з історіографії досліджень протоісторії України в Галичині до 1939 року	546
Сергій БЛОКІНЬ (Київ, Україна). Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920—1941)	554
Леонід РУДНИЦЬКИЙ (Мюнхен, Німеччина). Дмитро Чижевський і Томас Манн: до історії однієї незакінченої кореспонденції	603
Микола МУШИНКА (Пряшів, Словаччина). Музичний педагог Дмитро Левитський (1886—1958)	629
Мирослава ДЯДЮК (Львів, Україна). Осип Назарук — мемуарист	638

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДО ДЖЕРЕЛ

Збірник наукових праць на пошану

ОЛЕГА КУПЧИНСЬКОГО

з нагоди його 70-річчя

Том II

Літературні редактори: *О. Триструга, Г. Фенько*

Комп'ютерний набір і верстка: *Н. Дзюба*

Художнє оформлення: *О. Панасюк*

Здано до друку 05. 04. 2004.

Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офс.

Умовн. друк. арк. 24,68. Обл.-вид. арк.

Тираж 400 прим.

Зам. № 04/10.

Надруковано з готових діапозитивів
у Товаристві з обмеженою відповідальністю „Простір-М“.
79000. Україна. Львів, вул. Чайковського, 27.

